

FOREWARD:

Few will deny that the system of Ayurvedic Medicine is not only the oldest, but the only source of almost all the medical sciences, ancient and modern. A few dissenting voices, such as Haas' theory have been silenced by eminent Scholars like E. Poccocke, Mrs. Manning, and others, and practically, there is little opposition in the field against the glaring proofs of the antiquity of Ayurveda. There is no room here to quote the various passages from the oldest literature of the world—the beginningless Vedas, that illustrate how early the Aryans had attained proficiency in high class surgery and therapy.

But antiquity alone is no proof of the superiority of a science, it is the great accuracy and perfection with which the drugs and instruments were handled that moved the great scholars of the Western Medicine like Sir Pardey Lukis to admit, "There is no doubt whatever that their ancestors knew ages ago many things which are now a days being brought forward as new discoveries." There is no wonder that the Scholars of Ayurveda are so much in raptures over the superiority of the system over other medical sciences. It had attained in surgery at a very early period that would defy the latest advancements of the Western Medicine. This fact has not been challenged as yet, on the other hand many of the Western scholars have candidly admitted it. Prof. Wilson, for example, states, "The ancient Hindus attained as thorough a proficiency in medicine and surgery as any whose acquisitions are recorded." Weber says, "In this department (surgery) European nations might, perhaps, even at the present day, still learn something from them (the Indians) as indeed they have already borrowed from them the operation of rhinoplasty." Thus, it is almost unanimously accepted that Ayurveda is the oldest and most perfect of all the medical sciences.

But is the Ayurvedic System as perfect and faultless to day as it was in the wake of the Aryan civilisation? Certainly we cant reply in the affirmative. Undoubtedly it is not even the tenth part of what it was. But there is yet another question: taking it as it is in its present mutilated condition, can it be more beneficial to us, if it were to be adopted instead of the prevailing allopathic system? This point invites controversy on both the sides.

It is not long ago, when the present rulers of this country were taking steps to eradicate the indigenous system of medicine altogether, as (they said) it was practised by quacks and was based on unscientific and empirical principles. It is the same government that is now making grants in various provinces for the resuscitation of the same 'Unscientific' and 'Empirical' science. That these grants are laughable and ridiculous in certain cases is a different question altogether, but it must be owned that the system has succeeded in crawling

of the Government has changed towards Ayurveda is an easy explanation. The chief cause of the misunderstanding between the rulers and the Ayurvedists was the want of a language to understand each other. Forty years ago, there were practically no Aurvedic physicians who could explain the principles of Ayurveda to the English knowing Government. Naturally, adventurous Englishmen, under the concieted satisfaction of being research scholars would steer into the field, translate 'Vayu' as wind and do some other such tricks, and thus win the laurels for themselves and shame for Ayurveda. Nothing has caused greater harm to our science of medicine than these misinterpreted translations. If we were to translate the iris of the eye as the rainbow, for it means both, I wonder if we would succeed in ridiculing them as the translators of Vayu, Pitta, & Capha, as wind, bile and phlegm succeeded ! But a new day has dawned, bringing forth Ayurvedic physicians of unquestionable excellence not only proficient in their own system of medicine, but fully able to argue face to face with the most advanced scholars of the western system of Medicine, and press them to get grants made for the reorganisation of a system that if fully adopted would cost their manufacturing country a loss of crores of rupces every year. But the glaring facts cannot be suppressed, and the public has begun to see the difference between the indigenous and the foreign systems. The cry of the Ayurvedic physicians is no longer a cry in the wilderness. The chief cause of the promising success is mostly the knowledge of the English language in certain classes of Ayurvedists. Among the best I may name Mahamahopadhyaya Syt. Gananath Sen of Calcutta, who has so beautifully explained some of the most contested points in the light of the Western System. Thus through the knowledge of the language of the rulers, the Ayurvedic physicians are in a position to carry on controversies with their opponents and prove that the flickering flame of Aurveda still sheds a most brilliant light than the rival systems and if well tended it can again become as steady as it was in its glorious past. Even when it is supposed that Ayurveda has degenerated to a lamentable extent, its superiority has been acclaimed by the foremost western physicians. Mr. W. E. Coleman of San Fransisco states, "There is much in it (Charaka Samhita) both of interest and value to the western mind, occidental medical science and therapeutics-American and European medical science has much to learn." It was about this very book that Dr. Clarke of Philadelphia said that if the treatment offered by Charka were to be substituted, most of the chronic and epidemic deseases of the world would disappear and the work for the undertakers would be lessened considerably. These opinions have been won by the lamentable present, not the glorious past of the Ayurvedic medicine. If we only accept it as it is (for though it is not what it was, it is still better than others) we can again raise it to the same height from which it has fallen.

By rejuvenating Ayurveda, we do our duty to the country. Chill

the coffers of India by costing the country two crores of rupees a year. What would Ayurveda cost instead? Collection and nothing more. Collection of drugs which given in there pure and fresh conditions are far more efficacious than those that have lost their vigour by undergoing long laboratory processes, and then lying for a considerable period in the stores of proprietors, sole agents, wholesale and retail dealers and so on to an endless series. In his presidential speech at the Punjab Provincial Ayurvedic Conference, Vaidya Ratna Pandit Ram Prasad of Patiala gave startling examples of the simplicity of Ayurvedic treatment amongst which was the treatment of a host of diseases by the different parts of a single banyan tree. All these treatments are thoroughly well conducted, and no ghost of empiricism hovers over them. When the Indians know that the substitution of the indigenous system means health as well as wealth for India, why dont they rise unanimously to greet their ancient benefactor, now that the conditions are favourable, and instead of destroyers of the Mahmood Ghaznavi & Aurangzeb type the rulers are such that if reasonably approached, will not be totally indifferent to the proposal, even if they were to make such funny grants as Rs. 9000/- per year for the Ayurvedic Institutions in the Panjab! Compare it to the colossal sums advanced in the interests of the western system: and compare the clinical results of the two systems. The ultimate fact is that the government is not to be blamed. Every one must love his own country, and if the removal of Allopathy from India means beneficial to the interests of this country, it may not prove the same to the home, whence thousands and thousands of instruments India imports. It is this fear that is responsible for the Government's shirking from making early enquiries into the subject, it is this fear that prompts authorities to show free films at the public fairs depicting the heavy ignorance on the part of the Aurvedic physicians and the consequent disastrous effects for the patients. These are causes that repress the growth of Ayurveda considerably. But apart from these, as I have already mentioned, one of the active causes is also the presence of irresponsible translations. Passing through the various vicissitudes of ages, most of the Ayurvedic works have been changed in readings here and there and it requires the pen of the foremost scholars and lovers of truth only to say anything on the subject. On the other hand the public has been besieged with legions and legions of translations and commentaries gushing out of the press to no purpose.

Suitable translations and commentaries are no doubt a very necessary factor in the reorganisation of an antique science. It was to this purpose that the present commentary on 'Vagbhata' was written and better hands could not have been employed.

There are three old and authoritative commentaries extant on the work, of which the Sarvang Sundara (सर्वाङ्ग सुन्दरा) on sutrasthan only was available

(4)

Shri Venkateshwar Press obtained them from the well known scholar of Ayurveda, Sriman Yadavji Tricumji, Ayurvedacharya, and sent all the commentaries to my reverend father to rearrange the misplaced comments, replace or explain the obscure readings, and give the whole a systematic appearance. Accordingly the commentaries have been arranged with the original, and he has added his own notes and explanations whenever the old commentaries differ or the difficult text is left out. This has added to the ease in following the purport of the writer of the original. I think a better combination of authoritative and really useful commentaries could not be hoped for especially after the touch that has been imparted to them by the additional comments and explanations given by my reverend father. The work will undoubtedly prove very useful for the teachers as well as the students of Ayurveda.

SHARMA LODGE
PATIALA.
The 6th. May 1928.

}

SHIV SHARMA.

भूमिका ।

अयि महाभागाः,

सुविदितमेवैतद् भवतां यदायुर्वेद एव सर्वमुखप्रद णेहलौकिकपारलौकिककथासंग्रहः । यथा किल रावणरणहृङ्गारपूरिते लङ्कासङ्ग्रामाङ्गणे सर्वनाशमिवापस्वप्नायमानोऽनुजवियोगविकृतो यत्सः पितः प्राणानिव लक्ष्मणनेत्रोन्मीलनेन पुनरासाद्य सीतामिव त्रैलोक्यविजयलक्ष्मीं तमे, यामनुशात्यामिनीचकार । अत्राचारित-वपुषे च्यवनाय महर्षये समुद्भिन्नयौवनां सुकुमारां कुमारस्तामन्वगृहीताम् । यत्कृपया ताभ्यां यत्सः पितः संदहतम्, प्रातश्च यज्ञभागः । यथा हि महर्षिशापपावकच्छुष्टं परीक्षितं रक्षितुमुपक्रममाणो मियागाचार्यः सर्वकारभस्मी-कृतं वृक्षं पुरुषं च जीवयन् सर्पदर्पं तिरश्चकार । यामाराध्याञ्जुन इव नागाञ्जनोऽनुपतन्ने कालमपि नमिषामास । यत्कृपया ब्रह्मानन्दमिव पारदरसमास्वाद्य, शूलपाणिरिव गोरक्षनाथोऽव्याहतां व्योमचारिणीं पत्नीं । यथा च भगवान् भन्वन्तरिरिमं लोकं युगपदेव जिवत्सितुमाक्रामतो मृत्योरदृष्टासं शिथिलीचकार । यैरेव सर्वभूमी वैश्वविद्या कियद्दुपकरोति लोकस्येति समर्थयितुं न वचांस्यपेक्षयन्ते ।

परं दौर्भाग्येणाऽस्माकमुभयलोककल्याणकारी सर्वमुगैकहेतुरप्ययमायुर्वेदो भाग्यीमाऽन्यभूनासं सहेव सामयिकाघातैरभिहन्यमानोऽवनतिपथेनाऽमिगम्यमानो दृष्टिपथमवतरति । इदमतीव कष्टं, पाण्डवविद्या-प्रचारार्थं महाविद्यालया यादृशा विद्यन्ते राजकीया नाऽऽयुर्वेदस्य तादृशा राजकीयविद्यालयाः कश्चिदप्युपलभ्यन्ते । अयमेव हेतुर्यद्गीदानीमायुर्वेदोऽहर्निशं क्षीणामेव दशामुपयमानोऽवलोक्यते । आयुर्वेदानन्तरन्यदपि कारणमिदं वर्त्तते यत् प्राय आङ्ग्लभाषाऽभिज्ञा एव प्रभूतधनशालिनोऽधिकारवन्तः सर्वं कर्तुमर्हन्ति वा समर्थाः सन्ति । आयुर्वेदशास्त्रस्य चात्यन्तगहनत्वान्नासम्यगपरिशीलितसंस्कृतशास्त्रा एतस्य सारमथान्नु क्षमन्ते । यैश्चाप्यधीतं संस्कृतशास्त्रं विधिपूर्वकं तेऽप्याङ्ग्लभाषाऽनभिज्ञतयाऽऽयुर्वेदस्योपयोगित्वं महत्त्वं चाधिकारिणा-मग्रे निवेदयितुं न पारयन्ते । एष एव हेतुर्यत् संस्कृताऽनभिज्ञाऽधिकारिवर्गस्य नाऽवलोक्यते प्रवृत्तिरायुर्वेदहित-साधनेऽद्याऽवधि । आधुनिकशैलीमनुसरन्तः स्वधर्मविमुखा देशद्रोहिणश्चाऽपि धूर्ता मिथ्यादोषारोपणेन बहुभिः प्रकारैर्यतन्तेऽधिकारिवर्गमायुर्वेदविमुखीकर्तुम् । अन्योऽपि हेतुर्यत्सर्वहितकरोऽप्येव आयुर्वेदोऽधिकारिवर्ग-दृशि स्वगुणाऽनुरूपं स्थानं नाऽऽप्नोति । संस्कृतज्ञाः हि यदि ब्रह्मदशाऽवलोकयेयुः तर्क्यायुर्वेदस्योपयोगिता सुविदिता भवेदेतदपि सुज्ञातं भवेद् यदायुर्वेदप्रचारायत्तमेव सर्वस्य जगतः सुखम् ।

आयुर्वेदे हि चरकसुश्रुतसंहिताभ्यामनन्तरं वाग्भटप्रणीतस्याऽस्याष्टाङ्गहृदयस्यैव महानादरो द्रुमो-चरीभवति । श्रीमद्वाग्भटाचार्यप्रणीतं ग्रन्थान्तरमष्टाङ्गसंग्रहोऽप्युपलभ्यते । अयमष्टाङ्गहृदयग्रन्थ आचार्यै-स्तत्र तत्र विद्यमानानि स्थलानि वर्जयित्वा महत्सु ऋषिप्रणीतग्रन्थेषु यद्विस्तरेणाऽनेकविधयाणां वर्णनं कुतमस्ति तत्सारं निष्कास्य निर्मितोऽस्ति, उक्तं च—

“तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैः प्रायः सारतरोक्ष्यः । क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नाऽतिसक्षेपविस्तरम् ॥ ” अष्टाङ्गमग्रह-ग्रन्थोऽपीन्द्रटीकासनाथो मुद्रित उपलभ्यते ।

अष्टाङ्गहृदयस्य टीकात्रयमुपलभ्यते, श्रीमदरुणदत्तकृता सर्वाङ्गसुन्दरा, श्रीमच्चन्द्रनन्दनप्रणीता पदार्थचन्द्रिका श्रीहिमाद्रिविरचिताऽऽयुर्वेदरसायनटीका च । ये चाऽपि चरकसुश्रुताऽनुशीलनरताः सन्ति विद्वांसस्तेऽप्यस्याऽष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानं विशेषतः प्रशंसन्ति । सर्वेषु विद्यालयेष्वपीदमेव सूत्रस्थानं विशेषेण पाठ्यमानं दृग्गोचरीभवति । अतो मयाऽध्यापकानामध्येतृणां च हितमिच्छताऽस्मिन् सूत्रस्थाने पूर्वोक्त-टीकात्रयं क्रमशः संयोज्य, श्लोकाङ्कानुपेक्ष्य विषयाऽनुसारमेव मूलं विभज्य, गहनेषु विषमेषु च स्थलेषु स्वमतिगत्यनुसारं टिप्पण्या अपि सन्निवेशः कृतोऽस्ति ।

पुस्तकस्याऽस्य मुद्रणाऽवसरे, चिकित्सासम्बन्धिकार्य्यलम्नो यदाऽहमासम्, तदा व्याकरणाचार्य्यकाव्य-श्रीमत्कृष्णशास्त्रिभिर्विपुलं साहाय्यमदायि अतस्तेऽतीव धन्यवादाहार्ताः ।

सम्प्रति वयमाशास्महे यदध्यापकाः पर्यालोचका अध्येतारश्चास्य ग्रन्थस्य समयेऽस्मिन् विपद्बहुले रागद्वेषौ दूरादेव परित्यज्यायुर्वेदहितसाधने दत्तकामा भूत्वा पुण्यभाजो भूयासुरिति ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माणसमये टीकात्रयमिदं श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयाधिपतिसकाशादेवोपलब्धमासीदतः पुनर्मुद्रणादिसर्वाधिकारं तेभ्य एव समर्पये इति ।

विनीतो--

रामप्रसादशर्मा.

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीय-विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	१	देशद्वैविध्यम् ...	२८	अभ्यङ्गापवादः ...	४५
अथात आयुष्कामीया- ध्यायः प्रथमः ॥१॥		भूदेशत्रैविध्यम् ...	२९	व्यायामः ...	"
आयुर्वेदोत्पत्तिः ...	५	भेषजकालः ...	"	व्यायामनिषेधः ...	४६
आगमशुद्धिः ...	"	द्विप्रकारकमौषधम् ...	३०	व्यायामकालः ...	"
आयुर्वेदोपदेशाः ...	६	परमौषधम् ...	"	देहमर्दनम् ...	"
पृथक्कृतन्त्राणि ...	"	मनोदोषौषधम् ...	"	अतिव्यायामनिषेधः ...	"
अष्टाङ्गहृदयम् ...	७	पादचतुष्टयस्वरूपम् ...	३१	अतिव्यायामादिना व्यापदः	४७
अष्टाङ्गानि ...	८	भिषक्चतुर्गुणाः ...	"	उद्वर्तनगुणाः ...	"
दोषादयः ...	९	औषधस्य चातुर्विध्यम् ...	३२	स्नानगुणाः ...	"
तेषां मारकत्वम् ...	११	उपस्थातुश्चतुर्गुणाः ...	"	उष्णाम्बुना परिपेकः ...	४८
तेषां स्थानानि ...	"	रोग्यपि चतुर्विधः ...	३३	स्नानेऽयोग्याः ...	"
तेषां नियतकालः ...	१२	सुखसाध्यव्याधिलक्षणम्	"	जीर्णे हितभोजनम् ...	"
अग्निस्वरूपम् ...	१३	कृच्छ्रसाध्यो व्याधिः ...	३५	धर्मप्राधान्यम् ...	४९
कोष्ठचातुर्विध्यम् ...	"	याप्यो व्याधिः ...	"	भिन्नाऽभिन्नाणां स्वीकार-	
प्रकृतिस्वरूपम् ...	१४	प्रत्याख्येयो व्याधिः ...	३६	परि० ...	"
त्रिदोषगुणाः ...	१५	अनुपक्रमणीयातुरस्य लक्ष-		हिसादित्यागः ...	"
संसर्गः सन्निपातश्च ...	१६	णम् ...	३७	शक्तितोऽवृत्त्याद्यवनुर्तनम्	५०
धातवः ...	१७	सूत्रस्थानान्तर्गताध्यायाः	"	कीटादिध्वात्मवद्दर्शनम्	"
मलाः ...	"	शारीरस्थानाध्यायाः ...	३८	देवाद्यर्चनम् ...	"
देहपरिपालनोपायः ...	"	निदानस्थानाध्यायाः ...	"	अर्थिनोऽप्रत्याख्यानम् ...	"
रसाः ...	२०	चिकित्सितस्थानाध्यायाः	३९	उपकारस्य प्राधान्यम् ...	"
रसानां गुणाः ...	"	कल्पस्थानाध्यायाः ...	"	संपदादौःसमंचितता ...	५१
रसाश्रयद्रव्यस्य त्रिप्रकार-		उत्तरतन्त्राध्यायाः ...	"	वचनं हितादिरूपम् ...	"
त्वम् ...	२१	अथातो दिनचर्याध्यायो		वर्तनप्रकारः ...	"
वीर्यद्वैविध्यम् ...	२२	द्वितीयः ॥ २ ॥		शत्रुत्वादेरप्रकाशनम् ...	५२
द्रव्यविपाकः ...	"	ब्राह्मे सुहूर्त उत्थानम् ...	४१	लोकप्रकृत्यनुसारेण	
द्रव्यस्य गुणाः ...	२३	स्वस्थवृत्तं दन्तधावनं च	"	वर्तनम् ...	"
रोगकारणम् ...	२४	अजीर्ण्यादिनो भक्षणनिषेधः	४२	इन्द्रियाणां लालनपीडननिषेधः	"
रोगारोगतयोः स्वरूपम्	२५	सौवीराञ्जनम् ...	४३	त्रिवर्गशून्यकर्मानारम्भः	"
रोगद्वैविध्यम् ...	"	रसाञ्जनम् ...	"	सर्वधर्मेषु मध्यममार्गानुवर्त०	"
रोगाधिष्ठानद्वैविध्यम् ...	"	नावनादिसेवनम् ...	४४	दीर्घलोमादिधारणनिषेधः	५३
मनसो द्वौ दोषौ ...	२६	केषांचित्ताम्बूलनिषेधः ...	"	स्नानशीलादिः ...	"
		अभ्यङ्गः ...	"		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विशिष्टदेवताधिष्ठानाद्यन-		मध्याह्ने गमनादित्यागः	६९	वातोत्थे विकारे स्नेहादिविधिः	८४
तिक्रमः ...	५४	गुरुशीतादित्यागः ...	७०	शकृतो रोधे पिण्डिकोद्वेष्टादयः	११
वाहुभ्यां नदीतरणनिषेधादि	११	ग्रीष्मचर्या ...	११	मूत्रस्य रोधादंगभंगादयः	११
क्षुत्यादिकरणप्रकारः ...	११	पट्टादित्यागः ...	७१	वातादिरोधजानामौषधम्	८५
नासाविकोषणनिषेधादि	५५	मधुरान्नादिसेवनम् ...	११	पुरीषरोधजेष्ठीषधम्	११
श्रमात्प्राग्देहवाक्चेष्टाः...	११	सक्तुशर्करादिलेहः ...	११	मूत्रजेष्ठीषधम् ...	११
रात्र्यादौ चत्वरदिसेवन-		मद्यपानापानप्रकारः ...	११	उद्गारस्य रोधादरुच्यादयः	८६
निषेधः ...	११	उक्तविध्यतिक्रमे दोषः	७२	क्षुते रोधाच्छिरोऽर्त्यादयः	११
उद्यदादित्यदर्शननिषेधादि	५६	मांसैः सह शुक्लशालिमक्षणम्	११	अप्रवर्तमानक्षुतेः प्रवृत्तौ कारणम्;	११
मद्यविक्रयादिनिषेधः ...	११	नातिघनरसादेः पानम्	११	तृष्णातिरोधाच्छोषादयः	८७
पुरोवातादित्यागादि ...	११	सुरभीकृतजलपानम् ...	७३	क्षुधो रोधादंगभंगादयः	११
सर्वचेष्टासु लोकोपदेष्टृत्वम्	५७	रात्रौ माहिषक्षीरपानम्	११	निद्रारोधान्मोहादयः	११
सद्गतस्वरूपम् ...	५८	स्वापप्रकारः ...	११	कासरोधात्तद्वृद्धिः ...	११
कालस्मृतिविशिष्टत्वम्...	११	वेण्वादिनिर्मितगृहे स्वापः	७४	श्रमश्वासरोधाद्गुल्मादयः	८८
एवमाचारे कृते फलम्	११	शयनीयप्रकारः ...	११	जंभाया रोधाच्छुतिवद्रोगाः	११
अथात ऋतुचर्याध्याय-		निशासु सौधपृष्ठे स्थितिः	११	अश्रुणो निरोधात्पीनसादयः	११
स्तृतीयः ॥ ३ ॥		तालवृन्तसेवनप्रकारः ...	७५	वमेर्निरोधे विसर्पादयः	११
षड् ऋतवः ...	६०	वर्षाचर्या ...	७६	तत्र गृह्णदायः शस्ताः	११
बलादाने युक्तिः ...	६२	वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वम्	११	शुक्ररोधाच्छुक्रस्रवणम्...	८९
उत्तरायणम् ...	११	अन्योऽन्यदूषिषु वातादिषु श०	११	तत्र ताम्रचूडादिकसेवनम्	११
दक्षिणायने बलविसर्गः	११	साधारणमास्थापनादि...	७७	वेगरोधिनो न चिकित्स्याः	११
बलविसर्गे युक्तिः ...	६३	पुरुषवर्तनप्रकारः ...	७८	वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः	११
शीतादौ नृणां बलविचारः	११	नदीजलादिपञ्चत्यागः...	११	तत्र साधनम् ...	११
हेमन्तेऽनलस्य प्राबल्यम्	११	शरच्चर्या ...	११	लोभादिवेगधारणमेव...	९०
हेमन्तः हिमचर्या ...	११	क्षुधितस्य तिकादिगुणयुत०	७९	वातादीनां यथाकालशोधनम्	११
स्वाद्वम्लादिसेवनम् ...	६४	उदकसेवनप्रकारः ...	११	दोषकोपकारणम् ...	९१
बुभुक्षितस्य प्रातरेव		चन्दनादिसेवनम् ...	८०	धैत्रेण रसायनप्रयोगः कर्तव्यः	११
भोजनम् ...	११	तुषारादिदशपतित्यागः	८१	भेषजक्षपिते आहारैर्वृहणादि	९२
वातघ्नतैलाभ्यङ्गादि ...	६५	समासेन ऋतुचर्या ...	११	एवंकृते पुरुषस्य फलम्	११
ज्ञानादि ...	११	ऋतुविशेषेऽन्नपानादि...	११	आंगुतुरोगनिर्देशः ...	९३
मांसादिसेवनम् ...	६६	उपादिष्टाहारस्यापवादः	११	एषां चिकित्सा ...	११
विलासिनीनां शीतहरत्वम्	११	ऋतुविषये सेवनीयप्रकारः	८२	मलानां शोधनकालाः...	९४
शीतजनितदोषनाशः ...	६७	सहसा त्यागे रोगाः ...	११	हिताहारविहारसेवनम्	९५
शिशिरः शिशिरचर्या ...	११	अथातो रोगानुत्पादनीया-		अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानी-	
शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः	११	ध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥		याध्यायः ॥ ५ ॥	
वसन्तचर्या ...	६८	वातादिवेगधारणनिषेधः	८३	गंगाजलगुणाः ...	९६
श्लेष्मजयप्रकारादि ...	११	वातरोधेन गुल्मादिरोगो-		गंगाजललक्षणम् ...	९७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आंतरिक्षं जलं गांगम्...	९८	यांत्रिकरसस्य त्वन्यगुणाः	११५	धान्याम्लकांजिकगुणाः	१२८
पानायोग्यं जलम् ...	"	पौंड्रकरसस्य श्रेष्ठ्यम्...	११६	गोऽजादिमूत्रगुणाः ...	१२९
आंतरिक्षमपि पानेऽयोग्यम्	९९	शातपर्वकादीनां गुणाः	"	द्रवैकदेशोदाहरणम् ...	"
नदीनिरूपणम् ...	१००	फाणितगुणाः ...	११७	अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानी- याध्यायः षष्ठः ॥६॥	
नद्यः पथ्यापथ्याः ...	"	निर्मलगुडगुणाः ...	"	हितकारिधान्यानि ...	१३०
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या- पथ्याश्च ...	"	पुराणनवगुडगुणाः ...	"	रक्तशालिगुणाः ...	१३१
वर्ष्या नद्यः ...	"	मत्स्यंडिकादिगुणाः ...	"	महाशाट्यादीनां श्रेष्ठ्यम्	"
कूपतडागाद्युत्तमम् ...	१०१	यवासशर्करागुणाः ...	"	यवकादीनां पूर्वस्य पूर्वस्य निदितत्वम् ...	१३२
केशान्चिज्जलपाननिषेधः	१०२	सर्वशर्करागुणाः ...	११८	पष्टिकस्य श्रेष्ठ्यम् ...	"
भोजनेऽबुपानप्रकारः ...	"	शर्कराफाणितयोर्वरावरत्वम्	"	पष्टिकान्महाव्रीह्यादयो गुणः	"
शीतजलगुणाः ...	"	मधुगुणाः ...	"	पष्टिकादिभ्योऽन्यव्रीहिस्वरूः	१३३
उष्णांबुगुणाः ...	१०३	उष्णमधुन उपयोगः ...	"	कंग्वादितृणधान्यानि ...	"
क्वथितशीतलगुणाः ...	"	तैलगुणाः ...	१२०	प्रियंगोर्भस्मसंधानकरत्वम्	"
क्वथितशीतलोपयोगः ...	"	तैलस्य बृंहणादिकरत्वम्	१२१	कोरदूपगुणाः ...	१३४
नालिकेरोदकगुणाः ...	१०४	एंडतैलगुणाः ...	"	यवगुणाः...	"
वर्षर्तुजलं पथ्यम् ...	"	रक्तैरण्डतैलगुणाः ...	१२२	अन्वयवस्वरूपम् ...	"
पयसो गुणाः ...	१०५	सार्पपतैलगुणाः ...	"	वंशोद्भवयवस्वरूपम् ...	"
गन्धं पयो जीवनीयम्	१०६	आर्क्षतैलगुणाः ...	"	गोधूमस्वरूपम् ...	"
माहिषक्षीरोपयोगः ...	१०७	निबोद्भवतैलगुणाः ...	"	नंदीमुखी पथ्या ...	"
आजक्षीरगुणाः ...	१०८	उमाकुसुंभजगुणाः ...	"	शिवीधान्यानि ...	१३५
औष्ट्रकक्षीरगुणाः ...	"	वसागुणाः ...	"	सुद्रगुणाः...	"
मानुषक्षीरगुणाः ...	"	मद्यगुणाः ...	१२३	कुलस्थानां गुणाः ...	१३६
आविकक्षीरगुणाः ...	"	नवजीर्णमद्यगुणाः ...	१२४	निष्पावगुणाः ...	"
हस्तिनीक्षीरगुणाः ...	१०९	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषेधः	"	माषगुणाः ...	"
वडवादीनां क्षीरगुणाः...	"	सुरागुणाः ...	१२५	काकांडोलात्मगुणाफलगुणाः	"
अक्वथितक्षीरगुणाः ...	"	वैभीतकीगुणाः ...	"	तिलगुणाः ...	"
अतिघृतोष्णगुणाः ...	"	अरिष्टगुणाः ...	१२६	अतसीगुणाः ...	१३७
दधिगुणाः ...	११०	द्राक्षारसोद्भवगुणाः ...	"	कुसुंभवीजगुणाः ...	"
तक्रगुणाः ...	११२	खार्जूरमद्यगुणाः ...	"	माषयवकयोर्न्यूनत्वम्...	"
मस्तुगुणाः ...	"	शार्करमद्यगुणाः ...	"	नवधान्यगुणाः ...	"
नवनीतगुणाः ...	११३	गुडमद्यगुणाः ...	"	मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम्	१३८
क्षीरोद्भवघृतगुणाः ...	"	सीधुगुणाः ...	"	मंडगुणाः ...	"
घृतगुणाः ...	"	पक्करसगुणाः ...	१२७	पेयागुणाः ...	१३९
बहुकालस्थितघृतगुणाः	११४	मध्वासवगुणाः ...	"	विलेप्या गुणाः ...	"
किलाटादिगुणाः ...	"	शुक्तगुणाः ...	"	ओदनलक्षणम् ...	"
क्षीरघृतयोः श्रेष्ठत्वानिदितत्वे	"	गुडादीनां यथोत्तरं लघुत्वम्	१२८	एवं सर्वपेयादिकम् ...	१४०
इक्षुरसगुणाः ...	११५	कंदादितदासुतगुणाः ...	"	मांसरसलक्षणम् ...	१४१
इक्ष्वभ्रागुणाः ...	"	अन्यासुतगुणाः ...	"		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मौनसलक्षणम् ...	१४१	वराहगुणाः ...	१५२	चिरिविल्वांकुरगुणाः ...	१६३
कौलस्थरसलक्षणम् ...	१४२	मत्स्यगुणाः ...	१५३	शतावर्षकुरगुणाः ...	१६४
तिलविकृत्यादिगुणाः ...	"	चिलिचिमिमत्स्यगुणाः	"	वंशकरीरगुणाः ...	"
रसालया लक्षणम् ...	"	लावादयः ...	"	पत्तूरगुणाः ...	"
पानकलक्षणम् ...	१४३	सद्योहतमांसस्य शुद्धत्वम्	"	कासमर्दगुणाः ...	"
लाजालक्षणम् ...	"	मृतमांसदित्यागः ...	"	कुसुंभशाकगुणाः ...	"
पृथुकगुणाः ...	"	पुंस्त्रियोर्मांसप्रकारः ...	१५४	सार्षपशाकगुणाः ...	"
धानालक्षणम् ...	"	शाकवर्गः ...	१५५	बालमूलकगुणाः ...	"
सक्तुलक्षणम् ...	"	पाठादिजशाकगुणाः ...	"	महामूलकगुणाः ...	१६५
पिण्याकलक्षणम् ...	१४४	सुनिषण्णगुणाः ...	"	स्निग्धसिद्धगुणाः ...	"
वैसवारलक्षणम् ...	"	राजक्षवगुणाः ...	"	शुष्कमूलकगुणाः ...	"
मुद्गादिजवैसवारलक्षणम्	"	वास्तुकगुणाः ...	१५६	आममूलकगुणाः ...	१६६
कुक्कुटादिपक्वानां यथोत्तरं ल०	१४५	काकमाचीगुणाः ...	"	पिंडालुगुणाः ...	"
हरिणादयो दश मृगाः ...	१४६	चांगेरीगुणाः ...	"	कुठेरादिगुणाः ...	"
लावादय एकविंशतिर्विष्कराः	"	पटोलादीनां गुणाः ...	"	सुरसगुणाः ...	१६७
जीवजीवकादयो दश प्रतदाः	"	पटोलविशेषगुणाः ...	१५७	सुमुखगुणाः ...	"
भेकादयश्चत्वरो विलेशयाः	१४७	वृहतीद्वयगुणाः ...	"	आर्द्रिकागुणाः ...	"
गवादयः प्रसहाः ...	"	वृषगुणाः ...	"	लघुनगुणाः ...	"
वराहादयो महामृगाः ...	"	कारवेल्लगुणाः ...	१५८	पलांडुगुणाः ...	१६८
हंसादयोऽपचरसंज्ञाः ...	१४८	वार्ताकगुणाः ...	"	गृजनकगुणाः ...	"
रोहितकादयो मत्स्याः	"	करीरगुणाः ...	"	सूरणगुणाः ...	"
शथष्टथा मांसम् ...	"	कोशातकावल्लुजकथोर्गुणाः	"	भूकंदगुणाः ...	"
ध्यामिश्रादयः ...	"	तंडुलीयगुणाः ...	१५९	पन्नादीनां यथोत्तरं गुर्वत्वम्	"
जांगलादिशब्दवाच्याः	१४९	मुंजातगुणाः ...	"	शाकेषु जीवत्या वरत्वम्	१६९
जांगलानां लक्षणम् ...	"	पालक्या गुणाः ...	"	सर्षपाणामवरत्वम् ...	"
शशगुणाः ...	"	उपोदकागुणाः ...	१६०	फलवर्गः ...	"
तित्तिरिगुणाः ...	१५०	चंचुगुणाः ...	"	द्राक्षागुणाः ...	"
शिखिगुणाः ...	"	विदारीगुणाः ...	"	दाडिमगुणाः ...	"
कुक्कुटगुणाः ...	"	जीवतीगुणाः ...	"	मोचादिगुणाः ...	१७०
प्राभ्यकुक्कुटः ...	"	कूष्मांडादिगुणाः ...	"	तालफलादिगुणाः ...	"
ककरोपचक्रकाः ...	"	कूष्मांडविशेषगुणाः ...	१६१	पक्कवित्त्वगुणाः ...	१७१
काणकपोतः ...	"	त्रपुसगुणाः ...	"	कपित्थगुणाः ...	"
चटकाः ...	"	तुंबफलगुणाः ...	"	जांबवगुणाः ...	१७२
विलेशयादीनां यथोत्तरमधि०	१५१	शीर्णघृतगुणाः ...	"	आम्रगुणाः ...	"
महामृगगुणाः ...	"	मृणालादिगुणाः ...	"	वृक्षाम्लगुणाः ...	"
अजमांसगुणाः ...	"	कलंबादिगुणाः ...	१६२	शमीफलगुणाः ...	"
आविकमांसगुणाः ...	१५२	लघुवत्रागुणाः ...	१६३	पीळुगुणाः ...	"
गोमांसगुणाः ...	"	तर्कार्यादिगुणाः ...	"	सातुङ्गगुणाः ...	१७३
सहिषगुणाः ...	"	पुनर्नवादिगुणाः ...	"		

विषयानुक्रमणिका.

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
भङ्गातकमांसादिगुणाः	१७४	संग्रहश्लोकः	... १८८	शरीरस्याभिसंस्कृतिर्विरुद्ध	
पालेवतगुणाः	...	अथातोऽन्नरक्षाध्यायः		प्रशस्ता	...
पक्वपालेवतगुणाः	...	सप्तमः ॥ ७ ॥		व्यायामादिकारिणो विरोध	
द्राक्षापरुषकादिगुणाः	...	राजनिकटे वैद्यास्थितिः	१८९	भोजनम्	...
करमर्दकगुणाः	...	वैद्येन राजा रक्ष्यः	... १९०	पथ्यापथ्यभोज्यत्यागप्रकार	
कोलादिगुणाः	...	विपदुष्टभक्तलक्षणम्	...	हितनिषेवणम्	...
अम्लीकाफलादिगुणाः	१७५	व्यंजनानां परीक्षा	... १९१	पथ्यगुणानां स्थिरत्वम्	
फलानां मध्ये लक्षुचमवरम्	...	विपदूषितरसादिवर्णः	...	अपथ्यत्यागपथ्यस्वीकारा-	
फलशाकसंपादनकारणम्	...	विषदातुर्लक्षणम्	... १९२	भ्यां गुणाः	...
लवणलक्षणम्	... १७६	सविषस्यान्नादेः परीक्षा	१९३	अहिताहारत्यागः	...
लवणविशेषलक्षणम्	... १७७	पक्षिमृगैरपि परीक्षाः	...	आहारादिभिः शरीरधारण	
सौवर्चलक्षणम्	...	सविषेऽन्ने भक्षिते कङ्गादयः	१९४	शयनब्रह्मचर्ययोर्विधिः	
विडलक्षणम्	...	वक्त्रगे विषे लालादयः	१९५	तत्राहारो वर्णितः	...
सामुद्रलक्षणम्	...	आमाशयप्राप्ते स्वेदादयः	...	दुग्धनिद्रानिर्देशः	...
औद्धिदलक्षणम्	...	भुक्तविषस्यौषधम्	... १९९	जागरणस्य गुणाः	...
कृष्णलवणलक्षणम्	... १७८	हेमपाने विपवाधाऽभावः	...	दिवास्वापस्य गुणदोषकरत्व	
रोमकलवणलक्षणम्	...	विरुद्धाहारस्य विषगरोपमः	...	पुरुषविशेषस्य ग्रीष्मे दिवा	
लवणप्रयोगे सैधवप्रयोगः	...	विरुद्धभोजनलक्षणम्	... २००	स्वापनिषेधः	...
यवक्षारलक्षणम्	...	पयसाऽभ्लद्रव्यविरोधः	...	विषार्तकण्ठरोगिणोर्नक्त	
सर्जिकाक्षारादिगुणाः	...	पयसा कुलत्थादेर्विरोधः	२०१	स्वापनिषेधः	...
हिंङ्गुगुणाः	... १७९	हरितकादिभक्षणे पयस्यागः	...	अकालशयनान्मोहादयः	
हरीतकीगुणाः	...	सेधामांसेन वराहादिमांसाऽभ-		तत्र चिकित्सा	...
आमलकगुणाः	... १८०	क्षणम्	... २०२	निद्रानाशजन्यविकारः	
अक्षगुणाः	...	पिप्पलीविशेषस्य त्यागः	...	यथाकालं रात्रौ निद्रा...	
त्रिफलागुणाः	... १८१	शूलयो भासो विरुद्धः	२०३	मंदनिद्रस्य क्षीरादिसेवनम्	
त्रिजातकगुणाः	...	कंपिल्लस्तक्रसाधितो विरुद्धः	...	मैथुनस्य स्वीकारत्यागप्रकार	
कटुकमरिचगुणाः	...	एकत्र पायससुराक्कशरत्यागः	...	ऋतुविशेषे निधुवननियमः	
पिप्पलीगुणाः	...	तुल्यप्रमाणमध्वादेर्मिश्रो विरोधः	...	अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने भ्रम	
नागरगुणाः	... १८२	भिन्नांशेऽपि मध्वाज्येऽनुपाने		युक्तनिधुवनरतस्य स्मृत्यादय	
आर्द्रकगुणाः	...	विरुद्धे	... २०४	रतान्ते स्नानादिसेवनम्	
चाविकागुणाः	...	तिलकल्कसाधितोपोदकया-		रात्रौ वैद्यो निकटे स्थाप्यः	
चित्रकगुणाः	... १८३	ऽतीसारः	...	अथातो मात्राशितियाध	
पंचक्रौलगुणाः	...	बलाकावारुण्यादिना सह वि०	...	ऽष्टमः ॥ ८ ॥	
पंचमूलगुणाः	...	तित्तिर्यादय ऐरंडाभिना सिद्धा		परिमितभक्षणम्	...
ह्रस्वपंचमूलगुणाः	...	जीवितहराः	... २०५	गुरुणां लघूनां च मात्राकथ	
मध्यपंचमूलगुणाः	...	हारीतमांसस्य योगविशेषेण		हीनमात्रभोजननिषेधः	
जीवनाख्यपंचमूलगुणाः	...	नाशकत्वम्	...	अतिमात्रे दोषप्रकोपः	
		तदेव समाक्षिकं विरुद्धम्	...	दोषप्रकोपे विसूचिकोद्भवः	

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विस्फुच्चिकानिर्वचनम् ...	२२३	पानभोजनोत्तरं पुरुषेण भा-		रसादीनां साम्भ्ये कार्यकार-	
वाताद्याधिक्याच्छूलाद्युद्भवः	"	द्यादित्यागः कर्तव्यः ...	२३८	णत्वविचारः ...	२५५
कफाधिक्याच्छर्द्याद्युद्भवः	"	भोजनस्य कालः ...	"	प्रभावस्य कर्मकथनम्	२५६
अलससंज्ञो रोगः ...	"	अथातो द्रव्यादिविज्ञानीया-		एतस्मिन् दृष्टान्तः ...	"
दंडकालसकलक्षणम् ...	"	ध्यायो नवमः ॥ ९ ॥		द्रव्यभेदेन कर्मणो भेदः...	२५७
आमविषनिर्देशः ...	२२४	रसादीनां द्रव्यमेव श्रेष्ठम्	२४१	उदाहरणार्थं ग्रन्थकृद्भवः	२५८
अलसकोपकमनिर्देशः	"	द्रव्यादेः पंचभूतात्मकत्वम्	"	अथातो रसभेदीयाध्यायो	
विस्फुच्यां विरिक्तवदुपचारः	२२५	पंचमहाभूतैर्द्रव्योत्पात्तिप्र-		दशमः ॥ १० ॥	
अजीर्णिनो वमनादि ...	"	कारः ...	२४३	पङ्क्तोद्भवः ...	२६०
जीर्णोऽशन औषधभोजनम्	२२६	द्रव्यमनेकरसम् ...	"	रंसंलक्षणम् ...	"
औषधप्रकारः ...	२२७	ज्वरादीनामनेकदोषत्वम्	२४४	मधुरगुणाः ...	"
एतस्यैव विवरणम् ...	"	द्रव्ये गुर्वादयो गुणाः	२४५	अम्लगुणाः ...	"
अन्यव्याधिचिकित्सा ...	"	रसे उपचारतो गुणाः	"	लवणगुणाः ...	२६१
हेतुव्याधिविपर्ययोरेव चिकित्सा-		पार्थिवद्रव्यस्य गुर्वादिगुणो-		तिक्तगुणाः ...	"
यामुपयोगः ...	२२८	त्कटत्वम् ...	२४६	कटुगुणाः ...	"
अजीर्णलक्षणम् ...	"	आप्यस्य द्रवादिगुणोत्त्वम्	"	कषायगुणाः ...	"
अनिलादजीर्णम् ...	२२९	आग्नेयस्य रूक्षादिगुणोत्त्वम्	"	रसस्य कर्मकथनम्	"
पित्तादजीर्णम् ...	"	वायव्यस्य रौक्ष्यादिगुणत्वम्	"	मधुररसकर्म ...	"
अजीर्णे लघ्वनादि ...	"	नाभसस्य सूक्ष्मादिगुणोत्त्व-		अम्लरसकर्म ...	२६२
प्रभूताजीर्णाद्विलंबिका ...	"	णत्वम् ...	"	लवणरसकर्म ...	"
आहारसाररसाजीर्णलक्षणम्	२३०	सर्वं द्रव्यमौषधम् ...	२४७	तिक्तरसकर्म ...	२६३
सामान्यमजीर्णलक्षणम्	२३१	अग्निपवनोत्कटं द्रव्यमूर्ध्वगम्	"	कटुरसकर्म ...	"
अजीर्णस्यान्यकारणानि	"	भूमितोयगुणाधिकमधोगामि	"	कषायरसस्य कर्म ...	"
समशानविषमाशानोऽध्यशन-		वीर्यस्य चर्चाप्रस्तावः	२४८	मधुरादिस्कन्धः ...	२६४
लक्षणम् ...	२३२	सर्वं चरकमते वीर्यवदेव	"	अम्लस्कन्धः ...	"
इष्टैः सहेष्टभोजनम् ...	२३३	गुर्वादिभवेवाष्टसु वीर्यारूपा	२४९	लवणस्कन्धः ...	२६५
तृणादिजुष्टभोजनत्यागः	२३४	रसादीनां वीर्यत्वाभावः	२५०	तिक्तस्कन्धः ...	"
किलाटादिशीलननिषेधः	"	द्विवैव वीर्यप्रकारः	"	कटुस्कन्धः ...	"
शाल्यादिशीलनम् ...	"	तत्र युक्तिः ...	"	कषायस्कन्धः ...	"
रोगोच्छेदकरस्य सेवनम्	२३५	उष्णं भ्रमादिकर्तुं ...	२५१	मधुरस्य श्लेष्मकरत्वापवादः	२६६
भक्षणव्यवस्था ...	"	शीतमाह्लादनादिकर्तुं	"	अम्लस्य पित्तरसत्वापवादः	"
भोजनस्य परिमाणम् ...	"	विपाकस्य लक्षणम् ...	"	तिक्तस्य वातलत्वापवादः	"
यवेगाधूमादिभक्षणे शीत-		गुणादीनां मधुरादिरूपेण रसः	"	कटो रसस्यापवादः	"
जलादिपानम् ...	२३६	द्रव्यस्य रसेन विपाकेन वा		कट्वम्ललवणानामुत्तरोत्तरं	
भक्तवटकादे रूक्षस्निग्धस्य		शुभाशुभकर्तृत्वम्	२५४	वीर्योष्णता	"
वैपरीत्येनानुपानम्	२३७	रसादीनां कार्यकरणे कार-		तिक्तादीनामुत्तरोत्तरं रूक्षतादि	२६७
अनुपानस्य मनःप्रहर्षादिकरत्वम्	"	णत्वम् ...	२५५	पटवादीनामुत्तरोत्तरं गरुत्वम्	"
अशुभज्वरादादी नानुपानम्	"	विरुद्धगणसंयोगो भयमा-			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अम्लादीनामुत्तरोत्तरं लघुत्वम्	२६७	दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः	२८०	श्लेष्मा पञ्चविधः	२९३
रसानां संयोगकल्पनाविभागः	"	लघनवृंहणैर्विकारसाधनम्	२८१	श्लेष्मणोऽवलंबकत्वम्	"
रससंयोगानां व्याख्यानम्	२६८	रक्तवृद्धयुत्थादीनां रक्तस्रुति-		स आमाशये क्लेदकः	२९४
रसभेदानां संक्षेपेण कथनम्	२७१	विरचनादिभिरुपक्रमः	२८२	जिह्वास्थो बोधकः	"
रसादीनामुपयोगः	"	धातोर्वृद्धिक्षयकरणप्रकारः	"	शिरस्थस्तर्पकः	"
अथाऽतो दोषादिविज्ञानीया-		रसरक्तयोर्धात्वोर्वृद्धिक्षयक-		सन्धिस्थः श्लेषकः	"
ध्याय एकादशः ॥ ११ ॥		रणप्रकारः	२८३	दोषोपसंहरणम्	"
देहस्य मूलं दोषादयः	२७३	प्रकुपितदुष्टदोषाणां धानुदोष-		चयकोपरूपवृद्धिनिदानम्	"
रसादीनां क्रमेण श्रेष्ठकर्माणि	"	करत्वादि	"	पित्तचयः	२९५
मलानां कर्माणि	२७४	ओजसोः निरूपणम्	२८४	श्लेष्मचयः	"
वृद्धवायोः कर्म	"	ओजसः क्षयादि	२८५	चयादीनां लक्षणानि	२९६
वृद्धपित्तस्य कर्म	२७५	तत्र भेषजम्	"	कोपस्य लिङ्गम्	"
वृद्धश्लेष्मणः कर्म	"	ओजोविवृद्धौ देहस्य		वातादेश्वयप्रकोपशमाः	२९७
वृद्धरसपित्तयोः कर्म	"	तुष्ट्यादिः	२८६	अस्मिन्पर्यनुयोगः	"
वृद्धमांसस्य कर्म	२७६	संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेषज-		धातादेः कोपाभावः	२९८
वृद्धमेदसः कर्म	"	कथनम्, इष्टभक्षणे		कालादाहारादीनां प्राधान्यम्	"
वृद्धाश्रः कर्म	"	दोषाणां वृद्धिक्षयजयः	"	दोषाणां व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं	
वृद्धमज्जाकर्म	"	वातादीनां विपरीतसमानयो		कोपजम्	"
वृद्धशुक्रस्य कर्म	"	रुचिकरत्वम्	२८७	विकारस्य हेत्वादिकं सामा-	
वृद्धशकृतः कर्म	२७७	दोषवृद्ध्यादावन्योऽपि		न्येन	२९९
वृद्धमूत्रस्य कर्म	"	लक्षणप्रकारः	"	अत्रैव हेत्वन्तरम्	"
वृद्धस्वेदस्य कर्म	"	क्षीणा अपि नोपेक्ष्याः	"	तेषां कोपे इंद्रियाणां शब्दादि-	
एवं दूषिकादयो मलाः	"	अथाऽतो दोषभेदीयाध्यायो		संयोगादिकारणम्	३००
क्षीणानिलस्य कर्म	"	द्वादशः ॥ १२ ॥		हीनमिथ्यातियोगनिर्देशः	"
क्षीणपित्तस्य कर्म	"	वातस्य स्थानम्	२८८	कालस्य त्रैविध्यम्	३०१
क्षीणकफस्य कर्म	२७८	पित्तस्य स्थानम्	२८९	कर्मणोऽपि त्रैविध्यम्	३०२
क्षीणरसस्य कर्म	"	कफस्य स्थानम्	"	दोषाणां निदानम्	३०३
क्षीणरक्तस्य कर्म	"	वायोः पञ्चात्मत्वम्	"	बाह्यरोगाणां रक्तादीनि	
क्षीणमांसस्य कर्म	"	प्राणस्य गत्यादिप्रकारः	२९०	स्थानानि	"
क्षीणमेदसः कर्म	"	उदानस्य गत्यादिप्रकारः	"	आन्तरो रोमामार्गः	३०४
क्षीणस्याश्रः कर्म	"	व्यानस्य गत्यादिप्रकारः	"	मध्यमरोगमार्गः	"
क्षीणमज्जायाः कर्म	"	समानस्य गत्यादिप्रकारः	२९१	वायोः कर्माणि	"
क्षीणशुक्रस्य कर्म	"	अपानस्य गत्यादिप्रकारः	"	पित्तस्य कर्माणि	३०५
क्षीणमूत्रस्य कर्म	२७९	पित्तभेदाः पञ्च	"	श्लेष्मणः कर्माणि	३०६
क्षीणस्वेदस्य कर्म	"	पित्तस्य रज्जकसंज्ञा	२९२	पुनः पुनर्व्याधितदर्शनम्	३०८
घ्राणादिमलानां क्षयलिङ्गम्	"	हृद्गतं पित्तं साधकमुच्यते	"	व्याधिसिद्धिप्रकारकः	"
दोषधातुमलानां समासतो		दृष्टिस्थं पित्तमालोचकम्	"	त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थः	३०९

विषयाः	पृष्ठांकाः
व्याधीनां द्वैविध्यम् ...	३०९
तयोरंत्यस्य लक्षणम् ...	"
परतन्त्रस्यापि द्वैविध्यम्	३१०
स्यतन्त्रस्य लक्षणम् ...	"
परतन्त्रकथनम् ...	"
मलानां स्वतन्त्रपरतन्त्रता	"
भिषजा ते लक्ष्याः ...	"
परतन्त्राणां प्रशमोपायः	३११
प्रकोपे परतन्त्रस्थादौ चि- कित्सा ...	"
शास्त्रेऽनुक्तस्य स्वयमूहः	३१२
अशेषरोगाणां नामतो स्थितिर्न	"
तत्र कारणम् ...	"
विकारप्रकृत्याद्युपक्रमः	"
विचारे कृते वैद्यस्य स्वल्पनं	"
न ...	३१३
अवहितस्य यथार्थज्ञानम्	"
अल्पज्ञभिषङ्निन्दा ...	३१४
अल्पज्ञवैद्यस्यायथार्थभेषजम्	"
चिकित्साविपर्यये देहनाशः	३१५
अत आलोचनपूर्वकं भेषज्यम्	"
दोषवातादिकथनम् ...	"
तेषां भेदाः ...	"
सन्निपातस्य दोषतारतम्येन भेदाः ...	"
पूर्वप्रकारेण पञ्चत्रिंशत्तिभेदाः	३१७
क्षीणदोषभेदज्ञानम् ...	३१८
द्विषष्टिनिर्दिष्टाः ...	३१९
त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम्	३२०
दोषभेदानां रसादिभेदा- दानंत्यम् ...	"
अथाऽतो दोषोपक्रमणीया- ध्यायस्त्रयोदशः ॥१३॥	
पूर्वं वातस्योपक्रमः ...	३२१
पित्तस्योपक्रमः ...	३२२
श्लेष्मण उपक्रमः ...	३२३
संसर्गोपक्रमः ...	३२४

विषयाः	पृष्ठांकाः
उपक्रमस्य कालः ...	३२५
तत्र कारणम् ...	३२६
दोषाणां क्रोष्टादिसन्धिषु गमन- प्रकारः ...	"
शाखादिभ्यो दोषाणां क्रोष्टगम- नप्रकारः ...	"
ते विलम्बेन रोगोत्पादकाः	३२७
तेषां कालविलम्बेन रोगोत्पाद- कत्वम् ...	"
परस्थानगतानां दोषाणां विक- ल्पेन चिकित्सोपदेशः	"
अन्याभिभाविषु चिकित्सा	३२८
आगन्तुदोषशमनम् ...	"
तिर्यग्गतदोषेषु कर्तव्यता	"
तेषामुपक्रमः कार्यः ...	३२९
तेषां धमनीवरेचनादिना नि- ष्कासनम् ...	"
साममललिङ्गम् ...	"
आमसम्भवः ...	"
अन्यमते आमसम्भवः	"
सामा रोगा उच्यन्ते	३३०
केषां चत्सामानामनिर्हरणम्	"
ईदृशो दोषे कर्तव्यता ...	३३१
तस्य मार्गः ...	"
आमानां स्तम्भनैर्धारणं न कार्यम् ...	"
तेषु कर्तव्यप्रकारः ...	३३२
तेषां शोधनकालः ...	"
ग्रीष्मादौ शोधनाभावे कारणम् ...	"
अधिके व्याधी तदनुसारेण शोधनकालः ...	३३३
हेमन्तादौ व्याधिशोधन प्र०	"
औषधकालनिर्देशः ...	"
कफोद्रेके निरञ्जनीषधम्	३३४
कम्पादिषु सामुद्रं प्रशस्तम्	"
ऊर्ध्वजन्तुविकारे स्वप्नकाले	"

विषयाः
अथाऽतो द्वैविधोप- ध्यायश्चतुर्दशः ।
उपक्रमस्य द्वैविध्यम् द्वैविध्यनिरूपणम् .
लङ्घनबृंहणोदाहरणम् चतुर्णां द्वयोरेवांतर्भावि- कथनम् .
प्रत्येकं तयोर्भेदाः .
शोधनस्य लक्षणं प्रभे- तस्य पंचविधत्वम् .
शमनाख्यस्य लक्षणं प्र- वाते वातापित्ते च बृंह- नमेव .
बृंहकथनम् .
बृंहणोपायाः .
मेहादीनां लघनम् शोधनाविषयनिरूपणम् लघनीयमेहादीनां बृंह- निषेधः
बृंहणलघनयोः संशये बृंहितस्य लक्षणम् लंघितस्य लक्षणम् तयोरनपेक्षितमात्रादि- अतिबृंहितलंघितयोर्ल- अतिस्थौल्यादिनिर्देश- स्थौल्यादीनामुपक्रमः तेष्वीषधम् व्योषादियोगकथनम् अतिलंघनोत्थरोगादि- स्थौल्यापेक्षया कार्य- तत्र कारणम् द्वितीयं कारणम् कुशो भेषजम् कुशो परमौषधम् मांसभक्षणेन स्थौल्यम् स्थूलकृशयोः समासे- स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथातः शोधनादिगणसंग्रहा- ऽध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥		एषां पानादिप्रकारेण रोग- नाशकत्वम् ... ३६३		अमात्रसर्पिरादेः शोफादि- करत्वम् ... ॥	
वमन करणि ... ३५०		अथाऽतः स्नेहाध्यायः षोडशः ॥ १६ ॥		स्नेहविभ्रंशे क्षुत्तृणानिम- हादि ... ॥	
विरेचनकरणि ... ॥		स्नेहनविरूक्षणयोः स्वरूपम् ३६५		विरूक्षणस्य सम्यक्कृताति- कृतलक्षणम् ... ३७८	
निरूहणसाधनानि ... ३५१		स्नेहेषु सर्पिरादीनामुत्तमत्वम् ३६६		स्निग्धस्य समनन्तरमेव स्वेदः ॥	
उत्तमाङ्गशोधकानि ... ॥		सर्पिरादीनि पित्तघ्नानि ॥		मांसलक्ष्णानां लक्षणम् ३७९	
वायुनाशकानि ... ३५२		घृतापेक्षया तैलादीनामुत्त- रोत्तरं गुह्यत्वम् ... ३६७		स्नेहेन मलप्रेरणम् ... ॥	
पित्तनाशकानि ... ॥		यमकस्नेहादीनां निरूपणम् ॥		वालवृद्धादिषु सद्यःस्नेहकरणम् ॥	
श्लेष्मनाशकानि ... ॥		स्नेहानिरूपणम् ... ॥		तेषां कथनम् ... ॥	
जीवनीयाख्यो गणः ... ३५३		स्नेहनाऽयोभ्यः ... ॥		सद्यःस्नेहे कारणम् ... ३८०	
विदार्यादिगणः ... ३५५		स्नेहानां हितकारित्वम् ३६८		कुशादिषु स्नेहार्थं द्रव्यविशे- षनिपेधः ... ॥	
दाहादिनाशकानि ... ॥		ग्रंथ्यादिरोगेषु तैलं हितम् ॥		तेषां स्नेहनप्रकारः ... ॥	
स्तन्यहेतवो वातादिनाशकाश्च ॥		वातादिषु वसामज्जानौ शस्येते ... ॥		आमयक्षीणानां स्नेहनप्रकारः ॥	
तृडामयादिनाशकानि ... ३५६		वसाया विशेषांतरम् ... ॥		पुनःपुनः स्नेह फलम् ... ३८१	
विषादिनाशकानि ... ॥		कालविशेषे स्नेहविशेषोपयोगः ३६९		अथाऽतः स्वेदविध्यध्यायः सप्तदशः ॥ १७ ॥	
कफादिनाशकानि ... ॥		घर्मेऽपि च निशि घृतोपयोगः ३७०		स्वेदस्य चातुर्विध्यम् ... ३८१	
पित्तादिनाशकानि ... ॥		अन्यथा विपर्ययः ... ॥		तापादीनां लक्षणम् ... ॥	
छर्द्यादिनाशकानि ... ॥		स्नेहोपयोगप्रकारः ... ॥		उपनाहस्वेदः ... ३८२	
श्विन्नादिनाशकानि ... ३५७		स्नेहस्य चतुःषष्टिर्विचारणाः ३७१		स्नेहोपायभूताः पञ्चादयः ३८३	
कफादिनाशकानि ... ॥		अच्छपेयः स्नेहः केवलः ॥		ऊष्माख्यः स्वेदः ... ॥	
मूत्रकृच्छ्रादिनाशकानि ३५८		तस्य श्रेष्ठ्यम् ... ३७२		द्रवस्वेदः ... ३८४	
वातजरोगनाशकानि ... ॥		स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणम् ॥		अवगाहस्वेदः ... ३८५	
कफयोनिदोषादिनाशकानि ॥		तस्य कालमात्रालक्षणम् ३७३		स्वेदे देशः ... ॥	
कफादिनाशकानि व्रण- शोधकानि च ... ३५९		जातबुभुक्षस्य स्नेहोपयोगः ॥		व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः ३८६	
श्लेष्मादिनाशको व्रणशोध- नश्च सुरसादिगणः ॥		रसादिसहभावेन स्नेहोपयोगः ३७४		कफग्रस्तस्य स्वेदाचारणम् ॥	
गुल्मादिनाशकानि ... ३६०		तस्य हितकारित्वम् ... ॥		आमाशयगते वाते स्वेदः ॥	
चलादिनाशकानि ... ॥		उपयुक्तस्य फलम् ... ॥		वंक्षणादावल्पस्नेहादियोजना ३८७	
अतीसारादिनाशनौ गणौ ॥		उपयुक्तस्य स्नेहोत्तरमुष्ण- वारिपानम् ... ३७५		शीतशूलक्षयादौ स्विन्नेन भाव्यम् ... ॥	
पक्वातीसारादिनाशकौ ३६१		तदुत्तरं भोजयितव्यस्यान्न- प्रकारः ... ॥		अतियोगलक्षणम् ... ॥	
योन्वाद्यामयघ्नाः ... ॥		स्नेह उपयुक्ते विरिक्तवहुए- चारः ... ३७६		गुर्वादिद्रव्येण स्वेदसंभवः ३८८	
भेदःपित्ताह्वादिनिवर्हणो न्यग्रोधादिगणः ... ॥		पाने दिनपरिमाणम् ॥		द्रव्यादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेद- नादि भवति ... ॥	
वातादिकेड्वादिनाशकः ३६२		सम्यक्स्निग्धादीनां लक्षणम् ३७७		रसतः स्तंभनानिर्देशः ... ॥	
गुल्मादिनाशकः ... ॥					
उक्तवर्गालभे तत्सुल्ययोज- नम् ... ३६३					

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः
स्तम्भितस्य लक्षणम् ...	३८८	प्रभूतमारुतकोष्ठस्य विरेकः	४००	निरूहयोन्यकथनम् ...
अतिस्तम्भितलक्षणम् ...	"	पित्तादौ कषायादिभिर्विरेच०	"	आस्थाप्या एवानुवास्या
अतिस्थूलादीनां स्वेदनिषेधः	"	विरेकाप्रवृत्ताबुष्णांबुपानम्	"	अनास्थाप्या नानुवास्या
श्वासादिमत्सु स्वेदः ...	३८९	अल्पे उत्थाने पुनर्विरेचनादि	"	निरूहान्वासनयोर्व्यञ्जस्य
स्थलविशेषे अनाग्नेयः स्वेदः	"	अहृत्स्नेहकोष्ठस्य दशाहा-		लक्षणम्
अनाग्नेयस्वेदलक्षणम् ...	"	दूर्ध्वं विरेकादि ...	४०१	यंत्रस्य प्रमाणम्
शुद्धिभिर्दोषनिर्हरणम्	३९०	अयोगलक्षणम् ...	"	नेत्रप्रमाणाभिवृद्धिः
अथाऽतो वमनविरेचनविधि-		तद्वैपरीत्ये योगलक्षणम्	"	अङ्गुष्ठमूलवद्यन्त्रमूलम्
रध्यायोऽष्टादशः ॥ १८ ॥		अतिविरक्तस्य जलादिस्त्रावः	"	विन्दुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्र-
कफपित्तयोर्वमनविरेचने	३९०	सभ्यग्विरिक्तस्य धूमवज्ज्ये-		णमधिकं वस्तिपुट्यं
नवज्वरादीनां वमनम् ...	३९१	नोपपादनम् ...	"	नार्थं कर्णिकाकरण
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः	"	ततो रक्तशाल्यादिभोजनादि	४०२	कर्णिकाद्वयेऽजादीनां व-
विषाद्यभ्यवहारे तु वमनम्	३९२	पीतभेषजस्य लंघनम् ...	"	योजना
केचिद्भूमार्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः	"	लंघितस्य गुणाः ...	"	वस्तेरभावे छागाद्यवयव-
गुल्माद्या विरेच्या वम्याश्च	"	अग्निमांसात्पेयादिक्रमः	"	विन्यासः
नवज्वरिणो विरेचननिषेधः	३९३	सुताल्पपित्तश्लेष्मादेः पेया-		निरूहौपधमात्रा
श्रावणादौ वमनौषधस्य मात्रा-		निषेधादि ...	"	अनुवासने मात्रा
पानम् ...	"	वमनस्य पाकप्रतीक्षायां		निरूहात्पूर्वमनुवासनं त-
पीतस्य प्रतीक्षणम् ...	३९४	कारणम् ...	४०३	आतुरस्य नेत्रप्रपीडनप्र-
ततो वमनम् ...	३९५	कारणविशेषेण भेदनीय-		सावशेषवस्तिस्नेहकरणम्
वमतः पार्श्वदिधारणम्	"	भोज्यैर्व्योजनम् ...	"	तस्य स्निग्धोर्जनम्
कफादौ तीक्ष्णादिद्रव्यैर्वमनम्	"	दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैर्दोषजयः	"	तस्यांगस्य हननादि
हीनवेगस्य पुनःपुनर्वमनम्	"	अल्पदोषसंशमनम् ...	४०४	लघुमात्रया भोजनम्
अयोगेन निष्ठीवनादयः	३९६	मंदाग्न्यादेः शोधनम्	"	ततः परमहोरात्रमुपेक्षा
सभ्यग्योगे कफादीनां प्रवृत्तिः	"	रूक्षादीनां भैषज्यपरिणामादि	"	ततः शुंठीधान्यांबुपान
अतियोगे फेनादिवद्वमनम्	"	विरेकेण मलनिर्हारः ...	"	तृतीयादौ दिनेऽन्वासा-
सभ्यग्योगेन वमिते धूम-		विषाद्यार्तेषु विरेचनम्	"	ततो निरूहशोधनप्रयो-
पानम् ...	"	तेषां स्नेहविरेकैः शोधनम्	४०५	ततो वस्तिप्रकल्पना
तदूर्ध्वं सायमादौ भुञ्जानस्य		वमनादीनां मध्ये मध्ये स्नेह-		निरूहकल्पनाप्रकारः
पेयादिक्रमः ...	३९७	स्वेदप्रयोगः ...	"	ततो वातादौ स्नेहप्रक-
पेयादिक्रमरूपम् ...	"	एवंविधाने कारणम् ...	"	औषधस्य गुदे प्रणयन-
पेयादिक्रमस्य फलम् ...	३९८	स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषः	"	अत्रान्यमतम्
वमने विरेके च वेगानां संख्या	"	संशुद्धेः फलम् ...	"	निरूहाणां संयोजनवि-
पित्ताद्यंतं वमनादि ...	३९९	अथातो वस्तिविधिर ध्याय		निरूहे रोगिणः स्थिति-
वेगापनयनादि ...	"	एकानविंशः ॥ १९ ॥		नत्र वस्तिपीडनादि
वामितस्य पुनर्विरेचनम्	"	वातोत्वगेषु वस्तिः ...	४०६	सभ्यङ्गनिरूहत्वपर्यंतं
बहुपित्तकोष्ठस्य क्षीरेणापि	"	तस्य त्रैविध्यम् ...	"	विधानम्

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
निरूहस्य सम्यग्योगे भोजनम्	४२०	तस्माद्वास्तुचिकित्सा ..	४२९	पुरुषविशेषेऽजनादीनां नियमः	४३८
कोष्णसलिलेन स्नानम्...	"	अथाऽतो नस्यविधिर-		प्रतिमर्शो हितकरः ...	४३९
वातादितस्यानुवासनम्	"	ध्यायो विंशः ॥ २० ॥		नस्यार्थे तैलं शस्तम् ...	"
अनुवासनस्य सम्यग्योगादयः	"	ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु नस्यम्	४३०	मर्शप्रतिमर्शभेदादि ...	"
अन्यदनुवासनस्य सम्यग्यो-		नस्ये कारणम्	...	अणुतैलनिर्देशः ...	४४०
गलक्षणम्	४२१	नस्यस्य त्रैविध्यम्	...	नस्यशीलिनः फलम् ...	४४१
श्लेष्मविकारादौ स्नेहवास्ति-		विरेचनाख्यस्योपयोगः	"	अथाऽतो धूमपानविधिरध्याय	
मानम्	...	बृंहणस्योपयोगः	४३१	एकविंशः ॥ २१ ॥	
श्लेष्मपित्तपवनेषु यूषादि-		शमनस्योपयोगः	...	रोगानुत्पत्त्यै उत्पन्ननाशनाथं	
भोजनम्	...	विरेचनाख्यस्योत्पत्तिः...	"	धूमपानम्	४४१
अनिले वस्तिप्रकारः	...	बृंहणशमनयोत्पत्तिः...	"	धूमस्य त्रैविध्यम्	...
पित्ते वस्तिः	४२२	नस्यविशेषाः शिरोविरेचनाख्यं		रक्तपित्तात्यादिषु धूमपान-	
कफविषये वस्तिप्रकारः	"	नस्यम्	४३२	निषेधः	४४२
संनिपाते वस्तित्रयम्	...	शमनसंज्ञं विरेचनम्	...	आतिधूमपानं रक्तादिकृत्	"
वस्तिनियमः	...	तस्य नासायां धूमपानम्	"	रक्तपित्तादौ शीतो विधिः	"
अन्यमतम्	...	मर्शस्नेहस्य परिमाणादि	"	त्रयाणां धूमानां पृथक्कालः	"
तत्र कर्तव्यम्	...	नस्येऽयोग्याः	४३३	नेत्रस्वरूपम्	४४३
दोषादिसाम्यात्सर्वस्य प्राभा०	"	नस्ये कालदोषी	४३४	त्रिविधधूमनेत्रस्य दैर्घ्येण	
पूर्वमतानुग्राहिस्वमतम्	"	ऋतुभेदेन पूर्वाह्लादौ योजना	"	प्रमाणम्	...
कर्मकालयोगाख्यवस्तिविधिः	४२३	नस्ये कालनियमः	...	धूमपानकर्तुः स्थितिः	...
वस्ति कर्म त्रिदोषजित्...	४२४	यस्य देयं तस्य प्रकारः	४३५	नासादिगते दोषे पानप्रकारः	४४४
मात्रावस्ति लक्षणम्	...	पर्यायेण नासापुटनिषेचनम्	"	धूमोत्सर्गः	...
मात्रावस्तिर्वालादीनां हितः	"	नस्ये दत्ते पादादीनां मर्दनम्	"	आदानविसर्गैर्धूमपानम्	"
उत्तरवस्तिः	...	मर्दानंतरं पार्श्वयोर्निष्ठी वनम्	"	स्निग्धादिधूमपानम्	...
नेत्रस्य परिमाणम्	४२५	आभेषजक्षयाद् द्विस्त्रिर्वा नस्यम्	"	मृदुधूमक्षिप्ये द्रव्याणि...	"
नेत्रस्य वस्तिर्मुद्गादि	...	नस्ये संजातमूर्च्छायां प्रती-		शमनधूमे द्रव्याणि	४४५
अस्य रोगिणः स्नेहप्रणयनादि	"	कारः	४३६	तीक्ष्णधूमे द्रव्याणि	...
त्रिचतुरा वा वस्तयः	४२६	नस्यावसाने स्थितिप्रकारः	"	धूमवर्तविधानम्-	...
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधानम्	"	तत ईषदुष्णकवलधारणम्	"	अपरो धूमप्रकारः	४४६
नेत्रस्य प्रमाणम्	...	सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखो-		धूमपे कासादीनामनुत्पत्तिः	"
स्त्रीवालानां वस्ती विशेषः	४२७	च्छ्वासादयः	४३७	अथाऽतो गण्डूषादिविधि-	
स्त्रिया उत्तरवस्ताववस्थानम्	"	रूक्षेऽक्षिस्तब्धतादयः...	"	रध्यायो द्वाविंशः ॥ २२ ॥	
त्रिदिनपर्यन्तं विलंब्य पुनर्विधा०	"	अतिस्निग्धे कंडूवादयः	"	गण्डूषश्चतुर्विधः	४४७
शुद्धे वमिते विरेकादि...	"	सम्यग्विरिक्तेऽक्षिल्लुत्तादयः	"	तेषां योजना	...
वस्तेर्दोषस्यैव निर्हारेण दृष्टांतः	४२८	दुर्विरिक्तादौ गदोद्रेकादयः	"	तेषां लक्षणम्	...
रोगाणामुत्पत्तौ वायुर्हेतुः	"	प्रतिमर्शस्य विषयः	...	स्निग्धगण्डूषोत्पत्तिः	...
वायोः कारणत्वे कारणम्	"	दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शनिषेधः	"	शमनगण्डूषः	...
	"	तस्य योजननिषेधप्रकारः	४३८		"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः
रोपणगण्डूपः ...	४४७	शिरोवस्तेर्विधानम् ...	४५२	रात्रावप्यतिशीते नेत्रे
गण्डूपेषु स्नेहादिकः		ततः कोष्णस्नेहेन सेचनम्	४५३	वर्जनम्
प्रयोगः ...	४४८	स्नेहधारणकालपरिमाणम्	”	भीतादीनां नांजनम्
दन्तहर्षादौ तिलकल्कोदकं		संख्यापरिमाणम् ...	”	अतितीक्ष्णाद्यजनस्य
हितम् ...	”	अपनीतशिरोवस्तेः स्कंधा-		नेत्रैऽजितैऽजनस्य
गण्डूपधारणे तैलादि हितम्	”	दिमर्दनम् ...	४५४	प्रकारः
ऊषादाहान्वितपाकादौ		सप्ताहं स्नेहवस्तिसेवनम्	”	निर्वृते नयने क्षालन-
गण्डूपे सर्पिः पथो वा	”	कर्णपूरणधारणादि ...	”	शोधने प्रकारः
माक्षिकगण्डूपधारणगुणाः	”	मात्राप्रमाणम् ...	”	शोधने कारणम्
धान्यास्लगण्डूपधारणगुणाः	”	गूर्धतैलफलम् ...	”	कण्डूदौ तीक्ष्णांजनम्
अलवणस्य तस्य गण्डूप-		अथाऽत आश्रोतनांजनविधि-		ततः पूर्णमंजनम्
गुणाः ...	४४९	रध्यायस्त्रयोविंशः ॥ ३३ ॥		अथाऽतस्तर्पणपुट-
क्षारांबुगण्डूपस्य गुणाः...	”	नयनामयानां परिषेको हितः	४५५	ध्यायश्चतुर्विंश-
क्षोष्णपानीयगण्डूपगुणाः	”	मरुदादावाश्रोतनमुष्णादि	”	तर्पणयोजनम्
गण्डूपधारणप्रकारः ...	”	आश्रोतनस्य विधिः	”	नेत्रे पक्कृतनिक्षेप-
गण्डूपधारणकालः ...	”	अस्युष्णाश्रोतनाद्रोगादि	४५६	रात्र्यंधादिषु वसाव-
भन्यारोगादीनां त्रिकित्सा	४५०	नेत्रौषधप्रयोगे युक्तिः	”	अनंतरं मात्राविगण-
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	”	अंजनप्रयोगः ...	”	अनंतरमपांगदेशे
तस्य कफरोगेषु योजना	”	अंजनस्य त्रैविध्यम् ...	४५७	इत्थं पवनादौ प्रत्य-
मुखलेपस्य त्रैविध्यम्	”	लेखनांजनस्य शुक्रार्मादिपु		तृतस्य लक्षणम्
वातकफादाबुष्णादेस्तस्य		प्रयोगः ...	”	तर्पणानंतरं पुटपाव-
योजना ...	”	तिक्तद्रव्यै रोपणांजनम्	”	वातादौ स्नेहनादि-
स त्रिप्रमाणः ...	”	स्वादुशीतद्रव्यैः प्रसादनम्	”	स्नेहनपुटपाकानां
मुखालेपस्य स्थित्यादि...	४५१	अंजने शलाकाप्रकारः	”	लेखनपुटपाककल्प-
मुखालेपिनो दिवास्वापादि-		अंजनकल्पनात्रैविध्यादि	”	प्रसादनपुटपाकक-
निषेधः ...	”	तीक्ष्णचूर्णादौ शलाकाद्वै-		पुटपाककरणप्रका-
पानसादौ मुखालेपो न	”	गुण्यादि ...	४५८	लेखनादिषु शतम-
तस्याकालपलितादिनाश-		मृदौ शलाकात्रैगुण्यम्...	”	धारणम्
कत्वम् ...	”	निशादावंजननिषेधविधि-		स्नेहनादौ कोष्णा-
शूलभजादयः पण्मुखा लेपा		प्रकारः ...	”	आद्ययोरंते धूमपा-
हेमन्तादिषु योज्याः	”	अन्याचार्यमतम् ...	”	तत्र तृप्तिवद्योगाः
मुखालेपप्रयोजनम् ...	४५२	एतन्मतस्य दूषणम् ...	”	नस्थानर्हे तर्पणावि-
शिरसि तैलस्य चातुर्विध्यम्	”	तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिः	”	तर्पणादिपर्यंतं हि-
तेपूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वम्	”	एतन्मतस्य दूषणम् ...	”	कृततर्पणादेः स्थि-
रीक्ष्यादिपचयंगः ...	”	अस्युद्विक्तकफादावंजन-		नेत्रबलाय नस्थान-
अरुणिकादिषु परिषेकः	”	प्रयोगे दृष्टयुपघातः	४५९	अथाऽतो यन्त्र-
केशशातादिषु पिशुः ...	”	उपघाते युक्तिः ...	”	पंचविंश-
प्रमुप्यादौ वास्तिः ...	”			यन्त्रप्रकारः

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यंत्राणां रूपादि ...	४६७	अनुयंत्रणान्येकोनविंशतिः	४७६	शुद्धा जलोद्भवा निर्विषाः	४८५
कंकादीनां मुखैस्तुह्यानि		यंत्राणां कर्माणि ...	"	तासामपि रक्तमत्तानां स्थायः	"
यंत्राणां मुखानि ...	"	कङ्कमुख्यस्य प्राधान्यम्	४७७	परीक्षात इतरासां	
पङ्कगुलं संदंशम् ...	४६८	अथाऽतश्शस्त्रविधिरध्यायः		लागनम् ...	४८६
संदंशौ पौडशांगुली ...	"	पङ्कविंशः ॥ २६ ॥		तासां दुष्टरक्तस्यैव ग्रहणे	
मुचुडीसंज्ञस्योपयोगादि	४६९	शस्त्राणि पङ्कगुल्यानि बाहुत्येन	४७७	दृष्टांतः ...	"
द्वे तालयंत्रे ...	"	शङ्कलात्रं नाम शस्त्रम् ...	४७८	शंशस्य भोक्षणम् ...	"
नाडीयंत्राणि ...	"	वृद्धिपत्रनामकं शस्त्रम्	"	वमनविधानम् ...	"
नाडीप्रमाणम् ...	"	उत्पलाध्यर्धधारास्ये द्वे	"	पुनः ससाहं तासां योज-	
पंचमुखच्छिद्राद्युपयोगः	४७०	सर्पवक्त्रनामकम् ...	"	नाभावः ...	४८७
शल्यदर्शनार्थमन्या नाड्यः	"	एधिणीशस्त्रम् ...	४७९	सम्यग्वाते तासां पटुतादि	"
मूर्ध्युपयुक्तनाडीप्रमाणादि	"	शरार्यास्यं शस्त्रम् ...	"	अतिवान्ते ह्रममृत्थू ...	"
अशौयंत्रनिर्देशः ...	"	कुशाटाशस्त्रम् ...	"	दुर्वाते स्तब्धतादयः ...	"
शमासंज्ञं यंत्रम् ...	४७१	अंतर्मुखं नाम शस्त्रम्	"	जलौकसां पालनविधिः	"
भगदरयंत्रम् ...	"	अर्धचंद्रानां शस्त्रम् ...	"	दंशास्त्रावादि ...	"
एकच्छिद्रा नाडी ...	"	गिहिवक्त्रं शस्त्रम् ...	"	अनंतरं विध्वादीनां योजनम्	"
अंगुलित्राणकसंज्ञम् ...	"	कुटारीशस्त्रम् ...	"	दुष्टरक्तापगमाद्रोगादिशमाः	"
योनित्रेणक्षणकं यंत्रम् ...	४७२	ताम्रमयी शलाका ...	४८०	अशुद्धरक्तस्य पुनः स्थावः	४८८
द्वे पङ्कगुले यंत्रे ...	"	अङ्गुलिशस्त्रकम् ...	"	रक्ते दूषितेऽलासुचटिकां योज-	"
उदकोदरे नलिकादि ...	"	वाडिनाः शस्त्रम् ...	"	कपादिना दुष्टे योजनम्	"
धुमादियंत्राणि ...	"	करपत्रं शस्त्रम् ...	"	कफदुष्टरक्तस्य शृंगैर्नाकर्षणम्	"
त्र्यङ्गुलास्यं शृङ्गम् ...	"	कर्तरीशस्त्रम् ...	४८१	वातापित्तदुष्टस्य शृंगेण निर्हारः	"
अलाबुस्तुंनप्रमाणादि ...	४७३	नखशस्त्रम् ...	"	गच्छानप्रकारः ...	"
तद्वद्धटी ...	"	दंतलेखन शस्त्रम् ...	"	पिंडिते रक्ते जलौकसः	४८९
शलाकाख्यानि यंत्राणि	"	सूचीशस्त्रम् ...	"	अवगाढे रक्ते जलौकसः	"
गंडूपदमुखे द्वे ...	"	वर्चलक्षणम् ...	४८२	त्वक्स्थे रक्तेऽलाव्यादीनि	"
मसूरदलवक्त्रे द्वे ...	"	खजलक्षणम् ...	"	सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव	"
शंक्रवः षट् ...	४७४	यूथिकानामशस्त्रम् ...	"	वातादिस्थानस्थितरक्तस्य	
तेषामुभयोः परिमाणादि	"	अर्धांगुलवृत्तास्या	"	शृंगादिभिर्निर्हारः ...	"
शरपुंखास्यौ द्वौ ...	"	सूची ...	"	स्रुतरक्तस्य शोफे सर्पिषोष्णेन	
वाडिशकृती द्वौ ...	"	जलौकः प्रभृतीन्यनुशस्त्राणि	४८३	सेचनम् ...	"
गर्भशंक्रुः ...	"	पङ्कविंशतिशस्त्राणां कर्माणि	"	अथातः सिराव्यधविधिरध्यायः	
सर्पफणाख्यं यंत्रम् ...	"	शस्त्रदोषाः ...	"	सप्तविंशः ॥ २७ ॥	
शरपुंखमुखाख्यम् ...	"	शस्त्रग्रहणविधिः	"	शुद्धलोहितस्वरूपकथनम्	४९०
षट् शलाकाः ...	"	शस्त्रकोशस्याख्यानम्	४८४	रक्तदोषः ...	"
कर्णशोधनाख्यं यंत्रम् ...	४७५	जलौकसां योजनम् ...	"	रक्तद्रोणेण व्याधयः ...	४९१
शलाकादीनामुपयोगाः	"	सविप्रजलौकसां लक्षणम्	४८५	रक्तस्त्रावार्थं सिराव्यधः	"
शलाकादीनामुपयोगाः	"	सिंहादिभिर्निर्हारः	"	सिराव्यधविधिः	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः
रोगविशेषेषु सिराविशेषव्यधः	४९१	अनुक्तेष्वपि कल्पनाप्रकारः	४९७	त्वगादिगतशल्यस्य
कर्णरोगेषु कर्णजाया व्यधः	४९२	मांसले देहे व्रीहिमुखशस्त्र-		त्वग्गते शल्ये शोफ
नासारोगेषु नासाग्रस्थितायाः	”	निक्षेपप्रकारः ...	”	मांसगते चोषादि
पीनसे नासाललाटयोः	”	सम्यग्बिद्धादौ स्नावादि	”	पेशीमध्यगतस्य ल
स्थितायाः ...	”	अल्पविद्धायां सिरावहनप्रकारः	”	स्नायुगतशल्यस्य ल
मुखरोगेषु जिह्वादिगानाम्	”	भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्त्रावहेतवः	”	शिराश्रितशल्यस्य त
उन्मादे उरआदिस्थानाम्	”	असम्यक्स्त्रावे शिरालेपनम्	”	स्रोतोगतशल्यस्य त
अपस्मारे हनुसंधिस्थायाः	”	सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते तैलदिलेपः	४९८	धर्मानिस्थशल्यस्य त
विद्रध्यादौ पार्श्वदिस्थायाः	”	दुष्टानुष्टरक्तात्पूर्वं पीतिकास्त्रावः	”	अस्थिसंधिप्राप्तस्य
तृतीयके ज्वरे अंसम-	”	शुद्धस्य न स्त्रावः ...	”	संधिगतशल्यस्य ल
ध्यस्थायाः ...	४९३	मूर्च्छायां यंत्रविमोचनादि	”	कोष्ठसंश्रितशल्यस्य
चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्थाधो-	”	वाताच्छयावादिलक्षणं रक्तम्	”	त्वगादिस्थस्य लक्ष
गतायाः ...	”	पित्तात्पीतादिलक्षणमस्रम्	४९९	शल्यस्य रोहादि
प्रवाहिकायां सिराविशेषव्यधः	”	कफात्क्लिग्घादिलक्षणम्	”	शल्यस्य भूयो बाध
शुक्रमेढामये सिराव्यधः	”	संसर्गात्संसृष्टलक्षणम्	”	त्वगादिनष्टे शल्ये
गलगंडयोरुत्सगाया व्यधः	”	अशुद्धास्य स्त्रावपरिमाणम्	”	मांसप्रनष्टस्य लक्ष
शुभ्रस्यां जानुसमीपस्थितायाः	”	रक्तातिष्ठुतावभ्यंगादीनि भे-	”	पेश्यादिषु प्रनष्टस्य
अपचीरोगे सिराव्यधः	”	प्रजम् ...	”	अस्थिषु नष्टस्य प
सक्थ्यर्तौ सिराव्यधः ...	”	रक्ते स्त्रुते बंधनादि ...	”	स्त्राव्यादिषु नष्टस्य
ऊर्ध्वगवातरोगे सिराव्यधः	”	अशुद्धे रक्ते पुनः स्त्रावः	५००	मर्मनष्टस्योपायानु
पाददाहादिषु सिराव्यधः	”	क्षोभोपकृतदेहस्य पुनः स्त्रावादि	”	नष्टशल्यस्य सामा
विश्वाच्यां सिराव्यधः ...	४९४	किंचिद्दुष्टरक्तशेषेन क्षुतिः	”	हृदयशल्यस्य लक्ष
यथोक्तसिराऽदर्शने व्यध-	”	हृंगादिभिः शोषस्य हरणम्	”	एषामाकर्षणोपाय
प्रकारः ...	”	शीतोपचारादिना वातस्य	”	शल्यविशेषस्याहर
सिराव्यधोत्तरं कर्तव्यानि	”	प्रसादनम् ...	”	करप्राप्त्यस्य करेण
सिरायंत्रणम् ...	”	स्तंभनीक्रियाचरणम् ...	५०१	इतरस्य यंत्रैराहर
ततस्ताडनम् ...	४९५	स्तंभनविशेषः ...	”	संदंशाभ्यां त्वगादि
सिरामोक्षणम् ...	”	पुनस्तस्या एव सिराया व्यधः	”	त्वगादिस्थस्य ता
व्रीहिमुखेन पुनर्व्यधः ...	”	अथवा सिरामुखस्य दाहः	”	सुभिरस्थस्य नाडी
उपनासिकास्थव्यधः	”	स्वास्थ्यपर्यंतं हिताहारविहारौ	”	शेषयंत्रैः शोपस्य
उपजिह्वाधस्थसिराव्यधः	”	रक्ते स्त्रावितेऽत्युष्णाहारादि	”	शस्त्रेण वा विशास
व्रीवाश्रितसिराव्यधे वाससा	”	वर्ज्यम् ...	५०२	सिरादिस्थस्य चा
वेष्टनम् ...	४९६	रोगाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ	”	हृदयस्थस्य निर्हर
शुजशिराणां यंत्रणम् ...	”	लक्षणादि ...	”	दुराकर्षस्यापि हर
हस्तासिराव्यधः ...	”	अथाऽतः शल्याहरणविधिर-	”	अस्थिहृष्टस्य हरण
पार्श्वसिरावेधप्रकारः ...	”	ध्यायोऽष्टाविंशः ॥२८॥	”	ऋष्टमशक्यस्य कर्ष
स्तब्धमेढ्रसिराव्यधः ...	”	शल्यानां पञ्चधा गतिः	५०३	ततोऽप्यशक्यस्य व
जघासिराव्यधः ...	”			एवं वृक्षशास्त्रायां

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शोफसुप्तौघ्य हरणादि	५१०	शोफस्यातिवृत्ते पाके सु-		व्रणांतःप्रवेशयोग्यवर्तिका-	
नाड्या निर्घात्याहरणम्	”	धिरत्वादि ...	५१६	दिनिषेधः ...	५२४
अमार्गोच्छ्रितशल्याहरणम्	५११	रक्तपाकस्य लक्षणम् ...	५१७	स्नेहान्क्लेदः ...	”
भल्लादिना शल्यनिर्हरणम्	”	श्वयथौ दारणादि ...	”	अतिरूक्षत्वादातिव्यथादि	”
अयस्कान्तेन शल्यनिर्हरणम्	”	शोफस्य छेदे सिरादिव्या-		वेशिकाया व्रणे स्थापनम्	५२५
विरेकेण निर्हरणम्	”	पदादि ...	५१८	पक्वापक्वविज्ञानास्पाटिते	
चूर्षणैर्निर्हरणम् ...	”	अन्तःस्थितपूयस्य सिरादि-		व्रण उपायः ...	”
कंठगते शल्ये कंठे सूत्रप्रवे-		दाहकत्वम् ...	”	विस्तीर्णमुखानां सीवनम्	”
शादि ...	”	आमच्छेदकदेर्निन्दा ...	”	वंक्षणादिस्थितानां निषेधः	”
कण्ठस्रोतःप्रविष्टस्य हरणम्	”	शस्त्रकर्मणः प्रागातुरस्येष्टान्नं		सीवनात्पूर्वं करणप्रकारः	५२६
दासुवेण्वादिमयस्य हरणम्	५१२	देयम्, अन्नसंयोगान्म-		आर्तसंत्वनपूर्वकं पूर्ववद्वंधादि	”
कंठस्रोतस्थितकण्ठकाक्षेपः	”	त्तस्य शस्त्राबोधनम्	”	पुनः सीवनप्रकारः	”
प्रमादपीतस्य हरणम्	”	मूर्धगर्भादिरोगं विनेष्टभोज-		देशादीन्वीक्ष्य बन्धनयोगः	५२७
येन केनचिदुपायेन तस्य		नमद्यपानादि ...	”	बन्धनानां स्वरूपम्, व्रणे	
कोष्ठे नयनम् ...	”	शस्त्रनिक्षेपप्रकारादि ...	५१९	ताम्रादीनां लेखनार्थं	
ग्रासशल्यप्रवेशोपायः ...	”	पाके पाटनादि ...	”	योजनम् ...	”
अक्षिब्रणशल्यानां निर्हर-		व्रणस्य प्रदेशः ...	”	बन्धप्रकारनिर्देशः ...	”
णोपायः ...	५१३	वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यादि		बन्धानां गाढशितिलत्वादि,	
नद्यादिपतितप्रविष्टस्य जलस्य		शस्तम् ...	५२०	ऊर्वादिपु गाढबन्धनम्	५२८
निर्हरणम् ...	”	ललाटादिदेशेषु छेदः...	”	शाखावदनादिपु समबन्धनम्	”
अंबुना पूर्णे कर्णे तैलादिप्रक्षेपः	”	अन्यत्र छेदे व्यापत्तिः	”	नेत्रादिपु श्लथबन्धनम्	”
कर्णगते क्रीटे लवणांबुना पूर-		शस्त्रे न्यस्त आश्वासनादि	”	वातश्लेष्मोद्भवयोगाढबन्धनम्	५२९
णम्	”	व्रणांतरे वर्तिकाप्रवेशः	५२१	शीतादौ मोक्षणप्रकारः	”
जातुषादिशल्यस्य देहजोष्म-		घृताक्तसजुगीभराच्छादनम्	”	पित्तरक्तोत्थयोः समबन्धः	”
णा प्रायो विलयः	”	व्रणस्य बंधनादि ...	”	पूर्वोक्तयोः सायंप्रातर्मोक्षणम्	”
मृद्रेण्वादीनां न विलयः विप्रा-		व्रणे पट्टादिर्हितः ...	”	अबद्धव्रणस्य दंशादिपीडा	”
णादिशल्यस्य विल-	”	व्रणे रक्षणकरणम् ...	५२२	बन्धनगुणाः ...	”
याभावादि ...	”	सदा मूर्धौषधिधारणम्	”	व्रणस्य समविषमत्वादि	”
मांसावगाढशल्यस्य हरण-		तत उष्णोदकोपचारादि	”	स्थिरव्रणादीनामौषधादौ	
प्रकारः ...	५१४	दिवा स्वप्ने व्रणे कंठ्यादि	”	विशेषः ...	५३०
शल्यादीनां ज्ञानपूर्वकं निर्ह-		स्त्रीस्मरणादि वर्ज्यम्	”	कुष्ठादिव्रणानां बन्धनम्	”
रणम् ...	”	व्रणिनो व्रणापोहे भोजनादि	”	सकृमीणां व्रणानां चिकित्सा	५३१
अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिरध्याय		पथ्यस्य हितकरत्वम्	५२३	तत्र सुरसादिप्रयोगः ...	”
एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥		दोषकरनवधान्यादित्यागः	”	व्रणस्य त्वरया नोपरोहणम्	”
श्वयथूपक्रममादि ...	५१५	व्रणे मद्यस्य दोषगुणत्वादि	”	रूढेऽपि अजीर्णादिवर्जनम्	५३२
शोफस्य तिष्ठोऽवस्थाः	”	व्रणे बालोशीरैर्वर्जनादि	५२४	अनिर्दिष्टस्वरूपादिषु चिकि-	
पच्यमानशोफादेर्विचरणत्वादि	”	तृतीयदिवसे पुनः क्षालना-		त्साप्रकारः ...	”
पक्वेऽल्पवेगतादिः ...	५१६	दि । द्वितीयदिवसे प्रक्षा-			
आनिलादिकं विना शूलान्य-		लननिषेधः, व्रणसंरोहणम्	”		
संभवः ...	”				

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अथाऽतः क्षाराधिकर्मविधि-		पश्चात्क्षारमार्जनादि ...	५३९	क्षारवारितानां दाहो न	५४२
रध्यायस्त्रिंशः ॥ ३० ॥		तत्र भोज्यानि ...	"	सुदग्धज्ञानोत्तरं लेपनादि	"
क्षारस्य श्रेष्ठ्यम्, श्रेष्ठ्ये		तत्र आलेपप्रकारः ...	"	सुदग्धस्थानस्य लिंगम्	"
कारणम् ...	५३२	अणरोपणस्तिलकल्कः ...	"	दुर्दग्धादेर्लक्षणम् ...	"
क्षारस्य पेयलेपविषयविभागः	५३३	सम्यग्दग्धस्थानस्य वेदनम्	"	प्रमाददग्धस्य चातुर्विध्यम्	"
मषादिषु क्षारयोजना ...	"	विपर्यये ताश्चादिभिर्दुर्दग्धवे-		तुत्थदग्धरयुः लक्षणम् ...	५४३
पित्तादौ क्षारो वर्ज्यः ...	"	दनम् ...	५४०	दुर्दग्धस्य लक्षणम् ...	"
क्षारक्रिया ...	५३४	तस्य पुनर्दाहादि ...	"	अतिदाहान्मांसलघनादयः	"
मृदुक्षारे सुधानिवर्षादि	५३६	अतिदग्धे रक्तहावादि	"	चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितं,	
तीक्ष्णे क्षारे प्रतिवापनिर्वापः	"	गुदेऽतिदग्धे विष्णुत्रयोः संरोधः	"	तुत्थस्याग्निप्रतपनादि,	
विषयनिर्देशः अनिलादौ तीक्ष्णः	५३७	नासायां क्षारदग्धायां नासाव-		अग्निप्रतापने कारणम्	"
मध्यभेषु मध्यमः ...	"	शस्य दरणाकुञ्चनादि	"	दुर्दग्धे आपधे शीतादि	"
पित्तादिष्वर्शःसु मृदुः ...	"	श्रोत्रादिकेषु तद्वत् ...	"	सम्यग्दग्धे लेपः ...	"
क्षारे वलाधानार्थं जलम्	"	अतिक्षारदग्धे कांजिकादिभिः		अतिदग्धे पित्तविसर्पवत्	५४४
क्षारगुणाः ...	"	सेकः ...	"	स्नेहदग्धे रूक्षस्य योजना	"
अंतरानुभवद्वारेण क्षारगुणाः	५३८	कांजिकादिभिर्निर्वापादि	"	अष्टाङ्गहृदयस्थानसमाप्तिः	"
अर्शःसु क्षारनिक्षेपादि	"	क्षारादप्याग्निः श्रेष्ठः ...	५४१	अस्य स्थानस्य रहस्यवस्त्रे	
वर्त्मरोगेषु क्षारनिक्षेपादि	"	त्वगादिष्वग्निदाहो योज्यः	"	कारणम् ...	५४४
लेपदानप्रकारः ...	५३९	मषादिषु वर्त्यादिभिस्त्वग्दाहः	"		
कर्णार्शःसु विशेषः ...	"	अर्शःप्रभृतिषु मांसदाहः	"		
		श्लिष्टवस्त्रादिषु सिरादाहः	५४२		

इति

अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थानीयविषयानुक्रमणिका

समाप्ता ।

अष्टाङ्गहृदयम् ।

टीकात्रयसंवलितं सटिप्पणीकं च ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स०—श्रीमहागणपतये नमः।श्रीआनन्दिनीमठाय नमः।
दीप्त्या यस्येन्द्रनीलोत्पलशकलरजोनीलया नीलिताभां
लक्ष्मीमुत्तभासत्रक्नकरुचिमपि स्पर्शरीमाञ्चिताङ्गीम् ।
कालीत्याशङ्कमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलामू-
द्भर्ता लोकस्य शश्वत्स भवतु भवतां भूतये पन्ननामः॥१॥
को मत्सारिणि लोकेऽस्मिन्विद्वान्किञ्चिच्चिकीर्षति । किंतु
कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोऽयं मत्परिश्रमः ॥ २ ॥ श्रीमन्मृ-
गाङ्गतनयष्टीकामष्टाङ्गहृदयस्य । श्रीमानरुणः कुरुते
सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥

इह हि शास्त्रारम्भे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्व एव
सभाभूषणभूता निखिलजनजनितप्रमोदसंदोहा रुचिररु-
चिरचितवचनचन्दनचर्चितप्रबन्धाः प्रबन्धविरचनप्रवरा
इष्टदेवतानमस्कारं तन्त्रकारा विदधुः । तदयमपि तन्त्र-
कारोऽभीष्टदेवतानमस्कारपुरःसरं तन्त्रमारिरिसुरिदमाह-

रागादिरोगान् सततानुषक्ता-
नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान ।
योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥

शिवं प्रणम्य संशोध्य, वाग्भटस्य च टिप्पणी ।

वैद्यरामपसादेन कथिते विषमस्थले ॥ १ ॥

१ इह खलु सुकृतदुरितनिदान-सुखदुःखमोक्षनि-
दान-निखिलफलमुख्यपरमानन्दमयमोक्षमुख्यप्रयोजनसाधन-
राजसतामसमानससकलमूल-विशोधनविधिहितकर्माचरणमू-
लक्यथाभीष्टधनधर्ममानादीनां सिद्धौ परमसाधनम् आरो-
ग्यविशिष्टमाधुषदेहधारणमेव तदीयदीर्घायुर्मूलकमिति मनसि

राग आदिर्येषां ते रागादयः । आदिशब्देन द्वेष-
लोभादिपरिग्रहः । रुजन्तीति रोगा देहमनसी संता-
पयन्तीत्यर्थः । ननु मनःस्थितत्वान्मन एव ते रुजन्तीति
वक्तुं युक्तम् । मैवम् । देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोराधारा-
धेयभावेन स्थितत्वाद्वायोरपि संतापो युक्तः । यथाधेये-
नायोगोलकेन संततेन तदाधारस्य कटाहादेः संतापः ।
आधारेण च कटाहादिना संततेनावेयस्य वृतादेः संतापः ।
तदेवं रागादयो द्वयं रुजन्तीति न्याय्यमेतत् । तथा
सततानुषक्ताः सर्वकालं प्रसृताः सहजा इत्यर्थः । अशो-
षकायप्रसृताः । अशेषश्चासौ कायश्चाशेषकायः । तत्र
प्रसृता अनुगताः । यद्वा-अशेषाश्च ते कायाश्चाशेष-
कायाः । सर्वाणि शरीराणि गजतुरगोरगादिसम्बन्धी-
नि तानि प्रकर्षेण सृता गताः । तथा न विद्यते शेषो
येषां तेऽशेषाः सर्वे समूलाः । सबीजा इत्यर्थः । तथौ-
त्सुक्यमोहारतिदाः । औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठा ततोऽ-
मिलाषः । मोहः कार्याकार्यानभिज्ञत्वम् । अरतिरन्व-
स्थितिः स्थानासनादिषु । औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च

निधायात्रेयादिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राण्यवलोक्याष्टाङ्गसंग्रहनामक-
बृहत्संग्रहं कृतवान् श्रीवाग्भटाचार्यः । तत्राप्यति-
विस्तृतां रुचिरपदयोजनां दृष्ट्वा पाण्डित्यप्रेरितमनसाऽन-
न्तायुर्वेदहृदयमिवाष्टाङ्गहृदयाख्यकाव्यग्रन्थं रचयितुमुद्यतः
प्रथममेव ग्रन्थसन्दर्भारम्भे तदसमापनकारणत्रिभुविनाश-
नपरमासाऽऽचारपरिप्राप्तेष्टदेवताप्रणामात्मकमङ्गलाचरं कृत-
वान् रागादीत्यादिश्लोकेन । तच्च शिष्यशिक्षायै लिखि-
तवान् ग्रन्थादाविति ।

ता ददति ये रागादयस्त एवम् । तानेवंविधान् यो भगवान् जघान तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तं पूजयामीत्यर्थः । अत एवासावपूर्व आश्चर्यभूतो वैद्योऽन्यो हि यो वैद्यः स ज्वरादीनप्यचिरोत्थितान् रोगानेतद्विशेषणैरपरामृष्टान् तथा हर्तुं समर्थः । किमुत रागादीनसाध्यलक्षणलक्षितान् । तथा चासाध्यलक्षणम्—“अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये । औत्सुक्यमोहारतिकृत्” इति । यदि वा न विद्यते पूर्णो यस्मादसावपूर्वः । पूर्वेभ्यः प्रथम इत्यर्थः । अपूर्वश्चासौ वैद्योऽपूर्ववैद्य इत्यर्थः । एवंविधं चाभिमतनमस्कारश्लोकं विरचयन् ग्रन्थकृद् ग्रन्थस्य रोगोपशान्तिः प्रयोजनमिति प्रतिपादयति । तथा चाह चरकमुनिः—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति । एवं च धातुसाम्येन प्रयोजनेन प्रयोजनविदं तन्त्रम् । तथा तत्पाठात्तदर्थवबोधोत्तद्विध्यनुष्ठानाच्चारोग्याख्यस्योपेयस्य तथाभिमतस्यायुषः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इदमेव तन्त्रमुपायः । अस्माच्चोपायोपेयलक्षणसम्बन्धाच्च हेतुलिङ्गौषध्याख्यस्कन्धत्रयमस्याभिधेयं तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्तन्त्रम् । एवं च ग्रन्थकृतात्र प्रयोजनसम्बन्धाभिधेया युक्त्यैवोक्ताः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविरचितत्वादुपजातिवृत्तम् । “अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेतां विविधैर्विकल्पैः । यासामिमावन्ययतिप्रपञ्चौ स्मृताः स्मृतिज्ञैरुपजातयस्ताः ॥” सर्वत्रैव चात्र तन्त्रेऽनुष्ठुमां समानीप्रमाणीवितानादिभेदभिन्नतया विरचनं यत्पुनरवसरान्तरे वृत्तान्तरविरचनमिह तत्सलक्षणं व्यञ्जयिष्यामः ॥ १ ॥

प०—श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्य देवदेवेशं हरिं बाङ्गनिधिमक्षरम् । पदार्थचन्द्रिकां टीकां शुभ्रां सर्वहितावहाम् ॥ १ ॥ श्रीमच्छकुनदेवेन प्रेरितो हृदये स्फुटम् । बुद्ध्या करिष्यामि गुरोः संस्मृत्य चरणाम्बुजम् ॥ २ ॥ जातकल्याणदुग्धाब्धौ विद्यागाधयस्विामि । अबोधदाहशमनो यथेन्दुश्चन्द्रनन्दनः ॥ ३ ॥

शास्त्रावतारसमारम्भेऽभीष्टदेवतानमस्कारार्थमयमाद्यः श्लोकोऽभिहितः यो रागादिरोगान् जघान अनीनशत् तस्मै नमोऽस्तु । अत्र रागादयो रागद्वेषादयः; राग आदिवेषां ते रागादयः, रागादय एव

रोगाः; रजन्ति पीडयन्तीति रोगाः; देहमनसी सन्तापयन्तीति । अर्थाद्देहिनां पीडाकरास्ताञ्जघान । किम्भूतांस्तान् ? सततानुषक्तान् नित्यमनुलमान् सर्वकालयुक्तानित्यर्थः । न कदाचित्तैर्वियुक्तः संसारी भवति । अशेषकायप्रसृतानिति । अशेषाश्च ते कायाश्च अशेषकायाः सकलशरीराणि पुरुषपशुइत्यश्वगोगवयकीटपिपीलिकादिभ्रम्बन्धीनितान् कायान्; प्रकर्षेण सृतागता व्याप्य स्थितास्तांस्तथाविधान् अशेषानिति न विद्यते शेषो येषां ते अशेषास्तानशेषान् समूलानित्यर्थः । औत्सुक्यमोहारतिकृत् इति । औत्सुक्यं च मोहश्च अरतिश्च ता ददति ये औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठागतोऽभिलाषः, मोहः कार्याकार्यानभिज्ञता अज्ञानम्, अरतिर्न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः, ता ददति प्रयच्छन्ति ये तांस्तथाभूतान्, यो जघान अनीनशत् हतवान् तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु । अपूर्व आश्चर्यरूपोऽद्भुतरूपो वैद्यः तस्य पूजा भवतु । अत एवासावपूर्ववैद्यः यतः सहजरूपान्नित्यलग्नान् व्याप्य स्थितान् समूलान् साध्यरोगतुल्याकृतीन् विनाशितवान् । अन्यो हि वैद्यो ज्वरादीनप्यातङ्गान् मनागप्येतैद्विचहैः परामृष्टान् हन्तुं न शक्तः । अथवा न विद्यते पूर्णो यस्मात् सोऽयमपूर्वः । तेनैतदुक्तं भवति यत् स एवादिः सर्वेभ्यः । अथष्टदेवतानमस्कारपूर्विका हि सर्वाः रम्भाणां प्रवृत्तयः सफला भवन्त्यचिरेण निर्विघ्नतयाऽतस्तामेवेष्टदेवतां नमस्कृत्यानन्तरं तन्त्रकारः सूत्रमारब्धुं प्रवृत्तः सर्वसत्त्वोपकारार्थम् । अत्र च सम्बन्धादिचतुष्टयं वक्तव्यं क्रमप्रवृत्तत्वात् । वाचो युगपदुच्चारणमेषां न शक्यते इति सम्बन्धस्तावद्व्याख्यायते, यथाचाहुः—“सिद्धिः श्रोत्रप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथने सति । तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते ॥ १ ॥” तथा प्रयोजनमपि—“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥” इति । सम्बन्धोऽत्र चोपायोपेयलक्षणः उपेयस्य रोगशमनस्योपाय आयुर्वेदः । अभिधेयं हेतुलिङ्गौषधज्ञानम् । प्रयोजनं धातुसाम्यम् । चरके तथाचोक्तं—“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति, धर्मार्थकामा अपि पञ्चपदमिदमादिसूत्रम् ॥ १ ॥

हे०—श्रीगणेशाय नमः । पृष्ठं कूर्मतया चतुर्भुजतया
दोर्मण्डले मन्दरं रुद्ध्वा क्षीरसमुद्रमोषधिभूतं निर्मथ्य
निष्पादितैः । आनीतैरमृतैर्भिषक्तमतया योषितया
पायितैर्देवानामजरामरत्वमकरोत्तस्मै नमो विष्णवे ॥१॥
हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना । तदुक्तवत-
दानादिसिद्धयङ्गारोग्यसिद्धये ॥ २ ॥ क्रियतेऽष्टाङ्गह-
दयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा । टीका चरकहारीतसुश्रुता-
दिमताऽनुगा ॥ ३ ॥ चरके हरिचन्द्राद्यैः सुश्रुते जैज-
टादिभिः । टीकाकारैर्न निर्णीतमिह हेमाद्रिणोदितम् ॥ ४ ॥
देशभ्रंशभयाद्विचालय लयिनः स्नेहैः प्रतापैः परं विद्राव्य
प्रसृतान् प्रवेश्य परितो दुर्गोदरं द्राक्ततः । ऊर्ध्वाधोग-
तिभिर्गमथ्य मदनेर्दन्त्यादिभिर्विद्विषो दोषानद्रटि-
रामराज्यमगदंकारेण हेमाद्रिणा ॥ ५ ॥ हिमाद्रिर्नाम
रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वधि । ननूमौ भगवन्नि-
ष्ठाषाड्गुण्यकरणेष्वधि ॥ ६ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरु-
त्तरतः स्थितः । तदस्तु सर्वोत्तरता हेमाद्री दृश्यते यतः
॥ ७ ॥ सेव्या हेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनम् ।
आयुर्वेदात्मनां पुंसि निर्दोषत्वं हि नान्यथा ॥ ८ ॥
अष्टाङ्गहृदयं मुख्यमनुक्तेऽष्टाङ्गसंग्रहः । तन्त्रान्तराणि
वैषम्यं सर्वाणि विवृतानि च ॥ ९ ॥

आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीवाग्भट्टाचार्यः प्रथमश्लोके-
नेष्टदेवतां नमस्करोति—रागादिरोगानिति । स चापूर्व-
वैद्यः ‘अपूर्वत्वं च’ अद्भुतशक्तित्वम्, एतच्च ज्वरादि-
विलक्षणानां रोगाणां घातेन; ते च रागादयः—‘शुद्धस्य
चतसो रजस्तमोभ्यां रञ्जनं रागः’तदादयस्तन्मूलाः काम-
क्रोधादयः । ज्वरादिवैलक्षण्यमाह—सततानुषक्तान् सर्व-
कालमात्मना संबद्धान् । ननु ज्वरादयोऽपि कुलाद्भवोः
एवमित्यत आह—अशेषकायप्रसृतान् यावन्त्यात्मनः
शरीराणि तानि सर्वाण्यभिव्याप्य स्थितान्, ननु कुलो-
द्भवो अपि कुष्ठाशोमेहाद्या अनन्तशक्तिभेदेनैवमित्यत
आह—अशेषान् सर्वानेव युगपत्प्रातिदेहं स्थितान् । ननु
सत्कार्यवादिनां मते ज्वरादयोऽपि सूक्ष्मरूपेणैवमित्यत
आह—औत्सुक्यमोहारतिदान् औत्सुक्यम् अविचार्यकार्य-
प्रवृत्तिः, मोहोन्विचाराऽशक्तिः, अराटिः—असंतोषः ता
दत्त्यात्मनः समर्पयन्तीति । तथा—औत्सुक्यादीनि स्व-
कार्यीण्यद्भूतानि समर्पयन्तः सर्वे सर्वदेहेषु सर्वदा
आत्मानं क्लेशयन्तीति ज्वरादिविलक्षणा एव रागादि-
रोगाः जघानोति मोक्षशास्त्रप्रणयनेन बधोपायं दक्षित-
वान् ननु स्वयं दत्तवान् तथाह्यधुना कामाद्यदर्शनं
स्यात् ॥ १ ॥

इदानीमिष्टदेवतां नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तन्त्रमारि-
रिसुरिदमाह ।

अर्थात् आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ?

स०—अथेति । अथशब्दोऽस्मिन्मङ्गलाधिकारानन्तर्येषु
द्रष्टव्यः । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतॄणां निष्प्रति-
बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अथशब्दश्चायं
मङ्गलार्थः । तथा चोक्तम् “ऌकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ।
ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ
स्मृतौ ॥” इति । अतोऽधिकारे । आयुष्कामीयं शास्त्र-
मधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रतन्यते आतन्त्रपरिसमाप्ते-
स्तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम् । अत आनन्तर्यं च ।
नमस्कारादनन्तरमायुष्कामहितं व्याख्यास्याम इति ।
कथं पुनरेकस्यैव तन्त्रकारस्य व्याख्यास्याम इति बहु-
वचनं युज्यते । ब्रूमः । “अस्मदो द्वयोश्च” इत्येकत्वेऽपि
बहुवचनविधानादमिलषन्ति युक्तमेव त्रैकस्मिन्नपि बहु-
वचनम् । तथा च मुनिः । आयुः । “शरीरेन्द्रियसत्त्वा-
त्मसंयोगाधारि जीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्या-
यैरायुरुच्यते ॥” एतीत्यायुः । संततं यातीत्यर्थः । एवं-
विधं गत्वरस्वभावमपि हिताहारविहारसेवादिभिरहित-
वर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येवं कामयन्ते ये ते
आयुष्कामाः । तेभ्यो हित आयुष्कामीयः । स पुनरा-
युर्वेदागमादिप्रकरणसमुदाय आयुष्कामयमानेनेत्या-
दिकः । आयुष्कामीय इति “इसुसोः सामर्थ्ये” इति
पादशः । “तस्मै हितम्” इति छः । आयुष्कामीय-
शब्दोऽध्यायविशेषणार्थो नीलोत्पलदलवत् । बहुष्वध्या-
येषु सत्सु कतममध्यायं व्याख्यास्याम आयुष्कामीय-
मिति । अधिक्कृतोऽध्ययनायेत्यध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ।
विविधप्रकारेण विशेषेण वा कथयिष्यामः । आयुष्का-
मैः पूर्वं दृष्ट्वादस्याध्यायस्यायुष्काम इति संज्ञा ।
अर्थगतिमधिकृतोऽध्याय इति नाम । तथा चोक्तम्—
“अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” इति । तत्र
पदसमुदायो वाक्यं, वाक्यसमुदायः प्रकरणं, प्रकरण-
समुदायो यः सोऽध्यायोऽध्यायसमुदायः स्थानं, स्थान-
समुदायस्तन्त्रमिति । विशब्दो नानार्थः । आङ्गभिविधौ ।
उत्तराख्यश्चायमलंकारः तस्य हि लक्षणम्—“उत्तरवचन-

श्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानाम् । क्रियते तदुत्तरं स्यात्”
इत्यादि । ततोऽनेन वाक्येन शिष्यवचनमीदृशमुन्नी-
यते । संसारेऽस्मिन्नमी प्राणिनो नानारोगानीकामि-
भूतास्त्रातारमलभमानास्त्रिवर्गाद् भ्रश्यन्ते । तत्को नु भग-
वन्नरोपायः स्यादिति कृतप्रश्नो गुरुः प्रतिजज्ञे । अथ
शिष्यवचनानन्तरमतो हेतोर्यस्मादयं शिष्यः श्रुतकुल-
शीलादिसंपन्नो धीमेधागुणभूषणभूतो विविधैः प्रका-
रैराशिष्यबोधोत्पत्तेरायुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामो
वर्णयिष्यामः । ननु कीदृशं तद्विविधप्रकारमाख्यानम् ।
ब्रूमः । पदतस्तदर्थतः प्रयोजनतश्चोद्यतः परिहारतः
संबन्धाभिधेयतश्च । पदतो यथायुरितीदं पदम् । तद-
र्थतो यथैतीत्यायुः । प्रयोजनतो यथाऽत्रैव धर्मार्थ-
सुखसाधनम् । चोद्यतो यथा ननु कथमेतत्केवलं
धर्मार्थसुखसाधनमिति वक्तुं पार्यते । यतोऽस्यायुषः
कर्मैव केवलं धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते । यतोऽ-
स्यायुषः परिपालनार्थं विशस्ताः काकगृध्रभासादयो
राजपक्ष्मचिकित्सिते भोज्या इत्युक्तम् । अभक्ष्याश्चैते ।
श्रुतिस्मृत्योरभक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् । एवमभक्ष्यभक्षणाद्धि-
सया च पापयोगस्तद्योगाच्चाधर्मसाधनं न धर्मसाधन-
मिति । परिहारतो यथैवं परिहारो यज्ञाधिकारिशरीर-
निमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं नाध-
र्माय । इतरथा क्रीडार्थं क्रियमाणमधर्मायैव । तथा च
काकादयोऽपि तत्साधनोपयोगाद्धर्मेण तत्फलेन संबध्यन्ते
यज्ञिया इव पशवस्तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितम् ।
संबन्धाभिधेयौ तूक्तावेव । ननु सन्त्येवान्यान्यपि मह-
र्षिप्रणीतान्यायुर्वेदतन्त्राणि किमनेन तन्त्रेण कृतेनेति ।
अत्र ब्रूमः । अपरतन्त्राणां सावद्यत्वादिदमुच्यते ।
अन्यानि हि तन्त्राणि सदोषाणि । तथा हि । यदेत-
त्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं तन्त्रं रत्नाकर इव
गाम्भीर्यातिशययोगाद्दुर्बोधं तस्यापि सदोषतां प्रकट-
यन्ति वाचाटाः । तथा ह्यादौ तत्सूत्रम् । अथातो
दीर्घजीवितेयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । अत्र दीर्घ-
जीवितेय इति शास्त्रादावयुक्तम् । यतो दीर्घजीवित-
मन्विच्छन्नित्यस्यानुकरणं दीर्घजीवितमिति । सोऽस्मिन्न-
ध्यायेऽस्तीति छः तस्याध्यायानुवाकयोर्लुकि सति दीर्घ-

जीवितमिति प्राप्नोति । तदिदमविदितपरमा
स्वरूपाणां वचनम् । तथाहि । अच्यायानुवा
त्यादौ सूत्रे विकल्पेन चायं लुगिष्यत इति
जयादिलः । तेन लुकः पाक्षिकत्वाद्ब्र लुक्
तीत्येवं युक्तमुक्तमिदम् । दीर्घशब्देन गुणोऽपि
जीवितशब्देनाऽपि गुण एव । तस्माद्द्वयोरपि गुण
धाराधेयभावो न युक्तो यतो गुणाश्रयो गुणो नो
तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति ।
कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीविते
निर्दिश्यते तदा युक्तमेवैतत् । इन्द्रियोपक्रमणिय
छप्रत्ययोत्पत्तिः कथमेवं विधीयतां यतोऽस्मि
इन्द्रियोपक्रमणशब्दो नास्त्येव । एवमपामार्गतण्डु
पामार्गतण्डुलशब्दस्याभावाच्छप्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्लभा
दिव्याम्भसो गाङ्गसमुद्रभेदः परीक्षा च नोक्ता ।
तत्र पठ्यते । “जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं
लात् । तसं तत्पतितं चैव देशकालावपेक्षं
इति । तथा नालिकेरोदकस्य गुणा नोक्ताः ।
पक्कथितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः । तथा
क्रियदौषधं किमवशेषं कथनीयमित्यादि च न
मिश्रके स्नेह एवमभ्यधादसौ । “त्रिवृतां त्रिफल
दशमूलं पलोन्मितम् । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा” इत्य
तदेषामौषधानां कियन्मानमपि सलिलेनैतावता
किमुत काथनिर्यासाविति । तथा कथितशीत
क्रियता पाकेन पथ्यं भवतीति नोक्तम् । मुद्गो
च नोक्तम् । तथा च तत्पाठः । “कषायमधुरो
शीतः पाके कटुर्लघुः । विशदः श्लेष्मपित्तत्रो
क्तोत्तमोत्तमः ॥” इति । तथा वास्तुकादीनां
नोक्तम् । तथाच तत्पाठः । “पाठासुपास
वास्तुकं सुनिषण्णकम् । विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं मित्र
वास्तुकम् ॥” इति । तथा इक्षुवर्गे-“शत्यात्प्रसा
धुर्यात्पौण्ड्रकाद्वांशिको वरः” इत्यसावन्यधात् । पौ
वांशिकाद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत् । अत्र मतिवै
शरकहरिश्चन्द्रौ व्याख्याविशेषमवोचताम् ।
पौण्ड्रकाद्वांशिकोऽवर इति । एवं चैतदुपपन्नमेव
वमात्रेयस्यापि तन्त्रे यतो बहवो दोषा उद्भाव्यन्ते

का गणना तन्त्रान्तराणाम् । तथा वेदोत्पत्तिरिति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन्सदोषत्वान्न कृता । तथा हि । आयुषो वेद आयुर्वेदस्तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरिति भवितव्यम् । अत्र केचिदाहुः—आयुःशब्दलोपं कृत्वेह निर्देशः कृतः । एवमपि सति लोपस्तावदमङ्गलः । सोऽप्यायुषः स च शास्त्रादावित्यन्यायैवैषा संज्ञा । किंच वेदोत्पत्तिरित्ये- तदपि तावद्वक्तुं न युज्यते । नित्यत्वादस्य वेदस्य । नित्यो ह्ययमायुर्वेदः । संतानादिनित्यत्वात् । तथा ह्यायुःसंतानः सर्वप्राणिसंवेद्यशरीरापरशरीरगो मनःप्र- बन्धनित्यतया नित्यः । अस्य नित्यत्वादायुर्वेदोऽपि नित्यः । नित्यत्वात्त्वास्योत्पत्तिमत्त्वं वक्तुमयुक्तम् । नन्व- वबोधोपदेशाभ्यामुत्पत्तिरस्योपलभ्यते । अतः प्रागुपदे- शान्नासावुपलभ्यते । अत उपदेशानन्तरमुपदेशद्वारेणो- पलभ्यते । तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कल्पयित्वोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यत इति कैश्चिदूचे । नैत- द्युक्तम् । यतः सतो बोधोपदेशौ स्तो नासतः । तथा चाचष्टे लोकः । अमुना गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्र- मिदमिति । सत एवोपदेशावबोधौ स्तः । तस्मान्नावबो- धोपदेशावस्योत्पत्तिकारणमित्यतोऽपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसंज्ञे- त्ययुक्ता । इति संज्ञानां सावद्यत्वं निरूप्य निरवद्यायु- ष्कामीयसंज्ञेह तन्त्रे कृता । ययोच्चारितमात्रैवाऽशेष- स्तन्त्रार्थः प्रकाश्यते । प्रतिस्थानं च योऽध्यायः प्रथ- मस्तत्संज्ञया स्थानार्थः । अन्ये च येऽध्यायास्तन्त्रेऽस्मि- स्तत्संज्ञाभिर्न्यासास्वतन्त्रमर्थजातं प्रकाशयन्त इति ॥ १ ॥

प०—अथशब्दस्त्वष्टमङ्गलाधिकारानन्तर्याथोऽ- धिकृतः । “अथो अथ च प्रश्नेऽपि मङ्गलारम्भयो- रपि । आनन्तर्ये च कारस्त्र्ये च अथशब्दं प्रचक्षते ॥ ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । गण्डं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ ॥” इति । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतृणां च निष्प्रति- बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अधिकारः, आयुष्कामीयं शास्त्रमधिक्रियते यावदत् ऊर्ध्वं प्रक- म्यते, आतन्त्रपरिसमाप्तेस्तरसर्वमायुष्कामेभ्यो हितं वेदितव्यम् । अतःशब्दोऽत्रानन्तर्येऽधिकृतः, देवतानमस्कारानन्तरमायुष्कामेभ्यो हितं व्याख्या- स्यामः प्रथयिष्यामो वर्णयिष्याम इति यावत् । इद-

मिदानीं पृच्छयते तन्त्रकारः, यदस्मिस्तन्त्रे किंचिदु- च्यते भवद्विस्तत् स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह ॥ १ ॥

हे०—आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथे- ति । अथ इष्टदेवतानमस्कारादनन्तरम् अतो हेतोर्व्याख्येयः यतोऽयमायुर्वेदो व्याधिप्रतीकारव्याख्यानम् । आयुर्वैरिणो हि व्याधयः । व्याख्या च सामान्यविशेषाभ्यां संक्षेपविस्त- राभ्यां च कृता सुप्रहा भवति । तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य सामान्यसंक्षेपव्याख्यायमयमध्यायः आयुष्कामहित- त्वाच्च आयुष्कामीयः । नन्वेवं सर्वेऽपि आयुष्कामीयाः सत्यं, किंतु प्रथमोऽयमध्यायो मङ्गला चयं संज्ञा मङ्गला- दीनि च शास्त्राणि प्राधान्यात् इत्यस्येयं संज्ञा कृता । अन्येषां तु व्याख्येयार्थानुरूपा दिनचर्यादिसंज्ञाः करिष्यति ॥ १ ॥

इदमिदानीं पृच्छयते तन्त्रकारः । यदस्मिस्तन्त्रे किंचिदुच्यते स्म भवद्विस्तत्स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह—

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ २ ॥

स०—इतिशब्द एवमर्थे । यथा इति ह स्म तानाह । हशब्दोऽनुकम्पायाम् । ब्रूधातोः स्म उपपदे भूतानद्यतन- परोक्षे ‘लट् स्मे’ इति लट आहादेशः । अत्रेरपत्यमात्रेयः । ‘इतश्चानिञः’ इति ढक् । आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरि- प्रभृतीनां त एव महातश्च ते ऋषयश्च महर्षयः । महत्त्वं तज्ज्ञानातिशययोगात् । तेनायमर्थोऽनेन कारणे- नानुकम्पया न तु फलाकांक्षया । भगवन्त आत्रे- यादयो महर्षयोऽब्रुवन् नास्माभिः स्वमतिपरिकल्पितं किंचिदप्यत्रोक्तम् । केवलं दूतसंदेशवचनन्यायेन युगा- नुरूपः क्रममात्रोऽन्यथा कृत इत्यर्थः । तथा चास्यैव सग्रहे—“न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिदागमवर्जितम् । ते- ऽर्थाः स ग्रंथसंदर्भः संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा” इति । तदेव- मागमप्रामाण्यमस्य तन्त्रस्येत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

प०—इतिशब्द एवमर्थे, ह शब्दोऽवधारणे, स्म- शब्दोऽतिक्रान्तकालाभिधायी । आहुरिति वर्तमानकाला- भाभिधायिपदम् ; तदिदं स्मशब्दसन्निधानादतीतकाल- माविर्भावयति अत्रोचन् अब्रुवन्निति यावत् । आत्रे- यादयो महर्षय इति । अत्रेरपत्यमात्रेयः, अनेन वंश-

विशुद्धिः प्रदर्शिता भवति । तथा-आगमप्रामाण्यमस्या-
युर्वेदशास्त्रस्य; आत्रेय आदिर्येषां ते आत्रेयादयः ।
महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः अनेन पौरुषेयत्वं
निरस्तम् न वयं स्वमनीषया किञ्चिद्भक्तुं शक्नुमः ॥२॥

हे०—आत्मकृतिं प्रमाणयति—इति हेति । प्रामाण्यं चात-
वाक्यत्वात् । आत्माश्चात्रेयादयो महर्षयः ते चेति ह एवमाहुः
स्म उक्तवन्तः । यथा वयं वक्ष्यामस्तेन वयमाप्ताः ॥२॥

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ ३ ॥

स०—आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायन-
दूतारिष्टद्युपदेशादित्यायुर्वेदः । तस्योपदेशा आयुर्वेदोप-
देशाः । उपदिश्यन्त आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा
आयुर्वेदतन्त्राणि । तेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूप
उत्कृष्टो यत्तः कार्यः । आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचन-
निर्देशादयमर्थो बोध्यते । बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु यत्तः
कार्योऽनेकायुर्वेदावलोकनाच्चिकित्सायां वैद्यस्य न मना-
गपि संदेहो जायते । किं कुर्वता पुरुषेण—आयुः काम-
यमानेन जीवितमभिलषता । किंभूतमायुः । धर्मार्थे-
त्यादि । ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः । अर्थ्यते याच्यते
इत्यर्थः । सुखं द्विविधम् । तादात्विकमात्यंतिकं च ।
तादात्विकं कियत्कालांतरस्थायित्वात्सुखावभासं न पर-
मार्थतः सुखम् । तथा चोक्तम्—‘तादात्वसुखसंज्ञेषु
भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।’ इति । तदेतत्संज्ञामात्रेण सुखं न
त्वत्यंतमिति प्रदर्शयितुं सुखसंज्ञेष्विति मुनिनोक्तम् ।
आत्यंतिकं सुखं मोक्षारूपं यत्र न दुःखानां श्लेषः ।
तेषां साधनमुपायो धर्मार्थसुखसाधनम् ॥ ३ ॥

प०—धर्मार्थसुखसाधनमायुरिच्छता पुरुषेण
आयुर्वेदोपदेशेषु परमादरो विधेयः स्वयं परतो वा
ज्ञात्वेति । तत्र—‘शरीरेन्द्रियसत्त्वार्थसंयोगाधारि
र्जीवितम् । नित्यं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते ॥’

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथं हिताहिततः सुखासुखतः
प्रमाणाप्रमाणतः, तथा चागमः—‘हिताहितं सुखं दुःख-
मायुस्तस्य हिताहितम्; मानं च तत्र यत्रोक्तमायुर्वेदः स
उच्यते ॥’ अथवायुर्वेदं यस्मिन् वा विद्यते स
आयुर्वेदः, विद्यते ज्ञायते लभ्यते इति विचार्यते इति
न । तदायुर्वेदोपदेशेषु परमादरो विधेयः स्वयं परतो वा
ज्ञात्वेति । तत्र—‘शरीरेन्द्रियसत्त्वार्थसंयोगाधारि
र्जीवितम् । नित्यं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते ॥’

यैरायुर्वेदार्था उपदिश्यन्ते तेषूपदेशेषु परमत्यर्थ-
मादरो विधेयः कर्तव्यः । आदरो यत्नो बोद्धुमिति
वाक्यशेषः । तथायुर्वेदादिसाधनम् । ध्रियन्ते लोका
अनेनेति धर्मः । अर्थ्यन्ते याच्यन्ते अभिलष्यन्त
इत्यर्थाः । सुखं दुःखाभावः तेषां साधनमुपायः ।
साध्यतेऽनेनेति साधनं साध्यतीति वा साधनं
शास्त्रस्य पारम्पर्यमुच्यते ॥ ३ ॥

हे०—प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाधिकारिणौ दर्शयति—
आयुष्कामेति—प्रयोजनं चायुः तस्य प्रयोजनत्वं धर्मा-
र्थसुखसाधनत्वात् । सुखं कामो मोक्षश्च अत एव यः आयुः
कामयते सोऽत्र अधिकारी, तेन च आयुर्वेदोपदेशेष्वस्म-
द्वाक्येषु परमत्यर्थमादरो विधेयः । पाठावबोधानुष्ठानैर्यति-
तव्यम् ॥ ३ ॥

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायागमशुद्धिं दर्शयति—

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ।
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥ ४ ॥

स०—ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्माऽऽयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं
दक्षमजिग्रहत् अवबोधयत् । स्मृत्वेत्यनेनैतद्गमयति ब्रह्मणः
स्मर्तृत्वमेवात्र न कर्तृत्वम् । नित्यत्वादायुर्वेदस्य नित्यत्वं
चास्य प्राक् प्रत्यपादि। ग्रहेर्ष्यन्तस्मात्त्र बुद्ध्यर्थत्वात् प्रजाप-
तिशब्दस्य गतिबुद्धित्यादिना कर्मसंज्ञा । स प्रजापतिर-
श्विनावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहतामिति वच-
नविपरिणामेन संबन्धः । शक्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन्
बोधयामास । अत्रिपुत्र आत्रेय आदिर्येषां धन्वंतरिनिमि-
कायपादीनां त एवं ते चात्रेयादयोऽग्निवेशादिकानजि-
ग्रहन् । ते त्वग्निवेशादयः षट् पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि
शास्त्राप्यग्निवेशभेदजातूकर्णपराशरहारीतक्षीरपाणिनामा-
भिधेयानि तन्त्राणि तेनिरे विस्तारितवन्तश्चक्रुः । तन्त्र्यंते
धार्यन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि ॥ ४ ॥

प०—ब्रह्मा पितामह आयुर्वेदं स्मृत्वा स्मरणं
कृत्वा नित्यत्वादायुर्वेदस्य प्रजापतिं दक्षनाभानं
अजिग्रहत् ग्राहयामास । सोऽश्विनाविति । स प्रजा-
पतिः अश्विनौ देवभिषजावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्ष-
मिति । तदाश्विनौ सहस्राक्षमित्द्रमजिग्रहताम् ।

सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनिति । सहस्राक्षोऽत्रिपुत्रा-
दिकान् मुनीनजिग्रहत् । अत्रिपुत्रः पुनर्वसुः ।
आदिग्रहणात् धन्वन्तरिभ्रद्वाजकश्यपादयो गृह्यन्ते
तेऽग्निवेशादिकान् मुनीन् अग्निवेशभेडपराशरक्षीर-
पाण्यन्तानजिग्रहत् ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे
इति । ते पुनरग्निवेशादयः पृथक् पृथक् ग्रन्थान्
तेनिरे चक्रिरे कृतवन्तः विस्तारितवन्तः । तन्त्र्यन्ते
धार्यन्त एभिरायुर्वेदपदार्था इति तन्त्राणि । यद्येवं
महामुनिप्रणीतेषु तन्त्रेषु सत्सु किमर्थमिदमारभ्यते
तन्त्रं श्रमाय केवलमारम्भोऽत्र ॥ ४ ॥

हे०—आयुर्वेदस्य शब्दान्तरानभिधयेत्वशङ्कां
निराकर्तुं पुरावृत्तं दर्शयति—ब्रह्मा स्मृत्वेति । ब्रह्मा
आयुर्वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् ग्राहित-
वान् अध्यापितवानित्यर्थः । आयुषो वेदमित्यसमास-
करणमायुर्वेदलक्षणज्ञापनार्थम् । आयुषां संबन्धी वेद
आयुर्वेद इति संबन्धश्च पाल्यपालनलक्षणः । उक्तं हि
संग्रहे—“ आयुषः पालनं वेदमुपवेदमथर्वणः ” इति
स प्रजापतिरश्विनावयुर्वेदमजिग्रहत्, तावश्विनीं सहस्रा-
क्षमजिग्रहतां, स इन्द्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत्,
तेऽत्रिपुत्रादयोऽग्निवेशादिकान् मुनीनजिग्रहन्, ते पुनर-
ग्निवेशादयः पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि शास्त्राणि तेनिरे
विरचयाञ्चक्रुः । संक्षेपार्थमायुर्वेदं शब्दान्तरैरभिदधु-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु यदि तैस्तन्त्राणि पुनर्युगानुरूपसंदर्भैः संगृही-
तानि तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णोभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः।
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ॥५॥

स०—तेभ्य इति तेभ्यो प्रथेभ्योऽतिविप्रकीर्णोभ्यो विक्षि-
प्तेभ्य उच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्च गतेभ्योऽत एव कश्चि-
देवार्थः कस्मादेव तन्त्रान्तराज्जायते । यथा शल्यचिकित्सा
सुश्रुतप्रणीतात्तत्रादेवावगम्यते न तथाग्निवेशादिकात् ।
ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा च जनकप्रणीतात्तत्राद्यथावगम्यते न
तथा सुश्रुतप्रणीतात् । अतः प्रायो बाहुल्येन सारत-
रोच्चयः क्रियते । उच्चयंते संगृह्यंते विक्षिप्ताः पदार्था
अनेनेत्युच्चयः । यथा वा यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेक-

स्मिन् स्थान उच्चयो विधीयते राशीकृत-
तथेह सारतराणामुच्चयः । सारतरग्रहणेनैतद्
संग्रहेणैव साराणामुच्चयः कृतः । अनेन त
तराणां प्रदेशानामुच्चयः क्रियत इति । किं ना
ङ्गहृदयमेतच्च सान्वयार्थमस्य नाम । यथा
सर्वावयवेषु प्रधानदेशो हि हृदयं तथेदम
दस्य प्रधानभूतत्वाद्दृढयमिव हृदयम् । तथा
वक्ष्यति । हृदयमिव हृदयमेतदित्यादि ।
तान्यंगान्यष्टांगानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सा
णात् । कीदृशमष्टांगहृदयम् । नातिसंक्षेपवि-
संक्षेपश्च विस्तरश्च संक्षेपविस्तरौ अतिशये
विस्तरौ यत्र न तन्नातिसंक्षेपविस्तरम् । अति
प्रत्येकं संबन्धः । अतिसंक्षेपं किञ्चित्त्रं यथा
रादि किञ्चित्नातिविस्तरं यथा संग्रहादि । इ
नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्पवि-
स्तृतये । तेषां हि यथोक्तागममात्रं श्रेयो न तु
पर्यालोचनादधिकः परामर्शः । अतिविस्तीर्णं
वबोधानुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात् । तस्मादल्-
ष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रमेतदुद्दिष्टम् ॥ ५ ॥

प०—तेभ्यस्तन्त्रेभ्योऽतिविप्रकीर्णोभ्योऽ-
प्तेभ्यश्चोच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्च ततश्च गतेभ्योऽत
भूयिष्ठं कृत्वा सारतरोच्चयोऽष्टाङ्गहृदयं ना
मया क्रियते । तच्च नातिसंक्षिप्तविस्तरम् ।
सङ्गृह्यन्ते विप्रकीर्णाः पदार्था अनेनेति
सारतरोच्चयः सारतरोच्चयः । अन्यत
च्चयो विद्यते अयं पुनः सारतरोच्चयः ।
मङ्गानां हृदयमष्टाङ्गहृदयम् हृदयमिव हृद
शब्दः सारवचनं सारभूतं प्रधानमिति
नातिसंक्षिप्तविस्तृतमिति । संक्षिप्तं स्वल्प
चितम् । विस्तृतं भूरिग्रन्थविरचितमिति
क्षिप्तमल्पत्वात् मन्दबुद्धीनां नोपकाराय
च विस्तारोक्तपाठावबोधानुष्ठानेषु दुःशक्यम
मन्दोत्कृष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रं कृतम् ॥

हे०—अग्निवेशादिशास्त्रेषु सत्स्वपि स्वशास्त्रेण
दर्शयति—तेभ्य इति । सारतरोच्चयः क्रियते म
राणां बहूपयोगानामर्थानामुच्चयः उच्चयंते

क्रियन्ते व्यस्ता अर्था अस्मिन्नित्युच्यते । ननु पूर्वशास्त्रा-
प्यपि महाकायसंग्रहादिषु प्रदेशेष्वेवमित्यत आह—
अष्टाङ्गहृदयमष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य हृदयं सर्वाधीष्टानं संज्ञा
चेयमस्य शास्त्रस्य । वक्ष्यति हि हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्म-
ययोधेरिति सर्वेषु प्रदेशेषु सारतरोच्य इत्यर्थः । ननु
पूर्वशास्त्राप्यपि क्वचित्त्वैशेन क्वचित्कात्स्न्येनेति सर्वत्र
सारतरोच्यरूपाणीत्यत आह—नातिसंक्षिप्तविस्तृतमिति-
संक्षेपातिविस्तररहितं सर्वत्र संपूर्णं, ननु न्यूनपूरणस्य
निर्मूलत्वादप्रामाण्यमित्यत आह—तेभ्योऽग्निवेशादि-
शास्त्रेभ्य एवोच्यते क्रियते नन्वेवं चेत्किमनेनेत्येत आह-
अतिविप्रकीर्णैः यत्र प्रकरणार्थाः विच्छिद्य विच्छिद्य
सर्वत्र कीर्यन्ते तानि विप्रकीर्णानि यत्र वाक्यार्था-
स्तान्यतिविप्रकीर्णानीति एतदुक्तं भवति सति परं पूर्व-
शास्त्रेषु सर्व एवार्थाः किंत्विति विप्रकीर्णत्वात् दुर्ग्रहाः ।
इह तु रचनाविशेषेण सुग्रहा इत्यस्योपयोगः । उक्तं च
संग्रहे—“ न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् ।
तेऽर्थाः समन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा ॥ ” इति ॥ ५ ॥

कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह—

कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।

अष्टाङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिताः ॥

(१) शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रमिति ।

(१) तत्र शल्यं नाम—विविधतृणकाष्ठपाषाणपाण्डुलोह-
लोष्टास्थिवालजखपाष्ठावदुष्टघ्नणान्तर्गमशल्योद्धरणार्थं, यन्त्र-
शस्त्रक्षारामिप्रणिधानत्रणविनिश्चयार्थं च ।

(२) शालाक्यं नाम—ऊर्ध्वं जन्तुगतानां श्रवणनयनवदन-
प्राणादिर्षाश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(३) कायचिकित्सा नाम—सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां
ज्वररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहातिसारादीनामुपशम-
नार्थम् ।

(४) भूतविद्या नाम—देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाच-
नागग्रहाशुपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलिहरणादि-ग्रहोपशम-
नार्थम् ।

(५) कौमारभृत्यं नाम—कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशो-
धनार्थं, दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

(६) अगदतन्त्रं नाम—सर्पकीटलतामूषिकादिदृष्टविष-
व्यञ्जनार्थं, विविधविषसंयोगोपशमनार्थं च ।

(७) रसायनतन्त्रं नाम—वयःस्थापनमायुर्भेदावलकं
रोगापहरणसामर्थ्यं च ।

(८) वाजीकरणतन्त्रं नाम—अल्पदुष्टक्षीणविशुद्धकरेतसा-
माप्यायनप्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थं च । ६ ॥

सू०—कायेति । कायश्च बालश्च ग्रहश्वोर्ध्वाङ्ग-
च दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतरेतरद्वन्द्वः । न स

कित्सायाः कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादा-
तत्किमर्थं कायशब्द उपादीयते । ब्रूमः । प्रकर्षो

पाय कन्या देयेत्यत्रामिरूपग्रहणादभिरूपतमाये-
पाद्यते तथेहाऽपि प्रकृष्टो यः कायः सम्पूर्णधातुः

यावस्था तथा युक्तस्तत्संग्रहार्थः कायशब्द उपा-
‘चिन् चयने’ इत्यस्माद्धातोर्व्युत्पादितः कायशब्द

प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः । तदेवं सर्वशरी-
कानामामपकाशयस्थानोद्भवानां ज्वररक्तपित्त

दीनां रोगाणां यत्रोपशमयोगो निगद्यते तत्क-
त्सानामाङ्गम् । बालस्य त्वसंपूर्णधातुत्वाद् यौ

कायस्य प्रथमनिर्देशः । बालदेहेऽसंपूर्णबलधा-
कृष्टवयोऽवस्थाप्रभावात् तच्चिकित्साङ्गं पृथङ्

तथा बालौपयिकमेपञ्ज धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्ध-
धिप्रशमादिनिर्देशाच्च । नन्वेवं वृद्धस्य प्रकृष्टवयो

अभावात्तदेहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः
अत्र ब्रूमः । भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्ट

पूर्वमनुभूता । अतो भूतपूर्वगत्या तत्र काया-
पदेशो युक्तः । एवं ग्रहचिकित्सा नाम—यत्र तं

गृहीतानां प्राणिनां शांतिकर्म विधीयते । यत्रो-
तानां रोगाणां नेत्रकर्णघ्राणादिसंश्रितानामाश्र-
कादिनोपशमो वर्ण्यते तदूर्ध्वाङ्गचिकित्सान-

अत्र च जन्मनः प्रभृति विचारोपदेशाद्बाल-
प्राग्भक्तं युक्ता । किंतु कायचिकित्सा प्राधान्या

स्ता । ततोऽनंतरं बालचिकित्सा । बालस्य
बन्धाद् ग्रहचिकित्सा । ततः शरीरस्य मूलरक्षा

चिकित्सा शालाक्यं नाम । ततः शस्त्रसाधन-
शल्यचिकित्सा । पीडाकरणसमानत्वात् दंष्ट्रा

दंष्ट्राविषात्मिका । विषेणाशु च मरणे र-
रसायनोपयोगो युक्त इति रसायनचिकित्सा

विषस्य रसायनजेयत्वाद् रसायनकथनप्रस्तावः ।
वाजीकरणस्य भरणेन प्रस्तावः । तथा

ग्रंथकृत्वा “वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी प-

स०-चः समुच्चयोऽकफो दोषमध्ये समुच्चयितोऽत्यनेन प्रकारेण समासतः संक्षेपात् त्रयो दोषाः । ननु प्रस्तु-
त्वादिह धातुसंज्ञया वातादयो निर्देष्टुं न्याय्या न दोष-
संज्ञया । अस्त्येवैतत् किंतु रसादिदूषणपूर्वकमेषां विकार-
करणे सामर्थ्यमिति प्रदर्शनार्थं दोषसंज्ञया ते निर्दिष्टा

इत्यादिवक्ष्यमाणप्रपञ्चस्य संक्षेपः । ननु शोणितस्यापि दोषत्वा-
न्नात्र संग्रहः साधुः, यतो रक्तस्यापि वातादिवाद्भिश्चिष्टहेतुलक्षण-
विकारचिकित्सितानिर्देशः कृतः । तत्र हेतुनिर्देशो यथा—
“काले चानयसेचनात्” इत्यादि । लक्षणं च यथा—“तपनीयेन्द्र-
गोषामं पद्माऽलक्तकसन्निभम्” इत्यादि । रक्तविकाराश्च
रक्ताशीःप्रदररक्तपित्तादय उक्ताः । उपक्रमश्च “छावणं शोणि-
तस्य तु” इत्यादिनोक्ताः । तथा दोषसंज्ञा च चरके कृता ।
यदुक्तं “कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा । यदि
कुप्यति वातस्य क्रियमाणे चिकित्सिते । अथोत्वणस्य दोषस्य
तत्र कार्यं भिषग्जितम्” इति । तथाच तन्त्रान्तरेऽपि शल्ये
शोणितं दोषत्वेनोक्तं, “तैरैतैः शोणितचतुर्थैः” इति वचनात् ।
नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक उच्यते । यतो न वाता-
दयो वृद्धाः किंचिदपेक्ष्य दूषयन्ति किन्तु स्वत एव, शोणितं तु दुष्ट-
वातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं भवति । नहि शोणितं विकृतवा-
तादिसम्बन्धमन्तरेण विकृतं स्यात्सर्वदा वातादिजनकैरेव
शोणितदुष्टेः । तथा सर्वदा वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य
दुष्टत्वात् । यश्च हेत्वादिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव
शोणितस्य स्यात् । एतेन वातादय एव तत्रापि दूषणात्मकाः ।
शोणितं तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य
हेत्वादयो विशिष्टा न भवन्ति । यतो मांसादीनामपि हेत्वादि-
विशेषोऽस्ति, मांसदुष्टौ “मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च
स्वपतो दिवा” इत्यादि वक्ष्यति । मांसदुष्टिलक्षणं “शृणु मांस-
प्रदांषजान्” इत्यादिना विविधाशितपीतीये वक्ष्यति यान्
विकारांस्ते ज्ञेयाः । यत एतानेव मांसदोषविकारान् स्रोतो-
विमाने मांसदुष्टिलक्षणत्वेनातिदेशादभिधास्यति । दुष्टमांसवि-
कारश्चाधिमांसार्जुदादय उक्ताः । उपक्रमश्च “मांसजानां तु
संशुद्धिः शस्त्रक्षारामिकर्म च” इत्युक्तः । तस्माद्दूष्याधिकारे
दोषकृते कार्ये दूष्येन व्यपदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमि-
त्यादि । यथा—स्नेहाधारेण वह्निना दग्धे स्नेहदग्ध इति
व्यपदेशः । दोषसंज्ञा तु पीडाकर्तृत्वसामान्याददोषेऽपि
स्याद्यथा—“स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमपेक्षत हिताशनैः” ।
इत्थं च पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । सधुते तु शोणितस्य दोष-
स्त्वम्, व्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तम् । यतः
प्रदेशान्तरे व्रणप्रश्ने वातादयस्त्रय एव तत्राप्युक्ताः “वातपि-
त्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवो भवन्ति” इत्यादिना ।
किंच यदि शोणितं दोषः स्यात्तदा वातादिवत्प्रकृत्यारम्भकं

न धातुसंज्ञया । नद्येते धातुरूपा जातु वि-
देहधारणवर्धकत्वात् । एते मुनिनापि
दोषसंज्ञयैव निर्दिष्टाः । तथा च तदु-
पित्तं कफश्चोक्तः शरीरे दोषसंग्रह इति
पित्तकफा दोषास्त्रय एव समासत इति
कर्तव्ये यदेषां पृथग्विभक्त्या निर्देशः कृतः
त्वख्यापनार्थः । बहुवचनादेव त्रित्वं ल-
नियमार्थम् । त्रय एव दोषा न चतुर्थोऽस्तीति
रीया हि चतुर्थं दोषमीहंते । तेषां ह्ययमभि-
दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविकारचिकित्सा
रक्तस्यापि । तत्र स्थानं सर्वदेहव्यापित्वेऽपि
कृती । लक्षणं च पद्मेन्द्रगोपहेमादीत्यादि
स्योत्पत्तिस्थिति । विकारो विसर्पप्लीहादि
सिराव्यवादिषु कर्मेति । तदेतदसारम् ।
ह्यस्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पार-
प्राधान्यादन्वर्थनामत्वाच्च वातादीनामेव
रसादीनाम् । वातादयो हि स्वातंत्र्यात्प्रधान-
यंतीति दोषा इति तेषामेव चानुगतार्था सं-
रसाद्यास्तु पारतंत्र्यादप्रधानाः । ते च व-
ध्यंत इति दूष्याः । तस्माद्रक्तस्य दू-
दोषत्वम् । यद्येवं वातादीनामन्योन्यदूष-
स्यात् । पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यत इति
यथा पांडुरोगनिदाने । पित्तप्रधाना इत्यार-
श्लेष्मत्वप्रक्तमांसानि प्रदूष्येत्यादि । तदत्र श्ले-
दूष्यते तथा श्लेष्मवद्रक्तस्याऽपि दोषत्वप्रस-
मन्येत तं प्रति ब्रूमः । विषम उपन्यासः । व-
सर्वदेव रसादीन् दूषयति नतु रसादयः
वातादीन् दूषयति । वातादीनां तु मध्याद्यदि व-
स तेषामन्यतमेन । तथा च प्रकृतिलक्षणे
पित्तप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते नैवं र-
तथा च तत्रकारेण ज्वरादयो वातादिविशेष-
एवोक्ताः । यथा वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं
रोऽयम् । न तु रक्तज्वरोऽयमिति निर्दिष्टः
रक्तजा विकारा विसर्पादयस्तेष्वपि घृता

तयोर्हृन्नाभ्योस्ते वातादयो व्यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा
अपि हृन्नाभ्योरधोमध्येर्ध्वसंश्रयाः। विशेषेणेति वाक्यशेषः।
किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम । उच्यते । यस्मिन् खलु पदे-
ऽनुच्चार्यमाणेऽर्थगतिं पश्यत्याचार्यास्तच्छेषमित्युच्चारण-
काले तेन विनाऽभिधेयसिद्धेर्व्याख्याकाले तु मंदबुद्धि-
व्युत्पत्तये व्याचक्षते । तत्र नामेरधो वायोः स्थानम् ।
हृन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य । हृदयादूर्ध्वं कफस्य । ननु
हृन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे
सनपुंसकमिति नपुंसकत्वे हृन्नाभि इति प्राप्नोति । अत्र
ब्रूमः । प्राण्यंगानां समाहार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिक-
त्वान्नैकवद्भावस्तदभावाच्च तदाश्रयं नपुंसकत्वं न भवति।
तथा चोक्तम् । सर्वत्र द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीति ।
दृश्यते चाऽन्यत्रापि । यथा च रुद्रभट्टः । कौटिल्यं
कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते इत्यादि ।
तथाऽस्यैव प्रथकृतः शिरःपृष्ठोरसां भूमिरिति ।
तथा जानुजंघोरुकटयंसहस्तपादांगसंधिषु । तथा वायुः
संध्यस्थिमज्जस्वित्यादि । तस्माद्हृन्नाभ्योरिति प्रयोगो
न्याय्य एव ॥ ९ ॥

प०--ते दोषा वातादयो व्यापिनोऽपि सकल-
शरीरगोचरा अपि सन्तो नियतदेशस्था विज्ञेयाः ।
हृच्च नाभिश्च हृन्नाभी तयोः हृन्नाभ्योः अधश्च
मध्यं च ऊर्ध्वं च एतानि संश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।
अस्यायमर्थः । हृन्नाभ्योरधो वायोः स्थानम् । तयो-
र्मध्ये पित्तस्य । तयोर्ऊर्ध्वं कफस्य स्थानम् ॥ ९ ॥

हे०--दोषस्थानान्याह--ते व्यापिन इति। तानि च-त्रीणि
हृन्नाभ्योरधो वायोः स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य।
सर्वदेहव्यापित्वेऽपि यो यस्मिन्नितराःमाधिक्येन वर्तते तत्तस्य
स्थानं, हृन्नाभिश्चब्दान्यां तदुभयावधिः प्रदेशो लक्ष्यते
अन्यथा हृदोऽप्यधोवायुर्नाभेरूर्ध्वं कफस्तिष्ठेत् ॥ ९ ॥

अप्येषां सकलकालव्यापिनामपि नियतकालत्वं
दर्शयन्नाह--

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तैःतमध्यादिगाःक्रमात् १०

स०-वयश्चाऽहश्च रात्रिश्च भुक्तं च वयोऽहोरात्रिभुक्तानि
तेषां क्रमाद्यथासंख्यं ते वातादयोऽन्तमध्यादिगा भवन्ति ।
अंतश्च मध्यश्चादिश्रांतमध्यादयस्तेषु गच्छंतीत्यंतमध्या-

दिगाः । अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । ते
मनुष्यायुषोऽन्तः पश्चिमो भागो वायो
मध्ये भागः पित्तस्य । आद्यो भागः कफस्य
योज्यम् । भुक्तमाहारस्तस्यांते जठराग्निर्वा-
जीर्णप्रायावस्था वायोः कोपकालः । मध्य-
पित्तस्य । आद्यावस्था तु यस्यां मधुरीम-
तत्र कफस्य कोपकालः । यद्यपि चाहा-
संयोगवशाद्बृहयोऽपि सूक्ष्मा अवस्थाः स-
प्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादिह निर्दे-
एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वकर्म दर्शयन्ति
आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
यातं विदाहादभ्रतां ततः । पित्त-
च्यवमानं च्युतं पुनः । अग्निना शो-
कटुमारुतमिति ॥ १० ॥

प०--ते दोषा वयआदीनां अन्तम-
भाजो भवन्ति क्रमात् परिपाटया न व-
कृता शरीरस्यावस्था यौवनादिर्वयः।
र्याभिनी । भुक्तमशितम् । वयश्चाह-
च एतानि तेषाम् अन्तश्च मध्यं च
गच्छन्तीति अन्तमध्यादिगाः । तेनै-
वयसोऽन्ते वृद्धावस्थायां वायोवृद्धिः
स्य यौवनावस्थायां वृद्धिः । आदौ
कफस्य वृद्धिः । तथा-अहोऽवसा-
अहो मध्ये पित्तस्य वृद्धिः अहः पूर्वं
रात्रेरवसाने वायोवृद्धिः रात्रिमध्ये पि-
कफस्य वृद्धिः । भुक्तावस्थायां वायोवृ-
म्लावस्थायां पित्तस्य भुक्तस्यादौ
कफस्य वृद्धिः ॥ १० ॥

हे०--दोषकालानाह--वय इति। तत्र वय-
तस्थान्तः वृद्धत्वावस्था वायोः कालः। म-
पित्तस्य । आदिर्वाल्यावस्था कफस्य । अह-
वायोः । मध्ये मध्याह्नः पित्तस्य । आदि-
रात्रेरन्तोऽपररात्रः वायोः । मध्ये मध्य-
आदिः पूर्वरान्नः कफस्य । भुक्तं निर्ग-
पक्वावस्था वायोः । मध्ये विदग्धाव-
आदिरामावस्था कफस्य । व्यापिनोऽपि-
पस्तु स्थानविशेषवत् ॥ १० ॥

अधुनाऽग्निस्वरूपं प्रस्तौति—

तैर्भेवद्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्चाग्निः समैः समः ११

स०-तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च भवेत् । वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्था इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम् । इह तु य एकस्य व्यपदेशस्तत्रोक्तर्षो द्रष्टव्यः । वातोत्कर्षेण विषमः पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्कर्षेण मंद इति।समैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः समः। लक्षणमेषामंगविभागे शरीरे वक्ष्यति । यः पचेत्सम्यगेवान्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति । यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षत्वं तत्र सद्द्वयेन स्वधिया कल्प्यम् । यथा वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्योगवाहित्वात्तीक्ष्णः । एवं वातकफयोरुत्कर्षे मंदः । कफपित्तयो-

१ अग्निषु तु शारीरेषु चतुर्विधो विशेषो ब्रह्मेदेन भवति । तथा-तीक्ष्णो मन्दः । समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहस्तद्विपरितलक्षणस्तु मंदः । समस्तु-खल्पपचारतः विकृतिमापद्यते, अनपचारतस्तु प्रकृतावतिष्ठते । समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्च चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् । तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः । पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः । श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नय इति रोगानीकविमाने चरकः ।

शारीरेष्विति सामान्यवचनेन सर्वशरीरगतानग्नीन् ग्राहयति, विवरणे तु जठराग्निरेव “ तीक्ष्णः सर्वापचारसहः ” इत्यादिना यच्चातुर्विध्यमुक्तम्, तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलवगम्यादितीक्ष्णत्वादिरेवेति ज्ञेयम् । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वद्वि-क्षयद्विद्विषयत्सकः” इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्तत्वेनाग्नेऽभिघातुं युज्यते, तथापि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्योपदर्शनार्थमिहाग्नेऽभिधानम् । समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारत्वेनैव सुस्थितम्, तीक्ष्णः सर्वापचारसहत्वेन प्रधानम् । तेन, तद्वी-तलक्षणं सिध्यति,—खल्पापचारमपि यो न सहते,स मन्द इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति । कदाचिद्विषमोऽपचारादपि न विक्रियते । कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्मणमित्युक्तेऽपि ‘ प्रकृतिस्थानम्’ इति पदम्, बृहानां समवातपित्तश्लेष्मणां प्रतिषेधार्थम् । ‘प्रकृति’ शब्दस्य कारणाद्यनेकार्थताव्यु-द्भासार्थं समवातपित्तश्लेष्मणमिति कृतम् । वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठान इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्न्यधिष्ठानोपघातो वातेन क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्यादावपि व्याख्येयमिति चक्रपाणिः ।

स्तूकर्ष आहारविशेषवशात्कदाचितीक्ष्णः कदाचि-मन्द इति ॥ ११ ॥

प०-तैर्वातादिभिः क्रमादग्नयो विषमादयश्चत्वारो भवन्ति । विषमोऽग्निर्वातेन तीक्ष्णोऽग्निः पित्तेन मन्दोऽग्निः कफेन समोऽग्निः समैस्त्रिभिर्दोषैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः । यः सम्यक् भुक्तमन्नं चिरात्पचति कदाचिदसम्यगप्यभ्यवहृतम् आश्रेव पचति स विषमः । यः सर्वदान्नमसम्यगुपयुक्तं शीघ्रं पचति स तीक्ष्णः । यः सर्वदान्नमसम्यगेवोपयुक्तं चिरा-त्पचति स मन्दः । अन्नकूजनाटोपादीन् कुर्वन् यस्त्वग्निः सम्यगन्नमुपयुक्तं शोभनं कृत्वा पचति स समः ॥ ११ ॥

हे०-अग्न्यवस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-तत्र वातेनाग्निर्विषमो भवेत् तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः कफेन क्रमादित्यनुवर्तते समैस्तु त्रिभिः समः पारिशेष्याद्विषमादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं च वृद्धिरेव क्षीणानामीदृक्कार्यादर्शनात् । अनियतपाको विषमः, आशुपाकस्तीक्ष्णः, चिरपाको मन्दः शेषः समः । उक्तं हि संग्रहे—“यामैश्चतुर्भिर्दोषां च भोज्य-भैषज्ययोः समैः । पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्तु तीक्ष्णे मन्दे पुनश्चिरात् ॥” इति युक्तयोरुचितयोः संसर्गसन्नि-पातजात्रस्थानिदर्शनं तन्त्रयुक्त्या ज्वरवदवगन्तव्यम् । यथा वातकफजे ज्वरे शीतं, वातपित्तजे दाहः वायोर्योगवाहित्वात् । पित्तकफजे सन्निपातजे च पर्यायेण दाहशीते मिथो विरुद्धत्वेन युगपदसम्भवान्न चोभयोरभावः विरुद्धकार्याणामप्यारंभकत्वदर्शनात् । उक्तं च संग्रहे—“आरम्भकं विरोधेऽपि मिथो यद्बद्गुणत्रयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद्वयाधेर्दोषत्रयं तथा ॥” इति । तद्वदिहापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्वं, वातकफाभ्यां मन्दत्वं, पित्तकफाभ्यां सन्निपाताच्च पर्यायेण तीक्ष्णत्वमन्दत्वे । नचैवं रूक्षहानिः अव्यवस्थिततीक्ष्णमन्दत्वस्य वैषम्ये अन्तर्मावात् ॥ ११ ॥

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चातुर्वि-ध्यं विवक्षुराह—

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि १२

स०-तैर्वातादिभिर्मिथ्याक्रमं क्रूरमृदुमध्यलक्षणः कोष्ठो भवति । वातोत्कर्षेण क्रूरः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः । कफोत्कर्षेण मध्यः । समैः पुनरेतैर्हान्युत्कर्षवर्जितै-

मध्य एव कोष्ठः । क्रूरादीनां तु लक्षणं वमन-
विरेचनविधौ वक्ष्यति । ननु समैर्वातादिभिः कथं
मध्यकोष्ठता स्यादिति । ब्रूमः । समानां वातादीनां
मध्ये द्वयोर्वातपित्तयोः स्वं स्वं क्रूरकोष्ठत्वमृदुकोष्ठत्वल-
क्षणाख्यं च विरुद्धं कर्म युगपत्कर्तुं न घटते । तृतीयस्तु
सम एव कफः सोऽनयोर्मध्ये मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य
स्थितो नैकेनापि सह विरुध्यते । अतएव तत्कार्यं
मध्यकोष्ठतालक्षणं ते वातपित्ते निषेद्धुं नैव घटते । एवं
च तेनावश्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्तव्यं
यतो वातकर्मणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य पित्तकर्मणो
मृदुकोष्ठतालक्षणस्य च विरुद्धत्वात् । अतो मध्यकोष्ठ-
तैव समैर्वातादिभिर्न्याय्या । इयांस्तु विशेषः । पूर्वं यो
मध्यकोष्ठः सोऽनश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते ।
मध्यः स्यात्तैः समैरपीति समग्रहणलिंगात् । इतरस्तु
मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समेनैव स्वप्रमाणस्थि-
तेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वम् ।
तथा मध्यकोष्ठयोर्लक्षणभेदोऽपि दृश्यते । यथा ।
श्लेष्माधिकदृश्यते हि दुःखं विरिच्यते मंदकफस्तु
सम्यगिति । तदयमत्रार्थः । श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न
सम्यग् विरेचित्वं समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्व-
मिति ॥ १२ ॥

प०-तैश्च वातादिभिः कोष्ठश्चतुर्विधो भवति ।
वातोत्कर्षेण क्रूरः कोष्ठो भवति । श्यामादिभि-
र्दुर्विरेच्यः । पित्तोत्कर्षेण मृदुः कोष्ठो भवति । मस्तु-
क्षीरादिभिः सुविरेच्यः । कफोत्कर्षेण मध्यः कोष्ठ
आरगवधादिभिर्विरेच्यते । समैस्त्रिभिर्दोषैर्मध्य एव
न क्रूरो न मृदुः ॥ १२

हे०-कोष्ठावस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-कोष्ठ
इति । तत्र वातेन क्रूरः कोष्ठः स्यात्, पित्तेन मृदुः, कफेन
मध्यः, त्रिभिः समैरपि मध्यः । अत्रापि पारिशेष्यं पूर्ववद्वा-
ख्येयम् । यथा-पारिशेष्यात् क्रूरादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं
च वृद्धिरेव क्षीणानां च ईदृक्कार्यादर्शनात् । मध्यमेन शोध-
नेन हीनयोगी क्रूरः, अतियोगी मृदुः, सम्यग्योगी मध्यः
संसर्गसन्निपातजास्तेषामवस्थाः पूर्ववत् योगवाहित्वं तत्र
कफस्य यदाह-खारणादिः--“वातोत्पन्ना स्याद्ग्रहणी क्रूर-
कोष्ठस्य देहिनः । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः

कफः ॥” इति तेन वातकफाभ्यां क्रूरः, वातपित्ताभ्यां कफ-
पित्ताभ्यां सन्निपाताच्च मृदुः । ननु “बहुवातश्लेष्मभ्यां क्रूरः”
इति सुश्रुतेन बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम् । इह तु मध्यमत्वम् ।
इति विरोधः, मैवं सुश्रुतवाक्यस्य संसर्गपरत्वात् ॥ १२ ॥

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति-

शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणोव विषक्रिमः ।
तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्येत्तमाः पृथक् ।
समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निंद्या द्विदोषजाः १३

स०-तैश्च वातादिभिस्त्रिभिः प्रकृतयः पृथग्भवेऽर्हान-
मध्येत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति
शुक्रं पितुर्द्वित्रिविन्दुकावस्थं रेतः । ऋतौ भवमार्तवं
मातुर्द्वित्रिविन्दुकावस्थं शोणितम् । शुक्रं चार्तवं च तत्र
तिष्ठतीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधान-
काले जन्मप्रारंभे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वा-
तादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति तदा कुतः शरीरस्य
निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषाणामधिको
भावः सैव विकृतिः । तत्कथं दोषा आधिक्यं प्राप्ताः
प्रकृतेः कारणतामुत्सहन्ते । विकृतत्वान्न हि विकृतिः
कदाचित्प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं युज्यते । कारणस-
दृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य सपरिहारं दृष्टा-
त्तमाह । विषेणोव विषक्रिमेरिति । यथा विषेण जीवि-
तनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृतिसंभवो दृश्यते ।
तथा एतैर्दूषणस्वभावैरपि हि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रा-
र्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति ।

१ न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारो-
पयोगित्वान्मनुष्याणाम्, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित्
पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चा-
नुपपन्नम् कस्मात् कारणात्, समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति
भिषजः, यतः प्रकृतिश्चारोग्यम्, आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः,
सा चेष्टरूपा । तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः । न तु
खलु सन्ति वातप्रकृतयः, पित्तप्रकृतयः, श्लेष्मप्रकृतयो वा ।
तस्य तस्य किल दोषस्य हि आधिक्यभावात्सा सा दोषप्रकृ-
तिरुच्यते मनुष्याणाम् । न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थित्वा-
मुपपद्यते । तस्मान्नैताः प्रकृतयः सन्ति । सन्ति खलु वातलाः,
पित्तलाः, श्लेष्मलाश्चाऽप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेया इति रोगानीक-
विमाने चरकः ।

वातोत्कर्षेण हीना । पित्तोत्कर्षेण मध्यमा । कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी । समा धातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः । धारणाद्भाव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिष्ठः प्रकृतयस्ता निन्धा गर्हणीयाः अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

प०-तैश्च वातादिभिस्तिष्ठः प्रकृतयः पृथक् भवेयुः हीनमध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्थैरिति । शुक्रं रेतः ऋतोर्भवमार्तवं रक्तं शुक्रं चार्तवं च तत् शुक्रार्तवम् । तत्र तिष्ठन्तीति शुक्रार्तवस्थास्तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मारम्भे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वाताद्योऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति तदा कुतः शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । ततश्च यो दोषाणामधिकभावः सैव विकृतिस्तया दोषा आधिक्यं प्राप्ताः प्रकृतेः कारणतामुत्सहन्ते । विकृतत्वान्नहि विकृतिः कदाचित् प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं शक्यते । कारणसहशेन कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य परिहारं दृष्टान्तमाह-विषेणैव विषक्रिमेरिति । यथा-विषेण जीवितनाशहेतुना अस्य विषक्रिमेः जन्मप्रकृतिसम्भवो दृश्यते तथैवैतैर्दूषणस्वभावैरपि स्वप्रमाणाधिकदोषैः शुक्रार्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । वातोत्कर्षेण हीना प्रकृतिर्भवति, पित्तोत्कर्षेण मध्या, कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः सा श्रेष्ठा । ज्येष्ठोत्तमतमा चतुर्थी समधातवो यस्याः । धातुशब्दो दोषपर्यायः, धारणाद्भाव इति वचनात् । या मिश्रदोषजास्तिष्ठः प्रकृतयः ता निन्धा गर्हणीयाः । अनारोग्यास्पदत्वात् । वातपित्तजा वातश्लेष्मजाः पित्तश्लेष्मजा इति ॥ १३ ॥

हे०-देहजन्माख्यं दोषकार्यमाह-तच्च शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवेत् शुक्रेण युक्तमार्तवं शुक्रार्तवं तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्थाः शुक्रं पुरेतः स्त्रीरेतसो जन्माहेतुत्वात् । उक्तं हि संग्रहे-“योषितोऽपि स्रवन्त्येव शुक्रं पुंसः समागमे । गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करोतीति न चिन्त्यते ॥” इति । आर्तवं स्त्रीरजः कदा आदौ जीवसंक्रमणसमये उच्चरकालजैस्तु दोषैरविकृतैः स्थितिः, विकृतैर्नाशः तदुक्तं “विकृताविकृता देहं प्रीतिं ते वर्तयन्ति च” इति । यत्वादी

शुक्रार्तवस्थास्तैर्विकृतैरपि जन्म भवति किञ्चित् तदशरीरत्वं, विकृतैर्विकृतशरीरत्वमिति विशेषः । हि “वियोनिकृताकारा जायन्ते विकृतैर्भवेः” इति विकृतैर्नाशहेतुभिः कथं जन्मेत्यत आह-“वियोनिक्रिमेर्यथेति । विपात्मकस्य क्रिमेर्नाशहेतुना जन्म यथा तथा दोषात्मकस्य शरीरस्य हेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः । प्रकृतिर्जन्महेतुः प्रकृतिर्जन्महेतुः माह-तैश्चेति । तैर्जन्महेतुभिर्दोषजाः प्रकृतयः सन्ति सप्त । तत्र पृथग्भूतैर्दोषैस्तिष्ठः वापि तेषां जन्म कफेनोत्तमा । समधातुश्चतुर्थी । तमधातुः सप्तगुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना उच्यते । यथा द्विदोषजास्तिष्ठः समस्तासु निन्धाः हीनायाः तत्र पित्तकफजा हीना, ततो वातकफजा, ततो जेत्यूह्यम् । यथापि वातकफयोः परस्परयोगवशात् वातकार्यं भवतीति वचनात् । तदुक्तं-“वदित्वात्वाद्भिभुत्वादन्यकोपेनात् । स्वातन्त्र्याद्दुर्गमत्वात् प्रवलोऽनिलः ॥” ता द्विदोषजा निन्धाः प्रवलोऽनिलः पदेशाच्च उपदेशस्त्वितिदेशस्य वाचकः । ननु वातहित्वात् वातपित्तज्वातश्लेष्मजप्रकृत्याः प्राप्ते कथं निन्द्यत्वम् उच्यते योगवशाद्दोषप्रकार्यकारित्वमुपदेशवलयद्भवति । तथा च मुमुक्षुः प्रकृतयो भवति दोषैः पृथग्द्विधाः तन्मन्तैश्च । द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां स्वलक्षणैः । तत्र वैद्यः प्रकृतीरिति निर्दिशेत्” तथाच वक्ष्यत्येव “सर्वोत्था द्वंद्वसर्वगुणोदये । शौचास्तिकयादिभिर्गुणमयीं वदेत्” अत्र पारिदेश्यात् एकैकर्यात् रंभकत्वं त्रयाणां साम्येन तच्चाधिकत्वेनोपक्रमात् “शुक्रश्लोषितसंयोगे यो भवेद्दोष उक्तः । यते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु” तथा-“शुक्रार्तवो ज्येष्ठोत्तमतमा चतुर्थी । यस्या दोषोऽधिकस्तेन सप्तधोदितात्” इति । यद्वा-“समैर्वा जायते निभिः इति ततो वातपित्तजे तुह्ये । तत्र श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा दयस्तु क्रमात्, न्यूनदोषवैपम्यात्पारिदेश्यात्

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽपि

१ रूक्ष इत्यादि । भूरिदाहणविकारकरणाद् वातपूर्वाभिधानम् । रूक्षादीनाञ्च प्रशस्ततमत्वेन प्रतेन दाहणत्वादयोऽपि गुणा बोध्याः । रूक्षत्वं, शीतसूक्ष्मत्वं, वैशद्यं, खरत्वञ्चोपदिष्टं गुणव्याख्यानैनास्थिरत्वं ततो दाहणत्ववेगयोर्नाभिधानम् । ३

स०--तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्येऽनिलो वायु रूक्षो लघुः शीतः खरो मृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रचारित्वात् । चलो गमनशीलो नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इह योगवाहानुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । योगवाहः परं वायुः संयोगाद्बुभयार्थकत् । दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयादिति । तथा । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति । उच्यते । सत्यमेतदनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयाच्छैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

प०--तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्ये अनिलो वायुः रूक्षः लघु शीतः खरः अमृदुः सूक्ष्मः स्रोतः प्रवेशितत्वात् । चलो गमनशीलः नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः । इहापि योगवाहानुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । तथाच वक्ष्यति । योगवाही परं वायुः संयोगात्मकः । दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृच्छ्लेष्मसंश्रयादिति । तथा पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुत इति उच्यते । सत्यमेतत् । अनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयात् शैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

हे०--वायोर्गुणानाह--तत्र रूक्ष इति । ते च रूक्षादयः षट् ॥ १४ ॥

पित्तं सखेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्त्रं सरं द्रवम् १५

स०--सखेहमीषत्स्निग्धम् । सशब्द ईषदर्थे । यथा । सतिक्ता यासशर्करा । एवमीषत्स्नेहो यस्य तत्सस्नेहम् ।

शीतत्वं पूर्वभूतानुप्रवेशेन न महतो वायोरभिप्रायेणोक्तं, महतो वायोरनुष्णाशीतस्पर्शः । तत् केवलस्पर्शतन्मात्रवाय्वभिप्रायेण बोध्यमिति । शीतेन वायोर्बृद्धिरुष्णेन शीतशान्तिर्हि दृश्यते, दृश्यते च केवलवातारब्धव्याधौ शीतमिति गमाधरः । यद्यपि वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुस्तथापि शीतेन बृद्धिदर्शनात् उष्णेन प्रशमदर्शनाच्च शीत एव वायुः, तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्चेति चक्रपाणिः ।

तीक्ष्णं शीघ्रकारि मंदविपरीतं सूचीव भिनत्तु उष्णं लघु । विस्त्रं दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि । सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते द्विसंसि । द्रवं च ॥ १५ ॥

प०--सस्नेहमीषत् स्निग्धम् । स ईषदर्थे । सतिक्ता यासशर्करा । एवमीषत् स्नेहो यस्य सस्नेहम् । तीक्ष्णं शीतकारि मन्दविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णं, लघु, विस्त्रं, दुर्गन्धि मत्स्यगन्धि । सरं व्याप्तिशीलम् । सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते । शकृत् विस्त्रंसि वा द्रवं च ॥

हे०--पित्तगुणानाह--ते च खेहादयः सप्त । सखेहमीषत् स्निग्धं सहशब्द ईषदर्थे । विस्त्रं दुर्गन्धि ॥ १५ ॥

स्निग्धः शीतो गुरुर्मदः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः

स०--स्निग्धगुणयोगात्स्निग्धः शीतोऽनुष्णो लघुर्न भवति । मन्दश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । श्लक्ष्णोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही पित्तगुणयुक्तः चक्रचकायमानः । स्थिरो व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगात् गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वातगुणतो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

प०--स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः शीतोऽनुष्णो लघुर्न भवति । मन्दश्चिरकारी तीक्ष्णविपरीतः । श्लक्ष्णोऽपरुषः । मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही पित्तगुणयुक्तः चक्रचकायमानः (चक्रचकायमानः) । व्याप्तिशीलः । एवं तद्गुणयोगाद्गुणगुणिनोरभेदोपचारात् वातादयो गुणिनो निर्दिष्टाः ॥ १६ ॥

हे०--रूपगुणानाह--स्निग्ध इति । ते च स्निग्धाः सप्त । मृत्स्नः पिच्छिलः ॥ १६ ॥

एषां च मिश्रीभूतानां तत्रव्यवहारार्थं द्वयमाह ।

संसर्गः सन्निपातश्च तद्वित्रिक्षयकोपतः ।
(तौ षोढा दशधा चोक्ताबुत्कर्षादिविकल्पः ।

स०--एतदुक्तं भवति । द्वयोः स्वप्रमाणान्तरिक्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः । त्रयाणां तद्विद्वानां क्षीणानां वा संयोगः सन्निपातः ॥

प०—एषां च मिश्रीभूतानां तत्र व्यवहारार्थं संज्ञा-
द्वयमाह—एकः संयोगः प्रकारः संसर्गसंज्ञः । द्वितीयः
संनिपातसंज्ञः । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रयः । क्षयश्च कोपश्च
क्षयकोपम् । द्वित्रयाणां क्षयकोपं तेषां द्वित्रिक्षयकोपं,
तत् द्वित्रयक्षयकोपं तस्मात् द्वित्रिक्षयकोपात् तत्
द्वित्रिक्षयकोपतः तदुक्तं भवति । द्वयोः क्रुद्धयोः स्व-
प्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः ।
त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षीणानां वा संयोगः
सन्निपातः ॥ १७ ॥

हे०—अवस्थाविशिष्टसंयोगनिमित्तं दोषसंज्ञाद्वयमाह—तच्च
दोषसंज्ञाद्वयं संसर्गः । संनिपातश्चेति । तत्र द्वयोर्दोषयोः
क्षीणयोः कुपितयोर्वा यः संयोगः स संसर्गः । त्रयाणां संनि-
पातः । द्वित्वत्रित्वयोः संसर्गसंनिपाताभ्यां यथासंख्यं नतु
क्षयकोपाभ्यां, यतो दोषभेदोऽपि संसर्गस्वापि वृद्धिभेदात्
संनिपातस्यापि क्षयभेदात् वक्ष्यति । इति दोषव्याख्या १७ ॥

दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः ॥ १८ ॥

स०—रसादयः सप्त धातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवस्ते
च दूष्याः । वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्याः । यस्मा-
द्वातादीनां दूषणस्वभावत्वाद्या दोषसंज्ञा सान्वर्थ-
संज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतोऽवश्यं ते दूष्य-
मपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाया असंभवात् ।
कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् । एवं दोषैर्विना
रसादीनां दूष्यनाम न पतति । तैर्विनाऽपि वातादीनां
दोषनाम न । तस्मात्परस्परपेक्षत्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दू-
ष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

प०—दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते । सप्त दूष्या
रसादयः सप्तधातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवः । ते च
दूष्या वातादिभिः दूष्यन्त इति दूष्याः । यस्मात्
वातादीनां दूषणस्वभावात् या दोषसंज्ञा सा-
ऽन्वर्थसंज्ञा । दूषयन्तीति दोषाः । अतो-
ऽवश्यं दूष्यमपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुः क्रियाऽस-
म्भवात् । यथा कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् ।
एवं दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न घटते । तैर्वि-

नापि वातादीनां दोषनाम । तस्मान् परम्परापेक्षि-
त्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन च संज्ञालाभः ॥ १८ ॥

हे०—दूष्यान् परनामधेयान् धातुनाह—रसासृगिति ।
रसादयो ये सप्त धातवः ते दूष्याः ॥ १८ ॥

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १९ ॥

स०—मूत्रशकृदादयो मला उच्यन्ते । अर्धचित्तशकृदाद्
दूष्याश्चेति । न केवलं रसादय एव दूष्या धातवस्त्यास्ते-
ऽपि धात्वादिभिर्दूष्यन्त इति । एवं च रसादीनां दूष्य-
संज्ञा धातुसंज्ञा च । तथा विष्मूत्रादीनां मलसंज्ञा
दूष्यसंज्ञा चेति दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्या-
तः । तथा चोत्तरग्रन्थे दोषधातुमला मूलं सदा देह-
स्येति ॥ १९ ॥

प०—मलाः मूत्रशकृन्स्वेदादयोऽपि च । शकृदादयो
मला उच्यन्ते । अपिचेतिशकृदाद्दूष्याश्चेति । न केवलं
रसादय एव दूष्याः यावन्मलाः तेऽपि वातादिभिर्दू-
ष्यन्ते । इत्येवं रसादीनां दूष्यसंज्ञा, धातुसंज्ञा च ।
तथाच—विष्मूत्रादीनां मलसंज्ञा, दूष्यसंज्ञा च । इति
दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्यानः । तथा चोत्तर-
ग्रन्थो दोषधातुमलमूलं सदा देहस्येति ॥ १९ ॥

हे०—मूत्रादयो ये सप्त मलास्तेऽपि च दूष्याः । मूत्रशकृती
अन्नमलौ, स्वेदो मेदोमलः आदिशकृदात् मांसादिभ्रमजसु
मलाः । अत्र सप्तमो मलश्चिन्त्यः । वक्ष्यति हि—कफः पित्तं
मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च । स्नेहोऽभ्रत्रग्निशा-
माजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ ” इति कफपित्तयोर्दोषत्वात्
दूष्यत्वम् । संग्रहे तु—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति
ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्घृतदाहवद् ॥ ” इति
दूष्यव्याख्या इत्यंतरंगो रोगहेतुः ॥ १९ ॥

तस्य च देहस्य यथा संततं केतचिदुपायेन परिपालनं
निष्पद्यते तमुपायं दर्शयितुमाह ।

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ २० ॥

(१)

अत्र चरकः—

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रयत्तिरभयस्य तु ॥ ४३ ॥

चक्रपाणिः—सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वस्मिन्काले निर्यये
चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र सर्वशब्दः वृत्तनवाची ।

स०—सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां सामानैस्तुल्यसद्भावैर्बृद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम् विपरीतैर्विशि-

भवन्ति सत्त्वमनुभवन्ति इति भावा गुणद्रव्यकर्माणात्यर्थः । ननु भवन्त उत्पद्यन्त इति भावाः । तथा सति पृथिव्यादिपरमणूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिवद्रव्यगुणादि बृद्धं कार्यमसंगृहीतं स्यात् । सामान्यं च (सामान्यमेकत्वकरम्) इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृद्धिराधिक्यं तत्कारणं वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्बृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न सामान्यं मांसत्वादि जातरूपं बृद्धौ कारणं भवति । तथाहि सति सामान्यं मांसत्वरूपं यथा—वर्धके भोज्यरूपे मांसेऽस्ति तथा शरीरधातुरूपे वर्धनीयेऽप्यस्ति । ततश्च नित्यं मांसत्वसंबन्धादमांसादानामपि मांसेन वर्धितव्यम् । तस्माद् वृद्धिकारणलक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वैशेषिकेऽप्युक्तम्—“त्रयाणामकार्यत्वमकारणत्वं च” इति । अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषसमवायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्याद्येव सामान्यशब्देनाभिदधाति, तेषां च मते “सामान्यं च विशेषं च” इत्यादि ग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यसम्बद्धार्थत्वं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति, किं तद्द्रव्यायुर्वेदोपयोगिना धर्मेण निर्देशः । लक्षणं तु “सामान्यमेकत्वकरम्” इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्देशं करिष्यति “खादीन्यात्मा” इत्यादिना । ततो लक्षणं “यत्राश्रिताः कर्मगुणा” इत्यादिना करिष्यति । सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं ह्यसति विरोधिकारणे बोद्धव्यम् । तेनामलकादिगतानामम्लत्वादीनां पित्तगताद्यम्लत्वावर्धकत्वमामलकगतशिशिरत्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि त्रिदोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, ननु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमानादिपि घृतान्मेधाया या च वहेश्च वृद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं “घृतमग्निमेधे करोति” । तथा चिन्तया वातवृद्धिस्तथा संकल्पाद्द्रव्यपादयुगलेपाच्च शुक्रवृद्धिरित्यादिप्रभावाद्दुपपन्नम् । सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते । नहि शोणितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किन्तु व्यावृत्तबुद्धिजनकत्वाद्विशेष एव ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सायामनुपयुक्तत्वात्तद्विशेषधर्मव्यावर्तकत्वायोगात्सामान्यविशेषा-

ष्टतयाऽव्यवस्थितैर्विपर्ययः क्षयः । अयनमयोगतिर्विपरीता गतिर्विपर्ययोऽपचयः । सामान्यविशेषैर्द्रव्यगुणकर्मभेदेन त्रिप्रकारोऽविगच्छति । तथा चाहुः । सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः । द्रव्यतो यथोक्तं रक्तमापद्यते रक्तेन मांसं मांसेन पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत्कीरजातं घृतं शुक्रं तथा जीवंतीकाकोल्यादयः

धुक्त्वमस्ति। एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षयानुगतत्वात् सामान्यं, शोणिताद्यपेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव । अत्रापि हासहेतुकरत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवञ्जेयम् । तथा हासहेतुत्वमप्यसति विरोधके सामान्योक्तन्यायेन ज्ञेयम् । तेन मन्दनिकुचादीनां वातादिविरुद्धानामपि स्निग्धत्वादीनां वाताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वं प्रभावादेव ज्ञेयम् । विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः । तेनोत्तरत्र विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्रोपदेक्ष्यति । यथा “वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” इति । तथा—“विपरीतगुणैर्द्रव्यमात्राकालोपपादितैः” इत्यादि । तथा—“विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांसैः संप्रशाम्यति” इत्यादि । तथा जतुकर्णेऽप्युक्तं—“समानैः सर्वभावानां वृद्धिर्हानिर्विपर्ययात्” इति । अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासे बृद्धौ वाप्यकारणम् । यथा—पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पशौ वातस्य शैत्यं न वर्धयति, नापि हासयति तथाप्यग्निशयमाणानां धातूनाम् असमानत्वेनाजनकत्वाद्भासकारणमिव भवति । यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति हासो विनश्वराणां भावानाम् आपूरकहेत्वभावाद्दुपलभ्यत एव । यथा—वहतो जलस्य पूर्वदेशे तुनोत्तरपरो जलस्य हासः । एवंभूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचार्येण सामान्येनैव इहोक्तम्—“हासहेतुविशेषः” इति । चशब्दः सर्वभावानामिति समुच्चिनोति ।

अथ किम् असंबन्धावपि सामान्यविशेषौ वृद्धिहासकारणम् । नेत्याह—प्रवृत्तिरभयस्य त्विति । कारणमिति शेषः । उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरीरेणाभिसम्बन्ध इति यावत् । एवभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्बृद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे । तेन नासम्बद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुहति इति दर्शयति । किंवा प्रवृत्तिरुचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत् । सा

सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वेकारणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि मरीचपंचकोलमह्लातकादयो बुद्धिमेधा-
न्यादीन् संवर्धयति । गुणतश्चोचमोचखर्जूरानि पार्थि-
वानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मक-
मभिवर्धयति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात् ।
कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम् । तत्र
कायिकानि धावनलंघनप्लवनादीनि चलत्वसा-
मान्याद्वायोर्बृद्धये । वाचिकानि भाष्याव्ययनगेया-
दीनि । मानसं मनोव्यापारश्चिताकामशोकभयानि ।
तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्बृद्धिकराणि । तथा
संतापकृत्वसामान्यात्क्रोधेष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यश-
य्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति । विपर्ययस्तु
क्षयाय । यथाह । द्रव्यतो गवेधुकान्नं कर्शनीयानां
तत्र वातात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां
ऋशिमा क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः ।
गुणतो यथा । आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्ल-
घुरुक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्राल-
स्यसौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पंदस्वभावत-
याऽपचिन्वति । तथा परिस्पंदरूपाश्चित्वाव्यवायव्या-
यासा मंदपरिस्पंदवैपरीत्यात्कफमिति ॥ २० ॥

प०—तस्य देहस्य यथा—सततं केनचिदुपायेन
परिपाल्यं निष्पद्यते तमुपायं दर्शयन्नाह—सर्वेषां
दोषधातुमलादीनां शरीराश्रयाणां समानैः द्रव्य-
गुणक्रियाभिस्तुल्यस्वभावैर्वस्तुभिः स्वप्रमाणाधिक्य-
म् । विपरीतैः विशिष्टतया व्यवस्थितैर्विपर्ययः
क्षयः । अयनं अयः गतिः । विपरीता गतिर्विपर्य-
योऽपचयः । सामान्यविशेषैः द्रव्यगुणकर्मभेदेन
त्रिप्रकारानधिगच्छन्ति । तथा चाहुः—“सर्वेषां सर्वदा
वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः । भावैर्भवति भावानां
विपरीतैर्विपर्ययः ॥” दृष्टान्तो यथोक्तम् । रक्तमप्या-
यतेन रक्तेन मांसं, मांसेन मेदो, मेदसा अस्थि,
अस्थना मज्जा, मज्जया शुक्रं तथा शुक्रं शुक्रेण, गर्भं
आमगर्भेण । रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकम् ।
मांसं मासेनेति पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयः ।
तथात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वन् क्षीरं

त्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वाककरणानि स्नेह-
बलपुंस्त्वौजांसि । मरीचपंचकोलमह्लातकादयो
बुद्धिमेधाग्न्यादीन् संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जू-
राणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमु-
दकात्मकमभिवर्धयन्ति । स्निग्धगुरुशीतादिगुणसा-
मान्यात् । कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापा-
रात्मकम् । तत्र कायिकं—धावनलंघनप्लवनादीनि
चलत्वसामान्याद्वायोर्बृद्धये । वाचिकानि—भाष्या-
ध्ययनगेयादीनि । मानसं—मनोव्यापारश्चिन्ताका-
मशोकभयादीनि । तान्यपि मनसः क्षोभहेतुत्वात्
वायोर्बृद्धिकराणि । तथा संतापकत्वसामान्यात् क्रोधे-
ष्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्य-
सामान्यात् कफस्येति । विशेषस्तु क्षयाय । यथाह—
द्रव्यतो गवेधुकानां कर्षणीयानाम् । तत्र वात्वा-
त्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां ऋशिमा
क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः । गुणतो यथा
आरनालमौदकं श्लेष्माणम् । तद्विपरीतैर्लघुरुक्षो-
ष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्रालस्य-
सौमनस्यानि सपरिस्पंदं वातमपरिस्पन्दस्वभावतया-
ऽपचिन्वति । तथा परिस्पन्दरूपाश्चिन्ताव्यवायव्या-
यासा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात् कफमिति वर्णि-
तम् । वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति । तौ तु
वृद्धिक्षयौ यतो वात्वादीनां भवतः ॥ २० ॥

हे०—अथ बहिरंगं व्याचष्टे—दोषदूष्यविकृत्युत्पादनद्वारेण
यो व्याधीनां कारणं स बहिरंगः । स च द्वेषा—वृद्धिहेतुः
क्षयहेतुश्च । तत्र वृद्धिहेतुमाह—वृद्धिरिति । सर्वेषां दोषदू-
ष्याणां समानैस्तुल्यधर्मकैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवेत् । यथा रूक्षादिगुण-
स्य वायोः तद्गुणं इमामाकादिवर्द्धनम् । सज्जे-
हादिगुणस्य पित्तस्य तैलादिस्निग्धादिगुणस्य कफस्य
क्षीरादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः पित्तवत् वृद्धिहेतुः
शेषाणां श्लेष्मवत् । वक्ष्यति हि—“तत्रास्थिन स्थितो
वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः । श्लेष्मा शेषेषु तैर्-
पामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धन-
क्षपणौषधम् । अस्थिमास्तयोर्नैवम् ॥” इति क्षयहेतुमाह—
सर्वेषां दोषदूष्याणां विपरीतैर्विरुद्धधर्मकैर्वृद्धैर्विपर्ययः क्षयो
भवेत् । यथा वायोर्गोधूमादिक्षपणम् । पित्तस्य यवादि ।
कफस्य कुलत्थादि । दूष्येषु स्वेदरक्तयोः क्षयहेतुः पित्तवत् ।

वर्णितमेव वृद्धिः समानैः क्षयो विपरीतैरिति ।
तौ तु वृद्धिक्षयौ यतो वाग्वादीनां भवतस्तत्प्रत्याय-
नार्थमाह—

रसाः स्वाद्ग्ललवणतिकोषणकषायकाः ।
पट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः २१

स०—स्वाद्वादयः षड्सा रसनेन्द्रियप्राह्यत्वाद्द्रसास्ते च
रसा द्रव्यं पंचभूतात्मकमाश्रिता यथापूर्वं च बलावहाः।
यो यः पूर्वं यथापूर्वं बलावहा बलप्रापकाः । बलमावहन्ति
प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षण
देहिनां बलकरः कषायस्तु सर्वेभ्यो जघन्यबलावहः । तत्र
स्वादुर्मधुरो घृतगुडादिः । अम्लोऽम्लिकामातुलुंगादिः ।
लवणः सैन्धवादिः । तिक्तो भूनिम्बादिः । ऊषणः कटुको
मरीचादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधुरपर्यायः।
ऊषणः कटुकपर्यायः । यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते ।
कषाय एव कषायको यथा कटुरेव कटुकः । षडिति
षडेव न न्यूना अधिका वा । यद्यपि ते रसा गुणाः
स्वाद्वादिभेदतस्तथा संसर्गतस्तथाऽनुरसतस्तारतम्यपरि-
कल्पनावशतोऽपि भिद्यमानरूपा अपि षट्त्वं नाति-
वर्तते ॥ २१ ॥

प०—तद्व्यापारार्थमाह—स्वाद्वादयः षड्साः रसने-
न्द्रियप्राह्यत्वाद्द्रसाः । रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमा-

१ 'क्षरणाक्षारो नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमुत्प-
न्नमनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं करणाभि-
निर्वृत्तम्' इति चरकः । क्षरणादधोगमनक्रियायोगात्
क्षारो द्रव्यं नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियाऽनुपपन्ने-
त्यर्थः, क्षरणं च क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन
वदन्ति हि लौकिकाः—'क्षारं हावयामः' इति, शास्त्रं च—
"छित्त्वा छित्त्वाऽऽश्लक्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः" इति ।
हेत्वन्तरमाह—द्रव्यं तदनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुष्क-
कापामार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकरसोत्पन्नं, यतश्चानेकरससमुत्पन्न-
मतएवानेकरसं, कारणगुणानुविधायित्वात्कार्यगुणस्येति भावः।
अनेकरसत्वं चाह—'कटुकलवणभूयिष्ठम्' इति। भूयिष्ठशब्देनाप्र-
धानरसान्तरसंबन्धोऽस्ति इति दर्शयति। हेत्वन्तरमाह—अनेके-
न्द्रियार्थसमन्वितमिति । क्षारो हि स्पृशेन गन्धेन चान्वितः,
तेन द्रव्यं, रसे हि गुणे न स्पर्शां नापि गन्ध इति भावः ।
हेत्वन्तरमाह—करणाभिनिर्वृत्तमिति । करणेन भस्मसावादिना-
ऽभिनिर्वृत्तं कृतमित्यर्थः । न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति
भावः । इति चक्रदत्तटीकायाम् ।

श्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहा बलप्रापका
हन्ति । प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो
मधुरो रसः प्रकर्षण देहिनां बलकरः ।
सर्वेभ्यो जघन्यः बलापहः । तत्र स्वादुर्मधु-
गुडादिः । अम्लोऽम्लिका मातुलुङ्गादिः
सैन्धवादिः । तिक्तो निम्बादिः । ऊषणः क-
चादिः । कषायो हरीतक्यादिः । स्वादुर्मधु-
ऊषणः कटुपर्यायः । यथा त्र्यूषणं त्रिकटु-
कषाय एव कषायकः । यथा कटुरेव कटु-
षडेव न न्यूनाः समधिका वा । यद्यपि ते
स्वाद्वादिभेदतस्तथा संसर्गतः तथानुरसतः
परिकल्पनावशतोऽपि भिद्यमानास्तथापि
नातिवर्तन्ते ॥ २१ ॥

हे०—अथ साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानार्थं द्रव्यधर्मा-
रसप्रभाववीर्यविपाकगुणभेदात्पञ्च । तत्र रसन-
शेषो गुणः कायाविपाकजो विशिष्टो रसो विपाक-
त्सन्नो गुणो वीर्यं द्रव्यस्यात्मा प्रभावः। तत्र रस-
रसा इति । ते च स्वाद्वादयः षट् । स्वादुर्मधु-
कटुकः । नच द्रव्यमाश्रिता द्रव्यधर्मा इत्यर्थ-
द्रव्यविशेषणवाचित्वाद्द्रसविशेषवाचित्वेऽपि लव-
सप्तमरसत्वं बलावहाख्यं मुख्यं कर्माह—ते च
पूर्वं बलावहाः यो यस्मात्पूर्वं स तस्मादाधिकं
तीति कषायो बल्यस्तत उष्णरततस्तित्त इत्यादि

तत्राद्या मारुतं घ्नति त्रयस्तित्तादयः
कषायतित्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते

स०—तत्र तेषु रसेषु मध्य आद्याह्वयः
लवणामारुतं घ्नति शमयति । अन्ये तु
कषायास्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयति ।
यस्तित्तकोषणकषायाः कफं घ्नन्ति प्रशमयति ।
राम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते। कषायतित्तम-
घ्नति । अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तदेव पि-
तेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः
अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते जनयति । लवणो
कफपित्ते तु कुरुते । तिक्तः कफपित्ते नाशय-
जनयति । ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु
कषायः कफपित्ते हन्ति वातं तु करोतीति

प०--तत्र तेषु रसेषु मध्यादाद्यास्त्रयः स्वाद्भ्रम्ललवणा मारुतं वातं ध्नन्ति शमयन्ति । अन्ये तु तिक्तोषण- कषायास्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयन्ति । तिक्ताद- यस्त्रयः तिक्तोषणकषायाः कफं ध्नन्ति । अन्ये तु मधुराम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते । कषायतिक्तम- धुराः पित्तं ध्नन्ति। अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तमेव पित्तं कुर्वते । एतेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः । अम्लो वातं हन्ति, कफपित्ते जनयति । लवणो मारुतं हन्ति, कफपित्ते कुरुते । तिक्तः कफ- पित्ते नाशयति, वातं च जनयति । ऊषणः कफं नाशयति, वातपित्ते जनयति । कषायः कफपित्तं हन्ति, वातं करोतीति ॥ २२ ॥

हे०--वातादीनां साक्षाद्रसाकथनादस्पष्टे दोषद्रव्ययोः साधर्म्यवैधर्म्यं स्पष्टयति--तत्र तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयो रसाः स्वाद्भ्रम्ललवणाः मारुतं ध्नन्ति । तिक्तादयस्तिक्तोषणक- पायाः कफं ध्नन्ति । कषायतिक्तमधुराः पित्तं ध्नन्ति । अन्ये कुर्वते इति । त्रिष्वपि योज्यते । न तिक्तोषणकषाया वायुं कुर्वन्ति । स्वाद्भ्रम्ललवणाः कफम् । अम्ललवणकटुकाः पित्तम् । अतएव ते ते रसास्तत्र तत्र सन्तीत्यनुमेयम् । उक्तं च कपिलेन “ कटुत्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्भ्रम्ललवणः कफः । कषायतिक्तकटुको वायुर्हृष्टोऽनुमानतः ॥ ” इति ॥ २२ ॥

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं तच्च त्रिप्रकारमित्याह-
मशनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा २३

स०--इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं द्रव्यम् । अन्येन प्रकारेण द्विधाऽथवाऽनेकधा । इति- शब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः । यत्तु वातादीन् दोषान् शमय- ति तच्छमनम् । यथा तैलं घृतं माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौ- दार्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पि- र्माधुर्यशैत्यमाद्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्यकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन्धातून् मूत्रादीन्मलांश्च कोपयति तत्को- पनम् । यथा यवकपटलमाषमत्स्याममूलकसर्षपमंडकद- धिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृति । दोषादीनां मलपर्यन्ता- नां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत्स्व- स्थेभ्यो हितम् । यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति । ऋतुचर्या-

ध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशिनीयाध्याये स्त- शालिपष्टिकयवगोधूमजाङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योद- कक्षीरादि । तथा यदूर्जस्करं रसायनं वाजीकरणं सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

प०--एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं त्रिप्रकारमाह- इत्यनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन त्रिधा त्रिःप्र- कारम् । अन्येन प्रकारेण द्विधाऽथवाऽनेकधेति । इतिशब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः । यत्तु कोपितान् वातादीन् शमयति तन् शमनम् । यथा तैलं घृतं माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौष्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पिर्माधुर्यशैत्यमान्य- गुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्य- कषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन् मलांश्च कोप- यति तत्कोपनम् । यथा यवकपटलमाषमत्स्या- ममूलकसर्षपमंडकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृति । दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तन् स्वस्थेभ्यो हितं तच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति । ऋतुचर्याध्याये सेव्य- त्वेनोक्तम् । तथा मात्राशिनीयेऽध्याये रक्तशालि- पष्टिकयवगोधूमजाङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योदक- क्षीरादि । तथा यदूर्जस्करं रसायनं वाजीकरणं सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥

हे०--प्रभावभेदानाह--प्रभावो रसादिभ्यन्तरं ह्येति श्रोतयितुं द्रव्यशब्देनोक्तः । द्रव्यं त्रिधेति । शमनं कोपनं स्वस्थ- हितं द्रव्यम् इति । त्रिधेति चेति त्रैविध्यम् । यद् द्रव्यं समैः समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयत्येव तच्छमनम् । तद्यथा--मधुरशीतापि जीवन्ती कफं शमयति । कटुपाकरसो गुरुः स्निग्धोऽपि रसोनः कफवान्तं । यद्द्रव्यं विपरीतैः समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् कोपयत्येव । तत्कोपनं यथा--गुरुष्णस्निग्धमधुरमपि पाणितं वातं कोपयति । तैरेव गुणैर्मांसः पित्तकफौ । यद्द्रव्यं वातादीनां क्षयवृद्धयोर्हेतुरपि स्वस्थस्य न तथा तत्स्वस्थहितम् । यथा--गुरुमधुररुक्षशीतोऽपि यवः स्वस्थस्य पित्तं न क्षपयति । गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीरं स्वस्थस्य कफं न कोपयति । एवं सर्वत्रापि प्रभावः उदाहरणीयः । वक्ष्यति च--“ रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभाव- जम् ॥ ” इति । अन्ये अरुणदत्तचन्द्रनन्दनादयः । तथाहि-

यत्कृपितान् दोषान् शमयति तच्छमनम् । यथा—तैलं, घृतं, माक्षिकम् । तत्र तैलं—स्नेहोष्णगौरवयोगाद्वातविपरीतगुणशमनम् । माधुर्यशैत्यमात्रगुणयोगात्तद्विपरीतगुणपित्तम् । मधु च रौक्ष्यतीक्ष्णकषाययोगात्तद्विपरीतगुणकफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन् धातून् मूत्रादीन् मलांश्च कोपयति तत्कोपनम् । यथा—यवकपाटलमाषमत्स्याममूलकसर्पपमण्डकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयःप्रभृतिदोषादीनां मलपर्येतानां स्वप्रमाणस्थिनानां साम्यात्तु वृद्धिहेतुर्यद्द्रव्यं तत्स्वस्थेभ्यो हितम् । तच्च स्वस्थानवृत्तिं करोति । ऋतुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशित्तीयेऽध्याये रक्तशालिप्रष्टिकयवगोधूमजांगलमांसजीवन्तीशाकदिव्योदकक्षीरादि । अन्ये तु शमनादीन् द्रव्यभेदानाहुः । तत्तु न सम्यक् द्रव्यभेदत्वे यदेव शमनं तदेव कोपनं तदेव स्वस्थहितमिति संकरो न युक्तः । धर्मभेदत्वे तु रसादिसंकरवयुक्तः । किञ्च द्रव्यभेदाश्चेदमी तद्रसादिधर्मभेदानां प्राक्पश्चाद्वा अभिधेयाः न मध्ये तस्मात्प्रभावभेदा एव शमनादयः ॥ २३ ॥

तस्य वीर्यमाह—

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् २४

स०—तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विविधम् । विशतेर्गुणानां मध्याद्वावुष्णशीतौ तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहेतू । वीर्यं शक्तिः । उष्णगुणोत्कर्षे उष्णगुणातिशय एव कश्चिदुष्णवीर्याख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षे शीतगुणातिशय एव शीतवीर्याख्याम् । यद्यपि नानागुणकमपि द्रव्यं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव वीर्यम् ॥ २४ ॥

प०—तस्य वीर्यमाह—तत्र तस्मिन् द्रव्ये वीर्यं द्विविधम् । विशतिगुणानां मध्यात् द्वावुष्णशीतौ तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ । द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकार्यकारणहेतू । वीर्यं शक्तिरुष्णगुणोत्कर्षे उष्णगुणातिशय एव । कश्चिदुष्णवीर्याख्यां लभते । तथा शीतगुणोत्कर्षे शीतगुणातिशय एव शीताख्याम् । यद्यपि नानात्मकमपि द्रव्यं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव वीर्यम् ॥ २४ ॥

हे०—द्वैविध्यमाह—उष्णेति । तच्च उष्णं शीतं च । ननु गुहलबुद्धिगुरुक्षमंदतीक्ष्णानामपि वीर्यत्वात्कथं द्वे एवेत्यत

आह—उष्णशीतगुणोत्कर्षात् यद्यपि कायाम्निपाकादष्टौ गुणा जायन्ते तथाप्युष्णशीतयोर्गुणयोस्तत्कर्षाद्द्वैविध्यम् । गुणान्तरितरिस्कारे शक्तिरुत्कर्षः । शक्त्युत्कर्षे वीर्यशब्दो लोकेऽपि प्रसिद्धः । तत्र द्रव्ये वीर्यमपि द्रव्याश्रय मित्यर्थः ॥ २४

द्रव्यविपाकमाह—

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्मलकटुकुकात्मकः २५

विपाकस्त्रिविधः सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयो जाठराग्निसंबन्धाद्रसस्य स्वरूपांतरप्रादुर्भावः । स त्रिधैव । रसपट्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित्स्वादुपाकं किञ्चिदम्लविपाकं किञ्चित्कटुविपाकं द्रव्यम् । तत्र मधुरलवणयोर्मधुरो विपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटुकषायाणां कटुकः । स च कार्यानुमेयः । तथा च वक्ष्यति—‘जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥’ अत एव सोपसर्गाः पाकशब्द उपात्तः । विशिष्टः पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टारकचरकमुनी—‘रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते !’ एवं कर्मनिष्ठानुमत एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्यो रसानां रसान्तरोद्भवः स एव विपाको न यो जाठराग्निसंयोगमात्राद्रसानामनेकावस्थः प्राङ्मधुरोऽन्तरं स एव पच्यमानोऽम्लस्ततो विपच्यमानः स एव कटुविपाकः ॥ २५ ॥

प०—द्रव्ये विपाकः—विपाकस्त्रिविधः । सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयः जाठराग्निसम्बन्धाद् द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । स त्रिधैव रसपट्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित् स्वादुविपाकं किञ्चिदम्लविपाकं किञ्चित्कटुकविपाकं द्रव्यम् । तत्र मधुरलवणयोर्मधुरविपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटुकषायाणां कटुकः स च कार्यानुमेयः । तथा च वक्ष्यति—‘जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥’ अत एव सोपसर्गाः पाकशब्द उपात्तः । विशिष्टः पाको विपाको न पाकमात्रस्वरूपः । तथा च भट्टारकचरकमुनी—‘रसो विपाके द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपल-

भ्यते ॥” एवं कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्यो रसानां रसान्तरोद्भवः स एव विपाकः । नतु यो जाठराग्निसंयोगमात्रात् रसानामनेकावस्थः प्राङ् मधुरोऽनन्तरं स एव पच्यमानोऽम्लरूपो विपच्यमानः स एव कटुविपाकः ॥ २५ ॥

विपाकभेदानाह—ते च त्रयः, स्वादुरम्लः कटुकश्चेति ॥ २५ ॥

द्रव्यस्य गुणानाह—

गुरुमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ।

गुणाः समूक्षमविशदा विशतिः सविपर्ययाः २६

स०—तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मंदस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सांद्रस्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः ॥ २६ ॥

प०—द्रव्यस्य गुणानाह—तत्र द्रव्येषु गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विशतिर्ज्ञेयाः । एषां क्रमात् विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रव्यकठिनसरस्थूलपिच्छलाः । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मन्दस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः । श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः । सान्द्रस्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः । स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः । विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः ॥ २६ ॥

हे०—गुणभेदानाह—गुरुमंदेति । तत्र गुर्वादयो दश, तद्विपर्ययाश्च लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनचलस्थूलपिच्छला दश । द्रव्यस्य बृंहणे कर्माणि शक्तिर्गुर्धः, लघने लघुः, शमने मंदः, शोधने तीक्ष्णः, स्तंभने हिमः, स्वेदने उष्णः, क्लेदने स्निग्धः, शोषणे रूक्षः, रोपणे श्लक्ष्णः, लेखने खरः, प्रसादने सांद्रः, विलोडने द्रवः, श्लथने मृदुः, दृढने कठिनः, धारणे स्थिरः, प्रेरणे चलः, विवरणे सूक्ष्मः, संघरणे स्थूलः, क्षालने विशदः, लेपने पिच्छिल इति । तत्र गुणविपर्ययैश्च विपर्ययसंघटनैः

सविपर्ययाश्चाप्येऽपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा स्वयमेवाह— “तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्यवाय्याद्युकरं लघु । विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥” चरकः—“स्वादुशीतमृदुस्निग्धं बहुलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् । गुरु मंदं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ तदेतंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ॥” सुश्रुतः—“कपायं कफपित्तं किंचित्किंच रुचिप्रदम् । हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥” अयमेव—“पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विलं सरं द्रवम् ॥” चरकः—“शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥” इत्यादि । तत्कथं विज्ञातगुणा इति । अत्रोच्यते य एतेऽतिरिक्ता गुणा दाक्षिताः ते विज्ञातावेवांतर्भूताः । तथाहि—व्यवायिविकाश्याद्युकारिणस्तावन्मध्ये पठ्यन्ते । प्रसन्नः क्षीरे । मद्यगुणा विपरीता ओजसि । य एवौजसि त एव क्षीरे । ततश्च । तद्गुणपरस्परविपर्ययपर्यालोचनया व्यवायी—द्रवैऽतर्भूतः । विकाशी—खरे । आद्युकारी—चले । प्रसन्नः—स्थूले । ते हि परिशोष्यात् बहलश्लक्ष्णस्थिरसूक्ष्माणां विपर्ययाः स्वादुशीतमंदस्निग्धपिच्छिलगुरूणां ह्यम्लोष्णतीक्ष्णरूक्षविशदलघवो विपर्ययाः प्रसिद्धा एव । व्यवाय्यादि लक्षणं च द्रवादिष्वेव संभवति । यदाह सुश्रुतः—“व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकशान् धातून् संन्धिवन्धान् विमुञ्चति ॥ आद्युकारी तथाशुत्वात् द्वावत्यर्भासि तैलवत्” इति । प्रसन्नत्वं स्फुटत्वं तच्च स्थूल एव । तस्य स्फुटप्रत्यक्षत्वात् । सुगन्धदुर्गन्धौ तु मन्दीक्ष्णविशेषौ इन्द्रियप्रसादनोद्वेजनद्वारा शमनशोधनरूपत्वात् । यदाह सुश्रुतः—“सुगन्धी रोचनो मृदुः दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मात्” इति शुचिविमलौ तु विशदविशेषौ । प्रदिग्धानां हि मलानां क्षालने शक्तिः । शुचित्वं दृष्टानां विमलत्वम् । शिवं परिणामे हितम् । मृष्टं जिह्वाप्रियम् । ते च गुणकार्ये गुणशब्दस्तूपचारात् । यथा—“सुद्वेधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥” इत्यादौ । यत्तु व्यवायिविकाशि प्रस्तुत्योक्तं संग्रहे,—“सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कश्चित्पैरिक्लिप्तौ” इति । तदेकीयमतत्वाद्नादरणीयं, तदादरणे यत्तैले व्यवायिविद्विक्त्वयोरभिधानं तद्विरुद्धं स्यात् । यच्च मन्त्रे तीक्ष्णविकाशिनोस्तत्पुनरुक्तं स्यात् । यत्तु—पित्तं तीक्ष्णविसयोरभिधानं तादिन्द्रियोद्वेजकत्वे सत्यपि प्राणोद्विगस्योद्वेजनातिशयार्थम् । संग्रहे तु—“इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाशी चापरे गुणाः । सत्त्वं

रोगकारणम् । यथास्वं समयोगः आरोग्यकारणम् । कालादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः । वेगोदीरणादिकं साम्बुक्तभाषणादिकं रागद्वेषादिकं च यथास्वमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः । सर्वेषां समा वृत्तिः समयोगः । तेन हीनादयो योगास्त्रयो रोगकारणम् । सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ॥ २७ ॥

हे०-उक्तधर्मकाणां द्रव्याणां सदोपयोगात्सदैव दोषवैषम्ये प्राप्ते विशेषमाह--कालार्थेति । द्रव्याणि चरकोक्तानि "खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहाः ।" इति । तत्र कालः साक्षाद्बुध्यते । महाभूतानि त्वर्थद्वारेण । दिगात्ममनांसि कर्मद्वारेण । कालो वर्षाशीतोष्णभेदात् त्रिधा । शब्दरूपशरीरसंग्रहभेदादर्थः पञ्चधा । कार्याकवाचिकमानसिकभेदात्कर्म त्रिधा । तेषामसम्यग्योगो रोगकारणं, सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् । तत्रासम्यग्योगस्त्रिधा—हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति । शीतादीनां काललक्षणानामल्पत्वं कालस्य हीनयोगः, विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः, आधिक्यमति-योगः । ईदृशैरिन्द्रियार्थानां योऽल्पः संबन्धः सोऽर्थस्य हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । अल्प-चेष्टा कर्मणां हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः । असम्यग्योगाद्विपरीतः, सर्वेषां सम्यग्योगः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि सर्वदा द्रव्यैर्योगस्तथाप्य सम्यग्योगो यदा तदा दोषवैषम्यं, यदा सम्यग्योगस्तदा दोषसाम्यम् इति बहिरंगो रोगहेतुः ॥ २७ ॥

रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥२८॥

स०—दोषाणां वातादीनां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयो-स्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छ्यावः ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति । दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः सम-भागोऽरोगताऽऽरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

प०—रोगारोग्ये कैरुच्येते इत्याह—दोषाणां वातादीनां स्वमानादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा रुजाकरत्वाद्भोग एव । वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्छ्यावः चालः । ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः । समभावो-ऽरोगता आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् ॥ २८ ॥

हे०—अथ लक्षणं व्याचष्टे रोगं कथं भवेत्—रोगमिति । दोषद्रव्याणां यदैवमं विकृतत्वं तत्रागः । अगन्तव्योऽन्तरं गहेतुमोत्रापलक्षणः । प्रमेगाशरोग्यं यत्तस्मिन् दोषद्रव्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तत्रारोग्यम् ॥ २८ ॥

निजागंतुविभागेन तत्र गंगा द्विधा स्मृताः २९

स०—तत्र तयो रोगारोग्ययो रोगा द्विधा निजा-गंतुभेदेन । निजा वातादिव्योपजनमानः । आगंतवो वाह्यहेतवः । तथा चाचार्यवचनम् । निजागंतवो वाह्यहेतुजास्वागंतवः । अनेनोभयस्य भेदः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्वैषम्यमिति-र्वर्तयन्ति । आगंतवः पुनः पूर्वमेवोत्पद्यते अनेन तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदमिन्नस्य व्याधेश्चेतःसन्तापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

प०—तत्रतयो रोगारोग्ययो रोगा द्विधा निजागंतुविभागेन । निजा यात्रादिव्योपजनमानः । आगन्तवो वाह्यहेतवः । तथाऽऽचार्यवचनम् । निजा-स्त्रिदोषोत्थाः । वाह्यहेतुजास्वागन्तवः । अनेनो-रियान् विशेषः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्वैषम्यमिति-र्वर्तयन्ति । आगन्तवः पुनर्वैषम्यं पूर्वमेवोत्पद्यते अनेन तत्र वातादयः कुप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागंतुभेदमिन्नस्य व्याधेश्चेतः-सन्तापकत्वं बोद्धव्यम् ॥ २९ ॥

हे०—रागभेदानाह—द्विविधो रोगः निज आगंतुर्भवति । तत्र यदोषवैषम्यं स्वयमुत्पाद्य व्यथां निर्वर्तयति इति च स निजो रोगः । यस्तु शब्बादिना हेत्वतरेणोत्पन्नः स आगंतुः ॥२९॥

यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवले देहो नापि केवलं मनस्तस्मादतोऽनन्तरमिदमाह--

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमापि द्विधा ॥३०॥

स०—तेषां निजागंतुकानां विकाराणां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम् । अरान्नपित्त-कासादीनां कायो मदमूर्च्छासिन्ध्यासप्रहभूतोन्मादापस्मार-रागद्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठत्यग्निमिन्नमधिष्ठानम् । कायः शरीरम् । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

प०—यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते न केवले देहो नापि केवलं मनः । तस्मादतोऽनन्त-रमिदमाह—तेषां निजागंतुकानां रोगाणां कायमनो-

भेदेन द्विविधमधिष्ठानम् । ज्वरास्रपित्तकासादीनां कायः । मदमूर्च्छासंन्यासग्रहभूतोन्मादापस्माररागद्वेषादीनां मनः । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नधिष्ठानम् । कायः शरीरं । मनश्चेतः ॥ ३० ॥

हे०--रोगाधिष्ठानाह--तेषामिति--तच्च द्विधा--शरीरं मनश्च ॥ ३० ॥

ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः मानसानां च रोगाणां को हेतुस्तदर्थमाह--

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहृतौ ॥ ३१ ॥

स०--मनश्चेतस्तस्य रजस्तमसी दोषाबुप्लुवावविद्यासंभवौ । अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः

१ मानसः पुनर्दोषसंग्रहो रजस्तमश्चैव, न तु सत्त्वं शरीरत्वप्रसादिवत् मनोदूषणशीलत्वान्मानसदोषः संग्रहेणोद्दिष्ट इत्यर्थः । मनस्त्वाहङ्कारिकविकृतसत्त्वगुणप्रधानत्रिगुणविकारसमुदायात्मकं चेतनाधिष्ठानभूतमहदहङ्काराश्रयः । एतेन सत्त्व-रजस्तमांसीति त्रयो गुणाः समविषमरूपेणाव्यक्तमहदहङ्कारमनसां प्रकृतिभूतयातवो मनसि वर्तन्ते तेषां दूषकौ यतो रजस्तमोगुणौ विषमावेव भवतो न तु समौ तस्मान्मानसदोषसंज्ञकौ, मनस आरम्भकौ ह्याहङ्कारिकौ रजस्तमोगुणौ मनसि वर्तन्ते । यथा-शरीरस्य भूतान्यारम्भकाणि शरीरे वर्तन्ते । समत्वे तु विधानधारणपोषणैः शरीरमनसोः क्रमाद्वातुर्वातादिश्च रजस्तमश्चेति गङ्गाधरः ।

आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, वचनं हि "नारजस्कं तमः" इति चक्रपाणिः ।

मानसास्तु--"क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभयसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभप्रभृतय इच्छद्वेषभेदैर्भवन्ति" इति सुश्रुतः ।

मानसास्वित्यादि । क्रोधः-पराभिद्रोहलक्षणः, शोकः-पुत्रादिवियोगे चित्तोद्वेगः, भयं-परस्मात्त्रासः, हर्ष-उत्सेकः, निर्निमित्तमन्यस्य दोषोत्पादनेनात्मनः प्रीतिजननं वा हर्षः, असिद्धिमयाद्विविधेषु कर्मसु सादोऽप्रवृत्तिः विषादः, ईर्ष्या-परसंपत्तावसहिष्णुता, छिद्रान्वेषितया परगुणेषु दोषारोपणमसूया, दैन्यं-क्लिष्टचित्तता, मात्सर्यं-परगुणेषु अभाव्यस्थम, क्रौर्यं वा । काम-इन्द्रियार्थेषु अभिकाङ्क्षा, लोभः-परस्वग्रहणाभिलाषः, आदिग्रहणात् मानमददम्भादयः । इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्तीति इच्छा-सातिशयोऽर्थाभिलाषः, सा च नानावस्त्ववलम्बिनी नानाकामतश्च भिन्ना भवति, तत्र हर्षशोकदैन्यकामलोभादय इच्छाभेदेन । द्वेष-अप्रीतिः, सोऽपि नानावस्त्ववल्म्बी नानारूपो भवति, क्रोधभयविषादेर्ष्यासूयामात्सर्याणि द्वेषभेदेन । अन्ये तु मानसाः--"क्रोधशोकभयदैन्येर्ष्यासूयामात्सर्यकामादयः" इति पठन्तीति निबन्धसङ्ग्रहे ।

पवनादीनामप्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि विकुर्वते । समये हि षडुन्मादा भवन्ति कफसन्निपाताद्विविधनिमित्ता उदाहरणमात्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे मसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिष्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ता मसी ॥ ३१ ॥

प०--ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ यो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः । मानसको हेतुस्तदर्थमाह--रज इत्यादि । मनश्चेतमसी दोषाबुप्लुवावविद्यासंभवौ । न्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः

प्युपसंग्रहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः संनिपातसमये हि षट् उन्मादा भवन्ति वा पाताधिषयनिमित्ता उदाहृता इति त्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रमायुर्वेदशास्त्रे साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिष्वभावस्थानसंस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ता रजस्तमसी ॥ ३१ ॥

हे०--दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वात् द्विधा--रजस्तमश्च । द्वौ दोषौ द्वे दुष्टिकत्वेनयोर्वातादिवदोषत्वं ततोऽनन्तरमनुक्तेर्दोषात्चाग्रहणात् । कायोऽपि दुष्ट एव रोगाधिष्ठान एव दुष्टिकारणम् ॥ ३१ ॥

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगि

स०-रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः परीक्षेत । दर्शनेन दृष्ट्या कासमेहाद्यार्तेः संस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविष्मृच्छर्दिदर्शनेन हस्तकायस्पर्शेन ज्वरगुल्मविद्रव्यादी शीतोष्णस्तब्धस्पन्दे श्लक्ष्णखरस्पर्शादिपृच्छया शूलारोचकच्छर्दिप्रददंस्वं सुच्छं क्रूरकोष्ठतां स्वप्रदर्शनमभिप्रायं जन्मामयष्टेष्टसुखदुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत

प०-रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह--रोगी व्याधितः तं दर्शनादिभिः परीक्षेत

दृष्ट्या कासमेहाद्यातेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थानप्रमाणोपच-
यच्छायाविष्मूत्रच्छर्दितादिकम् । स्पर्शनेन हस्तका-
यस्पर्शनेन ज्वरगुल्मविद्रध्याद्यार्तम् । तथा शीतोष्ण-
स्तब्धस्पन्दभ्रक्षणाखरस्पर्शादिकं च । प्रशनेन पृच्छया
शूलारोचकसुच्छन्ददुःश्छन्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्न-
दर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुख-
दुःखानि चेत्यातुरमुखात्परीक्षेत ॥ ३२ ॥

रोगित्वज्ञानोपायमाह—स च त्रिधा—दर्शने स्पर्शने
प्रश्नश्चेति । तत्र दर्शनेन वैषण्यदिकं, स्पर्शनेन शैत्यादि,
प्रश्नेन शलादिकं निर्धार्य रोग्यमिति निश्चयः ॥ ३२ ॥

रोगविशेषाधिगमोपायमाह—

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ ३३ ॥

(१) निदानमित्यादि । एते पञ्च व्यस्ताः समस्ताश्च
व्याधिबोधकाः । न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, प्रमाण-
संश्लवस्यापि दृष्टत्वात् । (अनुमितवहौ प्रत्यक्षोपमानशब्दाना-
मपि स्थितिसत्त्वात्, यतः प्रमातुः प्रमातव्य एकस्मिन्नर्थे
चतुर्णां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणानां सम्भ्रवः=
समूहो—दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न वाच्यम्) ।
न यो ह्यनुमानेन प्रतीतो वहिः स एव प्रत्यक्षागमाभ्यां नोप-
लभ्यते । (अत्र नञ्द्वयं प्रकृतमर्थं दृढयति, तद्यथा—अनुमा-
नेन प्रतीतो यो वहिः स किं प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां नोपलभ्यते ।
इति नहि, अपि तु स ताभ्यामुपलभ्यत एवेत्यर्थः) । न वा
निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः । (अत्रापि
पूर्ववप्रकृतार्थबोधकं नञ्द्वयम्, यथा—अथवा ये प्रेक्षावन्तः ।
(समालोचकाः) ते निदानादीनि न सन्तीत्येवं कदाचिदा-
लोचयेयुः । इति न कदापि, किन्तु सन्ति निदानादीनीत्या-
लोचयेयुरवति सरलार्थः) एकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति
ययामिहोदासमहे । (एतेषां निदानादीनां पञ्चानां मध्ये
केनचिदेकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति केषांचिन्मतं,
किन्तु वयमिहोदासमहे—न श्रद्धमहे न मन्या-
महे तदित्यर्थः) । किंच एकेन प्रतिपादितेऽपि व्याधावपरे-
ऽवश्यमभिधातव्याः, भिन्नप्रयोजनत्वात् । तथाहि—यदि निदानं
नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं कथं लभ्येत । उक्तं हि सुश्रुते—
“संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम्” इति (सु. उ.
तं. अ. १) । किंच यथा मृद्भ्रक्षणात्पाण्डुरोगः, माक्षिकाम-
क्षणाच्च छर्दिंरवसीयते, न च तथा निदानेन सर्वत्र नियतरो-
गाव्यवसायः, ज्वरगुल्मादीनामेककारणत्वात् । यदाह
चरकः—“एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि । व्याधेरेकस्य
बहवो बहूनां बहवस्तथा” इति (च. नि. स्था. अ. ८) ।
अपि च कदाचित्प्रत्यासन्नं निदानं बाधित्वा विप्रकृष्टनिदान-

स०—रोगं निदानादिभिः पंचभिः परीक्षेत । निदानं
कारणं हेतुरित्यनर्थोत्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा ।

कृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात्केवलान्निदानाच्च
व्याधिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति वाच्य-
न्दः । असति पूर्वरूपाभिधाने तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संग-
च्छते । उक्तं हि चरके—“ज्वरस्य पूर्वरूपे लब्धशानमपत्त-
र्पणं वा” इति (च. नि. स्था. अ. १) । तथा च
सुश्रुते—वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति । तथाऽसाध्यत्वं
च नोपलभ्येत । उक्तं च चरके—पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरो-
क्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशलेनं मृत्युज्वरपुरःसरः ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशलेनेन
कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्” इति (च. इ. स्था.
अ. ५) । तथा रक्तपित्त-प्रमेहयोर्विशेषज्ञानं च न जायते ।
उक्तं च चरके—“हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य
हि पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेतन्न वदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स
प्रकोपः” इति (च. चि. स्था. अ. ६) । असति
रूपाभिधाने व्याधेरशेषेण स्वरूपमेव न व्यवच्छिद्यते; किंच
साध्यासाध्यत्वं च न जायते । तथा हि—मुखसाध्यलक्षणे
चरकः—“हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै । न च
तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्” इति (च. सू. स्था.
अ. १०); कृष्टसाध्यलक्षणे चरकः—“निमित्त-पूर्वरूपाणां रूपाणां
मध्यमे बले” इति (च. सू. स्था. अ. १०) । तथा—
“सर्वसंपूर्णलक्षणः सन्निपातज्वरोऽसाध्यः” इति (च. चि.
स्था. अ. ३) । असत्युपशयाभिधाने संकीर्णलक्षणोऽनभि-
व्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं चरके
“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयाभ्याम्” (परीक्षेत) इति (च.
चि. स्था. अ. ४) । असत्यां च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रती-
तस्यापि व्याधेश्चिकित्सोपयोगिनोऽंशांशविकल्पनी—वल—काला-
देरप्रतीतश्चिकित्साविशेषो न स्यात् । तस्मात्पञ्चापि निदाना-
दयो वक्तव्याः । पञ्चविधमध्येतद्व्याध्याप्युत्पत्ति—ज्ञप्ति—हेतुभूतं
निदानशब्देनोच्यते । यदाह सुश्रुतः—“हेतुलक्षणानिर्देशा-
न्निदानानि” इति (सु. सू. स्था. अ. ३) । तत्रैव
निदानशब्दनिर्मुक्तिः—“निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदा-
नम्”; “दिशोः ष्षोडरादित्वादूपसिद्धिः”—इति गदाधरः ।
“निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्” इति
जेजटः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि तन्त्रयुक्त्या निदानादि-
विवरणप्रस्तावे एषैव निरुक्तिरुक्ता । निशब्दो निश्चये ।
तथा च चरकश्चरकसंगसूत्रम्,—“नि निश्चयनिषे-
धयोः” इति । लोकेऽपि “ अद्य ते निदानं कारिष्यामि”
इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते । निदानमिति करणे
ल्युट्; तेन ‘व्याधिनिश्चयकरणं निदानम्’ इति निदा-

आसन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं
रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं तु यतः सम-
न्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः क्रुद्धाः ।
विप्रकृष्टं यदादिकाले ज्वरादीनां तथा हविःप्राशादि मे-
हकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतु-
त्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदानाज्ज्ञायते रोगः ।
प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषा-
धिष्ठितस्य लक्षणमुद्बुभूषुर्ज्वरादिरामयो वातादिदोष-
विशेषेणालिङ्गितरूपाभासो येनावभास्यते यथायथम-
ल्पत्वाद्यदव्यक्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं पुन-
स्तदेव प्राग्रूपाद्विलक्षणम् । येन सकलदोषविशेषालिङ्गितः
स्फुटलिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशयः सुखा-
नुबन्धाहारानुपयोगः । एवंविधेनाहारादिकेन हि
तस्य पीडा नाभूदेवंविधेन चाभूदत उपशयाज्ज्ञा-
यतेऽयं रोग इति । स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः
सुखावहः । आप्तिनिर्वृतिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्य-
नर्थान्तरम् । एवं दुष्टेनैवं स्थानस्थितेनैवमनुगतेनान-
नया कल्पनयैवमार्गेण दोषेणेति परिकल्पनमत आप्त्या
ज्ञायतेऽयं रोग इति ॥ ३३ ॥

प०—रोगविशेषाधिगमोपायमाह—रोगं निदाना-
दिभिः पञ्चभिः परीक्षेत । निदानं च कारणं हेतुरि-
त्यनर्थान्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा । आ-
सन्नमपि द्विविधम् । आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं
च रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं यतः
समनन्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषाः
क्रुद्धाः । विप्रकृष्टं यदादिकाले ज्वरादीनाम् । तथा हविः-
प्राशादि मेहकुष्ठादीनाम् । तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य
रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टमेवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदान-
नात् ज्ञायते रोगः प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधे-
नादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् । निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
जातौ च वर्तते ; यथा—तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च
वर्तते । यत्तु, भट्टारहरिचन्द्रेण निदानस्थाने—“या-
गौः सुदोहा भवति न तां निददीत”—इति व्यासप्रयोगमुप-
न्यस्य निबन्धाथौ निदानशब्दो व्याख्यातः । निदीयते निब-
ध्यते हेत्वादिसंबद्धो व्याधिरनेन” इति कृत्वा, तत्तु निदान-
स्थानरूपग्रन्थाभिप्रायेण, नहि हेत्वादयो हेत्वादिसंबद्धं व्याधि-
प्रतिपादयन्ति । इति मधुकोशव्याख्यायाम् ।

रप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठितस्य लक्ष-
ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेष-
भासो येनावभास्यते । यथायथम-
मस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं
पाद्विलक्षणं येन सकलदोषविशेष-
लिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते । उ-
वन्व्यहोरात्रानुपयोगः । एवंविधेना-
पीडा नाभवदेवंविधेन । व्यथाऽभूत्
ज्ञायते अयं रोग इति स व्याधिसा-
सुखावहः । आप्तिः निर्वृतिः सम्प्राप्ति-
नर्थान्तरम् । एवं दृष्टान्तेन एवं स-
मनुगतेन अनया कल्पनयाएवं मार्गेण
कल्पनम् अत आप्त्या ज्ञायते अयं रोग

हे०—रोगित्वे हि ज्ञाते कोऽसौ रोगः
ज्ञासते रोगविशेषज्ञानोपायमाह—स च प-
लक्षणम् उपशयः आप्तिश्च । आप्तिः—स-
वहिरंगो हेतुः । प्राग्रूपं—पूर्वजो रोगः ।
प्रकाशमानस्य परिवारभूता रोगाः के-
केचित्सहैव, केचित्पश्चात् । तत्र ये
सह ते रूपं, ये पश्चात्ते उपद्रवाः । ते
पदेन संगृहीताः । उपशयः—व्याधि-
तरंगो हेतुः । इति रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

उपशयादिप्रसंगे च देशकालावप-
स्तावपि पठति ।

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्वि-

स०—इहास्मिन्नायुर्वेदशास्त्रे आच-
कारं देशमाहुः कथयन्ति । भूमिभेदेन

प०—उपशयादिप्रसङ्गे च देशव-
अतस्तावपि पठति—इहास्मिन् आयु-
द्विधा द्विप्रकारं देशमाहुः कथयन्ति
देहभेदेन च । देहदेशः शि-
प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥

हे०—अर्थोपधं व्याचष्टे तन्त्र दे-
प्रथमं तावदेशः । तत्र देशे भेदद्वयमाह-
भूमिर्देहश्च । इहेत्यायुर्वेदशास्त्रे शास्त्रान्-
बहाराभावात् ॥ ३४ ॥

भूमिदेश उच्यते-

जांगलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशत् ॥ ३५ ॥

स०-भूदेशं पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारमादिशेत् । तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानः । तज्जाश्रौषध्यादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि । देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

प०-भूमिदेश उच्यते-तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः । तत्र जातौषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति । स च कफप्रधानस्तज्जाश्रौषधादयः स्निग्धा भवन्ति । साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोषः । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः । वक्ष्यति हि-देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः ॥ ३५ ॥

हे०-भूदेशभेदानाह-ते च त्रयः-जांगलोऽनूपः साधारणश्च । तत्र वातभूयिष्ठो वातरोगबहुलो जांगलः । कफोल्बणः कफरोगबहुलोऽनूपः । यः सममलः स समदोषत्वादारोग्यबहुलः तं साधारणमादिशेत् । देहभेदास्तु प्रकृतिभेदैरुक्ताः ॥ ३५ ॥

भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह--

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ३६

स०-कालो द्विविधः क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । भेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगः तं करोति । क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाल्लवत्रुटिसुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्विजनसंबत्सराणां परिग्रहः । क्षणादिकालस्योदाहरणम् । यथा-“पूर्वाह्ने वमनं देयं

मध्याह्ने तु विरेचनम् । मध्याह्ने किञ्चिदादृष्ट्वा द्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था सामनिरामक्षणात्तत्तद्योग्यौषधिसृष्टिः । यथा-“लङ्कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां पाचयथावस्थं क्रमेण वा ॥” यथा-“ज्वरे पेयाः सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । ज्वहं वा पडहं दोषबलावलम् ॥” यथा-“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहो मला यदा । अचिरं ज्वरितस्यापि भेषजं योजयित्वा अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति

प०-भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह-द्विविधः, क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थावर्धनो भेषजस्यौषधस्य योगं करोति । तदर्थसम्पादनं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोगस्य क्षणादिः प्रसिद्धः । आदिग्रहणाल्लवत्रुटिसुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्विजनसंबत्सराणां परिग्रहः कालस्योदाहरणं यथा-“पूर्वाह्ने वमनं देयं तु विरेचनम् । मध्याह्ने किञ्चिदादृष्ट्वा द्विचक्षणः ॥” व्याध्यवस्था-सामनिराममृदुस्त्वत्वेन तद्योग्यौषधिसृष्टिः । यथा-“लङ्कालो यवागूस्तिक्तको रसः । मलानां स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ ज्वरे पेयाः कपाक्षीरं विरेचनम् । ज्वहं वा पडहं युञ्ज्यात् बलावलम् ॥” तथा-“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहो मला यदा । अचिरं ज्वरितस्यापि भेषजं योजयित्वा अस्यामवस्थायां दत्तमौषधं भवति ॥ ३६ ॥

हे०-कालभेदद्वयमाह-तत्र क्षणादिरूपो रूपश्च । क्षणो मात्रा आदिशब्दात्काष्ठाकलानाडिकाहोरात्रपक्षमासर्त्विजनवर्षाणि । तत्राक्षिन्निमेपोपञ्चदश काष्ठा, तस्त्रिंशत्कला, ताः सप्तदश विंशतिनाडिकाः, ते द्वे मुहूर्त, ते नुत्यरात्रिदिवे चत्वारः पादोना यामः, तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च; होरात्राः पक्षः, तौ द्वौ मासः, तौ द्वावृतुः, ते ते द्वे वर्षम् । व्याध्यवस्था आमपच्यमानपक्वक्षणमृदुत्वादयः । देशकालयोरुपयोगमाह-वाक्ययोः शेषभूतोऽयं ग्रन्थः योऽयमुक्तो देशतदुभयं भेषजस्य योगं योग्यतां करोति । उक्तं भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं परीक्षेत

देशे जात इत्यादि । तस्मिन्देहे मनुष्याणामिदमाहारजातं हितमिदमहितमिति । तथा-स्थलोऽतिकृशो, दुर्बलो दुष्टमांस शोणितस्थं गावयवोऽश्यामिरल्पाहारोऽपचितः आहाररहितो व्याधिवलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्तथाविधो भेषजयोगम् । तथा-कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयतीत्युपक्रम्य शीतोष्णवर्षालक्षणा ऋतव इत्याद्युपक्रम्य औषधग्रामस्थित्यादि तस्मात्साधारणेणैव तदन्तरालेषु वमनादीनि योजयेत् । तथा-आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा यथा-ऽस्यामवस्थायामस्थौषधस्य कालोऽकालो वा नह्यप्राप्तातीतकालमौषधं यौगिकम् ॥ ३६ ॥

तत्रौषधं द्विप्रकारमाह--

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ ३७ ॥

स०--यत्किञ्चिज्जगत्पौषधं सम्भवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यानतिक्रमाच्छोधनशमनलक्षणात् समासात्संक्षेपतो द्विवेत्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत्स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

प०--तत्रौषधं द्विप्रकारमाह--समासात् संक्षेपतः यत्किञ्चित् जगत्पौषधं संभवति तदनेकप्रकारं संभवदपि द्वैरूप्यानतिक्रमात् शोधनशमनलक्षणाद्विधेत्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत् स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ॥ ३७ ॥

हे०--औषधभेदद्वयमाह--तच्छ शोधनं शमनं च । समासतः इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समासग्रहणमति संक्षेपाय सामान्योक्त्या विशेषसंग्रहः संक्षेपः । लङ्घनबृंहणे सामान्ये विधाय लङ्घनविशेषयोः शोधनशमनयोरुक्तिरित्यतिसंक्षेपः । स च बृंहणस्य शमनेऽन्तर्भावो मत्वा कृतः । वक्ष्यति हि--“बृंहणं शमनं त्वेवं वायोः पित्तानिलस्य च । ” इति । शोधनम् अधिकं बहिर्निःसनेन दोषसाम्यकरणं, शमनं त्वधिकक्षपणक्षीणवर्धनाभ्याम् । अतएवाभ्याधिके दोषे शोधनमधिकक्षीणयोः शमनमिति विभागः सिद्धः ॥ ३७ ॥

औषधमुक्तं तस्य विषयमाह--

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।

वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ ३८ ॥

स०--शरीरजानां वातादीनां परिपाद्योद्देशनिर्देशेन परमौषधं दिवमनांतं शोधनरूपं तैलादिमधु तेन वातस्य वस्तिर्गुदप्रणिधेयस्नेहकापित्तस्य विरेको मुखपीतं गुदनिःसारणं परमौषधम् । कफस्य तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधं दोषाणामौषधम् । तैलादि तु शमनस्वक्रमेणैव वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं परमौषधम् । प्रधानमौषधमिति यावत्

प०--औषधमुक्तं तस्य विषयं वातादीनां क्रमेण यथासंख्येन परिपरमौषधं वस्त्यादिवमनान्तं शोधनमध्वन्तं शमनरूपम् । तेन वातधेयस्नेहकाथादि परमौषधम् । मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य षधम् कफस्य वमनं मुखेन पीतं सारणं परमौषधमिति शोधनरूपधम् । तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधैव वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, मौषधं प्रधानमौषधमिति यावत्

हे०--शोधनशमनविशेषाणां शोधनविशेषा वस्त्यादयः क्रमेण परमौषधं पित्तस्य विरेकः । तथा कफस्य वमनं वास्तैलादयः । वातस्य तैलं, पित्तस्य किं सर्वेषां नेत्याह--शरीरजानां रोगाख्यं जन्म प्राप्ताः शरीरजाः परमतिशयेन । एतदुक्तं भवति सौषधं विशेषाद्वातस्य । सर्वाणि शोधनविशेषाद्वास्तितः । तथा वनःशरीराश्रया विशेषाच्छरीराश्रयाणाम् । एवं विरेकशमनस्य ॥ ३८ ॥

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । कितत्परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोष

स०--मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धैर्यादिकं परमौषधम् । धीश्च धैर्यं चात्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी । धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोरोगार्थः परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

प०--काला (या) दिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सममेव शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मानसयोर्दोषयोः किं तत् परमौषधं स्यादिति तदर्थमाह--मनोदोषयो रजस्तमसोः रोगविघ्नकारि धीर्धैर्यादिकं परमौषधं स्यादिति । धीश्च धैर्यं च आत्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिः बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी, धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम् । येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते । अहितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणात् स्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोरोगार्थः । परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ॥ ३९ ॥

हे०--विशेषमाह--तच्च धीप्रभृति धीर्बुद्धिः यया हिताहितविवेकः । धैर्यं दुःखसहत्वं येन हितसेवनमहितत्यागः । आत्मादिविज्ञानमात्मादयः आत्मदेशकालास्तेषां विज्ञानमीदृशोहऽमीदृशे काले व्यवहरामीति ज्ञानं, येन हितमेव तस्याविच्छेदः । एतत्सर्वं मनोदोषौषधं हृदयाश्रयाणां वातादीनामौषधं परं सर्वमेव मनोदोषाणामौषधं विशेषाद्धीप्रभृति । तथा मनःशरीराधिष्ठानानां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषान्मनोऽधिष्ठानानामित्यर्थः । इति रोगौषधम् ३९

एवं तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तं, तच्च पादचतुष्टयमुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह--

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ४०

स०--चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्यापादचतुष्टयमंगचतुष्टयमुक्तं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकि-

त्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषकवैद्यः । तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः--“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा संग्रहेऽपि--“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान्यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता परिचारकः । रोगी आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

प०--एवं तावदनेन सकलं चिकित्सितमुक्तम् । तच्च पादचतुष्टयमुक्तं कार्यकरं तदर्थमाह--चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमङ्गचतुष्टयमुक्तम् । प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषक् वैद्यस्तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः--“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ।” तथा संग्रहेऽपि--“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यश्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता--परिचारकः । रोगी--आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ॥ ४० ॥

हे०--औषधपादानाह । भिषागिति--ते च चत्वारः भिषग्द्रव्यमुपस्थाता रोगी चेति । उपस्थाता परिचारकः, चिकित्सितस्यौषधस्य पादत्वं चैषां क्रियानिष्पादकावयवत्वात् । पादान्विशिनष्टि-तत्पादचतुष्टयं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं श्रेयं, तदुपवतामेवैषां पादत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

तेषां गुणानाह--

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ४१

स०--दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थादुपाध्यायाद्विहितगमादात्तो गृहीतः शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सालक्षणं स दृष्टकर्माऽभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः । शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपरामृष्टोऽलिप्सावानर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपार्जननेति शुचिः ॥ ४१ ॥

प०--तेषां गुणानाह--दक्षः कर्मणि चतुरः । तीर्थादुपाध्यायाद्विहितगमात् आत्तो गृहीतः शास्त्रार्थो

येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः । आमनाचात् आगमात्
प्राप्तशास्त्रस्वरूपः । बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सा-
लक्षणं दृष्टकर्मा अभ्यस्तकर्मा शतशस्त्रिकित्सितरोगः ।
शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपरामृष्टः अलि-
प्सावान् अर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपा-
जनेनेति शुचिः ॥ ४१ ॥

हे०--भिषग्गुणानाह-दक्ष इति । दक्षः शीघ्रकारी, ती-
र्थात्तशास्त्रार्थो गुरोर्गृहीतायुर्वेदार्थः । तीर्थं गुरुः । दृष्टकर्मा-
बहुधानुष्ठितशास्त्रार्थः । शुचिर्मनोवाक्कायैः शुद्धः । संग्रहे
तु--“अमेत्रोऽनुद्धतोऽस्तब्धः सूरतः प्रियदर्शनः । (सूरतः
कारणिकः) बहुश्रुतः कालवेदी जितग्रन्थोऽर्थकर्मवित् ॥
अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् । गुरुणा समनु-
शातः स भिषक् शब्दमश्नुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म-
स्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरि-
वाहवम् ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धार्ष्ट्याच्छास्त्रा-
र्थवर्जितः । स सत्सु गार्हामाप्नोति वधं चेच्छति राजतः ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे । शानं चतुर्विधं
यस्य स राजार्हो भिषग्वरः ॥ शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं
गुणदोषप्रवृत्त्ये । पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन ब्रूहेत्येत् ॥
प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला भतिः । ताभ्यां मनः-
सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आहूत एव यो याति-
सुवेशः सुनिमित्ततः । गत्वातुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः
क्वचित् ॥ व्याधिं परीक्षते सम्यङ्जिदानादिविशेषतः ।
गोपनीयां च तद्वार्ता न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च
तस्यापि क्रियाकालं न हापयन् । जानाति चोपचरितं स
वैद्यः सिद्धिमश्नुते ॥ नाददीतामिष स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे परा
ङ्मुखे । तामिश्च रहसि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥
जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् । क्रियाविक्रियणो
वैद्यान् मृत्योरग्रेसरा हि ते ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादागुणवन्तो-
ऽप्यनर्थकाः । सपादहीनानप्यातान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः । व्याधिं पुरा
परीक्ष्यैवमारंभेत ततः क्रियाम् ॥ स्वार्थविद्या यशोहानिम-
न्यथा ध्रुवमाप्नुयात् । साध्योरपि संयोगो बली नो यात्य-
साध्यताम् ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो यातित्वसाध्यताम् ॥
पादापचाराद्देवाद्वा यात्यवस्थान्तरं गदः । वरमाशीविपवि-
ष दीप्तमग्निमयोऽपि वा ॥ उपयुञ्जीत नत्वार्तादामिषं कृप-
णाज्जनात् । पुरोभूतं दयाधर्म इत्यात्तेषु भिषग्वरः ॥

औषधमपि चतुर्विधम्--

बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौष-

स०--बहवः कल्पा यस्मिन् भवेति स
द्यास्तद्बहुकल्पं व्याधीनां निवारणक्षमं न
कल्पम् । तद्धि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्त
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयो यस्य
यदनेकरोगविनाशनसमर्थम् । संपन्नं
विपन्नम् । प्रशस्तभूमिदेशजातम् ।
“धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शु-
चैत्यायतनधन्वल्मीकवर्जिते । इति ।”
जातादिगुणयुक्तम् । अथवा पाकसंस्-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तत्र योग्यम् ।
दोषदूष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा युज्य-
तयोग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥ ४२ ॥

प०--औषधमपि चतुर्विधम्-बहवः
सम्भवन्ति स्वरसकाथचूर्णीद्यास्तद्बहु-
नां निवारणक्षमं न तु लवण-
तद्धि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्तयो-
बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दा-
णम् । अथवा यदनेकरोगविनाशनस-
सम्पत्तियुक्तम् । अथवा पाकसंस्-
योग्यं दातुं यद्यत्रार्हति तत्र योज्यम्
कालदोषरूपदेहवयोबलादीन् ज्ञात्व-
इति तत् योग्यं रोगस्य रोगिणश्च ॥

हे०--द्रव्यगुणानाह-बहवः कल्पाः स्व-
हुकल्पं, बहवो गुणाः गुरुमन्दादयो यस्य
दिसंपत्त्या यद्युक्तं तत्संपन्नं, देशकालाद्यु-
धमत्र द्रव्यं चिकित्सितरूपस्थौषधस्यांगत-

उपस्थातापि चतुर्विधः--

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्

स०--अनुरक्तो दृढभक्त आतुरस्य
ङ्मनोव्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः । दक्षः स
बुद्धिमान् विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः
यावत् ॥ ४३ ॥

प०--उपस्थातापि चतुर्विधः-अनु-

दृक्षः सर्वचेष्टासु चतुरः । बुद्धिमान्-विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः प्रवीण इति यावत् ॥ ४३ ॥

हे०-परिचारकगुणानाह-अनुरक्त इति-अनुरक्तः खेहलः । बुद्धिदक्षौ वैद्यवत् बुद्धिमान् प्राज्ञः ॥ ४३ ॥

रोग्यपि चतुर्विधः—

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ४४

स०-आढ्यो धनवान् । भिषग्वश्यो वैद्यायत्तस्तदुक्तकारी । ज्ञापको निदानादीनामावेदको वैद्यं रोगाहार-विहारदीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान् धैर्ययुक्तो मोहवर्जितः । धैर्येण प्रायश्चित्तवच्चिकित्सां करोति । अपिः संभावनार्थे ॥ ४४ ॥

प०-रोग्यपि चतुर्विधः-आढ्यो-धनवान् । भिषग्वश्यो-वैद्यायत्तः तदुक्तकारी । ज्ञापको निदानादीनामावेदकः । वैद्यं रोगाहारविहारदीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्-धैर्ययुक्तो मोहवर्जितः धैर्येण प्रायश्चित्तवत् चिकित्सां करोति । अपिः सम्भावनार्थे ॥ ४४ ॥

हे०-रोगिगुणानाह-आढ्यो धनवान्, भिषग्वश्यो वैद्याधीनः । ज्ञापक स्वानुभूयमानरोगावस्थानिरूपणसमर्थः; सत्त्ववान् रोगौषधद्वेषसहः । इति भिषगादिचतुष्टय-मुक्तम् ॥ ४४ ॥

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते—

सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।

अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥

अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ।

अहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ ४५ ॥

स०-सर्वौषधक्षमे देह उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः । तथा च ग्रंथः—'सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।' सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमव्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि । यूनः क्वयस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसो न स्त्रियाः । पुंम्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धिमत्त्वं चातो यथोक्तानुरूपगुणाभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णोष्णौ-

षधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनोऽलो-
लुपस्य । जित आत्मा येन । विषयामिलाषं परिहरतः ।
अमर्मगोऽमर्मस्थः मर्माणि शिरोहृदयवस्तिप्रभृतीनि तेषु
गच्छतीति मर्मगः न मर्मगोऽमर्मगो हृत्कंठादिपीडाक-
रणासमर्थः । अल्पहेत्वग्रूपरूप इति । हेतुश्चाप्ररूपं
च रूपं तानि हेत्वग्रूपरूपान्यल्पानि हेत्वग्रूपरूपाणि
यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं पूर्वरूपम् ।
रूपं लक्षणम् । एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव
इति । न विद्यते उपद्रवो यस्योत्पन्नस्य
व्याधेरनंतरं जायते योऽन्यो व्याधिर्न तल्लक्षणभूतो-
ऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स
उपद्रवः । तथा चागमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्म-
वत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव
उच्यते ॥” अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति । दूष्यश्च देशश्च
ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या
दूष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य । अतुल्या न सदृशाः । यथा
दूष्ये मेदोमजादावनूपदेशे शीततावातुरो वातप्रकृति-
स्तस्य कुपितं पित्तं मुखसाध्यमिति । अतुल्य-
दूष्यो यथा श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् ।
अतुल्यदेशो व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तसंभूतः ।
अतुल्यर्तुयथा—शरदि कफोद्भवः । अतुल्यप्रकृति-
यथा—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः नन्वतु-
ल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो यथा वा
याप्यो न सुखसाध्योऽनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात् ।
यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्य एवोपक्रमः ।
एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिः । अत एव साध्य-
याप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः समासम-
क्रियतया महात्ययतयापि चेत्येवं निर्दिशति । अत्रो-
च्यते । तथा प्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधेर्यदुत श्लेष्म-
प्रमेहः समक्रियत्वात्साध्यः । पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वा-
द्याप्यः । महात्ययत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंचा-
तुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वान्महारंभो निष्प्रत्यनीको व्याधि-
र्जायतेऽतोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्ध्याधौ तुल्य-
दूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेन ज्यायान् । तथा च ग्रंथः—
“ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे ।

राणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः॥” पादसंपदि भिषगादीनां चतुर्णां पादानां संपत्समृद्धिस्तस्यां सत्यामंगचतुष्टये परिपूर्णं सति । प्रहेष्वनुगुणेष्विति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु । एकदोषमार्ग इति । दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः । दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातो नवो न जरठः । अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः । स तथाविधो व्याधिः सुखेन साध्यते । तथा च ग्रन्थः—‘सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते’ ॥ ४९ ॥

प०-सुखसाध्यादिचतुष्टयलक्षणमुच्यते सर्वौषधक्षमे देहे उत्पन्नो व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते । सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमध्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि च । यूनो- वयस्यस्य तरुणस्येत्यर्थः । पुंसः न स्त्रियाः । पुंग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धित्वम् । अतो यथोक्तानुरगुणाभावः । सा तु यस्मात्तीक्ष्णान्यौषधानि न सहते सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनः—अलोलुपस्य जित आत्मा येन विषयाभिलाषं परिहरतः । अमर्मगो—न मर्मस्थः । मर्माणि शिरोहृदयवस्तिप्रभृतीनि तेषु गच्छतीति । न मर्मगोऽमर्मगः हृत्कण्ठादिपीडाकरणासमर्थः । अल्पहेत्वग्ररूपरूप इति, हेतुश्चाग्ररूपं च रूपं च तानि हेत्वग्ररूपरूपाणि । अल्पानि हेत्वग्ररूपरूपाणि यस्य स तथाविधः । हेतुर्निदानम् । अग्ररूपं—पूर्वरूपम् । रूपं लक्षणम् एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव इति । न विद्यते उपद्रवो यस्य उत्पन्नस्य व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधिन तल्लक्षणभूतोऽप्रधानो न यथास्वलक्षणस्तदुपक्रमनिरोधकः स उपद्रवः । तथा च आगमः—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव उच्यते ॥ ” अतुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति—दृष्यं च देशश्च ऋतुश्च प्रकृतिश्च ताः दृष्यदेशर्तुप्रकृतयः । अतुल्या दृष्यदेशर्तुप्रकृ-

तयो यस्य । अतुल्या विसृष्टी । भेदोमज्जादावनूपदेशे शीतर्तो आतुरो तिस्तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति । यथा—न श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं अतुल्यदेशे व्याधिर्यथा—अनूपदेशे पित्तं अतुल्यर्तुर्यथा—शरदि कफोद्भवः । अर्यथा—पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः । दृष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो याप्यो न सुखसाध्यः । अनेकसुखोपक्रमयतो दृष्यादीनामतुल्यत्वात् परस्परमक्रमः । एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो वसाध्ययाप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मणिसमासमक्रियतया महालयतयापि चेत् शान्ति । अत्रोच्यते । तथा प्रभावत्वात् व्याधेर्यदुत श्लेष्मप्रमेहः समक्रियत्वात् पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वात् याप्यः । मवातप्रमेहः प्रत्याख्येयः । किंच तुल्यकृतित्वान्महारम्भो निष्प्रतीको व्याधिततोऽसौ न सुखसाध्यः । कुत्रचिद्व्याधिरपि सुखसाध्यत्वे ज्यायान् । तज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदृष्यपुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥” पादगादीनां चतुर्णां पादानां संपत् सत्यामङ्गचतुष्टये संपूर्णं सति । प्रहेष्वनुग्रहाः सूर्यादयः तेष्वनुगुणेष्वनुकूलशोभनस्थानगतेषु सत्सु । एकदोषमार्गमार्गश्च दोषमार्गम् । एकं दोषमार्गं यस्य दोषो वातादिः । मार्गस्त्रिविधः शाखाबाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन । तेनैकेन वातमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाजातः नवो न जरठः अचिरोत्पन्न यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः विधो व्याधिः सुखः सुखेन साध्यग्रन्थः—“ सुखसाध्यः सुखोपायः साध्यते ” ॥ ४९ ॥

हे०-औषधमसाध्ये व्याधौ निरोद्धं साध्यकरोति । तत्र साध्यो द्विविधः—सुखः कृच्छ्रश्च लक्षयति—सर्वौषधेति । सर्वौषधक्षमेदेहत्वा

लक्षणो रोगः सुखसाध्यः । तानि च लक्षणानि विपर्यया-
त्यंतविपर्ययाभ्यां सह लिख्यन्ते—कृच्छ्रादिषूपयोगात् । सर्वौ-
षधक्षमदेहजत्वम्, औषधमात्राक्षमदेहजत्वं, युवजत्वं, बाल-
वृद्धजत्वं, अतिबालातिवृद्धजत्वं, स्त्रीनपुंसकजत्वं, गर्भिणी-
सूतिका—स्त्रीलक्षणनपुंसकजत्वं, विपयानासक्तैन्द्रियजत्वं,
विपयासक्तैन्द्रियजत्वम्, असद्विपयासक्तैन्द्रियजत्वम्, अम-
र्मगतत्वं, प्राणहरमर्मगतत्वम्, अल्पनिदानत्वं, बहुनिदानत्वं,
यावदुक्तनिदानत्वम्, अल्पसंप्राप्तित्वं, बहुसंप्राप्तित्वं, यावदु-
क्तसंप्राप्तित्वम् । हेतुनिदानं, संप्राप्तिश्च, अल्पपूर्वरूपत्वं,
बहुपूर्वरूपत्वं, यावदुक्तपूर्वरूपत्वम्, अल्परूपत्वं,
बहुरूपत्वं, यावदुक्तरूपत्वम्, अनुपद्रवत्वं, सोपद्रवत्वं, याव-
दुक्तोपद्रवत्वम्, उत्पादकदोषापेक्षया विपरीतदूष्यत्वं
यथा—पित्तजे रसगतत्वम्, अतुल्यदूष्यत्वं यथा—पित्तजे
रक्तगतत्वं, तुल्यानेकदूष्यत्वं यथा—पित्तजे रक्तस्वेदगतत्वं,
विपरीतदेशत्वम् । यथा—कफजे जांगलत्वं, तुल्यदेशत्वं
यथा—कफजेऽनुपगतत्वं, तुल्यदेशजन्मत्वं यथा—कफजे जन्म-
प्रभृतिसंवितानुपगतत्वम्, अतुल्यतुल्यम् । यथा—वातजे शारदत्वं,
तुल्यतुल्यं यथा—वातजे ग्रीष्मत्वं, तुल्यप्रकोपतुल्यं यथा—वातजे
वार्षिकत्वं, विपरीतप्रकृतित्वम् । यथा—पित्तजे कफप्रकृतित्वं,
तुल्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे पित्तप्रकृतित्वं तुल्यानि-
द्यप्रकृतित्वं यथा—पित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वं, वातस्य
योगवाहित्वात् । पादसंपद्भावत्वं, पादविकृतत्वं, सर्वपाद-
विकृतत्वं, अनुकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलसर्वग्रह-
त्वम् । एकदोषत्वं, द्विदोषत्वं, सर्वदोषत्वम् । एकमार्गत्वम्,
अनेकमार्गत्वं, सर्वमार्गत्वम् । अनतिक्रान्तवत्सरत्वम्,
अतिक्रान्तवत्सरत्वं, बृहत्तिक्रान्तवत्सरत्वम् ॥ ४५ ॥

कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ॥ ४६ ॥

स० यो गदो रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः
साध्यते स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिरुपायैः
साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रंथः—“कृच्छ्रैरुपायैः
कृच्छ्रैस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।” आदिग्रहणेन क्षाराग्नि-
कर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते । तथा संकरे च ततः पूर्वोक्ता-
त्साध्यलिगात्संकीर्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि
कृच्छ्रसाध्यः । चशब्दः समुच्चये । ततस्तस्मादु-
क्तसाध्यलक्षणाद्यः संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः ।
तथा च युवा आतुरः किंतु न विजितात्मा विजि-

तात्मा वा किंतु रोगो मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे न
जातः किंतु वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो
देहः । एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

प०—कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह—यो गदो
रोगः शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते
स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रसाध्यप्रतीकारः मह-
द्भिरुपायैः साध्यते तथा चिरेण । तथा च ग्रन्थः—
“कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।”
आदिग्रहणेन क्षाराग्निर्कर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते ।
तथा संकरे च । ततः पूर्वोक्तात् साध्यलिङ्गात् संकी-
र्णत्वे सति यो गद उत्पन्नः सोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ।
च शब्दः समुच्चये । ततः तस्मादुक्तसाध्यलक्षणाद्यः
संकरे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः । तथा च युवा
आतुरः किन्त्वजितात्मा विजितात्मा वा किन्तु रोगो
मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे न जातः किन्तु
वृद्धः । कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः । एवम-
नया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ॥ ४६ ॥

हे०—कृच्छ्रसाध्यं लक्षयति-शस्त्रादीति । यो गदः शस्त्रा-
दिसाधनः स कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः, यश्च गदस्ततस्तेभ्यः सुख-
साध्यलक्षणेभ्यो जाते संकरे स्थितः सोऽपि कृच्छ्रः । सुखसाध्य-
लक्षणविपर्ययेण सहैकत्रावस्थानं संकरः । यथा-युवजत्वस्य
स्त्रीजत्वेन, बालजत्वस्य वृद्धजत्वेन तु सहावस्थानान्न संकरः ।
एवं सर्वत्र अस्य च संकरत्रैविध्यात्त्रैविध्यम् । अल्पविपर्यये
संकरे कृच्छ्रः, तुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः, बहुविपर्यये कृच्छ्रतमः ।
तथा-शस्त्रक्षाराग्निसाधनत्वात्त्रैविध्यम् । एतेषां संकरे
तारतम्यं स्वयमूह्यम् । याप्यं लक्षयति-तत इत्यनुवर्तते । यो
गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः स याप्यः । नन्वौ-
षधैर्निवर्तते चेत्साध्यत्वं नो चेदसाध्यत्वम् ॥ ४६ ॥

याप्योऽत उच्यते—

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्ययं ४७

स०—बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे
सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मा-
रयितुमसमर्थपथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयो नासौ
प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्येयाद्याधेर्वि-
शेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुःशेषमात्रं
वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्ये-
यस्य व्याधेः । कस्य विपर्यये सति । प्रकृतत्वात्सुख-

साध्यस्य । पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनःपुनः
करणं तस्माद्धिताहारविहारसेवनाद्याप्यः । स च चिकि-
त्सायामल्पं सुखं दत्त्वा पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रती-
यते । तथा च ग्रंथः—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स
प्रजायते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ।
प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

प०-याप्य उच्यते-बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षण-
विपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वा-
न्मारयितुमसमर्थः पथ्यैराहारविहारैर्याप्यो याप-
नीयो नासौ प्रत्याख्येयः । एतावानेवास्य प्रत्याख्ये-
याद्व्याधेर्विशेषो यदायुःशेषत्वं याप्यस्य व्याधेरायुः
शेषमात्रं वर्जयित्वा तदन्यत्सर्वं समानं प्रायेणास्य
च प्रत्याख्येयस्य च व्याधेः कस्य विपर्यये सति
प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनम-
भ्यासः पुनः पुनः करणं तस्माद्धिताहारविहार-
सेवातो याप्यः । स च चिकित्सया तुल्यसुखं दत्त्वा
पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते । तथा च संग्रहे—
“दत्त्वाल्पसुखमल्पेन हेतुना स प्रजायते । याति
नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव
विष्कम्भैर्धार्यस्तत्रातुरो हितैः” ॥ ४७ ॥

हे०-किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह-पथ्याभ्या-
सात् शेषत्वात् पथ्यस्यौषधाभ्यासो नित्यसेवनंतरमाद्यच्छेषत्वं
ततो याप्यः शिष्यते। निवर्तमानोऽपि कात्स्न्येन न निवर्तत इति
शेषः। स च निःशेषानि वर्तमानं साध्य एव किंचिन्निवर्तनाच्चा-
साध्य एव किन्तु साध्यासाध्या याप्याख्यः स च कियन्तं
कालं याप्य इत्याह-आ आयुषः यावदायुरस्ति तावद्याप्यः ।
उक्तं हि संग्रहे—“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ।
याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतन्निव
विष्कम्भैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः” इति ॥ ४७ ॥

प्रत्याख्येय उच्यते—

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यंतविपर्यये ।

औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ४८ ॥

स०-न विद्यत उपक्रमः प्रतीकारो यस्य सोऽनुपक्र-
मोऽचिकित्स्यः । प्रत्याख्येय इति यावत् । कोऽसावनुप-
क्रमो योऽत्यंतविपर्यये स्थितः योऽर्थाद्याप्यलक्षणादवशि-
ष्टायुःशेषरूपादत्यंतविपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथाति-

क्रांतो मज्जाशुक्रादिगंभीरधातुगतो म-
सोऽनुपक्रम एवाचिकित्स्यः । साधयि-
तथौत्सुक्यादिकृदपि । औत्सुक्यं च मो-
करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक-
योत्कंठा । मोहो वैचिक्यं चित्तनाशोऽज्ञ-
रसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासना-
तसः । एतावतो यः करोति सोऽनुपक्र-
रिष्टोऽक्षनाशनः दृष्टं रिष्टं मरणख्यापव-
स दृष्टरिष्टः तथाऽक्षनाशन इति । अ-
च्यते । चक्षुरादीन्यपि नाशयति सोऽक्ष-
योपरोधी रोगोऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिति
एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिचिकित्सामारमे-
थाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमवाप्नुयाद्वैद्यः ।
“व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारमेत ततः वि-
विधायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात्” ।

हे०-प्रत्याख्येय उच्यते—न विद्यते
कारो यस्यासावनुपक्रमः अचिकित्स्य
इति यावत् । कोऽसावनुपक्रमोऽत्यन्त-
यो गदो याप्यलक्षणादविशिष्टादायुः
विपर्यये स्थितः सर्वक्रियापथातिक्रान्त-
दिगम्भीरधातुगतो मर्मसन्धिसमाश्रि-
एवाचिकित्स्यः साधयितुमशक्यत्वात्
पि। औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ताः क-
मोहारतिकृत् । औत्सुक्यं-विषयोत्कण-
त्यम्। चित्तनाशोऽज्ञानम्। अरतिर्न कुत्र-
स्थानासनादिष्वनिर्वृतिश्चेतसः । ता-
ति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्टरिष्टं
प्रत्याख्येयः । दृष्टं रिष्टं मरणचि-
दृष्टरिष्टः । तथाक्षनाशन इति
याप्युच्यन्ते चक्षुरादीनि तानि
सोऽक्षविनाशन इन्द्रियोपरोधी र-
यः शीघ्रमिन्द्रियविधातकृत् । एवं
व्याधिचिकित्सामारमेत । अन्यथा
हानिमाप्नुयान् वैद्यः । तथा च प्र-
पुरा परीक्षेत चारमेत ततः क्रियाम-
यशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ॥

हे०-असाध्यं लक्षयति-अनुपक्रम इति । यो गदः सु-
खसाध्यलक्षणात्यन्तत्रिपर्यये स्थितः यश्च औत्सुक्यमोहारति-
कृत्, यश्च दृष्टरिष्टः दृष्टमरणचिह्नः, यश्च अक्षनाशनः सर्व-
न्द्रियाधिधाती, स चतुर्विधोऽनुपक्रम एव स्यात् नास्त्युप-
क्रमः प्रतीकारोऽस्येत्यनुपक्रमः । एवशब्दो बाध्यव्युदासार्थं,
याभ्योऽपि हीनः निःशेषाभिवर्तमानोऽनुपक्रमः किन्तु
किञ्चिन्निवर्तनात्तोपक्रमोऽपि अयं त्वनुपक्रम एव । तस्मा-
त्तत्रौपधं कुर्यादित्यर्थोऽुक्तम् ॥ ४८ ॥

साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्श-
यति--

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।

चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ४९ ॥

स०-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत् ।
भिषग्भूपैर्द्विष्टं भिषग्भिस्तथा भूपै राजभिर्द्विष्टम् । वैद्या
राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्यो
द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनोपकर-
णमिति । उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्रं
कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यांतरासक्तचेतसम् । अ-
विधेयं भिषजः तदाज्ञां यो न करोति तमपि त्यजेत् ।
गतायुषं परिक्षीणजीवितम् । चंडं सहसापकारकरण-
बुद्धिं क्रूरकर्माणम् । शोकातुरं ह्यादिविरहोत्थेन
शोकेन श्रुचार्तम् । भीरुं समयम् । कृतघ्नं यः कृतो-
पकारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिनम् अवैद्योऽपि यो
वैद्यमिवात्मानं मन्यते नैवौषधं करोति मूढस्तमपि
त्यजेत् ॥ ४९ ॥

प०-साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय
इति दर्शयति-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्
परिहरेत् । भिषक भूपैः राजभिर्द्विष्टं वैद्या राजा-
नश्च यं द्विषन्ति । तथा तेषां द्विषं शत्रुं भिषग्भूपान्
यो द्वेष्टि तमपि त्यजेत् । द्विषं शत्रुं चात्मनः । हीनो-
पकरणमिति-उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम् ।
व्यग्रं-कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यान्तरासक्त-
चेतसम् । अविधेयं-भिषजः तदाज्ञां यो न करोति
तमपि त्यजेत् । गतायुषं परिक्षीणजीवितम् ।

चण्डं-सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्माणम् । शोका-
तुरं-स्थ्यादिविरहोत्थेन शोकेन श्रुचा आतुरम् ।
भीरुं समयम् । कृतघ्नं-यः कृतोपकारोऽप्यपकारं
करोति । वैद्यमानिनम् । अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवा-
त्मानं मन्यते स्वमतेनैवौषधं करोति मूढस्तमपि
त्यजेत् ॥ ४९ ॥

हे०-आतुरविशेषेऽप्यौषधं निषेधति-भिषग्भूपैर्द्वि-
ष्टमार्तं रोगिणं त्यजेत् । भिषजश्च भूपश्च भिषग्भूपाः तैर्द्विष्टं
ते यं द्विषन्ति तेषां द्विषं भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि, द्विषमात्मानं
यो द्वेष्टि, हीनोपकरणम्-औषधसामग्रीरहितं, व्यग्रं कार्यांतर-
व्याकुलम्, अविधेयं वैद्यस्यानधीनं, गतायुषमुत्पन्नस्वरिष्टम्,
चंडं कोपनं, शोकातुरमिष्टजनवियोगजनितशोकपीडितं,
भीरुं व्यापद्रयात् त्यक्तौषधं, कृतघ्नमुपकारेऽप्यपकारिणं,
वैद्यमानिनम्-अवैद्योऽपि य आत्मानं वैद्यं मन्यते एवं सा-
ध्यानामप्यौषधं न कार्यामित्यर्थः । इति मुखसाध्यादिलक्षण-
म् । इत्येव व्याधिप्रतीकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः ४९

एवं च प्रथमेऽध्याये सकलतंत्राणवस्य तात्पर्यं व्या-
ख्यातमन्तरं मुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह उच्यते-
तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ५० ॥

स०-तंत्र्यते धार्यतेऽनेनायुर्वेदार्था इति तंत्रम् ।
अध्यायानां संग्रहः संक्षेप एकत्र राशीकरणमतोऽनं-
तरं मुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

प०-एवं प्रथमेऽध्याये सकलतन्त्रस्य तात्पर्यमा-
ख्यातम् । अनन्तरं मुखस्मरणार्थमध्यायनामसंग्रह
उच्यते-तन्त्र्यन्ते धार्यन्तेऽनेनायुर्वेदार्था इति तन्त्रम् ।
अध्यायानां संग्रहः संक्षेपः एकत्र राशीकरणम् ।
अतोऽनन्तरं मुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ॥ ५० ॥

हे०-एतावानेवार्थोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति ज्ञापना-
र्थम् । एवं हि ज्ञाते शास्त्रतात्पर्यं ज्ञायते शास्त्रे हि केचिदर्थार्थं
विधीयन्ते केचिदनूयन्ते केचित्प्रस्तुतसिद्ध्यर्थम् । अप्रस्तुताः
अप्युच्यन्ते । शास्त्रतात्पर्यज्ञस्तु विधेयादीन्वाविच्य शास्त्रार्थं
सुखेन गृह्णाति । अध्यायसंग्रहोऽपि मुखग्रहणोपायः तेना-
ध्यायसंग्रहव्याख्यां प्रतिजानीते ॥ ५० ॥

आयुष्कामदिनर्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः ।
अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्व्यरसाश्रयाः ॥
दोषादिज्ञानतद्देतच्चिकित्साद्युपक्रमाः ।

शुद्धचादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥

धूमगंडूषट्कसेकतृप्तियंत्रकशास्त्रकम् ।

सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।

सूत्रस्थानमिमेषध्यायास्त्रिंशत् शारीरमुच्यते ५१

स०—इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनत्वीहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वंद्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकोऽर्थः । तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नसंरक्षा मात्राशितीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयः शोधनादिगणसंग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्वमनविरेचनविधिर्बस्तिविधिर्नस्यविधिर्धूमविधिर्गण्डूषविधिराश्रोतनांजनविधिस्तर्पणपुटपाकविधिर्यत्रविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात्सूत्रम् सूच्यतेऽनेन सकलस्तंत्रार्थ इति सूत्रस्थानं सकलस्य तंत्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

प०—इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानमुक्तम् । आयुष्कामश्च दिनत्वीहा च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकार्थः । तेनायुष्कामीयः, दिनचर्या, ऋतुचर्या, रोगानुत्पादनीयः, द्रवद्रव्यविज्ञानीयः, अन्नस्य रूपविज्ञानीयः, अन्नसंरक्षा, मात्राशितीयः, द्रव्यादिविज्ञानीयः, रसभेदीयः, दोषादिविज्ञानीयः, दोषभेदीयः, दोषोपक्रमणीयः द्विविधोपक्रमणीयः, शोधनादिगणसंग्रहः, स्नेहविधिः, स्वेदविधिः, वमनविरेकविधिः, बस्तिविधिः, नस्यविधिः, धूमविधिः, गण्डूषादिविधिः, आश्रोतनाञ्जनविधिः, तर्पणपुटपाकविधिः, यन्त्रविधिः, शस्त्रविधिः, सिराव्यधविधिः, शल्याहरणविधिः, शस्त्रकर्मविधिः, क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात् सूत्रम् सूच्यतेऽनेन सकलस्तंत्रार्थ इति सूत्रस्थानम् । सकलस्य तंत्रस्य शिरःस्थानीयम् । अधुना शारीरमुच्यते । शारीरं शारीरस्थानमुच्यते । किंस्थानमध्यायसंग्रहः ॥ ५१ ॥

हे०—अतःपरं संग्रहानंतरम् अध्यायान् तत्र आयुष्कामादध्यायाः—सूत्रस्थानम्

के पुनस्ते--

गर्भावक्रांतितद्रुचापदंगमर्मविभा
विकृतिर्दूतजं षष्ठम् ॥ ५२ ॥

स०—तत्र गर्भावक्रांतिशारीरम् ।

तस्येतिगर्भपरामर्शः गर्भव्यापच्छारीरम् शारीरम् । मर्मविभागं शारीरम् । विकृतिरम् । दूतविज्ञानीयं शारीरम् । एवमेव शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

प०—के पुनस्ते—तत्र गर्भावक्रान्तिव्यापत् तद्रुचापत् तस्येति गर्भस्य परापच्छारीरम्, अङ्गविभागं शारीरं, मर्मविकृतिविज्ञानीयं शारीरं, दूतविज्ञानीयं एवमेते षडध्यायाः शारीरस्थानम् ॥ ५२ ॥

हे०—गर्भविक्रांत्यादयः षट्-शारीरम् ॥

निदानमुच्यते--

निदानं सार्वरोगं

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोर्जा
मृत्राघातप्रमहाणां विद्रध्याद्युदरस्य
पांडुकुष्ठानिलार्तानां वातास्रस्य च

स०—सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानं तक्तकासनिदानम् । श्वासहिकानिदानम् । दिनिदानम् । मदात्ययादिनिदानम् । अतिसारग्रहणीदोषनिदानम् । मृत्राप्रमेहनिदानम् । विद्रधिर्द्विगुल्मनिदानम् । पांडुशोफविसर्पनिदानम् । कुष्ठश्चित्रवातव्याधिनिदानम् । वातशोणितनिदानम् । षोडशाध्याया निदानस्थानम् ॥ ५३ ॥

प०—निदानमुच्यते—सर्वरोगनिदानं नम, रक्तपित्तकासनिदानम्, श्वासात् राजयक्ष्मादिनिदानम्, मदात्ययादिनिदानम्, अतिसारग्रहणीदोषनिदानम्, प्रमेहनिदानम्, विद्रधिर्द्विगुल्मनिदानम्, पांडुशोफविसर्पनिदानम्

कृमिनिदानम्, वातव्याधिनिदानम्, वातशोणित-
दानम् । इत्येवं षोडशाध्यायनिदानम् ॥ ५३ ॥

हे०—सर्वरोगनिदानादयः षोडशनिदानम् ॥ ५३ ॥

चिकित्सितमुच्यते ।

किं त्वं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।

मदात्ययेऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥

द्वौ गुल्मजठरपांडुशोफविसर्पिषु ।

श्वित्रानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥

द्वैशतिरिमेऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतःपरम् ५४

स०—चिकित्सितस्थानं द्वाविंशतिरध्यायाः । ज्वर-

केत्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकित्सितम् ।

हिक्काचिकित्सितम् । राजयक्ष्मचिकित्सितम् ।

हृद्रोगतृष्णाचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् ।

श्वित्रचिकित्सितम् । अतीसारचिकित्सितम् । ग्रहणीचि-

त्सितम् । मूत्राघातचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सि-

त्सितम् । विद्रधिद्विचिकित्सितम् । गुल्मचिकित्सितम् ।

चिकित्सितम् । पांडुरोगचिकित्सितम् । श्वयथुचि-

त्सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् ।

कृमिचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वात-

तचिकित्सितम् । इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकि-

स्थानम् अत ऊर्ध्वं कल्पस्थानम् ॥ ५४ ॥

२०—चिकित्सास्थानमुच्यते—द्वाविंशतिरध्याया

चेत्सितम्, रक्तपित्तचिकित्सितम्, कासचिकि-

त्सितम्, श्वासचिकित्सितम्, हिक्काचिकित्सितम्,

यक्ष्मचिकित्सितम्, छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सि-

त्सितम्, मदात्ययचिकित्सितम्, अर्शश्चिकित्सितम्,

तीसारचिकित्सितम्, ग्रहणरोगचिकित्सितम्,

प्रमेहचिकित्सितम्, विद्रधि-

चिकित्सितम्, उदरचिकित्सितम्, पाण्डुरोग-

चिकित्सितम्, श्वयथुचिकित्सितम्, विसर्पचिकित्सि-

त्सितम्, कुष्ठचिकित्सितम्, कृमिचिकित्सितम्, वात-

चिकित्सितम्, वातशोणितचिकित्सितम्,

विंशतिरध्यायाः चिकित्सास्थानम् अत ऊर्ध्वं

त्रिंशत्स्थानम् ॥ ५४ ॥

कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ।

सिद्धिर्वस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोत्त उत्तरम् ५५

स०—अत्र कल्पे वमनकल्पः विरेचनकल्पः वमन-

विरेचनव्यापत्सिद्धिः । वस्तिकल्पः वस्तिव्यापत्सिद्धिः ।

षष्ठो भेषजकल्पः । इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धिस्था-

नम् ॥ ५५ ॥

२०—तत्र कल्पे वमनकल्पः, विरेचनकल्पः, वमन-

विरेचनव्यापत्सिद्धिः, वस्तिकल्पः, वस्तिव्यापत्सि-

द्धिः, षष्ठो द्रव्यकल्पः इत्येवं षडध्यायाः कल्पसिद्धि-

स्थानम् ॥ ५५ ॥

हे०—वमनकल्पादयः षट् कल्पस्थानम् ॥ ५५ ॥

अत उत्तरं अतोऽस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्त-

रतंत्रम् ।

बालोपचारे तद्वाधौ तद्गृहे द्वौ च भूतगौ ।

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ॥

दृक्तमौलिंगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।

कर्णनासामुखाशिरोत्रणे भग्ने भगंदरे ॥

ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ।

विषे भुजंगे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥

चात्वरिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ५६ ।

स०—बालोपचरणीयः । बालामयप्रतिषेधः ।

बालग्रहप्रतिषेधः । भूतविज्ञानीयः । भूतप्रतिषेधः ।

उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्रतिषेधः । वर्त्मरोगविज्ञा-

नीयः । वर्त्मरोगप्रतिषेधः । संधिसितासितरोग-

विज्ञानीयः । संधिसितासितप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञा-

नीयः । तिमिरप्रतिषेधः । लिंगनाशप्रतिषेधः । सर्वा-

क्षिरोगविज्ञानीयः । सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधः । कर्णरोग-

विज्ञानीयः । कर्णरोगप्रतिषेधः । नासारोगवि० ।

नसारोगप्र० । मुखरोगवि० । मुखरोगप्र० । शिरोरो-

गविज्ञा० । शिरोरोगप्र० । ब्रणविज्ञानीयप्रति० । सद्यो-

ब्रणप्रति० । भगप्रति० । भगंदरप्रति० । ग्रंथ्यर्बु-

दक्षीपदादिवि० । ग्रंथ्यर्बुदादिप्रति० । क्षुद्ररोगवि० ।

क्षुद्ररोगप्र० । गुह्यरोगवि० । गुह्यरोगप्रति० । विष-

प्रति० । सर्पविषप्र० । कीटदृक्तादिविषप्र० । मूषि-

कालकविप्र० । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः ।
र्शन । एवमेतं चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति । वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिंगनाशेषु प्रत्येक-
नेकैकः । ग्रंथ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्वयं प्रत्येकं
द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजानां पुंसां चत्वारिंशोऽध्यायो
बीजपोषणः शुक्रवृद्धिहेतुरिति ॥ ५६ ॥

प०--उत्तरम् अतोऽस्मात् कल्पसिद्धिस्थाना-
दूर्ध्वमुत्तरमुत्तरतन्त्रम्--बालोपचरणीयः, बालामयप्र-
तिषेधः, बालग्रहप्रतिषेधः, भूतविज्ञानीयः, भूतप्रति-
षेधः, उन्मादप्रतिषेधः, अपस्मारप्रतिषेधः, वर्त्मरोग-
विज्ञानीयः, वर्त्मरोगप्रतिषेधः, संधिसितासितरोग-
विज्ञानीयः, संधिसितासितरोगप्रतिषेधः, दृष्टि-
रोगविज्ञानीयः, तिमिरप्रतिषेधः, लिङ्गनाश-
प्रतिषेधः, सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः, सर्वाक्षिरोगप्रति-
षेधः, कर्णरोगविज्ञानीयः, कर्णरोगप्रतिषेधः, ना-
सारोगविज्ञानीयः, नासारोगप्रतिषेधः, मुखरोग-
विज्ञानीयः, मुखरोगप्रतिषेधः, शिरोरोगविज्ञानीयः,
शिरोरोगप्रतिषेधः, व्रणप्रतिषेधः, सद्योव्रणप्रतिषेधः,
भङ्गप्रतिषेधः, भगन्दरप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यर्बुदश्री-
पदापचीनाडीप्रतिषेधः, ग्रन्थ्यर्बुदापचीनाडीवि-
ज्ञानीयः, क्षुद्ररोगविज्ञानीयः, क्षुद्ररोगप्रतिषेधः,
गुह्यरोगविज्ञानीयः, गुह्यरोगप्रतिषेधः, विषप्रतिषेधः,
सर्पप्रतिषेधः, कीटलूतादिप्रतिषेधः, मूषिकालर्क-
प्रतिषेधः, रसायनम्, वाजीकरणम् । इत्येवमेतं
चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति
बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति वर्त्मनि द्वौ संधौ द्वौ
यथासंख्येन । त्रय इति । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्ये-
कमेकैकः । तमस्तिमिरलिङ्गनाशः । पटले द्वौ द्वाविति
सर्वाक्षिरोगात् प्रभृति व्रणपर्यन्तेषु विज्ञेयौ । भंग-
भगन्दरयोरेकैकः । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्व-
यम् । प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजातानां पुंसां
चत्वारिंशोऽध्यायो बीजपोषणः शुक्रवृद्धि-
हेतुरिति ॥ ५५ ॥

हे०--बालोपचरणीयादयश्चत्वारिंशदुत्तरमिति ॥ ५६ ॥

स०--इत्येवमेतन् प्रकारेण सर्विंशमध्यायशतं
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्धयुत्तरं
रितमिति भवेत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
ष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थान-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

प०--इत्यनेन प्रकारेण विंशमध्यायशतं
स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसि-
तन्त्रे एभिरुदीरितमुक्तमिति भद्रम् ।

इति श्रीचन्द्रनन्दन विरचितायां पद्मार्थ-
भिधानटीकायामष्टाङ्गहृदयविवृतौ सूत्रस्थान-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

हे०--पङ्क्तिः स्थानैर्विंशमध्यायशतमस्मिन् शास्त्रे
अत्रायुष्कामेरागानुत्पादनवादिशब्दाः--आयुष्कामी
नुत्पादनीयद्रवद्रव्यविज्ञानीयादीनां लक्षकाः, दि-
दिशब्दाः--दिनचर्यर्बुदचर्यादिसंज्ञानां वाचकाः, शुद्ध-
शोधनादिद्रव्यगुणाः, दृक्सेक आश्रोतनं क्षार-
एकोऽध्यायः, मदादयो मदात्ययादयः, विशि वि-
रतीसारग्रहण्योः, मूर्ध्नि मूर्त्ररोगयोः, कृच्छ्रमेद-
गोभूतविज्ञानीयतत्प्रतिषेधयोः, वर्त्मसु वर्त्मरोग-
प्रतिषेधयोः, संधिषु संधिगतरोगविज्ञानप्रति-
दृगादिषु त्रयः, न तु प्रत्येकं सर्वगादिषु षट्-
द्वा विज्ञानप्रतिषेधभेदात्, द्वौ व्रणौ व्रणसद्योव्र-
सर्वगे सर्वाक्षिरोगे भंगे अस्थिभंगे, ग्रन्थ्यादिप्रभृ-
पृथक्, द्वयं विज्ञानप्रतिषेधभेदात् । कीटे कीटलूतादि-
षेधः, अनपत्यानां बीजपोषणो वाजीकरणं, विंशं
चरम् ॥ इत्यध्यायसंग्रहः ॥ ५७ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अध्याय-
ष्कामीयः सामस्त्येन निरूपितः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स०--अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मंगलार्थः । म-
ह्याचार्यः । प्रत्यध्यायारभे मंगलार्थमथशब्दं
दिने दिने चर्या दिनचर्या । दिनस्य वा चर्या

दिने यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तु-
तादायुष्कामीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य संबन्धः ।
उच्यते । यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्मं
तदासेव्यं प्रथमतस्तदन्वन्यानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत आचारादा-
युर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यप्यत्र रात्रिचर्याऽपि विहिता
तथाऽपि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा । अतो
दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते ॥ १ ॥

प०—अथोति सर्वेष्वध्यायेषु मङ्गलार्थः । तथा अथ
इत्यानन्तर्यं प्रस्तुताभिसम्बन्धे वा । अथेत्यादि शब्दानां
पूर्वेऽध्याये वर्णित एवार्थः । माङ्गलिको ह्याचार्यः
प्रत्यध्यायारम्भे मङ्गलार्थमथशब्दं प्रयुङ्क्ते । दिने
दिने चर्या दिनस्य वा चर्या दिनचर्या । चरणं चर्या ।
उभयलोकहितमाहारविहारचेष्टेति यावत् । प्रतिदिनं
यत्कर्तव्यं तमध्यायं व्याख्यास्यामः । प्रस्तुतादायुष्का-
मीयादध्यायादनन्तरं कोऽस्य सम्बन्धः । उच्यते ।
यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं तदा
सेव्यम् प्रथमतः तदन्वन्यानि यान्यायुष्काणि । अतः
प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम् । यत
आचारादायुर्लभ्यत इत्याचार्याः । यद्यपि च रात्रि-
चर्यापि विहिता तथापि प्राधान्याद्दिनचर्याऽस्मिन्न-
ध्याये निर्दिष्टा । अतो दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते १ ॥

हे०—दिनचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथातो
दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति—यतः पूर्वाध्याये व्या-
धिप्रातःकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः स एवेदानीं
सामान्यविस्तराभ्यां व्याख्येयः, स च हेत्वादिक्रमेण
तत्रादौ च बहुवक्तव्यत्वाद्वाहिरंगो हेतुः स द्वेषा—विहारः
आहारश्च । विहारो द्वेषा—नियतकालोऽनियतका-
लश्च । नियतो द्वेषा—दैनंदिनः आर्तवश्च । तत्र दैनंदिनो-
ऽस्मिन्नध्याये । अत एवायं दिनचर्याख्यः स च प्रबोधादिः १

अस्मिन्तन्त्रे आयुःपालनं प्रकृतम् । तद्विविधम् ।
स्वस्थवृत्तमातुरवृत्तं च । तत्र मंगल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्य-
त्वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादावुच्यते ।
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ॥ २ ॥

१ “ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । तत्र
सर्वावशान्त्यर्थं स्मरेच्च मधुसूदनम् ॥” इति सुश्रुतः ।

रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तो ब्राह्मो मुहूर्तो विधुवति समरा-
त्रिदिने काले द्विघटिकालक्षणः । मुहूर्तस्य चेह द्विघटि-
कोपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्चतुर्घटिकावशेषे
समुत्थानं कार्यमिति स्थितम् । स्वस्थो नीरोगः
कल्पः स आयुषो यथोपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिका-
द्वयम् । ब्रह्म ज्ञानं तदर्थमध्ययनाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो
मुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्य नाडिकाद्वयं तस्मिन् ब्राह्मे
मुहूर्त उत्तिष्ठेत् । किंभूतः । स्वस्थोऽनातुरः । ‘समदोषः
समाग्निश्च समधातुमलक्रियः । प्रसन्नात्मैन्द्रियमनाः स्व-
स्थ इत्यभिधीयते ।’ इति स्वस्थलक्षणम् । किमर्थमुत्ति-
ष्ठेत् । रक्षार्थमायुषो जीवितस्य । तदा ह्युत्तिष्ठतो व्या-
ध्यलक्ष्म्याद्यभाव एवायुषो रक्षा भवति । आतुरेण
धातुसाम्यार्थं स्वतव्यमेव ॥ २ ॥

प०—स्वस्थो नीरोगकल्पः स आयुषो यथोपचरित-
स्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं
कुर्यात् । मुहूर्तो नाडिकाद्वयं ब्रह्मज्ञानं तदर्थमध्यय-
नाद्यपि ब्रह्म तस्य योग्यो मुहूर्तो ब्राह्मः पश्चिमयामस्य
नाडिकाद्वयम् । स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायं विज्ञेयः
अभ्युत्थानं कृत्वा किमासेव्यम् ॥ २ ॥

हे०—तत्र प्रबोधं विधत्ते—रात्रे रूपान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः ।
उत्तिष्ठेत् प्रबुध्येत । स्वस्थो नीरोगः रोगिणस्त्वनियमः ।
शौचं विधत्ते—ततः प्रबोधानन्तरं कृतशौचाविधिर्भवति ।
स्मृत्युक्तविधिना मलोत्सर्गाद्याचमनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ २ ॥

शरीरैर्चितानि निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरंजकटुभादिकम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिककम् ॥

भक्षयेद्दंतध्वनं दंतमांसान्यवाधयन् ॥ ३ ॥

१ “आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदन्वक्त-
जनाध्मानोदरगौरवकारणम् ॥ गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्ति-
बलप्रदम् । पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मकिलिपापहृत् ॥ प्रक्षालनं मतं
पाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् । मलश्रमहरं वृष्यं चक्षुष्यं ताप-
नाशनम् ॥” २ दन्तकाष्ठविधिः—“तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशांगुल-
मायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वप्रथितमव्रणम् ॥ अयुग्माग्रन्धि
यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यर्तुं च दोषं च रसे वीर्यं च
योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः । निम्बश्च

स०--शरीरस्य चिंता शरीरचिंता जीर्णाजीर्णनिरूपणादिका तां निर्वर्त्य ततो मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविधानस्ततोऽनन्तरं दन्तधावनमर्कादिकं भक्षयेत् । संग्रहेऽप्युक्तम्--“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन् ।” इत्यादि । अर्कः सूर्यहः । न्यप्रोधो यक्षावासः । खदिरो गायत्री । करंजश्चिरविल्वः । ककुभोऽर्जुनः । आदिग्रहणेन मालतीकरवीरादिग्रहः । कथं भक्षयेत् । दंतानां मांसान्यबाधयन्पीडयन् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा दंतधावनकाष्ठरसं भक्षयित्वा । मृद्वग्रं कूर्चिताग्रम् । तथा कषायकटुतिक्तकम् । रसत्रयेण ह्यनेन मुखवैशद्यारोचकश्लेष्मापनयाः सम्यक् संपद्यते । अर्काद्युपादानादेव कषायादित्वे लब्धे कषायादिग्रहणं संग्रहादिगृहीतस्य संग्रहार्थं स्पष्टार्थं च । अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम् । सक्षेपविवक्षया न दंतधावनस्य गणसंग्रहः । द्वादशाद्यंगुलप्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यनिष्टदन्तधावननिषेधश्च तत्रांतरोक्तमपि नेहोक्तम् । सुश्रुतेनोक्तम्--“अजग्धमनुपक्लिष्टं षडष्टद्वादशांगुलम् । प्रदेशानीमुखसमं मृदु स्यादंतधावनम्” ॥ ३ ॥

तदर्थमाह--

प०--शरीरचिन्तां विनिवर्त्य मूत्रपुरीषोत्सर्गादिलक्षणाभवश्यकार्यापरपर्यायामनन्तरकृतशौचविधिः सन् दन्तपवनं दन्तकाष्ठं भक्षयेत् समानयेत् । प्रातः प्रत्युषसि भुक्त्वा च भोजनं कृत्वा, तच्च मृद्वग्रं कूर्चिताग्रं क्षुण्णमर्कवृक्षभवं, न्यप्रोधजं, करंजजं, ककुभजं तथा कषायकटुतिक्तकम् । अन्यदप्येवं-
तिक्ते श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ मधुको मधुरे श्रेष्ठः करजः कटुके तथा । क्षौद्रव्योषत्रिवर्गात् सतैलं सैधवेन च ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्निषं विशोधयेत् । एकैकं घर्षयेदंतं मृदुना कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । तदौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापि कर्षति ॥ वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्रलतात्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे ॥ तथास्यपाके श्वासे च कासादिकावमीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥ शिरोरुगार्तस्तृषितः श्रान्तः पानकाम्बितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च मानवः ॥” जिह्वामलहरणं च “जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च । तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशांगुलम् ॥ मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् । दन्तदाढ्यं करं रुच्यं स्नेहगङ्गुषधारणम् ॥” इति सुश्रुतः ।

विधम् । आदिग्रहणेन सर्जारिमेदोऽपामार्गमालत्यादिपरिग्रहः । तच्च दन्तमांसान्यबाधयन् अहिसन् भक्षयेत् । दन्तमांसदुःस्वापनात् तत्पाकोऽकस्माज्जायते ॥ ३ ॥

हे०--किं कृत्वा शरीरचिन्तां निर्वर्त्य निष्पाद्य क्रीडशं मे शरीरं, किंच मया अस्य हितमनुष्ठितं, किंवा अद्यानुष्ठेयमित्यादिविभर्शः शरीरचिन्ता । वक्ष्यति हि--“नक्तं दिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति । दुःखमात्रं भवत्येवं नित्यं सन्निहितः स्मृतिः ॥” धर्मशास्त्रेऽपि--“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्” इति । तदा हि-कृतो विमर्शो यथार्थो भवति मनसः प्रसन्नत्वात् । दन्तधावनं विधत्ते । अर्केति प्रातर्भुक्त्वा चेति द्विकालं दन्तपवनं भक्षयेत्, दन्ताः पूयन्ते शोध्यन्तेऽनेनेति दन्तपवनं दन्तकाष्ठं, तच्चार्कादिजम् । ककुभोऽर्जुनः । आदिग्रहादसनादयः । तच्च मूलम् उक्तं हि संग्रहे “ वटासनार्कखदिरकरञ्जकरवीरजम् । सर्जारिमेदोपामार्गमालतीककुभोद्भवम् ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीटशम् । विज्ञानवृक्षं क्षुण्णाग्रं मृद्वग्रन्थि सुभूमिजम् ॥” इति । कनीन्यग्रसमस्थौल्यं कनिष्ठाङ्गुल्यग्रभागवत्स्थूलं, प्रगुणम्-ऋजुकषायादिरसमर्कादिभ्योऽन्यत्र न ग्राह्यम् अर्काद्यनभिव्यक्तकषायादिरसमपि ग्राह्यमित्युभयोर्ग्रहणं, भक्षणं भक्षणपूर्वकं दन्तघर्षणं लक्ष्यते दन्तमांसबाधननिषिधान्यथानुपपत्तेः । नहि भक्षणमात्रेण दन्तमांसानां पीडा उक्तं च संग्रहे--“ प्रातर्भुक्त्वा च यतवारंभक्षयेदन्तधावनम् । वाप्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ॥ इति वाप्यं--कुष्ठं, त्रिवर्गत्रितयं--त्रिफला, त्रिकटुकम् । त्रिजातकं च।शनैस्तेन ततो दंतान् दंतमांसान्यबाधयन्निति । घर्षणं चाधो दंतपूर्वकम् । उक्तं हि संग्रहे--“दन्तान् पूर्वमधो घर्षेत्प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा” इति । ऋत्वंतरे कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥

(लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च । तथाऽऽस्यमलवैरस्यगन्धा जिह्वाऽऽस्यदन्तजाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च ॥) नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती ॥

तृष्णास्यपाकहन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥

अजीर्णादीनां द्वंद्वः । एतानि विद्यते यस्येति ‘अत इनिठनौ’ इति इनिः । एवं तृष्णास्येत्यादौ द्वन्द्वादिनिश्च ।

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठ अधिको दृश्यते ।

तदंतधावनमजीर्णां न भक्षयेत् । एवं वमध्वादीनां
मत्वर्थीयांतानां सम्बन्धो योज्यः ॥ ४ ॥

प०—तदनु दन्तकाष्ठभक्षणादनन्तरं जिह्वां लिखेत् ।
तेन मुखस्य मलवैरस्यादयो दोषा न भवन्ति ।
रुच्यादयो गुणा भवन्ति । किं सर्वं तद्भक्षयन्त्याहो-
स्वित् केचित् तदर्थमाह—तदन्तपवनं नाद्यात्र भक्ष-
येत् । अजीर्णमपरिणतमन्नम् । वमधुः छर्दिः ।
श्लासादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । अजीर्णमस्यास्ती-
त्यजीर्णा । एवं सर्वत्र योज्यम् । अर्दितं वदनाद्यं
वायुना वक्रम् । आमयशब्देन रोगपर्यायेण तृष्णा-
दीनां सम्बन्धः । तेन तृष्णामयी मुखपाकमयी हृदा-
मयी नेत्रामयी शिरआमयी कर्णामयी च तदन्त-
काष्ठं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

हे०—रोगविशेषे दंतधावनं निषधति—नाद्यादिति । अजी-
र्णादिरोगी तदंतपवनं नाद्यात्र भक्षयेत् । अर्दितः एका-
यामः । संग्रहे तु—“नैव श्लेष्मातकारिष्ठविभीतधवध्वनात् ।
विल्ववच्चबूलीनर्गुडीशिश्रुतिंदुकतित्वकान् ॥ कोविदारशमीपी-
लुषिम्पलैर्गुदगुग्गुलुन् । पारिभद्रकमस्लीकाशोरक्यौ शाल्म-
ला ॥ स्वाद्रभ्रल्लवणं शुष्कं सुपिरं पूतिपिच्छिलम् । पा-
लाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥” इति ॥ ४ ॥

सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ५ ॥

(लोचने भवतस्तेन सुस्निग्धे घनपक्ष्मणी ।
व्यक्तात्रिवर्णे विमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥)

स०—ततो दन्तधावनभक्षणानंतरं सौवीराख्यमंजनं
भजेत् । कस्मात् यतो हितमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

प०—दन्तधावनादनन्तरमंजनं कार्यं तदर्थमाह—तेन
सौवीरमंजनेन नेत्रे स्निग्धादिगुणयुते भवतः ।
नित्यं सर्वकालं सततं प्रातः सायं चाक्ष्णोर्नेत्रयोः
सौवीरमंजनं हितं पथ्यम् तस्माद्भजेत् शीलयेत् ॥ ५ ॥
हे०—अंजनं विधत्ते—सौवीरमिति । ततो दंतधावनानंतरं सौ-
वीराख्यमंजनं भजेत् । अस्मादक्ष्णोर्नेत्रयोः सर्वदा हितं
पथ्यम् । अस्य च मृदुचूर्णमंजनत्वात्सिद्धः शलाकामानम्

१ मतं श्रोतोंऽजनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाह-
कण्डूमलत्रं च दृष्टिकेदरुजापहम् ॥ अक्ष्णो रूपावहं चैव सहते
माहतातपौ । न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादंजनमाचरेत् ॥ ”
सुश्रुतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठः ।

संग्रहे तु फलमुक्ते “लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्-
शने । व्यक्तात्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥” इति ।
सुश्रुतस्तु श्रोतोंऽजनमाह—“ मतं श्रोतोंऽजनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसंभवम् । दाहकण्डूमलत्रं च दृष्टः कोदरुजा-
पहम् ॥” इति । उभयोः प्रामाण्यात्प्रकृत्यः ॥ ५ ॥

चक्षुस्तंजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणो भयम् ।
योजयेत्प्रमगत्रेऽस्मान्प्रवणार्थं रसांजनम् ॥ ६ ॥

स०—अस्मात्कारणात्प्रवणार्थं ननराजं सति रसांजनं
दावीकाथसमुद्रवाद्यं योजयेत् । अस्माच्चक्षुस्तंजोमय-
माश्रेयम् । यद्यपि पंचमहाभूतात्मकं तत्रमपि तथापि
बाहुल्येन व्यपदेशात्तेजोमयमुच्यते । अत एव तद्रूपा-
प्यालोचयति । तथा च लोकं कश्चिदाह—तरपतिरे-
तीति । न चासौ नराणामेव पतिः कितर्हि नारीणा-
मपीति । तस्य चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि भयमस्ति
विशेषेण तु कफाद्भयं ततो रसांजनं योजयेत् ॥ ६ ॥

प०—किं सर्वकालं तदर्थमाह—यत्तत्रशुन्तेजोमय-
माश्रेयम् । व्यपदेशोऽत्र भूयसाः यतः पंचमहाभू-
तात्मकमिन्द्रियं तस्य च वानादितो विशेषान् श्लेष्मतो
द्रवत्वाद्भयं विकृद्धत्वाद्दतोऽस्मान् कारणात् कफ-
स्य स्यावनिमित्तं कफनिर्हरणाय सप्ररात्रं सप्ररात्रं गते
सप्ताहात् सप्ताहादनन्तरं रसांजनं योजयेत् । ततो
नावनादिकं कार्यम् । क्रमेण तदर्थमाह । तथा च
संग्रहे—“ अंजनोच्छ्लेशितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम् ।
धूमेन कवलोट्ठिष्ठं क्रमाद्वातकफापहम् ॥” ॥ ६ ॥

हे०—सौवीरापवादेन रसांजनं विधत्ते—योजयेदतरार्थं सप्तमी
सप्तरात्रमंतरं कृत्वेत्यर्थः । किमर्थं—स्वावणार्थं श्लेष्मनिवर्ह-
णार्थं, यस्माच्चक्षुस्तेजोमयं ततस्तस्य श्लेष्मतः कफाज्ज-
लात्पक्राद्विशोपाद्भयं, वातपित्तयोस्तु विशेषमथाभावात्त्रिधा-
जनेन च प्रसादनेनोपशमापृथक् प्रतीकारमावात् । अस्य
च तीक्ष्णापंडांजनत्वाद्दरेणुमात्रत्वं, पिष्टत्वं च दावी-
कावाधजत्वात् । उक्तं हि—“ दावीकावाधमजाक्षीरपादं
पक्रवा यदा घनम् । तदा रसांजनाख्यं तत्रेत्रयोश्च
प्रयोजयेत् ॥” इति । ननु “ पञ्चसप्तरात्रे
वा स्वावणार्थं रसांजनम् ॥” इति चरकवचनम् । इह तु सह-
रात्र इति विरोधः, मैवं पञ्चसप्तरात्राणां बहुमध्यात्पक-
फविषयत्वात् । ननु “निशायां ध्रुवमंजनमिष्यते ” इति

१ पित्तमयमिति पाठान्तरम् ।

चरक्रेणांजनस्य रात्रिकाल उक्तः । इह तु दंतधावनानंतर-
मिति विरोधः, मैत्रं चरकवाक्यस्य ह्ययमर्थः । यदा
नित्याञ्जनं बाधित्वा पूर्वाह्ने रसाञ्जनं प्रयुज्यते तदा ध्रुवं
नित्यसेव्यमंजनं निशायामिष्यते, अन्यदा तु प्रातरेवेत्यवि-
रोधः । तथाच मनुः—“ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावन-
मंजनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां तु पूजनम् । ”
इति । मैत्रं सूर्याराधनम् ॥ ६ ॥

ततो नावनगंडूषधूमतांबूलभांगभवेत् ॥ ७ ॥

स०—नावनादीनां नस्यादिविधिषु गुणा वक्ष्यमाणानि
विधानं च । तांबूलस्य तु वैशद्यारुचिहरत्वसौगंध्या-
दिगुणा प्रसिद्धा एव । नावनादीनां तांबूलांतानां
द्वंद्वः । ततोऽञ्जनादनंतरं नावनगण्डूषधूमतांबूलानि भजते
यः स एव विधौ भवेत् । ‘भजो ष्विः’ इति ष्विः ॥ ७ ॥

प०—ततोऽञ्जनानन्तरं नरो नावनादिभाग भवेत् ।
नावनं नस्यम् । गण्डूषो मुखपूर्णं काथादिभिः ।
धूमो वक्ष्यमाणः प्रायोगिकः । ताम्बूलं प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हे०—नस्यादीन् विधत्ते—ततोऽञ्जनादनंतरं क्रमेण नाव-
नादीन् भजेत् । उक्तं हि संग्रहे—“अणुतैलं ततो नस्यं
ततो गंडूषधारणम् । घनोन्नतप्रसन्नत्वं स्कंधग्रीवास्यव-
क्षसः ॥ सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यंगा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ रूक्षास्फुटनपा-
रुष्यमुखशोषद्विजामयाः । न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहग-
ण्डूषधारणः ॥ खदिरक्षीरवृक्षारिमेदोऽम्बुकवलप्रहाः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोदकगण्डू-
षैर्जायते वक्त्रलाघवम् ॥” इति । प्रायोगिकं ततो धूमं

(१) “प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा । निशासु
चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये
व्यवस्थिता । तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥
घर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । पर्णचूर्णं हस्त्यायुः
शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ आद्यं विशेषमं पीतं द्वितीयं मेदि
दुर्जरम् । तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥”

(भा. प्र.)

“ कर्पूरजातिकंकोलवङ्गखदिराह्वयैः । सचूर्णपूर्वैः
साहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ॥ मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्ति-
सौष्ठवकारकम् । हस्तुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ॥
प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिने भुक्ते
स्नाते वान्ते च मानवे ॥” (सुश्रुतः)

गंधमाल्यादि वाचरेत् । धूमपस्योर्ध्वजत्रूथानि न स्युर्वात-
फामयाः ॥ अञ्जनोत्कलेशितं नस्यैः कवलेर्नावनेरितम्
धूमेन कवलेत्थं च क्रमाद्वातकफं जयेत् ॥ “ताम्बूलं तु जात-
फलादियुक्तम् उक्तं हि संग्रहे “रुचिवैशद्यसौगंधमिच्छन्
त्क्रेण धारयेत् । जातीलवंगकर्पूरकंकोलकटुकैः सह ॥ कट-
लताकस्तूरिकाफलम् । तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफल-
न्वितम्” इति ॥ ७ ॥

येषां तु तांबूलमपथ्यं तानाह ।

तांबूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ॥
विषमूर्च्छामिदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ८ ॥

स०—क्षतं विद्यते येषां ते क्षताः । अर्शआदित्वादच-
एवं पित्तास्राः । उत्कुपितमभिष्यन्तं चक्षुरेकं द्वे वा ये
ते । ये च क्षताश्च पित्तास्राश्च रूक्षाश्चोत्कुपितचक्षुष-
तेषामपथ्यमहितम् । तथा विषार्तानां मूर्च्छार्तानां म-
दार्तानां शोषिणां चेत्यपिशब्दस्यार्थः । शोषिणो राज-
यक्ष्मिणः ॥ ८ ॥

प०—तत् किं सर्वैरासेव्यमुत कौश्चित्तदर्थमाह—क्षत-
रक्तपित्ताद्युपहतानां शोषिणां च तत्तांबूलमपथ्यम्
क्षतमुरःक्षतम् । पित्तास्रं रक्तपित्तम् । रूक्षो-
निमित्तेनोत्कुपितानि चक्षुषि येषां ते रूक्षोत्कुपि-
तचक्षुषस्तेषामथवा रूक्षाणामुत्कुपितचक्षुषां च
विषं शृङ्गीविषादि । मूर्च्छा मूर्च्छायः । मदो मदात्ययं
वक्ष्यमाणः । शोषो राजयक्ष्मा तेषामपथ्यम् ॥ ८ ॥

हे०—क्षतादौ ताम्बूलं निषेधति—तांबूलमिति । क्षतं—क्षत-
कासः, पित्तास्रं—रक्तपित्तं, रूक्षो—निस्नेहांगः, उत्कुपितच-
क्षुः—अभिष्यन्दाख्योऽक्षिरोगः, शोषो—मुखशोषो राजयक्ष्म-
च उक्तं हि सुश्रुते—“रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छांपरीतिनम्
रूक्षदुर्वलमत्तेभ्यो न हितं मुखशोषिणाम् ॥” इति ॥ ८ ॥

तदेतत्सर्वं विधाय भोजनासान्ने कालेऽभ्यंग आच-
रणीय इत्याह—

अभ्यंगमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥
दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुखत्वदाढ्यकृत् ॥ ९ ॥

स०—अभ्यंगं नित्यं सततमाचरेत् । नित्यग्रहणं चोप-
लक्षणार्थम् । एकद्वित्रिदिनांतरमपि यथोचितमाचर-
तोऽपि न दोषः । सोऽभ्यंग आचर्यमाणो जरा च
श्रमश्च वातश्च तान् हंतीति किम् । तथा दृष्टीत्यादि ।

दृष्टेः प्रसादो वैमल्यं दृष्टिप्रसादः । शोभना चासौ त्वक्
तस्या भावः सुत्वक्त्वम् । दृढस्य भावो दाढर्यम् ।
दृढादिभ्यः ष्यञ् । दृष्टिप्रसादादीनां द्रव्यः । तानि
करोति योऽभ्यंगः स एवम् ॥ ९ ॥

प०-नस्यादि कृत्वाऽभ्यङ्गः कार्यस्तदर्थमाह-नित्यं
सर्वकालमभ्यङ्गमाचरेत् । सोऽभ्यङ्गो जराश्रमवातान्
हन्तीति तथा दृष्टेः प्रसादं नैर्मल्यं करोति शरीरम्यैव
पुष्टिं पोषमायुषोऽभिवृद्धिं निद्रां सुत्वक्त्वं च ।
शोभना त्वक् सुत्वक् तस्या भावः सुत्वक्त्वम् ।
दाढर्यं दृढता कर्मणि सामर्थ्यम् ॥ ९ ॥

हे०-अभ्यङ्गं विधत्ते-स चोत्पन्नायां क्षुधि विधेयः, तथाहि
शुद्धस्रोतस्तथा रोमकूपैः स्नेहो देहं व्याप्नोति, तं चोष्मा
पचति । उक्तं च संग्रहे-“अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः
सुगन्धिभिः । यथर्तुसंस्पर्शसुखैः तैलैरभ्यङ्गमाचरेत् ॥ ”
इति । अभ्यंगफलमाह-सोऽभ्यंगो जरादीन् हन्ति, दृष्टि-
प्रसादादींश्च करोति, सुत्वक्त्वं-निर्मलीकत्वं त्वचः, संग्रहे तु
“रथाक्षचर्मघटवद्भवत्यभ्यङ्गतो गुणाः । स्पर्शनेऽभ्य-
धिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रयम् ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो
यस्मात्तं शीलयेदतः ।” इति ॥ ९ ॥

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् १० ॥

स०-तमभ्यंगं शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणातिशयेन
शीलयेदभ्यसेदिति वचनाच्चावश्यं न तथा सर्वशरीरे-
ऽभ्यंगः कार्यो यथैतेषु शिरःश्रवणपादेषु । अत्र च
पूर्ववदेकत्वाभावः ॥ १० ॥

प०-तमभ्यङ्गं शिरःप्रभृतिषु विशेषेणात्यर्थं शीलयेत्

हे०-अभ्यंगमभ्यासं विधत्ते-तमभ्यङ्गं शीलयेदभ्यसेत्स-
र्वेष्वङ्गेषु विशेषान्मूर्धकर्णाङ्घ्रिषु एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनः
पुनः सेवनमभ्यासः, प्रत्यहं प्रयोगाभ्यासस्तु नित्यत्वेनोक्तः ।
संग्रहे तु-“सकेश्यः शीलितान् मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥ पादाभ्यङ्गस्तु
सत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुट-
नप्रणुत् ॥ ” इति ॥ १० ॥

अथैतदपवादमाह-

वज्रयोऽभ्यङ्गं कफग्रस्तकृतसंशुद्धचजीर्णाभिः ११

स०-अभ्यंगो वज्रयो वर्जनीयः । कफग्रस्तेन
कृतसंशुद्धिनाऽजीर्णना च ॥ ११ ॥

प०-सचाभ्यङ्गः कफग्रस्तादिभिः वज्रयः न सेव्यः ।
कफग्रस्तश्लेष्मरोगार्तः कफेनाकन्नः । ग्रन्थग्रहण-
मतिशयप्रतिपादनार्थम् । कृतसंशुद्धिर्वसनादिना
चिरकालं निर्हृतदोषः तेन न सेव्यः । तत्रोऽजीर्णे
न सेव्यः ॥ ११ ॥

हे०-अभ्यंगं कफग्रस्तादीं निर्हृतदोषं कृतसंशुद्धि-
श्लेष्मा, कृतसंशुद्धिस्तदर्थेन निर्हृतः । कृतसंशुद्धि-
“तृणज्वर्यजीर्णां च मानसकथाः कफग्रस्तः कफग्रस्तो
विरिक्तश्च निरुद्धो यथा मानसकथाः परित्यज्यन्ते । कफना-
ध्यत्वमथापि वा ॥ शेषाणां कफग्रस्तः कफग्रस्तो
मदाः ॥” इति ॥ ११ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निमंदसः शयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ १२ ॥

स०-शरीरायासजननं कर्म व्यायामः । तस्मात्पञ्च
गुणाः लाघवादयो निष्पद्यन्ते । विभक्तघनं विभक्तं
स्थितानि घनानि गात्राणि यमस्य विभक्तं यमस्य
भावस्तन्वामिति ॥ १२ ॥

प०-शेषान्नेनाभ्यङ्गं कृत्वा व्यायामं कर्मसामर्थ्य-
माह-शरीरायासजननं कर्म व्यायाम इत्यनेन । तस्मात्
द्वयायामादुपसेविताह्लाघवादिकमुपजायते । लाघवं

“शरीरायासजननं कर्म व्यायाममोजितम् । तदुत्तरा नु मुखं देहं
विमूर्द्धीयात्समन्ततः ॥ शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ।
दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥ धमङ्गमपिपा-
सोष्णशीतादीनां सहिष्णुता । आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते ॥ तथास्ति सदशं तेन किञ्चित्स्थौल्यपकर्षणम् । न च
व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्वरयो भयात् ॥ न तेन सहसा-
ऽऽकम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसं च व्यायामा-
भिरतस्य च ॥ व्यायामश्शुष्णगात्रस्य पद्भ्यसुऽग्निमन्त्र च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं शुद्धमृगा इव ॥ वयोभ्यस्युष्णहीन-
मपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामो कुर्वन्ति मित्यं विरुद्धमपि
भोजनम् ॥ विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपश्यते ॥ व्यायामो
हि सदा पथ्यो वलिनां क्षिग्धभोजनम् ॥ न च शीपे वसन्ते
च तेषां पथ्यतमः स्मृतः । सर्वेष्वृतुष्वहहः पुम्भिरात्महितै-
षिभिः ॥ बलस्यार्द्धेन कर्तव्यो व्यायामो हस्तनानाऽन्यथा ।
हृदि स्थाने स्थितो वायुर्यदा वक्रं प्रपद्यते ॥ व्यायामो कुर्वतो
जन्तोस्तद्बलाद्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशा-
नानि च ॥ समीक्ष्य कुर्याद्द्वयायाममन्वया रोगमाप्नुयात् ॥”
इति सुश्रुतः ।

देहलघुत्वम् । कर्मणि सामर्थ्य-शक्तता दृढता । दीप्तो-
ऽग्निर्वह्निदीप्तता । मेदसो-धातोः क्षयः अल्पता ।
विभक्तानि-विभागस्थितानि, घनानि-निबिडानि
दृढानि, गात्राणि-शरीरावयवाः, यस्य स विभक्त-
वनगात्रः । तस्य भावस्तरुवमिति ॥ १२ ॥

हे०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा व्यायामं विधत्ते ॥१२॥

इदानीं येनासौ न कार्यस्तं दर्शयति-

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥

स०-वातपित्तामयी बाल आषोडशाद्वर्षाद् वृद्धः
सप्ततेरूर्ध्वमजीर्णी च तं जह्यात् ॥ १३ ॥

प०-वातपित्तरोगार्तो बालो वृद्धश्च व्यायामं त्यजेत्
परिहरेत् । वातामयी-वातरोगी, पित्तामयी-पित्त-
रोगी । तथा पित्तरोगी वातपित्तामयी व्यस्तसमस्त-
त्वादिति ज्ञेयम् । बाल आषोडशाद्वर्षात्, सप्ततेरूर्ध्व
वृद्धः ॥ १३ ॥

हे०-वातरोगादौ व्यायामं निषेधति ॥ १३ ॥

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः
शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥१५॥

स०-तुरवधारणे । बलवद्भिः पुरुषैः स्निग्धभोजिभि-
रर्धशक्त्यैव निषेव्यो व्यायामः । प्राक् श्रमाद्यायामवर्जनं
कार्यमित्यर्थः । कदासौ विधातव्य इत्याह-
हेमन्ते शिशिरे वसन्ते च सेव्यः । शीतवसन्ताभ्या-
मन्यदा मन्दमेव सेव्यः । मन्दमिति क्रियाविशेषणम् ।
क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्त-
व्येति ॥ १४ ॥ १५ ॥

प०-स च व्यायामो बलिभिः पुरुषैः शीतकाले
वसन्ते ह्यमन्तशिशिराख्ये च स्निग्धान्नभोजिभिः
साद्गैरर्धशक्त्या यावन्नातिश्रान्तस्तावन्निषेव्योऽभि-
षेवणीयः यावान् शक्यते । ततोऽर्धमिति । ततोऽ-
न्यस्मिन्नृतौ श्रीष्मवर्षाशरदाख्ये मन्दमेव स्वल्प-
मेव ॥ १४ ॥ १५ ॥

हे०-तं व्यायामं व्यायाममात्रमाह-अर्धशक्त्या व्यायामो
निषेव्यः, किं सर्वैः नेत्याह-बलिभिः स्निग्धभोजिभिरिति
मिलितं विशेषणम् । किं सर्वदा नेत्याह-शीतकाले-हेम-

न्तशिशिरौ । अन्यदा तु ततोऽर्धशक्तेर्मन्दमल्प-
निषेव्यः, अन्यदेत्यन्यस्यामवस्थायाम् अन्यस्मिंश्च ऋद्धं
अन्यावस्था बलित्वस्निग्धभोजित्वविपर्ययः । अन्य
श्रीष्मादित्रयम् । एवशब्देन मन्दत्वविपर्यये अर्धशक्तेर्न
वेदाः, अर्द्धशक्तिविषये तु मन्दत्वप्रवेशोऽस्तीति द्यौत्
अर्द्धशक्तिलक्षणं सुश्रुतेनोक्तं-“ हृदिस्थानस्थितो व
र्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जंतोस्तद्बल्याः
लक्षणम् ” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ १६

स०-तं व्यायामं कृत्वा अनुसुखं यथा शरीरे व
न स्यात्तथा देहं मर्दयेत् । समंततः परितः ॥ १६ ॥

प०-तं च व्यायामं कृत्वा निर्वर्त्य यथासुखं
मर्दयेत् । समंततः सर्वमापादतलमस्तकं, पद्
पीडयेत् ॥ १६ ॥

हे०-मर्दनं विधत्ते-अनुसुखं सुखानतिक्रमेण समं
सर्वांगेष्विति अतिव्यायामदोषकथनापूर्वं मर्दनवि-
मर्दनस्य व्यायामांगत्वख्यापनार्थम् अंगत्वं चोक्तमेव
कृत्वेति वचनात् । अत एवोक्तं-सुश्रुतव्याख्यायां जञ्ज
मर्दनमपि व्यायामांतः पाल्येवेति तच्च विशेषात्पद्भ्या
उक्तं हि सुश्रुते-“ व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्ध
तस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव
इति ॥ १६ ॥

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लम
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ।

स०-अतिव्यायामतस्तृष्णादयो भवन्ति।तृष्णेति पृ-
पदम् । तेन तृष्णादीनां पदानामकृतसमासानां निदे
दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतर
सर्वेषां चातिव्यायामव्यापवद्योतनार्थः ॥ १७ ॥

प०-यथोक्तप्रमाणातिक्रमान् अतिव्यायामादा
वितान् तृष्णादिर्जायते । तृष्णा-पिपासा।क्षयो-रा
यक्ष्मा । प्रतमकः-तमःप्रवेशः श्वासो वा । तथा र
पित्तं-शोणितपित्तम् । श्रमः-खेदः । क्लमो-ग्लानि
ज्वरः छर्दिश्च वातोत्थौ ॥ १८ ॥

हे०-व्यायामप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-क्षयो-राजयक्ष
प्रतमकः-श्वासभेदः, श्रमः-कर्मन्द्रियाणां स्वव्यापाराक्षम
क्लमोऽबुद्धीन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

अतिव्यायामप्रसंगेनातिजागरादीनामपि व्यापदो
दर्शयति—

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ।
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ॥ १८ ॥

स०—व्यायामादीनां भाष्यांतानां द्वंद्वः।तान्यादिर्यस्य
साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम् । अयथाबलमारंभः
साहसं तद्गजन्सेवमानो विनश्यति । क इव । सिंह इव
गजमतिमहावर्ष्माणमाकर्षन्नाक्रामन्यथा विनश्यति तथा-
ऽयथाबलमारंभेण व्यायामादिना नरो मार्यत इति १८ ॥

प०—प्रसङ्गेनाह—प्रतिषेधमन्यत्रापि—व्यायामा-
दीनां साहसमतिसेवां भजन् पुरुषो विनश्यति ।
यथा सिंहो विक्रमवानिति स्वल्पबलो महाबलं
दन्तिनमाकर्षन् स्वयमेव व्रुद्यति । यद्यपि
सिंहो धैर्यवांस्तथापि किं गजं स्थानात् स्थानान्तरं
नेतुं शक्तः संगमाकर्षणेव प्राणांस्त्यजेत् । एवं ननु
धनुराकर्षणादिकं साहसं भजन् विनश्यति । जागर-
मस्वप्नः । अध्वा पन्थाः । स्त्रीसेवा । हास्यं
भाषणमेवमादिव्यायामादनन्तरं कपायद्रव्यैरुद्धर्तनं
कार्यम् ॥ १८ ॥

हे०—व्यायामप्रसंगंजागरादीनां यथोक्तप्रमाणातिक्रमे दोष-
माह—गजमाकर्षन् सिंह इव यतः साहसतः अयथाबल-
मारंभः—साहसं, नाहि व्यायामाद्यतिभजनपर्याप्तं पुंसां बल-
मस्ति। अध्वस्त्रीशब्दाभ्यां गमनसंभोगौ लक्ष्येते, आदिशब्देन
धनुराकर्षणादि ॥ १८ ॥

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥

स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १९ ॥

स०—उद्धर्तनस्य कफहरादयश्चत्वारो गुणाः ॥ १९ ॥

प०—अतस्तद्गुणानाह—भवतीति वाक्यशेषः। उद्धर्तनं-
कफहरं कफघ्नं, मेदसो—धातोः, प्रविलापनं—विलीन-
विग्रहकारि । तस्यापकर्षकम् । अङ्गानां—शिरः-
पाण्यादीनां स्थिरीकरणं दाढर्थावहम् । तथा परम-
त्यर्थं त्वक्प्रसादकरम् । त्वचः प्रसादं नैर्मल्यं
करोति । कृते चोद्धर्तने स्नानं विधेयम् ॥ १९ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारोद्धर्तनं विधत्ते—उद्धर्तनं कफ-
हरणादिगुणम् । अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम्। प्रविला (प) यनं

द्रवीकरणं, द्रवीकृत्य मेदसः शोषणमित्यर्थः । उद्धर्तनं क-
षायादिचूर्णैर्गार्त्रोद्धर्षणम् ॥ १९ ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥
कंडूमलश्रमस्वेदतंद्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥ २० ॥

स०—स्नानं दीपनं वृष्यमायुष्यं च भवति । ऊर्जा-
उत्साहः । बलं प्राणनम् । एते प्रददाति करोति यत्-
देवम् । कंडूत्यादि । कंडूादीनां द्वंद्वः । एतान् जयति
स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि ब्रौद्धव्यानि।
अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति । हर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम् ।
तथा च वक्ष्यति—“यकिंचिन्मधुरं स्निग्धं वृंहणं बलवर्ध-
नम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥” इति ।
यथा स्नानं जाठराग्नेर्बहिर्निर्गतानि रोमकूपाश्रितान्य-
र्चीषि रुद्ध्वाऽन्तर्नयति ततश्चाग्नेः प्रबलत्वं कुर्वद् दीपनं
संपद्यते । यथा शीतकाले शीतानिलस्पर्शसंरुद्धस्य
जाठराग्नेः प्रबलत्वम् । बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट ।
स्नानेन आजकाग्न्यं त्वगाश्रितं पित्तमेतःप्रविशद्दूष्माणं
संवर्धयति तेन तद्दीपनम् । अत एव परिपेकं जलमु-
ष्णमिष्यते । यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न देह-
स्यांतः प्रवेशयति । शीतकाले यच्छीतानिलस्पर्शसंरुद्ध-
स्याग्नेः प्रबलत्वं तत्काल एव तस्मिन् कालस्वभावा-
दिति ब्रौद्धव्यम् । तथा चान्यतौ शीते सति मंदाग्नि-
त्वमेव दृश्यते । यथा वर्षास्वग्निमांदादेवांतर्बहिर्वहिसं-
धुक्षणं भोजनं समुपदिष्टम् । तथा च मुनिः—“व्यक्ता-
म्ललवणस्त्रेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।” विशेषशीत
इत्यादि ॥ २० ॥

प०—तदर्थमाह—स्नानं दीपनादिगुणयुक्तम्, कण्डूवा-
दिघ्नं, दीपनं स्नानमित्यभेदं वस्तुतत्त्वम्।जाठराग्निम-
र्चीषि वचोरूपाणि रोमकूपेभ्यो निर्गच्छन्तीति तानि
शीतस्पर्शस्वभावं रोमकूपानपिधायान्तर्नीत्वा जाठ-
राग्निमुत्तेजयति । यथा हेमन्ते शीतानिलस्पर्शसंरुद्ध-
कायाग्निर्बहिर्निर्गमाद्विवृद्धः संपद्यते । वृष्यं—शुक्र-
वृद्धिकारि । आयुष्यमायुषं हितम् । ऊर्जस्तेजः
कान्तिमत्वम् । बलं—सामर्थ्यं, तद्ददाति। कण्डूवादि-
जिह्व । तन्द्रा—सुप्तरथैव सुप्तता । तथा चागमः।
“निद्रार्तस्य विषयग्रहणं तन्द्रा ।” पाप्मा-पापम्-
तानि जयति ॥ २० ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारा स्नानं विधत्ते-स्नानं-दीपनत्वा-
दिगुणम् अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धं, दीपनं प्रभावात् । केचिदत्र
युक्तिमाहुः—“वाह्योऽगसेकैः शीताद्यैरुमान्तर्यामपीडितः ।
नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पात्रकः ॥” इति । वृष्यं
वृषाय स्त्रीप्रसंगिने हितं शुक्रवर्धनमित्यर्थः । ऊर्जोत्साहः,
मलस्त्वगुपलेपः, मनःकर्मद्रियव्यापारे सति बुद्धीन्द्रियो-
परमस्तन्द्रा । दह्यमानवत् दुःखं दाहः, पाप्मा-पापम् ॥ २० ॥

**उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥
तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ २१ ॥**

स०—उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः
प्राणकृत् । तेनैवोष्णोदकेनैवोत्तमांगस्य शिरसः परिषेको
विधीयमानः केशचक्षुषां बलहृत् । प्राण्यंगानां समा-
हार एव द्वंद्व इत्यस्य प्रायिकत्वात्केशचक्षुषामित्युप-
नमेव ॥ २१ ॥

प०—कायस्याधोऽधरविभागे यः उष्णाम्बुना
परिषेकः, स बलावहो बलप्रापकः, प्रकृतत्वात्तस्यैवाधः-
कायस्य तेनैवोष्णाम्बुना परिषेकः स्नानमुत्तगाङ्गस्य-
शिरसः, केशचक्षुषां बलहृत् । केशाश्चक्षुषी च तेषां
बलमपहरति ॥ २१ ॥

हे०—उष्णशीतमेदमिन्नस्य स्नानस्य विषयमाह-उष्णाम्बुना
यः परिषेकः सोऽधःकायस्य बलावहः स एवोत्तमांगस्यो-
र्ध्वकायस्य केशचक्षुषां बलहृत्, तस्मात्केशचक्षुषां बलाधिभिः
शीतेन वारिणा स्नातव्यमितररुष्णेनेत्यर्थसिद्धं नत्वेकस्मिन्
स्थाने शीतोष्णयोः प्रयोगः क्रियासंकरे दोषापत्तेः ।
संग्रहे तु—“ नाऽनाप्लुत्य शिरः स्नायात् न जलेऽप्ये न
शीतले ।” इति ॥ २१ ॥

स्नानं येषामपथ्यं तान् दर्शयितुमाह—

**स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् २२ ॥**

स०—नेत्रे चास्यं च कर्णे च तत्र रोगाः । अर्दितं च
नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिमारश्च ते विद्यन्ते येषां त एवम् ।
तेषु गर्हितमर्दितम् । एवं शेषेषु योज्यम् । अर्दितादीनां
द्वंद्वस्ततो मतुप् । तेनार्दितादिभ्यम् गर्हितमिति
योज्यम् । एवं शेषेष्वपि ॥ २२ ॥

प०—अर्दितादिवातानां स्नानं गर्हितं निन्द्यम् ।
अर्दितो-वातव्याधिर्वक्ष्यमाणलक्षणः । नेत्ररोग-

श्चक्षुष्पीडा । आस्यरोगः आसिका
आस्यम् । अतिश्लेष्मावृतत्वात् कर्म
आसिका । कर्णरोगः श्रवणपीडा । अतिस
प्रतिहतपुरीषव्याधिः । आध्मानं वायुना ज
पीनसो नासास्त्रावः । अजीर्णमामविष्ट
भेदेन त्रिविधम् । भुक्तवान्-कृताहारः ।
गर्हितं निन्दितमसेव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—अर्दितादौ स्नानं निषेधति-अर्दित-
आध्मानमुदरापूरणं, भुक्तवान्—कृतभोजनः,
निषिद्धम् ॥ २२ ॥

**जीर्णं हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरये
न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध**

स०—जीर्णं सम्यक्परिणते पूर्वं आहारे अ
किमद्यात् । हितं पथ्यम् । मितं मात्रया युक्त
ह्यतिमात्रं वा भुक्तं दोषाय स्यादतो मितम्
दित्यादि । वातविण्मूत्रादीनां संबन्धिनां वे
भूतानपि बलान्नेरयेन प्रवर्तयेत् । न वेगि
संजातवातविण्मूत्रवेगस्तमकृत्वा नान्यकार्य
नान्यत्कार्यं कुर्यादित्यर्थः । नाजित्वेत्यादि
शक्यः साध्यस्तं रोगमजित्वा नान्यकार्य
योज्यम् । स ह्युपेक्षितो दुःसाध्यो साध्यो
साध्यशब्दोपादानादासाध्यामयप्रतिपन्नो न
श्चिकित्सानैफल्यदिति द्योतयति ॥ २३ ॥

प०—कृते स्नाने भोजनं भोक्तव्यमित्यत
सम्यक्परिपाके ह्यस्तनेऽन्ने, हितं पथ्यं, मि
तद्भोजनमथात्—भक्षयेत् । वेगान्-व
दीन्, बलात्प्रयत्नात् नोदीरयेत्-न
वेगितः सन् जातवेगः प्रत्युपसि
दिः सन् नान्यकार्यः स्यात् नान्यानि
भेत । यस्माद्वेगविधारणेन व्याधयो
साध्यं-साधलक्षणयुक्तमामयं, नाजित्वा-
त्सामकृत्वा, नान्यकार्यकृत् स्यात् । य
व्याधिरुपेक्षितोऽसाध्यतां याति । वचन
साध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्व
मिथ्योपचाराद्देवाद्वायात्यवस्थान्तरं गदः
भोजनं विधत्ते-ह्यस्तने जीर्णं नेत्रस्यद्याद्भुज
देशकालाद्युचितं, मितं—यथोक्तमात्रं, ननु ।

स्योक्तिरप्रस्तुता मैवं, क्रियाप्राधान्याद्विहारत्वमाहारस्य । क्रियाप्रधानो हि विहारः, द्रव्यप्रधान आहारः, अयमेव विहारआहारयोर्भेदः क्रियाद्रव्ययोरुभयत्र भावात् । संग्रहे तु—
“अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽत्ययात् । अभिनन्द्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च शक्तितः ॥ पक्वं सजलमेकांते यथासुखमिति ब्रुवन् । प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्माने । नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःखजीविनाम् । स्त्रीजितह्नीवपतितक्रूरदुष्कर्मकारिणाम् ॥ गणारिगणिकासत्रधूर्तानां पणिनां न च । नोत्संगे भक्षयेद्द्रव्यान् जलं नांजलिना पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबंधं नाद्यादस्मिन्नेतरेण ॥ न भुक्तमात्र आयस्येन्न निषिद्धं भजेत्सुखम् ॥ ” इति । एवं प्रबोधदयो भोजनांता यद्धक्रमा विहारा उक्ताः । तांश्चावश्यकर्तव्यान्मन्यमानेषु नरेषु वेगोदीरणवेगधारणव्याध्युपेक्षाः संभाव्येरन् अतस्तत्प्रातिषेधं करोति । तत्र वेगोदीरणं निषेधति—वेगाः वाताविष्मन्नादयः, किं प्रवर्तमानानपि न प्रवर्तयेत् नेत्याह—बलादप्रवृत्तान् प्रवर्तयेदित्यर्थः । वेगधारणं निषेधति—वेगितः—संजातवेगः सन्नन्यकार्यो न स्याद्वेगानेतेषु जेदित्यर्थः । व्याध्युपेक्षां निषेधति—आमयमजित्वाऽन्यकार्यो न स्यात्, आमयमेव जयेदित्यर्थः । किं सर्वमित्यत आह—साध्यम् । असाध्यस्तु प्रयत्नवैयर्थ्यादुपेक्ष्य एव इति बद्धक्रमविहारव्याख्या ॥ २३ ॥

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् २४

स०—सर्वभूतानामशेषप्राणिनां यस्मात्सुखार्थाः

प्रवृत्तयः कर्माणि । मता अभिप्रेताः सुखं च शर्माख्यं धर्माद्विना न भवति तस्मात्कारणाद्धर्मपरो धर्मप्रधानः स्यात् । धर्मादिति पृथग्विनेति पंचमी ॥ २४ ॥

प०—सर्वभूतानां—सर्वप्राणिनां, सर्वाः प्रवृत्तयः—सर्वाः क्रियाः, सुखार्थाः—सुखनिमित्ताः, मता—अभिप्रेताः । सुखं—दुःखाभावः । धर्माद्विना—धर्मादन्यत्र धर्मं वर्ज-

यित्वा, सुखं नोत्पद्यते । तस्माद्धेतोर्धर्मप्रधानो धर्मपरः स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । या या क्रिया क्रियते कायादिभिः सा सा धर्ममूला कार्येति ॥ २४ ॥

अथावद्धक्रमान् विहारान् व्याचष्टे—ते च प्रायेण धर्मरूपाः । तत्र धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वेन हेतुमाह—सुखार्था इति सुखमारोग्यम् । उक्तं हि चरके—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ” इति । यद्यपि पोडशात्मकाच्चिकित्सनादारोग्यं तथापि धर्मसहकृतादेवेति धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वम् ॥ २४ ॥

भक्त्या कल्याणमित्राणि संवेतेतरदूरगः ॥ २५ ॥

स०—कल्याणे शुभकर्मेणि मित्राणि सहाया उपदेशादिना कल्याणमित्राणि तानि भक्त्या अदंभमतिः सन् भजेत् । इतराणि कल्याणमित्रापेक्षयेतराणि पापमित्राणि तेभ्यो दूरगस्तद्वर्जनपरः । सत्संगो हि दृष्टादृष्टानर्थकरः । दूरग इत्यस्माद् दूरे स्थितः ॥ २५ ॥

प०—कल्याणमित्राणि—श्रेयःसुहृदो, भक्त्या वाङ्माय-भनोभिः प्रहृतया—प्रयत्नेन, सेवेत । इतरदूरगः सन् इतराणि—कल्याणमित्रापेक्षया पापकर्तृणि, तेषु दूरगः । दूरे तिष्ठन् वर्ज्यास्ते इत्यर्थः । कल्याणमित्राणि यानि ज्ञानादिकमुपादिशन्ति लोकद्वय-हितैषीणि वृद्धगुरुब्राह्मणार्दानि ॥ २५ ॥

हे०—सन्मित्रसेवां विधत्ते—कल्याणानि कल्याणहेतुत्वात्, इतराप्यकल्याणानि तेभ्यो दूरगः, सन्मित्राणि कल्याणानि मित्राणि, सेवेत । कया भक्त्या । यद्यपि भक्तिः सेवैव तथापि फलानुसंधाननिवृत्त्यर्थमेव भुक्तम् एवं हि कृतं कर्म महाफलं भवति । अतएव वक्ष्यमाणान्यपि कर्माणि अवश्यकर्तव्यबुद्ध्या कर्तव्यानि न तु फलानुसंधानेन ॥ २५ ॥

हिंसा स्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ।

संभिन्नालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम् ॥

पाप कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् २६ ॥

स०—हिंसा प्राण्युपघातः । स्तेयं चौर्यम् । अन्यथा-कामो निषिद्धकामसेवा पशुस्त्रीगमनादि । एतत्त्रिविधं कायिकं पापं कर्म । पैशुन्यं परेषां भेदकृद्बचनम् । परुषममृदुवचनम् । अनृतमसत्यवचनम् । संभिन्नालापोऽसंबद्धप्रलपनम् । चतुर्विधमेतद्वाचिकम् । व्यापादः प्राण्युपघातचिन्ता । अभिध्या परगुणाद्यसहिष्णुता । दृग्विपर्ययं शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादित्रिविधमेत-

१ तत्रालौकिकत्वाद्दृष्टार्थात्वादप्रवृत्तानां यज्ञादीनां शास्त्रात्प्रवर्तनं, लौकिकत्वाद्दृष्टार्थात्वाच्च प्रवृत्तेभ्यश्च सांसभक्षणीदभ्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः । अथवा यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । धर्मः पुरुषगुणः कर्तुः प्रियहितकरो मोक्षहेतुः, अतीन्द्रियोऽन्त्यसुखसंविज्ञानवरोधी, पुरुषान्तःकरणसंयोगविशुद्धाभिसिधेजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननिमित्तः ।

न्मानसम् । तदेतद्विंशतिं दशधा पापं कर्म कायवा-
ङ्मानसैस्त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प०--इत्येवं दशधा पापं कर्म कायवाङ्मानोभिस्त्य-
जेत् । तत्र हिंसा-प्राण्युपघातो मारणम् । स्तेयं परद्रव्या-
पहारश्चौर्यम् । अन्यथाकामोऽगम्यागमनं, परस्त्री-
गमनमेवं कायिकं त्रिविधम् । पैशुन्यं परदोषसूचनम् ।
परुषं-तीक्ष्णवचनम्, परमर्मस्पर्शनं वा । अनृतम-
सत्यवचनम् । संभिन्नालापं परेषां भेदजननम् ।
विपरीतभाषणमसंबद्धप्रलापः । एवं वाचिकं चतुर्धा ।
व्यापादः-सत्त्वावद्वेषः । अभिध्या अन्यायेन परद्रव्ये
स्पृहा । दृष्टिविपर्यया मिथ्यादृष्टिः । शास्त्रदृष्टि-
वैपरीत्यं नास्तिकत्वम् । नास्ति दत्तं नास्ति-हुतं,
नास्ति इह लोके नास्ति परलोके एवं दृग्विपर्ययः ।
एवं मानसं त्रिविधमिति ॥ २६ ॥

हे०-पापं निषेधति-तद्दशविधम् । तत्र हिंसा-प्राणिवधः,
स्तेयं चौर्यम्, अन्यथाकामोऽगम्यागमनं, पैशुन्यं-परस्य
प्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनं, प्रत्यक्षं तु परुषम्, अनृतमसत्यम्,
संभिन्नालापोऽसप्रलापः, व्यापादः-परानिष्टाचिन्ता, अभि-
ध्या-परस्त्रापहरणेच्छा, दृग्विपर्ययः--आप्तवाक्येष्वप्रा-
माण्यवृत्तिः, दृक्शब्देनात्र दृष्टोऽर्थ उच्यते ॥ २६ ॥

अवृत्तिव्याधिशोकार्तानुवर्तत शक्तितः ॥ २७ ॥

स०--न विद्यते वृत्तिर्येषां तानवृत्तीन् । शक्त्या
यथासामर्थ्यमनुकूलं गच्छेत् । तथा व्याधिना शोकेन
चार्ताश्च ॥ २७ ॥

प०--अवृत्तिकान्-वर्तनोपायरहितान् । व्याधिभि-
रार्तान् पीडितान् शोकिताननुवर्तत । दानचिकि-
त्साशोकापनोदनैः प्रतिकुर्वीत । शक्तितः यथाश-
क्ति ॥ २७ ॥

हे०-आर्तानुवृत्तिं विधत्ते-अवृत्तिः-जीवनोपायाभावः, शोक
इष्टवियोगजं दुःखम्, अनुवर्ततार्तिनिवारणे प्रयत्नेत ॥ २७ ॥

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् २८ ॥

स०--कीटान् पिपीलिकांश्चात्मवत्पश्येत् । स्वशरीरतु-
ल्यानित्यर्थः । किमु सतोऽसाधून्वा । कीटपिपीलिकमग्या-
त्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थः । कीटपिपीलिकमिति
क्षुद्रजंतव इत्येकत्वम् ॥ २८ ॥

प०--कीटाः-वृश्चिकादयः क्रमयः । पिपीलिकाः-सूक्ष्म-
प्राणिनः । एवमपि क्षुद्रजन्तूनात्मवत् आत्मना तुल्यं

सततं नित्यकालं पश्येत् ईक्षेत् । यथा
खादीनि जीवितप्रियत्वं च तथा ऽन्-
स्वजीवितप्रियत्वादीनि । एवं तेषु
कार्यमिति ॥ २८ ॥

हे०--भूतदयां विधत्ते-कीटपिपीलिकम
किं पुनर्ब्रह्मिणादिकम् "आत्मनः प्रतिकूला
समचारेत्" इति ॥ २८ ॥

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन

स०--देवादीनां द्वंद्वः । देवादीनि
ज्ञानवृद्धाः शीलतपोवृद्धाश्च । नृपो राजा
मानप्रामी वैश्वदेवांतं समुपस्थितः ॥ २९ ॥

प०--देवादीनर्चयेत्-पूजयेत् । वि-
वृद्धाः-ज्ञानशीलतपोब्रह्मचर्यव्रतादिषु स-
भूपालाः । अतिथयः--आगन्तुका
इति ॥ २९ ॥

हे०--पूज्यपूजां विधत्ते-पूज्या देवादय
मिरात्मनोऽधिकः ॥ २९ ॥

विमुखान्नाथिनः कुर्यान्नावमन्येत

स०--अर्थिनो याचकान्प्रत्याख्यात
कुर्यात् । नावमन्येत नावमानयेन्न च प-
क्षिपेत् परिभवेत् ॥ ३० ॥

प०--अर्थिनो-मनुष्यान् विमुखान्-हं-
ख्यानावज्ञानजननपरुषवचनैर्न कुर्यात्
पूजा । तिरस्कार-आक्षेपः । किं भवति
विज्ञातं वा वितण्डारूपो नो क्षेपणमि-

हे०--याचकद्वेषं निषेधति सा द्विधा ।
ज्ञापपरुषमापणं चेति ॥ ३० ॥

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्य

स०--अरौ शत्रवपकारपरेऽपि स
स्यात् । ननु रिपुरपकारक एव तत्किं
विशेषणेन । तथा च माघः । उपक-
मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि
मेतयोः । नहि सर्वदैवारिपकारं कर्तुं श-
तर्हि कदाचिदेव । हेत्वधीनत्वादपकारका
दिदोषवत् । यथा वातादयो दोषा दूषण

संतः कदाचिद्विकारकत्वे समर्था भवन्ति कदाचिन्नैव । दोषत्वं सर्वदैव तेषाम् । तस्मादपकारपर इति युक्तं विशेषणम् । अपकारिण्युपकारकृत्यात् किं पुनर्युपकारक इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३१ ॥

प०--अरौ शत्रावपकारकरेऽप्ययुक्तकारिण्युपकार-प्रधानस्तत्पर एव स्यात् । अरेर्यदरित्वं तत्सर्वदैवास्य मनसि वर्तते किन्त्वपकारकारित्वं कदाचित्कं, तस्यापकारं तस्यापकारकारित्वं न सर्वदेति । एवम-पकारकरेऽपि शत्रौ उपकारप्रधानेन भवितव्यं, किं पुनस्तमपकारमकुर्वति । अपकारशब्दो विशेष-णार्थो बोद्धव्यः ॥ ३१ ॥

हे०--परोपकारं विधत्ते--किंपुनरपकारपरं मित्रादौ अपकारासमर्थोऽप्यिरिस्ताति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३१ ॥

संपद्विपत्स्वकमना हेतावीर्येत्फले न तु ॥ ३२ ॥

स०--संपत्सु विपत्सु चैकमनाः समचित्तः । संपत्सु विषक्तेन विपत्सु विषादादिना न भाव्यमित्यर्थः । हेता-वित्यादि । हेतौ कारणे ईर्येत् । यथा । अयमेवं श्रुत-त्यागादिगुणवान् कस्मादहमप्येवं न भवेयम् । फले नतु परकीये शोभने फले वञ्चालंकारादिके नेर्येत् ३२

प०--संपदः समुद्भवः, विपदस्तासामेव विघटनं, तास्वेकमना आत्मनैव समचित्तः स्यान्न संपत्सूत्सिक्तो न विपत्सु विषादी । हेतावीर्येत्--संपत्करे वस्तुनि ईर्या कुर्यात्, न फले परसमृद्धिसद्वृत्तश्रुतत्यागादिके परस्य गुणैर्जाते तन्निमित्त एव ईर्येत् नतु तत्प्राप्तौ । अयमेव गुणवान् तुल्येऽपि पुरुषत्वेऽहमप्येवं गुण-विभूषितो न कथं भवेयमित्येवं हेतौ यत्रः कार्यो, येनापूर्वं श्रुतादिकमुपजायेतेति ॥ ३२ ॥

हे०--निर्विकारत्वं विधत्ते-हर्षहेतुपु संपत्सु विषादहेतुषु विपत्स्वेकमना हर्षविषादरहितचित्तो भवेत् । ईर्या निषेधति--परोत्कर्षासहनमीर्या तां न कुर्यात् । यो हि बुद्धिमान् स हेतावीर्येन्न फले । एतदुक्तं भवति एकं फलमुद्दिश्य, तत्साधनमनुतिष्ठद्भिः परस्परैर्यथाऽनुष्ठेयं तथाह्यनुष्ठितं सम्यगाद्यु निष्पद्यते । अथ दैवानुकृत्यादे-कस्य फले सिद्धे तत्रैतैरीर्या न कर्त्तव्या, सा हि न फलस्य साधनं, प्रत्युत पापपरितापयोरिति ॥ ३२ ॥

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ३३ ॥

स०--काले प्रस्तावे । हितं पथ्यम् । मितं न बहु अविसंवादि सत्यम् । पेशलं मनोज्ञं ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

प०--बचो ब्रूयाद्भवेत्, काले योग्ये प्रस्तावे हितं धर्म्यमित्यर्थं प्रियं, पथ्यम् । मितं स्वल्पं, परिमितमवि-संवादि--तथ्यं, सत्यरूपम् । पेशलं श्रुतिसुखं, स्नि-ग्धभाषितं मनोज्ञम् । रम्यमिति यावत् ॥ ३३ ॥

हे०--भाषणं विधत्ते--काले प्रस्तावे ब्रूयात् । तच्च हितं--पथ्यं, मितं--विविधितार्थप्रकाशनमात्रम्, अविसंवादि--सत्यं, पेशलं--मधुरम् ॥ ३३ ॥

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ।
नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शंकितः ३४

स०--पूर्वाभिभाषी पूर्वालापी स्यात् । सुमुखो गतभु-कुटिः । सुशीलः शोभनस्वभावः । तथा करुणया मृदुरार्द्रसंतानो मातेव पुत्रे । एकोऽद्वितीयः सन्मुखी न स्यात् । तथा च भगवान् व्याजः । मात्राचारे मायया वर्तितव्यमिति । तथा सर्वत्र मित्रस्वजनादिष्वपि शंकि-तोऽविश्वस्तो न स्यात्तेषां वैमुल्यदोषप्रसंग-मयात् ॥ ३४ ॥

प०--करुणया मृदुः करुणामृदुः । पूर्वाभिभाषी-प्रथमतरालापी । सुमुखः--शोभनवदनः, विगतभु-कुटिः । सुशीलः--शोभनस्वभावः, अपरुषचेष्टः, दयालुः, शुद्धसंतानः, आर्द्रचित्त इति । पुमान्नैकः सुखी स्यात्, किं तर्हि ब्राह्मणज्ञातिमित्रभृत्यादिभिः सह साधारणविभवेन भाव्यम् । न सर्वत्र- न सर्व-विषये, विश्रब्धो-विश्वासी स्यात् । नापि सर्वत्र विश्वसेत् । तेषु स्वजनमित्रभृत्यादिषु शङ्कितः सा-शङ्कः स्यात् ॥ ३४ ॥

हे०--पूर्वाभिभाषित्वादिकं विधत्ते--पूर्वाभिभाषी यदृच्छासं-ङ्गते सुहादि तद्वचनापूर्वं कुशलप्रश्नादिकारी भवेत् तथा सुमु-खः प्रसन्नवदनः, सुशीलः--शिष्टानुमतव्यवहारः, करुणामृदुः--सत्येऽपि सामर्थ्यं कृपालुत्वात्परापकारसहिष्णुः । एकसुखि-त्वादिकं निषेधति--एकः सुखी न भवेत् । शान्तिभृत्यादिभ्यो यथायथमविभज्य सुखसाधनं नोपभुञ्जीत तथा सर्वत्र न विश्रब्धो न च शंकितो भवेत् । अविश्वसनीयेषु विश्वाससंश-कनीयेषु च शंकां न कुर्यात् ॥ ३४ ॥

शत्रूणां च निषेधनम् । अवष्टम्भनमायुष्मं भयं दंड-
धारणमिति । मौली शिरोवेष्टनयुक्तः । अनेनोपरि
पततां पतंगकीटादिमूत्रपुरीषादीनां रक्षा । तथा
सहायवान् । अनेनापि चित्तावष्टमः । दंडशब्दादत
इनिठनावितीनिः । मौलिशब्दाच्च ब्रीह्यादित्वात्तस्य
ह्याकृतिगणत्वमिति केचित् । आत्ययिक इति ।
अत्ययः कृच्छ्रं तस्मिन् भवमित्यभ्यात्मादित्वा-
डञ् ॥ ४३ ॥

प०—निशि रात्रौ न विचरेत् । आत्ययिके तु प्रयो-
जनवशतो रात्रिविचरणसाध्ये कार्ये दण्डी, मौली,
सहायवान् विचरेत् । अर्थबलायुक्तमनात्ययिके नैव
विचरेन्निशीति । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । दण्डशब्दो
दण्डः—सर्पादीनां तु त्रासनार्थं, स्वलितप्रतिष्ठानार्थं,
शत्रुनिवारणार्थम् । मौली—वेष्टितशिराः । शिरसि
प्रावृतमुपरिष्ठात्पततां लूतापतङ्गकीटादीनामारक्षणा-
र्थम् । सहायवान्—चौरयक्षरक्षःपिशाचादिप्रतिभय-
निषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

हे०—रात्रिपर्यटनं नियच्छति-यत्कार्यं कालप्रतीक्षां न
सहते तदाऽत्ययिकं, तस्मिन्सति दण्डादियुक्तः सन् रात्रौ
विचरेत् । मौलिः शिरोवेष्टनम् ॥ ४३ ॥

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छाया भस्मतुषाशुचीन् ।
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ४४ ॥

स०—चैत्यस्तु विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षवि-
शेषः । बुद्धालय इत्यन्ये । पूज्यो गुरुपुत्रादिः । ध्वज-
श्विहम् । अशस्ताश्वण्डालादयः । एषां छायाः । तथा
भस्म भूतिः । तुषो धान्यादित्वक् । अशुचिर्विट् ।
यद्वा उच्छिष्टं वस्तु । तदेतन्नाक्रामेत् । शर्कराः सूक्ष्म-
पाषाणाकृतिर्मृत्बण्डिका । तथा लोष्टं मृत्पिंडादिवण्डः ।
बलिर्देवताद्यर्चनम् । स्नानं प्रसिद्धम् । बलिश्च स्नानं
च बलिस्नाने तयोर्भुवौ बलिस्नानभुवौ । शर्करा लोष्टं च
बलिस्नानभुवौ च ता नाक्रामेत् ॥ ४४ ॥

प०—चैत्यः विशिष्टदेवताधिष्ठितो वृक्षविशेषो लोक-
प्रसिद्धः । यः प्रसिद्धः पूज्यो—गुर्वादिः । ध्वजो-
देवतागारमस्तके शूलचक्रादिसम्बद्धः पटेनोपलक्षितः ।
अशस्तममङ्गल्यवस्तुः एषां छायां नाक्रामेत् पादाभ्यां
न लङ्घयेत् । भस्म—दग्धानां गोमयादीनां सम्बन्धि ।

तुषो—धान्यच्छदि । अशुचि—शकृन्मूत्रा
शिलाचूर्णः । लोष्टं—मृन्मयं पाषाणतुल्यं
भूमिर्भूतादीनामुपहारस्थानम् । स्नानं
स्नातः तत्सर्वं पादाभ्यां नाक्रमेत्
दिति ॥ ४४ ॥

हे०—चैत्यादिच्छायास्वाक्रमणं निषेध
गृहाधिष्ठितो वृक्षः, पूज्यो—देवादिः,
अशस्तश्चण्डालादिः तेषां छायां नाक्रमेत्
भूतिं, तुषं—धान्यत्वचम्, अशुचि विप
शर्करादिव्याप्तान् भूपदेशान् शर्करा-
मृत्पिण्डः, बलिः— पूजा, स्नानं स्नानोदकम्
नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कंधमि
संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टया

स०—नदीं तरंगिणीं दोर्धीं न त
स्कंधमभि अग्निराशेरभिमुखं न व्रजेत्
चासौ नौश्च तां नारोहेन्नोच्चलेत् । संदि
थिलबंधनत्वाज्जर्जरत्वादतिभाराक्रांतत्वात्
संदेहः । चेति समुच्चये । वृक्षं च नारो
दुष्टयानवत् । यथा दुष्टयानमश्वादिकं
ति । दुष्टयानारोहणमपि चोक्तयानया ति

प०—नदीं-सरितं, बाहुभ्यां-भुजाभ्यां
येत्, मकरकर्मादिभिर्विघातभयान् ।
महान्तमाग्निराशिं, नाभिब्रजेत्-न संमु
सन्दिग्धां नावं—शिशिलबन्धनां, ज
मनासमर्थाम् । तथा सन्दिग्धवृक्षं—
देवताधिष्ठितं वा भंगुरं वा नारो
न तिष्ठेत् । कथं दुष्टयानवत् । यथा
ऽश्वादिके, एवं भङ्गया तस्याप्या
भवति ॥ ४५ ॥

हे०—बाहुभ्यां नदीतरणं निषेधति—न
स्कन्धाभिमुखं गमनं निषेधति—अग्निस्कन्धे
संदिग्धनावाद्यारोहणं निषेधति—संदिग्धा
ज्जना । दुष्टं यानं शङ्क्यमानपतनमश्वादि त
पादानं तदारोहणस्य निषेधोपायत्वख्यापनं

नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृ
स०—नासंवृतास्यः क्षुत्यादीन्कुर्यात्

विधाय कुर्यादित्यर्थः । क्षुतिश्छिक्का । हास्यं हसनम् ।
विजृम्भणं जृम्भिका । एषां समाहारद्वन्द्वः ॥ ४६ ॥

प०—असंवृतमुखो-नाच्छादितास्यो हतवस्त्रादिभिः,
क्षुतिः—छिक्का, हास्यं—हसनं, विजृम्भणं—जृम्भां न
कुर्यात् । आच्छाद्यास्यं पुनः जृम्भादिकं कार्यमित्युक्तं
भवति ॥ ४६ ॥

हे०—अनाच्छादितमुखस्य क्षवश्चादिकं निषेधति ४६ ॥

नासिकां न विकुष्णीयात्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।
नागैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ॥ ४७ ॥

नासां न विकर्षेत् । मलोत्सारणमात्रं तु कार्यमे-
वेति विशब्देन द्योतयति । अकस्मात्कारणं विना भुवं
पृथ्वीं न विलिखेन्नोत्कर्षेत् । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्विगु-
णमननुगुणं यथा भवति तथा न चेष्टेत न व्या-
प्रियेत । उत्कटकं स्थितमवस्थानं यस्य स
एवंभूतो नासीत् । चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः । अर्शो-
रोगाद्युत्पत्तेः ॥ ४७ ॥

प०—नासिकां-घ्राणं, न विकुष्णीयात् न निष्कर्षेत् ।
अर्शोऽर्शुदादिभयात् । भुवं भूमिमकस्मात्कारणं विना
न विलिखेत्-निर्घर्षयेत् । अकारणमङ्गुल्यादिभिल्ले-
खनं तस्या न कुर्यादित्यर्थः । अङ्गैर्हस्तपादादिभिर्वि-
गुणमननुगुणं विस्पष्टं कृत्वा न चेष्टेत नेहेत, तेन
करचरणविकारान् वर्जयेदित्युक्तं भवति । शूलाङ्ग-
भङ्गादिभयात् । तथोत्कटकः स्थितः सन्नासीत् ।
उत्कटकस्थानाच्चिरावस्थानेन गुदस्थाने अर्शाद्या
उत्पद्यन्ते ॥ ४७ ॥

हे०—नासिकानिष्कर्षणं निषेधति-नासिकाच्छिद्रोपलक्ष-
णम् । उक्तं हि सुश्रुते—“न बालकर्णनासास्रोतोदशानाक्षिवि-
वराण्यभिनिष्कुष्णीयात्” इति निष्कारणं भूमिविलिखनं
निषेधति—नाकस्मादिति विगुणामंगचेष्टां निषेधति—नागै-
रिति विगुणमनार्जवं, चिरकालमुत्कट्टासनं निषेधति—नासी-
तोति ॥ ४७ ॥

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ।
नोर्ध्वजानुश्विरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ४८ ॥

स०—देहादीनां द्वन्द्वः। एषां सम्बन्धिनीश्चेष्टाः क्रियाः
श्रमात्खेदात् पूर्वं विनिवर्तयेत् । तावद्भ्रनुराकर्षादि
कुर्याद्यावन्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः । तथा ऊर्ध्वं जा-

१ अत्र “नासीतोत्कटकश्चिरम्” इति पाठान्तरम् ।

नुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुश्विरं नासीत् । नक्त रात्रौ
द्रुमं तरुं न सेवेत । तदाश्रितकीटमूत्रशकृदादिपात-
रक्षार्थम् ॥ ४८ ॥

प०—देहश्च वाक् च चेतश्च तानि देहवाक्चेतांसि
तेषां चेष्टाः क्रियाः, प्राक् श्रमात्-खेदात्पूर्वं, यावन्ना-
तीव श्रमो भवेत्तावद्विनिवर्तयेत्-परिहरेत् । तेनैतदुक्तं
भवति । तावद्देहवाक्चेतोभिर्गमनाध्ययनचिन्तना-
दिकर्म कार्यं, यावन्नातीव श्रमो भवेदिति । ऊर्ध्वं
जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुः । उत्तानः सन्जानुनी
सङ्कोच्य न चिरं तिष्ठत् । तथा नक्तं रात्रौ, वृक्षं
न सेवेत ॥ ४८ ॥

हे०—श्रमोत्पत्तेः प्रागेव सर्वचेष्टोपरमं विधत्ते—व्यायामस्य
श्रमैकफलत्वाभिन्नवृत्तिकालाभिधानाच्च तद्व्यतिरेकोऽत्र देह-
चेष्टा ग्राह्या । चिरकालमूर्ध्वजानुस्थितिं निषे-
धति—यो जङ्घ्ये संकोच्योत्तानः शेते, यश्चोर्ध्वं तिष्ठत्यूर्ध्व-
जानुः । रात्रौ द्रुमादिसेवां निषेधति ॥ ४८ ॥

तथा चत्वरचैत्यांस्तश्चतुष्पथसुरालयान् ॥
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न ॥ ४९ ॥

स०—चत्वरं त्रिपथम् । अन्ये त्वाहुः । यत्र प्रदेशे
नगरनिवासिनो ग्राम्यः या समेत्य नानाविधाः कथाः
कुर्वन्ति स चत्वर उच्यते । चत्यांश्चैत्यसमीपः । चतु-
ष्पथं मार्गचतुष्टयसंगमः । सुरालयो देवगृहम् ।
एतांश्च नक्तं न सेवेत । सूना वध्यस्थानम् । अटवी
निर्जनो देशः । शून्यगृहमुजटभवनम् । श्मशानं पितृ-
वनम् । तानि दिवाऽपि न सेवेत । अपिशब्देन रात्रौ
नितरामसेवनमाह ॥ ४९ ॥

प०—तथा-चत्वरादीन् नक्तं न सेवेत् । चत्वरं-त्रिपथ-
माहुः । चत्वरः-प्रदेशविशेषो नगराद्ग्रामाद्ग्रहार्नि-
र्गत्य यो भवति यत्र नगरनिवासिनो ग्रामनिवासिनो
वा स्वैरेणागत्य नानाविधाः कथास्तास्ताश्चिन्त-
यन्ति स चत्वर इति । केचिच्चैत्यान्तश्चैत्यसमीपं,
चतुष्पथं चत्वारो मार्गाः यत्रैकीभवन्ति । सुरा-
लयो देवगृहम् । सूनादिकं दिवापि न सेवेत ।
सूना-यातनास्थानम् । अटवी-अरण्यम् । शून्यगृहं-
निर्जनमन्दिरम् । श्मशानं-शवदाहस्थानम् । एतानि
दिवापि न सेवेत किमुत रात्रौ ॥ ४९ ॥

हे०—ग्रामाद्ग्रहियत्र ग्राम्याः सर्वे कथाः कुर्वते यश्च त्रयाणां पथां मङ्गलः स चत्वरः, चैत्यांतः—चैत्यसमीपं, चतुष्पथश्च-तुणां पथां संगमः, सुरालयो-देवकुलं, सूनादिसेवां निषेधति-सूना-वध्यस्थानम्, अटव्यरण्यम् अपिशब्दाद्वात्रा-वपि न ॥ ४९ ॥

सर्वथक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च ॥५०॥

स०—आदित्यं सर्वथोद्यंतमस्तं यांतं प्रतिमागतं ज-लादृशादिषु प्रतिबिंबितमुपरक्तं राहुग्रस्तं वा नेक्षेत । तथा भारं शिरसा न च वहेन्न नयेत् । प्रततम-विरतं सूक्ष्मवस्तु नेक्षेत । दीप्तं चामेध्यं चाप्रियं चाति-प्रततं नेक्षेत । ननु तर्हि सर्वथा नेक्षेत्यनेन कोऽर्थो यतो रविरपि दीप्तो दीप्तग्रहणेनैवास्य दर्शननिषेधः सिद्धः । अस्यैवेतत् किन्तु सर्वप्रकारमादित्यं नेक्षेत । दीप्तं त्वनवरतं नेक्षेतेति ॥ ५० ॥

प०—सर्वथा-सर्वप्रकारेण, आदित्यं नेक्षेत न पश्येत् । “नोद्यन्तमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम् । उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ।” तथा-शिरसा-मूर्ध्ना, भारं न वहेत्, स्थानात् स्थानान्तरं न नयेत् । सूक्ष्मं-दुर्निरीक्षम् । प्रततं-संततमनवरतो, नेक्षेत-न पश्येत् । तथा दीप्तं वह्नयाद्यन्यदप्यतिते-जस्विरूपं, नेक्षेत । अमेध्यमशुचिविष्णूत्रादिकं, विप्रियमनभिप्रेतं द्विष्टं नेक्षेत ॥ ५० ॥

हे०—आदित्यदर्शनं निषेधति-ननु “नोद्यन्तमस्तमायांतं तपन्तं प्रतिमागतम् उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वातिरो-हितम् ॥” इति संग्रहे । इह तु “सर्वथा” इति विरोधः । मैवं, योह्यदृष्टमेव दोषं जिहासुस्तं प्रत्युदया-दिनिषेधः । यस्तु दृष्टमपि तं प्रति सर्वथाप्रकारमित्यवि-रोधः । पुरस्ताद्दीप्तनिषेधादेव निषेधे सिद्धेऽप्युदयाद्यद्दी-प्तावस्थामु निषेधार्थमिदम् । शिरसा भारवाहनं निषेध-ति न भारमिति । प्रततादिदर्शनं निषेधति—प्रततं-विस्फा-रिताक्षं क्रियाविशेषणमिदं, सूक्ष्ममणु, दीप्तं तेजस्वि, अमे-ध्यमशुचि, अप्रियं-द्विष्टम् ॥ ५० ॥

मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ॥५१॥

स०—विक्रयो विनिमयः । इत्यप्रमाणमधुनेदं दीयत इति । संधीयते येन तत्सन्धानमनेकद्रव्यसम्भारो येन

तन्मद्यं यथावत्प्रमाणेन सन्धीयते । दानं यथाश-स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनम् । आदानं च यश्शास्त्रमेव परस्माद्ग्रहणम् । एतेषां द्वंद्वः । ततो म-शब्देन पट्टीसमासः । मद्यविक्रयादीनि नाचरेत् । द्वि-विषयं चैतद्वाक्यमिति बोध्यम् । सर्वस्य तु निषेध-क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् ॥ ५१ ॥

प०—विक्रयो-विनिमयः, पण्यम् । सन्धीयतेऽ-नेति सन्धानम् । दानं-यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपरः-त्वापादनम् । आदानं च यथाशास्त्रमेव परस्माद्-ग्र-हणम् । मद्यविक्रयादिर्द्विजातिर्नाचरेत् न कुर्यात् ॥ ५१ ॥

हे०—मद्यस्य विक्रयादीनि निषेधति-विक्रयो मूल्येन व-संधानमुत्पादनम्, आदानं प्रतिग्रहः, मद्यस्यौपधेषु वि-नात् क्रयपानयोरनिषेधः ॥ ५१ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलात् ।

अनृजुः क्ष्वथूद्गारकासस्वप्राञ्जमैथुनम् ॥

कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥

संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्राध्ययनचिन्तनम् ।

शशुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ॥

गात्रवक्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।

तांयाग्निपूज्यमध्यंन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥

मद्यातिसक्तिं विश्रंभस्वातंत्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥

स०—त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा । पुरःशब्द-वातातपाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरोवातः पूर्वदिगात्-वातः । पुर आतपः पूर्वातपः । पुरोवातादीन्पञ्च त्यजे-अनृजुर्विषमस्थितशरीरः । क्ष्वथ्वादीन् षट् त्यजेत्-अनृज्विति क्रियाविशेषणमिति केचिद्वाचक्षते । उ-मत्र शाल्यादि । कूलं वप्रस्तच्छायां त्यजेत् । हि तिष्ठतस्तत्पाताङ्गं स्यात् । नृपद्विष्टं राज्ञोऽ-त्यजेत् । व्यालो दुष्टहस्त्यादिः । दंष्ट्रिणः सर्पाद्यः-विषाणिनो गवाद्यास्तांस्यजेत् । हीनाः कुलशील-त्तादिभिर्न्यूनाः । अनार्या असाधवः । अतिनि-अ-तिगणनापरास्तेषां सेवां त्यजेत् । उत्तमैरिति सह-गम्यमाने तृतीया । उत्तमैः सह विग्रहं त्यजेत्-सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन्पञ्च त्यजेत् । शशुसत्रेत्यादि

शत्रुशानं त्यजेत् । सत्रं यज्ञस्तस्याशनं त्यजेत् । ऋत्वि-
गादीन् वर्जयित्वाऽन्यस्य हि तदशनं निषेधति ।
तथाहि । यज्ञाते तदुद्धूतपापोपशमनाय प्रायश्चित्तं
श्रूयते । गणाः कथकचारणादयस्तैराकीर्णं व्यासमशनं
त्यजेत् । गणिका वेश्या तस्याः संबन्धशनं त्यजेत् ।
तदशनाद्धि तत्पापसंक्रमणं स्यात् । पणिकः पणोप-
जीवी । नौद्वयच इति ठन् । पणिको हि पापीया-
न्नित्तपण्यादिविक्रीणानः प्रशंसतीत्यादिहेतोः ।
गात्रेत्यादि । गात्राप्यंगानि तैस्तथा वक्त्रेण नखैश्च
वाद्यं त्यजेत् । हस्तावधूननं केशावधूननं च त्यजेत् ।
अवधूननं कंपनम् । तोयेत्यादि । मध्यशब्दः प्रत्येकं
युज्यते । तोययोर्द्वयोर्मध्येन यानं त्यजेत् । न याया-
दित्यर्थः । एवमन्योर्मध्येन । तथा पूज्ययोर्मध्येन ।
समासकरणात्तोयान्योस्तोयपूज्ययोरग्निपूज्ययोरपि मध्ये-
न न यायादिति बोद्धव्यम् । तथा धूमं शवाश्रयं शवो-
द्धूतं त्यजेत् । मद्येत्यादि । मद्येऽतिसक्तिरतिसेवा
तां त्यजेत् । स्त्रीषु योषासु विश्रंभं विश्वासं स्वातंत्र्यं
च त्यजेत् ॥ ५२ ॥

प०--पुरोवातादीन् पुमान् त्यजेत् । पूर्वस्यां दिशि
आगतः आतपोऽर्कसन्तापः । रजो-धूलिः । तुषारं-
हिमम् । परुषानिलश्चण्डो वातः । अन्त्रजुः-वक्रःसन्,
क्षवध्वादिकास्त्यजेत् । क्षवथुश्छिक्का । उद्गार-ऊर्ध्वं
वातस्य प्रवृत्तिः । कसनं-कासः । स्वप्नो-निद्रा । अन्न-
माहारोपयोगः । मैथुनं-व्यवायः । कलच्छाया-
नदीसमीपे श्वभ्रच्छाया । नृपद्विष्टो-राज्ञः शत्रुः ।
व्यालो-सिंहादयः । दंष्ट्रिणः-सर्पाः । विषाणिनो-महि-
षाद्याः । हीनादीनां सेवामाश्रयं त्यजेत् । हीनोऽ-
कुलीनः कुलाचारादिभिः । अनार्योऽसाधुः । अति-
निपुणः कुलाचारादीनामत्यन्तमादरो यस्य दुराश्रय-
त्वात् । सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन् त्यजेत् । अभ्यव-
हारो-भोजनम् । स्त्री-योषित् । स्वप्नो-निद्रा ।
अध्ययनं-ग्रन्थपाठः । चिन्तनं-श्रुतादौ भूयःस्मरणम् ।
शत्रुवनं सत्रादीनामशनमन्नं त्यजेत् । शत्रुः-अरिः ।
यज्ञाशनमग्निष्टोमादियज्ञाशनम् । ऋत्विगादीन् वर्ज-
यित्वा । अन्यस्य तदशनात् पापं सङ्क्रमते । यतो
यज्ञान्ते तदुद्धूतपापक्षपणार्थं प्रायश्चित्तं श्रूयते ।
गणाकीर्णं-बहुगणाध्यापितम् । गणैः कथकचारणैर्वा

व्याप्तम् । गणिका-वेश्या, तत्सम्बन्धि-
तदपि नाद्यात्, पापसंक्रमणान् । पणिव-
तदशनं पापसंक्रमणान् त्यजेत् । तथा गा-
रङ्गमुखकरजैर्वाद्यं त्यजेत् । हस्तकेशानां
कम्पनं चालनं त्यजेत् । तोयान्निपूज्येषु स-
पूजनीयेषु मध्ये यानं गमनं त्यजेत् । पूज्या-
धूमं शवाश्रयं मृतकशरीरजातं त्यजेत् । तथा
सक्तिं मद्यद्यूतस्त्रीविषयातिसक्तिं पुनः
त्यजेत् । तथा स्त्रीषु नारीषु विश्रंभं स्यात-
साधिक्यां त्यजेत् परिहरेदिति ॥ ५२ ॥

हे०--पुरोवातादीन् निषेधति--पुरोवा-
ग्यायुः, आतपो-वर्मः, रजो-धूलिः, तुषार-
यः, परुषानिलश्चण्डवातः । अन्त्रजुरिति ।
दिपट्कविषयं कर्तुर्विशेषणम् । अन्नं भोज-
रोधः--तस्य छाया, नृपद्विष्टो-राजद्वेष्यः, व्यालो-कु-
दंष्ट्री-सर्पादिः, विषाणी--महिषादिः । सन्ध्यास्वि-
दिपश्चकविषयम् । अभ्यवहारो-भोजनं, स्त्रीश-
लश्यते । चिन्तनमधीनपरामर्शः, शत्र्वादीनामशन-
सत्रं-यज्ञः, गणा-बहवो मिलित्वा दानारः, आर्क-
योभ्यमविच्छित्यान्नदाता, गणिका-वेश्या, आप-
गात्रादिभिर्वाद्यं-वाद्यशब्दानुकारः, वक्त्रेण व-
वीणादेर्वादनं निषेधं प्रथग्रहणम् । अवधूननं-
तोययोः, अन्योः, पूज्ययोः, तोयान्योः, अ-
मध्येन यानं त्यजेत्, शवाश्रयो धूमः--प्रेतधूमः
क्तिं--मद्यपानरातिं स्त्रीष्विति । विश्रंभस्वातंत्र्यविष-
विश्वासः ॥ ५२ ॥

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धी-
अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्ष-
व

स०--हि यस्माद्धीमतो बुद्धियुक्तस्य सर्वचे-
शेषव्यापारेषु लोक एवाचार्य उपदेष्टाऽतोऽस-
मेव लोकं लौकिकेऽर्थे परीक्षकः पुरुषोऽ-
यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवहियादित्य-
व

प०--धीमतो बुद्धिमतः सर्वचेष्टासु
लोक एव विशिष्टलोक आचार्य उपदेष्टा ।
त्कारणात्तमेव विशिष्टलोकमेवानुकुर्यात् ।
वाचारं कुर्यात् । यो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः
कारी हेयोपादेयरूपं शोभनाशोभनं जाना-
व

हे०--लोकदेवाचारशिक्षां विषत्तेहि
पुरुषस्य सर्वत्र लोक एवाचार्यः दि-

अतोऽस्मात्तमेवानुकुर्यादिति । यथा लोकः आचरति तथा आचरोदित्यर्थः । कथंभूतः लौकिकेऽर्थे परीक्षकः । को लोकः, किमर्थं, किमाचरतीति परीक्षां कुर्वन् ॥ ५३ ॥

आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ५४ ॥

स०—आर्द्रसन्तानता सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वम् । त्यागो दानम् । कायवाक्चेतसां त्रयाणां दम उपशमः । परार्थेषु परप्रयोजनेषु स्वार्थबुद्धिः । यथा यः परार्थः अयमेव स्वार्थः इत्युभयलोकहितत्वम् इत्येवंप्रकारं सद्गतं पर्याप्तम् । समाप्तमित्यर्थः । सत् शोभनं च तद्गतं च सद्गतम् ॥ ५४ ॥

प०—आर्द्रसंतानता=सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वं, करुणा-विशिष्टचेतस्त्वम् । तथा त्यागो यथाशक्ति यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनम् । कायवाक्चेतसां देहवचनचित्तानामुपशमः, परार्थेषु परप्रयोजनेषु परकार्येषु स्वार्थबुद्धिः । अयमेव मे स्वार्थो यो परार्थेषु बुद्धिरित्येवं मन्यते । पर्याप्तं परिसमाप्तमित्येव सद्गतं सतां साधूनां व्रतं सद्गतम् । अथवा—सच्च तद्गतं च सद्गतं शोभनव्रतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

हे०—उक्तेषु व्यवहारेषु धर्म विचारयति-आर्द्रः-करुणाभावितत्वात् त्यक्तकाठिन्यः, संतानश्चित्तवृत्तिपरंपरा यस्योति आर्द्रसंतानः तस्य भावः आर्द्रसन्तानता परमकारुणिकत्वम्, त्यागो—दानं, कायादीनां दमस्तच्चापल-निग्रहः । स्वार्थबुद्धिः--परार्थेषु परकार्येषु स्वार्थवत्तात्पर्यम् इत्येतच्चतुष्टयं पयाप्त । सद्गतं--संपूर्णो धर्मः सतां व्रतमवश्यं कर्तव्योऽर्थः ॥ ५४ ॥

नक्तंदिनानि मे यांति कथंभूतस्य संप्रति ॥

दुःखभाङ्गं न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ५५

स०—नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि संप्रतीदानीं कथंभूतस्य कीदृशस्य सतो मे मम यांति । एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाङ्गं न भवति ॥ ५५ ॥

प०—मे मम नक्तंदिनानि रात्रिदिनानि कथंभूतस्य किंधर्मादिक्रियस्य च यान्ति गच्छन्ति, सम्प्रत्यधुना एवमनुचिन्तयन् नित्यस्मृतिः सर्वकालं स्मृतिमान् दुःखभाजनं न भवति । परत्रेह च मोदते ॥ ५५ ॥

हे०—इष्टसाधनकथनद्वारेणाचारावहितत्वं किदेशस्य किंकालस्य, किंवचसः, किमनसमम संप्रति नक्तंदिनानि यांतीत्येवं सन्निहित इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति सः आयुरारोग्यमैश्वर्यं यज्ञो लोकांश्च ३

स०—इति समाप्तौ । समासेन संक्षेपेण चारः पूर्वोक्तो यं समाचरन्ननुतिष्ठन्नायुराद तथा लोकान् भूर्भुवःस्वःप्रभृतीन् शान्तु शाश्वतशब्दो न युक्तः । यतः कालवाचित्वात् कालाद्भिति ठञ् प्राप्तं अव्ययानां च सायंप्रातिकार्यमुपसंख्या पश्च प्रान्नोनि । नैतदस्ति । नस्तद्धि श्लुक्तम् । शाश्वत इत्यादौ तु टिले कालादिति योगविभागज्ञापिति । तस्म न्याय एवेति ॥ ५६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
दयटीकायां सर्वांगसुंदरख्यायां सूत्रस-
योऽध्यायः समाप्तः ॥ २

प०—इतिशब्दः समाप्तिवचनः । आचा-
सेन संक्षेपेणोक्तः । यमाचारं पुरुषं स-
आयुरादिकं प्राप्नोति । आयुर्जावितम् ।
स्थयम् । ऐश्वर्यं-विभवः । यज्ञः-कीर्तिः । श-
अक्षयस्थानं नित्यमविनाशि तत्समस्तं
इति श्रीनन्दचन्दनविरचितायां प-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां दि-
ध्यायो द्वितीयः ॥२॥

हे०—स दुःखभाङ्गं न भवति अतः
भवितव्यमित्यर्थसिद्धम् । अध्यायार्थमुपसंहर-
शिष्टानुमतो व्यवहारः, समासेनेति
नत्वायुर्वेदांतरापेक्षया न्यूनत्वदोषापत्तेः, विर-
आचारफलमाह--यमिति । ऐश्वर्यम्--अ-
शाश्वतान् लोकान् विष्णुलोकादीन् । संप्रहे-
रतिष्ठेत् जीर्णाजीर्णं निरूपयन् । रक्षार्थ-
जातवेगः समुत्सृजेत् ॥ उदङ्मुखो मूत्र-
स्यो निशि । वाचं निशम्य प्रयतः संवीतांगे
प्रवर्तयत्प्रचालत नत यत्नाददीरयेत् । नामे

गोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकाग्निबलमीकरम्योत्कृष्टचि-
तिद्रुमे । न नदीपूज्यगोऽर्केन्दुवाद्यान्नाग्निजलं प्रति ॥ नचा-
तिरस्कृत्य महीं भयादात्तयोस्तु कामतः । न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ निःशल्यादुष्टमृत्पि-
ण्डीपरिमृष्टमलायनः । अभ्युद्धृताभिः शुचिभिर्मुद्गिरिद्विश्च
योजयेत् ॥ लेपगन्धापहं शौचमनुत्पतितविन्दुभिः । सृष्ट्वा
धातूनमलानश्रुदशां केशनग्यान् च्युतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना-
भुक्त्वा मुक्त्वा क्षुत्वा सुराचिने । रथ्यामाक्रम्य चाचामेनुपाविष्ट
उदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा विविक्तस्थो न वहिर्जानुनाऽन्यद-
क । अजल्पन्ननुत्तरासंगी स्वच्छैरंगुष्ठमूलैः ॥ नोद्वृत्तैर्नानतो
नोर्ध्वं नाभिर्पैर्न पूतिभिः । न फेनबुद्बुदक्षारैर्नैकहस्तापि-
तैर्जलैः ॥ नाद्रैकपाणिनामिध्यहस्तपादौ न शद्ववत् । लिखे-
दनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च ॥ तथास्यमलवैरस्यगन्ध-
जिह्वास्यदन्तजाः । रुचिवैशद्यलघुता भवन्ति न भवन्ति च ॥
प्रणम्य देवान्बुद्धांश्च मङ्गलाष्टशतं शुभम् । शृण्वन् कांचन-
विन्यस्तं सर्पिः पश्येदंतरम् ॥” दाधिघृतमधुलाजपुष्पाक्षतो-
दुम्बराध्वत्थमुक्तामणिच्छत्रदूर्वाकुरादर्शकन्याध्वजस्येदनाष्टा-
पदाक्षानृपश्रीतरुमद्रपीठानि सस्यानि । मत्स्याः, ह्याः, हं-
सचार्पा, वृषः, केसरी, दक्षिणावर्तद्वेग्याञ्जसिद्धार्थका रोचना,
स्वस्तिकस्तोरणं, क्रीचका वेणवः, वरुणमधुमदासिक्तगंडो
गजस्तोयलेंद्रोऽबुदः, पूर्णकुंभोऽद्विरिद्रः, फलान्याममांसं, सि-
त चामरं, गौः, सवत्साङ्गना पुत्रिणी, मानुषं वर्द्धमानं, सहस्रं
नराणां, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वंतरिर्वाहनौ, भूमिरभ्युद्धृता,
सिद्धमंत्रं, वराहश्च तोयोत्थः, त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपञ्चासना,
लोकपालाः, सुराः, खं, दिशोऽग्निः, सरांसि, स्रवत्यः, समुद्राः,
मखाः, मारुतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि, धर्माथ-
कामामृतं, वालखिल्यादयो, वेदवाक्यं, निधिः, कौस्तुभः,
कांचनं, मणिभद्रः, सुमेरुः, प्रियंगुः, प्रदीपो, नचामोदको
दितिरदितिररुंधतीबुद्धिसावित्र्युमाकाशागंगाशचीदेवसेनासु-
धाशांतिलक्ष्मीसरस्वत्यपत्यक्षमास्वस्तिशब्दावपृकाराँका-
रपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मंगलानां शतम् । दर्शनात्सप-
र्शानात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोहार्थासिद्धिं दिशत्युत्तमाम् ।
अष्टापदं—शारिफलम्, अक्षः—पादाक्षः, वरुणमधुवारुणी-
सराः । “गन्धमाल्यादिकं वक्ष्यमलक्ष्मीपुं एषाधनम् ।

दीर्घमप्यायुरसंनिहितसाधनम् । कृपिं वाणिज्यां गोरक्षामु-
पायैर्गुणितं नृपम् । लोकद्रव्याविरुद्धां च धनार्थां संश्रयेत्क्रिय-
म् ॥ मुक्तवेगस्तु गमनस्वप्नाहारसभास्त्रियः । पाणिनालभ्य
निष्क्रामेत् रत्नपूज्याज्यमङ्गलम् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न
प्रावृत्य शिरोऽहनि । मध्याह्ने संन्ययोरात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम् ॥
न सेवेत न शर्वर्यां वृक्षचैत्यांनचस्वरम् । न हंकार्याच्छिव-
पूजां प्रशस्तां मङ्गलानि च ॥ नापस्यं परिक्रामेन्नैतराण्यनु-
दक्षिणम् । चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न
व्यालव्याधिताशरत्तैर्नादांतक्षुत्पिपासितैः । न च्छिनपुण्यैर्नै-
काक्षैर्गोष्ठांतेन च न वजेत् ॥ नातिप्रगेऽतिसायं वा न
नभोमध्येगे रथौ । नासंनिहितपानीयो नातितूर्णं न संततम् ।
न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह । दद्याद्दूर्मात्तं-
वृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने ॥ (चक्रा रथी) स्नानभोजन-
पानानि बाह्येभ्यो नाचरेत्पुनः । स्नानोदकावतरणं स्वप्ने
नमो न चाचरेत् ॥ पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नावात्परवारिणिः
नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलशयम् ॥ न प्रतिस्फा-
लयेदम्बु पाणिना चरणेन वा । स्नात्वा न मृत्राद्वात्राणि
धुनुयात् शिरोरुहान् ॥ निवसीनाद्र एवाशु मोष्णीषो धीत-
वासथी । न त्वंवरं पूर्वभृतं न च तैलवसे स्पृशत् ॥ वा-
सोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवताचने । धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः
कथाभिस्त्रिगुणात्मभिः ॥ मध्ये दिनस्य गमयेदिष्टाष्टसहा-
यवान् । न लोकभूपविद्विष्टैः संगच्छेत न नास्तिकैः ॥ कलि-
वैरैश्चिर्न स्याद्दीरसंपद्विपात्तिषु । श्रुतादन्यत्र संतुष्ट-
स्तथैव च कुतूहली ॥ श्रान्तिमान्दक्षिणो दक्षः सुसमीक्षेत
कार्यकृत् । ह्रीमान् धीमान् महोत्साहः संविभागी प्रिया-
निधिः । अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः । वित्तबंधु-
वयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथोत्तरम् । आत्मद्रुहसमयाद्
मूढमुञ्चितस्तपथम् । सुतरामप्युपेक्षेत नरकार्त्विष्मदिन्ध-
नम् ॥ परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैतं निपातयेत् । अ-
न्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शासनार्हाद्विताशयः ॥ नृत्यवादित्र-
गीतादि नोत्वणां नाचरेत्क्रियाम् । ऊर्ध्वं नामैः शरीरस्य
स्पृशेन्नाधरवाससा ॥ न कुर्वान्मिथुनीभूय शौचं प्रतिवि-
ल्वनम् । पाणिद्वयेन युगपत्कण्ठ्यान्नात्मनः शिरः ॥ पादं
पादेन नाक्रमेन्न कण्ठयेन्न शौचयेत् । न क्रान्त्यभाजने तौ

रक्षितं चलयुक्त्वाप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विष्मूत्रं न द-
पेणमसाजिनम् । नान्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मु-
खम् ॥ स्त्रीं न स्त्रयतीं नोदक्यां न नग्नां नान्यसंगताम् ।
न पत्नीं भोजने स्वप्ने क्षुतिर्जुंभासुखासने ॥ शयीत
नैकशयने नचाश्रीयात्तया सह । तामनीर्घ्यश्च गोपा-
येस्वैरिणी नाशयेद्गृहम् ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनां-
शुदिवाकरान् । पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशे-
च्छिरः ॥ वस्त्रं पाययतीं वा नान्यस्मै गां च निवे-
दयेत् । अर्केन्दुपरिवेषोत्क्राशतक्रतुधनूंषि च ॥ नान्य-
द्देवाचने कुर्यात्कर्म धावेन्न वर्षति । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न-
क्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलक्ष्णं धनसारं गृहे
मलम् । सशब्दमर्निलं हस्तभूनेत्रोत्क्षेपणं त्यजेत् ॥ हीना-
नार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः । आरोग्यजीवितैश्वर्य-
विद्यासुस्थितिमानिताम् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तुतच्छा-
स्त्रगर्हितम् । न देशं व्याधिवहुलं नाथैद्यं नाप्यनाथकम् ॥
नाधर्मजनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतम् । वसेत्प्राज्याम्बुभैष-
ज्यसमित्पुष्पतृणेन्धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पण्डितैर्मण्डिते
पुरे । नरामराणां सिद्धानां शास्त्राणां चाजुगुप्सुकः ॥ आरा-
धकस्त्रिन्वर्षस्य यथायोगं जनस्य च । देशधर्मपथान् रक्षेत्
जयत्याभ्यन्तरानरीन् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं श्रिवः ।
अर्थानां बहूनर्थानामदातापि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्ग-
विभवा न पत्नेनाधिपतिश्चति । सायं भुक्त्वा लघु हितं समा-
हितननाः शुचिः ॥ शास्तारमनुसंसृत्य शर्वर्यां चाथ
संविशेत् । देशं शुचावनाकीर्णं द्वित्राप्तपरिचारकः ॥
युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविपमं सुखम् । जानुवुल्यं
मृदु शुभं सेवेत शयनासनम् ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादाव-
कुर्वाणो गुरुं प्रति । पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥
आददीत सदा देहादिच्छन्सारमसारतः । विभ्येत्प्रतिक्षणं
मृत्योरस्यथायथेच्छितात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रिया-
वतः । सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥ सर्वतेजो-
निधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि । अदूषयन्मनस्तस्माद्भक्ति-
मांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहासविवादनिष्ठी-
वनज्जंभणानि । सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च श्रेष्ठस्तत्संनिधाने
परिवर्जयेच्च ॥ सत्त्वाद्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक्
समीक्ष्यात्प्रहितं विदध्यात् । अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति
मार्गी हितोपदेशोभू भजेत तं च ॥ ” इति । इत्यबद्धक्रम
विहाराः ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायाम् आयुर्वेदरसायने दिनचर्या-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दिनचर्याध्यायादनंतरमृतुचर्याया उपो-
ध्याये सामान्येन दिनचर्योपदिष्टा । ऋतु-
हारविहारसेवनप्रतिपादनार्थमृतुचर्याया

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास-

स०--पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०--इह स्वस्थवृत्तं प्रकृतं, तच्च ऋतु-
ऋतुसामान्येनोक्तम् । ऋतुविषयप्रदर्श-
रम्भः । तस्यैव न्याय्यत्वात् । यतो ऋतु-
वयवं, चर्या च सुहूर्तोपलक्षितैव निर्दिष्टा
इत्यादिना ग्रन्थेन दिनावयवश्च पक्षः
मासः, मासावयवश्च ऋतुः, ऋत्ववयव-
ऋतौ ऋतौ चर्या । ऋतुचर्या । ऋतुः
अथेत्यादि पूर्ववदिति ॥ १ ॥

हे०--अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्या-
यतः पूर्वस्मिन्नध्याये दैनंदिनो विहारः, इह
एवायमृतुचर्याख्यः ॥ १ ॥

मौसैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृत-
शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशर-
शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयन्
आदानं च तदादत्तं नृणां प्रतिदिनं

१ तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिंगं, मध्य-
पराह्णे प्राशुषः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्द्धरात्रे,
न्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव श-
दोषोपचयप्रकोपोपशमनैर्जानीयात् । तत्रा-
व्यापना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज-
युर्बलवैर्घ्नैर्जस्कृष्ट्यो भवन्ति । तेषां व्या-
शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधी-
तासामुपयोगात् विविधरोगप्रादुर्भावो मारक-
तत्राऽध्यापनानामोषधीनामपामं चोपयोगः । ऋ-
ष्वृतुषु कृत्यापिशाचरक्षःक्रोधाऽधर्मैरुपश्वस्यन्ते
विषोषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाऽऽकृम्यन्ते
दोषप्रकृत्यविशेषेण कास-श्वास-वमथु-प्रतिदय-
रुपतप्यन्ते । ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयन-
मणिरुनोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा
परित्यागशान्तिर्कर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपह-
स्कारतपोनियमदद्यादानदीक्षाऽभ्युपगमदेवता-
वित्तकामेवं संपन्न भवति ॥

स०--मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह--ननु कालो-
पवर्णनं दिनचर्यायां कस्मान् कृतम्। उच्यते। ऋतुगौरवो-
द्भवनाथम् । ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनो विप्रति-
पत्तेश्च । यथैके चातुर्मासिकमृतुं कृत्वा शीतोष्णवृष्टि-
लक्षणान् हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यांस्त्रीनृतूनिच्छति । अपरे तु
द्विमासिकान् शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तलक्षणान्
षडृतूनििति । द्वे संख्ये येषां ते द्विसंख्यास्तैर्द्विसंख्यैः
माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त एवम् । तैर्द्विसं-
ख्यैर्माघाद्यैर्मासैः क्रमात्परिपाटया षडृतवः स्मृताः । के
त इत्याह--शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे-
मन्ताः । उपचारादेव षट्खे लब्धे षड्ग्रहणं परमतक्षेपा-
र्थम् । तथा केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यन्ते । तैस्तु
ऋतुभिस्त्रिभिः शिशिरादिभिरुत्तरायणं विद्याजानीयात् ।
अयनमुत्तरं सवितुरुत्तरमार्गप्रतिपत्तिरुत्तरायणम् आदानं
तजानीयात् । आदानमिति चान्वर्थमिति प्रतिपाद-
यति । तदा तस्मिन् काले नृणां प्रतिदिनमन्वहं बल-
मादत्ते सारं गृह्णाति । कोऽसौ । प्रकृतत्वादादित्यः २ ॥

प०--द्विसंख्येः द्विसंख्यावच्छिन्नैर्मासैर्वा दशभिर्मा-
घादिभिः--माघफाल्गुनप्रभृतिभिः क्रमात् परिपाटया
न व्युत्क्रमतः । शिशिराद्याः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षा-
शरद्धेमन्ताः--षड् ऋतवः कालविभागाः स्मृता
उक्ताः । तत्र माघफाल्गुनौ--शिशिरः। चैत्रवैशाखौ-
वसन्तः। ज्येष्ठाषाढौ--ग्रीष्मः। श्रावणभाद्रपदौ--वर्षाः।
आश्वयुजकार्तिकौ--शरत् । मार्गशीर्षपौषौ--हेमन्तः ।
अतोऽयनद्वयविभागः । तैस्त्रिभिः ऋतुभिः शिशिर-
वसन्तग्रीष्माख्यैरुत्तरायणं विद्याजानीयात् ।
सवितुरुत्तरदिक्प्रवृत्तेरुत्तरायणम् । तच्चोत्तरायणमा-
दानं जानीयात् । तस्मात्तदा तस्मिन् काले नृणां
पुंसाम् आदत्ते गृह्णाति प्रतिदिनं प्रतिदिवसं बलं सारं
कोऽसौ प्रकृतत्वात् सहस्ररश्मिरश्मिभिः ॥ २ ॥

हे०--तत्र ऋतुविशेषान् लक्षयति--मासैरिति । द्विसं-
ख्यैरिति षट्कृत्य आवर्त्यैकशेषः कर्तव्यः इति । तत्र माघ-
फाल्गुनौ--शिशिरः, चैत्रवैशाखौ--वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ--
ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ--वर्षाः, आश्विनकार्तिकौ--शरत्,
मार्गपौषौ--हेमन्तः । ननु सुश्रुतेन भाद्रपदाद्यैर्वर्षादय
ऋतव उक्ताः । तद्यथा--“भाद्रपदाश्वयुजौ--वर्षाः,
कार्तिकमार्गशीर्षौ--शरत्, पौषमाघौ--हेमन्तः, फाल्गु-

नचैत्रौ--वसन्तः, वैशाखज्येष्ठी--ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ-
प्रावृत्” इति । इह त्वन्यथेति विरोधः । मैवं, नहि फाल्गु-
नचैत्रौ वसन्तः, नापि चैत्रवैशाखौ । किं तर्हि मीनमेधौ
यदा तु फाल्गुनादौ मीनसंक्रातिस्तदा फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः,
यदा तु फाल्गुनातै तदा चैत्रवैशाखौ, एवं तु वृषमिधुर्ना-
ग्रीष्मः, कर्कटसिंहौ वर्षाः, कन्यातुले--शरत्, वृश्चिक-
धनुषी--हेमन्तः, मकरकुम्भौ--शिशिरः । उक्तं च
उच्योतिःशास्त्रे--“मृगादिराशिद्वयमानुभोगान् षड् चतस्रः
स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च
तद्द्वेहेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्टः ॥” वर्षायनर्तुयुगपूर्व-
क्रमत्र सौरादिति च सौरश्च मासस्तत्रैवोक्तः । “दशौ-
र्वाधिं मासमुशन्ति चांद्रं सौरं तथा भास्करराशिचारात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्या नाक्षत्रमिन्दोर्भागणभ्रमाच्च ॥”
इति । अत्रश्रयं चैवमंगीकर्तव्यम् अन्यथा अधिमासनिपाते
मासत्रयमृतुः स्यात् । संग्रहे तु--“मासराशिस्वरूपा-
ख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयम् । यथोत्तरं भजेच्चर्या तत्र तस्य ब-
लादिति” मासलक्षणाद्राशिलक्षणं बलवत् । अतो राशि-
लक्षणमेवांगीकृतं स्वरूपलक्षणस्य ऋतुविपर्ययपर्ययमानात् ।
उक्तं हि तत्रैव--“ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्याय
देहिनाम् । निर्दिश्यतेऽन्यरूपेण विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥”
इति । तस्माच्छिशिरषट्क--प्रावृत्षट्कयोः संज्ञामात्रेणैव
भेदः । संज्ञाभेदं च देशभेदेनाह काश्यपः--“भूयो वर्षति
पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे तटे । अतः प्रावृत् च वर्षाश्च ऋतुं
तत्र प्रकल्पितौ ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिमवद्विन्यसंकुले ।
भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिराबुभौ ॥” इति दक्षि-
णदेशीयैर्वृष्टिसंबन्धिनोर्द्वयोः प्रावृत्षट्कस्यैव कृत्वा परि-
शेषाच्छीतसंबन्धिनोः शरद्धेमन्ताख्यत्वं कृतम् । उत्तर-
देशीयैस्तु शीतसंबन्धिनोर्द्वयोर्हेमन्तशिशिराख्यत्वं कृत्व
पारिशेष्याद् वृष्टिसंबन्धिनोर्वर्षाशरत्संज्ञत्वं कृतमित्यर्थः ।
वृष्टिशीतबाहुल्योपन्यासस्तत्रात्त्वर्थसंज्ञार्थः, ननु संज्ञा-
संकरे लक्षणसंकरः, दोषाणां दोषधातुमलसंज्ञावत् ।
अन्ये पुनर्भेदं मन्वाना अन्नरसान् बलं चाधिकृत्य, शिशिर-
षट्कं चयादीन् शोधनं चाधिकृत्य, प्रावृत्षट्कम् इति
व्यवस्थापयति तदसत् । चरके खारणादि--प्रभृतिभिः
शिशिरषट्कमेवाधिकृत्य । चयादीनामुक्तत्वात् । शोधनस्य
तु चैत्रश्रावणकार्तिकेषु विधानात् नर्तुत्वापेक्षा, ऋत्वपेक्षा-
यामपि साधारणर्तूनां शिशिरषट्केऽपि विद्यमानत्वात्
प्रावृत्षट्कापेक्षा । अन्ये तु दक्षिणे गङ्गायां तु वृष्टिबाहु-
ल्यात् प्रावृत्षट्कम्, उत्तरे शीतबाहुल्यात् शिशिरषट्कम्
इति व्यवस्थापयन्ति, तदप्यसदुभयत्र चातुर्मासिकवृष्टिशी-

तोपलम्भात् । आश्विने द्विव्योदकग्रहणस्योभयदेशविषय-
त्वात् । भेदपक्षे ह्युत्तरदेशे तदनार्तव स्यात् । यत्तु-सुश्रुतस्य
“ तापान्वये हितान्नित्यम् ” इत्यादिवर्षाचर्यायाः पृथक्
प्रावृत्तचर्याभिधानं तदतिदुर्दिनविषयं, तथाच चरकः—
“ व्यक्तामूलवृणक्नेहं वातवर्षाकुलेऽहानि । विशेषदतीते
भोक्तव्यं वर्षास्वनिलदान्तये ॥ ” इति । अत एव सुश्रुते
तापान्वयशब्दः प्रयुक्तः । तापस्यार्कप्रकाशस्यात्वयोऽस्य
न्तापगमः स चातिदुर्दिन एवेति सर्वसमंजसं, तस्माद्वाग्भ-
ङ्गान्नायाभिमतभेदपक्षमेवाश्रयस्वामिति । प्रथमर्तुत्रयस्य
संज्ञाद्वयमाह-तैः शिशिराद्यैस्त्रिभिरुत्तरायणमादानं च
विद्यात् । आदानसंज्ञां निर्वक्ति-तच्छिशिरादित्रयं नृणां
प्रतिदिनं बलमादत्त इत्यत आदानम् अंगबलविसर्गं प्रति
सौम्यत्वस्य हेतुत्वेनोपादानाद्बलादानं प्रत्याग्नेयस्य हेतुत्वं
ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कया युक्तया बलमादत्त इत्याह--

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ।
तित्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ३

आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनास्ते तस्मिन् काले
यस्मात्सौम्यान् गुणान् भुवः संबन्धिनः क्षपयन्ति त्रिना-
शयन्ति । कौटशास्ते अत्यर्थमतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च
रूक्षाश्चात्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः । कस्मादेवंविधास्त इत्याह ।
मार्गस्वभावतो वर्त्मस्वाभाव्यात् । स च स्वभावः पर्यनुयो-
गमर्हति । मार्ग उष्णांशोरुत्तरदिगमनम् । यतश्चादि-
त्यपवना रूक्षास्ततस्तित्तादयो रसा बलिनो भवन्ति ।
क्रमादित्यनेन यथासंख्यमत्र बोधयति । तेन तित्तः
शिशिरे वसन्तं कषायो ग्रीष्मे कटुको व्यवतिष्ठते न
सर्वे तित्तादय एकैकस्मिन्नुताविति । तित्त इत्याद्यस-
मासकरणं ज्ञापनार्थम् । तित्तादिरेकैको बली भवति ।
द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ । नैवर्तौ पृथग्भूय तित्तादेर्व-
लवत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प०—किं च-तस्मिन् काले यस्मात् तीक्ष्णोष्णरूक्षाः
अतिशयेन मार्गस्वभावात् आदित्यपवनाः सौम्यान्
गुणान् क्षपयन्ति अपचिन्वन्ति भुवो भूमेः सम्बन्धि-
नः । यत एवरूप आप्नेयो रूक्षः स्वभावादादा-
नाख्यः कालः तस्मिन् काले रूक्षा रसाः सम्भवन्ति ।
अत्रास्मिन् काले तित्तादयो रसाः बलिनो भवन्ति

क्रमाद्यथासंख्येन । शिशिरे तित्तो—रसो व
वसन्ते कषायः, ग्रीष्मे कटुक इति । बलग्रहणेः
द्रुमयति, न तदैते रसाः तित्तादयो रसा उत्प-
किं तर्हि स्वप्रत्ययोत्पन्ना एव तदानीं भवन्त्युत्कृ-
क्तयः संपद्यन्ते ॥ ३ ॥

हे०—आग्नेयत्वे हेतुमाह—हि यस्मात् तस्मिन्काले
सौम्यान् गुणानादित्यपवनाः क्षपयन्ति । नत्वादित्यप-
सर्वदा सन्तोऽपि तदैव कुतः क्षपयन्ति । इत्यत अ-
अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मंदादिसौम्यगुणविपरीततीक्ष्णा
गुणोद्रेकादित्यर्थः । तदैव कुत इत्याह-मार्गस्वभा-
स्वभावात्प्रत्यक्षत्वात्कालस्य । उक्तं हि संग्रहे—“काल
भायमार्गपरिगृहीता” इति मार्गो मकरादिराशिपरिचि-
आकाशभागः यतश्चात्रास्मिन्काले तित्तादयो रसा बलि-
बली, ततोऽपि वसन्ते कषायः, ततोऽपि प्र-
कटुक इति ॥ ३ ॥

तस्मादादानमाग्नेयम् ॥ ४

स०—यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षा
रसानां तस्मात्कारणादादानमाग्नेयम् ॥ ४ ॥

प०—तस्मादादानमाग्नेयम् । यत एवं भूमेः सौम्य-
णापचयो रूक्षरसाभिवृद्धिश्चादित्यरतीक्ष्णो जगत्स्ने-
मादत्ते । वायुश्चधातुं शोषयति तस्मादाग्नेयमग्निदे-
काल आदानमिति ॥ ४ ॥

हे०—तस्मादिति—आग्नेयगुणैर्विपरीतानां सौम्यगुण
हानेस्तुल्यगुणानां च तित्तादीनां वृद्धेश्चादानमाग्नेयम् ॥

ऋतवो दक्षिणायनम्

वर्षादयां विसर्गश्च यद्बलं विसृजत्ययम् ॥
सौम्यत्वाद्त्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः

स०—त्रयो वर्षादय ऋतवो दक्षिणायनं भगव
दिवाकरस्य दक्षिणदिगमनम् । स च कालो विसर्गाख्य
यद्यस्माद्बलमयं कालो विसृजति ददाति दक्षिणायन-
ख्यस्तस्माद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञः कालः । हि यस्माद
विसर्गाख्ये काले सौम्यत्वात् सोमभूयिष्ठत्वात् सो-
बलवान् । तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनात् । हीयते रविस्
दाश्रितदिनहान्युपलब्धेर्हीनशक्तिः संपद्यते ॥ ५ ॥

प०—ऋतवो-वर्षादयः वर्षाशरद्धेमन्ताख्यास्त्रय-
दक्षिणायनं सूर्यस्य दक्षिणदिगमनम् । स च काले

विसर्गाख्यः, सौम्यश्च यस्मादादानकालगृहीतं क्ष-
पितं बलं सारं नृणां प्रतिदिनं भगवान् सहस्रदी-
धितिः दीधितिभिः पुनर्विसृजति ददात्यतो विसर्ज-
नाद्विसर्गोऽन्वर्थसंज्ञोऽसौ कालः सौम्यत्वात् काल-
स्य सौम्यरूपत्वाद्त्रयसर्गाख्ये काले यस्मान् सो-
मश्चन्द्रो बलवान् उत्कृष्टशक्तिर्हीयते रविः । तदानीं
हीनशक्तिर्भानुः संपद्यते, हीनशक्तित्वं चास्य प्रवृद्धैः
सोमरश्मिभिः शीतस्वभावैः क्रियते मार्गस्वभा-
वाच्च ॥ ५ ॥

हे०—द्वितीयस्य तु त्रयस्य संज्ञाद्वयमाह—त्रयादयस्त्रयत्रय-
तवो दक्षिणायनम् । विसर्गश्चोच्यते विसर्गसंज्ञां निर्वक्ति-
यद्यस्मादयं कालः सौम्यत्वाद्देतोर्बलं विसृजति अतो
विसर्गाख्यः । सौम्यत्वे हेतुमाह—हि यस्मादत्र
अस्मिन् काले मार्गं च तद्वशात्सोमो बलवान् भवति ।
रविश्च हीयते—त्यज्यते प्रकृतत्वाद्दलेन, न केवलं
कालमार्गवशात् ॥ ५ ॥

मेघवृष्टयनिलैः शीतैः शान्तापे महीतले ।
स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६

स०—कदा । महीतले भूपृष्ठे शान्तापे सति । कैर्मे-
घवृष्टयनिलैः । शीतैरित्युपलक्षणार्थम् । विसर्गकालस्वा-
न्मृदुभिः स्निग्धैरपीति । अत एव स्निग्धा रसा अम्लल-
वणमधुरा बलिनो भवन्ति । अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते ।
पूर्ववच्च व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

प०—इहास्मिन् काले विसर्गाख्ये स्निग्धा रसास्त्र-
योऽम्ललवणमधुराः स्वप्रत्ययोत्पन्ना महाभूतानामू-
नाधिकभावेन ते बलिनः संपद्यन्ते । कालस्य सौम्य-
त्वात्तथा मेघवृष्ट्यात्र वर्षणानिलैर्शीतैः शीतैः शी-
तलैः शान्तापेऽपगतसंतापे महीतले भूदेशे सत्य-
त्रापि कर्मग्रहणमनुवर्तते । तेन वर्षास्वम्लो रसो
बली, शरदि—लवणो, हेमन्ते—मधुर इति ॥ ६ ॥

हे०—शीतैर्मेघवृष्टयनिलैश्च वृष्ट्या विनाऽपि छायाया एव
कारणत्वान्मेघानां पृथग्रहण । तथा इहास्मिन् काले अम्ल-
द्याः स्निग्धरसा बलिनो भवन्ति । कस्मिन्सति तैरेव मेघाद्यैः
शान्तापे महीतले सति आदाने ह्यादित्यपवनतापितायां
भुवि सौम्यगुणक्षयाद्भूक्षा रसा बलिन आसन् विसर्गे पुनः
शान्तापेयां भुवि सौम्यगुणलाभात् स्निग्धारसा बलिन
इत्यर्थः । चकारेण क्रमादित्यनुवर्तते तेन वर्षास्वम्लो बली
ततोऽपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धम् । सोमवृद्ध्या, सूर्य-

हान्या, स्निग्धरसवर्धनेन च विसर्गे सौम्यत्वमिति
वाक्यार्थः । कात्स्न्यायोः शक्यत्वं संयोऽनुक्तं “का-
लमार्गमेघवातयोर्भाविष्यत्वात् प्रविशत्वात्” इति ।
चाध्याहनकले” इति । मार्गोऽत एव कालोऽयं हेमन्तं चिह्न
आकाशमार्गः, केचि च काले कालमार्गोऽपि विधापनीय
त इत्यत आह ॥ ६ ॥

शीतेऽग्र्यं वृष्टिर्बलं बलं मध्यं मध्यं मध्यं ७

स०—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिराख्ये-
बले भवति । वृष्टिर्बलं मध्यं मध्यं मध्यं शिशिराख्ये
कालेऽत्यमम् । तुम्बकाग्र्यं । हेमन्तशिशिराख्ये मध्य-
मेव बलम् । ननु वसन्त आकाशमार्गं तदा मार्गशिशोण-
रुक्षैरादित्यपवनेः शीतस्वभावेन वसन्तशिशोण-
सौम्येषु गुणेषु कथं मध्यवर्धयति । अतः । वर्षादि-
पृथुषु बलमुपचितं क्रमेण वसन्तशिशोणस्य मध्यवर्ध-
चन्द्रः । तस्माद्दीर्घकालमुच्यते वसन्तशिशोणस्य मध्य-
वीयते इति मध्यवर्धयत्युक्तम् । अतः । शिशिरा-
ऽग्र्यवत्त्वम् । अतः मध्यवर्धयति मध्यं मध्यं मध्यं मध्यं
तमतिशयेन बलं तन् किञ्चित् कालं । अतः मध्यवर्ध-
यमानस्य बलं न हीनं लक्ष्यते । अतः मध्यवर्धयति
चन्द्रः क्षीयमाण इति युक्तमुक्तं शीतेऽग्र्यं बलमिति ।
वसन्ते च मध्यं बलमित्यवदद्विह शास्त्रम् ॥ ७ ॥

प०—शीते—शीतस्वभावकाले हेमन्तशिशिराख्ये-
ऽग्र्यं श्रेष्ठं बलं भवति। अत्र शीतशब्दप्रयोगाख्ये द्वाव-
प्येतौ हेमन्तशिशिरौ वृष्ट्यौ । वृष्टिर्बलं वर्षाप्रोप्ते
स्वरूपं बलं नृणां भवति । शेषयोः शरदुत्तमयोः
मध्यं बलं भवति ॥ ७ ॥

हे०—शीते—हेमन्तशिशिराख्येऽग्र्यं नगर्भे वर्षाप्रोप्ते, वृष्टिर्बलं
प्रावृद्धशीतयोर्ग्र्यं—आकाशमार्गं, मध्यं मध्यं मध्यं मध्यं-
मध्यमेकमागोनं, वाचकत्वं विगन्तव्यं किमेव आदान-
स्यात्, वाचद्विसर्गस्वभावस्य तावदादानस्यात् । एवं
यावद्विसर्गस्याये तावदादानस्यात् । अतः मध्यं मध्यं मध्यं
इति ऋतुनिर्णयः ॥ ७ ॥

बलिनः शीतसंरोधाद्धिमन्तं प्रचलाऽनलः ॥
भवत्यल्पेधना धातून् अ पचद्वापुनरितः ॥ ८

स०—किल विसर्गाभिनववर्धयतापुमान् बली भवति।
तस्य बलिनः पुंसो हेमन्तं कालं शीतमरोधाद्धेतोरनलो-

ऽग्निर्वली भवति । यतः सर्वतः स्रोतोरोधाजाठरोऽग्नि-
रांतरैरेव स्वैरर्चिर्भिरभिवर्धते । वर्धितश्चासौ भुक्तमाहारं
सम्पन्नचति । पकाच्चाहाराद्वलमभ्यधिकं जायते ।
हेमन्ते हेमतर्ता । द्योतयति अस्मिन्नेव काले शीत-
संरोधात् । तथा ह्यन्यर्तुजेन शीतेनाग्निसादो भवति ।
यथा वर्षामु । तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतं न
चाग्निदीप्तिः । तथा चाष्टांगसंग्रहे । वृष्टिवाताकुले
त्वह्नि भोजनं क्लेदवातजित् । परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णा-
म्ललवणं भजेदिति । इह पुनरनेकरूपगौरवयुक्तं
भोजनं शस्यते । वक्ष्यति हि । अतो हिमेऽस्मिन्नि-
त्यारभ्य यावद्रसान् स्निग्धान्पलं पुष्टमित्यादि । तथो-
क्तम् । ऊष्मा बहिः प्रतिहतो हिमशीतवातैरंतःशरीर-
विवरं प्रतिपद्यमानः । स्वस्थानपिंडितवर्धयति प्रचंडः
शीतेऽनिलानलहरो विधिरिष्यतेऽत इति । तथा
यद्यपि तत्र सच्चशरीरेत्यारभ्य यावत्तथोर्जस्करयोगजमि-
त्यादिना ग्रंथेनाहारो युक्तिजस्यैकस्यैव बलस्य हेतुरि-
त्युक्तो ग्रंथकृता । तथाऽपि युक्त्या निरूप्यमाणः
सहजकालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुत्वात्तथा ह्या-
हारं विना शरीरमेव न स्यात् । तदनया युक्त्या
त्रिविधमपि बलमाहारजमपि बोद्धव्यम् । ननु यदि
प्रबलोऽनलो भवति ततः किमित्याह । अल्पेधन
इत्यादि । अल्पमिधनमाहाराख्यं यस्य सोऽल्पेधनः
सन् सोऽनलो धातून् रसादीन्पचेत् । कीदृशः वायुने-
रितः वातोदीपितः ॥ ८ ॥

प०—हेमन्ते तामृतुचर्यामाह-बलिनः पुंसः हेमन्ते-
ऽग्निर्बलवान् भवति हेमन्ते । चिरकालसंभूतत्वान्नुपां
बलं स्थिरीभूतं, प्रारब्धे मात्र आदौ कालोऽनासादि-
त्तबलस्तद्वाधितुमसमर्थस्तस्माद्धेमन्तेऽयं बलं सिद्धम् ।
अतएव आदावेव बलिनः शीतसंरोधादित्यत्र
बलिनः एवं करोति विसर्गकादिसबलत्वात्तदा बली
पुमान् तस्य बलिनः शीतसंरोधात्पक्ता बली भवति ।
अत्रैवं वस्तुतत्त्वम् । जाठराग्नेर्याग्न्यर्चाषि शरीरस्रो-
तोभ्यो बहिर्निर्गच्छन्ति तानि तदा शीतस्पर्शः
स्रोतःसंरोधं कृत्वाऽन्तर्नयन्त्यन्तःप्रविष्टैः स्वैरा-
त्मायैरर्चिर्भिः स एव जाठरानलोऽभिवर्धते ।
वर्धितश्चासौ जाठरानलः किं करोत्यत आह—

वायुनेरितो ध्मातोदीपितोऽल्पेधनः किञ्चिदाहारेन्ध-
नरसादीन् धातून् पचतीत्यतो हेमन्ते काले सौहि-
त्यमवश्यमेव कर्तव्यमग्निरक्षणार्थम् । तस्मिन् काले
हि जाठरोऽग्निर्मात्राद्व्यगुरुक्षमः । अन्यस्मिन् काले
पुनरर्धसौहित्यत्रिभागसौहित्यं वा न तथा प्रत्यपाय-
करम् । यथान्यस्मिन् काले एवं वायुनेरितः तदा
जाठरोऽनलो बली भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथ ऋतून्निर्णयं ऋतुचर्यामाह—तां च शिशिरा-
द्युद्देशेऽपि हेमन्तादिक्रमेण शिशिरचर्याया हेमन्तान-
र्यामूलत्वात् । तत्र सोपपत्तिं मधुरादिसेवां विधत्ते—
यतो हेमन्तेऽनलः प्रबलो भवति सच्चल्पेधनो धातून्प-
चेत् अतो मधुरादीन् सेवेत । प्राबल्ये हेतुमाह—शीतसंरो-
धात् रोमकूपानावृण्वता शीतेनार्चिषां बहिःप्रचारे वाग्नि-
पिण्डतोऽमत्वात् प्रबलः । नन्वेवं वर्षास्वप्यापद्यते इत्यत्र
आह—बलिनः बलित्वे सति शीतसंरोधात् वर्षासु पुनर्बल-
हानिः । ननु प्रबलश्चेत्तत्किं स्निग्धोष्णवीर्याम्ललवणान्मेवे-
तेत्यत आह—वायुनेरितः शीतजनितवायुना संभुक्षितः
स धातून्पचेत् ॥ ८ ॥

अता हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्बल्लवणात्रसान् ९ ।

स०—अस्मादनंतरोक्ताद्वेतोरल्पेधनत्वे सति धातुपाकः
स्यात् । अतः अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्बल्लवणा-
ख्यान् रसान् सेवेत । नान्यर्तुसंभवे हिम इत्यस्यार्थस्य
द्योतनाय हिम इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

प०—अतस्तद्विजयार्थमतोऽस्मिन् काले हिमे हिम-
काले हिमपाते रसान् स्वाद्बल्लवणां सेवेत ॥ ९ ॥

हे०—अम्ललवणौ च स्निग्धोष्णवीर्यात्वाच्छीतस्य त-
ज्जनितवायोश्च विपरीतौ । अयं विधिः किं हेमन्तमाधे-
नेत्याह—हिमे शीतयुक्ते हेमन्ते विशेषे सत्यप्यस्मिन्निति
पदं हेमन्त एव हिमे अयं विधिर्नान्यदेति नियमार्थम् ।
इदं चोपलक्षणं यस्यतोर्यल्लक्षणं तद्युक्त एव तस्मिन्नेव त-
द्विधिरिति । सुश्रुतरनु तिककटुकसेवामध्याह—“हेमन्ते
लवणक्षारवित्ताम्लकटुकोत्कटम् । ससर्पिस्तैलमहिममशानं
हितमुच्यते ॥” सायुचित्वा चीयमानकफप्रत्यनीकत्वात् ।
हेमन्ते हि वातकफौ चीयेते । यदाह खारणादिः—पिचं
शाम्यति, तच्छैत्याद्वायुः श्लेष्मा च चीयत इति ॥ ९ ॥

दैर्घ्याग्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।
अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदन १० ॥

स०—एतर्हि एतस्मिन्काले बुभुक्षितः प्रातरेव प्रत्यु-
षसि नान्यकाले यत्किञ्चिदिनातिक्रांतौ सत्यामवश्यं कार्यं
मूत्रोत्सर्गादिकं दिनचर्योक्तं च संभाव्य संपाद्य यथोक्तं
यथानिर्दिष्टमनु पश्चाद्वातघ्नतैलाभ्यंगादिकं शीलयेत् ।
यद्यपि बुभुक्षितोऽवश्यं कार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदि-
त्युक्तं तथापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं यथा भोज-
नम् तथा चोक्तम्—“आहारकाले संप्राप्ते यो न भुंक्ते
बुभुक्षितः । तस्य सीदति कायाग्निर्निरिंधन इवानलः॥”
इति । तस्मादौचित्याद्बुभुक्षितेनाहारः कार्य इति वेद्यम् ।
नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभुक्षितस्यैवाहारानुज्ञानाद्बुभुक्षि-
तप्रहणं न कार्यम् । युक्तमाह भगवान् । किंत्वस्मिन्काले
जाठराग्निरत्यग्निच्छायानुकारी भवति । ततोऽस्य जा-
ठराग्नेरिवोपचारो युक्तः । यथा—“मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि
भोज्यान्यस्योपहारयेत् । निरिंधनोऽतरं लब्ध्वा यथैनं न
विपादयेत् ॥” इति अबुभुक्षितस्यैव भोजनाधिकारित्व-
मिति भ्रांतिनिरासायेह बुभुक्षितप्रहणम् । निशानां
दैर्घ्यादिति विशिष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम् । यदात्र हेमंते
शर्वयो दीर्घा जायंते तदैव विधिः सर्वोऽनुप्रेयो न प्रार-
ब्धमात्र एवास्मिन्निति । नन्वत्र सेवेत शीलयेद्भजेदि-
त्येकार्थाभिधायीनि बहूनि क्रियापदानि किं निर्दिष्टान्ये-
केनैवार्थाधिगतेः । अत्र ब्रूमः । कार्यान्तरसूचनार्थमेत-
त्पदत्रयम् । तथाहि । अतो हिमेऽस्मिन्सेवेतेत्यत्र यः
सेवेतशब्दः सः इदं द्योतयति । स्वाह्वल्लवणरसाः
पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्याः । न
कादाचित्क एषामस्मिन्नृतावुपयोगो विधेय इति ।
अत एव वातघ्नतैलाभ्यंगादेः पृथगेषां रसानामुपन्यासः ।
यथोक्तं शीलयेदित्यत्र यः शीलयेदित्येष शब्दः स
वातघ्नतैलादेः सर्वस्य तुल्यकक्षतां द्योतयति । तथा
प्रावारजिनेत्यादौ यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहार-
विहारशीलनस्य शयनविधेश्च तुल्यतां प्रथयति । तथा
च वक्ष्यति—“आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥” इति १०

प०—निशानां रात्रीणां दैर्घ्यात् दीर्घभावात् एतर्हि
अस्मिन्काले प्रातरेव प्रत्युपस्येव बुभुक्षितः सजात इव
भोक्तुमिच्छन् नरोऽवश्यं कार्यं मलोत्सर्गशौचविधिं

दन्तधावनगण्डूपादिकम् । यथोक्तं दिनचर्याध्यायो-
क्तम् । सम्भाव्य निष्पाद्य कृत्वाऽनु पश्चात् ॥ १० ॥

हे०—दिनचर्याविहितस्याभ्यङ्गादेर्विशेषमाह—एतर्हि
एतस्मिन्काले अभ्यंगादि शीलयेत् । कदा प्रातः किमवश्य-
कार्यं वाधित्वा नेत्याह—यथोक्तमवश्यकार्यं शौचादिकं
संभाव्य सभ्यम् कृत्वा किमजातान्नपानेच्छो नेत्याह—बुभु-
क्षित एव । ननु कथं प्रातर्बुभुक्षित इत्यत आह—निशाने
दैर्घ्यात् संभाव्येत्यनेन पश्चादर्थं मिद्रे नैरंतर्गार्थमनुग्रह-
णम् ॥ १० ॥

वातघ्नतैलैरभ्यंगं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ११

स०—वातघ्नतैलैरभ्यंगं शीलयेत् । तैलस्य सर्वस्यैव
वातघ्नत्वाद्वातघ्नेति विशेषणमतिशयप्रतिपादनार्थम् ।
तेन बलातैलादिभिरिति बोध्यम् । मूर्ध्नि तैलं शिरोऽभ्यं-
गादि । विमर्दनं शरीरसंवाहनमेतदौचित्यादभ्यक्तः
सन् शीलयेत् । कुशलैस्तद्विद्विः सार्धं नियुद्धं बाहु-
युद्धं शीलयेत् । पादाघातं पादेन विमर्दनम् ।
युक्तित इत्यनेनार्थशक्त्यैव शीलनं द्योतयति । बाहु-
युद्धपादाघातयोश्चानभ्यक्तस्यैव शीलनं युक्तम् ॥ ११ ॥

प०—वातघ्नतैलैर्वातव्याधिचिकित्सानिर्दिष्टैरभ्यङ्गं
म्रक्षणं शीलयेत् अभ्यस्यान् । तथा मूर्ध्नि शिरसि तैलं
शीलयेत् । विमर्दनं विशेषेणाङ्गस्य कराभ्यां पीडनम् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं कुशलैर्मल्लैः कृताभ्यासैः सार्धं सह
तथा पादाघातं पादाभ्यां मर्दनं युक्तितो युक्त्या यथा
त्वङ्गदूषणं रोमाद्विघातो नोत्पद्यते ॥ ११ ॥

हे०—“अभ्यङ्गसेकपिचवो वास्तुश्चेति चतुर्विधम्”
मूर्द्धतैलमिति । अभ्यंगस्य पृथगुपादानामितरावय-
वार्थं, विमर्दनं—कराभ्यां पीडनम्, अभ्यङ्गमूर्द्धतैलवि-
विमर्दनानि वातघ्नतैलैर्बलातैलादिभिः शीलयेत् ।
नियुद्धं बाहुयुद्धं, कुशलैर्मल्लैः पादाघातं—पदाभ्यां मर्दनं
युक्तितः मात्राद्यनतिक्रमेण ॥ ११ ॥

कषायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुंकुमेन सदपेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ १२ ॥

स०—कषायेण रोत्रादिनाऽपहृतोऽपनीतः स्नेहो यस्य
स एवम् । ततोऽनंतरं यथाविधि शास्त्रोदितेन विधा-
नेन स्नातः । कुंकुमेन काश्मीरेण प्रदिग्धोऽनुलिप्तः ।
दर्पः कस्तूरिका तेन सह वर्तते यत्कुंकुमं तदेवम् ।
तथाऽगुरुणा जौगकेन धूपितः ॥ १२ ॥

प०—ततोऽनन्तरमभ्यङ्गादीन् कृत्वा कपायैर्मसूर-
प्रभृतिभिरपहृतो निवारितः स्नेहो यस्य त तथाविधः।
अनन्तरं स्नातो यथाविधि विध्यनतिक्रमेणोष्णाम्बु-
नाधःकायस्य परिपेक इत्यादिना दिनचर्याध्याये-
नोक्तेन विधिना अनन्तरं प्रदिग्ध उपलिप्तांगः
कुङ्कुमेन सदर्पेण सकस्तूरिकेण दर्पो नाभिश्च करतू-
रीनि वचनात् । अगुरुणा धूपितोऽगुरुधूपितः
पुमान् ॥ १२ ॥

हे०—उद्धर्तनादेर्विशेषमाह—कपायापहृतस्नेहादिको
भूत्वा रसादीन् भजेत् । कपायेणापहृतः स्नेहः
स्नेहापहरणमात्रमुद्धर्तितः न त्वन्यकालवदुत्पादित-
रैश्वर्यः यथाविधि स्नातः, विधिश्चात्र शीतकालोचित-
त्वात् तर्वाङ्गानामुष्णोदकेन स्नानम्। उक्तं च चरकाचार्येण
“अभ्यङ्गोत्सादने मूर्द्धतैलं जेताकमातपम्” जेताकं सर्वा-
गोष्णोदकस्नानमिति बाष्पचन्द्रः । सदर्पेण सकस्तूरिकेण
प्रदिग्धोऽनुलितः ॥ १२ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुरासं
गोधूमपिष्टमापेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ॥
नवमज्जः वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।
प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा १३ ॥

स०—रसान्मांसरसान् स्निग्धान् भजेत् । मांसरसानां
स्निग्धत्वेऽपि स्निग्धानिति विशेषणमतिशयद्योतनार्थम् ।
पलं मांसं पुष्टं मेदुरं भजेत् । तथा गुडस्येदं गौडं
तन्मद्यम् । तथाऽच्छसुरां सुरामंडं मदिरां च
भजेत् । अन्नेन कपायद्रव्यैश्च या क्रियते सा
सुरा भण्यते । ननु द्विवैव सुरा सेव्यत्वेनेहाभीष्टा त-
त्पुराशब्द एव निर्दिष्टुं न्याय्यः । तस्मिन् हि सामान्य-
पदे निर्दिष्टे द्विवैव सुरा निर्दिष्टा भवति । सत्यमेतत् ।
किंत्वच्छसुरां नितरां भजेन्न तथा सुरामिति ज्ञापनार्थं
द्वयोरुपादानम् । अत एवाच्छसुरामिति पूर्वं निर्दिष्टम् ।
गोधूमेत्यादि । गोधूमश्च पिष्टं च मापश्च इक्षुश्च
क्षीरं च तान्येवम् । गोधूमपिष्टमापेक्षुक्षीरेभ्य उत्थानं
यानां विकृतीनां ता पत्न्याः । तान्येभ्योऽपि वि-

तकारः । गोधूमपिष्टमापेक्षुक्षीरोत्थाश्च ता
यश्च ताः शुभा रम्या भजेत् । तथा नवम-
ज्जं तथा वसां भजेत् । शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
वसां परिकीर्तिता । तथा तैलं भजेद्भक्षयेत् ।
गस्तु प्रागनुज्ञात एव । शौचकार्ये शौचा-
सुखोदकमुष्णोदकं भजेत् । प्रावारः कार्पासो र-
घनः पटस्तूलपटकादिः । अजिनं सुखस्पर्शरो-
कौशेयं पट्टवसनम् । प्रवेणी सूचीवाणाख्यो
विशेषः । कौचवं रांकववस्त्रभेदः । तवरक-
न्ये । एतैरास्तृतं दत्तप्रतिच्छदपटं शयनं भ-
कीटक् शयनं भजेत् । उष्णस्वभावे रोम-
ल्लिकाप्रायैः प्रावृतः प्रकर्षेणाच्छादितः । तथा
किरणान्भजेत् । कथम् । युक्त्या सम्यग्योगलक्ष-
अतिसेविता हि ग्लान्यादीन्कुर्युः । तथा स्वेदं
युक्त्यैवेत्यत्रापि योज्यम् । अतिसेवितो हि
ग्लान्यादीन् जनयेत् । पादत्राणं च पादु-
सर्वदा भजेत् ॥ १३ ॥

प०—मांसरसान् स्निग्धान् घृतादिसंयुतान्
मांसं पुष्टं भृशं शीलयेत् तथा गौडं गुडकृतमद्यम्
सुरांसुरामपरं घनां शीलयेत्। तथा गोधूमविकृती-
काद्याश्च शीलयेत्। शुभा हृद्याः पिष्टविकृतीः श-
ष्टविकृतीः, पूषलिकाद्या मापविकृतीर्भक्षकशरा-
इक्षुविकृतीः-पानकगुडाद्याः, क्षीरविकृतीः-कि-
थिकूर्चिकाद्यास्ताः सर्वाः शीलयेत् । तथा-नव-
वर्षोपितम् । वसां-शुद्धमांसस्यामेदुरस्य पक्व-
यो दृश्यते स्नेहः स वसाशब्दवाच्यः । त-
आगमः—“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा प-
र्तिता ।” तां शीलयेत् । तैलं तिलोद्भवम्। यथा-
कार्ये स्नानादिके सुखोदकं सुखोष्णं
शीलयेत्। प्रावारादिभिरावृतः प्रच्छादितः। प्रावा-
कम्बलम् । अजिनं-चर्म। काशेयं-पट्टवस्त्रम् । प्र-
सूचीधानम् । कौचवो-राङ्गवः । उष्णप्रायैः-रे-
कास्वभावैर्लघुभिः तनुभिः प्रावरणैः प्रावृतः ।
च्छादितः पुमान् शयनं भजेत् । तथा युक्त्या प्र-
भ्रमादिं परिहरन् अर्ककिरणानादित्यरश्मीन्
तथा स्वेदं तापादिभेदेन यथायोग्यं चतुर्वि-

हे०-- रसान्-मांसरसान्, स्निग्धान्-घृतादिसंस्कृतान्, पलं-मांसं, पुष्टं-मेदुरं, गौडं-गुडकृतं मद्यम्, अच्छसुरां-सुरामण्डं, सुरां-घनसुराम्, अच्छसुरायाः पृथग्रहणमतिशयभजनार्थं गोधूमाद्युत्था गोधूमादिकृता मोदकाद्याः । पिष्टं-शालिपिष्टं, शुभा-हृद्याः, नवमनीतक्रांत-वत्सरम्, अन्नं-धान्यं, वसां-मांसस्नेहं, रसादितैलांतं भोजनोपयोगि । सुखोदकं--कवोष्णमुदकं तच्च शौचकार्ये पाने तु शीतमेव । प्रावारः--कार्पासरोमवान् घनः पटः, अजिनं-चर्म, क्राँद्योयं-कृमिकोद्योत्थं, प्रवेणी-सूचीवाणाख्यं वस्त्रं, कुशकः-कंबलः । उष्णस्वभावैर्लघुभिर्वस्त्रैः प्रावृतः अर्क-किरणान् स्वदेवं च युक्त्या सम्यग्योगेन भजेत् । पादत्राणं सर्वदा वहिश्चरणं विनापि वहिश्चरणे तु दिनचर्यायामुक्तमेव ॥ १३ ॥

**पीवरंरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
हरन्ति शीतमुष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैः ॥१४॥**

स०--ऊरू च स्तनौ च श्रोणिश्च ऊरूस्तनश्रोणि । पीवरं पीनमूरूस्तनश्रोणि यासां ता एवंभूताः प्रमदा विलासिन्यः शीतं हरन्ति नुदन्ति । पीनत्वेनातिकार्श्यमत्रनिप्रियते । तथा चाह । ग्राम्यधर्माधिकारे त्यजेदतिक्रशामिति । किंभूताः । सह मदेन यौवनोद्भूतेन सुरादिपानजेन कामोद्रेककारिणा वा वर्तते समदाः । तथा प्रिया वल्लभाः शीतं हरन्ति । किंभूताः उष्णांग्यो धूपकुंकुमयौवनैरगुर्वादिधूपेनोष्णांग्यः । तथा कुंकुमानुलेपनेतोष्णांग्यः । तथा यौवनोष्मणा सहजेनोष्णांग्य इति बोध्यम् ॥ १४ ॥

प०--प्रमदा नार्यः समदा सह मदेन वर्तमाना मदयुक्ताः । प्रिया-वल्लभाः । धूपादिभिरुष्णाङ्ग्यः शीतं हरन्ति । ऊरू च स्तनौ च श्रोणी च ताः पीवरा उपचिताः पीना यासां तास्तथाविधाः । ऊरूः-जानुन ऊर्ध्वं शरीरदेशः । श्रोणी-कटिः । यौवनं-प्रत्यग्रवस्त्रम् ॥ १४ ॥

हे०--शीतापहंतृत्वकथनद्वारा स्नासवां विधत्ते--
प्रमदाः स्त्रियः यौवनोत्थं मद्यजं च मदं विश्राणाः ॥१४॥

अंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते १५

स०--अंगाराणां तापोऽंगारतापस्तेन संतप्तं च तद्-
भेऽभ्यन्तरे भूवेश्म च तत्तस्मिंश्चरन्ति नित्यं यस्तस्यांगा-

रतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः पुंसो यतः शीतपारुष्यज-
नितो दोषो दुःखं न जातु कदाचिज्जायते ततोऽंगार-
तापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारी स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

प०--अङ्गाराणां तापोऽङ्गारतापः तेन सन्तप्तं
गर्भभूवेश्म तदङ्गारतापसंतप्तगर्भभूवेश्म तत्र चरणं
शीलनं तस्य जन्तोः शीतपारुष्यजनितः शीतपरुषभा-
वेनोत्पन्नो दोषो जातु कदाचन न जायते उत्पद्यते ।
गर्भगृहं यन् गृहस्याभ्यन्तरे गृहं, भूमिगृहं यद्भूमिं
जिह्वन्य क्रियत इति ॥ १५ ॥

हे०--शीतापहंतृत्वकथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवां
विधत्ते--अङ्गाराणां तापेन संतप्तं यद्वेश्म, यच्च गर्भवेश्म-
गृहान्तर्वर्तिगृहं, यच्च भूवेश्म-भूम्यन्तर्वर्तिगृहं तेषु यश्चरति
स तथा । शीतेन यत्पारुष्यं तज्जनितो दोषो जातु कदाचित्त-
स्य न जायते तस्मात्तानि भजेदित्यर्थसिद्धम् ॥ १५ ॥

**अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् १६**

स०--अयमेव हैमतो विधिः पूर्वोक्तः शिशिरे च
विशेषतोऽतिशयेन कार्यः । कुत इत्याह । यस्मात्तस्मिन्
काले शीतमधिकं भवति । कालस्वाभाव्यान् । तथा
आदानकालाज्जातमादानकालजं च रौक्ष्यं भवति । ततो
हेतुद्वयाद्विशेषेण हैमतिको विधिः सेव्यः । हैमते रसान्
स्निग्धान् शीलयेदित्युक्तम् । शिशिरे तानतिशयेन
शीलयेत् । एवं सर्वेष्वपि हैमतिको विधिर्योजनीयः ।
आदानकालजमित्यनेनैतद्व्योतयति । आदानकाल
एव रौक्ष्यस्य कारणं नान्यत् । अत एव हैमते
शीतेऽपि रौक्ष्यं नास्त्येवेति । आदानस्य च प्रारंभमा-
त्रत्वम् । एवं शिशिरस्य संभव इति शिशिरे किञ्चि-
देव रौक्ष्यं वेद्यम् । ननु यथा रौक्ष्यमादानकालजं
तथौष्ण्यमपि । तथा चोक्तम् । तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्ण-
रूक्षा इति । एवं चौष्ण्यसद्भावाच्छीतस्य हैमंततो हानिः
प्राप्ता न त्वाधिक्यम् । कथं तदा हि शीतमधिकमिति ।
ब्रूमः । रौक्ष्यस्य द्वौहेतू । एकस्तावद्गवद्विवाकरकरैर्ज-
गतः स्नेहादानम् । द्वितीयस्त्वप्नेः कालः । तदेवं रौक्ष्येणो-
भयहेतुजेन शिशिरे काले वाताः शीतस्वभावा आहि-
ताधिकशक्तयो जायन्ते हैमन्तेभ्यो मारुतेभ्यः । तथावि-

याश्चोष्णेनादानकालप्राधान्यादप्राप्तबलेन शिशिरे नाभिमूयन्ते । अनभिभूताश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव वर्धयन्ति । अतो युक्तं शीताधिक्यं शिशिर इति १६ ॥

प०—अथ शिशिरचर्यामाह—अयमेव है—मन्तिको विधिः शिशिरेऽपि काले विशेषतोऽतिशयेन कार्यः करणीयः । तेन रसान् स्निग्ध-रसान् हेमन्ते शीलयेदित्युक्तं, शिशिरे तेनातिशयेन स्निग्धादीन् शीलयेदेवमन्यदपि च यत्किञ्चित्सेवनीयत्वेनोक्तं तत्तस्मिन् काले अतिशयीकृत्य सर्वं शीलनीयम् । तदा तस्मिन् काले यस्माद्धेमन्तकालादप्याधिकं शीतं भवति । कालस्वभावात्तथा रौक्ष्यं रूक्षत्वम् आदानकालजं तदोत्पन्नं किञ्चिन् संभाव्यमिति ॥ १६ ॥

हे०—शिशिरचर्यामाह—अयं हेमन्तोक्तः स्वयुक्त्या न्यूनाधिकप्रयोगनिषेधार्थमेवशब्दः विशेषतोऽत्यभ्यासेन । हि यस्मात्तदा तस्मिन्कालेऽधिकं शीतमादानकालजं रौक्ष्यं च चकाराद्वातकोपबलक्षयौ च । यथोक्तं—खारणादिना—“स्वभावशैत्याद्रौक्ष्याच्च वातकोपाद्बलक्षयात् । विधिविशेषात्स्निग्धोष्णः शिशिरे हैमनो मतः ॥” इति । वातकोपः सुश्रुतेनोक्तः—“स वायुः शिशिरे कोपं यात्येवोपचयं कफः ॥” इति ॥ १६ ॥

संप्रति वसन्तचर्यां विवक्षुरिदमाह ।

कफश्चित्तो हि शिशिरं वसन्तर्कांशुतापितः ।
हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् १७
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरुक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्धर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ॥ १८ ॥

स०—यस्मात् शिशिरे मधुरस्निग्धादिनाऽऽहारेण कालस्वाम्याच्च श्लेष्मा संचितोऽतिशयेन स्थानत्वादति-कुपितो वसन्ते ऋतावर्कांशुतापितः सूर्यप्रभाभिर्विलायितो द्रवस्वरूपत्वाज्जलमिव विपरीतं जाठराग्निं हत्वा हि यस्माद्रोगान्विकारान् कुरुते जनयति । अतोऽस्मात्कारणात्तं कफं त्वरया शीघ्रमेव जयेत् । दोषानिति केचित्पठति । अर्कतापित इत्यनेनैव सिद्धे अंशु-शब्दोऽत्र रस्मीनां पटिमानं सूचयति न तथा शीते । तत्र हि धूमधूमरजोमंदा इत्यधिरोगकैर्वर्जयेत् । तीक्ष्णैर्व-

मननस्यविरैकादिरुपक्रमेत् । तथा लघूनि रूक्षाणि यानि भोजनानि तैश्च । तथा व्यायामश्चोद्धर्तनं आवातश्च तैश्च कफं जयेदिति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । ततः कफमुल्बणमुद्धते जित्वाऽनन्तरं स्नानोऽनुलिप्तः समालब्धः कर्पूरचंदनागुरुकुंकुमैः ॥ १७ ॥ १८

प०—वसन्तचर्यामाह—हिशब्दो यस्माद्धर्त्यं शीत सामान्याद् द्वावपि शीतस्वभावौ हेमन्तशिशिरं गृहीतौ बोद्धव्यौ । कफः—श्लेष्माचितः संचितं यतः शीतकाले शीताख्ये शिशिरे काले च स्निग्धोपयोगात् । तथा कालजेन शीतेनाधिकेन स्थानी भूतोऽपि वसन्तसमयं पुनः प्राप्य रविकरसन्तापे तापितो विलीनविग्रहतां प्रापितः, उदकमिवाग्निं प्रतिपक्षो भवत्यस्माज्जाठराग्निं हत्वा निर्वाप्य रोगां कुरुते जनयतीत्यतः प्राप्तमात्र एव वसन्ते तत्क शीघ्रं जलमिव प्रवाहयितुं सेतुभेदादि प्रख्यैस्तीक्ष्णैर्वमनान्युपक्रमैर्जयेदुपक्रमेत्तीक्ष्णद्रव्यानिऽपादितैः श्लेष्मप्रतिपक्षे तथा लघुरुक्षैर्भाजनैस्तिक्तकपाय प्रायैरत्रैस्तथा व्यायामादिभिः श्लेष्माणमुद्धतमुल्बणं जित्वा निर्घात्यानन्तरं स्नातः कर्पूरादिभिरनुलिप्तं स्यात् प्रदिग्धाङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥

हे०—अथ वसन्तचर्या—सा च द्वेषा शोधनी शमनी च तत्र चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपूर्वके शमनी । तत्र कृतायां पूर्वतुंचर्यायां पूर्वणर्तुनाचितस्य दोषस्योत्तरेण यः प्रकोपः स चयपूर्वकः स एवापथ्यजः पूर्वतुंसेवितापथ्यजातत्वात्, यस्तु कृतायां तस्यां पूर्वणाचितस्योत्तरेण प्रकोपसोऽचयपूर्वकः । स एव पथ्यजः पूर्वतुंसेवितपथ्यजातत्वान् उक्तं च—“दोषप्रकोपो द्विविधः पथ्यापथ्यनिमित्तजः तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति ॥ पथ्यजः शमनी यश्च प्राय आगन्तुजश्च यः ॥” इति । तत्र संशोधनविधत्ते—यस्माच्छिशिरे चितः कफो वसन्ते सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृतः सन् जलमिव प्रत्यनीकत्वात् बहिः हत्वा रोगान्करोति अतस्तं चितम् अकुपितं कफं वसन्तारम्भेण तीक्ष्णद्रव्यकृतैर्वमननस्यधूमगण्डूपाद्यैः शोधनैर्जयेत् । तत्र लघुरुक्षैस्तिक्तकटुकपायैः संसर्जनक्रमेण भोजनैश्च शिशिरशब्देन शीतपर्यायेण शिशिरहेमन्तयोर्ग्रहणं द्वयोरपि कफचयात् । यथाह—खारणादिः—“हेमन्ते निचितः श्लेष्म शिशिरेऽपि न कुप्यति । आहारैश्चापि सुस्निग्धैर्भृशमेवोपचीयते ॥” इति । उल्बणं श्लेष्माणं व्यायामाद्यैर्जित्वा स्नात

कर्पूराचैरनुलितः पुराणयवादीन् भुञ्जान आसवादीन् पिबेत् । प्रकोपे प्रकृतेऽत्युत्पन्नग्रहणमचयपूर्वकं प्रकोपार्थम्, आघातः पद्भ्यां मर्दनं, कफग्रस्तस्याभ्यंगनिषेधाद्भ्रूणा एव व्यायामादयः स्नानशील इति वचनात्प्राप्तेऽपि स्नाने । स्नात इति श्लेष्मकालीनप्रातःस्नाननिषेधार्थं व्यायामादीन्कृत्वैव स्नायान्न पूर्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् ।

सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययापितान् ।

प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलांकितान् ।

सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।

निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्रीकमाधवान् ॥ १९ ॥

स०—तथा पुराणं च तद्यवगोधूमं च तथा क्षौद्रं माक्षिकं तथा जांगलं च तच्छूल्यं भट्टित्रं च तत्तानि भुंक्ते पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् । शूल्य इति शूलात्पाक इति यः । एवंविधः सन् व्यस्यैर्मित्रैः सहित आसवादीन् पिबेत् । किम्भूतान् । निर्गदान् निर्दोषान् । पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबधोऽत्र दीपकत्वात् । आसवो यो द्रव्याण्यासुत्य क्रियते । उक्तं च—“मद्याकाराधिकद्रव्यमदिराद्यैः कृतस्तु यः । सोऽरिष्टः स्यादासवस्तु द्रव्याण्यासुत्य यः कृतः ॥” इति । सीधुरिक्षुरसोद्भवः । मार्द्रीकं मृद्धीकासोद्भवम् । माधवो मधुना संस्कृतः । किम्भूतानासवादीन् । सहकाररसोन्मिश्रान् प्रियया आस्वाद्य किञ्चित्पीत्वाऽर्पितान् ढौकितान् । तथा प्रियास्यसंगेन सुरभीन् सुगंधीन् । तथा प्रियानेत्रोत्पलानि तैरंकितान् संजातशोभान् । तथा सौमनस्यकृतश्चित्तप्रसादकृतः । तथा हृद्यान् हृदयाय हितान् ॥ १९ ॥

प०—यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमाः।पुराणाश्च ते यवगोधूमाश्च पुराणयवगोधूमाः । जाङ्गलानां शूल्यं जाङ्गलशूल्यम्, शूले संस्कृतं शूल्यम् । पुराणयवगोधूमाश्च क्षौद्रं च जाङ्गलशूल्यं च ताभिर्यो भुङ्क्ते स आसवादीन् पिबेत् । सहकाररसूतस्तस्य रसेनोन्मिश्रान् अधिवासितांस्तथा प्रियया कान्तयाऽऽस्वाद्य पीत्वाऽर्पितान् दत्तान् । तथा प्रियाया आस्यसङ्गेन मुखसंश्लेषेण सुरभीन् सुगन्धान् । प्रियाया नेत्रे प्रियानेत्रे ते एवोत्पले प्रियानेत्रोत्पले

ताभ्यामङ्कितान् चिहितान् पिबेत् । शोभनस्य मनसो भावः सौमनस्यं शोभनचित्तत्वं तत् कुर्वन्ति । एतान् सौमनस्यकृत आसवादीन् पिबेत् । तथा हृद्यान् हृदयाह्लादकारिणः तथा व्यस्यैः सहितः सुहृद्भिः सहितस्तान् पिबेत् । निर्गदान् निर्दोषान् गदान् निर्गीतगदान्निर्दोषान्, वर्णगन्धरसरूपसंपन्नानासवादीन् मद्यविशेषान् पिबेत् । आसुत्या ये क्रियन्ते ते आसवाः । निःकाश्यद्रव्याणि ये क्रियन्ते तेऽरिष्टाः । सीधुस्त्रिभुरसेन तु । मृद्धीकाया इदं मार्द्रीकम् । माधवं—मधुना कृतम् ॥ १९ ॥

हे०—पुराणत्वं यवगोधूमक्षौद्राणां, जांगलं-मृगादिमांसं तस्य शूल्यं-भट्टित्रम्, सहकारोऽतिमुराभिरामः तस्य रसः तत्फलवृत्तनिर्यासः तेन उन्मिश्रान् अधिवासितान्, प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्यार्पितान्, गन्धविशेषज्ञानार्थं संगं गतेन सहजसुरभिणा प्रियामुखेन सुरभीकृतान्, वैमत्यादिज्ञानार्थमवलोकयन्त्याः प्रियायाः प्रतिविम्बिताभ्यां नेत्राभ्यामुत्पलैश्च साक्षान्निश्चितैरंकितान् सौमनस्यकृतः-परिणामेन मनःप्रशांतिकरणं, हृद्यानां-स्वादे निर्गदान् निर्दोषान्; अकथितैरंपैः कृतं मद्यमासवः, कथितैररिष्टः, इक्षुरसेन सीधुः, द्राक्षारसेन मार्द्रीकं, मधुना माधवः ॥ १९ ॥

शृंगवेरांबु सारांबु मध्वंबु जलदांबु वा ॥ २० ॥

स०—तथा शृंगवेरांबु शुठीकथितजलं पिबेत् । तथा सारः असनचंदनादिजस्तेन कथितमंबु पिबेत् । तथा मधुना युक्तमंबु मध्वंबु । जलदेन मुस्तया च कथितमंबु पिबेत् । वेति समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा शृङ्गवेराम्बु—शुण्ठितोयम् । साराम्बुः दाडिमफलसारतोयम्, असनादिसारसंस्कृतं वा जलम् । मध्वम्बु—माक्षिकोदकम् । जलदाम्बु—मुस्तैरुत्कथितं तोयं वा पिबेत् ॥ २० ॥

हे०—शृङ्गवेराम्बु-शुण्ठया कथितं जलम्, असनादिसारैः साराम्बु, मुस्ताभिर्जलदाम्बु, मधुमिश्रं जलं मध्वम्बु, अनेकद्रवविधानं यस्य यत्सात्त्वं तत्तेन सेव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

दक्षिणानिलशीतषु परितो जलवाहिषु ।

अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकांतिषु ॥

परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मांतभूमिषु ।

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगंधिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चित्रामिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २१ ॥

स०—काननेषूपवनेषु स्थितो मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् । अहो मध्यो मध्याह्नः । संख्याविसायेत्यादिज्ञापकात्पूर्वापरत्यादिना एकदेशिसमासः । अहोऽहं एतेभ्य इत्यह्लादेशः । कथम् । गोष्ठ्यां क्रीडायां कथा गोष्ठीकथास्ताभिश्चित्राभिः कमनीयाभिर्गवहारसंबन्धिनीभिरित्यर्थः । कीदृशः सन् । सुखी रागद्वेषादिरहितः । किंभूतेषु काननेषु दक्षिणादिप्रवृत्तैरनिलैः शीतानि तेषु दक्षिणानिलशीतेषु । तथा परितः समताज्जलं नित्यं वहन्ति यानि तेषु । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । तथा क्वचित्प्रदेशेऽदृष्ट ईषद्दृष्टः क्वचिदतिघनत्वान्नष्टो न दृश्यते सूर्यो येषूपवनेषु तान्येवं तेषु । तथा मणीनां वज्रमरकतादीनां कुट्टिमानि विशिष्टा भुवस्ताभिः कांतिः शोभा येषां तान्येवं तेषु । तथा परपुष्टैः कोकिलैर्विधुष्टेषु कृतशब्देषु तथा कामस्य कर्मान्ताः कामकर्माता मदनव्यापाराः । अंतशब्दोऽत्र प्रशंसावचने । यथोद्धृतस्य वचनम् । वनांतदेवतावेण्य इति । कामकर्मातनिमित्तभूमयो येषां वनानां तान्येवं तेषु । विचित्राणि नानारूपाणि पुष्पाणि येषां ते तथाविधा वृक्षा येषां तान्येवं तेषु । सुष्ठु गंधो येषां तेषु । गंधस्येदित्तीत्समासांतः । अस्मिन्काले कफोपचयदोषभयात् ॥ २१ ॥

प०—काननेषूपवनेषूपविष्टः सुखी भूत्वाऽऽतुर उत वा रोगाद्यनुपहतसमा गमयेदतिवाहयेत् । कथं गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिः गोष्ठ्यो गांधर्वमृदङ्गादिभिः कृत्वा कथाः काव्यकथाः । दक्षिणानिलशीतेषु दक्षिणा अनुकला वायवो येषु । न पांसुशर्करासिकतावाहिनस्सैस्तथाविधैरनिलैः शीतानि यानि काननानि तेषु तथाविधेषु काननेषु । अथवा दक्षिणादिप्रवृत्तैरनिलैः शीतेषु तथा परितः समन्तात् जलवाहिषु जलवहनशीलेषु । तथा अदृष्टनष्टसूर्येषु--अदृष्टः क्वचित्प्रदेशेऽदृष्टः ईषद्दृष्टः क्वचिदतिघनत्वान्नष्टः न दृष्टः सूर्यो येषु तेषु । तथा मणिकुट्टिमकान्तिषु मणीनां वज्रमरकतादीनां कुट्टिमानि तः कान्तिः शोभा येषां तानि मणिकुट्टिमकान्तीनि तेषु । तथा परपुष्टविधुष्टेषु--परपुष्टैः कोकिलैः विधुष्टानि कृत-

शब्दा येषु तानि परपुष्टविधुष्टानि कामकर्मान्तभूमिषु--कामकर्मान्ताः भूमयो येषां तानि तेषु । तथा विचित्राणि पुष्पाणि येषां तादृशा वृक्षा तेषु । तथा सुगन्धिषु सुगन्धयुक्तेषु । तेषु काननेषु मध्याह्नं गमयेदतिवाहयेत् ।

हे०--भोजनानन्तरमुद्यानसेवां विधत्ते-गमयेदतिवाहयेत् । सुखी अव्याकुलः सन् शान्तवार्ताः, कथाः शास्त्रवार्ताः, जलवाहिषु-जलवृष्टयैषु-घनच्छायेषु, अनष्टसूर्येषु-प्रकाशवत् भूमिकैः कान्तिमत्सु, परपुष्टैः कोकिलैः कर्ममदनव्यापारमन्तान्तिबन्धन्ति स्ववर्द्धयतीति कामकर्माताः । “ अति बन्धनं त्कर्मण्यम् ॥ २१ ॥

गुरुशीतादिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुराणां

स०--गुरुशीतादींस्त्यजेत् । ननु लवणं करोति तत्कस्मादिह न निषिद्धम् । अतः पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति विचिरंतनसंचितं स्फुतिरूपं श्लेष्माणं विधत्ते न च लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य किंतुहृत्पस्यैव । तस्मात्लवणस्यात्र न्यायः ॥ २२ ॥

प०--अनन्तरं एकं त्याज्यं गरिष्ठगुणयुक्तम् । शीतं--पर्युषितं स्वप्नं दिने शयनम् । दिवा इति रात्रौ तथा स्निग्धान्-स्नेहनगुणयुक्तान् । तन्मम्लरसान्, दाडिमामलकव्यतिरिक्तान् रान्-गुडादीन् मधुसितादिरहितांस्त्यजेत् इति वसन्तः ॥ २२ ॥

हे०--गुरादीन्निषेधति--अथ ग्रीष्मपट्वादीन्निषेधति ॥ २२ ॥

अधुना ग्रीष्मर्चर्यामुपदिदिक्षुराह--तक्षिणांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिप्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च

स०--यद्यस्मात्तीक्ष्णांशुर्भास्करोऽतिकरायस्य स एवंभूतः सन् ग्रीष्मे संक्षिपत-

त्यत्रानुक्तमर्थाल्लभ्यते । केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णांशुरिति पठन्ति । स्नेहस्तेजोबलं सारमित्येकोऽर्थः । तं स्नेहमर्कः संक्षिपतीव यत्संबंधः संहरतीव पिबतीव । इवशब्देनैतत्सूचयति--हेतुप्रत्ययपरतंत्रेषु सर्वभावेषु न काश्चित्कचित्तद्बुद्धिपूर्वकं संहरति । परमार्थतो बलहानिकृत्वादेशम् ॥ २३ ॥

प०-ग्रीष्मचर्यामाह-ग्रीष्मऋतौ-उष्णकाले, तीक्ष्णांशुः-तीक्ष्णा अंशवः करा यस्य स तथाविधः रविरतितीक्ष्णांशुरतिकठोरक्रिणः सन् यन् संक्षिपति संक्षिपतीव जगत्स्नेहमित्यत्रानुक्तमर्थाल्लभ्यते । केचित्तु स्नेहमर्कोऽतितीक्ष्णांशुरिति पठन्ति (ग्रीष्मे-ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुरिति दीपितः । ग्रीष्मे ऋतौ तीक्ष्णांशुरिति दीपितः अत्यन्तप्रज्वलितो भवति । किंविशिष्टस्तीक्ष्णांशुः अतसीपुष्पनिभः उमाकुसुमानिभरतुल्य इत्यर्थः । “दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । पवनातपसंस्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता इव ॥” दिशः प्राच्यादयः च पुनः भूमिः पृथिवी ज्वलन्ति ज्वलिता भवन्ति । मारुतः पवनः नैर्ऋतः निर्ऋतसम्बन्धी, असुखो दुःखदो भवति । औष्ण्यात् पवनश्चातपश्च संस्वेदश्च पवनातपसंस्वेदास्तैर्जन्तवः प्राणिनः ज्वरिता इव ज्वरयुक्ता इव भवन्ति । “तापार्तुङ्गमातङ्गमहिषः कलुषीकृताः । दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षिपिताम्भसः ॥ प्रवृद्धरोधसो नद्यः” नद्यः प्रवृद्धरोधसो भवन्ति । प्रवृद्धे उद्धटिते रोधसी तीक्ष्णांशुरादित्यस्तदानीं ग्रीष्मे अतितीक्ष्णांशुः संपन्नप्रकृष्टादानकालस्वाभाव्यात् स यस्मात्संक्षिपतीव संहरतीव प्राङ्गानेरूपितमेव नान्यत् कर्मान्तरं प्रहीतुं न्याय्यम् । एवं भूपः साम्यगुणं जगत्स्नेह संक्षिपतीव ॥ २३ ॥

हे०-यद्यस्माद्ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुः सूर्योऽतितीक्ष्णांशुः सन् संक्षिपतीव-संहरतीव, संहारप्रवृत्त इवाभाति ॥ २३ ॥ अतोऽस्मिन्पटुकम्लव्यायद्वा मार्ककरास्त्यजेत् ॥

स०-अतोऽस्मात्कारणादस्मिन् ग्रीष्मकाले पट्वादींस्त्यजेत् ॥ २४ ॥

प०-अतोऽस्मिन् काल पट्वादिकान् परिहरेत् बलहानिकृत् । अस्मिन्नित्यनेनैतद्भवति न हीना-

तिमिथ्यायोगलक्षणे ग्रीष्मे पट्वादीन् परिहरेत् । किं तर्हि यथा स्वलक्षणे पटुलवणं कटुमरीचादि । अम्लं-तक्रचुक्रादि । व्यायामः-शरीरायासजननं कर्म । अर्ककराः-आदित्यरश्मय इति ॥ २४ ॥

हे०-अतः पट्वादींस्त्यजेत् । अस्मिन् अतिक्रमविह्वल्लोके ग्रीष्मे पट्वादीनां क्लमहेतुत्वात् ॥ २४ ॥

किमत्र सेव्यमित्याह-

भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् २५ ॥

स०-मधुरमेवान्नं भजेत् । बाहुल्येन मधुरमन्नं सेव्यं न तथाऽन्यरसजातमित्येवकाराल्लभ्यते । तथा लघु स्निग्धं हिमं द्रवं चेति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

प०-अथ तस्मिन्काले किं सेवेतेत्यत्राह-भजेन्मधुरमेव भूयसा सेवेत नान्यरसाप्रातमप्येतदर्थमेवकारो-ऽवधारणार्थं कृतः । तथा लघ्वन्नं भजेत् । उभयथापि मात्राप्रकृतिभ्यां यल्लघु स्निग्धं घृतश्रीरादिमिश्रम् । हिमं-शीतलम् द्रवं-द्रवद्रव्यप्रायं न कठिनम् ॥ २५ ॥

हे०-मधुरादिसेवां विधत्ते-अन्न मधुरमेव मधुरं करसमं पानं तु मधुराम्बादिरसमपि “नित्यं सर्वरसाभ्याम्” इति वचनाद्रसालादिविधानाच्च ॥ २५ ॥

सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषेणाह-

सुशीततोयसिक्तांगो लिह्यात्सक्तून्सर्शकरान् ॥

स०-सक्तून् सशर्करान् लिह्यात् । सुष्ठु शीतं सुशीतं च ततोयं च तेन सिक्तमालुतंगं कायो यस्य स एवंभूतः सन् ॥ २६ ॥

प०-सुशीतेन तोयेन सिक्तमंगं येन स तथाविधः पुमान् सक्तून्-यथाहर्द्रवल्लितान् सशर्करान् लिह्यादद्यादिति ॥ २६ ॥

हे०-लोकस्य तीव्रताप्रशान्तत्वाच्छान्तस्य च भोजननिषेधात्पूर्वं श्रमहरं विधत्ते-स्नानं सक्तवश्च श्रमहराः ॥ २६ ॥

मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा २७ ॥

स०-अस्मिन्काले मद्यं न पेयम् । पेयं वा स्वल्पमिति । वातश्लेष्मप्रकृतिना वातक्षयार्थमन्यतुर्वद्बहु न पेयं किं-तर्हि स्वल्पमेव पातव्यम् । सुबहुवारि वेति पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्यौचितेन श्लेष्मप्रतिक्रियार्थं पित्तप्रतीकारमपी-

च्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयमित्यत्रानुक्तोऽप्येवमर्थाद्विष-
यविभागो बोध्यः । अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः
स्यात् ॥ २७ ॥

प०—प्रीष्मकाले मद्यं न पेयं न पातव्यम् । तदौचित्ये
स्वल्पं पेयम् । सुबहुवारि-जलाढयं वा पेयम् २७ ॥

हे०--मद्यस्य श्रमहरेष्वग्रयत्वात्कामतः प्रसक्तं पानं निषेध-
ति-अन्यथा श्रमापनुत्तौ सत्यां मद्यं न पेयं तक्षिणादिगुणत्वात्,
असत्यां पेयं वा किंतु स्वल्पं स्वल्पेनाप्यसत्यां पूर्णमात्रं, न
पेयं वा किंतु सुबहुवारि-बहुतरोदककृतं पानानुग्रहश्च
मद्यसात्भ्यानामेव ॥ २७ ॥

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह--

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥

स०--तन्मद्यमन्येन प्रकारेण पीतं सत् शोफादीन्
करोति । शोफः श्वयथुः । शैथिल्यमंगानामनैष्ठ्यम् ।
दाहः सर्वांगीणस्तापः । मोहोऽज्ञानं जंतोः ॥ २८ ॥

प०--तन्मद्यमन्यथापीतं बहुपीतं वारिरहितं च पीतं
शोषं-मुखशोषं, शैथिल्यं-शरीरशैथिल्यं, दाहं-सर्वा-
ंगीणं, मोहं वैचित्यं करोति । मद्यं न पेयमित्यत्र
प्रकृतिः तदा नैकविषया एते पक्षाः, किं तर्हि
भिन्नविषयास्त्रयः । एवं सति विधिनिषेधौ नैक-
विषयो न विरोधः स्यात् । समप्रकृतिं यावदुद्दिश्य
स्वास्थ्यवृत्तकोऽयमार्त्तवादिविधिः सर्वोऽवश्यं हितः ।
तस्मात्सर्वप्रकृतिना मद्योचितेन यत्किञ्चिन्मद्यं तत्र
पेयं सुतरां पित्तप्रकृतिनापि । यतः प्रायशो मद्यस्य
वातपित्तकर्तृत्वं पित्तमारुतपर्यन्तं प्रायेण हि मदात्यये
मद्योत्थो व्याधिर्जायत इत्येतैस्त्रिभिः प्रीष्मकाले मद्यं
न पेयमेव निषेधस्य विषयः । वातश्लेष्मप्रकृतिना
तावत् क्षयार्थमन्यर्तुवन्मद्यं बहु न पेयं किं तर्हि स्व-
ल्पं पेयं तस्मात्स्येन । तथा पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्यो-
चितेन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता मद्यं
सुबहु न पेयम् । इत्येष विधिर्विषयः । अथवा
अवस्थाभेदतद्विषयभेदः । येनैव तन्मद्यं पेयं यस्मिन्
काले, तेनैव कस्यांचिदवस्थायां स्वल्पं, कचिदव-
स्थायां सुबहुवारि पेयम् ॥ २८ ॥

हे०--उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह--शोषः-मुखशोषः,
तन्मद्यम् ॥ २८ ॥

१ अत्र "शोषशैथिल्य-" इति पाठान्तरम् ।

कुंदेन्दुधवलं शालिमश्रीयाजांगलैः

स०-कुंदः पुष्पविशेषः । इंदुश्चंद्रः । त
द्रवलं शुक्लं शालिं जांगलैः पलैर्मसैः

'क्षुण्णस्मितः स्मृतः शाली रक्तो व्रीहि

प०--शालिं रक्तादिं कुन्देन्दुधवलं
यात् भक्षयेत् । जाङ्गलैः पलैः जांग
सह ॥ २९ ॥

हे०--अन्नं विधत्ते-कुन्दः--पुष्पवि
लघुस्निग्धशीतगुणाविशिष्टधवलत्वात् । प
मश्रीयात् ॥ २९ ॥

पिबेद्रसं नातिघ्नं रसालां राग
पानकं पंचसारं वा नवमृद्भाजन
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मय

स०--रसं नातिघ्नं पिबेत् । रसश

तंत्रयुक्त्या मांसरस उच्चतो तथा रसाल
वेत् । तथा रागखांडवौ पानकं च पंचस

लक्षणं तंत्रातर उक्तम् । यथा--"सिताम
स्तत्राच्छकांतयः । ते साम्लाः खांडवा

गालिताः ॥ स्वाद्म्लपटुकट्टाद्याः प्रवे
गुडदाडिममांसाद्या रागाश्चांशुकगालि

रुचिकरा प्राहिणो रागखांडवाः" इति
मधूकखर्जूरकाशमर्यः सपरुषकाः ।

पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ॥ पानकं प
ष्णानिवर्तकम् ॥" अन्यत्र चोक्तम् । य

दियुक्ता विज्ञेया रागखांडवाः ।
संस्कृताः पानकास्तथा ॥" इति । कीदृशं

नवं च यन्मृद्भाजनं तत्र स्थितम् । त
फलं, चोचं पनसफलं तयोर्दलानि

(१) मोचं-कदलीफलं, चोचं-
ङ्गमुन्दरा । मोचं-कदलीफलं, चोचं-न

चन्द्रिका । मोचं--कदलीफलं, च
हेमाद्रिः । इति सर्वमसमञ्जसम् ,
मते तु मोचं-गुडस्वक्, चोचं--तेज
" त्रिजातमारिचायैस्तु संस्कृताः पानका
नाच्चेति ।

साम्लम् । तिक्तिडीकादियोगात् खाण्डवरसानुगतम् । केचित्तु क्षीरं घृतपिप्पलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पंचसारं पानकमित्याहुः । केन पिबेदित्याह । मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३० ॥

प०—रसं मांसरसं पिबेत् नातिघनं नातिबहुलम् । रसालं—सितां पिबेत् । तथा रागखाण्डवौ पिबेत् । रागो—द्राक्षादि मधुरद्रव्यकृतो लोहितप्रायः । खाण्डवो—द्राक्षादाडिमादिकृतोऽम्लप्रायः । पानकं वा पिबेत् । तोयमाक्षिकत्रिजातकादिकृतं पंचसारं वा रक्तपित्तचिकित्सोक्तं मन्थं पिबेत् । मृद्भाजने स्थितं स्थापितम् । “मधुखर्जूरमृद्धीकापरूपकसिताम्भसा । मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतयैर्वसक्तुभिः” इति रक्तपित्तचिकित्सायां प्रोक्तः । मोचचोचदलैर्युक्तं कदलीनालिकेरफलेन सहितं साम्लं दाडिमामलकादिभिरभक्षिणं कृतं मृन्मयशुक्तिभिर्मृन्मयैस्तनुकैश्चपकैः ३० ॥

ह०—पानं विधत्ते—रसं—मांसरसं, नातिघनमीपत्सांद्रं, रसाला—शिखरिणी, मधुराम्ललवणं पानकं—रागः, मधुराम्ललवणकटुकपायकं—खाण्डवः । पञ्चसारं पानकं—मध्वादिभिः पञ्चभिः कृतं, वक्ष्यति हि—“मधुखर्जूरमृद्धीकापरूपकसितांभसा । मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः” इति । तच्च नवे मृन्मये पात्रे स्थितं मोचं—कदलीफलं, चोचं—नालिकेरं तयोर्दलैः शकलैर्युक्तं दाडिमात्रैरम्लकृतं, मृन्मयीभिः शक्तिभिः पिबेत् ॥ ३० ॥

पाटलावासितं चांभः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥ ३१ ॥

स०—पाटला वासितं सुरभीकृतं तथा सकर्पूरं सुशीतलं चांभः पिबेत् । मृन्मयशुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम् । सुश्रुते चोक्तम्—“परिपेलवया तुल्यास्तथा गुग्गुलुमुस्तकाः । चूर्णिताः शशिनोपेता नवभाजनधूपनम् ॥ कुष्ठमुस्तकसंयुक्तैः पेलवोशीरवालकैः । मृदिता मृत्सु पिष्टैस्तैः खदिरांगारपाचिताः ॥ सहकाररसाभ्यक्ताश्चंपकोत्पलवालकैः । पद्मकुंजककुदैश्च यथालामादिवासिताः ॥ श्रेष्ठः सलिलवासोऽयं स्मृतः सर्वर्तुको बुधैः” ॥ ३१ ॥

प०—तथाम्भः—पानीयं पिबेत्, तच्च पाटलावासितं—पाटलापुष्पैः सुगन्धीकृतं, सकर्पूरं—कर्पूरादिभिः सहितं सुशीतलं च ॥ ३१ ॥

हे०—तथा अम्भः पिबेत् । तच्च पाटलापुष्पैरधिवासितं, सकर्पूरं, सुशीतलं च ॥ ३१ ॥

शशांककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ससितं माहिषं क्षीरं चंद्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

स०—माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं रजन्यां रात्रौ पिबेत् किंभूतम् । चन्द्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम् । रजन्यां रात्रावाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः । किं कुर्वन् पिबेत् । भक्षयन् भक्ष्यान् भुंजन् । कीदृशान् । शशांककिरणान् कर्पूरनाडिकाख्यान ॥ ३२ ॥

प०—शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् कर्पूरनाडिकासितशर्करादिकृतान्नोचानिकादीन् रजन्यां रात्रौ भक्षयन् खादयन् पिबेन्माहिषं क्षीरं ससितं सशर्करं चन्द्रनक्षत्रशीतलं शशीनः किरणैः शीतलीभूतमिति ३२ ॥

हे०—रात्रिभोजनं विधत्ते—रजन्यां पुनः शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्षत्रशीतलं माहिषं क्षीरं पिबेत् । शशांकः कर्पूरः कीर्यते विक्षिप्यते येषु ते शशाङ्ककिरणाः—कर्पूरनाडिकादयः । चन्द्रेण तस्यासंभवे नक्षत्रैर्वा शीतीकृतं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥ ३२ ॥

अभ्रंकषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥

वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ॥ ३३ ॥

स०—अभ्रमाकाशं कषंत्युल्लिखंत्यत्युच्चतयाऽभ्रंकषाः महांतश्च शालाश्च तालाश्च महाशालतालाः । अभ्रंकषाश्च ते महाशालतालाश्च तै रुद्धः स्थगित उष्णरश्मिर्दिनकरौ येषु वनेषु तेषु मध्यदिने मध्याह्नेऽर्कतापार्तः सन् स्वप्याच्छयीत । वनेष्विति । माधव्यो लताविशेषा अतिमुक्तकाख्यास्तासु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टाः द्राक्षायाम्भक्ष्यास्तबका गुच्छका द्राक्षास्तबकाः । माधवीश्लिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च तैः शालितुं श्लाघितुं शीलं येषां वनानां तानि माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालीनि तेषु वनेषु ॥ ३३ ॥

प०—वनेषु कायमाने तल्पे मध्यान्दिनेऽर्कतापार्तः पुमान् स्वप्यात् । किंभूतेषु वनेषु । शालाश्च तालाश्च शालतालाः । महान्तश्च ते शालतालास्तै रुद्धा उष्णरश्मयो रविदीधितयो येषु वनेषु । माधव्यो लताविशेषास्तबका—गुच्छका लताजालसमूहा इत्यर्थः । माधवीषु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टाः द्राक्षायाम्भक्ष्यास्तबका द्राक्षास्तबका एकलमा पलसंहतिस्तबकशब्देनोच्यते । माधवीश्लिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकास्ते शालितुं श्लाघ-

यितुं शीलं येषां वनानां तानि तेषु वनेषु
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः सन् सुष्यात् ॥ ३३ ॥

हे०-स्नानविशेषे निद्रां विधत्ते—अभ्रं कपाः—अत्युच्चाः,
महान्तः-स्थूलाः । माधवीषु-वासन्तीषु संश्लिष्टा लम्प,
द्राक्षास्तवका यालु शालालु लताग्रहेषु तद्वन्ति यानि
वनानि ॥ ३३ ॥

कस्मिन् स्वप्यादित्याह—

सुगंधिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुंबिभिः ॥ ३४ ॥

स०—कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते गृहविशेषे। कीदृशे
सुगंधि च तद्विमं च तत्पानीयं च तत्सुगंधिहिमपानीयम् ।
पटानां वस्त्राणामालिः पंक्तिः पटालिः । सुगंधिहिमपानी-
येनसिच्यमाना पटालिर्धस्मिन्नसौसुगंधिहिमपानीयसिच्य-
मानपटालिकस्तस्मिन्स्तथाविधे कायमाने । तथा प्रवालाः
किसलयानि । फलानां लुंबयस्तवकाः । प्रवालाश्च
फललुंबयश्च प्रवालफललुंबयः । चूतानां प्रवालफललुं-
बयस्ताभिश्चिते परितो व्याप्ते ॥ ३४ ॥

प०—कायमाने वेष्वादिनिष्पादिते वैश्वविशेषे
सुगन्धिना कर्पूरादिपरिमललेपेन हिमेन शीतलेन
वारिणा तोयेन सिच्यमानाऽऽर्कक्रियमाणा पटाना-
नालिः पंक्तिर्यस्य तस्मिन्स्तथाविधे तथोचिते चूतप्रवा-
लफललुंबिभिः चूता आम्नाः प्रवालाः प्रवालसदृशा
अभिनवाः पल्लवाः प्रवालाश्च फलानि च चूतस्य प्रवा-
लफलानि चूतप्रवालफलानि तेषां लुम्बाः संघातास्ते
विद्यन्ते येषां ते प्रवालफललुंबिभिः तैश्चिते सम-
न्ताद्व्याप्ते कायमाने किं तेषु वनेषु ॥ ३४ ॥

हे०—पटालिकाः—पंक्तिवत्तनुवस्त्रतृणादिरचिता भित्तयः ।
कायमाने-स्त्रिधरे प्रवालाः-पल्लवाः, फललुम्बयः-फल-
स्तवकाः ॥ ३४ ॥

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत
तन्निरूपयन्नाह—

कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ॥

कल्पितेकोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।

मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्धारगृहेऽथवा ३५ ॥

स०—तल्पे शयने कल्पिते । कैः । कदलीदलादिभिः ।

कदल्या रंभाया दलानि पत्राणि । कह्लारं सौगंधिकम् ।
मृणालं बिसम् । कमलं पद्मम् । उत्पलं कुमुदम् । एतेषां
द्वंद्वः तैः कदलीदलादिभिः कोमलैः सुकुमारस्पर्शः
कल्पिते रचिते । किंभूते । कुसुमानि च पल्लवाश्च
कुसुमपल्लवाः । हसत इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन्
धारगृहेऽथवा स्वप्यादित्यनुवर्तते । धारागृहः
मविरत्तममलजलधाराः पतन्ति यत्र ॥ ३५ ॥

प०—तथा कामयमाने एवमेव शय्यां विना स्वप्यान्
उत शय्यायामत आह-कल्पिते तल्पे रचिते शयने । कैः
कदलीदलादिभिः । कोमलैः-मृदुभिः । कदल्या दल्या
नि कदलीपत्राणि । कह्लारो-गन्धसोमकः, मृणा-
लानि कोमलान्यभिनवानि विसानि कमलमुत्पलं
नीलोत्पलम्, अन्यच्च किंभूते हसन्त इव कुसुमप-
ल्लवाः पुष्पपलाशा यस्मिन् तथाभूते । अथवा हस-
न्ति कुसुमानि किञ्चित् फुल्लानि पल्लवपर्यन्ते यत्र
तल्पस्य तस्मिन् स्वप्यादिति अथवा धारागृहः
स्वप्यात् ॥ ३५ ॥

हे०—कह्लारं-सन्ध्याविकाशि पद्मिनीपुष्पं, कमलं-दिना
विकाशि, उत्पलम्-रात्रिविकाशि, मृणालानि-विसानि, कोम-
लं-शयने, हसत्कुसुमाः-विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः पल्लवाः
पर्यन्ताः यस्य तत्तथा अथवा धाराग्रहेषु स्वप्यात् । यत्र
रचनाविशेषेण रचिता जलसीकराः प्रसरन्ति तद्वत्-
ग्रहम् ॥ ३५ ॥

किंभूते---

पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥ ३६ ॥

स०—पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमुशीरवारि यत्र
तस्मिन् । पुस्तो दावादिमय्याः स्त्र्याद्याकृतेरुपादानकारणं
यद्वस्तु तदुच्यते ॥ ३६ ॥

प०—मध्यन्दिनेऽर्कतापतप्तः सन् । पुस्तस्त्रियो दावाम-
न्त्रमय्यस्तासां स्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमागतं धारावारि
यस्मिन् गृहे ॥ ३६ ॥

हे०—पुस्तस्त्रियो-दावादिमयाः पुत्रिकाः, तासां स्त-
नादिभ्यः प्रवृत्तमुशीरवारि यन्त्रोदकं यत्र तत्र ॥ ३६ ॥

निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसना ॥ ३७ ॥

स०-निशासु च रात्रिषु सौधपृष्ठे हर्म्यतले आसना स्थितिः । कार्येव्याह्यार्थम् । तत्रासीतेत्यर्थः । किंभूते सौधपृष्ठे । निशाकरः शीतांशुस्तस्य करा गमस्तयस्तैराकीर्णे व्याते ॥ ३७ ॥

प०-निशासु रात्रिषु सौधपृष्ठे-हर्म्यमूर्ध्नि निशाकरकराकीर्णे चन्द्रमसो रात्रिमभिव्याप्ते स्वप्यात् शयीत । आसना आस्या हर्म्यमस्तके रात्रौ शस्यते ॥ ३७ ॥

हे०-तथा निशासु पुनश्चन्द्ररात्रिमभिव्याप्ते हर्म्यमस्तके स्वप्यात् ॥ ३७ ॥

स्वस्थचित्तस्य चंदनार्द्रस्य मालिनः ।

निवृत्तकामतंत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥

जलार्द्रस्तालवृंतानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।

उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥

कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचंदनाः ।

मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥

मृणालबलयाः कांताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।

जंगमा इव पद्मिन्यो हरंति दयिताः क्लमम् ३८ ॥

स०-स्वस्थचित्तस्य रागाद्यनुपहतमनसो जलार्द्राः क्लमं हरंति । एवं तालवृन्तादयो योज्याः । अंतर्दीपकत्वादस्य । तस्य च कीदृशस्य । चंदनार्द्रस्य चंदनेनानुलितस्य । तथा मालिनः स्रग्विणः । तथा निवृत्तं कामतंत्रं पुष्पधन्वपरिच्छेदो यस्य । तथा सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनी स्वच्छे वाससी यस्य स एवम् । जलार्द्राः पानीयकृतार्द्राः शाटिकाः । तालवृन्तानि मयूरपिच्छादिकृतानि तालवृन्ताकृतीनि व्यजनानि । तथा विस्तृता महांतः पद्मिनीपुटा नलिनीपत्राणि बीजनार्थम् । तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृता व्यजनविशेषाः । ते च किंभूताः । मृदूत्क्षेपो येषु ते मृदूत्क्षेपाः । जलवर्षी हिगोऽनिलो येषु मृदूत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमानिलाः । शीतजलाम्युक्षितैरैतैर्वीतः कार्य इत्यर्थः । कर्पूरस्यादि । मालाशब्दः प्रत्येकं प्रयुज्यते । स्फटिककर्पूरप्रथिता माला मल्लिकामालाश्चेत्यर्थः । तथा हारा मुक्तादामानि । किंभूताः-सह हरिचंदनेन सहरिचंदनाः । यच्छेदे लोहितमतिमुगंधं सुष्ठु शीतवीर्यं च तद्भरिचंदनमुच्यते ।

मनोहरेत्यादि । मनोहरो रम्यः कलो मधुर आलापो येषां ते मनोहरकलालापाः । शिशवो बालकाः । तथा सारिकाः शरारयः । शुकाः कीराः । मृणालेत्यादि । मृणालान्यतिकोमलानि त्रिसानि बलयाः । कटकानि यासां ता दयिता योषितः । किंभूताः । कांता रम्याः । तथा प्रफुल्लैर्विकसितैः कमलैरुज्ज्वलाः शोभिता एवंभूताश्च । उत्प्रेक्ष्यते । जंगमाः संचारिण्य इव पद्मिन्यः । क्लमं हरंतीति योज्यम् । स्वस्थचित्तस्येति प्राधान्यख्यापनार्थं प्रागुपात्तम् । स्वस्थचित्तस्यैव ते जलार्द्रादयः क्लमं हरंति न तथोपतप्तमनसः । चित्तापत्ता हि सर्वभावानां शुभाशुभवृत्तयः । तथा च स्निग्धमधुरोऽप्याहार उपयुक्तः सुखशय्यादिरपि विहारः सेवितः शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति । अत एव शोकः शोषणानामित्यश्रयसंग्रहे प्रोक्तम् । तथा रूक्षोऽप्याहारस्तथाविधो विहारश्च सेवितो निवृत्तमनसः पुष्टिमेवादधाति न कार्श्यम् । तथाचोक्तम् । निर्वृत्तिः पुष्टिहेतूनामिति । सुश्रुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् । योऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेयमिन्द्रियार्थप्रबाधक इति ॥ ३८ ॥

प०-स्वस्थचित्तस्यादुःखचेतसः निवृत्तचेतसः । तथा चन्दनार्द्रस्य चन्दनेनानुलिप्राङ्गस्य तथा मालिनो मालाविभूषितस्य तथा निवृत्तकामतंत्रस्य विरलानङ्गसङ्गमस्य मैथुनाद्विरतस्य तथा सुसूक्ष्मतनुवाससः—सुष्ठु सूक्ष्माणि तनूनि लघूनि वासांसि वसनानि यस्यस सुसूक्ष्मतनुवासास्तस्य तथाविधस्यासनाहिता । जलार्द्रादिका अस्मिन् काले क्लमं ग्लानिं हरन्ति विनाशयन्ति । जलार्द्राः जलक्लिन्नशाटका जलप्लुतवस्त्रकृताः । तालवृन्तानि-तालवृक्षपत्राणि । अथवा वृन्तानि मयूरपिच्छनिष्पादितानि तालवृन्त-सदृशाकृतीनि घर्मापनोदकार्याणि यानि क्रियन्ते तानि तालवृन्तानीत्युच्यन्ते । विस्तृता विस्तारिताः पद्मिनीपुटाः नलिनीपलाशास्तथोत्क्षेपाः मयूरपिच्छादिकृताः ते च मृदूत्क्षेपा मृदूत्क्षेपणं सविलासमूर्ध्वनयनं येषान्ते मृदूत्क्षेपाः । तथा जलवर्षिणो हिमाः शीता अनिला येषां ते जलवर्षिहिमानिलाः । एवंविधा उत्क्षेपाः कर्पूरेणाधिवासिता मल्लिका तस्याः मालाः-कर्पूरस-

ल्लिकामालाः । अथवावशिष्टैव मल्लिका हारा-मौक्तिकाभरणानि सह हरिचन्दनेन लोहितचन्दनेन वर्तन्त इति सहरिचन्दनाः । अथवा शिशवो-बालाः मनोहराः-रम्याः कलो मधुर आलापो वचनं येषान्ते मनोहरकलालापाः । तथा सारिकाः शुकाश्च पक्षिणः मृणालान्यतिकोमलान्यान्यभिनवानि बिसान्युच्यन्ते तैः कृता आभरणविशेषा यासां ता मृणालवलयःकान्ता दयिता नार्यः प्रफुल्लैरिति विकसितैः पद्मैरुज्ज्वलाः शोभितास्तथा प्रफुल्लकमलोज्ज्वलाः । एवमुत्प्रेक्षन्ते जङ्गमा इव पद्मिन्यः संचारिण्य इव कमलिन्य इति ॥ ३८ ॥

हे०--कूमहरत्वकथनद्वारेणासनादीनि विधत्ते-स्वस्थ-चित्तत्वादिद्विशिष्टस्य या आसना आस्या सा क्लमं हरति । स्वस्थाचित्तस्य-निवृत्तमनसः, मालिनः-मालाभूषितस्य, निवृत्तकामतन्त्रस्य-सुरतविमुखस्य न तु विरलम् । जलार्द्रादयो-व्यजनविशेषाः क्लमं हरन्ति । जलार्द्रवस्त्रमयानि व्यजनानि, तालवृन्तानि-तालपत्रमयानि, उत्क्षेपाः-नलिकाप्रविष्टदण्डत्वादूर्ध्वमधश्चोत्क्षिप्यन्ते, मृदूत्क्षेपाः-मन्दान्दोलनाः, जलवर्षा हिमानिलो येषां ते । तथा कर्पूरमालादयः-क्लमं हरन्ति, कर्पूरग्राथिता-मल्लिका, ग्रथिताश्च मालाः, सहरिचन्दना हाराः-पीतचन्दनमणिमिश्रिता मुक्तावलयः, मनोहराः-सुन्दराकाराः, मधुरालापाः । शिशवः-शुकसारिकाः, मृणालादिधारणाज्जङ्गमाः पद्मिन्य इव यान्त्रियश्च क्लमं हरन्ति ॥ ३८ ॥

इदानीं वर्षाचर्या निर्दिदिक्षुरिदमाह-

आदानग्लानवपुषामग्निःसन्नोऽपि सीदति ।

वर्षासु दोषैः ॥ ३९ ॥

स०-आदानमुक्तम् । तेनादानाख्येन कालेन ग्लानं सक्लमं त्रपुः शरीरं येषां पुरुषाणां त आदानग्लानवपुषस्तेषामपचितधातूनामग्निरप्यपचितः सन्नो मंदः सन् पुनर्वर्षासु सीदति हानिं याति । अपिशब्दः पुनरर्थः । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । वर्षास्त्विति नित्यबहुत्वाद्बहुवचनम् । केन सीदतीत्याह । कालस्वभावो दोषैर्वीतपित्तश्लेष्मभिर्दुष्टैरित्यनुक्तमप्यर्थाद्भ्रम्यते । यतोऽग्निसादहेतुत्वमदुष्टानां तेषां न संभवति । तस्माद्दुष्टैर्दोषैरग्निः सीदतीत्यर्थाद्ब्रूम्यते ॥ ३९ ॥

प०-वर्षासु दोषैःशिशिराद्या ग्रीष्मादानकालाः । तेनादानाख्येन काले वपुःशरीरं येषां ते आदानग्लानवपुषोऽपि पूर्वमेव मन्दः पुनर्वर्षासु दोषितैः सीदत्यवश्यं सादं याति मंदत्वं

हे०-अथ वर्षाचर्या-सा च चयपूर्वकं अचयपूर्वके शमनी । तत्र सोपपत्तिकारणं विधत्ते-यत्साधारणं-सर्वदोषहरं, अग्निदीप्तिकरं, तत्सर्वं वर्षासु भजेत् । मिदोषेष्वन्योन्यदूषितेषु कृतपरस्परण सर्वेषां दुष्टत्वात्सर्वं साधारणं भजेदित्यथ दूषणम् इत्यनेन प्रकारेण आदानेनावदेहावयवत्वादवसन्नोऽपि पुनर्दोषैः सीदति दुष्टं याति ॥ ३९ ॥

ननु कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वं

दुष्यति तेषु

सतुषारेण मरुता सहसा शीतले भूवाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वह्निनैव च मंदेन तेष्वित्यन्योन्यं भजेत्साधारणं सर्वभूष्मणस्तेजसं

स०-ते दोषा दुष्यति । कदा । अंबरेऽबुना लंबा अतिनिर्भरत्वादंबुलंबा ईयस्मिन्नेवविधे । अनेन चविशेषेणोनास्पकलक्षयंत्याचार्याः । यदैवाविधो वर्षाकालो दोषा दुष्यति स्वकर्मण्ययोग्याः संपद्यन्तेऽनासादितस्वरूपे । तथा सतुषारेण मरुता पवनेन सहसा ग्रीष्मतापसंतापनाभ्यंतरो वायुर्दुष्यति । तथा भुवो ब्रह्मस्तेन । तथा कालस्वाभाव्यादम्लपाके दुष्यति । तथा मलिनेन वारिणा लूतादिकलुषेण वर्षाजलेन कालस्वाभाव्या गतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति । तदैतदेतदपित्तश्लेष्माणो युगपत्कालस्वाभाव्या त्रयाणामपि दोषाणां कोपोऽनुजायते ।

प्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिव्रिति । तदिमे वचसी परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोर्मध्ये विरोधः संभाव्यते । यस्मादिह दुष्प्रतीत्युक्त्या स्वस्था एव दुष्टिं प्राप्ता विषादिसृष्टद्रव्यवत्कार्यकरणेऽसमर्था जायन्ते इत्युक्तम् । चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्र च प्रकर्षेण कोपः स्थानांतरगतिलक्षणो गदितः । तदेवमस्मिन् काले वायोः कदाचिद् दुष्टत्वं स्यात् कदाचित्कोपश्चेति वचनाभ्यामेताभ्यां प्रत्यपादि । पित्तक्षेष्मणोस्तु दुष्टत्वमात्रमेवेति नकिंचिदत्रासमेजसम् । इति प्रकारे । अन्योन्यं दूषयितुं शीलं येषां वातादीनां त एवं तेष्वनेन प्रकारेण परस्परं दूषणस्वभावेषु सत्सु भजेत् । साधारणं सर्वं यत्किंचिद्वातादीनां युगपत् प्रशमनं तत्सर्वं सेवेत । यच्चोष्मणो जाठराग्नेस्तेजनमुद्दीपनं तद्भजेत् । ऊष्मणस्तेजनस्यात्र च शब्दयुक्तस्योपादानं प्राधान्यव्यापनार्थम् । अग्निर्हि सर्वभावानां प्रधानम् । तथा च वक्ष्यति । शांतेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः । रोगी स्याद्विद्वते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यत इति । तस्मादान्युत्तेजनार्थं यत्नः कार्य इति भावः भजेदिति क्रियापदं दीपकत्वाद्भोजनं त्वतिदुर्दिन इति यावत्सर्वेषु योज्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प०--ते दोषा दुष्यन्ति दुष्टतां यान्ति । अम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे तोयपूर्णप्रावृषेण्यध्वोभिः सति यः सजलकणः शीतलो महान् वायुः सहसातिमात्रेण वेगेनोत्थितस्तेन च सतुषारेण मरुता सता तथा शीतलेन शीतरूपेण तथा भूवाप्येणोत्थितेन तथा-म्लपाकेन तथा वारिणा मलिनेन-समलेन, वहिना-अग्निना, मन्देन-स्वल्पेन ते दोषा दुष्यन्तीति । अन्योन्यं-परस्परं दूषयितुं शीलं येषां तेऽन्योन्य-दूषिणः परस्परदोषकारिणः स्वभावप्रच्युतकारिण इत्यनेन प्रकारेणान्योन्यदूषिषु सत्सु वातादिषु साधारणं त्रिदोषनिवारणं सर्वमन्नपानौषधादिकं भजेत् सेवेत । यद्यत्सूक्ष्मणोऽग्नेस्तेजनं संशुष्कं पंचकोलकं तदपि भजेत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

हे०--ते च दोषा आदानमन्देन वहिना दुष्यन्ति दुष्टिं यान्ति । वह्नेः सहकारीण्याह--अम्बुलम्बाऽम्बुदेऽम्बरे जलभरलम्बमानमेधे नभसि सति सजलकणेन सहसा

प्रवृत्तेन शीतलेन वायुना दुष्यन्ति, मूषांश्च च दुष्यन्ति, अम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा दुष्यन्ति । दुष्टिश्चात्र वायोश्चयपूर्वकः प्रकोपः, "चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु" इति वचनात्पित्तस्य चयप्रशमा दुष्टिः "वपदि-पु तु पित्तस्य" इति वचनात्पित्तस्य चयप्रशमा दुष्टिः । "वपदि-उक्तं हि चरक्रेण--"दूषणार्थं प्रशमनं प्राक्कादम्लान् जलस्य च । योऽस्य म्रियते रोगी म्रियते यत्नादयः ॥ " इति । चरकवचनेऽपि पित्तप्रकोपमन्तेन दुष्टिमान् लक्ष्य, "चयप्रकोपप्रशमाः पित्तप्रकोपप्रशमनं चयप्रशमनं चरकः पदसु कालेव्याजानमादिषु ॥" इति । अन्ननिचिरो-धमयात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

किं तत्साधारणमिति तदुदाहरणार्थमाह-

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
जांगलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरंतनम् ॥
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पंचकोलावचूर्णितम् ।
दिव्यं कौपं शृतं चांभो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥
व्यक्ताम्ललवणस्त्रेहं संशुष्कं क्षौद्रवद्वेषु ॥ ४२ ॥

स०--शुद्धा तनुर्यस्य स पंचभूतः कुतश्चिकित्तिः सच्चा-स्थापनं निरूहं भजेत् । तथा जीर्णं धान्यं पुगणयवगौ-धूमादिकम् तथा रसान् मांसरसान् । किभूतान् । कृतान् स्नेहशुंठयादियुतान् । तथा जांगलं पिशितं हरिणैणा-दिकं मांसम् । तथा यूपान् मुद्गदाडिमादिद्वितान् । तथा मधु मर्द्वीकमारिष्टं द्वयमप्येतच्चिरंतनं पुराणं ननु नवम-ग्निमांघ्रयात् । मस्तु सौवर्चलाढ्यमक्षलवणमयुक्तम् । वेति समुच्चये । किभूतं मस्तु । 'पिप्पलीपिप्पलीमूलच-व्यचित्रकनागराः' पंचकोलं तेनावचूर्णितम् । तथा दिव्यमाकाशजं तथा कौप तथा शृतं कश्चित् चांभः पित्रेत् । चः समुच्चये । दिवि भवं दिव्यम् । दिगा-दित्वाद्यत् । कूपे भवं कौपम् । प्राग्दीव्यतांऽण् । अत्ति-दुर्दिने वातवर्षाकुलेऽहनि व्यक्ताः प्रधाना अम्ललवण-स्त्रेहा यत्र तद्भोजनं भजेत् । तथा संशुष्कं शुष्कप्रा-यम् । तथा क्षौद्रवस्तमाक्षिकम् । तथा लघु । ननु वातलं मध्विति वक्ष्यति । पवनश्चात्र कुप्यतीत्युक्तम् । अतौ माक्षिकस्यात्रोपयोगो न युक्तः । अत्रोच्यते । देहधा-तवोऽस्मिन् काले हेदमुपयाति । ततश्च हेदमरक्षणं

पञ्चोपक्षीणप्रभावत्वान्मधु मरुत्कोपं विधातुमसमर्थम् ।
तस्मान्मधुपयोगो न्याय्य एव ॥ ४२ ॥

प०—शुद्धतनुः शुद्धदेहः वमनादिभिरास्थापनं
निरुहं भजेत् । तथा—जीर्णं धान्यं वर्षोपितं रसान्
मांसरसान् कृतान् संस्कृतान् भजेत् । जाङ्गलं
पिशितं मांसं, शूपान्—मुद्गादिकृतान् । मधु—माध्वी-
कमारिष्टं—मद्यविशेषं तच्च चिरन्तनं निगदं भजेत् ।
मस्तु वा भजेत्, सौवर्चलाढ्यं सौवर्चललवणसंयु-
क्तम् । तथा पंचकोलेनावचूर्णितम् । अथवा कथितं
दिव्यमम्भस्तोयं कौषं वा तोयं कथितं भजेत् ।
अतिदुर्दिने वातवर्षाकुले दिवसे भोजनमाहारजातं
व्यक्ताऽल्लवणस्तेहं व्यक्ताः स्फुटाः अल्लवणस्तेहा
यामिन् तथोक्तम् । संशुष्कं—शुष्कप्रायम् । क्षौद्रवत्-
समाक्षिकं लघुमात्रावान् स्वभावतो वा तथाविधं
भोजनं भजेत् । अस्मिन् काले धातवः संछेदयन्ति ।
ततश्च क्लेदसंरक्षणा एव उपक्षीणशक्तित्वान्मधुना
वातकोपं कर्तुमसमर्थम् । तथाच ग्रन्थः—“वातलं
वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते” ॥ ४२ ॥

हे०—शोधनीं विधत्ते—शुद्धतनुः कृतविरेचनः सन्ना-
स्थापनं—वस्तिर्कर्म भजेत्, द्रमनीं विधत्ते—जीर्णं—पुराणं,
रसान्मांसरसान् कृतान् पटुकट्वग्लस्नेहयुतान्, पिशितं, मांसं,
शूपान्—वाल्मेकायाञ्च, तानपि कृतान्, मधु—माध्वीकम्,
अरिष्टं—कथितोपधं, मद्यं द्वयमपि चिरन्तनम् । पञ्चकोला-
धनुर्णितं, सौवर्चललवणाढ्यं च । मस्तु दधिमण्डं, दिव्य-
मांसरिञ्जं, तच्चातीताश्विनगृहीतं काचादिपात्रस्थं वर्षासु
शुष्कनिवेशान्, तदभावे कौषं तच्च शृतम् । उक्तं च
संग्रहे—“ दिव्यं कथितकूपोत्थं चौढ्यं सारसमेव च । ”
वर्षाविशेषं भोजनविशेषमाह “ मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ”
शस्युक्तवान् । अतिदुर्दिने वातवर्षाकुलेऽह्नि । संशुष्कं
कुम्भापादि, क्षौद्रवत्समाक्षिकं, वातलमपि मधुक्लेदघ्नत्वा-
त्काण्डसात्त्वेन न वातघ्नत्वाच्च विहितम् । उक्तं हि संग्रहे—
“ वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ” इति ॥ ४२ ॥

अथाऽत्र काले यादृशः पुरुषः स्यात्तं दर्शयति—

अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांबरः ॥
हर्म्यपृष्ठं वसंद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ॥ ४३ ॥

स०—पादाभ्यां चरति नित्यं पादचारी नैव यः सोऽपा-
दचारी धानवायी स्यात् । तथा सुरभिः शोभनगंधयो-

गात्। स्नानशीलः ससुरभिरित्यनेनैवास्थोक्तत्वाल्लु-
गमतिशयार्थम् । तथा सततमविरतं धूपितेऽम्भ-
स एवम् । तथा हर्म्यपृष्ठे धवलगृहतले वसेत् ।
कीदृशे । वाष्पश्च शीतं च शीकरश्च तैर्वर्जिते ।

प०—तासु वर्षास्वपादचारी स्याद्यथोक्तः रेणु-
भिः सुरभिः सुगन्धकायोऽगुरुकूर्पूरकुंकुमादिभि-
देहः स्यात् । सततं—सर्वकालं, वरागुर्वादिभि-
वासः स्यात् । हर्म्यपृष्ठे गृहमस्तके बाष्पादि-
वसेत् । वाष्पमूष्मा, शीकरा—जलकणाः ॥

हे०—अपादचारित्वादि विधत्ते—अपादचा-
हस्त्यादिवाहनगामी, धूपिताम्बरः—अगर्वादिधूपि-
सततमपि त्रिध्वपि संवन्धनीयम् । अतएव स्न-
सुरभिरित्यस्यापौनरुक्त्यम् । स्थानविशेषे वासं
हर्म्यपृष्ठे हर्म्यमस्तके ॥ ४३ ॥

नदीजलोदमंथाहः स्वभायासातपांस्यजेत

स०—तथा नदीजलादीन्पंच त्यजेत् । उदकात्
सक्तवः ससर्पिष्का उदमंथाव्या जलावक्षारी
तदत्र काले सात्प्यत्वात्सक्तवस्तक्रादिसंयोगाच्च
निष्ठाः । पानीयसंयोगात्तु वातलाः प्रकृष्टवाता-
नाभीष्ठा एव । मुनिना त्वेवमुक्तम् । उदमंथं
प्रमवश्यायं नदीजलम् । व्यायाममातपं चैव
त्र वर्जयेदिति ॥ ४४ ॥

प०—तत्र वर्षासु नदीनां जलम् । उदमंथं
लोहितान् सक्तून् ससर्पिष्कान् अहःस्वप्नं—
स्वापम् आयासं—व्यायामम् । आतपमादित्य
त्यजेत् परिहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०—नदीजलादीन् निषेधाति—द्रवा-
सक्तयो मन्थः स एव उदके द्रवे उदमन्थः,
व्यायामः ॥ ४४ ॥

अधुना शरच्चर्या विवक्षुराह—

वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभि-
तप्तानां संचित वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्या-
तज्जयाय घृतं तित्तं विरेको रक्तमोक्षण-

स०—वर्षासु शीतं वर्षाशीतं वर्षाशीतमुचितं
यस्य तदेवंविधमंगं वपुर्येषां ते वर्षाशीतोचितांग-
स्तेषा सहसैव झटित्येव शरदि जातायामर्करश्मि-
भाभिस्तप्तानां सतां पित्तं कुप्यति । किंभूतम् ।

सचितं वर्षासु वृद्धिं गतम् । यतश्चैवं ततश्च तज्जयाय
 तित्तं घृतं कुष्ठचिकित्सितोक्तं योज्यमिति वाक्यशेषः ।
 यदि वा तित्तैर्द्रव्यैः साधितम् । तथा विरेको योज्यः ।
 तथा रक्तमोक्षणं च सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते विरेकस्य
 ज्यायस्वादिह पूर्वमुपन्यासः । तथा ब्राह्म । विरेचनं
 पित्तहरणामिति । ततो रक्तमोक्षणं पित्ताधारत्वा-
 द्रक्तस्य । विरेचनांगत्वाच्च तज्जयाय घृतं तित्तमिति
 घृतस्य पूर्वमुपन्यासः न ह्यस्त्रिग्वस्य विरेचनप्राप्तिरस्ति ।
 तथा च वक्ष्यति । स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु
 यः । दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यत इति । तथा
 विरिक्तस्य सुतरक्तस्य च पवनप्रकोपभयम् । कालस्वा-
 भाव्याच्च पित्तकोपभयम् । तदेतत्परिहर्तुं तथा पुष्ट्यर्थम-
 ग्निसंभुक्षणार्थं च तित्तघृतोपयोगः कार्यः । इत्यनेन
 कार्यकारणत्वेन प्राधान्याच्च तित्तघृतस्य पूर्वमुपन्यासः ।
 असमासकरणं च ज्ञापनार्थम् । नैतानि सर्वाण्यवश्यं
 तित्तघृतादीनि तदा कार्याणि । किं तर्हि देशाद्यनुरोधा-
 त्कदाचित्पित्तविजयाय तित्तं घृतं कदाचिद्विरेकः
 कदाचिद्रक्तमोक्षः कदाचिद् द्वयं कदाचित्सकलान्ये-
 वेति । विरेकस्तु पित्तविजयार्थमवश्यं शरदि कार्यः ।
 तथा वसंते श्लेष्मविजयाय वमनम् । वर्षासु च पवन-
 विजयाय वसतिः । अत एव प्राङ्निर्दिष्टं वसंते च
 वमनं वर्षासु चास्थापनं शरदि विरेक इति ॥ ४९ ॥

प०—शरच्चर्यामाह—“शरदि व्यौम शुभ्राभ्रं कि-
 ष्वित्पङ्काङ्किता मही । प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदाशालि-
 शालिनी ॥ विश्विप्रतीक्षणकिरणो मेघौघविषमाद्रविः ।
 बभ्रुवर्णातिविमलाः क्रौञ्चमालाकुला दिशः ॥ कमलान्-
 त्तरसंलीनमीनहंसादिघट्टितैः । तरंगमङ्गलुङ्गानि
 सरांसि विमलानि च ॥” वर्षाशीतोचितांगानां—प्रावृ-
 षि शीतसात्म्यशरीराणां सहस्रैव हृदित्येव शरदि
 प्राप्ताथामर्करदिमर्भानुभाभिस्तप्तानां पुंसां वृष्टौ वर्षासु
 सञ्चितस्वधान्त्येव वृद्धिं गतं पित्तं कुप्यति, स्वश-
 क्त्याधिक्येन स्वस्थानात् स्थानान्तरं गत्वोपतापं करो-
 त्यसाधुजनवदिति । अतस्तज्जयाय पित्तनिवारणाय
 घृतं तित्तं कुष्ठोक्तं प्रयोज्यं, विरेको—विरेचनम् ।
 रक्तमोक्षणं—रक्तनिर्हरणं शरादिभिः कार्यम् ॥ ४५ ॥

१ अत्र कोष्ठान्तर्गता एते श्लोकाः कचिन्मूलेऽपि दृश्यन्ते।

हे०—अथ शरच्चर्या—सा च चर्याके शरीरानी, अच-
 यपूर्वके शमनी । तत्र सौपयन्तिकां शीतानां विरेके—वर्षासु
 सचितं पित्तं वार्षिकशीतसात्म्यशरीराणां घृतं शरच्चर्या-
 रदिमभिः सहस्रैव तप्तानामकात्म्यसात्म्यवत् कुप्यति ।
 अतस्तस्य पित्तघ्नय जयाय तित्तं पिपासां कुष्ठचिकि-
 त्सितोक्तं घृतं कुर्यात् शीतं, अतः पित्तघ्नत्वात् रक्त-
 मोक्षणम् ॥ ४५ ॥

तित्तं स्वादु कपायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत् लघु ॥
 शालिमुद्गमिताधानीपटोलमधुजागरम् ॥ ४६ ॥

स०—क्षुधितोऽन्नं भोजनं पित्तघ्निसुखं भजेत् ।
 क्षुधितग्रहणमतिबुद्धितप्रतिपादनार्थम् । अक्षुधितस्य
 भोजनाधिकाराभावान् । किं तत्तित्तादिबुद्धिसुखमित्याह ।
 शालीत्यादि । शाल्यादीन् सम भजेत् ॥ ४६ ॥

प०—क्षुधितो—बुद्धिः, अन्नं—नित्तं स्वादुक-
 पायं लघु भजेत् । तथा शालिमुद्गान्, शाल्यादीन् अके-
 राम्, आमलकं, पटोलजाकं, साक्षिकं, जगद्वलं च
 मांसं भजेत् सेवेन ॥ ४६ ॥

हे०—शमनी विधत्ते—क्षुधितः सम विपश्चित्तं लघु ।
 शाल्यादिकमन्नं भजेत् । क्षुधितग्रहणमतिबुद्धिसुखं भोजनार्थं,
 तथाहि—पित्ताधिक्यादसम्यक् क्षुध्यति क्षुधितत्वबुद्धिः ।
 उक्तं च चरकेण—“पित्तप्रशमनं सेधं मात्रया सुषका-
 शितैः ॥” इति शाल्यादिग्रहणं तत्तुल्यानामेव तित्तादीनां
 प्राप्त्यर्थं, धात्री—आमलकी, सिता शर्करा ॥ ४६ ॥

तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरदिमभिः ।
 समं तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयानिर्वपम् ॥
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ।
 नाभिष्यंदि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ४७

स०—समं तात्सर्वतः सूर्यप्रभाभिरहनि तप्तं कथितं च
 चंद्रकिरणैर्निश्चि शीतीकृतम् । तथा अगस्त्योदयेन
 निर्वीपीकृतम् । तथा शुचि पवित्रम् । वर्षासु लघुची-
 त्युक्तम् । तच्च हंसोपभोग्यतया हंसवदतिर्नैर्मल्यो हंसो-
 दकं नाम तंत्रकारैरायुर्वेदशास्त्रे संज्ञितम् । तथा निर्मल-
 मकलुषम् । तथाऽमलत्वात् पित्तश्लेष्माणौ जयतीति
 मलजित् । अगस्त्योदयनिर्विषशब्देन विशेषणैतत्प्र-
 तिपादयति । तथा यदंतरिक्षप्रभवं सरस्तडागादि-

किमन्यस्मिन्नृतौ प्राप्ते पूर्वर्तुचर्या सहसैव त्याज्या-
ऽन्या च सेव्या नेत्याह—

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात्

स०—ऋत्वोः शिशिरवसंतयोर्प्रीष्मप्रावृषोरित्यादिक-
योरन्त्यादिश्च यौ सप्ताहौ तावृतुसंधिरिति स्मृत उच्यते।
तत्र सप्ताहद्वयलक्षणे ऋतुसंधौ पूर्वः पूर्वर्तुसंबन्धी
विधिस्त्याज्यः। अपर एष्यदृतुसंबन्धी सेवनीयः । कथम् ।
क्रमात्क्रमेण पादेनापथ्यमभ्यस्तमित्यादिना । सप्ताना-
मह्नां समाहारः सप्ताहः । सप्ताहश्च सप्ताहश्च सप्ताहौ ।
“राजाहःसखिभ्यष्ट्च” इति ठच् समासांतः । “नसं-
ख्यादेः समाहारे ” इत्याह्लादेशनिषेधः ॥ ५३ ॥

प०—“ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः”
इत्यादिसंग्रहेऽभिहितमाचार्येण कैश्चिदिहानीतमिति
कृत्वा न व्याख्यातं तथाऽन्यान्यपि वाक्यानि बहू-
न्यपि संग्रहोक्तानि भिषग्भिरहं प्रदर्शितानि, तान्यपि
मया न व्याख्यातानि । आगमभ्रंशभयात् । किंच
साधारणदेशं समधातुं प्रत्येष नियमः, यदुत्तारिम-
न्चृताविदं सेव्यमिदं न सेव्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—पूर्वापरयोर्ऋतुचर्ययोः क्रमेण त्यजनमजने विधत्ते-
क्रमेण यथा—पूर्वस्य ऋतोरन्त्याः सप्ताहा, उत्तरस्य च आद्या
सप्ताहा एवं चतुर्दशाहा ऋतुसंधिः स्मृतः। तस्मिन् ऋतुस-
न्धौ पूर्वर्तुसंबन्धिविधिः क्रमात् त्याज्यः, उत्तरर्तुसंबन्धी
क्रमात्सेव्यः ॥ ५३ ॥

ननु किमेवं त्यागः सेवनं च क्रियत इत्याह--

असात्म्यजा हि रोगाःस्युःसहसा त्यागशीलनात्

स०—यत्सहसा त्यागशीलनादसात्म्यादनुचिताजाता
असात्म्यजा रोगाः स्युः । ततः सहसा त्यागशीलनं न
कार्यमिति शेषः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टा-
ङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्यायां तृतीयोऽध्यायः
संपूर्णः ॥ ३ ॥

प०—आनूपदेशे जाङ्गले वा विषमधातोरन्य धातु
साभ्योत्पादनाय देहदेशानुगुणमन्यर्तुविहितमृत-

विधानमन्यस्मिन्नृत्युतावनुष्ठेयम् । न यथोक्तं सर्वैः
सर्वथाऽनुष्ठेयमिति । इयं च चर्या आर्तानप्यपेक्षते.
“तामालोच्य प्रयुञ्जीत व्याधिकालबलावलम्” इति
भद्रम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकायाम्
अष्टाङ्गहृदयटीकायामृतुचर्याऽध्यायस्तृतीयः । ३॥

हे०—सहसा हि त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्यजा
रोगाः स्युः। ऋतुसंधेः प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पादाः।
उत्तरस्यैकः, द्वितीये पूर्व एवाहारः, तृतीये प्रथमवत्, चतुर्थे
पूर्वस्य द्वौ पादौ, उत्तरस्य द्वौ, पंचमपष्ठयोः प्रथमवत्,
सप्तमे चतुर्थवत्, अष्टमे पूर्वस्यैक उत्तरस्य त्रयः, नवम-
दशमैकादशेषु चतुर्थवत्, द्वादशेऽष्टमवत्, त्रयोदशे
उत्तराहार एव, चतुर्दशेऽष्टमवत् । अतःपरमुत्तर
एवाहारः। अमुं च क्रमं पादेनापथ्यमित्यत्रोपपादयिष्यामः।
सुश्रुतस्त्वहोरात्रे पङ्क्तुनाह—तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य
लिङ्गं, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकं,
शारदमर्द्धरात्रे, प्रत्युषासि हेमन्तमुपलक्षयेत एवमहोरात्रमपि
शीतोष्णवर्षदोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयादिति । ततश्चै-
कस्य दोषस्यैकस्मिन् काले चयप्रकोपशमैर्विरुद्धे चापद्यते
वार्षिकाणामाहोरात्रिकाणां च चयादीनां तथा समावेशात् ।
यथा—वसन्तस्य पूर्वाह्णे, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य । मैवम् आहो-
रात्रिकैश्चयादिभिरनवकाशैः सावकाशा वार्षिकाश्चयादयो
वाध्यन्ते । आहोरात्रिकः कफस्य हि प्रशमो, माध्याह्निकः
तस्यावकाशो मध्याह्णे एव, प्रकोपस्तु वासंतिकस्तस्याव-
काशाः सायाह्लादयोऽपि तेषामपि वसंतत्वात्। न ग्रीष्मादि-
मध्याह्नो माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाश इति वाच्यं, ग्रीष्मे
तावद्ग्रीष्मत्वादेव प्रशमे सिद्धे वैयर्थ्यं, वर्षासु दोषत्रयदुष्टिः,
शरदपि किञ्चित्प्रकोप इष्टः । “ कुर्वात्पित्तं च शरदि
तस्य चानुवलः कफः” इति वचनात् । हेमन्तशिशिरयोः
संचयः स्पष्टमेव । एवं चयप्रशमयोरपि वाच्यं, चयप्रकोप-
योस्त्वविरोधः द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात् । यच्च प्रचलितत्वं प्रकोपे
विशेषः । तं प्रति चयहेतोरेवासीनत्वम् । एवं वातपित्तयो-
रपि वाच्यम् । ननु “वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तैऽतमध्यादिगाः
क्रमात् । ” इति वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपूर्वरात्रा-
पररात्रेषु प्रकोप उक्तः । सुश्रुतवाक्ये तु वातचय--वात-
प्रकोप—कफचया उक्ताः इति विरोधः, मैवं, दोषभेदेना-
विरोधात् । अथर्तुलक्षणं--संग्रहे--“ धूमधूम्रारजोमंदासु-
पाराविलमण्डलाः । दिगादित्या मरुच्छैत्यादुत्तरो रोम-
हर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुत्राणा लवल्यां कुसुमोज्ज्वलाः ।
दप्ता गजाजमहिषवाजिवायसशूकराः ॥ हिमानीपटलच्छि-

न्ना लीनमीनविहङ्गमाः । नद्यः सवाष्पाः सोष्माणः कूपापथ
हिमागमे ॥ देहोष्माणो विशान्तोऽन्तःशीते शीतानिलाहताः ।
जठरे पिण्डतोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलम् ॥ विसर्गे वलिनां
प्रायः स्वभावादिगुरुक्षमम् । वृंहणान्यन्नपानानि योजये-
त्तस्य युक्तये ॥ वसन्ते दाक्षिणो वायुराताम्रक्रिरणो रविः ।
नद्यप्रवालत्वक्पत्राः पादपाः ककुभो मलाः ॥ किंशुकाशोक-
चूतादिवनराजिविराजिताः । कोकिलालिकुलालापकलको-
लाहलाः कुलाः ॥ ग्रीष्मेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दवदीपिताः ।
दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । पवनातपसं-
स्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता इव । तापार्तुतुङ्गमातङ्गमहिषैः कलुषी-
कृताः ॥ दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षपिताभसः । प्रवृद्ध-
रोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च
शुष्कवल्लीलताङ्किताः । वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसम्यग्स-
मुद्भवः ॥ मित्रेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्द्राविलं नभः ।
दीर्घिकानववार्योधमसोपानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशाघात-
विकाशितसरोरुहाः । सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजल-
स्थला ॥ मन्द्रस्तनितजीमूताशिलिदुर्दुरनादिता । इन्द्रगोप-
धनुःखण्डविद्युद्द्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलवृणा शिलं-
ध्रकटुकोज्ज्वलाशरादि व्योम शुभ्राभ्रं किञ्चित्पङ्काङ्किता मही ।
प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदाशालिशालिनी । विशिस्ततीक्ष्णकि-
रणो मेघौषविविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः क्रीञ्चमा-
लकुला दिशः । कमलान्तरसंलीनमीनहंससंघट्टनैः ।
तरङ्गभङ्गतुङ्गानि सरांसि विमलानि च ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ऋतुचर्याप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वस्थवृत्तिप्रवृत्तस्य वेगाधारणशीलस्य च स्वास्थ्यसं-
भवः । अतो वेगधारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्ताम-
धिकृत्याध्याय आरभ्यते—

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—व्याख्याऽत्र प्रथमाध्यायवद्वोद्धव्या । रोगाणाम-
नुत्पादोऽनुत्पादनं तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः । उपदर्श-
नमिदं निदर्शनाख्यम् । तंत्रयुक्त्या चोत्पन्नरोगोपशम-
प्रदर्शनाद्रोगोपशमनीयोऽपि वातादिरोधोत्थानां रोगा-
णामुपशमस्यायुपदेशात् । तथा च वक्ष्यति—“अनु-

त्पत्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः । निजागंतुविकारा-
णामुत्पन्नानां च शांतये ॥” इति ॥ १ ॥

प०—प्रस्तुताहनुचर्याऽध्यायादनन्तरं रोगानुत्पा-
दनीयोऽध्याय आरब्धः । यस्मात् सत्यपि यथायथं
ययोक्तार्तवविध्यनुष्ठाने वेगोदीरणधारणादवश्यं
रोगमेव रोगस्तथाभूतः सम्भवति । यथोक्तार्तव-
विध्यनुष्ठानमन्यथा कुर्वते ततोऽस्यारम्भः । रोगाः
कायमनोऽधिष्ठानभेदात् द्विधा व्याख्याताः, तेषाम-
नुत्पादः स यस्मिन्नध्यायेऽस्ति तं व्याख्यास्यामः ।
स्वस्थवृत्ताधिकारश्चायम् । तेन स्वस्थेन सता दिन-
चर्याध्ययोक्तमाचारविधानमनुष्ठेयम् तथर्तुचर्याध्या-
योक्तमेवं रोगोत्पादनं परिहरता वातादीनां वेगाना-
नामविधारणमनुष्ठेयं भवति ॥ १ ॥

हे०—अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते । यतः पूर्वथोरध्याययोर्नियतकालो विहारो व्या-
ख्यातः । इहानियतकालः, स च पञ्चधा—वेगधारणं,
वेगोदीरणं, शोधनं, वृंहणं, भूताद्यस्पर्शनं च । तेषां च
हानोपादानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनं प्रागभावप्रध्वं-
सहेतुत्वात् । तत्र धारणोदीरणयोर्हीनात्प्रागभावः
शोधनाद्युपादानादुभयम् । अतएवायं रोगानुत्पादनहेतु-
त्वाद्रोगानुत्पादनीयः । ननु रोगानुत्पादनीयो यद्ययमध्याय-
स्तदीपधस्कंधे प्रणिधीयतां सत्यं य एव हि हेतवः तान्ये-
वौपधानि, असम्यग्योगसम्यग्योगायेवात्र भेदकौ । किं त्वनु-
त्पन्नेषु व्याधिषु ये विहारहारो रागतो विधितो वा प्राप्ताः
प्रायः सेव्यंते हेतुस्कंधे विधीयंते । तेषामेव हि प्रमादात्प्रतिकू-
लदैवाद्वा सत्यस्य सम्यग्योगो हेतुत्वं, य उत्पन्नेषु ते भेषज-
स्कंधे तेषामेव ह्यप्रमादादनुकूलदैवाद्वा सति सम्यग् योगे
भेषजत्वं, पूर्वयोस्त्तरेषां च षण्णामध्यायानामनेनैवाभिप्रायेण
हेतुस्कंधे प्रणिधानमिति सकलमनाकुलं रोगानुत्पादनीयत्वं
च यद्यपि सर्वेषामेवाध्यायानां तथाप्यस्यैव संज्ञाकरणमति-
शयद्योतनार्थम् ॥ १ ॥

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवत्तृक्षुधाम् ।

निद्राकासश्रमश्वाससंजृम्भाश्चुच्छीर्दिरैतसाम् ॥२॥

स०—वातादीनां वेगान्न धारयेत् । सर्वत्र द्वंद्वस-
मासः । क्षवश्छिक्का । श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः ॥ २ ॥

प०—तदर्थमाह—प्रवृत्तेराभिमुख्येनोपस्थितत्वं वेगः ।
तांश्च वेगान् वातादीनां सम्बन्धिनो न धारयेत् ।
श्रमेण जनितश्वासः श्रमश्वासः । तत्र वातस्य

प्राधान्यात्तद्रोधजानां रोगाणामतिप्रत्यपायभयात्पूर्वं निर्दिशः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वेगाधारणं निषेधाति—प्रवृत्त्युन्मुखत्वं वेगः, वातशब्देनाधोवातश्चोर्ध्ववातश्च, क्षवः—क्षवधुः, श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः, अश्रु—आनन्दजं, शोकजं वा नेत्रोदकम् ॥ २ ॥

वातस्य प्राधान्यात्तद्रोधजानां पूर्वं निर्दिशयन्नाह—

अधोवातस्य रोधेन गुल्मादावर्तरुक्कृमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगदृष्टयप्रिवधहृद्रदाः ॥ ३ ॥

स०—अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायन्ते । ऊर्ध्ववातस्योद्गाररूपस्य रोधात् सुखसाध्या अरुच्यादयः । अत एवाधोवातरोधाद्ये रोगा अतिप्रत्यपायरूपा गुल्मादयोऽत्र ते पूर्वं निर्दिष्टाः । उदावर्तोऽर्शोनिदाने वक्ष्यते । रुक् पीडा । कृमो ग्लानिः । वातमूत्रशकृत्संगो वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टेरग्नेश्च वधो नाशः । हृद्रदो हृद्रोगः ॥ ३ ॥

प०—पायुद्वारेणाधोवातस्य रोधाद्गुल्मादयो जायन्ते । उदावर्तः शकृदादीनामूर्ध्वगमनम् । रुक्—शूलम् । कृमो—ग्लानिः । वातमूत्रशकृतां सङ्गोऽप्रवृत्तिः दृष्टयन्व्योर्वधो विनाशः । हृद्रदो—हृद्रोगः ॥ ३ ॥

हे०—तत्र निषेधातिक्रमे दोषं दर्शयन् वेगाधारणजान् रोगानाह—तत्राधोवातजान् रोगानाह—रुक्—कोष्ठशूलं, वातादीनां संगः—स्वाभाधिकप्रवृत्तिरोधः, दृष्टिवधस्तिमिरम्, अग्निवधोऽग्निमांशं, हृद्रदो—हृद्रोगः, अधोवातजानन्तर-मूर्ध्ववातरोधजेषु वाच्येषु शकृन्मूत्ररोधजानां वचनं वातरोधजतुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥ ३ ॥

स्नेहस्वेदविधित्सत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि बस्तयश्चैवं शस्तं वातानुलोमनम् ॥४

स०—तत्र वातोत्थे विकारे स्नेहः कर्तव्यः, स्वेदः कर्तव्यः । फलवर्तयः कार्याः । वातहराणि भोजनानि कार्याणि । पानानि सुखोष्णोदकपानानि कार्याणि । बस्तयश्च कार्याः । यत्किञ्चिद्वातानुलोमनं तच्छस्तम् ॥ ४ ॥

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥

स०—शकृतो रोधेन पिण्डिकोद्वेष्टादयो जायन्ते । उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः।पिण्डिकयोर्द्वेष्टः पिण्डिकोद्वेष्टः । पिण्डिका जंघाकाण्डस्य पश्चिमे भागे पिंडाकृति कठिनं मांसम् । तत्रोद्वेष्टनेनेव रुग्भवतीत्यर्थः । प्रतिश्यायः पीनसः । चः समुच्चये । न केवलमेत एव यावत्पूर्वोक्ता गुल्मादयश्च स्मृताः ॥ ५ ॥

प०—शकृतः—पुरीषस्य रोधात् पिण्डिकयोर्द्वेष्टनं भवेत् । पिण्डिकयोर्जघयोः पश्चिमे भागे मांसस्य उच्येते तयोर्द्वेष्टनं परिवर्तनं हस्तादिभिरिव मदनम् । प्रतिश्यायः—पीनसो मुखगतः । शिरोरुजाः—वेदनाः । तथा मुखेनास्येन विट्प्रवृत्तिः—पुरीषप्रवर्तनम् ॥ पूर्वोक्ताश्चामया अधोवातरोधोक्ता गुल्मादयस्तेऽपि भवन्ति ॥ ५ ॥

हे०—तत्र विडोधजानाह—जङ्घायाः पश्चिमे भागे पिण्डिकाकृतिर्मांसपिण्डिका तस्या उद्वेष्टनम् उद्वेष्टमानयोरिव दुःखं, पूर्वोक्ताः अधोवातरोधजाः ॥ ५ ॥

अंगभंगाश्मरीवस्तिमद्वंक्षणेवेदनाः ॥
मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः ॥ ६ ॥

मूत्रस्य रोधादंगभंगादयो जायन्ते । अंगानां भंगः स्फोटनमिवांगभंगः । बस्त्यादीनां वेदनया संबन्धः । मेढूं शिश्रुमापूर्वं च प्रायो रोगा अधोवातशकृद्रोधजास्तेऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते, प्रायोग्रहणाद्वातादिरोधजाः केचिदेवोत्पद्यन्ते केचिन्नेति बोधयति ॥ ६ ॥

प०—मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयो जायन्ते । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । अङ्गानि भज्यन्त इव, मृद्यन्त इव, वेष्टयन्त इव, कुटयन्त इव । मूत्राश्मरी मूत्रकृच्छ्रनिदाने वक्ष्यमाणा । बस्त्यादिवेदना रुजा बस्तिमूत्राधारः । मेढूं—लिङ्गम् । वंक्षणावूरुसन्धी न केवलमेते रोगा जायन्ते यावत्पूर्वं च रोगाः प्रायो वातादिरोधजा गुल्मादयोऽपि मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते । प्रायोग्रहणाच्च सर्वे वातादिरोधजा नोत्पद्यन्ते ।

किंतीर्हि केचित् केचिन्नेति प्रायोग्रहणं किञ्चिन्न्यू-
नतामाचष्टे । तथाच आगमः--“प्रायः शब्दो विशेष-
पार्थे किञ्चिन्न्यूने च दृश्यते” ॥ ६ ॥

हे०--मूत्ररोधजानाह--अङ्गमङ्गो भज्यमानेष्विवाङ्गेषु
दुःखं वस्त्यादीनां च वेदनाः पथे रोगाः अधोवात-
विड्भोजाः । ते च प्रायोग्रहणान्न सर्वे ॥ ६ ॥

तदौषधम् ।

त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥७॥

स०--तदौषधं तेषां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधं
चिकित्सितं भवति । किं तदित्याह--वर्तिर्मदनफला-
दिकृता फलवर्तिसंज्ञा । अभ्यंगोऽभ्यजनम् । अवगाहो
वातहरद्रव्यसाधिते द्रव्ये द्रोण्यां निहिते पायुदेशस्याव-
स्थापनम् । स्वेदनं स्वेदः । वस्तिकर्म मलप्रवृत्तये वस्ति-
विधौ वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

प०--तेषां वातादिवेगत्रयोरोधोत्थितानां व्याधीना-
मेकहेल्यैव चिकित्सामाह--तदौषधम् । तेषां वातशकु-
न्मूत्ररोधजानां विकाराणामौषधं चिकित्सितं वर्यादि ।
वर्तिर्मदनफलागारधूमलवणादिकृता वक्ष्यमाणा फल-
वर्तिः । अभ्यङ्गस्तैलादिभिर्भ्रक्षणम् । अवगाहो--द्रव्य-
क्थितततोयतैलादिपूर्णायां द्रोण्यां निमज्जनम् । स्वेदनं-
वक्ष्यमाणं तापादिभेदेन चतुर्विधम् । वस्तिकर्म--पायु-
द्वारेण कथिततैलद्रव्यादीनां प्रक्षेपः । एतन्निष्पसा-
धारणम् ॥ ७ ॥

हे०--उक्तानां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधमाह--
तेषामधोवातविण्मूत्ररोधजानामौषधं वर्तिः गुदे प्रणिधेया
फलवर्तिसंज्ञा । अवगाहस्तैलादिपूर्णाद्रोण्यां निमज्जनम् ॥७॥

पुरीषरोधोत्थेष्वन्यमप्यसाधारणमुपक्रममाह--

अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।

१ यद्यत्र व्याख्यासुधाकारेण “वस निवासे” इत्यसा-
द्वसान्ति मलमूत्रादयोऽस्मिन्निति विग्रहे “वसेस्तिः” इत्युणादि-
सूत्रेण तिप्रत्यये दन्तोश्चादिर्वस्तिः साधितस्तथापि कौमुद्यां
भ्रादिगणे “वसु स्तम्भे” इत्योष्ठयादिपठिताद्भ्रातोः स्तम्भनं
स्तम्भः (धारणमिति यावत्) बल्यन्ते धार्यन्ते मलमूत्रादयो-
ऽनया इति विग्रहे “स्त्रियां क्तिन्” इति सूत्रेण क्तिनि दृश्यते-
ऽनया दृष्टिः, श्रूयतेऽनया श्रुतिरिति वदोष्ठयादिर्वस्तिरिति
प्रयोगोऽपि सार्थोऽयम् ।

स०--पुरीषवेगधारणजेषु यक्ष्मसु रोगेषु विड्-
पुरीषस्य भेदि भेदकमन्नपानं यक्ष्मसु मूत्रमूत्रादिक-
मौषधम् । चशब्दात्पूर्वोक्तं वर्तते च ॥ ८ ॥

प०--यक्ष्मसु--व्याधिषु, विड्रोधोत्थेषु-पिठितो-
द्वेषुनादिषु विड्भेद्यन्नपानं यावत्--वातपातक-मा-
प--कुल्माष--वागुक्त-मेपात-सामुगा-म-
श्लिकादि प्रयुज्जीन ॥ ८ ॥

हे०--विड्भेद्यन्नपानं विड्भेद्यन्नपानं-
दिकं, यक्ष्मसु--रोगेषु, यक्ष्मसु मूत्रमूत्रादिक-
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां यत्क-
मान्ययाधः त्वान् ॥ ८ ॥

मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ।
जीर्णातिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्रयम् ।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं ॥ ९ ॥

स०--मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्तं शस्यते-
पाने शस्यते । जीर्णातिकं तु यत्त-
उत्तमया मात्रयाऽहोरात्रजरणलक्षणम् । योऽन्नम-
तत्त्वावपीडकमुच्यते । योजनयोर्द-
रुत्सेहयोजना जीर्णातिकसेहयोजना च । तत्र
प्राग्भक्तं यत्र घृतपानसमनेतरं भक्तं मुच्यते । जीर्णा-
तिकं यत् ह्यस्तनेऽन्ये जीर्णे घृते प्रयुज्यते । प्रदंश-
तरेष्ववपीडकशब्देन योजनाद्रयमेतदस्मिन्नेत्रे वक्ष्यम् ।
तथा च वक्ष्यति । रसेः कोष्णैश्च सर्पिर्मरुवीडक-
योजितैः । तथाऽष्टांगावतारे मूत्रोदावर्तचिकित्सा-
याम् । अवपीडकसर्पिश्च विशेषान्मूत्रजं मद इति ।
ननु वेगधारणेन बाहुल्येन मल एव कोषः । तथा च
वक्ष्यति । ततश्च नैकया प्रायः पानो यत्र प्रयुज्यते ।
पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतमन्त-
लस्यैवावपीडकयोजनमप्रोचितं न सर्पिषः । अत्रोष्यो ।
तैलस्य वातजितोऽपि बद्धविट्काल्पमूत्रत्वमावत्वाद्वा-
योभ्यं पानम् । तथा च । तैलं स्वयोनिवदि-
त्यारभ्य यावद्बद्धविट्कमिति । स्वयोनिवदियुक्ते-
श्चाल्पमूत्रत्वम् । तथा च वक्ष्यति । उष्णस्त्वच्यो
हिमस्पर्शः केशयो बल्यस्तिलो गुरुः । अगमूत्र

इति । तदेवं तैलस्य बद्धविट्काल्पमूत्रस्वभावतया तदीयोऽवपीडको मूत्ररोधोत्थेषु रोगेष्वौषधत्वेन युक्तोऽपि न सर्पिष इव युक्तः ॥ ९ ॥

प०--मूत्रजेषु व्याधिष्वङ्गभङ्गादिषु सर्पिषश्चावपीडकं प्रयुञ्जीत । अवपीडकशब्देन स्नेहस्योत्तमा मात्रा भण्यते । याऽहोरात्रेण जीर्यते सा च प्राग्भक्तात् जीर्णाऽन्तिका वा । द्वयमन्येतदवपीडकसंज्ञम् ॥ ९ ॥

हे० मूत्ररोधजानां विशेषमाह--अवपीडो द्विविधः--हृत्स्वया मात्रया प्राग्भक्तप्रयोगः । उत्तमया अनन्नप्रयोगश्च । उक्तं हि संग्रहे--“मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् । अवपीडकमेतच्च संज्ञितं धारणात्पुनः । चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थम् ॥ ९ ॥

धारणात्पुनः ॥

उद्गारस्यारुचिः कंपो विबंधो हृदयोरसोः ॥
आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् १०

स०--पुनरपि व्यतिरेके । उद्गारस्य धारणादरुच्यादयो भवन्ति । उरो वक्षस्तस्याधो हृदयं तयोर्विबंधोऽतस्तंभ इव । तत्र तेषु रोगेषु हिध्मावद्वेषजम् । श्वासहिध्माचिकित्सिते हिध्मायाश्चाकित्सितं वक्ष्यति ॥ १० ॥

प०--उद्गारस्य रोधादरुच्यादयो जायन्ते । तत्रारुचिरन्नानभिनन्दनमरोचक इति यावत् । कम्पः--शिरःपाण्यादीनां वेपथुः । हृदयोरसोर्विबन्धो रोधोऽन्तस्तम्भ इव । आध्मानमुदरापूरः । कासहिध्मा यथास्वं वक्ष्यन्ते । तत्र तेष्वरुच्यादिषु व्याधिष्वौषधं चिकित्सितं हिध्मावत् हिध्माचिकित्सावत् । सा च वक्ष्यमाणा हिध्माचिकित्सितेऽध्याये ॥ १० ॥

हे०-उर्ध्ववातरोधजानाह--प्रकृतत्वाल्लभ्यते कंपः सर्वागानां, हृदयोरसोर्विबन्धः रज्ज्वादिभिर्वध्यमानं योरिव दुःखम् आध्मानमुदरापूरः । उद्गाररोधजानामौषधमाह--हिध्मायामिव हिध्मावत् ॥ १० ॥

शिरोऽर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभादितं क्षुतेः ११

स०-क्षुतेः क्षवथोर्धारणाच्छिरोऽर्त्यादयः स्युः । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम् । गुणवचनेत्यादिना ष्यञ् । इन्द्रियाणां दर्शनादीनां दौर्बल्यं विषयग्रहणाशक्तित्वमिन्द्रियदौर्बल्यम् ।

ननु च पूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भवितव्यम् । अत्रोच्चते । य एव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्ना गुणमात्रे वर्तते कदाचिद् गुणिन्यपि त एव प्रतिषेधस्य विषयाः । यथा पटस्य शुक्लो गुडस्य मधुर इत्यादयः । ये तु गुणमात्र एव वर्तन्ते न गुणिनि ते समासस्य । यथा पटशब्दः पुत्रस्पर्शः कन्यारूपं द्राक्षारसश्चंदनागंध इत्यादयः । तथेन्द्रियदौर्बल्यमित्यादावपि भावप्रत्ययांतस्य सदा व्यतिरेककारणत्वाद् गुणाभिव्याधित्वमेव । तस्मादेवमादौ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति समासः । तस्यायमर्थः । तेषु गुणेष्वेव तिष्ठतीति तत्स्थाः । एतदुक्तं भवति । गुणा एव ये गुणा वर्तन्ते न द्वयात्मनि तैः सह षष्ठी समस्यते । शुक्लादिशब्दानां तु कदाचिद्भव्यवृत्तित्वात्सामानाधिकरूप्येनापि वृत्तिर्दृष्टा । यथा शुक्लः पट इति । गुणवृत्तित्वात् वैयधिकरूप्येनापि । यथा पटस्य शुक्ल इति । तदेषां प्रतिषेधविषयत्वम् । पटशब्दादीनां तु तत्स्थित्वात्समासविषयत्वमिति स्थितम् । नन्वेवं सति बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि पूर्वोक्तान्यायात्समासः प्राप्नुयात् । अत्रोच्चते भाष्यकारवचनान्न भविष्यति । स हि गुणवचनग्रहणमेव कस्मान्न क्रियत इत्युक्त्वाऽभ्यधात् । बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि यथा स्यादिति । समासस्यात्राभावः । गदितं वातव्याधिनिदाने ॥ ११ ॥

प०-क्षुतेः-क्षवथोर्विधारणात् शिरोऽर्त्यादयो जायन्ते । शिरोऽर्तिः--शिरोवेदना । इन्द्रियाणां--चक्षुरादीनां दौर्बल्यं--स्वविषयाग्रहणासमर्थता । मन्ययोः स्तम्भो मन्यास्तम्भः मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । तयोः स्तम्भः--स्तब्धता निश्चलत्वम्, अर्दितं वायुना वक्त्रीभूतं मुखस्याधर्म ॥ ११ ॥

हे०-क्षवथुरोधजानाह-शिरोऽर्तिः--शिरोव्यथा, इन्द्रियाणां दौर्बल्यं--विषयग्रहणाशक्तिः, अर्दितमेकाग्रता, क्षुतेः क्षवथोः ॥ ११ ॥

तीक्ष्णधूमांजनाघ्राणनावानार्कविलोकनैः ।

प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् १२

स०-क्षुतिं सक्तामप्रवर्तमानां तीक्ष्णधूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णधूमो धूमपानविधौ वक्ष्यते । तीक्ष्णं

चांजनमक्षिरोगेषु । तीक्ष्णाप्राणं यन्नासया मरीचा-
दिग्रहणम् । तीक्ष्णं नावनं तस्य विधौ वक्ष्यति ।
क्षेहश्च स्वेदश्च तौ च शीलयेदभ्यसेत् । क्षुतिः क्षुत्तम् ।
सुश्रुते चोक्तम् । प्राणापानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतः-
पथे स्थितौ । नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुत्तं तच्च विनि-
र्दिशेत् ॥ १२ ॥

प०--अत्र क्षुतिं--क्ष्वथुं, सक्तामप्रवर्तमानां
तीक्ष्णैर्धूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णो धूमो वक्ष्यमाणो
धूमपानविधौ तीक्ष्णैर्मरीचादिभिरञ्जनं तीक्ष्णाञ्जनम् ।
तीक्ष्णानामौषधानां नासिकया प्राणं सिंघनं तीक्ष्ण-
प्राणम् । नावनं--नस्यं तथापि तीक्ष्णमेव अर्कविलो-
कनमादित्यस्य वीक्षणम् । तथा तत्र स्नेहस्वेदावपि
कुर्यात् ॥ १२ ॥

हे०--क्ष्वरोधधजानामौषधमाह--भुत्यवरोधजेष्ववरुद्धा-
याः क्षुतेरतीक्ष्णैर्धूमादिभिः सूर्यविलोकनेन च प्रवर्तनम्
तथा क्षेहस्वेदौ च शीलयेत् । संग्रहे तु-योज्यं वातघ्नमन्नं च
घृतं चोत्तरभक्तकम् ।" इति ॥ १२ ॥

शोषांगसादबाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्द्रदाः ।

तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वा विधिर्हितः १३

स०--तृष्णाया निग्रहान्निरोधाच्छोषादयो भवन्ति । तत्र
तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु सर्वः शीतो विधिः स्नाना-
न्नपानादिको हितः ॥ १३ ॥

प०--तृष्णाया निग्रहात्--तृड्रोधात्, शोषादयो
जायन्ते । शोषो--मुखशोषः । अङ्गस्य सादो-
ऽङ्गसादः-शरीरावसादोऽनुत्साह इति यावत् । बाधिर्य-
जडत्वं कर्णयोरश्रुतिः । संमोहो--विचेतनत्वम् ।
भ्रमणं--भ्रमः, चक्रोपारूढस्येव चलनम् । हृद्द्रदो-
हृद्रोगः । तत्र--तेषु व्याधिषु सर्वा विधिः-स्नानान्नपा-
नादिकः, शीतो हितः ॥ १३ ॥

हे०--तृड्रोधजानाह--शोषो--मुखशोषः, अङ्गसादोऽङ्ग-
वैकृत्यं संमोहो--ज्ञानाभावः, भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमणं,
हृद्द्रदो--हृद्रोगः । तृड्रोधजानामौषधमाह--तत्र तृष्णा-
रोधजेषु ॥ १३ ॥

अंगभंगारुचिग्लानिकार्ष्यशूलभ्रमाःक्षुधः ।

तत्र योज्यं लघुस्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् १४

स०--क्षुध इति । निग्रहादित्यनुवृत्तिः । निग्रहापेक्षया
षष्ठी । एवं निद्राया इत्यत्रापि योज्यम् । क्षुधो बुभु-
क्षाया निग्रहादंगभंगादयः षड् भवन्ति । सामान्येनापि
शूलशब्दनिर्देशे पकाशयगतः शूलो गृह्यते । क्षुद्वेग-
निग्रहेणानिवारणः प्रभंजनः कुप्यति । तस्यावस्थानं
पकाशये । वक्ष्यति हि । पकाशयकटीत्यारभ्य याव-
त्पकाधानं विशेषत इति । तत्र क्षुधो निग्रहे भोजनं
लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम् ॥ १४ ॥

प०--क्षुधो--बुभुक्षाया विधारणादङ्गभङ्गादयो
भवन्ति । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः अरुचिररोचकः ।
ग्लानिरग्रहर्षः, कार्ष्यं--कृशता, शूलं--रूक्, भ्रमो
भ्रमणमिव । तत्र--तेषु रोगेषु, भोजनं-लघुरक्तशाल्यादि-
भिर्लघुभिः कृतं योज्यम् । स्निग्धं घृतमांसरसादिभिर्यु-
क्तम् । उष्णं तप्तं सौम्यम् । अल्पं मितं मात्रावत् ॥ १४ ॥

हे०--क्षुद्रोधजानाह--ग्लानिः--कृमः, शूलं--कोष्ठशूलं,
क्षुद्रोधजानामौषधमाह--तत्र क्षुधारोधजेषु ॥ १४ ॥

निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥

अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च १५

स०--निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति । तत्र निद्रावे-
गरोत्रोत्थे विकारे स्वप्न इष्टः । संवाहनानि स्वल्पानि
मर्दनानि च ॥ १५ ॥

प०--निद्रासंधारणात् मोहादयो भवन्ति । मोहो-
वैचित्यम् । मूर्धः शिरसो--ऽङ्गोश्च गौरवं गुरुत्वम् ।
आलस्यमलसता जृम्भिकाऽङ्गविनामेन सह मुखस्यो-
द्धटनं साङ्गभङ्गम् तथाङ्गमर्दोऽङ्गानि मृद्यन्त इव । तत्र
तेषु रोगेषु स्वप्नः स्वापः इष्टः । तथा संवाहनानि सुखं
कृत्वा कायस्य मर्दनानिष्टानि ॥ १५ ॥

हे०--निद्रारोधजानाह--मूर्धः अश्रुश्रु गौरवम्, आलस्य-
मनुत्साहः, अङ्गभङ्गोऽङ्गमर्दः । निद्रारोधजानामौषधमाह-
संवाहनं--सुगन्धस्पर्शमर्दनम् ॥ १५ ॥

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥

शोषोहिध्माचकार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः १६

स०--कासस्य कासवेगस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्य कासस्य
वृद्धिराधिक्यं स्यात् । तथा श्वासादयः । तत्र कासचि-
कित्सितोक्तः सुतरामतिशयेन विधिः कार्यः ॥ १६ ॥

५०--कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः तस्यैव कासस्या-
धिक्यं भवेत् । श्वासारुचिहृदामयाश्च भवन्ति । तथा
शोषो राजयक्ष्मा हिध्मा च जायते । तत्र तेषु रोगेषु
कासहा--कासघ्नः कासचिकित्साविहितो विधिः
सुतरामतिशयेन कार्यः ॥ १६ ॥

हे०--कासरोधजानाह--तद्वृद्धिः--कासवृद्धिः, शोषो-
राजयक्ष्मा । कासरोधजानामौषधमाह--अत्र--कासरो-
धजेषु ॥ १६ ॥

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ।
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः १७ ॥

स०--श्रमेणाध्वव्यायामादिना साहसेन सद्यो जातः
श्वासः श्रमश्वासः । तस्माद्विधारिताद्वेगरोधाद्गुल्मादयः स्युः ।
तत्र विश्रमणं हितम् । वातघ्नश्च क्रियाक्रमो हितः ॥ १७ ॥

५०--श्रमश्वासो व्यायामादिभिरासेवितैर्यः सद्य
एवोत्पन्नस्तस्मात् श्वासाद्विधारितात् गुल्महृद्रोगसंमो-
हा जायन्ते । तत्र तेषु रोगेषु विश्रमणं व्यायामादिवर्ज-
नत्वं निरीहत्वं हितम् । तथा वातघ्नः क्रियाक्रमो वात-
व्याधिनिर्दिष्टो हितः ॥ १७ ॥

हे०--श्रमश्वासरोधजानाह--गुल्मेति । श्रमश्वासरोधजा-
नामौषधमाह--हितमिति ॥ १७ ॥

जृम्भायाः क्षवद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः १८

स०--जृम्भाया रोधात् क्षुतिवद्रोगाः । तत्र सर्वा च
वातघ्नक्रिया हितेति शेषः । जृम्भा मुखविकासो गात्र-
विनामः ॥ १८ ॥

५०--जृम्भाया विधारणात् क्षववत् क्षुतिवत्
रोगाः शिरोऽर्तीन्द्रियदौर्बल्यादयो जायन्तेतेषु रोगेषु
सर्वो विधिरनिलजित् वातघ्नः कार्यः ॥ १८ ॥

हे०--जृम्भारोधजानाह--क्षववत् क्षवथोरिव शिरो-
ऽर्त्यादयः । जृम्भारोधजानामौषधमाह--सर्वं इति । प्रकृतत्वा-
ज्जृम्भारोधजानाम् ॥ १८ ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्गुल्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।
सगुल्माबाष्पतस्तत्रस्वप्नोमद्यंप्रियाः कथाः १९ ॥

स०--बाष्पतोऽश्रुणो विधारितात् पीनसादयो भवन्ति ।
पीनसो नासास्त्रावः । अक्षिशिरोहृदां रुजा संबंधः । सशब्द-
श्चार्थे । गुल्माश्चेत्यर्थः । तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा ॥ १९ ॥

५०--बाष्पतोऽश्रुविधारणात् पीनसादयः सगुल्मा
भवन्ति । पीनसो--नासास्तुतिः, अक्षिशिरोहृदि रुक्
पीडा । मन्ययोः स्तम्भो मन्यास्तम्भः । अरुच्यादयो
व्याख्याताः । तत्र तेषु रोगेषु स्वप्नो निद्रा हिता । मद्यं-
मार्द्वीकादि । प्रियाः कथाः सुखजनकाः धर्मादीनां
सम्बन्धिन्यो हिताः ॥ १९ ॥

हे०--बाष्परोधजानाह--अक्षिरोगः, शिरोरोगो, हृद्रोगः,
बाष्पमश्रु । बाष्परोधजानामौषधमाह--तत्र बाष्परोधजेषु,
प्रियाः--मनोहराः ॥ १९ ॥

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंडूपांड्वामयज्वराः ।

सकासश्वासहृत्सासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ २० ॥

स०--वमेःश्लर्दिषो विधारिताया विसर्पादयः स्युः ।
कोठो लोहितं काठिनं च मंडलम् । अक्षिकंडूवादीना-
मामयेन संबन्धः ॥ २० ॥

५०--वमेःश्लर्दिषो विधारणात् विसर्पादयः कासा-
दिभिः सह प्रादुर्भवन्ति । विसर्पो निदाने वक्ष्यमं
णः । कोठो-लोहितानि मण्डलानि । कुष्ठं-त्वग्वि-
कारः । अक्षिरोगादयः स्वे स्वेऽध्याये वक्ष्यन्ते ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गम् । वक्त्रादन्यत्र नीलिका ।
हृत्सासो हृदयपरिवर्तनम् । हृदयस्य लघ्वीकार
उत्कलेशः ॥ २० ॥

हे०--वमिरोधजानाह--कोठः--क्षुद्ररोगविशेषः अक्ष्या-
मयः कंडूवामयः, पांडूवामयः, हृत्सासः--हृदयादिषु
व्यथासहितः, सलवणपानीयोद्गिरणं व्यंगः--क्षुद्ररोगः-
विशेषः ॥ २० ॥

गंडूषधूमानाहारान् रुक्षं भुक्त्वा तदुद्रमः ।
व्यायामः सुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम्
सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं च शस्यते । २१

स०--तत्र गंडूषादयः शस्ताः । अनाहारोऽभोजनम् ।
एतेषां द्वंद्वः । तथा रुक्षं भुक्त्वा तस्य रुक्षस्योद्गमश्च-
र्दनम् । एवं प्राणो वायुः स्वमार्गं प्रलेति ततो व्याया-
माद्यत्र शस्तम् । तथा क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलमभ्यं-
गार्थं शस्यते हितं भवति ॥ २१ ॥

५०--तत्र गण्डूषो-द्रव्यकाथेन मुखपूरणं हितम् ।
धूमश्च तक्षिणः । अनाहारो-लंघनम् । तथा रुक्षमा-
हारं भुक्त्वा तस्यैवोद्गमः पुनर्वसनं हितम् । तथा-

व्यायामः-शरीरायासजननं कर्म । अस्रस्य रक्तस्य शरीरादिभिः स्मृतिः स्नावः । तथा विरैचनं चात्र हरीतकीमाक्षिकादिभिः शस्तम् । तथाभ्यङ्गे सक्षारलवणं तैलम् हितं ॥ २१ ॥

हे०-छर्दिरोधजानामौषधमाह-क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलम्, अनाहार-उपवासः, रुक्षमन्नं भुक्त्वा तस्यैवान्नस्य उद्धमः-वमनम्, अस्रस्त्रुतिरस्रस्नावः ॥ २१ ॥

शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदना श्वयथुर्ध्वरः ।

हृद्यथा मूत्रसंगांगभंगवृद्धचश्मपंडताः ॥२२॥

स०-शुक्राद्विधारितात्तस्य शुक्रस्य स्रवणम् । तथा गुह्यवेदना पायुवेदना वृषणशूलम् । तथा श्वयथुः प्रकृतत्वाद् गुह्य एवेति योज्यम् । वृद्धिर्वर्ध्मा अश्मशब्देनाश्मरी कथ्यते । पंडता स्त्रीगमनाशक्तित्वम् ॥ २२ ॥

प०-शुक्रविधारितात्तस्यैव शुक्रस्य स्रवणं निर्गमनं भवेत् । गुह्यवेदना-लिङ्गरुजः । श्वयथुः ज्वरः स्यात् । हृदि व्यथा हृदि पीडा । मूत्रस्य सङ्गो मूत्राप्रवृत्तिः । अङ्गानां भङ्गोऽङ्गभङ्गः । वृद्धिर्वर्ध्मा । अश्म-अश्मरी । पंडता-क्लैव्यं स्त्रीष्वहर्षः ॥ २२ ॥

हे०-शुक्ररोधजानाह-तत्त्ववर्णं-शुक्रस्नावः, गुह्यस्य-मेढस्य वेदना, श्वयथुः-शोफः, वृद्धिसुर्ध्ववृद्धिः अश्म-अश्मरी, पण्डता-अपत्यजननासामर्थ्यम् ॥ २२ ॥

ताम्रचूडसुराशालिबस्यभ्यंगावगाहनम् ॥

बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेक्षीरं प्रियाः स्त्रियः २३

स०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । तथा बस्तिशुद्धिकरैः कूष्मांडादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । प्रियाश्च कांताः प्रियत्वेन हिता इति शेषः । निरनुबंधेन रभसेन प्रवर्तते शुक्रम् ॥ २३ ॥

प०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । ताम्रचूडः कुक्कुटः । सुरा-प्रसन्ना घना वा । शालयो-रक्ताद्याः । बस्तिनिरूहोऽनुवासनोत्तरबस्तिभेदेन त्रिविधः । अवगाहो-द्रोण्यां काथादिपूर्णायां निमज्जनम् । बस्तिशुद्धिकरैः कूष्माण्डगोक्षुरकवर्णादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । स्त्रियः प्रिया बह्वभा भजेत् ॥ २३ ॥

हे०-शुक्ररोधजानामौषधमाह-ताम्रचूडः कुक्कुटः,

बस्तिर्वस्तिकर्म । बस्तिशुद्धिकरैर्मूत्राशयशोधनैर्यवक्षारादिभिः सिद्धं क्षीरं भजेत् । एवं वेगरोधजा रोगा उक्ताः २३

वेगरोधिने ये न चिकित्स्यास्तान्दर्शयन्नाह-

तृडशूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विडुमं वेगरोधिनम् २४

स०-तृट् च शूलं च ताभ्यामार्तमातिपीडितं तथा क्षीणं क्षीणदेहं वेगरोधिनं च त्यजेन्न चिकित्सेत् । तथा विशं यो वमति तं च वेगरोधिने त्यजेत् ॥ २४ ॥

हे०-तृडाद्युपद्रुतस्य वेगरोधिनम् उपक्रमं निषेधति-क्षीणं-क्षीणधातुं, विडुमं-पुरीषवमनम् ॥ २४ ॥

अथ किमेते रोगा वेगोदीरणधारणाद्भवति नेत्याह-

रोगाः सर्वेऽपि जायंते वेगोदीरणधारणैः ॥२५॥

स०-सर्वेऽपि रोगा जायंते न केवलं पूर्वोक्ता एव । वेगानां पुरीषादिसंबंधिनां यान्युदीरणान्यनागतानां प्रवर्तनानि तैः । तथा तेषामेवागतानां यानि विधारणान्यनुत्सर्गलक्षणानि तैः । अत्रेयं युक्तिः । वेगोदीरणधारणं नाम वायोः कर्म तस्य क्रियावत्त्वात् । तेन च वेगोदीरणधारणलक्षणेन स्वकर्मणा स एव वायुः कोप्यते । स कुपितः सर्वानेव विकारान् जनयति । तथा चोक्तम् । शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च । ये संति तेषां ननु काश्चिदप्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति । विट्श्लेष्मपित्तादिमलायनानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मादिति ॥ २५ ॥

प०-वेगोदीरणधारणैः सर्वेऽपि रोगाः-समस्ता अपि व्याधयो जायन्ते । न केवलं वेगरोधिनां य उक्तास्त एव रोगा जायन्ते । यावत्सर्वेऽप्यन्ये न ज्वरादयः इत्यपरोऽर्थः ॥ २५ ॥

हे०-वेगधारणवत्सर्वरोगहेतुत्वकथनद्वारा वेगोदीरणं निषेधति-उक्तानां वेगानामुदीरणैर्धारणं सर्वेऽपि रोगा जायन्ते न पुनः पूर्वोक्ता एव, प्रवृत्तावनुत्सर्गस्य बलादुन्मुखीकरणं वेगधारणवत्सर्वरोगहेतुत्वाद्देगोदीरणमपि त्यजेदित्यर्थमिदम् ॥ २५ ॥

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥

ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्याति ॥

अन्नपानौषधं तत्र युंजीतातोऽनुलोमनम् ॥२६॥

स०--तत्र तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्याद्ये तु भूयिष्ठं बाहुल्येन भवति गुल्मोदावर्तादयस्तान् प्रति वर्त्यभ्यंगेत्यादिना साधनं निर्दिष्टं चिकित्सोक्ता । ततश्च वेगोदीरणधारणादनेकधा वायुर्यस्मात्कुप्यति । अतोऽस्माद्धेतोस्तस्यानुलोमनं मार्गयोजकमन्नपानौषधं युञ्जीत । यद्यपि वेगोदीरणधारणास्त्वे रोगा जायन्त इत्युक्तम् । तथापि यथा वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्यया रोगा भवन्ति न तथोदीरणात् । अत एव तन्त्रकारोऽधोवातस्य रोधेनापि रोगा भवन्ति । शकृतो रोधादमी भवन्तीत्युवाच । नतु तदुदीरणादमी रोगा भवन्तीति । प्रायोग्रहणं क्वचित् कफादेरपि प्रकोप इति समापादयति । तथा च वमिनिग्रह उक्तम् । विसर्प-कोष्ठकुष्ठाक्षीत्यादि । तत्र गंडूषधूमानाहार इत्यादिचिकित्सा । न चैवंरूपो विधिर्वायावुपदिश्यते तस्मात्प्रायोग्रहणम् ॥ २६ ॥

प०--ये पुनः व्याधयो भूयिष्ठं बाहुल्येन जायन्ते तान् प्रति साधनं चिकित्सितमिह निर्दिष्टं प्रोक्तम् । ततश्च वेगानामुदीरणात् धारणाच्च प्रायो-बाहुल्येन पवनो-वायुरनेकधा-ऽनेकप्रकारं कृत्वा यद्यस्मात् व्रकृप्यति प्रकोपमायाति, अतोऽस्मात् कारणात्तस्य वायोरन्नपानौषधं वातानुलोमनं वातसाम्यकरं विमार्गस्थस्य स्वमार्गयोजकं विबन्धहरं युञ्जीत ॥ २६ ॥

हे०--सर्वेषां साधनानुक्तौ हेतुमाह--सर्वेषां साधने चकृव्ये यत्केवांचिद्गुल्मोदावर्तादीनां साधनमुक्तं तत्रायं हेतुः यद्गुल्मादयो बहुलमुत्पद्यन्ते इतरे तु विरलम् । अनुक्तसाधनानां सामान्येन साधनमाह--यद्यस्मात्ताभ्यां वेगोदीरणधारणाभ्यां पवनः कुप्यत्यनेकधा अनेकव्याधिरूपेण प्रायोग्रहणात्पित्तकफाद्यपि अतः कारणात्तस्य वायोरनुलोमनमन्नपानौषधं युञ्जीत ॥ २६ ॥

यदि वेगरोधाद्रोगा जायन्ते तर्हि लोभादीनामपि नरकादिहेतूनां वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह--
धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

स०--तुशब्दोऽवधारणे । सदा सर्वकालं लोभेर्ष्यादीनां वेगान् धारयेदेवं हितैषी यः पुरुषः स्वहितमिच्छन् । क । प्रेत्य चेह च परलोके तथेहलोके च । किंभूतः सन् । जितानिदांतानीन्द्रियाणि मनःषष्ठानि चक्षुरादीनि विषयाणामनभिलाषुकतया येन स जितेन्द्रियः । जितेन्द्रियशब्देन लोभादिवेगविधारण उपायं दर्शयति । जितेन्द्रिय एवैतान् धारयितुं शक्तो नान्य इत्यर्थः । द्वेषो वैरम् । मात्सर्यं परगुणासहिष्णुत्वम् । रागः प्रीतिः । आदिशब्देनाभिध्यादिपरिग्रहः । प्रेत्येह चेति कर्तव्ये द्विश्वकारकरणं रागादीनां वेगविधारणेन प्रेत्येह वास्मिन् लोके तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्भूयसैषां रागादीनां विधारणं प्रेत्य न तथेहलोके । पश्चान्निर्दिष्टत्वात् ॥ २७ ॥

प०--इमान् पुनर्वेगालोभादीनां जितेन्द्रियो नरं हितैषी हितेषुहितमिच्छुः प्रेत्य चेह च इहलोकपरलोकयोरपि हितैषी सर्वदा सर्वस्मिन् काले धारयेन् लोभोऽन्यस्वे स्पृहा । ईर्ष्याऽक्षमा । द्वेषः प्राणिन द्वेषि । मात्सर्यं-मत्सरत्वम् । रागस्यादिष्वभिहापः । आदिग्रहणाद्भयक्रोधदम्भमदादीन ग्रहणम् ॥ २७ ॥

हे०--लोभादिवेगधारणं विधत्ते--प्रेत्य परलोका इह इहलोके, लोभो--लोलुपत्वम्, ईर्ष्यां परोत्कर्षं सहनं, द्वेषः--परापकारेच्छा, मात्सर्यं क्रोधः, रागो-विषयासक्तिः, आदिशब्दाच्छोकादयः, जितेन्द्रियः सन्निद्रियजयवान् धारयेन्ननु भयादिना भयादिधृतानां रोगाहेतुत्वात् । इति वेगोदीरणधारणम् ॥ २७ ॥

अन्यच्च हितैषी किं कुर्यादित्याह--
यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
अत्यर्थसंचितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः

स०--मलानां वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां यथाकाशोधनं प्रति यतेत यत्नं कुर्यात् । यो यस्य मलस्य शोधनकालः स तस्मिन्काले शोधनीय इत्यर्थः । किमर्थं मलाशोधनं कार्यमित्याह । अत्यर्थेत्यादि । यस्मात्ते मला अत्यर्थसंचिता अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं गताः कुतोऽप्याहाविहाररूपात् कोपहेतोः क्रुद्धाः कुपिताः संतः कदचिज्जीवितच्छिदः स्युर्भवेयुः । तस्मात्ते शोधनीयाः

१ "जितेन्द्रियं नातुपत (ह) न्ति रोगाः" इति चरकः । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञापराधाऽसात्म्येन्द्रियार्थवर्जनमिति चक्रपाणिः ।

अत्यर्थसंचितग्रहणेनैतद्द्योतयति । यदि ते मला अत्यर्थसंचिताः स्युस्तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य उपक्रमो ज्यायान् । लंघनपाचने तूपक्रममात्रे ॥ २८ ॥

प०—मलानां—वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनां शोधनं प्रति—निर्हरणं प्रति यत्तेत—यत्नं कुर्वीत । यथाकालं—कालानतिक्रमेण । यस्मात्ते मला अत्यर्थं संचिताः अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं प्राप्ताः, कदाचिन् कोपहेतुमासाद्याहारविहाररूपं यदा क्रुद्धयन्ति तदा क्रुद्धास्ते मलाः सन्तो जीवितच्छिदः स्युः आयुषोऽहर्तारो भवेयुः । ततस्ते शोधनीयाः । एवमत्यर्थसंचितानां प्रधानोपक्रमः शोधनाख्यो यतः शीघ्रमेव तेनोपशयो जायते । चिरेण पुनर्लंघनपाचनाभ्यां संचितप्रायाणां लंघनपाचने प्रधानोपक्रमः । ईप्ससञ्चितानां लंघनमेव प्रधानोपक्रमः । एवं कचित्संशोधनं प्रधानं क्वचिच्च लंघनपाचनैः, क्वचिच्च लंघनमेव प्रधानोपक्रमः । यत एवं ततोऽयं ग्रन्थ आरब्धुं न्याय्यः ॥ २८ ॥

हे०—शोधनं विधत्ते—मलानां—वातपित्तकफानां, शोधनार्थं प्रयत्नं कुर्यात् । हि यस्मात्ते शोधनं विना अत्यर्थं संचिताः स्युः ततो जीवितच्छिदः यथाकालं यस्य यस्य दोषस्य यस्य शोधनस्य च यो यः कालः तदा तदा तस्य दोषस्य तत्तच्छोधनं कुर्यात्, अत्यर्थसंचयाद्यथा जीवितच्छिदत्वं न स्यात् । यथोक्तं संप्रह्ने—“चयकाष्ठामपारुह्य कुर्वते तेह्युपेक्षिताः । प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणोगदान् ॥ अतिस्थौल्यातिसदनकुष्ठमेहहतौजसः । स्रोतोरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वयधुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजटारकृच्छ्रालसकदण्डकान् । तृप्तिप्रमीलकालः स्यग्रहमर्शो भगन्दरान् ॥ ळीहविद्रधिवीसर्पमदसंन्यासपीनसान् । छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्राद्दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ कण्टामया मूर्धरुजः प्रणाशो बुद्धिनिद्रयोः । तेजोवर्णबलानां च नृप्यतो वृहणैरपि ॥ उच्चितैरुच्चिताचरैर्यस्मादस्य बहंति न । दोषेण लिप्तवदनरसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादितरे युंज्यास्वस्थस्यैव यथाविधिः ।” इति । ननु—“भिषजः शोधनं प्राहुर्वैज्यं स्वस्थेन सर्वदा ॥ पन्नगस्थेव घोरस्य समुदीरणम्” इति सुश्रुतादिभिः शोधनं निषिद्धम्, इह च विहितमिति विरोधः । मैवं विषयभेदात्, द्विविधो—हि स्वस्थः संचितदोषोऽसंचितदोषश्च । तत्राद्यो विधिविषयः परः प्रतिषेधस्येति । ननु संचयो वैषम्यं, वैषम्यं च रोगः । निरोगः—स्वस्थः इति संचितदोषस्य न स्वास्थ्यं मैवं,—“चयो वृद्धिः स्वधाम्भेव पद्धेरो वृद्धिहेतुषु । विपरीतरगुणेच्छा च कोपस्त-

स्मार्गामिता ॥ लिङ्गानां प्रवृत्तेः रोगस्य स्वस्थं रोगसंभवे ।” इति । यत्र चयकाष्ठोपकरणं रोगसंभवे च, अतएव कोपप्रक्षणेण संचितं आनाथं संचितदोषोऽप्यस्वस्थ इति ज्ञापितम् ॥ २८ ॥

तदेवैतच्चेतमि कृत्वा दोषाः शोधयित्वा प्रथक्दुवाच—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति विना लंघनपाचनैः । ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः २९ ॥

स०—दोषा वातादयो लंघनपाचनैः विना सन्तः प्रकृतिप्रापिताः कदाचित्कस्मिन्पि काले कुप्यन्ति । ये पुनः संशोधनैः शुद्धान्तेषां न पुनरुद्भव उत्थानं भवति ॥ २९ ॥

प०—दोषाः—वातादयो लंघनपाचनैः विना सन्तः कदाचिन्—कुत्रचिन् कुप्यन्ति—कोपं प्राप्ति । ये पुनर्दोषाः संशोधनविषयानामिदानीं संचितेषां कोषाणां प्रधानशुद्ध्या शुद्धाणां च पुनरुद्भवो न पुनर्जन्म तेषां भवेत् । छिन्नमूलत्वान् पुनरुद्भवे तेषां भवति । तस्मान् लंघनपाचनयोः कृतयोगेण लंघनसुपक्रमः किमुताकृतयोः । एवं तावद्वंघनपाचनाविषये संशोधनमप्युपक्रमः । संशोधनविषयेऽपि देशकाले बलं शरीरादीनामपेक्ष्य लंघनपाचने निष्प्रत्ययोपात्ततयोपक्रमः कार्यः ॥ २९ ॥

हे०—शमनाच्छोधनस्य प्राधान्यमाह—लङ्घनमत्रोपवासः, पाचनस्य पृथगुपादानात् । ममसु शमनेषु द्वयोर्ग्रहणं प्राधान्यात्, प्रधानाद्भिः प्राधान्यमुक्तमप्रधानात्सुतरां लभ्यते इति शोधनम् ॥ २९ ॥

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयत् । रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ३०

स०—कालविद्यो वैद्यः सोऽतः संशोधनपूर्वं रसायनानि प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलशरीराहारसात्म्यस्त्वप्रकृतीनामुपलक्षणार्थः । नहि कालमात्रविद्वन्सायनप्रयोगं सम्यग्विधापयितुं शक्तः । किंभूतानि रसायनानि । सिद्धानि बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवाशिष्ठादीनि । कथं योजयेदित्याह । यथाक्रमं यथायोगमित्यनेन रसायनं वाजीकरणोक्तं स्मारयति । तत्रैष

रसायनक्रमः । हरीतकीमामलकं सैश्वर्यं नागरं वचामित्यारभ्य यावद्विंशं संस्मृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् । एतदुक्तं भवति । यद्यप्येवं वमनविरेचनास्थापनानुवासननावर्तनैः पंचभिरपि कर्मभिः संस्तुतोर्ध्वाधःसकलकायस्तथाप्येष रसायनीयो भूयः शरीरसंस्कारः करणीयस्तत्पूर्वकत्वात् तस्य । अत एव संशुद्धदेहोऽयमिति कृत्वा त्रिवृद्धत्यादीन्विरेचनात्मकानुपदिशति । तथा वाजीकरणेऽप्याह । अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् । घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् । योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् । ततो वाजीकरणं योगानिति । तथा यथायोगं यो यस्य युज्यते दातुमित्यर्थः । यथेदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि । तथाऽमुष्मिन् देशेऽमुष्मिन् काले वाऽमुष्मिन्वयस्यमुष्मिन् देहे रसायनं योग्यमिदमिति यथायोगार्थः । एवं वृष्ययोगेऽपि योज्यम् । अत्र च रसायनानि । वातातपिकानि योजयेत् कुटीप्रावेशकानि । स्वस्थवृत्ताधिकारत्वान्तद्विधानस्य ॥ ३० ॥

प०--अत ऊर्ध्वं संशोधनादनन्तरं यथाक्रमं--क्रमान्तिक्रमेण पेयादिक्रमं कृत्वा सप्ताहं यावदाबललाभात् प्रकृतभोजनं कृत्वाऽनन्तरं यथायोगं योगानतिक्रमेण इदं रसायनं वातप्रकृतेरिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरिति तानि च रसायनानि सिद्धानि--सिद्धार्थिप्रणीतानि यथाक्रमं चिन्त्वा रसवीर्यविपाकप्रभावैर्द्रव्याण्यनुभूय स्वयं बुद्धिसत्ता वैद्येन परिकल्पितानि । अथवा सिद्धानि बहुशो द्रष्टव्ययानि ब्राह्मवासिष्ठच्यवनप्राश्यादीनि । तथा वृष्ययोगांश्च वाजीकरणयोगांश्च सिद्धान् कालविद्वैशो योजयेत् कालादीन् यो वेत्ति तत्कालमात्रम् । तेन कालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतीयो वेत्ति ॥ ३० ॥

हे०--अथ बृंहणं, तत्रिविधं--रसायनं, वाजीकरणमाहारादिप्रयोगश्च । तत्र शुद्धस्य रसायनवाजीकरणे विधत्ते--यथाक्रमं स्वविध्युक्तक्रमानतिक्रमेण यथायोगं प्रकृत्यादियोग्यतानतिक्रमेण सिद्धानि बहुशो द्रष्टव्यानि कालविदवस्थाविज्ञाता रसायनादनन्तरं वृष्ययोगांश्च वाजीकरणोक्तान् योजयेत् ॥ ३० ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं = शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसघृता हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगाद् रुचिपांसाभ्यंगोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेहव

स०--भेषजेन क्षपिते नरे शोधनं ज्यैर्बृंहणं हितं क्रमान्न सहसैवाकैरादिभिः । किंभूतैः । हृद्यानि च तां ज्यान्यौषधानि च शुठीपिप्पल्याद्रः संयोगो मिश्रितस्तस्माद् हृद्यदीपनपक्तीर्ददत्यमिलाषपाकानुत्पादयति रुचिपक्तिदैराहारैर्बृंहणं भेषजक्षपिते भूतैराहारैः । साम्यंगेत्यादि । इति साम्यंगादिमिश्रैत्यर्थः । स्नेहव

प०--नरे भेषजक्षपिते वमनादि बृंहणमाहारै रक्तशाल्यादिभिः क्रमान् क्रमेण सहसा पथ्यं हितं, दीपनीयानि तानि भेषज्यान्यौषधज्यानि आर्द्रक-पिप्पलि-मरिच-सैन्धवादीनि तैः संयोगः संपत्तस्मात् संयोगाद्ये रुचिपक्तीर्ददत्यद्वयन्ति ते तथाविधाः । तत्राभ्यङ्गाद निरूह आस्थापनं, स्नेहवस्तिरनुव

हे०--शोधनक्षीणस्य बृंहणं विधत्ते ऋद्धनेनातिचयनिर्वहणादतियोगाद्वा पथ्यं हितं यस्तु शोधनेन क्षपितस्तत्कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमाद्बलाबलाद्यनुसारे संयोगाद् रुचिपक्तिदैः दीपनीयानां पवासनं निरूहान्वासावत्र बृंहणौ ग्रभेषजग्रहणं सर्वत्र लङ्घनपाचनादिन तद्बृंहणप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

एवं कृते पुरुषः किं प्राप्नोतीत्य तथा स लभते शर्म सर्वपावकाधीवर्णोद्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यं स०--तथा तेन प्रकारेण पूर्वं शोभ रसायनप्रयोग इत्येवंरूपेण संर

शर्म स्वास्थ्यं लभते । तथा सर्व्वेत्यादि । सर्व्वे च ते पावकाश्च सर्व्वपावकास्तेषां पाटवं शक्तिं लभते । तत्र भौमाग्न्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः पंचमहा-भूताग्नयो धात्वग्रयः सप्त त्रयोदशो जाठराग्निरिति ! धीवर्णेत्यादि । धीवर्णयोश्चक्षुरादीन्द्रियाणां च वैमल्यं लभते । तथा वृषतां स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते । तथा दैर्घ्यमायुषो जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

प०--तथा तेन प्रकारेणानन्तरोक्तेनासेवितेन सता पुमान् शर्म लभेत् श्रेयः प्राप्नोति । तथा सर्व्वेषां पावकानां धात्वग्नीनां जाठराग्नेश्च पाटवं पटुत्वं पचनसामर्थ्यं लभेत । एवं त्रयोदशानामग्नीनां पचनशक्तिरुत्पद्यते । तथा धीवर्णेन्द्रियनैर्मल्यं--बुद्धि-वर्णचक्षुरादीनां निर्मलतां लभेत । तथा वृषतां--शुक्र-बाहुल्यात् स्त्रीसंसर्गं सामर्थ्यं लभते । दीर्घमायुषे जीवितस्याधिक्यं लभते ॥ ३२ ॥

हे०--शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह--शर्म-सुखे, सर्व्वं पावकाः--जाठराग्निभूताग्निधात्वग्रयः, वृषता--संभोगश्च-मत्वम् इति शोधनवृहणप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

अधुनाऽऽगतुरोगान्तोपक्रमान्निर्दिशति--

**ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ।
कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागतवो गदाः ३३ ॥**

स०--भूतानि च विषं च वायुश्चाग्निश्च क्षतं च भंगाश्चेति द्वंद्वः । त आदिर्येषामागतुरोगहेतूनां त एवं तेभ्यः संभवो येषामागतुरोगदानां ज्वरादीनां ते भूतादिसंभवा आगतवो रोगाः स्युः । आगतु-हेतुप्रभवत्वादागतवो गदा उच्यंत इत्यर्थः । न केवलमेत एव गदा रागद्वेषभयाद्याश्चागतवो गदाः स्युः ॥ ३३ ॥

प०--ते गदाः--रोगा आगन्तवः स्युः, ये भूतसंदर्शनविषस्पर्शवाताग्निश्लक्ष्णक्षतपाषाणाद्यङ्गभङ्गग्रहारावम-र्दादिभ्यो भवेयुस्तथा रागद्वेषभयक्रोधामर्षलोभाद्या मानसास्तेऽप्यागन्तवो व्याधयः स्युः ॥ ३३ ॥

हे०--अथ भूताद्यस्पर्शनम् तत्र भूतादीनां रोगहेतुत्व-माह--भूतो--ग्रहः, वायुर्क्षणामारुतादिः, क्षतं--श्लक्ष्णक्षतं, भङ्गः--स्वयलनादिहेतुको गात्रभङ्गः, आदिशब्दात् श्रमा-दयः । आद्यशब्दाच्छोकादयः ॥ ३३ ॥

अधुना एषां चिकित्सां निर्दिशति--

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सदृक्तस्थानुवर्तनम् ॥
(अर्थवैविहिता शान्तिः प्रतिकूलग्रहार्चनम् ।
भूताद्यस्पर्शनापायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक्)
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेव प्रदर्शितः ।

निजागंतुविकाराणामुपन्नानां च शान्तये ॥ ३४ ॥

स०--प्रज्ञाया अपराधाः प्रज्ञापराधाः निषिद्धाचरण-मसाध्वाचरणमाचार्योर्द्वेष्यचक्षुर्भः प्रतिपिद्धेत्वर्थेष्व-सेवाविहितेष्वर्थेष्वकारणं भवत्येव प्रज्ञापराधः काय वाङ्मनोभिर्दुष्टाचरणमिति यावन् । तस्य त्यागो-ऽकारणम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनामशुभरूपे विषये प्रवृत्तानामुपशमोऽथवा शब्दादिविषयेऽतिप्रवृत्तानां संयमनं स्मृतिः, प्रागनुभूतानामर्थानां स्मरणं सा च शुभाशुभरूपा स्मर्तव्या नक्तदिनेत्यादिवाक्येन दिन-चर्याध्यायोक्ता । तथा देशकालात्मविज्ञानं--को देशः किंघनव उत आनूपः साधारणो वेति । अथवा देहदे-शः किंवातप्रकृतिरथ पित्तप्रकृतिराहोम्विन् श्रेष्मप्र-कृतिः । कालविज्ञानं यथा किमयं हेमन्त उत शिशिरा-द्यन्यतमः एष क्षणादिः काल आवस्थिकोऽयत्र गृह्यते । आत्मविज्ञानं द्विविधं शरीरविज्ञानमेकप्रियं

मे प्रकृतेरिदं ममोपदिशेत् इदं नोपदिशेत् इत्येवमादि । द्वितीयं ब्रह्मस्वरूपविज्ञानम् । तेन विना रागादीनां रोगाणां नान्यदपहारं कर्तुं समर्थम् । सतां वृत्तं सद्वृत्तं तस्यानुवर्तनमनुष्ठानं निजा विकाराः शारीरा आगन्तवो भूताद्यनुषङ्गजास्तेषां विकाराणामेष विधिः समासेन संक्षेपेणानुत्पत्त्यर्थं प्रदर्शित आचार्येण । तथोत्पन्नानां च निजागन्तूनां व्याधीनामेष विधिः शान्तये प्रशान्त्यर्थं प्रदर्शितः । उक्तं च यत्तेत च तथा कालं मलानां शोधनम् ॥ ३४ ॥

हे०--भूताद्यस्पर्शिनोपायमाह--कायवाङ्मनोभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः असम्यग्योगः प्रज्ञापराधः, इत्युक्तं संग्रहे । तेषां त्यागो वर्जनं, स्मृतिः नक्तंदिनानि मे यांतीत्युक्ता । ग्रहाः--सूर्यादयः । प्रज्ञापराधत्यागादिभूतादीनामागन्तूनां हेतूनामस्पर्शने असंबंधे उपायः । तथा पृथक्पृथग्भूतप्रतिषेधादौ यो निर्दिष्टः सोऽन्युपायः । "अथर्वविहिता शांतिः"--इत्याद्यमुं श्लोकमत्र केचिन्न पठन्ति तदसत् पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वापत्तेः । अध्यायार्थमुपसंहरति--एष वेगधारणनिषेधादिः समासेनेति रोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वेन उत्पन्नशान्तित्वेन च कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् । इत्येवं परं, नत्वत्र समास उत्तरतंत्रान्तरे व्यास इत्येवं चेत् । पूर्वयोरध्याययोरनारंभः नहि निजागंतुभ्योऽन्ये रोगाः संति यदर्थं तदारंभः । मैवं विषयभेदात्, कालार्थकर्मणां हि रोगहेतुत्वम् । तत्र कर्महेतवो रोगानुत्पादनीयस्य विषयः, कालहेतव ऋतुचर्यायाः, अर्थहेतवो दिनचर्यायाः ॥ ३४ ॥

अथ मलानां शोधनकालानाह—

शीतोद्भवं दोषचर्यं वसंते

विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकालं ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगान्तुजान्न जातु ॥ ३५ ॥

स०--शीतशब्देन हेमंतशिशिराख्यावृत्तं द्वावपि गृह्येते । तत्रोद्भवो जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोषचयः । तं वसंते विशोधयन्निर्हरन् ग्रीष्मजमभ्रकाले वर्षाकाले दोषचयं विशोधयंस्तथा वार्षिकं घनात्यये शरदि चाशु यथोक्तं कालमनुल्लेखयन् सम्यग्यथावत्त्रिविधमपि दोषचयं विशोधयन्तुजान् रोगान् न जातु कदाचित्प्राप्नोत्यासाद्यति । वसंते विशोधयन्नित्यत्र वसंतप्रारंभ एव चैत्रे मासि विशोधयन्निति बोध्यम् । प्रत्य-

वायभयात् । तथाहि । ऋतुद्वयसंचितस्य दोषचयस्य विशोधनमक्रियमाणं रोगानीकं कुर्यात् । घनात्यये वार्षिकमित्यत्रात्यंतघनविनाशे शरत्पश्चिमे भागे विशोधयेदिति बोध्यम् । वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज एव । तस्माद्विश्रब्धं कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स विशोधयितुं युक्तः । अपि चोप्रहेमंतशिशिरकालजो दोषचयो वसंते शोधयितव्यः । तस्मादाश्वयुजे मासि वार्षिको दोषचयो यदि विशोभ्येत तदानीमतितरां बहुरप्रे दोषचयः स्यात्कालस्य बहुत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारंभमात्र एवेति बोध्यम् । तथा च शास्त्रकारो वक्ष्यति । श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वादीनाशु निर्हेरेत् ॥ ३५ ॥

प०--अत इदमाह-शीतशब्देन हेमन्तशिशिरौ गृह्येते । दोषाणां चयो दोषचयः । स च शीतोद्भवः शीते उद्भवो जन्म यस्य तं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् निर्हरन् तथा ग्रीष्मजं दोषचयमभ्रकाले वर्षाकाले विशोपयन् तथा वार्षिकं दोषचयं घनात्यये घनापाये विशोधयन् आशु शीघ्रं सम्यक् कृत्वा शास्त्रादिभेदेन विधिना प्रवाहयन् ऋतुजान् दोषान्न जातु कदाचित् पुरुषः प्राप्नोत्यासाद्यति । वसन्ते विशोधयन् इत्यत्र प्रारंभ एव चैत्रे मासि प्रवाहयन्निति बोद्धव्यम् अतिप्रत्यवायभयात् । अस्यर्तुद्वयसंचितस्य दोषचयस्य विशोधनतां प्राप्तस्य कालान्तरापेक्षां कर्तुमशक्यत्वात् । ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्रापि वर्षाकालप्रारंभमात्र एव । नासादितं शीतमारुते तुषारमेघनिष्यन्दोद्भूतवाते, घनात्यये वार्षिकमित्यत्र घनानामत्ययोऽत्यन्तघनविनाशो यस्मिन् काले शरत्पश्चिमे भाग इति बोद्धव्यं न प्रारंभमात्रायां शरदि । तथाच ग्रन्थकारेणोक्तं--"श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हेरेत्" ॥ ३५ ॥

हे०--तत्र ऋतुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शयति--वसंतभ्रकालघनात्ययशब्देस्तद्वयवाश्रैत्रश्रावणकार्तिका लभ्यन्ते । वक्ष्यति हि--श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वादीनाशु निर्हेरेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

स०-नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवते तच्छीलो
यः स एवभूतो नरः । तथा समीक्ष्यकारी
विमुश्यविधायी । इदं कृत्वेदं सम्पद्यते इदं
च कृत्वैतत्संपद्यते एवं बुद्ध्वा शुभं करोत्यशुभं वर्ज-
यति । तथा विषयेषु शब्दादिष्वसक्तोऽलोलुपः ।
तथा दाता त्यागी त्यागवान् । तथा समः सर्वेषु
भूतेषु समचित्तः । तथा सत्यपरोऽवितथवाक् । तथा
क्षमावान् । यः शक्तोऽपि कृतापराधं दंडेनानुरूपेण
न योजयति । तथा ऽऽप्तानुपसेवते तच्छीलो यः स
आप्तोपसेवी चारोगो भवति । न केवलं प्राक्तनवि-
ध्यनुष्ठानेनारोगः संपद्यते यावदाप्तोपसेवी चेति चश-
ब्दार्थः । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमप्याहतं सदा ।
आताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयमित्यासलक्ष-
णमिति । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां चतुर्थो-
ऽध्यायः ॥ ४ ॥

प०-तथा नरो नित्यमरोगो भवति तथा दर्शय-
न्नाह-एवंविधः पुरुषः अरोगः स्वस्थो भवति । यो
नित्यं सर्वकालं हितौ पथ्यावाहारविहारौ सेवते
तच्छीलो हिताहारविहारसेवी हित आहारो वक्ष्य-
माण उक्तः । ऋतुचर्याविधाने विहारः । कायवाङ्-
मनसां चेष्टा साप्युक्ता दिनचर्याध्याये । तथा
समीक्ष्यकारी यद्यद्वि करोति तत्तद्विमुश्य हेयोपा-
देयरूपतयेदं कृत्वेदं सम्पद्यते, इदं कृत्वेदं सम्पद्यते एवं
ज्ञात्वा शुभं करोति अशुभं परिहरति । तथा विषयेष्व-
सक्तः-शब्दस्पर्शादिष्वसक्तचेताः । दाता-त्यागी
दानशीलः । समः-सर्वप्राणेषु बन्धुभूतो रागद्वेषा-
दिरहितः । सत्यपरः-सत्यप्रधानः । सत्यप्रतिज्ञोऽवि-
तथवचनः । क्षमावान्-क्षमाशीलः । तथाप्तोपसे-
वी-आप्तानुपसेवते । तच्छीलः । आप्ता-उभयलोका-

विसंवादिनः निष्प्रीत्युपतापदर्शन उच्यन्ते । तथापि
मुनिः-“येषां त्रिकालममलं ज्ञानमप्याहतं सदा ।
आप्ताः शिष्टाश्च विबुधास्तेषां वाक्यमसंशयम् । सत्यं
वक्ष्यन्ति तेऽकस्मान्नीरजस्तमसो मृषा ॥” तदुपसेवी
न रोगी भवतीति भद्रम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पद्मार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सत्रमध्याये
रोगानुत्पादनीयोऽध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

हे०-दिनचर्याया अर्थहेतुवशात्सर्वे रोगानुत्पाद-
कमस्तः पुमानरोगो भवति अन्तर्गतोऽप्यन्ये रोग-
रोगान्न प्राप्तोति, यो हि नित्यं हिताहारविहारौ सेवते
समीक्ष्यार्थं करोति, पात्रेभ्यो ददाति, सर्वेषु समानं करोति,
सत्यं भाषते, क्रोधहेतावपि न क्रुष्यति, आप्ताः शिष्टाः
पसेवते इति । उक्तं च दिनचर्यायां-“न पी उषेदिदिश्या-
न चैतान्यनित्यलभ्येत्” इति । संप्रदेह-“अथेभ्योऽप्येव-
प्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्म् । जितेन्द्रियः सदा
रोगान्तत्काल्युक्तं यदि नास्ति देवम् ॥ कायेऽप्येव
पया मनोत्रा धर्म्याः क्रियाः कर्म सुखमासाद्यते ॥
विधेयं विद्यादा च बुद्धिर्मेवैवमि शीतस्य सदा सुखम्
इति ॥ ३६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामुर्वेदरसायने रोगानुत्पा-
दनीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स०-अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्तस्यायं संबंधः नित्यं
हिताहारविहारसेवीत्युक्तम् । तौ चाहारविहारौ दिनच-
र्यतुर्चर्योर्यद्यपि नियमितौ तथापि न भवत्यलं हिता-
हितस्वरूपविज्ञानम् । एवं हि तथावादीन् । गुह्यज्ञान-
दिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्यजेत् । तथा । व्यक्तान्य-
लवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्गु । तथाऽनेतरागमिऽप-
ध्याये जगाद । अन्नपानं च विदुर्भेदीति । तद्विषय-
वाक्येन न तज्ज्ञायते किं पुनस्तद्गुरु शीतं किल्लु किं
स्निग्धोष्णं किं शकृद्देदनमिति । तस्मादाहारद्रव्यस्व-
रूपमतः परं प्रतन्यते । तत्रापि पंचवर्गस्वभावत्वेना-
ल्पवक्तव्यत्वात्प्राग्द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्वरूपं निर्देष्टुं युक्तम-
नस्य द्रवस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह—

अथातांद्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०--अपामेवायं स्वाभाविको गुणो यत् द्रवत्वम् । अतो यानि कानिचिद् द्रवरूपाणि द्रव्याणि तानि सर्वाण्यभ्यायान्येव क्षीरदध्यादीनि तदर्थं द्रवद्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रव्यव्यक्तिपरिग्रहार्थः शास्त्रकृता प्रयुक्तः । द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि तेषां विज्ञानमवबोधस्तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः प्रथयिष्यामः ॥ १ ॥

प०--पूर्वमुक्तं नित्यं हिताहारविहारसेवी भवत्यरोग इति तौ च हिताहारविहारौ संज्ञामात्रेण निर्दिष्टौ । तत्र विहारस्य व्यायामादिस्वरूपगुणवर्णनप्रायो निर्देशः कृतो निर्दिक्षते च । आहारस्य पुनः स्वरूपवर्णनं लेशतोऽपि न कृतं तस्येदानीं स्वरूपगुणवर्णनार्थमिदौ द्वावध्यायावारभ्येते । तयोरपि पूर्वं द्रवद्रव्यविज्ञानीय आरभ्यते प्राधान्यात् । द्रवद्रव्याणि तोयक्षीरेक्षुरसतैलमद्यादीनि तेषां विज्ञानं हिताहितत्वेन रसवीर्यविपाकप्रभावादिनावबोधो द्रवद्रव्यविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायः तं व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वं जलगुणनिश्चयस्तस्य सर्वोपयोगित्वात् । तथा चाचार्यवचनम् । “पानयिं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम् । अतोऽयन्तनिषेधेन न कचिद्द्वारि वर्ज्यते” ॥ १ ॥

हे०--अथेति द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः पूर्वैस्त्रिभिरध्यायैर्विहार उक्तः । आहारो वक्तव्यः । स च द्विविधः--द्रवोऽद्रवश्चात्र द्रवेऽस्मिन्नध्याये अत एवायं द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । तत्र च पञ्चवर्गाः । वक्ष्यति हि--“तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्” इति । सत्रादौ तोयवर्गः । तत्र तोय--द्वेषा-दिव्यं भीमं च । दिव्यं-चतुर्धा-धारं, कारं, तौषारं हैमं च धारं द्वेषा गांनं, समुद्रं च ॥ १ ॥

प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः । तथा चाष्टांगसंग्रहेऽन्नपानप्रकरणेऽध्यायीष्ट । अन्नपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम् । सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्याज्जीवनादिगुणयोगाच्च । तथात्रैवाध्यैष्ट । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयमित्यादि । तथा चात्रैवाग्र्यसंग्रहेऽपि तदेव प्रागुपनीतं श्रेष्ठमुदकमासां श्वासतरलं भनक्लेदनानामिति बहुगुणत्वाच्चान्तरिक्षस्थजलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह--

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
तन्व्यव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥
गंगांभु नभसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

स०--जीवनमोजोविवृद्धिकरणम् । सौम्यधातुवर्धनमित्यन्ये । तर्पणं कलमहत् । हृद्यं हृदयाय हितं नतु हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति व्याख्येयम् । एवं हि व्याख्यायमानेऽम्ब्ले हृद्यानामित्यग्र्याणां मध्ये तत्पाठं मुनिर्नैवाकारिष्यत् । यरमात्किंचिद् द्रव्यं कस्यचित्प्रियं भवति न सर्वं सर्वस्य । तस्माद्दृदयाय हितं हृद्यमिति बोध्यम् । तथा ह्लादि आह्लादकरम् । तथा बुद्धेः प्रबोधनम् । यावन्मात्रा यस्मै शेषुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगाद्भवतीत्यर्थः । तनु स्वच्छम् । अव्यक्तरसमनभिव्यक्तषड्भूमित्यर्थः । मृष्टमित्यास्वादसुखम् । संति हि भूरिरसशर्कराकाथचूर्णवटकादीन्यव्यक्तरसानि नतु कात्स्न्येन तानीन्द्रियप्रसादप्रीतिकराणि । तथा । अनुरसबाहुल्यात्पृथगपि द्रव्याप्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि नतु पुनस्तानि तथा मनः प्रीणयति । पानीयस्य चाव्यक्तरसस्याप्याश्रयवशात्कषायत्वस्वादुत्वादि भवत्येव । तथा चाष्टांगसंग्रहेऽपठत् । श्वेते कषायं तत्स्वादु कृष्णे तित्तं च पांडुर इत्यादि । मृष्टं शुद्धमिति न व्याख्येयम् । तथा च मुनिः । शीतं शुचिं शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदकमिति । अत्र हि मृष्टविमलयोर्द्वयोरुपादाने पौनरुक्त्यं स्यात् । तस्मान्मृष्टशब्दोऽत्र मनःप्रीणनार्थः । तथा शीतं वीर्येण स्पर्शेन च । तथा लघु गुणयुक्तम् । तथा । अमृतोपमम् । यथा किलामृतं त्रिदोषप्रत्वधातुसाम्यकृत्वविषातिजिह्वादिगुणैरशेषैर्युक्तं तथैतज्जलमपीत्यर्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । सूर्योद्धृतप्रयुक्तवाल्डुघु वातकफापहम् । शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषादिजिदिति । तथा नभसो अष्टमंतरिक्षात्पतितमात्रं वज्रातिगृहीतं गांगं जलमीदृग्गुणं भवति । तु पुनरर्थे । रविचन्द्रानिलैः स्पृष्टं संबद्धं सत्पुनः पथ्यापथ्यत्वे देशकालावपेक्षते । देशो विषयः, पात्रमाश्रय इति पर्यायाः । तत्र किमनुपदेशे जांगले वा तत्पतितं तथा किमसितश्वेताद्यन्यतमे वेति

देशानुवर्तनम् । तथा शीते किं बोधोऽथवा वर्षाख्ये पतितमिति कालानुवर्तनम् । रविचंद्रानिलैरिति समस्तनिर्देशो यदा समस्तैरैतैः स्पृष्टं नतु व्यस्तैस्तदा हिताहितत्वे देशाद्यपेक्षत इति द्योतयति । सद्योवह्नादि-गृहीतस्य जलस्य तु न सर्वैरैतैर्योगः संभवतीति तत्प्रायेण हितमेव ॥ २ ॥

प०--गंगांस्वु नभसो भ्रष्टमाकाशाद्द्विषतजीवन-भोजोऽभिवृद्धिकरं तर्पणं क्लमं हृदयाय हितं हृद्यं हृदयस्य वा प्रियं ल्हादि मुखजननं ग्लान्यपनुत् बुद्धेः प्रबोधनं प्रज्ञाविकासजनकं यावती यस्य प्रज्ञा वर्तते तावत्येव तत्र स्फुटप्रतिभासा तद्योगात्सम्पद्यते । नन्वसान्द्रम् । अव्यक्तरसमव्यक्ता मधुरादयो रसा जायन्ते यस्मिंस्तदव्यक्तरसं मृष्टं स्वादु शुभं कृत्वा पानार्थमभिलष्यते प्राणिभिरत्यर्थं यथा शीतं शुचि शिवं मृष्टमिति मुनिः पठति । शीतमुभयथापि स्पर्शवीर्याभ्यां लघुगुणयोगाल्लघु । तथाऽमृतो-पमममृतगुणं सद्गुणकल्पयुक्तम् । एव गुणयुक्तमपि नभसोऽन्तरिक्षाद्भ्रष्टं पतत् । स्पृष्टं सम्बद्धमकेंदु-मारुतैः आदित्यचन्द्रपवनैः । तद्गन्धु भूयः पुनरपि हिताहितत्वे पथ्यापथ्यभावे देशकालावपेक्षते देशकालानुवर्तते । देशकालगुणानामात्मसात् करो-ति तद्गुणं सम्पद्यते इति यावत् । यस्मिन् भूमिदेशे पतितमानूपाद्यन्ततमे तत्रापि किमपि सते श्वेताद्यन्यतमे त्र्यकाले षड्व्याख्ये च ॥ २ ॥

हे०--तत्र गाङ्गुणानाह-जीवनं-प्राणधारणं, तर्पणं-तृप्तजननं, हृद्यं-हृदयस्य प्रियं तत्प्रसादकरत्वात्, ह्लादि-सुखजनकं, बुद्धिप्रयोधनं-प्रज्ञाविकाशजननं, तनु-सर्वभ्यो विरलम्, अव्यक्तरसं-रसवदप्यनभिव्यक्तमधुरादिरस-विशेषं, मृष्टं-जिह्वेन्द्रियप्रियं, शीतं स्पर्शवीर्याभ्यां, लघु शी-मपाकम्, अमृतोपमं--देवानाममृतमिवेदं मनुष्याणां गङ्गांनु-आकाशगङ्गातोयं मेघैरानीतं, नभसो भ्रष्टमाकाशा-त्पतितं दिव्यमित्यर्थः। गङ्गाभिव्यति सामुद्रस्य व्यावृत्त्यर्थम्, नभसो भ्रष्टमिति भौमस्य दिव्यस्य विशेषाद्भौममाह-दिव्यमेव भूंसंन्धाद्भौममुच्यते । तच्चाकाशदिभिः स्पृश्यते स्पृष्टं च व्यक्तरसत्वादिदोषसंन्धाद्धिताहितत्वे भूयो देश-कालावपेक्षते, भूयोग्रहणं दिव्यस्यापि किञ्चिदेशकालावपेक्ष-त्वं द्योतयति । देशापेक्षा यथा--सुपात्रस्थं हितं तुष्पात्रस्थ-महितं, वक्ष्यति हि--“ऐन्द्रमम्बुसुपात्रस्थमविपन्नं सदा

पिबेत्” इति । कालापेक्षा यथा-आतवं-हितमनार्तवम्-हितमिति । वक्ष्यति हि--“अनार्तवं हि यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च यत्” इति । भौमं तु भूयस्ततोऽप्यधिकमपेक्षते । तत्र देशापेक्षा यथा-जांगले हितमहितमनूपे, तत्रापि युच्चादौ हितमहितमनूच्यादौ तत्रापि कूपादौ हितमहि-तं पत्त्वलादौ । तत्रापि सुपात्रे हितमहितं तुष्पात्रे, तत्रापि क्वचिद्देशे हितमहितं क्वचिदित्यादि । कालापेक्षा यथा-शरद्रीमयोर्हितमहितमन्यदा। तत्रापि दिवा हितमहितं रात्रौ। तत्रापि भुक्तस्य मध्ये हितमहितमंतायोरित्यादि दिव्यं सर्वदा सर्वेषां सर्वत्र हितम् ॥ २ ॥

नन्वाकाशात्पततस्तत्लक्षणमंतरेण गांगमिदमिति न ज्ञायत इत्याह-

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।
अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गांगम् ॥ ३ ॥

स०-येनांबुनाऽभिवृष्टमामिमुत्पतः सिक्तं शाल्यन्नं राजतस्थितमक्लिन्नमहेदयुतमविवर्णं च भवति तद्गांगं जलं पेयमित्युपलक्षणार्थम् । स्नानावगाहयोरपि तत्पथ्य-मेव । रजतस्य रूप्यस्य विकारो राजतम् । प्राणिरज-तादिभ्योऽञ् ॥ ३ ॥

प०-येनाभिमृष्टमाभिसुख्यतः सिक्तं शाल्यन्नं, तच्च राजते स्थितं रजतस्येदं राजतं रूप्यभाण्डं तत्रस्थं तच्छाल्यन्नम् । अन्यथाऽक्लिन्नमविवर्णं स्यात् तद्गाङ्गं विद्यात्तच्च पेयं पातव्यम् ॥ ३ ॥

हे०--गाङ्गं लक्षयति-अभिवृष्टं-धारासंपातेन सिक्तं राजतं-रूप्यमात्रम्, अक्लिन्नं-सिक्थप्रक्लेदरहितम्, अविवर्णं-वर्णान्तररहितं, परीक्षा च सुहूर्तमात्रम् । उक्तं हि सुश्रुतेन--“स यदि सुहूर्तमात्रं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यम्” इति । पेयं-पानार्हम् ॥ ३ ॥

अन्यथा ।

सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्दिना ॥४॥

स०-अन्यथा सामुद्रमिति। एतल्लक्षणविपर्ययेण येनाऽम्बु-ना सिक्तं शाल्यन्नं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्तत्सामुद्रम् ।

तत्र न पातव्यम् । अत्रापि पाननिषेध उपलक्षणार्थः । स्नानावगाहावपि ह्यनेन न कार्यौ । समुद्रस्य क्षारान्वयत्वात्क्लेदनादियोगः । ननु सामुद्रमित्युक्तम् । यतः समुद्रशब्दस्य धूमादिपाठाद्भूमादिभ्यश्चेति बुजा भवितव्यमिति केचित् । मैवम् । धूमादिभ्यश्चेत्यत्रैव गणे पठ्यते समुद्रान्नावि मनुष्ये च बुज् । सामुद्रिकी नौः सामुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र त्वणेव । सामुद्रं जलमिति । तस्मान्न्याय्यमेवेत् । एवं सामुद्रो मणिरित्यादयो वेद्याः । अथ किं सदैव तत्र पातव्यं नेत्याह मासादित्यादि । आश्वयुजमंतरेणैतन्न पातव्यम् । आश्वयुजे तु मासि कालस्वाभाव्यात्तत्पथ्यमेवेति भावः । सुश्रुतस्त्वधीते-गांगमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति तोयदः । तदुपाददीतेत्यादि ॥ ४ ॥

प०-यदि तेनेम्बुना सिक्तं शाल्यन्नम् अन्यथा क्लिन्नं विवर्णं च भवेत्तदा तत्सामुद्रं च जानीयात् तन्न पातव्यम् । क्षारादिगुणसंपर्कात् । किं सर्वदा तन्न पातव्यमाहोस्वित्कदाचित्पेयमत आह-मासादाश्वयुजाद्विना आश्वयुजं मासं वर्जयित्वाऽन्यदा तन्न पातव्यम् । तदा यस्माद्भगवतोऽगस्त्यस्योदयस्तेन सर्वं जलं सरस्तडागादिगतमपथ्यमपि पथ्यतां नीयते ॥ ४ ॥

हे०-सामुद्रं लक्षयति-अन्यथा सामुद्रमिति । अन्यथा-क्लेदवैवर्ण्योत्पत्तौ सामुद्रपानं निषेधति--तत्सामुद्रं मासादाश्वयुजाद्गृहीतमिति शेषः । उक्तं हि सुश्रुते-“सामुद्रमथाश्वयुजे मासि गृहीतं गांगवद्भवति ” इति दिव्यस्य पानं विधत्ते-ऐन्द्रं-दिव्यं, सुपात्रस्थं-शुद्धसौवर्णादिपात्रस्थम्, उक्तं हि संग्रहे-“स्नातधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः शृतं जलम् । हैममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥” इति । अविपन्नं-स्पर्शरसादिविकृतिरहितं, सदा सर्वेषु ऋतुषु ॥ ४ ॥

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् । तदभावे च भूमिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् । शुचिपृथ्वसितश्चेत् देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

स०-ऐन्द्रमांतरिक्षं जलं गांगं सुपात्रस्थं शोभने भाजने राजतादौ स्थितमविपन्नमदूषितमविनष्टं पिबेत् । न

मलिनाशुचि जुगुप्सितपात्रस्थम् । तदभावे तस्यैन्द्रस्याभावे भूमिष्ठं बाहुल्येनांतरिक्षमैन्द्रं जलं यदनुकरोति स्वच्छादिगुणैः सदृशं तत्पिबेत् । तदेवाह । शुचीत्यादि । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चेत् तस्मिन् देशे यजलं स्थितम् । तथा । अर्कपवनाभ्यामाहतमासमन्तात्क्रांतमीदृशमांतरिक्षानुकारि स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ऐन्द्रं नाभसमम्बु-तोयं, सुपात्रस्थं शोभनपात्रपतितमविपन्नमविनष्टगन्धरसवर्णं, सदा-सर्वस्मिन् काले पिबेत् । तदभावे-तस्यान्तरिक्षजलस्य तोयस्यासंप्राप्तौ भूमिस्थं-भूमौ यत्स्थितं तथान्तरिक्षानुकारि आन्तरिक्षमम्बु जीवनादिभिर्गुणैरनुकरोति तथा देशे शुची-शुद्धे पृथ्वी-विस्तीर्णं तथाऽसिते,--श्चेत्ते कृष्णगौरप्राये स्थितं तथाऽर्कपवनैराहतम् आसमन्तादाक्रान्तं सेवितं यदम्बु तत्पिबेत् । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चेत् तत्र शुचिपृथ्वसितश्चेतो देशः ॥ ५ ॥

हे०-भूमिपानं विधत्ते-तदभावे-दिव्याभावे, भूमिष्ठं-भौमम्, आंतरिक्षानुकारि-दिव्यसदृशगुणं, शुच्यादौ देशे स्थितम्, शुचिर्निर्मलः, पृथ्विस्तीर्णः, असितः-कृष्णः, श्वेतो-धवलः ॥ ५ ॥

इदानीं यादृशं जलं न पेयं तदर्शयति-

न पिबेत्पंकशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येदुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥

फेनिलं जंतुमत्तसं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ ६ ॥

स०-पंकः कर्दमः । शैवालः शैवालम् । तृणं खटः । पर्णं पत्रम् । आविलं चास्तृतं चाविलास्तृतं पंकादिभिराविलास्तृतं पंकाद्याविलास्तृतम् । यथासंभवमत्र संबंधः । तेन पंकेनाविलं कलुषं शैवालादिभिः रास्तृतं संछादितमिति बोध्यम् । तथा सूर्येदुपवनैरदृष्टमनासेवितं न पिबेत् । तथा । अभिवृष्टं तत्कालपतितान्यवर्षमिश्रीभूतं कालांतराविश्रांतम् । खरनादे चैवमुक्तम् । वार्षिकं तदहर्दृष्टं भूमिस्थमहितं जलम् । व्युष्टं त्रिरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपममिति । तथा घनमस्वच्छम् । तथा गुरु । तथा फेनिलं फेनवत् । तथा जन्तुमत्कीटयुक्तम् । तथा तप्तमुष्णम् । तथा अतिशैत्यतोऽतिजाड्यादन्तप्राहि दन्तान् गृह्णाति कार्याक्षमान् करोति

च्छीठं न पिबेदिति प्रतिपदं योज्यम् । इत्ययं प्रायो
[मिष्टतोयस्य निषेधः ॥ ६ ॥

प०—पङ्कशैवालादिभिराविलमास्तृतं च तोयं च
पिबेत् । तत्र पङ्कः—कर्दमः तेनाविलं—कलुपीकृतम् ।
वालः—शैवलो जलमध्ये जायते । तृणानि पर्णा-
ः च प्रसिद्धानि तैरास्तृतं संछादितम् । तथा सूर्ये-
दुपवनाद्गृष्टमादित्यचन्द्रवातैरनासेवितम् । तथाऽ-
ऽगृष्टमाभिमुख्येन सिक्तमन्येन तोयेन पूरितं तच्च
धिकालस्थितत्वात्तन्वापि सान्द्रं संपन्नम् । तथा
ध्वपि यथा—गुरु जातं, फेनिलं—सफेनं, जन्तुमत्-
मियुक्तं, तप्तमर्कादितापेन संयुक्तं तथातिशीतलत्वेन
इन्तप्राहि तन्न पिबेत् ॥ ६ ॥

हे०—पङ्काविलादेः पानं निषेधति—पङ्कादिभिर्यथा-
श्वमाविलमास्तृतं च, आविलं—मलिनम्, आस्तृतम्—
च्छादितं च, अभिवृष्टम् अभिनवं वृष्टं, कालमानं तक्तं
रणादिना—“ वार्षिकं तदहर्बृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
ष्टं द्विरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥ ” इति । घनं सांद्रम् ।
;मत्-कृमिजुष्टं, तप्तं—भूमिष्ठमेव सूर्याग्निः, अतिशैत्याद्-
प्राहि—दन्तपीडकम् ॥ ६ ॥

अधुना आंतरिक्षं यन्न पेयं तदाह—

नार्तव्यं च यद्विव्यमार्तव्यं प्रथमं च यत् ।
रादितंतुविष्णुमूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ७ ॥

स०—यद्विव्यं जलमार्तव्यं न भवति तन्न न पिबेत् । ननु
मेव दिव्यं जलमार्तव्यम् । कालस्य ऋतुरूपत्वात् ।
तौ च भवमार्तव्यम् । एवं च न किञ्चिदनार्तव्यं संभ-
वं । उच्यते । अनार्तव्यं न पिबेत् । अर्थादार्तव्यं
।दित्युक्तं भवति तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो
प्रस्य ऋतुर्बोध्यो वर्षाख्यो यस्मिन् काले दिव्यं
; पेयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । यथा वर्षासु दिव्यनादेये-
दि । अन्यर्तुमव त्वनार्तवत्वान्न पेयम् । अत्र च वर्षाख्य
;श्रातुर्मासिकोऽभिप्रेतः । अत एवाश्वयुजे मासि दिव्यं
; पेयत्वेनानुज्ञे। अन्यथा ह्यनार्तवत्वात्तदपेयमेव स्यात् ।
; र्तव्यं प्रथमं च यत् । न केवलमनार्तव्यं न पिबेत् ।
; र्दार्तव्यमपि प्रथमं न पिबेत् । कुतो हेतोरित्याह—

लूतादीत्यादि । लूता आदिर्येषां ते लूतादयः क्षुद्र-
जंतवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविष्णुमूत्रविषाणि तन्तुः
सूत्राकारविशेषो जालेत्थन्ये । तेषां लूतादितन्तुविष्णुमूत्र-
विषाणां संश्लेषः संपर्कस्तेन दूषितं यतस्तत्तत्सदार्तव्यमपि-
न पेयम् । केचिच्चैवं व्याख्यानयति । आर्तव्यं प्रथमं
च यत्तन्न पेयं लूतादिजंत्वादिदूषितं च न पेयमिति ।
संप्रहे चाभ्यगीष्ट । घनवस्त्रपरिखावैः क्षुद्रजंत्वभिरक्ष-
णम् । व्यापन्नस्यास्य तपनमन्यकार्यसर्पिडकैः ॥ पर्णा-
मूलत्रिसप्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः । वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा
कारयेत्तत्प्रसादनम् ॥ पाटलाकरवीरादिक्वुगुमैर्गंधना-
शनमिति ॥ ७ ॥

प०—तथा अनार्तव्यं च यद्विव्यं तोयं तन्न पिबेत् ।
दिव्यत्वाद्स्य पेयत्वं प्राप्तं तदनार्तवत्वाच्च प्रतिषि-
ध्यते । अनार्तवस्य प्रतिषेधे आर्तवस्य विधिरर्थान्त
पेयत्वेऽभ्यनुज्ञातो भवति । तस्माद्विशिष्टस्यान्त-
रिक्षप्रभवस्य जलस्य पेयतयाऽवश्यमृतुरभिप्रेतः स
च वर्षा वृष्टिकालः यस्मिंस्तन् । नभसः पतितं पेय-
त्वेनाभ्यनुज्ञायते । अन्यर्तुप्रभवं तदनार्तवत्वान्न
पिबेत् । किमार्तव्यं सर्वमेव पिबेदुत आर्तव्यमपि कि-
ञ्चिन्न पिबेदुत आह—आर्तव्यं प्रथमं च यत् प्रथमप-
तितं यदार्तव्यं तन्न पिबेत् । ऋतौ भवमार्तव्यं न आर्त-
व्यमनार्तव्यम् । तेनेदमुक्तं भवति—वर्षाकाले पतितं
पिबेत् तत्तु प्रथमवृष्टमार्तव्यमपि न पिबेत् । लूतादयः
क्षुद्रजन्तवः प्राणिविशेषास्तेषां तन्तुविष्णुमूत्रविषसं-
श्लेषात् संपर्कात् यद्दूषितं तोयं तन्न पिबेत् । तन्तु-
शब्देन लाला भण्यते ॥ ७ ॥

हे०—अनृतुः—वृष्टेरकालः, स चोक्तो ज्योतिःशास्त्रे-
“ अनुराधर्षमारभ्य षोडशर्षेषु भास्करः । यावत्प्रवर्तते
तावदकालः परिकीर्तितः ॥ ” इति । प्रथममगस्त्योदया-
त्प्राक् वृष्टं स च सिंहेऽक इति ज्योतिर्विदः । आर्तव्यमपि
कुतो न पिबेत् यतो भूतादीनां खेचराणां त्रिप्राणिनां
तत्त्वादिभिर्यः संश्लेषस्तेन दूषितम् । तंतवस्तन्निर्मितानि
सूत्राणि, उक्तं च काश्यपेन—“ बलाहकाद्याः समदाः
कीटा लूताश्च खेचराः । तद्विपोत्सर्गसंसर्गात् क्रियावन्न
तदा जलम् ॥ ” इति । अयं च दोषः अगस्त्योदयादपैति,
उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे—“ सलिलममरप्राज्ञयोश्चितं यत्
घनपरिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजंगैः । फणजमितविषाग्निसंप्रदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ ” इति । दिव्यालाभे-

भीमं पेयमित्युक्तम् । तस्य चाष्टौ भेदाः । यथोक्तं संग्रहे—
“ क्रीप-सारस-ताडाग-चौह्वं, प्रास्रवणौ, वापी-नदी-
तोयम् । ” इति । तत्पुनः स्मृतमष्टवेति । गम्भीरः संकीर्णः
इष्टकादिबद्धः पुरुषकृतो जलाशयः—कूपः, तद्विपरीतं
सरः, पुरुषकृतं सरस्तडागः, स्वयं शीर्णाशिलास्थं चुट्टिः,
पर्वतनिर्झरः—प्रास्रवणं, भूमिमुद्गिद्योद्वमज्जलस्थानमुद्गिदम्,
इष्टकादिबद्धो विस्तीर्णः ससोपानः कूपो—वापी, नदी—
प्रसिद्धा ॥ ७ ॥

इदानीं नदीनिरूपयन्नाह--

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ८
स०—नद्यः समासात्संक्षेपतः पथ्या हिताः।का इत्याह ।
याः पश्चिममुदधिं समुद्रं गच्छंतीति पश्चिमोदधिगाः ।
अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । तथा शीघ्रवहा वेगवत्यः ।
तथाऽमलोदका निर्मलसलिलाः । एवं त्रिविशेषणवि-
शिष्टाः पथ्याः । अतोऽन्यथा पुनरन्यथा विपरीतलक्ष-
णास्ता विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

प०—पश्चिमोदधिगाः—पश्चिमं समुद्रं या नद्यो
गच्छन्ति यान्ति याश्च शीघ्रवहास्त्वरितगमनास्तथा-
ऽमलोदका निर्मलतोयास्ताः समासात्संक्षेपतः पथ्या
हिताः । विपरीतास्त्वतोऽन्यथा । अतः पूर्वोक्ता या
नद्यो विध्यगता याः पश्चिमोदधिगा न भवन्ति । तथा-
शीघ्रवहाः नापि निर्मलोदकाः ता विपरीता अपथ्या
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हे०—तत्र नदीविशेषगुणानाह--अतोऽन्यथाऽपूर्वसमुद्रगाः
मंदवहाः मलिनोदकाश्च । विपरीता अपथ्याः ॥ ८ ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ ९ ॥

स०—हिमवांश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ ताभ्यामुद्भूताः ।
संजाताः पथ्याः किं सर्वा एव नेत्याह । उपलेत्यादि ।
उपला नामास्फालनमुपलास्फालनं तेनाक्षेपः क्षोभस्तेन
विच्छेदा विश्लेषा उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदास्तैः खेदितं
जातक्षोभमुदकं यासां ताः खेदितोदका या हिमवन्म-
लयोद्भूतास्ता एव पथ्याः । यास्त्वेवंभूता न भवन्ति

ता अपथ्याः । स्थिरा इति । ता एवाऽवहंत्यः ।
कृम्यादीन् कुर्वते । हृत् कंठश्च शिरश्च तेषां रं
कृमयश्च श्लीपदं च हृत्कंठशिरोरोगाश्चेति द्वंद्वः । रं
रपि हिमवत्प्रभवानां पथ्यत्वमाह । कृष्णात्रेयमु
त्वपथ्यत्वमाहतुः । अत एवायं ग्रंथकारो युक्त्या
द्वयमपि संगिरमाणो विशेषणमुपन्यस्तवानुपलास्फ
नाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका इति । तेन या एवं
भवन्ति ता न पथ्या इति ॥ ९ ॥

प०—उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदाः तैः रवे
श्रमितमुदकं यासां तास्तथाविधाः । हिमवन्म
पर्वतौ ताभ्यामुद्भूता समुत्पन्ना निर्गता नद्यः प
हिताः । ता एव स्थिराः ता एव हिमवन्मलयोः
नद्यः स्थिरा मन्दगमनाः कृम्यादीन् प्रकुर्वते ।
पदो—भेदोमांसाश्रितः शोफः पादयोर्विध्यम
लक्षणः ॥ ९ ॥

हे०—हिमवन्मलयनदीगुणानाह—उपलाः—पापाणा
प्लास्फालनमभिधातादुच्छलनम्, आक्षेपः स्वलनादि
तो गमनं, विच्छेदो द्वैधीभावः, खेदितं—खेदादवाप्तल्य
ता एव स्थिराश्चेत् कृम्यादीन्कुर्वते हृत्कंठशिरसां रोगा
अयं च विषयभागः परस्परविरुद्धः सुश्रुतचरकत्र
तात्पर्यमूलः । तत्र चरकवाक्यं—“नद्यः पापाणविच्छिन्नानि
ब्धामिहतोदकाः । हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देव्या
विताः ॥ नद्यः पापाणसिकता वाहिन्यो विमलोदका
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥” इति
सुश्रुतवाक्यं तु मलयप्रभवाः कृमिन्, हिमवत्प्रभवाः ह
गश्चयथुशिरोरोगश्लीपदगलंगण्डान् कुर्वते इति ॥ ९ ॥

प्राच्याऽऽवंत्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेंद्रजाः

उदरश्लीपदांतकान् सहाविध्योद्भवाः पुनः ॥

कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषघ्न्यः पारियात्रजाः

बलपौरुषकारिण्यः सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥ १० ॥

स०—प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नामान्यर्शासि कुर्वते
प्राच्या गौडाः । आवंतयो मालवाः । अपरांतः
कौकणाः । महेंद्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते । सहाविः
पर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते । पारियात्रे ज
दोषघ्न्यो भवन्ति ॥ १० ॥

प०--प्राच्या-अवन्तयः अपरान्ताश्च—जनपद-विशेषाः । तदुत्थास्तदुद्भूता नद्यो दुर्नामान्यर्शासि प्रकुर्वते । महेन्द्रनामा पर्वतः तज्जास्तत्प्रभवा नद्यः उदरातङ्कान् श्लोपदातङ्कान् प्रकुर्वते । आतङ्को—व्याधिर्रुच्यते । सह्यविन्ध्यौ—पर्वतौ तज्जन्मानो नद्यः कुष्ठं, पाण्डुरोगं, शिरोरोगं प्रकुर्वते । पारियात्रः—पर्वतः तज्जास्तदुद्भवा नद्यो दोषघ्न्यस्त्रीन् दोषान् ग्रन्थि । बलं, पौरुषं कुर्वते । तथा सागराम्भः-समुद्रं जलं त्रीन् दोषान् करोति ॥ १० ॥

हे०-अवन्तिनदीगुणानाह-उज्जयिन्युपलक्षिताः देशाः अवन्तयः प्राच्याश्च ते अवन्तयश्च प्राच्यावन्तयः, अपरे पार्श्वगाः अवन्तयः तेषामेता मर्यादापर्वताः । अथवा प्राच्यावन्त्यपरा भागाः । तत्र प्राच्याः—गौडाः अवन्तयो—मालवाः अपरान्ताः—कौकणा इति । उक्तं हि सुश्रुते—“प्राच्यावन्त्यपरा अर्शास्युपनिवर्तयन्ति ॥” इति । दुर्नामान्यर्शासि । महेन्द्रपर्वतनदीगुणानाह—उदराणि-वातोदरादीनि । श्लोपदान्तकः—श्लोपदव्याधिः । सह्यविन्ध्यनदीगुणानाह—सह्यविन्ध्येति । पारियात्रनदीगुणानाह—दोषघ्न्य इति । पौरुषं-वीर्यं—पारियात्रोद्भवा याश्च याश्च विन्ध्यभवास्तथा । शिरोहृद्गोत्रकुष्ठानां ता हेतुः श्लोपदस्य च ॥” इति । चकरेण पारियात्रजानां शिरोरोगादिकर्तृत्वमुक्तम् । इह तु दोषत्रयहरत्वमिति विरोधः । मैत्रं, द्विर्वाहि पारियात्रजाः—तडागजा दरीजाश्च-तत्राद्याः दोषघ्न्यः, पराः शिरोरोगादिकर्तृव्यः । उक्तं हि विश्वामित्रेण—“तडागजं दरीजं च तडागाद्यत्सरिजलम् । बलायोग्यकरं नद्या दरीजं दोषलं स्मृतम् ॥” इति । समुद्रोदकगुणानाह—सागराम्भिति ॥ १० ॥

विद्यात्कूपतडागादीन् जांगलानूपशैलतः ११ ॥

स०—आदिशब्देन संप्रहोक्ता गृह्यते । यथा । कौप-सारसताडागचौड्यप्रस्रवणौद्धिदम् । वापीनदीतीयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टथा । कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं च सर्वदा । क्षारं तु कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् । कषायबहुलं श्लेष्मपित्तघ्नं वातकृच्च तत् । तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायमधुरं लघु । औद्धिदं स्वादु पित्तघ्नं दीपनं गुरु किञ्चन । सारं च कटु वाप्यंबु पित्तघ्नं कफवातजित् । लघ्वल्पदोषं सुस्वादु नववापीष्ववा-र्षिकम् । अनभिष्यंदि नादेयं कटुकं कफपित्तजित् । विशदं वातलं रूक्षमनवस्थितलाघवम् । सुश्रुते चैषां

लक्षणमुक्तम् । तथा । भूम्युत्खातसमुद्भूतमिद्रनील-समप्रभम् । विमलं मधुरास्वादं कौपं जलमुदाहृतम् । नद्याः शैलवराद्वापि स्तमेकांतसंस्थितम् । कुमुदांभोज-संछन्नं वारि सारसमुच्यते । प्रशस्तभूमिभागस्थं नैक-संवत्सरोषितम् । कषायमधुरास्वादं ताडागं सलिलं स्मृतम् । स्वयंशीर्णशिलाश्च नैलोत्पलनिर्भं जलम् । लतावितानसंछन्नं बुधैश्चौड्यमुच्यते । शैलसानुसमुद्भूतं स्पृष्टं वातहिमातपैः । लघु शीतामलं स्वादु स्मृतं प्रस्रवणं जलम् । विदार्थं भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवत् । यज्जलं वेदितव्यं तदौद्धिदं स्वादु शीतलम् । पापाणैरिष्टकामिर्वै-वद्वा स्याद्या तु कूपवत् । वापी सा खलु विज्ञेया-द्वतसोपानपंक्तिका । नद्यां शैलप्रस्रतायां गोमेदकमणि-प्रभम् । प्रशस्तभूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यते इति । पौषादिद्वितयेष्विष्टं विशेषेण क्रमाज्जलम् । सरस्त-डागयोः कूपचिडयोः प्रस्रवणौद्धिदोः । कूपेद्रयोः कूप-चुडयोः सर्वपथ्यं ततः परम् । तदेतान् कूपादीन् जांग-लानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विद्यात् । जांगलादि-देशजान् यथायोगं लघून् गुरुश्च जानीयादित्यर्थः । तत्र जांगलदेशे कूपादीनां सतानां बहुदकसंख्याभावाद्गु-प्तत्वं वेद्यम् । आनूपे तु बहुदकसंख्याद्गुरुत्वं वेद्यम् । शैले तूदकाल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम् । तथा च संग्रहे धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवमिति ॥११॥

प० -कपतडागादीन् गुरुलाघवाभ्यां च जाङ्ग-लानूपशैलतो विद्यात् । जाङ्गलादीनां गुणेन तत्कूपा-दिजलं जानीयात् । तथा च मुनिः—“वापीकपत-डागादिसरःप्रस्रवणादिषु । आनूपधन्वशैलानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥” संग्रहेऽप्युक्तम्—तदादिशेत् “धन्वानूपमहीध्राणां, सामीप्याद्गुरुलाघवम्” । तेनेद-मुक्तं भवति । जाङ्गलदेशस्थानां कपादीनां लघु-त्वम्, आनूपस्थानां गुरुत्वं, महेन्द्रसमीपस्थानां दोषलत्वं, पारियात्रसमीपस्थानां दोषघ्नत्वम् । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥

ह०—कूपादिगुणानाह-जाङ्गलो-निर्जला भूमिः । अ-नूपः--सजलः, शैलः--पर्वतः, जांगलस्य समीपाः कूपादयो लघूदकाः, अनूपस्य गुरुदकाः, शैलस्य लघुतराः, उक्तं

हि संग्रहे—“धन्वानूपमहीध्राणां सामीयाद्गुरुलाघवम् ।”
इति । खारणादिना च--“नदीभूपतडागादिवाण्यादिषु
विशिष्यते । अनूपे गौरवादम्बु शैलधन्वनि लाघवात् ॥”
इति ॥ ११ ॥

इदानीं केषांचिज्जलपाननिषेधमाह—

नांबु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ।
पांडूदरातिसाराशोग्रहणीदोषशोथिभिः ।

ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः

स०—अल्पाऽग्न्यादिमिरेबु न पेयम् । सर्वथेषां
जलपाननिषेधप्रत्यवायमाशंकमान इदमाह । अशक्त्या
वा पिपासामसहिष्णुभिरत्यल्पं स्वल्पं पेयम् । यावन्मात्रेण
प्रत्यवायो न भवति तावदेव पेयमित्यर्थः । अल्पाग्न-
यश्च गुल्मिनश्चेति द्वंद्वः । पांडूवादीनां सप्तानां द्वंद्वः ।
ततो मत्वर्थीय इनिः । शरन्निदाघाभ्यामंतरेण स्वस्थो-
ऽल्पशः पिबेत् किं पुनरातुरः । संग्रहे त्वेवमुवाच ।
क्वाममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् । पाषाणरूप्य-
मृद्धेमजाततापार्कतापितम् ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा
त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजिदिति ॥ १२ ॥

प०—अल्पाग्निप्रभृतिभिस्तोयं न पेयं न पात-
व्यम् । अशक्त्या तैः पिपासासहिष्णुभिः सात्म्य-
देशकालप्रकृतिशरीरवशात् स्वल्पं पेयम् । शरन्नि-
दाघाभ्याम् ऋते शरद्ग्रीष्मौ वर्जयित्वा अन्यस्मि-
न्नुतौ हेमन्तशिशिरवसन्तवर्षासु स्वस्थोऽपि नरोऽ-
ल्पशोऽल्पमल्पं कृत्वोदकं पिबेत् ॥ १२ ॥

हे०—अल्पाग्न्यादीनामम्बुपानं निषेधति--अशक्त्या उ-
दकं विना स्थातुमशक्त्या स्वल्पं च पेयम् । शोथिः
श्वयथुः, ऋतुविशेषेण पानं नियच्छति--ऋते-विना स्व-
स्थोऽपि । किंपुनरातुरः, अल्पशः--अल्पमल्पं, शरद्ग्रीष्म-
योस्तु कामतः पिबेदित्यर्थात्लभ्यम् ॥ १२ ॥

समस्थूलकृशा भुक्तमध्यांतप्रथमांबुपाः ॥ १३ ॥

स०--समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः ।
मध्ये च अंतश्च प्रथमश्च मध्यांतप्रथमाः । भक्तस्य मध्यां-
तप्रथमाः भक्तमध्यांतप्रथमाः।तेषु कालेषु येषु पिबति ते
भक्तमध्यांतप्रथमांबुपाः, यथाक्रमं समाः स्थूलाः कृशाश्च
भवन्तीत्यर्थः । भक्तमध्येऽंबु पीतं धातुसाम्यं समानतां
करोति । भक्तांते तु पीतमामाशये कफवृद्धिं विदधस्वथै-

ल्यमावृत्ते । भक्तादौ च पीतं निरिंघनमग्निं तेजःप्रति-
पक्षतयाऽवश्यमवसादयति । मंदोऽग्निश्च सम्यगाहारं
पक्तुमशक्तो भवति । आहारस्य च सम्यगपाकान्नं तथा
पुष्टिरिति कृशत्वे युक्तिः । तथा च संग्रहे । भक्तस्यादौ
जलं पीतमग्निसादं कृशांगताम् । अंते करोति स्थूल-
त्वमूर्ध्वमामाशयात्कफम् । मध्ये मध्यं गतं साम्यं
धातूनां जरणं सुखम् ॥ १३ ॥

प०--समश्च स्थूलश्च कृशाश्चेति समस्थूलकृशाः ।
मध्यश्चान्तश्च प्रथमश्च ते मध्यान्तप्रथमाः । भुक्तस्य
मध्यान्तप्रथमाः तेष्वम्बु पिबन्ति । ये ते भुक्तम-
ध्यान्तप्रथमाम्बुपा मनुष्याः । तेनेदमुक्तं भवति ।
भुक्तमध्याम्बुपो नरः समः समधातुर्भवति । भुक्ता-
न्तेऽम्बुपः--स्थूलः । भुक्तप्रथमाम्बुपः--कृशो भवति ।
मध्ये पीतमुदकं धातुसाम्यमुत्पादयत् समत्वं करोति
अन्ते पीतमामाशये कफवृद्धिं कुर्वत् स्थूलत्वं
करोति । भुक्तादौ पीतमवश्यं निरिन्धनं वह्निं मन्दी-
करोति । तेजःप्रतिपक्षतया तत आहारमन्दत्वात्
सम्यक् पक्तुं समर्थः । आहारापाकाच्च तदानीं
रसादयो न तथा पोषं गच्छन्ति । तदापोषात्पुमान्
कृशो भवति । तथाच सङ्ग्रहे प्रोक्तमाचार्येण--“भुक्त-
स्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशाङ्गताम् । अन्ते
करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफम् । मध्ये मध्य-
ङ्गतां साम्यं धातूनां जरणं सुखम् ॥” इति ॥ १३ ॥

हे०--अवस्थाविशेषेण फलकयनद्वारा पानं नियच्छति-
भुक्तस्य मध्ये अर्द्धाहारे येषु पिबेत्स समशरीरो भ-
वति, योऽन्ते भोजनानंतरं स स्थूलः, य प्रथमं
भोजनात्स कृशः । अतोऽंबुभुक्तमध्ये पेयमित्यर्थसि-
द्धम् ॥ १३ ॥

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥

तृष्णाष्णदाहपित्तान्निविषाण्यंबु नियच्छति १४

स०--शीतमंबु मदात्ययादीन्नियच्छति पराकरोति।
मदात्ययो मद्योत्थो रोगः । ग्लानिः क्लान्तिः । मूर्च्छा
मोहः । छर्दिर्वमिः । श्रमः खेदः । भ्रमोऽनवस्थितिः ।
तथा तृष्णादीनि नियच्छति।एवंगुणमप्यामं क्वचिन्नेष्यते।
तथा चोक्तं संग्रहे । अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य
च । नाल्पमप्याम मुदकं हितं तद्वि त्रिदोषकृत् ॥ १४ ॥

प०-शीते तोयं मदात्ययादीन् नियच्छति-निवारयति । मदात्ययो-मदोद्भवो व्याधिः । ग्लानिरपचयः । मूर्च्छा-संमोहः । श्रमः-खेदः । भ्रमणं-भ्रमः चक्रारूढस्येव भ्रान्तिः । उष्णेनाहारविहारादिना दाह उष्णदाहः । पित्तास्र-रक्तपित्तम् । विषं-स्थावर-जंगमभेदेन द्विविधम् । एतानि नियच्छति-हन्ति ॥ १४ ॥

हे०-शीतोदकगुणानाह-ग्लानिः-क्लमः, श्रमः-खेदः । जप्ता-सूर्यादितापः, दाहः-पित्तादिकृतः, असं रक्तं नियच्छति-हन्ति । एक एवोदकसामान्यगुणः शीतस्वभावानुदकस्य ॥ १४ ॥

अधुनोष्णांबुगुणानाह-

(शीते विधिरयं तप्तं त्वजीर्णं शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥ प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ।)
दोषनं पाचनं कंठ्यं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥
हिध्माध्मानाऽनिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरं ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥१५॥

स०-दीपनादिगुणयुक्तमुष्णमंबु भवति । वस्तिशब्देन तात्स्थान्मूत्रं गृह्यते तेन मूत्रशोधनमित्यात्राऽर्थो बोध्यः । हिध्माऽध्मानादिषु च शस्यते । कासश्च आमश्च पीनसश्च श्वासश्च पार्श्वरुक् च तासु च शस्यते । आमोऽपक आहार इत्यर्थः । केचित्त्वामपीनस इति पीनसविशेषणमाशब्दमाहुः । तैरजीर्णं उष्णांबु नोक्तं स्यात् । अजीर्णं चालसकादिरूपे जलमुष्णमिष्यत एव ॥१५॥

प०-तोयमुष्णमुष्णीकृतं पकं दीपनमग्नेः पाचन-सामदोषस्य । कण्ठे साधु कण्ठ्यं स्वयम् । लघुगुणयोगालघु । वस्तेः शोधनं वस्तिशोधनम् । वस्तिर्मूत्राधारस्तद्दोषावृत्तं विशोधयति उत वाताख्यान् मूत्रशोधनं वस्तिशोधनं तद्योष्णमुदकं हिध्मादिषु विकारेषु शस्यते । हिध्माद्यो वक्ष्यमाणाः । आमं च तत्पीनसं चामपीनसं तत्र प्रशस्यते । यस्माद्दीपनं पाचनं च प्राक् निर्दिष्टम् । पाचनेन चावश्यमेवामपक्तिः क्रियत एव सामर्थ्यात्तत्र शस्यते किंपुनरामे शस्यत इत्यनेनार्थः ॥ १५ ॥

अत्र कोष्ठकान्तर्गतोऽधिकः पाठउपलभ्यते ।

हे०-उष्णोदकगुणानाह--कण्ठ्यं-स्वयं, वस्तिर्मूत्राशयः, सद्यःशुद्धिः-तदहःकृतवमनादिः, नवज्वरः-सामज्वरः, आमः-आमाजीर्णं, पार्श्वरुक्-पार्श्वशूलम्, उष्णं क्रथनोष्णं, सूर्यादितप्तनिषेधात् क्रथनविधिश्चोक्तः । संग्रहे-“क्षीणपादत्रिभागार्धदेशर्तुगुरुलाघवान् । कथितं फेनरहितमवेगममलं हितम् ॥ तथा-पापाणरौण्यमृद्धेमजनुपात्रार्कंतापितम् । पानीयमुष्णशीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडत्तितुत्” इति ॥ १५ ॥

अधुना कथितशीतलं निर्दिदिक्षुराह-

अनभिष्यंदि लघु च तोयं कथितशीतलम् १६॥
स०--अनभिष्यंदि न श्लेष्मकारि । लघुगुणयोगोऽमसोऽस्त्येव । पुनर्लघुत्वकथनमग्निस्कारवशात्लघुतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा । आधारवशादकथितममो लघ्वपि यद्गुरु संपन्नं तदपि कथितशीतलं लघु भवति । शीतलत्वादभिष्यंदिद्वं यत्तोयस्य प्राप्तं तत्कथितशीतलत्वे चाऽस्य निषिद्धम् । मदात्ययादिहेतुत्वं तु यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव । न केनचिन्विषेकसंभावयते ॥ १६ ॥

प०-कथितशीतलतोयमनभिष्यंदि न श्लेष्मप्रकोपि कथितपानीयान् स्वभावलघुगुणयुक्तादधिकथितशीतलमतिशयेन लघु ॥ १६ ॥

हे०-शृतशीतगुणानाह-अनभिष्यन्दि-स्रोतसमन्वावि, दोषे-वायौ, श्लेष्मणि च उष्णमेव शीतीकृतं कथितशीतलम् ॥ १६ ॥

(संसर्गं पित्तकफयोः सन्निपाते च पूजितम् ।)
पित्तयुक्तं हितं दोषे व्युषितं तत्रिदांपकम् ॥१७॥

स०--पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितमात्तेन वातपित्तं पित्तश्लेष्मणि सन्निपाते च यत्र पित्तयोगः पित्ताधिकत्वं दृश्यते तत्रैव कथितशीतलं हितम् । संग्रहोक्तं च क्रथनलक्षणं संक्षेपामिप्रायेणेह नोक्तम् । यथा । क्षीणपादत्रिभागार्ध देशर्तुगुरुलाघवान् । कथितं फेनरहितमवेगममलं हितमिति । अस्यार्थः शिष्यव्युत्पत्त्यै दर्श्यते । धन्वसाधारणानूपेषु देशेषु क्रमशः क्षपितचतुर्भागत्रिभागार्धसलिलमधिप्रपयेत् । जांगलो हि देशोऽनिलानलाभ्यां भूयिष्ठमधिष्ठितस्तेनात्र तोयं लाघवादाशु विशुद्धिं प्राप्नोति । आनूपस्तु भूमिसोम-

१ अत्र कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽधिको दृश्यते ।

गुणबहुलस्तत्र गुरुत्वादिगुणयोगाच्चिरेण विशुद्धिमश्नुते ।
 एवं साधारणो देशश्चित्यः । तथा । ऋतुष्वपि यथा-
 योगमयमेव क्रमो बोध्यः । सुश्रुतेनोक्तम् । यत्कथ्यमानं
 निर्वेगं निष्पेनं निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टं तु ततोयं
 कफरोगनुत् । तत्पादहीनं पित्तघ्नं हीनमर्धेन वातनु-
 दिति । संप्रहोक्तमेव ग्रंथमिमं केचिदत्रापि पठति ।
 तथा । पानीयं नतु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
 अजीर्णं कथितं चामे पके जीर्णेऽपि नेतरत् । शीते
 विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् । अतियोगेन
 सखिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं
 ज्वरितस्य विशेषत इति । अन्यप्रदेशजे पानीयेऽजीर्णे
 पानीयं जलं न पानीयं न पेयम् । एतदुक्तं भवति ।
 पानीये पीते तज्जराणां यावद्विजातीयं जलं न पेयमिति ।
 अन्यप्रदेशज इति । कोऽर्थः । कौपे पीते ताडागे न
 पेयम् । ताडागे पीते कौपं न पेयम् । एवं सर्वत्र
 चित्यम् । तथा आमोऽपके जलेऽजीर्णं कथितं च जलं
 न पेयम् । कथिते पीते जीर्णेऽपि नेतरन्नामं जलं
 यावन्न भुक्ते तावत्सजातीयमपि न पेयमित्यर्थः । शीते
 विधिरयम् कथितशीत एतद्विधानमित्यर्थः । तुरवधारणे
 तप्तेऽजीर्ण एव शिशिरं त्यजेत् । जीर्णे तु शीतं पित्ते-
 दित्यर्थः । अतियोगेनातिबाहुल्येन तृष्यतस्तृष्णावतोऽपि
 प्रयोजितमुपयुक्तं सर्वस्यापि नरस्य श्लेष्मपित्तां याति ।
 ज्वरितस्य विशेषतो यत् आमो नासौ बहिष्कृते ज्वरस्यो-
 त्पत्तिः । आमस्य च पानीयं वर्धकमिति । संक्षेपतया-
 ल्पोपयोगित्वाच्चाऽवश्यायादिगुणा ग्रंथकृता नोक्ताः ।
 तांश्चाऽत्र शिष्यहिताय ब्रूमः । रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतो
 वातास्रकोपनः । पानतृड्दाहपितास्रकुष्ठोरुस्तंभ-
 मेहजित् । ग्रीष्मे तु सर्वजंतूनां स्पर्शनादिषु शस्यते । पक्षि-
 न्यंबु च पित्तघ्नं कफकृद्धिरसं गुरु । हिमं तु शीतलं रूक्षं
 दारुणं सूक्ष्ममेव च ॥ कफं न संदूषयति न पित्तं
 न च मारुतम् । तथाऽश्मवर्षप्रलये हिमादत्पां-
 तरं गुणैः ॥ चराचराणामहितं तुषारं त्वग्निनाशनम् ।
 वैकारं लघु सक्षारं श्लेष्मघ्नं वह्निदीपनम् ॥ केदारं
 मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत्पात्वलमुदि-
 ष्टं विपाके दोषलं तु तत् ॥ अनेकदोषमानुषं

वार्यभिष्यंदि गर्हितम् । एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवयं तु
 जांगलम् ॥ पाके विदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीति-
 वर्धनम् । दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधा-
 रणं लघु ॥ चंद्रकांतभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम् ।
 रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतमिति ॥ १७ ॥

प०--तच्च दोषे वातश्लेष्मान्यतरपित्तयुक्ते हितम् ।
 संसृष्टे दोषे सन्निपतिते च दोषे हितम् ।
 एवंगुणमप्येतत् कथितशीतलं वारि व्युषितं
 विशेषेणोत्थि अथवा विगताहोरात्रं यत् तत् त्रिदो-
 षकृत् त्रीन् दोषान् वातादीन् करोति । कालस्व-
 भावाद्बहिर्गुणभ्रंशाद्भ्रविपाकित्वाच्च ॥ १७ ॥

हे०--पर्युषितशृतशीतगुणानाह-तत्कथितशीतलम् १७
 नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
 तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ १८ ॥

स०--नालिकेरांतःस्थितमुदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं
 हिमं च भवति । एवंभूतमपि प्रभावाल्घ्यं भवति । तथा
 तृष्णादिहरं दीपनं मूत्रशोधनं च भवति ॥ १८ ॥

प०--नालिकेरफलादुदकमेवान्तःस्थं प्राधान्यतो
 ग्राह्यं नान्यत् । तथाऽवयवान्तरमिति ज्ञापनार्थम्-
 रिमन् तोयवर्गस्य निर्देशः कृतः । तच्च नालिकेर-
 फलस्य मध्यादुदकं स्निग्धस्य गुणयोगात् स्निग्धं
 स्वादु मधुरं, वृष्यं-शुकृद्विकरं, हिमं-शीतवीर्यं,
 तृष्णापित्तानिलहरं-पिपासापित्तवातघ्नम् । दीपनम्-
 भ्रैर्वस्नेर्मूत्राधारस्य शोधनं शुद्धिकरम् ॥ १८ ॥

हे०--नारिकेरोदकगुणानाह--ईपत्यक्तार्द्रनारिकेलफलं-
 तदन्तर्बर्त्तितजलं नारिकेरोदकम् । केचित् सुश्रुताध्यायिनेऽ
 गुर्वीति पठन्ति गुरुपाकत्वात् । इह तु गुरुलघुपाकद्वैविध्या-
 भावात्त्वत्पत्येव पठनीयं लघुगुणत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं युक्त्याऽप्यसंप्रहं निर्दिशति--

वर्षासु दिव्यनांदये परं तोये वरावरं ॥ १९ ॥

स०--प्रावृष्यांतरिक्षं जलं परमत्यंतं पथ्यम् । नदी-
 संभवं त्वपथ्यमिति तोयवर्गः ॥ १९ ॥

प०--वरं चावरं च वरावरे, दिवि भवं दिव्यमातरिक्षं
 तोयम् । नद्यां भवं नादेयम् । दिव्यं च नादेयं च
 दिव्यनादेये तोये । तेन वर्षासु दिव्यं परमत्यर्थं वरं,

श्रेष्ठम् । नादेयं तोयं वर्षासु परमत्यर्थमवरमश्रष्ट-
मिति तोयवर्गः । इदानीं सर्वक्षीराणां सामान्य-
गुणकर्मनिर्देशमाह—“जीवनादिगुणैर्युक्तम् ।” यथाम्बु
गुणवत्तथैव यतः क्षीरमप्यत एवान्येभ्यो वर्गेभ्यः
क्षीरवर्ग एव न्यायात् । किञ्च घृतादप्यस्य ज्यायस्त्वं
यतः सर्वस्नेहोत्तमस्य घृतस्य क्षीरमेव योनिरिति
तोयवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः प्रारभ्यते ॥ १९ ॥

हे०—उदकानां तारतम्यत्वमाह—वर्षाशब्देो नादेयेनैव
संबन्ध्यते, उक्तं हि चरकेण—अन्तरिक्षमुदकानामिति
पथ्यत्वेन प्रकृष्टतमेषु वर्षासु नादेयमुदकानामित्यपथ्यत्वेन
नादेयेनैव वर्षागतस्यापि दिव्यस्यायौगिकत्वात् वर्षासंब-
न्धः । नहि दिव्यं च वर्षाभवं वरिष्ठं तस्य ग्रहणनिषेधात्,
नापि वर्षास्वेव वरं सर्वदा वरिष्ठत्वात् । खारणादिस्तु
पाल्वलमवरमाह—पाल्वलं जलमम्भसामिति । उभयं
प्रमाणम् । संग्रहे तु—“सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वाल्लुब्धु अतकफाप-
हम् । शैत्यं जीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविपारिजित् ॥
श्रेते कषायं तस्वाद्बु कृष्णे तित्तं तु पाण्डुरे । नीले कषा-
यमधुरं देशे लवणमूपरे ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रं
चाम्बु गुणाधिके । मधुरं लवणाम्लं तु भवेद् भूमिगुणाधिके”
तेजोऽधिके तित्तकटु कषायं पचनाधिके ॥ दिव्यानुकारि-
त्वव्यक्तरसत्वात् खगुणाधिके । क्रीटाहिभूजविट्कोत्थतृ-
णजालोत्कराविलम् ॥ पंकपंकजशैवालहठपर्णादिसंयुतम् ॥
तत्कुयर्त्तिलानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाग्निसा-
दाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोय-
स्यान्यस्य शस्यते । घनवस्त्रपारित्वावैः क्षुद्रजन्तुभिरक्ष-
णम् ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यकार्यसपिण्डकैः । पर्णामूल-
विसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कार-
येत्तत्प्रसादनम् । पाटलाकरवीरादिकुंकुमैर्गन्धनाशनम् ॥
पानीयं न च पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे । अजीर्णं कथितं
चामे पक्के जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते त्रिधिरयं तप्ते त्वजीर्णे
शिशिरं त्यजेत् । पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव हि त-
न्मयम् ॥ अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वार्यते ।
तस्य शोषाङ्गसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ नहि
तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा । केवलं सौप्रथं
पकं माममुष्णं हितं च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं
विषमन्यथा । अतियोगेन सलिलं तृप्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥
प्रयाति पित्तश्लेष्मत्सवं त्वरितस्य विशेषतः । वर्द्धयत्यामृत्ण-
निद्रातन्द्राध्मानाङ्गौरवम् ॥ कासाग्निसादहृल्लासप्रसेक-
श्चासपीनसान् । पाके स्वादु हिमं वीय तदुष्णमपि योजितम् ॥
तस्मादयो गपानेन लाघवात् वियोजयेत् । आमत्रिष्टन्धयोः

कोष्णा निष्पिपासोऽप्यपः पिबेत् ॥ यावन्त्यः क्लेदयन्त्यन्न-
मत्तिक्लेदोऽग्निनाशनः । विषदः कफवाताभ्यां मुत्तरमाशय-
यन्धनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयव्रीकृतः ॥
अनर्गस्थतदोषामेर्व्याधिशीणवलस्य च ॥ नाल्पमप्यामसु-
दकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् । तोयं वह्निगुणघ्नं पके-
ऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं तच्च तोये तु करको-
द्भवम् । अतिशैत्यगुरुसैथ्यं सघातैः कफवातकृत् ॥
चन्द्रकान्तभवं रक्षोविपपित्तज्वरापहम् ॥ इति । इति
तोयवर्गः ॥ १९ ॥

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राग्बहुजनोपयोगितयोपका-
रित्वेनाजन्मसात्प्येन प्राधान्यात्पयःसंज्ञासामान्यात्पयस
इव जीवनादिगुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गः
प्रक्रम्यते । तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात्क्षीरस्य
प्रागुपादानम् । तथा । जीवनीयानां रसायनानां चा-
ग्रेसरत्वात् । तथा चाष्टांगसंग्रहे । क्षीरं जीवनी-
यानां क्षीरघृताभ्यामो रसायनानामित्यादि ।

(गव्यं माहिषमाजं च कारभं श्लेष्णमाविकम् ।
एभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ।)
स्वादुपाकरमं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥
वातपित्तहं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।
प्रायः पयः ॥ २० ॥

स०—पयः क्षीरं प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं
भवति । पाकश्च रसश्च पाकरसौ । स्वाद् पाकरसौ
यस्य तदेवम् । ओजसे हितमोजस्यम् । धातून् वर्धय-
ति धातुवर्धनम् । वृष्यं शुक्रकरमतिशयेनेति बोध्यम् ।
धातुवर्धनत्वादेव शुक्रकरत्वमात्रस्य सिद्धेः प्रायोग्रहणा-
त्कदाचित्क्षीरं नैवं भवति । तथा चोष्ट्रीक्षीरमी-
षदूक्षोष्णलवणं पठ्यते । अजाक्षीरं च लघु । आ-
विकमुष्णमैकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति । तस्मा-
त्प्रायोग्रहणं कृतम् । स्वादुपाकरसत्वादेव क्षीरस्य
स्निग्धवृष्यादयो गुणा लब्धा एव किं पुनरेतैरुद-
ष्टैरिति केचित् तान् ब्रूमहे । मधुररसादिकेभ्यो-
ऽपरे स्निग्धवृष्यादयो गुणा बहुतराः क्षीरस्य विद्यन्ते
इति ज्ञापनायैते स्निग्धादयो गुणाः पुनरुदिष्टाः ।

महाभूतानां हि संयोगादिविशेषात्कदाचिद्रससहचरिता एव गुणा द्रव्यमभिनविशन्ते ये रसे समाधाय वर्ण्यन्ते । यथा मधुर आयुष्यादिगुणाः । अम्लेऽग्निदीप्तिकृदादयः । केचिच्च रसमनपेक्ष्यैव द्रव्ये निविशन्ते । यथा मधुररसद्रव्ये मकुप्टतंडुलीयादौ रूक्षादयो गुणाः । तथाहि स्निग्धादीनां तत्रोपलंभः प्रातो मधुररसाच्छिष्टत्वात् । तस्मान्मकुप्टादिद्रव्यं मधुररससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम् । अन्यथा तु कृतं षडूरसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थमेव स्यात् । तस्माद्यमत्र विषयविभागो ज्ञेयः । केचिद्गुणा रससहचरिता द्रव्ये निवसन्ति । यद्वशात्तद्द्रव्यं रसगुणानुवर्तते । ईदृशं च विशेषमुद्दिश्य तंत्रकृद्भिर्मधुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेद्याः । केचित्तु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निवसन्ति । अत एव तद्द्रव्यं रसगुणानानुवर्तते । अस्मिंस्तु विषये रसगुणवर्णनं नोक्तमेव वेद्यम् । तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियोगात्स्वादुपाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम् । एवं चोभयथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादधिकाः स्निग्धादयो ये गुणास्तेऽस्य संतीत्यवगच्छ । अयमेव च व्यवहारोऽन्यत्राऽप्येवविधे शाल्यादौ द्रव्ये विशेषः । ननु स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रस इति वक्ष्यते । ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वं लब्धं तर्हि पाकग्रहणं । भणामः । शालिपिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्धिदह्यत इत्युक्तं तदेव क्षीरं गुरुगुणयुक्तमपि विदाहावस्थया चिरं न तिष्ठति । प्रागेव स्वादुपाकतां यातीतीममर्थं ज्ञापयितुं पाकग्रहणम् । स्त्रीणां चाहाररस एवापत्यस्नेहात्क्षीराय संपद्यते । तथा च दासुवाहिः । स्त्रीणामपत्यजाद्धर्षाद्रसः स्नेहाय कल्पते । स्नेहाद्रसः क्षरत्येव हृदयात्क्षीरमेत्यत इति । गव्यस्य च पूर्वतस्मुपादानं सर्वक्षीरेभ्यो ज्यायस्त्वात्तथा माहिषमपि तक्रादि गोरसशब्देन प्रथितमिति ॥ २० ॥

प०— प्रायः पयोऽत्र स्वादुमधुरौ पाकरसयुक्तः लक्षणौ यस्य तत्सर्वमविशेषेण क्षीरजातं मधुररसं मधुरविपाकं च स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धम् । ओजसो हितमौजस्यम् । ओजोनाम धातूनां सार-

भूतं वक्ष्यमाणलक्षणं तस्यातिवृद्धकारि।धातूनां रसादीनां वर्धनं वृद्धिजननम् । वातपित्तहरं वातपित्तघ्नम् । वृष्यं रेतोवृद्धिकरम् । श्लेष्मलं श्लेष्मकारि । गुरुगुणयागादुरु प्रायो बाहुल्येन । सर्वमेवंविधं पयः तेषां क्वचिदन्यथात्वं दृष्टम् । यथोष्णीरं किंचिद्रूक्षोष्णत्ववर्णलघु च । तथाजं लघु । आविकमुष्णवीर्यमेकशर्षं चोष्णवीर्यम् । अत्र च सामान्येनोक्तगुणविपरीतो यो विशेषेण गुणयुक्तः स सामान्यगुणस्यापवादेऽपि विज्ञेयः । अथ चेत्सदृशः स तस्यैवोपबृंहकः ॥ २० ॥

हे०—अथ क्षीरवर्गः।गव्यमिति। तत्र सामान्यगुणानां ओजस्यमोजोवर्द्धनम् । स्वादुरसत्वात्स्वादुपाकारिः। अम्लेऽपि तेषां ग्रहणेन तेभ्यः स्वादुरसेभ्योऽतिशयार्थं धानवर्द्धनत्वाच्च्युक्रवर्द्धनत्वे सिद्धे वृष्यग्रहणमपि प्रायोग्येणानुवर्द्धनीरान्नादीपत्त्ववर्णनत्वाच्चपि ॥ २० ॥

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् । क्षतक्षीणाहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥ श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासार्तिवृद्धक्षुधः । जीर्णज्वरं भूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयत् ॥ २१ ॥

स०—एषु क्षीरेषु मध्ये गव्यं पुनः क्षीरं जीवनीयमतिशयेनेति बोद्धव्यम् । जीवनीयमात्रं स्थौजस्यमित्यनेनैव क्षीरसामान्यलक्षणेनोक्तत्वात् ।

(१) “कृष्णाया गोभिवेद् दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् । पाताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ॥ श्लेष्मलं गुरुशुक्लाया रक्तचित्रा च वातहृत् । विवत्सावालवत्सायाः पयो दोषलभीरितम् ॥ वष्कयिष्णास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः।जानूषशैलेषु चरन्तीनां यथोत्तरम् ॥ पयो गुरुतरं स्नेहो यथा हारं प्रवर्तते। स्वल्पान्नमक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । पयो वर्धं परं वृष्यं सुस्थानां गुणदायकम् । पलालतृणकार्पागवेषु जातं गुणैर्हितम्” (भा. प्र.) तरुणीनां गवां दुग्धं मधुरं च रसायनम् । त्रिदोषशमनं चैव वृद्ध्याय दुर्बलं मतम् । गव्यर्भायाः समुद्दिष्टं त्रिमासोर्ध्वं च पित्तलम् । क्षारं च मधुरं चैव मतं वै शोषकारणम् ॥ प्रथमं च प्रसूताया निःसारं गुणहीनयम् । नूनप्रसूतगोर्दुग्धं रुक्षं दाहकरं मतम् ॥ रक्तदोषस्य जननं पित्तलं च मतं दुग्धैः । चिरप्रसूतादुग्धं तु मधुरं दाहकं पयोः (निघण्टुरत्नकरे) शस्तं बत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोगि । इक्ष्वादा माषपर्णाद्या ऊर्ध्वशृङ्गी च या भवेत् ॥ तासां गवां हिमं क्षीरं शृतं वा शृतमेव वा । गव्यं प्रत्युषसि क्षीरं गुरु दुग्धं भुजर्जम् ॥ तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्धमेव वा। समुत्पाद्यं ततो प्राद्यं तत्पथं दीपनं लघु” (रा. च.)

अल्पांबुपानव्यायामकटु तिक्ताशनैर्लघु ।
आजशोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् २३ ॥

स०—आजं छागलं क्षीरं लघु भवत्यल्पांबुपानादि-
भिर्हेतुभूतैः । स्वल्पांबुपानादित्वं चाजानां स्वभावो-
ऽन्यासां तु देशसाध्यापेक्षया । यद्येवं स्वभावादेवाल्पा-
ंबुपानादेर्गम्यमानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव । अत्रोच्यते ।
ज्ञापनार्थमिदम् । ज्ञापयति । यदा अजा अप्यव्यायामा
गुर्वशानादि कुर्युस्तदा तासामप्यन्यथा क्षीरं भवेत् ।
एवं च गवादीनामप्याहारादिवशाद्गुरुलघुत्वं चिन्त्यमिति ।
नेन प्रदोषेऽपराहे यद्गृहीतं पयस्तदपेक्षयौषसम् प्रभाते
यद्गृहीतं तद्गुरु । चेष्टारहितत्वात् । रात्रौ हि प्राणिनां
न कदाचिच्चैष्ट भवति । अत औषसं गुरु । दिवा च
धावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च
दिशा सर्वमपि चिन्त्यम् । अत एव संप्रहे यदुक्तम् ।
पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गृहमिति ।
तदेतेनैवोक्तप्रायस्वाल्नेहोक्तम् । शोषेत्यादि । शोषादीनां
द्वेदः । तान् जयतीति किम् । शोषजित् एवं ज्वरजिदि-
त्यादि ॥ २३ ॥

प०—आजं क्षोरमल्पांबुपानादिभिः हेतुभूतै-
र्लघुहेतुर्कृतेन मन्यस्याप्येवंहेतुयुक्ताया जातेः क्षीर-
स्य लघुत्वज्ञापनार्थम् । एतद्विपरीतायाश्च गुरुत्वं
सामर्थ्यलभ्यम् । अजानान्तु स्वल्पांबुपानादिस्व-
भावः, अन्यासां तु देशाद्यपेक्षया एतदाजं शोषादीन्
जयति । शोषो राजयक्ष्मा ॥ २३ ॥

हे०—आजगुणानाह—शोषो—राजयक्ष्मा, अल्पांबुपा-
नादिहेतुपन्यासो निदर्शनार्थः । अजानां तत्स्वभावत्वात् ।
अल्पांबुपानादिषु सत्सु गवादीनां पयो लघु विज्ञेयं, यथा
अजानामित्यर्थः । अर्थाद्विपर्यये गुरु, उक्तं हि संप्रहे—
“पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गृहम् । अचेष्टया
च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसम् ॥ व्याख्यातानेन लघिमा
चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि । हस्वेषु वाति देहेभ्यो मांसेष्वप्येवमा-
दिशेत् ॥ ” इति ॥ २३ ॥

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।
अस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् २४ ॥

स०—औष्ट्रकमुष्ट्राणां क्षीरं लघु । तथा ईषन्मना-

प्रूक्षोष्णं तथा दीपनं भवति । तथा वातादीनां शस्तम् ।
वातादिषु पथ्यमित्यर्थः । औष्ट्रकमित्युष्ट्राद्बुजिति बुञ् ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्रीशब्दा-
दपि ॥ २४ ॥

प०—उष्ट्रमेवौष्ट्रकं क्षीरमीषद्रूक्षोष्णमीषदुष्णमरि-
पल्लवणम् । दीपनमग्नेः । लघु च । वातकफानाह-
कृमिशयथूदरार्शसां शस्तं पथ्यम् ॥ २४ ॥

हे०—कारभगुणानाह—शस्तमौषधं वातकफप्रत्वेन हेतु-
विपरीतत्वादानाहादिप्रत्वे सिद्धेऽप्यानाहादिग्रहणं व्याधि-
विपरीतत्वाख्यापनार्थम् ॥ २४ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।
तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः ॥ २५ ॥

स०—मानुषीणां क्षीरं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोग-
जिद्ववति वातश्च पित्तं चासृक् चाभिघातश्चेति द्वन्द्वः ।
तैरक्षिरोगस्तं जयति यत्तदेवम् । नत्वप्यवहारादिना ॥
तर्पणादीनि स्वेस्वेऽध्याये वक्ष्यमाणानि ॥ २५ ॥

प०—वातश्च पित्तं च असृक् चाभिघातश्च ते वात-
पित्तासृगभिघातास्तैरक्षिरोगास्तान् जयतीति विग्रहः ।
कार्यः । तेन मानुषं क्षीरं वातपित्तासृगभिघातै-
रुत्पन्नानक्षिरोगान् जयति नाशयति । कथमित्यु-
च्यते । केन तर्पणेनाश्चोतनेन नस्येन च । एतानि
चास्मिन्नेवंस्थाने वक्ष्यमाणलक्षणानि तर्पणं नेत्रस्य
पूरणं यवमाषमयीं पालीं कृत्वा । आश्चोतनं—शीतो-
ष्णमृदुना परिषेकः । नावनं नस्यम् ॥ २५ ॥

हे०—स्त्रैणगुणानाह—तर्पणं—नेत्रपूरणम्, आश्चोतनं—
नेत्रसेचनं ताभ्यामाक्षिरोगान् जयति नस्येन शिरोगता-
न्वातादींश्च । उक्तं हि चरकेण—“जीवनं बृहणं सात्स्यं
स्नेहनं मानुषं पयः । नावनं रक्तपित्तस्य तर्पणं चाक्षिरोग-
गिणाम् ॥” इति ॥ २५ ॥

केन प्रयोगेणेत्याह—

अहृद्यं तूष्णमाविकम् ।

वातव्याधिहरं हिध्माश्वसपित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

स०—आविकं क्षीरमुष्णवीर्यं भवति । तथा अहृद्यं
हृदयायाहितं भवति तथा वातव्याधिहरम् । तथा
हिक्कादिप्रदम् । आविकमित्यविशब्दात्स्वार्थे कप्रत्यया-
त्तात्तस्येदमित्यण् ॥ २६ ॥

प०-अवेरिदमाविकं, क्षीरमहृद्यं-हृदयाप्रियम् । साधु वा न भवति । उष्णमुष्णवीर्यं वातव्याधिहरं-वातव्याधिविनाशनम् । हिक्काश्वासपित्तकफप्रदम् ॥ २६ ॥

हे०-आविकगुणानाह-खारणादिस्वाह-“स्वाद-म्लपाकं स्निग्धोष्णं गुरुपित्तकफोत्त्वणम् । आविकं हृद्यं क्षीरं हिक्काश्वासानिलापहम् ॥” इति । तत्र हिक्काश्वासी कफपित्तजौ करोति, वातजौ हरतीत्यविरोधः । उक्तं हि सुश्रुतेन-“आविकं मधुरं स्निग्धं गुरुपित्तकफापहम् । पथ्यं केवलवातेषु श्वासे चानिलसंभवः ॥” इति ॥ २६ ॥

हतिन्याः स्थैर्यकृत् ॥ २७ ॥

स०-हस्तिन्याः क्षीरं स्थैर्यकृद्भवति ॥ २७ ॥

प०-हस्तिन्याः क्षीरं वाढमतिशयेन स्थैर्यकृत् शरीरस्थैर्यं करोति ॥ २७ ॥

हे०-ऐभगुणानाह-हस्तिन्या इति ॥ २७ ॥

वाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ।

शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ॥ २८ ॥

स०-एकः शफो नखो यासां वडवादीनां ता एक-शफास्तासामिदमैकशफं क्षीरं वाढमतिशयेनोष्णं भवति । तथा शाखासु वाहूरुप्रभृतिषु यो वातस्तं हरतीति शाखावातहरम् । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच् । तथा साम्ललवणमीषदम्लमीषल्लवणं च । तथा जडताकरमंग-जौड्यकरणहेतुः । कृभो हेत्वित्यादिना हेतौ टः ॥ २८ ॥

प०-एकशफास्त्वेकनखाः । एकः अद्विभागः शफः खुरो येषां ते एकशफाः तेषां क्षीरम् । एकशफानामिदमैकशफं क्षीरमुष्णवीर्यम् । शाखा-रक्ताद्वयो धातवः, त्वक तत्रस्थं वातं हरन्ति । शाखावातहरं-शाखास्थितस्य वातस्य नाशनम् । साम्ललवणं-किञ्चिदम्लं किञ्चिल्लवणं च जडताकरम् । शरीरस्यापटुत्वं जनयति प्रज्ञामपहरति वा । जडता-स्तैमित्यमिति केचित् ॥ २८ ॥

हे०-एकशफगुणानाह-उष्णमिति । एकशफा अवि-भागखुरवडवागर्द्धमादयः, शाखा- वाह्यो रोगमार्गः, साम्ललवणमीषदम्लमीषल्लवणं, जडता-प्रज्ञाहीनत्वम् २८ ॥

पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा २९.

स०-आमकथितं पयोऽभिष्यंदि केषमप्रकोदि तथा गुरु भवति । अत आमादन्त्या विद्विन् युक्त्या शृतं भवति । अनभिष्यंदि लघु च । पूर्वोक्त्यामपेक्षये-न्यते । युक्त्योप उपायः । खरनादे च श्रोत्र-श्रवणे युक्तिः स्पष्टं कृत्वा निर्दिशत । पयो तु युक्ति-नास्तन्यमाममेव द्वितं पयः । अतोऽन्यथा शृतं पयो-लघुतरं शृतमिति ॥ २९ ॥

प०-सर्वं पय आमकथितमभिष्यंदि केषमपेक्षये-पीत्यनेन श्रोतसां श्रावकारि तथा च गुरु पूर्वोक्त-सोमगुणभूयस्त्वान् । युक्त्या शृतं तदेव श्रोत्रमासा-द्विपरीतं नाभिष्यन्दि नचापि गुरु । अनभिष्यन्दि लघु च तन्त्यात् । युक्त्योपः । उपायो यथा-अधो-दकं क्षीरशिष्टमासाद्घुतरं शृतमिन्यादिना तन्त्रान्तरं भेदितम् ॥ २९ ॥

हे०-अपक्वक्षीरगुणानाह-पय इति । पयोऽभिष्यंदि-श्रोतःश्रावि, क्लेशं स्वकमेव गुणान् । अतोऽन्यथा शृतं-“तदेवोक्तं लघुतरमनाभिष्यंदि केषमपेक्षये-न्यते । युक्त्या शृतं-श्रोत्र-श्रवणे युक्तिः स्पष्टं कृत्वा निर्दिशत । पयो तु युक्ति-नास्तन्यमाममेव द्वितं पयः । अतोऽन्यथा शृतं पयो-लघुतरं शृतमिति ॥ २९ ॥

भवेद्दरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ॥ ३० ॥

स०-अतिशयेन कथितं कवलभोऽयमिव संजात-गरीयो गुरुतरं भवेन् । खरनादे चोक्तम् । स्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशोपितम् । तथा शृतनतं सारं गुरु वल्यतमं पयः । सुश्रुते चोक्तम् । शृतशान्तं तु पित्तघ्ने शृतोष्णं कफवातजित् । अजेद्विज्जं प्रथितं विगंधं विरमं पटु । रक्तपित्तप्रशमना कृत्वा सन्तानिका गुरु-रिति । खरनादे चोक्तम् । धारोष्णान् सर्वशः क्षीराम् शृतं गुरुतरं भवेदिति । धारोष्णममृतोपमं निर्दोष-त्वात् ॥ ३० ॥

प०-अथवा नातिशृतं न स्वरूपशृतमिति युक्तिः । अयुक्त्या शृतमत्यमिसंयोगे गुर्वेव भवति । अतः-अयुक्तिश्रवणान्निर्जलश्च पदोदकः द्वित्रिचतुरष्टांश-शोषितमुत्तरोत्तरं सारतां याति । तथा च तन्त्रान्तरे-

(१) एकशफा गर्द्धमादयः, तासां क्षीरं शाखावातहर-मयुष्णवाद्म्ललवणानुरसत्वाच्च । अतोऽत्र जाड्यकरं प्रज्ञा-हीनत्वकरमेव नाङ्गजाड्यकरणहेतुः ।

“न्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशशेषितम् । यथा शृत-
तमं सारं गुरुबल्यतमं पयः ॥” तस्मादतिशृतं गरीयो-
ऽति गुरु भवति धारोष्णं-सद्योदुग्धं, पथ्यत्वेनामृतो-
षमममृततुल्यं भवेत् ॥ ३० ॥

हे०—अतिपक्वक्षीरगुणानाह—भवेदिति । गरीयो-
ऽपक्वादुरु । धारोष्णगुणानाह—धारोष्णमिति । धारायामुष्णं
धारोष्णं यस्य मुखमव पात्रम् इति क्षीरवर्गः ॥ ३० ॥

अधुना दधिगुणान्निरूपयति—

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ।
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताऽग्निशोफकृत् ॥
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके मिषमज्वरं ।
पीनसे मूत्रकृच्छ्रं च रूक्षं तु ग्रहणीगदं ॥
नैवाद्याग्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ।
नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ॥
न चानामलकं नापि नित्यं नामंदमन्यथा ।
ज्वरासृक्पित्तवीरुर्पकुष्ठपांडुभ्रमप्रदम् ॥ ३१ ॥

स०—अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवंभूतं दधि
भवति । तथा ग्राहि स्तंभनम् । तथा चोक्तम् । भेदि
र्यात्पिडितान् भावान् शकृदादीन् भिनत्ति तत् । विप-
रीतमतो ग्राहि तच्च स्तंभनमुच्यते इति । तथा गुरुष्णं
वातजिच्च । मेदआदीनां द्रव्यं तान् करोति यत्तदेवम् ।
रोचत इति रोचिष्णु । न रोचत एव केवलम् ।
अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ । रोचते हि
शृतपूरादि न त्वरुचिं जयति । अरुचिन्नं पटोलपत्रं तन्न
रोचते । तथा ह्यत्रैव पठिष्यति । तिक्तः स्वयमरोचिष्णु-
ररुचिमित्यादि । रोचिष्णुत्वादेवोच्चावचव्यंजनपरिवृतै-
र्मसमंडकादिभिरपि सहितस्यापि दध्न्यभिलाष उत्प-
द्यत एव । अतएव चैतदाहारोतेऽभ्यवहरति । शीतक
इति विषमज्वरविशेषणम् । शीतकारित्वं तु वाते
श्लेष्मणि तत्संसर्गे च यद्यपि त्रितये संभवति तथाऽपि
वातजिद्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोज्यम् । न संसर्गे
वा वातोल्बणे । तथा हि शीतज्वर एवोक्तम् । अभ्य-
नशिकृतान्स्वेदान्स्वेदि भेपजभोजनमिति । पीनसे
शस्तमिति कथमत्रिशेषेणोक्तम् । यतश्चत्वारः पीनसा

वातपित्तकफसन्निपातजा इति । वक्ष्यते । तत्र द
वाताधिक एव युक्तत्वं न शेषेषु । अत्र संचक्ष्महे ।
पाकात्पीनसस्योपशांतिः परिपाककरं च दध्युष्णत्वा
अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यताऽस्य वा
तेनैतदुपकल्प्यताम् । अनुक्तेष्वपि हि सामान्योपत्र
वस्तुवशाद्विशेषेष्वेव विपरिणमति । तथा ह्यत्रैवोपरि
दुग्धकर्मसु व्यतीतम् । श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासां
तृट्क्षुधः । जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत्
तदेतन्न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्रासपित्तेषु
कार्मुकमिति । तथा ग्रहणीरोगे तद्रूक्षं शस्तम्
अनेन च हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य स्निग्धत्वं युक्त्यै-
क्तम् । यतो ग्रहण्यां रूक्षमुद्रृतसारमुद्दिष्टम् । नि
नैव कदाचिदद्यात् । नैवाद्याग्निशि नैवोष्णमित्येवका
च्चात्यंतिकनिषेधाद्विवा भुंजीतेत्यर्थादवगम्यते । नैवोष्
मभ्यादितापात्तत्तं तथा वसंतग्रीष्मशरत्सु न भोज्य-
अन्यतमेऽप्यन्यर्तावपि मुद्रसूपादीनामन्यतमेन रहितं
भोज्यम् । तत्र शृतसितोपलयोः समासेनैतयो
योगेन पथ्यत्वमिच्छति । मुद्रसूपादीनां तु मिश्रीभा
दघ्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबंधार्थं कल्प्यते । र-
पित्तवत् । यथा समीरणोल्बणेऽन्नपित्तं तित्तिर्यादी-
मौष्ण्यमुदुंबरादिरसेन प्रतिबध्यन्ते । नित्यमिति । यद्यु
शेते शरीरस्थं तथाप्युदकर्कोगावहत्वान्न शीलनीयम्
अत एवान्नपानविधावतिदोषशीलत्वादस्य नि-
करोति । तथा च वक्ष्यति । किलाटदधिकूर्चि-
त्यादि । नामंदमिति । दुग्धावस्थां व्यतीत्य दध्यवस्थ
मसंप्राप्तमंतरावर्ति मंदकमित्युच्यते । तस्मिन् स-
स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना श्लोतसामत्यंतोपले-
कृतो दोषत्रयकोपोऽपि भवतीत्यतीव वर्जनीयमेव
मंदकनिषेधश्चोपलक्षणार्थः । तेन मद्यादीनप्रातरस
न्नोपयुंजीतेत्यवागतव्यम् । अन्यथेत्यादि । प्रशब्द ए
द्योतयति । विधिभ्रष्टं दधि निषेव्यमाणं प्रकर्षेण ज-
रासृक्पित्तादीन् प्रददाति । ननु शुक्रकृत्त्वबलवर्धनत्वाद्दी
पनत्वमनुपपन्नम् । शुक्रकृत्त्वबलवर्धनानि हि द्रव्याणि
प्रायेण गुरुणि भवन्ति । अतो दध्यवगुणं सत्कथमग्नि
कृत्यात् । अत्राचक्ष्महे । अम्लत्वादुष्णवीर्यत्वाच्च युक्त

मेव । यतो रसविपाकाभ्यामम्लं वीर्येणोष्णं च दध्यतो-
ऽपि कृत्वमस्मिन्नुपपन्नमिति । ननु शुक्रकरत्वं दध्नो न
युक्तम् । यतोऽम्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येणाम्लश्च
शुक्रनाशनस्तस्माच्छुक्रकृत्वमयुक्तम् । अत्राचक्ष्महे ।
स्निग्धत्वबृंहणत्ववातघ्नत्वबल्यत्वैः शुक्रकृत्वमुपपन्नमेव ।
तथा च वक्ष्यति । किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन
चापरम् । गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचनेति ।
वातजिदित्यनेन नार्थः । यानि खलु द्रव्याणि व्रण्य-
स्निग्धगुरुष्णयुक्तानि तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि । तस्मा-
द्वातजिदिति न वाच्यम् । नैवम् । सक्तुमद्यस्यतापमंदका-
दिषु व्यभिचारात् । तथा हि । सक्तवौ वातला वृष्या
रूक्षा बलकराश्च । मार्द्वीकादिमद्यं हर्षणत्वादृष्यं वातलं
च । तथा च वक्ष्यति । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते
इति । मद्यं च मात्रापीतं हर्षणं भवति । तथा
मुनिः । हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् । यु-
क्त्या पीतं करोत्याशु मद्यमिति सूर्यतापश्चोष्णो-
ऽपि सन्भारुतस्य वृद्धये । तथाच मुनिः । कटुति-
क्तातिरूक्षशीतलग्ननीत्यारभ्य यावद्वातातपौ भयं शोको
हेतुर्वातार्शसासामिति । मंदकं च स्निग्धाम्लगुण-
युक्तमपि त्रिदोषकरम् । तथा च मुनिः । त्रि-
दोषं मंदकमिति । त्रिषु च दोषेष्वंतर्भूतः पवन
इति चैवं व्यभिचारदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम् । क्षी-
रस्य च दध्यात्मना परिणमतोऽनभिव्यक्ताम्लाभि-
व्यक्ताम्लात्यम्ललक्षणास्तिस्रोऽवस्थाः संपद्यन्ते । तत्र
मंदजातमनभिव्यक्ताम्लम् । सम्यग्जातमभिव्यक्ताम्लम् ।
अतिजातमत्यम्लम् । तत्र मंदजातं त्रिदोषकृत्वानि-
षिद्धम् । सम्यग्जातस्यैते पूर्वोक्ता गुणाः । किंचि-
द्दीनाश्चात्यम्लस्य । तथा सुजातेऽत्यम्ले च दधि
सरमंडौ स्तः । तत्र दध्न उपरिभागः सरः । अधो
मंडः । एतद्गुणाश्च लाघविकत्वाच्चेहोक्ताः ।
मुनिना च दर्शिताः । त्रिदोषं मंदकं जातं वातघ्नं
दधि शुक्लम् । सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मंडः
स्रोतोविशोधनः । श्लेष्मपित्तरक्तकृत्वं चाम्लपाक-
रसोष्णवीर्यत्वादेवावगम्यते । यत्तु साक्षादेतेषामुपा-
दानं तत्प्रकर्षार्थम् । अन्येभ्योऽम्लद्रव्येभ्यो दध्येना-

न्यतिशयेन करोतीति । नैवाद्यान्निशीत्यादौ ग्रंथे
त्रैकस्मिन्नकारे कर्तव्ये यदनेकनकारकरणं तच्छास्त्र-
निषिद्धदधिभक्षणादिति प्रत्यवायज्ञापनार्थम् । चरकोक्त-
मंगल्यगुणो नेहोक्तश्चिक्त्सायामनुपयोगित्वात् । अन-
एव सर्पिरादीनां मंगल्यानामपि चरकेऽपि मंग-
लत्वं नावादीदिति । मुश्रुते तु दध्नो विशेष-
गुणा उक्ताः । यथा । दध्याञ्च कफपित्तघ्नं लघु
पाके विषापहम् । दुर्नामध्यामकासेषु हिनमग्रश्च
दीपनम् । विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रणाशनम् ।
बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषादधि साहिष्णम् । विपाके
कटुकं क्षारम्लं भेद्यौष्टकं दधि । वाताशीसि च
कुष्ठानि कूर्मान् हंयुदराणि च । वातघ्नं कफरूक्षिग्धं
विशेषान्न च पित्तहृत् । कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि-
मस्तु परिश्रुतम् । शूनक्षीराच्च यजातं गुणवदधि त-
स्मृतम् । वातापिनहरं रूपं धान्त्रिग्निलवर्धनम् ।
दधि त्वसां रक्षे तु साहि षिष्टमि वात-
लम् । दीपनीयं विशेषेण सकपायं रस-
प्रदमिति । केवलमपि स्वल्पं कदाचिदधि मुंति-
त्यर्थादवगम्यते । अन्यथा केवलस्य गुणकथनं निष्फल-
मेव स्यादिति केचिदाहुः ॥ ३१ ॥

प०—इदानीं क्षीरादधि परिणमति, तन्वानेकरूपत-
याऽनभिव्यक्ताम्लमभिव्यक्ताम्लमत्यम्लरूपतया चि-
तयाऽनभिव्यक्ताम्लात्यम्लस्वरूपाया मन्दजातसम्य-
ग्जातानि जातानि । मुख्यतया परिणमत्येव
दध्नोऽनेकाभ्योऽवस्थाभ्यो जातावस्थं हृदये कृत्वाऽ-
थ ग्रन्थकार आह—अम्लौ पाकरसौ यस्य तदम्लपा-
करसम् । ग्राहि-शुक्रादीन् भिन्नान् पिण्डीकरोति ।
गुरुगुणयोगाद्गुरु उष्णमुष्णवीर्यं वातं जयति वात-
जित् । तथा मेदःशुक्रबलादीन् करोति । रोचिष्णु-
रोचनशीलं साधु रोचते । तृप्रस्याप्यन्तेऽभ्यवहरणी-
यत्वाद्गुरुचौ शस्तं पथ्यम् अन्यच्चाहारं रोचयति ।
तथा शीतके-शीतपूर्वके विषमज्वरे सततकादौ
शस्तम् । तथा पीनसे प्रतिशयाये शस्तम् । मूत्रकृष्टे
च शस्तम् । रूक्षन्तु प्रहणीगदे शस्तम् । तच्चोद्धृतसा-
रतया । क्रमेण यथायथमतिजातत्वादतिशयेन ।
रूक्षमुद्धृतसारं वा । तदधि निशि रात्रौ नैवा-

द्यान् न भक्षयेत् । एकान्ते न स्मृत्याचारविरोधात् । नैवोष्णमुष्णीकृतमग्न्यादितापात्तमम् । तथा शरद्व्री-
-मवसन्तेषु नचाद्यात् । उष्णशब्देन ग्रीष्मोऽभिधी-
-यते । यदा तु भक्षयेत्तदा नामुद्रसूर्प-मुद्रसूपेन विना
नाद्यान्, क्षौद्रेण विना नाद्यात्, तथा नाघृतसितो-
-पलं घृतशर्कराभ्यां रहितं न भक्षयेन्नाद्यात् । नचा-
नामलकमामलकैर्विना न भक्षयेत् । नच नित्यं
सातयेनाद्यात् । नो मन्दं नच मन्दजातमद्यात् ।
यदा मुक्तक्षीरभावं नच जातं तदा मन्दकमिति
भण्यते अन्यथा पूर्वोक्तं विधिं त्यक्त्वा यदि कश्चि-
-द्भुङ्क्ते तदा तद्विधिं ज्वरादीन् ददाति ॥ ३१ ॥

हे०--दधिगुणानाह ग्राहि--स्तम्भनम् । रोचिष्णु स्वयं
रोचते, अरुचौ शस्तम्, अन्यान्यपि रोचयति, शीतके-
-शीतज्वरे, विषमज्वरे त्वशीतेऽपि रूक्षदधिगुणानाह-रूक्ष-
-मिति । रूक्षमुद्रतस्नेहं ग्रहणीदोषे शस्तम् । दधिभोजनं
नियमयति--उष्णमग्न्यादितप्तम्, उष्णो--ग्रीष्मः, सितो-
-पला-शर्करा, नित्यं--प्रत्यहं, मंदमसम्बन्धिष्वन्नं, वसंता-
-दिभ्योऽन्यदा दिवा घृताद्यन्यतमोषेत् शीतं सुजातमेका-
-हाद्यन्तरं दधि भुञ्जीतेति मथितार्थः । नियमातिक्रमे
दोषमाह-अन्यथेति ॥ ३१ ॥

तत्रै लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥

शोफोदराशोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ।

प्लीहगुल्मघृतव्यापदुरपाङ्गामयान् जयेत् ॥ ३२ ॥

स०--तत्रै लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित्
भवति । तथा शोफादीनेकादश जयेत् । घृतस्यापि
पानाद्व्यापद्रोगो घृतव्यापत् । गरः कृत्रिमो विष-
-विशेषः । सुश्रुते चोक्तम् । नैव तत्रै क्षते दद्यान्नोष्ण-
-काले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ।
शीतकालेऽग्निमाद्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च । मार्गे विरोधे
दुष्टे च वायौ तत्रै प्रशस्यते । तथोक्तम् । तत्रमामं
कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति च । पीनसश्चासका-
सादौ सिद्धमेवोपयो जयेदिति । मंदजातं मरुकोपि
रूक्षाभिष्यंदि दुर्जरम् । अतिजातं भृशाम्लौष्ण्यतैक्षण्या-

(१) “ त पादजलं प्रोक्तमुद्रश्चिच्चर्द्धवारिकम् ।
छर्च्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका ॥ ” इति
निघंटी । “ मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्द्धादिकं तु यत् ।
नातिसांद्रवं तत्रै स्वाद्मलं तुवरं रसे ॥ ” इति सुश्रुत
संहितायाम् ।

त्पित्तकरं परम् । दोषघ्नमुद्रतस्नेहं सस्नेहमपि शोफ-
-जित् । वातेऽम्लं सैधवोषेत् स्वादु पित्ते सशर्करम् । हितं
पथ्यं कफे साम्लं व्योषसौवर्चलान्वितम् । तत्रालघुतरो
मंडो दुर्जरा तत्रकृच्चिकेति ॥ ३२ ॥

प०--तत्र दण्डाभिमन्थनाहध्नो जातं रूक्षमर्धो-
-दघृतस्नेहमपि त्रिविधं लघु । तच्च रसतः कषायाम्लं,
दीपनमग्निसंधुक्षकं, कफघातौ जयतीति कफवात-
-जित् । तथा शोफोदरप्रभृतीन् रोगान् जयेत् । मूत्र-
-ग्रहो-मूत्रकृच्छ्रम् । वामपार्श्वीश्रितकोष्ठाङ्ग-प्लीहा ।
घृतस्य पानादयोगपानाच्चोत्पन्नो रोगो घृतव्यापन-
-सङ्गः गरः-कृत्रिमं विषम् । पाण्डुवामयः-पाण्डु-
-रोगः । इति तत्रवर्गः ॥ ३२ ॥

हे०--तत्रगुणानाह-मथितं दधितत्रं तद्द्विविधं--सजलं,
निर्जलं च । सजलं द्विविधं-सस्नेहमस्नेहं च । तत्रा-
-स्नेहस्यैते गुणाः । सस्नेहस्य गौरवात्किंचिदूनाः । निर्ज-
-लस्य ततोऽयूनाः । तथाचोक्तं--“मन्थनाद्यत्पृथग्भूतस्नेह-
-मर्द्धादिकं च तत् । नातिसांद्रवं तत्रै स्वाद्मलं तुवरं
रसः ॥” इति । तथा--“दण्डाभिमन्थनाहध्नो गुरुगश्चाति-
-शोफदात् । अनुद्रुतस्नेहमपि तत्रै शोफहरं लघु ॥”
इति । कफघ्नत्वे विशेष उक्तः, संग्रहो--“तत्रमामं कफं
हन्ति कोष्ठे कण्ठे करोति च ॥” इति । मूत्रग्रहो-मूत्र-
-कृच्छ्रं, घृतस्यातिपानानुत्पन्नो रोगो घृतव्यापत्, गर-
-कृत्रिमं विषम् ॥ ३२ ॥

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिल्लघु ॥ ३३ ॥

स०--मस्तु तद्वत्तत्रवद्गुणैर्विद्यम् । तथा सरं तथा
स्रोतःशोधि तथा विष्टंभजित् । सुश्रुते चोक्तम् । तृष्णा-
-कमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषाया-
-नुरसमवृष्यं कफवातजित् । आह्लादनं प्रीणनं च भिन-
-च्याशु मलं च तत् । बलमावहति क्षिप्रं तथा भक्तस्य
रोचनम् ॥ ३३ ॥

प०--तेन तुल्यं तद्वत्तत्रस्य गुणैस्तुल्यं मस्तु विज्ञे-
-यम् । सरं-भेदि, स्रोतःशोधि स्रोतांसि शोधयति
तच्छीलम् । विष्टंभं जयतीति विष्टंभजित् । विष्टंभं
नाशयतीत्यर्थः । तत्रै-लघु, इदं लघुतरं
विज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

हे०--मस्तुगुणानाह-सुजातस्य दध्नो द्रवभागो मस्तु-
-दोषपूर्णानि स्रोतांसि शोधयतीति स्रोतःशोधि, सरं मन्थ-

नुलोमनं, विष्टंभजिद्वातानुलोमनं, भेदिनोऽपि कूपमांडादे-
र्विष्टंभत्वदर्शनाद्ग्राहिणोऽपि नागरस्य विष्टंभनुत्त्वदर्श-
नादुभयोर्ग्रहणं, तद्वदिति लघुन्वे मिद्वे लघ्वित्याति-
शयार्थम् ॥ ३३ ॥

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ॥
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ।
क्षुण्णबलवृद्धानां प्रशस्तं मौकुमार्यकृत् ३४

स०—नवनीतं नवं नवोद्धृतं लघु वृष्यं च तथा
शीतं शीतवीर्यं बलवर्णाग्निकरं तथा संग्राहि वातादि-
जिच्च । संग्रहे चोक्तम् । शीतं स्वादु कषायाम्लं नव-
नीतं नवोद्धृतमित्यादि ॥ ३४ ॥

प०—नवनीतं—नवं सद्य उद्धृतं, वृष्यं, शीतं शीत-
वीर्यं बलवर्णाग्नीन् करोतीति बलवर्णाग्निकृत् । संग्रा-
हि—द्रवान् शकृदादीन् पिण्डीकरोति । तथा
वातपित्तासृगादीन् जयाति । वातासृक्—वातशोणि-
तम् । पित्तासृक्—रक्तपित्तम् । क्षयो—राजयक्ष्मा ।
अर्दितं—त्रायुना वक्त्रीकृतं मुखम्यार्धम् ॥ ३४ ॥

हे०—नवनीतगुणानाह—नवं—सद्यस्कम्, अमृगस्कम्,
क्षयो—राजयक्ष्मा, अर्दितं एकाग्रामः ॥ ३४ ॥

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ३५

स०—क्षीरोद्भवं तु क्षीरादेव जातं मथित्वा तन्-
वनीतं संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति ॥ ३५ ॥

हे०—क्षीरनवनीतगुणानाह—क्षीरोद्भवं क्षीरमथनोद्भवं
सर्पिरन्धेवंविधं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकांतिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषाऽलक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्वृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३६ ॥

स०—घृतं धीप्रभृतीनामग्निग्लपितात्मांतानां श-
स्तम् । धीर्वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतविचारशक्तिः ।

प्रार्थिनां शस्तम् । प्रजाऽपत्यं तदर्थिनाम् । शुक्रस्य
सफलताकरमित्यर्थः । तथा वातादिघ्नम् । तथा स्नेहा-
नां तैलादीनामुत्तमं श्रेष्ठम् । तथा शीतम् । वयसः स्था-
पनं जरया विना वयसः स्थापनमित्यर्थः । सहस्रवीर्यमिति ।
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अनेकशक्तीत्यर्थः । कथं विधि-
भिर्योगसंस्कारादिभिर्वृतमनेकशक्तिः संपद्यते । येन द्रव्येण
प्रयुज्यते संस्क्रियते वा तच्छक्तिमेवाऽनुसृज्यते । अथवा
तत्संयोगाच्छक्यंतरमन्यदारोहति । अत एव हेतोः
सहस्रशब्दोऽनेकार्थः । अन्यथा द्रव्याणामानंशकथं
दशशतवाची सहस्रशब्द उपपद्यते । अन्ये त्वेवंशक्य-
क्षते । सहस्रशब्दो दशशतसंख्यावाच्येव । सहस्रपाक्यं
हि सर्पिरुक्तं न सहस्रपाक्यात्परेण । तत्र चेदं सहस्रपा-
क्यत्वे प्रयोजनम् । पाकसहस्रं यावदस्य संस्कारोऽनुव-
र्तते नातःपरम् । अन्यथा सहस्रपाकात्परेण क्रिमिति
पाको नोक्तः । तस्मादासहस्रं पाकानां शक्यंनगण्य-
रोहति पाका न ततः परेणिति । तथा कर्मसहस्रकृद-
नेककार्यकृत् ॥ ३६ ॥

धीप्रभृतीनां घृतं शस्तं हितम् । धीः—बुद्धिः
वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृतिरतीतस्य वस्तुनः स्मरण-
शक्तिः । मेधा—भावानां विवेकजनकप्रज्ञाधारिका ।
अग्निर्जीठरः, बलं—शक्तिरित्यनर्थान्तरम् । आयु-
र्जीवितं प्राणैः संयोगः । चक्षुर्लोचनमेतेषां शस्तं-
हितम् । बाल आषोडशवर्षात् पष्टेरुर्ध्वं वृद्धः ।
प्रजा—अपत्यानि । कान्तिः—शरीरस्था शोभा ।
सौकुमार्यमकठिनशरीरता । तथा स्वरान् षट् ।
अर्थयन्त्यभिलषन्ति तेषां हितम् । क्षतादिभिर्ग्ल-
पितः—क्लान्तः स्वेदित आत्मा येषां ते क्षतादिभिर्ग्ल-
पितात्मानस्तेषां शस्तम् । क्षतमुरःक्षतक्षीणो—धा-
तुक्षययुक्तः । तथा परितः सर्पो परीसर्पः । तथा
वातादीनपहरति यत् । तथा स्नेहानां तैलवसा-
मज्जादीनां मध्ये उत्तमं प्रधानम् । शीतं—शीतवी-
र्यम् । वयसः स्थापनं जरामपहरति तारुण्यं बहु-
कालं स्थापयतीत्यर्थः । परमतिशयेन सहस्रवीर्यं
सहस्रशब्दोऽनेकार्थोऽनेकशक्तीत्यर्थः । विधिभिर्वि-
धानैर्नानाविधैः पाननस्याभ्यङ्गमनादिभिर्योज-
नाभिः कर्म सहस्रकृदनेककार्यकृत् । बहुक्रियाका-
रित्वान् ॥ ३६ ॥

हे०—वृत्तगुणानाह—उपदिष्टग्रहणे शक्तिर्धोः, गृहीतस्य विच्छेदेन धारयतुं शक्तिः स्मृतिः, अविच्छेदेन मेधा, प्रज्ञादिभिर्गर्भिशब्दः संवध्यते । प्रजा—अपत्यं, क्षतक्षीणः—क्षनकदापीडितः, परीसर्पो—विसर्पः, शस्त्रं—शस्त्रघातः, अग्निसिद्धाहः, तैस्त्रिभिर्गर्भितः—पीडितः, आत्मा शरीरं येषां तं । तथा—शोषो—राजयक्ष्मा, ज्वरो—जीर्णज्वरः, नवस्य लेहानर्हत्वात् । स्नेहानां तैलादीनां वरं योजनया कर्म सहस्रकृद्बहुतरकार्यकृत्, यतः सहस्रवीर्यं बहुतरशक्तियुक्तं कैर्विधिभिर्योगसंस्कारपानाभ्यञ्जनातुवासनादिभिः ॥ ३६ ॥

मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ३७

स०—पुराणमिति च बहुकालं पंचदशादिवर्षस्थितं वृत्तं मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां शैथिल्यादीन् शोधयति । तथा व्रणान् रोपयति । संग्रहे चैव मध्यैष्ट । व्रणशोधनरोपणम् । पूर्वोक्तांश्चाधिकान्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमम् । तद्वच्च वृत्तमण्डोऽपि रूक्षतीक्ष्णस्तनुस्तु स इति ॥ ३७ ॥

प०—घृतं पुराणमतं बहुकालजातं मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् व्याधीन् जयति । मदापस्मारमूर्च्छायौ वक्ष्यमाणौ मदात्ययनिदाने । स्मृत्यपायोऽपस्मारः स चापि वक्ष्यमाण एव । व्रणान् शोधयतीति व्रणशोधनम् । व्रणानां पिच्छल्यादिकमपहरति । व्रणान् शुद्धान् करोति । व्रणांश्च रोपयतीति व्रणरोपणम् । त्वक्सावर्ण्यं, व्रणस्य शोधनं, रोपणं त्वक्प्रसादस्य निरासः ॥ ३७ ॥

हे०—पुराणवृत्तगुणानाह—मूर्छायो—मूर्छा, शोधनं—दुष्टव्रणानां, रोपणं—शुद्धानाम्, उक्तं च—“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् । लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥ ” इति ॥ ३७ ॥

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।
शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिर्गुरुदोषलाः ॥ ३८ ॥

स०—किलाटादयो बल्यास्तथा शुक्रादिकरास्तथा विष्टंभिर्नो गुरवो दोषलाश्च स्युः । आदिग्रहणात्कृपिंडकक्षीरशाकयोर्ग्रहणम् । वह्निनाशकत्वं चैषां बल्यत्वेन शुक्रकृत्वेन विष्टंभिर्दोषलत्वेनाऽवगतमेवेति वह्निनाशना

इति ग्रंथकृता नेह कृतम् । संग्रहे तु स्पृकृतमेव । तत्र किलाटोऽल्पक्षीरो बहुना त कृतः । पीयूषः सद्यःप्रसृतायाः क्षीरकृतः । कूर्चि दधितक्रकृता किलाटिका । मोरणः क्षीरस किलाटिकापीडन उत्तरापथे प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

प०—किलाटाः क्षीरतक्रादिकिलाटिका अप्येति प्रसिद्धा । एते क्षीरविकारा बल्या बलकर तथा शुक्रं निद्रां कफं च कुर्वन्तीति शुक्रान् कफकराः । तथा विष्टंभिर्नो गुरवो दोषलाश्च । बल्यत्वेन विकारकारिणः । आदिग्रहणाद्यथासम् मन्ये क्षीरविकारा गृह्यन्ते ॥ ३८ ॥

हे०—किलाटादीनां गुणमाह—दध्ना तक्रेण वा पाकात्पृथग्भूतं घनद्रवभागं क्षीरं कूर्चिका, सैव पाका क्षीरशाकः, तयोर्धनभागः पृथगुद्धृतः किलाटः, द्रवः मोरणं, प्रसृतिदिनमारभ्य यावन्मलिनघनं क्षीरं ताः पीयूषः, आदिशब्दात्क्षीरशाकतक्रपिंडकौ । उक्तं हि संज्ञ “ बल्याः किलाटकूर्चिकातक्रपिण्डकमोरणाः । सः शाकपीयूषा रोचना वह्निसादनाः ॥ ” इति । घन वद्धं स्वयं सुतद्रवभागं तक्रं तक्रपीण्डकः । विष्टंभिर् अथोवातावरोधिनः, दोषला—आमसंचयकारिणः, शब्देनात्र आमो ग्राह्यः । सदोषशब्दं च शकृत् द्रवं स वेगवत् इत्यादिवन्नतु वातादयः, कफस्य पृथग्ग्रहणात् न्तरे वातम्लत्वाच्च । यदाह सुश्रुतः—“ बल्यः किलाटिलहृत्पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः । मधुरी बृंहणौ तद्रत्पीयूषमोरणौ ॥ ” इति । कूर्चिकामोरणावत्र त भवौ ग्राह्यौ । तक्रकूर्चिकायास्तन्त्रान्तरे वातलक्ष्यान् गस्य च लघुत्वात् । यदाह सुश्रुतः—“ ग्रा वानला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका । तक्राल्लक्ष् मण्डो दधिकूर्चिकतक्रजे ॥ ” इति । कूर्चाकृतं तक्रं कूर्चिका ॥ ३८ ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठं निन्दितं चाविसंभवे ॥ ३९

स०—गोसंभवे क्षीरघृते श्रेष्ठं । आविके च निन्दितं । घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वाद्दधितः स्त्वादीनामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वेद्यम् । अत एवा भवानां दधितक्रादीनामवमत्वमेव वेद्यं न क्षीरघृतयो अत एव संग्रहे सुस्पष्टं कृत्वोक्तम् । विद्यादधिद दीनां गुणदोषान्यथा पयः । अस्य लयमर्थः । घृतात्

पयोगुणान्विधात् । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्त्यर्थेऽस्या-
व्यर्थभावः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा स्वादुपाकरसमि-
त्यादिना सामान्येन क्षीरगुणा उक्तास्तद्वद्व्यादीनामपि
सामान्येनैव गुणा उक्ताः । विशेषामिलाषे तु द्रव्या-
दीनां सत्स्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतं यक्षीरं
तद्गुणोच्चयोऽपि ग्राह्यं इति । खरनादे तूक्तम् । द्रव्या-
दीनां तु तज्जानां सामान्ये गुणकर्मणी । तथा स्वात्स्वा-
दपि क्षीराह्व्यादीनां विशेषणम् । गव्यमिति गोपयसो-
र्यदिति यत् । बाहुल्येन क्षीरनिर्देशात्क्षीरवर्गोऽयम् ।
दधिनवनीतादीनां तु तद्विकारभूतत्वादिति क्षीर-
वर्गः ॥ ३९ ॥

प०—गोरिदं गव्यं गोसम्भवम् । क्षीरं च घृतं
च क्षीरघृते, ते च गव्ये श्रेष्ठे प्रधाने भवत इत्यध्या-
हार्यम् । आविक्रे क्षीरघृते निन्दिते अवरे गहिते
भवतः । इति क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

हे०—क्षीरणां घृतानां च तारतम्यमाह—गव्याविकर्योक्त-
माश्रमत्वादितरेषां मध्यमत्वं ज्ञेयम् । संग्रहे तु—“विद्यादधि-
वृतादीनां गुणदोषोऽन्यथा पयः ॥” इति । इति
क्षीरवर्गः ॥ ३९ ॥

क्षीरवर्गादनंतरमिश्रुवर्ग आरभ्यते । गुणक्रि-
यातुल्यत्वात् । तथाहीक्षुरपि क्षीरवत्सगुरुस्निग्धबृंहणा-
दिगुणकर्मा—

इक्षो रसो गुरुः स्निग्धा बृंहणः कफमूत्रकृत् ।
वृष्यः शीतोऽल्पपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ४०

म०—इक्षो रसः सरत्वादिगुणयुक्तः । तथा कफ-
मूत्रकृत् । सरः शकृद्देदी कथ्यते । तथा गुर्वी सरा च
पालंक्पेत्युक्त्वानंतरमुक्तवान् । पालंक्यावत्स्मृतश्चुः स
तु संग्रहणात्मक इति चंचुशाकस्य संग्रहणेन गुणेन
सरत्वं वाधितमिति । अत्र स्निग्धबृंहणवृष्यमधुरादि-
गुणेन युक्तं च द्रव्यं प्रायः पवनहंतृ दृष्टम् । अतोऽस्या-
पीक्षुरसस्य मारुतजित्वं वेद्यम् । ग्रंथकृता तु स्पष्टं कृत्वा
नोक्तम् । भुक्तं हि समीरणकृत्वमस्य दृष्टम् । तथा संग्रहे
वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्तं वातप्रकोपन इति । खरनादे-
ऽप्युक्तम् । मारुताऽऽध्मानजननश्चक्षुष्यो बृंहणो रस
इति ॥ ४० ॥

प०—क्षीरवर्गादनंतरमिश्रुवर्ग आरभ्यते गुणक्रि-
यातुल्यत्वात् । क्षीरं—स्वादुपाकरसं तथैव यत् इक्षु-
रसोऽपि स्वादुपाकरस एव । इक्षोः सम्बन्धी रसः—
सरः, शकृदादीन् भिनत्ति गुरुश्च । बृंहणो—बृंहत्व-
कृत् ; शरीरं बृंहयति । कफमूत्रे कर्गेतीनि । वृष्यः—
शुक्रकारी । शीतो वीर्येण नथान्प्रपिनक्तो रक्तपित्तं
हन्ति । स्वाद् मधुरौ पाकरसौ यस्य स स्वादु-
पाकरसः ॥ ४० ॥

हे०—अथक्षुवर्गः । इक्षुगुणान्—संग्रहिति ।
गुर्वादिगुणत्वाद्वातप्रत्वमर्थोक्तम् । इक्षु च संग्रहे—“यथः
शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपने ॥” इति । “मारुता-
ध्मानजननश्चक्षुषां भक्षितो रसः ॥” इति । “वृषणा-
युक्तं वातलघ्वं भुक्तमात्रपीनेभ्युन्मयिष्यम् ॥ ४० ॥

सोऽग्रे सलवणां दंतर्पीडितः शर्करासमः ॥ ४१ ॥

म०—स च रसोऽग्रे इक्षुप्रति अतः सलवणः ।
सुश्रुते चोक्तम्—अतीव मधुरो रसो मूल-
सोऽग्रे त्वक्षिपु विज्ञेय इक्षुणां लवणां रस-
क्षुण्णस्येक्षोः सद्य एव यो रस उपपद्यते । अतो यथोक्ता
गुण वेद्या नान्यथा पीडितस्येक्षुरसस्य । अत्रदेनादि-
पीडितस्याऽन्यथा शास्त्रकृता गुणो निर्दिश्येनादंतर्पीडितः
शर्करासम इति ॥ ४१ ॥

प०—स चेशुरग्रे प्रान्ते सलवणः—ईपल्लवणः ।
दन्तैः पीडितो दन्तर्पीडितः स च शर्करासमो-
ऽनुपहृतत्वान् ॥ ४१ ॥

हे०—इक्षुवर्गभागगुणमाह—सोऽग्रे इति । सलवण-
ईपल्लवणः, अग्रशब्देनेक्षोस्तत्पर्वणां चाधन्ता भागौ, उक्तं हि
खरणादिना—“मध्यकाण्डे मुमाधुर्यामक्षोमूलाग्रपर्वसु ।
माधुर्यं सामल्लवणं विदाही तेन यान्त्रिकः ॥” इति ।
यथोक्तं सुश्रुतेन—अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव
च । अग्रेक्षिपु च विज्ञेय इक्षुणां लवणां रसः ॥” इति ।
तत्र मूलशब्देन मध्यमकाण्डानां प्रथमकाण्डानां प्रथमः
काण्डम् । अक्षिपु सन्धिषु । दन्तर्पीडितेक्षुगुणानाह-दन्तर्पी-
डित इति । शर्करासमो दाहवृत्तादिभिर्गुणैः ॥ ४१ ॥

यान्त्रिकस्त्वन्यगुण एवेत्याह—
मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान्मूलसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यांत्रिकः ।
विदाही गुरुविष्टंभी तेनासौ ॥ ४२ ॥

स०—मूलं चाग्रं च जंतुजग्धादयश्च मूलाग्रजंतु-
जग्धादयस्तेषां तथाविधानामिश्रणां पीडनं तस्मान्मूलाग्र-
जंतुजग्धादिपीडनात्तथा मलसंकरान्मलमिश्रणात्तथा
किञ्चित्कालं विधृत्या च यांत्रिके रसे स्वल्पकालं विधृति-
र्विलंबश्च दृष्टः । तदेतैः कारणैर्यांत्रिको रसो विकृतिं-
याति स्वभावान्यथात्वं प्राप्नोति । तथा गुरुरधिकं गुरुः
संपद्यते । अविदाही विदाही । अविष्टंभी
विष्टंभीत्येवंविधाऽस्य विकृतिः । यांत्रिकस्य च रसस्य
ब्राह्म्येन लोके मूलादिसहितस्य पीडनात्कालविलं-
बोपलब्धेश्च ग्रंथकृदंबं समवोचत् । अत एव
हेतुनिर्देशोऽत्र कृतो हेत्वभावात्कार्यभावप्रतिपत्तिज्ञाप-
नार्थमिति । तेन यदि निपुणधीर्भिमूलादिरहितः पीड्यते
तदा विकृतिं न यात्येवेत्यर्थः । विदाहीत्यादि । यतो
विकृतिं याति तेन हेतुनाऽसौ यांत्रिको विदाह्यादिगुणः
संपद्यते । विदाही जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन्मध्य-
मायामेवावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वश्चिरकालमवति-
ष्ठते न द्रागेव जरां याति गुरुत्वादथवा वस्तुस्वभा-
वात्स विदाहगुणयुक्तोक्त्या वितन्यते । तस्माद्गुरुस्वा-
भाव्याद्विदाही कथितः । तथा चोक्तं धान्वंतरे । शास्त्रि-
पिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यत इति ॥ ४२ ॥

प०—मूलं चाग्रं च जंतुजग्धादीनि च मूलाग्र-
जंतुजग्धादीनि तेषां पीडनं मूलाग्रजंतुजग्धादि-
पीडनं तस्मान्मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान् तथा मल-
संकरान्—मलमिश्रणान्, तथा किञ्चित्कालं विधृ-
त्या कालविधारणेन यान्त्रिको—यन्त्रपीडित इक्षुरसो
विकृतिं याति विकारमापद्यते । विकृतिः—स्वभावा-
न्यथात्वम् । गुरुरधिकगुरुः संपद्यते । अविदाही
विदाही अविष्टंभी विष्टंभीत्येषा सा विकृतिः ।
जंतुजग्धः—कृमिभक्षितः । विदाहोऽस्यास्तीति वि-
दाही । जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन् मध्यमा-
यामेव पाकावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वन्
चिरकालमवतिष्ठते न शीघ्रं जरां याति । गुरुत्वा-
द्भुतवस्तुस्वभावान् स विदाहयुक्तो भावो भण्यत
इत्यागमिकाः ॥ ४२ ॥

हे०—यन्त्रपीडितगुणानाह—जंतुजग्धः कृमिभक्षिता-
वयवः आदिशब्दात्त्वगादयः । मलो—यन्त्रादिलम्, किञ्चि-
त्कालं विधृत्या—पीडनग्रहणादिकालविलंबेन, विकृतिं—
माधुर्यादिन्यूनत्वं, यद्यपि सर्वमत्र पानं विदाहि विदग्धा-
वस्थाया अवश्यंभावात्, तथापि यच्चिरकालं विदग्धावस्था-
मनुभवति तद्विदाहीत्युच्यते । तेन विकृतिं गमनेनासौ
यान्त्रिकः । हेतूपन्यासाद्धैत्वल्पत्वेन दोषात्पत्वम् ॥ ४२ ॥

तत्र पौंड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४३ ॥

स०—तत्र तेषु रसेषु मध्ये पौंड्रको रसो वरः
सर्वेशुरसैभ्यः श्रेष्ठः । कथं शैत्यादिभिर्हेतुभूतैः ।
शीतस्य भावः शैत्यम् । गुणवचनेत्याह—
दिना ष्यञ् । प्रसादः प्रसन्नत्वम् । माधुर्यं स्वादृता ॥
तमनुवांशिकः । हीनार्थेऽनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्तः
इति द्वितीया । शैत्यादिभिः पौंड्रकाद्हीनो वांशिकः
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०—तत्र तेष्वेषु मध्ये पौण्ड्रक इक्षुः शैत्यान्
प्रसन्नत्वान् माधुर्याच्च वरः श्रेष्ठः । एतान्यस्य प्रकृ-
ष्टानि सम्भवन्ति तमनुवांशिकः हीनः स्वल्पः शैत्या-
दिभिर्गुणैर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०—अथेक्षुविशेषगुणाः । तत्र पौण्ड्रकगुणानाह—पौंड्रकः—
श्वेतेक्षुः, प्रसादो नैर्मत्तयम् । वांशिकगुणानाह—तमनु तस्मिन्—
पौंड्रकाद्हीनः हीनार्थस्यानोः कर्मप्रवचनीयत्वान् द्वितीया ॥
वांशिको नीलेक्षुः ॥ ४३ ॥

शातपर्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥

स०—शातपर्वकादयस्ततो वांशिकात्क्रमादुत्तरो-
त्तरं शैत्यादिभिर्हीनाः । ते च शातपर्वकादय इषत्क्षार-
रत्वेन युक्ता इषत्कषायरसा इषदुष्णाः, किञ्चिद्विदाहि-
नश्च ॥ ४४ ॥

प०—शातपर्वकादयः इक्षवः क्रमादुत्तरोत्तरं शैत्या-
दिभिर्हीनाः ततस्तस्माद्वांशिकादिशोः । तेन वांशिका-
द्रूपैः शातपर्वको हीनः । ततोऽपि कान्तारस्ततोऽपि
नैपाल इत्यन्येष्वपि योज्यम् । ते सक्षाराः—इषत्क्षार-
राः सकषाया इषत्कषायाः सोष्णाः इषदुष्णाः ॥
तथा किञ्चिद्विदाहिनो विदहनशीलाः ॥ ४४ ॥

हे०—शातपर्वादिगुणानाह—शातपर्वाकः—ह्रस्वबहुपर्वा, कान्तारनेपाली स्वनामप्रसिद्धी, आश्वशब्दादीर्घपत्रादयः । ततो वांशिकाहुत्तरोत्तरं हीनाः । सञ्चाराः—ईपलवणाः । अथेशुरसाविकाराः । ते च पञ्च इक्षो रसस्य समलभ्यंशाद्धा-त्रिमलाः मलाः विकाराः—फाणितगुडमत्स्यण्डीवणवृश-केरा इति ॥ ४४ ॥

फाणितं गुर्धभिष्यंदि चयकृन्मूत्रशोधनम् ४५ ॥

स०—फाणितं क्षुद्रगुडीभूत इक्षुरसो गुरुः।अतिशयने-त्यथद्विषम् । गुरुत्वमात्रस्येशुरसेऽप्युक्तत्वात् । अभि-ष्यंदि तथा चयकृत् त्रिदोषकरं मूत्रशोधनं मूत्रमतिवाह-यति । तत्रान्तरे चोक्तम् । रुक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूष-णम् ॥ ४५ ॥

प०—फाणितं—क्षुद्रगुडापरपर्यायं, तद्रुक, तथाभि-ष्यन्दि, श्लेष्मप्रकोपकारि च यकृत्त्रीन् दोषानाचि-नोति त्रिदोषसंचयकृदित्यर्थः । तथा मूत्रशोधनं मूत्रं शोधयति निर्मलीकरोति अथवाऽतिवाहयति ॥४५॥

हे०—तत्र फाणितगुणानाह—चयकृद्विशेषे राग्रहाणान्त्रयाणां दोषाणाम् । गुडश्चतुर्धा—धौताधौतपुराणनवभेदेन ॥४५॥

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफाऽपरः ॥४६॥

स०—गुडो धौतः संस्कारवशान्निर्मलो नातिश्ले-ष्मकरः । किञ्चित्कफकर इत्यर्थः । मूत्रं च शकृच्च मूत्र-शकृत् । सृष्टं बहिः क्षिप्तं मूत्रशकृत्वेन स एव गुडः । अपर इति धौताद्विशुद्धादन्यः । समल इति यावत् । प्रभूताः कृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफा यस्य स एवम् । कारणे कार्पोपचाराद्गुडोऽप्येवमुक्तः । यथाऽनूपोदकं पादरोग इति । प्रभूतकृम्यादीन्करोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—धौतगुडो—निर्मलः पच्यमानोऽपनीतमलः, नातिश्लेष्मकरः, किञ्चिच्छ्लेष्मकर इत्यर्थः । तथा सृष्टमूत्रशकृत्—सृजति—बहिः क्षिपति मूत्रं शकृच्च । अपरोऽधौतो—मलिनो गुडो भेदोपचारात्।प्रभूतकृमि-मज्जासृक्मेदोमांसकफप्रभूतान् कृम्यादीन् करोती-त्युपचारात्स एवोक्तः ॥ ४६ ॥

हे०—तत्र धौतगुडगुणानाह—सृष्टमूत्रशकृन्मलानुलोमनः। अधौतगुडगुणानाह—प्रभूतेति ॥ ४६ ॥

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ४७

स०—गुड इत्यनुवर्तते । पुराणो गुडो हृदयाय हितः । तथा पथ्यः । अंतर्मध्यवहिर्माग्य हितः । नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं करोति ॥ ४७ ॥

प०—पुराणो—बहुवर्षोपितो गुडो हरिप्रियः सा-धुर्वा । तथा पथ्यो हितो दोषाणां धातूनां च । नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं च करोति ॥ ४७ ॥

हे०—पुराणगुडगुणमाह— हृद्य इति । पथ्यः—स्वस्थ-हितः । नवगुडगुणानाह—नव इति अग्निसादाऽग्निमा-न्धम् ॥ ४७ ॥

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यांडिकाखंडामिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ४८ ॥

स०—मत्स्यांडिकादयस्त्रयो वृष्यास्तथा क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाश्च तथा क्रमेण गुणवत्तमाः । धौतगु-डादपि मत्स्यांडिका गुणकारी निर्मलतरत्वात् । ततो-ऽपि खंडो गुणवत्तरः । खंडादपि शर्करा गुण-वत्तमा निर्मलतमत्वात् । गुणवत्तमेति गुणवतीश-ब्दस्य तमप्रत्यये पुंवद्भावोऽत्र पक्षे च वक्तव्य इति पुंवद्भावः ॥ ४८ ॥

प०—मत्स्यण्डिका—गुडाभिर्मला, शर्करा—पिल-संज्ञया प्रसिद्धा, खण्डस्ततोऽपि निर्मलः, सितशर्करा तस्मादपि निर्मला, मत्स्यण्डिका च खण्डश्च सितश-र्करा च ता वृष्याः शुक्रकारिण्यः । क्षीणेभ्यः क्षतेभ्यः हिताः । तथा रक्तपित्तानिलापहाः—रक्तपित्तापहाश्चा-निलापहाश्च ताश्च क्रमेणोत्तरोत्तरं गुणवत्तमाः । मत्स्यण्डिका—गुणवती, खण्डो—गुणवत्तरः, सितशर्करा गुणवत्तमा ॥ ४८ ॥

हे०—मत्स्यण्डिकादीनां गुणमाह—क्षतक्षीणयोहिताः क्र-मेणेति । मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान्, खण्डात्सिता, उक्तं च सुश्रुतेन—“यथा यथेपां वैमह्यं मधुरत्वं तथा तथा । क्षेहगौरवशैत्यानि सरस्वं च तथा तथा ॥” इति ॥ ४८ ॥

तद्गुणा तित्तमधुरा कषाया यासशर्करा ॥४९॥

स०—तद्गुणेति । शर्करासमा यासशर्करा यवासश-र्करेति या लोके प्रसिद्धा तित्तमधुरकषायरसा च । केचिच्चाक्षते । दुर्गलभार सेन या क्रियते ॥ ४९ ॥

प०—यासशर्करा लोके यवशर्करेति प्रसिद्धा ।
केचिद्ब्रुवन्ति । दुरालभा रसेन सा क्रियत इति ।
सा च तद्गुणाऽनन्तरोक्तमत्स्यण्डिकादिगुणा, तिक्ता,
मधुरा, कषया च रसतः ॥ ४९ ॥

हे०—यासशर्करागुणमाह—तद्गुणा—मत्स्यण्डिकादि-
सामान्यसहस्रगुणा यासशर्करा दुरालभा रसेनेक्षुरसव
त्क्रियते ॥ ४९ ॥

दाहबृद्धिर्दिसूर्लासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ५० ॥

स०—इत्येताश्चान्याश्च दाहादिनाशनाः । ग्रंथांतरे
चोक्तम् । यथा यथाऽऽसां वैमल्यं मधुरत्वं यथा यथा ।
स्नेहलाघवशैत्यादिसरत्वं च तथा तथेति ॥ ५० ॥

प०—एता अन्याश्च काश्चन शर्कराः सर्वा दाहा-
दीन् निघ्नन्ति ॥ ५० ॥

हे०—सामान्यशर्करागुणमाह—सर्वा उक्ता मत्स्यण्डि-
कादयः, अनुक्ताश्च मधुशर्करादयः, मत्स्यण्डिकादौ रक्तपि-
त्तग्रहणमतिशयार्थम् ॥ ५० ॥

अधुना वरावरत्वं निर्धारयति—

शर्करेश्चुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ ५१ ॥

स०—इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं
च क्रमेण वरावरे भवतः । शर्करा श्रेष्ठा फाणित-
मवरम् ॥ ५१ ॥

प०—वरं चावरं च वरावरे श्रेष्ठाश्रेष्ठे । इक्षुवि-
काराणां मध्ये शर्करा वरा श्रेष्ठा, फाणितमवरं
श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

हे०—इक्षुविकाराणां तारतम्यमाह—इक्षुविकाराणां
मध्ये शर्करा सिताख्या वरा । फाणितमवरम् । इतरे
मध्यमाः ॥ ५१ ॥

शर्करायोनिप्रसंगेन मधुनोऽपि गुणानाह—

चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तनुत् ।
मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ॥

त्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ।
रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ ५२ ॥

स०—मधु चक्षुषे हितम् । तथा छेदि । उभय-
थाऽऽश्रौतनत्रणलेपादाबुपयुक्तम् । तथाऽभ्यवहारविष-

येऽपि । तैक्ष्ण्यद्यो देहे पिंडितान् भावान् छिनत्ति
विभजति स छेदीति कथ्यते । तथा तृडादिनुत् मेहा-
दिजिदिति च । प्रायेणाऽभ्यवहारविषय एव । त्रणानां
शोधनं संधानं रोपणं च । शोधनं यत्पूयपैच्छित्यादि-
प्रेरकम् । संधानं यद् द्वौ त्रणौ चैकीकरोति । रोपणं
सुप्रसिद्धम् । एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवाऽस्य वेशम् ।
तथा वातलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनाभ्यंतरोपयोगेन
च । अन्ते व्यस्तश्रुतत्वात् । चक्षुष्यं छेदीत्यादिना-
स्य मधुनः कर्मनिर्देशः । रूक्षं कषायमधुरमित्यने-
नास्य स्वरूपनिर्देशः । लाघवाच्चात्र ग्रंथकारेणैतद्दे-
दादि नोक्तम् । तथा ह्ययमेव तंत्रकारः संप्रहे मधुनो
भेदानाख्यत् । तथा । आमरं पैत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं
तद्यथोत्तरम् । तत्र स्याद्दामरं शुक्रं घृतवर्णं तु पैत्ति-
कम् । क्षौद्रं तु कपिलं विद्यात्तैलामं माक्षिकं मतम् ।
आमरं तर्पणं स्वादु त्रिदोषं पैत्तिकं विदुः । वरं च गुर्व-
भिष्यंदि क्षौद्रं रूक्षं मनागुरु । माक्षिकं लघ्वपवन्
मधुरं शस्यते त्रणे । गरीयः स्वाद्वभिष्यंदि नवं जीर्ण-
मतोऽन्यथा । मंडः पुराणान्मधुनस्तीक्ष्णो रूक्षो लघु-
स्तनुरिति । तथा संप्रहे कटुपाकित्वगुरुत्वशैत्यविषा-
न्वयत्वविक्रमोपक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचत् ।
योगवाहित्वं च विवदन्ते बहुविदः । तत्र केचिदेवं
समगिरंत । यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण संयुज्यात्मीयं स्वभावं
हित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्तते तद्योगवाहीति ।
नचैतद्युक्तम् । यतो यद्येवं योगवाहिता निश्चीयन्ते
तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात् ।
तथाहि । योगवाहिद्रव्यमंतरेणापि यत्स्वभावं द्रव्यं
प्रागासीत् तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ये युक्तमपि ।
तस्मादसदेतद्योगवाहिलक्षणमिति । केचिच्चैवं प्रतिजा-
नीते । यद्द्रव्यं द्रव्यांतरेण युक्तमन्यस्य द्रव्यस्य शक्त्यु-
त्कर्षमुत्पादयति तद्योगवाहीति । तद्रव्यसम्यक् । यस्मा-
देवमभ्युपगम्यमाने बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः ।
तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किंचिद्द्रव्यं समा-
नगुणस्य शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम् । तत्कथं
मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति ।
तदेतदपि लक्षणमसच्छ्रुतत्वादलक्षणम् । अपरे त्वेव-

मधु कुर्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः—“ गुरुरुक्ष-
कृष्यायन्वाच्छैत्याच्चात्ष हितं मधु । नहि कष्टतमं किञ्चित्त-
दर्जीर्णाथतो नरम् ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा
विषम् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥
वृष्यैर्गौरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते । भ्रामरं पैत्तिकं शौद्रं
माक्षिकं च यथोत्तरम् ॥ वरं जीर्णं च तेऽप्यन्त्ये द्वे एव त्रिनि-
योजयेत् ॥ ” इति । इतीधुवर्गः ॥ ५४ ॥

सर्षिषोऽनन्तरं स्नेहसामान्यात्तैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य
समानरसवीर्यविषाककर्मत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु
भक्ष्यभोज्येष्वस्यैव तैलेभ्यः सारभोजनादिक्षुवर्गोऽतरा
निर्दिष्टः । भूरिभोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैल-
वर्गो वक्तव्य इत्याह—

तैलं स्वयानिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ५५

सू०—सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणं भवति । यतो
यदभिनिर्वृत्तं तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । तत्र तैलेषु मध्ये
मुख्यं तिलोद्भवं यत्तैलं तत्तीक्ष्णं मन्दविपरीतम् । तथा
व्यवायि व्याप्तिशीलम् । तथा त्वग्दोषकृतपानाभ्या-
सेन त्वचं दूषयति । अचक्षुष्यं चक्षुषे हितं न भवति ।
सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । उष्णमुष्णवीर्यम् । स्वयो-
निवदित्यतिदेशात्कफकृन्नं प्राप्तमित्याह । कफकृन्नं च
कफं न करोति । संग्रहेऽप्युक्तम् । मेध्यस्तिलः स्पर्श-
शीतो मेध्यं तैलं खलो हिमः । तस्यैव श्लेष्मकर्तृत्वं
न तैलस्य खलस्य चेति । पानकस्वायुर्वेदावतारेऽधि-
जगे । विषाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तकृदिति ।
ननु च तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम । यतो यथा
तिलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते । तथैरंडादीना-
मपि यो विकारः स्नेहः सोऽपि तैलमित्युच्यते । मुनि-
रप्याह । अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते तैलप्राधा-
न्यात्स्नेहप्राधान्यादिति यावत् । सामानाधिकरण्य-
प्रयोग एवोपपन्नः । यथा कौसुमं तैलमैरंडं तैल-
मिति अत्रोच्यते । तिलस्येदं वस्तु तैलमित्यन्वर्थता
तिलोद्भवस्यैव तैलस्य संभवति न कौसुम्मादीनाम् ।
अपि च । कौसुमं तैलमित्यादौ तैलशब्दः कांडा-
दिव्यवच्छेदपरः संभाव्यते । यथा कौसुमं तैलं न

पत्रं कांडं चेति । इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामाना-
धिकरण्येन यदि तैलशब्दो निर्दिश्यते ततः पूर्वस्मा-
त्तैलशब्दात्स्नेहाभिधायिनोऽधिकमर्थतरं न वक्ति ।
नन्वत्राऽपि तैलशब्दः कस्मात्कांडादिव्यवच्छेदपरो न
भवतीति चेत् । वयं ब्रूमः । रूढिरूपत्वात्तैलशब्दस्य
स्नेहविषय एव तैलशब्दो रूढो न कांडपत्रादिविषये
तिलस्य हि कांडं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते किं तर्हि
तिलपत्रं तिलकांडमिति । अत एव तैलशब्दोच्चार-
णस्य समनन्तरं स्नेहविषयैव धीर्जायते न पत्रकांडा-
दिविषया । तस्मादस्यैवैतन्मुख्यं नाम युक्तम् । संस्का-
रानुवात्तत्वेन सर्वरोगजिच्चाच्चास्य मुख्यत्वम् । तथा
चोक्तम् । संस्कारात्सर्वरोगजिदिति । कुसुम्मादीना-
तिलशब्दस्य च स्नेहनार्थवाच्ये विकारे स्नेहं तैलप्र-
त्यये सति कुसुमत्तैलमैरण्डतैलं तिलतैलमिति रूपं
भवति ॥ ५५ ॥

प०—भूरितरजनोपयोगात्तैलवर्ग इक्षुवर्गानन्तरमार-
भ्यते । तथा वातलं मध्विति निर्दिष्टं, तस्य वातस्य शम-
त्तैलान्यान्यद्द्रव्यान्तरमत आह—स्वयोनिना तुल्यं गुणै-
र्वर्तते इति स्वयानिवत् यो यस्य योनिराकारः प्रभव-
यतो यतो यदभिनिर्वृत्तं यद्यदुत्पद्यते तथा योन्य
तुल्यगुणं तत्तैलं जानीयान् । तत्स्वरूपमेव तदित्यर्थः
स्वाकारेण समतुल्यगुणमिति यावत् । तत्र तैलेष्वे-
रण्ड-सर्षपेङ्गुद-पियाल-बदरतुवाराहृष्कर-कुसुम्भ-
शिशपागुरु-देवदारु-त्रपुसैर्वारुकम्पाण्डवातामाक्षो-
डोमादिजेष्वाकारेषु मध्ये मुख्यं तिलोद्भवं तैलं तीक्ष्-
मन्दगुणाविपरीतं तदक्षण्याद्वातून् विकर्षति, सन्धि-
बन्धान् विमुञ्चति । व्यवायि-व्याप्तिशीलं यद्दे-
व्याप्य पाकं याति । तथा च सङ्ग्रहे—“व्यवायि
देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥” त्वग्दोषकृ-
दुपयुक्तं पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति । अथच
त्वग्दोषान् कृन्तति-छिनत्ति “कृती छेदने” इत्यस्य
धातोरयं प्रयोगः । अचक्षुष्यं-चक्षुषोरपथ्यं सूक्ष्-
सूक्ष्मस्रोतःप्रवेशान् । उष्णमुष्णवीर्यं तिलोद्भव-
त्वात्, श्लेष्मकरत्वमस्य प्राप्तं तन्निवार्यते । कफकृन्नं
कफं न करोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

हे०—अथ तैलवर्गः । तत्र तैलगुणानाह—स्वयानिवत्-
स्वकारणवत् यथा-तिलतैलं-तिलगुणं, सर्षपतैलं सर्षप

गुणमिति । तत्र यानि तैलानि स्वयोनेर्विशिष्टानि तेषां गुणाः । तत्र तिलतैलगुणानाह—मुख्यं तिलतैलं, मुख्यमिति वदता तैलशब्दप्रयोगे तिलतैलं प्राह्यमिति “गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति न्यायात् । यदादौ देहं व्याप्नोति पश्चाज्जीर्यति तद्व्याप्यम् । उष्णसुष्णस्पर्शम् । उष्णवैर्यत्वम् स्वयोनिवदित्यनेन लब्धम् ॥ ५५ ॥

**कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ५६**

स०—कृशानां पुंसां बृंहणाय बृहत्त्वायालं पर्याप्तं स्थूलानां च कर्शनायालम् । ननु कथमेकस्माद्ब्रह्मस्तुनो विरुद्धकार्यद्वयं कृशत्वबृंहणत्वरूपं स्यादिति ब्रूमः । कृशानां तावत्स्रोतांसि संकोचमायांति संकुचितस्रोतसां च नराणां तैलमन्तरेणाऽन्यानि द्रव्याणि बृंहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । तैलं पुनः संकुचितानि स्रोतांसि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्दृष्टित्येवं प्रविश्य शोधयति । स्रोतःशुद्ध्या च शरीरपुष्टिः । तथा च वक्ष्यति । स्रोतःसु तत्र शुद्धेषु रसो धातुर्नुपैति यः । तेन तुष्टिर्बलं वर्णः परं पुष्टिश्च जायत इति । तस्मात्कृशानां बृंहणायालमित्युपपन्नम् । तथा स्थूलानां सूक्ष्मस्रोतोर्गामित्वात्सर्वस्रोतःसु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोष्णादिगुणयोगान्मेदः क्षपयति तत्क्षपणाच्च कर्शनं संपद्यत इति स्थूलानां कर्शनाय चेत्युपपन्नम् । स्नेहादिगुणयोगात्तैलस्य बृंहणत्वक्षामत्वे सिद्धे सति कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेत्युक्तं ज्ञापनार्थम् । यदित्थं भूतं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि तत्कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेति । बद्धेत्यादि बद्धा विट् येन तद्बद्धविट्कम् । कप्समासांतः । ग्रंथितपुरीषमित्यर्थः । तथा कृमिघ्नम् । संस्कारादित्प्रादि । विशिष्टद्रव्यकृतसंस्कारमाश्रित्याशेषरोगजित् ॥ ५६ ॥

प०—कृशानां बृंहणायालमिति । इह द्विविधाः कृशाः । एके प्रकृतिकृशा एव बीजस्वभावाज्जायन्ते । अपरे रूक्षाहारविहारादिना जन्मोत्तरकालभाविनश्च । तेषां कृशानां सर्वाणि स्रोतांसि सहसैव संकोचं यान्ति । सङ्कुचितस्रोतसां तैलमुक्त्वा तैलगुणविपरीतगुणान्यन्यानि यानि द्रव्याणि मन्दादिगुणयु-

क्तानि तानि नान्तःस्रोतः प्रवेष्टुं समर्थानि भवान्त । यथा तैलं सूक्ष्मव्यवायादिभिर्गुणैः सहसान्तः प्रविशति कृशानां बृंहणायालं भवति । अमुमेवार्थं प्रतिपादयन् ग्रन्थकारः तैलस्य स्नेहादिगुणयुक्तस्य बृंहणत्वे समर्थस्यापि तैलं बृंहणायालमिति कण्ठोक्तमस्य पाठं पठति । प्रकृतिकृशानामपि तथैव तद्बृंहणम् । यद्यपि कुलजा विकारा असाध्या इति निर्दिष्टाः । किंचानुक्तमपि यद्द्रव्यमीदृगुणं तैलात्तैक्ष्ण्यादिगुणयुक्तं तदपि तेषामस्मात् प्रदर्शिताद्धेतोः कृशत्वनिवारणाय प्रयोज्यमित्यधिकोऽर्थोऽपि ज्ञापितो भवतीत्यागामिका । तथा गुरुस्निग्धबल्यवातघ्नाभिदीपनत्वगुणसमन्वितातिलाज्ञातं तत्स्वभावात्तुष्टियुक्तचेतस्य घटते, एवं देहस्य स्थूलकारित्वं स्थूलानां कर्षणाय च । स्थूला अपि द्विविधाः । एके प्रकृतिस्थूला बीजस्वभावा ज्ञायन्ते, जन्मान्तरभाविनश्चापरे स्निग्धाभ्यवहारसेवनान् सम्पद्यन्ते । तेषामुभयेषामपि तैलं तीक्ष्णोष्णं सूक्ष्मव्यवायागुणैश्च स्रोतसां विशुद्धित्वे तुत्वान्भेदोलेखनमपि युज्यते । तस्मान् स्थूलानां तैलं कर्शनायाप्यलं संस्कारादिवशाद्वा बद्धविट्कं बद्धपुरीषं बद्धशकृत्कारित्वात् पुरीषं बध्नाति । तथा कृमीन् हन्तीति कृमिघ्नं संस्कारादिवशाद्द्रव्यपाकादिभिः सिद्धं तैलं सर्वान् रोगान् जयति ॥ ५६ ॥

हे०—अलं समर्थं, नन्वेकस्य बृंहणसमर्थकर्शनसमर्थत्वे अनुपपन्नेमैवं; कृशस्य हि स्रोतांसि संकुचितत्वात्सम्यग्रसं न वहन्ति स्थूलस्य तु पूर्णत्वात् । तैलं तु सूक्ष्मव्यवायितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतांसि शोधयति । शुद्धेषु स्रोतसु रसः सम्यग्बहन् कृशस्य धातुपुष्टिं विधत्ते—स्थूलस्य धातुसाम्यम् । बद्धविट्कं-बद्धपुरीषं, द्रव्यान्तरसंयोगजनितं गुणान्तरं संस्कारः । नन्वत्र “त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं कफकृञ्च” इति । सुश्रुते तु त्वक्प्रसादनं चक्षुष्यमानिलबलासश्रयकरमिति विरोधः मैत्रं, त्वग्दोषकरत्वमचक्षुष्यत्वं चाभ्यवहारे, त्वक्प्रसादनत्वं चक्षुष्यत्वं चाम्यङ्गे, उक्तं हि—“दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदाढ्यकृत्” इति । अनिलबलासश्रयकरत्वं संसर्गविययम् । उक्तं हि संग्रहे-अश्रयेषु समुदायनिर्धार्येषु तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानामिति ॥ ५६ ॥

**सत्तिकोषणमैरंडं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ५७**

स०--एरण्डतैलमीषक्तितं कटु भवति तथा स्वादु मधुरं तथा सरं गुरु च । वर्ध्मेद्यादि।वर्ध्मादीन् जयेत् । कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठास्थितौ रुक्शोफौ जयेत् ॥ ५७ ॥

प०--एरण्डं तैलं -सतिकोषणमीषत्तीक्ष्णमीषत्कटुकं च तथा स्वादु-मधुरं, रसतः संभेदि गुरु च । तथा च वर्ध्मादीन् जयेत् वर्ध्मवृद्धिः । विषमञ्जरः-सन्ततदिः । रुक् च शोफश्च रुक्शोफौ तौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ तत्रस्थौ जयेत् गुह्यं--लिङ्गम् । कोष्ठमुदरम् ॥ ५७ ॥

हे०--एरण्डतैलगुणानाह--सतिकोषणमीषत्कमीषत्कटुकं च एरण्डमेरण्डफलोद्भवं, सरं-विरोचनं, वर्ध्म-सुर्ध्कवृद्धिः, रुक्शोफौ--शूलश्चयथू तौ च कटयादिगतौ ॥ ५७ ॥

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं रक्तैरंडोद्भवं त्वत्ति ५८

स०--तच्च तीक्ष्णोष्णपिच्छिलं विस्त्रं च भवति । लोहितैरंडतैलं त्वत्तिशयेन तीक्ष्णादियुक्तम् ॥ ५८ ॥

प०--रक्तैरण्डो लोहितैरण्डः तदुद्भवं तैलमतिभृशं तीक्ष्णं तीक्ष्णगुणयुक्तं तथोष्णमुष्णवीर्यं पिच्छिल-मङ्गुलिप्राहि विस्त्रमामगन्धि ॥ ५८ ॥

हे०--रक्तैरण्डतैलगुणानाह--अतिग्रहणादेरण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्धपं तीक्ष्णं कफशुकानिलापहम् । लघु पित्तास्रकृत् कोठकुष्ठाशोत्रणजंतुजित् ५९

स०--सार्धपाणामिदं सार्धपं तैलं कटूष्णं च भवति । तथा तीक्ष्णं कफशुकानिलापहं च । अप-पूर्वद्विंतेरन्धेष्वपि दृश्यत इति डः । तथा च लघु पित्तास्रं च करोति तथा कोठादीन् जयति ॥ ५९ ॥

प०--सार्धपं तैलं, कटु-कटुकरसं, वीर्योष्णं, तीक्ष्णं विकशि तैक्ष्ण्यात् श्लेष्मादीन् नुदति । तथा कफं शुक्रमनिलं च हन्ति । लघु च पित्तास्रं रक्तपित्तं च करोतीति पित्तास्रकृत् । तथा कोठकुष्ठाशोत्रणजन्तून् जयति । कोठः--क्षुद्ररोगे वक्ष्यमाणः । त्रणजन्तवो--त्रणक्रिमयः ॥ ५९ ॥

हे०--सार्धपतैलगुणानाह--पित्तास्रकृत्पित्तकरोष्णं

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलाप

स०--अक्षाणां विभीतकानामिदमाक्षं तैलं दिगुणयुक्तं पित्तानिलहृष ॥ ६० ॥

प०--अक्षस्येदमाक्षं विभीतकं तैलं, स्वारं, केशेभ्यो हितं केश्यं गुरु च, पित्तां पित्तवातघ्नम् ॥ ६० ॥

हे०--विभीतकतैलगुणानाह--आक्षमिति । केशाहतम् ॥ ६० ॥

नात्युष्णं निंबजं तित्तं कृमिकुष्ठकफप्र

स०--निंबोद्भवं तैलमतिशयेनोष्णं न भव तित्तं तथा कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन ॥ ६१ ॥

प०--निम्बजं तैलं-नात्युष्णं किञ्चिदुष्णं तित्तरसं कृमिपित्तकफान् प्रणुदति नाशयति पित्तकफप्रणुन् ॥ ६१ ॥

हे०--निम्बतैलगुणानाह--नात्युष्णमिति । ना ईषदुष्णम् ॥ ६१ ॥

उमाकुसुंभजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृ

स०--अतसीजं कुसुंभजं च तैलमुष्णवीर्यं तथा त्वग्दोषकफपित्तानि करोति ॥ ६२ ॥

प०--उमा--अतसी, कुसुंभं पद्मोत्तराप तज्जन्म तदुद्भवं तैलमुष्णं वीर्यतः । तथा षकफपित्तानि करोति । त्वग्दोषः--कुष्ठम् ।

हे०--अतसीतैलकुसुंभतैलगुणानाह--यत्तुक्तं स "विपाके कटु सक्षारं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ।" इति लितासर्वदोषविषयं पृथग्भूतं तु वायुं हन्त्येव, यदा णादिः--"कौसुम्भं कटु सक्षारं वातघ्नं पित्तलम्" इति ॥ ६२ ॥

स्नेहप्रसंगादिदमप्याह--

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि तावि

स०--वसा तु रूपेण शुद्धमांसस्य स्नेहः धातुः । तौ वातनाशनौ तथा मांसानुगस्वरूपं प्राणितः संबन्धि मांसं तदुद्भवस्य रूपौ । मेदोऽपि

तैलवर्ग इहोक्तः । तथा च संग्रहेऽधिकमप्युक्तम् ।
दन्तीमूलकरक्षोन्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम् । सुवर्चलेऽगुदी-
पीलुशंखिनीनीपसंभवम् । सरलागुरुदेवाह्वंशिशपासार-
जन्म च । तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत् ।
अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् । करंजनित्रजे
तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् । कषायतिक्तकटुकं
सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवरारु-
ष्करोद्भवे । विशेषात्कृमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरोचने । अक्षाति-
मुक्तकाक्षोटनालिकेरमधूकजम् । त्रपुमेर्वाक-
कृष्णान्दश्लेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं वृष्यं
श्लेष्मलं गुरु शीतलम् । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीप-
णीकिंशुकोद्भवम् । तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं
न वरं परम् । वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफ-
प्रदौ । मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।
शाद्वकी शौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा । वसा
श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुंभीरमहिषोद्भवा । काकमद्भुवसा तद्व-
त्कारडोत्था च निन्दिता । शाखादमेदसां छागं हस्तिनं
च वरावरमिति । इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

प०—स्नेहप्रसङ्गेन वसामज्जामेदसां गुणनिर्देशमाह-
वसा तनुमेदोरूपा कथितमांसस्योपरि गतोऽच्छस्नेह-
भाग इति केचित् । तथा—“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः
सा वसा परिकीर्त्यते” इत्यन्ये । मज्जाऽस्थोऽन्त-
र्धातुरस्थानां मध्यवर्ती । तौ वातघ्नौ वातं नाशयतः ।
बलपित्तकफांश्च तथा । मांसानुगतस्वरूपौ च । यस्य
प्राणिनः सम्बन्धिनौ तौ भवतस्तन्मांससदृशस्वरूपौ
विज्ञेयौ शैत्यौष्ण्यादिभिर्गुणैः । तथाच चरकमुनि-
र्विनिर्दिशेत् । तेन आङ्गलादिभेदाभिन्नाया योनेर्यथास्वं
गुणैस्तज्जा वसामज्जा विनिर्दिशेत् । मेदोऽपि ताविव
वसामज्जयोः सदृशफलं विज्ञेयमिति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

हे०—वसामज्जोर्गुणानाह-वसा-मांसस्नेहः, मज्जा-पशु
धातुः, मांसानुगस्वरूपौ यस्य प्राणिनो यौ वसामज्जानौ,
तस्य मांसेन तौ सदृशगुणौ । मेदोगुणमाह-मेदश्चतुर्थो धातुः
ताविव वसामज्जावद्वातघ्नादिगुणकम् । तैलवर्गं स्नेहत्वसा-
म्याद्वसादीनामुक्तिः । संग्रहे तु—“तैलप्रयोगादजरा निर्वि-
कारा जितेन्द्रियाः । आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः
पुरा ॥ दन्तीमूलकरक्षोन्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम् । सुवर्चलेऽगु-

दीपीलुशंखिनीनीपसंभवम् ॥ सरलागुरुदेवाह्वंशिशपासा
रजन्म तु । तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वम्लपित्तकृत् ॥
अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् । करंजनि-
त्रजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटुकं
सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णे तीक्ष्णकटुनी तुवरारुष्करो-
द्भवे ॥ विशेषात्कृमिकुष्ठे तथोर्ध्वाधोविरोचने । अक्षाति-
मुक्तकाक्षोटनालिकेरमधूकजम् ॥ त्रपुमेर्वाकृष्णमाण्ड-
श्लेष्मातकपियालजम् । वातपित्तहरं केदर्यं श्लेष्मलं गुरु
शीतलम् ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।
तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भं परम् ॥ चौद्रकीसीकरी-
पाकहंसजाः कुक्कुटोद्भवाः । वसाः श्रेष्ठाः स्ववर्गेषु कुम्भी-
रमहिषोद्भवाः ॥ काकमद्भुवसातद्वत् कारणडोत्था च
निन्दिता । शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरम् ॥”
इति तैलवर्गः ॥ ६३ ॥

स०—तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मादिगुणसामान्यातैलवर्गादन-
तरं मद्यवर्ग आरभ्यते--

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥
सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
सकषायं स्वरोग्यप्रतिभावर्यकृच्छु ॥
नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ ६४ ॥

स०—सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम् । तुष्टिश्चित्त-
परितोषः पुष्टिः शरीरपोषः ते ददाति जनयति यत्तत्तु-
ष्टिपुष्टिदम् । आतोऽनुपसर्गं कः । तथा ईषन्मधुरतिक्त-
कटुकम् । तथाऽम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम् । तथा
सरम् । तथा सकषायम् । तथा स्वरश्चारोग्यं च प्रतिभा
च वर्णश्च तान् करोति । ननु सर्वाण्येव द्रव्याण्यारो-
ग्यार्थमुपदिश्यन्ते तस्मादारोग्यकृत्त्वं सर्वेषामेव द्रव्याणां
प्राप्तमिति सर्वस्यैवाऽरोग्यकृत्त्वम् । उच्यते ।
युक्तमाह भवान् । किंत्वतिशयस्यापनार्थम् ।
एतन्मद्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः । तथा लघु । तथा
नष्टनिद्रेभ्यो नरेभ्योऽतिनिद्रेभ्यश्च हितम् सर्वमेव मद्यं
प्रभावादिति केचित् । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते यथा सुरादि-
यन्मद्यं श्लेष्मादिवर्धनं तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम्, यच्च माधवा-
दिमद्यं श्लेष्मादिवर्धत् तच्चाऽतिनिद्रेभ्यो हितमिति । तथा

पित्तान्नदूषणम् । कुशेभ्यः स्थूलैभ्यश्च हितम् । सामान्ये-
नाऽपि निर्देशेऽत्राय विशेषो बोध्यः । किञ्चिन्मद्यं कृशाय
हितं किञ्चित्स्थूलायेति । अथवा तैलोक्तन्यायेन
कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम् । तथा रूक्षसूक्ष्मं स्रोतो-
गामि । तथा स्रोतो विशोधयति । तथा वातश्लेष्महरम् ।
युक्त्या पीतं सदेवंगुणं मद्यं भवति । युक्तिस्तु मदात्य-
यनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा । अन्यथाऽयुक्त्या
पीतं सद्द्विषतुल्यं भवति ॥ ६४ ॥

प०--मद्यवर्गस्यारम्भे प्रयोजनं मद्यमारोग्यकरं दीप-
नरोचनादिगुणकलापयुक्तत्वात् । तथा तैलस्य कि-
ञ्चित्साधारणगुणसामान्यात्तैलादनन्तरं सर्वमद्यानां
सामान्यगुणवर्णनार्थमाह--सर्वस्य मद्यस्य सामान्येन
गुणवर्णनमेतत् । दीपयतीति दीपनमग्नेर्दीप्तिकार-
त्वात् । रोचयतीति रोचनं--भक्तादिष्वभिलाषं
जनयति । तीक्ष्णं धातून् विक्रपति सन्धिबन्धान्
विमुञ्चति । उष्णमुष्णवीर्यम् । तुष्टिश्च पुष्टिश्च तुष्टि-
पुष्टी ते ददाति तुष्टिपुष्टिदम् । तुष्टिश्चित्तपरिपोषः ।
पुष्टिः--शरीरपोषः । सस्वादुत्तक्तकटुकं-किञ्चिन्मधुरं,
किञ्चित्तिक्तं, किञ्चित् कटुकम् । अम्लौ पाकरसौ
यस्य तदभ्लपाकरसं, सरं--अदि, सकषायं--किञ्चि-
त्कषायरसयुक्तं तथा स्वरादीनि करोति । स्वरो-
वाकपटुत्वम् । आरोग्यं स्वास्थ्यम् । प्रतिभा--प्राग-
ल्भ्यम् । वर्णः कान्तिमत्त्वम् । तच्च लघु । नष्ट निद्रा
तिनिद्रेभ्यो हितम् । यत् श्लेष्मादिघ्नं माद्यवादिप्रभ-
वाद्वा सर्वं मद्यं हितं, तत्कृशस्थूलहितं पथ्यं
सामान्यनिर्देशात् । किञ्चिन्मद्यं कृशाय हितं, कि-
ञ्चित् स्थूलाय हितम् । न यदेव स्थूलाय हित-
मिति । अथवा आहारादिवशात् संस्कारादिवशात्
द्रव्यप्रभावाद्वा सर्वं मद्यं कृशस्थूलहितं, तथा रूक्षं-
स्नेहरहितम् । तथा सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशितया
तथा स्रोतो विशोधयतीति विशोधनम् ।
श्लेष्मवातमेदोमलैरापूरितानां निर्मलीकरणाद्विवृत्त-
करणाच्च । तच्च युक्त्या पीतम् । वातश्लेष्महरं--वातश्ले-
ष्मघ्नम् । युक्तिः--रोगबलदेशकालादीन् विभज्य तद-
नुरूपं यद्दीयते सा तस्य युक्तिः । तथाच ग्रन्थः--
“आऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥”
तथा--त्रलकालसाल्यप्रकृतिसहायामयवयांसि प्रवि-
भज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः पिबत्यमृतं तदेव

मद्यम् । अन्यथाऽयुक्त्या पीतं सद्द्विषतुल्यं भवति ।
अयुक्तिर्हीनमिध्यातिपानम् । तथाचाग्र्यसंग्रहे--मद्या-
क्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् ॥ ६४ ॥

हे०--अथ मद्यवर्गः । द्राक्षादिसंधानं मद्यमुच्यते ।
उक्तं हि संग्रहे--“द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा व्रीहि-
पञ्चमाः ॥ मद्याकरा यवेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ॥”
इति । तत्र सामान्यमद्यगुणानाह--तुष्टिः--संतोषः,
पाष्टिर्बलवृद्धिः, शरीरवृद्धिः, कृशहितत्वेन लब्ध-
त्वात् स शब्दास्त्रिभिः संबध्यते । प्रतिभा, प्रज्ञानं त्वेकमेव
निद्रां करोति हन्ति चेति विरुद्धम् । मैवं, प्रवृद्धवातो हि
नष्टनिद्रा भवेत् तस्यामवस्थायां वातघ्नत्वाच्चिद्रां करोति,
प्रवृद्धश्लेष्मा चातिनिद्रः तस्यामवस्थायां श्लेष्मघ्नत्वा-
च्चिद्रां हन्ति । कृशस्थूलहितं तैलोक्तन्यायेन युक्त्या पीत-
मेवंविधं वक्ष्यति च । बलकालदेशात्साल्यप्रकृतिसहाया-
मयवयांसि प्राविभज्य तदनुरूपं यः पिबति ततः पिब-
त्यमृतमिति ॥ ६४ ॥

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥

स०--नवं किञ्चित्कालातिक्रांतं तन्मद्यं गुरु त्रिदोष-
करं च भवति । नवमनतीतसंवत्सरमित्येके । जीर्णं
पुराणं बहुकालातिक्रांतमतो नवादन्यथा लघु दोषहरं
चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प०--तत्सर्वं मद्यं--नवं गुरुदोषकरं दोषप्रकोप-
णमिति यावत् । किञ्चित्कालातिक्रान्तं नवम् ।
अनतीतसवत्सरमित्येके । जीर्णं--पुराणं वर्णरसग-
न्धोपपन्नं सर्वं मद्यम् । अतः पूर्वोक्तान्मद्यान्नवात्सव-
स्कादन्यथा विपरीतं लघु दोषशमनं च भवेत् ।
किन्तु पित्तकरं वातश्लेष्मघ्नं चेति पूर्वं
निर्दिष्टम् ॥ ६५ ॥

हे०--नवमद्यगुणानाह--तन्मद्यं नवं तत्कालनिष्पन्नं, गुरु-
त्वदोषजननाभ्यां लघुत्ववातश्लेष्महरत्वे वाच्यते । पुराण-
मद्यगुणानाह--जीर्णं--चिरकालनिष्पन्नम् अतोऽन्यथा नवा-
द्विपरीतं लघु वातकफहरं चेत्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन--
“स्फुटस्रोतकरं जीर्णं लघु वातकफापहम्” इति ॥ ६५ ॥

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।

नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥

स०--तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम् । उष्णो
विहारहारादिक उपचारो यस्य स एवं तेनान विरिक्ते-

स्यादि । कृतविरेचनेन न पेयं दोषासाम्यादिति भावः । क्षुधातेन न पेयम् । तथाऽतितीक्ष्णमतिमृदु च मद्यं न पेयम् । अल्पसंभारमिति । यथावता संभारेण लोक-प्रसिद्धेन संधीयते सुरादि तत्र तदपेक्षया चाल्पसंभारं न पेयम् । तथा कल्मषमस्वच्छं च न पेयम् ॥ ६६ ॥

प०—तच्च मद्यमुष्णोपचारेण—न पेयं न पातव्यम् । उपचारः क्रिया सा चाहारविहाररूपा । उष्णेनाहारेणोष्णे च काले प्रीप्मास्थे उष्णेनातपादिनार्तेन पुरुषेण न पेयम् । तथा विरिक्तेन कृतविरेचनेन क्षुधातेन बुभुक्षितेन न पेयम् । गुल्मोदराशांशप्रहणीदोषस्था साऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते तथा नात्यर्थं मृदु मध्यं पेयं तथाऽल्पसंभारम् अल्पेन संभारेण द्राक्षेक्षुप्रभृतिना कृतं वावता लोकप्रसिद्धेन संभारेण सन्धीयते तदपेक्षया चाल्पसंभारं तथा कल्मषं पांशुशर्करादिभिर्भुक्तं न पेयम् ॥ ६६ ॥

हे०—मद्यपानं नियच्छति—उष्णोपचारेण—उष्णमाहारं दूर्घसन्तापादिकं वा मेघमानेन, विरिक्तैः कृतविरेचनैः, क्षुधातुरैरतिक्षुधितैः अत्यर्थं तीक्ष्णमतितीव्रमद्यम् अत्यर्थं मृदु—मदानुत्पादकम् अल्पसंभारमसम्पूर्णकारणसामग्रीकं, कल्मषं मलिनम् ॥ ६६ ॥

अधुना मद्यविशेषानाह—

गुल्मोदराशांशप्रहणीशांपहत् स्नेहनी गुरुः ।
सुराऽनिलघ्नी मेदाऽमृक्स्तन्यमृत्त्रकफावहा ६७ ॥

स०—सुरा गुल्मादिहृद्भवति । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । तथा गुरुर्वातनाशिनी च । तथा मेदश्चासृक् च स्तन्यं च मूत्रं च कफश्च तानावहति ॥ ६७ ॥

प०—सुरा—शालिपिष्टेन कृता तस्या इमे गुणाः । सुरा गुल्मादीन् हरति । शोषो—राजयक्ष्मा । तथा स्नेहयतीति स्नेहनी । गुरुः, अनिलघ्नी—वातशमनी, तथा मेदःप्रभृतीन्यावहति प्रापयति जनयतीत्यर्थः । स्तन्यं—स्त्रीक्षीरम् ॥ ६७ ॥

हे०—सुरागुणमाह—शालिपिष्टकृतं मद्यं सुरा स्नेहनी—देहस्निग्धत्वकृतं । मेदःप्रभृतीनावहति करोतीति ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च ।
शूलकासवमिश्वाविबंधाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

स०—एवं वारुणी प्रसन्ना । त एव भुरोक्ता गुणा यस्याः सा तद्गुणा । सुरासमगुणेत्यर्थः । तथा हृद-याय हिता हृद्या । तथा लघुतीक्ष्णा च । शूलादीन्नि-हन्ति च । विबंधः श्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवहनम् । जगलमेदकवक्कसानां मृतरामनुपयोगित्वाद्गुणा नेहोक्ताः संग्रहे तूक्ता एव । यथा—जगलः पाचनो ग्राही रूक्ष-स्तद्वच्च मेदकः । वक्कसो हृतसारत्वाद्द्विष्टभी दोषकोपनः । वारुण्या अधोभागो घनो जगलः । जगलस्याधोभागो मेदकः । पानीयेन मद्यकल्मषपीडनोत्पन्नो वक्कसः ॥ ६८ ॥

प०—सुराया अच्छ उपरिष्ठान्मण्डो वारुणी प्रसन्नेत्युच्यते । तथा च आगमः—“प्रसन्ना वारुणी हृद्या परिच्छुन्भदिश यथा ॥ कादृश्वरी घनसुरा तदर्थे जगलः स्मृतः । ” तदर्थेऽधोभागो घनो जगलः सा वारुणी, तद्गुणा पूर्वस्या घनायाः सुराया ये गुणास्ते सर्वे प्रसन्नाया अपि विज्ञेयाः । तथा हृद्या—हृदयाय हिता । लघ्वी तीक्ष्णा च श्रेष्ममेदःप्रभृ-तीन् क्षिपति निहन्ति विनाशयति । तथा शूला-दीन् निहन्ति—विनाशयति । विबन्धः—श्रोतसामुप-लेपेन दोषादीनामवहनम् ॥ ६८ ॥

हे०—तथा वारुणीगुणानाह—वारुणी श्वेतसुरा, सा च श्वेत-पुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते । तद्गुणा सुरा-वृत्त्या । विबंधो—वातरोधः । आध्मानमुदरापूरः वारुण्यच्छ-सुरेति क्वचित् । तत्र तस्याः कफघ्नत्वात् । उक्तं हि भुश्रुतेन “प्रसन्ना कफवाताशांविबंधानाहनाशिनी ॥” इति ॥ ६८ ॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ।
व्रजे पांडुमये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
(विष्टग्भिनी यवसुरा गुर्वारुक्षा त्रिदोषला)

स०—विभीतकानामिषं वैभीतकी नातितीव्रो मदो यस्याः सैवम् । तीव्रमदं न जनयतीत्यर्थः । लघ्वी तथा पथ्या । व्रगादिषु चात्यर्थमन्यमद्यवन्न विरुध्यते ॥ ६९ ॥

प०--विभीतकानामियं वैभीतकी सुरा, सा च नातितीव्रमदा नात्यर्थं मदं करोति । तथा लघ्वी न गुरुः । पथ्या--दोषघ्नी, तथा व्रणे, पाण्डुरोगे, कुष्ठे च नात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

हे०--वैभीतकीगुणानाह--विभीतकवल्कलयुक्तशालिपि-
ष्टकृता वैभीतकी सुरा-नातितीव्रमदा मध्यमदा पथ्या
स्वस्थहिता । यवसुरागुणमाह--यवपिष्टकृतं मद्यं
यवसुरा ॥ ६९ ॥

यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥
हंति गुल्मकृमिप्लीहान् कफायकटुवातलः ७० ॥

स०--अरिष्टोऽपि यैर्द्रव्यैः सिद्धः स तद्गुणाननु-
गच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः। तंत्रांतरे
चोक्तम्--मद्यकराधिकद्रव्यं मदिराद्यात्मकं ततः । यथा-
द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः इति । ग्रहण्यादि-
कांश्च रोगान् हंति । तथा कफायः कटुश्चासौ वातलश्च
स एवम् । लक्षणं चास्य प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

प०--अरिष्टो--द्रव्यसंयोगसंस्कारकाथविधिना
कृतः । स च यैर्द्रव्यैर्निष्काभ्य संधीयते आसुत्यया
क्रियते तेषां ये गुणास्ताननुकरोति अनुगच्छति
तद्गुणो भवतीत्यर्थः । सर्वमद्यगुणाधिकः--सर्वैर्दीपना-
द्यैर्मद्यगुणैरधिकः । तथा ग्रहण्यादिकांश्च रोगान्
हन्ति--नाशयति । प्लीहा वामपार्श्ववर्ती । स चारि-
ष्टो रसतः कफायः कटुश्च तथा वातलो
वातकारी च ॥ ७० ॥

हे०--अरिष्टगुणानाह--औषधयुक्तैर्मद्यकरैः कृतं मद्यमा-
सवः। स एव कथितौषधेररिष्टः । यथा-द्रव्यगुण औषधगर्भ-
त्वात् सर्वेषु मद्येष्वधिकगुणः । शोषो-राजयक्ष्मा । कफाय-
कटुश्चासौ वातलश्च। कफायकटुः सन् वातल इत्यर्थः। अम्ला-
दिरसस्तु वातघ्न इत्यर्थः । यथोक्तं सुश्रुतेन--“अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । दीपनः कफवा-
तघ्नः सरः पित्तावरोधनः ॥” इति ॥ ७० ॥

मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
अल्पपित्तानिलं पांडुमेहार्शःकृमिनाशनम् ७१ ॥

स०--मार्द्वीकं द्राक्षासोद्भवं लेखनत्वादियुक्तम् ।
तथाऽल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम् । अन्यमद्यापेक्षया-

ऽल्पतरौ करोतीत्यर्थः । तथा पाण्ड्वादिनाशनम् ।
विलिखत्यतितैक्षण्याद्यद्वातुस्तलेखनं मतम् ॥ ७१ ॥

प०--मृद्वीकाया इदं मार्द्वीकं--मृद्वीकारसोद्भवं
मद्यं सर्वदा पेयम् । तच्च लेखनं--विकर्षणम् । अति-
तैक्षण्यात् श्लेष्मादीनपनुदति । तथा हृद्यं हृदयाय
प्रियम् । नात्युष्णं न किञ्चित्तथा रसतो मधुरम् ।
तथा सरं--भेदि । तथा अल्पपित्तानिलमल्पौ पित्ता-
निलौ यस्य तत्तथा । अन्यमद्यापेक्षयाऽल्पौ करोति।
तथा पाण्डुमेहार्शःकृमिन् नाशयति ॥ ७१ ॥

हे०--मार्द्वीकगुणानाह । मार्द्वीकन्द्राक्षाकृतं मद्यं लेखनं
लीनमलोत्खननम् । अल्पपित्तानलकरम् ॥ ७१ ॥

अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ७२ ॥

स०--खार्जूरं मद्यमस्मान्मार्द्वीकादल्पांतरगुणम् ।
अल्पांतराः किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम् । तथा
वातलं गुरु च । द्राक्षा मद्यं चान्यत्रोक्तम् । यथा ।
शुष्कद्राक्षांबुसंभूतो विशदो रोचनो हिमः । द्राक्षा-
सवो मधुसमो बृंहणो भृशदीपन इति ॥ ७२ ॥

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ७३

स०--शार्करः शर्करासंबन्धी मद्यविशेषः सुरभिः
सुगंधिर्भवति । तथा स्वादुश्च हृद्यश्च स्वादुहृद्यः । तथा
नातिमदो लघुश्च भवति ॥ ७३ ॥

सृष्टमूत्रशकृद्घातो गौडस्तर्पणदीपनः ७४ ॥

स०--गुडसंबन्धी गौडः सृष्टमूत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः ।
तथा तर्पणश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः ॥ ७४ ॥

प०--गुडेन कृतो मद्यविशेषो गौडः, स च सृष्टमूत्रश-
कृद्घातो भवति उत्सृष्टमूत्रपुरीषानलः । तथा तर्पणो-
धातुं तर्पयति, दीपनोऽग्निदीपनः ॥ ७४ ॥

हे०--अन्यमद्यापेक्षया गौडगुणानाह--गुडकृतं मद्यं
गौडः । सृष्टाः प्रवर्तिताः मूत्रादयो येन स तथा तर्पण-
स्त्वृत्तिजनकः ॥ ७४ ॥

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ७५ ॥

स०--सीधुः वातपित्तकरस्तथा स्नेहविकारान् तथा
श्लेष्मविकारांश्च हंति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वित्यत्र चतुर्विधस्य

नियमस्य प्राथिकत्वात् किप् । सीधुरपकेक्षुरसकृतः
पकेक्षुरसकृतश्च ॥ ७५ ॥

प०-सीधुर्मद्यविशेषः । इक्षुरसेन पक्वापकेन
सम्भवति । तथाचागमः । “सीधुस्त्विक्षुरसेन
तु ।” आगमेन शीतरसपक्वाख्यः क्वथितेन तु
स च वातपित्ते करोति । स्नेहविकारान् श्लेष्म-
विकारांश्च हन्तीति स्नेहविकारहा ॥ ७५ ॥

हे०-सीधुगुणमाह-इक्षुरसकृतं मद्यं सीधुः । स्नेहविका-
रान् स्नेहव्यापदः श्लेष्मविकारांश्च हन्तीति तथा स च
सीधुर्द्विविधः-शीतरसः पक्करसश्च । अपक्वेनेक्षुरसेन कृतः
शीतरसः, पक्वेन पक्करसः ॥ ७५ ॥

मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्करसो वरः॥७६ ॥

स०-तत्र सीधोर्मध्ये पक्करसो मेदःशोफोदरार्शासि
हन्ति । मेदःशोफोदरार्शोघ्न इत्यमनुष्यकर्तृके चेति
टक् ॥ ७६ ॥

प०-तथा मेदःशोफोदरार्शासि हन्ति विनाश-
यति । तत्र तयोर्द्वयोर्सीधोर्मध्ये पक्करसः साधुः
वरः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

हे०-तयोर्मध्ये पक्करसः श्रेष्ठः ॥ ७६ ॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ७७

स०-मध्वासवो माक्षिकेण संधीयते माधवाख्यो
मद्यविशेषश्छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्चाअष्टांगसंग्रहे तु
सुरासवादयो गदिताः । तथा चापठत् । सुरासवस्ती-
त्रमदः स्वादुतीक्ष्णोऽनिलापहः । मैरेयो मधुरो वृष्यः
सरः संतर्पणो गुरुः । तत्र मधुनैव सुरासंधानेन या
क्रियते तां सुरासवमाहुः ॥ ७७ ॥

प०-मध्वासवो-माक्षिकधातुक्यादिभिः क्रियते
माधवापरपर्यायः । स च छेदी-भिनत्ति, श्लेष्म-
मेदःप्रभृतीस्तच्छीलस्तीक्ष्णो विकपन् धातून् सन्धि-
बन्धान् विमुञ्चति । तथा प्रमेहपीनसकासा-
ञ्जयति ॥ ७७ ॥

हे०-मध्वासवगुणानाह-मधुकृतं मद्यं मध्वासवः,
आसवशब्दो मद्यमात्रवचनः । छेदी-संहतकफादिवि-

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुहृत्कृमिनाशनम् ॥७८॥

स०-शुक्तं रक्तपित्तकफान् क्लेदयति । तथा
वातानुलोमनं वातमनुलोमयति मार्गान्तरेभ्यस्तमानीय
स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति तद्वातानुलोमनम् । अतिशये-
नोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं तथा हृद्यं तथाऽतिशयेन रुचिकरं
तथा दीपनं तथा शिशिरः स्पर्शो यस्य तदेवं तथा
पाण्ड्वादिघ्नम् ॥ ७८ ॥

प०-शुक्तं-शुक्ताख्यं मद्यमेवंगुणं भवति । सर्वं
मद्यं प्रायेण पंचरसमपि कालान्तरेण यदा तस्य
सन्धितस्य चत्वारो रसा मधुरादयो विनिवर्त्यन्ते ।
अम्ल एकः सुतरामभिवर्धते । तथा शुक्तसंज्ञामासा-
दयति । अतएवाम्लपाकरसमिति सर्वं मद्यं निर्दिष्टं
शुक्तमाहुः । सर्वं मद्यं कालान्तरेणात्यर्थमम्लीभूतं
शुक्तमुच्यते इत्यागमः । तच्च रक्तपित्तकफोत्क्लेदि
तेषामुत्क्लेदः स्वस्थानान् च्यावनं व्यस्तसमस्तानां
रक्तपित्तकफानामुत्क्लेदं करोति रक्तपित्तकफोत्क्लेदि
तथा वातमनुलोमयति वातानुलोमनम् । अनुलो-
म्यतेऽनेनेति वा । मार्गान्तरेभ्यो वातमानीय स्वमा-
र्गप्रतिपन्नं करोति । वातानुलोमनं वातसात्म्यकरमि-
त्यर्थः । तच्च भृशमत्यर्थं तीक्ष्णमुष्णं रूक्षमम्लं च ।
तथा साधु हृद्यं तथा रुचिं करोतीति रुचिकरं तथा
सरं-भेदि दीपयतीति दीपनमभिसन्व्युक्षकम् । तथा
शिशिरस्पर्शं शिशिरः स्पर्शो यस्य तत्तथा । तथा पाण्डु-
रोगहृत्-पाण्डुरोगं हरति तथा कृमीन् नाशय-
तीति कृमिनाशनम् ॥ ७८ ॥

हे०-मद्यवर्गं संधानसामान्यात् शुक्तादीन्याह-तत्र
शुक्तगुणानाह-शुक्तं कंदादिंसंधानम् । उक्तं हि “कन्दमूलफ-
लादीनि सहेहलवणानि तु । यत्र द्रवेऽभिपूयन्ते तच्छुक्त-
मिति कथ्यते ॥ गुडस्त्विक्षुरसो मद्यं मार्द्वीकं च द्रवे
यदा ॥ गुडेषु मद्यमार्द्वीकरूक्तानि स्युस्तदा क्रमात् ॥”
इति । यत्तुक्तं वृन्देन-“यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुड-
क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सूक्तं चुक्रं तदु-
च्यते ॥” इति । तच्छुक्तविशेषलक्षणं रक्तादीन् क्लेदय-
त्यातिद्रवीकरोतीति तत्तथा । शिशिरस्पर्शं स्पर्शं शीतं,

गुडक्षुमद्यमाद्रीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥७९ ॥

म०--गुडादिभवं शुक्तं यथोत्तरं लघु यद्यदुत्तरं तत्तल्लघु । गुडकृताच्छुक्तादिक्षुशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तान्मद्यशुक्तं लघु । मद्यशुक्तान्माद्रीकं शुक्तं लघु भवति ॥ ७९ ॥

प०--चतुर्णां गुडादीनां सम्बन्धि यत् शुक्तं तत् यथोत्तरं लघु विज्ञेयम् । यत् यस्योत्तरं यथोत्तरम् । यद्यदुत्तरं तत्र लघु तद्यथा गौडशुक्तादिक्षुशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तान्मद्यशुक्तं लघु मद्यशुक्तान्माध्वी (द्वी) कशुक्तं लघु ॥ ७९ ॥

हे०--गुडशुक्तादीनां लघुतारतम्यमाह--यथोत्तरं लघु । गुडशुक्तादिक्षुशुक्तं लघु ततो मद्यशुक्तं ततो माध्वीकशुक्तमिति । मद्यं माध्वीकादन्यत् ॥ ७९ ॥

कन्दमूलफलाद्यं च तद्विद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ॥८० ॥

स०--कंदादि तदाऽऽसुतं गुडशुक्तादिसुतं तद्विद्विद्यात् । तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात् । शुक्तेनात्युत्कृष्टशक्तिना परित्यज्य निजं स्वभावं वशीकृत्याऽऽत्मरूपतां नीयत इत्यर्थः । आद्यग्रहणात्काण्डत्वक्पत्रादिपरिग्रहः । तेन काण्डाद्यपि तथैव वेद्यम् ॥ ८० ॥

प०--तत्र तेषु शुक्तेषु आसुतं कन्दमूलफलाद्यं तद्विद्विद्यात् । तेन तुल्यं तद्वत् । शुक्तेनात्युष्णवर्षिणं प्रकृष्टशक्तिना कन्दद्विद्विद्यात्तदाऽऽसुतं जानीयादित्यर्थः । आदिग्रहणात् स्वक्पत्रादीनां परिग्रहः ॥ ८० ॥

हे०--शुक्तवत्कन्दादिगुणानाह--आद्यशब्दाच्च काण्डादीनि तद्वच्छुक्ततुल्यं गुणं तदाऽऽसुतं तास्मिन् शुक्ते आसुतं चिरकालस्थितं कन्दादीनां पृथग्योगाद्द्रवत्वेऽपि प्रासङ्गिकमत्र कथनम् ॥ ८० ॥

अम्लत्वरोचनादिगुणतुल्यत्वादन्वदपि शांडाक्यादिकमाह—

शांडाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।

स०--मूलकसर्पपशुकानि कथितामुतानि कालजीरकराजिकामु भावितान्पम्लतीक्ष्णानि शांडाकीशब्देनोच्यन्ते । सा दध्वन्निपये प्रसिद्धा । सा चान्यच्चानुक्तमप्यासुतं कालेनाम्लमम्लीभूतं नतु स्वयाम्ल्यमा-

पाद्यम् । अनेनैव हेतुना सुतरां तत्संस्कारतामधिकरोतीति । तच्च रोचनं लघु भवति ॥ ८१ ॥

प०--शाण्डाकी शाखाद्यासुत्य क्रियते सा रोचनी, लघ्वी च । तथान्यत् कन्दमूलफलादि कालेनाम्लीभूतं रोचनं रुच्यं, लघु च । तेन तदुभयं रोचनं रुचिकरम् ॥ ८१ ॥

हे०--शुक्तेतरसंधानगुणानाह--शाकमुद्रादिवटकसंधानं शाण्डाकी, उक्तं च--“शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्रादिवटकैः कृता । तथा मूलकच्छेदसंधानं शांडाकी स्याद्बहुद्रवा ॥” इति । अन्यच्छुक्तशाण्डाकीभ्यामितरत् तच्च पिण्याकादिकृतं कालाम्लं कालेन चिरकालवस्थेनाम्लं, तदुभयं रोचनं लघु च ॥ ८१ ॥

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् । शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥८२ ॥ (गण्डूषधारणात् हृत्कमलदौर्गन्ध्यशोषजित्)

स०--धान्याम्लं कांजिकं भेदि तीक्ष्णं तथोष्णवीर्यं तथा पित्तकृत् स्वभावाच्च स्पर्शशीतलम् । व्याथामादिना श्रान्तत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेवोपश्रान्तत्वं क्लमः । तौ हरति । तथा रुच्यं दीपनं च । बस्तिशूलं च जयति । तथा आस्थापने निरूहे शस्तम् । तथा लघु वातकफापहं च । हन्तेरस्येष्वपि दृश्यता इति डः । धान्याम्लं तंदुलकंडनादिकृतं सौवीरकतुषो-दकौर्वितुषैः सतुषैश्च यवैः क्रमात्कृतं तद्विद्विद्यात् ॥ ८२ ॥

प०--धान्याम्लं--कांजिकं तस्य किञ्चिन्मद्यारि-ष्टासंवादिसामान्यादिह वर्गं निर्देशः । यथा मद्यानि संभृत्य सम्भारं क्रियन्ते तद्वदेव तदपि किञ्चा-म्लभूयस्त्वेन मद्यवत् स्पर्शशीत्यं तच्च भेदि सरम् । तथा चागमः--“भेदि तत् पिण्डितान् भावान् शकृदाद्यान् भिनत्ति यत् । क्षिपरीतमसो ग्राहि तच्च स्तम्भ-नमुच्यते ।” तीक्ष्णं श्लेष्मादीन् हिनस्ति पित्तं करोतीति पित्तकृत् । स्पर्शनं शीतलं शरीरे बाहिः परिषेकेण दाहमपहरति । व्याथामादिना श्रान्तत्वं श्रमः । निर्व्यायामादेव श्रान्तत्वं क्लमः । तौ हर-

तीति श्रमकलमहरम् । रुच्यं रोचनशीलम् । उत्पन्न-
स्यारोचकस्य निर्घातकरत्वात् । दीपनमग्नेः । वस्ति-
शूलं नुदति प्रैरयति नाशयति वस्तिशूलनुत् । तथा-
ऽऽस्थापने शस्तं हितम् । आस्थापनं—वातविकारेषु
नेत्रपुटकेन द्रवद्रव्याणां क्वाथादीनां गुदे प्रतिनि-
धानं तच्च वक्ष्यमाणं वस्तिविधौ । हृद्यं—हृदयप्रि-
यम् । लघु च वातकफापहं वातकफघ्नम् ॥ ८२ ॥

हे०—काञ्जिकगुणानाह—धान्याभ्लं काञ्जिकं, भेदि-सरम्,
आस्थापने—निरुहे ॥ ८२ ॥

मधवत्तीक्ष्णोष्णादियुक्तत्वाद्गोमूत्रादिगुणानप्याह—

मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वेषूखरोद्भवम् ।
पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥
कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ।
गुल्माऽरुचिविष्विष्विष्विकुष्ठाशांसि जयेत्लघु ८३ ॥

स०—मूत्रं गोऽजादिभवं पित्तलादिगुणयुक्तं तथा
लवणोऽनुरसः स्वल्पो यस्य तदेवम् । तथा कृम्यादीन्
जयेत् । लघु च । गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्रा-
धान्यं ज्ञेयम् । संग्रहे तु विशेषांतरमप्युक्तम् । श्वास-
कासहरं छागं पूरणाकर्णशूलजित् । दद्यात्क्षये
क्विलासे च गजवाजिसमुद्भवम् । हंत्युन्मादमपस्मार-
कृमीन्मेहं तु रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं
शक्यत् । पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनां कफवातजित् ।
तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहमिति ॥ ८३ ॥

प०—गोमूत्रादेर्मूत्रस्याष्टविधस्येह निर्देशो मधव-
त्तीक्ष्णोष्णगुणभूयस्त्वात्तच्चषाष्टप्रकारं पित्तलं पित्त-
कारि तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णं च लवणोऽनुरसो यस्य
तल्लवणानुरसम् । अनुरसो—रसस्य यः पश्चाद्भवति
सचाव्यक्तो व्यक्तो वा किञ्चिदन्ते च । तथाच
वक्ष्यति । तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः । अव्यक्तोऽनुरसः
किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेक्षते । तथा रसतस्तत्कटु-
कृम्यादींश्च जयेत् लघु च भवति ॥ ८३ ॥

हे०—मूत्रगुणानाह—माहिपीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो महि-
ष्यानां स्त्रीणां, गजादीनां पुंसां मूत्रं ग्राह्यमिति ज्ञापनार्थं
मूत्रस्य तीक्ष्णोष्णत्वादिसामान्यमद्यवर्गं निर्देशः । संग्रहे
“जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्रज्ज मेचकः । यकसो
हृतमारत्वाद्रिष्टंभी दोषकोपनः ॥ कोहली बृहणी गुर्वी

श्लेष्मलस्तु मधूलकः । माद्रीकाह्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं
गुरु ॥ शार्करं सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।
सुरासवस्तीव्रमदः स्वादुस्तौक्ष्णोऽनिलापहः ॥ भरेयो म-
धुरो वृष्यः सरः संतपणो गुरुः । धातुक्यमियुतो जीर्णो हृक्षो
रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ।
माद्रीकसदृशः प्रोक्तो मृद्रीकेशुरसासवः ॥ समासादा-
सवो हृद्यो वातलः स्वीपधानुगः । दीरने पाचनं भेदि-
तेषु गोमूत्रमुत्तमम् ॥ धागकामहरं छागं पूरणाक-
र्णशूलजित् । दद्यात्क्षारे कियाम च गजवा-
जिसमुद्भवम् ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेह
च रासभम् । कषायतिक्तमेतेषां हिध्मश्वासहरं
शक्यत् ॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनाकफवातजित् ।
तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहम् ॥ ” इति ॥ इति
मद्यमूत्रवर्गः ॥ ८३ ॥

तायक्षीरंभुतैलानां वर्गेर्मद्यस्य च क्रमात् ।
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥

स०—इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण तोयादीनां वर्गैः
क्रमानतिक्रमेण द्रव्याणामेकदेशो यथास्थूलमवमुदाहृत
उक्तः ॥ ८४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगमुन्दरा-
ख्यायां पंचमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प०—तोयादीनां द्रव्याणां वर्गैः—संघैः क्रमान् परि-
पाटयथोद्देशनिर्देशेन एकदेशावयवो लेशो न साक-
ल्येन सकलद्रव्याणां समूह उदाहृतः कथितः, इत्य-
नन्तरोक्तेन प्रकारेण यथास्थूलं स्थूलमनतिक्रम्य
स्थूलदृष्ट्या ह्यनन्ताः सम्भवन्ति । अतो लेशोक्तिः
कृतेति भद्रम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थिच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽध्यायः पञ्चमः ।

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति । एकदेशग्रहणं द्रव-
द्रव्यव्यक्तीनामानन्त्यत्वेन कास्त्वेन धक्तुमशक्यत्वात्
यथास्थूलमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । यावन्त्यः
स्थूलाः प्रसिद्धा व्यक्तयस्तावत्यः सर्वा उक्ता इत्यर्थः ८४ ॥
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने द्रवद्रव्यप्रकरणं
सामस्थेन निरूपितम् ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अन्नविधौ प्रकृतेऽल्पवक्तव्यत्वात्पूर्वं द्रवद्रव्यमभिधा-
यान्नं वक्ति—

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अन्नस्य स्वरूपं स्वभावो रसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणकर्मादि तस्य विज्ञानमवगमस्तस्मै हितोऽध्या-
योऽन्नस्वरूपविज्ञानीयस्तं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववद्व्या-
ख्येयम् । द्रव्यशब्दश्चाप्रयुक्तोऽप्यर्थस्य गमक इत्यन्नद्र-
व्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम् । तथाहि पूर्वस्मिन्न-
ध्याये मंदमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । आचार्या
हि वैचित्र्येण ग्रंथरचनां विदधति । तत्र प्राक् स्वरू-
पशब्दो न निर्दिष्ट इह च द्रव्यशब्दः । अथ चोभय-
मप्रयुक्तमपि गम्यते मध्यलोपाख्यया च । अद्यते यत्त-
दन्नं धान्यमांसादि । धान्यं च द्विधा शूकशिबीभेदेन ।
तत्र प्राधान्याच्छूकधान्यस्य पूर्वमुपन्यासः । प्राधान्यं
चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात् । शिबीधान्यस्य तु तद्व्यं-
जनत्वेन स्वलोपयोगित्वात्प्रायेणापथ्यत्वाच्चाऽप्रा-
धान्यम् ॥ १ ॥

प०—अयमस्य सम्बन्धः । आदिकाले भगवान्
लोकान् सिस्तुः पूर्वं मद्यमेवासृजन् । ततोऽनन्त-
रमन्नं ततः प्रजा एवमतोऽनन्तरमन्नस्वरूपविज्ञा-
नीयोऽध्याय आरभ्यते । अन्नस्वरूपं संस्कृतमसं-
स्कृतं, तस्य रसवीर्यविपाकप्रभावगुणकर्मादि तस्य
विज्ञानमवबोधः तस्मै हितोऽध्यायस्तमन्नं च यद्-
द्यते धान्यमांसादि, धान्यं द्विधा-शूकज-शिबीधान्य-
भेदेन । तत्रापि प्राधान्यात् शूकधान्यस्याग्रे निर्देशः ।
प्राधान्यं च तस्य भूयस्त्वेनोपयोगात् ॥ १ ॥

हे०—अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते—यतः पूर्वाध्याये द्रव आहार उक्तः । इह
त्वद्रव इति । तच्चान्नशब्दवाच्यः, अतएवायमन्नस्वरूप-
विज्ञानीयः । तत्र समवर्गाः, वक्ष्यति हि—“ शूकशिबी-
जपक्वान्मांसांसाकफलीषधैः । वर्गितैरन्नैश्चोऽथमुक्तो
निर्व्योपयोगिकः ॥” इति । तत्रादौ शूकधान्यवर्गः । तत्रादौ
शालयः ॥ १ ॥

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
सारामुखो दीर्घशूकां रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥
(पौण्डुकः पुण्डरीकश्च प्रमोदो गौरशालयः ।
जाङ्गलो हव्यवालाक्षः कर्दमः शीतभीरुका ॥)
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या वृद्धाल्पवर्चसः ॥
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।
शूकजेषु ॥ २ ॥

स०—तत्र रक्तशालिमहाशाली सुप्रथितावैव ।
कलमो मगधादिषु प्रसिद्धः । स एव महातंडुल इति
काश्मीरेषु । तूर्णकश्च तत्रैव आजव इति प्रसिद्धः ।
शकुनाहतो यो मगधेषु बुद्रोत्पादकाल उत्तरकुरुभ्यो
हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्तरं
गतः । अत एव शकुनाहत इत्यन्वर्थाऽस्य संज्ञा । सागा-
मुखः कृष्णशूकः । शुकलाकारो दीर्घशूकः । रोध्रशूको
रोध्रपुष्पाकारशूकः । सुगंधको गंधशालिसंज्ञया जालंधर-
मगधादिषु ख्यातो देवशालिरित्यपरनामा । एवं पतं-
गादयो नानादेशेषु कर्षकादिभ्योऽवधार्याः । शूके-
जाताः शूकजास्तेषु मध्ये रक्ताद्यास्तपनीयांता अन्ये
च ये शालयः शुभा रक्तादिसदृशास्ते सर्वे स्वादुपाक-
रसत्वादियुक्ताः । बद्धं प्रथितमल्पं च वर्चः पुरीषं
कुर्वतीति बद्धाल्पवर्चसस्त एवम् । कारणे कार्योप-
चारादुक्ताः । कषायोऽन्नरसो येषां त एवम् । पथ्याः
स्वभावेनैव हिताः । तथा लघवो मूत्रकारिणः
शीतवीर्याश्च ॥ २ ॥

प०—शिबीधान्यस्य तु सूपादिना तद्व्यञ्जनस्वेन
स्वलोपयोगित्वात्प्राधान्यमित्याह-अन्येभ्यः शालि-
भ्यो रक्तशाल्यादीनां श्रेष्ठत्वात् प्रथममभिधानम् ।
रक्ताद्यास्तपनीयान्ताः । शालयः । अन्ये च तत्स-
दृशाः शुभाः शालयः । ते सर्वे स्वादुपाकरसाः

१ “रक्तशालिर्वरस्तेषु वल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ण्यः शुकलस्तुड्वरापहः ॥ विषवणश्वा-
सकासदाहचुद्रहिपुष्टिदः । तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो मह
दादयः ॥” (भा. प्र.) “ रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या
मूत्ररोगहा । महाशालिर्गुर्हृष्या चक्षुष्या वलवर्धिनी ॥”
इति हारीतः ।

२ कोष्ठकान्तर्गतोऽत्राधिकः पाठो दृश्यते ।

मधुरविपाका मधुररसाश्च । स्निग्धास्तथा वृष्याः
शुक्लाः । बद्धं प्रथितमल्पं च वर्चः पुरीषं कुर्वन्ति
ये ते बद्धाल्पवर्चसः । कषायोऽन्नरसो येषां ते
कषायानुरसाः । पथ्या-हितास्तथा लघ्वो लघुगुण-
युक्ताः । भूत्रला-भूत्रजनकाः । हिमाः शीतवीर्याः ।
तत्र तेषु शूकजेषु मध्ये ॥ २ ॥

हे०-तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह-रक्ताद्यो देशभेदेन
स्वनामप्रसिद्धाः । शुभा निर्दाषाः, बद्धाल्पवर्चसः-बद्धं
पिण्डीकृतम्, अल्पं स्तीकं, वर्चः पुरीषं, येभ्यस्ते तथा ।
नत्विह शाल्यो मधुरपाका उक्ताः । सुश्रुतेन-“ मधुरा
वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । ” इति विरोधः, लघु-
पाकत्वमेव हि कद्रुपाकत्वं मैवं, रसवदविरोधः, पाको रस-
विशेषः । रसाः पुनरेकस्मिन् द्रव्ये बहवोऽनुभूयन्ते ।
रक्तशालिगुणानाह-तत्र तेषु-रक्तशालिषु मध्ये, रक्तो-रक्त-
शालिः, शूकजेषु ॥ २ ॥

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

स०-तत्र तेषु महाशालिकलमादिषु मध्ये रक्तो
रक्तशालिसंज्ञो वरस्तृष्णादींश्च दोषानिहन्ति । अस्य च
प्रागुपादानेनैव वरत्वे लब्धे वरग्रहणं युक्त्याऽन्यादिसं-
ग्रहार्थम् । तथा च । वर्षासु दिव्यानादेये परं तोये
वरावरे इति । तथा गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे । तथा शर्करा-
रेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे । वरोऽत्र मुद्गो-
ऽल्पचलः । माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु
चेत्यादीनि वाक्यानि प्रदेशांतरेष्वयमत्रोच्यदाचार्यः ॥ ३ ॥

प०-यो रक्तो शालिः स वरः श्रेष्ठः तथा तृष्णा-
न्नस्त्रिदोषघ्नश्च ॥ ३ ॥

हे०-वरः तथा च खारणादिः-“ पथ्यत्वे शूकधा-
न्यानां प्रवरा रक्तशालयः । ” इति । अतएव शूकजेषु
शाल्यो वरा इति । तेषु शालिषु रक्तो वर इति
व्याख्यानमसत् । तृष्णात्रिदोषहा-तृष्णात्रिदोषघ्नश्च ३
महांस्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ४ ॥

स०-तस्यानु रक्तशालेः पश्चान्महान् शालिर्वरः ।
तं च महांतमनु कलमः महत्संज्ञात्कलमः किंचिदून
इत्यर्थः । ततोऽनंतरं परेऽन्ये शालयोऽवरा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

प०-तत्र रक्तशालेर्महान् शालिरनु गुणीर्हीनः ।
ततोऽपि महच्छालेः कलमोऽनु गुणीर्हीनः । ततः

परे ततोऽपि कलमात्परे परे तूर्णकादयः ते क्रमेण
पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं गुणीर्हीनतमाः ॥ ४ ॥

हे०-महाशाल्यादीनां गुणानाह-तमनु-रक्तशालेर्हीन
महान्, तं चाप्यनु-कलमो महतो हीनगुणः, परे तूर्ण-
कादयस्तेनैव न्यायेन हीनाः । तेन यो यस्मादुत्तरः स
तस्माद्धीनः । ननु रक्तशाल्यादीनां यथोत्तरमपकर्षं
उच्यते, स च पाठक्रममपेक्षते, स तु प्रतिनंत्रं भिद्यते ।
तद्यथा-लोहितशालिकदम्बकलमकपाण्डुमुगन्धिकदंशकुनाह-
तपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिश्रीतमीकरोध्रपुष्पकदीर्घशूक-
काञ्चनमहिपशूकहायनमहादूपकप्रभृतयः शाल्यो-“मधुरा
वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नान्निदोषघ्नाः
स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥ तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः
शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो व्रणहृत्स्वयो हृद्यो यत्नस्तुपापहः ॥
व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविपापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः
क्रमशः शालयः परे ॥ ” इति सुश्रुतः । रक्तशा-
लिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः । तूर्णको
दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गलौ ॥ सुगन्धका लोहवालाः
सारिवाख्याः प्रमोदकाः । पतङ्गास्तपनीयाश्च ये
चान्ये शालयः शुभाः ॥ शीता रभे विपाके च मधुराः
स्वल्पमान्नाः । बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृहणा भूत्रजु-
कलाः ॥ रक्तशालिर्वरत्तेषां तृष्णात्रिदोषघ्नत्वपहः । महां-
स्तस्यानुकलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ” इति चरकः ।
“रक्तः स्थेनाहतो गौरः सुगन्धः काञ्चनो महान् । पतङ्गः
कलमः पाण्डुलोहवालः प्रमोदकः ॥ दीर्घनालः शीतमीकः
सारिबः शंभ्रमौक्तिकः । तूर्णको दीर्घशूकाल्यो व्याङ्गला-
याश्च शालयः ॥ शीतला मधुराः स्निग्धा ग्राहिणो मांस-
शुक्लाः । वातपित्तहरा बल्याः स्रष्टृमूत्राः सहायनाः ॥
स्निग्धाः शीतो लघुग्राही तृष्णाघ्नः शुक्रमूत्रलः । रक्तशालि-
स्त्रिदोषघ्नः कलमोऽनु महांस्ततः ॥ ” इति खारणादिः ।
“रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः । सारासुखी
दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धिकः ॥ पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः
प्रमोदो गौरसारिबी । लाङ्गला लोहवालाश्च कर्दमाः शीत-
मीरुकाः ॥ पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।
स्वाद्दुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ कषायानु-
रसाः पथ्या लघ्वो भूत्रला हिमाः । शूकजेषु वरस्तत्र रक्त-
स्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महांस्तमनुकलमस्तं चाप्यनु ततः
परे ॥ ” इत्ययमेव संग्रहः । तस्मात्कोऽत्र क्रमः उच्यते-
इह रक्तशालिशब्देन मृदुमधुरस्निग्धसुरभिद्युप्रविशदस्थ-
लायतत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वगुणानामुत्कर्षं उपल-
क्ष्यते, तेषु यथा यथा अपकर्षस्ते तथा तथा हीनाः, उप-

लक्षणानि पुनर्वक्तुर्विषयमेवास्ति । यानेव गुणान्-
सुखान्वादी कलमशब्देनोपलक्ष्यतः, तानेव चरकवा-
ग्निर् महाशालिशब्देन । ननु सम्बन्धे विना नोपलक्षणत्वं,
न च कलमस्य महाशालेश्च कलमगुणैः कदाचित्सम्बन्धः
संभवेत्, यदा कलमो महाशालिक्षेत्रे निपद्यते तदा तयोस्तु-
त्यगुणत्वात्स्वक्षेत्रजादेव महाशालेश्च क्षेत्रज एव कलमो
हीनः, एवमितरेष्वपि वाच्यं, तस्मात्सर्वमेव प्रमाणमुक्तेन
प्रकारणाविरोधात् ॥ ४ ॥

**यवका हायनाः पांसुबाष्पनैषधकादयः ।
स्वादूष्णागुरवःस्निग्धाःपाकेऽम्लाःश्लेष्मपित्तलाः
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥**

स०—यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः । तथो-
ष्णादिगुणयुक्ताः । तथा सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्ते सृष्टमू-
त्रपुरीषाः । पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः तेन यवकाः सर्वे-
भ्योऽपि गर्हिताः । तदन्वये किञ्चित्किञ्चित्कमेण
गर्हिता इति विज्ञेयम् । नैषधकादय इत्यत्राऽदिशब्देन
च यवकपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यन्ते ॥ ५ ॥

प०—यवकाद्याः शालयः स्वादवो मधुररसाः ।
ताथोष्णवीर्या गुरवश्च, स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धा-
स्तथा पाकेऽम्लाः—अम्लं पच्यन्ते । श्लेष्मपित्तलाः
श्लेष्मपित्तजनकाः । सृजन्ति बहिः क्षिपन्ति मूत्र-
पुरीषं ये ते सृष्टमूत्रपुरीषाः । तथा पूर्वं पूर्वं च
निन्दिताः । यो यस्मात् यस्मात्पूर्वः स तस्मात्त-
स्मान्निन्दितः गर्हितः तेन नैषधकात् पांसुबाष्पो
निन्द्यः । पांसुबाष्पाद्धायनः । हायनाद्यवकः । एवं
यवकोऽतिशयेन सर्वेभ्यो निन्द्यः ॥ ५ ॥

हे०—यवकादिशालिगुणानाह—पांसुबाष्पः—कोरकः, पूर्वं
पूर्वं निन्दिताः यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनः । सृष्टादिविप-
रीतानां गुणानामुल्लेखान् ॥ ५ ॥

**स्निग्धो प्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ६ ॥**

(१) “ यो व्रीहिः षष्टिरात्रेण पच्यते स तु षष्टिकः ।
षष्टिका मधुराः शीतो लघवो बद्धवर्चसः ॥ वातपित्तप्रशमनाः
शालिभिः सदशा गुणैः । षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा
त्रिदोषघ्नि ॥ स्वाद्वी सृष्टी प्राहिणी च बलदा ज्वरहरिणी ।
रक्तशालिगुणैस्तुल्यास्ततः खल्वगुणाः परे ॥ ” (भा. प्र.)—

स०—व्रीहिषु मध्ये षष्टिकः श्रेष्ठो रक्तशालि-
शालिषु । तथा स्निग्धादिगुणयुक्तः स्थिरो हिम इति ।
शरीरस्थैर्यं करोति । ज्वरश्रमगलानिहरोऽत एव रसा-
यनप्रयोगे ज्वरादौ च तत्र तत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः ।
यस्वतु स्थैर्यकरोऽपि नास्नातो गुस्वातलत्वादिभिः ।
षष्टिकश्च द्विविधो गौरः कृष्णगौरश्च । अत्राऽसितगौ-
रतो गौरः षष्टिकः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

प०—शरीरस्थैर्यकरणत्वात् तथा श्रमकलमगलान्य-
पहरणाच्च । अतएव रसायनोपयोगे ज्वरादौ तत्र
तत्र च क्षामवपुषामुपदिष्टः । हिमः शीतवीर्यः । यत्र
च व्रीहिषु मध्ये श्रेष्ठो वरः । तस्य च द्वैविध्यं—गौर-
कृष्णभेदात् । तत्र तयोर्मध्यादसितगौराद्द्विहेगौरे
व्रीहिः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥

हे०—षष्टिकगुणानाह—प्राही—स्तंभनः, स्थिरः—स्थिर-
गुणकार्यरूपेण शरीरे चिरकालं तिष्ठतीत्यर्थः । यो गौः
षष्टिरात्रेण पच्यते स षष्टिकः । स चान्येभ्यो व्रीहि-
उत्तमः स च त्रिविधः—गौरः, कृष्णः, कृष्णगौरश्च । त-
सितगौराद्गौरः श्रेष्ठः, परिशेष्यादसितो हीनः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।
कुक्कुटांडकपालारव्यपारावतकशूकराः ॥
वरकोदालकोज्ज्वालचीनशारददुर्दराः ।
गंधनाः कुरुविंदाश्च गुणैरल्पांतराः स्मृताः ॥ ७ ॥

स०—ततः षष्टिकान्महाव्रीह्यादयः क्रमाद्गुणै-
रल्पांतरा गुणैर्हीना ॥ ७ ॥

प०—ततः षष्टिकाद्द्विहेर्महाव्रीहिप्रभृतयः कुरुवि-
न्दपर्यन्ताः क्रमाद्गुणैरल्पांतरा न्यूनतराः स्मृताः ।
एवं महाव्रीहेर्गुणैः कृष्णव्रीहिरूनः । कृष्णव्रीहेर्ज-
तूमुखः । यावत्सर्वेभ्यो व्रीहिभ्यः कुरुविन्दो गुणै-
रल्पांतरः स्मृतः ॥ ७ ॥

“स्निग्धो वातहरस्त्रिदोषशमनः पथ्यः सदा प्राणिनां श्रेष्ठो व्री-
हिषु षष्टिकः श्रमहरः कच्छादिदोषापहः । गौरश्चासितगौरः
ऽपि नितरां सेव्यः करोत्युच्चकैः शुक्रश्वासहरः क्षतक्षयदः
कासादिदोषापहः ॥ ” (शा. ग्रा.)

हे०—महात्रीह्यादीनां गुणानाह—ततः कृष्णषष्टि-
कान्महात्रीह्यादयः क्रमेण गुणैरल्पान्तराः, षष्टिकस्य स-
र्वश्रेष्ठत्वाद्धीनत्वेनाल्पान्तरत्वं, कृष्णषष्टिकाद्धीनगुणो महा-
त्रीहिः ततः कृष्णत्रीहिरित्यादि । अत्रापि क्रमभेदपरि-
हारः पूर्ववत् ॥ ७ ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ ८ ॥

स०—एभ्यः षष्टिकादिभ्योऽन्योऽनुक्तो व्रीहिः
स्वादुर्मधुरस्तोऽम्लविपाकः । पित्तकरो गुरुर्वहुमूत्रपु-
रीषोष्मा च । पाटलः पाटलाकुसुमाकारः । त्रिदोषत्रिदो-
षकोपनः । त्रिदोषस्त्वेत्यत्रैव शब्दोऽतिशयार्थीपनाय ।
अतिशयेन त्रिदोषल एवेत्यर्थः । अतित्रिदोषलत्वेनास्या-
ऽभ्यवहारनिषेधं करोति । अत एव च रसादिमत्त्वं न
अभ्यवहास्य शास्त्रकारः ॥ ८ ॥

प०—अन्योऽनुक्तो व्रीहिः स्वादुर्मधुरो रसः ।
अम्लविपाकोऽम्लं पच्यते । पित्तं करोतीति पित्त-
करः । तथा गुरुः । बहुमूत्रपुरीषोष्मा-प्रभूता मत्र-
पुरीषोष्माणो विद्यन्ते यस्य स तथोक्तः । कारणे
कार्योपचारः । उष्णशब्देनात्राभिरुच्यते न पित्तं,
यतः पित्तकर इति पूर्वमेव निर्दिष्टः । पाटलो व्रीहि-
स्त्रिदोष एव । अतिशयेन त्रीन् दोषान् कोपयत्येव-
कारकरणाद्बोद्धव्यम् । त्रिदोषलत्वाद्भ्यवहारनिषे-
धेऽप्येवंकृतोऽस्य भवति ॥ ८ ॥

हे०—अथावशिष्टव्रीहियुगानाह—अन्य उक्तेभ्य इतरः
ऊष्मा ओष्णम् । पाटलगुणानाह—त्रयो दोषा यस्मा-
त् त्रिदोषः । एवग्रहणात्सर्वास्ववस्थासु दोषलत्वम् अत-
एवान्येषां द्रव्याणामवस्थायां गुणान्यत्वं ज्ञेयं, यथा “स-
र्वत्र दोषजित्तकं ग्रहण्यां दोषकृद्गणे । शालिपिष्टो गरी-
यस्त्वं गोधूमादपि गच्छति ॥” इत्यादि ॥ ८ ॥

कंगुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकूलेखनं कफपित्तहृत् ॥ ९ ॥

स०—कंग्वादि तृणधान्यं हिमं लघु च । तथा
मारुतकूलेखनं च । लेखनं विकर्षणम् । विलिखत्य-
तितैक्ष्ण्याद्यत् धातूस्तलेखनं मतमिति । तथा कफपि-
त्तहृत् । कषायमधुरत्वं पित्तहृत्कृष्णहृत्त्वेनैतेषामवगतं तद्व-
द्वद्विष्णुमन्त्रं वातकृत्वात् । तथा चोक्तम् । ततश्चा-

ऽनेकथा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति । अन्नपानौपधं तस्य
युंजीतातोऽनुलोमनमिति । मग्नहे तु स्पष्टं कृत्वेते
गुणा एवामुक्ताः । यथा । कफपित्तहरा रक्षाः कषाया
मधुरा हिमाः । वानला वद्विष्णुमन्त्रा लघवो दिग्गना-
त्मका इति । श्यामाकादीन्वाऽविशयेन तोय-
श्यामाकशिविरप्रशांतिकायधूलिकांमवेधुकांडोदित्यानां
ग्रहणम् ॥ ९ ॥

प०—कंग्वादि तृणधान्यं हिमं शीतवीर्यम्, नम
लघु, पवनं वातं करोतीति पवनकृत् । तथा लेखनं-
विकर्षणं, श्रेष्ममेदःप्रभृतीन् कपति । कफपित्तं
हरतीति कफपित्तहृत् । “कङ्गुः प्रियङ्गुर्विज्ञेयो
कोरद्रूपस्तु कोद्रवः ॥” ॥ ९ ॥

हे०—तृणधान्यगुणानाह—तृणधान्यं-तुच्छधान्यम्, अतएव
सुश्रुते कुधान्यमित्युक्तं, कङ्गुः-प्रियंगुः, कोद्रवः कोरद्रूपकः,
नीवारः—प्रामादिका, श्यामाकन्निविधः । तोयश्यामाकां,
हस्तिश्यामाकं, उष्ट्रश्यामाकं इति । प्रादिसंज्ञाप्रकाशः ।
ननु कोरद्रूपानीवारश्यामाकमननुवरकोदालकप्रियंगुमधु-
लिकानन्दीमुन्वीकुरुविदकगन्धेधुकातोयपर्णीमुद्रकधेनुव-
प्रभृतयः कुधान्यविशेषाः । “उष्णाः कषायमधुरा रक्षाः
कटुविपाकिनः । श्रेष्मन्ना वदनिष्यन्दा वातपित्तप्रको-
पनाः ॥ ” इति वचनात् । सुश्रुतेनोष्णपित्तत्वे उक्ते,
इह तु शीतपित्तत्वे इति विरोधः, मैवं विषयभेदान् ।
उष्णत्वं धीयण, कटुपाककफघ्नवदनिष्यन्दलघुकृत्वनत्वादी-
नामुष्णवीर्येषु दर्शनात् । शीतत्वं स्पर्शनं, पित्तलत्वं वात-
संसृष्टपित्तविषयम्, “वातपित्तप्रकोपनाः ” इतिवचनात् ।
पित्तघ्नत्वं—कफसंसृष्टपित्तघ्नत्वं, कफपित्तहृदिति वचनात् ९

भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियंगुर्वृहणी गुरुः ॥ १० ॥

स०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियंगुः कंगुर्भ-
ग्नसांगस्य संधानं करोति । तथा गुरुः । सुश्रुतेनो-
क्तम् । रक्ताः पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियंगवः ।
यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रक्षाः कफहराः स्मृताः ॥ १० ॥

प०—तत्र तेषु तृणधान्येषु मध्ये प्रियङ्गुर्भग्नस्या-
ङ्गस्य सन्धानं करोतीति भग्नसंधानकृत् । वृंहयतीति
वृंहणी गुर्वी च ॥ १० ॥

हे०—कङ्गुगुणानाह—भग्नसंधानकृद्भग्नस्याङ्गस्य संधानं
करोति ॥ १० ॥

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विपापहः ११ ॥

स० कोरदूषः कोद्रवोऽत्यर्थं संग्राही तथा स्पर्श-
शीतो विपापहश्च ॥ ११ ॥

प०--प्रलेपादौ प्रयुक्तः शीतस्पर्शत्वाद्वाहामपहरति
विषमपहन्तीति विपापहः ॥ ११ ॥

हे०--कोद्रवगुणानाह--परमतिशयेन ग्राही, स्पर्श-
शीतश्च । अतिशयवचनात्कंगवादीनां ग्राहित्वं, हिमस्पर्शवि-
पयत्वं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

(उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्धनः ।
श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ।
रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ।
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रभेदः पित्तकफान् जयेत् ।
पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयान् ॥ १२ ॥

स०--यवो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विड्वातकरो वृष्यः
स्थैर्यकृच्च । तथा मूत्रादीन् जयेत् ॥ १२ ॥

प०--यवो-रूक्षगुणयोगाद्रूक्षः, शीतः-शीतवीर्यः,
सदागुरुः, स्वादुर्मधुरो रसे, सरो-भेदेन, विशं वाते
करोतीति विड्वातकृत, अतएव विट्क्षये चास्य प्रयोग
उक्तो मुनिना । वृष्यः शुक्रकारी, स्थैर्यं करोतीति
स्थैर्यकरः । शरीरदाढ्यं करोतीत्यर्थः । तथा मूत्र-
भेदः प्रभृतीन् जयेत् ॥ १२ ॥

हे०--यवगुणानाह--कण्टामया गलगण्डादयः, त्वगा-
मया कुष्ठादयः ॥ १२ ॥

न्यूनो यवादन्यवैः ॥ १३ ॥

स०--अन्यवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्र-
सिद्धः । स यवान्यूनः स्वल्पगुणैर्युक्तः ॥ १३ ॥

प०--यवाकारो नातिपुष्टो यवोऽन्यव उच्यते ।
स च यवादिगुणैर्यूनः स च यवाकृतिलोकप्रसिद्ध
एव ॥ १३ ॥

हे०--अन्यवगुणानाह--निःशूको यवोऽन्यवः ॥ १३ ॥

(१) अयं कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

(२) यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित्तककफा-
पहारकः । अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्य-
पुष्टिदः ॥ (रा.) ३ "अन्यवः" इति पा० ।

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १४ ॥

स०--वंशोद्भवो वेणुयवो रूक्षोष्णो भवति ॥ १४ ॥

प०--वंशाज्जातो वंशजो, वंशो वेणुर्यवफल इत्या-
स्तायान् । स वंशजो यवो रूक्षोष्णः । तथोष्णः
उष्णवीर्यः ॥ १४ ॥

हे०--वेणुयवगुणानाह--संग्रहे तु--"उष्णाः सरा वेणुयवाः
कषाया वातपित्तलाः ।" इति ॥ १४ ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः १५ ॥

स०--गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्तः । जीवन ओजो-
ऽभिवर्धनः । तथा वातपित्तहरः संधानकारी ऊरुप्रभृते-
र्भग्नस्थ संधानं करोति । तथा स्थैर्यकृत्सरश्च । चरके
त्वन्यथैव गुणयुक्त उक्तः । यथा । स्थैर्यकृत्सकषायश्च
बल्यः श्लेष्मविकारहा । संधानकृद्वातहरो गोधूमः
स्वादुशीतल इति ॥ १५ ॥

प०--गोधूमो-वृष्यः स्निग्धमनश्क्तिकरः, शीतः
शीतवीर्यः, गुरुगुणयोगाद्गुरुः । तथा स्निग्धः, जीवनः
ओजस्यः, वातपित्ते हन्तीति वातपित्तहा, सन्धानं
करोतीति सन्धानकारी, मधुरो-मधुररसः, स्थैर्यं
करोतीति स्थैर्यकृत्, सरो-भेदी शकृदादीन्
भिनन्ति ॥ १५ ॥

हे०--गोधूमगुणानाह--सरोऽनुलोमनः ॥ १५ ॥

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः १६ ॥

स०--नंदीमुखी पथ्या शरीराय हिता कषायमधुरा
लघुश्च । इति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

प०--नंदीमुखी-कापानी दीर्घसूक्ष्मा जातिगोधूमस्य ।
सा पथ्या-पथ्यादनपेता, दोषाणां धातूनां च साम्य-

(१) "गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्नविधः स च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ॥ मधूली तु ततः
किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः कश्चिन्न-
न्दीमुखामिधः ॥ गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः ॥ जीवनो बृंहणो
वर्ष्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् । मधूली शीतला स्निग्धा
पित्तघ्नी मधुरा लघुः ॥ शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः
स्मृतः ।" (भा. प्र.)

हनुत्वात् हिता । शीता-शीतवीर्या, रसे कषाया, मधुरा च तथा लघुः लघ्वीति शूकधान्यवर्गः॥१६॥

हे०—नन्दीमुखीगुणानाह—दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो नन्दी-मुखी, संग्रहे तु—“ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्म-वर्धनः । शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥” इति शूकधान्यवर्गः ॥ १६ ॥

मुद्गाढकीमसूरादि शिबीधान्यं विबन्धकृत् । कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु॥ मेदःश्लेष्मास्त्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः॥१७॥

स०--अस्मादनंतरं शिबीधान्यवर्गस्य संबन्धप्रयोजनं प्रागुक्तमेव । शिब्याः कोश्या धान्यं मुद्गादिकं यत् शिबीधान्यं तद्विबन्धकृत् । केषां विबन्धं करोति । सामर्थ्यात् स्रोतसां नतु पुरीषादीनाम् । तथा च संग्राहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत् । संग्राहिलक्षणं च तत्रां-तरे । यथा । मेदि तत्पिडितान् भावान् शकृदाद्यान्मि-नत्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहीति । तस्माद्विबन्धं स्रोत-सामवेत्याह । तथा कषायं स्वादु कटुपाकं शीतवीर्यं लघु च । मसूरादीत्यत्राऽऽदिशब्देन मकुष्ठचणकादीनां ग्रहणम् । तथा मेदआदिषु हितं प्रकृतत्वादभ्यवहारे तथा लेपोपसेके चेति । चशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः । लेपः प्रदेहः । उपसेकः परिषेकः । कषाय-शीतरूक्षत्वेन कटुपाकित्वेन च वातकृत्वं शिबीधा-न्यस्य शास्त्रकृतोक्तम् । अत एवमुपपन्नम् । मुद्गो-ऽल्पचल इति । यदि हि शिबीधान्यस्य मारुतकृत्वं समेयात् तदैतद्वक्तुं युज्यते । तस्माद्वातकृत्त्वमस्या-स्तीति स्थितम् । तस्मिंश्च सत्याध्यानकारित्वमप्युप-पन्नमेव । अत एव संग्रहेऽस्याध्यानकारित्वमुक्तम् । मुद्गादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ताः । यथा । हरितास्ते-ष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः । वर्ण्याः परं प्रले-पाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशमिति ॥ १७ ॥

प०-उयजनार्थं शूकधान्यवर्गाद्नन्तरं शिबीधान्य-वर्गस्यारम्भः । आढकी-तुम्बरी । आदिग्रहणात् कषा-यादीनां परिग्रहः । तन्मुद्गादि शिब्विधान्यं स्रोतसां विबन्धं करोतीति विबन्धकृत् । तथा कषायं, मधुरं च रसे । संग्राहि-संग्रहशीलं भवति, यद्विज्ञानां

पुरीषादीनां पिण्डितत्वं संहतत्वमुत्पादयति स्तम्भ-यति । तथा कटुपाकं-कटुकं पच्यते, जाठरेणाग्निना योगाद्रसान्तरमेति । हिमं-शीतवीर्यं लघु च । मेदः-श्लेष्मरक्तपित्तेषु लेपावसेकयोः प्रदेहसेचनयोर्हितं पथ्यम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ शिब्विधान्यवर्गः । अथ मुद्गादिगुणानाह— मुद्गो द्विधा—क्षेत्रमुद्गो, वनमुद्गश्च । आढकी, तुवरी । मसूरो द्विविधः—कृष्णः, पाण्डुश्च । तत्र पाण्डुर्मङ्गल्याख्यः आदिशब्दात्संग्रहोक्ताः । “ शिब्विजा मुद्गमांगल्यवनमुद्गम-कुष्ठकाः । मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्निधाः ॥ ” इति । शिब्विभवं धान्यं विबन्धकृद्वातावरोधकृत्, लेपोप-सेकयोः प्रयुक्तं मेदःप्रभृतिषु हितम्, उपसेको व्यञ्जनं येन मिश्रीकृत्यौदनादि भुज्यते, स चात्र योग्य-त्वात्पूयः । उक्तं च चरकैः—“ पित्तश्लेष्मणि शस्यंते सूप्-ध्वालेपनेषु च । ” इति ॥ १७ ॥

वरोऽत्र मुद्गाऽल्पचलः कलायंस्त्वतिवातलः । राजमाषोऽनिलकरं रूक्षा बहुशकृद् गुरुः१८॥

स०—अत्र एषु च शिबीधान्येषु मध्ये मुद्ग उत्तमः । तथा अल्पं चलं प्रवनं करोतीत्यल्पचलः । तुर्ध-तिरेके । कलायः पुनरतिशयेन वातलो भवति । राज-माषो रूक्षो बहु शकृत्करोतीति बहुशकृत् । तथा गुरुस्तथाऽनिलकरः । ताच्छीले षट् । अन्यशिबीधा-न्याच्चातिवातलोऽयमिति वेद्यमनिलकरग्रहणात् । अ-न्यथा शिबीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

प०—अत्र शिब्विधान्येषु मध्ये मुद्गो वरः उत्तमः तथा अल्पचलः-स्वल्पमारुतः । कडालः पुनर्वातलः, अतितरां वातकरः । “सूपानामुत्तमा मुद्गा लघीयांसो-ऽल्पमारुताः । हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमि-कारिणः ॥ पित्तास्रकृमिजिन्मुद्गो लघुः संग्रहणात्मकः । व्रण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम् ॥” अनिलं करोतीत्यनिलकरो राजमाषः । तथा रूक्षः, बहुशकृत्-प्रभूतपुरीषः अभेदोपचारात् । तथा गुरुः ॥ १८ ॥

हे०—मुद्गस्य विशेषमाह—अत्र तेषु शिब्विधान्येषु मध्ये मुद्गो वरः, मुद्गेष्वपि हरितो वरः, “हरितास्तेष्वपि वराः”

१ अत्र “कडाल” इति पाठान्तरम् ।

इति संप्रहवचनान् । अल्पश्वलो वायुर्यस्मात्स तथा । मुद्गस्य
किञ्चिन्नातलत्ववचनादादक्यादीनां वातलत्वं ज्ञेयम् ।
कलायगुणानाह—कलायो द्विविधः—त्रिपुटो, वर्तुलश्च ।
अतिवातलाः आदक्यादिभ्यः । राजमाषगुणानाह--राज-
माषश्चलः ॥ १८ ॥

उष्णाःकुलत्थाःपाकेऽम्लाःशुक्राश्मश्रासपीनसान्
कासाशःकफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम् १९

स०—कुलत्था उष्णवीर्याः पाकेऽम्लाः । तथा
शुक्रादीन् घ्नन्ति । अश्माऽश्मरी वक्ष्यमाणलक्षणा ।
तथा पित्तास्रदा परमतिशयेन रक्तपित्तकराः कषाय-
स्वादुसंप्राहित्वं शिबीधान्यसामान्यलक्षणेनैषां वेद्यम् ।
दृष्टिनाशनत्वं चोष्णवीर्यत्वेन रक्तपित्तकरत्वेन च ।
संप्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तम् । कषायस्वादुरूक्षोष्णाः
कुलत्था रक्तपित्तलाः । पीनसश्वासकासाशोहिक्का-
ऽऽनाहकफानिलान् । घ्नन्ति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं
तथोदरम् । ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला
विदाहिन इति ॥ १९ ॥

प०—कुलत्थाः उष्णाः—उष्णवीर्याः, पाकेऽम्लाः ।
अम्लं पच्यन्तेऽम्लविपाका इति यावत् । शुक्लेण
जनितोऽश्मा शुक्राश्मरी तां शुक्राश्मरीं घ्नन्ति
विनाशयन्ति तथा परमत्यर्थं पित्तास्रदा रक्तपित्त-
कारिणः ॥ १९ ॥

हे०—कुलत्थगुणानाह--उष्णा इति ॥ १९ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः २० ॥

स०—निष्पावो राजशिबीसंज्ञो वातादिकरस्तथा
गुरुः सरो विदाही च । तथा दृगादींश्च हन्ति । संप्र-
होक्तं चाम्लपाकत्वं कषायमधुरत्वं चेह नोक्तम् । यतो-
ऽम्लविपाकित्वं विदाहिव्वादेवास्योक्तम् । कषायस्वा-
दुत्वं च शिबीधान्यसामान्यगुणकथनेनैव । कृष्णात्रे-
यस्वाह । निष्पावा मधुरा रूक्षाः सकपाया विदा-
हिनः । उदावर्ते प्रशस्यन्ते गुरवो वातपित्तला

प०—निष्पावो-वातपित्तरक्तस्त्रीस्तन्यमूत्राणि क-
रोति, गुरुश्च । सरो-भेदनशीलः, विदाही-विदहति,
गुरुभावाद्विदहते । तथा दृष्टिशुक्रकफं शोफं विषं
च हन्ति ॥ २० ॥

हे०—निष्पावगुणानाह--निष्पावो बलः ॥ २० ॥

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ।
गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुःशुक्रवृद्धिविरेककृत् २१

स०—माषः स्निग्धो बलादिकरः । तथा सरो
गुरुष्णश्च । तथा वातहा स्वादुश्च । तथा शुक्रस्या
वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं बहिःप्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

प०—माषः—स्निग्धगुणयोगात् स्निग्धः । तथा
बलं, श्लेष्माणं, मलं, पित्तं च करोति । तथा सरो
भेदी, गुरुश्च । उष्णः—उष्णवीर्यः । अनिलं चान्ति
हन्तीत्यनिलहा । स्वादुर्मधुरो रसे । तथा शुक्रस्य
रेतसो बहुत्वं करोति, तस्यैव च शुक्रस्य विरेकं कृत्वा
मार्गेण बहिः प्रेरणं करोति ॥ २१ ॥

हे०—माषगुणानाह-शुक्रस्यैव वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं
शीघ्रप्रवृत्तिं यः करोति स तथा ॥ २१ ॥

फलानि माषवद्विद्यात्काकांडोलात्मगुप्तयोः २२

स०—काकांडोला चात्मगुप्ता च तयोः फलानि-
माषवद्विद्यान्माषसमगुणानि विजानीयात् । काकांडोला-
कटमी (कांगोणी) आत्मगुप्ता कपिकच्छुः ॥ २२ ॥

प०—काकाण्डोला (अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा)
आत्मगुप्ता कपिकच्छुस्तयोः फलानि—सस्यानि, माष-
वद्गुणैः स्निग्धादिभिर्विद्यात् । माषस्य ये गुणान्ते
सर्वे तयोर्भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

हे०—काकांडोलात्मगुप्ताफलगुणानाह काकांडोला-
शुक्रा कपिकच्छुः, आत्मगुप्ता-कपिकच्छुः । “कोद्यापि शिबी-
मधुरा वातपित्तहरा हिमा ।” इति ॥ २२ ॥

उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तितलो गुरुः ।
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निफपित्तकृत् २३

स०—तिल उष्णवीर्यः । तथा त्वच्यः । तथा
शीतः । केश्यो बल्यो गुरुश्चातथाऽल्पमूत्रोऽल्पमूत्रकृत्

बल्या हितार्थयत्प्रत्ययांताः । स्निग्धत्वमनिलघ्नत्वं कषा-
यकटुतिक्तसत्त्वं नानाजातित्वं चेहास्य ग्रन्थकृता
लाघवानोक्तम् । संग्रहे तूक्तमेव । यथा । स्निग्धोष्ण-
तिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः । त्वच्यः केश्यो गुरु-
वृष्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः । अल्पमूत्रः कटुः पाके
मेधाऽग्निक्फपित्तकृत् । कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्त-
मनु चारुण इति । अन्ये त्वनया युक्तया संग्रहोक्तमर्थ
संगृह्णते । स्निग्धत्वं तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य स्नेहस्य
योनिभूतत्वात्सिद्धम् । कफपित्तकृदिति वचनाच्च साम-
र्थ्यलब्धं वातघ्नत्वम् । कषायस्वाद्विति शिबीधान्यसा-
मान्यगुणकथनेन कषायस्वादुत्वं लब्धमिति । एतदे-
वोररीकृत्य सद्योत्रणप्रतिषेधे वक्ष्यति । कल्कं संरो-
हणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् । स्निग्धोष्णतिक्तमधुर-
कषायत्वैः स सर्वजिदिति ॥ २३ ॥

प०-तिलः-उष्णवीर्यस्त्वच्यस्त्वचि साधुः ।
हिमः-स्पर्शं शीतः । केश्यः-केशेभ्यो हितः । बलाय
हितो बल्यस्तथा गुरुः । अल्पं मूत्रं करोतीत्यभे-
दोपचारात् अल्पमूत्रः स एवोच्यते । तथा पाके
कटुः कटुकं विपच्यते, मेधाग्निक्फपित्तानि करोति ।
मेधा प्रज्ञा ॥ २३ ॥

हे०-तिलगुणानाह-उष्णः-उष्णवीर्यः । त्वच्यस्त्वग्दो-
पहरो बहिः प्रयोगात् । कुष्ठं तत्कार्यपित्तिलो हति भल्ला-
तकैः संहेति संग्रहे कुष्ठकर्तृत्वश्रवणात् । ननु-“तिलो विपाके
मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो मृगे लेपन एव पथ्यः ।” इति
सुश्रुतेन विपाके मधुरत्वमुक्तमिह तु कटुकत्वमिति विरोधः ।
मैवं, रसवदविरोधः । स च कृष्णः श्रेष्ठः, उक्तं च
संग्रहे-“कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ।”
इति ॥ २३ ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्वीजं कुसुंभजम् २४

स०-उमाऽतसी स्निग्धा स्वादादिगुणयुक्तोष्णवीर्या
च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति कटुपाका च तयोमया
सुख्यं वर्तते तद्वदुमासमानगुणं कुसुंभबीजमित्यर्थः २४ ॥

प०-उमा-अतसी स्निग्धा स्वादुतिक्ता, रसे
उष्णा वीर्यं कफपित्ते करोतीति कफपित्तकरी, गुर्वी

च । तथा दृष्टिं शुक्रं च हरति दृक्शुक्रहृत् । पाके
कटुकं पच्यते तद्वदनन्तरोक्तातसीवद्वृणैरगुणैश्च
बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥

हे०-अतसीगुणानाह-उमा-अतसी । ननु-“स्निग्धा-
ष्णा कफवातघ्नी सत्तिका मधुरातसी ॥” इति । स्वारणा-
दिना श्लेष्मघ्नत्वमुक्तम्, इह तु श्लेष्मघ्नत्वमिति विरोधः
मैवं, विषयभेदात् श्लेष्मघ्नत्वं वातसंसृष्टविषयं, श्लेष्मघ्न-
पित्तसंसृष्टविषयम् । अतएव सुश्रुतेन कफघ्नं नोक्तम् ।
“उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी पिचोन्मृगा त्वान्कटुका
विपाके ।” इति । कुसुंभबीजगुणानाह-तद्वदुमात् ।
तत्पुनः कफघ्नत्वं, कटुविपाके कटुकः, कफघ्नो विदाहि-
भावादहितः कुसुंभ इति सुश्रुतोपदेशात् । ‘अनिदेशानु-
पदेशो हि बलवान्’ ॥ २४ ॥

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥२५॥

स०-अत्र शिब्विधान्येषु माषोऽश्रेष्ठः । शूकजेषु
शूकधान्येषु यवकोऽश्रेष्ठः ॥ २५ ॥

प०-अत्र शिब्विधान्येषु मध्ये माषोऽवरो-
ऽश्रेष्ठः ॥ २५ ॥

हे०-माषस्य सर्वधान्यावरत्वमाह-माष इति ।
यवकस्य शूकधान्येष्ववरत्वमाह-यवक इति । चकारो-
ऽवरत्वाकषणार्थः ॥ २५ ॥

नवं धान्यमभिष्यंदि लघु संवत्सरोपितम् ।
(लघुवर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम् ।)
शीघ्रजन्म तथा सूष्यं निस्तुषं युक्तिर्भजितम् २६

स०-नवं प्रत्यग्रं धान्यमभिष्यंद्याभिमुख्येन स्पंद-
यति । ताच्छील्ये णिनिः । मालिन्यात्सौतसां सुतिरूप-
श्लेष्माणं करोतीत्यर्थः । अर्थात्पुराणमनभिष्यंदि ।
संवत्सरोपितं वर्षोतीतं लघु भवति । नवं चार्थाद्दु-
र्वित्यनुक्तमभ्युक्तं भवति तन्त्रांतरेऽप्युक्तम् । वर्षोतीतं
सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् । ननु त्यजति तद्वीर्यं
वीर्यं मुंचत्यतः क्रमादिति । शीघ्रेत्यादि । लघ्वित्य-
नुवर्तते । सूष्यं मुद्गादि यच्छीघ्रजन्म तल्लघु भवति ।
तथा विगततुषं युक्त्या भजितं भृशं लघु भवति ।

१ अत्रार्थश्लोकस्य पाठः क्वचिःपुस्तकेषु दृश्यते ।

संप्रहे त्वेवमुक्तम् । नवं धान्यमभिष्यन्दि सेक्यं केदारजं
च यत् । लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवमिति ।
इति शिबिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

प०—शूकधान्यं शिम्बिधान्यं-नवमनतिक्रान्तव-
त्सरमभिष्यन्दि, स्रोतसां स्नावकम् । आभिसुख्येन
स्यन्दनमभिष्यन्दः । तेन नवं धान्यं स्यन्दनशीलं
विनीतश्लेष्माणं करोतीति तच्छीलम् । अर्थात्
पुराणं संवत्सरोषितमनभिष्यन्दि, संवत्सरातिक्रान्त-
न्तं सर्वं धान्यं लघु, नवं गुर्वनुक्तमप्यर्थादुक्तं भवति ।
अस्य संवत्सरातिक्रान्ततया केवलं गुरुत्वमेवोपसा-
र्यते लघुत्वमुपपाद्यते, न तु वीर्यमपि हीयते ।
किं हाहं स्नेहगुणः क्रमेणाल्पाल्पमपचीयते, न
तु तस्यान्यदेवावस्थान्तरम् । रौक्ष्यं नामोपचीयते ।
तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् । “वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति
गौरवम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं वीर्यं मुञ्चत्यतः
क्रमात् ।” शीघ्रपाकि धान्यं लघु तथा सूष्यं सुपाहं
मुद्गादि शिम्बिधान्यं-निस्तुषं निःशेषेणापहृतक-
र्केचुकं विगतत्वक् । तथा युक्तिर्भर्जितं भ्रष्टं लघ्विति
शिम्बिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

हे०—नवधान्यगुणानाह-नवमिति । आभिष्यन्दि-
स्रोतःस्नावि । पुराणधान्यगुणानाह-लघ्विति । संवत्सरोषितं
संवत्सरमेवोषितं संवत्सरद्वयानुषितस्य निर्वीर्यत्वात्, यदाह
स्वारणादिः-“वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति गौरवम् ।
ननु त्यजति तद्वीर्यं ततो मुञ्चत्यनुक्रमात् ।” इति । शीघ्र-
जादिगुणानाह-सूषं हितं सूष्यं शिम्बिधान्यं तथा तद्रत्नलघु
इत्यर्थः । शीघ्रमल्पकालेन जन्म-निष्पत्तिर्यस्य तत्तथा
निस्तुषमपनीतत्वक्, युक्त्या सम्यग्योगेन भर्जितं द्रवं
धिना स्वेदितं, नवस्यामिष्यादित्वात् । पुराणस्यानभिष्यं-
दित्वं पुराणादीनां लघुत्वात्तद्विपरीतानां गुरुत्वमर्थात्सिद्धं,
संग्रहे तु-“हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः । ब्रण्याः
परं प्रलेपाद्यैर्मधुरा ग्राहिणो भृशम् ॥ कुशांश्चशिबीम-
धुरा वातपित्तहरा हिमा । मधुराः शीतला गुर्व्या बलघ्न्यो
रुक्षणात्मिकाः । स्नेहाढ्या बालभिर्मान्ज्या विविधाः शिबि-
जातयः ।” इति । इति शिबिधान्यवर्गः ॥ २६ ॥

निर्दिष्टे शूकशिबिधान्ये तयोश्च संस्कृतयोरुपयोग
इति कृतान्नवर्गाश्चारभ्यते ॥

मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥

तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत्
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलम् २७ ॥

स०—मंडादीनां यथापूर्वं लाघवम् । तेनोदनम-
पेक्ष्य लघ्वी विलेपी ततोऽपि पेया पेयातो मंडो
लघुतर इत्यर्थोऽवतिष्ठते । मंडपेयाविलेप्योदनानां
यथापूर्वं लाघवमित्येवं वक्तव्ये यदत्रोदनस्य पृथक्पाठः
स इदं ज्ञापयति । मंडादयो लाजोपादाना वेद्या न तु
तंडुलोपादानाः । तथा च मुनिः । शृतः पिप्पलिशुं-
ठीभ्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैः । मंडः संदीपयत्यग्निं वातं
चाप्यनुलोमयेदिति । तदुक्तम् । द्रव्यस्यार्धपलं दत्त्वा
तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अर्धशेषं गृहीत्वा तत्कर्षं द्रौ
दाडिमस्य च । युक्तं सैधवविश्राह्वधान्यकैः शाणमात्रकैः ।
द्विकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूयः संकथितं च तत् । पिप्पलि-
जीरकाभ्यां च शाणैकेनावचूर्णितम् । पेयास्वेष विधिः
कल्प्यो दाडिमादिकृतास्वीपीति । तथा । सिकथैर्विर-
हितो मंडः पेया सिकथसमन्विता । घनसिकथा विलेपी
स्याद्यवागूर्विरलद्रवेति । अन्ये तु मंडलक्षणं पेयालक्षणां
चान्यथैवेच्छंति । तथा तल्लक्षणम् । लाजांबुसैधवकणा-
धान्यनागरदाडिमैः । युक्तो विमृदितः पूतो मंडः
संस्कृत उच्यते । निर्द्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाडिमतां-
डुलैरिति । सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलाजादिसामि-
ताया गुणनिर्देशोऽयं न तु विशिष्टाया ज्वरचिकित्सा-
दिविहिताया इति द्रष्टव्यम् । विशेषग्रहणात्कर्मांतरनि-
र्देशाच्च । तत्र तेषु मंडादिषु मध्ये मंडः शिवः । तत्र
वातानुलोमनः तथा तृङ्गलानिदोषशेषं हंतीति तृ-
ङ्गलानिदोषशेषघ्नः । अमनुष्यकर्तृके चेत्यत्र ठक् । विधिः-
त्वमनस्य विहितविरचनस्य वा किञ्चिच्छेषो यो दोष-
स्तस्य भावो दोषशेषता वचनज्ञापकात् कृतत्वमनविरच-
नस्य दोषशेषकरणं तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्मणि
वा कर्तव्येऽतियोगमभयात्तदोषशेषः कार्य इत्ययमर्थो
युक्त्या प्रतिपादितः । तथा मंडः पाचनो धातुसाम्य-
करश्च । तथा स्रोतसां मार्दवं करोति तथा स्वेदयतीति
स्वेदी । वह्निं च दीपयति ॥ २७ ॥

प०—निर्दिष्टे शिम्बिशूके धान्यवर्गे ते चावश्य-
मग्न्यादिसंस्कारे संस्कृते एव योज्ये नान्यथा । अन्तः

शूकशिम्बिधान्यवर्गादनन्तरं कृतान्नवर्ग आरभ्यते । मण्डादीनां यथापूर्वं क्रमेण लघुत्वं बोद्धव्यम् । यो यः पूर्वः यथापूर्वं तेनौदनो लघुः । तस्मादपि विलेपी लघ्वी, विलेप्याश्च पेया लघुतरा ततोऽपि मण्डो लघुतमः । अत्र पेयादिभ्यो मण्डस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । अस्य तु प्राधान्यं सर्वेभ्योऽन्नप्रकारेभ्यो वातानुलोमनादयो गुणा अस्मिन्नेव विद्यन्ते । पिप्पलीनागरदाडिमलाजादिकृतोऽन्नप्रकारस्तनीयान्मण्डः । तथा चरकेऽप्युक्तम्—“शृतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाम्बुदाडिमैः । मण्डः संदीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ” ततः स्वस्थान्मण्डार्त्किचिद्धना पेया ततो घनतरा विलेपी । तथाचागमः—“सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विलेपी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥” ओदनो भक्त उच्यते । तत्र तेषु पेयादिषु मध्ये मण्डः शिवो निर्दोषः, स्वास्थ्यकारी श्रेयस्करइत्यर्थः । वातानुलोमनो—वातमनुलोमयति, विमार्गं स्वमार्गं स्थापयतीत्यर्थः । विस्पष्टं स्पष्टीकरोति । तथा तृट्ग्लानिदोषशोषणः—पिपासाक्लमदोषशोषहन्ता । कृतवमनविरेचननिरूहाः कर्तव्याश्चातियोगभयादित्यर्थः । पाचयति आमाम् दोषान् वापाचनतया वातादीनां रसादीनां च धातूनां साम्यं करोति धातुसाम्यं कृत् ॥ २७ ॥

हे०—अथ कृतान्नवर्गः । तत्र मण्डादीनां लघुत्वतारतम्यमाह—असिक्थं द्रवं मण्डः, असिक्थं यवागूः सा द्विविधा—अल्पसिक्था पेया, बहुसिक्था विलेपी, अद्रवाणि सिक्थान्योदनः, यथापूर्वम् ओदनाद्विलेपी लघुः, ततः पेया ततो मण्ड इति मण्डगुणानाह—शिव आरोग्यप्रदः, वमनलंघनाद्यवशिष्टदोषो दोषशोषः, धातुसाम्यकृत्लंघनादिकृतधातुवैधम्यशमनात् ॥ २७ ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २८ ॥

स०—क्षुच तृष्णा च ताभ्यां ग्लानिः सा च दौर्बल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च तानपहति या सैवंभूता पेया । दौर्बल्यं कार्श्यम् । तथा मलान्वातादीननुलोमयति स्वमार्गस्थान् करोति । पथ्या शरीरस्य हिता । तथा दीपनी पाचनी चेति । पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः ॥ २८ ॥

प०—पेया—क्षुदादिज्वरपर्यन्तं हन्ति । ग्लानिरपचयः, दौर्बल्यं—शून्यप्राणिता । कुक्षिरोगार्तासारग्रहणीदोषशूलगुल्मविद्रभ्यादिवानादीननुलोमयति । वातानुलोमनी वातादेः तस्य स्वमार्गस्थापिनी । पथ्या—हिता । दीपयत्यग्निमिति दीपनी, पाचयत्याममिति पाचनी च ॥ २८ ॥

हे०—पेयागुणानाह—कुक्षिरोगः घनीभारः, पथ्या दीपनधरूपत्वात् ॥ २८ ॥

विलेपी ग्राहिणी ह्या तृष्णाग्री दीपनी हिता ।
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलसंहपायिनाम् ॥ २९ ॥

स०—विलेपी ग्राहिणी ह्या तृष्णाग्री दीपनी हिता च । त्रणश्चाक्षिरोगश्च संशुद्धिश्च दुर्बलश्च संहपायी च तेषां हिता । त्रणाक्षिरोगशब्दौ मन्वर्धायाकारांतौ ॥ २९ ॥

प०—हिता-पथ्या । स्नेहं-घृतादि, ते पिधन्ति ये ते स्नेहपायिनः तेषां पथ्या ॥ २९ ॥

हे०—विलेपीगुणानाह—त्रणादीनां हिता, संशुद्धः—सम्यक्कृतवमनादिः, यः स्नेहार्थं प्रत्यहं स्नेहं पिबति स स्नेहपायी ॥ २९ ॥

सुधौतः प्रसृतः स्वित्तोऽप्यक्तोष्मा चौदनो लघुः
यश्चाग्नेयोषधकाथसाधितो मृष्टतंडुलः ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसासाद्यैर्यश्च साधितः ३०

स०—ओदनः सुष्ठु धौतस्तथा प्रसृतो निश्चोतितः स्वित्तोऽप्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति । यश्चौदन आग्नेयोषधानां चित्रकादीनां काथेन साधितः सोऽतिलघुः । तथा मृष्टास्तंडुला यस्मिन्नोदने सोऽतिलघुतमः । यथोक्तलक्षणादोदनाद्विपरीतो योऽमुधौतादिः स गुरुः । क्षीरमांसादिर्मिधुरैर्यश्च साधितः सोऽतिगुरुः ॥ ३० ॥

प०—य ओदनः सुधौतः सुष्ठु प्रक्षालितः तथा प्रसृतः—प्रकर्षेण स्रावितः, स्वित्तः—सुसिद्धः । तथा—ऽप्यक्तोष्माऽपरित्यक्तबाष्पः सन्तप्तो लघुः । यश्चा, प्योदन आग्नेयानां पंचकोलादीनां काथैः साधितः—मृष्टैश्च तण्डुलैः मृष्टपकैर्लाजादिभिः सिद्धः स लघुः विपरीतो य ओदनः पूर्वाक्काद्यथोक्तलक्षणात् स गुरुः । यो न धौतो, नापि प्रसृतो, न च स्वित्तोः—

तश्च, न भृष्टो, नाग्नेयौषधकाथसाधितश्च स गुरुः। यश्च क्षीरमांसाद्यैः साधितः सोऽपि गुरुः । आदिग्रहणाच्छागवसातैलघृतमज्जाफलमाषतिलमुद्गादिसाधितानां ग्रहणम् ॥ ३० ॥

हे०—ओदनगुणानाह--सुधौतादिविशिष्ट ओदनो लघुः तद्विपरीतः क्षीरादिसाधितश्च गुरुः, सुधौतः-सम्यक् प्रक्षालिततण्डुलः, प्रसृतः--सम्यक्प्रसारितमण्डः, स्विन्नः--सम्यक्प्रकः, अत्युक्तोष्णः--शीतत्वमप्राप्तः, आग्नेयौषधकाथसाधितः, भृष्टतण्डुलः भृष्टैस्तण्डुलैः साधितः । विपरीतः अधौततण्डुलादिः यश्च क्षीरादिनिद्रवस्थाने दस्वा साधितः, मांसशब्देनात्र मांसरसः, आद्यशब्दात्सेहादयः, क्षीरादिसाधने उदकं प्रक्षेप्यमेव । उक्तं च संग्रहे--“क्षीरादिसाधितं द्रव्यं न सम्यक्मुक्तं संभवति” इति वारिकथायपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशानुपदग्धं काथयेदिति ॥ ३० ॥

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ३१

स०—इत्यनया दिशा सर्वं पेयादिकं पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च भक्ष्यादिकं द्रव्येण क्रियया संयोगेन मानेन चादिशेत् । तत्र द्रव्यतो यथा । ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवम् । यावकादिजस्य तु गौरवम् । क्रियातो यथा । पाकादिसंस्काराच्छून्यमांसस्य लघ्वादिगुणयोगः । अपरस्य त्वन्यथात्वं दृश्यते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । वृष्यं वातहरं बल्यं पथ्यं शून्यामिषं लघु। अपथ्यं गुरु विष्टं मिमांसं यच्च रसोद्धतमिति। तंत्रांतरे चोक्तम् । स्विन्नं मांसं गुरु स्तंभिशूलपक्वं त्रिदोषजिदिति। क्रिया संस्कार इत्यर्थः। योगः संयोगस्तेन यथा । आग्नेयचित्रकाद्यौषधकाथैः साधितस्य लाघवम् । मानतो यथा । बहुमिलेधुभिरत्यल्पैश्च गुरुमिर्युक्तैर्लघुरेव । विपरीतैस्तु विपरीत एव । आदिग्रहणेन देशादिपरिग्रहः । जांगलदेशप्रभवतंडुलकृतो लघुः । आनूपदेशतंडुलकृतो गुरुरित्यादि बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—इत्येवमनया दिशा सर्वमनुक्तं कृतात्रजातं द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैरादिशेत् जानयित्वा द्रव्यतो यथाशालिषष्टिकहरिणैणमुद्गादीनि द्रव्याणि प्रकृतिलघूनि क्षीरेक्षुमाषानूपमांसादीनि प्रकृतिगुरुणि तेन रक्तशाल्यादिप्रभवस्यौदनस्य, लाघवं, क्षीरेक्ष्वादिप्रभवस्य गौरवम् । करणं क्रियासंस्कारः । स च तोयाभिसंनिर्कर्षभावनाभाजनादिभिरुपजन्त्यते । तथा

चरकमुनिः। करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसंस्कारो गुणस्तोयाभिसंनिर्कर्षशौचमन्यनदेशकालवासनाभाजनादिभिश्चाभिधीयते । योगः सह संयोग उच्यते । द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सम्बन्धः । तथाच चरकमुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्बहुनां वा द्रव्याणां संहती भावात् सविशेषमारभते यन्नैकशो द्रव्याणि भानं, परिमाणं, कर्षपलकुडवप्रस्थादिकं, तच्च मात्रामात्रफलनिश्चयार्थम् । आदिग्रहणाद्देशकालशरीरावयवादीनां परिग्रहः । तथा चाचार्यवचनम् । चरकः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियासंस्कारो, मात्रा, चास्मिन्नरीक्षते । तत्र चोद्गाहरणानि तेनैव दत्तानि । वरोऽनूपजलाकाशधन्वधोभक्षसंविधिः । जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये । गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वास्ते सर्वे गुरुवन्तस्मृताः । लघुभक्ष्याश्च लघवो धन्वना धन्वचरिणः । इति । “ शरीरावयवाः सक्थिशिरस्कन्धादयस्तथा । सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ वृषणश्चर्ममेद्दे च श्रोणी वृक्कौ यद्गुरु । मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ” इति शरीरावयवाः । “स्वभावालघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः । स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ” इति स्वभावः । “ धातूनां शोणिताद्यानां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । ” इति धातवः । “अलसेभ्यो विशिष्यन्ते लघवो ये बहुक्रियाः । ” इति क्रिया “गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम्” इति लिङ्गम् । “ महाप्रमाणा गुरवः स्वजातैर्लघवोऽन्यथा । ” इति प्रमाणम् । “ गुरुणां लाघवं विद्यात्संस्कारात्सविपर्ययम् । व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः । ” इति संस्कारः । अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिभोजने। मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ गुरुणामल्पमादेभ्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्रा चाभिसपेक्षते ॥ ” इति मात्रा । सर्वमेतच्छास्मिन्नरीक्ष्यमिति ॥ ३१ ॥

हे०—ओदनप्रसंगादुदाहरणं परिभाष्याह--इत्येवमोदनवत् द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शास्त्रे बुद्ध्वा कार्याणां स्वरूपमकथितमपि स्वबुद्ध्या निद्वयं मद्बुद्धीनां कथयेदित्यर्थः । तत्र कार्यत्वेन परिणतं कारणं द्रव्यं तत्परिणामहेतुः, कर्तव्यापारः क्रिया, प्रधानद्रव्ये द्रव्यान्तरः

संपर्को योगः, संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं मानम्, आ-
दिशब्दादेशकालौ । तत्र द्रव्यस्योत्पत्तिस्थितिपरिणामस्थानं
देशः, उत्पत्त्यादिसमय आमाद्यवस्थाश्च कालः । तत्र
द्रव्येणादेशो यथा--रक्तशालीनामोदनः पथ्यो, यवकाना-
मपथ्यः । क्रियया यथा--भृष्टविदलितनिस्तुषीकृतानां
सूप्यानां सूपो लघुरितरेषां गुरुः । योगेन यथा--मरीचा-
दियुक्ता मांसभक्षा लघवः, मरीचाद्ययुक्ता गुरुवः । मानेन
यथा--मिश्रकौदने मुद्गाद्यल्पबहुत्वाभ्यां लघुगुरुत्वे । उत्प-
त्तिदेशेन यथा--दग्धावनिजातानां शालीनामन्नं लघु,
इतरेषां गुरु । उक्तं हि सुश्रुतेन--“दग्धायामवनौ जाताः
शाल्यो लघुपाकिनः।” इति । स्थितिदेशेन यथा--
दुर्भाजनस्थाभिर्द्राक्षाभिः कृतं पानकं दोषलमितराभिर-
दोषलम्, उक्तं हि--“दुर्भाजनस्था द्राक्षाभ्यां दोषला च
प्रजायते ।” इति । परिणामदेशेन यथा--मृन्मये पात्रे
सिद्धानां तंदुलानामोदनो गुरुः, ताप्रमये लघुः । उत्पत्ति-
कालेन यथा--आर्तवेन द्रव्योदकेन सिद्धमन्नं पथ्यम्,
अनार्तवेनापथ्यम् । स्थितिकालेन यथा--रात्रिमुपितेन
शृतशीतेनालोडितमपथ्यमितरेण पथ्यम् । परिणाम-
कालेन यथा--शीघ्रजन्मना सूप्येन कृतः सूपो
लघुश्चिरजन्मना गुरुः, आमाद्यवस्थाकालेन यथा--आमेन
शुष्केन वा मूलकेन कृतो यूपः पथ्यः, जीर्णोर्द्रेण
वा कृतोऽपथ्यः इत्यादि स्वबुद्ध्या सर्वमूह्यम् ॥ ३१ ॥

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ३२॥

स०—रस इति मांसरसः । आदिशब्दलोपात् ।
स बृंहणादिगुणयुक्तः । कृताकृतस्य च रसस्यायं गुण-
निर्देशो बोध्यः । रसो हि स्नेहशुक्रादियुतः कृत इत्यु-
च्यते विपरीतस्वकृतः । तेन कृतस्य तंत्रांतरे विधान-
मप्युक्तम् गुणाश्च । यथा । छागलं सक्थिजं मांसं
निरस्थितैत्तिरं तथा । चतुष्पलान्वितं सूक्ष्मं कल्पितं
क्षालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुठीचित्रकधान्य-
कैः । द्विशणैः संयुते तोये काथं सार्धाढकोन्मिते ।
मांसेऽस्मिन् द्विपलं तत्र दाडिमाम्बुद्धिताम्बुक्षपेत् । तं
रसं मर्दितं पूतं हिंणुसैधवजीरकैः । युक्तं प्रधूपितं
पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् । शुष्यतां व्याधियुक्तानां
व्रणिनां वातरोगिणाम् । भग्नविल्लिष्टसंधीनां क्षीणधा-
त्विद्रियौजसामिति । तंत्रांतरे चोक्तम् । रसस्तत्र वरोऽ-
नम्लः शाकुनो बृंहणः सरः । तक्रसिद्धस्तु विष्ट्रभी

लघुर्वातकफापहः । फलाम्लगोरसोदारं सविश्वाजाजि-
धान्यकम् । श्लिग्धं मांसं हितं बल्यं बृंहणं रोचनं
गुरु । कासमर्दकधान्याम्लदाडिमादिरजःकृताः ।
लेहास्तक्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरोचनाः । मालुधानी-
यवासादिपुष्पैर्योऽतिगुणः खलः । फलमूलैर्धनादानं व्यंजनं
पाकतो घनम् । लेहवत्खल इत्यन्ये दोषलाः स्वस्वयोनि-
वत् । तद्वच्च तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिको मतः ।
कट्वरः कफजिद्राही पित्तलो रोचको लघुः । मांसादजा-
तिशुंठयादिगलितः सोदको लघुः ॥ ३२ ॥

प०--रसो मांसरसः । तथा चागमः--“रसद्रव्य-
विशेषोक्तो ज्ञेयो मांसभवो रसः ।” संग्रहेऽप्युक्त-
म्--पिशितेन रसस्तत्र पूषोधान्यैः खलः फलैः ।
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः
कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः । स च रसो
बृंहणो-बृहत्स्वकृत् । प्रीणनो-धातून् प्रीणाति, वृष्यः
शुक्रजननः, चक्षुष्यः--चक्षुषोः पथ्यः, व्रणहा-
व्रणघ्नः ॥ ३२ ॥

हे०--मांसरसगुणानाह--प्रीणनः तृतिजनकः, रसो
मांसरसः, उक्तं हि संग्रहे--“विद्याशूपे रसे सूपे शां-
के चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनुमांद्राम्लस्वाहुष्वेषु पृ-
थक्पृथक् ॥” इति । संग्रहे--“शुष्यतां व्याधियुक्तानां न-
राणां शुद्धिकांक्षिणाम् । कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विद्रि-
यौजसाम् ॥ दृष्टिश्रवणबुद्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनाम् । भग्नवि-
ल्लिष्टसंधीनां व्रणिनां वातरोगिणाम् ॥ हृद्यः पथ्यः प-
रं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः” इति । शुष्यतां वृद्धिं त्यज-
तां, कृशानां स्थूलत्वं त्यजतां, क्षामाणां बलं त्य-
जताम् ॥ ३२ ॥

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकंठाक्षिरोगिणाम् ३३

स०--मौद्गो रसो यूपो व्रणिनां कंठरोगिणां च
पथ्यः । अस्य च संस्कृतस्य विधानमुक्तम् । मुद्गानां द्विपलं
तोये शृतमर्धाढकोन्मिते । पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य
पलेन तु । युक्तं सैधवविश्वाहृधान्यकैः पादकापिकैः ।
कणाजीरकयोश्चूणीच्छाणैकेनावचूर्णितम् । संस्कृतो मुद्ग-
यूपोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः । तथा । पटोलपत्रा-
च्छाणार्थं मुद्गानां द्विपलं जले । द्रव्याद्वात्रिंशद्गुणिते
अतश्च दाडिमात्पलम् । कर्षमामलकानां च क्षिप्त्वा पु-

नरधिश्रयेत् । पूतं तसैधवाचैश्च युक्तमाज्येन योजि-
तम् । पटोलपत्रकारयोऽयं यूषः पित्तोत्थरोगजित् ।
निंबपत्रैर्निंबयूषमेवमेव प्रकल्पयेत् । मूलकाच्छुठिका
स्विन्ना घृतभृष्टा सवान्यका । हिगुजीरकसंयुक्ता ततो
मथितदाडिमे । ससैधवे विनिक्षिप्य पुनरप्रावधिश्र-
येत् । तावद्यावन्मृदूभूतं ततल्लयूषणसंयुतम् । सुधू-
पितं हिगुघृतैश्चातुर्जातावचूर्णितम् । शुण्ठीरसं दीपनीयं
वातल्लेभामयापहम् । अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च जलसा-
धितात् । खेहाम्लपटुयुक्ताच्च पूर्वः पूर्वो लघुर्मतः ।
विद्याद्यूषे रसे स्ये शाके चैवोत्तरोत्तरम् । गौरवं तनु-
सांद्राम्लस्त्रादुष्पेषु पृथक्तया । तथोक्तम् । खलकाम्ब-
लिकौ ह्यधौ साधितौ स्वौषधानुगौ । पिशितेन रस-
स्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्का-
म्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः । ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु
खेहादियुतवर्जिताः । अल्पमांसादायः स्वच्छा दकला-
वणिकाः स्मृताः । स्वल्पेन मांसेन शुंठयादिभिः स्वल्पैः
स्वच्छा ये क्रियन्ते ते दकलावणिका बोध्याः । एवं
यूषे यत्र धान्यमल्पं खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि
तस्याऽपि दकलावणिकत्वं बोध्यम् । तन्नातरे चोक्तम् ।
अथ गोरसधान्याम्लफलाभ्रैरम्लितं च यत् । यथो-
त्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं तथा । प्रभूतास्तमलो
यूषः स्रपाह्वुतरः स्मृतः । स्रपस्तु रसयूषाभ्यां स्थैर्या-
द्गुरुतरौ मतः । तं सरोगो चाश्नीयान्न चालपाशी
कथंचनेति ॥ ३३ ॥

प०—मुद्गानामयं मौद्गो रसः । संशुद्धानां त्रिणिनां
कण्ठरोगिणां तत्र रोगिणां च पथ्यो हितः ॥ ३३ ॥

हे०—मुद्गयूषगुणानाह—रस इत्यनुवर्तते । मौद्गो रसो
मुद्गयूषः यूषो धान्यैरित्युक्तत्वात् । संशुद्धादीनां पथ्यो हि-
तः, कंठाक्षिभ्यां रोगिणोऽयं संबध्यते ॥ ३३ ॥

वातानुलोमी कौलथो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ३४

स०—कौलथो यूषो वातमनुलोमयति गुल्मादींश्च
जयति । तूनिप्रतूनीरोगौ गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणल-
क्षणौ ॥ ३४ ॥

प०—कौलथो रसो-वातानुलोमी वातमनुलोम-
यति तच्छीलः । तथा गुल्मं तूनीं, प्रतूनीं च जयति ।

तूनीप्रतून्योर्लक्षणं गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणम् । तन्ना-
न्तरेऽप्युक्तम्—“अधो या वेदना यान्ती वचोमूत्राश-
यस्थिताभिनत्तीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः”
तथा—“गुदोपस्थोत्थिता चैव प्राप्तिलोमप्रधाविता ।
वेगैः पकाशयं याति प्रतितूनीति सा स्मृता” ॥ ३४ ॥

हे०—कुल्लथयूषगुणानाह—तूनिप्रतूनी गुल्मनिदाने वक्ष्यते ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ।
शांडाकीवटकं दृग्गं दोषलं गृपनं गुरु ॥ ३५ ॥

स०—तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च । तथा
शुष्कशाकादि दृष्टिभ्रं विदोषकरं ग्लानिकरं गुरु च ।
अंकुरितस्य विरूढकम् । शांडाक्यपि तन्नादिका
शांडाकीवटकम् ॥ ३५ ॥

प०—तिलानां पिण्याकस्तिलकल्कः । तस्य विकृ-
तिर्विकारो व्यञ्जनत्वेनोपयोगः । शुष्कं च तच्छाकं
च शुष्कशाकम् । विरूढमंकुरितधान्यम् । शाण्डा-
क्यां स्थापितं वटकं शाण्डाकीवटकम् । एतत्सर्वं
दृष्टिघ्नमचक्षुष्यम् । दोषलं-दोषसञ्चयकारि, त्रिदो-
षकोपनमिति यावत् । ग्लपनं-ग्लानिकरं, गुरु च ।
शाण्डाकीवटकमिति वटकसंनिधानात् परिशुष्क-
माषादिमद्यः शाण्डाक्यो गृह्यते । पूर्वं पुनरध्याये
शाण्डाकी चासुतं चान्यदिति द्रव्याणां प्रकान्तत्वा-
दासुतशब्दसंनिधानाच्च मूलकसर्षपादिशाकादक-
थितासुतातिकाले राजिकाचूर्णभाविताम्लतीक्ष्णामि
शाण्डाकीशब्देनोच्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—तिलविकृत्यादीनां गुणानाह—तिलविकृतिः-मधुराण्ड-
कादिः । उद्धृततैलस्तिलादिपिण्डः पिण्याकस्तद्विकृतिः
पिण्डीवीटकादिदेशीयः । शुष्कं शाकं-शुष्कघातीककञ्जि-
कादि, विरूढकमङ्कुरितं धान्यं धृतान्नप्रस्तावाद्दङ्कुरितधा-
न्यकृतमत्र ग्राह्यम् । येन वटकेन शांडाकी क्रियते तच्छा-
ण्डाकीवटकं-दृग्गं दृष्टिनाशनं, दोषलं त्रिदोषकरम्, ग्ल-
पनं—ग्लानिकरम् ॥ ३५ ॥

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ३६

स०—रसाला करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन
दध्ना कृता उल्लेखिकासंज्ञा बृंहणी देहस्य बृहत्त्वकरी
वृष्यादिगुणयुक्ता च ॥ ३६ ॥

प०—रसाला-मार्जिता, हस्तमथितेन त्रिजातक-
मरिचशर्करादिभिः संयुक्तेन दध्ना पदे सुमार्जितेन

कृता, बृंहणी-देहस्य बृंहन्वकरी, वृष्या-शुक्रला,
स्निग्धत्वगुणयोगात् स्निग्धा, बल्या-बलप्रदा, रुचि-
प्रदा-रुच्या रुचिकरी ॥ ३६ ॥

हे०--रसालागुणानाह—मरीचशर्करादियुक्तं करमथितं
दधि-रसाला ॥ ३६ ॥

श्रमक्षुत्तृक्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३७ ॥

स०--पानकं श्रमादिहरं प्रीणनादिगुणयुक्तम् ।
प्रीणनं मनःप्रीतिकरं यथाद्रव्यगुणं च । स्वादुना
गुणेन च युक्तम् । पर्पटादीनां लाघवादिह गुणा नोक्ताः ।
यथा । पर्पटा लघवो रुच्या लघ्वीयान् क्षारपर्पटः ।
हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखांडवाः । प्रीणना
भ्रमतृट्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ ३७ ॥

प०--पानकं--जलक्षौद्रत्रिजातकमारिचद्राक्षाखर्जू-
रादिकृतमनेकविधं क्षुत्तृक्लमान् हरति श्रमक्षुत्तृ-
क्लमहरम्, प्रीणयतीति प्रीणनं, संतर्पकं, गुरु च ।
विष्टंभि-स्रोतोविष्टंभकारि, मूत्रलं-मूत्रजनकं, बहु-
मूत्रं करोति । हृद्यं-हृदयप्रियम् । यथा यथा द्रव्यैः
क्रियते त्रिजातकमाक्षिगुडद्राक्षादिभिस्तेषां ये
गुणास्ते सर्वे पानकस्य बोद्धव्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे०--पानकगुणानाह—गुडाम्लिकादिसंस्कृतम् । उद-
कादिद्रव्यं पानकं, यथा द्रव्यगुणं यैर्द्रव्यैः क्रियते तद्गुणान-
नुवर्तते । एतेन सुश्रुतादिभिस्तानां द्राक्षादिपानकानां गुणा
उक्ताः ॥ ३७ ॥

लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ३८ ॥

स०--लाजास्तृडादीर्शिच्छंति । कासपित्ते चोपश-
मयंति । तथा दीपना लघवः शीतवीर्याश्च ॥ ३८ ॥

प०--अग्निदीप्तिः कुर्वन्ति, लघवो-लघुगुणयुक्ताः
हिमाः-शीतवीर्याः ॥ ३८ ॥

हे०--लाजानां गुणानाह—भृष्टानां शालीनां तण्डुला
लाजाः ॥ ३८ ॥

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥ ३९ ॥

स०--हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशलाहतानि पृथु-
काक्षेपिठसंज्ञा गुरुत्वादियुक्ताः ॥ ३९ ॥

प०--हरितधान्यानि—निस्तुषभृष्टमुशलाहतानि,
पृथक्शब्दवाच्यानि । पृथुका भृष्टतण्डुला इति
केचित् । पृथुकश्चिपिठो ज्ञेय इति । ते गुरवः, बल्याः-
बलावहाः, कफविष्टंभं च कुर्वन्ति कफविष्टंभका-
रिणस्तच्छीलाः ॥ ३९ ॥

हे०--पृथुकगुणानाह—अशुष्कधान्यानां भृष्टास्तण्डुलाः
पृथुकाः ॥ ३९ ॥

धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ४०

स०--धाना भृष्टयवादिर्विष्टंभिनी रूक्षादिगु-
णयुक्ता च ॥ ४० ॥

प०--यवाद्या भृष्टा धाना इति संज्ञिताः भरुम-
परपर्याया सा धाना-विष्टंभिनी स्रोतसां स्तम्भज-
ननी, रूक्षा-रूक्षगुणयुक्ता, तर्पणी-तृट्जननी,
लेखनी श्लेष्मादींस्त्रिखति, हिनस्ति, गुर्वा च ॥ ४० ॥

हे०--धानागुणानाह—भृष्टयवादिधाम्यं धानाः । अन्ये
तु यवानेव भृष्टान् धानाशब्देनाहुः । उलम्भादींश्च पृथक्
पठंति यदाह सुश्रुतः—“धानालम्भास्तु लघवः कफमेदोवि-
शोपणाः । इति ।” लघवः पाके लाघवगुणकाः स्वमते
गुरोर्लघुत्वात् ॥ ४० ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृश्रमनंत्रामयव्रणान् ।
घ्नंति संतर्पणाः पानात्सद्य एव बलप्रदाः ॥
नोदकांतरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तून्द्यान्न वा बहून्

स०--सक्तवो लघवः क्षुधादींश्च घ्नंति तथोदक-
मिश्रिताः संतर्पणाः सद्य एव बलं कुर्वन्ति । तांश्च
जलेनांतरितान्व्यवहितान्नाशनीयात् । अन्यभोजनेषु
ह्यंतरा पानं विहितं न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोध-
यति । तथा न द्विर्द्वौ वारौ नाद्यात् । न निशायां
रात्र्याम् । न केवलानुदकादिरहितान् । न भुक्त्वा-
ऽन्यद्भोजनादि । न द्विजैश्छित्त्वा दंतैः करस्थं पिंडं
छित्त्वैत्यर्थः । बहूश्च सक्तून्नाद्यात् । तंत्रांतरे चोक्तं
रूक्षवातलत्वं सक्तूनामिह नोक्तम् । लघुत्वादिनैवावग-
तत्वात् । ननु रूक्षवातलत्वं चेदभ्युपगम्यते सक्तूनां ततः
संतर्पणा इत्यनुपपन्नम् । सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्य-
युक्तम् । युक्त्या व्याहारः परिणमति । स धातुपु-

ष्ट्वै नान्यथा । अत्राचक्ष्महे । प्रभावादुभयमप्येतदु-
क्तम् । सक्तूनां ह्ययमचित्यः प्रत्यक्षवेद्यः प्रभावो
यत्पीताः संतः संतर्पयति । सद्य एव च बलं प्रय-
च्छति । वाजीकरणं ह्यपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति ।
तथा च मद्यं परिणतमेव मदं जनयति तस्मात्संतर्प-
णत्वं फलप्रदत्वं चैषामुपपन्नमेव । तंत्रांतरे चोक्तम् ।
तुल्याज्यः सक्तुप्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम् । तृदू-
र्दिश्रमनुन्मद्यपीततृष्णानिवर्तकः । प्रमेहक्षयकुष्ठानि न
च स्युर्मथपायिनाम् । निचयात्कठिना गुर्वी पिंडी
प्रोक्ता मृदुर्लघुः । सक्तूनां द्रवतायोगाल्घीयस्यवले-
हिका । लाजसक्तुकृताऽपि स्याद्विलेपी तु
गरीयसी ॥ ४१ ॥

५०—सक्तवो—यवाद्युद्भवाः लघवो लघुगुणयुक्ता-
स्तथा क्षुद्रादीन् घ्नन्ति, संतर्पणं कुर्वन्ति ये ते
संतर्पणाः, पानादुदकादिभिराश्लुताः, सद्य एव त-
त्काल एव बलप्रापकाः । रूक्षत्वात् सक्तवः समी-
रणकोपना इति चेन्न, प्रभावमधिकृत्य सद्यस्तक्रादिभिः
पीतं संतर्पयन्तीत्युक्तं तदा चिन्त्य इति मुनिराह-
पानभुक्तादीनि सद्यःपुष्टिकर्तृणि दृष्टानीति । यथा-
वाजीकरणानि सद्यःपुष्टिजननानीत्येवं व्यवस्येत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम्—“सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्प-
यन्ति तु । नोदकान्तरितान्न द्विनैः निशायां न केव-
लान् । न भुक्त्वा न द्विजैः स्थित्वा सक्तूनद्यान्न
वा वहून् ।” सक्तूनुदकान्तरितान्नाद्यान्न भक्षयेत् ।
उदकेन जलेनान्तरिता व्यवहिताः । आदौ सक्तूनां
भक्षणं, मध्ये जलं, पुनःसक्तुभक्षणं, पुनरुदकमिति ।
अन्तरिताः तोयं पीत्वाऽन्तराऽन्तरा सक्तून् भक्ष-
येदित्यर्थः । द्वौ वारौ द्विरुभयकालं सक्तून्नाद्यात् ।
निशायां रात्रिकाले सक्तून्नाद्यात् । अलक्ष्मीप्रवर्त-
नान् । केवलानुदकादिद्रवद्रव्यरहितान्नाद्यात् ।
तथान्यद्भक्तादिकं भुक्त्वा सक्तून्नाद्यात् । द्विजैर्दन्तैः
करस्थां पिण्डीं स्थित्वा सक्तून्नाद्यात् । तथा वहून्
प्रभूतान् सक्तून्नाद्यात् ॥ ४१ ॥

हे०—सक्तुगुणानाह—शृष्टानां निस्तुपयवानां चूर्णं सक्तवः
पीता एव बलप्रदाः, न तु भक्षिताः, लीडा वा सद्य एव
ननुत्तरकालमित्येवशब्दार्थः । संग्रहे तु—“निचयात्क-
ठिना गुर्वी प्रोक्ता पिण्डी लघुर्मृदुः ।” इति । “सक्तूनां

द्रवतायोगात् लघीयस्यवहेलिका । शङ्कुली मोदकादीना-
माख्यातैव च कल्पना । कर्कषूवदरादीनां श्रमक्षुचुट्क-
मच्छिदः । सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथा द्रव्यगुणाश्च ते ॥”
इति । सक्तुभक्षणं नियमयति—येषां भोजनमध्ये उदकं
पीयते ते उदकान्तरिताः, द्वौ वारौ द्विः, केवलानुदका-
दिरहितान्, द्विजैश्चित्त्वा करस्थां पिण्डीं दन्तैर्विच्छिद्य
भक्षितान्, वहून्तस्मात्त्रान्, उदकांतरितादीनां प्रत्येकं
निषेधकारणत्वात् पृथक् न कारणम् ॥ ४१ ॥

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ४२

स०—पिण्याकाख्यो यस्तिलादीनां निष्पीडितः
कल्को ग्लपनो ग्लानिकरः । ग्लपन इति ग्लायतोऽपि
जंताद् ग्लान्वावनुवमां चेति मिच्चाद्भवः बाहुलकात्क-
र्तरि ल्युट् । तथा विष्टंभी दृष्टिविकारकृद् ॥ ४२ ॥

५०—पिण्याकस्तिलक्षौडादीनां निष्पीडितानि-
लानां कस्कः स ग्लपनोऽङ्गलानि करोति, विष्ट-
ंभी स्रोतसामवष्टम्भं करोति, दृष्टिदूषणः—
दृष्टिघ्नः ॥ ४२ ॥

हे०—पिण्याकगुणानाह—उद्धृतैस्तैलादिपिण्डैः
पिण्याकः, ग्लपनो ग्लानिकरः, दृष्टिदूषणो दृष्टि-
गप्रदः ॥ ४२ ॥

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ४३

स०—वेसवारो नागरधान्यकाजाजिहिगुधृतादि-
संस्कृतं कुष्ठितं मांसम् । गुरुः स्निग्धो बलवर्धनः शरी-
रोपचयवर्धनश्च ॥ ४३ ॥

५०—वेसवारो नागरधान्यकाजाज्यादि संस्कृतं
पिष्टं मांसं वेसवारशब्दवाच्यम् । तथाचागमः मांसं
स्यात्पलमामिपम्, पिष्टं च वेसवारं स्यादिति ।
तच्च हिङ्गुलवणघृततैलादिभिर्यथायोगं संस्कृतं
वेसवारो गुरुस्तथा स्निग्धो, बलोपचयौ वर्धयति
बलोपचयवर्धनः तयोर्वृद्धिकारी । बलं—सामर्थ्यम् ।
उपचयो—धातूनां पोषः ॥ ४३ ॥

हे०—वेसवारगुणानाह—स्निग्धं पिष्टं हिङ्गुजीरकादिभि-
मिश्रितं मांसं वेसवारः, उपचयः वपुःपुष्टिः ॥ ४३ ॥

सुदादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ४४

स०--मुद्गादिजास्तु वेसवारा ये इंडरिकादिभि-
र्द्रव्यैः सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियते लोके पूरणशब्देन प्रसि-
द्धास्ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिशब्देन माषा-
दयो गृह्यन्ते । तंत्रांतरे चोक्तम् । सपिस्तैलगुणक्षरैर्य-
वगोधूमपैष्टिकाः । पूषा विष्टमिनः शीताः पौष्टिका
वातलाः खराः । वृष्या बल्याः सरा मापैर्वतघ्ना मृदु-
पिच्छिलाः । यथाऽन्नं गुरवो बल्याः स्थूलाश्च कठि-
नाश्च ये । तैलपकास्तु दृष्टिघ्ना गरीयांसो विदाहिनः ।
कासारसारलघवो लाजैर्लघुतराः स्मृताः । वातपित्त-
हरो वृष्यो घृतपूरः कफप्रदः । सद्यः प्राणकरो रुच्यो
मांसलो रक्तलो गुरुः । लघीयान्मंडककृतो गरीयान्फ-
लपूरितः । मधुरोत्कारिका वृष्या कासारः पिच्छिलो
गुरुः । गुडमत्स्यंडिकाखड्गक्षीरेक्षुरसमाक्षिकैः । पूषाः
शुक्रबलश्लेष्मरुचिदास्तर्पणाः क्षणात् । नानाद्रव्यैः
समायुक्ताः पक्वामक्लिन्नमर्जिताः । निमर्दको गुरुः
स्निग्धो वृष्यो बलवतां हितः । खारिकेंदुरिकापूरव-
टिकावटकादयः । विशदा रोचना बल्या गुरवः स्युः
स्वयोनिवत् । यावकः पिच्छिलः स्निग्धः प्लीहोदाव-
र्तहा गुरुः । भृष्टस्विन्नतया वाद्यो लघुः सेव्योऽतिका-
सिनाम् । ज्वरोदावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः ।
ओलकं हरितावस्थं शिब्रिजत्वात्खरं गुरु । मंदजर्षो
यवादित्वाद्भ्योपो बृंहणः सरः । सिद्धसारे चोक्तम् ।
अत्युष्णा मंडकाः पथ्याः शीतला गुरवो मता
इति ॥ ४४ ॥

प०--मुद्गादिना वेसवारादयो मुद्गवटकादिभिः
सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियन्ते । ते सर्वे गुरवः तथा यथाद्र-
व्यगुणानुगाः प्रकृतिद्रव्यगुणा भवन्तीत्यर्थः । तेन
मुद्गादीनां ये गुणास्ते तत्कृतानां वेसवाराणामपि
बोद्धव्याः । एषां वेसवारशब्द उपचारेण प्रयुज्यते ।
यथा मौद्गो रसः, कौलत्थो रसो वा । मुख्यया तु
वृत्त्या मांससंस्कृतेषु वेसवारशब्दः ॥ ४४ ॥

हे०--मुद्गादिवेसवारगुणानाह--येषु मांसस्थानेषु मुद्ग-
णकादयो गृह्यन्ते ते मुद्गादिजाः । यथा द्रव्यगुणमनुगच्छ-

न्ताति यथाद्रव्यगुणानुगाः, यावन्तः प्रकृतिद्रव्यगुणास्ताव-
न्तस्तेषां भवन्तीत्यर्थः । साकल्येऽव्ययीभावः ॥ ४४ ॥

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकंद्रंगारविपाचितान् ॥

एकयोर्नीलघृन्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥

स०--अपूपान् कुकूलादिसिद्धानेकयोर्नीनेकारणा-
न्यथोत्तरं लघून्विद्यात् । तेन कुकूलपक्वात् सजाती-
यादपूपात्कर्परपक्वो लघुः । कर्परपक्वाच्च भ्राष्ट्रपक्वः ।
भ्राष्ट्रपक्वात्कंदुपक्वः । कंदुपक्वाच्चंगारपक्वः । कुकूलं
गोअरं गोशकृदादिचूर्णसंतापः । कर्परो ज्वालातप्तं
कपालम् । भ्राष्ट्रकंदू प्रसिद्धावेव । अंगारा बृंहतः
काष्ठसंभूता इति । इति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

प०--कुकूलादिषु विपाचितान् सिद्धानपूपाने-
कयोर्नीनेकशाल्यादिसम्भवानपि सतो यथोत्तरमुत्तर-
मतिक्रम्य लघून् विद्यात् जानीयात् । योनिराकारः,
शालियवगोधूममापप्रभृतयः । सजातीयापेक्षयैक-
योनिस्त्वं कदाचिच्छालिपिष्टेन क्रियते, कदाचिद्गो-
धूमपिष्टेन कदाचिद्यवपिष्टेन (चिकसादिना),
कदाचिन्माषप्रभृतिभिः । तेन शालिपिष्टम-
यानपूपान् कुकूलपक्वाह्वयून् विद्यात्, तेभ्योऽपि
कर्पटपक्वान् लघुतरान् विद्यात् । तेभ्यो भ्राष्ट्रपक्वान्
लघुतमान् विद्यात्, यावदङ्गारपक्वान् अत्यर्थं लघुत-
मानेकेनैव रक्तशालिना कृतान् । अथवा गोधूमय-
वादीनामन्यतमेन वा । कुकूलं मृद्वग्निः बाष्पः,
कंदूः-अङ्गारतप्ता भित्तिः । अङ्गारं-गोशकृदादीनां
दग्धानां चूर्णः, प्रसिद्धस्वरूपः । द्रवस्विन्नपिष्टान्न-
कृतः पूषः, विपरीतपूपोऽपूप इयानेव विशेषः ।
पूषापूपयोरिति कृतान्नवर्गः ॥ ४५ ॥

हे०--पचनपात्रविशेषातुणविशेषानाह--कुकूलं-अन्नं,
“कुकूलं शंकुभिः क्रीणं श्रेष्ठे स्याच्च तुपानले” इति
वचनात् । तेन च मृन्मयमुत्तानं पूषपचनं लक्ष्यते, श्वभ्रा-
कारं तदेव न्युब्जं खपरं, तदेव सच्छिद्रं भ्राष्ट्रं लोहमयं
न्युब्जकंदूः, अंगारशब्देन अङ्गारपूर्णं पात्रं हसन्तीत्यादि
पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता अपूषाः । एकयोर्निग्रहणं प्रकृति-
द्रव्यादिविशेषेऽपि पात्रकृतमेवोत्तरोत्तरं लाघवमिति ज्ञाप-
नार्थं, यथा यथा अग्निसनिकर्पस्तथा तथा लाघवमित्यर्थः ।
संग्रहे तु--“प्रभूताभ्यन्तरमलो मापसूपः परं स्मृतः ।
खलकावलिकी ह्यथी छेदिनी स्वौपधानुगौ ॥ पर्यया लघवो

रक्षा लघ्वीयान् क्षारपर्यटः । हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो
रागन्वाडवाः ॥ प्रीणना भ्रमत्तृच्छर्दिमदमूर्च्छा-
भ्रमच्छिदः । तृच्छर्दिभ्रमनुन्मथः झीतः सद्योबल-
प्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठ्याद्या न च स्युर्मन्थपायिनाम् । ”
इति कृतात्रवर्गः ॥ ४५ ॥

कृतात्रवर्गानंतरं मांसशाकवर्गयोस्तद्व्यञ्जनभूत-
योर्निर्देशः । तत्रापि प्राधान्यान्मांसवर्गस्य पूर्वं
निर्देशः । प्राधान्यं चाऽस्य भक्तेन सह प्रचुरोपयोगे-
ऽप्यदोषात् । शाकस्य तु बहूपयोगे दोषं वक्ष्यति ।
शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेदित्यनेन—

हरिणैणकुरंगर्क्षगोकर्णमृगमातृकाः ।

शशशंवरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ४६ ॥

स०—हरिणादयो दश मृगाः स्मृताः । आदिश-
ब्देन कालपुच्छकपृषतादयः संप्रहोक्ता गृह्यन्ते ।
कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः । श्वदंष्ट्रा-
रामशारभकोहकारकशंवराः । करालकृतमालौ च पृष-
तश्च मृगाः स्मृता इति ॥ ४६ ॥

प०—कृतं तावन् पक्षमपक्षमन्नं संस्कृतमुपयु-
ज्जति, पक्षं तदपि मांसशाकादिभिः कृतेरेव । सह
अन्नस्य च भूयसोपयोगो न तथा मांसादीनाम् ।
मांसादयस्तद्व्यञ्जनत्वेनोपयुज्याः । अतोऽनन्तरं
मांसशाकवर्गयोर्निर्देशः । प्राधान्यं चास्य भक्तेन
सह भूयसोपयोगोऽपि न दोषाय यथा शाकस्येति ।
हरिणाद्या शरभावसाना मृगा मृगजातयः । आदि-
ग्रहणेन कालपृषदादिसंग्रहः । ताम्रवर्णो—हरिणः,
कृष्णवर्णः—एणः, कमलद्वितीयनामा । तथा चागमः
“ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणः कमलसंज्ञितः” ४६ ॥

हे०—अथ मांसवर्गः । मांसमपृषा-मृगविष्करप्रतुदावि-
लेद्यप्रसहमहामृगचलचरमत्स्यभेदेन । तत्र मृगानाह-
हरिणादयो मृगास्तेषु हरिणस्ताम्रमृगाः, एणः कृष्णवर्णः,
कुरंगो लघुचतुरगतिः, ऋक्षो—नीलाण्डः, गोकर्णो—गोक-
र्णसदृशकर्णो रासभाकारः, मृगमातृका लघुपृथुदराः ।
शशाशो—शशो—विलेशयः, शंवरः—विकटबहुविपाणः,
चारुष्कश्चास्तनुः, शरभोऽष्टचरणः आयशब्दात् पृषतकरा-
द्यादयः । उक्तं हि संग्रहे—“कालपुच्छकचारुष्कवरपोतश-
शोरणाः । श्वदंष्ट्रारामशरभकोहकारकशंवराः ॥ करालकृ-

तमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः ।” इति । विष्करा-
नाह—पश्चिमध्ये ये विकीर्य भक्षयन्ति ते विष्कराः ४६ ॥

लाववतीकवातीरक्तवर्त्मककुक्कुभाः ।

कपिंजलोपचक्रारुख्यचकोरकुरुवाहवः ॥

वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यबकरगोनर्दगिरिवर्तिकाः ।

तथा शारपदैद्राभवारटाश्चेति विष्कराः ॥ ४७ ॥

स०—तत्र लावादयो वारटान्ता एकविंशतिः ।
कीर्य भक्षणाद्विष्कराः । रक्ते वर्त्मनी यस्य स रक्त-
वर्त्मकः । वर्तको वर्तिकेति जात्यंतरं नतु वर्तकस्य
स्त्री वर्तिका । यथा च बलाका सारिकेति । पुंस्यां
स्त्रीलिङ्गत्वावेशात् । शिखी मयूरः । व्रीह्यादिः ॥ ४७ ॥

प०—लावादयो वारटान्ता विष्करा पक्षिजातयः ।
विकीर्य ये धान्यादिकं भक्षयन्ति ते विष्कराः । वर्ति-
का जात्यन्तरम्, नतु वर्तिकस्य योषित् । तत्र शिखी
मयूरः । ताम्रचूडः—कुक्कुटः । इतिशब्दः प्रकारे ।
एवंप्रकारा अन्येऽपि सन्ति ॥ ४७ ॥

हे०—तत्र लावश्चित्रयोर्धी, वर्तको वनचटकः, स्तम्भ-
संघातचारी वर्तीरः, अल्पकपिञ्जलसदृशः । कर्कुभो द्विवि-
धः—स्थलजो जलजश्च । रक्तवर्त्मकविशेषणात्स्थल-
जो गृह्यते, उक्तं हि “नीलच्छविः कृष्णगलः स्याद्भ्राम-
काकृतिः । कर्कुभः कर्कुभारावः स्थलजो रक्तवर्त्मकः ॥ ”
कपिञ्जलो—गौरितित्तिरिः । इति “ उपचक्रः—श्वभ्रमरः
कृशचंचुर्मदाविलः । ” चकोरो—रक्ताक्षः, कुरुवाहुर्नीला-
श्रीवो रक्ताश्लः श्वेतपक्षः, वर्तको वर्तीरादल्पः, ताम्रचूडः
वर्तिका, ततोऽप्यल्पा तित्तिरिश्चित्रपक्षः, क्रकरः—कुक्कु-
शब्दकारी, पीतः, कृष्णगलः, कृष्णचंचुचरणो, रक्तपृष्ठा-
शिखी—मयूरः, ताम्रचूडाख्यः—कुक्कुटः, बकरः बकर-
दृशः, गोनर्दो—गोक्षेडः, गिरिवर्तिका—गिरिकार्याया
वर्तिकाभेदः, शारपदः—कंसदृशश्चावृगतिः, इंद्रागः
कंसदृशो विविधवर्णः, वरटः—हंससदृशः, आयशब्दात्
रीटादयः । प्रतुदा इति । प्रतुद्य भक्षयन्तीति ।
प्रतुदाः तत्र ॥ ४७ ॥

जीवजीवकदात्यूहभृंगाहशुकसारिकाः ।

लङ्काकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥

प्रतुदाः ॥ ४८ ॥

स०—जीवजीवकादयः प्रतुदा दश स्मृताः ।
प्रतुद्य तुण्डेनाऽहत्य शाल्यादेर्भक्षणात्प्रतुदाः । आदि-
शब्देन संग्रहोक्ताः खंजरीटकपारावता गृह्यन्ते ॥ ४८ ॥

प०—जीवजीवकादयः चटकान्ताः प्रतुदाः ।
प्रतुद्य च तुण्डेनाहत्य भक्षणात् प्रतुदाः । स्मृताः ।
आदिग्रहणेन शतपत्रखञ्जरीटादिविपक्षिपरिग्रहः ४८ ॥

हे०—जीवजीवकः--एकोदरो द्विशिराः, दात्यूहोऽन्ध-
काकः, भृङ्गाहो--भृङ्गराजः कृष्णवर्णचटकसदृशः, शिखा-
वान्, गोप्रेरकः । शुक्रः कीरः, सारिका--मेधावी, लट्वा-
रक्तपुच्छाधोभागः, कोकिलः--परपुष्टः, हारीतो--हरित-
पीतः, कपोतः--पाण्डुकः, चटकः--कलविङ्कः आदिशब्दा-
त्खञ्जरीटादयः । उक्तं संग्रहे--“ शतपत्रो भृङ्गराजः
कोयष्टिर्जीवजीवकः । खञ्जरीटकहारीतकुर्नामदुरशाग्रहाः ॥
लट्वा लडूषो वट्टहा गोक्षेडो डिण्डमाणवः । जट्टीकुंभुभि-
पांवीरलोहपृष्ठकुलिङ्काः ॥ सारिकाशुकसाङ्गास्यविवी-
टीककुयष्टिकाः । मंजुलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्मजाः ।
कलविङ्कः परभृतः कपोतोऽङ्गारचूडकः । पारावतः पाण-
विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ ” इति ॥ ४८ ॥

भेकगोधाहिश्वाविदाद्या विलेशयाः ॥ ४९ ॥

स०—भेकादयश्चत्वारो विलेशयाः । विले वाहु-
लेन शयनाद्विलेशयाः । आदिशब्देन श्वेतस्यामशत्य-
कादयो गृह्यन्ते ॥ ४९ ॥

प०—भेकाहिगोधाश्वाविदाद्या विलेशयाः । विले
भूगर्ते शेरते इति विलेशयाः । आदिशब्देन शला-
कादिसंग्रहः । भेकोऽत्र मण्डूकः । श्वावित्-साहकः ।
अहिः सर्पः ॥ ४९ ॥

हे०—विलेशयानाह--विले विवरे शेरते निवसंतीति,
विलेशयाः । तेषु भेको--मण्डूकः, गोधा--पंचनखप्राहिणी,
अहिः--सर्पः, श्वाविच्छलाकासदृशरोमा; आद्यशब्दान्न-
कुलादयः । संग्रहे तु--“ श्वेतः श्यामश्चिन्नपृष्ठः कोलः
काकाकुली मृगः । भेकचिल्लककुचीका गोधाशल्यक-
शण्डकाः ॥ वृषाहिकदलिश्वाविन्नकुलाद्या विलेशयाः । ”
इति ॥ ४९ ॥

गोरवराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।

मार्जारमूषकव्याघ्रवृकवधुतरक्षवः ॥

लोपाकजंबुकश्येनचाषवांतादवायसाः ।

शशद्वीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्काः ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रमहा मृगपक्षिणः ५० ॥

स०—गवादयः प्रमहाहव मन्त्राणां प्रमहाः ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः । केचिन्मृगाः केचिन्प-
क्षिण इत्यर्थः । अश्वतरो केसरः । अश्वतरोः ।
वधुर्जाहको नकुल इत्यर्थः । योऽसौ योऽसौ ।
जंबुकः शृगालः । श्येनो मन्त्राणां प्रमहाः । श्येनोः ।
दिविः । वांतादः श्वा । अयसाः काकः । अयसाः ।
कारिः । कुलिङ्कः कृष्णचटकः ॥ ५० ॥

प०—गवाद्यो मधुहावसानात्सुगन्धैर्वि पतिमन्त्र-
ते च प्रसहाः । प्रमह्यापन्नस्य मांसादिकं नश्यन्तीति
प्रसहाग्नेन संज्ञिताः । “विकीर्य विपकराजैव प्रतुद्य
प्रतुदाः स्मृताः ।” अथायां आलोचयतः । केसर
इति प्रसिद्धः । अश्वतरोः । अश्वतरोः ।
सिंहो-मृगंशः । वृषदंशो-मार्जारः । मूषका-उग्रः ।
“लोपाको लोमशः स्मृतः” । इत्यसौ-अश्वतरोः ।
वधुर्नकुलः । श्येनो-मन्त्राणां प्रमहाः । श्येनोः ।
श्वा वायसः-काकः । उल्लको वासिष्ठीभगः । कुलिङ्कः-
कृष्णचटकः, कलविङ्कपरधर्वायः । अयसाः-उग्र-
आद्यर्थे ॥ ५० ॥

हे०—प्रसहानाह--मृगाणां पक्षिणां मन्त्रे प्रमहा इत्या-
भक्षयन्ति प्रसहाः । तत्र गौः प्रसिद्धा । श्येनो-अश्वतरोः ।
अश्वतरोऽश्वार्थो गर्दभाजातः, उग्रः करमः, अश्व-
घोटकः, श्वीपी--चित्रव्याघ्रः, सिंहः केसरी, कर्ज-
लोमशो मर्कटसदृशः, वानरो--मर्कटः, मार्जारो--
विडालः, मूषक--उंदरुः, व्याघ्रो--महाव्याघ्रः, वृक्षो--
वत्सभक्षः, वधुर्नकुलः, तरधुर्मुग्गादयः, लोमशो--
लोमशो जंबूकसदृशः, जंबूकः--शृगालः । श्येनः--
शशानकः, चापः--प्रसिद्धः; वाज्रायः--श्वा, वायसः--
काकः, शशारिः-शशधी, श्यामः--पंचविन्शत्ययः । अश्व-
सदृशो, गोपृष्ठचारी, कुररः--अरुणः । केतुमन्प्रहोः मन्त्र-
ग्राही, गृध्रः--कृष्णोः महात्सु मृगयते, वधुर्लो-वृकः,
कुलिङ्गो--गृहचटकः, धूमिका-धूमिलः, मधुहा-मधुहा-
तकः इति शब्दादेवंप्रकारा अन्वेष्य मृगाणां पक्षिणां ।
तत्र जंबूकांता वांतादसहिता मृगाः । श्येनो प्रमहाः ५० ॥

वराहमहिपत्न्यंकुरुरोहितवाग्णाः ।

सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महासृगाः ॥ ५१ ॥

स०--वराहादयो दश महामृगसंज्ञाः ।
वारणो हस्ती ॥ ५१ ॥

प०--वराहादिगवयान्ता महामृगाः । चशब्द
आद्यर्थे । वराहः--शूकरः । महिषो-गवयापरपर्यायः ।
वारणो-हस्ती ॥ ५१ ॥

हे०--महामृगानाह--महान्तो मृगाः महामृगाः । तत्र
वराहः--शूकरः, महिषोऽश्वशत्रुः, न्यङ्कुः--कुरङ्गसदृशो
विकटवाहुविषाणः, कर्बुह्रुविषाणः, शरदि शृंगत्यागी,
रोहितो--लोहितवर्णः, वारणो--हस्ती, स्रमरो--वनतुरगः,
चमरो--वयो गौः, खड्गो--गण्डकः, गवयः कुकुरदरहितो
गोसदृशः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ५१ ॥

हंससारसकादंबवककारंडवप्लवाः ।

बलाकोत्क्रोशचक्राहमद्भुक्रौचादयोऽपचराः ५२ ॥

स०--हंसादयः क्रौंचांता अप्सु चरणादपचरसंज्ञाः ।
आदिशब्देन रक्तशीर्षिकादयो गृह्यन्ते ॥ ५२ ॥

प०--हंसादयः क्रौञ्चावसानाः-अप्सु चरन्तीत्य-
पचराः वारिचराः । आदिशब्देन रक्तशीर्षपुण्डरी-
काक्षशरारिप्रभृतीनां परिग्रहः । पानेऽप्सु प्लवतीति
प्लवः ॥ ५२ ॥

हे०--जलचरानाह--येऽप्सु जले चरन्ति ते जलचराः ।
तत्र हंसो--मानसौकाः, सारसो-लक्ष्मणः, कादंबः--कल-
हंसः, वकः--पाण्डुरपक्षः, प्रसिद्धः । कारण्डवः--शुक्रो
हंससदृशः, प्लवो--महान् प्रसेवकगलः, बलाका--विसकं-
टिका, उत्क्रोशः--कुररसदृशः, चक्राहः--चक्रयाकः, मद्भु-
जलकाकः, क्रौञ्चः क्रुङ् । आदिशब्दाच्चातकादयः । उक्तं
च संग्रहे--“ काकतुङ्घनारावमद्भुक्रौञ्चाम्बुकुवकुटाः ।
मृणालकंठचक्राहबलाकारक्तशीर्षकाः ॥ उत्क्रोशः पुण्डरी-
काक्षशरारीमणितुंडिकाः । नंदश्च मरिलकाद्याश्च पक्षिणो
जलचारिणः ॥” इति ॥ ५२ ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ।

शुक्तिशंखोड्शंबूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।

शुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिर्मिंगिलाः ।

राजीचिलिचिमाद्याश्च ॥ ५३ ॥

स०--रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्य-
संज्ञाः । चशब्दोऽनुक्तकदलकर्पदकादिसमुच्चयार्थः ॥ ५३ ॥

प०--रोहिताद्याश्चिलिचिभावसाना मत्स्या जलोद्भवा
वारिचराः । आदिशब्दः प्रकारार्थः । एवंप्रकारा
अन्येऽपि सन्ति । कूर्मः कच्छपः । कर्कटः कुलीरः ।
शंबूको वृत्तः । शंखिनः परिकीर्तिताः । अज्ञातपर्या-
याणां देशान्तरविचारेभ्योऽवबोधः कार्यः ।
किञ्चित् कचिद्देशे यतो नास्ति तेन न
ज्ञायते, किञ्चित्तु विषयान्तरेषु नामान्तरेण प्रसि-
द्धमिति । तस्मादेषां नामपर्याया देशान्तरप्र-
सिद्धाः । किरातकैवर्तीदिभ्योऽपभ्रंशसंस्काराच्च
ज्ञातव्याः ॥ ५३ ॥

हे०--मत्स्यानाह--जलांतरवासिनो--मत्स्याः । रोहितो-
रक्ताङ्गः, कृष्णपृष्ठो मत्स्यः, शैवलभोजनः, पाठीनो--
रूप्योदरः, कृष्णवर्णकः, कण्ठकमञ्जरिः, कूर्मः--कच्छपः,
कुंभीरो--महाजकसदृशः, कर्कटः--कुलीरः, शुक्तिमुक्ता-
स्फोटः, शंखः--कम्बुः, उद्रो--जलविडालः, शंबूकः--
धुद्रशंखः, शफरी--धुद्रमत्स्यः, वर्मिः--सर्पाकारः, चंदि-
का-पार्श्वेषु कण्ठकवलयितो वस्तुलः, शुलूकी--दंत्याकारी-
ऽन्तर्वक्त्रो, बहिर्निश्वासमुक्, नक्रो--ख्वाकारः, मकरो--
सिंहदंष्ट्रः, शिशुमारः-शिशुम्रः, तिमिः--शतयोजनविसृतः,
तं गिलतीति तिमिंगिलः, राजी--राजीवो वज्राभः,
चिलिचिमः--शकलीलोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः,
प्रायो भूमिचारी । आद्यशब्दाद्देशो मत्स्यादयः ॥ ५३ ॥

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५४ ॥

स०--इत्यष्टभिः प्रकारैः शास्त्रकारा मांस-
माहुः ॥ ५४ ॥

प०--इत्येवमन्तरोक्तेन प्रकारेण मांसमष्टधा-
ऽष्टभिः प्रकारैराहुः ऋष्यमाचार्याः ॥ ५४ ॥

हे०--उक्तानां वर्गाणां मांसत्वमाह--इत्युक्तेन प्रकारे-
णाष्टप्रकारं मांसमाहुः ॥ ५४ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादिनिश्चिते ५५

स०--योनिषु पूर्वोक्तास्वष्टासु मध्ये व्यामिश्रगोच-
रत्वाद्यामिश्रविषयत्वाद्जावी व्यामिश्रेऽजावी छागोश्चे-
ते अनिश्विते । ते हि जांगलेऽपि देशे वर्तन्ते अनूपेऽपि
अजावी इति छीलिंगनिर्देशोऽत्र विवक्षित एव ।
केचित्त्वनिश्चिताविति निजगदुः । तत्र तित्तिरिरपि
धन्वानूपचारी प्रथितः । तत्कथमसौ हि जांगलः

कीर्तितः । ब्रूमः । तत्स्वभावत्वात् । यद्यप्युभयचरोऽयं तथाऽपि जांगलस्वभावत्वाज्जांगलोऽयं भक्षणे । अत्र विष्किरत्वं तित्तिरे निश्चितं निमित्तमस्ति । तस्मादयं जांगल एव युक्तः । हरिणादीनां च किरातकैवर्तादिभ्यो नानादेशप्रसिद्धा संज्ञा वेद्याः ॥ ९९ ॥

प०--योनिष्वेतास्वष्टसु मध्ये अजावी--लुगलोर-
भ्रावनिश्चितौ निश्चयेन नोक्तौ । तस्मात् व्यामिश्रः
अगोचरत्वात् व्यामिश्रो जाङ्गलोऽनूपः । ते हि जाङ्ग-
लदेशं कदाचिदाश्रयन्ते, कदाचिदानूपमेव एकान्तेन ।
एवं तित्तिरिरपि प्राप्नोति, तस्याप्युभयचारित्वात् ।
तथा चरकमुनिः--"गुरूष्णमधुरो नात्तित्त्वानूपनि-
पेवणात् । तित्तिरिः सञ्जयेच्छीघ्रं त्रीन्दोषाननि-
लोत्त्वणात् ॥" यद्यपि तित्तिरिरुभयचरस्तथापि निय-
तमेव हि तित्तिरिर्जाङ्गलानूपौ द्वावपि निषेवते ।
नह्यसावेकविषयनिषेवणरतिर्जातुचिद्भवत्यन्यत्र पञ्च
ररोधात् । अजावी तु कदाचिदेकान्ते धन्वदेशमेव,
कदाचिदेकान्ते आनूपदेशमेव, चरत एवं स्वभावत्वा-
च्छागमेषयोः ॥ ५५ ॥

हे०--अजाव्योरनुक्तौ हेतुमाह--अजावी--मृगविशेषो,
योनिषु--मृगप्रसहामृगाख्यासु योनिष्वनिश्चित इत्यनिर्धा-
रिते व्यामिश्रगोचरत्वात् योनित्रयविषयत्वात्, अजाव्यो-
र्मासत्वेऽपि मृगादिविशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ

स०--आदौ भवा आद्या मृगविष्किरप्रतुदाख्या
जांगलचारित्वाज्जांगलशब्दवाच्या एव । महामृगा-
ऽन्चरमत्स्याख्या आनूपाः । मध्यौ द्वौ विलेशयप्रस-
हाख्यौ साधारणौ । जांगलानूपचारिणावित्यर्थः ।
मध्याविति द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादाद्यन्तानां वर्गाणां
प्रत्येकं त्रिधात्वमनुमीयते त्रिप्रहणमंतरेणापि ॥ ९६ ॥

प०--मध्याविति द्विवचननिर्देशादाद्यन्तास्त्रयस्त्रयो
वर्गा भवन्ति । आद्यास्त्रयो वर्गा--मृगविष्किर-
प्रतुदा जाङ्गलचारित्वाजाङ्गलशब्दवाच्याः । अन्ये
त्रयो वर्गा--महामृगजलचरमत्स्या आनूपा आनूपे एव
चरणादानूपशब्दवाच्याः । मध्यौ द्वौ वर्गौ--विले-
शयप्रसहाख्यौ साधारणौ, साधारणदेशचरणात् ५६

हे०--मांसस्य त्रैविध्यमाह--आद्यास्त्रयो मृगविष्किर-
प्रतुदा जाङ्गलाः । अत्यास्त्रयो--महामृगजलचरम-

त्या--अनूपाः । मध्यौ द्वौ--विलेशयप्रसहौ साधा-
रणौ ॥ ५६ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जांगला हिताः ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ९७ ॥

स०--तत्र तेषु जांगलानूपसाधारणेषु मध्ये जांगला
बद्धमला ग्रथितं पुरीषं कुर्वति । शीतवीर्या लघवः ।
सन्निपाते हिताः । किंभूते । पित्तोत्तरे पित्ताधिके ।
तथा वातो मध्यो यस्मिस्तस्मिन्मध्यममरुति । तथा
कफानुगे कफोऽनुगोऽबलो हीनो यस्मिस्तस्मिन् स्व-
ल्पलेष्मणि ॥ ९७ ॥

प०--तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु जाङ्गलानूपसा-
धारणेषु मध्ये, जाङ्गला--बद्धमलाः बद्धपुरीषाः,
शीताः--शीतवीर्याः, लघवश्च, हिताः--पथ्याः । संनि-
पाते--पित्तोत्तरे-पित्ताधिके, वातमध्ये-नोत्कृष्टे न हीने
न कफानुगे--कफहीने, पित्तमुत्तरमधिकं च यस्मि-
स्तथा वातो मध्यो यस्मिन्, कफोऽनुगो यस्मिन्
संनिपाते तस्मिन् हिताः ॥ ५७ ॥

हे०--जाङ्गलगुणानाह--बद्धमला--बद्धपुरीषाः, संनि-
पाते--दोषस्त्रयप्रकोपे हिताः, कफानुगे हीनकफे अत्र
केपांचिद्विशेषः ॥ ५७ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ५८

स०--शशोऽग्निदीपनः पाके कटुको ग्राही रूक्षः
शीतश्च । ग्राहिशीतत्वं चाऽस्य जांगलत्वादेव लब्ध-
मित्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम् । स्वादुकषायत्वादिकमे-
षामिह युक्त्योक्तम् । संप्रहे तु स्पष्टं कृत्योक्तम् । यथा ।
तत्र बद्धमला रूक्षा मांसानामुत्तमा हिमाः । कषाय-
स्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः । ताम्नोऽथ हरिणः
कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् । लघीयान् षड्सश्चासौ
ग्राही रूक्षो हिमः शशः । कटुपाकोऽग्निदोषतप्यः सन्नि-
पातेऽनिलावर इति ॥ ९८ ॥

प०--तेषु जाङ्गलेषु मध्ये शशोऽग्निदीपनोऽग्नि-
वृद्धिकृत् । तथा पाके कटुकः । ग्राही संप्रहणशीलः,
रूक्षश्च । हिमः--शीतवीर्यः ॥ ५८ ॥

हे०--तत्र शशगुणानाह--दीपन इति ॥ ५८ ॥

ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।
तित्तिरिस्तंष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।
ग्राही वण्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ५९

स०--वर्तकादारभ्य यावज्जांगलसमाप्तिस्तावत्सर्वे
औष्ण्यगौरवस्निग्धत्वैर्युक्ताः । तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः
श्रेष्ठो मेधादिकरश्च । तथा संग्रहणो वण्यो वाता-
धिकसन्निपातहरश्च । स च तित्तिरिधन्वन्मानूपे च
देशे विचरत्यतः स्निग्ध उष्णो गुरुबृंहणश्च । तथा
च संग्रहे । धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृ-
हण इति ॥ ५९ ॥

प०--जाङ्गलेषु मध्ये वर्तकादयो वर्तकात्प्रभृति
यावज्जाङ्गलसमास्तावत् सर्वे ईषदुष्णगुरुस्निग्धाः । उ-
ष्णगुरुत्वस्निग्धत्वे किञ्चिद्युक्तास्तथा बृंहणाः बृहत्त्व-
कारिणः । तेष्वपि वर्तकादिषु मध्ये तित्तिरिर्वरः श्रेष्ठः ।
तथा मेधाग्निबलशुक्राणि । करोति ग्राही--सङ्ग्र-
हणशीलः । वण्यः--शरीरवर्णकारी । अनिलो वायुरु-
द्विक्त उल्बणो यस्मिन् संनिपाते; तं तथाविधं संनि-
पातं हरति परमत्यर्थं कृत्वा ॥ ५९ ॥

हे०--वर्तकादिगुणानाह--ईषदिति । वर्तकादयो वर्त-
को वर्तिकेत्यादयो जाङ्गलाः । तित्तिरिगुणानाह--तेषु
वर्तकादिषु अनिलोद्विक्तं वाताधिकं संनिपातं दोषत्रयप्र-
कोपं हरति, संग्रहे तु--“धन्वानूपविचारित्वात्स्निग्धोष्णगुरु-
बृंहण ” इति ॥ ५९ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यःश्रोत्रस्वरवयोदशाम् ६०

स०--शिखी बर्ही नातिपथ्यः श्रोत्रादीनां पथ्यो
वयसः स्तम्भनकारित्वेन पथ्यः ॥ ६० ॥

प०--शिखी--मयूरो, नातिपथ्यः--नातिहितः, किं-
तार्हं किञ्चिद्धितः । स एव पथ्यो हितः, श्रोत्रादीनाम्
श्रोत्रयोः पथ्यः श्रुतिजननान् । स्वरस्य पथ्यः,
स्वर्यत्वान् । वयसः पथ्यः, शीघ्रवार्धक्यरक्षणान् ।
दृष्टेः पथ्यो, दृष्टिप्रसादभावान् ॥ ६० ॥

हे०--मयूरगुणानाह--नातिपथ्य इति । नातिपथ्यः
नातिस्वस्थहितो दोषत्रयकारित्वात्, श्रोत्रादीनां तु पथ्य-
स्तदाढ्यकारित्वात् ॥ ६० ॥

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः ॥ ६१ ॥

स०--तद्वच्च कुक्कुटो मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च ६१ ॥

प०--कुक्कुटस्तद्वत् मयूरवत् । नातिहितो, हित-
स्तु श्रोत्रादीनाम् । तथा वृष्यः--शुक्रवृद्धिकारी ॥ ६१ ॥

हे०--कुक्कुटगुणानाह--तद्वदिति । तद्वन्मयूरतुल्य-
गुणः ॥ ६१ ॥

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ६२ ॥

स०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटः श्लेष्मलो गुरुश्च ६२ ॥

प०--ग्राम्यः पुनः कुक्कुटो जनपदसंनिवेशचारी
श्लेष्मलस्तथा गुरुः ॥ ६२ ॥

हे०--ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह--ग्राम्य इति । ग्रामे भव्यो
ग्राम्यः ॥ ६२ ॥

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ६३ ॥

स०--क्रकरोपचक्रकाश्च मेधामग्निं च कुर्वति
हृद्याश्च ॥ ६३ ॥

प०--सोपचक्रकाः क्रकराः--मेधां प्रज्ञासनलमग्निं
च कुर्वन्ति मेधानलकराः । हृद्या--हृदि साधवः ॥ ६३ ॥

हे०--क्रकरोपचक्रयोगुणानाह--मेधानलकरा इति ।
अनलो वह्निः ॥ ६३ ॥

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

स०--काणः कपोतो गुरुरीषलवणस्त्रिदोषकृच्च ६४

प०--काणः कपोतः पक्षी--गुरुः, तथा किञ्चिल्लवणः,
सर्वान् त्रीन् दोषान् करोति सर्वदोषकृत् ॥ ६४ ॥

हे०--काणकपोतगुणानाह--काणकपोतोऽन्योऽरुणकपो-
तभेदः ॥ ६४ ॥

चटकाःश्लेष्मलाःस्निग्धा वातघ्नाःशुक्रलाःपरम् ॥

स०--चटकाः श्लेष्मलादियुक्ता अतिशयेन शुक्र-
कृतश्च ॥ ६५ ॥

प०--चटकाः--श्लेष्मलाः कफकराः तथा स्नि-
ग्धाः । वातं घ्नन्तीति वातघ्नाः । भृशमत्यर्थं शुक्रला
वृष्याः ॥ ६५ ॥

हे०--चटकगुणानाह--चरकस्त्वाह--“चटका मधु-
राः स्निग्धाः कफशुक्रविवर्द्धनाः । संनिपातहराश्चैव शमना

मारुतस्य च ॥ ” इति । तत्र संनिपातस्य संपृक्तदोषत्र-
यवचनात्संपृक्तानेव त्रीन् दोषान् भ्रन्ति नत्वसंपृक्तान् ।
अतएव शमना मारुतस्य चेत्युक्तं तस्मात् श्लेष्मलत्वं
न संसृष्टविषयम् ॥ ६५ ॥

**गुरूष्णास्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ६६**

स०--अतोऽनन्तरं बिलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं
गुरुत्वेनोष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः । यो
यस्मादुत्तरो वर्गः स तस्मादुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः ।
तथा यथोत्तरमेव मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः श्लेष्म-
पित्तलाश्च ॥ ६६ ॥

प०--अतो जाङ्गलादनन्तरं ये वर्गा बिलेशयाद्याः
पञ्च यथोत्तरमुत्तरमुत्तरमनतिक्रम्य गुरुत्वोष्णत्व-
स्निग्धत्वमधुरत्वैश्चाधिकाः । यो यस्मादुत्तरो वर्गः
स तस्माद्गौद्रुरुत्वादिभिर्युक्तः । तेन बिलेशयेभ्यः
प्रसहाः गुरुत्वादिगुणयुक्ताः । प्रसहेभ्यो महामृगाः,
महामृगेभ्यो विष्कराः, विष्करेभ्यो मत्स्याः । तथा
मूत्रं, शुक्रं कुर्वन्ति मूत्रशुक्रकृतो यथोत्तरमेव बल्या-
बलावहाः । वातघ्नाः--समीरणनाशनाः । कफपित्ते
कुर्वन्तीति कफपित्तलाः ॥ ६६ ॥

हे०--बिलेशयादिवर्गाणां गुणानाह--अत एभ्यो जाङ्ग-
लेभ्यः परे वर्गा बिलेशयादयः यथोत्तरं बिलेशयेभ्यः प्रसहा
गुर्वादिगुणयुक्ताः ततो महामृगास्ततो जलचरास्ततो
मत्स्या इति ॥ ६६ ॥

एवं वर्गपंचकस्य सामान्यगुणानुक्त्वाऽपवादमाह--
**शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ।
लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥
जीर्णाशीग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ६७ ॥**

स०--तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः ।
क्रव्यमाममांसं भुंजते ये ते क्रव्यादाः । क्रव्यादास्तु ये
प्रसहा मार्जारगुध्रोद्धकादयस्ते लवणानुरसाः पाके
कटुका मांसवर्धनाश्चातितराम् । जीर्णप्रभृत्यामयानाम-
तिशयेन हिताः ॥ ६७ ॥

प०--तेषु पञ्चमु वर्गेषु मध्ये महामृगाः--शीताः
शीतवीर्याः । क्रव्यादा--आममांसभक्षकाः । क्रव्यं मांस-

मदन्ति भक्षयन्ति ये ते क्रव्यादाः । ते च द्विधा--मृगा,
विहंगाश्च । तत्र केचित् क्रव्यादो न सर्वे । ते च
लवणानुरसाः । लवणोऽनुरसो येषां ते प्रधानरसस्या-
न्ते किञ्चिद्द्वयकोऽप्युपलभ्यते सोऽनुरसः प्रधानरसे-
नाभिभूतत्वादव्यक्त एव तिष्ठति । प्रधानरसविजा-
तीयकार्यकर्तृत्वान्तस्य सद्भावोऽनुमीयत इत्याहुः ।
तथा पाके कटुकाः कटुकं पच्यन्ते । मांसवर्धनाः-
मांसोपचयकराः । तथा जीर्णाशीग्रहणीदोषशो-
षार्तानां नराणां परमतिशयेन हिताः पथ्याः ।
जीर्णाशीः--चिरोत्थोऽर्शः । शोषो--राजयक्ष्मा ॥ ६७ ॥

हे०--तत्र केषांचिद्विशेषः । तत्र महामृगगुणानाह-
शीता इति । क्रव्यादप्रसहगुणानाह--वानरमूषिककुलिंग-
मधुहाव्यतिरिक्ताः द्वीप्यादयो मांसाहारत्वात् क्रव्यादप्र-
सहाः, जीर्णैः कालेन पक्वदोषैरर्शःप्रभृतिभिरार्तानां हिताः,
शोषो-राजयक्ष्मा ॥ संग्रहे तु--चक्षुष्याः सृष्टविष्मूत्रा मांसलाः
कटुपाकिनः ॥ इति ॥ ६७ ॥

**नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणम् ॥ ६८ ॥**

स०--नातिशब्दोऽत्रेषदर्थे । यदि तु प्रतिपेधनमा-
त्रमभीष्टमभविष्यदाचार्यस्य ततो नञ एव केवलस्योपा-
दानमकरिष्यत् । तस्मादीषदर्थे एव विवाक्षितः । अत
एवं व्याख्यानयति । अदोषलमिति । अल्पदोषलम् ।
यथाऽनतिदग्धो ग्राम इति । शरीरस्य धातुः शरीर-
धातुः प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मांसाख्यो यो धातु-
स्तस्य सामान्यासुल्यत्वादाजं मांसमनभिष्यंदि बृंहणं च
गुणकृतं चाऽत्र सामान्यं गृह्यते न द्रव्यकृतम् । द्रव्यकृते
हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमांसमपि पुरुषशरी-
रधातोर्मांसाख्यस्य मांसत्वेन समानं भवतीति तदप्यन-
भिष्यंदि बृंहणं च स्यान्न केवलमाजं मांसम् । गुणकृते
तु सामान्ये गृहीते शरीरधातुसामान्यादाजमेव मांसम-
नभिष्यंदि बृंहणं चेति वक्तुं युज्यते । मांसग्रहणं चा-
त्रोपलक्षणार्थम् । न केवलमाजं मांसं पुरुषशरीरधातुना
मांसाख्येन तुल्यं यावदप्येऽपि ये छागशरीरगता धात-
वस्तेऽपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणास्तेऽप्यनभिष्यं-
दिनो बृंहणाश्च । अनया भंग्या पुरुषमांसस्याऽप्याचा-
र्येणाऽत्र गुणा उक्ताः । ननु बृंहणं यद्द्रव्यं तद्द्रौमाप्य-

मभिष्यंदि च । अपामेवाऽसाधारणो धर्मः स्रवण-
रूपः । तत्कथमनभिष्यंदीत्युक्तम् । ब्रूमः । द्रव्यप्रभा-
वात् ईदृशोऽयं द्रव्यप्रभावो यद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यं-
दीति ॥ ६८ ॥

प०—नातिशब्दौ ईषदर्थे प्रवर्तते । तस्मादल्प-
मात्रशैल्यादियुक्तम् । मांसमाजं तेन नातिशीतवीर्यं,
नातिगुरु । अदोषलम् अकारोऽयमल्पार्थं यथा
अलोमिकैडिका, अनुदरा कन्येति । तेनेषदोषल-
सीषदनभिष्यन्दीति मनीषितम् । तस्मादल्पदो-
षमल्पाभिष्यन्दि च । दोषोत्कलेशादुच्छ्रानावस्था-
भिष्यन्दः । अनभिष्यन्दि अश्लेष्मलमित्यर्थः ।
तथा शरीरधातुसामान्यात् सर्वाकारमप्यदोषम् ।
यद्रूपा हि देहधातवो मनुष्याणां तादृशा छगली-
यानामप्येते देहधातुस्त्यत्वात्तन्मांसं न काञ्चिदा-
वाधां कुरुते । तेन शक्यते वक्तुं निर्दोषमेवेति,
तेन सामर्थ्याल्लब्धं पुरुषशरीरसकलधातुसादृश्यम् ।
यादृशा मनुष्याणां शरीरधातवस्तादृशा अजाना-
मित्येतथा चोक्त्या मानुषस्यापि मांसस्य स्वभावो
निरूपितो भवति । बृंहणं—पुष्ट्यावहम् ॥ ६८ ॥

हे०—अजामांसगुणमाह—अदोषलं दोषविरुद्धम्, त्रिदोष-
घ्नमित्यर्थः । तत्र अविरुद्धार्थः । उक्तं हि खारणादिना-
“अविदाह्यनतिस्निग्धं नातिशीतलमामिषम् । छागं लघु
त्रिदोषघ्नमनभिष्यंदि बृंहणम् ।” इति । हारीते नवत्रिदो-
षघ्नदेहधातुसामान्यात् छागलं लघ्वति गुरुत्वलघुत्वयोर्गुण-
त्वपाकत्वाभ्यामाधिरोधः । त्रिदोषघ्नत्वं वातोत्तरत्रिदोषविषयं
किञ्चित्पित्तकफकरत्वात्, उक्तं च सुश्रुते—“ नातिशीत-
गुरुस्निग्धो मेदपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी
तेषां पीनसनाशनः ॥” इति । ननु बृंहणस्य दध्यादेराभि-
ष्यंदित्वदर्शनात् कथं बृंहणमनभिष्यंदीति । अत आह-
शरीरधातुसामान्यात् शरीरमर्थान्मनुष्यस्य धातवो रसा-
दयः तैः सामान्यं सदृशगुणत्वं, यद्रूपा मनुष्यधातवस्त-
द्रूपा एवाजस्य, अतोऽत्यंतसाम्याद्बृंहणमप्यनभिष्यंदि यद्वि
कैश्चिद्रूपैः समं कैश्चिद्विपरीतं तद्बृंहणं वाभिष्यंदि च । यथा-
स्त्यानं घृतं, स्त्यानघृतप्रक्षेपाद्बद्धं न चाभिष्यंदि तै
तदेवोष्णघृतप्रक्षेपाद्बद्धंतेऽभिष्यंदि तै च ॥ ६८ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६९ ॥

स०—अतोऽजमांसाद्विपरीतमाविकं मांसमत्युष्णं
स्निग्धं गुरु सदोषमभिष्यंदि चेति बृंहणत्वस्याऽपि विपर्यये

प्राप्ते तदपवादमाह । बृंहणं तु तदिति । तुशब्दोऽवधारणे
बृंहणमेव तदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प०—अवीनामिदमाविकम् । उरध्रं—मांसम् ।
अत आजमांसाद्विपरीतं ज्ञेयं बोद्धव्यम् । तेनाजं
मांसं नातिशीतलमिदं त्वतिशीतलम् । तन्नातिगुरु,
इदन्त्वतिगुरु । तत्पुनर्नातिस्निग्धम् । तत्तु बृंहण-
मिदं पुनर्बृंहणमेव । अत्र वैपरीत्यं नास्ति ॥ ६९ ॥

हे०—आविकमांसगुणानाह—विपरीतमिति । अत
आजमांसाद्विपरीतमतिशीतगुरु, स्निग्धं, त्रिदोषकरमभि-
ष्यंदि च विपरीतत्वात्कर्शने प्राप्त आह—अजाव्योः प्रसह-
प्रस्तावे गुणकथनमर्निश्चितत्वेऽपि प्रायः प्रसहत्वज्ञापनार्थम्,
अतएव सुश्रुतेन ग्राम्येषु पठितौ—“ अश्वश्वतरगो-
खरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयो” ग्राम्या इति ग्राम्याश्चात्र
प्रसहपूक्ताः ॥ ६९ ॥

शुष्ककासश्रमाऽत्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं संनियच्छति ७० ॥

स०—गोमांसं शुष्ककासादीन्नियच्छति ॥ ७० ॥

प०—गोः मांसं गोमांसं—तच्छुष्ककासादीन् नियच्छति
निवारयति । श्रमः—खेदः । अत्यग्निर्वक्ष्यमाणः ।
विषमज्वरः—संततादिः । पीनसः—प्रतिश्यायः । कार्श्यं-
कृशत्वम् । केवलवातः शुद्धवातः ॥ ७० ॥

हे०—गोमांसगुणानाह—शुष्ककासः—कफादिष्टीवनरहि-
तः । केवलवातान् शुद्धवातं जान् व्याधीन् बहुवचनान्वात-
शब्देन वातव्याधयो गृह्यंते ॥ ७० ॥

उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदाढ्यबृहत्त्वकृत् ७१

स०—महिष उष्णो गुरुतरः स्वप्नदादींश्च करोति । गुरु-
शब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना गरादेशः । दाढ्यमिति
वर्णदृढेत्यादिना ष्यञ् ॥ ७१ ॥

प०—महिषः—उष्णवीर्यः, गरीयान्—गुरुतरः । तथा स्वप्न-
दाढ्यबृहत्त्वकृत्—निद्रास्थैर्यस्थूलत्वं करोती-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—महिषगुणानाह—गरीयानन्वेष्यो मांसेभ्यो गुरुः,
स्वप्नो निद्रा ॥ ७१ ॥

तद्द्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ७२ ॥

स०—वराहसूकरस्तद्वन्महिषगुणो ज्ञेय इत्यर्थः । तथा
श्रमहा रुचादिप्रदश्च ॥ ७२ ॥

प०-वराहः-शूकरः, तद्वत् महिषवत्, गुणैर्विज्ञेयः ।
स पुनः श्रमहा-श्रमघ्नः । तथा रुचिशुक्रबलानि प्रक-
र्षेण ददाति रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ७२ ॥

हे०-वराहगुणानाह-तद्वन्महिषवत्, ननु-“ स्वेदनं
बृंहणं वृष्यं तर्पणं शीतलं गुरु । श्रमानिलहरं स्निग्धं वाराहं
बलवर्द्धनम् ॥” इति सुश्रुतेन शीतत्वमिह तु तद्वद्वचनादु-
पगत्वमिति विरोधः, नचातिदेशिकमुपगत्वमौपदेशिकेन
शीतत्वेन वाध्यत इति वाच्यं, ‘स्वाद्वम्लपाकं स्निग्धोष्णं वातघ्नं
बृंहणं गुरु । स्वेदनं तर्पणं दृढं बन्धं शौकरमामिपम् ॥’
इति खारणादिवचनादुपगत्वस्याप्यौपदेशिकत्वात् । मैवम्
उपगत्वस्य स्पर्शविषयत्वात् । स्पर्शोष्णं, शीतवीर्यमप्यु-
पगोदकादिस्वेदनं दृष्टं नतूपगवीर्यमपि स्पर्शशीतं कां-
जिकादिहिमं च स्वेदनम् अतो युक्तैवेयं विषय-
व्यवस्था ॥ ७२ ॥

मत्स्याः परं कफकराः ॥ ७३ ॥

स०-गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरमित्यनेन ।
लक्षणेनाऽतिगुरुष्णस्निग्धमधुरत्वमतिमूत्रशुक्रकृत्वमति-
बन्धत्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्तलवं च मत्स्यानामुक्तम् ।
परं कफकरा इत्यनेनाऽतः कफकृत्तमा मत्स्या इति बोध-
यति । संग्रहे स्पष्टार्थमेवमुक्तम् । कफपित्तकरा मत्स्याः परं
पवननाशना इति ॥ ७३ ॥

प०-मत्स्याः-रोहितपाठीनप्रभृतयः, परमतिशयेन
कफकराः-श्लेष्मलाः ॥ ७३ ॥

हे०-मत्स्यगुणानाह ॥ ७३ ॥

चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

स०-चिलिचीमसंज्ञो मत्स्यस्त्रिदोषकरः ॥ ७४ ॥

प०-तेषु मत्स्येषु मध्ये चिलिचिमो मत्स्यविशेष-त्रीन्
दोषान् वातादीन् करोतीति त्रिदोषकृत् ॥ ७४ ॥

हे०-चिलिचीमगुणानाह-चिलिचीम इति ॥ ७४ ॥

लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ७५

स०-लावादयः । स्वस्ववर्गेषु वरतराः । तत्र लावो
विष्किरेष्वतिश्रेष्ठः । रोहितो मत्स्येषु । स हि प्रतिस्रो-
तोविचारी । आकाशप्लवनश्च । तथा चोक्तम् ।
प्रतिस्रोतोविचारिवादाकाशप्लवनेन च । रोहितः

प्रवरस्तेषामिति । गोधा च बिलेशयेषु वरा । एणो
मृगेष्विति ॥ ७५ ॥

प०-लावाद्याः स्वे स्वे आत्मीये आत्मीये वर्गे गुणे परं
प्रकृष्टं कृत्वा वराः श्रेष्ठाः प्रधाना इत्यर्थः । तेन लावः
पक्षी विष्किरेषु वरः । गोधा बिलेशयेषु, एणो मृगेषु
मध्ये वरः ॥ ७५ ॥

हे०-मांसेषु वरं निर्द्धारयति-लावैति । लावो-विष्कि-
रेषु वरः, रोहितो-मत्स्येषु वरः, गोधा-बिलेशयेषु, एणो-
मृगेषु परमिति वरेभ्योऽपि वराः । वरास्तु संग्रहे उक्ताः-
“ एणः कुर्गो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः । तित्तिरिः
ऋकरो गोधा धाविद्वृधो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिका
न्यंकुर्हसो रोहितकच्छपौ । वर्मी चाग्र्याः स्ववर्गेषु प्रवरा-
स्तेष्वपि स्मृताः ॥ लावैणगोधा सिंहश्च निन्दितो
गौः सददुर्गः । ऋक्षः काणः कपोतश्च शेषमुक्तं यथा-
यथम् ॥” इति ॥ ७५ ॥

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत् ॥ ७६ ॥

स०-मांसं सद्योहतं भजेत् । सद्योहतस्य मांसं भजेदि-
त्यर्थः । तथा शुद्धं स्नाय्वस्थ्यादिरहितम् । तथा वयसि
तिष्ठतीति वयःस्थम् । यद्यपि सर्वं मांसं वयःस्थमेव
तथाऽपीह वयःस्थमित्युक्त्या शोभनं तरुणं वय इति
गम्यते । तस्माद्यूनः प्राणिनो मांसं भजेन्न बालवृद्धयो-
रिति ॥ ७६ ॥

प०-सर्वं मांसं सद्योहतं तत्कालव्यापादितं तथा शुद्धं
विषाद्यनुपहितं वयःस्थं तरुणानां सम्बन्धि न पुन-
र्बालानां वृद्धानां तेषां सदोषत्वात् । तथा च संग्रहे-
“गुरुष्यङ्गानि बालानां कषायमधुरं पलम् । वृद्धानां
स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलम् ॥” इति ॥ ७६ ॥

हे०-मांसभजनं नियच्छति-मांसमिति । सद्योहतं च
तत्कालव्यापादितं मृगादिजं शुद्धमस्थ्यादिरहितं वयःस्थं
तरुणम् एभ्योऽन्यन्न सेव्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्यजेत् ।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ७७ ॥

स०-मृतं स्वयं मृतं न भजेत् । अविज्ञातस्वरूपेण
व्याधिना मृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तस्यजेदित्यर्थः । कृशं
दुर्बलं न भजेत् । तथा भृशं मेघमतिमेदुरं मांसं

त्यजेत् । तथा व्याधिना निर्वातस्वरूपेण हतस्य वारिणा विषेण च हतस्य निर्जीवीकृतस्य यन्मांसं तस्यजेत् । अमेदो तु हंसादीनां विशेषा उक्ताः । यथा । हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मधुरो हिमः । कुलीरः परमं कृषो वृंहणः प्रीणनो गुरुः । गोत्रा नियच्छति विषं मृषिकः शुक्रवर्धनः । गुरुष्यङानि बालानां कषायमधुरं पलम् । वृद्धानां स्नायुमूषिष्ठमबल्यं गुरु दोषलमिति ॥ ७७ ॥

प०-सर्व मांसं स्वयं मृतं त्यजेत् । तथा कृशं क्षीण-धानुस्नायुस्त्रिंशो भृशमत्यर्थं मेघं मेदुरं पलं त्यजेत् । तथा व्याधिना वारिणा विषेण वा हतं मांसं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

हे०--संश्लेषोप मृतादीन्पवदति--त्यजेदिति । दस्योहतमपि केन हतमिति न ज्ञायते तन्मृतं कृशमपुष्टं, मेघं, मेघम् अत्यन्तपुष्टं, व्याधिहतं ज्वरादिना हतं, वारिहतं जलमञ्जनादिना, विषहतं विषदिग्धशस्त्रेण सर्पादिना वा ॥ ७७ ॥

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चाधं गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥
लघुयोःपिचतुष्पात्सु विहंगेषु पुनः पुमान् ।
शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थनोश्च गौरवम् ।
तथामपक्वाशयोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।
शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मांसाद्गौरयो वृषणमेद्भृवृक्कयकृद्गुदम् ॥७८॥

सू०--पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चाधं यथासंख्यं गुरुणी । पूर्वं च पश्चं च पूर्वपश्चं तयोरर्थं । पुंसः पूर्वार्धं गुरु स्त्रियः पश्चार्धं गुर्भि-वर्थः । गर्भिणी गुरुः गर्भिणीमांसं गुरु । चत्वारः पादा येषां ते चतुष्पादस्तेषु चतुष्पात्सु गवादिषु मध्ये स्त्री लघुः । चतुष्पादितिसंख्यासुपूर्व-स्थेऽन्तलोपः । विहंगेषु द्वित्रेषु तु पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनां मांसानां यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशेत् । एषु सक्थ्यादिमांसेभ्यः शिरोमांसं गुरुतममित्यवति-ष्ठो । आमपक्वाशयोर्यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशः । तेन पक्वाशयादामाशयो गुरुः । रक्तादीनां धातूनां यथोत्तरं गुरुत्वं निर्दिशेत् । तेन लोहितान्मांसं गुरु मांसान्मेद इत्यादि । मांसाद्गौरयो वृषणमेद्-

वृक्कयकृद्गुदमित्यत्राऽप्युत्तरोत्तरमित्यनुवर्तते । तेन मांसा-द्गुरुतरो वृषणस्तस्मान्मेदो यावत्सर्वं गरिष्ठं गुदं निर्दि-शेत् । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

प०-सर्वेषां प्राणिनां पुंसां स्त्रीणां च यथासंख्येन पुंसां पूर्वार्धं शिरःप्रभृति नाभ्यवसानं गुरु, स्त्रीणां पुंसः पश्चार्धं नाभेरधोऽङ्गं सर्वगुरुगर्भिणीपुनःसर्वा समस्ता गुरुः । चतुष्पात्सु चतुश्चरणेषु, हरिणच्छागमेपमहिषादिषु मध्ये योषित् स्त्री लघुः । विहंगेषु-पक्षिषु, लावहंसा-मयूरकुक्कुटादिषु मध्ये पुमान् लघुः । शिरःप्रभृतीनामङ्गानां-यथापूर्वं-पूर्वमनतिक्रम्य, गौरवं-गुरुत्वं विनिर्दिशेत्-जानीयात् । तेन सक्थिमांसात् कटि-मांसं गुरु, कटिमांसात् पृष्ठमांसं गुरु । पक्वस्यादा-रस्य स्थानं पक्वाशयो, नाभेरधः । आमस्याहारस्य स्थानमामाशयो नाभेरुर्ध्वम् । तथा च मुनिः-“नाभेः स्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः” रक्तादीनां षण्णां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं विनिर्दि-शेत् । तेन रक्तान्मांसं गुरु, मांसान्मेदः, मेदसा-ऽस्थि, अस्थनो मज्जा, मज्जाः शुक्रं गुरुतमम् । मांसा-त्-समस्तदेहजात् वृषणादिमांसं गरीयो-गुरुतरम् । अत्र वृषणौ फलकोशापरपर्यायौ । मेद्-लिङ्गम् । वृक्-कोष्ठाङ्गम् । यकृत-कालीयम् । गुदं-पायुः । अत्र मांसानां स्त्रीपुंसकृतां विशेष एकयोनितः । भिन्नयो-नीनां चोत्सर्गापवादास्थितार्थोपबृंहकवचनविकल्पनां यथायोगं स्वबुद्ध्या परिकल्पनीयम् । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥

हे०--अवयवादिविशेषेण गुरुलाघवमाह-पुंसः पुंस्त्रियो-स्थ मृगादेः शरीरस्य पूर्वार्धं नाभ्यादिशिरोऽन्तं गुरु, स्त्री-णां तु पश्चार्धं नाभेरधोभागं गुरु, गर्भिणी तु सर्वैव गुरु-रिति । चतुष्पात्सु मध्ये योषित् स्त्री लघुः, विहंगेषु पक्षिषु मध्ये पुमान् लघुः, शिरःस्कंधोर्विति । यथावयवेषु मध्ये पृष्ठस्य कट्याः सक्थोरिति, पृष्ठादित्रयस्य यथापूर्वं गौरवं निर्दिशेत् । सक्थिभ्यां कटी गुरुः, कट्याः पृष्ठं गुर्विति । सक्थिशब्देन जंघे ग्राह्यं ऊर्वोः पृथग्ग्रहणार्थं, शिरोवत्पादगौरवमिति । खारणादिना पादयोः शिरस्तुल्य-त्ववचनात् चकारात् पादयोश्च गौरवं विद्यात् शिरःस्कंधो-रुणश्च गौरवं विद्यात् ऊर्ध्व्यां स्कंधो गुरुः, ताभ्यां शिरां गुर्विति । ऊर्ध्वस्कंधशिरः सक्थिकटीपृष्ठानां यथोत्तरं गौरवमित्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन तथा--“सक्थिस्कंध-कोडशिरःपादाकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्वाणीति” ।

कालेयं वृकः तथा मपक्काशययोः पक्काशयादामाशयो गुरु-
रित्यर्थः । शोणितप्रभृतीनामुत्तरोत्तरं शोणितादिभिः शब्दैः
शोणितसारदयो लक्ष्यन्ते, तेन शोणितसारस्य
प्राणिनो मांसात् मांससारस्य मांसं गुरु, ततो
भेदः सारस्य, ततोऽस्थिसारस्य, ततो मज्जसारस्य,
ततः शुक्रसारस्येति । नत्वेवेचेत् त्वक्शब्देऽपि ग्राह्ये
यक्षयति हि—“त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तात्त्वग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
बलप्रमाणज्ञानार्थं सारान्पुक्तानि देहिनाम्” इति सत्यं, किंतु
त्वक्सारस्थामांसत्वेनानुपयोगात् सत्त्वसारित्येक्ष्यसंभवाद-
ग्रहणं, रक्तादिधातूनामेव यथोत्तरं गुरुत्वे व्याख्यायमाने
को दोष इति चेत् तन्न, मांसप्रस्तावे तेषामप्रस्तुतत्वात्,
सुश्रुतेऽपि स्थानादिकृतं तु मांसस्य गुरुलाघवमुपदेश्यामः
तद्यथा--“ रक्तादिशुक्रान्तेषु धातुपूत्तरोत्तरा गुरुवः ”
इत्युक्तम् । तथा चरकः--“ वराः शरीरावयवाः स्वभावे
धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन्
परीक्ष्यते ॥” इति । शरीरावयवादिबद्धातूनां गुरुलाघवहेतु-
त्वेनोपादानात्, किंच धातवश्चेद्विभजितास्तदा रसादीना-
मिति । वृथादिति मांसाद्रूपणादि यथोत्तरं गरीयः, वृथ-
णान्मेहं, मेढ्रादृक्कौ, वृक्षाभ्यां यकृत्कालखण्डं, ततो गुदस्य
मांसादिति । शिरोमांसात् यदाह खारणादिः--“सक्थिस्कं
धातुरः शीर्षं मुष्कौ त्वक्मेहनं कटिः । वृकौ यकृद्गुदे च
स्यादामिपान्मेघमेव च ॥ गुरुत्तरोत्तरं विद्याच्छिरोवत्पाद-
गौरवम् ॥” इति । ननु खारणादिः त्वचोऽधिकं कस्य
गौरवमाह—शिरःपादयोस्तुल्यम् । सुश्रुतस्तु शिरसो-
ऽधिकं पादयोः, कट्या अधिकं त्वचः । तत्किमत्र
प्रमाणम् उच्यते, त्वक्चर्मणोरर्थभेदादविरोधः । नहि त्वगे-
कचर्म किंतर्हि बाह्या त्वकं संहतिश्चर्मं, शिरः पादमिति
द्वंद्वैकत्वे कृत्वा क्रीडाच्छिरःपादं गुर्विति व्याख्येयम् ।
ननु क्रीडाच्छिरस्ततः पादाविति । संप्रहे तु--“ ताम्रोऽत्र
हरिणः कृष्णस्वेणो हृद्यस्त्रिदोषकृत् । लघीयान्
षड्रसश्चासौ ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥ कट्टपाको-
ऽभिकृत्पथ्यः संनिपातेऽनिखावरे । तद्वल्लवोऽपि रूक्षश्च
किंचिद्रूक्षः कपिञ्जलः ॥ पारावताः कपोताश्च तद्वद्वन्याः
सुपूजिताः । गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्द्धनः ॥
हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हि सः । प्रतिहोतो-
विचारित्वादाकाशलवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं
चिलिचिमो वरः । अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि

सः ॥ कुलीरः परमं वृष्यो वृहणः प्रीणनो गुरुः । गुरुष्य-
ण्डानि बालानां कपायमधुरं पलम् ॥ वृडानां स्नायुभूयिष्ठ-
मवत्यं गुददोपलम् ॥” इति । इति मांसवर्गः ॥ ७८ ॥
मांसवर्गादनन्तरं शाकवर्गो निगद्यते--

शाकं पाठासर्दीपृपासुनिषण्णमतीनजम् ॥
त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि मगजभ्रववास्तुकम् ७९
म०--पाठादिजं शाकं त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि च
तद्व्राजक्षवक्वास्तुकम् ॥ ७९ ॥

प०--मांसवर्गोपदेशान्तरं शाकवर्ग-भेदव-
मिति पारिशेष्यात्तस्यारम्भः । पाठादिजं शाकं-त्रान्
दोषान् हन्तीति त्रिदोषघ्नम् । तथा लघु, ग्राहि--
संग्रहशीलं तथा सराजक्षवकं, वास्तुकं-त्रिदोषघ्नम् ।
पाठा--पापचेलिका । सुनिषण्णं मुद्गकं, चतुष्पत्र-
श्वाङ्गरीसदृशः पानीयमध्ये कचिद्भवति । म-
तीनो राजक्षवकः, श्लुद्धिबोधनापरपर्यायः ॥ ७९ ॥

हे०--अथ शाकवर्गः । सेकांसंस्त्रयमौषध्यान्वे
शाकम् । तत्र पाठादिगुणानाह--पाठा-पौषः, सर्दी-
कचूरः, जूपा-कायमर्दिकाः, कायमर्दसदृशी, सुनिषण्णः
वर्तुल्लचांगरीसदृशपणः, मतीनो-विण्णुकरः, मगज-
श्रवो-दुग्धिका, वास्तुकः-कङ्कवारत्कः । अथ केषांवि-
द्विशेषः ॥ ७९ ॥

सुनिषण्णोऽभिकृद्दवृष्यस्तेषु ॥ ८० ॥
स०--तेषु मध्ये सुनिषण्णः स्वस्तिकाम्यो जलमध्ये
भवति । पत्रैश्चांगेरीतुल्योऽभिकरोऽपि वृष्यः ॥ ८० ॥
प०--शाकेषु मध्ये सुनिषण्णोऽभि करोतीत्यभि-
कृत् । तथा वृष्यः-शुकलः ॥ ८० ॥

हे०--तत्र सुनिषण्णगुणानाह--सुनिषण्ण इति ॥ ८० ॥
राजक्षवः परम ।

ग्रहण्यशौविकारघ्नः ॥ ८१ ॥
स०--राजक्षवः श्लुद्धोधनो राजशाकाम्योऽव्यर्थ
ग्रहण्यशौविकारघ्नः ॥ ८१ ॥
प०--तेषु पाठादिषु मध्ये राजक्षवः-परमत्यर्थ
ग्रहण्यशौविकारान् हन्ति ॥ ८१ ॥

हे०--राजक्षवगुणानाह--राजक्षव इति ॥ ८१ ॥

१ अत्र त्वगेव चर्म किंतर्हि बाह्यत्वकसंहतिरिति खपुस्तके
दृश्यते ।

१ अत्र “कफभूयिष्ठम्” इति पाठान्तरम् । २ “शापा”
इति पाठान्तरम् ।

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ८२ ॥

स०--वास्तुकं तु पुनः टक्कवास्तुकार्ण्यं वर्चोभेदि
पुरीषस्य भेदनम् ॥ ८२ ॥

प०--वर्चोभेदि-सरम् ॥ ८२ ॥

हे०--वास्तुकगुणानाह--वर्चोभेदीति । वर्चोभेदि
सरम् ॥ ८२ ॥

हंति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सौष्णा रसायनम् ॥
काकमाची सरा स्वर्या ॥ ८३ ॥

स०--काकमाची त्रिदोषघ्नी कुष्ठनाशनी वृष्या
किञ्चिदुष्णा सरा भेदिनी स्वरहिता च स्वर्या । स्वा-
स्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसादृश्याद्रसायनम् ॥ ८३ ॥

प०--काकमाची-दोषत्रयं वातं, पित्तं, श्लेष्माणं
हन्ति । तथा कुष्ठं हन्ति । वृष्या-शुक्रला । सौष्णा-
किञ्चिदुष्णा । रसायनी-आयुर्वृद्धिं करोति । सरा-
भेदिनी । स्वर्या-कंठया ॥ ८३ ॥

हे०--काकमाचीगुणानाह--काकमाची-कामाता । यत्तु
सुश्रुतेनोक्तं तित्का काकमाची-पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्यत्वा-
त्सेति । तदत्यर्थं केवलपित्तकरा च ॥ ८३ ॥

चांगेर्यम्लाऽग्निदीपनी ।

ग्रहण्यशोऽनिलश्लेष्माहितोष्णा ग्राहिणी लघुः

स०--चांगेरी क्षुद्राम्लिकाम्ला चाग्निदीपनी ग्रह-
ण्यादिषु हिता । उष्णवीर्या ग्राहिणी लघ्वी च ॥ ८४ ॥

प०--चाङ्गेर्यम्ला-रसे तथाऽरसे तथाऽग्निदीपनी
वाहिं दीपयति । ग्रहण्यादीनां हिता । उष्णा वीर्ये ।
ग्राहिणी-संग्रहणशीला तथा लघुः ॥ ८४ ॥

हे०--चांगेरीगुणानाह--चांगेरी-अम्लपत्रिका ॥ ८४ ॥

पटोलं सप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्ववलगुजाऽमृताः ।
वेत्राग्रं बृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥
मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ।
नाडीकलायं गोजिह्वा वार्ताकं वनतिक्तकम् ॥
करीरं कुलकं नदी कुचेला शकुलादनी ।

१ "कुतिला" इति पाठान्तरम् ।

कटिलं कम्बुकं शीतं सकाशातकर्कशम् ॥
तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ८

स०--पटोलादीनि कर्कशातान्यष्टाविंशतिः शी-
वीर्याणि तित्तानि पाके कटूनि ग्राहीणि वातला
कफपित्तघ्नानि च । सप्तला सातला । अरिष्टो निंबः
शार्ङ्गेष्वंगारवल्लिका । अवलगुजा वाकुची । अमृ-
गुडूची । वेत्रो वंशसदृशस्तस्याग्रम् । वासा वृषः
कुन्तली सूक्ष्मतिलजातिः । तिलपर्णी बदरकः । मण्डू-
पर्णी (उदीरकानी प्र०) वा ब्राह्मी । कर्कोटकारवेल्ले पुः
प्रथित एव । पर्पटः शीतप्रियाख्यः । नाडीकल-
सकुलाक्षकः सुवर्चलाभेदः । गोधूमिका तु गोजि-
गोजी क्रोष्टुकमूलिका । वनतिक्तकं वत्सकः
कुलकं काकतिदुकः । नन्दी जयवृक्षश्च शब्दितः
कुचेला पाठा । शकुलादनी कटुका । कटिलं दीर्घप-
र्षाभूः । कोशातको घंटोलिः । कर्कद-
कंपिल्लकः ॥ ८५ ॥

प०--पटोलादि सकाशातकर्कशान्तं शा-
शीतं-शीतवीर्यं, तित्तं रसे, कटुकं पाके, प्रादि
शकृदादि स्तम्भयति । वातलं-वातजनकम् । कफ
पित्ते जयतीति कफपित्तजित् । पटोलं कुल-
प्रोक्तम् । सप्तला-सातला । अरिष्टो-निम्बः । शार्ङ्ग-
ष्टा-अङ्गारवल्लिका । अवलगुजः-सोमराजी । अमृत
गुडूची । वेतसाग्रं-वेतसप्रान्तम् । बृहती-सिंही
वासा-वृष आटरूपकपर्यायः । कुतिला-सूक्ष्मतिल-
जातिः । तिलपर्णिका-त्राद्यकः । मण्डूकपर्णी-मण्डूकी
कर्कोटकं-कंकोडकम् । कारवेल्लं-केरलकम् । पर्पटः
शीतप्रियाख्यः । नाडीकलापं-शकुलाख्यः सुवर्च-
लाभेदः । गोजिह्वा-गोजा, क्रोष्टुकमूलापरपर्यायः
वनतिक्तको-वत्सकः । कुलकं-काकतिदुकः । नन्दी
जयवृक्षश्च शब्दितः । कुचेला-पाठाभेदः । शकुला-
दनी कटुका । कटिलं-रक्तपुष्पं वर्षाभूः । कोशा-
तकः-पटोलः । कर्कशः-कम्पिल्लकम् । सामान्यगुण-
उक्ताः ॥ ८५ ॥

हे०--पटोलादिगुणानाह--पटोलः--राजीफलः, सप्तला-
सातला, अरिष्टो--निंबः, शार्ङ्गेष्व-अंगारवल्ली, अवलगुजी-
वाकुची, अमृता--गुडूची, वेत्रो--वंशसदृशः तस्याग्रमग्र-

१ कटिलम् इति पाठान्तरम् ।

भागः बृहती द्विधा—सिंही, व्याघ्री च । वासा—आटरूपः, कुंतली—चुञ्चुसहशी; दीर्घपत्रा, तिलपर्णिका—वदरकः, मण्डूकपर्णी—ब्राह्मी, कर्कोटं—कर्कोटीफलं, कारवेल्कं—सुषवीफलं, पर्पटो—ज्वरघ्नः, नाडीकलायो—मत्स्याक्षः, गोजिह्वा—दार्विपत्रिका, वार्ताकं—वृंताकं, वनतिक्तकं—किराततिक्तकम्, करीरं—गूढपत्रं, कुल्कं—काकतिन्दुकं, नन्दी—मेषशृंगी, कुन्नेला—कृष्णपाठा, शकुलादनी—कटुरो-हिणी, कटिल्लं—रक्तपुनर्नवा, कंबुकं—प्रसिद्धं, क्रोशातकं—कृतवेधनं, कर्कशं—कंपितलम् । पटोलादिकं शीततिक्ता-दिगुणम् । अत्र पटोलनिवाऽवलगुजामृतात्रेत्राग्रकर्कोटका-रवेलेषु विवादः । तत्र पटोलफलं प्रति सुश्रुतः—
“ कफपित्तहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम् । पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम् ॥ ” खारणादिः—“ सस्नेहोष्णं लघु स्वादु पाके दोषानुलोमनम् । उक्तं तिक्तं त्रिदोषघ्नं शार्कं निवपटोलयोः ॥ तथा पटोलनिवं वातघ्नं तिक्तमन्यत्तु वातलम् । ” तत्र खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यम् अन्य-थान्वयानुपपत्तेः, वाग्भटोक्तस्य हि वातलमित्यस्य सप्तला-दिभिरन्वयेन सार्थकत्वात् । पटोलस्य कफपित्तहरादिभिः । अतएव हरिश्चन्द्रजैज्जटादयष्टीकाकारा अपहृतव्य-शक्तिव्यतिरेकेण गणगुणा इत्याहुः । सुश्रुतोक्तस्य त्व-वातलशब्दस्य वातघ्नत्वमेवार्थः । विरुद्धार्थत्वान्नञः । यद्यपि वातोदासीनत्व—वातलत्वयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधोऽस्ति तथाप्यवातलशब्देन वातोदासीनत्वं न ग्राह्यं, तत्रान्तरविरोधस्य तदवस्थत्वात् । अथवा अवातलशब्देन वातघ्नहणाभाव उच्यते, स च वातघ्नत्वेऽप्यस्तीत्यविरोधः । अतएव रसभेदीये वक्ष्यति “ तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् । ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शृंठीकृष्णारसो-नतः । ” इति । माधवकरोऽप्याह—“ पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषघ्नमनं मूलं तस्य विरेचनम् ॥ ” इति । उष्णत्वशीतत्वयोरुष्णत्वं ग्राह्यम् । अनवकाशत्वात् शीतलत्वं, वातलत्वं च सावकाशम् । इह तु खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वं फलविषयं सस्नेहत्वादीनां फल एव संभवात् पटोलासाहचर्याच्च । चरकसुश्रुताद्युक्तं वातलत्वं पत्रविषयम् । अवलगुजस्य पित्तकरत्वे वातघ्नत्वे आह—खारणादिः—“ अवलगुजः सैडगजः पित्तकृत्कफ-वातजित् । ” इति तत्फलविषयं धान्यवर्गे पाठात् । अत-एवोक्तं संग्रहे—“ आवलगुजं सैडगजं फलं वातकफप्र-णुत् । ” इति । पित्तघ्नत्वं, वातघ्नत्वं च पत्रविषयम् । सुश्रुतोऽप्याह—“ अवलगुजः कटुः पाके तिक्तः पित्त-

कफापहः : ” इति । गुडुच्यास्त्रिदोषघ्नत्वमुष्णत्वं चोक्तम् । संग्रहे—“ तिक्तामृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृदाहकामलावातरक्तनुत् ॥ ” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वोष्णत्वे ग्राह्ये अनवकाशत्वात् । वातलत्वशीत-लत्वे तु पटोलवत्सावकाशे । तथा वेत्रात्रे खारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तं—“ चुञ्चुर्मसरीका पाठा वेत्रात्रं सुनिपण्णकम् । शठीशार्कं च संग्राहि दोषत्रयहितं लघु ॥ ” इति । तत्र त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यं, हारीनेन वातलस्यापोहितत्वात् । सर्व-तिक्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राग्रपटोलादिति सुश्रुतेन अनुक्तत्वाच्च । “ आटरूपकवेत्राग्रगुडुचीनिवपर्पटाः । किराततिक्तसहितास्तिकाः पित्तकफापहाः ॥ ” इति । कर्कोटकारवेलेयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तं—“ कफघ्नातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु । वार्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्ण-सक्षारपित्तलम् ॥ तद्रक्तकर्कोटकं विद्यात्कारवेल्कमेव च । ” इति । तत्र वातलत्वं ग्राह्यम्, आतिदेशिकादीपदेशिकस्य वलीयस्त्वात् । साहस्यस्यापि च कतिपरैरपि गुणैश्चरितार्थ-त्वाद्गुपमानाद्गुपमेवस्य हीनगुणत्वात् । किं च चरकादि-विरुद्धः सुश्रुतपाठो न प्रमाणमित्युक्तं जैज्जटेन । विगीतश्चायमतिदेशपाठः । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ ८५ ॥

सामान्यगुणानुक्त्वा केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—

हृद्यं पटोलं कृमिनुस्वाद्गुपाकं रुचिप्रदम् ।
पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ८६ ॥

स०—मुनिनाऽप्युक्तम् । पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषघ्नमनं मूलं चास्य विरेचनमिति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती महोटिकाख्या । क्षुद्रबृहती कंटकारिकाख्या । तदेतदुभयं पित्तकरम-ग्निदीपनं शकृदादीनां भेदनं वातघ्नं च ॥ ८६ ॥

प०—केषांचिद्गुणकर्मविशेषमाह—मुनिनाऽप्युक्तम्—
“ पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा । फलं त्रिदोषघ्नमनं मूलं चास्य विरेचनम् ॥ ” इति । बृहतीद्वयं स्थूलबृहती—महोटिकाख्या, क्षुद्रबृहती-कण्टकारिकाख्या, तदेतदुभयं पित्तकरमग्निदीपनम् । शकृदादीनां भेदनं वातघ्नम् ॥ ८६ ॥

हे०—तत्र पटोलगुणानाह—हृद्यमिति । बृहतीद्वयगुणा-नाह—पित्तलमिति ॥ ८६ ॥

वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८७ ॥

स०—वृषं छर्दिकासौ हन्ति । रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

प०—वृषं छर्दिकासौ हन्ति, रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति ॥ ८७ ॥

हे०—वासागुणानाह—वृषमिति ॥ ८७ ॥

कारवेलेलं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ॥ ८८ ॥

स०—कारवेलेलमीषद्वसे कटुकमग्निदीतिकरमतिश्लेष्मन्म् ॥ ८८ ॥

प०—कारवेलेलमीपत् रसे कटुकमग्निदीतिकरमतिश्लेष्मन्म् ॥ ८८ ॥

हे०—कारवेलेलगुणानाह—कारवेलेलमिति ॥ ८८ ॥

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥ ८९ ॥

स०—वार्ताकं रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुरं वातश्लेष्मन्म् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारं किञ्चित्क्षारत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं हृदयाय हितम् । रुच्यं रुचिहृत् । अपित्तलम् । नजीषदर्थे । किञ्चित्पित्तकरमित्यर्थः । तत्र सह क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येवं कथमुक्तम् । यावता क्षारं द्रव्यम् । तथा च प्रागुक्तं क्षरणादित्यादि । न द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते । तथा च गुणानामेवाऽयं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मात्क्षारमित्ययुक्तमिव मन्यामहे । अत्राऽऽक्षमहे । क्षारशब्देनाऽत्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते । विस्त्रावणाद्यात्मकस्तद्वत्सक्षारमिति द्रव्यमुपदिश्यते । तस्मात्सक्षारमित्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

प०—वार्ताकं—रसे कटु, तिक्तमुष्णवीर्यं, मधुरं, वातश्लेष्मन्म् । सह क्षारेण वर्तते सक्षारम् । किञ्चित् क्षारत्वयुक्तमग्निजननम् । हृद्यं—हृदयाय हितम् । रुच्यं—रुचिहृत् । अपित्तलम् । नजीषदर्थे, किञ्चित् पित्तकरमित्यर्थः । तत्र सह क्षारेण वर्तते सक्षारमित्येवं कथमुक्तम् । यावता क्षारं द्रव्यं च । तथाच प्रागुक्तं । क्षरणादित्यादिना । द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते तथाच गुणानामेवायं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम । तस्मात् सक्षारमिति युक्तमिव मन्यामहे । अत्राक्षमहे क्षारशब्दे-

नात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विस्त्रावणाद्यात्मकः । यद्वत् सक्षारमिति द्रव्यं परिदृश्यते । तस्मात् सक्षारमित्युपपन्नम् ॥ ८९ ॥

हे०—वार्ताकगुणानाह—वार्ताकमिति । अपित्तलत्वं बालपक्वव्यतिरेकेण।यदाह माधवकारः “तद्बालं कफपित्तधं पक्वं सक्षारपित्तलम्” इति।सुश्रुतोऽप्याह—जीर्णं सक्षारपित्तलमिति ॥ ८९ ॥

करीरमाध्मानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ९० ॥

स०—करीरं गूढपत्राख्यमाध्मानकरं रसे कषायमधुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

प०—करीरं—गूढपत्राख्यमाध्मानकरम् । रसे कषायमधुरतिक्तकम् ॥ ९० ॥

हे०—करीरगुणानाह—करीरमिति ॥ ९० ॥

कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ ॥ ९१ ॥

स०—अनयोश्च पित्तकारित्वं वातकफघ्नत्वं च वेद्यम् । तथाहि । प्रायेण यद्द्रव्यं गुह्य्यादिद्रव्यं तत्पित्तलं वातपित्तकफहरं च दृष्टम् । तथा चाह मुनिः । कफवातनुदवल्गुज इति । तदेवमन्यत्राऽप्यौचित्येन दोषकरत्वादि कल्प्यम् । संग्रहे चान्येऽप्युक्ताः । यथा—“सतरूठे कंदकं च चक्षुर्प्राहि हिमं गुरु । कुमारी जीवलोणिका नलिनी गुचुपर्णिका ॥ स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामा शाल्मलि-कास्मर्यः फंजी कर्णिकयूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्षा विन्वी तनिकवृक्षिका । रोध्रः शाणः कर्बुदारः सशेलु-र्वृषमूषिका ॥ भृङ्गातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम् । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥ वातपित्तहरा रूढी पर्विणी दीर्घपुष्पिका । लघु-रुष्णतरा तिक्ता सारबूका च लांगली ॥ वातला कटुतिक्ताम्लभेदिनी तिलवेतसौ । विश्वं राखा बलाशाकं वातघ्नमितिसारनुत् ॥ वातं वत्सादनी हन्या-त्कफं कंडीरचित्रका” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः । न्यप्रोद्योदुंबराऽश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः । कषायाः सन्धनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् । तथा

१ अत्र “हृद्याः शीताः” इति पाठान्तरम् ।

सुश्रुते गदितम् । करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं लघु ।
आगस्थं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते । चातु-
र्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य निव-
स्य शिप्रोः सिंहमुखस्य च । कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठन्नं
कुटजस्य च । श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं च
वातनुदिति ॥ ९१ ॥

प०--अनयोश्च पित्तकारित्वं, वातकफघ्नत्वं च
वेद्यम् । प्रायेण यद्यद्रुक्षं गुडच्यादिद्रव्यं तत्पित्तलं,
वातकफहरं च द्रष्टम् । तथाचाह मुनिः--कफवात-
नुदवरुगुज इति । तदेवमन्यत्राप्यौचित्येन दोष-
करत्वादि कल्प्यम् । संग्रहे त्वन्येऽप्युक्ताः । यथा-
“सतरुठं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु । कुमारी
जीवलौणिका नलिनी गुचुर्पाणिका । स्वादु रुक्षं
सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु । श्यामाशाल्मलिका-
श्मर्यः फञ्जी कर्णिकथूथिका ॥ वृक्षादनी क्षीरवृक्षा
विम्बी तनिकवृक्षका । गोध्रः शाणः कर्बुदारः सशेले-
वृषभूषिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशु-
कम् । पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम् ॥
वातपित्तहरा कंडी पर्विणी पूर्वपुष्पिका । लघुरुष्ण-
करा तित्ता साहवृका च लाङ्गली ॥ वातका कटु-
तित्ताम्लभेदिनी तिलवेतसौ । विश्वं रास्ता बला-
शाकं वातघ्नमति सारनुत् । वातं वत्सादनी हन्यात्
कफं कंडीरचित्रकौ” इति । मुनिना चान्येऽप्युक्ताः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थप्लक्षपद्मादिपल्लावाः । कषायाः
स्तम्भना हृद्याः शीताः पित्तातिसारिणाम् । अथ
सुश्रुते गदितम्--“ करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं
लघु । आगस्थं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते ।
चातुर्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम् । राजवृक्षस्य
निम्बस्य शिप्रोः सिंहमुखस्य च ॥ कफपित्तहरं पुष्पं
कुष्ठन्नं कुटजस्य च । श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं
च वातनुत् ॥ इति ॥ ९१ ॥

हे०--कोशातकावलगुजकयोगुणानाह--कोशातका-
वेति ॥ ९१ ॥

तंडुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।
मदपित्तविषाम्नघ्नः ॥ ९२ ॥

स०--तंडुलीयो मंडीरकाख्यः शीतवीर्यो रुक्षः
स्वादुपाकरसो लघुर्मदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

प०--तन्दुलीयो मंडीरकाख्यः--शीतवीर्यो,
रुक्षः, स्वादुपाकरसो, लघुः, मदादिनाशनश्च ॥ ९२ ॥

हे०--तंडुलीयगुणानाह--तंडुलीय इति । तंडुलीयो-
ऽत्यमारिपः ॥ ९२ ॥

मुंजातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम् ॥ ९३ ॥

स०--मुंजातं वातपित्तघ्नं स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

प०--मुंजातं--वातपित्तघ्नं, स्निग्धादिगुणयुतमति-
शुक्रकृत् ॥ ९३ ॥

हे०--मुंजातगुणानाह--मुंजातं कदाविशेषः, काश्मिरे
प्रसिद्धः ॥ ९३ ॥

गुर्वी सरा तु पालक्या ॥ ९४ ॥

स०--पालक्या गुर्वी तथा सरा शकृदादिभेदिनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथा चोक्तं संग्रहे । पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमेति ॥ ९४ ॥

प०--पालक्या--गुर्वी तथा सरा शकृदादिभञ्जनी ।
तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां संग्रहोक्तानां समु-
च्चयार्थः । तथाचोक्तं संग्रहेऽपि--“पालक्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ।” इति ॥ ९४ ॥

हे०--पालक्यागुणानाह--गुर्वीति । ईपल्लोहितचीरि-
तपत्रा वास्तुकसदृशा पालक्या--“ चित्ली वास्तुकवन्
ज्ञेया पालक्या तंडुलीयवत् । वातकृद्बद्धविष्मूत्रा रुक्षा
पित्तकफे हिता ॥ ” इति सुश्रुतेन बद्धविष्मूत्रोक्ता, इह
तु सरति विरोधः, मैत्रं आमा बद्धविष्मूत्रा, पक्वा तु
सरति विषयभेदात् । यदाह चरकः--सर्वाणि सूषकानी-
त्यादौ पालक्यां पठित्वा शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो-
विष्टम्य जीर्यति । मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेद-
नम् ॥ ” इति सुश्रुतोक्तं च पित्तकफहितत्वं पित्ताहतकफ-
विषयमिति । “ पालक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी
हिमा ॥ ” इति संग्रहे श्लेष्मलत्ववचनात् ॥ ९४ ॥

१ अत्र रुद्धात्यपि पाठान्तरम् । २ ‘‘दार्धपुष्पिका’’ इति
पाठान्तरम् ।

नन्दीमापककेलूटशृंगाटककशेरुकम् ।

क्रौंचादनं कलोड्यं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु १०४

स०—मृणालादि रूक्षं संग्रहणं शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणाल-
मितरद्विसम् । शालूकं पद्ममूलम् । कुमुदकंदम् ।
कुमुदं शशिप्रियम् । उत्पलकंदकं रक्तो-
त्पलकंदम् । नन्दी तुण्डेरिका । माषको वास्तुलः ।
केलूटं हिस्मकसंज्ञमुदुंबरभेदः । शृंगाटकं त्रिकोणा-
कृति जलोद्भवं कंदम् । कसेरुकं मागधम् । क्रौंचा-
दनं तमेदम् । कलोड्यं पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

प०—मृणालादि-रूक्षं, संग्रहणं, शीतवीर्यं गुरु च ।
मृणालं द्विविधं-सूक्ष्मं, स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं मृणा-
लमितरद्विसम् । शालूकं-पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् ।
कुमुदं-शशिप्रियम् । उत्पलकन्दं-रक्तोत्पलकन्दम् ।
नन्दी-तुण्डेरिका । माषको-वास्तुलः । केलूटं-हिस्म-
कसंज्ञमुदुंबरभेदः । शृङ्गाटकं-त्रिकोणाकृति जलोद्भवं
कन्दम् । कसेरुकं-मागधम् । क्रौंचादनं-भेदम् । कलो-
ड्यं-पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

हे०—मृणालादिगुणमाह—मृणालं-सूक्ष्मं कमलमूलं, विसं
स्थूलं, शालूकं-पद्मकन्दं, कुमुदोत्पलयोः कन्दस्य पृथग्र-
हणात् । रक्तं-पद्मं, श्वेतं-कुमुदं, नीलमुत्पलं, नन्दी मापको
वानारकः, केलूटं-जलोदुम्बरः, शृङ्गाटकास्त्रिकोणो जल-
कन्दः, कसेरुकं-लोमशकृष्णवर्तुलसूक्ष्मस्तडागकन्दः ।
क्रौंचादनं-थेचुलिका, कलोड्यं-पद्मबीजम् ॥ १०४ ॥

कलंबनालिकामार्षकुटिजरकुतुंबकम् ।
चिल्लीलट्वाकलोणीकाकुरुटकगवेधुकम् ।
जीवंतशुंङ्खेडगजयवशाकसुवर्चलम् ।
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम्
स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।
शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् १०५

स०—कलंबादिकं मधुरं किंचिद्वणं वातश्लेष्मकरं
गुरु च शीतवीर्यं मूत्रं पुरीषं च विसृजति बहिः क्षि-

पति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिंडीभूय जीर्यति परिणमति ।
प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूपमिति ज्ञापना-
र्थम् । कलंबं कदंबः । नालिका दीर्घनालरूपा कलं-
बुसंज्ञा । मार्षो गंधारिका । कुटिजरं ताम्रमूलकम् ।
कुतुंबको द्रोणपुष्पी । चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमा-
मसंज्ञमालट्वाको गुग्गुलुकः । लोणीका । लोणारः । कुरुटकः
स्थितिवारकः । गवेधुर्कं तृणधान्यविशेषः । जीवंतो बृहद्गं-
धारम् । शुंङ्खेडुर्कुरुकः । एडगजः प्रपुन्नाटः । यवशाकं
ह्रस्वपत्रा चिल्ली । सुवर्चला रविभक्ता । आलुकानि
च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकमधुकालुकादिभेदे-
न । सूप्यानि मुद्गराजमाषादिपत्राणि । लक्ष्मणं मधु-
यष्टिका । एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमतिबहु-
स्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुते चोक्तम् । संस्कृतं वेसवारेण
सस्नेहं शाकमिष्यते । राजिकासक्तुभक्तादिसंस्कारं
चानुवर्तते ॥ १०५ ॥

प०—शीतवीर्यं—सृष्टमूत्रपुरीषं च सृजति बहिः
क्षिपति । विष्टभ्योदरप्रदेशे पिण्डीभूय जीर्यति परि-
णमति । प्रायोग्रहणं किंचिदेषां मध्ये नैवं स्वरूप-
मिति ज्ञापनार्थम् । कलम्बं—कदम्बः । नालिका—
दीर्घनालरूपा कलम्बुसंज्ञा । मार्षो—गन्धारिका ।
कुटिजरं—ताम्रमूलकम् । कुतुम्बको—द्रोणपुष्पी ।
चिल्ली पृथुपत्रं यवशाकं कुमामसंज्ञम् । लट्वाको—
गुग्गुलुः । लोणीका—लोणारः । कुरुटकः—सितपा-
टकः । गवेधुर्कं—तृणधान्यविशेषः । जीवन्तो—बृह-
द्गन्धारम् । शुंङ्खेडुर्कुरुकः । एडगजः—प्रपुन्नाटः ।
यवशाकं—ह्रस्वपत्रा चिल्ली । सुवर्चला—रविभक्ता ।
आलुकानि च सर्वाणि नानाविधानि रक्तालुकम-
धुकादिभेदेन । सूप्यानि—मुद्गराजमाषादिपत्राणि ।
लक्ष्मणं—मधुयष्टिका । तत्र सर्वं स्विन्नं निष्पीडित-
रसमतिबहुस्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुतेनोक्तम्—
“संस्कृतं वेसवारेण सस्नेहं शाकमिष्यते । राजि-
कासक्तुभक्तादिसंस्कारं चानुवर्तते” ॥ १०५ ॥

हे०—कलंबादिगुणानाह—“कलम्बुर्नाडिकाकारः अ-
पिरो बहुतोयजः” नालिका तस्मादल्पा, सूक्ष्मा च ।
मार्षः—मंटकः, कुटिजरः प्रासिद्धः, कुतुम्बको—द्रोणपुष्पी, चि-
ल्ली—प्रासिद्धा, लट्वाकः—गुग्गुलुशाकम्, लोणीका—गोक्षिका,
कुरुटकः—स्थितिवारकः, गवेधुका—कसिका, जीवन्तो—रवि-

१ अत्र “कलम्बुः” इति पाठान्तरम् । २ अत्र “कुरुटक”
इति पाठान्तरम् । ३ “लक्ष्मणम्” इति पाठः ।

नालो मापः, झुञ्झुः-झुञ्झुरुकः, एडगजः-प्रपुत्राटः, यव-
शाकं-चिल्लीसदृशं लघुपत्रं, सुवर्चला-रविभक्ता । सर्वा-
ण्यालुकानि पिण्डालुकमध्यालुकहस्त्यालुकादीनि । सूप्यानि
मुद्रादीनां । शिब्यः, पत्राणि च । लक्ष्मणा-रक्तविन्दुच्छदा
तस्या इदं लक्ष्मणम् । लक्ष्मणं-यष्टीमधु तस्येदं लक्ष्मणामि-
त्येके । प्रायोग्रहणं प्रपुत्राटादिषु व्यभिचारार्थम् । यदाह
सुश्रुतः-“कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुत्राटयोः । रुक्षं
लघु च शीतं च वातपित्तप्रकोपनम् ॥” इति । विष्टभ्य
जयति पच्यमानं विष्टभं करोतीत्यर्थः । अतएव पक्वं
सत् सृष्टविष्णुत्रम् ॥ संप्रहे तु “चिल्लीनिष्पायलटाककु-
रुटकगवेधुकाः । यातुका शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलप-
र्णिका ॥ कुमारजीवलोणीका यवशाकसुवर्चला । कुकुं-
टनलिनीझुञ्झुमृगधूमं सलक्ष्मणम् । आलुकानि च सर्वाणि
तथा सूप्यानि रालकाः । जीवन्तकश्चञ्चुपर्णी प्रपुत्राटकु-
टेरकम् ॥” इति । कलंब्वादीनां संस्करणादिवशाद्विशेष-
माह-पूर्वं स्वन्नं ततो निष्पीडितरसं ततो बहुना स्नेहेन
साधितं सन्नातदोषलमिति । दोषलग्नहणात्कलंब्वादीनां
किञ्चित्पित्तलवमपि ज्ञेयं, वातश्लेष्मकरोतिस्त्वतिशया-
र्था । उक्तं च सुश्रुतेन-“स्वादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मला
नातिपित्तलाः । लवणानुरसा रुक्षाः सक्षारा वातलाः
सराः ॥” इति ॥ १०५ ॥

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता १०६

स०--लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः सा तु
वास्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

प०--लघुपत्रा या चिल्ली यवशाकविशेषः । सा
तु वास्तुकसमा गुणैर्मता ॥ १०६ ॥

हे०--चिल्लीविशेषस्य गुणमाह-लघुपत्रेति ॥ १०६ ॥
तर्कारीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् १०७

स०--तर्कार्यरुणिका । वरणो मालः । समाहारेण
तयोर्द्वन्द्वः । एतत्स्वादु किञ्चित्तिक्तं कफवात-
घ्नं च ॥ १०७ ॥

प०--तर्कार्यरुणिका । वरणो-मालः । समाहा-
रेण तयोर्द्वन्द्वः । तत् स्वादु, किञ्चित्तिक्तं, कफ-
वातघ्नं च ॥ १०७ ॥

हे०--तर्कारीवरुणयोरुगुणमाह-तर्कारी-अग्निमन्थः, वरुण
सेतुवृक्षः । यत्तु सुश्रुतेन वरुणस्य वातपित्तप्रकोपणः कृत-
तत्संसृष्टविषयम् ॥ १०७ ॥

वर्षाभ्रौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् १०८

स०--वर्षाभ्रौ पुनर्नवे तथा कालशाकं किञ्चि-
त्क्षारं रसे च कटुतिक्तं वह्निदीपनं भेदनं गरादींश्च
हरति । कटिल्लो वर्षाभूः स च प्रागुक्तगुणः । तथा च
निघंटुः । पुनर्नवा विशाखश्च कटिल्लः सामिनाडिका ।
वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कटिल्लकः । पुनर्नवा परः
क्षुद्रः सखो मंडलपत्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदा
वर्षाभुरुच्यते इति ॥ १०८ ॥

प०--वर्षाभ्रौ पुनर्नवे । तथा कालशाकं-किञ्चि-
त्क्षारं, रसे च कटुतिक्तं, वह्निदीपनं, भेदनं,
गरादींश्च हन्ति । कटिल्लोऽपि वर्षाभूः स प्रागुक्त-
गुणः । तथाच निघंटुः । “पुनर्नवा विशाखश्च
कटिल्लः सामिनाडिका । वृश्चिकः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः
कटिल्लकः । पुनर्नवा परः क्षुद्रः सखो मण्डलप-
त्रकः । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्मदावर्षाभुरुच्यते”
इति ॥ १०८ ॥

हे०--वर्षाभ्रद्वयस्य, कालशाकस्य च गुणमाह-वर्षाभ्रौ-
ह्रस्वमहत्तौ रक्तश्वेतपुनर्नवे, कालशाकं-कालिकाशाकम् ।
अनिलप्रत्वं तु कालशाकं विना तस्य वातलत्वात् । यदाह-
खारणादिः-“कालशाकं सकरञ्जं कटुकं वातकोपनम् ।
दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफोदराशंसाम् ॥”
इति । चरकोऽपि-“लघूष्णं वातलं रुक्षं कालाख्यं
शाकमुच्यते ॥” इति । अतएव माधवकारो वर्षाभूम्यां
पृथगाह-“कालशाकं गरश्लेष्मशोषघ्नं दीपनं कटु”
इति, “वर्षाभ्रौ कफवातघ्नौ हितौ शोफोदराशंसाम् ॥”
इति ॥ १०८ ॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविल्वान्कुराःसराः १०९

स०--चिरिविल्वः पूतिकरंजस्तस्यांऽकुरा वह्निदी-
पनाः कफवातघ्नाः सराश्च ॥ १०९ ॥

प०--चिरिविल्वः-पूतिकरञ्जः, तस्याङ्कुराः-
वह्निदीपनाः, कफवातघ्नाः, सराश्च ॥ १०९ ॥

हे०--चिरिविल्वङ्कुरगुणानाह-चिरिविल्वः
करञ्जः ॥ १०९ ॥

१ “वरुणम्” इति पाठा० ।

शतावर्षकुरास्तित्का वृष्या दोषत्रयापहाः ११० ॥

स०—शतावर्षा अंकुराः प्ररोहास्तित्करसा वृष्याः
शुककृतत्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

प०—शतावर्षकुराः प्ररोहास्तित्करसाः, वृष्याः
शुककृतत्रिदोषघ्नाश्च ॥ ११० ॥

ह०—शतावर्षकुरगुणानाह—शतावर्षकुरा
इति ॥ ११० ॥

रुक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः १११ ॥

स०—वंशकरीरो वंशांकुरो रुक्षो विदाही वात-
पित्तकृत् ॥ १११ ॥

प०—वंशकरीरो वंशांकुरो—रुक्षो, विदाही,
वातपित्तकृत् ॥ १११ ॥

हे०—वंशांकुरगुणानाह—रुक्ष इति । वंशो-वेणुः,
करीरांऽंकुरः । ननु दोषल इत्युच्यतां, सुश्रुतेन कफकरत्व-
स्योक्तत्वात् “वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः सकषाया विरुक्षणाः ॥” इति ।
मैघं, अनार्पाऽयं पाठः जैजटोत्प्रेक्षितत्वात् । आर्षस्तु
“वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुका” इत्यादि । उक्तं हि
संग्रहे—“वंशकरीरास्तु विदाहिनः”-“वातपित्तकरा रुक्षाः
कटुपाकाः कफापहाः” इति । माधवकारेणान्युक्तं “वात-
पित्तकरा रुक्षाः कटुका रसपाकतः । वेणोः करीराः
श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिनः” इति । यत्तु कंदवर्गे
सौश्रुतीयाः पठन्ति—“वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोप-
नाः ।” इति तदप्यनार्णं पुनरुक्तत्वात् वंशमूलांकुर-
विषयं च ॥ १११ ॥

पत्तूरो दीपनस्तित्तः प्लीहार्शःकफवातजित् ।

स०—पत्तूरो दीपनस्तित्करसः प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

प०—पत्तूरो-दीपनस्तित्करसः, प्लीहादिजित् ।
पत्तूरो मत्स्याक्षकः ॥ ११२ ॥

हे०—पत्तूरगुणानाह—पत्तूरो लोहमारः ॥ ११२ ॥

कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ११३

स०—कासमर्दः सरः कृम्यादींश्च नाशयति । उत्क्लेदः
स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

प०—कासमर्दः—सरः, कृम्यादींश्च नाशयति ।
उत्क्लेदः—स्रोतसां मालिन्येनार्द्रत्वम् ॥ ११३ ॥

हे०—कासमर्दगुणानाह—उत्क्लेदः—बलेदार्षिक्यम् ११३ ॥
रुक्षोष्णमम्लं कौसुंभं गुरु पित्तकरं सरम् ११४

स०—कौसुंभशाकं रुक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्त-
कृत्सरं च ॥ ११४ ॥

प०—कौसुंभः शाकं—रुक्षमुष्णवीर्यमम्लं, गुरु-
पित्तकृत् सरं च ॥ ११४ ॥

हे०—कौसुंभगुणानाह—कौसुंभ-कौसुंभशाकम् ११४

गुरुष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ११५ ॥

स०—सार्षपं शाकं गुरुष्णवीर्यम् । तथा शकः-
न्मूत्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृत् । संग्रहे तु सक्षार-
त्वमस्योक्तम् । तत्पाठो हि । सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
च गुरु सार्षपमिति । सुश्रुतेन चोक्तम् । कफानं सार्षपं
शाकमासुरं शाकमेव चेति ॥ ११५ ॥

प०—सार्षपं शाकं—गुरुष्णवीर्यं तथा शकः-
न्मूत्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृत् । संग्रहे तु सक्षारत्वमस्यो-
क्तम् । तत्पाठो हि । “सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च
गुरु सार्षपम्” इति । सुश्रुतेनोक्तम्—“कफानं
सार्षपं शाकमासुरं शाकमेव च” इति ॥ ११५ ॥

हे०—सार्षपगुणानाह—सार्षपं सर्षपशाकं, संग्रहे तु—
“सक्षारं मधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपम् । २११-
कानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्” इति ॥ ११५ ॥

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतित्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।

गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च ॥ ११६ ॥

स०—यन्मूलकमव्यक्तरसमस्फुटत्वाद् तथा किञ्चि-
त्क्षारमीषत्क्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानं तथा
सतित्तमीषत्तित्तकं रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेज्यते ।
तन्मूलकं दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बाल-
मूलकं दोषहरमित्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोष-
हरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरमिति

त्वीदृग्रूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषहरमित्यत्र समासं कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । यतः किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात्पित्तकर्तृत्वमस्यास्त्येव । किञ्चित्तिक्तसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् । वक्ष्यति हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्व्यपोहतीति । एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तं न तु पित्तहृत्वेति तेषामभिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन्नियच्छति । पीनसांश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो रोगान्नियच्छतीति । सुश्रुतस्तु । सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठया मूलकपोतिकेति यद्भेदांतरं ब्रूते तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणोऽन्तर्भूतमिति तंत्रकृतेह पृथङ् नोक्तम् ॥ ११६ ॥

प०—यन्मूलकमव्यक्तरसमस्फुटास्वादं तथा किञ्चिन् क्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानम् । तथा सत्तिक्तमीपित्तकं, रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकं तन्मूलकं—दोषाणां हरं दोषहरं नान्यावस्थम् । बालं मूलकं दोषहरमित्येवं नवास्य विशिष्टा बालावस्था दोषहरत्वेन नियम्यते । न सर्वं बालावस्थं दोषहरमपि त्वीदृग्रूपमित्यर्थः । अन्ये तु दोषयोर्हरमित्यत्र समासं कृत्वा वातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते । यतः किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात् पित्तकर्तृत्वमस्यास्त्येव । किञ्चित्तिक्तसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् । वक्ष्यति हि—“रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति । ” एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तं, नतु पित्तहृत्वेति तेषामभिप्रायः । एतच्च मूलकं गुल्मादीन् नियच्छति, पीनसांश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यानप्येवं प्रायशो रोगान्नियच्छति । सुश्रुतस्तु—“सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठया मूलकपोतिका । ” इति यद्भेदान्तरमूचे तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणेऽन्तर्भूतम् ॥ ११६ ॥

हे०—अथ मूलकगुणानाह—तत्र बालमूलकगुणानाह—बालं—कोमलम् । तस्य तिस्रोऽवस्थाः—प्रथममव्यक्तरसं, तत ईपतलवणं, तत ईपत्तिक्तम् । तदवस्थात्रयेऽपि दोषहरत्वादिगुणं स्वराग्न्योः सादः ॥ ११६ ॥

महत्पुनः ।

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥
गुर्वभिष्यंदि च ॥ ११७ ॥

स०—अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्य-

क्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते ततोऽनंतरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बृद्धं त्रिदोषकृद्गुर्वभिष्यंदि च भवति । बृद्धस्य च मूलकस्यानेका अवस्थाः संभवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चिद्विदोषकृत्वमत्याऽवस्थायामतिशयेन त्रिदोषकृत्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य स्वादुविपाकत्वमुक्तम् । तत्पाठे । महत्पुनः रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृदिनि । तच्चाभिविषयम् ॥ ११७ ॥

प०—अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्यव्यक्तरसाद्यवस्थं तत्संपद्यते । ततोऽनन्तरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महद्बृद्धं सर्वदोषकृद्गुर्वभिष्यन्दि भवति । बृद्धस्य च मूलस्यानेकावस्थाः सम्भवन्ति । तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चिद्विदोषकृत्त्वमन्तावस्थायां त्वतिशयेन त्रिदोषकृत्वं वेद्यम् । संग्रहे त्वस्य दुर्विपाकत्वमुक्तं तत्पाठे—“महत्पुनः । रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् । ” इति । तच्चाभिविषयम् ॥ ११७ ॥

हे०—महद्गुणानाह—महत्कारणं संग्रहे तु स्वादुपाकमुक्तं—“महत्पुनः । रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् । ” इति । तच्चाभिविषयं, तथा च खारणादिः—“रूक्षं विदाहि तीक्ष्णोष्णं कटुकं स्वादु पच्यते । उत्कृष्टेति स्तंभि गुर्वासमूलकं त्रिमलोत्पणम् ॥ ” इति । अभिषयं तु कटुपाकमेव ॥ ११७ ॥

स्निग्धस्विन्नं तदपि वातजित् ॥ ११८ ॥

स०—अपिशब्द एवार्थे । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत्स्विन्नं च स्निग्धस्विन्नम् । न त्वस्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

प०—अपिशब्द एवार्थे । तदेव महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित् । स्निग्धं च तत्स्विन्नं स्निग्धस्विन्नम् । नचास्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

हे०—स्निग्धसिद्धगुणानाह—स्निग्धं घृतमांसादिभिः साधितं स्निग्धसिद्धं—यद्दोषलं महदपि स्निग्धसिद्धं वातघ्नं किंपुनर्दोषघ्नं बालमित्यपिशब्दार्थः ॥ ११८ ॥
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम् ॥ ११९ ॥

म०—सर्वं बालं वृद्धं च मूलकं शुष्कं सद्वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

प०—सर्वं बालं, वृद्धं च मूलकं शुष्कं सन् वात-
श्लेष्महरम् ॥ ११९ ॥

हे०—शुष्कगुणानाह—तदपीत्यनुवर्तते । पूर्ववद-
पिशाचद्वयः ॥ ११९ ॥

आमं तु दोषलम् ॥ १२० ॥

स०—आमं तु पुनर्मूलकं हरितकत्वेन यद्ब्रूयते
तद्दोषलम् । सर्वमित्यत्राप्यत्नकृतेन संबन्धेन संबध्यते ।
तेनादोषलस्य बालस्याऽऽप्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्ध-
स्यैवेत्यर्थः । मूलकं नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

प०—आमं पुनः मूलकं हरितत्वेन यदुच्यते
तद्दोषलं सर्वमित्यत्रापत्रकृतं न सम्बध्यते । तेना-
दोषलस्यामस्य दोषलत्वं न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः । मूलकं
नीलकण्ठापरसंज्ञम् ॥ १२० ॥

हे०—आमगुणानाह—सर्वं बालं महच्छुष्कार्द्रं च आमं-
मनसिपकम् ॥ १२० ॥

कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पित्तवर्धनः १२१ ॥

स०—पिंडालुः कटुको रसे वीर्ये चोष्णो वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

प०—पिण्डालुः—कटुको रसे, वीर्ये चोष्णो, वातक-
फघ्नः पित्तकरश्च ॥ १२१ ॥

हे०—पिण्डालुगुणानाह—पिण्डालुर्वाराहीकन्दः स हि
वक्त्रालुर्ब्रूयते, उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे पण्डितकेशवेन—
“वाराहीकन्दः पिण्डालुस्तथा शबरकन्दकः । प्रोक्तो मूलक-
मूलाभो वक्त्रालुस्त्वक्छदस्तथा” इति । पिण्डशब्देन च
आसवाचिना भ्रसनं वक्त्रं लक्ष्यते, ननु—“गौणमुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति न्यायात्पिण्डालुशब्दस्य मुख्यम-
र्थे पिण्डालुकं विहाय गौणोऽर्थो वाराहीकन्द इति
चेत्तत्र : गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थवाधे
गौणार्थग्रहणात्, अत्र च मुख्यार्थस्य बाधः कट्वा-
दिगुणयोगात् । अत एवाह सुश्रुतः—“पिण्डालुकं
कफकरं गुरु विष्टमि शीतलम् । ” इति ।
गौणस्य तु कट्वादिगुणयोगः उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे—
“किट्टिकन्दः कटुः स्वादुरित्तोष्णः कटुपाक्यपि । स्वयो

रसायनं वृष्यो बल्यः पित्तविवर्धनः ॥ हन्ति श्लेष्मामरु-
त्कुष्ठमेहमूत्रामयकृमीन् । ” इति । सुश्रुतोऽप्याह—
“ वराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठकृ-
मिहरो वृष्यो बल्यो रसायनम् । ” इति । किंच पिंडा-
लुकं चेद्विवक्षितं तदा “ आलुकानि च सर्वाणि ” इत्यत्र
प्रस्तावे ब्रूयात् । पिण्डालुकमिति च प्रयुञ्जीत । नहि पिण्डा-
लुके पिण्डालुरिति प्रयोगो मुख्यः, गौणत्वे तु तुल्यः ।
ननु वक्त्रालुश्चेद्विवक्षितस्तर्हि वक्त्रालुरित्येव स्पष्टमुच्यतां
सत्यं, किंत्वेवंविधैरपि लाक्षणिकैर्द्रव्याण्युच्यन्त इति द्योत-
यितुं पिण्डालुरित्युक्तवान् । तथा रोध्रादौ कदम्बे वाच्ये
कुत्सितां व इति कुत्सितशब्देन हि कुशब्दसमानार्थेन कदा-
देशो लक्ष्यते, असनादावर्जुने वाच्ये श्वेतवाह इत्यादि
“बहुभिः पठ्यमानस्य पाठस्येयं समर्थना । हेमाद्रिणा कृता
किंतु तुण्डालुरिति पठ्यताम् ॥ ” इति ॥ १२१ ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ।

फणिज्जार्जकजंबीरप्रमृति ग्राहि शालनम् ॥

विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।

दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु १२२

स०—कुठेरादि शालनं ग्राहि विदाहि कटुकं रस-
पाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा दृगा-
दिहृत्तीक्ष्णम् । तथा दोषान्वातादीनुत्क्लेशयति कोप-
यति स्थानाच्चालयति दोषोत्क्लेशकरं लघु च । शाल-
नमवदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो वैकुण्ठः ।
शिग्रुः फलपत्रकः । सुरसः कृष्णतुलसी । सुमुखः
कटुपत्रकः । आसुरी राजिका । भूस्तृणं गुह्यबीज-
कम् । फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।
आर्जकः खरपत्रकः । जंबीरः करपत्रकः । प्रमृति-
शब्देन संग्रहोक्ता गृह्यते । धान्यतुंबरुसालेयवानीशू-
गत्रेरकाः । पर्णाशो गृजनोऽजाजी कंडीरं जलपि-
प्पली । फणिज्जार्जकजंबीरं खराश्वा कालमालिकादीप्य-
कः क्ष्वकृद्दीपिबस्तगन्धादियद्भविडिति । तंत्रांतरे
चोक्तम् । कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी ।
विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृतेति ॥ १२२ ॥

प०—कुठेरादि शालनं ग्राहि, विदाहि, कटुकं
रसपाकयो रूक्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा
दृगादिहृत् तीक्ष्णं तथा वातादीन् उत्क्लेशयति ।

कोपयति । स्थानाञ्चालयति दोषोक्त्वेशकरं, लघु च । तथा हृगादिहृत् । शालनमवदंशो येन सहान्नं भोक्तुं युज्यते । कुठेरो-वैकुण्ठः । शिशुः-चलपत्रकः । आसुरी-राजिका । भूस्तृणं-गुह्यबीजकम् । “ फणिज्जको मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।” अर्जकः-खरपत्रकः । जम्बीरः-करपत्रकः । प्रभृतिशब्देन संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । “ धान्यतुम्बुरुशैलेयवानीशृङ्गवेरिकाः । पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरं जलपिप्पली । फणिज्जार्जकजम्बीरं खराश्वा कालमालिका । दीप्यकः क्षवकूदद्वीपिवस्तगन्धादिवद्धविड् ॥” इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्-“कटुतिक्करसा शीता कफपित्तविनाशिनी । विपाके मधुरा लघ्वी तस्करांगुलिका स्मृता ॥” इति ॥ १२२ ॥

हे०-हरीतकगुणानाह-कुठेरः-कालमाला, शिशुः-शोभाञ्जनः, सुरसस्तुलसी, सुमुखः-कुठेरसदृशो वन्यः, आसुरी-राजिका, भूस्तृणं-मालातृणं । फणिजः-मरिचकः, अर्जकः-पर्णासः, जम्बीरः-जम्बीरसदृशः, किञ्चित्तीक्ष्णप्रभृतिग्रहणात्कुस्तुम्बुर्यादयः । उक्तं हि संग्रहे-“ धान्वतुम्बुरुशैलेयवानीशृङ्गवेरिका । पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरं जलपिप्पली ॥ फणिज्जार्जकजम्बीरखराश्वाकालमालिका । दीप्यकः क्षवको द्वीपी वस्तगन्धादिवद्धविड् ॥” इति । शालनं-हरीतकं, यदुपदेशेषु युज्यते येन च व्यञ्जनं वास्यते, उक्तं हि संग्रहे-“ वर्गो हरीतकाख्योऽयमुपदेशेषु युज्यते । वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो रोचनदीपनः ॥” इति । दोषोक्त्वेशकरत्वं चैषामार्द्रावस्थायामेव फलव्यतिरेकेण च । यदाह चरकः-“ शुष्काणि कफवातघ्नान्तेतान्येषां फलानि च ।” इति । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १२२ ॥

हिधमकासश्रमश्वासपार्श्वरुक्पूतिगंधहा ॥

सुरसः ॥ १२३ ॥

स०-सुरसो हिध्मादिघ्नः । पूतिगन्धं दौर्गन्ध्यं सौरभ्योत्पादनाद्धति ॥ १२३ ॥

प०-सुरसो-हिध्मादिघ्नः । पूतिगन्धो दौर्गन्ध्यं सौरभ्योत्पादनाद्धन्ति ॥ १२३ ॥

हे०-तत्र सुरसगुणानाह-हिध्मेति । पूतिगन्धो-दौर्गन्ध्यम् ॥ १२३ ॥

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ १२४ ॥

स०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

प०-सुमुखः कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

हे०-सुमुखगुणानाह-कटुपत्राख्यः किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ॥ १२४ ॥

आर्द्रिका तिक्तमधुरा मृत्रत्या न च पित्तकृत् ॥ १२५ ॥

स०-आर्द्रिकाऽऽर्द्रवर्णिका तिक्तमधुरा मृत्रत्या न च पित्तकृत् ॥ १२५ ॥

प०-आर्द्रिकाऽऽर्द्रवर्णिका तिक्तमधुरा मृत्रत्या न च पित्तकृत् ॥ १२५ ॥

हे०-आर्द्रिकागुणानाह-आर्द्रवर्णिका तिक्तमधुरा मृत्रत्या न च पित्तकृत् ॥ १२५ ॥

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकः सरः ॥ १२६ ॥

हृद्यः केश्यां गुन्धुष्यः स्निग्धः शोणितः ॥ १२६ ॥

(भ्रमन्धानकुड्गन्धो मधुरो मधुरपिच्छलः ॥ १२६ ॥)

किलासकुष्ठगुल्माऽशोभोक्तिमिह ॥ १२६ ॥

सहिध्मर्षानमश्वामकानाम् ॥ १२६ ॥

स०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्ष्यः कटुपाकः सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च किलासाद्योन्मूलकश्च करोति । किलासं श्वित्रम् । कन्दरूपेण सुमूर्तिर्ददेशो बोध्यः । पत्रमध्यधोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वात्सुमूर्तिर्वा तथा चोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्द इति ॥ १२६ ॥

प०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवर्ष्यः कटुपाकः सरः भेदी हृद्यादिगुणयुक्तश्च । किलासाद्योन्मूलकश्च रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कन्दरूपेण सुमूर्तिर्ददेशो बोध्यः । पत्रमध्यधोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वात्सुमूर्तिर्वा तथा चोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दः” इति ॥ १२६ ॥

हे०-लशुनगुणानाह-लशुन इति । किलासाद्योन्मूलकश्च रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कन्दरूपेण सुमूर्तिर्ददेशो बोध्यः । पत्रमध्यधोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वात्सुमूर्तिर्वा तथा चोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दः” इति ॥ १२६ ॥

हे०-लशुनगुणानाह-लशुन इति । किलासाद्योन्मूलकश्च रक्तपित्तं च करोति । किलासं श्वित्रम् । कन्दरूपेण सुमूर्तिर्ददेशो बोध्यः । पत्रमध्यधोर्मधुरत्वाद्भृशोष्णत्वात्सुमूर्तिर्वा तथा चोक्तं संग्रहे । पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छलः । तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दः” इति ॥ १२६ ॥

१ अयमत्रार्धश्लोकपाठोऽधिको दृश्यते ।
२ अत्र “हन्ति रसायनम्” इति पाठान्तरम् ।

मन्धारमधुरो मथ्ये मधुरपिच्छिलः । तीक्ष्णोष्णो लघुनः
कंदः” इत्यादि ॥ १२६ ॥

पलांडुस्तद्गुणान्यूनः श्लेष्मलो नाऽतिपित्तलः ।
कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहतौ तथा ॥ १२७ ॥

स०—पलांडुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्गुणान्यूनस्तस्य रसोनस्य
गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनः। लघुनात्किंचिद्दीनगुण इत्यर्थः ।
तथा श्लेष्मलो नातिपित्तं च करोति । नतु लघुनव-
त्कफघ्नोऽतिपित्तकृच्च । कफवातार्शसां स्वेदे भक्षणे च
प्रभावात्पथ्यः । तंत्रांतरेऽन्योऽप्युक्तो यथा । स्निग्धो
रुचिष्यः स्थिरधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।
स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडु-
रुक्त इति ॥ १२७ ॥

प०—पलाण्डुर्धवलाक्षकाख्यस्तद्गुणान्यूनः । तस्य
रसोनस्य गुणास्तद्गुणास्तैर्हीनो लघुनात् किंचि-
द्दीनगुण इत्यर्थः । तथा श्लेष्मलो, नातिपित्तं च
करोति नतु लघुनवत्कफघ्नोऽतिपित्तकृच्च । कफ-
वातार्शसां सदैव भक्षणे च प्रभावात् पथ्यः ।
तन्त्रान्तरेऽन्योऽप्युक्तो यथा—“स्निग्धो रुचिष्यः स्थि-
रधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः
शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः ॥”
इति ॥ १२७ ॥

हे०—पलांडुगुणानाह—तद्गुणैर्लघुनगुणैर्हीनशक्तिभिर्युक्तः
संग्रहे तु—“विपाके मधुरस्तु सः । कफं करोति नो पित्तं
केवलानिलनाशनः ॥ ” इति ॥ १२७ ॥

तीक्ष्णां गृज्जनको ग्राही पित्तिनां हितकृच्च सः ॥

स०—गृज्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनाम-
हितश्च ॥ १२८ ॥

प०—गृज्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च ॥ १२८ ॥

हे०—गृज्जनकगुणानाह—गृज्जनकः पलाण्डुभेदः। उक्तं च
वाप्यचन्द्रेण—“गैन्धाकृतिरसैस्तुह्यां गृज्जनस्तु पलाण्डुना ।
उत्समान्वाप्रपत्रत्वाद्भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः ॥ ” इति । स-
च स्वेदे भोजने च प्रयुक्तः कफवातजान्यर्शांसि हन्ति पित्त-
घनां नराणामपथ्यः ॥ १२८ ॥

१ अत्र “ गन्धाकार ” इति खपुस्तके ।

दीपनः सूरणां रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।
विशेषादर्शसां पथ्यः ॥ १२९ ॥

स०—सूरणो नाम कंदविशेषो दीपनो रुच्यः
श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

प०—सूरणो नाम कन्दविशेषो, दीपनो रुच्यः,
श्लेष्मघ्नो, विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ॥ १२९ ॥

हे०—सूरणगुणानाह—दीपन इति । विशदो चि-
शदगुणः ॥ १२९ ॥

भूकंदस्त्वतिदाषलः ॥ १३० ॥

स०—भूकंदः स्फोटाख्यः प्रावृद्धुर्भवः प्रसिद्ध एव ।
स चात्यर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

प०—भूकन्दः स्फोटाख्यः प्रावृद्धुर्भवः प्रसिद्ध एव ।
स चात्यर्थं दोषलः ॥ १३० ॥

हे०—भूकन्दगुणानाह—भूकन्दो भूस्फोटः ॥ १३० ॥
पत्रे पुष्पे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् १ ३ १

स०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन पत्र-
शाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं ततो
नालशाकं ततोऽपि कंदशाकमिति । एवं हारीतके-
ष्वपि गुरुत्वं वेद्यम् । बाहुल्येन चैतदुक्तम् ।
मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथा हि ।
मूलकस्य हि कंदे लघुत्वम् । अत एव मुनि-
रप्याह । मूलके तु विपर्यय इति । शाकानां हारी-
तकानां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सद्द्वेषेभ्योऽव-
गन्तव्याः ॥ १३१ ॥

प०—पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन
पत्रशाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु ततः फलशाकं
ततो नालशाकं ततोऽपि कन्दशाकमित्यादि । एवं
हारीतशाकेऽपि गुरुत्वं बोद्धव्यम् । बाहुल्येन चैतद्गु-
क्तम् । मूलके हि वैपरीत्यं दृश्यते । तथाहि मूलकस्य
हि कन्दे लघुत्वम् । अत एव मुनिरप्याह—“मूलके
तु विपर्ययः ” इति । शाकानां हारीतकादीनां
च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सद्द्वेषेभ्योऽवग-
न्तव्याः ॥ १३१ ॥

हे०—पुष्पादिशाकानां गौरवतारतम्यमाह—उत्सर्गो-
ऽथम् अपवादस्तु यथायथं, यथा—मूलके सुश्रुतेनोक्तं पुष्पं

च फलं च पत्रं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टा इति ॥ १३१ ॥

अथ वरावरत्वं निर्धारयति—

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् १३२

स०—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा । सर्षपाः पुनरवराः । इति शाकवर्गः ॥ १३२ ॥

प०—अथ वरावरत्वं निर्धारयति—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा सर्षपः पुनरवराः । इति शाकवर्गः १३२

हे०—शाकानां तारतम्यमाह—परमित्यन्यान्यपि प्रशस्तानि, जीवन्ती तु प्रशस्ततरा । यदाह सुश्रुतः—“सतीनो वास्तुकश्चञ्चुश्चिल्ली मूलकपोतिका । मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गेषु शस्यते ॥” इति । संग्रहे तु—“श्यामाशाट्मलिकाश्मयैफंजीवापिकसैथिकाः । वृक्षादनीक्षीरवृक्षार्थिवीतूनि कवृक्षकाः ॥ रोध्रः शोणः कर्बुदारुः सशेखरुच्यमूषिका । अल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम् ॥ पटोल्यादिगुणं स्वादु कपायं पित्तजित्परम् । बद्धमूत्रा सरा फञ्जी करीरं स्वादभोरुजम् ॥ वातपित्तहरा भण्डीपर्वणीचर्चमुपिकाः ।” इति । इति शाकवर्गः ॥ १३२ ॥

फलानामाहारकाले शाकेभ्योऽल्पोपयोगित्वाच्छाकवर्गादिनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽभ्युक्तम् मुक्तावसाने फलं मुञ्च्यत इति फलवर्गोऽभिधीयत इत्याह—

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टब्रूविट् । स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तास्रतित्तास्यत्वमदात्ययान् । तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् १३३ ॥

स०—फलेषूत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया ईषत्कषाया । अनिलादीन्क्षयांतान् हन्ति । उदावर्तहरत्वं चरकमुनिनाऽस्या उक्तं तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वसृष्टविष्मूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधात्कल्पयम् ॥ १३३ ॥

प०—फलानामाहारकाले शाकेभ्य उपयोगित्वाच्छाकवर्गादिनन्तरं फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽभ्युक्तम् । मुक्तावसाने फलं मुञ्च्यत इति फलवर्गोऽभिधीयत इत्याह—फलेषु उत्तमा फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा सा वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया—ईषत्कषाया । अनिलादीन् क्षयान्तान् हन्ति । उदावर्तहरत्वं चरकमुनिना अभ्या उक्तं, तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वसृष्टविष्मूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम् । अभ्यासाच्च द्राक्षाणां गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधान् कल्पयम् ॥ १३३ ॥

हे०—अथ फलवर्गः । तत्र द्राक्षाणामुत्तमत्वं प्रसिद्धे फलग्रहणमुत्तमभ्योऽभ्युत्तमाश्रय । अत्रमन्त्रमुनि सुश्रुतेन—“दाडिमामलकं द्राक्षा नर्तकं कषायहरम् । राजादनं मानुलिङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥” इति । अत्र स्यत्वं मुखस्य निकम्नत्वं वागद्वयं च शोणः कर्बुदारुः “वातहृत्त्वेऽपि मूत्रीकान्तं कोड्यादिगुणं ॥” इति संग्रहवचनान् ॥ १३३ ॥

उद्विक्तपित्ताश्रयति शीतं वातं वातं वातं वातं । पित्ताविरोधि नाभ्युष्णामलं पाण्डुरापायम् । सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि शोचनशीतपण्डु १३४ ॥

स०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान् त्रीन् दोगान् मधुरं दाडिमं जयति । मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तेश्यादि । अम्लं दाडिमं पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते, न च पित्तं शमयति । अत एवैतद्वातकफापहमुक्तम् । सर्वं मधुरमम्लं च यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिना तूक्तम् । रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तपित्ताविरोधकमिति ॥ १३४ ॥

प०—उद्विक्तमतिरिक्तं पित्तं येषां तांस्तथाविधान् त्रीन् दोगान् मधुरं दाडिमं जयेत् । मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् । पित्तेश्यादि । अम्लं दाडिमं—पित्ताविरोधि न पित्तं कुरुते, न च पित्तं शमयति । अत एवैतद्वातकफापहत्वमुक्तम् । सर्वं मधुरमम्लं च यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम् । मुनिनोक्तम्—“रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तपित्ताविरोधकमिति ॥” इति ॥ १३४ ॥

हे०—अथ दाडिमगुणाः । तत्र स्वादुदाडिमगुणानाह-
उक्तिपित्तानिति । अम्लदाडिमगुणानाह—पित्ताविरो-
धीनि पित्तोदासीनं, स्निग्धाम्लस्यैते गुणाः—“रूक्षाम्लं दा-
डिमं यत्तु तल्पित्तानिलकोपनम् । ” इति खार-
णादिवचनात् । स्वाद्वम्लसाधारणगुणानाह—सर्व-
मिति ॥ १३४ ॥

मोचखजूरपनसनालिकेरपरुषकम् ।

आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥

मौवीरवदरांकोलैफलगुश्लेष्मातकोद्भवम् ।

वातामःभिपुकाक्षोडमुकूलकानिकोचकम् ॥

उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।

दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुककृत् १३५

स०—मोचादिप्रियालांतं बृंहणत्वादियुक्तम् ।
मोचं कदलीफलम् । नालिकेरं राजफलाख्यम् । परु-
षको मृदुफलः । आम्रातः कपिचूडः । तालं ताल-
फलम् । काश्मर्यं काश्मरीफलम् । राजादनं क्षीरशु-
क्तम् । सौवीरवदरं कर्णिकावदरम् । अंकोल इति
विल्वः । फल्गुः काकोदुम्बरिका । श्लेष्मातकं शैलुः ।
अभिपृकं स्याराटकम् । आक्षोडं स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं
दन्तीफलम् । निकोचनं सरलफलम् । उरुमाणं स्निग्ध-
फलम् । प्रियालं प्रियालकफलम् ॥ १३५ ॥

प०—मोचादिप्रियालान्तं बृंहणात्वादियुक्तम् ।
मोचं—कदलीफलम् । नालिकेरं—रोमफलाख्यम् ।
परुषको—मृदुफलः । आम्रातः—कपिचूडः । ताल-
रतलः । काश्मर्यं—काश्मरीफलम् । राजादनं—
क्षीरशुक्तम् । सौवीरवदरं—कर्णिकावदरम् । अंको-
ल इति विल्वः । फल्गुः—काकोदुम्बरिका । श्लेष्मा-
तकं—शैलुः । अभिपृकं—स्याराटकम् । आक्षोडं—
स्नेहफलाख्यम् । मुकूलकं—दन्तीफलम् । निको-
चनं—सरलफलम् । उरुमाणं—स्निग्धफलम् । प्रियालं-
सन्नतरुः ॥ १३५ ॥

हे०—मोचादिगुणानाह—मोचं—कदलीफलं, पनसं—कं-
टकिफलं, नालिकेरं—व्यक्षं, परुषकं—धन्वनसदृशं, मृदु-
स्यादिफलम्, आम्रातः—कपीतनः, तालं—तलं, काश्मर्यं—

श्रीपर्णा, राजादनं—कपिप्रियं, मधूको—मधुद्रुमः, मधूकजं
द्विविधम् । यदाह सुश्रुतः—“बृंहणीयमहद्यं तु मधूकजं-
सुमं गुरु । वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ”
इति । द्विविधमप्यत्र ग्राह्यं गुणभेदात्, तेभ्यो जातं फलं
सौवीरवदरे बदरभेदौ । उक्तं—“हि कर्कन्धुवदरं कोलं
सौवीरं सिञ्चतीफलम् ॥ यद्योत्तरं महत्स्वादु पञ्चधान्य-
दरीफलम् । ” इति । तत्र कोलकर्कधुनी स्वादुत्वाभावा-
त् न पठिते । वक्ष्यति हि तथा म्लं कोलकर्कध्विति सिञ्चतीफलं
तित्तकपायत्वात् । अतएव संग्रहे तित्तकादीं पठित्वा
विशेषगुणा उक्ताः—“बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिका-
फलम् । ” इति । ननु “कर्कन्धुकोलवदरमम्लं पित्तकफ-
पहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥
पुरातनं तृट्शमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु । ” इति सुश्रु-
तेन कोलतुल्यं वदरमुक्तमिह सौवीरतुल्यमिति विरोधः ।
मैवं, सुश्रुतेनापि सौवीरतुल्यमुक्तं—“सौवीरवदरं स्निग्धं
मधुरं वातपित्तजित् । ” इति । सौवीरवदरं चेति
द्वन्द्वैकत्वं पूर्वत्र तु कोलं च तद्वदरं चेति कर्मधारयान्
विपरीतं तु कुतो न स्यादिति चेन्न, संग्रहे विशेषगु-
णोक्तौ वदरसंज्ञात्मकमिति वदरग्रहणात् । न च वदर-
शब्देन सौवीरं सौवीरमित्यकरणत्वात् सरत्वाभावाच्चोति ।
अंकोल्लोऽकोठः, फल्गुः काकोदुम्बरिका, श्लेष्मान्तका-
शैलुः । वातामाद्युरुमाणान्तमुत्तरापथे प्रसिद्धम् । वातामः-
स्निग्धमधुरमज्जं फलम्, अक्षोडं—मदनफलसदृशं मध्यं
किञ्चिदुन्नतरेखं, मुकूलकं—दन्तीफलसदृशं, निकोचक-
मंकोलफलसदृशं, प्रियालं—चारफलं, रक्तपित्तप्रसादनं—रक्त-
पित्तयोर्निर्मलीकरणम् । अत्र केषांचिद्विशेषः ॥ १३५ ॥

फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ।

शकृन्मूत्रविबंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम् ॥

वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ।

परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ॥

प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।

कोलमज्जा गुणैस्तद्वृष्ट्यादिकासाजिञ्च सः १३६

स०—तालस्येदं तालं फलम् पित्तकारि । काश्म-
र्यजं फलं सरं शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकवदरयो-
रपि विशेषांतरमुक्तं संग्रहे । मधूकजमहद्यं तु वदरं
सरणात्मकमिति । वातामादीनां ग्रहणं गुणविशेषप्र-

दर्शनार्थम् । निर्धारिते तु विशेषे वातामादिकमुष्णवीर्यं कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्नं स्निग्धं च । आदि-शब्दनाऽभिषुकादीनां ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम् । तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यत्वमेव । शेषं बृंहणादि सर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थ्यभ्यन्तरे मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जा गुणैस्तद्वत् प्रियालमज्जावत् तृडादिजिच्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम् । बैभीतको मदकरः कालानां पित्तनाशनः । तथा तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका वृष्याः शीतवीर्याश्चेति सुश्रुतोऽपठन् ॥ १३६ ॥

प०-तालस्येदं तालफलं पित्तकारि । काश्मर्यजं फलं-सरं, शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकजबदरयोरपि विशेषान्तरमुक्तं संग्रहे-“मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्मकम् ।” इति । वातामादीनां गुणविशेषप्रदर्शनार्थम् । निर्धारणे तु विशेषे वातामादिकमुष्णवीर्यं, कफपित्तकरं, सरमतिशयेन । वातघ्नं, स्निग्धं च । आदिशब्देनाभिषुकादीनां ग्रहणम् । प्रियालजातं प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम् । तुर्विशेषे । विशेषस्तु शीतवीर्यत्वमेव । शेषं बृंहणादिसर्वं समानम् । प्रियालमज्जाऽस्थ्यभ्यन्तरे मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जागुणैस्तद्वत् । प्रियालमज्जावत् तृडादिजिच्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“बैभीतको मदकरः कालानां पित्तनाशनः ।” तथा तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वादुपाका वृष्याः शीतवीर्याश्चेति सुश्रुतोऽपठन् ॥ १३६ ॥

हे०-तत्र तालफलगुणानाह-यत्तु-“फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरुपित्तहृत् ॥” इति सुश्रुतेन पित्तहरत्वमुक्तं तत्पक्वविषयम् । अतएव चरकेण सिद्धानाति विशेषितम् । “तालसस्यानि सिद्धानि नारिकेरफलानि च । बृंहणस्निग्धशतानि बल्यानि मधुराणि च ॥” इति व्याख्यातं च वाष्पचन्द्रेण । तालसस्यानि-तालफलानि, सिद्धानि-पक्वानि, मधुरास्निग्धशतित्वेन वातपित्तहरत्वं, कफकरत्वं च वेशमिति । काश्मर्यगुणानाह-काश्मर्यजमिति । वातामादिगुणानाह-वातामादिप्रियालान्तं प्रियालगुणानाह-नजत्र विरुद्धार्थः । उष्णशब्देन वीर्यं, पित्तं च । तेन शीतलं, पित्तघ्नं च प्रियालजम् । उक्तं च सुश्रुतेन-“वातपित्तहरं बृह्यं प्रियालं गुरुशीतलम् ॥” प्रियालमज्जागु-

णानाह-मज्जा-अस्थ्यन्तर्वर्ति वीजम् । कालमज्जागुणानाह-कोलेनि ॥ १३६ ॥

पकं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं पृतिमारुतम् । दीपनं कफवातघ्नं बालं ब्राह्मभयं हि तन् १३७
स०-विल्वं पकं सुदुर्जरं पृतिमारुतं च दुर्गन्धयुक्तं च तक्रुद्रवति बालममपूर्णमनुपचितं विल्वं दीपनं कफवातघ्नम् । उभयसामं पकं च बालं ब्राह्मभयं संग्रहणम् ॥ १३७ ॥

प०-विल्वं पक्वं-सुदुर्जरे पृतिमारुतं च दुर्गन्धयुक्तं वातघ्नं भवति । बालममपूर्णमनुपचितं विल्वं-दीपनं कफवातघ्नम् । उभयसामं, पक्वं च-ग्राहि मूत्रपुरीषादेः संग्रहणम् ॥ १३७ ॥

हे०-पक्वविल्वगुणानाह-पक्वमिति । वातघ्नं चोष्णं नाह-दीपनमिति । पक्वबालमामपूर्णगुणानाह-संग्रहणम् ॥ १३७ ॥

कपित्थसामं कण्ठघ्नं दोषलं दोषघ्नानि तु । पकं हिध्मावमथुजिन्मर्वं ग्राहि विपापहम् १३८

स०-आमं कपित्थं कण्ठं हन्ति । दोषघ्नं विशेषतः पकं कपित्थं दोषघ्नं हिक्काच्छदिहृद्यम् । सामं चोष्णं च कपित्थं ग्राहि विपापहं च । आमकर्तृत्वम् । कपायत्वं कण्ठघ्नत्वेनैवोदितम् । अम्लत्वं चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगतम् । पक्वस्य च मधुरत्वं नृसिद्धमितीहेतचोक्तम् । तथा आमकपित्थगुणयुक्तं तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विविधानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि । पक्वकपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविधानि नरा पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

प०-आमकपित्थं कण्ठं हन्ति, दोषलं-विशेषतः कृन् । पक्वं कपित्थं-दोषघ्नं हिक्काच्छदिहृद्यं । सामं-मामपक्वं च कपित्थं ग्राहि विपापहम् । आमकपित्थस्य कपायत्वं कण्ठघ्नत्वेनैवोदितम् । अम्लत्वं चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगतम् । पक्वस्य च मधुरत्वं प्रसिद्धमिति तन्नोक्तम् । तथा आमकपित्थगुणकथनेन तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विविधानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि । पक्वकपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविधानि सदा पक्वगुणानि वेद्यानि ॥ १३८ ॥

हे०-अथ आमकफित्थगुणानाह-आमं-वालं, कण्ठप्र-
स्वग्मादकृत्, दोषलं-दोषत्रयकरम्। तत्र पित्तानिलौ कफेन
मन्त्रां, अमंस्त्री च करोति। कफं तु ताभ्यां संसृष्ट-
भेद-“आमं कफित्थमस्वयं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ॥”
इति सुश्रुतेन कफघ्नत्वस्योक्तत्वात् । नन्वेवं चेत् दोष-
शब्देन पित्तानिलवेव गृह्येतां मैवं “कफित्थमामं कण्ठघ्नं
कपायाम्लं त्रिदोषकृत् ॥” इति संग्रहे त्रिग्रहणात् ।
पक्वगुणानाह-दोषघातीति । वमथुः-छर्दिः, संग्रहे तु-
“पक्वं रुच्यं कपायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत् । दोषघ्नं
खाड्यारिष्टरागयुक्तिषु पूजितम् ॥” इति । आमपक्व-
साधारणगुणानाह-सर्वमिति ॥ १३८ ॥

जांबवं गुरु विष्टंभी शीतलं भृशवातलम् ।
संग्राहि मूत्रशकृतोरकंठयं कफपित्तनुत् १३९ ॥

स०-जांबवं गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्र-
हणं कंठाय च हितं न । कफपित्तजिच्च । जांबवमिति
फलार्थं जंब्वा वेत्यण् ॥ १३९ ॥

प०-जाम्बवं-गुर्वादिगुणयुक्तं मूत्रशकृतोश्च संग्र-
हणं कंठाय हितं कफपित्तजिच्च । जाम्बव-
मिति फलार्थं “जम्बवा वा ” इत्यण् ॥ १३९ ॥

हे०-जाम्बवगुणानाह-जाम्बवं-जम्बूफलम् ॥ १३९ ॥

आम्रस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणा-
नाह-

वातपित्ताम्रकृद्वालं वद्धास्थि कफपित्तकृत् ।
गुर्वाभ्रं वातजित्पक्वं स्वादुम्लं कफशुककृत् १४०

स०-जातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः
आम्रं चूतारुं वालं सद्वातपित्ताम्रकृत् । वद्धास्थि
संजातास्थि कफपित्तकृत् । पक्वमात्रं गुरु वातजित् ।
मधुराम्लं कफशुककृत् । संग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः।
यथा । सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचन
इति ॥ १४० ॥

प०-आम्रस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात् तथैव
गुणानाह-जातेत्यादि । आम्रमिति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । आम्रं चूतारुं वालं सन् वातपित्ता-
म्रकृत् । वद्धास्थि संजातास्थि, कफपित्तकृत् ।
पक्वमात्रं-गुरु, वातजित् । मधुराम्लं-कफशुककृत् ।

सङ्ग्रहे सहकारस्य गुणा उक्ताः । यथा-“सहकार-
रसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।” इति ॥ १४० ॥

हे०-अथ बालाम्रगुणानाह संग्रहे तु-“वालं कपाय-
कटुम्लं रुक्षं वाताम्रापित्तकृत् ।” इति । वद्धास्थिगु-
णानाह-वद्धास्थि-संहतावयवास्थिमध्यावस्थमित्यर्थः ।
संग्रहे तु-“संपूर्णाम्रम्लं च रक्तपित्तकफप्रदम् ।”
इति । पक्वगुणानाह-संग्रहे तु “स्वादु साम्लं गु-
स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलम् । हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांस-
शुकवलप्रदम् ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ।”
इति ॥ १४० ॥

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु १४१

स०-वृक्षाम्लं ग्राहादिगुणैर्युक्तम् । वातश्लेष्मह-
लघु च । कोशाभ्रं च किञ्चिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् ।
तथा च संग्रहे । वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचन-
दीपनम् । वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनं कोशाभ्रजं तत्
इति ॥ १४१ ॥

प०-वृक्षाम्लं-ग्राहादिगुणैर्युक्तं, वातश्लेष्महन्,
लघु च । कोशाभ्रं च किञ्चिदेतस्मान्मन्यूनगुणं ज्ञेयम् ।
तथाच सङ्ग्रहे-“वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु
रोचनदीपनम् । वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनकोशा-
भ्रजं ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

हे०-वृक्षाम्लगुणानाह-वृक्षाम्लं-तित्तिडीकं, पक्व-
स्यैवंते गुणाः । “वातापहं तित्तिडीकमाम्रं
पित्तबलासकृत् ।” इति । सुश्रुते तु बालस्य बलास-
करत्वमुक्तं, संग्रहे तु-“रोचनं दीपनं किञ्चिदूनं कोशाभ्रजं
ततः ।” इति ॥ १४१ ॥

शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रूक्षं पीलु तु पित्तलम् ।
कफवातहरं भेदि प्लीहार्शःकृमिगुल्मनुत् ।
सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्रिदोषजित्

स०-फलापेक्षया षष्ठी । शम्याः फलं गुरु उष्णवीर्यं
केशघ्नं रूक्षं च । पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत् ।
सतिक्तमीषत्तिकं मधुरं च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोष-
जिच्च ॥ १४२ ॥

हे०-शमीफलगुणानाह-शम्याः फलम् । फलं तु
पित्तलमित्यतः फलमनुवर्तते । अथ पीलुफलम् । तत्र

कटुकगुणानाह—अत्र कटुकं पीलु ग्राह्यं तिक्तमधुरस्य वक्ष्यमाणत्वात्, “कटुपाकरसं भेदि तीक्ष्णोष्णं पीलु पित्तलम् ।” इति संग्रहवचनाच्च । तिक्तमधुरगुणानाह—सतिक्तमिति ॥ १४२ ॥

मातुलुंगस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शनात्पृथगेव गुणानाह—

त्वक्तिकटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजित् ।
 बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥
 लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्ममदात्ययान् ।
 आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्शराचकान् ।
 गुल्मोदरार्शःशूलानिमंदाभित्वं च नाशयेत् १४३

स०—बीजपूरकस्य त्वक्तिका कटुका र्शो स्निग्धा वातघ्नी च । चरकेऽप्युक्तम् । गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य च नाशनीति । खरनादस्वाह । त्वङ्मातुलुंगत्कटुका गुर्वी वातप्रकोपनीति । एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव पाठं पठन्ति । त्वक्तिकटुकाऽस्निग्धा मातुलुंगस्य वातकृदित्यकारप्रश्लेषात् । मांसं केसरादवर्गिवृंहणं मधुरं वातपित्तहृद् गुरु च । तस्य मातुलुंगस्य केसरं तत्केसरं लघु । तथा कासादीन्मंदाभित्वांता-
 नाशयेत् ॥ १४३ ॥

प०—मातुलुङ्गस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शनार्थं पृथगेव गुणानाह—बीजपूरस्य त्वक् तिक्ता कटुका, रश्ने स्निग्धा, वातघ्नी च । खरनादस्वाह—
 “त्वङ्मातुलुङ्गान् कटुका गुर्वी वातप्रकोपिनी ।”
 चरकेऽप्युक्तम्—“गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य प्रकोपनी ।” इति । एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव पाठं पठन्ति । “त्वक् तिक्ता कटुकाऽस्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातकृत् ।” इत्यकारप्रश्लेषात् । मांसं केसरादवर्गिक् बृंहणं, मधुरं, रुच्यं, वातपित्तहृद्गुरु च । तस्य मातुलुङ्गस्य केसरं तत्केसरं—लघु तथा कासादीन् मन्दाभित्वं च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

हे०—अथ मातुलुङ्गं तत्र त्वग्गुणानाह—ननु “त्वङ्मातुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपिनी ।” इति खरणादिबचनेन विरोधः । मैवं, सामं वायुं हन्ति, निरामं करोतीति विषयभेदात् विपरीतं कृतो न स्यादिति चेत् तन्न । “त्वक्तिका दुर्जरा तस्य वातकृमिकफा-

पहा ॥ ” इति सुश्रुतेन श्लेष्मघ्नत्वस्योक्तत्वात् श्लेष्मघ्न-
 मामभ्यं च । मांसगुणानाह—बृंहणमिति । त्वक्के-
 सरव्यतिरिक्तोऽवयवो—मांसम् । केसरगुणानाह—
 लघ्विति ॥ १४३ ॥

भङ्गातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वाद् शीतलम् ।
 तदस्थ्यग्निममं मध्यं कफवातहरं परम् १४४ ॥

स०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भङ्गातकमेवैव बृंहणं मधुरं शीतलं च । तस्य भङ्गातकस्याग्नि-
 तदस्थि अग्निममं तीक्ष्णत्वादग्निममोऽवयवोऽयम् ।
 अथवाऽग्निविप्रमत्स्य गुणदोषकत्वतया तुल्यं भङ्गात-
 कास्थीति । तथा मेवायं हितमिति । कफवा-
 तहृत् ॥ १४४ ॥

प०—त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भङ्गातकस्य-
 स्थन्त्रि बृंहणं, मधुरं, शीतलं च । तस्य भङ्गात-
 कस्याग्नि तदस्थि अग्निममतीक्ष्णत्वात् अग्निवन्-
 स्कोऽवयवोऽयम् । अथवाऽग्निविप्रमत्स्य गुण-
 दोषकत्वतया तुल्यं भङ्गातकास्थीति । तथा मेवायं
 हितमिति कफवातघ्नम् ॥ १४४ ॥

हे०—अथ भङ्गातकम् । तत्र त्वङ्मांसं भङ्गातक-
 भङ्गातकस्थेति । अस्थिवातिरिक्तोऽवयवः पुंसां त्वङ्-
 ङ्मांसम् । अग्निगुणमाह—अग्निमममग्निवत्कफादि-
 करम् ॥ १४४ ॥

स्वाद्ग्ले शीतमुष्णं च द्विधा पालेयतं गुरु ।
 रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् १४५ ॥

स०—पालेयतं रैवतकार्थं द्विधा । कथं द्विःप्रका-
 रमित्याह । स्वाद्ग्लं च तत्तु यथासंभवेन शीतमुष्णं
 च । तथा द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्निशमनं च । अथवा
 यथासंभवं सर्वयो मधुरं गुर्वत्यग्निनाशनं च । अग्लं
 रुच्यमिति । मधुरमारुकं रुच्यं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

प०—पालेयतं रैवतकार्थं द्विधा । कथं द्विधाका-
 रमित्याहुः—स्वादु, अग्लं च । तत्तु यथासंभवेन
 शीतमुष्णं च । तथा द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्नि-
 शमनं च । अथवा यथासंभवं सस्वन्धः । मधुरं
 गुर्वत्यग्निनाशनं च । अग्लं रुच्यमिति । मधुरमा-
 रुकं पक्वं हृद्यं भवति ॥ १४५ ॥

हे०-पालेवतगुणानाह-पालेवतं-तिन्दुकाकारि । तद् द्वि-
विधं-मधुरमम्लं च । यन्मधुरं तच्छीतं, यदम्लं तदुष्णम् ।
उभयमपि गुर्वादिगुणम् ॥ १४५ ॥

अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह-

पक्वमाशुजरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् १४६

स०-पक्वं च द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदु-
ष्णवीर्यं किञ्चिद् गुरु किञ्चिदोषलमपथ्यम् । निघंटावुक्तम् ।
आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा । विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुक्म् ॥ १४६ ॥

प०-अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः । यस्मादाह-पक्वं
द्रागेव परिणामं याति । किञ्चिदुष्णवीर्यं किञ्चि-
द्गुरु, किञ्चिदोषलमपथ्यम् । निघंटावुक्तम्-
“आरुक् वीरसेनं च वीरावीरारुक् तथा । विद्याज्जा-
तिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुक्म् ॥ ” ॥ १४६ ॥

हे०-पक्वमारुक्गुणानाह-आरुक्-वीरसेनम्, आशु
जरां याति शीघ्रं पच्यते, नात्युष्णगुरुदोषलत्वमपक्वपेक्षया ।
अतएव दोषशब्देन पित्तश्लेष्मणौ ग्राह्यौ, अपक्वस्य हि
पित्तश्लेष्मलत्वं वक्ष्यति । तथा च खारणादिः-“नात्युष्णं
गुरु वातघ्नं बृंहणं नातिपित्तलम् । आरुक् मधुरप्रायमम्लं
तु कफपित्तलम् ॥ ” इति । आरुक् भव्यमित्येके । तत्र,
“ भव्यं स्वादुकप्रायाम्लं रुक्षं गुर्वास्वशोधनम् । शीतं
प्राह्वरुचिच्छर्दिरक्तपित्तकफापहम् ॥ ” इति खारणादिना
पृथक्ग्रहणकथनात् ॥ १४६ ॥

द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ।

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ॥ १४७ ॥

स०-द्राक्षा परुषकं करमर्दकं चार्द्रमशुष्कमपक्व-
मम्लं सत्पित्तश्लेष्मकरं गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं चेति ।
करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

प०-द्राक्षा परुषकं करमर्दकमार्द्रमशुष्कमपक्व-
मम्लं सत् पित्तश्लेष्मकरम्, गुरुष्णवीर्यं, वातघ्नं,
सरं चेति । करमर्दकं सुषेणमम्लम् ॥ १४७ ॥

हे०-अथ द्राक्षादीनामम्लानां गुणाः । तत्र द्राक्षादि-
त्रयस्यार्द्रस्य गुणमाह-अम्लानि यानि द्राक्षापरुष-
ककरमर्दकानि तान्यार्द्राणि चेत्तदा पित्तप्रदत्वादिगु-
णानि ॥ १४७ ॥

तथाऽम्लं कोलकर्कधूलकुचाभ्रातमारुकम् ।

ऐरावतं दंतशठं सतूदं मृगलिङ्गिकम् ।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १४८

म०-कोलादिकं मृगलिङ्गिकांतं तथा तद्वच्चैत्यम्ल-
द्राक्षादिवद् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्हृत्यवदरी । लकुचं
लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः । मधु-
रस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथैरावतादि
नात्युष्णं पित्तं करोति । ऐरावतं नागरंगम् । दंतशठं
जंबीरम् । तथा सतूदं मृगलिङ्गिकं च । तथा करम-
र्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थपित्तकरम् ॥ १४८ ॥

प०-कोलादिकं मृगलिङ्गिकांतं तद्वच्चाम्लद्रा-
क्षादिवत् गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कधूर्हृत्यवदरी ।
लकुचं-लिकुचम् । आरुक्स्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः ।
मधुरस्य हि विशेषेण पूर्वमुक्ता एव गुणाः । तथै-
रावतादि नात्यर्थं पित्तं करोति । ऐरावतं-नारङ्गम् ।
दन्तशठं-जम्बीरम् । तथा सतूदं मृगलिङ्गिकं च
तथा करमर्दकं च पक्वं, शुष्कं च नात्यर्थं पित्त-
करम् ॥ १४८ ॥

हे०-कोलादीनां गुणानाह-अम्लानुवृत्तावम्लग्रहण-
मार्द्रनिवृत्त्यर्थम्, अम्लं यत्कोलादिकं तदार्द्रं, शुष्कं
वा तथा तद्वत्पित्तप्रदत्वादिगुणमित्यर्थः । कोलकर्कधुनी-
वदरभेदी, लकुचं-प्रन्थिफलम्, ऐरावतं-नारंगं मलानं च ।
दन्तशठं-जम्बीरं चिञ्चाफलं च । तूदं-तोदनं फलाम्ल-
काख्यम् । उक्तं च खारणादिना-“फलाम्लकैरावतकको-
शाभ्रं करमर्दकम् । आभ्रातकं दन्तशठमम्लोष्णं रक्तपित्त-
लम् ॥ ” इति । मृगलिङ्गिकं-मृगविट्सदृशं कर्पटाख्यम् ।
द्राक्षादेर्मृगलिङ्गिकांतस्य पक्वस्य विशेषमाह-पक्वं
द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरं स्वादुपाकत्वात् । तथाह
माधवकारः-“द्राक्षाकरीरकर्कधुवदराण्यारुकाणि च ।
पहप्रकानि चाम्लानि कफपित्तकराणि च ॥ स्वादुपा-
कानि यान्येषां तानि पित्तकराणि च ॥ ” इति । यत्तुक्तं
सुश्रुतेन “अत्यम्लं पित्तजननमामं विद्यात्परुषकम् ।
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥ ” तत्पक्वावस्था-
मधुरपरुषकविषयम् । यत्तु पक्वमप्यम्लत्वं न जहाति तत्कि-
ञ्चित्पित्तकरमेव एवं द्राक्षादिविषयि बोध्यम् । शुष्कस्य कर-
मर्दस्य विशेषगुणमाह-नातिपित्तकरमिति । चकारेणानुकुष्यते
शुष्कस्य करमर्दस्य विपर्ययतन्त्रयुक्त्या पित्तघ्नत्वे प्राप्ते
किञ्चित्पित्तकरत्वं विधीयते ॥ १४८ ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।
तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः १४९

स०—अम्लीकाफलं कोलफलं च शुष्कं सदीपनं
भेदनं तृष्णादिनाशनं लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

प०—अम्लीकाफलं, कोलफलं च शुष्कं सदी-
पनं, भेदनं, तृष्णादिनाशनं, लघु कफवातयोश्च
पथ्यम् ॥ १४९ ॥

ह०—शुष्काणामम्लिकादीनां गुणमाह—अम्लिका-
चिञ्जाफलं, कोलयोरितिद्विर्वचनात्कलकंधुनोग्रहणम् ।
सुश्रुतेन हि द्वयोरपि तुल्यग्रहणत्वमुक्तं, दर्शितं वदर-
व्याख्याने । कफवातयोरिष्टं कफवातघ्नमित्यर्थः । सरामि-
ति सामान्योक्त्या भेदनस्ये सिद्धे भेदनमिति नियमार्थं
शुष्काण्येवाम्लिकादीनि भेदनानि । अतएव “ ग्राह्यम्लं
वदरं रुच्यं लघुणं मारुतापहम् ॥ मधुरं तद्गुरु स्निग्धं
शीतं पित्तानिलापहम् ॥ ” इति । स्वारणादिनोक्तम्
ग्राहिवमशुष्कस्य विषयम् ॥ १४९ ॥

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृतम् १५० ॥

स०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं त्रिदोष-
करम् । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानुजज्ञे ।
तत्पाठे । लकुचं श्लेष्मपित्तकृत् । वातलं कफपित्तघ्नं
विद्यात्कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि वातपित्त-
हराणि च । अश्वत्थोदुंबरप्लक्ष्मन्यग्रोधानां फलानि तु ।
प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहानि च । इंगुदं तिक्त-
मधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् । सुश्रुतेनोक्तम् ।
सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफलमुच्यते । वृक्षाम्बाल्यां-
तरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते इति ॥ १५० ॥

प०—फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमप्रधानं, त्रिदो-
षकरं च । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानु-
जज्ञे । तत्पाठे हिकार्शसां हितः । “ वातलं कफपित्त-
घ्नं विद्यात् कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि
वातपित्तहराणि च । अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मन्यग्रोधानां
फलानि तु । प्राचीनामलके चैव दोषघ्नं सरुहाणि
च । इंगुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् । ”
सुश्रुतेनोक्तम्—“ सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफल-
मुच्यते । वृक्षाम्बाल्यान्तरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते ”
इति ॥ १५० ॥

ह०—लकुचगुणानाह—एतच्च सर्वदोषकरत्वमनम्लस्य
अम्लस्य वातत्रेपु कोलादिषु पठितत्वात् । संग्रहे तु “ मधु-
कजमहृद्यं तु वदरं सरणात्मकम् । तित्तुकादमन्तकाशीतफलि-
नी विम्बितोदनम् ॥ टंकाश्चकर्णवकुलगोरोदधवधन्वनम् ।
श्वेतपाकं कफित्थानि सिञ्चती भव्यजाम्बवम् ॥ क्षीरवृक्ष-
फलं वीजं पौष्करं कफपित्तजित् । कपायमधुरं रुक्षं
शीतलं गुरु लेखनम् ॥ विवन्धाध्मानजननं स्तम्भनं
वातकोपनम् । वृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिकाफलम् ॥
भव्यं विपदमम्लं च साम्लं तु क्षीरवृक्षजम् । पित्तश्ले-
ष्मघ्नमम्लं च वातघ्नं चाक्षुकीफलम् ॥ कपायं रोचनं हृद्यं
वातलं लवलीफलम् । फलं करञ्जं विष्टंभि पित्तश्लेष्मा-
विरोधि च ॥ नीपं शताक्षकं प्राचीनामलं तृणशूयजम् ।
पीलनोऽऽन्तरगुणं सैंगुदं सविकंकतम् ॥ ” इति १५०

संप्रति यादृशं फलं शाकं च संपाद्यं तदुपदि-
शन्नाह—

हिमानिलोष्णदुर्वातव्यालालादिदूषितम् ।
जंतुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ॥
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि च ।
धान्यं त्यजंतथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम् ॥
असंजातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ।
प्रायेण फलमप्येवं तथां विल्ववर्जितम् १५१

स०—दूषितशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धान्यं कैदा-
रस्थं हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथाऽनिलेन प्रवृद्धेन
दूषितं तथा उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवाता-
दिना तथा व्यालानां सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजे-
त् । आदिग्रहणेन शक्कोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् ।
तथा जंतुभिः कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितम् । जले मग्नमा-
शिवं बुद्धितम् । अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमि-
जम् । या यस्योचिता भूमिस्ततोऽन्या विपरीता ।
अनार्तवमप्राप्तसमयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः
प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तल्लक्षणं
रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन
च विजातीयेन धान्येन संयुतम् । यथा रक्तशालिर्य-
वकेन सह विरुध्यते । तथा मुद्गो माषेण । एवं शूक-
धान्यं विजातीयेन शूकधान्येन । तथा शिबीधान्यं

त्रिंशोधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत् । केचिच्छू-
कधान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयति । अन्ये तु जीर्णं नवेन
मिश्रितमन्यधान्ययुतमिति श्रुते । केदारगतं जीर्ण-
तयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं नष्टशक्ति । एवंविधं धान्यं
त्यजेत् । तथा शाकमपि त्यजेत् । कीदृशम् । रूक्ष-
सिद्धं निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा रूक्षेण काञ्जिकादिना
निद्धं रूक्षसिद्धम् अकोमलं जठरेऽसंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्कमू-
लकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् । प्रायोप्र-
हणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वाद्वाद्याज्य-
त्वज्ञापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं फलं त्यजेदिति
वर्तते । किं सर्वं नेत्याह । विरुद्धवर्जितम् । विरुद्धं त्वाम-
मपि पथ्यत्वान्न त्यजेदेवेत्यर्थः । इति
फलवर्गः ॥ १५१ ॥

प०—संप्रति यादृशं फलं शाकं संपाद्यं तदुपदि-
शन्नाह—दूषितशब्दः प्रत्येकं सम्बन्धयोर्धान्यं केदारस्थं
हिमेन दूषितं त्यजेत् । तथा अनलेन प्रवृद्धेन दूषित-
म् । उष्णेनातपादिना दुर्वातेन पुरोवातादिना । तथा
व्यालादीनांसर्पादीनां लालया दूषितं त्यजेत् । आदिग्रह-
णेन शक्यमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् । तथा जन्तुभिः
कृम्यादिभिर्जुष्टं सेवितं जले मग्नमाशयं बुद्धितम् ।
अभूमौ विपरीतभुवि जातमभूमिजम् । या यस्यो-
चिता भूमिः ततोऽन्या विपरीता । अनर्तवमप्राप्त-
समयम् । यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततो-
ऽन्यस्मिन् जातमित्यर्थः । तद्वृक्षेण रसादीनामपूर्णत्वे
तद्विज्ञेयम् । अन्येन च विजातीयेन धान्येन
संयुतं केदारगतं जीर्णतयाऽतिपुराणत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्ति । एवंविधं धान्यं त्यजेत् । तथा शाका-
नि त्यजेत् । कीदृशं रूक्षसिद्धं निःस्नेहसिद्धमि-
त्यर्थः । अथवा रूक्षेण काञ्जिकादिना सिद्धं रूक्ष-
सिद्धम् । अकोमलं जरठम् । असंजातरसमपरि-
पूर्णरसस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्कं तथैव शुष्कशा-
कमप्यसंजातरसं त्यजेत् । अन्यत्र मूलकात् शुष्क-
मूलकं भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत् । प्रायोप्रहणं
द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्य-
त्वाद्वाद्याज्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा आममसंप्राप्तपाकं

फलं त्यजेदिति वर्तते । किं सर्वं नेत्याह—विरुद्धवर्जि-
तम् । विरुद्धं त्वाममपि पथ्यत्वान्न त्यजेदित्यर्थः ।
इति फलवर्गः ॥ १५१ ॥

ह०—एवं धान्यादीनां गुणानुक्त्वा यादृक् त्याज्यं तादृ-
गाह—तत्र धान्यमाह—हिम-तुहिनम्, अनले—दावानलादिः—
उष्णमातपः, दुर्वातः—पुरोवातादिः, व्यालानां सर्पादीनां—
प्राणिनां लालादयः । आदिशब्देन कोथमूत्रपुरीषादयः ।
तैर्दूषितमुपहतं जन्तुजुष्टं—कृमिसेवितं, जले मग्नं पानीय-
मग्नमञ्जरीकम्, अभूमिजमनुचितक्षेत्रजम् । अनर्तव-
मनुचितकालजम् । अन्यधान्ययुतं—विजातीयेन धान्येन
सहैकक्षेत्रजम्, अतिजीर्णतया बहुवर्षोपितत्वेन हीनवीर्यं
नष्टशक्ति, यत्स्वभावतो हीनवीर्यमतिजीर्णमप्यहीन-
वीर्यम् । तत्र त्याज्यं शाकमाह—तथा हिमदूषितादि-
कम्, अन्यधान्ययुतमित्यत्र धान्यस्थाने शाकशब्द उक्त-
नीयः । रूक्षसिद्धं—स्नेहं विना पक्वम् अकोमलं—जरठम् ।
असंजातरसमत्यन्तकोमलं मूलकादन्यच्छुष्कं च त्यजेन्मू-
लकस्य शुष्कस्यैव गुणत्वात् । फलमाह—एवमपि धान्यवत् ।
अन्यफलयुतत्वं त्वेकालवालजत्वेन विरुद्धवर्जितमाममपि
त्यजेत् विरुद्धस्यैव गुणत्वात् । अपिशब्दः प्रायेणेत्यत्र
धान्यशाकाभ्यामपि संबन्धार्थः । जन्तुजुष्टस्याप्युदुम्बराद्यैः
फलस्य, जलमग्नस्यापि पद्मनालादेः शाकस्य, अन्यधान्ययु-
तस्यापि कुसुमगोधूममादेर्धान्यस्य सेवितत्वदर्शनात् प्राये-
णेत्युक्तम् इति फलवर्गः ॥ १५१ ॥

फलवर्गादनंतरं विविधौषधवर्गारंभः । प्राये-
णास्याऽहारोपयोगित्वात्तत्राऽपि लवणानां पूर्वमुपन्यासो
युक्तः सुतरामुपयोगित्वादित्याह—

विष्यंदि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ।

वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥

स०—सर्वं लवणं विष्यंद्यादिगुणयुक्तं विदुर्जीनेति
सद्वैद्या इति शेषः । विष्यंद्यति तच्छीलं विष्यंदि ।
स्त्यानस्य कफादिसंघातस्य विलीनविग्रहतामुत्पादयती-
त्यर्थः । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । सृष्टं मलं मूत्रपुरी-
षादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातापहम् । पाकि
अन्नव्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णममृदु मरीचादिवत् ।
उष्णमुष्णवीर्यम् । रोचनं रुचिकृत् । तथा कफ-
पित्तकृत् ॥ १५२ ॥

प०—फलवर्गादनन्तरं विविधौषधवर्गारम्भः । प्रायेणास्याहारोपयोगित्वात्तत्रापि लवणानां पूर्वमुपन्यासो युक्तः । सुतरामुपयोगित्वादित्याह—सर्वं लवणं विष्यन्त्यादिगुणयुक्तं विदुर्जानन्ति । सद्देवा इति शेषः । विष्यन्दयति तच्छीलं विष्यन्दि, स्वानस्य कफान्दिकस्य धातोर्विलीनविग्रहतामुत्पादयतीत्यर्थः । सूक्ष्मं—स्रोतोगामि । स्रुष्टं मलं मूत्रपुरीषादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा वातं हन्ति । पाकि अन्नत्रणादीनां पाककारि । तीक्ष्णमभृदु मरिचादिवत् । उष्णमुष्णवर्ष्यम् । रोचनं—रुचिकृत् । तथा कफपित्तकृत् । इति सामान्यलक्षणमुक्तम् ॥ १५२ ॥

हे०—अथ औषधवर्गः । औषधस्यापि संस्कारकत्वेनाहारोपयोगात् । तत्रादी लवणम् । तच्चाष्टधा—सैन्धवं, सौवर्चलं, विडं, सामुद्रमौद्दिकं, कुष्णं, रोमकं, पांशुत्रं चेति । तत्र लवणसामान्यगुणानाह—विष्यन्दि—अभिष्यन्दि, मृदु—मृदुगुणं, पाकि—पाचनम् । अथ विशेषगुणाः ॥ १५२ ॥

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह—

सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यम्विदाह्यग्निदीपनम् १५३

स०—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं सस्वादु ईषन्मधुरं वृष्यं हृद्यं त्रिदोषघ्नं तथा किञ्चिदुष्णं दृष्टेः पथ्यं किञ्चिद्विदाह्यग्निदीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दिसूक्ष्मसृष्टमलत्वरोचनान्यस्य संत्येव ॥ १५३ ॥

प०—विशेषमाह—तत्र तेषु लवणेषु मध्ये सैन्धवं सस्वादु ईषन्मधुरम्, वृष्यं, हृद्यं, त्रिदोषघ्नम् । तथा किञ्चिदुष्णं, दृष्टेः पथ्यं, किञ्चिद्विदाह्यग्निदीपनं च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दिसूक्ष्मसृष्टमलत्वरोचनान्यस्य संत्येव ॥ १५३ ॥

हे०—तत्र सैन्धवगुणानाह—सस्वादु सैन्धवमिति खारणादिना शीतमुक्तम् । तत्कथमनुष्णं ब्रूमः, शीतमिव शीतं चक्षुष्यत्वपित्तघ्नत्वादिकार्यकरत्वात् । अथशयं चैवमंगीकर्तव्यं, “सैन्धवं सारसं पाक्यं सौवर्चलमथौद्दिदम् । पूर्वपूर्वगुणोत्कृष्टमुष्णं तेषां यथोत्तरम् ॥ ” इति खारणादिनैवोष्णस्योक्तत्वात् । सुश्रुतोऽप्याह—सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलोमकौद्दिदप्रभृतीनि यथोत्तरमुष्णानि, वातहराणि, कफपित्तकराणि च । यथापूर्वं स्निग्धानि, स्वादूनि, सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति । दृशः पथ्यं—चक्षुष्यम् ॥ १५३ ॥

लघु सौवर्चलं हृद्यं मुग्ग्द्युद्धारशोधनम् ।
कटुपाकं विवंधघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ॥ १५४ ॥

स०—सौवर्चलं लघु हृद्ययाच हितं मुग्ग्द्युद्धारशोधनं त्रिदोषघ्नं सच्छुद्धं करोति । कटुपाके च । तथा विवंधघ्नं—तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीपित्तविघ्नम् ॥ १५४ ॥

प०—सौवर्चलं—लघु, हृद्ययाच हितं, सच्छुद्धं उद्धारं संशोधयति, लघुं सच्छुद्धं करोति । कटुपाकं च । तथा विवंधघ्नं—तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीपित्तविघ्नम् ॥ १५४ ॥

हे०—सौवर्चलगुणानाह—लघु, हृद्ययाच हितं, सच्छुद्धं उद्धारं संशोधयति ॥ १५४ ॥

उर्ध्वार्धः कफघातानुलोमनं दीपनं विडम् ।
विवंधानाहृषिष्टंभृश्लगोर्गवनाशनम् ॥ १५५ ॥

स०—विडं कटुपाकं कफघातानुलोमनं दीपनं करोति । तथा दीपनं विवंधघ्नं—तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीपित्तविघ्नम् ॥ १५५ ॥

प०—विडं—कटुपाकं कफघातानुलोमनं दीपनं करोति । तथा दीपनं विवंधघ्नं—तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीपित्तविघ्नम् ॥ १५५ ॥

हे०—विडगुणानाह—कटुपाकं कफघातानुलोमनं दीपनं करोति । तथा दीपनं विवंधघ्नं—तसां हितं विवंधघ्नम् । अग्निदीपित्तविघ्नम् ॥ १५५ ॥

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् १५६ ॥

स०—सामुद्रं विपाके मधुरं गुरु कफघातं च १५६ ॥

प०—सामुद्रं—विपाके मधुरं, गुरु, कफघातं च १५६ ॥

हे०—सामुद्रगुणानाह—विपाके इति ॥ १५६ ॥

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुक्लेदि चोद्दिदम् १५७ ॥

स०—भूमिसुद्दिद्य यद्भवति तदौद्दिदमौद्दिदं कटुकक्षारं तीक्ष्णमुक्लेदि च दोषोन्विलप्रकरम् ॥ १५७ ॥

प०—भूमिसुद्दिद्य यद्भवति तदौद्दिदं—निककटुकक्षारं, तीक्ष्णमुक्लेदि च दोषोन्विलप्रकरं च ॥ १५७ ॥

हे०-औद्विदगुणानाह--सतिचेति । भूमिमुद्विद्योत्प-
न्नस्य भागेदकस्य सूर्यरश्मिभिर्वह्निना वा कथ-
नायाः लवणं तद्वौद्विदम् । उत्क्रेदि--क्रेदादिद्विदि-
कम् ॥ १५७ ॥

कृष्णं सौवर्चलगुणा लवणं भध्ववर्जिताः १५८ ॥

स०-कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वादयो
गन्धेन वर्जिताः सौगन्धयरहितास्तं सति इति शेषः १५८

प०-कृष्णे कृष्णलवणे सौवर्चलगुणा लघुत्वा-
दयः । गन्धेन वर्जिताः सौगन्धयरहितास्तं
इति शेषः ॥ १५८ ॥

हे०-कृष्णलवणगुणानाह--कृष्ण इति । धनपत्र
निर्गन्धं सौवर्चलगुणवर्जितं ॥ १५८ ॥

रोमकं लघु पांसूत्रं मक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ १५९ ॥

स०-रोमकं लवणं लघु पांसूत्रं शिरालवणमीधत्
क्षारं श्लेष्मलं गुरु च ॥ १५९ ॥

प०-रोमकं लवणं-लघु, पांसूत्रं शिरालवणमी-
धक्षारं, श्लेष्मलं, गुरु च ॥ १५९ ॥

हे०-रोमकगुणानाह--रोमकं शकंभरादेशोत्थम् ।
पांसूत्रगुणमाह--पांसूत्रं-क्षारवृत्तिकोद्भवम् ॥ १५९ ॥

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रधाजयेत् १६०

स०-लवणानां प्रयोगे सैन्धवादि कृत्वा प्रयो-
जयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्रितुराण्येव
यत्र युज्यन्ते तत्र सैन्धवादि कृत्वा प्रयोज्यानि । यथा
हिन्वादिचूर्णे द्विपट्ट इत्युक्तम् । तत्र सैन्धवसौवर्चले
प्रयोज्ये । यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलवि-
डानि । एवमौद्विदादीनां लवणवर्गं पठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम्-सैन्धवं सारकं पाकं सौव-
र्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं चैषां यथो-
त्तरमिति ॥ १६० ॥

प०-लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयो-
जयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्रितुराण्येव
प्रयुज्यन्ते । तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि ।
यथा हिन्वादिचूर्णं द्विवह्निरत्युक्तं तत्र सैन्धवसौ-
वर्चले प्रयोगे योजयेत् । अन्यत्र प्रदेशे लवणानां
यत्र त्रयाणां प्रयोगस्तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानि ।

एवमौद्विदादीनां लवणवर्गपठितानामन्यत्रापि
वेद्यम् । खरनादेनोक्तम्--" सैन्धवं सारकं पाकं
सौवर्चलमथौद्विदम् । पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं
तेषां यथोत्तरम् ।" इति ॥ १६० ॥

हे०-प्रसङ्गाच्चिकित्सोपयोगिनीं परिभाषामाह--यत्र
लवणानामेकस्यादीनां सैन्धवादिशब्दैर्विना प्रयोग उक्तः,
तत्र सैन्धवादि प्रयोजयेत् । सैन्धवादिर्वैत्र तत्रथा
भवतीति क्रियाविशेषणम् । यथा यत्रैकं लवणं तत्र
सैन्धवम् । यत्र द्वे तत्र सैन्धव-सौवर्चले । यत्र त्रयाणि
तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानीत्यादि । यत्र संख्यां विना
बहुवचनं तत्र पञ्चैव ग्राह्याणि । "सौवर्चलं सैन्धवं
विडमौद्विदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पत्र
स्युर्लवणानि च ॥ " इति चरकवचनात् । यथा
"चतुर्णां प्रथमम्लानामुपणाच्च पलत्रयम् । लवणानां
चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ तच्चूर्णमुपपानान्नरागा-
दिष्ववचारेयेत् । कासाजीर्णासिचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयशूलानु-
त्" इत्यत्र । एतदेव स्पष्टीकृतं संप्रहे दाडिमकपित्थवृक्षा-
म्लाम्लीकानां पृथकपृथक्कुडवं लवणपञ्चककुडकम्, उपण-
त्रिपलम् ; शर्करापलाष्टकं चैकत्र जूर्णितमज्जपाने
प्रणीतमजीर्णासिचिश्वासकासगुल्मप्लीहग्रहणीहृत्पाण्डुरोगप्र-
मिति ॥ १६० ॥

**गुरुमहद्ग्रहणीपांडुप्लीहानाहगलाभयान् ।
श्वासार्षःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १६१ ॥**

स०-यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शमयति १६१

प०-यवशूकजो यवक्षारो गुल्मादीन् शम-
यति ॥ १६१ ॥

हे०-अथ क्षारः । तत्र यवक्षारगुणानाहगुल्मादि १६१

स०-संप्रति स्वर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह--
क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ।
पितासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥
अपथयः कडुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम्

स०-क्षारः सर्वश्च परममतिशयेन तीक्ष्णोष्णः
कृमिजिल्लघुः । पितासृजी दूषयति । पाकी पाककारी ॥
छेदी मेदःश्लेष्मादिप्रथिन्नः अहृद्यो हृदयाय न हितः ।

प्युक्तं तात्क्रिमिति कफवातयोर्ग्रहणं सत्यं; पित्तजानपि व्याधीन् जयेत्कफवातजांस्वातिशयेनोष्णवीर्यत्वात् । खारणादिना हरीतकीलक्षणमप्युक्तं, “क्षिताम्भसि निमज्जेद्या गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ।” इति ॥ १६४ ॥

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥ १६५

स०--तया हरीतक्या तुल्यं वर्तते इति तृतीयांताद्वृत्तिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं त्वस्याह । अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथाऽम्लमम्लरसं पित्तकफघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । यथा । अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव त्रिदोषनुत् । सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तद्ग्रन्थो हि । चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वातं तदम्लत्वान्पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात्फलेभ्योऽभ्यधिकं तु तदिति । ॥ १६५ ॥

प०--तया हरीतक्या तुल्यं वर्तते इति तृतीयांताद्वृत्तिः । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेषं त्वस्याह । अभयोष्णेदं शीतं शीतवीर्यं तथाऽम्लमम्लरसं पित्तघ्नं चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नं चाख्यत् । तथा--“अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वादेवमेव त्रिदोषनुत् ।” सुश्रुतेऽपि त्रिदोषघ्नमुक्तम् । तद्ग्रन्थो हि--“चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूक्षकषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं तु तत्” इति ॥ १६५ ॥

हे०--आमलकगुणानाह--तद्वदहरीतकीवत् सा तृष्णा कषायोत्कटा, अतिशयेन वातकफघ्नी । इदं तु शीतमम्लोत्कटमतिशयेन पित्तकफघ्नमिति व्यतिरेकः १६५, कटु पाके हिमं केश्यमक्षमपिच्च तद्गुणम् १६६

स०--अक्षं विभीतकं पाके कटुकं शीतवीर्यं केशोभ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताभ्यां हरीतकीधात्रीभ्यां, समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कथमिवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं

१ अत्र “पाकेऽहिमम्” इति पाठान्तरम् ।

तावदत्र कर्पप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वंतरिराख्यत् । विभीतकः कर्पफल इत्यादि । अन्वर्था हीयं संज्ञा । कर्षः कर्पप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति । तदेवं विभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते । हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् । नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेद्या प्रशस्तत्वाद् गुणकृत्सा प्रकीर्तिता । नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्र तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते इति । तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम् । धात्रीफलस्याऽपि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमेव । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे । अभयैका प्रदातव्या द्वावेव तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकीर्तितेति । तदेवमामलकानामर्षकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते । तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

प०--अक्षं विभीतकं-पाके कटुकं, शीतवीर्यं, केशोभ्यो हितम् । तथेषत्तद्गुणं ताभ्यां हरीतकीधात्रीभ्यां समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम् । ननु हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात् कथमिवोपयोगः क्रियतामिति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्षं तावदत्र कर्पप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वंतरिराख्यत् । विभीतकः कर्पफल इत्यादि । अन्वर्था हीयं संज्ञा । कर्षः कर्पप्रमाणं फलं यस्य स कर्षफल इति । तदेवं विभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते । हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् “नवा स्निग्धा घनावृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निमज्जेद्या प्रशस्तत्वाद्गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ॥ नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्वं द्विकर्षता । हरीतक्याः फले येन तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥” इति । तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम् । धात्रीफलस्यापि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमत्र । तथाचोक्तं तन्त्रान्तरे-“अभयैका प्रदातव्या द्वावेव तु विभीतकौ । धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकीर्तिता ॥” इति । तदेवमामलकानामर्षकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते । तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम् ॥ १६६ ॥

हे०--विभीतकगुणानाह--अक्षं-विभीतकं, तद्गुणमामलकगुणम् । कटु पाक इति । स्वादुपाकत्वापवादः । अहि-

ममिति शीतवीर्यत्वनिषेधादुष्णवीर्यत्वस्य प्रतिप्रसवः ।
हृषदित्यतिशयो निषिध्यते, स चाम्लत्वस्यैव न पित्तकफा-
पहत्वस्य तस्य तन्त्रान्तरे विधानात्, यथा चाह सुश्रुतः-
“भेदनं लघु रूक्षोष्णं वैस्वय कृमिनाशनम् । चक्षुष्यं
स्वादुपाक्यक्षं कपायं कफपित्तजित् ॥” इति । खारणादिरपि-
“कपायमधुरं शीतं लघुपित्तकफापहम् । विभीतकफलं तस्मा-
त्त्रिफला सार्वभौगिकी ॥” इति । स्वादुपाकीति । स्वादु
मधुररसं पाकि पाचनम् अतएव खारणादिना कपाय-
मधुरमुक्तम् । शीतमिति । शीतस्पर्शं सुश्रुतेनोष्णत्वस्योक्तत्वात्,
उष्णवीर्येति वीर्यग्रहणाच्च ॥ १६६ ॥

इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।
रोपणी त्वग्गदक्लेदमंदांमेहकफाश्वजित् १६७ ॥

स० इयमीदृशी त्रिफला रसायनवरा । चक्षुरोगघ्नी
रोपणी ब्रणानाम् । त्वग्गदाः कुष्ठादयः । क्लेदो ब्रणा-
दीनां स्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः प्रमेहः ।
कफः श्लेष्मा । अस्त्रं रक्तम् । तानि जयति वा
सैवम् ॥ १६७ ॥

प०-इयमीदृशी-रसायनवरा, चक्षुरोगघ्नी, रो-
पणी ब्रणानाम् । त्वग्गदाः-कुष्ठादयः । क्लेदो-
ब्रणादीनां स्रावः । मेदश्चतुर्थो धातुः । मेहः-
प्रमेहः । कफः-श्लेष्मा । अस्त्रं-रक्तम् । तानि जयति
था सैवम् ॥ १६७ ॥

हे०-हरीतक्यादित्रयस्य मिलितस्य मंत्रां कुर्वन् गुण-
माह-इयं-हरीतक्याम्लकविभीतकार्क्या फलत्रयी त्रिफलेति
व्याख्याता, रसायनघरत्वादिगुणा च । अक्ष्यामया
नेत्ररोगाः, त्वग्गदाः-कुष्ठादयः ॥ १६७ ॥

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ॥ १६८

स०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक् च पत्रं
चैला चेति द्वंद्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजातकं
त्रिसुगंधमिति । एतत्त्रिजातकं केसरयुक्तं चतुर्जातक-
मित्युच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुणम् ॥ १६८ ॥

प०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक्च पत्रं च
चैला चेति द्वंद्वैकवद्भावः । एतस्य नाम त्रिजा-
तकं त्रिसुगन्धमिति । एतत् त्रिजातकं केसरयुक्तं च-
तुर्जातकमुच्यते । तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुण-
युक्तम् ॥ १६८ ॥

हे०-त्वगादिस्त्रयस्य चतुष्टयस्य च मंत्रां कुर्वन् गुण-
माह-त्वक्पत्रकैलं त्रिजातकम् । तत्रैव सकेसरं चतुर्जात-
कम् । द्वयमपि-पित्तप्रकोपादिगुणम् । केचिन्मन्त्रैः-
ठित्वोत्तराद् मरिचेन योजयन्ति मधुरम्, विद्वान्मन्त्र-
त्रिजातकचतुर्जातकाम्बामपि अथवा ॥ १६८ ॥

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं दीपनरोचनम् ।
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ १६९ ॥

स०-पित्तकोपि तीक्ष्णोष्णोष्णोष्णं रुक्षं दीपनरोचनम् ।
च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु
पाकपहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

प०-पित्तं प्रकोपयतीति तीक्ष्णोष्णोष्णोष्णं रुक्षं दीपनरोचनम् ।
पाके च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु
त्वेन लब्धे पाकपहणमतिशयार्थम् ॥ १६९ ॥

हे०-पित्तप्रकोपित्वादिगुणस्य कारणं पित्तप्रकोपित्वात् ।
त्वाच्च । नदि तत्रोत्तरे मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु
किन् धनुवत्या उक्तम् । एतत् त्रिजातकं मरिचं लघु च ।
“त्वक्पत्रकैलं त्रिजातकं मरिचं लघु च । कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु
वर्णं विधेयं च मनासपुत्रं वेत्ति कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु च ॥”
इति । मरिचगुणानाह-यत् “मेहनं शीतं विषयं कफघ्नं
कफघ्नं त्रिजातं । नाभ्युष्णं कटुकं तीक्ष्णं मरिचं लघु च । त्रिजात-
कम् ॥” इति खारणादिना नाभ्युष्णं मरिचं लघु च ।
चोक्तम् । तदाद्रावस्थाविषयं तस्य स्वादुपाक्यक्षं मरिचं लघु च
सुश्रुतेन-“स्वादुपाक्यक्षं मरिचं लघु च । त्रिजातकं मरिचं लघु
च ॥” इति ॥ १६९ ॥

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीताऽतः स्निग्धा वृष्या रमं कटुः ।
स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्रामकामापहा मरा ।
न तामत्युपयुजीत रसायनविधिं विना १७० ॥

स०-आर्द्राऽशुष्का पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसाऽशीत-
वीर्या गुरुः स्निग्धा चासा शुष्का पिप्पल्यत आर्द्रायाः पि-
प्पल्याः सकाशाद्विपरीता शीतविषयेषेणोष्णा । गुरुविषय-
येण लघुः । स्निग्धविषयस्यैव नास्ति स्निग्धेयुक्तत्वात् ।
तथा वृष्यारसे कटुश्चाकटुरसत्वाच्च कटुपाक्यक्षं प्राप्तमि-
त्याहास्वादुपाका । तथा अनिलादीन् हति सरा च एव-
विधामपि तां पिप्पलीमत्यर्थं न युंजीत रसायनविधिं

विनापिप्ली वर्धमानादिरसायनविधान एवातिशयेनो-
पयुञ्जीत ॥ १७० ॥

प०-आर्द्रा पिप्पली-श्रेष्मला, स्वादुरसा, शीत-
वीर्या, गुरुः, स्निग्धा च । सा पिप्पली आर्द्रायाः
लकाशाद्विपरीता विपर्ययेनोष्णा गुरुविपर्ययेण
लघुः स्निग्धविपर्ययेणपद्रूक्षा सुरिनग्धेत्युक्तत्वान् ।
तथा वृष्या, रस कटुश्च । कटुरसत्वान् कटुपात्वं
प्राप्तमित्याह-स्वादुपाका तथाऽनिलादिन् हन्ति ।
सरा वा । एवंविधा तां पिप्पः नात्यर्थं
युञ्जीत रसायनविधिं विना । पिप्पलीं वर्धमा-
नादिरसायनविधान एवातिशयेनोपयुञ्जीता ॥ १७० ॥

हे०-आर्द्रपिप्पलीगुणमाह-श्रेष्मलेति । शुष्क-
पिप्पलीगुणमाह-मेति । अत आर्द्राया विपरीता-
श्रेष्मती, उष्णा, लघुश्च । विपरीताद्रूक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेति
चामं तिक्तादिकेपु प्राप्तेषु । रसे कटुरिति । विपरीत्यादेव
श्रेष्मप्रत्वे सिद्धे पुनः श्रेष्मग्रहणं नियमार्थम्, अनिल-
श्रेष्मप्रत्वे च, न पित्तघ्नी । ननु पित्तम्लत्वशकैव कुत इति
चेत्, कटुका पिप्पली पित्तं क्षमयति शीतवीर्यत्वादिति
मुश्रुतवचनान् । मुश्रुतवचनस्य का गतिरिति चेत्, आर्द्रा
पिप्पली तस्याः कटुकत्वं कुत इति चेत् प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
स्वादुत्वोक्तस्वातिशयार्था, मुश्रुतस्याप्यार्द्राविषयत्वमभि-
प्रेतम्, यत आह-"न्पु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्याद्वा
कफवाहा । शुष्का कफानिलश्चा सा वृष्या पित्तप्रकोपिणी ॥"
इति । उक्तं च माधवकारेण-" सा पित्तघमनी
पुंवं दर्शिता वीर्यवादिना । शान्त्रकारेण निर्दिष्टा सत्यं
पित्तप्रकोपिणी ॥ " इति । पिप्पल्या अतिसेवां निषेध-
ति-नेति । चरकाचार्येण तत्रोपपत्तिरुक्ता । अथ खलु
धीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यस्तद्य-
था-पिप्पलीक्षारी लघुणमिति । पिप्पल्या-हि कटुकाः
मत्स्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं, स्निग्धोष्णाः प्रकृष्टिभ्यो
भेदजाभिमतश्च सत्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्त्यायातभद्राः
प्रयोगमममसाद्गुणाद्गोपसंचयानुबद्धाः सततमुपयुज्यमाना
दि गुरुप्रकृष्टित्वान् श्रेष्माणसुक्लेशान्ति । उष्णापित्तं
न वानप्रसामयोपकरन्ते अत्यन्वेहोष्णभावात्, योग-
याहिन्यः सुकृ ता भवन्ति । तस्मात्पिप्पलीनात्युपयुञ्जी-
तेति ॥ १७० ॥

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्

स०-नागरं शृंगवेरं दीपनादिगुणयुक्तम् । ग्राहि-
विद्विबन्धनुत् तथा हृद्यम् । विबन्धनुत् स्रोतःशुद्धि-
कृत् ॥ १७१ ॥

प०-नागरं शृङ्गवेरं-दीपनादिगुणयुक्तम् ।
ग्राहि-विबन्धनुत् । तथा हृद्यं, विबन्धनुत्-स्रोतः-
शुद्धिकृत् ॥ १७१ ॥

हे०-शुण्ठीगुणानाह-नागरं-शुंठी, ग्राहि मलानां वि-
बन्धनुद्वायोः ॥ १७१ ॥

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥
स्थौल्याभिसदनश्वासकासक्षीपदपीनसान् १७२

स०-आर्द्रकं शुंठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिप्पलीशुंठीथारुणं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादा-
जयेत् ॥ १७२ ॥

प०-आर्द्रकं शुंठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं
मरिचपिप्पलीशुंठीथारुणं त्रिकटुकसंज्ञम् । स्थौल्यादा-
जयति ॥ १७२ ॥

हे०-आर्द्रकगुणानाह-तद्वनागरवत् । संग्रहे त्वनयो-
विशेष उक्तः-"आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघ्ना-
यसी ॥ " इति । " आमं ग्राहितरं तक्रं नागरीकृतमा-
द्रकम् । " इति मरिचादिव्रयस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
एतन्मरिचपिप्पलीनागरात्त्रयं त्रिकटुकसंज्ञं स्थौल्यादा-
जयेत्, आर्द्रकस्य नागरादिभिन्नत्वान्मरिचादिभ्यो
ग्रह्यते ॥ १७२ ॥

चविका पिप्पलीमूलं मरिचात्पातरं गुणैः १७३

स०-चविका पिप्पलीमूलं मरिचात् स्तोकविशेष-
गुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यं
चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादवयोऽपि तत्रांत-
राद्ब्रह्मन्ते न तु पारिभाषिका एव गुरुलघ्वादयो व्याप्ति-
न्यायात् ॥ १७३ ॥

प०-चविका पिप्पलीमूलं-मरिचात् स्तोकविशे-
पगुणं गुणैर्भवति । कटुरसविपाकं, कफघ्नं, लघूष्ण-
वीर्यं चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसविपाकादयोऽपि
तन्त्रान्तराद्ब्रह्मन्ते, न तु पारिभाषिका एव गुरु-
लघ्वादयो व्याप्तिन्यायात् ॥ १७३ ॥

हे०-चव्यपिप्पलीमूलयोगुणमाह-चविकेति १७३

चित्रकांऽग्निसमःपाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा १७४

स०—चित्रको दहनसंज्ञकोऽग्निसमः पाकेऽत्यंतोष्ण इत्यर्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

प०—चित्रको दहनसंज्ञोऽग्निसमः पाकेऽत्यन्तोष्ण इत्यर्थः । तथा शोफादीन् हन्ति ॥ १७४ ॥

हे०—चित्रकगुणानाह—पाके पाचनक्रियायामग्निसमोऽग्नियदामादीन्पचतीत्यर्थः ॥ १७४ ॥

पंचकोलकमेतच्च मरिचं विना स्मृतम् ।

गुल्मप्लीहादगनाहशूलघ्न दीपनं परम् ॥ १७५ ॥

स०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पलीपिप्पली-मूलचयचित्रकशुठयाख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके तत्रे । तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

प०—एतच्च पूर्वोक्तं मरिचरहितं पिप्पली-पिप्पलीमूलचयचित्रकशुठयाख्यं पंचकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके तन्त्रे । तथा गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ॥ १७५ ॥

हे०—पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—एतच्च त्रिकटुकं, चविकात्रयं च मरिचरहितं पञ्चकोलकसंज्ञं, गुल्मादिघ्नं चात्यन्तदीपनं च ॥ १७५ ॥

विल्वकाशमर्यतर्कारीपाटलाटुंठुंकेर्महत् ।

जयेत्कषायतित्कोष्णं पंचमूलं कफानिलौ १७६

स०—विल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । विल्वादि-भिरुपलक्षितं महत्पंचमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च कषायतित्करसमुष्णवीर्यं च । विल्वं श्रीफलम् । काशमर्यो गंभारी । तर्कार्यरणिक्का । पाटला ताम्रपुष्पा । टुंठुकः स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्पमिति पर्यायाः ॥ १७६ ॥

प०—विल्वादीनामुपलक्षणे तृतीया । विल्वा-दिभिरुपलक्षितं महत्पञ्चमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च कषायतित्करसमुष्णवीर्यं च । विल्वं श्रीफलम् । काशमर्यं—कुम्भेरी । तर्कारी—अरणिकः । पाटला-ताम्रपुष्पा । टिंठुकं—स्योनाकः । महद्गुरु बृहदनल्प-मिति पर्यायाः ॥ १७६ ॥

हे०—विल्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—विल्वा-दिपञ्चकं—महापञ्चमूलाख्यं, कषायदिगुणं च । विल्वं—

श्रीफलः, काशमर्यः—श्रीपर्णा, तर्कारी—अग्निमन्थः, पाटला-वसन्तदूती, टिंठुकः—स्योनाकः ॥ १७६ ॥

ह्रस्वं बृहत्स्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् १७७

स०—पंचमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं कनीयो लब्धल्प-मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं क्षुद्रबृहती महाबृहती च । अंशुमतीद्वयं शालिपर्णा पृश्निपर्णा च । गोक्षुरको भक्षकंटकः । इदं ह्रस्वं पंचमूलं स्वादुपाकरसं नातिशीतं नात्युष्णं सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

प०—पञ्चमूलमिति वर्तते । ह्रस्वं—कनीयो लब्धल्प-मिति पर्यायाः । बृहतीद्वयं—क्षुद्रबृहती, महाबृहती । अंशुपर्णाद्वयं—शालिपर्णा, पृश्निपर्णा । गोक्षुरको—भक्षकंटकः । इदं—ह्रस्वं पञ्चमूलं—स्वादुपाकरसं, नातिशीतं नात्युष्णं, सर्वदोषजित् ॥ १७७ ॥

हे०—बृहत्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—बृह-त्यादिपञ्चकं ह्रस्वपञ्चमूलसंज्ञं, स्वादुपाकादिगुणं च । बृह-तीद्वयं—वायी, सिंही च । अंशुमतीद्वयं—शालिपर्णा—पृश्-निपर्णा च । गोक्षुरकान्त्रिकण्टकः, नातिशीतोऽत्र निषेधे, नल्पी-पदर्थे । शीतोष्णयोरेकत्वानवस्थानादानुष्णाशीतमि-त्यर्थः । सुश्रुतस्तु गोक्षुरस्थाने एरण्डं पठति ॥ १७७ ॥

बलापुनर्नवरंडशूर्पपर्णाद्वयेन तु ।

मध्यमं कफवातघ्नं नाऽतिपित्तकरं सरम् १७८ ॥

स०—एतैः पंचभिर्मध्यमं पंचमूलम् । एतच्च कफ-वातघ्नं नातिपित्तकरं सरं च ॥ १७८ ॥

प०—पञ्चभिर्मध्यमं पञ्चमूलम् । एतच्च कफवा-तघ्नं, नातिपित्तकरं, सरं च ॥ १७८ ॥

हे०—बलादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह—बला-दिपञ्चकं—मध्यमपञ्चमूलाख्यं, कफघ्नादिगुणं च । बला-वा-ट्यालकः, पुनर्नवा-वर्षाभूः, एरण्डः पञ्चाङ्गुलः, शूर्प-पर्णाद्वयं—सुद्रपर्णा, मापपर्णा च ॥ १७८ ॥

अधुना चतुर्थं पंचमूलमाह—

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।

जीवनाख्यं च चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्

स०—अभीरुवीरादिभिः पंचभिर्जीवनाख्यं पंचमूलं चक्षुष्यादिगुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

प०--अधुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह--अभीरुवीरा-
दिभिः पञ्चभिर्जावनारख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्यादि-
गुणयुक्तम् ॥ १७९ ॥

हे०--अभीर्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह-अभी-
र्वादिपञ्चकं जीवनपञ्चमूलसंज्ञं, चक्षुष्यादिगुणं च । अभीरुः
ज्ञानावरी, वीरा-काकोली, जीवन्ती, जीवकर्पभकाः
स्वनामप्रासिद्धाः ॥ १७९ ॥

पंचमं पंचमूलमाह-

तृणारख्यं पित्तजिह्वर्भकांसक्षुशरशालिभिः १८०

म०--तृणसंज्ञं पंचमूलं दर्भकांसक्षुशरशालिभिः ।
तत्र पित्तजित् । संग्रहं त्वधिकमुक्तम् । यथा । सुवर्णं
वृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः । विषदोषहरं शीतं
सकषायं रसायनम् । रूष्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके
मधुरं सरम् । वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्त-
जित् । ताम्रं सतित्तमधुरं कषायं लेखनं लघु । कटु-
पाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् । कांस्यं कषायानुरसं
विशदं लेखनं सरम् । दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तित्तं पित्तकफा-
पहम् । सत्तिकलवणं भेदि पांडुत्वकृमिवातनुत् । लेखनं
पित्तलं किंचित् त्रुप सीसं च तद्गुणम् । चक्षुष्यं कृष्ण-
लोहं तु कषायं स्वादु तित्तकम् । लेखनं वातलं शीतं
कृमिकुष्ठकफप्रणुत् । गात्रशैथिल्यपालित्यपांडुध्वं शोष-
शोफजित् । तद्रुक्तीक्ष्णं विशेषेण तदिकाशि सुदुर्जरम् ।
पक्वरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः । मुक्ताविद्रुमवज्रैद्रवै-
दूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु
लेखनम् । चक्षुष्यं धारयेत्पाणौ पाप्माऽलक्ष्मीविपाप-
हम् । सक्षार उष्णवीर्यंश्च काचो दृष्टिकृदंजनात् । शंखो-
दधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ । तुथकं कटुकं
क्षारं कषायं विषदं लघुलेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषा-
पहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः ।
कफघ्नी तित्तकटुका मनोहा लेखनी सरा । स्निग्धं
कषायं कटुकं हरीताले विपप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं
लेखनं स्निग्धमंजनम् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्मानं टक्प्र-
सादनम् । स्रोतोऽजनं वरं तत्र ततः सौधीरकांजनम् ।
कफघ्नं तित्तकटुकं छेदि सौष्णं रसांजनम् । सर्वदोष-
प्रशमनं कासमोहक्षयापहम् । कफघ्नमुष्णकटुकं शिला-

जतु रसायनम् । तित्तं च छेदनं योगवाहित्वात्मजित् ।
गजित् । कषाया मधुरा रूक्षा कफघ्नी वंशरोचना ।
तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कार्पासः
कुंचिकाऽजाजी कवरी धान्यतुंबरु । अन्नगंधहरं र-
दीपनं कफवातजित् । बाष्पिका कटुतीक्ष्णोष्णा कुंचिका-
श्लेष्महरा परम् । तद्वच्च राजिका विघ्नसाधनी दीपनी
परम् । शूलाटोपहरो रुच्यो दीप्यकः कोष्ठशूलघ्नः ।
अह्वयाः सर्पपाः स्निग्धा बाष्पिकावत्प्रकीर्तिताः । शमः
हाकुष्ठतगरसुरदारहरणवः । एलैलवालुसरलत्वग्घ्नः ।
घ्ननखचोरकाः । लघूष्णाः कटुकाः पाके कफघ्नाः ।
निर्वहणाः । सैर्यकरित्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफघ्ना-
जित् । वस्तिमूत्रविवेधघ्नो वृष्यो गोकुशुरको हिमः ।
पाचनं कफपित्तघ्नं तित्तं शीतं विषाह्वयम् । कफ-
तित्तकटुकं मुस्तं संग्राहि पाचनम् । तित्ताऽमृता विषो-
घ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरहृदाहकफा-
लावातरक्तनुत् । तित्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूति-
पपटौ । निंबस्तित्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ।
महानिंबः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः । गुग्गु-
पिच्छिलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः । सस्वादुः सक्फ-
स्तित्तः सकषायो रसायनः । व्रण्यः स्वर्ग्यः कटुः पाके
रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः । क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगण्डो-
पचीकृमीन् । पिट्टिकाप्रथिशोफांश्च हंत्युष्णः संग्रह-
लघुः । शंखपुष्पी सरा तित्ता मेध्या कृमिविषापहा ।
कटुतित्तोष्णमधुरा स्निग्धा स्वादुकफापहा । पित्ता-
विषतृड्दाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षणम् । सर्वं सतित्तं म-
चंदनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वात-
पाचनं च तत् । ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ।
मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् । गुरु स्वादु हिम-
वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् । कटुतित्ते निशे कुष्ठो-
पित्तकफापहे । प्रलेपाज्यतः कंडू शोफं दृष्टिप्र-
विपम् । प्रपौंडरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ।
कषायतित्तमधुरं रक्तपित्तप्रसादनम् । बलात्रयं स्वा-
वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागबला वदया
क्षतक्षीणहिता गुरुः । तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्ण-
कफप्रणुत् । भेदि संमोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोच-

नम् । जातिपत्री कटुफलं कंकौलकलवंगकम् । लघु
 तृष्णापहं हृद्यं वक्रदौर्गन्धनाशनम् । सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः
 कर्पूरश्छेदनो हिमः । लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोष-
 हरा परम् । कषायमधुरं शीतं पत्रं पित्तकफास्रजिम् ।
 तद्वद्बकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपाठलम् । सचंपकं ततो
 न्यूनं गुणैः कोरंटकिंशुकम् । मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं
 जयति मारुतम् । विषपित्तकफान्नागं मिट्टुवारं च तद्गु-
 णम् । कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारी च ।
 वातलं पुष्पमागस्यं कषायं कफपित्तजित् । वंधूकं
 श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं
 च कुंकुमं व्रणशोधनम् । अवल्गुजैडगाजजं वीजं
 वातकफप्रणुत् । आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृ-
 दन्यथा । अतोऽध्वाऽग्निवलायूषि कुर्याच्चक्रमणं मुखगु
 मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तंभश्रमापहम् । अन्वर्थ-
 संज्ञं पादत्रं बलकृच्छुकलं तथा । वर्णं नेत्रहितं लघ्रं
 वातवर्षातपापहम् । प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ष्यस्तंभकृद्वाहतुङ्ग-
 भ्रमान् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातमतोऽन्यथा ।
 प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यंदी त्वग्दोषाऽर्शांविपक्रिमीन् ।
 सन्निपातज्वरश्वासामामवायुं च कोपयेत् । याम्योऽसृग्वात-
 कफकृच्छीतः स्वादुः कषायकः । कषायः पश्चिमो रूक्षो
 लघुर्नातिविदहते । वातकृत्कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमा-
 पहः । स्निग्धः शीतो लघुः सात्स्य उत्तरः षड्-
 सोऽनिलः । ऐशानः कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
 अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यरितक्त उच्यते । आतपो
 भ्रमतृट्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः । कुर्यात्पित्तास्रवर्णांश्च
 छाया त्वेतान्व्यपोहतीति ॥ १८० ॥

पित्तलं किञ्चिन् व्रणु मीसं च तद्व्रणम् ॥ अशुभ्य
 कृष्णलोहं तु कषायं स्वादुतिक्तकम् । लेखनं
 वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् ॥ गावर्षाधिन्व्यपा-
 लित्यपाण्डुत्रं शोषशोकजित् । तदुर्नाशेण विशेषेण
 तद्विकाशि मुदुर्जरम् ॥ पञ्चगव्यमहानांलप्यपग-
 विदूरकाः । मुक्ताधित्तुसवत्रार्णवे उद्यमर्षादकावकम् ॥
 मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादुलेखनम् । यज्ञं च
 धारयेत्पाणौ पाप्माऽलक्ष्मीविपापहम् ॥ मन्त्रा-
 उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिदूरकनाम् । योग्योऽपि-
 मलौ शीतं कषायवतिलेखनी ॥ सुखं च कृष्ण-
 क्षारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदि विदुषं
 कण्डकृमिपिपापहम् ॥ विशदं वैरिणः भिन्व-
 कषायमधुरो हिमः । कफघ्नं तिक्तकटुका मरीचिका
 लेखनी सरा ॥ भिन्वश्च कषायं कटुकं मरीचा-
 विपप्रणुत् । कषायमधुरं शीतं लेखनं भिन्व-
 नम् ॥ रक्तपित्तिविपच्छादिभिः प्राग् व्रणशोधनम् । मी-
 तोऽजं वरं तत्र ततः सौवीरका तत्र ॥ मरुतं
 तिक्तकटुकं दृष्टि शोषणं रसायनम् । मरुतं च
 मनं काममोहक्षयापहम् ॥ कफघ्नं च कटुकं मरी-
 जतु रसायनम् । तिक्तं च लेखनं विषहारी
 वरं गजित् ॥ कषाया मधुरा कफघ्ना कफ-
 रोचना । तुगाश्रीरी क्षयश्रामकारणो मधुरा रसा-
 कारवी कुञ्चिकाजात्री कवरी धान्ययुत्पन्नः । अल-
 गंधहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ वाग्निघ्नं च
 तीक्ष्णोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् ॥ तद्वज्रं गति-
 विघ्नसाधनी दीपनी परम् ॥ शूलशोषहरा रुच्या
 दीपकः कोष्ठशूलजित् । अद्भ्याः सपेयाः भिन्व-
 वाग्पिकावत्प्रकीर्तिताः । शताहकुष्ठप्रभारणु-
 हरेणवः । एलैलवालुसरलन्वग्वाघ्न-
 लघुष्णाः कटुकाः पाके कफवानतिघ्नताः । मी-
 कस्मिन्कमधुरः भिन्वोष्णकफवानजित् ॥ विपिभु-
 विवन्धयो वृष्यो गोशुक्रो हिमः । पापघ्नं कफघ-
 त्तं तिक्तं शीतं विपाहयम् ॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं गुणं
 संग्राहि पाचनम् । तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहि-
 ण्युष्णा रसायनी ॥ दीपनी ज्वरकृद्वाहकामलावानर-
 क्तनुत् । तिक्तशीतो ज्वरहरं लघु भूतिस्वपपर्ष्यं ॥
 भिन्वस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः । मदा-
 निन्वः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः पि-
 च्छलः सपेयं विशदोऽभ्यवहारतः । सस्वादुः सकटु-
 स्तिक्तः सकषायो रसायनम् ॥ वर्णः स्वर्गः कटुः पाके

रक्षाः मूत्रमोऽग्निदीपनः । हेममदोऽनिलश्लेष्मणश्च
 मेहापचर्माकृमात् ॥ पिडिकाप्रन्थिशोफाश्च हस्त्युष्णः
 मंगनो लघुः । शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेथ्या कृमि-
 विपापहा ॥ कुष्ठं तिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं स्वादु कफा-
 पहम् । पित्ताश्रविपवृद्धाहृमिशं गुरु रक्षणम् ॥
 सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् । लघु रक्तं
 तर्पणदीर्घवातलं घाननं च तन् ॥ उग्रगतीशारवमथु-
 रक्तपित्तकफापहम् । मधुरं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोप-
 णम् ॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृतं ।
 कटुतिक्तं निशं कुष्ठमेहपित्तकफापहं ॥ प्रलेपाञ्ज-
 यतः कण्टं शोफं दुष्टघ्नं विषम् । प्रषोण्डरीकं चक्षु-
 ष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ॥ कफायमधुरं तिक्तं रक्त-
 पित्तप्रमाश्रनम् । बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं
 शोतं बलप्रदम् ॥ तत्र नागादिका बल्या क्षतक्षीण-
 हिता गुरुः । ताम्बूलं कटु सक्षारं अच्यमुष्णं कफ-
 प्रणुत् ॥ मेदि संमोहकृन् पूर्णं कपायं स्वादु रौच-
 नम् । जातिपत्री कटुफले कंकोलकलवङ्गकम् ॥ लघु
 वृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम् । सुस्वादुस्ति-
 क्तवृष्णाद्गः कर्पूरश्चेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका
 तद्वन्मूलशोषहरा परम । कपायमधुरं शीतं पत्रं
 पित्तकफाम्लान् ॥ तद्वद्गुलुपुत्राङ्गकुमुदोत्पलवा-
 टलम् । सचम्पकं तनो न्यूनं गुणैः कोरटकिशुकम् ॥
 मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति सास्वतम् । विषपि-
 त्तकफाश्रागं सिन्दुवारं च बहुणम् ॥ कफघ्नं कैतकं
 तिक्तं शैर्षपं त्रिपहारि च। वातलं पुष्पमागस्त्यं कपायं
 कफपित्तजित् ॥ वन्धुकं श्लेष्मलं शक्ति तद्वैव च
 मूत्रिका। कटुशुष्णवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम् ॥
 अथरुगुजैडगलजं धीजं वातकफप्रणुत् । आस्था वर्ण-
 श्लेष्ममेदःसाकुमार्यकृदन्यथा ॥ अन्योऽध्वाग्निबला-
 यूपि कुयार्चचक्रमणं सुखम् । मास्तस्थानुलोम्यं च
 वपुस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बल-
 कृच्छुकलं तथा । वर्ष्यं नेत्रहितं छत्रं वात-
 वर्षातपापहम् ॥ प्रवातं रक्षवैवर्ष्यं स्तम्भकृद् दाह-
 तृष्टश्रमान् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवातमतो-
 ऽन्यथा ॥ प्राग्वायुरूष्णोऽभिष्यन्दीं त्वग्दोपा-
 शोविपकृमात् । स्निग्धवातञ्ज्वरश्वाससामवायुं च
 कोपयेत् ॥ याम्योऽमृगवातकफकृच्छीतः स्वादुः क-
 पायकः । कपायः पश्चिमो रक्षो लघुनातिविदहते ॥
 वातकृन् कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः

शीतो लघुः सात्य उत्तरः षड्रसोऽनिलः ॥ ऐशानः
 कटुरक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मास्तः । अम्लो विदाही नै-
 क्रत्यो व्रायव्यस्तित्त उच्यते ॥ आतपो भ्रमवृद्धवे-
 ददाहमूर्च्छाविधर्षताः । कुर्यात् पित्ताश्रवह्नीश्च
 छायात्वेतान्वयपोहतीति ॥ १८० ॥

हे०—दर्भादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह—दर्भादि-
 पञ्चकं तृणपञ्चमूलसंज्ञं, पित्तजिच्च । दर्भः—कुशाः, काशेक्षु-
 श्चालयः स्वनामप्रसिद्धाः । शरो—मुञ्जः, संग्रहे तु—“अज-
 शृङ्गा हरिद्रा च विदाररीसारिवामृताः । बलास्यं कण्टका-
 र्थं तु श्वदंष्ट्रा भीरुशैर्षिकैः ॥ सहिंसाकरसदीकैः शो-
 दोपहरे च ते । गुवर्णं वृहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥
 विषदोपहरं शीतं सकपायं रसायनम् । रक्षं स्निग्धं कपा-
 याम्लं विपाके मधुरं सरम् ॥ वयसः स्थापनं शीतं
 लेखनं वातपित्तजित् । ताम्रं सतिक्तं मधुरं कपायं लेखनं
 लघु ॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् । कांस्यं
 कपायानुरसं विशदं लेखनं सरम् ॥ दृष्टिप्रसादनं रक्तं
 तिक्तं पित्तकफापहम् । सतिक्तं लवणं मेदि पाण्डुस्वक्त्र-
 मिवातनुत् ॥ लेखनं पित्तलं किञ्चित्त्रपु सति च तदु-
 णम् । चक्षुष्यं कुष्णलोहं च कपायं स्वादुतिक्तकम् ॥
 लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् । कुष्णलोहं—
 हम् । मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवडैर्यस्फटिकादिकम् । मार्गार-
 सरं शीतं कपायं स्वादु लेखनम् ॥ चक्षुष्यं धारणान-
 पाभ्मालक्ष्मीविपापहम् । स क्षार उष्णवीर्यश्च काचो द्वा-
 कृदजनात् ॥ शंखोदधिमलौ शीतौ कपायावतिलेखनौ ।
 तुत्यकं कटु सक्षारं कपायं विशदं लघु ॥ लेखनं भो-
 चक्षुष्यं कण्डूकृमिविपापहम् । विशदो गैरिकः स्निग्धः
 कपायो मधुरो हिमः ॥ कफघ्नी कटुका तिक्ता मनाहा
 लेखनी सरा । स्निग्धं कपायं कटुकं हरितालं विषप्रणुत् ॥
 कपायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमञ्जनम् । रक्तपित्त-
 विपच्छीदीहश्मानं दम्प्रसादनम् ॥ होतोऽञ्जनं वरं वा-
 ततः सौवीरकाञ्जनम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि शोष्ण-
 साञ्जनम् ॥ सर्वदोषप्रशमनं कासभेहक्षयापहम् । कफप्रमुष्णं
 कटुकं शिलाजतु रसायनम् ॥ तिक्तं च छेदनं योगवादि-
 त्वात्सर्वोर्गाजित् । कपायमधुरा रक्षा कासघ्नी वंशरोचना ॥
 तुङ्गाक्षीरा क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा । कारव्यौ कृमि-
 काजाजी कवरीधान्यतुवरु ॥ अन्नगन्धहरं रुच्यं दीपनं
 कफघातनुत् । कारव्यौ शतपुष्पे द्वे कुञ्जिका कुष्णजीरकम् ।
 वाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् । तद्वज-
 रोजिका रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् । अह्वयाः सर्पपाः

स्निग्धाः वाष्पिकावच्च क्रीर्तिताः । शताह्वकुष्ठतगर—
 सुरदारुहरेणवः ॥ एलैलवालसरलत्वग्ध्याघ्ननखचोरकाः ।
 लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिवहणाः ॥ सैर्यकस्तिक्त-
 मधुरः स्निग्धोष्णकफवातजित् । वस्तिमूत्रविवन्धघ्नो वृष्यो
 गोकुश्रको हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विपाप-
 हम् । कफघ्नं तिक्तकटुकं सुस्तं संप्राहि पाचनम् ॥ तिक्ता-
 मृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिष्णुष्णा रसायनी । दीपना ज्वरतृड्-
 दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघुभूनि-
 स्वर्पटौ । निम्बस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ॥
 महानिम्बः परं प्राही कपायो रक्षशीतलः । गुग्गुलुः
 पिच्छिलः स्पर्शं विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सस्वादुः सकटु-
 स्तिक्तः सकपायो रसायनम् । व्रण्यः स्वयं कटुः पाके
 रूक्षः सूक्ष्माग्निदीपनः ॥ क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगण्डमेहा-
 पत्तिक्रमीन् । पिट्टिकाग्रान्थिषोफांश्च हन्त्युष्णः संस्रनो लघुः ॥
 शंभुपुष्पीम् सरा तिक्ता मेध्या कृमिविपापहा । कटुतिक्तो-
 ष्णगगुलु स्निग्धं नातकफापहम् ॥ पित्तान्नविपवृद्धाहृष्टम-
 घ्नं गुरु रक्षणम् । सर्वं सतिक्तं मधुरं चन्दनं शिशिरं
 परम् । लघु रक्तं तथोशीरं वातलं पाचनं च तत् । ज्वरा-
 नीसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रण-
 शोषनरोपणम् । गुरु स्वादु हिमं वृष्यं क्षुप्यं स्वरवर्ण-
 कृत् ॥ कटुतिक्ते विषे कुष्ठमेहपित्तकफापहं । प्रलेपाञ्जयतः
 कंठशोफं दुष्टघ्नं विपम् ॥ प्रपौडरीकचक्षुष्यं शिशिरं
 व्रणरोपणम् । कपायमधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
 वलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् । तत्र नागा-
 धिकं वत्या क्षतश्रीणहिता गुरुः ॥ तावदूलं कटु सक्षारं
 रुच्युष्णं कफप्रणुत् ॥ भेदि संभोहकृत्पुष्पं कपायं स्वादु
 रोचनम् ॥ जातिपत्री कटुफलं कंकालकलवंगकम् ॥
 लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ सस्वादुतिक्त-
 नृष्णाघ्नः कर्पूरच्छेदनो हिमः ॥ लताकस्तूरिका तद्वन्मुख-
 शोषहरा परम् । कपायमधुरं शीतं पत्रं पित्तकफास-
 जित् ॥ तद्वद्रकुलपुञ्जागकुमुदोत्पलपाटलम् । सचम्पकं
 ततो न्यूनं गुणैः कोरण्डकिंशुकम् ॥ मालतीमल्लिका-
 पुष्पं तिक्तं जयति मारुतम् । विपपित्तकफानागं सिन्दुवारं
 च तद्गुणम् ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विपहारि च ।
 वातलं पुष्पमागस्यं कपायं कफपित्तजित् ॥ बन्धुकं श्ले-
 ष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथका । कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुं-
 कुमं व्रणशोधनम् ॥ अवलुजैडगजं वीजं वातकफप्रणुत् ।
 आस्यवर्णः श्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अतोऽध्याग्नि-
 बलायूषि कुर्याच्चङ्कमणं मुखम् । मास्तस्यानुलोम्यं च
 खुडस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलहृक् शुक्रक-

त्ता । वर्णं नेत्रहितं छत्रं वातवर्पातपापहम् ॥ प्रवातं
 रौश्यवैवर्ण्यस्तंभकृदाहृतृड्भ्रमात् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेद-
 प्रवातमतोऽन्यथा ॥ प्राग्वायुसृष्णोऽभिष्वन्दी त्वग्दोषार्शो-
 विपकुमीन् । संनिपातज्वरश्रामसमावायुं च कौपयेत् ॥
 याम्योऽसृग्वातकफकृच्छीतस्वादुकफपायकः । कपायः
 पश्चिमो रूक्षो लघुर्नाति विदहत्ये ॥ वातकुलकफपित्तघ्नो
 मूर्च्छादाहश्रमापहः । स्निग्धः शीतो लघुः सास्य उत्तरः
 पङ्क्तो मरुत् ॥ ऐशानः कटुश्लेष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः ।
 अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते ॥ आत-
 पो भ्रमतृड्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णनाः । कुर्यात्पित्तान्नवर्णान्श्च
 छाया त्वेतानपोहति ॥ तमः कपायकटुकं ज्योस्तनामधुर-
 शीतला । रसादिभेदैरिति भेपजानां दिङ्मात्रमुक्तं न यतो-
 ऽस्ति किञ्चित् ॥ अनौपथ्यं द्रव्यमिहावयोषो रूपस्य तेषां वन-
 गोचरेभ्यः । अथ मात्रादिलक्षणम् । शुक्रादिविजपक्वानामां-
 द्याकफवैषधैः । अर्भगरैरैकदेशेऽयं भूयिष्ठसुपयोगिवात् ॥ निर्दि-
 ष्ठे रगवीर्याशैथ्यासं कर्मसाधने । न द्रव्यं विस्तेरेणापि
 वृक्तं सर्वं तु सर्वथा ॥ हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमो-
 ऽस्मादनिश्चितः । मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥
 ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा मात्रया सेवितं
 हन्ति मद्यं रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निषेच्यमाणं तिलशो
 विपसम्भृतायने । हीनातिमात्रमशनं मरुत्तचयकोप-
 नम् ॥ भजतो विपरुपत्वं तुल्याद्ये मधुसर्पिणी । क्षारो-
 ऽम्बरससंयोगे मधुरो भवति क्षणात् ॥ उचुण्डुक्या-
 स्तिण्डुकेन तिक्तता मधुरायते । हिगुर्गैरि कसिन्धूथं
 गन्धवर्णरसाधिकम् ॥ पूगताम्बूलदंशेभ्यो वर्णगन्धरसो-
 द्रवः । क्रोत्रतो ह्यत्युत्कृषितं करोत्येव विदाहिभिः ॥
 कुष्ठं तत्कार्यापि तिलो हन्ति भल्लतकैः सह । गुडः
 कर्ताशिसादस्य म हिमस्यभयादिभिः ॥ तृष्यत्यग्नौ
 समदनं सर्पिर्युपदिश्यते । जीवनीयमपि शीरं विनले-
 शेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावर-
 जङ्गमे । सक्तवो वातला रक्षाः पीताम्ने तर्पयन्ति तु ॥
 विनापि चापयोगेन मणिमन्त्रादिकार्यकृत् । आद्रिकाजा-
 यते शुष्ठी संस्कारेण लघायनी ॥ लघुस्याऽपि हि सक्तु-
 म्यो गुरवः सिद्धपिण्डकाः । भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्त-
 शालिलघोर्गुदः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि
 गच्छति । लघुपित्तहरा लाजा व्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
 संग्राहिणो लघोर्मुद्गात्कुत्सापो भेदनो गुरुः । आमं ग्राहि-
 तरं तक्रं नागरीकृतमारुद्रकम् ॥ गुडात्तोवाच्च सुतरां
 मूत्रलं गुरु पानकम् । गरियो गुडदधुक्तं रसाला चाति-
 शुक्ला ॥ दण्डाभिमतनाद्धनो गुरुणश्चातिशोफदात् ।

अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्निग्धतरं
हृन्नि नादितं नवनीतवत् । चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तं-
लपक्वस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं सिद्धन्तु तददोष-
ल्म् । उष्णं विपीभवत्येव विपघ्नमपि माक्षिकम् ॥ दुर्भा-
जनस्था द्राक्षागला दोषला च प्रजायते । श्लक्ष्णशुष्कघनो
लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छी-
तकृत्स्वन्वथा गुरोः । मेध्यास्तिलः स्पर्शशीतो मेध्वं तैलं
खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य च ।
दध्नः श्वयधुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं
दधिक्षीरकरिरं मरुवासिषु । क्षीरप्राच्येषु मत्स्यास्तु
सैन्धवेध्वश्मकेषु तु ॥ तैलाम्लं कन्दमूलादि मलये
कौक्किणे पुनः । पेया मन्थ उदीच्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ।
वाह्णिकयाह्ववाश्रीनाः शूलीका यवनाः शकाः । मांसगो-
धूममाद्रीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं घृतं क्षीरं
मद्यं मांसं तु कस्यन्ति । पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमो-
ऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम् ।
अन्नपानौषधं दोषमात्राकालान्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्या-
शुबलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि । क्षंसनं सत्पयो गव्यं
भवति प्राहि कस्यन्ति ॥ मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफ-
नातोत्तरे हिमे । विपघ्ननापि पयसा देहेऽहेर्वद्धते विषम् ॥
स्थूलस्थविरवालादौ वमनादिनिषिध्यते । तक्रमाभं कफं
कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातहृत्स्वेऽपि मृद्धीका
खर्जूरं कोष्ठवातकृत् । नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वर-
वयोदृशाम् ॥ दृष्टे स्पर्श हिमं द्रव्यं श्रोत्रस्थोष्णं तु पूजि-
तम् । पयः स्वादु सरं शीतं विपरीतं ततो दाधि ॥
कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्वृतम् । पयो दधि च
वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं प्राहि कपायाभ्लम-
भ्लमेव तु भेदनम् । धातकीशुद्धतोयानि कारणं मद्यशु-
कयोः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ।
उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादान्यत्र गर्हितौ ॥ समयोगोपघ-
माद्या वातादिचय हेतवः । ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्ने-
हवलक्रमः ॥ रसायना काकमाची सद्यः पयुषिता विषम् ।
मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु कन्दवत् ॥ ज्वरे पेयाः कपाया-
श्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । पडहं पडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषव-
लावलम् ॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मतै वमनं च चिकित्सते ।
निषिद्धमपि निर्दिष्टं वास्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यतु-
दांपत्यं प्रमेहे तुल्यदूधता । रक्तगुल्मे पुराणत्वे सुखसा-
ध्यवहेतवः ॥ आश्रोतनमभिष्वन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ।
अञ्जनं पक्वदोषस्य प्रविश्याये च नावनम् ॥ नातिप्रवृद्धे

तिमिरे शिरामोक्षो विधीयते । दुष्टास्रसं-
भङ्गोऽर्षो नाहपित्ते शिराव्यधः ॥ अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं
निशायां नेत्रोरिगाम् । अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते
तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादिहपुपादियुतं हितम् ।
वातलं वातकोपेऽपि वर्षसु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं
मद्यस्य विपस्य तु विवान्तरम् । घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते
च बलाधिकम् ॥ आलस्यगौरवं रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुनः ।
स्वेदयति शमं दाहः प्रायो लघुनपानजः ॥ दिवास्वप्ना-
ज्वरां याति भुक्तमन्येशुरव न । कोष्ठे रुद्धोऽमिकृद्वायुर्म-
दसाशोभिरमिजित् ॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दीपनं च पयो-
ऽन्यथा । सर्पादिशवकोपेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते
तैरेव पुनर्दृष्टाः सद्यो जहति जीवितम् । स्वयमेव विषं तीव्रं
तान्पुनर्नातिवाधने ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवर्संश्रितं
विषम् । तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गं च पठ्यते ॥ छर्दिश्री
मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् । कफे लङ्घनसाध्येऽपि
कर्तारं ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्योऽपि देशकालादौ लङ्घनं न
समं मतम् । सर्वथा दोषजित्कं ग्रहण्यां दोषकृद्गणे ॥
पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते । इत्येतेऽन्ये च
बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ धर्मा विचित्रा भावेषु
किञ्चित्तेषां निदर्शनम् । दिशानया शेषमपि स्वयमू-
हेत बुद्धिमान् । न शान्त्रमात्रशरणो न वानालोचितागमः ॥”
इति ॥ १८० ॥

संप्रति सुखग्रहणधारणार्थं संप्रहृल्लोकमाह—
शूक्रांश्वीजपक्वान्मांसशाकफलोषधैः ।

वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः १८१

स०—शूक्रधान्यादिभिर्गर्गतैर्बर्गाङ्कितैरयमन्नस्य लेश
एकदेशः स्तोकात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः । नित्योप-
योगो विद्यते यस्य स नित्योपयोगिकः । सदोपयोग-
वानित्यर्थः । मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्ता-
नामपि द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा । तिलशो
निषेच्यमाणं विषमपि संजायतेऽघृतसप्रानम् । भङ्गा-
तकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहति । संस्कारेण
लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिडिका गुरवः । मरुवासिष्व-
तिसात्म्यं दधिपीलुशमीकरीराणाम् । घृतदुग्धं हेमन्ते
मंदाशिकफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधिदुग्धं वातघ्नं तदजातं
वातकृद्भवति । रेचनमपि च क्षीरं गव्यं संग्राहि कस्य-

धिद्भवति । तस्मादेवमादि स्वबुद्धयैवाऽभ्यूहम् ।
शास्त्रकृता तु ग्रंथगौरवभयात्स्पष्टं कृत्वा तन्नोक्तम् ।
प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टां-
गहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामन्नस्वरूपादिविज्ञा-
नीयोऽध्यायः षष्ठः ॥

प०--संप्रति सुखग्रहधारणार्थं संग्रहश्लोकमाह-शू-
क्रधान्यादिभिर्वर्गितैर्वर्गीकृतैरयमन्नस्य लेशः एकदेशः
स्तोकमात्रो निर्दिष्टः । किंभूतः नित्योपयोगो विद्यते
यस्य स नित्योपयोगिकः सद्योपयोगवानित्यर्थः ।
मात्रायोगक्रियादेशकालादिविशेषाच्चोक्तानामपि
द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम् । यथा--“ तिलशो निपे-
व्यमाणं विषमपि संजायतेऽमृतसमानम् । भल्ला-
तकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहन्ति ॥ संस्का-
रेण लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिण्डका गुरवः । मरु-
वासिष्वतिसास्यं दधिपीलुशर्माकीरीराणाम् । घृत-
दुग्धं हेमन्ते मन्दाभ्रिकफोत्तरं भवेत्प्रायः । दधि-
दुग्धं वातघ्नं तदजातं वातकृद्भवति । रेचनमपि च
क्षीरं गव्यं संग्राहि कस्यचिद्भवति । तस्मादेवमा-
दिस्वबुद्धयैवाभ्यूहम् । शास्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवभ-
यात्तत् स्पष्टं कृत्वा नोक्तम् । प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव
प्रतिपादितमिति ॥ १८१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचंद्रिकाया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थानेऽन्नस्वरूपादि-
विज्ञानीयोऽध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

हे०--अध्यायार्थमुपसंहरति । अन्नशब्देनाहारोपयोगीनि
द्रव्याणि तेषां लेश एकदेशः । उपयोगमर्हत्थ्योपयोगिक
इति । नित्यं सर्वकालमौपयोगिको नित्योपयोगिकः ।
यस्य तु कादाचित्क उपयोगः स नोक्तो ग्रंथविस्तर-
भयात् । वर्गितैर्वर्गीकृतैः शूकजादिभिः प्रकरणभेदै-
स्त्वित्यर्थः ॥ १८१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७.

स०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषानुपहतं रोगाय मृत्यवे वा
संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोऽयमारभ्यते ।

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेष्टव्या यत्राध्याये
सोऽप्युपचारादन्नरक्षेत्युच्यते । यथा । शिशुपालवधः
काव्यमिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम् ॥ १ ॥

प०--अन्नपानस्वरूपं शरीरसंधारणार्थं प्रागुक्तम् ।
पथ्यमपि चान्नपानं विषानुपहतं रोगाय मृत्यवे
वा संपद्यते । अतस्तद्रक्षणाध्यायोऽयमारभ्यते ।
अन्नस्य रक्षाऽन्नरक्षा सोपदेष्टव्या यत्राध्याये सोऽप्युप-
चारादन्नरक्षः प्रोच्यते । यथा शिशुपालवधः काव्य-
मिति । शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत् कार्यम् ॥ १ ॥

हे०--अथेत्यन्नरक्षाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते--यतः
पूर्वयोरध्याययोरुत्तराहार उक्तः । स चार्थश्रुता रोगहेतुरिति
रक्षा वक्तव्या । सा चास्मिन्नध्याये अतएवायमन्नरक्षाऽर्थः ।
रक्षा च विषविरोध्यविधिवेनशयनसंभोगेभ्यः । ते च राज्ञां
प्रायेण संभवन्ति तेभ्यश्च रक्षा वैद्याधीना ॥ १ ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
सर्वदा स भवर्येवं सर्वत्र प्रतिजागृष्विः ॥ २ ॥

स०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहासन्ने
निवेशयेदावासयेत् । एवं सति यो गुणः स्यात्तमाह ।
सर्वदेत्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ दिवा वा नृपभ-
वनसमीपस्थितः स वैद्यः सर्वत्रान्नपानशयनमात्यादौ
प्रतिजागृविर्दत्तावधानो भवति ।

प०--राजा नृपः प्राणाचार्यं वैद्यं राजगृहा-
सन्ने निवेशयेदावेशयेत् । एवं सति ये गुणाः

१ “ स्कंधावारे च महति राजगृहादनन्तरम् । भवेत्स-
न्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥ तत्रस्थमेनं ध्वजवधशः-
ख्यातिसमुच्छ्रितम् । उपसर्पत्यमोहेन विषशल्यामयादिताः ॥
स्वतन्त्रकुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ॥ वैद्यो ध्वज इवा-
भाति नृपतद्विधपूजितः ” । इति सुश्रुतः ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अन्नज्ञानप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

मृन्मानाह—सर्वदेह्यादि । सर्वदा सर्वकालं रात्रौ
विद्या नृपभयन्नसमीपे स्थितः स वैद्यः सर्वत्राज्ञपा-
नञ्जनमाल्यादीं प्रतिज्ञायुर्विदत्तावधानो भवति २ ॥

हे०—तस्माद्वाजो वैद्यमनिधिं विधत्ते—प्राणाचार्य
पैतम् एवं मन्त्रिणां सन्धां स नैद्यः सर्वदा सर्वकालं सर्वेषु
कार्येषु, प्रतिज्ञायुर्विः—प्रतिपदार्थं जागरूकः सम्यगवहितो
भवति ॥ २ ॥

ननु किमेवं क्रियत इत्याह—

अन्नपानं विषाद्रक्षद्विशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

म०—महीपतेः संबन्धनपानं विषाद्रिषसंस्पर्शाद्विशे-
षेणातिशयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणम् । शय-
नवस्त्रमंत्रमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमिति
नृपात्तपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह । योगेत्यादि ।
योगोऽन्नवस्त्रादिभिः संबन्धः । क्षेमस्तेपामन्नादीनां चौरा-
द्यपद्रवरक्षणम् । द्वावप्येतौ तदायत्तौ नृपायत्तौ स्या-
ताम् । क्षेमशब्दोऽर्धर्चादिः । धर्माद्या इति । धर्मा-
र्थकाममोक्षा यन्निबन्धना योगक्षेमनिबन्धनाः ॥ ३ ॥

प०—ननुकिमेवं क्रियत इत्याह—महीपतेः
सम्बन्धनपानं विषान् विषसंस्पर्शान् विशेषेणाति-
शयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणं, शयनवस्त्र-
गन्धमंत्रमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । किमि-
ति नृपात्तपानादि विशेषेण रक्षेदित्याह—योगेत्या-
दि । योगोऽन्नवस्त्रादिभिः सम्बन्धः । क्षेमस्तेपाम-
न्नादीनां चौरानुपद्रवरक्षणाद्वावप्येतौ तदायत्तौ
नृपायत्तौ स्याताम् । क्षेमशब्दोऽर्धर्चादिः । धर्माद्या
इति । धर्माधिक्यममोक्षा यन्निबन्धनाः ॥ ३ ॥

हे०—अथ विपरिक्षा, वैद्यश्च विषाद्रन्नपानरक्षां विधत्ते—
स इत्यनुयते । विशेषेण अन्यपदार्थेभ्यः अन्यनरक्षातो
विशेषतो राज्ञः, पुनः यतः योगक्षेमौ तदायत्तौ, तस्य
सामोऽधीना । अल्लव्यामो योगः, लब्धस्य प्रतिपालनं
भोगः । नैवर्था तौ यन्निबन्धना धर्माद्याः धर्माधिक्यममोक्षाणम्

१ “ एकैतन्नं मृन्मृगतमध्वरिणः प्रचक्षते । तत्रैक-
क्षणं तन्मृन्मृगान्तवः स्मृताः दौषागन्तु जमृन्मृग्यो
भक्तव्यविसारदौ । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्राद्वैद्यपुरोहितौ ”
इति सुश्रुतः ।

यस्माद्योगक्षेमौ साधनं, तयोश्च सजा ततः सोऽतिशयेन
दिभ्यो रक्षणीयः ॥ ३ ॥

संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

ओदनो विषवान् सांद्रो यात्यविस्त्राव्यतामि ।

चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पथुपितोपमः ॥

मयूरकंठतुल्योष्णा मोहमूर्छाप्रसेककृत् ।

हीयते वर्णगंधाद्यैः क्लियते चंद्रकाचितः ॥ ४ ॥

म०—विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः न च
विस्त्रावयितुं शक्यते यतः पृथक् सिकथो न भवेत् ।
तथा चिरेण पच्यते बहुना कालेन पाकं याति । स
पक्वो निष्पन्नपाकः सद्य एव पर्युषितोपमो दिव्य-
तारितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकंठेन तुल्य उष्ण
वाष्पराजिर्नानावर्णः यस्य स तथोक्तः । पर्युषितोपम
इति । यथा पर्युषितं भक्तं निरुष्ण स्तब्धं च भवति ।
तथा विषदूषितं सद्योऽवतारितमपि तादृशमेव भवति ।
स चोपयुक्तो मोहमूर्छाप्रसेकान्करोति । मोहो नैव-
चित्यम् । मूर्छा संज्ञाभ्रंशः । प्रसेकः श्लेष्मनिष्ठीवनम् ।
हीयते वर्णगंधाद्यैरित्यादिशब्देन रसस्पर्शादिपरिग्रहः ।
प्रक्लिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षितैर्लवितुरारो-
धं चंद्रकैश्च पूर्णो भवति । इति चक्षुरादीनां
परीक्षा ॥ ४ ॥

प०—संप्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह—
विषवानोदनः सांद्रो विलेप्याकारः न च विस्त्रा-
यितुं शक्यते । यतःपृथक् सिकथो न भवेत् । तथा
चिरेण पच्यते, बहुना कालेन पाकं याति । स
पक्वो निष्पन्नपाकः सद्य एव पर्युषितोपमो दिव्य-
सान्तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्रः । मयूरकण्ठेन तुल्य
उष्मावाष्पराजिर्नानावर्णा यस्य तथोक्तः । पर्यु-
षितोपम इति । यथा पर्युषितं भक्तं—निरुष्ण
स्तब्धं च भवति तथा—विषदूषितं सद्योऽवतारि-
तमपि तादृशमेव भवति । स चोपयुक्तो मोह-
मूर्छाप्रसेकान् करोति । मोहो—वैचित्यम् ।
मूर्छा—संज्ञातभ्रंशः । प्रसेकः—श्लेष्मनिष्ठीवनम् ।
हीयते गन्धवर्णाद्यैरिति । आदिशब्देन रसस्पर्शा-
दिपरिग्रहः । प्रक्लिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षिग-

निभा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्य च विषदूषितस्य । क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैलेऽरुणोपमेषल्लोहिताकारा । उदाहरणमात्रं त्वेतत् । मस्तुनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा । द्रवौषधस्य कपिला । तथा । आमानां फलानां पाकः । पकानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां ग्लानिविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां ग्लानिः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां कठिनत्वं कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः । माल्यस्य पुष्पादेः स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो यस्य तत्स्फुटिताग्रं तद्भावस्तत्त्वम् । गन्धान्तरोद्भवो ग्लानता । गन्धान्तरोद्भवः स्वगन्धनाशः अन्यस्य संभवश्च । वसागन्धस्य च तैले संभवः । ध्यामण्डलता वस्त्रे । वस्त्र आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि मलिनानि मंडलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम् । शदनं श्यातः पातः । केषाम् । तंतूनां रोम्णां पक्ष्मणां च पार्श्ववर्तिनां वस्त्रसंबन्धिनामेव । धातुर्लोहादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि । आदिशब्देन शंखशुक्त्यादिपरिग्रहः । तेषु धात्वादिषु मलाक्तता पकोपदिग्धता । स्नेहहानिस्तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्वव्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहानी । मृन्मये तु भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ॥ ६ ॥

प०—यत्र द्रवे यादृशी राजी संभवति तां विशेषतो दर्शयन्नाह—मांसरसे विषदूषिते नीलवर्णाकारा राजी दृश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः । एवं चाग्नेऽपि राजी दृश्यत इति योज्यं भवति । क्षीरमध्ये ताम्रा । दधनि श्यावा दृश्यते, लक्ष्यते चक्षुषा श्यावा । राजीति सर्वत्र प्रकृतम् । पीतासिता तक्र इत्यादि । तक्रस्य मध्ये आपताऽसिता आनीलपीता । राजीदृश्यत इति प्रकृतम् । धृते सलिलनिभा । काली कृष्णा मद्यस्य तोयस्य च दूषितस्य च । क्षौद्रे हरिदिति । माक्षिकमध्ये हरिता राजी दृश्यते । तैलेऽरुणोपमा ईषल्लोहिताकारा । तथा आमानां फलानां पाकः पक्वानां परिकोथनं शाटितत्वं भवति । वसागन्धस्य च तैले संभवः । उदाहरणमात्रमेतत् । मस्तुनः कपोताभा । धान्याम्लस्य कृष्णा द्रवौष-

धस्य कपिला । द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां ग्लानिविवर्णते । यथासंख्यं योज्यम् । आर्द्राणां ग्लानिः । शुष्काणां वैवर्ण्यं श्यावत्वादिलक्षणम् । मृदूनां कठिनत्वं, कठिनानां मृदुत्वम् । अयं स्पर्शविपर्ययः । माल्यानां पुष्पाणां स्फुटितं विशीर्णमग्रं प्रान्तो यस्य तत् स्फुटिताग्रं तस्य भावस्तत्त्वम् । ग्लान्युद्भवो ग्लानता । शदनं श्यातः पातः । केषांतन्तुपक्ष्मणां च रोम्णां वस्त्रसम्बन्धिनामेव । गन्धान्तरोद्भवः स्वगन्धनाशः अन्यसम्भवश्च । ध्यामण्डलता वस्त्रे आस्तरणप्रावरणादिरूपे ध्यामानि शामलानि मण्डलानि यस्य वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वोक्तम् । धातुः सुवर्णादिः । मौक्तिकं मुक्ता । काष्ठं दारु । अश्मा पाषाणः । रत्नानि वज्रमरकतादीनि । आदिशब्देन लोहादि । तेषु धात्वादिषु कमलोपदिग्धता, स्नेहहानिः । तेषामेव धात्वादीनां स्निग्धत्वव्यपगम इत्यर्थः । एवं स्पर्शप्रमाहान्यौ । मृन्मये भाण्डे विषदूषिते निष्प्रभे सप्रभत्वम् ॥ ६ ॥

हे०—मांसादीन् राजीविशेषेण लक्षयति—रसे मांसरसे नीलवर्णा राजी, क्षीरे ताम्रा, दधनि श्यावा कपिशा, तत्रे पीताऽसिता, गौरे श्यामा, धृते पानीयसंनिभा उदकवर्णा, मद्ये, अम्भसि च काली कृष्णा, क्षौद्रे हरित् मरकतवर्णा, तैले अरुणोपमा, फलानि लक्षयति—अपक्वानां फलानां पाकः, पकानां परिकोथनं पृतीभावः । आर्द्रशुष्काणि च लक्षयति—आर्द्राणां द्रव्याणां किञ्चिच्छुष्कत्वं, शुष्कानां विवर्णता विकृतवर्णत्वं, मृदुकाठिनानि लक्षयति—स्पर्शविपर्ययः—मृदूनां काठिन्यं कठिनानां मृदुत्वम् । माल्यं लक्षयति—माल्यस्य पुष्पस्य अग्रभागेषु शीर्णत्वं, वस्त्रं लक्षयति—ध्यामण्डलता मलिनविम्रोत्पत्तिः, तन्तूनां पक्ष्मणाः सूक्ष्मावयवाः तेषां शदनं शातः । धात्वादीन् लक्षयति—धातवः—सुवर्णादयः, रत्नं—माणिक्यादि आदिशब्देन शंखशुक्त्यादयः । मल कता—मलिनत्वं, स्नेहादीनां च हानिः शीतादीनां स्पर्शस्य, तेजस्विनां प्रभायाः । मृन्मये लक्षयति सप्रभत्वं निष्प्रभस्यापि प्रभात्पत्तिः ॥ ६ ॥

इदानीं यो विषं ददाति तस्य लक्षणमाह—

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षतं दिशः ।
स्वेदेषुपथुमांस्त्वस्तो भीतः स्वलति जृम्भते ॥ ७ ॥

१ “ इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टसुखवैकृतैः । विद्याद्विषस्य दातारमेभिलिगैश्च बुद्धिमान् ॥ न ददात्युत्तरं पृथो विवक्षन्मोहमेति च । अपार्थं बहु संकर्षणं भाषते चापि

स०—विषं ददातीति विषदो नरः श्यावं शुष्क-
मास्यं मुसं यस्याऽसौ श्यावशुष्कास्यः श्यामशुष्कवदनः ।
किं करोति । विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् । वीक्षतेऽवलोक-
यति । किंच सदोषशक्या स्वेदवान्वेषथुमान् । त्रस्तः
शरीरेण जातकम्पत्वात् । भीताश्चित्तन सोढगतयोपल-
क्ष्यमाणत्वान् । स्तम्भकुड्यादिभिरात्मानमंतर्धापयितुमि-
च्छन्नितस्ततो गच्छन् श्यालितगतिर्भवति तत आह ।
स्वलति । पुनःपुनश्च जूंमां करोति तेनाह । जूंभते ।
उपलक्षणं चेद् तत्तत्कालभाविनीनां क्रियाणाम् । तद्यथा
अस्थानहार्मी । प्रष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति नैव वा वदति ।
विषक्षुर्मुह्यन्मुह्यन्ः स्फोटयति । शिरः कड्ढयते । ओष्ठौ
वेष्टि । मुखं विलिखति । क्रियासु त्वरते । विपरीत-
माचरति । स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥ ७ ॥

प०—इदानीं यो विषं दद्याति तस्य लक्षण-
माह—विषं ददातीति विषदः । श्यावं शुष्कमा-
स्यं मुसं यस्यासौ श्यावशुष्कास्यः श्यावशुष्कवदनः ।
किं करोति विलक्षो वीक्षते दिशः । दिश इति समं-
न्तादित्यर्थः । विलक्ष इति लज्जावान् वीक्षते
अवलोकयति । किंच सदोषशक्या स्वेदवान्
वेषथुमान् । त्रस्तः शरीरेण जातकम्पत्वात् । भीत-
श्चित्तन सोढगतयोपलक्ष्यमाणत्वान् । स्तम्भकुड्या-
दिभिरात्मानमंतर्धापयितुमिच्छन् । इतस्ततो
गच्छन् श्यालितगतिर्भवति तत आह—स्वलति ।
पुनः पुनश्च जूंमां करोति तेनाह—जूंभते । उपल-
क्षणं चेद् तत्तत्कालभाविनीनां क्रियाणाम् । तद्य-
था—अस्थानहार्मी—प्रष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति,
नैव वा वदति । विषक्षुर्मुह्यन्मुह्यन्ः स्फोटयति ।

—मूढवत् ॥ स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिभ्रमस्माद्विल्लोच्छेत्सेत् । वेपथु-
जायते तस्य त्रस्तश्चान्द्रोन्म्यमाक्षते ॥ क्षामो विवर्णवक्त्रश्च
नरैः किंचिच्छन्नत्यपि । आलपेतासकधीनः करेण च शिरो-
रुहान् । निर्विद्याग्रपट्टारिखीक्षने च पुनः पुनः । वर्तते विपरी-
तान्मु विषदाता विचेतनः ॥

कश्चिद्व्यात्पार्थिवस्य त्वरिता या तदाज्ञया । असतामपि
संनोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ॥ तस्मात्परीक्षणं कार्यं
गत्यानामादिनां नृपः ॥ इति कल्पस्थाने सुश्रुतः ।

शिरः कण्डूयते । ओष्ठौ वेष्टि । मुखं विलिखति ।
क्रियासु त्वरते । विपरीतमाचरति । स्वभूमौ च नाव-
तिष्ठते ॥ ७ ॥

हे०—विषप्रयोक्तारं लक्षयति—विलक्षश्चलदृष्टिः दिशो
वीक्षते इतस्ततोऽवलोकयति, त्रस्त उद्विग्नः, भीतश्चक्रितः,
विषदलक्षणं तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रश्नार्थम् ॥ ७ ॥

इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह—

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति ।
शिखिकंठाभधूमार्चिरनर्चिर्वोप्रगंधवान् ॥ ८ ॥

स०—सविषमन्नं प्राप्याऽग्निः स्फुटत्यति चटचटा-
यतेऽतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य । संहृतसर्वज्वालत्वादसावेकावर्तः । शिखिकंठा-
भधूमार्चिः शिखी मयूरस्तस्य कंठ इन्द्रायुधवदनेकवर्ण-
स्तस्येवामा ययोर्धूमार्चिषोस्तं शिखिकंठाभे तादृशे
धूमार्चिपी यस्याग्नेरसौ शिखिकंठाभधूमार्चिरिन्द्रायुधव-
दनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चिर्वाऽज्वाल इति
वा । उग्रगंधवानिति । कुणपगंधवान् । निदर्शनं
चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसंकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्या-
कुलता अत्युत्पादयति ॥ ८ ॥

प०—इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिश-
न्नाह—सविषमन्नं प्राप्याग्निः स्फुटति—चटचटायते
अतिशयेनेत्यर्थः । एकावर्त इति । एक एवावर्तो
यस्य संहृतसर्वज्वालत्वासौ एकावर्तः । शिखिक-
ण्ठाभधूमार्चिः । शिखी मयूरः तस्य कण्ठ इन्द्रायुध-
वदनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चिर्वा
अज्वाल इति वा । उग्रगंधवानिति कुणपगंधवान् ।
निदर्शनं चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसंकरोमहर्षशिरोवे-
दनापीनसदृष्ट्याकुलता अत्युत्पादयति ॥ ८ ॥

हे०—अथाग्निप्रक्षेपादिना सविषान्नलक्षणं, तत्राग्निप्रक्षेपेण
एकावर्तः वामत एव दक्षिणत एव वा चलितज्वालः
स्फुटत्यतिभृशं चटचटायते, शिखिकंठाभधूमार्चिः नील-
धूमो, नीलज्वालश्च । अनर्चिर्वा अनुत्पन्नज्वालो वा ॥ ८ ॥

स्रेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यादतः पक्षिमृगैरपि परी-
क्षाप्रकारांतरं दर्शयन्नाह—

ध्रियंते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत्
उत्क्रोशंति च दृष्ट्वैतच्छुक्रदात्यूहसारिकाः ॥

हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवंजीवस्य जायते ।
 चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं क्रौंचस्य स्यान्मदोदयः ।
 कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्यसून ।
 उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुंचति वानरः ।
 हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा मंदतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।
 यथा तेन विषधेरन्नपि न क्षुद्रजंतवः ॥ ९ ॥

स०—मक्षिकाः सविषेऽन्ने न निलीयन्ते । निली-
 नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । विषदुष्टाहारात्तु काकः क्षाम-
 स्वरौ भवेत् । उत्क्रोशत्युच्चैर्विक्रोशति दर्शनादेव शुक्र-
 दात्यहूसारिकाः । विषदर्शनमात्रादेव च हंसगतिः स्व-
 लति । ग्लानिर्जीवंजीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् ।
 मरणमपि कस्यचिन्न ग्लानिरेव । जीवंजीवकस्य । चको-
 रस्याऽक्षिविरक्तता । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम् ।
 क्रौंचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभृदक्षच-
 क्रवाकास्त्यजन्त्यसून प्राणान्विजहति अत्यर्थं मरणदुः-
 खाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जारः । वानरस्तु शकृत्
 पुरीषं मुंचति उपलक्षणं चेदम् । पृष्ठतोमुखो रोदिति
 च । तथा हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा । तदिति सविषान्नपरा-
 मर्शः । दृष्ट्वैत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र
 मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्ताभ्यां गृहीतत्वात् । विषं चास्य
 दर्शनादेव मंदतेजस्कं भवति । एवं पूर्वोक्ताभिः परीक्षा-
 भिरन्नं भक्तादि विषवद्विषसंसृष्टं ज्ञात्वा त्यजेदेतत् ।
 कथम् । प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह ।
 यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजंतवो मक्षिकाद-
 योऽपि तेन विषेण न विषधेरन् न नश्येयुस्तथा त्य-
 जेत् । क्षुद्रजंतवोऽपि किं पुनर्महांत इत्यपिशब्दार्थः ॥ ९ ॥

प०—स्नेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यात् अतः
 पक्षिमृगैरपि परीक्षाप्रकारान्तरं दर्शयन्नाह—
 मक्षिकाः सविषेणान्नेन भ्रियन्ते । निली-
 नास्तु सद्यो विपद्यन्ते । शेषं सुगमम् । एवं पूर्वो-
 क्ताभिः परीक्षाभिरन्नं सविषं स्पष्टं ज्ञात्वा प्रयत्न-
 तस्यजेत् । तमेव त्यागप्रयत्नमाह—यथा तेन सवि-
 षेणान्नेन न विषधेरन् न नश्येयुः क्षुद्रजन्तवोऽपि,
 किंपुनर्महांत इति सूचनार्थोऽपिशब्दः । विषजुष्टा-

हारात् काकः क्षामस्वरौ भवेत् । उत्क्रोश
 उच्चैः क्रोशन्ति दर्शनादेव शुक्रदात्यहूसारिका
 विषदर्शनमात्रादेव च हंसः स्वलति । ग्लानि-
 र्जीवंजीवस्य जायते । उपलक्षणं चेदम् । मरणम-
 कस्यचिन्न ग्लानिः एवं जीवंजीवकस्य । चकोरस्य
 क्षिविरक्तत्वम् । दृष्ट्वैतदिति सर्वत्र योजनीयम्
 क्रौंचस्य स्यान्मदोदयो मदोत्पत्तिः । कपोतपरभ-
 क्षचक्रवाकास्त्यजन्त्यसून प्राणान् विजहति चात्
 मरणदुःखाभ्याहताः । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जारः
 वानरस्तु शकृत्-पुरीषं मुंचति । उपलक्षणं चेद-
 पृष्ठतो मुखो रोदिति च । तथा हृष्येन्मयूरस्तद्द-
 तदिति सविषान्नपरामर्शः । दृष्ट्वैत्यनुवर्तमाने
 पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र मध्ये संप्रत्ययार्थमाद्यन्ता
 गृहीतत्वात् । विषं चास्य दर्शनादेव मन्दतेज-
 भवति । अन्नं भक्तादिविषवत् ज्ञात्वा त्यजेदेत-
 कथं प्रयत्नतः प्रयत्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्न-
 यथा येन प्रकारेण त्यज्यमानेन क्षुद्रजन्तवो मा-
 कादयोऽपि तेन विषेण न विषधेरन् न न
 युस्तथा त्यजेत् । किंपुनर्महांत इत्यपि
 व्दार्थः ॥ ९ ॥

हे०--मक्षिकादिप्राशनेन सविषान्नलक्षणं प्राश्यैतत्
 प्रमत्तं भुक्त्वा शुक्रादीन् दर्शनेन लक्षयति—उत्क्रोः
 उच्चैः शब्दं कुर्वन्ति, दात्यहोऽन्धकाकः, एतत्सवि-
 षम् अक्षिवैराग्यं न च रागापगमः । कपोतादयः प्र-
 स्यजन्ति, परभृत्कोकिलः, दक्षः कुक्कुटः, म-
 हृष्येद्वर्षं प्राप्नोति, मयूरस्य विषघ्नत्वं दर्शयति—तद्द-
 मयूरावलोकनेन मन्दतेजः अल्पप्रभावम् । सविषान्न-
 प्रकारं दर्शयति यथा तेन सविषान्नेन क्षुद्रजन्तवोऽ-
 विषधेरन्न भ्रियेरन् एवं त्यजेत् ॥ ९ ॥

स्पृष्टे तु कंडूदाहोषाज्वरातिस्फोटसुप्तयः ।
 नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशन
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ।
 ससोमवत्कतालासिपत्रकुष्ठामृतानतैः ॥ १०

स०—सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति व-
 दयः शोफांताः स्युः । ऊषा प्रादेशिको दाहः ।
 दाहस्तु दाहः । अर्तिः शूलम् । सुतिरंगास्याऽचैतन्
 नखरोमच्युतिर्निखशातो रोमशातः । ननु नखश

केवलं वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः ।
तत्कथमेतदुच्यते । जात्यन्तर्भूत एवायं विषनिमित्त
इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डूदिरोगेषु
सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रलेपाश्च हिताः ।
कैरित्याह । सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

प०—सविषेऽत्रे मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति
कण्डूवादयः शोफान्ताः स्युः ऊपा, दाहः सर्वदाहः ।
अर्तिः शूलम् । सुभिरङ्गस्याचैतन्यम् । नखरोम-
न्युतिर्नखशातो रोमशातः । ननु नखशातः केवलं
वातरोगेषु पठितः । विषे च सन्निपातकोप उक्तः ।
तत्कथमेतदुच्यते । जात्यन्तर्भूत एवायं विषनि-
मित्त इत्यदोषः । तत्र तेषु विषसंस्पर्शजेषु कण्डूवा-
दिरोगेषु सेकाद्याः शस्ता यतो विपनाशनाः । प्रले-
पाश्च हिताः । कैरित्याह—सेव्यादिभिः ॥ १० ॥

हे०—सविषात्रस्पर्शजान् रोगानाह—अग्निना दह्यमान-
स्येव दुःखं दाहः, क्षारणोपा, अर्तिः—शूलं, स्फीटाः
पिट्टिकाः, मुभिः स्पर्शाज्ञानम् । कण्डूवादीनामौषधमाह-
मेकः परिसंकाः, आयशाब्दादभ्यङ्गावगाहादयः । विष-
नाशना विपना निपन्त्रे बध्यमाणाः सेव्यादिभिः
प्रलेपाः । सेव्यागुशीरं, पत्रकः पत्रकाष्टम् ।
योग्यवकः कटुफलः, ताळीसपत्रं प्रसिद्धम्, अमृता-गुडूची
नातं—तगरम् ॥ १० ॥

लालाजिह्वौष्ठयोर्जाड्यमृपा चिमिचिमायनम् ।
दंतहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तंभश्च वक्रगे ।

सेव्याद्यंस्तत्र गंडूपाः सर्वं च विषाजिद्धितम् ११

स०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वौष्ठयो-
र्जाड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं जिह्वा
रसं न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तंभश्च स्यात् । तत्र
सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैर्गंडूपा हिताः । सर्वं चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

प०—वक्रगे मुखप्राप्ते लाला भवति । जिह्वौष्ठयोर्जा-
ड्यं भवति । ऊपादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं—जिह्वा रसं
न चेतयत इत्यर्थः । हनोः स्तंभश्च स्यात् । तत्र सेव्याद्यैः
पूर्वोक्तैर्गंडूपा हिताः । सर्वं चान्यदपि यद्विषं
जयति तद्धितम् ॥ ११ ॥

हे०—सविषान्नमक्षणजान् रोगानाह—लालाश्लेष्मन्तनु-
स्त्रावः, जिह्वौष्ठयोर्जाड्यं स्तंभः, ऊपा चिमिचिमायते सर्वत्र

मुखे सर्षपलिप्तस्येव दुःखं चिमिचिमायनम्, दन्तहर्षो
दंतरोगविशेषः, लालादीनामौषधमाह—सेव्याद्यैः पूर्वोक्तैः सर्वं
विषाजिद्धिततन्त्रोक्तप्रतिसारेण प्रलेपादिकम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ।
रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥
विंदुभिश्चाचयोंगानां पक्काशयगते पुनः ।
अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥
तंद्रा कृशत्वं पांडुत्वमुदरं बलसंक्षयः ।
तयोर्वातविरिक्तस्य हरिद्रे कटुभीं गुडम् ॥
सिंदुवारितनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विकाः ।
तंडुलीयकमूलानि कुक्कुटांडमवलगुजम् ॥
नावनांजनपानेषु योजयेद्विषांतये ॥ १२ ॥

स०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते स्वेदादयः स्युः ।
हृदयस्य रोधनं स्तंभः । विंदुभिर्नावणैरंगानामाचयः
समंताच्चयनम् । पक्काशयगते तु विषेऽनेकवर्णं वमति ।
मूत्रयत्यतिसार्यते । तंद्रादयश्च भवति । तयोरामपक्का-
शयगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वातविरि-
क्तस्य हरिद्रे कटुभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु योज-
येत् । तत्र मदनफलालाबु-कुंभीकोशातकीफलैर्मधुयु-
क्तैर्निष्पावांबुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेहयित्वा विरेचनम् ।
पक्काशयगते वमितस्यैव नीलिनीफलयुक्तेन घृतेन
विरेचनमेव ॥ १२ ॥

प०—विषान्न आमाशयं प्राप्ते तंद्रादयश्च भवन्ति ।
तयोरामपक्काशययोगतयोर्विषयोर्वर्तमानस्य पुंसो
यथायोगं वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटुभीत्यादिक-
मौषधं नावनादिषु योजयेत् । तत्र मदनफलालाबु-
कुंभीकोशातकीफलैर्मधुयुक्तैर्वमनम् । तस्य स्नेह-
यित्वा विरेचनम् । पक्काशयगते वमितस्यैव नीलि-
नीफलयुक्तेन घृतेन विरेचनमेव ॥ १२ ॥

हे०—सविषान्नमाशयप्राप्तिजान् रोगानाह—चक्षुर्हृदय-
रोधनं—नेत्रयोर्मनसश्च क्रियाप्रतिबंधः । विंदुभिरङ्गानामा-
चयः जलविन्द्वकारस्फोटनव्याप्ताज्ञत्वं, सविषान्नपक्काशय-
प्राप्तिजान् रोगानाह—पांडुत्वं शुक्लत्वम्, उदरमुदराख्यो
रोगः । आमपक्काशयविकारयोरौषधमाह—वातविरिक्त-
स्येति क्रमाद्योज्यम्, आमाशयविकारेषु वान्तस्य, पक्काश-
यविकारेषु विरिक्तस्य, हरिद्रादीनि नावनादिषु योजयेत् ।

हरिद्रे हरिद्राद्वयं, कटभी गिरिकर्णिका, सिंदुवारितो निर्गु-
ण्डी, निष्पावो बल्लः, वाष्पिका हिंगुपत्री, शतपर्विका
वचा, कुक्कुटस्य पक्षिणोऽण्डम्, अवल्गुजं वाक्ची ।
आहारं विनापि प्रयुक्तस्य विप्रस्य शान्त्यर्थमयं योगः
स्यादिति विप्रशान्तय इत्युक्तम् । संग्रहे तु-ईश्वराणां
वसुमतां विशेषेण तु भूभुजाम् । प्रायेण मित्रेभ्योऽमित्रा
भूयांसो भवन्ति, ततस्तत्प्रयोगात्समासन्नवर्तिनोऽन्नपाना-
दिषु विषं प्रयच्छन्ति, स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्य-
लोभेन । तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धमाप्तमस्तिकमार्थं परि-
ग्रहं दक्षं दक्षिणं, नैभृतं, शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनम-
नहंकृतमकोपनमसाहसिकं, वाक्यायवोधकुशलं निष्पात-
मशङ्के यथाम्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदा-
दियोगं, सात्म्यञ्च च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत । तमर्थमानाभ्यां
यथाम्नायं संप्रदायानतिक्रमेण कालेनुकालं गुरुमिव शिष्यः
भितरमिव पुत्रः पूजयेत् । प्रतिभूलमपि च तद्वचः सांप्र-
तमिति मन्येत । नहि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघ-
नीयो जनस्य । तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मनः
कुर्यात्, उपात्तमपि खलु जीवितमुपायवलेन स्वसमवायम-
धितिष्ठति, अपि च बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशु-
कारिणः शूलसंन्यासादयः प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च
रोगिणो विशेषेण राजानस्ते हि प्रमादपरिगता दुःखा-
सहिष्णवश्च, स्वयमप्यपथ्यरुचयः, सन्निहिताहितप्रतिवचन-
प्रायपरिवाराश्च । तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्न एव
सन्निवेशनं कारयेत्, तथाहि-स सर्वोपकरणेषु नृपतिश-
रीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति । स सम्यक्सम्पन्नमजं
सुपरीश्रितं, विशुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं, शिखिना दृष्ट-
मभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरःस्थितो राजानं हस्तवद्धौपधि-
रजं भोजयेत् । भुञ्जानस्य वास्य दुन्दुभीनगदप्रतिलि-
प्तान् वादयेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते विषे कूर्चकविचारणम् ।
औषधं गन्धो रूक्षता जिह्वा दन्तौष्ठमांसशोफश्च । तत्र
प्रच्छाद्यधातकीपुष्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सत-
च्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । दाडिमकरमर्दक-
भव्याम्रातककोलवदरसक्षौद्रयुक्तं गण्डूपम् । अनेन
जिह्वानिलैखनकवलगण्डूपा व्याख्याताः । अञ्जनप्रयुक्ते-
ऽभूपदेहदाहारागवेदना दृष्टिभिन्नमा भवन्त्यान्धं च । तत्र
सर्पिष्पानं योज्यम् । शूतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीर्मा-
वयेत् । ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विषकवं नेत्रतर्पणं कपित्थमेप-
शृङ्गीभल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्वासेन चाञ्जनं वृहतीशिरी-
षवीजप्रपौण्डरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् ।

तत्र स्रोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनं नस्यधूमप्रयुक्ते शिरो-
रुक्फालावः खेभ्यो रुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च । तत्रा-
तिविप्राश्वेताकाकमाचीमदयन्तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पि-
र्नस्ये पाने च विदध्यात् । मदयन्तिका मल्लिका ।
अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि । तत्र
शीताम्बुपरिपित्तस्य चन्दनतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाभृता-
सोमवल्लीश्वेतापन्नकालीयकैरनुलेपनम् । वेणुपात्रिका वा-
ष्पिका । एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानम् । गि-
रिकर्णिकाश्वेतामूलप्रियङ्गुसारिवामधुकसर्पसुगन्धामृगैर्वास्-
मूलानि शेलुकाक्वाथपिष्टानि प्रलेपः । अनेनोद्धतनो-
द्धर्पणपरिपेकानुलेपनभूषणयानशय्यास्तरणास्त्रैकवचरथपा-
दुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः । विशेषतस्त्वाभरणकृते
विकारेऽश्वगन्धापामार्गाकिण्णहारिदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्त-
संयुक्तैः प्रदेहः । पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगन्धा-
कल्को मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपाकानां
पक्वजाम्बवप्रकाशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटलाकसेरु-
करोध्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धास्वदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः
सर्वगात्रप्रदेहः । अनेन चामरव्यजने व्याख्याते । शिरो-
ऽभ्यङ्गप्रयुक्ते वेदनाग्रन्थिजन्मकेशचयनं च । तत्र श्यामा-
पालिंदी तन्दुलीयकचूर्णवृत्क्षिपित्तैः सुभावितकृष्णमृत्प्र-
लेपः । गोमयमालतीमूषिकपर्णाकल्कोऽन्यतमरसो वाऽगार-
भूमो वा श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयैरजा-
क्षीरालोडितैः परिपेकः । अनेन शिरःस्नानस्तनपनोदक-
कङ्कतकनगुष्णीया व्याख्याताः । कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफ-
शूलपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्र-
युक्तः कर्णपूरणम् । सोमवल्कलरसो वा सुशीतः । सुखा-
लेपप्रयुक्ते सुखस्य श्यावता पन्नकण्टकाश्च भवन्त्यभ्यङ्ग-
जाश्च विकाराः । तत्र मधुकप्रयस्यायन्धुजीवफञ्जीपुनर्नव-
चन्दनैः सद्युतैर्लेपो मधुसर्पिषः पानं च । सविषपुष्पा-
घ्राणाच्छिरोनासाव्यथा साश्रुनेत्रता गन्धाज्ञानं च । तत्रान-
न्तरोक्तो विधिर्वाष्पोदितश्चेति भवति चात्र सापिधान-
घटीमूलफलकस्थापितौषधम् । प्रागुदीच्योर्दिशोगुप्तं भैष-
ज्यागारमिष्यते ॥ घटादीनि मृत्तृणकाष्ठमयानि । उच्चैः
प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत् ॥ महानसं सुसमृद्धं
विधासजनसेवितम् ॥ सद्भाःस्थाधिष्ठितद्वारं कक्षावत्स-
वितानकम् ॥ सुधीतदृढकुम्भादिपरिशुद्धजलेऽन्धनम् ।
स्वकमेकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमादिनः ॥ क्लृप्तकेश-
नखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसङ्गताः । तेषामधिपतिर्विप्रः

भुम्भः कुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशा-
 नुगः । (संविभक्त उदासीनः) सर्वेऽपि भूभृद्वासनाः शस्ताः
 समानगीहृशाः ॥ मिथोविग्रहसंघात-रहिता भूभृते हिताः ।
 तान्वैद्यो गुणवानिको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्देहो-
 पकरणसंरक्षणसमुद्यतः । अथाभ्यमित्रं व्रजतो
 जिगीषोर्वैद्यः सुसज्जोपधशस्त्रयन्त्रः । तुंगध्वजाख्यातनि-
 वासभूमिर्भुङ्गागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥ पन्थानमुदकच्छायां
 भक्तं यवसमिन्धनम् । दूपयन्त्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छो-
 धयेत् च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् ।
 भूवारितृणकाष्ठशमयान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विप्रेणोपहता
 गृभिः क्वचिद्दग्धेव लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृ-
 तकीटसरीसृपाः । विशीर्यन्ते श्वरनखा दाहकण्डू-
 मज्जान्निताः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरो मोहः शिरोदुःखं
 च जायते । तत्र सौभाग्यनान्मूढं बलीसोममुचीर-
 कम् ॥ मातुलुङ्गरसं हिंगु पाययेद्दधिसात्रया । बली
 प्रियङ्गुः । भूत्राण्यजाधिहस्तिभ्यो मांसानि रुधिराणि
 च ॥ सर्वगन्धैः समाधेय्य पंचतपके च निक्षिपेत् ।
 शंकराजीं मुनेदाग्ध्यां सरलं गन्धभाकुलीम् ॥ वारुणीं
 मानसाणां च मोक्षयेत्तेन तां भुवम् । मुनन्दाग्ध्यां
 मोक्षेत्तानां वारुणीं पञ्चारिणीम् ॥ सविषं विसरं तोयं
 कयोष्णं राजिभिश्चतम् । फेनितं गुदंविच्छिन्नं स्वर्गनति-
 नान्दितम् ॥ मृताकुलितमस्त्रं च स्पर्शात्तच्छोफकण्डुमत् ।
 ओदनः साधितस्तौन भुक्तमात्रो विदधते ॥ विदग्धः
 पच्यते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो नील-
 पीतकर्तुर्लोहितम् ॥ तत्र शिष्टत्रादिमगदं भूमिदोषो-
 दितं पित् । अजश्रुणीं विशालाग्ध्यां विपन्नोत्तमार-
 णीम् ॥ फणिलज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म गालयेत् ।
 बहुशो गालितं तत्र पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कयित्वा
 प्रतीवापं सरलं रजनीद्वयम् । एतामुदीच्यं मञ्जिष्ठां
 मुनन्दां वाकुलीमपि । पाल्यन्ते विन्दवस्तस्माच्च
 तन्निविधीमधेत् । पाटलापारिभद्राश्वकर्णदयामाकशियुकान् ॥
 कलशान्तर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविप्रेऽम्भासि । शीते धर्मो
 द्विमश्रोष्णो मारुतो विपसंयुतः ॥ अममूर्च्छादिकारी च
 शिष्टत्रादिस्तत्र चेष्यते । देवदारुनतानंता मधुकाञ्जनगै-
 रिकम् ॥ वज्रकन्दं लतां रोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 वृक्षाग्रेषु पताकामु दूप्येषु मुमहस्तु च ॥ सर्वतश्चूर्ण-
 संपर्कान्निर्विषा जायतेऽनिलः । विकृता भवति च्छाया
 पादेषु विपदूषिते ॥ निर्गन्धामतिगंधं वा तत्पुष्पं हृच्छिरो-
 रजम् । पुष्पात्फलपलाशादिकण्डूपाकातिसारकृत् ॥ भूमि-

मुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते । न च कन्यामविदितां
 संस्पृशेदपरीक्षिताम् ॥ विविधान् कुर्वते योगान् कुशलाः
 खलु मानवाः । आजन्मविषसंभोगात्कन्या विषमयी
 कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणम् ।
 तद्भस्तेकेशसंस्पृशन्म्लायते पुष्पपल्लवैः ॥ शय्यायां मत्कु-
 णैर्वस्त्रैर्यूकाभिः खानवारिणि । जन्तुमिर्द्रियते ज्ञात्वा
 तामेवं दूरतस्थजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिपजा नान-
 वेक्षितम् । नाप्राशितं च सूदायैः किंचिदाहारयेन्मृपः ॥
 धन्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पाप्मरक्षोविपापहम् । परं चक्षुष्य-
 मायुष्यं शत्रुघ्नं वक्ष्यतेऽञ्जनम् ॥ अथ शुद्धपक्षे पुण्येऽहनि
 पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्—
 प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपागते भगवत्यो-
 षधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतःसमुत्थं स्निग्धं सप्रभं
 गन्धवर्णच्छेदैर्नीलोत्पलभमञ्जनमाहरेत् । तस्याष्टौ भागाः ।
 कनकरजतोदुम्बराणामकैकौभागस्तत्सर्वं मूपायां प्रक्षिप्य
 बलिमङ्गलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय खदिरकारधवस्यन्दनान्य-
 तमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत् । ततश्चार्यावलोकितेश्वर-
 मार्यतरां, ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रादित्यसोमवरुणवैश्वानरवायु-
 विष्णुजनकभारद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्यास्कंधच्यवन-
 वैनतेयानन्यांश्च, यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजास्व-
 स्तिकसंयावानिस्तुपयवसंस्कृतगुडवृत्तमिश्रपायसैरर्चयित्वा
 वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो, महतीभिर्दक्षिणाभिः पूज-
 यित्वा तस्मिन्नग्नी तदाञ्जनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक्पृथ-
 गभिषेचयेद्गोशुक्रसमूत्रवृत्तदधिश्रीद्रवसामज्जातैलमद्यसर्व-
 गन्धामृशार्करोदकेक्षुरसेषु तथा हरीतक्यामलकबिभीतक-
 काश्मर्यमूढीकाशृङ्गाटकसेरुकोत्पलनलिनसौगन्धिकमृणा-
 लिकावधेषु तथा लवकपिञ्जलैणशशहरिणकुलीरसेषु
 तथा मधुकचन्दनकालानुसार्यनलदपद्मकोशारमञ्जिष्ठा ।
 नतागैरिककुङ्कुमोदकेषु । कालानुसार्यं शैलेयम् ।
 ततः शुक्ले वाससि बद्ध्वा द्वादशरात्रमान्तरिक्षेऽम्भासि
 वासयेत् । ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमु-
 क्ताप्रवालकालानुसार्यप्रतीवापं पुनरपि बलिमंगलपूर्वक-
 महद्वाससी कन्यया दृषदि पेययित्वा सुवर्णराजतताम्रशं-
 खशैलद्विरदरदनगवलयैर्दूर्यस्फटिकमेघशृंग्यसनसारान्यतम-
 घटिलायामञ्जनिकायां निधापयेत् । गवलं माहिषं शृङ्गम् ।
 अथ पुरनपि पूर्ववत्कृतस्वस्थयनं सावित्र्येण कर्मणा-
 ऽथर्वविद्विजन्मा विधिवत् तदभिसंस्कुर्यात् । ततो गजस्क-
 न्धमारोष्य पाण्डुरच्छत्रामरवालय्यजनेरनुगतं तथा शंख-
 दुन्दुभिरवनैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च वेदवाद्भिर्मैः पुण्याहधेषैः

कृतपुष्पोपहारं वैद्यग्रहाज्ञायकग्रहमनुप्रवेशयेत् । अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वाधिषु सिद्धेनाञ्जनेन यथोक्तानामेवाञ्जनभाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोत्राह्वणपूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारिणीमिमां विद्यामधीयानः पूर्वमक्षि दक्षिणमञ्जयेत् । नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते, असम्भ्यक्संबुद्धाय तद्यथा-चक्षुः-प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा ततःपरं तामेव धारणामनुसंस्मरन् सायंप्रातः प्रत्यहमेतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमञ्जनमश्लिभ्यामिन्द्रस्य वृत्रवधाम्युन्नतस्य प्राक्प्रकल्पितम् । तस्मादेतद्राज्ञं राजमात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छाल्मलमवगाहमानानां प्रसन्नमानो भिषक् प्रकल्पयेदिति, भवन्ति चात्र । “ अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिवृताः शिवाः । यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वञ्चनम् ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटलावापिकोपणाः । श्रीपणाशिलकायुक्तो निःक्वाथः प्रोक्षणं परम् ॥ आढकी सौराष्ट्री । सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥ यवसेन्धनपानीयवक्षशस्यासनौदनम् । कवचाभरणच्छत्राखिलव्यजनवेष्टम् च । शेलुपाटल्यातिविषाशिभुगोपापुनर्नवम् ॥ समंगाद्यक्षमूलत्वक्कपित्थं वृषशोणितम् । सहदंतशटं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनम् ॥ शोणितं कुङ्कुमम् । लाक्षा-प्रियङ्गुमञ्जिष्ठासमंगालहरेणुकाः । सयष्टबाह्वा मधुयुता यधुपित्तेन कल्पिताः ॥ निखनेद्रोविषाणस्थाः सप्तत्रयं महीतले । ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् । बभ्रुर्नकुलः । मनोह्वालशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपाः ॥ कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकलिकाः । शुनो गोः कपिलायाश्च सौभ्याख्योऽयं च रोगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणिरत्र च पूर्ववत् । मूषिकाजरुहा चापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥ हरेणुमासा मञ्जिष्ठा रजनी मधुकं मधु । अक्षत्वकसुरसं लाक्षाश्रपित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरोभिश्च लेपितैः । श्रुत्वा दृष्ट्वा तमाप्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥ व्युषणं पञ्चलवणं मंजिष्ठारजनीद्वयम् । सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विडंगानीन्द्रवारुणीम् ॥ मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् । तस्मादुष्णाभ्युना मात्रां प्राग्भक्तां योजयेत्तथा ॥ विषं सुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत् । जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रबालकैः ॥ सवेत्लाक्षरपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य च । धूपो वासग्रहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ न तत्र कीटाः सविषा नोन्दुरा न सरीसृपाः ।

न कृत्याः कर्मणाश्च धूपोऽयं यत्र दह्यते । शिल्पि-
बलाकास्थिसर्षपाश्र्वदनं घृतम् । धूपो विषघ्नः शयनवसना-
सनगेहगः ॥ विशालाव्योषमंजिष्ठाश्रीलवणपञ्चकम्
द्विनिशापत्रवेलेलैला त्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकम् ॥ पूर्वांस्त-
व्युषणादिं च खानीयेऽम्भसि योजयेत् । काथोऽथवाक्क-
कुसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो युक्तैः कामा-
तानाकुलीयवैः । कल्को वा चन्दनक्षीरिपलाशद्रुमवलकलैः ।
मूर्खैलवालसुरसानाकुलीतंदुलीयकैः । काथः सर्वोदकार्थ-
काकमाचीयुतैर्हितः ॥ रोचनापत्रनेपालीं कुंकुमैरितलव-
वहन् । विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः ॥ चूर्ण-
हैरिद्रामञ्जिष्ठाकिण्ठीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्विषताभेदि-
गात्रमित्याह गौतमः ॥ नश्यपानाञ्जनालेपैर्युञ्ज्यात्संजी-
वनादिकान् । अगदान् विषजग्धस्य तीक्ष्णानि वमनादि-
च ॥ अगदान् विषतन्त्रोक्तान् । पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्कर-
क्षुरसैः सह । विरेचनं शिरामोक्षं प्राप्तं विषावणं यदि ।
दृढयावरणं कार्यं प्रागेवामित्रमध्यगः । पिबेद्घृतमजेय-
ख्यममृतं चाथ भुक्तवान् ॥ अजेयामृते विषतन्त्रे । सर्पि-
क्षौद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतलं जलम् ॥ अन्ततः पूर्वाभावे-
अतएव पूर्वेषु पूर्वाभावे परामिति लभ्यतेसितामधुकपालिन्द्र-
कल्कवन्मांसमिष्यते ॥ गोधाहरिणवभ्रूणां सकणाशुठिसा-
र्षपम् । सनागरं सातिविषं शिल्पिनः ससितोपलम् ॥
सुशीताः सघृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः । इत्य-
विषगरादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरम् । स्यात्तदुच्छेद उच्छेदः
प्रजानां सर्वकर्मणाम् ॥ आज्ञार्थैर्यक्षमात्यागान्मानुपत्वे-
ऽप्यमानुषाः । यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादारार्थोऽसावतीन्द्र-
द्यैः ॥ यत्र साक्षान् नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशोद्दि-
पक् । न संमतोऽप्यनुचितं थानस्थानासनं भजेत् ॥
उचितं पुरतो राजस्तिष्ठेद्वाक्यं च नाक्षिपेत् । अहीनकात्वं
राजार्थं स्वार्थप्रियहितैः सह ॥ देशे काले परार्थं च वदे-
द्धर्मार्थसहितम् । नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्वि साह-
सम् ॥ नाचरेदाहातेनैनं मूलोच्छेदकरं हि तत् । अनुकृत्वं
हितं वाच्यमहिताद्धारयेन्मिथः ॥ उदारैः सान्त्वयन्वाक्यै-
र्दोषश्चेत्तदुपेक्षया । तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्दर्जयेद्द्वेष्यस्त-
कथाम् ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि तु भाववित् ।
अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि याल्याशु विपरीतताम् ॥ निवेद्य
राज्ञः कुर्वीत कार्याणि सुलघून्पि । न पाथान् चिरं
तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं लाभेऽनु-
द्धतमानसः । मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वन्द्ववादि-
नम् ॥ वक्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् । दत्तं

यत्तु नृपेणैव तद्वार्यं तुष्टिबुद्धये ॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्र-
भोरेवानुवृत्तितः । उच्चमानेऽवलम्ब्ये परममणि मूकताम् ॥
स्वमर्मणि तु बाधिर्यं धैर्यमाधुर्यसौष्टवम् ॥ अत्यायासेन
नात्मानं कुर्यादति समुच्छ्रितम् ॥ पातो यथा हि दुःखाय
नोद्घायः सुखकृत्तथा । आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडाशस्त्राहि-
पावकैः ॥ कौशलेनातिमहता विनीतैः सा निरुद्धयते ।
प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपते ॥ यथोपयुञ्जीत
चिरं तथा स्यादप्रमादवान् । विदध्यात्परितः शय्यां रक्षा-
मन्त्राभिरक्षिताम् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकां भूमिमश्रुतैरन्वितां
शुचिम् । रक्षाशक्तिं तयोच्छीर्षे सयवाङ्कुरयावकाम् ॥
सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवम् । उपहारं च संध्यायां
भुक्त्वा चान्ते निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं
शुचिनाशुचेः । आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकामर्णपाप्माजित् ॥
संक्षेप एष विषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुन-
रुत्तरेषु । आलोच्य सम्यगालिलं मतिपूर्वकारि युञ्जीत तत्प-
रिकलत्रय विकाराचिह्नम् ॥ इति विषगररक्षो रक्षणाद्योप-
देशं भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाप्रमत्तः । निजपररिपु-
बृन्दैरप्रधृष्यो महात्मा स जनयति जनानां क्षेमयोगौ चिरा-
य ॥ ” इति ॥ १२ ॥

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।

सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् १३ ॥

स०--विषभुक्ताय पुंस ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात् । किंभू-
तम् । हृदिशोधनं हृदयं शोधयेदित्यर्थः । विषभुक्ताये-
त्याहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । काल इत्युपलक्षणम् ।
देशसात्म्याग्न्यादीन्व्यपेक्षेतेत्यर्थः । शुद्धे हृदि स्वलिंगे
ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य शाणं कर्षचतुर्थांशं
दापयेत् ॥ १३ ॥

प०--विषभुक्ताय पुंसे ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले
सूक्ष्ममतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात् ।
किंभूतं तन् हृदिशोधनं हृदयं शोधयेदित्यर्थः ।
विषभुक्तायेत्याहिताग्न्यादित्वात् परो निपातः । काल
इत्युपलक्षणम् । देशसात्म्याग्न्यादीन् व्यपेक्षेतेत्यर्थः ।
शुद्धे हृदि स्वलिङ्गे ज्ञाते ततोऽनन्तरं हेमचूर्णस्य
शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ॥ १३ ॥

हे०--कृतपूर्वांकोपचारस्य विस्तरानुवृत्तित्वात्
माह--शुद्धायति । पुनरपि कृतवत्सर्वत्र उक्तं । अत्र
आपधकाले संसजनक्रमानंतरंगमत्तयः । अत्रापि
हृदयस्थितविपनिहरणं ताम्रचूर्णं यथावत् । तत्र
शुद्धे हृदि हृदयशुद्धौ नत्यां शाणं कर्षचतुर्थांशं दापयेत् ॥

हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमे-

न सज्जते हेमपांगं पद्मपत्रेऽम्बुवर्द्धपम् ।

जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्यपि विधिः स्मृतः १४

स०--हेम पिबतीति हेमपस्तस्याग्ने विषं न सज्जते-

कथम् । पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य विस्तीर्ण-
मायुर्जायते । एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो विष उक्तः ।
सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ १४ ॥

प०--हेमि दत्ते सति यो गुणः स्यात्तमे-

वाह--हेम पिबतीति हेमपस्तस्याग्ने विषं न सज्ज-
ते । कथम् पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमस्य विस्तीर्ण-
मायुर्जायते एष विधिर्गरेऽपि स्मृतो यो विष उक्तः ।
सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ १४ ॥

हे०--सुवर्णप्रयोगफलमाह--हेम पिबतीति हेमपस्तस्याग्ने
विषं न सज्जते संगं न गच्छति विपुलं चायुर्जायते । नज्जत
इति पाठे संगार्थकपञ्जरात्मनेपदस्य चिन्त्यम् । विपुल-
विधिं गरे इति दिशति--गरं--कृत्रिमं विषं । रीति-
योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ” इति गरे विपुलविधेः प्राप्तादिति-
देशः ॥ १४ ॥

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विपगरोपमम् ॥१५॥

स०--विरुद्धं चाहारं विपगरोपमं विद्यात् । विप-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः । तथा
चोक्तं संग्रहे । विस्फोटगुल्ममदविप्रधिमन्त्रयधमन्त्रे-
जोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं
मस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विपवच्च मृत्युर्भाति १५ ॥

प०--विरुद्धं चाहारं गरविषोपमं विद्यात् । विप-
गरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः ।
तथाचोक्तं संग्रहे--“विस्फोटगुल्ममदविप्रधिमन्त्रयधमन्त्रे-
जोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं
उवरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विपवच्च
मृत्युम् ॥ १५ ॥

हे०—अथ विरोधादन्नपानरक्षाविरुद्धान्नस्य दोषहेतुत्व-
माह—विरुद्धं संयोगादि विरोधवन्तं कस्यचिद्विरुद्धाहारस्य
विषवत्सद्यो नाशनत्वात्कस्यचिद्विरुद्धकालांतरनाशनत्वाद्द्रो-
गजनकत्वाच्चोपमानद्वयमुक्तम्, उक्तं च संग्रहे—विस्फोट-
गुल्ममदविद्रधिशोफयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियतेजना-
शान् । कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमन्वपिप्तमष्टौ गदांश्च महतो
विषवच्च मृत्युः।” इति । विरोधश्च सप्तधा—संयोगसंस्का-
रमात्रादेशकालावस्थास्वभावभेदात् । संयोगस्त्रिधा—बलव-
द्गुणानां साम्याद्विषम्यात्साम्यवैषम्याभ्यां च । एवं नव
भेदाः। ते च सोदाहरणाः संग्रहे दर्शिताः । बलिनां मिथो
गुणानां विषमतया, समतयाप्युभयथापि संस्कारादिवशा-
दपि भवति निसर्गादपि विरोधः । “ क्षीरं कुलत्थैः पन-
सेन मत्स्यैस्तप्तं दधिक्षीद्रघृते समांशे । वाम्भूषरे रात्रिपु
सक्तवश्च तोयान्तरस्ते यवकास्तथा च । ” इति । ते च
वक्ष्यमाणेषु स्वबुद्ध्या विवेचनीयाः ॥ १५ ॥

तदेव विरुद्धभोजनमाह—

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥

विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः

स०—आमिषं मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिश-
याख्यं माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते । आनूपे-
ष्वपि मध्ये विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरु-
ध्यन्ते । यतो मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाक्त्वान्महा-
मिष्यंदिनी । शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे । मत्स्ये-
ष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः । स
पुनः शकलीरो लोहिताक्षः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो
भूमौ चरति । सोऽत्यभिष्यन्दितमत्वात्सुतरां विरुद्धः ।
एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी यथोक्तान् विस्फोटा-
दीन् करोति । कालान्तरेण च चिकित्सां विना प्राणा-
नपि हरति । कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी ।
यथोपोदकाऽतिसारायेति ॥ १६ ॥

प०—तदेव विरुद्धभोजनमाह—आमिषं
मांसमानूपं महामृगवारिचरवारिशयाख्यं माषादि-
भिः सप्तभिः सह विरुध्यते आनूपेष्वपि मध्ये
विशेषादतिशयेन पयसा सह मत्स्या विरुध्यन्ते।यतो
मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाक्त्वान्महामिष्यान्दिनी

शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे मत्स्येष्वपि चिली-
चिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः । स
पुनः सकुलीरो लोहिताख्यः सर्वतो लोहितराजिः
प्रायो, भूमौ चरति सोऽत्यभिष्यन्दितमत्वात्सु-
तरां विरुद्धः । एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी
यथोक्तान् विस्फोटादीन् करोति । कालान्तरेण च
चिकित्सां विना प्राणानपि हरति । कश्चिच्च विरु-
द्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी । यथा उपोदिका-
तिसारायेति ॥ १६ ॥

हे०—तथानूपस्य माषादिभिर्विरोधमाह—विरुद्धकम-
ङ्कुरितं धान्यं, माषादिष्वेकेनापि विरोधो ज्ञेयः । यदाह
खारणादिः—“ गुडमाषतिलक्षीरविरुद्धाविसमूलकैः ।
ग्राम्यान्पौदमांसानामेकेनापि विरुध्यते ॥” इति । विरो-
धश्चैकध्यमभ्यवहारे न तु क्रमेण । यथाह सुश्रुतः—ग्राम्या-
नूपौदकपिंशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकविषविरुद्ध-
कैश्च नैकध्यमद्यादिति । उक्तेष्वपि मत्स्यपयसोर्विशेषादि-
रोधः, ततोऽपि पयश्चिलीचिमयोः ॥ १६ ॥

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥१७॥

स०—अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् । सर्व-
ग्रहणं द्रवाद्रवग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि । अद्रवं
चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रवसमानजा-
तीयत्वात्कांजिकाद्यैव द्रवद्रव्यं विरुध्यते न चुक्रिका-
दिकमपि । ननु तृतीययैव सहाथो लब्ध एव । यथा ।
वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र । ततः किं सहशब्देन ।
सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु नियमार्थम् । सहैकध्यम-
म्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् । यदा त्वम्लेन गोरसादिना
क्षीरशाकसंज्ञव्यंजनकरणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य
द्रव्यांतरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना
घृतं पच्यते तत्राऽप्यविरोध एव । द्रव्यांतरत्वात् ।
पूर्वस्याऽपि सहशब्दस्यैवंप्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह-
मिति । अपि च । क्षीरे मुक्त उत्तरे कालेऽप्यम्लं न
भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा
चोक्तं संग्रहे । सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा
विरुद्धमिति । फलं तथेति । फलमक्षौडादि च पयसा
सह विरुद्धम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न संबन्धनीयो यतो
न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम् । अपि तु

किञ्चिदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवाऽपठत् । तथा
आम्रात्रातकलकुचकरमर्दमोचदंतशठबदरकोशाश्रमव्य-
जांबवकपित्थित्तिडीकपालेवताक्षोडपनसनालिकेरदा--
डिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्यानीति । तस्मान्न
सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं किंतु मुन्यु-
क्तमेव ॥ १७ ॥

प०--अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम् ।
सर्वग्रहणं द्रवाद्रवग्रहणार्थम् । द्रवं कांजिकादि ।
अम्लं चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रव-
समानजातीयत्वात् कांजिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्येत
न चुक्रिकादिकमपि । ननु तृतीययैव सहार्थो
लब्ध एव । यथा वाराहं श्वाविधा नाद्यादित्यत्र ।
ततः किं सहशब्देन सत्यमेतत् । सहग्रहणं तु निय-
मार्थम् । सहैकध्यमम्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम् ।
यदा त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसंज्ञव्यञ्जनक-
रणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यान्तरत्वापत्ते-
र्विरोधो नास्ति । तथा दधिक्षीरादिना घृतं पच्यते
तत्राप्यविरोध एव, द्रव्यान्तरत्वात् । पूर्वकस्यापि
सहशब्दस्यैवंप्रायमेष प्रयोजनमभ्यूह्यमिति । अपि
च । क्षीरे भुक्ते उत्तरे कालेऽप्यम्लं न भोज्यमिति
प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा चोक्तं संग्रहे-
सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा विरुद्ध-
मिति । फलं तथेति । फलमक्षोडादि च पयसा सह
विरुद्धम् । सर्वशब्दः सर्वत्र न सवन्धनीयो यतो
न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धमपि तु
किञ्चिदेव । तथा च मुनिः परिसंख्ययैवापठत् ।
तथा-आम्रात्रातकलकुचकरमर्दमोचदन्तशठबदरको-
शाश्रमव्यजांबवकपित्थित्तिडीकपालेवताक्षोडप-
नसनालिकेरदाडिमामलकान्येवंप्रकाराणि चान्या-
नीति । तस्मान्न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धं
किन्तु मुन्युक्तमेव ॥ १७ ॥

हे०--अम्लादिभिः पयसो विरोधमाह--सर्वमम्लं द्रव-
मद्रवं च पयसा सह विरुद्धं, सहभावोऽत्र पयसा
उत्तरमपि सेवितेनाम्लेन ज्ञेयः । उक्तं हि संग्रहे सर्वं चा-
म्लं पयसैकध्यं तत उत्तरं वा विरुद्धम् । तथा सर्वं फलम-
म्लमनम्लं च ॥ १७ ॥

तद्वत्कुलत्थवरककङ्गुवल्लमकुष्ठकाः ॥ १८ ॥

स०--तद्वदिति । फलवत् कुलिस्थादयः पयसा सह
विरुद्धाः । वरको व्रीहिभेदः । वरकोद्वालकेति प्रागुक्तेः ।
वल्लमकुष्ठकौ शिंबीधान्यविशेषौ । उपलक्षणं चेदम् ।
माषनिष्पावावपि हि विरुद्धौ पयसा सहेति संग्रहे
कथितम् ॥ १८ ॥

प०--तद्वदिति । फलवत्कुलत्थादयः पयसा
सह विरुद्धाः । वरको--व्रीहिभेदः । वरकोद्वाल-
केति प्रागुक्तेः । वल्लमकुष्ठकौ--शिम्विधान्यविशेषौ ।
उपलक्षणं चेदम् । “ माषनिष्पावावपि हि विरु-
द्धौ पयसा सह । ” इति संग्रहे कथितम् ॥ १८ ॥

हे०--तद्वत्कुलत्थादयः वरको व्रीहिभेदः, कङ्गुः
प्रियंगुः, वल्लः निष्पावः, मकुष्ठः कलायभेदः । सुश्रुत-
श्राह-वल्लीफलच्छत्राकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्या
कदधितैलानूपीदकविरोधिभुक्षशाकाजाविकमांसमद्यजा--
म्यवाचिलीचिमगोधामत्स्यवराहमापाश्च नैकध्यमश्रीयात्
पयसोऽन्ते वेति ॥ १८ ॥

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ १९ ॥

स०--भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
मुक्त्वा पयस्यजेन्न पुनः शाकम् मुक्त्वा । मूलकादि-
क्षिग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं मुक्त्वा क्षीरं न त्यजेत् ।
एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम् ।
मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाऽभविष्यत् ततो
हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तंत्रकृन्नावक्ष्यत् ।
तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् । लशुनेन सह क्षीरस्य
प्रयोगो य उक्तः साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःप-
लमिति स न विरुद्धः । अभ्यादिसंपर्काद् द्रव्यांत-
रत्वोत्पत्तेः ॥ १९ ॥

प०--भक्षयित्वेति । हरितकं मूलकं कुठेरादि
मुक्त्वा पयस्यजेन्न पुनः शाकम् । मूलकादिपय-
स्यजेत् । सिग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं मुक्त्वा
क्षीरं न त्यजेत् । एतस्मादेव च ज्ञापकान्मूलकादी-
नामुभयरूपत्वं वेद्यम् । हरितकत्वं, शाकत्वं च ।
तथा मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाभविष्यत्
ततो हरितकं मूलकादि भक्षयित्वेति तन्त्रकृन्नाव-
क्ष्यत् । तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं च ज्ञेयम् ।
लशुनेन सह क्षीरस्य प्रयोग उक्तः--“साधयेच्छुद्धः

प०-मध्वादीनि समाशानि तुल्यप्रमाणानि मिथो विरुध्यन्ते । कथम् । द्वे वा त्रीणि चैकत्र वा सर्वाणि । यथा-मधुसर्पिपी, मधुवसे, माक्षिकतैले, माक्षिकोदके । त्रीणि त्रीणि यथा-मधुसर्पिर्वसेत्येवमादि । ननु यद्येवंविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे कुडवं च पृथग्भूतान् । तैलात् सपिप्पलीचूर्णवत् सिद्धशीते च माक्षिकादिति तैलघृतमधूनां तुल्यांशानां प्रयोगक्रमः । केवलानां मध्वादीनां समाशानामुपयोगो दिवसादविरोध एव न तु द्रव्यान्तरसंयोगेन । तेषां संयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पत्तिर्दृष्टा । तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यान्तरे संयोगादिवशादविरोध एव ॥ २४ ॥

हे०-मध्वादीनां मिथः संयुक्तानां विरोधमाह-द्विशस्त्रिंश इत्युपलक्षणम्, तेन चतुष्पञ्चशोऽपि ज्ञेयः । उक्तं ह्यन्यत्र मधुसर्पिर्वसातैलापीनानां भावविरुद्धानां द्वित्रिचतुष्पञ्चमिलितानां षड्विंशतिविरुद्धप्रकारा भवन्तीति ॥ २४ ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः । मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् । मन्थानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ २५ ॥

स०-भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतोऽनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकं पुष्करबीजं चैकध्वं विरुध्यते । तथा मधु मार्द्विकं मैरेयं खर्जूरसवं शार्करं शर्करया कृतं मद्यमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनुपानं यस्य स एवम् । क्षैरेय इति क्षीराड्ढब् । हारिद्रः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पिच्छत्रानुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः ॥ २५ ॥

प०-भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानेन विरुध्यते । तृतीयार्थे तसिः । अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः । मधु माक्षिकम्, पुष्करबीजं चैकध्वं विरुध्यते । तथा मधु माक्षिकं मैरेयम्, खर्जूरासवम्, शार्करं शर्करया कृतं मद्यमेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते । क्षैरेयः पायसो मन्थानुपानो विरुद्धः । मन्थोऽनुपानं च यस्य स एवम् । क्षैरेय इति “क्षीराड्ढब्” ।

हारिद्रः कुप्रसवः शाकविशेषः सार्पिच्छत्रानुकारी पीताभासः कटुतैलवान् सर्षपतैलभृष्टो विरुद्धः २५ ॥

हे०-मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानाद्विरोधमाह-भिन्नांशे इति । अपिशब्दात्समांशे च । मधुपुष्करबीजयोर्विरोधमाह-मधु-माक्षिकम्, पुष्करबीजं-पद्मबीजम् मध्वादीनां विरोधमाह-मधु माक्षिकं मार्द्विकमित्यरुणदत्तः । मैरेयो धान्यासव इति चन्द्रनन्दनः । खर्जूरासव इत्यरुणदत्तः इन्दुश्च । मैरेयो धातुकीपुष्पगुडधान्यक्षसहितमिति माधवकारः । “ आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने । सन्धानं तद्विज्ञानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् ॥ ” इति । जेज्जटो, ब्रह्मदेवश्च । पैष्टी-गुडासवमधुभिः, पैष्टी मध्वासवगुडैर्वा त्रियोनिर्मैरेय इति डल्लणः । सर्वमेतत्प्रमाणं सर्वेषामामत्वाच्छक्यमानस्यापि विरोधस्य परिहरणीयत्वाच्च । शार्करं शर्कराकृतं मद्यम् । अत्र चकारमनुवर्यं पञ्चोत्तरिकाशाकमनुक्तमपि समुच्चयम्, चतुर्णां योगस्य विरुद्धत्वात् । चरकोऽप्याह-पञ्चोत्तरिकाशाकम्, शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं वातं चातिप्रकोपयतीति । संग्रहेऽप्येवमेवोक्तम् । पञ्चोत्तरिकाशाकम्-कुसुम्भशाकम् । क्षैरेयस्य मन्थानुपानाद्विरोधमाह-द्रवालोडिताः सक्तवो-मन्थः, क्षैरेयः पायसः । हरिद्राकटुतैलयोर्विरोधमाह-हारिद्रः पीतवर्णच्छत्रविशेषः कन्दः, कटुतैलवान्सर्षपतैलभृष्टः ॥ २५ ॥

उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता २६

स०-उपोदका तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थं तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमित्ययमर्थो जायते ॥ २६ ॥

प०-उपोदका-तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र । अर्थो निमित्तम् । तस्मै इदं तदर्थम्, तदर्थमेव तादर्थ्यम् । तेनातिसारकरणमित्यर्थो जायते ॥ २६ ॥

हे०-उपोदकायास्तिलकल्कसंस्कारेण विरोधमाह-उपोदकेति ॥ २६ ॥

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्यसून् २७ ॥

स०-बलाका पक्षिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुद्धा । कुल्माषैर्नातिस्विन्नमुद्गादिभिश्च सह विरुध्यते ।

येन बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

प०—बलाका पश्चिजातिर्वारुण्या प्रसन्नया युक्ता विरुध्यते । कुलमापैर्नातिस्विन्नमुद्गादिभिश्च सह विरुध्यते । सैव बलाका वराहवसया भृष्टा सद्यस्तत्क्षणादेव । प्राणान् मारयति ॥ २७ ॥

हे०—बलाकाया वारुण्यागालुकुलमापयोगाच्च विरोधमाह—बलाकेति । अर्द्धस्विन्ना मुद्गादयः कुलमापाः । बलाकाया वराहवसया गर्जनाद्बिरोधमाह—भृष्टेति ॥ २७ ॥

तद्गत्तिरिपत्राद्यगोधाळावर्कापजलाः ।
पेरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः २८ ॥

म०—तिरित्यादय एरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरुत्तैलेन विमूर्च्छिता बहुशो भृष्टास्तद्बलाकावत्सद्यो जीवितहन्ताः । पत्राढ्यो मयूरः ॥ २८ ॥

प०—तिरित्यादय एरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेनैरण्डेनैलेन मूर्च्छिता बहुशो भृष्टास्तद्बलाकावत् जीवितहन्ताः । पत्राढ्यो मयूरः ॥ २८ ॥

हे०—तिरित्यादीनां संस्कारविशेषाद्बिरोधमाह—तद्विनि । पत्राढ्यो-मयूरः, कर्पापजला-गौरतिरित्तिरिः । एरण्डेन एरण्डकाष्ठेन, तर्कलेन—एरण्डतैलेन, विमूर्च्छिताः—भृष्टाः, तद्बलाकावत्सद्यो हन्ति ॥ २८ ॥

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥
हारिद्राग्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् २९ ॥

म०—हारीतमांसं पश्चिमविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलके प्रोतमासकं च तत्पाचितं च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हन्ति ॥ २९ ॥

प०—हारीतस्य पश्चिमविशेषस्य मांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितं हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हन्ति ॥ २९ ॥

हे०—हारीतस्य संस्कारविशेषाद्बिरोधमाह—हारीतः—प्रोतपाक्षविशेषः, हारिद्रशूलकं—शुद्धहारिद्राकाष्ठकृतं शूलम्, हारिद्राग्निना—शुद्धहारिद्राकाष्ठेनाग्निना ॥ २९ ॥

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ३० ॥

म०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू, भस्मरेणू ताभ्यां

परिध्वस्तं धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम् । न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुकल्कसिद्धाङ्गः पायसं न समाचरोदिति ॥ ३० ॥

प०—तदेव हारीतमांसं भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू ताभ्यां परिध्वस्तं ताभ्यां धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम्—“न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम् । प्रियंगुः कल्कसिद्धाङ्गः पायसं न समाचरेत्” इति ॥ ३० ॥

हे०—हारीतमांसस्य भस्मादिसंयोगाद्बिरोधमाह—भस्मना, पांशुना वा परिध्वस्तं सद्यो विलुलितम्, मध्वक्तं हारीतमांसं सद्यो जीवितं व्यापादयति ॥ ३० ॥

द्रव्याणामान्त्यात्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धसंग्रहः कर्तुमशक्य इति तत्संग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—

यत्किंचिदोषमुत्केश्य न हरेत्तत्समासतः ।
विरुद्धं शुद्धिरश्रेष्ठा शमो वा तद्विरोधिभिः ३१ ॥

म०—यत्किंचिदन्नपानीषधं वा दोषमुत्केश्य स्वस्थानात्संचल्य न हरेद्बहिर्न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठा । अत्र विरुद्धाहारकृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपेष्ठा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्रेष्ठः । कैः । तेषां वैरोधिककोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

प०—द्रव्यापरीतं तत्प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धः सङ्ग्रहः कर्तुमशक्यः इति तत्संग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह—यत्किंचिदन्नपानीषधं वा दोषमुत्केश्य स्वस्थानात् संचाल्य न हरेत् न निष्कासयेत् तत्समासतः संक्षेपतो विरुद्धम् । शुद्धिरश्रेष्ठा । अत्र विरुद्धाहारे कृते विकारे शुद्धिर्वमनविरेकादिरूपा इष्टा श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः । शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा शमश्रेष्ठः । कैः । तेषां वैरोधिककोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैरौषधैः ॥ ३१ ॥

हे०—अनुक्तविरोधसंग्रहार्थं विरोधसामान्यलक्षणमाह—यत्किंचिद्द्रव्यं दोषमुत्केशयति न तु निर्हरति, तत्सर्वं विरुद्धं

समामनः संक्षेपात् । विस्तरतस्तु संयोगादिभेदैरनन्तः शो-
धनमशुक्लद्वयति परं निर्हरति, शमनमपि न निर्हरति परं
नोक्तदेशयतीति न तयोर्विरुद्धत्वम् । अथ विरुद्धान्नपानजानां
व्यार्थानां प्रतीकारः । तत्र उत्पन्नानां प्रतीकारमाह-शुद्धिर्वि-
भनविरेचनादिका । अत्र विरुद्धान्नजेपु व्याधिषु ये तु शुद्धिं
नार्हन्ति तेषां शमनं प्रतीकार इष्टः । कैस्तद्विरोधिभि-
स्तस्य विरुद्धान्नस्य विरोधिभिः प्रतिपक्षभूतैराहारविहारौ-
पधैः ॥ ३१ ॥

न च शोधनशमनरूप एवोपक्रमोऽत्रेत्याह—
द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्वं शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः ३२

स०—तेरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः
पूर्वं प्रथमं या शरीरस्याऽभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहा-
रकृते विकारे प्रशस्तंति । यथा माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्रेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे पित्त-
श्रेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तं सद्रिकर्तुमशक्तम् । एतदुक्तं
भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दाढ्यं
प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं
नालम् ॥ ३२ ॥

प०—न च शोधनशमनरूप एव क्रम इत्यत्राह-
तेरेव वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः पूर्वं प्रथमं
या शरीरभ्याभिसंस्कृतिः सा च विरुद्धाहारे कृते
विकारे प्रशस्तेति । यथा—माक्षिकहरीतक्यादिना
पित्तश्रेष्महरणौषधेन संततशीलनादभिसंस्कृते देहे
पित्तश्रेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तम् । तद्धि कर्तुमशक्यम् ।
एतदुक्तं भवति । विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण
देहस्तथा दाढ्यं प्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यविकारं
कर्तुं नालम् ॥ ३२ ॥

हे०—अनुत्पन्नानामुत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुप्रतिप्रकारमाह-
तेरेव विरुद्धान्नविरोधिभिरेव पूर्वं विरुद्धान्नसेवनात्प्रागभिसं-
स्कृतिस्तद्रुणभावितत्वं तैर्विरुद्धान्नैरेव शरीरस्याभिसंस्कृति-
रिति व्याख्याने सात्त्विकमल्पं च भोजनमिति वक्ष्यमाणेन
सात्त्विकेन पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।
विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमल्पं च भोजनम्

स०—व्यायामो विद्यते येषामित्यर्शादित्वाद् च ।
वयःस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं क्षाधितुं शीलं येषां

ते बलशालिनः । स्निग्धाः स्निग्धवृष्याहारसात्त्व्याः ।
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगोत्प-
त्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं संबन्धः कार्यः ।
केचिद्व्यायामीति पठन्ति । तथा विरुद्धमल्पं यद्भ्या-
सात्सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथाऽल्पमात्रया च यद्भोजनं
तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम् ॥ ३३ ॥

प०—व्यायामो विद्यते येषाम्, स्निग्धः दीप्तो-
ऽग्निर्येषाम् । वयस्थास्तरुणाः । बलेन शालितुं शीलं
येषां ते बलशालिनः । स्निग्धाः वृष्याहारसात्त्व्याः ।
व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै न रोगो-
त्पत्तये । एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः कार्यः ।
केचिद्व्यायामीति पठन्ति । तथा विरुद्धमल्पं यद्भ्या-
सात्सात्त्व्यं सात्त्विकभूतं तथा अल्पमात्रया च
यद्भोजनं तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति
योज्यम् ॥ ३३ ॥

हे०—व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह—व्यायामिनो-
व्यायामनित्याः, स्निग्धाः—स्नेहभावितशरीराः, वयस्था-
स्तरुणाः, बलशालिनः—सहजबलयुक्ताः । सहात्मना भव-
सात्त्विकम्—आत्मनः सहायभूतमनुकूलं सुखावहमित्यर्थः ।
तच्च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं च । तत्र यद्भ्यासेन
क्रियते तत्कृत्रिमम् । उक्तं च संग्रहे—“अहितान्यपि
चान्येषामभ्यासादुपशेरते ।” इति । अकृत्रिमं द्विविधं-
निरुपाधिकं, सोपाधिकं च । तत्र दोषादिनिरपेक्षं निरु-
पाधिकम् । तदेव सात्त्विकमल्पम् । यदाह चरकः—“उपशेते
यदौचित्याद्दोषसात्त्व्यं तदुच्यते ” इति । दोषादिसापेक्षं
सोपाधिकम् । तत्र दोषादिविपरीतगुणत्वमुपाधिः । यदाह
स्वर्णादिः—“दोषप्रकृतिदेशतुल्याधीनां स्वगुणैः पृथक् ।
विपरीतगुणं सात्त्व्यं तुल्यं वीसात्त्व्यमुच्यते ॥” इति ।
असात्त्व्यं तु यथाकथं सात्त्व्यविपरीतम् । तत्र कृत्रिमं-
चिरपरित्यागेन क्रियते, सोपाधिके दोषादितुल्यगुणत्व-
मुपाधिः । सात्त्व्यासात्त्व्ये एव निरुपाधिके पथ्यापथ्ये
उच्येते । सोपाधिके त्वौषधानौषधे । तत्र विरुद्धभो-
जनस्य निरुपाधिकासात्त्व्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन
वा सात्त्व्यत्वे सति न पीडाकरत्वम् । निरुपाधिकसो-
पाधिककृत्रिमाणामुत्तरोत्तरं बलवत्त्वात् । किमत्र प्रमाण-

१ अत्र “ भूतम् ” इति खपुस्तके वर्तते ।

२ अत्र “ चासात्त्व्यम् ” इति खपुस्तके ।

मित्तचेत् । “ निरुपाधिकासोपाधिकं बलीयः ” इत्यत्र तावत्संग्रहवचनं प्रमाणं—“ दोषादिवैपरीत्येन हरंते रोगिणां रुजम् । ऐक्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ ” इति । ताभ्यामपि कृत्रिमं बलीय इत्यत्र ऋतुचर्योक्तऋतुसन्धिक्रमः । तत्र हि पूर्वतुचर्याया उत्तरत्र सम्बन्धात्सोपाधिकमसात्म्यत्वम् । पूर्वतुशीलनाच्च कृत्रिमं सात्म्यत्वम् । उत्तरतुचर्यायास्तु तत्सम्बन्धात्सोपाधिकं सात्म्यत्वम् । पूर्वतावशीलनाच्च कृत्रिममसात्म्यत्वम् । तत्र कृत्रिमाभ्यां सोपाधिकयोर्वाधं मत्वा तन्निवृत्त्यर्थमृतुसन्धिक्रम उक्तः । देशकालप्रकृतदोषव्याधिसात्म्यानामुत्तरोत्तरं बलवदुत्तरोत्तरमेवान्तरंगत्वात् । अल्पं हीनमात्रं, नन्वल्पमप्यल्पां पीडां करोत्येव तत्कथं न पीडयेत्, सत्यं करोत्येव । किंत्वसावल्पत्वेनानभिव्यक्तत्वादसद्वदुपचर्यते, अनुदरा कन्येतिवत् । असद्वदुपयुज्यमाने तु तस्मिन्नभिव्यज्यत एव । विरुद्धमपि सात्म्यं न वाध्यते किपुनरविरुद्धम् अतः सात्मीकरणमाह ॥ ३३ ॥

अथ यद्यप्यमपि सात्म्यतां प्राप्तं तत्किं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ३४ ॥

स०—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा यल्लघनपूवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्धि शरीरोचितमपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनाऽपि त्यज्यमाने शरीरवाधा शक्यते वह्निमांद्याद्वा तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

प०—यद्यप्यमपि सात्मीयत्वं प्राप्तं तत्किं त्याज्यं न वा । कथं च त्याज्यं कथं च पथ्यं भोज्यमित्याह—अपथ्यमहितमन्नं पानं वा । यल्लघनपूवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत्पादेन चतुर्थांशेन त्यजेदहितफलत्वात् । तद्धि शरीरोचितमपथ्यत्वादुदकं दोषाय संपद्यते न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनापि त्यज्यमाने शरीरोचितमपथ्यत्वादुदका शक्यते वह्निमांद्याद्वा

तदा पादपादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति वाशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र सात्मीकरणे क्रममाह—अभ्यासात्सात्म्यतां गतं यदपथ्यं तत्पादेन चतुर्थांशेन, पादपादेन वा षोडशांशेन वा त्यजेत् ॥ ३४ ॥

निषेवेत हितं तद्देकद्वित्र्यंतरीकृतम् ॥ ३५ ॥

स०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् । कथमेतद्व्यमप्यपथ्यरूपं त्याज्यं पथ्यं निषेव्यं चेत्याह । एकैत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरंतरीकृतम् । एकद्वित्रिभिरनकालैर्व्यवधानं कृत्वाऽपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यंतरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकालिङ्गत्वम् । अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्भक्तशात्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्वं संपाद्य योज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति । पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽतरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थं सर्वमपथ्यं भोज्यं पंचमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमंतरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा सप्तमाष्टमनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमंतरीकृतम् । ततो दशमेऽन्नकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनापथ्यमेव क्रमः । स्पष्टार्थं च दिक्प्रदर्शयते । तथा यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचिताच्छाल्यादेः पथ्यात्षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्वं संपाद्य भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं सेव्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽतरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयमपास्याऽनुचितात्पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्वं संपाद्य

भोज्यम् । ततश्चतुर्थे पंचमे वाऽन्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकालेऽनुचितात्पथ्यात्पादपादत्रयमुचितादपथ्या—
पादपादाद्ययोदशेति भोज्यम् । ततः सप्त-
ममनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं
कालत्रयेणांतरीकृताः । ततो दशमेऽन्नकाले पथ्याद-
नुचितात्पादपादाश्चत्वारः । अपथ्यपादपादा द्वादशेति
भोज्यम् । तत एकादशे सर्वमपथ्यं भोज्यम् ।
तत एकेनान्नकालेनांतरीकृतम् । एवमन्नका-
लद्वयत्रयांतरितं च तावद्योष्यं यावत्पथ्यस्य षोडश-
पादाः सेव्यतया संपद्यंते ॥ ३९ ॥

प०—तेन तुल्यं वर्तते तद्वत् । तेनैव क्रमेण
पादेन पादपादेन वा हितं निषेवेत शीलयेत् ।
कथमेतद्द्वयमप्यपथ्यरूपं त्याज्यं निषेध्यं वेत्यत
आह—एकेत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरन्तरीकृ-
तम् । एकद्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वा अपथ्यं
पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । एकद्वित्र्यन्तरीकृत-
मिति क्रियाविशेषणत्वाद्वा नपुंसकलिङ्गत्वम् ।
अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पादलञ्जी-
ह्यादेरभ्यस्तान् पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्-
क्तशाल्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य
भोज्यम् । एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत् । एवं पादे-
नापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषे-
वितं भवति । तथा द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं
योजनीयम् । एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽन्तरी-
कृतः ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादद्वयमपास्या-
नुचितात्पथ्यात्पादद्वयमुपयुज्य ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं
भोज्यम्, पञ्चमे च । एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वय-
सहितमपथ्यपादद्वयमन्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले
पादमुचितादपथ्यात्पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा
सप्तमाष्टमनवमानकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् ।
एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमन्तरीकृतम् । ततो दशमेऽन्न-
काले सर्वं पथ्यं सेवनीयम् । एवं पादपादेनाप्य-
यमेव क्रमः स्पष्टार्थं च दिक् प्रदर्शयते । तथा यव-
कादेः षोडशांशं त्यक्त्वा अनुचिताच्छाल्यादेः

पथ्यात् षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं संपाद्य
भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादेन त्यक्तं भवति
पथ्यं वानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽन्नकाले
सर्वमपथ्यम् । एवमेकेनापथ्यषोडशांशोऽन्तरी-
कृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात्पादपादद्वयम-
पास्यानुचितात् पथ्यात्पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं
संपाद्य सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे वान्नकाले सर्व-
मपथ्यं भोज्यम् । एवं कालद्वयेन पादपादद्वयम-
पथ्यस्यान्तरीकृतम् । ततः षष्ठेऽन्नकाले-
ऽनुचितात्पथ्यात्पादत्रयमुचितादपथ्यात्पादपादा—
स्त्रयोदशेति भोज्यम् । ततः सप्तमाष्टमनवमानकालेषु
सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवं कालत्रयेणान्तरीकृताः ।
ततो दशमेऽन्नकाले पथ्यादनुचितात्पादपादाश्चत्वारः
अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम् । तत एकादशे
सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकेनान्नकालेनान्तरी-
कृतम् । एवमन्नकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्यो-
ज्यम् । यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतया
सम्पद्यन्ते ॥ ३५ ॥

हे०—पथ्यं च तद्विनिषेवेत । यावतांशेनापथ्यं त्यक्तं
तावतांशेन भजेत् । नित्यसेव्यस्याहारराशेर्यदपथ्येन
न्यूनत्वं तत्पथ्येन पूर्येदित्यर्थः । कथं त्यजेत् एकद्वि-
त्र्यन्तरीकृतं यथा भवति एकद्वित्रिभिर्दिवसैरन्तरीकृतं
विजातीयभोजनेन व्यवहितम् । एतदुक्तं भवति ।
यदा पादेन त्यागः क्रियेत तदा प्रथमेऽहन्यपथ्यस्य त्रयः
पादाः, पथ्यस्यैकः । द्वितीयेऽहनि चत्वारोऽप्यपथ्यस्य ।
तृतीये प्रथमवत् अपथ्यस्य पादास्त्रयः, पथ्यस्य एकः
इत्येकांतरीकरणम् । चतुर्थेऽहनि द्वौ पादावपथ्यस्य ।
पञ्चमपथ्योस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत् । इति द्यन्त-
रीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः, पथ्यस्य त्रयः ।
नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवत् । इति
त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । चतु-
र्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पुनरेका-
न्तरीकरणं द्यन्तरथ्यन्तरकिरणं पुनर्नास्ति चतुर्णा-
मपि पादानां पूर्णत्वात् । षोडशांशपक्षे त्वेकद्वित्र्यंत-
रीकरणस्य पञ्चकृत्व आवृत्तिः । तत एकमेकांतरीकरणम् ।
एवं त्रिपथ्या दिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते । अत्र यद्यपि
व्यवधायकविशेषो नोक्तः तथापि पूर्वस्मिन्नंतरे यद्यवधेयं,
तदेवोत्तरस्मिन् व्यवधायकं क्रियते तदा न क्रम आहतो
भवेत् । क्रमश्चात्र प्रधानम् । अन्तरं च दिनैरेवं न भोजन-

कालेः । उक्तं च तत्रांतरे—“अपथ्यं सात्म्यमप्यन्नं चेष्टां वा पादशस्यजेत् । भजेच्च पादशः पथ्यमेकद्वित्रिदिनान्तरम् ॥” इति । चतुर्भागषोडशभागयोरधरोत्तरकल्पनानिषेधपरत्वात्पञ्चपदसप्तभागादिकल्पनानां न निषेधः । अतस्ता अपथ्यवस्थानुसारतः स्वयमूह्याः । यद्यप्यत्र वाक्ये भट्टारकहरिश्चंद्रादिभिर्बहवः पक्षा दर्शिताः । तथाप्ययमेव पक्षो ज्यायानित्यस्माभिर्दर्शितः । ज्यायस्त्वं त्वस्य वाक्यस्याजीवेनैव प्रतीयमानत्वात् । चतुर्दशाहर्तुसंधिकरणेनाचार्यस्याभिप्रेतत्वात् ॥ ३५ ॥

एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवन्ति पथ्यगुणाश्च संवर्धिताः स्थिरतां प्राप्नुवन्तीत्यत आह—
अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।
सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥

स०—हि यस्मात्सहसा क्रममिममनालोच्याऽन्यथैवोक्तविध्यतिक्रमेणाऽपथ्यमपि त्यक्तं सात्म्यविकाराय जायते पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्म्यविकाराय जायते । सात्म्यासात्म्याभ्यां विकारः सात्म्यासात्म्यः-विकारस्तस्मै । क्वटपि संपद्यमाने चतुर्थीति चतुर्थी ॥ ३६ ॥

प०—एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवन्ति । पथ्यगुणाः स्वसंवर्धिताः स्थिरत्वं प्राप्नुवन्तीत्यत आह—हि यस्मात्सहसा क्रममिममनालोच्यान्यथैवोक्तविध्यतिक्रमेणापथ्यमपि त्यक्तं सात्म्यं विकाराय जायते । पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्म्यविकाराय जायते । सात्म्यासात्म्याभ्यां विकारः सात्म्यासात्म्यविकारस्तस्मै । क्वटपि संपद्यमाने चतुर्थीति चतुर्थी ॥ ३६ ॥

हे०—अक्रमेण सात्म्यीकरणे दोषमाह—हि यस्मादन्यथा उक्तक्रमादन्यथाप्रकारेण त्यक्तमपथ्यमपि शीलितं पथ्यमपि, सहसा विकाराय जायते । कुतः सात्म्यासात्म्यं यतः अपथ्यं हि सात्म्यं, पथ्यं ह्यसात्म्यम्, अतस्तयोः क्रमेण त्यजनभजने रोगाय भवत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

क्रमेण त्वपथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय स्यातामिति दर्शयति—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
नाप्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकंप्या भवन्ति च ॥ ३७ ॥

स०—दोषा अपथ्याभ्यासजाः क्रमेण पूर्वोक्तेनापचिताः क्षयं नीताः गुणाश्च पथ्योपयोगजाः क्रमेण पूर्वोक्तैर्नैवोपचिताः वृद्धिं नीताः संतः पुरुषाणां यथासंख्यमपुनर्भावं यांति दोषाः गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा भवन्ति ॥ ३७ ॥

प०—क्रमेणापथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमानं गुणाय स्यातामिति दर्शयति—दोषा अपथ्याभ्यासजाः क्रमेण पूर्वोक्तेनापचिताः क्षयं नीता गुणा एव पथ्योपयोगजाः क्रमेण पूर्वोक्तैर्नैवोपचिता वृद्धिं नीताः सन्तः पुरुषाणां दर्शयति । यथासंख्यमपुनर्भावं यान्ति दोषा गुणाश्चाप्रकंप्याः स्थिरा भवन्ति ॥ ३७ ॥

हे०—क्रमेण सात्म्यीकरणे गुणमाह—गुणो द्विविधः—दोषापचयो गुणोपचयश्च । तत्र क्रमेणेति सात्म्यीकरणक्रमेणैव दोषा अपचियन्ते, गुणाश्चोपचियन्ते । दोषाः क्रमापचिताः संतोऽपुनर्भावं यांति । यथा पुनर्नोत्पद्यन्ते तथा नश्यन्तीत्यर्थः । गुणास्तु क्रमेणोपचिताः संतोऽप्रकंप्या भवन्ति । यथा पुनर्न क्षियन्ते तथा वर्द्धन् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सद्युक्तिं दर्शयति—

अत्यंतसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ३८ ॥

स०—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं विद्वान् पंडितो नार्हति न युज्यते । किं भूतानाम् । अत्यंतमतिशयेन संनिधानं निकटत्वं येषां दोषाणां त एवं तेषां दूषणात्मनां दूषणस्वभावानाम् ॥ ३८ ॥

प०—सांप्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सद्युक्तिं दर्शयति—दोषाणामहितैराहारादिभिर्दूषणं कर्तुं विद्वान् पण्डितो नार्हति न युज्यते । किंभूतानाम्, अत्यन्तमतिशयेन सन्निधानं निकटत्वं येषां दोषाणां त एवं तेषां दूषणात्मनां दूषणस्वभावानाम् ॥ ३८ ॥

हे०—अपथ्यस्य सात्म्यीकरणं निषेधति—यद्यपि सात्म्यी-भूतमपथ्यं दोषान्न दूषयति, तथापि यावता कालेन तत्सात्म्यीभवति तावन्तं कालं दूषयत्येव । दूषणं च दोषाणाम-

त्यमपि विद्वानात्महितज्ञः पुमानहितैर्विद्वैः कारणभूतैर्न कर्तुमर्हति । कथं भूयः पुनस्ते हि दोषाः प्रागेव दूषणा-त्मानो दूषकत्वस्वभावा अत्यंतसंनिधानाश्च दूष्यस्य शरीर-स्यात्यंतसंनिहिताः, तस्माच्छरीरं रक्षता विरुद्धं न सात्त्विक-कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

एतत्प्रसंगेन चेदमाह-

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ३९ ॥

स०-शयनं स्वप्नः अब्रह्मचर्यं स्त्रीणां सेवा आहा-रादीनां द्वन्द्वः । एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव कैः । आगारं गृहमिव धारणैः स्तम्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

प०-एतत्प्रसङ्गेन चेदमाह-शयनं-स्वप्नः । अब्रह्म-चर्यं-स्त्रीणां सेवा । आहारादीनां द्वन्द्वः । एतै-र्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव कैः । अगारमिव धारणैः स्तम्भैर्यथा ॥ ३९ ॥

हे०-अविधिसेवनादिभ्योऽन्नपाने रक्षेदित्याह-आहारो-ऽन्नपानसेवा, शयनं निद्रा, अब्रह्मचर्यं संभोगः; तैर्नित्यं युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते । धारणैः स्तम्भैरागार-मिव । युक्तिः शान्त्रोक्तप्रकारः, धारणं चान्नपानसुखपरिणा-मद्वारेण ॥ ३९ ॥

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र च वक्ष्यते ४० ॥

स०-तत्र तेषु त्रिषु मध्यादाहारो वर्णित ऋतुच-र्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र तत्र च शास्त्र-कारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

प०-तत्र तेषु तेषु मध्यादाहारश्चाथ वर्णितः ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोः । तत्र च शास्त्रकारो ज्वरचिकित्सादौ च वक्ष्यति ॥ ४० ॥

हे०-तत्राहारस्तत्र तत्र ऋतुचर्यादौ वर्णितः । वक्ष्यते च मात्राशितियादौ ॥ ४० ॥

शयनाब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम आह-

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ४१ ॥

स०-निद्रायत्तं निद्राधीनं सुखमारोग्यं दुःखं

रोगस्तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति संबन्धः । अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प०-शयनब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम आह-निद्रायत्तं-निद्राधीनं, सुखमारोग्यं, दुःखं रोगः । तथा पुष्ट्यादि च । न च जीवितमिति सम्बन्धः । अजीवितेन योगो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

हे०-अथाविधिशयनादन्नपानरक्षा । तत्र निद्रां स्तौति-निद्रायत्तं निद्राधीनं, वृषता शुक्रवृद्धिः, क्लीबता शुक्रक्षयः, नचेति नजो जीवितेन संबन्धः अजीवितं मरणामि-त्यर्थः । एकस्या निद्रायाः परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतु-त्वात् ॥ ४१ ॥

सांप्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति-

अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ।

सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवाऽपरा ४२ ॥

स०-अकाले निषेविताऽति च निषेविता न च निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं ते सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपरा कालरा-त्रिरिव ॥ ४२ ॥

प०-साम्प्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति-अकाले निषेविताऽति च निषेविता च, किञ्चिदेव निषेविता निद्रा सुखमारोग्यलक्षणमायुश्च जीवितं सुखायुषी पराकुर्यान्नाशयेत् । केव । अपरा कालरात्रिरिव ॥ ४२ ॥

हे०-योगाद्यौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह-अकाले सेविता मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसंगात्सेविता अतियोगरूपा, न च सेविता हीनयोगरूपा, निषेविता नियतत्वेन सेविता सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा । तत्र परा चतुर्थी सुखायुषी कुर्यात् । अपरा त्रिविधा अश-म्यग्योगरूपा-कालरात्रिरिव संहारप्रवृत्तमहाकाली-व सुखायुषी हन्यादित्यर्थः । सुखायुषोराद्यंतयोर्ग्रहणात्पा-णिनिप्रत्याहारवत्सुखपुष्टिबलवृषताज्ञानजीवितानि गृह्यन्ते । 'कालस्वभावामयचित्तदेहखेदैः कृपांगुतमोभया च । निद्रा विभर्ति प्रथमा शरीरं पाप्मात्मका व्याधि-निमित्तमन्या ।' इति संप्रहोक्तानां सप्तानां श्वतसृ-ध्वंतर्भावः ॥ ४२ ॥

अथ निद्रागुणप्रसंगेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह -

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।

अरूक्षमनभिष्यंदि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ४३ ॥

मु०-अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षम् । दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात् । तथा प्रस्वपनं दिवाऽपि स्निग्धम् । रात्रौ तु सौम्यकालेऽतिशयेन स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते । व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम् एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनं रात्रौ तु रूक्षमिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा रूक्षं नामभिष्यत् तत्कथमिदमुपपत्स्यते । बहुमेदःकफाः स्राव्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जानु निशास्वपीति । येषां ह्यपतर्पणमेव हितं यच्चपतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम् । तथा । ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवा स्वप्नो दितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः । मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः । वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदूशूलपीडितान् । अजीर्णाभिहितोन्मत्तान् दिवा स्वप्नोचितानपि । तदेतेषां संतर्पणाहत्वात्संतर्पणमेव हितम् । यच्च संतर्पणं तदवश्यं स्निग्धम् । तस्मादेतैः संतर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वपनादुपपन्नम् । यथा-रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति । तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयदृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा प्रस्वपनादुपपन्नम् । यथा-रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतोर्लपादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्वपनादनन्तरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपचर्यते । प्रचल इवाचरतीति क्यङ्कन्तान्निष्ठा । आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायितमासीनप्रचलायितं, नतु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहेन हेतुः स्यात् । रूक्षकार्याकरणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीद्वरूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

रूक्षकार्याकरणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीद्वरूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प०-अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह-अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षं दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात् । तथा प्रस्वपनं दिवापि स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं, दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम् । एवं दिवस एव स्निग्धं स्वपनं रात्रौ रूक्षमिति । नचैतद्युज्यते । ततो दिवा जागरणं सदा रूक्षं नाभविष्यत् । तत्कथमिदमुपपत्स्यते । “बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ” इति । एषां ह्यपतर्पणमेव हितं यच्चपतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम् । तथा । “ग्रीष्मे वातचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवा स्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्ताश्चासहिष्मातिसारिणः । वृद्धबालबलक्षीणाः क्षततृदूशूलपीडितान् । अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ” तदेतेषां सन्तर्पणाहत्वात् सन्तर्पणमेव हितम् । यच्च सन्तर्पणं तदवश्यं स्निग्धम् । तस्मादेतैः सन्तर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वपनादुपपन्नम् । यथा-रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि-कफमेदःप्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयदृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा प्रस्वपनादुपपन्नम् । यथा-रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि-कफमेदःप्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतोर्लपादस्तथा नोपलभ्यते । यथा प्रस्वपनादनन्तरं तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमित्युपचर्यते । प्रचल इवाचरतीति क्यङ्कन्तान्निष्ठा । आसीनस्योपविष्टस्य प्रचलायितमासीनप्रचलायितं, नतु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहेन हेतुः स्यात् । रूक्षकार्याकरणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीद्वरूपमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे०-चतुर्विधायाः स्वरूपमाह-रात्रौ जागरणं काले-
ऽयशयनं हीनयोगाख्यं तद्वक्षं वातव्याधिहेतुः । दिवा
प्रस्वपनमकाले शयनम् । तच्चाकालेऽतिसुप्तस्यातियोगा-
ख्यमकाले सुप्तस्यामिथ्यायोगाख्यं तदुभयमपि स्निग्धं
कफपित्तव्याधिहेतुः । आसीनप्रचलायितं काले शयनं
सम्यग्योगाख्यम् । तद्व्यासीनप्रचलायितस्य भवति ।
स हि सुखोपविष्टः सन् यदैव चल इवाचरितुमारभते
तदैव स्वपिति, न त्वनुदीर्णां निद्रामुदीरयति नायुदीर्णां
धारयति, तच्च न रुक्षं, नापि स्निग्धम् । उक्तं च खारणादिना-
“ इन्द्रियातिश्रमाद्भ्रूओ वातलो जागरो निशि । तदाल-
स्यादिवास्वप्रः स्निग्धः पित्तकफोत्थनः ॥ आसीनप्रचल-
स्वप्नो निरभिग्धदिवृंहणः । ” इति । “ प्रचलायित ”
इति प्रचलप्रतिपदिकात्कण्डवादिगन्तादादिकर्मणि नि-
घ्रायां रूपम् । अन्ये त्वासीनप्रचलायितशब्देनोपविष्टस्यैव
शयनमाहुः । ते च दिवेत्यनुवर्त्य दिवैव तत्कार्यमित्याहुः ।
यदाह भेडः-स्वप्नकामो दिवा काममुपाविष्टः
शयति वा । प्रस्तीर्णमस्य जन्तोर्हि श्लेष्मा कोष्ठे प्रव-
र्तते ” इति ॥ ४३ ॥

यदि स्निग्धत्वादभिष्यंती दिवास्वप्नस्तत्किं कदा-
चिदपि नकार्यं इत्याह-

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ।
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरा हि सः ॥
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।
क्रोधशोकभयैः क्लान्तान्श्वासहिध्मातिसारिणः ॥
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृड्शूलपीडितान् ।
अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाऽगानि पुष्यति

स०-ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हितः । यतस्तस्मि-
न्काले पवनचयो भवति । आदानस्य च परिपुष्टत्वाद-
तिरौक्ष्यं भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा
भवति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः सोऽचिन्त्यत्वाद्देतुप्रभावस्य । भाष्या-
दिक्लान्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा तेनैतदुक्तं भवति ।
ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव । यान-
मश्वादि । क्षतः खड्गादिच्छिन्नः । अभिहतो लगुडा-
दिना । स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः । तत्र भाष्या-

दिक्लान्तानां पवनकोपात्स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं
संतर्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णिनां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुमतस्तं-
त्रकृता । तथा चोक्तम् । उचितो हि दिवास्वप्नो येषां
नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्व-
पतां दिवेति । नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तो
दिवास्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमां-
द्यम् । अग्निमांद्यादजीर्णात्त्रस्याऽपाक इत्ययुक्तस्तेषां
दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णिनां
धातुसाम्यं भवति धातुसाम्ये च सति स्वस्थानस्थितै-
र्दोषैरनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति । कफस्तु वृद्धो-
ऽपि नैतेषामग्निमांद्यं विधत्ते । अपित्वंगानां पुष्टिमाद-
धाति । अत एवानंतरमेवोवाच शास्त्रकारः । धातु-
साम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाऽगानि पुष्यतीति ॥ ४४ ॥

प०-यदि स्निग्धत्वादभिष्यन्दी दिवास्वप्नः तत्किं
कदाचिदपि न कार्यं इत्याह-ग्रीष्मकाले
दिवास्वप्नो हितः । यतस्तास्मिन् काले पवनस्य
चयो भवति । आदानस्यैव परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं
भवति । रात्रयश्च निद्रासमाप्त्ययोग्या-अल्पा
भवन्ति । दिवास्वप्नश्च संतर्पकः । ग्रीष्मादपरस्मिन्
काले कफपित्तकरः । सोऽचिन्त्यत्वाद्देतुप्रभावस्य ।
भाष्यादिक्लान्तादीन् मुक्त्वा वर्जयित्वा । तेनैतदुक्तं
भवति । ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां हित एव ।
यानमश्वादि । क्षतः खड्गादिभिश्छिन्नः । अभिहतो लगु-
डादिना । स्वप्नोचिताः शीलितदिवास्वप्नाः तत्र भाष्या-
दिक्लान्तानां पवनकोपात् स्वप्नोऽनुज्ञातः । श्वासहिध्मा-
दीनां वेगविस्मरणार्थम् । वृद्धादीनां यथायथं सन्त-
र्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च । अजीर्णिनां दिवास्वप्नो-
चितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुम-
तस्तन्त्रकृता । तथाचोक्तम्-“उचितो हि दिवास्वप्नो
येषां नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषाम-
स्वपतां दिवा” इति । नन्वजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तो
दिवा स्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमा-
न्द्यम् । अग्निमान्द्यादजीर्णात्त्रस्यापाकः । इत्ययुक्त-
स्तेषां दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते । दिवास्वप्नेनाजीर्णि-
नां धातुसाम्यं भवति । धातुसाम्ये च स्थिते स्वस्थान-

मिथतदोपैरनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति । कफस्तु बृद्धोऽपि नैतेषामभिमान्द्यं विधत्ते अपित्व-
ङ्गानां पुष्टिमादधाति । अतएवानन्तरमेवोवाच
शास्त्रकारः—“धातुसाम्यं तथाह्येषां श्लेष्मा
चाङ्गानि पुष्यति” इति ॥ ४४ ॥

हे०—दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वमपवदति—ग्रीष्मे वायु-
चयादीनां सद्भावाद्दिवास्वप्नो हितः। आदानग्रहणं शिशिर-
दिनादारभ्य प्रतिदिनवृद्धयतिशयितस्य रौक्ष्यस्य रात्र्य-
ल्पभावस्य च प्राप्स्यर्थम्। अन्यथा वायुचयवत्तयोरपि ग्रीष्म-
मात्रहेतुकयोः प्राप्तिः । तत्र दिवास्वप्नः स्निग्धत्वाद्वायु-
चयं रौक्ष्यं च हन्ति, मात्रापूर्णाद्रात्र्यल्पत्वकृतं हीनयोगम् ।
ननु वातघ्नोऽपि दिवास्वप्नः कफपित्तकरत्वादहितः ।
वक्ष्यति हि—“ प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीर-
येत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥”
अत आह—अन्यस्मिन्नित्यादि हि यस्मात्स दिवास्वप्नो
ग्रीष्मादन्त्यरिभन्तृतां भाष्यकलांतादीन् सुक्त्वा कफपित्त-
करत्वादहितः । न तु ग्रीष्मे, न च भाष्यकलांतादीनां तत्र
ग्रीष्मे कालस्वभावात् । उक्तं च चरक्रेण—“ग्रीष्मवर्ज्येषु
काशेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः । श्लेष्मापित्ते दिवास्वप्नस्तस्मा-
त्तेषु न शस्यते” इति । भाष्यकलांतादीनां तु कुत इत्याह-
धात्वित्यादि । हि यस्मादेषां भाष्यकलांतादीनां तथा तेन प्रका-
रेण धातुसाम्यं भवति । समीभूतः श्लेष्मा शिरःकरचरणा-
दीन्त्यंगानि पुष्णाति । धातवो, वातादयो, रसादयश्च ।
धातुसाम्यहेतुत्वान्न कफपित्तकरत्वं कफपित्तवृद्धेः साम्या-
श्लेत्वान्न विकारारंभकदोषहेतुत्वम् । भाष्यं वाग्व्यापारः,
थानमश्वादिगमनम्, अश्वा पद्भ्यां, मयं मथपानं, स्त्री-स्त्री-
संभोगः, भारः शिरःस्कन्धादिभिर्गुरुवस्तुवहनं, कर्म काय-
व्यापारः, धृतः धृतकामी, अभिहतः शस्त्रप्रहारादिपी-
डितः, दिवास्वप्नोचितः सात्मीभूतदिवास्वप्नः, अयं
च दिवास्वप्नो मुहूर्तमेव कर्तव्यः । यदाह सुश्रुतः—
“ प्रतिपिद्धेष्वपि बालवृद्धेत्यादि यावन्मुहूर्तमात्रं स्व-
प्नम् ” इति ॥ ४४ ॥

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाऽहनि ।
विपार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ४५ ॥

स०—तथा बहुमेदःश्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलि-
नश्च ग्रीष्मेऽप्यहनि न स्वप्युः। विपार्तः कंठरोगी च रात्रि-
ष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ॥ ४५ ॥

प०—बहुमेदःकफो येषां ते बहुमेदःकफास्ते च

पुनः स्नेहनित्याः नित्यं स्नेहभक्षकाः । अहनि दिने
न स्वप्युः शयनं न कुर्युः । विपार्तः पुनः कण्ठरोगी
दिवा पुनः रात्रावपि शयनं न कुर्यात् । असा-
त्म्यत्वात् । रात्रिष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात् ४५

हे०—दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवति । बहु-
मेदःप्रभृतयो ग्रीष्मेऽपि साम्यत्वेऽपि न दिवा स्वप्युः। रात्रि-
स्वप्नस्य सम्यग्योगत्वमपवदति जातु कदाचित् ॥ ४५ ॥

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।
शिरोरुक्शोफहृत्सास्रान्तोरोधाग्निमंदताः ४६ ॥

स०—अकाले शयनं स्वप्नोऽकालशयनं तस्माद-
कालशयनान्मोहादयः स्युः । स्तैमित्यं मात्राणां
निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

प०—अकाले शयनं स्वप्नः अकालशयनम् ।
तस्मादकालशयनान्मोहादयः स्युः । स्तैमित्यं मात्रा-
णां निरुत्साहत्वम् ॥ ४६ ॥

हे०—सम्यग्योगजा रोगाः । तत्र मिथ्यायोगातियोगजान्
रोगानाह-अकालशयनं द्विविधमुक्तं प्राक् । स्तैमित्यमार्द्र-
चर्मावनद्वांगत्वम् । संग्रहे—“कंडूस्कोठपिटिकाः
कासतंद्रागलामयाः। हलीमकाद्वावमेदशोफारोचकगौरवम् ॥
विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहनि निद्रया ॥” इति ॥ ४६ ॥

अत्र च का चिकित्सेत्याह—

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।
योजयेदति निद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनांजनम् ॥
नावनं लघनं चिंतां व्यवायं शोकभीकृधः ।
एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥

स०—तेष्वकालस्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योज-
येत् । निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रिः कालः । तथा चोक्तम् ।
लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्त-
मसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायत इति । अतिनिद्रायां
सत्यां तीक्ष्णानि वमनांजननस्यानि योजयेत् । लघनानि
च । एभिरेव च तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो
भवति । श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनापचयात् ॥ ४७ ॥

प०—अत्र च का सा चिकित्सेत्याह—तेष्वकाल-
स्वप्नजेषु रोगेषूपवासाद्यौषधं योजयेत् । निद्रायाश्च
बाहुल्येन रात्रिकालः । तथा चोक्तम्—“ लोकादि-

सर्वाप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो
रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥” इति । अतिनिद्रायां
संख्यां तीक्ष्णानि वसनाञ्जननम्यानि योजयेत् ।
रङ्गनादि च । एभिरेव तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया
नाशो भवति । श्लेष्माद्यस्य धातोरतिशयेनाप-
चयान् ॥ ४७ ॥

हे०—अकालशयनजानामौषधमाह—तत्रेति । अति-
योगस्वैपभमाह—स द्विविधो—वेगोदीरणजो निद्राधिक्य-
जश्च । तत्राय उक्तो रोगानुत्पादनीये । इह द्वितीयः । तस्य
हेतुरुक्तः संग्रहे—“ अपच्यमानो बाहुल्यात्त्वोतांस्यावृणुते
पथः । ततः शोथेन रुद्धेषु जायते वायुगौरवम् ॥ गुरु-
नाशस्य चापत्यसालस्यादतिनिद्रता ॥ ” इति । लघ्वं
शयनविधम् । वसननादनयोस्तु ग्रहणमतिशयार्थम् ।
व्यसार्थं संभोगम् । हीनयोगस्य हेतुमाह—स द्विविधः—
निद्राविधारणजो निद्राविनाशजश्च । तत्राय उक्तो रोगानु-
त्पादनीये । इह द्वितीयः । एभिरतिनिद्रौषधैः श्लेष्मातिसंश्र-
यादिति हेतुरुक्तं नम्येषामपि श्लेष्मक्षपणानां निद्रानाशहेतु-
त्वस्वापनार्थम् ॥ ४७ ॥

संप्रति निद्रानाशजान्विकारानाचष्टे—

निद्रानाशादंगमर्दाशिरंगौरवजृम्भिकाः ।

जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्तितंद्रा रोगाश्च वातजाः ।

म०—निद्रानाशादंगमर्दादयो वातोत्थाश्च रोगाः
स्युः ॥ ४८ ॥

प०—संप्रति निद्रानाशजान् विकारानाचष्टे—
निद्रानाशादङ्गमर्दादयो वातोत्थाश्च रोगाः स्युः ४८ ॥

हे०—निद्रानाशजान् रोगानाह—जाड्यं ज्ञान-
भ्रंशः, अपक्तिराहुरस्याविपाकः, वातजा रोगाश्चाक्षेपका-
दयः ॥ ४८ ॥

यथाकालमतां निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।

असात्म्याज्जागरादर्थं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥

स०—यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक्
सेवितायाश्चाऽनन्तरोक्ता गुणा दोषाः । अतोऽस्माद्धेतोः
कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं त्रयं वा निशि निद्रां
भजेत् । असात्म्याज्जागरादर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि
यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालादर्थेन

प्रातः स्वप्यात् । अभुक्तवानभुक्ते सति । असात्म्य-
ग्रहणेनैतद् द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरण-
कालादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते किं तर्हि यो यावन्तं
कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावन्तं कालं निशि
जागृत्यात्तावतोऽर्थेनासौ प्रातः स्वप्यात् । केचिद्धि
स्वल्पनिद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

प०—यतश्च सम्यक्सेविताया निद्राया असम्यक्-
क्सेवितायाश्च अनन्तरोक्ता गुणा दोषाः, अतो-
ऽस्माद्धेतोः कालानतिक्रमेण सात्म्यतो यामद्वयं
त्रयं वा निशि निद्रां भजेत् । असात्म्याज्जागरा-
दर्थेन स्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं काल-
मुचितं स्वपिति तस्मात् कालादर्थेन प्रातः स्वप्यात् ।
अभुक्तवान् अभुक्ते सति । असात्म्यग्रहणेनैतद्
द्योतयति । न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरणका-
लादर्थेन दिवास्वप्न इष्यते । किं तर्हि यो यावन्तं
कालमुचितं स्वपिति तस्मात् कालाद्यावन्तं कालं
जागृत्यात्तावतोऽर्थेनासौ स्वप्यात् । केचिद्धि स्वल्प-
निद्राः स्वभावतो भवन्ति ॥ ४९ ॥

हे०—असम्यग्योगं निषिध्य सम्यग्योगं विधत्ते—निद्रां
रात्रौ सेवेत न दिवा । रात्रावपि यथाकालं प्रवृत्तिकालान-
तिक्रमेण यस्य यस्मिन् रात्रिविभागे निद्रा प्रवर्तते स
तस्मिन्नेव सेवेत इत्यर्थः । सात्म्यतः यामद्वययामत्रयादि-
सात्म्यानुरोधेन । रात्रावनिद्रितस्य दिवा स्वप्नं विधत्ते—
प्रातः पूर्वाह्ने स्वप्यात् । अभुक्तवानकृतभोजनः, असात्म्या-
द्रात्रिजागरणकालादर्थकालं सात्म्यश्चेद्रात्रिजागरस्तदा प्रात-
र्नैव स्वप्यात् । अर्द्धमित्यसात्म्यजागरजनितदोषनिवर्तक-
निद्रापयान्तिकालोपलक्षणम् । अत एवाह स्वारणादिः—
“असुप्तानां तथा रात्रौ तन्मात्रस्वपनं दिवा ॥” इति ।
भेदोऽपि—“ रात्रौ स्वप्यान्न यामांस्त्रीस्तास्वप्याद्दि-
दिवा नरः । एतदप्याहुरारोग्यं नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥”
इति ॥ ४९ ॥

शीलयेन्मंदानिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान्दाधि ।

अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्धकपर्णाक्षितर्पणम् ॥

कांताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।

मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥

ब्रह्मचर्यरतेप्राप्त्यसुखनिस्पृहचेतसः ।

निद्रा संतोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ५० ॥

स०—यो यो मंदनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् । कांताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कांताबाहुलताश्लेषप्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुर्नतु प्राग्व्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह । ब्रह्मचर्यरते-निद्रा स्वं कालं नातिवर्तते इति । ब्रह्मचर्यरतस्याऽप्यु-नुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशयेदित्याह । प्राग्व्य-सुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य । तथा संतोष-तृप्तस्य ॥ १० ॥

प०—यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत् । कान्ताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कान्ता-बाहुलताश्लेषप्रहणं श्लेषमात्रमेव सुखहेतुः, न तु प्राग्व्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानंतरमाह—“ब्रह्मचर्यरतेनिद्रा स्वं कालं नातिवर्तते ।” इति । ब्रह्मचर्यरतस्यानुगतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशये-दित्याह—प्राग्व्यसुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य तथा सन्तोषतृप्तस्य ॥ ५० ॥

हे०—अथ सम्यग्योगहेतुः । स त्रिविधः—जघन्यमध्य-मोत्तमभेदात् । तत्र जघन्यमाह—मंदा मूढा स्वकालान-भिज्ञा निद्रा यस्य स मंदनिद्रः, रसान्मांसरसान्मूर्द्धतर्पणं मूर्द्धतैलम्, कर्णतर्पणं कर्णपूरणम्, अक्षितर्पणं प्रसिद्धम् । मध्य-ममाह—निर्वृतिः सुखम्, कृतकृत्यता पूर्णमनोरथत्वम्, विषयाः शब्दादयः, कामं मनोरथत्वम् । उत्तममाह—ब्रह्मचर्यरते-ब्रह्मचर्यासक्तस्य, प्राग्व्यसुखं संभोगस्तत्र निःस्पृहं ततो निवृत्तं चेतो यस्य, संतोषतृप्तस्य यथालाभतृप्तस्य, स्वं कालं नातिवर्तते उचितकाले आयातीत्यर्थः ॥ ५० ॥

यदा तु प्राग्व्यधर्मेण विना न रतिरपत्यार्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते—

प्राग्व्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।
अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसंकीर्णमेहनाम् ॥
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥
चैत्यश्मशानाऽऽयतनचत्वारंबुचतुष्पथम् ।
पर्वाण्यनंगं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥
अत्याशितोऽधृतिःक्षुद्धान्दुःस्थितांगःपिपासितः
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ११

स०—प्राग्व्यधर्मे स्त्रीपुंसयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजेदित्यर्थः । तथा रजस्वलादियुतां त्यजेत् । दुष्टं व्याधिमलादिभिः संकीर्णम्, संकुचनमेहनं योनियस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम् । अन्ययोनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि । प्राग्व्यधर्मनिवर्तने गुरुदेवनृपालयं त्यजेत् । यथाशितोऽपिपासितो जेतुं स्त्रियं च भजेत्तदित्यर्थः । विनाशितां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः । आयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि रवि-सङ्क्रान्त्यादौस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेत्यर्थः । तथा—अङ्गं जघनं ताङ्गमनङ्गम् । अङ्गमदृशं जघन-कार्यनिवर्तनयोग्यं मुख्यादिकमुच्यते । दाक्षि-णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तन्निषिध्यते । दिवसं च त्यजेत्—दिने रते न कुर्वीतित्यर्थः । मूर्ध्वधो-

प०—यदा तु प्राग्व्यधर्मेण विना न रतिरपत्या-र्थिता वा तदा तदधिकारार्थमुच्यते प्राग्व्यधर्मे स्त्रीपु-ंसयोगविषयेऽनुत्तानां स्त्रियं त्यजेदुत्तानां भजे-दित्यर्थः । तथा रजस्वलादियुतां त्यजेत् । दुष्टं-व्याधिमलादिभिः संकीर्णम्, संकुचितं मेहनं योनि-र्यस्यास्ताम् । तथा वर्णिनीं—ब्रह्मचारिणीम् । अन्य-योनिमजामहिष्यादिं च त्यजेत् । गुर्वित्यादि । प्राग्व्यधर्मनिवर्तने सति गुरुदेवलपारयां त्यजेत् । तथा चैत्यादीमन्यजेत् । तेषु स्त्रियं न सङ्गच्छेद-ित्यर्थः । चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः । आयतनं—दुष्टानां निग्रहस्थानं च पर्वाणि रवि-सङ्क्रान्त्यादौस्त्यजेत् । तेषु कामं न सेवेत्यर्थः । तथा—अङ्गं जघनं ताङ्गमनङ्गम् । अङ्गमदृशं जघन-कार्यनिवर्तनयोग्यं मुख्यादिकमुच्यते । दाक्षि-णात्या हि मुखेन कुर्वन्ति तन्निषिध्यते । दिवसं च त्यजेत्—दिने रते न कुर्वीतित्यर्थः । मूर्ध्वधो-

ऽभिधानं च त्यजेत् । तथा—अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः । अत्याशितोऽतिभुक्तः । अधृतिर्दुर्मनाः । अन्यवेगार्तः—पुरीपादिवेगातुरः। ननु क्षुद्धान् क्षुद्देगार्त उच्यते । ततोऽन्यवेगार्त इत्यनेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्धानित्यनेन । सत्यमेतत् । अतिशयार्थं त्वेत् । तथा क्षुद्देगार्तः स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पांड्या वाध्याते न तथाऽन्यवेगार्त इति । दुःस्थितमङ्गं शरीरं यस्य शस्त्रादिना व्याधिना वा स दुःस्थिताङ्गः । पिपासितस्तृपितः । बाल आपोऽशाद्वर्षान्, सप्ततेरुर्ध्वं वृद्धः । अन्यवेगार्तः—मूत्रपुरीपादिवेगैः पीडितः । रोगी—ज्वरादिव्याधुपदुतोऽसमर्थः मैथुनं त्यजेत्। तथा च सङ्ग्रहः—“न चर्तं पोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिवालो ह्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजेत् ॥ उपतप्येत सहसा तडागस्थमिवोदकम् । शुष्कं वृक्षं तथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ॥ स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजेत् । प्राप्नोति वेगरोधी च वृद्धमेहाश्मशर्कराः ।” तिमिरादिगदोत्पत्तिः इति ॥ ५१ ॥

हे०—यथाविधिसम्भोगादात्मरक्षा । तत्र सम्भोगनिषिद्धानाह—ग्राम्यधर्मं सम्भोगे अनुत्तानत्वादिविशिष्टां नारीं त्यजेत् । अप्रियामनभीष्टाम्, अप्रियाचारामनिष्ठाचरणां, दुष्टमेहनां—दोषदूषितयोनिं, संकर्णमेहनां संकुचितयोनिम्, अनिस्थलामातिक्वशां च । सूताम्—असम्पूर्णाध्यर्द्धमासप्रसूतिम्, अन्ययोपितां—परयोपितां, वर्णिनीं—मलचारिणीम्, अन्ययोनिं—विजातीयामजामहिष्यादिं, गुर्वालयादींश्च त्यजेत् । चैत्यादयो दिनचर्यायां व्याख्याताः । अभ्युज्जलाद्यत्र, आयतनं बधस्थानं, पर्वाणि—पुण्यकालाः । अनंगं हस्तमुख्यादि, दिवसमपर्वण्यपि, शिरस्तःडनं हृदयताडनं च मुष्ट्यादिना, दिनचर्यायां सामान्यतो निषिद्धस्यापि देवालयादेः पुनर्निषेधः संभोगे भूयस्त्वख्यापनार्थः । अत्याशितादेः संभोगं निषेधति—अत्याशितः अतितृप्तः, अर्घृतः अहृष्टः, क्षुद्धान् क्षुधितः, दुःस्थितांगो विषमस्थितगात्रः, पिपासितस्तृपितः, अन्यवेगार्तः शुक्लेनरवंगपीडितः, क्षुत्पूर्ववेगत्वेऽपि पृथग्रहणमल्पयोरपि तयोर्निषेधार्थम् ॥ ५१ ॥

संप्रति ऋतुविशेषे निधुवनं नियमयति—
सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
त्र्यहात्संतशरदोः पक्षार्पानिदाघयोः ॥ ५२ ॥

स०—तृप्तो वाजीकरणैः संजातसंतर्पणः सन् कामतो यथेच्छया हिमे हेमन्तर्तौ शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतामिति संपदादित्वात्किप् । तृप्त इति क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्येत्यादिनाऽधिकरणे क्तः । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वसन्ते शरदि च त्र्यहात् त्र्यहमतिक्रम्य मैथुनं निषेवेत । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

प०—सम्प्रति ऋतुविशेषेषु निधुवनं नियमयते—
तृप्तो—वाजीकरणैः संजातसन्तर्पणः सन् कामतो यथेच्छया हिमे हेमन्तर्तौ, शिशिरे च कामं यथेच्छं सेवेत । वाजीकृतामिति सम्पदादित्वात् किप् । तृप्त इति—“ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य—” इत्यादिनाऽधिकरणे क्तः । “ अधिकरणवाचिनश्च ” इति षष्ठी । वसन्ते, शरदि च त्र्यहात् त्र्यहमतिक्रम्य मैथुनम् । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत् ॥ ५२ ॥

हे०—ऋतुवशात्संभोगं विधत्ते—हिमे—हेमन्तशिशिरयोः कामं सम्भोगं कामतः स्वेच्छया । वसन्ते शरदि च—द्वहान् द्वहमन्तरं कृत्वा, वृष्टिनिदाघयोः—पक्षात्पक्षमन्तरं कृत्वा, “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” इति पञ्चमी “वाजीकृतां तृप्त” इति सर्वत्र सम्बन्ध्यतोवाजीकृतां वाजीकरणानां करणे सुहितार्थानामिति षष्ठी । अयं च विधिरुक्तमवलापेक्षः, हीनवलानां तु उक्तो भेदेन—“ऋतावृतौ यथाकालं मैथुनं तु समाचरेत् । वर्षासु नवरात्रात्तु दशरात्राच्छरद्यापि ॥ पञ्चाहाच्छीतसमये सप्ताहाच्छिशिरे तथा । पक्षाद्दसन्ते ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् ॥ निदाघे पश्चिमे मासि मैथुनं न समाचरेत् ” इति ॥ ५२ ॥

भ्रमङ्कमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ।

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ५३

स०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छतो भ्रमादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

प०—अन्यथोक्तविधेरन्येन प्रकारेण स्त्रियं गच्छतो भ्रमादयः स्युः । अपर्वण्यकाले मरणमपर्वमरणम् ॥ ५३ ॥

हे०—उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह—ऊरुदौर्बल्यं—सक्थि-
शीथिल्यं, बलादीनां क्षयः, अपर्वमरणसकालमृत्युः, अन्वथा
स्त्रियं गच्छतः—उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण संभोगं भजतः,
रसायुर्वेदे—“विपरीतरतप्राप्त्या लिंगे दाहः प्रजायते ।
काश्यं च सर्वगात्रेषु तत्पतीकार उच्यते ॥ प्रत्यग्वस्तिं
निबध्यैव लिंगचूषणमावहेत् । धरणे तस्य संजाते स्नाप-
येच्छीतलांबुजा ॥ कोलनिर्यासमादाय पाययेत्तं सशर्करम् ॥
शाल्मलीदूर्बयोर्मूलरसं पायसमादायेत् ” इति ॥ ५३ ॥

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मंदजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ५४ ॥

स०—स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक् सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ॥ ५४ ॥

प०—स्त्रीषु संयताः स्त्रीः सम्यक्सेवमानाः
स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ।
स्मृतिरतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मरणम् । मेधा प्रज्ञा ।
आयुर्जीवितम् । आरोग्यं—स्वास्थ्यम् । पुष्टिः—
शरीरपोषः । इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । यज्ञः—
कीर्तिः । बलं—शरीरसामर्थ्यम् । तैरधिका भवन्ति ।
तथा मन्दजरसः—स्वल्पपलिता भवन्ति ॥ ५४ ॥

हे०—विध्याचरणे फलमाह—स्त्रीषु संयता विधिना स्त्रीः
सेवमानाः स्मृत्यादिभिरधिका मंदजरसश्च भवन्ति ।
इन्द्रियं शुक्रं, मंदजरसश्चिरस्थायिवनाः ॥ ५४ ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखंडखाद्य-

शीतांबुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतै रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरोति धाम ॥ ५५ ॥

स०—रसांते यथौचित्येन स्नानादीन् सेवेत । खण्ड-
खाद्यखंडकृतं कणिकेत्यादि । रसो मांसरसः । चानुशय-
नमिति । अनु पश्चाच्च स्वप्नं सेवेत । तस्य स्नानादि-
सेविनः शरीरस्य एवमस्मिन्कृते धाम तेजो भूय आग-
च्छति । स्मौ जौ वसंततिलकं गुरुकद्वयं च । स्नानांग-
रागव्यजनेन्दुपादयूषासवक्षीररसान् रसालाम् । भक्षान्
सिताढ्यान् सलिलं मुशीतं सेवेत निद्रां च रतां-
ततांत इति ॥ ५५ ॥

प०—रतस्य सुरतक्रियाया विरतौ अवसाने पुमान्
स्नानादिकं सेवेत । अनुलेपनमनुरागध्वन्द्वनादिभिः
सुगन्धद्रव्यैः । हिमानिलः शीतवानः । खण्डखा-
द्याः—भक्षविशेषाः । शीतान्मु—शीतलं तांशम् । रसो
मांसरसः । यूपो—धान्यैः कृतः । प्रसन्ना—सुरामण्डः ।
एतत्सर्वमनु पश्चान् सेवेत । तयानुशयनं सेवेत । तस्य
पुंसः एतं कृते सति वपुषः शरीरधाम शुक्रं बलं तेज
आगच्छति । “स्त्रीसेवर्गादि यज्ञः स्यात् शीतना
वलितनामपि । एतं त्वा ध्यात्स्ये शीथे नेपां शुक्रं च
धाम च ” इति ॥ ५५ ॥

हे०—संभोगावसानमेध्यानाह—हिमानिलः—शिवविरसा-
स्तः, खण्डखाद्यं—शर्कराप्रचुरं द्रव्यम् । शीतान्मु—शीतान्द्रव्यं,
रसो—मांसरसः, प्रसन्ना—खण्डसुरा, जपानं—निद्रा, रतस्य
विरतौ अनु समनंतरमेव सेवेत । एतं कृते तस्य स्वर्गागतं-
जसः वपुषो धाम—शरीरं तेजः । पुनरोति नौ प्रसन्ना ५५

एतच्च पूर्वोक्तं द्विताहितं सर्वं धैर्यं एव सेवेत तस्मा-
द्वैद्ये सर्वथा शरीरं राज्ञो निवेद्यति उक्तप्रकारे—

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

मिषजि निरनुबंधं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ५६ ॥

स०—मिषजि शरीररक्षणं निरनुबंधं निर्विकल्प-
माधाय बहुकालमात्मीयश्रेष्ठफलभोगवान् तथा तेजश्च
स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च एवं विपुला विस्ती-
र्णास्तेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य स एवंविधः ।
कीदृशे मिषजि । श्रुतं शास्त्रावबोधः । चरितमाचारः ।
ताभ्यां समृद्धे संपूर्णे । तथा क्रियाचतुरे । तथा कुपालौ ।
वमुमुनिविरतिश्चेन्माण्डनी नौ मर्षी यः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचिततायामष्टांगहृदयप्रटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायामासन्नपानरक्षाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

प०—भूमिपालो राजा मिषजि वैद्ये श्रुतचरित-
समृद्धे बोधशीलसंपन्ने, कर्मदक्षे, चिकित्साकुशले,
दयालौ, अनुकम्पायुक्ते, निरनुबन्धम्—अनुबन्धविप्र-
हर्षुपा प्रतिज्ञा चिकित्सा या तां निवार्य,
निरनुबन्धम् देहरक्षां शरीरपालनं निवेश्य दत्त्वा
सुविपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः स्यात् । तथा

कुशलफलभोगी च स्यात् । चिराय विपुलावका-
शाय । चिरायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिपादको निपातो
दीर्घकालं व्याचष्टे । तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च
प्रभावश्च ते विपुला यस्य स तथाविधः । तत्र तेज-
स्वित्त्वं, स्वास्थ्यं शरीरपटुता । कीर्तिर्यशः । प्रभावः-
प्रेथर्थम् । विभव इत्येकोऽर्थः । एते विपुलाः
समृद्धा विस्तीर्णा यस्य स तथाविधः । राजा स्वं
च तत् कुशलं शोभनं पुण्यतमं कर्म श्रेयोरूपं,
तस्य फलमैश्वर्यादियोगात् सुखोपयोगतां सद्यो
भुङ्क्ते । स्वकुशलफलभोगी चिराय भवतीति
भद्रम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकायां सूत्रस्थाने अन्नर-
क्षाध्यायः सप्तमः ॥७॥

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति श्रुतेति । उक्तप्रकारान्नर-
क्षाद्वारेण देहरक्षां भिपजि निवेश्य भूमिपालश्चिरायुर्भवति ।
कीदृशे भिपजि—श्रुतचरितसमृद्धे शास्त्रशास्त्रोक्तानुष्ठानसं-
पन्ने, कर्मदक्षे-उपचारकुशले, दयालौ-कारुणिके, निरनु-
व्रंथं-निःशंके, तेजः-कांतिः, स्वास्थ्यमारोग्यं, कीर्तिर्यशः,
प्रभावः प्रतापः । स्वकुशलफलभोगी—स्वोपार्जितपुण्यफलो-
पभोगक्षमः, चिरायुर्दीर्घायुः । संग्रहे तु—“मनःशरीर-
स्थितिमात्रमेव सेवेद्वयवयं न च तत्परः स्यात् । विशुद्ध-
हृद्यो रहासि तत्कामस्तरुणः पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभि-
मुक्तमूर्च्छादिरव्यथः । नाऽनाशितो नात्यशितो बृथ्याणां
तर्पितरुह्यहम् ॥ नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत् ।
दृष्ट्यायुराजःशुक्राणां क्षयं मेढ्राश्रयान् गदान् ॥ वायोः
कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा । उत्तानो वेगरोधी
च वृद्धिमेहास्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिर्मूर्द्धाद्याहन-
नाद्भ्रुवम् । न चार्वाक् पोडशाद्र्पात्सप्ततेः परतो न च ॥
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गंतुमर्हति ।
अतिबालो त्वसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ॥ उपतप्येत
सहसा तडागमिव काजलम् । शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं
जंतुजग्धं विजर्जरम् ॥ शृष्टमाद्यु विशीर्येत तथा वृद्धः
स्त्रियं व्रजन् । कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारसाराद-
पि सारभूतम् ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणायं ततो वपुः-संत-
तिरभ्युदारा । अप्रसक्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंशकान् ॥
सुखोदकैः पुञ्जेत देहस्यैतदलं हितम् । प्रज्ञापराधोऽसा-

त्स्यार्थसंयोगः कालवैकृतम् ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजय-
त्याम्यैर्नरम् । नापथ्यसेविनं सद्यः प्रवाधते तदा मलाः ॥
प्रकोपं प्रतिनिघ्नति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्भयथा । न च सर्वापन्ना-
रोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत् ॥ नहि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्य-
दोषाणि नैव च । सर्वे तुल्यबला दोषान सर्वाणि वपूषि
च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ।
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितम् ॥ त एव च पुन-
र्दोषा हेतुभिर्वहुनिश्चिताः । मिथो विरुद्धा बलिनो
दीर्घकालानुवर्तिनः ॥ सर्वे समं प्रकृपिताः प्राग्यात्पमपि
कारणम् । प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गगाः ।
देहे हितोन्चिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि
चान्पेणामभ्यासादुपशेरते । दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म-
वातातपादिभिः ॥” अथ बहूनामेकरोगोत्पत्तिः ।
“ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् । एको
विकृतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्भद्रः ॥ वातादीनां तु विकृति-
र्विकृताद्बहुचारतः । भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च
जायते ॥ संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ।
दुष्टो वायुरभिष्यंती स्तिमितोऽस्युष्णशीतलः ॥ कुंडली
भैरवरवः पुरुषोऽनार्तो बली । अन्योऽन्यव्याहृतगतिः
पांशुवाष्पविषान्वितः ॥ रसवर्णादिविकृतमपक्रांतविहंग-
मम् । निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलेशयम् ॥ मक्षिका-
मूपिकव्यालबहूत्पादप्रदूषितः । देशोऽपथ्यान्नवहुलो नष्ट-
धर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरीतानि हीनालिंगो यथा-
यथम् । एते दुष्परिहारत्वाद्दितायोत्तरोत्तरम् ॥ तेषामनि-
यतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे । कर्म पञ्चविधं तेषां
योज्यं तद्वद्रसायनम् ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्व-
सुद्वृतैः । ब्रह्मचर्यं दयादानं सदाचाररतिः शमः ॥
सद्धर्मसत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनाम् । देशानामदि-
पन्नानां साधूनां च निषेचणम् ॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म
जीवितरक्षणम् ॥ हेमन्तादिषु कुर्वत स्वं स्वं चाकालिके-
ष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिर्द्वन्द्वकारितम् ।
ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएव च
चर्यायां हेमंतशिशिरे समे ” अथाकालमृत्युः ।
“ सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्द्युक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषकारे
च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं
पौरुषमैहिकम् । वियात्ते कर्मणी वेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः ॥
तयोस्दारयोर्द्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च । नियतस्यायुषो
हेतुर्विपरीतस्य चावरा ॥ मध्यामध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णं
शृणु चापरम् । दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथ

१ अत्र “ कर्तुमर्हा ते ” इति खपुस्तके ।

२ अत्र “ वृद्धां लिभ्यम् ” इति युक्तः पाठः ।

दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम् । दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते
नियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्कालकाले विपाकनि-
यतं महत् । किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
एवं च द्विविधो मृत्युः कालकालविभेदतः । उपदिष्ट-
स्ततश्चैव हिताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते
वेदशदिनः । तत्रैकः कालसंयुक्तः शोषास्त्वांगतवः
स्मृताः ॥ श्वेनाजिरादियोगेन भ्रातृव्यस्य तथा च तैः ।
दैर्घ्यश्रवससोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनो वधः ॥ आयुष्कामस्य
तत्प्राप्तिस्तत्रेष्ट्यामित्रविंदया । सर्वस्मादेव चात्मानं गोपाये-
दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम् ।
विषमापरिहारेण जायतेऽनियतायुषाम् ॥ ध्रुवं रोगित्व-
मन्येषां मृत्युरेव च पर्वणि । अकाण्डे शस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो
मृत्युरन्यथा ॥ उद्भ्रांतचण्डमातंगतुरंगादिसमागमम् ।
अरातिदुष्टघातादिः साहाहितभोजनम् ॥ वर्जयेदिति न
ब्रूयुर्मुनयो दिव्यक्षुपः । दैवव्यपश्रपार्दाश्च रसायनविधिं
विना ॥ न वातेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमाप्नुयुः ।
अहिंसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्याप्रा-
कारदुर्गाणि मिथ्यामारणरक्षणम् । आयुष्कामस्य मिथ्यैव
परदारदिवर्जनम् ॥ मंत्रदेवतयाहूता नाचक्षीरन्महाहयः ।
विषसुप्तप्रनुद्धस्य भावामात्रौ तदायुषः । संन्यासरोहिणीका-
दिग्रस्तस्य सहसा भवेत् । उपेक्षया न मरणं जीवितं वा
चिकित्सया ॥ प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नतः ।
साधुवृत्तस्य वा तुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥ नायुद्धैर्द्वि-
षभिद्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ । उपक्रमेरन्नभवेदकालमरणं
यदि ॥ घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः । चिराल्प-
कालवर्तित्वं चित्रस्थानां विद्विष्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि
सिद्धे सर्वांगमैरपि । दृष्टेऽयकालमरणे विंचिकित्सेत् कथं
पुनः ॥ गुणवद्विषगादीनां संभवे संभवेत्तु यः । मृत्युस्तं
कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ॥ यथा रथो बाह्यमानो
न्यायेन क्रमशः क्षयम् । यायादात्मवतामायुस्तथान्येषां
विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ।
दीप्तिमान्वर्तते सम्यक् यथैव स्नेहसंक्षयात् ॥ स एवातो
यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये । हिताहितोपचारेण तथैव
पुच्छो ध्रुवम् ॥ सर्वमन्यतरित्यज्य शरीरं पालयेद्यतः ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ नगरी नग-
रस्येव रथस्येव रथी सदा । स्वशरीरस्य मेधावी कृष्येष्व-
वहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून् स्वभावादीन् विशेषतः ।
समीक्ष्य हितमक्षीयादेहो ह्याहारसंभवः ॥ भीलज्जायंत्रणालो-

महर्षिशोकवशागतः । न जातु धारयेद्वेगांस्त्वदि सर्वापदां
पदम् ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदर्शना । संजा-
यते परामर्शा बल्योत्साहंन्द्रियायुषम् ॥ अहितानि च
संस्थज्य द्रोपमप्याप्नुयाच्च । तथा घातुष्यमायासि साध-
नामात्मयानिति ॥ यच्च रोगममृत्यान् न शक्यमिह केन-
चित् । परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचिन्त्यं भर्त्सयिष्य ॥ शि-
हारविहारणां सदाचारनिर्षेणाम् । लोकप्रवर्षेणानां
जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृध्रुर्गान्धुसुखे धरतः हेमनां ध-
सत्वथः । मृदो जीवत्यनथाय दुरीतिं परिवृण्वत ॥ विदु-
पांतःशरीरस्थान् नित्यं संनिहितानरीन् । विषयं परादि-
वर्ज्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदापि साकल्ये वा
तस्मात्कर्माशुभोदयम् । स्मरन्नाश्रियवचसां न धीमान् कल-
मर्हति ॥ इति ॥ ५६ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदसमायने अन्नरक्षाध्याय-
नामन्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८.

अन्नरक्षाध्यायानन्तरं मात्राशितीयो युक्तः यतो विधा-
दिभ्यो रक्षितमन्नपानं हीनमात्राभ्यवहृतं जीवितोपधा-
ताय संपद्यते । मात्राभ्यवहृतं प्राणिनां प्राणाय-

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०--अथेत्यानन्तर्यं यथा । अथाऽतो धर्म-
जिज्ञासेति वेदाध्ययनादनन्तरं धर्मां जिज्ञासितव्यं
इत्यर्थः । अतः इति प्रस्तुताभिसंबंधे । अशन-
मशितम् । भावे तिष्ठा । मात्रयाऽशितं तस्मै हितो
मात्राशितीयः । शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

प०--अथेत्यानन्तर्यं । अत इति प्रस्तुताभिसम्ब-
न्धादन्नरक्षाध्यायादनन्तरं मात्राशितीयस्यारम्भः ।
यतो गुणवदप्यन्नं पानं विपाद्यनुपद्रुतं हीनमात्रम-
भ्यवहृतं जीवितघाताय । तदेव सम्यङ्मात्राभ्यव-
हृतं प्राणिनां प्राणा एव । मात्रा परिमाणम् , अशन-
मशितं, मात्रयाऽशितं मात्राशितम् । तस्मै हितो
यो मात्राशितीयः । तं व्याख्यास्यामः । यथावन्मा-
त्रोपदेशान्मात्राशितीयः ॥ १ ॥

हे०--मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । यतः पूर्वेऽध्याये आहारो वर्णितस्तत्र तत्र च
वक्ष्यते । इत्युक्तम् । स चासाधारणो यथास्वं
वक्तव्यः । असाधारणार्थमयमध्यायः । मात्राशब्देन
सम्यग्योगो लक्ष्यते स चासम्यग्योगस्य त्यागात्सं-
भवाति । स पुनः सप्तधा--संकीर्णाशनम्, विरुद्धाश-
नम्, अमात्राशनम्, अजीर्णाशनम्, समशनम्, अथ-
शनम्, विषमाशनं चेति । तत्र निषिद्धानां गृहे निषि-
द्धैर्वा सह निषिद्धं चान्नं यत्र भुज्यते तत्संकीर्णाशनम्,
तच्च शत्रुसत्रगणाकीर्णापाणिकापाणिकान्नम् इत्याद्युक्तम् ।
विरुद्धाशनम्--अहिताशनम्, तच्च विरुद्धमप्याहारमित्याद्यु-
क्तम् । अमात्राशनादीन्यत्रोच्यन्ते । मात्रावदपि यत्र
जीर्यति तदजीर्णाशनम् । समशनादीन्वेव लक्षयि-
ष्यति ॥ १ ॥

**मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षते गुरुण्यपि लघून्यपि ॥२॥**

१ द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं,
स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणं च । यदाह--“ स्वस्थानुरपरायणम् ”
इति । तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकारद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कम-
भिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यः । तत्राऽपि स्वास्थ्यपरि-
पालनहेतुषु मात्रावदन्नं प्रधानम् । यदाह--प्राणिनां पुन-
र्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च । तच्चेह “ मात्रावदन्नं विधी-
यते ” इत्यादौ मात्राशित्तीय एवाभिधीयते । मात्राशित्तम-
धिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्राशित्तीयः । यद्यपि “ मात्राशी ”
इति पदमनुश्रूयते तथापि “ मात्राशित्तीयः ” इति संप्रणयने
कष्टोच्चारणभयादर्थपरपर्यायशब्देनेयं संज्ञा कृता । यथा “ न
वेगान्धारणीया ” इत्यादिका संज्ञा । मात्रां मात्रावदन्नमशितुं
भोक्तुं शीलं यस्यासौ मात्राशी । यदि वा मात्रयाऽशितुं भोक्तुं
शीलं यस्य स तथोक्तः । तत्रेह मात्राऽनपायि परिमाणम् ।
अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्रादयलेह्यपेयानामभ्यवहारे वर्तते ।
तेन मात्राशित्त्यादित्युक्तं खाद्यलेह्यपेयानां मात्राभ्यवहरणं नोक्त-
मिति यच्चोच्यते, तन्निरस्तं स्यात् । दृष्टश्चायमशिः खाद्याद्यभ्य-
वहारे यथा दशमूलहरीतक्यां “ एकान्ततः प्रादय ततश्च
लोहाच्छक्तिर्निहन्ति भ्यशुं प्रशुद्धम् । ” तथा “ क्षीराशी तं
प्रयोजयेदिति ” इतश्चावगन्तव्यं अशिरयं सर्वाभ्यवहारे
वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव कृतम् । आहारमात्रा पुन-
रिति न पुनरशितमात्रा पुनरिति । मात्रां व्याकरोति--आहा-
रेत्यादि । अभ्रैर्वलमुत्कृष्टं मध्यमत्वं वाऽपेक्षोत्कृष्टा मध्यात्पा वा
मात्रा स्यादित्यभिबलापेक्षिणी । पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां
व्यायाममात्रां च व्यावर्तयितुम् । तेन न सर्वमात्राऽभिबलापे-
क्षिणी । यतो भेषजमात्रा व्याख्यातुरवलापेक्षिणी वक्तव्या,
व्यायामस्य तु दोषक्षयामिन्द्रियाद्युत्पादध्रमाद्यनुत्पादापेक्षिणी-

स० सर्वकालं स्वस्थ आतुरो वा मात्राशी स्यात्

—व्यवस्थापयितव्या । यदि वा पुनःशब्दः पौनपुन्ये, तेनाहा-
रमात्रा पुनः पुनरभिबलमपेक्षत एतदुक्तं स्यात् । यत एकस्मि-
न्पुरुषे एकदा याऽभिबलेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं
स्यात् यत्र ऋतुभेदेन वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विद्वद्वो
भवति यथा--हेमन्ते यौवने च । कदाचिन्मदो भवति यथा
वर्षासु वार्धक्ये च । तेनाभिबलभेदान्मात्राप्येकरूपा न स्यात्
किन्तु तत्कालभवमभिबलमपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्रापि भिद्यत
इति । अभिबलापेक्षत्वमेव विवृणोति--यावद्वीत्यादि । याव-
दिति यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अथेति भोक्तुः ।
अशनं चतुर्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तं प्रकृतिं वाता-
दीनां रतादीनां च साम्यावस्थाम् । अनुपहृत्य विकारमकृत्वै-
त्यर्थः । यथाकालमिति निशाशेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणाव-
च्छिन्नशमानं प्रत्यवमृशति । द्वितीयम् “ अस्य ” इति ग्रहण-
मन्यत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन यथैव यावतीमात्रा निर्विकारा,
तस्यैव सा मन्तव्या, नान्येषाम् । प्रतिपुरुषमभिबलस्य भिन्न-
त्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्नपि पुरुषे कालादिभेदेनाभिबलभेदो
भवति, तथाप्येकपुरुष एकमात्रामवधार्य कियन्तमपि कालं
तथैव मात्रया अभिबलभेदहेत्वभावे सति व्यवहारो भवत्येव ।
मात्राप्रमाणं मात्रेयत्ता, मात्राप्रमाणशब्देन चेह मात्राप्रमाण-
वदिति बोद्धव्यम् । अन्यथा तावच्छब्देनावच्छिन्नशानवाचिना
मात्राप्रमाणशब्दस्य गुणवाचिनः सामानाधिकरण्यां न स्यात् ।
ननु प्रकृतिमनुपहृत्येति न कर्तव्यं विशेषणं, नह्याहारो यो यथा-
कालं जरां याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति । करोति तु
द्रव्यस्वभावसंस्कारादिदोषात् । यथा--मन्दकलकुचादयो यथा
कालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव । न ताव-
तापि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिविधकुक्ष्याये--“ न
च केवलं मात्रावत्वादेवाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृ-
त्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां भिन्नफलत्वात् ” इति ।
नैव, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने वक्तव्या, सर्वग्रहरूपा
परिग्रहरूपा च । तत्र समुदितस्याहारस्य परिमाणं सर्वग्रह-
मधुराम्लादीनामाहारावयवानां प्रत्येकं मात्रया ग्रहणं परि-
ग्रहः । तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव गृह्यते,
आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्यथोक्तमा-
नं स्यात्, तत्राहारावयव--मात्रावैषम्याद्वातुवैषम्यं भवत्येव,
अयथाकालं जरागमनं च स्यात् । तदुक्तं प्रकृतिमनुपहृत्येति
विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति । “ अस्य ” इति,
“ असनम् ” इति, “ अशितम् ” इति च पदत्रयं प्रकरणादेव
लभ्यते । तत्पुनः क्रियते विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन
“ अस्य ” इत्यनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते “ अशनम् ”
इत्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंशोभेदेशकालाविरुद्धम् ।
उच्यते “ अशितम् ” इत्यनेन च यथाविधि भोजनमुच्यते ।
तदेवं सर्वगुणसंपन्न आहारो मात्रावानुच्यते ॥

परिमिताशी भवेत् । कुतो हेतोः हि यस्मान्मात्राऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे अग्निप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः । तथा चोक्तम् । अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति । तस्मान्मात्रायाः प्राधान्यम् । यस्माच्च कारणात्मात्रायाः प्राधान्यं ततो मात्रां द्रव्याण्यपेक्षते गुरुण्यपि लघूनि च । तत्र गुरुणि पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षु-माषानूपमांसादीनि । लघूनि दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावकपिंजलैणशशंवरदीनि ॥ २ ॥

प०—मात्राशी परिमिताशी नरः सर्वकालं स्वस्थोऽप्यातुरो वा स्यात् । यस्मान्मात्रा चोपयुक्ताऽग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे पचनक्रियायाम् । तेन मात्राशी मात्राखादी, मात्रापायी, मात्रालेहीति द्रष्टव्यम् । मात्राया लक्षणमाचार्येणोक्तमेव । मात्रा पुनरग्निवलाहारद्रव्याद्रव्यापेक्षिणी कुक्षेरतिपीडनमाहारेण । हृदयस्यासंरोधः । पार्श्वयोरपि पाटवम् । अन्नतिगौरवमुदरस्य । प्रीणनमिन्द्रियाणाम् । क्षुत्पिपासोपरतिः । स्थानाशनशननगमनोच्छ्वासप्रश्वासक्रियासु सुखेन प्रवृत्तिः । सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचयश्चेति मात्रालक्षणम् । इतश्च मात्रायाः प्राधान्यम् । यान्यपि लघूनि द्रव्याणि अथवा गुरुणि-क्षीरेक्षुब्रीहिमाषानूपामिपादीनि । लघूनि-दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गैणलावादीनि तान्युभयरूपाण्यपि मात्राप्रमाणमपेक्षन्ते । तदधीनानि तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

हे०—तत्र मात्रां विवक्षे—मात्रामभ्रातीति मात्राशी । यद्यपि मात्राविशिष्टान्नपानस्यैव कर्मत्वम्, तथापि प्राधान्यार्थं मात्रायाः कर्मत्वव्यपदेशः । किमर्थं मात्राशी स्यात्, हि यस्मान्मात्रा अग्नेः प्रवर्तिका पचन्तमग्निं प्रवर्तयति पाचयतीत्यर्थः । ननु द्रव्याण्यग्निमिधनत्वात्प्रवर्तयति न मात्रेत्यत आह—मात्रां द्रव्याण्यपेक्षते । ननु गुरुणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्मात्रामपेक्षन्ताम्, न पुनर्लघूनीत्यत आह—गुरुण्यपि लघून्पि ॥ २ ॥

तत्र गुरुणां का मात्रा का लघूनामित्याह—
गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ ३ ॥

स०—गुरुणां द्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिः लघूनां नातितृप्तता नातितृप्तिः किं तर्हि सौहित्यमात्रम् ।

एतन्मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् । मात्रा ह्रस्वा मव्या वृहती च तस्याः प्रमाणम् । तत्र प्रमाणं मानम् । एवं चात्र मात्राशब्दस्यापौनरुक्त्यम् । हि यावत् परिमाणमन्य-वहृतं सुखमविकृतिं कृत्वा परिणमति । एतद्विपर्ययण हीनमात्रं भोजनं वर्ज्यं दोषदर्शनात् ॥ ३ ॥

प०—ननु किं सौहित्येन यावदेतानि द्रव्याणि लघूनि गुरुणि नाभ्यवहार्याणि तुल्यरूपतया तृप्त्याहारगुणानामित्याप्रायेत. आहोम्विन गुरुण्यन्यप्रमाणानि लघून्त्यस्य प्रमाणान्यस्य सङ्गाना-विदमाह—गुरुणां गुरुद्रव्याणामर्धसौहित्यमर्धतृप्तिता । लघूनां द्रव्याणां नातितृप्तिः, किं तर्हि सौहित्यं सुहितं तृप्तिरुच्यते । यस्माद्विनानलगुणवहुलानि लघूनि तुल्यगुणत्वादग्निमन्धुक्षकाणि । अविधिना चोपयुक्तानि स्वल्पद्रोषाणि । गुरुणि-पुनः प्रथिव्या-सोमसलिलवहुलानि । अन्यसामान्याद्गन्धैः प्रनिपक्षत्वादग्निमान्यकराणि । मात्रायाः परिमाणं मात्रापरिमाणम्, मात्रापरिमाणं मात्रापरिच्छेदः । नात्रन्परिमाणं यावद्भयवहृतं सुखमविकृतिं कृत्वा जीर्यति जरां गच्छति । एवं मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—ननु गुरुमिधुमिवा तृप्तिर्द्रोषवत् न तेषां विशेषः इत्यत आह—गुरुणामित्यादि । यावताऽऽह-रराशिना तृप्तिरुच्यते तावताऽऽह-सुखत इत्यद्वैतसौहित्यं तावन्मात्रमेव नातितृप्तता । नन्वेवं चेन्मात्राया अव्यवस्थितत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह—मात्रेत्यादि । मात्रा-प्रमाणं मात्रालक्षणं यावत्सुखं जीर्यति तावन्मात्राशब्दवा-च्यमित्यर्थः । उक्तं च खारणादिना—“ यद्भयवहृतं सम्यक् यथाकालं जरां व्रजेत् । प्रकृत्यविकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं विदुः । ” इति तस्माद्गुरुणामर्धसौहित्यं सुखं जीर्यति, लघूनां नातितृप्तेति नाव्यवस्था ॥ ३ ॥

यथा चाह—

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसं ।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ४ ॥

स०—हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय नोपचयाय न चौजसे । सर्वेषां वातरोगाणां कारणतां याति ॥ ४ ॥

प०—भोजनमशनं हीनमात्रं स्वल्पप्रमाणं सुक्तं न बलाय, नोपचयाय नाप्यौजसे भवति । यथा सर्वेषां

वातरोगाणां मारुतानामामयानां नखभेदाद्यानाम-
घ्नीतेर्वातरोगाणां हेतुतां कारणतां प्रतिपद्यते गच्छ-
न्तित्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०—अथ अमात्राशने दोषाः । तच्च द्विविधम्—
हीनमात्रमतिमात्रं च । तत्र हीनमात्रदोषानाह—बलं शक्तिः,
उपचयः पुष्टिः, ओजः क्रांतिः ॥ ४ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ५

स०—अतिमात्रं त्वशानं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव
प्रकोपयति ॥ ५ ॥

प०—अतिमात्रं प्रभूतं भुक्तमशनं सर्वान् त्रीन्
दोषान्, आशु शीघ्रं प्रकोपयेत् ॥ ५ ॥

हे०—अतिमात्रजान्दोषानाह—अथ प्रसंगादतिमात्रा-
कुपितानां दोषजानां रोगाणां निदानचिकित्सिते कथयति।
तत्र विसूचिकालसकयोः संप्राप्तिमाह—संपीड्यमानाः संतो
युगपत्कोपिताः स्रोतोरोधात्परस्परसंघट्टनेन त्रयोऽप्येकदैव
क्रोषं नीताः ॥ ५ ॥

कुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकार्यं विसूचिकार्यं
वा व्याधिं यथा कुर्वन्ति तथा दर्शयति—

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ।

आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ॥

विष्टंभयंतोऽलसकं च्यावयंतो विसूचिकाम् ।

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ॥ ६ ॥

स०—तेनापकेनाहारेण दुष्टेन वाताद्या हि यस्मा-
त्पीड्यमाना विवध्यमाना रुद्धमार्गत्वादत एव युगप-
देककालं सर्व एव कोपितास्तदेव दुष्टमन्नमाविश्याऽलसकं
कुर्वते । किं कुर्वतः । विष्टंभयंतस्तदेव दुष्टमन्नं स्रोतःसु
रंधानाः तथाऽधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवानुचिते देशे
काले च्यावयंत ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयंतः । अजिता-
त्मनोऽसंयतचेतसः मनुजस्य विसूचिकां कुर्वते ॥ ६ ॥

प०—तेनामेनान्नेनातिभुक्तेन दुष्टेन सता, वाताद्या
वातपित्तकफास्त्रयः पीड्यमानाः कोपिता रुद्धमा-
र्गत्वाद्युगपदेककालं ते कुपिता विष्टंभयन्तः विष्ट-
म्भं कुर्वन्तः, स्रोतांसि रुन्धाना अलसकमलसकार्यं
व्याधिं कुर्वते । किं कृत्वा, तदेवाममन्नमावि-
श्याविश्य तेन सह सम्भूय तथा तदेव दुष्टमन्नमा-

विश्य च्यावयन्तः, ऊर्ध्वमधश्च निष्कर्षयन्तः 'अध-
रोत्तरमार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः अन्नमलादिकं बहिः
प्रेरयन्तो विसूचिकां कुर्वते । तस्याजितात्मनः ।
अशनलुप्तस्य लोलुपस्यासंयतचेतस इति यावत्। याव-
द्वचनं चात्र—प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगप्रामश्च जायते ।
नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिकाः ॥ "तत्र
शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् । पित्ताज्ज्व-
रातिसारान्तर्दाहत्तृप्रलयादयः॥" आनाह उदरापूरः।
कम्पो वेपथुः । स्तम्भोऽङ्गस्य स्तब्धता । ज्वरो
वक्ष्यमाणः । अतिसारो विट्प्रवृत्तिः ।
अम्भोऽम्भोद्धारः । दाहोऽग्निदग्धवत् ।
तृट् पिपासा पानादिष्वभिलाषः । प्रलयो मोहभ्रम-
प्रवेशः । छर्दिर्वमनम् । अङ्गगुरुता शरीरगौरवम् ।
वाचः सङ्गो वाक्सङ्गो वाचोऽप्रवृत्तिः । श्रिवनं
श्रेष्मनिरसनम् । अलसकस्य विसूचिकायाश्चान्व-
र्थरूपतया लक्षणमुक्तं संग्रहे ॥ ६ ॥

हे०—केन तेनातिमात्रेणान्नेन । अतिमात्रत्वादेवामेन
पाककालातिक्रमेऽप्यपकेन, अत एव दुष्टेन विकृतेन तदे-
वाविश्य तथाविधमेवान्नमधिष्ठाय एवंभूतास्तदन्नं विष्टंभय-
न्तोऽलसकं कुर्वते, च्यावयंतः पुनर्विसूचिकां काभ्यां च्याव-
यंतः अधउत्तरमार्गाभ्याम्, सहसैव वेगेन, अजितात्मग्रह-
णमन्नलोलुपस्यैवालसकाद्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं च
सुश्रुतेन—“ न तां परिमिताहारा लभन्ते विदित-
गमाः । मृदास्तामजितात्मानो लभन्ते क्लृपाशयाः ॥”
इति ॥ ६ ॥

एतदेव सविस्तरमाह—

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ७ ॥

स०—ऊर्ध्वं मुखेनाहारो न प्रयाति न चाधस्त-
द्गुदेन प्रयाति न चाहारः पच्यते आमाशये नामिस्त-
नांतरं जंतोरामाशय इति स्मृतस्तस्मिन्नलसीभूत
इवालसीभूतः । यथाऽकर्मशीलः पुरुषोऽलस इत्युच्यते
तथाऽयमाहारोऽलसीभूतस्तिष्ठति तेन हेतुना स
रोगोऽलसकः स्मृतः ॥ ७ ॥

हे०—प्रयातीत्यलसकं निर्वक्ति—यस्मादास्मिन् व्याधा-
वाहारः आमाशयेऽलसीभूतस्तस्मादसावलसयतीत्यलस-
कः । अलसत्वं निष्क्रियत्वम्, तदेव प्रयातीत्यादिना स्पष्टी-
कृतम् ॥ ७ ॥

विसूचिकायास्तु निर्वचनमाह—

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाद्यादिभृशकोपतः ।

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ८

स०—वाष्वादीनां त्रयाणामत्यंतप्रकोपान्नानाप्रकारै-
र्वेदनोद्भेदैः पीडोत्पादैर्यस्माद्गात्राणि सूचीभिरिव विध्यति
तस्माद्विसूचिकेत्युच्यते । विविधानां विकाराणां सूचिका
विसूचिका विसूचिकेत्युच्यते ॥ ८ ॥

हे०—विसूचिकां निर्वक्ति—विविधसूचिकातुल्यत्वाद्विसू-
चिका तदेव विविधैरित्वादिना स्पष्टीकृतम् ॥ ८ ॥

तत्र शूलभ्रमाऽनाहर्कपस्तंभादयोऽनिलात् ।

पिताज्ज्वरातिसारांतर्दाहत्प्रलयादयः ॥ ९ ॥

कफाच्छर्द्यगगुरुतावाक्संगष्ठीवनादयः ॥ १० ॥

स०—वातादधिकाच्छूलादयो भवन्ति । आदिशब्दे-
नांगोद्वेष्टनमुखशोषादिपरिग्रहः । पित्ताद्वृद्धाज्वराथाः
स्युः । प्रलयो मूर्छाप्रायः । आदिशब्देन मदादिपरि-
ग्रहः ॥ कफादधिकाच्छर्द्यादयो भवन्ति । आदि-
शब्देन क्षवश्वादीनां प्रहणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

हे०—विसूचिकालक्षणमाह—तत्रेति। विसूचिकायामनिला-
च्छूलादयो भवन्ति । पित्तात् ज्वरादयः कफाच्छर्द्यादयः।अंत-
र्दाहः कोष्ठदाहः, प्रलयो मूर्छा, अंगग्रहणं सर्वांगे गौरवार्थम्,
वाक्संगो वाक्स्वलनम्, श्ठीवनं श्लेष्मनिरसनम्, अनिलादि-
ग्रहणमनिलादिघृतसमस्तविकारप्राप्त्यर्थम्, अत एवादि-
शब्दः प्रयुक्तः । शूलादिग्रहणं तु मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् ।
एतेन त्रैविध्यशंका व्यपस्ता। सुश्रुतोऽपि मूर्छादीन् भेदा-
नाह—“मूर्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजंभ-
दाहाः । वैवर्ण्यकंपौ हृदये रजा च भवन्ति तस्यां
शिरसः प्रभेद” इति ॥ ९ ॥ १० ॥

विशेषाद्दुर्बलस्याऽल्पवह्नेर्वेगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमंतरा ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥

सोऽलसः ॥ ११ ॥

स०--दुर्बलत्वादियुक्तस्य यन्मारुतेन विशेषादनं
पीडितमंतराऽऽमाशयमध्य एव श्लेष्मणा रुद्धमलसीभूतं
तथा दोषैः क्षोभितमाकुलितमत एवाऽतिपीडाका-
रित्वाच्छल्यरूपत एव स्थितं तीव्रान् दुःसहान्
शूलादीन् छर्द्यादिवर्जितान् कुरुते । छर्द्यतीसारभ्यां
विसूचिकोक्ता । सोऽलससंज्ञो रोगः । दुर्बलो ह्यनु-
पचितधातुः स न कदाचिदाहारं सोढुं शक्तः ।
अल्पाग्नेश्चाहारं सम्यङ् न जीर्यति । यतो वेगधारण-
शीलस्य प्रतिहतो वायुर्विमार्गगः पित्तकफावपि विमा-
र्गगौ कुरुत इत्येतद्विशेषेण निर्देशः ॥ ११ ॥

प०—विशेषादत्यर्थं दुर्बलस्य पुंसस्तथाऽल्पवह्नेर्म-
न्दाग्नेरबहूष्मणो वेगधारिणो वातमूत्रपुरीषवेगरो-
धनशीलस्यान्नं मारुतेन वायुना पीडितं तथा श्लेष्म-
णान्तरा मध्ये पीडितं, विबद्धसत्त्वाद्बहिर्मुखी-
भवेन् । अपवृत्तिः वर्चसः सम्पाद्य दोषैरलसं कृत्वा
क्षोभितमाकुलीकृतं, दुष्टशल्यत्वेनेव संस्थितं बहु-
विधशूलदाहाङ्गुरुजादिदुःखसामान्यकरणान् तद-
न्नं शूलादीन् यथोक्तान् वाताद्युद्भवान्, तीव्रान् सो-
ढुमशक्यान्, छर्द्यतिसाराभ्यां वर्जितान् अलसी-
भूतं कुरुते स व्याधिरलस इति भण्यते ॥११॥

हे०—अलसकलक्षणमाह—यत्रान्नं छर्द्यतीसारवर्जितान्
शूलादीन् विसूचिकोक्तान् कुरुते स व्याधिरलसकः ।
कीदृशमन्नं मारुतेन पीडितम्, अलससंचारेण वायुना आ-
क्रांतम्, आक्रान्तत्वाद्धूर्ध्वमधो वा अनिर्गच्छदेवांतरा मध्य
एव वा श्लेष्मणा रुद्धं निपिद्धनिर्गमम् अत एवालसं निष्क्रि-
यतां गतं ततो दोषैर्वातपित्तकफैः क्षोभितं संचालितम्,
अत एव शल्यत्वेनैव संस्थितं शल्यमिव बाधमानम्।किं सर्व-
पामविशेषेण नेत्याह-विशेषादित्यादि। दुर्बलत्वादिविशि-
ष्टविशेषणानामित्यर्थः ॥ ११ ॥

दंडकालसकं लिलक्षयिपुराह—

अत्यर्थदुष्टास्तु दांषा दुष्टामबद्धखाः ।
यांतस्तिर्यक्तनुं सर्वा दंडवत्स्तंभयति चेत् ॥
दंडकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ॥१२॥

स०--अतिशयेन दुष्टा दोषास्तथा दुष्टामेन बद्धानि
पूर्णानि खानि स्रोतांसि यैस्ते दुष्टामवद्धखाः । तथा
तिर्यग्गच्छतः तनुं सर्वां शरीरं सकलं दंडवद्यदि

१ सूचधातोरशोपदेशत्वान्न षत्वप्रसङ्गः। विसूचिकेति पाठ-
स्तु चिन्त्य एव ।

स्तंभयन्ति प्रसारणाकुञ्चनरहितं कुर्वन्ति तदा दंडकाल-
सको नाम रोगो भवति । तं दंडकालसकं त्यजेन्नोप-
क्रमेत् । यत आशुकारिणमाशु शीघ्रं स्वकर्म मारणं
करोतीत्याशुकरा । क्षिप्रं हन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

प०—दोषा अत्यर्थं दुष्टा अतिमात्रं गताः, दुष्टा-
मवद्धखाः प्रदुष्टामवद्धखाः वातादयस्तिर्यक् यान्तो
गच्छन्तः, कदाचित्तनुं शरीरमस्य दण्डवत् लगुड-
वत् स्तंभयन्ति स्तब्धं तनुं कुर्वन्ति चेद्यदि तदा दण्ड-
कालसकं नामानं व्याधिमाशुकारिणं शीघ्रकारिण-
मसाध्यं त्यजेत् परिहरेत् । शीघ्रं करोतीति शीघ्रका-
री शीघ्रं व्यापादयति स एवमुच्यते ॥ १२ ॥

हे०—दंडकालसकं लक्षयति—यत्रालसके दोषाः सर्वा
तनुं दंडवत्स्तंभयन्ति, तमलसकं दंडकालसकसंज्ञम् आशु-
कारिणं त्यजेत् । कीदृशा दोषाः । अत्यर्थं दुष्टा अतिमा-
त्रान्नाशीलनेन अतिदुष्टाः, दुष्टामवद्धखाः चिरं संचयात् दुष्टे-
नामेन कारणभूतेन वद्धानि पूरितानि खानि खोतां-
सि यैस्ते तथा तिर्यग्गच्छन्तः मार्गावरोधास्तिर्यङ्मार्गेण
प्रसरन्तः ॥ १२ ॥

संप्रत्यामविषं निर्दिशति—

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ।

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ॥

विषरूपाशुकारित्वाद्द्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १३ ॥

स०—विरुद्धं प्रागुक्तं विरुद्धमपीत्यादिना । विद्याध्यश-
नमित्यादिनाऽध्यशनम् । अजीर्णं च त्रिविधं वक्ष्यति ।
एतानि शीलितुं शीलं यस्य तस्य पुंसो य आमदोषो
विषलक्षणालालादिलक्षणयुक्तो महाघोरोऽतिकष्टो विषा-
ख्यो यो भवति तं न चिकित्सेत् । कुतः । विषरूपत्वा-
दाशुकारित्वाद्द्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । विषसदृशस्वरूपत्वा-
द्विषे शीतोपक्रमो युक्त आमे चोष्णोपक्रमो युक्त इति
विरुद्धोपक्रमत्वम् ॥ १३ ॥

प०—आमे उष्णा क्रिया कार्या, विषे सा तु
विरुद्धवते । शीतसाध्यत्वाद्विषस्य । विषे तु शीता
क्रिया हिता, सा त्वामे विरुद्धा आमस्योष्णक्रिया-
क्रमसाध्यत्वात् । तस्मान्महाघोरं प्रलय-
कारित्वात् ॥ १३ ॥

हे०—आमविषं लक्षयति—विरुद्धाशनादिशीलिनः
पुरुषस्योत्पन्नमामदोषमजीर्णाञ्जनं व्याधिं वर्जयेत् । विरुद्धं
पयोमत्स्यादि, अध्यशनं वक्ष्यमाणम् । अजीर्णमजीर्णाशनं
कीदृशमामदोषं विषलक्षणं देहव्याधिविषलक्षणम्, महाघोरं
तात्रपीडाकरम्, विषसंज्ञं विषाख्यम्, आमोपपदाच्चैयं संज्ञा ।
उक्तं च चरकैर्ण,—“विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः
पुनरामदोषमामविषमाचक्षते” इति । कुतो वर्जयेत् विष-
रूपाशुकारित्वाद्विषरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च । ननु विषमपि
साध्यं दृष्टम्, तत्कुतोऽस्य विषरूपत्वादसाध्यत्वमित्याह—
विरुद्धोपक्रमत्वतः हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयोर्विरोधात् ।
हेतुर्यत्रामसंश्रयस्तत्रामेय उपचारः व्याधिविषरूपस्तत्र
सौम्य उपचार इति विरोधः ॥ १३ ॥

अलसकोपक्रमं निर्दिदिक्षुरिदमाह—

अथाऽममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोप्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्येत् ॥

स०—अधेत्यान्तर्ये । पूर्वोक्तं साध्यासाध्यमवग-
म्याऽनेतरमामं साध्यमटुष्टं संतं त्वरितं द्रागातुर उल्लि-
खेदुद्धमेदित्यर्थः । किंविधमामम् । अलसीभूतम् । अल-
सलक्षणतामगतमुल्लिखेदित्याह । पीत्वेत्यादि । वचाल-
वणमदनफलयुक्तं जलमुष्णं पीत्वा वमेदित्यर्थः । ततो-
ऽनेतरं स्वेदनं योजयेत् । तथा । विषाच्य मूत्राम्लमधूनि
दन्तीपिंडीतकृष्णाविडधूमकुपैः । वर्ति करांगुष्ठनिभ
घृताक्तां गुदे रुजानाहरीं विदध्यादित्यादि फलवर्ति च
मलवातानुलोमनीं योजयेत् । तत्रामदोषे दोषवशाद्-
गानि च नाम्यमानानि संकोच्यमानानि संत्यत्यर्थं स्वि-
न्नानि वस्त्रादिना वेष्येत् ॥ १४ ॥

प०—अथात्तिमङ्गले । अलसकादीनां महाव्यथिकत्वात्
यदा साध्यत्वं साध्यत्वेन निर्दिष्टम् । अलसीभूतं
त्वरितं शीघ्रमेवोल्लिखेत् । किं कृत्वा । वार्युष्णं
पीत्वा । तच्च सोप्रापटुफलम् । उप्रा वचा । पटु
बिडलवणम् । फलं मदनफलम् । एभिः समेतमुष्णो-
दकं पीत्वा वमेत् । ततो वमनानन्तरमस्यालसका-
तस्य स्वेदनं यथायोगं स्वेदाध्यायोक्तं योजयेत् । तथा-
फलवर्ति मदनफलाङ्गारधूमलवणगोमूत्रादिभिः कृतां,

मलवातानुलोमनीं मूत्रपुरीषवातानां स्वसार्गस्थापनीं.
बहिःप्रवर्तिकां च योजयेत् । गुदेऽङ्गुष्ठप्रमाणा
प्रणिधेया । यतः सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यन्ति
तदुपद्रवाः । अङ्गानि बाह्यादीनि नाम्यमानानि
कुटिलस्वं गतानि, भृशं स्विन्नानि मृदुस्वं प्राप्नानि,
वस्त्रैरूर्णादिमयैर्वेष्टयेत् ॥ १४ ॥

हे०—उक्तानामामदोषाणां चिकित्सासाह—अथशब्द-
चिकित्सारंभे मंगलार्थः । आमम् आमदोषमुल्लिखेद्रमेत् ।
अलसीभूतं यः स्वयं न प्रवर्तते विमूच्या तु
मन्दं प्रवर्तते स द्विविधोऽयुल्लेखनीयः । उक्तं दि
स्वारणादिना—“विमूच्यलसकौ वाम्यौ पिप्पलीलवणा-
भसा” इति । साध्यग्रहणं नियमार्थं, साध्यमेव नत्वसाध्य-
मित्यपि दृश्यते, निदानेष्वसाध्यत्वेनोक्तानां मांसग्रन्थ्यादीनां
चिकित्सिते किञ्चित्सोपदेशः, आमदोषस्त्वसाध्योऽसाध्य-
एवेत्यर्थः । किं कृत्योल्लिखेत् सोम्रापटुफलमुष्णं वारि-
पीत्वा, उग्रा वचा, पटु सैन्धवं, फलं मदनफलम् । ततो
वमनानंतरं स्वेदनं योजयेत्फलवर्ति च । कस्यावर्तः फल-
वर्तिसंज्ञेत्यपेक्षायामाह—विष्मृत्राधोवातानां प्रवर्तिनी वर्तिः
फलवर्तिरित्यर्थः । स्वेदफलवर्तिद्रव्याण्युक्तानि स्वार-
णादिना—“ शूले तु स्तिमिते सामे स्वेदः
शस्तो मुहुर्मुहुः । रुक्षोष्णैः कटुकैः पांशुकरीपनि-
कतादिभिः ॥ पिप्पल्योऽगारधूमश्च मदनं सर्पपास्त्रिवृत् ।
हेमक्षीरी वचाकिष्कं कुष्ठं दंती यवाग्रजः ॥ समूत्रलवणा-
भ्यक्ता फलवर्तिरियं हिता । संस्वेद्यालसके शूलविबंधाना-
हमोक्षिणी ” इति । यद्यामदोषेणांगानि ताम्यन्ते
संकोच्यन्ते तदा तान्यतिस्विन्नानि कृत्वा वस्त्रादिभि-
र्वेष्टयेत् ॥ १४ ॥

विमूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्यांदाहः प्रशस्यते ।
तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १५ ॥

स०—विमूच्यां पूर्वोक्तलक्षणायामतिवृद्धायां सत्यां
पाष्ण्यांः खुरिकयोरयःशलाकादिना दाहः प्रशस्यते । तद-
हर्विसूचिकावंतमुपवास्य लघयित्वा विरिक्तवत्पेयादिक्र-
मेणोपाचरेत् । सुशुते चोक्तम् । सुच्छर्दितविरिक्तस्य
गात्रायामेऽतिदारुणं । भृशतकमधूच्छिष्टसीसपिण्याक-
नापरैः । घृततैलं पचेत् साम्लैस्तच्च खलीघ्नमुत्तमम् ।
त्वक्पत्ररक्षागुरुशिशुक्रैरुम्लप्रपिष्टैः सवचाशताहैः उद्ध-
र्तनं खल्विस्सूचिकांश्च तैलं विपक्वं च तदर्थकारिः शिरी-

धनक्ताहफगिज्जर्वाज्जातः सुपुष्यस्य फलानां, शिरी-
स्य सूत्रेण विमूचिकारिणी इति । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।

प०—पादस्य पदवातानि सुलक्षणाः पर्यायानि वि-
पाष्ण्यांदाहः तत्पटुलसकादयो विमूच्यामतिवृ-
याम् अनिवाद्यायां ज्ञेयम् । तदोपदेशः । अत्रो-
कालसकान्तं पुरुषं शूले, वमनादिनां पटु-
मुपद्रव्योपशान्तं कारिकायां विमूच्यामतिवृद्धायां
प्यतिस्विन्नोपवासेन विमूच्यामतिवृद्धायां
साध्यालसके चोपदेशः । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।
हिम्यादि ॥ १५ ॥

हे०—विमूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्यांदाहः प्रशस्यते ।
रणा अर्जातायां किञ्चित्सोपदेशः, आमदोषस्त्वसाध्योऽसाध्य-
प्रकार्यः । संस्वेद्यालसके शूलविबंधानां
स्यो वृ प्रकथनं । अत्रोक्तं तदोपदेशः । अत्रो-
हनं प्रशस्यते । अत्रोक्तं तदोपदेशः । अत्रो-
संशान्तिवति । अत्रोक्तं तदोपदेशः । अत्रो-
णम् । अत्रोक्तं तदोपदेशः । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।
क्रियाक्रमः । अत्रोक्तं तदोपदेशः । अत्रो-
यवाह भेदः—“विमूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्यांदाहः
थेत् । पिप्पल्यां चोपदेशः । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।
निवृत्तामदोषस्य अनिवाद्यायां ज्ञेयम् । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।
निवृत्तः तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १५ ॥
चकारासूचिकांश्चोपवासेन विमूच्यामतिवृद्धायां
“आमाशयविमूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्यांदाहः प्रशस्यते ।
स्याद्या प्रोक्ता विमूचिकारिणी इति । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।
पटुयमानेन प्रकृतपरागतिना तदोपदेशः । अत्रो-
त्तिदिनमेव परामष्टं युक्तं न पुनरुपवासेन तदोपदेशः ।

तीव्रातिरापि नाजीणां पिवेच्छूलन्नमोपशस्यते ।
आमसत्त्वाऽनलो नालं पक्तं दोषायपशस्यते ।
निहन्यादपि चैतषां विमूच्यामतिवृद्धायां ज्ञेयम् ।

शू०—अर्जातायां किञ्चित्सोपदेशः, आमदोषस्त्वसाध्योऽसाध्य-
पिथेत् । वमनकरमुष्णोदके च प्राशुद्विष्टं विमूच्या-
त्यर्थः । शूलन्नमित्युपलक्ष्यार्थम् । अत्रोक्तं तदोपदेशः ।
विमूचिकायां न पिथेत् । यत आमेन सको मरीच्यो-
ऽग्निर्दोषोपशानेन पक्तं न समर्थः । एतेषां च दोषोपश-
शानानां त्रयाणां संवेन्वी यो विमूच्यामतिवृद्धायां ज्ञेयम् ।
कालमनपेक्ष्य चातुरं ह्येषात् । न केवलमिदं सुपुष्य-

संपद्यते प्रत्युत दोषं करोतीति सूचनार्थमपि चेति कृतम् ॥ १६ ॥

प०—अजीर्णां नौषधं पिबेदित्यक्षरयोजना । अजीर्णमस्यास्तीत्यजीर्णां अपरिणताहारः, स तीव्रार्तिरपि अत्यर्थं शूलवानपि, शूलघ्नमौषधं हिङ्गु—त्रिकटु-कादिकं न पिबेत् । यत आमसन्नोऽनलः आमदोषदुर्बलोऽग्निः, स आमदोषमौषधमाहारजातं पक्तुं नालं न समर्थो न शक्त इति यावत् । एवं दोषौषधा-शनानां विभ्रमो व्यापद्विशेष आतुरं विसूच्यलस-कार्तं सहसा झटित्येवौषधं प्रयुक्तं निहन्यादति-पातयेन्मारयेत् ॥ १६ ॥

हे०—आमदोषिणः शमनमौषधं निषेधति—अपिशब्द उभयत्र संबध्यते । तीव्रार्तिरपि किंपुनर्मदार्तिरनर्तिर्वा । शूलघ्नमपि किंपुनर्दीपनपाचनादिकं, कुतः यत आमिन सन्नो मदीभूतोऽग्निर्दोषादीनि पक्तुं नालं न समर्थः । दोष आमात्रक्षोभितः कफादिः । औषधं—तन्निवृत्त्यर्थं प्रयुक्तं पाचनादि, अशनं तद्धेतुभूतमामात्रम् । न केवलमौषधाद्यनवाप्तिरनर्थावाप्तिरपीत्याह—निहन्यादि-त्यादि । एतेषां दोषादीनां व्यापत्तिः—पाकाभावज-नितसंक्षोभः, आतुरं सहसा हन्यात् । अपिचेति प्रत्यु-तार्थं । रोगशमनार्थमौषधं—रोगं न शमयति, प्रत्युत वर्द्धय-तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

कदौषधं युञ्जीतेत्याह—

जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरुदरे ।
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय च ॥ १७ ॥

स०—जीर्णमशनं यस्य तस्मिन्नौषधं युञ्ज्याद्वैद्यः । क्नीदृशि । स्तब्धमचलं गुरुदरं कोष्ठो यस्य तस्मिन् । किमर्थमौषधं युञ्ज्यादित्याह । दोषेत्यादि गतार्थम् १७ ॥

प०—जीर्णाशने स्तब्धगुरुदरे स्तिमितगुरुकोष्ठे, भैषज्यमौषधं दोषशेषपचनार्थं, वह्नेः सन्धुक्षणार्थं च युञ्ज्यात् ॥ १७ ॥

हे०—अवस्थाविशेषे औषधं विधत्ते—आमदोषिणो यदाजीर्णाहारत्वं तदा दीपनपाचनमौषधं देयम् । संग्रहे तु—“सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यति तदुपद्रवाः । शूले निरन्नकोष्ठोऽग्निः कोष्णाभिद्वन्विताः पिबेत् ॥ हिङ्गुपति-धिपाव्योपसौवर्चलवचाभयाः । अथवा पिप्पलीमूलं त्रिवृता-

पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥ द्विसत्तरं हिङ्गुवचा-
मिकुष्ठसुवार्चिकाक्षारविडाजमोदम् । शूलोदरानाह
विसूचिकाशोहृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् । मुस्ता-
जमोदपूतकिवचाशुष्यमिधान्यकैः । सवालकशठीविल्वैः
क्वाथं तृट्शूलवान् पिबेत् ॥ रास्नाकट्फलप्रङ्गथाबृहतीद्वि-
यजोगकैः । गुग्गुत्वतिविपाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखान्बुदैः । कुर्पोच्छु-
ष्कैः समूधैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनम् । सरुगानद्धमुदरमम्लपिष्टैः
प्रलेपयेत् ॥ दाहहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैधवैः । यवचूर्णश्च
सक्षारतकैः क्रोष्ठार्तिजित्परम् ॥ योजयेत्सैधवांशैश्च वर्ति-
र्विण्मूत्रसंग्रहे । द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुष्करचित्रकैः ॥
सशुक्तसैधवैस्तैलं पक्कमभ्यंजने हितम् । सुच्छर्दिताविरिक्तस्य
गात्रायामे सुदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याक-
नागरैः । घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खलिलघ्नमुत्तमम् ॥
त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताहैः । उद्व-
र्तनं खलिविसूचिकाग्रं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥ यः
श्यावदंतौष्ठनखोऽपसंज्ञश्चर्च्यर्दितांतोऽतर्गतताम्रनेत्रः । क्षामः
स्वरः स्वस्तसमस्तसंधिर्यायात्रोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं
करंजस्य फलं हरिद्रां मूलं समावाप्य च मातुलुंग्याः ।
छायाविशुष्कागुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विसूची नयनांजनेन ॥
शिरापनक्ताह्वफणिज्जबीजं त्रायंत्यपामार्गफलानि वर्तिः ।
वस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाधी प्रलेपधूमांजननस्ययोगैः ॥
यामैश्चतुर्भिर्द्राभ्यां च भोज्यमैषज्ययोः समे । पाकोऽग्नौ यु-
क्तयोः प्राक् तु तीक्ष्णे मंदे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं
तस्मान्मंदाम्रेवचारयेत् । पूर्वाह्णे भोजनं सात्स्यं लघुदीपन-
वृंहणम् ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥ दिवा
प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे सोतांसि
स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ व्यायामाच्च विहारोच्च शिक्षितत्वाच्च
चेतसः । न क्लेदमुपच्छंति दिवा तेनास्य धातवः ॥
अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्सेषु न दुष्यति । अविदग्धे-
ष्विव पयः स्वप्नसंमिश्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये
म्लाने संवृतेष्वयनेष्वथ । परिक्लेदं यांति कोष्ठे संवृते देहधा-
तवः ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति । विद-
ग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्ततोष्विवार्पितम् ॥ नैशे तस्मादजीर्णेऽग्ने
नान्यद्भुजीत भोजनम् । उद्गारशुद्धिरुस्ताहो वेगोत्सर्गो
यथोचितः ॥ लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।
प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलु-
ब्धानां विशेषेण विसूचिका । दोषोपलीनं यदि लीनमामं
पित्तोत्पन्नं स्याद्गुणयान्न वह्निम् । जायेत दुष्टा तु ततो

कादृशमौषधं योजयमित्याह—

शांतिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ।
त्रिविधं त्रिविधं दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् १८ ।

स०—तुरवधारणे । यस्मादपतर्पणादेवामजातानां विकाराणामालस्यजाड्याग्निमांद्यादीनां शांतिरूपशमो भवति तस्मादपतर्पणं योजयेत् । वक्ष्यति हि । मेहाम-
दोषातिस्त्रिधेत्यारभ्य यावत्लघुगेनित्यमिति । तस्माद-
पतर्पणं समीक्ष्य देशकालाग्न्यादीन् पर्यालोच्य त्रिप्र-
कारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

प०—आमदोषजनितव्याधीनामालस्यजाड्याग्नि-
मान्द्यादीनां शान्तिरूपशमोऽपतर्पणात्लङ्घनपाचनव-
मनविरेचनरूपाद्भवति जायते । तत्पुनरपतर्पणं
त्रिविधं त्रिप्रकारं, लङ्घनपाचनवमनविरेचनं च
त्रिविधे दोषेऽल्पमध्यभूयसि समीक्ष्यैवमनेन प्रका-
रेण मूर्धादिविभागेन दोषान् परीक्ष्य योजयेत् १८ ॥

हे०—उक्तानुक्तामदोषसंग्रहार्थं सामान्यचिकित्सामाह—
आमविकाराणां सर्वेषामजीर्णांनजानां व्याधीनाम् अपतर्प-
णात्लङ्घनात् अपतर्पणं विभजति—समीक्ष्य बलादिकं सभ्य-
ज्ञात्वा विभागं स्पष्टीकरोति ॥ १८ ॥

संप्रत्येतदेव यथायोगमाह—

तत्राऽल्पं लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् १९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिषु मध्येऽल्पे दोषे लङ्घनमुपवा-
साख्यं पथ्यम् । तेन ह्यनलानिलवृद्धाऽल्पो दोषः शीघ्रं
संशोष्य जीयते । मध्ये दोषे लङ्घनं पाचनं च पथ्यम् ।
अग्निः पचति तस्य पचतो ये विबन्धादयो भवति
तान्निषिध्य पाटवमादधानं पचेति प्रयुक्त इव तत्
पाचयतीति पाचनमुच्यते । हेतुमण्णिजंतात्पचेर्बाहुल-
कात्कर्तारि ल्युट् । यदुपयुक्तमन्नपानौषधमपकानां
सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः ।
प्रभूते शोधनं पथ्यम् । शोधनं तु कायाद्बहिर्दोषान्-
नीरयति । वक्ष्यति हि । यदीरयेद्बहिर्दोषान्पचधा
शोधनं तु तदित्यादि । कुतः । प्रभूत आमदोषे
शोधनं हितमित्याह । तद्वीत्यादि । हि यस्मात्तच्छो-

धनं मूलान्मलान्नाशयेत् । संग्रहेऽप्युक्तम् । बहुदोषाणां
पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं नह्यस्त्राविते पत्रलोदकौघे
शाल्यादिपुष्टिर्भवतीति ॥ १९ ॥

प०—तत्रेति । तस्मिन्त्रिविधे दोषे लङ्घनमप-
तर्पणमल्पे दोषे पथ्यं हितम् । तेन ह्यनिलानल-
वृद्ध्या वातातपरीतो वात्पसलिलाशयोऽऽत्ता दोषः
शोषमापद्यते । मध्ये मध्यवले दोषे लङ्घनमुप-
वासस्तथा पाचनं वचाप्रतिविषादिपथ्यं ताभ्यां
मध्यवलो दोषो वातातपाभ्यां पांशुभस्मावकिरणै-
रिव चानतिसमात् सलिलाशयो मध्यदोषः प्रशो-
पमापद्यते । प्रभूते बहुदोषे प्रबले शोधनं दोषाव-
सेचनं वमनविरेचनादिरूपमपतर्पणं पथ्यम् । तद्धि
यस्माद्दमनादिशोधनं—मलान् कफपित्तशकृन्मूत्रादी-
नुन्मूलयति छिनत्ति । नह्यविस्त्राविते पत्रलो-
दकौघे शाल्यादिषु पुष्टिर्भवति । तस्मात्सन्तर्पणानि-
मित्तानां नानारोपणतर्पणास्थिशान्तिरपतर्पणनि-
मित्तान्तरेण सन्तर्पणमिति ॥ १९ ॥

हे०—लङ्घनमत्रोपवासः, लङ्घनपाचनम्, उपवासयुक्तं
पाचनौषधपानं, प्रभूते बहुतरं वमनादि, हि यस्मात्तच्छो-
धनं, मलान्मूलादुन्मूलयेदिति समूलानुच्छिद्यत् । मलं बलमूलं
च विकारे प्रभूतत्वम् ॥ १९ ॥

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ।
चिकित्सेदनुबंधे तु सति हेतुविपर्ययम् ॥
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्याधिविपर्ययम् २०

स०—यथा संतर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्यया-
च्चिकित्स्यत एवमन्यानपि ज्वरादीन् विकारान् स्वनि-
दानविपर्ययाच्चिकित्सेत् । संतर्पणोत्थोऽपतर्पणेन शी-
तोत्थ उष्णेनेत्यादि । यदि त्वेषुपक्राममाणो व्याधिरनु-
ब्रध्यते तेनोपशमं न गच्छेत् ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं युञ्ज्यात् । किंभूतम् । यथायथं यद्य-
स्य ज्वरादिव्याधेर्भैषज्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।
यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे रजनी प्रमेह इति ॥ २० ॥

प०—तथा निदानविपरीतौषधेन चिकित्सेदुप-
क्रमेत् । स्वं च तन्निदानं च स्वनिदानम् । यथा-
यथमुत्पत्तिकारणम् । तस्य विपर्ययो वैपरीत्यं
यथा सन्तर्पणोच्छेद्यव्याधौ विपर्ययोऽपतर्पणम् । अप-

तर्पणोत्थे व्याधौ विपर्ययः सन्तर्पणम् । तथा-
गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादिजे हेतु-
विपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिक्रियमाणेऽपि हेतुविप-
र्यये दोषस्य बलवद्व्याधेरनुबन्धे स्थिरत्वे सति
हेतुविपर्ययं निदानविपरीतमौषधं त्यक्त्वाऽपास्य
यथायथं यथायोग्यं व्याधिविपरीतमौषधं कुर्यात्
प्रयोजयेत् । यथा मुस्तापर्पटकं ज्वरे यवाग्बः । प्रमेहे
रजनीयवाह्नं चेति । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनम-
धोगे वमनम् । तथा--व्याधिविपरीतौ द्वौ मूल-
गोपक्रमौ पञ्च कर्माणि सधूमधूपञ्जनादीनि ।
तथा विप्लावनोपनाहादीनि । यथा पित्तत्वे मुस्ता-
पर्पटयोः, पित्तज्वरोपशमे शक्तता न तथाऽन्य-
स्निग्ध पित्तकृते व्याधौ । यथा हरिद्रायां मेहः ।
श्रेष्मकरत्वेऽपि प्रमेहनिवारणे शक्तता न तथाऽन्य-
ग्निम् मेहश्रेष्मप्रभवे व्याधौ । एतच्चोत्तरतन्त्रा-
वसाने विस्तरेण वक्ष्यत्याचार्यः ॥ २० ॥

हे०--तुल्यन्यायत्वप्रसंगादन्वेषामपि व्याधीनां चिकि-
त्सामाह--एवमामविकारवत् अन्यान् च्वरादीन् यथा--
आमविकाराः संतर्पणैः कृतास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन
चिकित्स्यन्ते तथा अन्येऽपि स्वनिदानविपर्ययाच्चि-
कित्स्याः । आमविकाराणामन्येषां च स्वनिदानविप-
र्ययादनुपशमे चिकित्सामाह--यदि तु हेतुविपर्यये क्रिय-
माणेऽन्यनुबंधो निवर्तनं व्याधेः तदा हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
व्याधिविपर्ययं भैषज्यं यथायथं युञ्ज्यात् । हेतुविपरीतादि-
स्वरूपमुक्तं संग्रहे ॥ २० ॥

न च हेतुव्याधिविपर्यययोरेव चिकित्सायामुपयोग
इति दर्शयन्नाह--

तदर्थकारि वा पक्के दोषे त्विद्धे च पावके ।
हितमभ्यंजनस्नेहपानबस्त्यादि युक्तितः ॥ २१ ॥

स०--तन्निदानव्याधिविपर्ययासाध्यमर्थं रोगोप-
शमलक्षणं कर्तुं शीलं यस्य तत्तदर्थकारि तद्वा युञ्ज्यात् ।
यथा मदात्यये मद्यपानमातिसारे विरेचनमिति । वाशब्दः
समुच्चयार्थ इति विविधमौषधं निर्दिश्याऽऽमचिकित्सा-
मेवानुसरन्नाह । पक्के दोषे निरामे दीप्ते पावके च
निरामत्वे दीप्ताग्नित्वे च समचित्तमेव हितमभ्यंगादि-
कम् युक्तितो मात्रया यथाऽग्निसादादि न भव-
तीति ॥ २१ ॥

प०--तथा मुस्तापर्पटविधिविपर्ययार्थं कर्तुं शीलमस्य
तदर्थकारि । तयोर्निदानविपरीतव्याधिविपरीतयो-
रविपरीतं हेतुव्याधिविपर्ययार्थं करोति । तथा
छर्दिपि वमनमतिसारं विरेचनम् । मदात्यये
मद्यपानम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं शान्तिकं पौ-
ष्टिकं वा । एतच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरमुक्तम्--“उभ-
यार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधम् । यथा छर्द्या
छर्दिः । अतिसारेऽनुलोमनम् । मदात्यये मद्यपा-
नम् । तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम् । पित्तेऽन्तर्गूढे विमा-
र्गतो वा स्वेदः, कट्वन्मलवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च
वह्निः प्रवर्तनाय स्वमार्गोपादानाय च । श्रेष्मणि
चान्तर्गूढे सत्वधे वह्निः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्म-
णोऽन्तःप्रवेशेन कफविमलनाय” इति । एवं-
विधं ह्यविपरीतमेव सङ्गेषजं हेतुव्याधिविपरीत-
मर्थं करोति । तस्य विसूचिकालसकार्तस्य विसू-
क्तावदोषस्य पक्वे निरामे, दोषे सति लङ्घनादि-
भिरुपक्रमैः तथा वृद्धे पावके दीप्ते चाग्नौ सति
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानबस्त्यादियुक्त्या विधिवद्देश-
कालादीनालोच्य, आदिप्रहणाद्रसयन्त्रवाजीकर-
णानि गृह्यन्ते । वस्तिस्तु त्रिधा निरूहोद्वासनबस्त्युत्तर-
वस्तिविभागेन समीक्ष्य दोषौषधादीनामवस्थान्त-
राणि । भिषजा युक्त्या प्रयोज्यमेतत् ॥ २१ ॥

हे०--पक्कदोषाणामामविकाराणां चिकित्सितमाह--उक्ते-
नोपक्रमेण पक्के दोषे दीप्ते चाग्नौ सत्यामदोषि-
णामभ्यञ्जनादि हितम् । आदिशब्दाद्रसायनं वाजी-
करणादि ॥ २१ ॥

अजीर्णं लक्षयितुमाह--

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगंडयोः ।
सद्यो मुक्त इवोद्धारः प्रसेकोत्केशगौरवम् २२ ॥

स०--अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याऽजीर्णकरणप्रा-
धान्यादग्रे निर्देशः । कफात्सकाशादजीर्णमामसंज्ञकं
भवति । तत्रामाख्येऽजीर्णेऽक्षिकूपयोर्गण्डयोः शोफो
भवति । सद्योमुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्धारः । प्रसेकः
प्रसक्तं निष्ठीवनम् । उत्केशो दोषाणां स्थानाच्चलनम् ।
गौरवं गात्राणाम् ॥ २२ ॥

प०--कफात् कफवृद्धादजीर्णात्तदामसंज्ञां लभते ।
तत्रः कफाजीर्णे त्विदं लक्षणम् । अक्षिगण्डयोः

शोफः—गण्डाक्षिकूटयोः श्रयथुर्भवति । तथोद्गारः सद्योभुक्त इवादग्धः प्रवर्तते । प्रसेको—निष्ठीवनं श्लेष्मणः । उत्क्लेशो—दोषाणां स्वस्थानाच्च्युतिः, कफस्योर्ध्वगतिर्वा । गौरवं—गुरुता ॥ २२ ॥

हे०—महांतमामदोषमुक्त्वा क्षुद्रमाह तत्र कफज-माह—आमम् आमसंज्ञं, तत्रामे अक्षिणी, गंडे शोफः । जात्यपेक्षमेकवचनम् । सद्यो भुक्त इवोद्गारः चिरभुक्त-स्यापि सद्योभुक्तवदप्रातविदाहावस्थ उद्गारः, उत्केशो वमनोन्मुखत्वमिव ॥ २२ ॥

विष्टब्धमनिलाच्छूलविबंधाध्मानसादकृत् २३॥

स०—अनिलाद्विष्टब्धं नामाजीर्णं भवति । तच्च शूलदिकृत् ॥ २३ ॥

प०—शूलं—रूक् । विबन्धो—वातमूत्रपुरीषाणाम-प्रवृत्तिः । आध्मानमुदरापूरः । सादोऽङ्गसादः ॥ २३ ॥

हे०—अनिलजमाह—विष्टब्धं—विष्टब्धसंज्ञं, सादः—का-र्याक्षमत्वम् ॥ २३ ॥

पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् २४॥

स०—पित्ताद्विदग्धं नामाऽजीर्णमुत्पद्यते । तच्च तृडा-द्रियुक्तम् ॥ २४ ॥

प०—पित्तादजीर्णं ताद्विदग्धसंज्ञां लभते । तच्च तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहकृत् । मोहो—मूर्च्छा । अम्ल उद्गारोऽम्लकः ॥ २४ ॥

हे०—पित्तजमाह—विदग्धं—विदग्धख्यम् ॥ २४ ॥

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह—

लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् । विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् २५॥

स०—तुरवधारणे । आमाख्येऽजीर्णे लंघनमेव कार्यं न वमनविरचनादि । विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम् । भृशशब्देनैतद् द्योतयति । पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र त्वत्यर्थमिति । विदग्धे विदग्धनाम्यजीर्णे वमनं कार्यम् । यद्वा लंघनस्वेदनवमनानां यथावस्थं यथादोषोद्रेकं हितं भवेत्तदेव कार्यम् । आमाजीर्णेऽपि स्वेदनवमने विद-ग्धेऽपि लंघनस्वेदने इति ॥ २५ ॥

प०—आमेऽजीर्णे कफोत्सन्ने लङ्घनमुपवासः कार्यः । विष्टब्धे वातकृतेऽजीर्णे भृशमतिशयेन स्वे-

दनं कार्यम् । विदग्धे पित्तकृतेऽजीर्णे वमनं कार्यम् । यद्वा लङ्घनाद्विदग्धयथोद्रेकावस्थानातिक्रमेण त्रयाणां त्रितयमपि कार्यम् ॥ २५ ॥

हे०—आमादीनां चिकित्सामाह—भृशमिति । विदग्धे योऽप्यम्, लंघनाद्विभागस्त्वितिवाच्यः । यदाह स्यात्तदादिः— “विष्टब्धे स्वेदनं वन्यां लघ्णोष्णांश्च उपर्येत । पित्तो वमनं शस्तमुपवासो विरेचनम् ॥” इति । यदा उपवास-यदवस्थं हितं यस्याजीर्णस्य यस्यामवस्थायां कृतेन उप-तस्यामवस्थायां तत्कार्यमित्यर्थः । पित्तानिपत्तः । उप-न्यामिप्रायेण ॥ २५ ॥

गरीयसो भवल्लीनादामादेव विलंबिका । कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्समसाधना २६ ॥

स०—गरीयसः प्रभूतादजीर्णादेव विलंबिका स्यात् । कीदृशात् । लीनादत्यर्थं श्रोतःमु श्रिष्टवान् । लीनादिति लीड् श्लेषण इत्यस्य कप्रत्यये स्वादय ओपित् इत्योदितश्चेति निष्ठानत्वम् । ना च श्लेषवायुस्थामनु-बद्धा युक्ता भवति । आमं नाम यदजीर्णं तत्सदृश-लक्षणा । यथा । शोफोऽक्षिगंडयोः । सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्केशगौरवमिति । तेनामेत नमं तुल्य साधनं चिकित्सा यस्याः सैवम् । लंघनं कार्यमाम इति ॥ २६ ॥

प०—श्रोतःसुलग्नात् विलम्बिका मन्दाजीर्णवि-शेषा जायते । कफवाताभ्यामनुबन्धो यस्या आम-लिङ्गायाः । आमे कफाजीर्णे याति । लिङ्गानि शोफादीनि तानि तस्यास्तथा । तत्समसाधना तस्य समं तुल्यं साधनं चिकित्सितं यस्या एवं लङ्घ-नसाध्या ॥ २६ ॥

हे०—विलंबिकालक्षणमाह—गरीयस इति । विलंबिकाना-माऽजीर्णं भवेत् कस्माल्लीनादामादेव । आमवाद्य आमा-यजीर्णसामान्यवचनः, तस्योत्पन्नस्य निःशेषमनिवर्तना-ल्लीनत्वम् । एवं पुनः पुनर्लीनत्वाद्गरीयस्त्वं, पुनः पुनरु-त्पादो दुष्टबुभुक्षायां भोजनात् । सा तुक्ता संप्रहे—“दोषी-पनद्धं यदि लीनमामं पित्तोत्पणस्यावृणुयात्त वाहम् । जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा या मंदबुद्धिं विपवसिहन्ति ॥” इतीत्येवकारेणैतद् द्योतयति—विसृच्यलसकावप्यजीर्णाद्भवतः किंतु तावन्मतेऽपि सद्योऽतिमात्रभोजनादेः, विलंबिका ल-

जर्णादिवर्तिता यदाह मुश्रुतः—“अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च
 पर्वीरितम् । त्रिसूच्यलसकैः तस्माद्भवेत्त्रापि विलम्बिका ”
 इति । सा च कफप्रवातानुवद्धा तदनुवधेन दीर्घकालविलम्ब-
 नाद्विलम्बिकेत्युच्यते गरीयस्त्वात् पतने योग्यमप्यामं
 कफप्रवातानुवधत्वात् नोर्ध्वं नाप्यधः पतति लीनमेव चिरमव-
 तिष्ठते इत्यर्थः । तथाच मुश्रुतः—“दुष्टं हि भुक्तं कफमा-
 न्नाभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां च विव-
 र्तिष्यामानक्षते शान्त्वविदः पुराणाः ” इति कफप्रवातानु-
 वधत्वादेवमितरेष्वपि पित्तारब्धत्वं विदग्धत्वं च लक्ष्यते
 ग्रन्थेन एतदर्थमन्येनानुवधत्वे, पित्तं च विदग्धादेव
 प्रवर्तते । तथाच भेदः—“यदा भुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः
 प्रवर्तते ॥ तां विलम्बि विगर्हन्ति विषकल्पां विमूचिकाम् ”
 इति । पित्तकल्पांमिति पित्तोत्पण्णं द्योत्यते, विमूचिका-
 मिति विमूचिकाविशेषत्वेन सान्निपातिकत्वम् आमलिंगा
 अजीर्णोत्पत्त्यलक्षणा, विशेषानुपादानात्प्रयाणामप्यामादीनां
 विगर्हयुक्ता । तथाच स्वारणादिः—“एतान्युक्तानि लिंगानि
 व्यामाजीर्णं विनिर्दिशेत्” इति । एतानि अजीर्णत्रयसंबन्-
 धिनि । आमादजीर्णजातमजीर्णामामाजीर्णं विलम्बिका
 मशु कफप्रमाणम् यथाक्रमेण वातादिसंनिपातात्मकं यदे-
 र्शितं तत्रैव सान्निपातिकस्योक्तत्वात् । तत्समाधाना तेषां
 व्याणामजीर्णानां सर्वं साधारणं साधनं चिकित्सितं यस्याः
 सा । तथा स्वारणादिः—आमे त्वामप्रशसनम् । चरकेऽपि
 पित्तमि विमानस्थानं त्रिविधं त्रिसूच्यलसकभेदेन । वंगसे-
 नेऽपि—“विलम्बिका लसकयोर्विच्युक्तः क्रियाक्रमः” इति ।
 मशु मुश्रुतेन विवर्जनीयत्वमुक्तं तत्प्रत्यारख्यायोपचरणीयत्वं
 सांगुणकत्वत्वात् । अतएव “विलम्बिकां तां भृशदुःश्रिकि-
 त्वाभ्याम्” इति माधवकरः पठति । इयं च विलम्बिका चरका-
 ख्यायादावप्यमेजयोक्ता । अभीजनादजीर्णातिभोजनाद्विप-
 नानात् । अमात्स्यगुहशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ॥
 विषेकवमनस्वेहविभ्रमाद्व्याधिकर्शनात् । देशकालर्तुवैषम्या-
 देगतां च विधारणात् ॥ दुष्यत्याग्निः स दुष्टोऽन्नं न तत्प-
 र्जानं लब्ध्वापि । अपच्यमानं दुष्टत्वं यात्यन्नविपत्तां च तत् ॥
 तस्य लिंगमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं क्लमः । शिरोरूक्षोफा-
 नस्यश्च श्मः पृष्टकटिग्रहः ॥ जृम्भांगमदस्तृष्णा च ज्वर-
 शर्दिः प्रवाहणम् । अरोचकाविपाकौ च घोरमन्नं विषं च त-
 ॥ पिप्पलेन सह संसृष्टं दाहतृष्णासुखामयान् । जनयत्य-
 न्नपित्तं च पित्तजांश्चापरान् गदान् ॥ यक्ष्मपीनसमेहादीन्
 कफप्रवातकफसंगतम् । करोति वातसंसृष्टं वातजांश्चामयान्
 अरुणामुत्ररोगांश्च प्रवस्यं कुञ्जिरोगाञ्चक्रुद्रतम् । रसादिभिश्च

संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान्” इति । यत्सूक्तं जैजटेन-
 इयं विलम्बिका तन्त्रांतरे दंडालसकसंज्ञयोक्तौति । तदसत्
 भेडादिवचनपर्यालोचनया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् ।
 दंडालसकस्यालसकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । आमाद्यजी-
 र्णलक्षणाधीनलक्षणत्वाद्धिलम्बिकाया इहाभिधानम् ॥२६ ॥

जीर्णेऽप्याहारे कदाचिदाहारसारो रसोऽजीर्णः
 स्यात् । तल्लक्षणार्थमाह—

अश्रद्धा हृद्यथा शुद्धेऽप्युदारे रसशेषतः ।
 शयीत किंचिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥
 स्वप्यादजीर्णं संजातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु२७
 स०--रसशेषेऽश्रद्धाऽन्नानमिलाषः । हृद्यथा हृदय-
 शूलं गौरवं च । शुद्धेऽप्युदारेऽन्नसंबन्धिनि । तेना-

(५) चरकमात्राश्रित्ये । अलसक-दण्डालसकयोर्व्या-
 स्थानम्, न विलम्बिकायाः । मुश्रुते-अलसकविलम्बिकयो-
 र्वर्णनं, न दण्डालसकस्य । अत्र हेमाद्रिकृतव्याख्यायां भेद वा-
 क्यस्य संग्रहः ॥ “यदा भुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते । तां
 विलम्बि विगर्हन्ति विषकल्पां विमूचिकाम् ॥” इति । अत्र
 हेमाद्रिः-विषकल्पांमिति पित्तोत्पण्णं द्योत्यते । मुश्रुतम्-“दुष्टं
 तु भुक्तं कफमारुताभ्यां” प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्चयस्य । विल-
 म्बिकां तां भृशं दुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥”
 इति खरनादस्वत्र आमाजीर्णजातमजीर्णमामाजीर्णं विल-
 म्बिका । माधवस्तु मुश्रुतवचनमेव स्वनिदानाख्ये ग्रन्थे
 तथैव लिखितवान् । जैजटेनोक्तम्, इयं विलम्बिका तन्त्रा-
 न्तरे दण्डालसकसंज्ञयोक्तम्, अत्र हेमाद्रिः तदसत्, भेडादि-
 वचनपर्यालोचनया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् दण्डाल-
 सकस्यालसकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । मधुकोशातद्वदप-
 णयोस्तु अलसके तीवाः शूलादयो भवन्ति, विलम्बिकायां
 शूलादयो न भवन्तीत्येव भेदः इति परस्परविरोधिवाक्यै-
 रलसकविलम्बिकयोर्भेदे संशयः । मन्मते तु अलसकभेदैव
 विलम्बिका इति । दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्या-
 मिल्लादि मुश्रुतवाक्यात् दोषदूष्यसामान्याच्च । यदुक्तं
 भेदवाक्ये विदग्धमूलकं तच्छ्रमात्सकमेव, यतः पित्तं विदग्धा-
 जीर्णं भवति, विदग्धाजीर्णेन तूर्ध्वाधोमार्गनिरोधासम्भवः
 पित्तस्य द्रवत्वसरणत्वादिधर्मत्वात् न विदग्धाजीर्णमूला
 विलम्बिका । यच्च शूलादिमात्रभेदः माधवव्याख्याकाराभ्यां
 प्रदर्शितः तदप्यसत्, यतः भुक्तानं दुष्टं कफमारुताभ्यामवसृद्धे
 सति शूलादयोऽप्यवश्यमेव भवन्ति । अत्रालसकभेदेन
 विलम्बिका दोषदूष्याश्चालसकविलम्बिकयोः सामान्यमेव । परश्च
 अलसके शीघ्रकारित्वम् विलम्बिकायां किञ्चिद् विलम्बेन
 प्राणाघातः सम्प्राप्तिसमये दोषाणां तारतम्यत्वादिति ॥

जीर्णादर्थातरभूत एवायं रसशेषः । अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतोरसस्यैवपरिपाक इत्यर्थः । तच्चिकित्सा-माह । शयीतेत्यादि । अत्र रसशेषे किञ्चिदेव स्तो-कमात्रमेव स्वप्यात् नाजीर्ण इव प्रभूतम् । सर्व-श्चाऽजीर्णनाशितो दिवा शयीत । आलाघवात् । यदा चोत्पन्नक्षुत्स्यात्तदा स्तोकं लघु चाद्यात् । आशः कृतो येनाऽऽशितः । न आशितोऽनाशितः अभुक्त-वानित्यर्थः । नन्वजीर्णमिहतोन्मत्तानित्यनेनैव वाक्ये-नाऽजीर्णानां दिवास्वप्नोऽनुज्ञात एव तर्कि पुनरुक्तं । ब्रूमः । विशेषार्थं वाक्यमिदम् । अभुक्तो दिवा स्वप्या-दजीर्णीति । तत्र तु सामान्यम् । अशितानशितचिंता न कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः ॥ २७ ॥

प०—अस्मिन् रसशेषे किञ्चित् स्वकालं शयीत निद्रां कुर्यात् । सर्वश्चाजीर्णां पुमान् आमादिभेदेन चतुष्प्रकारेणारब्धोऽनाशितोऽभुक्तः सन् दिवाऽहि स्वप्यात् शयीत । अतः सञ्जातबुभुक्षः उत्पन्नाहा-राभिलाषोऽद्यान् भक्षयेत् । मितं परिमितमात्रं वा यदन्नं लघु स्वल्पं लघुभिश्च शाल्यादिभिः कृतम् ॥ २७ ॥

हे०—रसशेषं लक्षयति- अश्रद्धा-भोजनानभिलाषः । नन्वेतदामादिष्वप्यस्ति तत आह-शुद्धेऽयुद्गारे तेषु पुनर्दु-ष्ट उद्गारः, रसस्य शेषो रसशेषः रसशब्देन रसहे-तुभूताहारराशिलक्ष्यते । नहि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम् । स ह्यपक्व एव रसशब्देनोच्यते पक्वस्तु रुधिरशब्देन दुष्टत्वादजीर्णमिति चेत् न, तस्यामत्वात् । वक्ष्यति हि “ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमा-माशयगतं रसमामं प्रचक्षते” इति । रसशेषस्यै-पधमाह-किञ्चिदेव मुहूर्तमेव । ननु मुहूर्तमनुमानतः सिद्धमेव । अजीर्णानामभिकं दिवास्वप्नं विधास्यति-स्वप्न-विधिश्चायं प्राधान्यात् । उष्णांबुपानाद्यपि कार्यम् । यदाह खारणादिः—रसशेषे हितः स्वप्नो धर्माद्यु लघुभोजनम्” इति । अजीर्णिनो दिवास्वप्नं विधत्ते-अनाशितः अभुक्त-वान्, सर्वग्रहणं प्रकृतविसृञ्चिकाद्यजीर्णसंग्रहार्थं, भुक्त्वा तु भाष्येत्यादिना प्राप्ते दिवा स्वप्ने पुनर्विधानं यथेष्टस्वपना-र्थम् । अजीर्णिनो भोजनं विधत्ते-संजातबुभुक्षोऽभ्युदी-र्णान्नाभिलाषः, मितग्रहणं लघूनामपि गुरुक्तार्द्धसौ-हित्यप्राप्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

सामान्यमजीर्णलक्षणं सामान्येन ब्रूते--

विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ।
अजीर्णलिंगं सामान्यं विष्टंभो गौरवं भ्रमः २८

स०--विबन्धो मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिलक्षणः । अति-प्रवृत्तितयोरिव । ग्लानिः शरीरस्य म्लानता । मारु-तमूढता वातस्य प्रतिलोमता । विष्टंभः कुक्षेराधमा-नम् । गौरवं गुरुमात्रत्वम् । भ्रमो मोहः । एतत्सा-मान्यमजीर्णलक्षणम् । उक्तं च । सीदर्थं भ्रमो मोहः कोष्टे मुह्यति मारुतः । सर्वेषामथ्यजीर्णानामविसं-वादि लक्षणम् ॥ २८ ॥

प०--सामान्यमजीर्णस्य लिङ्गं लक्षणं वातमूत्र-पुरीषादीनां विबन्धोऽप्रवृत्तिः । अथवातिप्रवृत्तिर्वा । वातादीनामुत्सर्गः । ग्लानिरपचयः । वातस्य मूढ-ताऽगतिः । एतदजीर्णानां चतुर्णामपि सामान्यं शिह्वम् । विष्टंभः-शकृतः स्तब्धता । गौरवं-गुरुत्वं देहस्य । भ्रमणं-भ्रमः ॥ २८ ॥

हे०—उक्तानुक्ताजीर्णविशेषसंग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्ष-णमाह-विबन्धो-म्लानामप्रवृत्तिः, मारुतमूढता-वायो विमार्गगतिः । विष्टंभो विशेषेण स्तंभो मात्राणाम् ॥ २८ ॥

सांप्रतमजीर्णस्याऽन्यान्यपि कारणान्याह--

न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम् ।
द्विष्टविष्टंभिदग्धमगुरुरुक्षहिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यंबुप्लुतं वान्नं न जीर्यति २९ ॥

स०--अतिमात्रमेव भुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय किं तर्हि द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति । द्विष्टमप्रियम् । विष्टं-भि कुक्ष्याध्यानकारि । हिममति शीतम् । अशुच्युच्छि-ष्टं केशादिदूषितं च । एतच्चाचिथप्रभावत्वादामदो-षहेतुः । विदाहि प्रागुक्तम् । शुष्कमद्रवप्रायम् । अत्यंबुप्लु-तमतिजलेन प्लावितम् ॥ २९ ॥

प०--न चातिमात्रमेवान्नसपशुक्तमामं दूषयति । यावद्द्विष्टमनभिप्रतम् । विष्टंभि स्रोतोविबन्धकारि । दग्धमतिक्रान्तपाकम् । आमं-हीनपक्वम् । गुरु-दुर्जरम् । रुक्षं-निःस्नेहम् । हिमं-शीतम् । अशु-च्यशुद्धम् । विदाहि-दहनशीलम् । शुष्कं-कठिन-

प्रायम् । अत्यम्बुप्लुतमेवंविधं चात्र न जीर्यति केवलमामदोषाय जायते ॥ २९ ॥

हे०—अजीर्णाशनमाह—न केवलमतिमात्रमेवान्नमामदोषाय । किं तर्हि द्विष्टादिकमप्यन्नं न जीर्यत्यामदोषाय भवति । द्विष्टमप्रियं, विष्टमि—वातावरोधकारि, दग्धमतिपक्वम्, अशुचि-मलिनं, शुष्कं, नीरसम्, अत्यम्बुप्लुतमत्यम्बुपानात् ॥ २९ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ॥ ३० ॥

स०—चः समुच्चये । न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति यावता शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति । शोक इष्टविपच्यादिना मनोदौस्थ्यम् । क्रोधो रोपः । क्षुद् बुभुक्षा । तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमत्वात् । आदिशब्देन लोभभयादिपरिग्रहः ॥ ३० ॥

प०—यच्चोपतप्तेन शोकादिभिः पीडितेन भुक्तमशितं तदप्यामदोषाय । शोकेन—शुचा, क्रोधेन कोपेन, क्षुधा बुभुक्षया चेति सन्तप्तेनेति ॥ ३० ॥

हे०—शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तं, क्षुद्बुभुक्षा तदुपतप्तत्वं कालातिक्रमात् । आदिशब्दादुद्वेगादयः ॥ ३० ॥

संप्रत्यपरमप्यन्नमामक्षोभकरमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ।
विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ॥
अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा

स०—पथ्यं शाल्यादि । अपथ्यं यवकादि । तन्मिश्रमेकीकृत्य भुक्तं समशनमभिमतमस्मिन्वैद्यकतन्त्रे । विद्यादित्यादि । भुक्तस्याऽभ्यवहृतस्योपरि यद्भोजनं तदध्यशनं जानीयात् । नन्वेवं प्रातराशे कृते यः सायमाशस्तस्याऽध्यशनत्वं प्रसज्यते । अध्यशनं च विवर्ज्यमेव यतोऽन्तरमेव पठिष्यति । त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वेत्यादि । वैद्यकतंत्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः । भगवान् व्यासोऽप्यवोचत् । सायंप्रातर्मनुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितमिति । तस्मादध्यशनस्यैवं तदसमीचीनं लक्षणम् । अत्र संचक्ष्महे । प्राग्भुक्तस्योपरि समन्तरमेव बह्वावविभक्ते यदशनं तदेवाध्यशनं नान्यत् ! अतएव सुश्रुतो

ब्रूते । प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेदिति तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते यः सायमाशः स न परिहार्योऽपि तु कार्य एव । गुणावहत्वात् । एतदेव प्रतिपादयितुं संप्रहेऽध्यगीष्टाप्रतराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति । अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति । दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः । व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षितत्वाच्च चेतसः । न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य घातवः । अक्लिन्नेष्वन्नमासक्तमन्यत्सेषु न दुष्यति । अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमिश्रितं पयः । रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च । परिक्लेदं यांति कोष्ठे संवृते देहघातवः । क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्ततेष्विवार्पितम् । नैशे तस्मादजीर्णेऽन्ने नान्यद्भुज्जीत भोजनमिति । अधिशब्दोऽत्रोपरिशब्दार्थः । यथा प्रासादमधिरोहति । अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं त्वशनं विषमाशनसंज्ञं विद्यात् । कः पुनः कालो भोजनस्येति चेत् ब्रूमः । प्रसृष्टे विष्णुत्र-इत्यादिनाऽऽहारकालं वक्ष्यति तद्वैपरीत्येनाकालो वेद्यः । त्रीण्यप्येतानि समशनाऽध्यशनविषमाशनानि मृत्युं वा सृजन्ति जनयन्ति । घोरान् व्याधीन्गुल्मादीन् वा ॥ ३१ ॥

प०—पथ्यापथ्यं हिताहितमेकीकृत्य भुक्तं भक्षितं समशनमाचार्याणां मतम् । भूयो भुक्तस्य तृप्तस्य भक्षितस्याहारस्य यदुपरि भोजनं तदध्यशनं विद्यात् । कालेऽप्राप्ते कालातीते वा यद्भुक्तं प्रभूतमल्पं वा हीनमात्रं यद्भुक्तं तद्विषमाशनं विद्यात् । समशनाऽध्यशन-विषमाशनानि त्रीण्यप्येतानि—मरणं मृत्युं, घोरान् रोगान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥

हे०—समशनं लक्षयति-पथ्यं शाल्यादि, अपथ्यं यवकादि । तद्व्यं मिश्रीकृत्य भुक्तं समशनाख्यम् । यत्तु केवलमपथ्यं तद्विरुद्धाख्यम् । अध्यशनं लक्षयति-भुक्तस्योपरि पुनर्भोजनमध्यशनाख्यं, भुक्तस्य प्राग्भ्यवहृतस्यान्नस्य पाकाभावादामाशय एव स्थितस्योपरि ऊर्ध्वमन्यदन्नमाधीयते यत्तद्भुक्तस्योपरि भोजनं पूर्वान्नशेषे भुक्तमित्यर्थः । तथा च चरकः—“पूर्वान्नशेषे तु पुनर्भुक्तमध्यशनं मतम्” इति सुश्रुतोऽपि ।

—“ अजीर्णं भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ” इति । कथं भूयो बाहुल्येन तेन क्वचिदन्नशोषे भुक्तमपि नाध्यशनम् । यथा—“ प्रातराशो त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ” इति । तथा अत्यग्री “ सुदुर्महुरजीर्णेऽपि भोज्यान्वस्योपकल्पयेत् ” इति । नन्वेतदप्राप्तकालाशनत्वाद्विषमाशनं विषमाशनादभिन्नं मैवं, जीर्णं पूर्वाह्णे यदप्राप्तकालं तद्विषमाशनम्, अध्यशनं त्वजीर्णं इति भेदः । ननु प्रसृष्टे विष्मूत्र इत्यादिना जीर्णत्वस्यैव कालत्वं वक्ष्यति । तत्कथमप्राप्तकालत्वं मैवं, यो हि यदा प्रत्यहं भुंक्ते स तस्य भोजनकालः । प्रसृष्टविष्मूत्रादिकं तु तस्यैव विशेषेण तद्विशिष्टस्यैव तस्य कालत्वार्थम् तस्मात्प्रसृष्टविष्मूत्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भोजनं कालभोजनम् । प्राप्तेऽपि स्वकालपूर्वाभिस्याजीर्णत्वादनुरूपत्वेऽपि तेष्वप्राप्ते स्वकाले भोजनं विषमाशनम्, अवश्यं चैतदभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा हि “ ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धयेद्बहु । शमनः शुद्धतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ” इति कालभेदो न स्यात् । विषमाशनं लक्षयति—अकाले भुक्तं विषमाशनं तद्विषमप्राप्तकालमतीतकालं च । अमात्राशनमभ्यकाले भुक्तं विषमाशनमेवेत्याह—बहु चाल्पं चेति । तस्मात्काले यदमात्रया भुज्यते तदमात्राशनं, यच्चाकाले मात्रया अमात्रया वा तद्विषमाशनम् । समशानादीनां दोषमाह—एतानि समशानविषमाशनाध्यशनानि—अनियतायुषां मृत्युं, नियतायुषां घोरान् व्याधीन् सृजंति ॥ ३१ ॥

काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ।
षड्सं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलंबितम् ॥
स्नातः शुद्धान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानतिथीन्बालकान्गुरुन् ॥
प्रत्येवक्ष्यति तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ।
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिदन्नशुवनं द्रवम् ॥
इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ३२ ॥

स०—काले वक्ष्यमाणे । तन्मनाः भोजनगतचित्तः स्नातः । बुभुक्षितः । विविक्तस्थ एकांतस्थितः । तथा प्रक्षालितचरणहस्तमुखः । अनिदन् भोजनमगर्हमाणः । अन्नवन्नभाषमाणः । इष्टं मनोरुचितं भोजनम् । तथा द्रवं द्रवप्रायम् । इष्टैः प्रियैः सहाश्रीयात् । शुद्धान् । अत्र च प्रशंसायां मनुप् । उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः । तेन किञ्चिदपि यदा दुष्टबुभुक्षा स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः । दुष्टबुभुक्षा-

या लक्षणम् । दोषोपनद्धं यदि लीनमामं पित्तोद्धतस्यावृणुयान्न वहिम् । जायेत दुष्टा तु तदा बुभुक्षा सा मंदबुद्धीन् विषवन्निहंतीति । किंभूतं भोजनम् । सात्म्यम् । तच्च सात्म्यं द्विधा । एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखावहम् । अन्यच्च जन्मनः प्रभृति सहात्मनाभ्यस्तं सुखावहं च । एतदेवैकं सात्म्यमुच्यते । तथा शुचि अनुच्छिष्टं केशाद्यनुपहतं च हितं पथ्यम् । स्निग्धं च तदुष्णं च स्निग्धोष्णम् । तथा लघु लघुप्रायं न तु लघ्वेव । अत एवेदमुपपन्नम् । षड्सं मधुरप्रायमिति । मधुररसो हि गुरुः । तथा च वक्ष्यति । कटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः । तद्यदि लघ्वेव स्यान्मधुरप्रायमिति न घटते । तस्माल्लघुप्रायमिति व्याख्येयम् । कथमद्यात् । आह । नातिद्रुतविलंबितम् । किं कृत्वा । पित्रादींस्तर्पयित्वा । तथा तिरश्चोऽप्यश्ववृषादीन् प्रतिपन्नपरिग्रहान् कृतधासस्वीकारान् प्रत्येवक्ष्यति तदाहारर्चितां कृत्वेत्यर्थः । अथात्मानं समीक्ष्य यथा ममेदं सात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः सन् पर्यालोच्य । खरनादेनोक्तम् । अतिद्रवाशी त्वाहारगुणदोषान्न विंदति । उन्मुह्यत्यल्पमश्नाति च्छर्दयेद्वाऽनवस्थितः । विलंबितं तु भुञ्जानो न वृत्तिमधिगच्छति । स्वाद्बहुपि शतित्वाद्याति भक्तमहद्यताम् । जल्पतो हसतश्चापि भुञ्जानस्याऽन्यचेतसः । त एव दोषा मंतव्या ये विलंबितभोजन इत्यादि ॥ ३२ ॥

प०—काले भोजनमश्रीयात् भक्षयेत् । कालः प्रसृष्टे विष्मूत्रे इत्यादिना वक्ष्यमाणः । अतीतकाले भुक्तं तद्वातविष्वद्यं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्षन्नरुचिं यदाहारजातं समानय्य तनुं प्रवर्तयति विषमांश्च समीकरोति एतत्समस्ततोऽस्निग्धोष्णं लघु चान्नं वह्निमुदीर्य कोष्ठं परिशोधयति, धातून्विकुरुते, क्षिप्रं जीर्यते । अनिलमनुलोमयति । तथा स्निग्धं दृढीकरोति । इन्द्रियाण्युपचिनोति । औजसं बलमभिवर्धयति । वर्णप्रसादमभिविर्वर्तयति । लघु च पुनः स्वभावादिभिन्नमप्रपीडयन् । दोषान् व्यथयन् परिणाममेति । विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति । उष्णं च पुनर्नयति रुचिन् । शोषयति श्लेष्माणम् । अन्यमनसः सतो द्रुतं भुञ्जानस्य जल्पतो हसतो वा भवेदुत्सहेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं, गुणदोषविभावनं च । षड्सं मधुराम्ललवणाति-

क्तकटुकपावरसयुक्तं मधुरप्रायं सन्मधुरभूयिष्ठं विलम्बितं भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति । बहु च भुक्ते शीतीभवति चान्नजातं विषममपक्वं च भवति । स्नातः-कृतस्नातः । क्षुद्धान्-वुभुक्षया युक्तः । विविक्तस्थो-बहुभिर्जनैरपरिवृतः । धौतानि पादौ चरणौ, पाणी हस्तौ, आननं मुखं येन । पितृन् तर्पयित्वा सन्तर्प्य । तथा देवानतिथीनभ्यागतान् बालान् गुरुंश्च तर्पयित्वा । तिरश्चः गोप्रभृतीन् तर्पयित्वा । प्रतिपन्नपरिग्रहान् इष्टैः प्रियैः सह शुचिभक्तैः शुद्धानुकूलैः पुरुषैराहतमुपहितं साधितं दत्तं वा यद्भोजनं तद्भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

हे०-अथ भोजनसम्बन्धयोगः । तत्र सम्यग्योगप्रकारमाह-काले " प्रत्यर्घ्यभूय " इत्यादिना वक्ष्यमाणे, शुचि निर्मलं, हितमित्यहितस्याभ्याससात्म्यस्य सात्म्यमिति, हितस्याभ्यनभ्यासासात्म्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तन्मनाः भोजनैकदत्तचित्तः, मधुरप्रायं पङ्कसत्वेऽप्यधिकमधुररसं, नातिद्रुतविलंबितमिति क्रियाविशेषणम् । विविक्तस्थो विजनस्थः, पित्रादींस्तर्पयित्वा, प्रतिपन्नपरिग्रहान् पाल्यत्वेन स्वीकृतान्, तिरश्चोऽपि किं पुनर्मनुष्यान् प्रत्यवेक्ष्य तेषामाहारचिंतां विधाय, आत्मानं समीक्ष्य प्रकृतिं विचार्य, अनिदं च भोज्यमकुत्सयन्, अनुवन् कृतमौनः, द्रवं द्रवबहुलम्, इष्टं प्रियम्, इष्टैः सह प्रियजनैः सह, शुचिभक्तजनाहृतं शुचयो वाह्यांतःशौचयुक्ता भक्ता अनुरक्ता ये जनास्तैराहृतमानोतम् ॥ ३२ ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३३ ॥

स०-तृणादिजुष्टं भोजनं त्यजेत् । आदिशब्देन मक्षिकादिपरिग्रहः । तथा भूय उष्णीकृतम् । तथा शाकबहुलम् । तथाऽवरान्नं माषादि तद्भूयिष्ठम् । तथाऽत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

प०-तृणकेशादिजुष्टमासेवितं शीतं सत्पुनरुष्णीकृतं शाकानि पाठाशूकानि अवरान्नानि माषमसूरचणकानि तद्भूयिष्ठं तद्विधानं भोजनं त्यजेत् । तथाऽत्युष्णलवणं च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

हे०-तृणजुष्टादिभोजनमपवदति-तत्रानिदन्निति ग्रहणात्तृणकेशमक्षिकादिजुष्टस्य निदितस्यापि प्राप्तिः ।

उष्णग्रहणात्पुनरुष्णीकृतात्युष्णयोः । इष्टग्रहणाच्छाक-बहुलस्य सूषबहुलस्य च । पङ्कसग्रहणादतिलवणस्य च ॥ ३३ ॥

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥

माषनिष्पावशालूकबिसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशाकानि यवकान्फाणितं च न शीलयेत् ॥

स०-तथा किलाटादीन् शीलयेन्नाभ्यसेत् । न कादाचित्कोऽभ्यवहार एषां निषिध्यते । मुनिना तु नाभ्यसेद्गौरैवादिति यथा हेतुरुपन्यस्तस्तथेह नोक्तमयुक्तत्वात् । तथा हि एषामनभ्यवहारे यदि गुरुत्वमेव हेतुः स्यात् ततो यवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याणां शीलनमयुक्तं स्यात् । तस्मादेषामशीलनेऽन्यदपि कारणं चिंत्यं न तु गुरुत्वमात्रमेव । यथा किलाटकूचीकयोर्दोषलब्धं दध्नुस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा स्रोतोलेपः स्रोतोलेपत्वाच्चानेकरोगहेतुत्वम् । क्षारस्य पुंस्त्वहानिकृत्वम् । शुक्तस्य दृष्टिहननत्वादि । तस्मादेषामपध्यत्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः ॥ ३४ ॥

प०-किलाटादिफाणितपर्यन्तं न शीलयेत् नाभ्यसेत् । शीलयेदित्यनेन पादेन गमयति । एषां किलाटादीनामभ्यासेनाभ्यवहारो निषिध्यते, न पुनः कादाचित्कोऽभ्यवहार एषाम् । किलाटादिगोक्षीरकृताः कूर्चिकाप्रभृतयः । क्षारो यवक्षारप्रभृति । शुष्कं सर्वमद्यममूलम् । आममूलकं वृद्धवालकं च । आमिषमिति कृशादिभिः सम्बध्यते । आमिषं मांसं कृशं त्वगस्थिशेषम् । बल्लूरं नीरसम् । अविर्मेघः । गवादिः प्रसिद्धः । निष्पावः शिम्बिधान्यविशेषः । फाणितं क्षुद्रगुडत्वात् ॥ ३४ ॥

हे०-साम्यत्वादिप्रसक्तं किलाटाद्यभ्यासमपवदति-आममिति मूलकस्य विशेषणं कृशादीन्यामिषस्य, न शीलयेन्न नित्यं भजेत् । यदा तत्सेवनं विना स्थातुमशक्तिः यदा वा तत्साध्यरोगोत्पत्तिस्तदा भजेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम् ।

पथ्यामलकमृद्धीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्राडिमसैधवम् ।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ३५ ॥

स०--शाल्यादीन् शीलयेत् । मधुसर्पिर्भ्यां सह त्रिफलां च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत् ॥ ३५ ॥

प०--रक्तशाल्यादिकं शीलयेत् सततमभ्यसेत् । जाङ्गलं मांसमित्यत्रादिपटलोपः । पथ्या--हरीतकी । पटोली--पटोलशाकम् । दिव्योदकमान्तरिक्षं तोयम् । निशि रात्रौ माक्षिकवृताभ्यां त्रिफलां शीलयेदित्यनुवर्तते ॥ ३५ ॥

हे०--शात्स्यादीन्युदाहरति--जांगलं--हरिणादिमांसं, पथ्या--हरीतकी, मृद्रीका--द्राक्षा । प्रसंगाश्रित्यसेव्य-मौषधमाह--निशि स्वप्नकाले, नेत्रबलाय चक्षुरिन्द्रियदा-दर्थाय ॥ ३५ ॥

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यत्र रोगोच्छेदकरं च यत् ३६

स०--न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत् । यत्र द्रव्यं स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्यृतुचर्याविध्यादिषु युक्तमन्नपाना-दिकम् । तथा रोगोच्छेदकरं यत्किरातित्तकादि-द्रव्यं तत्र शीलयेत् ॥ ३६ ॥

प०--यच्चानुक्तं द्रव्यजातं स्वास्थ्यानुवृत्तिः स्वास्थ्यं येनानुवर्तते । स्वाभ्यायानुवर्तनं करोति । स्वास्थ्यं दृढीकरोति । यथापि रोगाणां छेदकरं विघातकादि-व्याधीनां तदपि शीलयेत् ॥ ३६ ॥

हे०--यच्चौषधं रसायनादिकं--स्वास्थ्यमनुवर्तयति, रोगोत्पत्तिवीजं चोच्छिन्नास्ति तदपि यथाकालं भजेत् । उक्तं च चरकेण--“तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुव-र्तते ॥ अजातानां निकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत्” इति ॥ ३६ ॥

बिंसेक्षुमोचचोचाभ्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।
अद्याद्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मंदं स्थिरं पुरः ॥
विपरीतमतश्चांतं मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ॥ ३७ ॥

स०--विसादिद्रव्यं गुर्वादिगुणयुक्तं पुरः पूर्वम-द्यात् । मोदको लड्डुकः । उत्कारिका लप्यसिका । अतोऽस्माच्च विपरीतं लघुरुक्षतीक्ष्णकटुरसप्रायमंते भोजनस्य सेवेत । मध्ये चाम्लवणोत्कटम् । खरनादे

चोक्तम् । कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत् आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य जीर्यति । तदेतदे-शसास्यादिवशात्प्रमाणयितव्यम् ॥ ३७ ॥

प०--पूर्वमग्रे विसादिकमद्यात्--भक्षयेत् । चोचं त्र्यक्षं नालिकेरं मोचन्तु कदलीफलम् । उत्का-रिका--भक्ष्यभेदः । स्वादु--मधुरं, मन्दमतीक्ष्णं, स्थिरं--दाढर्यावहम् । अतः पूर्वोक्तविपरीतं लघु-रुक्षकटुतीक्ष्णचलद्रव्यं कटुतिक्तकषायं भोजन-स्यान्ते भक्षयेत् । मध्ये भोजनस्याम्ललवणोत्कटं द्रव्यमद्यात् ॥ ३७ ॥

हे०--भोज्यक्रममाह--गुर्वादिगुणं विसादिभोज्यद्रव्यं पुरः पूर्वमद्यात् । मोचं-कदलीफलं, चोचं-नालिकेरं, पनसं वा, मोदको--लड्डुकः, उत्कारिका पूपलिका; आदिशब्दा-दिङ्गुरिकादयः । अतो विपरीतं लघ्वादिगुणं कपित्थादिकौ-दुवरादिकमंते अद्यात् । अम्ललवणोत्कटं शुक्तादिकं मध्येऽद्यात् । यत्कृतं खारणादिना--“कटु लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरो ह्यग्रे गुरु विष्टभ्य जीर्यति” इति तन्मंदाग्निविषयम् । तद्भो-जनस्य दीपनपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं संग्रहे यथाशि-सात्स्यं तु प्राग्द्रव्यमुपशुष्कं चाश्रीयात् प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं, मध्येऽम्ललवणमंते रुक्षद्रव्यमितररसयुक्तं च । तत्र मंदाग्नेः द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदभ्युपयुक्तं सम्यक् पाकमुपीति ॥ ३७ ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ३८ ॥

स०--कुक्षेर्द्वारस्यान्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन जलादिना एकमंशं प्रपूरयेत् । चतुर्थमंशं पवनादीना-माश्रयमवशेषयेत् त्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत् । अत्र त्वंशकल्पना परिकल्पनेनैव युज्यते न त्वंगुलमानादिना मुश्रुते चाभिहितम् । प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुंजानश्च मुहु-र्मुहुः । विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । रसना विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसने तस्मिन् रसने विशुद्धे रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ३८ ॥

प०--अन्नेन भोजनेनोदरस्य द्वावंशौ द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन पानीयादिना कुक्षावेकं भागं प्रपूरयेत् । पवनादीनामाश्रयं स्थानं चतुर्थं कुक्षा-

प्रशोषयेत् न्धापयेत् । न सर्वविषयोऽयं नियमः
किन्नाहि केपुचिन् । तथाच ग्रन्थः—“मन्दाग्निबल-
नांशेषु लपेश्वरमुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं
न चानलबलेषु च ” ॥ ३८ ॥

हे०—अथपानयोर्विभागमाह—कृक्षिसुदरं चतुर्धा
पिन्धय श्रावशायेनद्रवेण पूरयेत् । तृतीयमंशं पानेन
द्रवेण पूरयेत् । चतुर्थमंशं पचनादिसुखसंचारार्थमवशोपयेन्न
केनापि पूरयेत् । एतदेव च सीहृत्विमानम् अतएवाद्धसी-
हृत्विमानतृप्तता च ज्ञेया ॥ ३८ ॥

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
दक्षि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकांजिकम् ।
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥
शोषे मांसरसो मद्यं मांसं स्वल्पे च पावके ।
व्याध्यौपधाध्वभाष्यस्त्रीलंघनातपकर्मभिः ॥
क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥

स०--यवगोधूमयोर्मुक्तयोरनु पश्चात्पानं शीतं
जलं हितम् । तथा दक्षि मद्ये विषे क्षौद्रे च हिमं
जलमनुपाने हितम् । पिष्टमयेषु कोष्णं जलं हितम् ।
शाकमुद्गादिविकृतौ च मस्त्वादिकमनुपानं हितम् ।
कृशानां पुसां सुरा पुष्ट्यर्थं हिता । स्थूलानां पुनः
कर्शनाय मधूदकं हितम् । शोषे क्षये मांसरसो हितः
पुष्टिकारित्वात् । मांसं भुक्ते मद्यमनुपानं हितम् ।
स्वल्पे च पावके मद्यमेवानुपानम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे
क्षयिते पयो द्रव्यं पथ्यं हितम् । इह प्रकृतेऽपि पथ्य-
ग्रहणं पथ्यतरत्त्वज्ञापनार्थम् । यथाऽमृतमित्यनेनैतत्प्रति-
पादयति । यथाऽमृतं बलवर्णौजःकांत्यायुरादिजनकं
तथेदमपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०—अनुपानं भोजनं कृत्वा कार्यं तदर्थमाह-
अनुपानं सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसानां योनित्वान् ।
सर्वभूतसात्म्यत्वात् । जीवनादिषु गुणयोगाच्च हितं
शीतलं यवगोधूमयोः । चानुपानं हितम् । क्षीणानां
नराणां पुष्ट्यर्थं धातुवृद्धये सुरापानं हितम् । का-
र्यार्थं मधूदकं माक्षिकमिश्रितं तोयं हितम् । शोषे
मांसरसो शोषे राजयक्ष्मणि मांसरसोऽनुपानं

हितम् । मद्ये मांसेष्वल्पे च पावके मांसेषु भुक्तेषु
मद्यमनुपानं हितम् । तथाल्पे पावके मन्दाग्नी म-
द्यानुपानं हितम् । व्याध्यादिभिः क्षीणे नरे, बाले,
वृद्धे, पयः क्षीरमनुपानं हितं पथ्यम् । यथाऽमृतं
शोधनकलापकर्तृत्वादमृतमिव ॥ ३९ ॥

हे०—अथानुपानमूतेन ह्यसम्यग्योगोऽपि सम्यग्योगतां
याति । यदाह खारणादिः—“कामं दोषवदप्यन्नममात्रं वा
निषेवितम् । अल्पदोषमदोषं वाप्यनुपानेन जीर्यति” इति
अनुपश्चात्पीयतइत्यनुपानम्, एतच्च बाहुल्याभिप्रायेण ।
तद्धि मध्येऽप्यादावापि पीयते । यदाह सुश्रुतः “तदादौ
कर्षयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात्पीतं बृंहयति
तस्माद्दीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ निरामथानां चैतत्तु भुक्तमध्ये प्रश-
स्यते” इति च । कस्तर्हि पानानुपानयोर्भेदः । यदनियतकालं
सन्निवेशात्पीयते तत्पानम् । यन्नियतकालं विधिवशात्पी-
यते तदनुपानम् । तत्रादावनुपानविभागः । तत्र यवादिषु
शीतोदकमाह-पिष्टमयेषु तु ईषदुष्णोदकमाह-यचु सुश्रु-
तेनोक्तम्—“शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ।
दधिपायसमद्यार्तिं विषदुष्टे तथैव च” इति । तद्विदा-
हपिष्टान्नविषयम् । उक्तं च संग्रहे--तच्छीतं दधिमधु-
यवगोधूममयेषु सर्वेषु च विदाहिषु च शरद्व्रीष्म-
योश्चेति ॥ शाकादिषु मस्त्वाद्याह-शाकं पाठादि, मुद्गादि
सूष्यं तस्य विकृतिर्वटकादिका, विकृतिग्रहणं रसाद्यन्यत्वं
एव मस्त्वादिप्राप्त्यर्थम्, अविकृते तु सूपादौ सुश्रुते-
नोक्तं—“पयो मांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने”
इति मस्त्वादिषु यस्य यत्स्वात्ममिष्टं वा तस्य तत्रो-
ज्यमेकस्यैव तत्कार्यकरत्वात् न मिश्रितकृतप्रयोगः । अत एव
स्पष्टमुक्तं संग्रहे—“धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावरात्रे-
षु” इति कृशानां सुरामाह-कृशानां शीतोदकाद्युचितेष्वन्ने-
षु सुरैवानुपानमनवकाशत्वात् । पुष्ट्यर्थं नतु रोगनिवृत्त्यर्थं,
यस्तु कृशो रोगार्तस्तस्य रोगानुरूपमनुपानं, स्थूलानां तु
मधूदकमिति मधुमिश्रमुदकं मधूदकम्, शोषं पूर्ववत् । शोषे
मांसरसमाह-शोषे शुष्यति देहे, यदाह खारणादिः—“कृश-
क्षीणामयोन्मुक्तपुष्टिवर्णब्रलार्थिनाम् । मद्यस्त्रीश्रमनित्यानां शु-
ष्यतां च रसो हितम्” इति । मांसाशिनां, मंदाग्नीनां च मद्य-
माह-मद्यं मांसं स्वल्पे च पावक इति तच्च मद्योचितानामेव
यदाह सुश्रुतः—“मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम् ।
अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते” इति । व्याध्यादि-
क्षीणादीनां क्षीरमाह—लंघनम् उपवासः, कर्म चेष्टा ॥ ३९ ॥

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥
अनुपानं समासेन सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ४० ॥

स०--अन्नस्य भक्तवटकादेर्यद्विपरीतं गुणैस्तदनु-
पानं सदा प्रशस्यते । यथा स्निग्धस्य रूक्षं रूक्षस्य
स्निग्धं शीतस्योष्णमुष्णस्य शीतम् । मधुरस्याम्लमम्ल-
स्य मधुरमित्यादि । नन्वेवमुररीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरे-
यादेर्वा चुक्रादीनामम्लानामनुपानं प्राप्तमित्याह ।
विपरीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा
हितम् ॥ ४० ॥

प०--समासेनानुपानमाह-अन्नस्य भक्तापूपसूपादेर्या-
द्विपरीतं तदनुपानं समासेन संक्षेपेण सर्वदा सर्व-
स्मिन् काले तत्प्रशस्यते यच्चाप्यविरोधितमथवा-स्नि-
ग्धस्य रूक्षं, रूक्षस्य स्निग्धम् । शीतस्योष्णमुष्णस्य
शीतम् । मधुरस्याम्लमम्लस्य मधुरम् । मधुरस्य
कटुकं, कटुकस्य मधुरम् । एवं सति क्षैरेयादीनां क्षीर-
विकाराणामम्लकाञ्जिकाद्यनुपानं प्राप्तगुणमनुपरी-
तत्वात्तदर्थमविरोधीतिपदं निर्दिष्टम् । काञ्जिका-
दि यदम्लं तत् क्षैरेयादीनां गुणैर्विपरीतं भवति
किन्तु तद्विरुद्धमम्लं पयसा सहैत्यालोक्यात् ॥ ४० ॥

हे०--अनुक्तानुपानविभागोपायमाह--यत् द्रव्यं यस्यान्नस्य
गुणैः कृत्वा विपरीतं न च तेन सह विरुध्येत् तत्तस्यानुपानं
समासेन सामान्येन, विशेषतस्तु सात्त्व्यादि पर्यालोचनया
स्वयमूह्यम् । अनुपानस्य नित्यसेव्यत्वमाह--तदनुपानम् ४०

अनुपानस्य किं कर्मेत्याह--

अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढांगनाम् ॥
अन्नसंघातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च ॥ ४१ ॥

स०--अनुपानमूर्जादीन्करोति । ऊर्जा मनःप्रर्हाः ।
तृप्तिः प्रीणनं शरीरैन्द्रियस्य क्षामताविपरीतोऽत्र गुणः ।
तथा व्याप्तिः द्रवस्य हि गमनं न कठिनस्य । दृढां-
गता स्थिरशरीरत्वम् । तथाऽन्नसंघातस्य शैथिल्यम् ।
विक्लित्तिर्विकेदनम् । जरणं परिणामः । एतानि च
करोति ॥ ४१ ॥

प०--साम्प्रतमनुपानगुणानाह-अनुपानमूर्जा क-
रोति । तदेवात्रं विकलेद्यति । जरणं सुखपरि-
णामतामुपार्जयति ॥ ४१ ॥

हे०--अनुपानस्य फलमाह-ऊर्जा-बलं, तृप्तिं सौहित्यं,
व्याप्तिमन्नस्य सर्वस्रोतोऽनुशरणम् । अन्नसंघातशैथिल्यादी-
नि । शैथिल्यं काठिन्यनिवृत्तिः, विक्लित्तिः शुष्कत्वनिवृत्तिः,
जरणं पाकः ॥ ४१ ॥

एवं गुणमप्यूर्ध्वजत्रुवादिषु न हितमित्याह--

नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासारः क्षतपीनसे ॥
गीतभाष्यप्रसंगे च स्वरभेदे च तद्धितम् ४२ ॥

स०--ऊर्ध्वं जत्रुण ऊर्ध्वजत्रुस्तस्मिन् गदास्तेषु
तदनुपानं न हितम् । तथा श्वासादिषु न हितम् ।
गीतभाष्ययोः प्रकर्षेण संगः सातत्येन सम्बन्धस्त-
स्मिन् । तथा स्वरभेदे स्वरसादे न तद्धितम् । ऊर्ध्व-
जत्रुगदादीनां ह्यनुपानं प्रदूष्यामाशयमुरःकण्ठस्थि-
तमाहारजे स्नेहमासाद्याऽभिष्यन्दाऽग्निसादच्छर्वादीनाम-
यान्विदध्यात् ॥ ४२ ॥

प०--तदनुपानमूर्ध्वजत्रुविकारादिषु न हितम् ।
जत्रोरूर्ध्वं ऊर्ध्वजत्रुः-वक्षोऽसयोः सन्धिः । तथा चा-
गमः । शिरोधरा जत्रुः कन्धरा परिकीर्तिता ।
गीतभाष्ययोः प्रसङ्गः । प्रकृतिरभ्यसनं यत्र तत्र न
हितम् । तेषां हि प्रदूष्यामाशयोरःकण्ठस्थितमाहा-
रजं स्नेहमासाद्याभिष्यन्दाग्निसादच्छर्वादीनामयान्
विदध्यात् ॥ ४२ ॥

हे०--ऊर्ध्वजत्रुगदादावनुपानं निषेधति-वक्षःस्कंधयोः स्वसं-
धी जत्रुणी तयोरूर्ध्वमूर्ध्वजत्रु कंठादिकपालांतम्, तत्र गदा
ऊर्ध्वजत्रुगदाः कासोत्पत्तेः प्रागपि निषेधार्थमुरः क्षतग्रहणम्,
गीतभाष्ययोः प्रसंगो-गायनाध्ययनाद्यभ्यासः ॥ ४२ ॥

संप्रति येषां पानमेव न शस्यते तानाह--

प्रक्लिन्नदेहमहाक्षिगलरोगव्रणातुराः ।
पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

स०--प्रक्लिन्नो देहो येषां विसर्पाद्यार्तानां ते
पानं त्यजेयुः । मेहादीनां रोगालुरशब्देन प्रत्येकं
सम्बन्धः । मेहरोगाद्यातुराः पानं द्रवरूपं त्यजेयुर्न
केवलमन्नस्योपरि यदनुपानम् । खरनादे चोक्तम् ।
मंही प्लीही व्रणी कुष्ठी पांडुजंठरपीनसी । शोषाति-
सारी मन्दाग्निः पानीयं मन्दाचरेत् । नोर्ध्वगपव-

नाविष्टे वाग्व्यायामहते न च । क्षतोरसि श्वासका-
सहिक्कावम्यदिते न च । निरन्ने चोर्ध्वरोगे च न
पेयं वारि शीतलमिति ॥ ४३ ॥

प०-प्रकर्षेण क्लिन्नो देहो वपुर्येषां कुष्ठादिभि-
स्तेषां मेहः तेनातुराः । तथा नेत्रगलत्रणातुराः ये ते
सर्वे पानं त्यजेयुः ॥ ४३ ॥

हे०-प्रक्लिन्नदेहादीनां पानमात्रं निषेधाति-प्रक्लिन्नदेहः
क्लेशबहुलशरीरः, मेहादिभिरातुराः ॥ ४३ ॥

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।
पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ॥

स०-चशब्दो लुप्तनिर्दष्टोऽत्र । सर्वोपि पुरुषः
पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादींस्त्यजेत् । तथाऽऽतपादीन्
पञ्च त्यजेदित्यत्राऽप्यनुवृत्त्या योज्यम् । यानं रथादि ।
प्लवनं तरणम् । वाहनमस्वादि ॥ ४४ ॥

प०-सर्वश्च पुरुषः स्वस्थ आतुरो वा पीत्वा पानं
कृत्वा भाष्याध्वशयनं पाठमार्गीगमनस्वपनं तत्काल-
मेव त्यजेत् । भोजनं कृत्वाऽऽतपादिकं त्यजेत् ।
आतपकर्म सन्तापं, वह्निमग्निमश्वादिगमनम् । प्लवनं
कृपाशुलंघनम् । वाहनं भारादेर्देशादेशान्तरे नयनं
त्यजेत् । सद्गुणमप्यमात्रं मात्रोपयुक्तमकाले शरीरो-
पचाताय यतः सस्पद्यते ॥ ४४ ॥

हे०-पानानंतरं भाष्यादि निषेधाति-सर्वोऽनिषिद्धपानो
निषिद्धपानो वा निषिद्धपानस्यापि प्रमादादवस्थादिवशात्पान-
प्रसक्तिः । भोजनानंतरमातपादि निषेधाति-यानं पद्भ्यां
गमनं, वाहनमश्वादिभिः, प्लवनं प्रतरणं, गमनं तु पदशतादूर्ध्वं
निषिद्धम् । यदाह सुश्रुतः-“ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्व-
र्ध्वं संविशेत्” इति ॥ ४४ ॥

काले सात्पमित्युक्तम् । भोजनस्य तु कः काल
इत्याह-

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे ।
विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रुपगमने वातेऽनुसरति ॥
तथाऽप्रावृत्तिके विशदकरणे देहे च सुलघौ ।
प्रयुंजीताहारं विधिनियमितः कालः स हि मतः

स०-आहारं विधिना पूर्वोक्तेन काले सात्प्यं
शुचि हितमित्यादिना नियमितं प्रयुंजीत अरुनीया-

दित्यर्थः । कदा । मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति ।
न किञ्चिदेव त्यक्त इति प्रशब्देन द्योतयति । तथा
हृदये सुष्टु विमले रसशेषकृतगौरवादिरहिते । तथा
दोषे वातादौ स्वपथगे स्वमार्गगे । अजीर्णे ह्याहा-
रेऽनशेषेण रुद्रगतयो वातादयः स्वस्थानं न लभे-
न् । सुजीर्णे तु स्वस्थानस्थाः स्युः । उद्गारे विशुद्धे
चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स्रोतोमुखेषु च विशुद्धे-
ष्वित्यर्थः । क्षुद्रुपगमन उपगतायां क्षुधि । वाते-
ऽनुसरत्यनुलोमं गच्छति । तथाऽग्नौ कायाप्रावृत्तिके
पाकक्षमे । तथा देहे पट्टिद्वये सुष्टु लघौ च ।
कालः स हि मतः । हिशब्द एवार्थे । स एव कालो
भोजनस्य दृष्टो न त्वतोऽप्यूर्ध्वम् । स ह्यतिकालः ।
तत्र भुक्तमन्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । तथा
चोक्तं तन्त्रान्तरे । अतीतकालं भुञ्जानो वायुनोपहते-
ऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं न च कांक्षति ।
कुशावाध्मानमाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकमिति । तस्मा-
त्पूर्वोक्तकाले भोजनमद्यादिति । यमौ नसौ तः सत्या-
द्रसरविविरामा धीरललिता ॥ ४५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां
मात्राशितीयोऽध्यायोऽष्टमः ॥ ८ ॥

प०-अहारकालमाह-प्रसृष्टे त्यक्ते विण्मूत्रे सति
हृदि सुविमले विशुद्धे, दोषे वातादिके स्वपथगे
स्वस्थानस्थे, क्षुद्रुपगमने जातायां बुभुक्षायां, वातेऽ-
नुसरति मारुतस्यानुलोम्येऽप्रावृत्तिके उदीर्णे, विश-
दकरणे स्वकार्यकरणपटाविन्द्रियात्मके देहे शरीरे,
सुलघौ लघुतासमायुक्ते सत्याहारं प्रयुंजीत । विधि-
विधानं तेन नियमितं नियमेन प्रोक्तं, हि यस्मादर्थे
यस्मात् स काल आचार्याणां मतोऽभिप्रेत
इति भद्रम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायामष्टाङ्गहृद-
यटीकायां पदार्थचन्द्रिकायां सूत्रस्थाने
मात्राशितीयोऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥

हे०-भोजनकालमाह-प्रसृष्टे प्रवृत्ते, सुविमले
अतिप्रसन्ने, स्वपथगे स्वमार्गागामिनि, विशुद्धे माधुर्या-
दिरहिते, क्षुद्रुपगमने बुभुक्षोत्पत्तौ, अनुसरति अनु-

कूलं प्रवर्तमाने दोषे स्वपथग इत्यनेनैव वातानुलोभ्ये लब्धे वातेऽनुसरतीति वातानुलोभ्यस्य प्राधान्यार्थः । उद्विक्ते अतिदीते, विशदकरणे निर्मलद्रिये, सुलघ्नी लघ्नीयसि, विधिः शास्त्रोक्तो नियमः तेन नियमितं निषिद्धकामचारम् । ननु यो यदा भुंक्ते स तस्य भोजनकालः किमनेनेत्यत आह—काल इत्यादि । हि यस्मात्स तथाविधः प्रसृष्टविष्णुत्रत्वादिविशिष्टो भोजनकालो मतः आचार्याणाम् । न केवलः तस्मात्प्रसृष्टविष्णुत्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भुंजीतेति । अथ भोजनप्रक्रिया । संग्रहे तु विधिविहितमन्नपानमिष्टं द्वितीयार्थमायतनमायुषो भुवते । तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधातुविद्रियबलपुष्टितुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि । तद्विधना चान्तरग्रेः स्थितिः अग्निमूलं च देहधारणमिति । अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत । तत्र स्वभावतो दिव्योदकस्तु शालिपष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः । क्षीरेक्षुत्रीहिमापान्पामिपादयो गुरुव इति । ते स्वत्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते । तत्र संयोगो नाम द्वयोर्विद्भूनां वा संहतीभावः स विशेषमारभेत यत्रैकैकशो द्रव्याणि । संस्कारस्तु—तोयाग्निंसानिकर्षशीचमथनदेशकालभावनादिभिरुपजन्वते । मात्रा—पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः । देशो—द्रव्यस्योपयोक्तुश्चेत्यवस्थानं, तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थातुरत्वतः प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः । कालस्तु—कृतव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च । अजीर्णं हि पूर्वस्याहारस्थापारणती रस उत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु जीर्णं तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोभ्ये सृष्टेषु वातमृत्रपुरीषत्रेणेषु विशुद्धेपुद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशदकरणे लघुनि शरीरेऽभावुदीर्णं जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतमन्नमप्रदूपयन् दोषानायुर्वलवर्णानाभिवर्द्धयति । केवलमयमेव कालो भोजनस्य अतीतकाले पुनस्तद्वातविप्रवर्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्शत्यन्नरुचिं च पुनरुपहंति । उपयोगव्यवस्था—नास्नातो, न दिग्वासा, नैकवस्त्रभृङ्ग, न मलिनवसनो, नाहुत्वा, नाजपित्वा, नानिरूपयदेवताभ्यो, न पितृभ्यो, नादत्त्वान्नमग्नये, न गुरुभ्यो, नातिथिभ्यो, नाभ्यागतेभ्यो, न श्रवयः—श्रवचेभ्यः । प्रत्यवेक्ष्य चाश्रितोपाश्रितानपि तिरश्चः परिगृहीतान्, प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः, स्वश्वभूपितः, सुगंधिरार्द्रपाणिपादः, सुविशु-

पुनर्नोष्णीकृतं, नात्युष्णमनुपदग्धं, सुसिद्धमलो नासात्स्य, नाविदितं, नाविदितागमं, नातिप्रगे, नातिसायं, नाकाशे, नातपे, नांधकारे, नाधो वृक्षस्य, न शय्यास्थो, नोन्नरभ्यप्रदेशिनीं, न पात्रे भिन्ने, न संवृते, न मल्लिने, न भावदूषिते, न चासनस्थिते, न हस्तस्थे, न हस्ते । प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताशुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्रीयात् । न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः, नाशोपमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः । अपि च स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिहतमजल्पन्नहंसस्तन्मनाः समीक्ष्य सम्यगात्मानं स्निग्धलघूष्णानि हि वह्निर्मादंयमुदीरयति कोष्ठं परिशोधयति । धातून् विकुर्वते, क्षिप्रं जीर्यत्यनिलमनुलोमयति । तथा स्निग्धं दृढीकरोतींद्रियाण्युपचिनोति, शरीरमपचिनोति, जरसं बलमभिवर्द्धयति, वर्णप्रसादमभिनिवर्तयति । लघु च पुनः स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथं परिणाममेति, विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति । उष्णं च पुनर्जनयति रुचिसुपशोपयति श्लेष्माणं, विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिमभिगच्छति । बहु भुंक्ते शीतोभवति चान्नजातं विपमपाचकं च भवति । अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवेदुत्सेहनमवसदनं भोजनस्य प्रतिष्ठानं, गुणदोषाविभावनं च । समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्स्यमसात्स्यमिति वा नित्यमप्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत । तत्र सात्स्यं नाम सहात्मना भवति अतस्तदौचित्यादुपशोत इत्येकं, सात्स्यं विपरीतमनुपशयादसात्स्यम् । अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्स्यं बहुविधमिच्छति ते ह्युपशयमात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्स्यमाचक्षते । तुल्यगुणं चानुशयादसात्स्यं, सात्स्यं तु प्रवराप्रवरमध्यविभागेन त्रिविधम् । तत्र सर्वरसं प्रवरम्, एकरसमवरं, मध्वमं तु मध्यममेव । तेषु प्रवरं सेमदोषस्योपदिशतीतरेप्रमपि क्रमेणासात्स्यमपि वाहितं पादशो विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् । तत्र यदाहारजातं समानधातुननुवर्तयति, विपमांश्च समीकरोति, तत्समासतो हितं विपरीतमहितम् । तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादानियतमपि यथोपदेशं यथाभूषिष्ठं च शीलयेत्परिहरेच्च । भुञ्जानस्तु पेयायुषरसालज्यजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् । परिशुष्कप्रादिह्यान्युष्णं च पयः सौवर्णेषु । खलकट्टरकान्बलिकान् कांस्येषु । रागखाडवसहशान् वज्रैवह्यैश्चित्रेषु । नृतमायने पयः मुशीतं ताम्रमये । पानीयं पानकानि च मृद्धेमस्फटिककाचमयेषु ।

मन्त्राणां प्रादुर्भाव इत्यान् । दक्षिणपार्श्वं मध्ये स्थापयेत् । सव्ये
 त्वे तेषु मुखोद्ग्रेण पिडीं च । मध्ये भोज्यमिति । यथा-
 क्षिप्रमस्य तु प्राग्ग्रवमुपशुभं चाश्रीयात् । प्रागेव गुरु,
 व्याधुः, श्लिग्धं च मध्येऽभिल्लवणम्, अंते रुक्षं द्रवमितर-
 म्भुक्तं च । तत्र मंदोद्ग्रेद्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यद-
 युक्तं नभ्यवपाकमेति । अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वर-
 म्भोनिश्वात्सर्वरससाभ्यत्वाजीवनादिगुणयोगाच्च । तच्छीतं
 दधिमुधुगंधूमववपिष्टमयेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्रुग्नीष्म-
 योश्च । उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु दुर्जरेषु हेमंते च द्रवद्रव्य-
 विजानीयं चेत्तेन । शीरं शालिपाष्टिकयोस्वपासाऽध्वमाध्य-
 न्वाध्यायामद्भिन्नवाल्दरसैर् । मांसरसः शोपादिषु, वाते
 वाग्भ्यामि च । पित्ते शक्रेरोदकम् । त्रिफलोदकं सक्षौद्र
 यैर्माषं । पायश्चाक्षिगलरंगेषु, मस्त्वेव वा दधिन कूर्चिका-
 क्रिमिदधौश्च । मये मांसेषु फलाम्लमंबु धां । आसवांश्च
 विविधान् विमज्य प्रयोजयेत् । विशेषतस्तु मध्वासवग्रा-
 न्धेषु, तीक्ष्णान् फलासवान् वन्येषु, न्यग्रोधादिफलासवान्
 विष्करेषु, अर्द्धशेलुशिरीषकापित्थासवान् विलेशयेषु,
 दिग्ग्रहेषु च अम्लफलासवान्, प्रसहेषु कार्सेक्षुपद्मबीज-
 शंगाटकसेरुकमृद्धीकामादिरासवान्, शौद्रयुक्तं वा शीतमुद-
 कमुदरस्त्वद्वा महामृगेश्वीदकेषु च, सुरां प्रतुदेषु । तेषां हि
 प्रदूषामाशयमुरस्कंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिध्य-
 वाक्षिसादच्छत्रादीनामयान् विदध्यात् । तेषां निषिद्धानुपा-
 नात् । ततः पाणिगतमन्नमन्नेनापनीय दंतांतरस्थं च शनैः
 शोषनेन तेषामंथस्नेहापनोदमाचांतोऽगुल्यग्रगलितांशुपरिपि-
 क्तनेत्रस्थांशुलङ्कृतवदनवैद्याद्यां धूमपानादिहृत्तौर्ध्वकफवेगः
 पदप्रानमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । द्रवोत्तरभोजन-
 स्तु मुच्यन्त्यां नातिसेवेत् । आहारपरिणामकराः—पुन-
 र्नामा, वायुः, क्रंदः, स्नेहः, कालः, समयोऽयश्च । तत्रोष्मा
 पचति, वायुरपकर्षति, वलंदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो
 भादवं जनयति, कालः सर्ववपुर्व्याप्तिमभिनिवर्तयति, सम-
 योगस्त्वेषां परिणामधातुसात्म्यकरः—संपद्यते । समयोऽयस्य
 पुनः कारणान्युचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्यवहारश्चेष्टाशय-
 नं, र्मासनस्थं च । परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरजगुण-
 नायमायशंते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
 धिभिर्विहन्तुः शरीरमिति भवेति चात्र—“कुक्कुलाभृष्टपृथुकान्
 सुषिष्टकृतंतदुलान् । न जातु भुक्तवानयान्मात्रयाऽद्यात्सु-
 कांक्षितः ॥ शाकावराक्षकटुलकपायलवणोक्तकटुम् । त्यजे-
 देकरतागात्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनम् ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ

१ अत्र “वालवृद्धेषु” इति खपुस्तके ।

सर्वदोषप्रकोपणम् । अत्यभिध्यांदि विष्टंभि विदाहि हिम-
 रुक्षणम् ॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।
 विषमा नानुबध्नन्ति जायंते धातवः समाः ॥ मंदानलव-
 लारोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु । योज्यः क्रमोऽयं सततं नाध-
 स्यमितरेषु तु ॥ करोति रुक्षं बलवर्णनाशं त्वमृक्षतां वा-
 तशक्कान्निरोधम् । श्लिग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृद्ग्रीवाल-
 स्य क्वचित्प्रणाशान् ॥ अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णावलप्रणाश-
 भ्रमरक्तपित्तम् ॥ शीतं तु सौदाशुचिवाह्निनाशहृल्लासाविष्टंभन-
 रोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशक्नुद्विबंधमचूतिमव्याप्तिमशीघ्रप-
 क्तिम् । अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यदान्करोत्यग्निवलं च
 हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पुष्टये वपुषः ।
 अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णाऽत्यम्लं जरा साक्षात् ॥ इति
 विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्सदोपयुक्तं ।
 तनुमपि तनुजां रुजामवाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य
 पारम् ॥ इति ॥ ४५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने मात्राशीतिप्रकरणं
 सामस्थेन निरूपितम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ९.

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशः प्रायोपयोगवान्निर्दिष्ट-
 स्तस्य चाहारविधेर्मात्रा चोपदिष्टा । संप्रति द्रव्यरस-
 वीर्यविपाकादयो वाच्याः । अन्नपानं हि रसवीर्यविपा-
 कादि परीक्ष्य प्रयोक्तव्यं नान्यथा । तस्मान्मात्राशित्ती-
 याध्यायादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीय आरभ्यते ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः । आदिशब्देन
 रसवीर्यादिपरिग्रहः । द्रव्यादीनां विज्ञानमवगमस्तस्मै
 हितः । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

प०—अथेत्यानन्तर्ये अत इति प्रस्तुताभिसम्बन्धे प्रस्तु-
 तान्मात्राशित्तीयादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं
 व्याख्यास्यामः । द्रव्यमादिर्येषां ते, आदिग्रहणेन
 रसवीर्यविपाकानां ग्रहणम् । तेषां विज्ञानमवबोधः ।
 तस्मै हितोऽध्यायः तं वर्णयति व्याख्यास्यामः ।
 यस्मादेतदन्नपानं द्रव्यरसवीर्यविपाकादिभिः परीक्ष्य

१ अत्र “कासाक्षि-” इति खपुस्तके ।

प्रयोजनं नान्यथेति । तत्र द्रव्यं रसादिभ्यः पूर्वम् । प्राधान्यादग्रे निर्देशः ॥ १ ॥

हे०--द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति । यतः पूर्वैरध्यायैश्चतुर्भिराहार उक्तः स चानंत-विशेषत्वात्तावता ज्ञातुमशक्यः, अतोऽशेषसंग्रहार्थं द्रव्यरस-गुणवीर्यविपाकप्रभावाः सामान्यतो वाच्याः।ते चास्मिन्नध्याये अतएवायं द्रव्यादिविज्ञानीयः ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः प्राधान्यात् । प्राधान्यं च स्वयमेव ग्रंथकृतप्रतिपादयन्नाह-

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ॥२॥

स०--रसादीनामिति निर्धारणे पृष्ठी । रसवीर्यादीनां मध्ये द्रव्यमेव प्रधानम् । ते रसादयो हि यस्मात्तदाश्रयास्तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एवम् । अत एव केवला रसादयो नोपलभ्यन्ते । तस्मात् द्रव्यं प्रधानम् ॥ २ ॥

प०--द्रव्यमेव रसवीर्यादीनां मध्ये श्रेष्ठं प्रधानम् । यस्मात्ते रसादयः तदाश्रया द्रव्याधाराः रसादीनाम् केवलानां समर्थत्वात् ॥ २ ॥

हे०--तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह--रसादिभ्यो द्रव्यमेव प्रधानं यस्मात्ते रसादयस्तदाश्रयाः द्रव्याधिष्ठानाः । एतेनैव रसाद्याश्रये द्रव्यमिति । प्राधान्यकथनं द्रव्यज्ञाने तात्पर्यार्थम् । उक्तं च संग्रहे--“यस्माद् दृष्टो यवः स्वादुर्गुरु-रूप्यनिलप्रदः । दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णा वाऽप्यदी-पनी ॥ कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुद्गो मापस्तु पित्तलः । स्वादुपाकोऽपि च यकृत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितम् ॥ रसे स्वादौ यथा चैतत्तथान्येष्वपि दृश्यते । वातघ्नं कफपित्तघ्न-मम्लमप्यक्षकीफलम् ॥ कुर्वते दधि गुर्वेव वह्निं पालेवतं न तु । कफित्थं दाडिमं चाम्लं ग्राहि नामलकीफलम् ॥ कपाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी । अप्रधानाः पृथक्तस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तु ते ॥ प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतम् ” इति ॥ २ ॥

पंचभूतात्मकं तत्तु ॥ ३ ॥

स०--तुरवधारणे । यत्तदोश्च नित्यसम्बन्धाद्यदि-त्येतदनुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते । तेनायमर्थः । यद्रसादीना-माश्रयभूतं कार्यं द्रव्यं हरीतक्यादि स्थावरं छागादि

जगमं तत्पञ्चभूतात्मकम् । तत्र यत्कारणद्रव्यमाका-शादि तस्य हि पंचभूतात्मकत्वे सध्याकाशादीनां पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात् । ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतमिदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न पार्थेत । सर्वस्य पंचमहाभूतात्मकत्वात् । न च यत्का-रणं तत्कदाचित्कार्यं स्यात् । तस्मात्कार्यद्रव्यस्यैव पंचमहाभूतात्मकत्वं न कारणद्रव्यस्याऽऽकाशादेः । मुनिस्तु । खादीन्यात्मा मनः कालौ दिशश्च द्रव्यसं-ग्रह इति । न च वा द्रव्यमुक्त्वा तल्लक्षणं व्यधीत । यथा। यत्राऽश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यन्तद्द्र-व्यमिति । अस्यार्थः यत्र कर्म परिस्पंदलक्षणं संयो-गवियोगकारणं समवेतश्च गुणः यत्र शब्दादयो गुर्वादयो वा बुद्धिवपुरादयो वा समवेताः । यच्च कारणं समवायि तद्द्रव्यमुच्यते । समवायीति । यत्का-रणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणं यथा तन्तवः पटस्य । एवमेतानि च कर्मगुणाश्रयित्वसमवायिकारणत्वानि यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यन्ते तथाऽपि यद्यत्र सम्भवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं कल्प्यम् । तद्यथा । मनसः कर्मगुणाश्र-यित्वेन वाय्वादीनां तु कर्मगुणाश्रयित्वेन समवा-यिकारणत्वेन च । नन्वाकाशादीनि कारणद्रव्या-णीति कथमुक्तम् । यावताऽकाशास्य द्रव्यत्वमेव नास्ती-ति केचित्तान्ब्रूमहे । जलधेरिव प्रत्यक्षेणैवाऽस्य नील-रूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम् । तथा कवयोऽपि नील-त्वमेवाऽस्य वर्णयति । तथा कर्णाटस्य । विपुल-पुलिना हृद्या नद्यो वहंत्यतिनिर्मलाः कमलसुभगो वायु-घ्राणं विलंबति मांसलः । नवजलधरच्छायावासादि-वाचिरनिर्गतो वहति शशभृन्नीलस्निग्धे नमस्यवदात्ता-मिति । तथा च बाणस्य धावति शशिनि नभसीति । तदेतद्द्रव्ययति । तथा हि दूरात् भ्रांतिमात्रेणैव नील-रूपत्वमस्योपलभ्यते । यथागिरोर्विधिवर्णस्याऽपि दूरा-त्नीलत्वप्रतीतिः । यत्कवीनीं वर्णनं तस्मादलसेन निष्प्रमाणकमेव संभाव्यते । तथा च ते नभसः शुक्लत्वं वर्णयति । न च शुक्लत्वमेतस्योपपद्यते निराकारत्वात् ।

ननु दर्शनवैचित्र्यादस्य रूपवचनमुपपन्नम् । यथा पुरुषः शरादि ऋजुतां दिदक्षुरेकं चक्षुरेकीत्यादौ चोन्मील्य तामुपलभते नतु नयनयु-
 म्भवेन । तद्वन्निष्ठे गगनरूपस्यानादानं विप्रकृष्टे तु स्पष्टिनि । नचैतद्युक्तम् । यतो रूपवच्चेऽभ्युपगम्य-
 माने स्पष्टवचनस्य प्रसज्येत । रूपस्य स्पर्शनं नित्य-
 मत्रभाम् । स्पर्शवचं सत्याकाशत्वमेव न स्यात् । अतो न रूपवद्भवोम । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । पवनवदाका-
 शस्यावस्थाऽस्तु यथा किल पवनः स्पर्शवान् । न च तस्मिन् रूपं भवति । तथैवाकाशो न रूपवान् च स्पर्शवानिति । तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलप-
 नम् । नतो यत्र रूपं तत्राऽवश्यं स्पर्शो न तु यत्र स्पर्शस्तत्राऽवश्यं रूपम् । तस्मान्न नभो रूपवान् च सन् । अत्रोच्यते । परमार्थदर्शिभिर्बुद्धुपादायोत्पत्तिः कथमेव तदस्ति । यथा पृथिव्यादि । उक्तं च । अक्ष-
 रान् एव ततो वायुस्तस्मात्तजस्ततो जलम् । उदकात् पृथिवी जाना भूतानामेष संभव इति । तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति । अपि च । आकाशमुपादाय गतिवृद्धि-
 प्रसन्नविशेषोपलब्धेराकाशस्याऽस्तित्वम् । यथा रूपोपलब्धिविशेषमभवानुमिते चक्षुः । अपि च । आकाशाभावे त्वेकवत्त्वं जगतः स्यात् । तथा शब्दा-
 स्तस्य गुणस्यान्यथाऽनुपपत्त्यास्याकाशमिति । ननु अनुनास्येव । तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणाभावात् । स्पर्शो-
 पलम्भागोरस्मित्वमुच्यत इति चेत् तदपि न युज्यते । अनुनास्येव । खाद्यायुरिति । गगनस्य च स्पर्शाभावाद्वा-
 योरस्पष्टवचं कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यस्य । नैतदस्ति । कार्यस्योभयात्मकत्वदर्शनात् । कारणगुणपूर्वकं कार्यं दृष्टम-
 कारणगुणपूर्वकं च दृष्टम् । तत्र कारणगुणपूर्वकं ताव-
 दथा । तनुभेत्त्वपूर्वकं पटे धेतत्वम् । अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टं यथा । हरिद्राक्षारसंयोगाद्रक्तता । तस्मादस्प-
 शोदाकाशादुत्पन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान् । नन्वेव-
 मध्यमिन्नलपृथिवीष्वपि स्पर्शविशेषसंभवात्तस्मादन्यादि-
 समवाय एव वायुर्व्यवहियते न तद्व्यतिरिक्तो वायु-
 रिति । अत्रोच्यते सत्यमनलार्दानामपि स्पर्शोऽस्ति

किंतु विलक्षण एवासौ । तथा हि । तेजसः स्पर्शो रूपैकार्थसमवायी । अपां स्पर्शो रूपर-
 साभ्यां समवेतः । पृथिव्या रूपरसांधसमवेतः । यस्तु वायोः स्पर्शः स पत्रचलनशाखाभंजनादिकर्म-
 समवायी स नैषामग्न्यादीनां दृष्टानां नाप्यदृष्टा-
 नामात्मादिकालादीनाम् । गुणाश्च सर्वे द्रव्याश्रया दृष्टा रूपादय इव पटादिषु । तस्माद्वायोर्विशिष्टस्पर्श-
 वच्चादस्तित्वमनुमीयते । । तथा पवनस्य तत्कर्मोप-
 देशादस्तित्वम् । यस्य तत्त्वदर्शीभिः कर्मोपदिश्यते तदस्ति यथा कफादिवद्वातस्य च कर्मोपदिष्टम् । यथा संसव्यासव्यधस्वापेत्यादि । तस्मादस्ति वायुर्द्रव्य-
 मिति । अग्निर्द्रव्यं नास्ति इन्धनव्यतिरेकेणानुपलब्धेः । अत्रोच्यते । तत्त्वदर्शिमिरेर्द्रव्योत्पत्तिहेतुत्वेनोपदेशाद-
 स्तित्वम् । तथा चेहैव वक्ष्यति । आग्नेयं दाहभावं-
 णप्रकाशपवनात्मकमिति । ननु युक्तश्चतुर्णां भूतानां सावयवत्वात् द्रव्येषूत्कर्षाऽपकर्षसंनिवेशः । कचि-
 द्रव्ये कस्यचिद्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवाना-
 मुत्कर्षापकर्षसद्भावादाकाशस्य तु निरखयवत्वात्सूक्ष्म-
 त्वादेकत्वाच्चोत्कर्षापकर्षसंनिवेशो न युक्तः । युक्तमाह भवान् किंतु सावयवानामेव द्रव्याणां येऽवयवाः कचित्पाषाणादौ संहता अवतिष्ठन्ते । येन तत्र द्रव्ये काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति तत्र चाऽऽकाशमपकृष्यते । अनिबिडावयवे तु सन्निवेश आकाशः प्रकृष्यते । तदेवमनया युक्त्याऽऽकाशस्याऽपि न्यूनाधिकभाव उपपन्नः ॥ ३ ॥

प०—तत्पुनः द्रव्यं यदेतत्कार्यं द्रव्यं स्थावरं जङ्ग-
 मादि तत्पञ्चभूतात्मकम् । पञ्चभिर्भूतैरारब्धं धर-
 ण्याम् । कारणं द्रव्यमाकाशादि । आकाशादेः कारणं द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वे पृथक् स्वात्मलाभा-
 भावात् । ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतं यावदिदं पृथिवी नाम महाभूतमित्येतद्वक्तुं न युज्यते । भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् । किंच नच यत् कारणं तदेव च कार्यमिति वक्तुं शोभते । स्वात्मनि कर्तृत्वविरोधात् । तस्मात्कार्यद्र-
 व्यस्य स्थावरजङ्गमादेः पञ्चमहाभूतात्मकत्वेन पुनः

कारणद्रव्यस्याकाशादेः । अतएव तत्त्वतः स्वदेशकृ-
तप्रत्यवमर्शे सर्वमवाचकं निर्दिष्टम् । तस्मात् पञ्च-
भूतात्मकं नैकधादिकमेव पञ्चानामुपलब्धेस्तत्र तस्य
यद्बन्धगुणोत्खणं तत्पार्थिवम् । रसगुणोत्खणं तदा-
प्यम् । यद्रूपगुणोत्खणं तत्तैजसम् । स्पर्शगुणोत्कर्षो
वायव्यस्य शब्दगुणोत्कर्षणाकाश इति । यत्तदोश्च
नित्याभिसम्बन्धात् । यदित्येतत्पदमनिर्दिष्टमपि
निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

हे०—द्रव्यभेदानाह—पञ्च संख्याकानि भूतान्येव
आत्मानो यस्य तत्तथा । पार्थिवादिभेदात्पञ्चधेत्यर्थः ।
कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्भूतशब्देन भौतिकमुच्यते द्रव्य-
मित्यनुवर्तते । द्रव्योत्पत्तिमाह—तत् द्रव्यम् ॥ ३ ॥

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वाऽऽरब्धं द्रव्य-
मित्याह—

क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ ४ ॥

स०—पृथ्वीमाधारीकृत्योत्पद्यते ॥ ४ ॥

प०—भूमिमाधारीकृत्य जायते ॥ ४ ॥

हे०—क्षमामधिष्ठाय जायते मृदभिव घटः । उपादान-
कारणं पृथ्वीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं पृथिव्याख्येन भूतेनाऽऽधारत्वेनोपकृत्य तेन
तदारब्धं द्रव्यमित्युच्यते । यथा—

अंबुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।
तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५ ॥

स०—अम्बु सलिलं योनिः कारणं यस्य तदं-
बुयोनि द्रव्यम् । एवं जलं नाम महाभूतं रसवत्त्वा-
द्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते । मुनिना-
ऽप्युक्तम् । रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षिति-
स्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयल्लयः ।
अमीषां द्रव्यादीनामाश्रयकर्मणोर्भेदश्चित्यः । तथा-
ऽग्निपवननभसां समवायादपृथग्भावात्तस्य द्रव्यस्य
निर्वृत्तिर्निष्पत्तिः । तथा तस्य द्रव्यस्य यो विशेष इद-
मन्यदिदमन्यद्रव्यमित्येवंरूपो नानास्वभावः सोऽप्यग्नि-
पवननभसां समवायात् । एवमग्निपवननभोभिः समवा-
यिकारणत्वेनोपकृत्य तैरेतद्द्रव्यमारब्धमित्युच्यते । एवं
च सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकं पञ्चभिर्महाभूतैरा-

रब्धत्वात् । ननु यदि पञ्चमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्क-
थमुच्यते पार्थिवमिदं द्रव्यमिदमाप्यमित्याह । व्यपदे-
शस्तु भूयसेति । यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतं
तेन तस्य व्यपदेशः संज्ञा भवति । यथा पृथिव्याधि-
क्योत्पादितं द्रव्यं पार्थिवम् । एवमाप्यं तैजसं च
वेद्यम् । तदेवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं स्थितम् ॥ ५ ॥

प०—एवं पृथिव्याख्येन महाभूतेनाधारतया यन्
कृप्यते न तदारब्धमित्युच्यते । अम्बुयोनि अम्बु
सलिलं योनिरूपत्तौ कारणं यस्य तदम्बुयोनि द्रव्यम् ।
एवं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्यु-
च्यते । तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च । तस्य निर्वृत्तिः निष्प-
त्तिर्घटनारचनारत्मिका सा तन्निर्वृत्तिस्तेजोवाग्वाका-
शानां समवायाद्यद्भूयते समवायेनोपकार्योपकारक-
भावेन ते । यथाग्निः पक्वत्वेनोपकारको वा । वायु-
श्चलत्वेन । नभोऽवकाशदानेन । केवलाप्यस्य निर्वृ-
त्तिरग्निपवननभसां समवायात् । यद्येवं सर्वं द्रव्यं
पञ्चमहाभूतारब्धं तत्कथमिदं पार्थिवमिदमाप्यमि-
ति व्यपदेश इत्यत आह—यत्र द्रव्ये त्वेषां कारणभू-
तानामपि भूयस्त्वेनोपलम्भात् तेनैव व्यपदेशः संज्ञा ।
पृथिव्यधिकतया जनितं पार्थिवम् । एवं सर्वं द्रव्यं
पञ्चभूतात्मकम् ॥ ५ ॥

हे०—अम्बु उदकं योनिर्विपरिणामकारणं यस्य तदं-
बुयोनि । यथा घटे निष्पात्रे मृदः पिंडीभावादौ । अग्न्या-
दीनां संबन्धात्तन्निर्वृत्तिः संपूर्णव्यवक्तव्यम् । काठिन्यक्रिया-
वकाशादिदानेन विशेषः परस्परं सोऽपि तत एव । तथा
पिंडीभूतान्मृदो माणिकरकशरावादिभेदाः । सर्वेषां पञ्च-
भूतात्मकत्वाद्भेदे प्राप्ते भेदे हेतुमाह—व्यपदेशः—इदं
पार्थिवमिदमाप्यम् इत्यादि भेदेन व्यवहारः । स
भूयसाप्यधिकेन भूतेन यत्र यस्याधिक्यं तस्य तेन व्यप-
देशः ॥ ५ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ॥ ६ ॥

स०—तस्माद् भूतसंघातसंभवात् कारणाद्द्रव्यं नैकरसं-
मपि त्वनेकरसम् । एवं द्रव्यवद्रसस्याऽपि भूतसंघातसंभव-
त्वम् । अत एव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानास्वादोपलं-
भः । तथा च । द्राक्षाऽक्षोडक्षीरेक्षुक्षौद्रगोजाक्षीरशुक्तादौ
द्रव्ये सत्यपि माधुर्यं परोऽपर आस्वाद उपलभ्यते ।

संज्ञानामपि मानुङ्गधान्याम्लादीनां द्रव्याणां
नासास्वादोपक्रमः । एवं लज्जणादीनाम् । अपि चैषां
प्रजादीनागनेकरतत्वमास्वादविशेषादनुमीयमानं भूयसा
संज्ञानान्यामिभवं कृत्वा व्यपदिश्यते । इदं मधुरमिद-
मन्वाग्रप्रदानं महाभूतवत् । यथा सर्वं द्रव्यं पंचमहा-
भूतसमकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूतामिभवं कृत्वा तेन
व्यपदिश्यते पार्थिवमिदमाप्यमिदमिति । ननु द्रव्यनि-
र्णये कृते पंचभौतिकं द्रव्यं यदेव प्रतिज्ञातं तदेव तस्मा-
दिवादिना निगमग्रंथेनाऽतिवाहयितुं युक्तं न पुनर-
प्रस्तुतमनेकरसत्वम् । तस्माद्ग्रंथे ग्रंथः कर्तुं न्याय्यः
तस्मादेकभूतत्रे द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति । अत्रो-
च्यते । पण्यामपि रसानां योनिरुदकं ततश्चैकस्यैव
महाभूतस्वादकसंज्ञस्य रसकारणत्वं प्राप्तं नान्येषां
नीरसत्वादिति कृत्वा न भूतसंभवत्वं रसस्येत्येवंविधा-
माशंक्रामपनिर्नापुर्भूतसंघातसंभवत्वं रसस्य चैकेनैव
प्रयत्नेन । तस्यानैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवादिति
जगद । मुनिश्चात एव रसस्य भूतसंघातसंभवत्वं
स्पष्टं कृत्वोवाच । यथा । रसानार्थो रसस्तस्य द्रव्य-
भापः क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः
सादयन्त्रयः । इत्येवं भूतसंघातो रसानां द्रव्याश्रिता-
नामपि संभवकारणम् । एतच्च रसभेदीये सविस्तरं
व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

प०-यस्मान् भूतसङ्घातसम्भवात् द्रव्यस्यात्पत्ति-
जन्म तस्मात्कारणात् द्रव्यमेकरसं न भवति
वहुरसमित्यर्थः । इदं तु पुनरत्र निवेदनीयम् । यदे-
कस्यैव रसकारणत्वं नान्येषां महाभूतानां नीरस-
त्वान् । कारणानुविधानाच्च कार्येण भाव्यम् । यत्-
स्तस्माद्भूतसङ्घातसम्भवादित्यनेनैतद्व्यक्तीकरोति ।
यदाः नानागुणद्रव्यं यत्तत्तेन रसस्य सम्भवः ।
यथान्येन गुणद्रव्याश्रितानां कारणभूतद्वयोत्कर्षेण
पुनर्मधुरादिभिरभिव्यक्तिर्द्रव्येण निष्पाद्यते । तथाच
वक्ष्यति रसभेदीयस्थाने—“द्वयोत्वणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरा-
दिरसोद्भवः । रसाद्यभिव्यक्तिः” इति यावत् । एवं
सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूयसाऽभिव्यक्तेन रसेनेदं
मधुरं द्रव्यं न सिद्धेन अम्लाद्यन्यतमद्रव्यमिति स्थि-
तम् । न पुनस्तत्र मधुरद्रव्येऽम्लादयोऽन्यतस्तच्छ-

क्त्याऽतिविद्यन्ते । तथाम्लाद्यन्यतमे मधुरादयः यथा
शक्तोऽन्योन्यत्वाद्द्रव्ययोस्तथान्ये त्यक्तरसाः अन-
भिव्यक्तपङ्क्ता इति यावत् । अत एव नैकरसत्वात्
प्रतिव्यक्तं द्राक्षेक्ष्वादी मधुरे द्रव्येऽन्योन्यमधुरा-
स्वाद उपलभ्यते । इत्येवं मधवादीनां व्याख्येयम् ।
यथा भूतसङ्घातो द्रव्यस्य निष्पत्तौ कारणं तथैव
रसस्य मधुरादेः । सर्वो रसो भूतसङ्घातजो भूय-
साऽभिव्यक्तेन रसेन व्यपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०—सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह—तस्मात्सर्वभू-
तारंभकत्वात्सर्वमपि द्रव्यं नैकरसं सर्वधर्ममित्यर्थः । रस-
शब्दोऽत्र धर्ममात्रोपलक्षणम् । सर्वभूतारब्धत्वेऽप्येकरसत्व
को दोष इत्याशंक्याह—रसानामपि भूतसमुदायादुत्पत्तेः ।
वक्ष्यति हि—“द्वयोत्वणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ।”
सति च कारणे कार्येणावश्यं भाव्यं तुल्यन्यायत्व-
प्रसंगात् ॥ ६ ॥

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ।
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदंत व्यक्तोऽपि चेष्ट्यते ।

स०—द्रव्यमनेकरसं ततस्तस्मात्कारणादेकदोषा
रोगा ज्वरादयो न भवंत्यपि त्वनेकदोषा इत्यर्थः ।
अत्रापि व्यपदेशस्तु भूयसेत्यध्याहार्यम् । ते त्रिदोषात्म-
केऽपि ज्वरे वाताधिके वातज्वर एवं पित्तज्वरः श्लेष्म-
ज्वर इत्येवंरूपो व्यपदेश उपपन्नः । ननु यदि सर्वो
ज्वरः संनिपातजस्तत्किमिति वक्ष्यत्ययं संनिपातज्वर
इति । ब्रूमहे । समविषमरूपं शक्त्युत्कर्षमाश्रित्य यत्र
दोषा वर्तन्ते स संनिपातज्वर इति तंत्रकृता पुरस्ता-
द्विस्तरं प्रतिपादयिष्यते । अथ को रसोऽनुरसो वेत्याह ।
तत्रेत्यादि । तत्र तस्मिन् द्रव्ये यो व्यक्तः स्फुट उप-
लभ्यते स रसः स्मृतस्तंत्रकृद्भिः । यथाव्यक्तोऽस्फुटप्र-
तिभासो रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते सोऽनुरसः । हीना-
र्थोऽत्रानुशब्दोऽल्परस इत्यर्थः । नैतावदेवानुरसलक्ष-
णमित्याह । किञ्चिदित्यादि । मुखक्षितस्य हरीतक्या-
देर्द्रव्यस्य रसनेन्द्रियेण किञ्चिदंते व्यक्तोऽप्युपलभ्यते
यः सोऽप्यनुरस इष्यते मुनिभिरिति वाक्यशेषः ।
अंत इत्यनेनैवं तद्बोधयति अंतोऽवसाने न त्वादौ
वा पानमात्रे वा न च मध्ये । तयोर्हि रसस्यैवोप-

लंभः । अनुशब्दस्यात्र पश्चादर्थत्वम् । पश्चात् स्फु-
टोऽपि किञ्चिद्य उपलभ्यते सोऽप्यनुरस इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प०—दोषा वातादयः । ते च रसाश्रयाः ।
रसाश्च द्रव्याश्रयाः पञ्चभूतात्मकत्वात् । अनेकर-
सद्रव्येण तदुपयोगाच्च प्रकुप्यन्ति तैः प्रकुपितै
रोगा भवन्ति । तस्मान्नैकदोषा रोगा इति त्रिदोषा
इत्यर्थः । अत्रापि भूयसा व्यपदेश इत्यध्याहार्यम् ।
अयं वातज्वरो पित्तज्वर इत्येवंरूपम् । अथ को-
ऽयं रसोऽनुरसो वेत्याह—तत्र स्मृत्यां भौतिके सर्व-
रसाधारद्रव्ये यो रसो मधुरादिव्यक्तो निर्धारितरूप
उपलभ्यते स रसः स्मृतः । मधुर एवायमम्ल एवाय-
मिति । अनुरसोऽव्यक्तः । यो भुज्यमानश्चामलका-
दिर्जिह्वायां स्फुटत्वेन न लभ्यते सोऽनुरसः ।
अन्ते चाशने किञ्चिन्मनाक् रस इति व्यक्तो-
ऽपिप्यते ॥ ७ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह—रोगा नैक-
दोषाः, सर्वेऽपि रोगाः सर्वदोषोद्भवाः । कुतः तत एव
होतोः, रोगाणामपि भूतसंघातस्य च त्रिषु दोषेषु विभ-
क्तत्वात् । यथोक्तं संग्रहे वाय्वाकाशाभ्यां वायुरामेयं
पित्तम्, अंभःपृथिवीभ्यां श्लेष्मेति । भूतसंघातं विना न
दोषसंघातस्तद्विना न रोगोत्पत्तिरिति । अतः सर्वे रोगा-
स्त्रिदोषजाः । केचित्तु सर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वेन सर्वदो-
पसामान्यात्सर्वदोषकोपनत्वं ततो रोगा नैकदोषा इति
व्याचक्षते, तदसत् सामान्यवद्वैपरीत्यस्यापि सत्त्वात् ।
सामान्यं प्रयोजकमिति चेत् न, दोषघ्नद्रव्यभेदाभाव-
प्रसंगात् । वैपरीत्यमपि क्वचित् प्रयोजकमिति चेन्न,
सर्वदोषकोपनत्वनिमित्तमव्याघातात् । सर्वदोषकोपनानां
नियम इतिचेत् न, द्वेकदोषकोपनद्रव्याभावप्रसंगात् ।
वाहृत्येनैव व्यपदेश इति चेत् न, द्विदोषकोपनैकशमन-
द्विशमनैककोपनद्रव्याभावप्रसंगात् । सिद्धांतेऽपि सर्वेषां
सर्वधर्मत्वस्वीकारान्न दोषघ्नादिविभाग इतिचेत् न, तस्य
तस्य धर्मस्य तत्र तत्र प्रयोजकत्वात् । तथाच वक्ष्यति
“किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्” इति इत्यादि ।
तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यातम्, सर्वेषां सर्वधर्मत्वादविशेषप्राप्तौ
तन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह—तत्र द्रव्ये कश्चिद्धर्मः सद्यो
व्यक्तः, कश्चिद्व्यक्तः, कश्चिदोषघ्नः, कश्चिदंते व्यक्तः ।
तत्राद्यो रसारव्य इतरे त्रयोऽनुरसाख्याः ॥ ७ ॥

स०—ननु मधुरादयो रसा गुर्वादिगुणयुक्ताः
कथं वक्तुं पार्यते । यतो मधुरादयो रसा गुणा
गुर्वादयश्च । न च गुणानां मधुरादीनां गुर्वादिगुणा-
धारत्वमुपपन्नम् । तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा
इति तस्मिन्पर्यनुयोग इदमाह—

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ।
रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥ ८ ॥

स०—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिमहाभूतारब्धे द्रव्ये
रसाश्रये गुर्वादयो गुणाः परमार्थत आश्रिता ननु
रसेषु मधुरादिषु । यत्तु रसेषु व्यपदिश्यन्ते तत् साह-
चर्योपचारतः । सह चरतीति सहचरस्तस्य भावः
साहचर्यम् । यस्मिन्नेव गुडादौ द्रव्ये मधुरो रस आश्रि-
तस्तस्मिन्नपि गुरुगुण आश्रित इति मधुररसगुरुगुणयोः
सहचरभावः । साहचर्येण तुल्याश्रयत्वेनोपचारः साह-
चर्योपचारस्तस्मात्साहचर्योपचारतो गुर्वादयो गुणा
रसेषु मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते । यथा गुरुर्मधुरो रसो
लघुरम्ल इत्यादि । न पुनः परमार्थतो रसेषु गुर्वा-
दयः संति । अस्ति च साहचर्येण व्यपदेशः । यथा
घृतसहचरेण घृतस्थेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध
इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प०—ननु कथं मधुरादयो रसा गुरुलाघवादिगु-
णयुक्ता वक्तुं युज्यते । तस्मान्मधुरादयो रसा गुणा
एव गुर्वादयस्तथैव गुणाः । न च गुणादीनां गुर्वा-
दीनां मधुरादयो गुणा आरब्धत्वेन वक्तुं युक्ताः ।
यस्मान्निर्गुणा गुणा इति वैशेषिका अत उच्यते—
रसाश्रये द्रव्ये पृथिव्यादौ परमार्थतो गुर्वादयो
गुणा आश्रिताः पुनर्मधुरादिरसेषु यद्युपदिश्यन्ते
मधुरादयो गुर्वादिगुणयुक्ता इति । कस्मात् साहच-
र्योपचारतः । कोऽर्थः । यस्मिन्नेव द्रव्ये मधुरो रस
आश्रितस्तस्मिन्नपि द्रव्ये गुरुरपि गुण आश्रित इति
कार्यादनुमीयते । अन्यथाप्रायो मधुररसगुरुगु-
णयोः सहचरितत्वम् । सहचरतीति सहचरस्तस्य
भावः साहचर्यम् । उपचरणमुपचारोऽन्यधर्मप्राप-
णम् । साहचर्येणोपचारात् । गुर्वादयो गुणा रसेषु
मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते न पुनः परमार्थतः तेषु
रसेषु गुर्वादयो गुणा विद्यन्ते ॥ ८ ॥

हे०—गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यासर्वधर्मत्वे प्राप्ते परिहारमाह—गुर्वादयो गुणा द्रव्य एव न रसेषु । यस्तु मधुरो गुरुरम्बो लघुरित्यादि व्यपदेशः स साहचर्योप-
चारतः । एकास्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं साहचर्यम् । साह-
चर्यमेव कुत इत्याह—रसाश्रय इति । द्रव्यं हि गुर्वा-
दीनामिव रसानामप्याश्रयः । अत एकाश्रयत्वात्साहचर्यं
तेन उपचारः—अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयिभावस्यारोपः ८ ॥

सत्र द्रव्यं गुरु स्थूलं स्थिरगंधगुणोल्बणम् ।
पार्थिवं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ॥ ९ ॥

स०—सत्र तेषु पार्थिवादिषु पंचसु द्रव्येषु मध्ये
पार्थिवं द्रव्यं गुर्वादिगुणोत्कटम् । उल्बणशब्देनैतद्
द्योतयति पार्थिवे द्रव्येऽन्येऽपि गुणाः संति । सर्व-
द्रव्याणां पांचभौतिकत्वात् गुर्वादयस्तत्रोत्कटाः ।
एवमाप्यादिषु सर्वं योज्यम् । तथा गौरवाद्यावहं गुरु-
त्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प०—स्थैर्यं—शरीरदाढर्यं, सङ्घातो—निबिडाव-
यवत्वम्, उपचयो धातूनां वृद्धिः ॥ ९ ॥

हे०—ननु किमेतत् रसाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नामेत्यत
आह—पृथिव्यादौ पृथिव्यादिशब्दाभिलम्ब्य द्रव्यमित्यर्थः ।
अथ द्रव्यमेदाल्लक्षयति । तत्र पार्थिवं लक्षयति—गुर्वादि-
गुणोत्कटं, गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यं, संघातः
काठिन्यं, उपचयः स्थूल्यं, गुणशब्दो धर्मवाची, उल्ब-
णग्रहणं सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् ॥ ९ ॥

द्रवशीतगुरुस्निग्धमदसांद्रसोल्बणम् ।

आप्यं स्नेहनविष्यंदक्लेदप्रह्लादबंधकृत् ॥ १० ॥

स०—आप्यं द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बणं स्नेहना-
दिकृत् ॥ १० ॥

प०—आप्यं द्रव्यं—गुरु गुरुगुणयुक्तं, शीतं शीत-
वीर्यं, द्रवरूपं, स्निग्धं रूक्षविपरीतं, मन्दमतीक्ष्णं,
रसगुणोल्बणम् इत्यादिगुणयुक्तम् ॥ १० ॥

हे०—आप्यं लक्षयति—द्रवादिगुणोत्कटं, स्नेहनादि-
करं च द्रव्यमाप्यम् । द्रवसांद्रयोः परस्परविपरीतयोरप्या-
द्रत्वसामान्यादाप्यत्वम् । विष्यंदः द्योतःस्त्रावः,
प्रह्लादस्तृतिः ॥ १० ॥

रूक्षतीक्ष्णोष्णाविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ।
आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ॥ ११ ॥

स०—आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोत्कटं दाहा-
दिकरम् ॥ ११ ॥

प०—रूक्षादिगुणयुक्तमाग्नेयं द्रव्यम् । तच्च रूप-
गुणोल्बणम् अभ्यवहृतं दाहादिकरम् । भा दीप्तिम-
त्त्वम्, वर्णश्च । प्रकाश आलोकः । पचनं
पाकोऽन्नस्य ॥ ११ ॥

हे०—आग्नेयं लक्षयति—रूक्षादिगुणोत्कटं, दाहादिक-
रं च द्रव्यमाग्नेयम् । भाः कांतिः, वर्णो गौरादिः, प्रकाश
आलोकः, पचनं पाकः, तदात्मकत्वं कार्यकारणयोरभे-
दोपचारात् ॥ ११ ॥

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ।
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारगलानिकारकम् १२ ॥

स०—वायव्यं रौक्ष्यादिगुणं रौक्ष्यलाघवा-
दिकरं च ॥ १२ ॥

प०—वायव्यं द्रव्यं रूक्षादिगुणैर्युक्तं स्पर्शगुणो-
ल्बणम् स्पर्शबहुलं तच्च रूक्षतालघुतानैर्मल्योपचय-
भ्रमणानि करोतीत्युपयुक्तम् ।

हे०—वायव्यं लक्षयति—रौक्ष्यादिगुणोत्कटं, रौक्ष्यादि-
करं च द्रव्यं वायव्यं, विचारो विविधा चेष्टा ॥ १२ ॥

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ।
सौषिर्यलाघवकरम् ॥ १३ ॥

स०—नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्या-
दिकरं च ॥ १३ ॥

प०—आकाशात्मकं द्रव्यं रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्युक्तम् ।
शब्दगुणोल्बणं शब्दबहुलान् तच्चोपयुक्तम् । देहे
सौषिर्यं सुषिरत्वं रक्तत्वं रक्ततां करोति तथा लाघ-
वं लघुत्वम् । ननु वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वात् कथं
तदात्मकं द्रव्यमनुमानेनोपलभ्यते । नैष दोषः ।
यत्र रौक्ष्यसौषिर्ये कर्मणि भूयस्त्वेन दृश्यते वाय्वा-
काशात्मकमित्युपचारः क्रियते । तथा श्रद्धाशीलस-
त्यत्यागादिकर्म दृष्ट्वा सत्पुरुषे देवत्वोपचारः
क्रियत इति ।

हे०—नाभसं लक्षयति—सूक्ष्मादिगुणोत्कटं, सौषिर्यादि-
करं च द्रव्यं नाभसम् । सौषिर्यं सरंभ्रत्वम् ॥ १३ ॥

जगत्येवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः १४

स०—एवमनेन पंचमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयो-
गेन द्रव्याणां जगति भुवनेऽस्मिन्ननौषधभूतं न
किञ्चिद् द्रव्यमस्यपि तु सर्वमेव द्रव्यं यत्स्विकतापां-
स्वादिकं तदौषधं चिकित्सितम् । वशान्नानार्थयोगयोः ।
अर्थश्च योगश्चार्थयोगौ । अर्थः प्रयोजनम् । योगो
युक्तिः । यथाऽनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोग-
स्य विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति । नानाविधौ
यावर्थयोगौ तयोर्वशात्सामर्थ्यात् सर्वमपि द्रव्यमौषधम् ।
रोगप्रतीकारहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

प०—एवमनेन महाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन
द्रव्याणां जगति संसारेऽस्मिन् नानौषधसम्भूतं
किञ्चिद् द्रव्यमुपलभ्यते । किं तर्हि सर्वमेवौषधं, वशा-
न्नानार्थयोगयोः अर्थः प्रयोजनं निमित्तं, योगो युक्ति-
योजना नानाविधं कृत्वैवमेवं यावर्थयोगौ तौ नाना-
र्थयोगौ तयोरेतयोर्र्थयोगयोर्वशात् सामर्थ्यात्,
सर्वं किञ्चिद् द्रव्यमौषधं व्याधिप्रतीकारत्वात् । यथो-
र्ध्वाधयोर्दोषहरणं भावं कर्तुमर्थः प्रयोजनं संपाद-
यितुमूर्ध्वदोषहरणे त्वग्निपवनोत्कटं, यद् द्रव्यं तत्तत्र
प्रायेण समर्थम् । वायोः प्रवहनत्वान् । ऊर्ध्वं ज्वलन-
त्वाच्च । अग्नेरेवमूर्ध्वदोषहरणवशात् यद् अग्निपवनो-
त्कटं द्रव्यं तत्रौषधम् । अथो दोषहरणसमर्थमौषधं
तमर्थं संपादयितुं पृथिव्युदकभूयिष्ठम् । एवं निमि-
त्तवशात् कुत्रचित् किञ्चिद् द्रव्यमौषधं न सर्वं सर्वत्र
तथा योगवशात् किञ्चिद् द्रव्यं कुत्रचिदौषधं नैकया
युक्त्या योजितं द्रव्यं सर्वत्र तथैवौषधम् । किं तर्हि
कया युक्त्या योजितं करिमन् विकारे द्रव्यमौषधं
कयापि च करिमेव । यथा मदनद्रव्यमनेन
योजनाद्विशेषेणान्यविकारमपनुदत्यन्येनान्यमिति
नैकेन सर्वे । तस्मान्नोगवशात्सर्वं द्रव्यमौषधम् १४ ॥

हे०—द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह—एवमुक्तप्रकारेण तस्य
तस्य द्रव्यस्य तत्तद्गुणयोगाज्जगति न किञ्चिद् द्रव्यम्, अनौ-
षधं विद्यते, सर्वमेव द्रव्यमौषधं कुतः नानार्थयोगवशात् ।
अर्थः प्रयोजनं, योगो योजना, नानाविधवर्थयोगौ तयोः

एतदुक्तं भवति । यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते, तदेवान्यस्मि-
न्नुपयुज्यते । यदेकेन योगेन नोपयुज्यते, तदेवान्ये-
नोपयुज्यते । यथा अत्यंताऽनुपयुक्ता आपश्च विन्दुशः
श्वासकासादौ । यथा अत्यंतापथ्यो माप इन्दुरीकृतः स नव-
नीतोऽर्दितादौ । औषधद्वैविध्यम् ॥ १४ ॥

अथ किं द्रव्यं किंभूतोत्कटं भवतीत्याह—

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्करम् ॥ १५ ॥

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥

स०—ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगमम् । खप्रकरणे गग्ने-
र्युपसंख्यानमिति खः । प्रायो बाहुल्येनोर्ध्वगं द्रव्यम-
ग्निपवनाधिकं भवति । यथा मदनफलादि भूयिष्ठं
प्रायेण । तथा चाऽग्निसमीरणोत्कटस्याऽप्यधोगा-
मित्वं दृष्टम् । यथा हरीतक्यादेः । अचित्यप्रभाज-
त्वाद्यथा सर्पे विषमयत्वेऽपि तत्फणामणेर्विपन्नत्वम् ।
भूमितोयोत्खणं द्रव्यमधोगामि भवति यथा त्रिवृतादि ।
यत्तु व्यामिश्रात्मकं तुल्यकालमूर्ध्वाधोदोषहरणं तदिह
ग्रन्थगौरवमयान्नोक्तमपि मिश्रीभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामि-
श्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः ॥ १५ ॥

प०—तत्र तेषु द्रव्येषु मध्ये ऊर्ध्वगममूर्ध्वगं द्रव्यं
वमनकारि । प्रायेण बाहुल्येनाग्निपवनोत्कटम-
ग्निमारुतोत्कटम् । तयोर्हि लाघवमूर्ध्वगतित्वाच्चा-
भेदेषुमारुतस्य । द्रव्यमधोगाम्यधोभागं विरेचनरूपं
यत्तद्भूमिगुणाधिकम् । भूयुदकगुणोत्कटम् । तयोर्हि
पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्च तोयस्येति ॥ १५ ॥

हे०—पंचविधे द्रव्ये विभजति । द्विविधमौषधं—शोधनं,
शमनं च । शोधनं द्विविधम्—ऊर्ध्वभागमधोभागं च ।
तत्राग्निपवनोत्कटमूर्ध्वभागं, भूमितोयगुणमधोभागं पारि-
शेध्यादाकाशोत्कटं शमनम् । तथा च सुश्रुतः—आकाश-
गुणभूयिष्ठं संशमनमिति । गमनं गमः ऊर्ध्वगमोऽस्था-
स्तीति ऊर्ध्वं गमम् । प्राय इति भूयिष्ठमिति च व्य-
भिचारार्थम् । यथा—चित्रकवदग्निपवनोत्कटाद्यामपि
दंत्यां विरेचनत्वं, मृद्धीकावद्भूमितोयगुणाधिकस्यापि मधु-
कस्य वमनत्वम् । संभ्रहे तु व्यामिश्रात्मकमुभयतोभागं,
शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् । तत्संकरे च यतो
बाहुल्येन । तत्संकरे गुणसंकरे, येषां गुणानां बाहुल्यं
तैर्निर्णयः । तथा अनिलात्मकं ग्राहि, अनलात्मकं दीप-

उभयात्मकं लेखनं, भूम्युदकात्मकं बृंह-
णमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति द्रव्यं रसान्भेदरुत्तरत्रापदेक्ष्यते ॥ १६ ॥

म०—इति परिसमाप्तौ । द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं
नक्षिपन्नमित्यर्थः । एवं द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्देष्टुं युक्ता
रस्याह । रसानित्यादि । बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्रान्तरे-
ऽध्याये रसान् भेदस्त्रिषष्टिसंख्यावच्छिन्नैरुपदेक्ष्यते तन्त्र-
हृत् ॥ १६ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । द्रव्यं सद्व्य-
क्तिवैश्यापरिसमाप्तत्वम् । द्रव्यं प्रति यत्किञ्चिद्द्र-
क्तव्यं तत्सर्वं निष्पन्नमित्यर्थः । व्यामिश्रात्मकं तु
द्रव्यं तुल्यकालमूर्ध्वाधोदेशहरणं यत्तदिहान्यतन्त्र-
निर्दिष्टम् । व्यामिश्रभूतोत्कटं व्यामिश्रतात्मकम् ।
सामर्थ्याल्लभ्यत्वान् ग्रन्थगौरवपरिजिहीर्षया नेह
निर्दिष्टम् । यद्दूर्ध्वगाम्यधोगाम्युभयगामि च यद्द्रव्यं
तद्भूतवैपम्यकारणमिति बोद्धव्यम् । उक्तशब्दनि-
र्देशाच्छोधनद्रव्यस्यैवमात्मकत्वात् । शमनं यद्द्रव्यं
तत्सामान्यकारणात् दोषशोधनम् । दोषोदीरणं
प्रत्युत विपमदोषशर्माकरणम् । तथाच सङ्ग्रहः व्याभि-
श्रकमुभयतो भागं शमन्तु विपरीतगुणमुक्तं प्राक् ।
तत्सङ्करे तु यतो वाहुल्येन तथानिलात्मकं ग्राहि
अनलात्मकं दीपनपाचनम् । उभयात्मकं लेखनम् ।
भूम्युदकात्मकं बृंहणम् । एवं द्रव्यं निर्दिश्य तदा-
श्रिता ये रसा मधुरादृशस्तानाह—त्रिषष्टिसंख्याव-
च्छिन्नरसभेदं रसानुत्तरत्र रसभेदीयेऽध्याये उपदे-
क्ष्यते । शास्त्रकारो बहुवक्तव्यत्वान् कथयिष्यति १६

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—इति परिसमाप्तौ । क्रम-
प्राप्तसंस्थानभिधानं हेतुमाह—उत्तरत्र उत्तरस्मिन्नध्याये
उपदेक्ष्यते वक्ष्यते । यतोऽसौ बहुभिर्भेदैर्विशिष्टः, बहुभे-
दत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायकरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चर्चा
प्रस्तौति—

वीर्यं पुनर्वदत्येके गुरुस्निग्धहिमं मृदु ।

लघुसूक्ष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ॥ १७ ॥

स०—द्रव्यमुक्तम् । वीर्यं पुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान्
द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते । तस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टप्रकारं गुर्वादीनां मतम् ॥ १७ ॥

प०—सम्प्रति वीर्यं वर्त्तनीयमारभ्यते—वीर्यस्थ
सर्वत्राप्रतिहतगातित्वान् यस्मात्किञ्चिद्द्रव्ये गुण-
जातं वर्तते तत्सर्वं वीर्यसंज्ञमुच्यते । अन्ये
केचिदाचार्या वीर्यमष्टधा वदन्ति कथयन्ति ।
गुर्वादिगुणेभ्यो यदन्यत्तरस्मादेवमनेन प्रकारेण
वीर्यमष्टधाऽष्टभिः प्रकारैर्वोच्चार्यमाणम् । अन्येन
प्रकारेणान्यसंख्यावच्छिन्नम् ॥ १७ ॥

हे०—अथ वीर्यं परमतं दर्शयति—एके स्वार्णादि-
प्रभृतयः । गुर्वादीन् गुणान् वीर्यं च वदन्ति । एवं च
तदष्टधा संमतम् । सुश्रुतस्तु गुरुलघू विहाय विशद-
पिच्छिलौ पठति । केचिदष्टविधमाहुः—उष्णं, शीतं, स्निग्धं,
रूक्षं, विशदं, पिच्छिलं, मृदु, तीक्ष्णं चेति ॥ १७ ॥

चरकस्त्वाह वीर्यं तद्येन या क्रियते क्रिया ।

नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा १८

स०—चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति । येन स्वभावेन
या क्रिया क्रियते यत्कर्म निष्पाद्यते तद्वीर्यम् ।
तदेव यावत् किञ्चिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्य-
मेव सर्वं वीर्यं करोति । अत एवाह । नावीर्यमि-
त्यादि । यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्करोति न काञ्चिद-
प्यर्थक्रियां निष्पादयति । प्रतिनियतशक्तिपरिष्वक्त-
त्वात्सर्वभावानाम् । अत एवाह । सर्वेत्यादि । हिशब्दो
यस्मादर्थः । यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण जनिता
ततो यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्कुरुते ॥ १८ ॥

प०—चरकमुनिः पुनः वीर्यमाह—पठतिस्म येन
कारणतापन्नेन क्रियते निष्पाद्यते । वस्तुजाते तस्य-
वीर्यवस्तुजाते कर्त्ता तत्तस्य वीर्यवस्तुजातस्य वीर्य-
मेवं मतं चरकमुनिराह । वीर्यं तु क्रियते येन
क्रिया ततो वाक्यादेव । प्रभावो वीर्यं द्रव्यस्य विपा-
को वीर्यम् । रसो वीर्यं तथा येन केचिद्गुणा द्रव्या-
श्रिता गुर्वादयस्तत्सर्वं तस्य वीर्यसंज्ञा । अतः प्रभा-
वमुल्लङ्घ्य वीर्यमाल्लब्धवान् वीर्यम् ॥ १८ ॥

हे०—चरकमतं दर्शयति—येन क्रियते तद्वीर्यं, द्रव्य-
कर्त्तृके कर्मणि करणभूतमित्यर्थः । कतिविधं तदित्यपेक्षा-

यामाह—या क्रियेति। या क्रिया येन क्रियते तस्यां तद्वीर्यं, यावत्त्यः क्रियास्तावति वीर्याणीत्यर्थः । कुत इत्याह—नावीर्यमिति । अवीर्यं द्रव्यं न किञ्चित्कुचेते वीर्यं विना कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—हि यस्मात्सा क्रिया सर्वापि वीर्यकृता ॥ १८ ॥

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ।

समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तितेषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद्ब्रह्मग्रहणादापि ॥ १९ ॥

यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन कारणेन गुर्वादिष्वेवाष्टासु वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते । एवकारोऽवधारणार्थः । गुर्वादिष्वेव वीर्यसंज्ञा न तु रसत्रिपाकप्रभावेषु । किंभूतेषु गुर्वादिषु । समग्रेत्यादि । समग्राश्च ते गुणाश्च तेषु साराश्चिरकालावस्थितयो गुर्वादय एव । तथा च जाठराग्निसंयोगेनाऽपि न मधुरादिरसस्वभावमेते जहति । सतैः सुस्थिर इति घञि सारशब्दः । तथाऽन्येभ्यो मंदसांद्रादिभ्यो रसादिभ्यो वा गुणेभ्यो वा गुर्वादयः शक्त्युत्कर्षविवर्तितः । शक्तेः सामर्थ्यस्योत्कर्ष आधिक्यम् । विशेषेण वर्तो विशेषेण भवनम् । शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः स विद्यते येषां त एवम् । किञ्च । गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय व्यवहारार्थम् मुख्यत्वादन्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादयः प्रधानभूता इत्यर्थः । तथा च गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रय इत्युक्तं न मधुरादयो गुणा इति । तस्माद् गुर्वादीनां गुणानां व्यवहारमुख्यत्वं रसादिभ्यः । तथा ब्रह्मग्रहणाद्ब्रह्मग्रहणाद्ग्रहणाच्च ब्रह्मो द्रव्यरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवन्ति । तथा चायुर्वेदशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणं दृष्टम् । यथा वातादिदोषगुणनिरूपणायां गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणं न रसादीनाम् । तथा च तत्र रूक्षो लघुरित्याचार्योऽपठद्वाख्यादिलक्षणे । एवं गुर्वादीनामेवाग्रे ग्रहणाद्गुर्वादिष्वेव वीर्याख्याऽन्वर्थाऽनुगतार्थेति भण्यते ॥ १९ ॥

प०—प्रत्याचार्याणां सत्यमैके आचार्याः अष्टौ गुणान् गुर्वादीन् वीर्यं वदन्ति । तेषां विशिष्टश-

क्तिता वीर्यमित्याभिप्रेतेन वीर्यमात्राश्रयेण, न केवलं गुर्वादय एवाष्टौ गुणा, वीर्यं यावत् यत्किञ्चिद्गुणजातं द्रव्याश्रितं तत्सर्वं वीर्यमिति प्राप्तम् । तस्माद्ये च विशिष्टशक्तियुक्ता अष्टौ गुर्वादयो गुणास्ते वीर्यसंज्ञामासादयन्ति । तस्मादेवमष्टधा वीर्यं द्रव्यस्य तत् ज्ञेयम् । यद्योगात् क्रियते क्रिया । एवं चरकमुनिमतेन यद्द्रव्ये गुणजातादि वर्तते तत्सर्वं तस्य वीर्यम् । वीर्यरहितं यद्ब्रह्मजातं तन्न किञ्चित्कुरुते कामपि क्रियां न सम्पादयति । हि-शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् सर्वा क्रिया वीर्यकृता वीर्येण क्रियते । यद्येवं सर्वा क्रिया कृता तत् किमर्थमष्टावेव गुणा गुर्वादयो वीर्यमिति, नान्ये गुणा रसादयो वीर्यम् । तैरपि हिताः क्रियाः क्रियन्ते अत आह तेनाचार्येणः चरकमुनिना गुर्वादिष्वेवाष्टसु अतिप्रकृष्टशक्तियुक्तेषु अशेषोऽग्रगुणभूतेषु वीर्याख्या संज्ञा वीर्यसंज्ञा अन्वर्था अनुगतार्था सम्बद्धा लोकप्रसिद्धा इत्येवं वर्ण्यते कथ्यते । समग्राणां गुणानां सारा उत्कृष्टाः समग्रगुणसाराः तेषु, शक्त्युत्कर्षः शक्त्याधिक्यं प्रकृष्टशक्तिता, विशेषेण वर्तनं विवर्तः, शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः शक्त्युत्कर्षविवर्तः, स विद्यते येषां ते शक्त्युत्कर्षविवर्तितेनस्तेषु, व्यवहारो लौकिकः समाचारः शास्त्रीयश्च तत्र मुख्यत्वमेषाम् । तथा लोक एवं वदन् दृश्यते । इदं गुरु, इदं लघु, इदमेवंगुणम् । तथा शास्त्रे पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुरित्येवं गुर्वादीनां व्यवहाराय मुख्यत्वम् । अन्यच्च । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते बहवो बहुत्वं तेषां विद्यते, न रसादीनां तथा ग्रहणत्वम् । रसादिभ्यो गुणेभ्यस्ते अग्रे गृहीतास्तथा दोषाणां कषादीनां गुणनिरूपणं यथायथं गुर्वादयो गुणास्तेषां निर्दिष्टाः । “स्निग्धः शीतो गुरुः कफः” इति मधुरो न निर्दिष्टः । “पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु” इति निर्दिष्टं नाम्लमिति ॥१९॥

हे०—नन्वेवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसंग इत्याह—गुर्वादिष्विति । तेन चरकेण गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या वर्ण्यते । कुतः अन्वर्थेति कृत्वा इतिशब्दो हेतौ । यतस्तेषु क्रियमाणा वीर्यसंज्ञा अन्वर्थमेव दर्शयति—समग्रेत्यादि । करणं हि वीर्यं, करणं च साधकतमं, साधकतमत्वं च गुर्वादीनामेव । शक्त्युत्कर्षविवर्तनादुत्कृष्टशक्तित्वात्, व्यवहाराय मुख्यत्वात्लोके शास्त्रे च मुख्यत्वेन

स्वनाह्वयमाणत्वात्, बह्वग्रहणाद्बहुगुणगणनायां प्रथम-
ग्रहणात् । विपाकेऽपि स्थिरत्वस्य, प्रभावे शक्त्युत्कर्षस्य,
मृदुकीटनादाद्यपि व्यवहारमुख्यत्वस्य रसेष्वपि बह्वग्रह-
णस्य दद्यानाच्चतुर्णामुपादानम् ॥ १९ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्संभवत्यापि नैव सा ।
विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वाद्यो ह्यतः ॥२०॥

स०-अतोऽस्माच्च कारणकदंबकाद्विपरीतत्वाद्द्वि-
परित्वेन स्थितत्वान्न रसाद्यो वीर्यम् । तथाहि ।
रसस्य सारत्वं नास्ति । जाठरानलसंयोगवशेन
रसांतरोत्पत्तेः । गुर्वादीनां तु जाठरान्निसंयोगवशेनाऽपि
नान्यथाभावः । तथा न रसस्य शक्त्युत्कर्षविषर्तित्वम् ।
यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि सामर्थ्यम् ।
व्यवहाराय यथा गुर्वादिर्मुख्यत्वं यथा बह्वग्रहणं तथा
प्रादर्शितम् । प्रभावः सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावस्तस्य
च क्रियानिर्वर्तनसामान्ये सत्यपि वीर्यसंज्ञा पूर्वोक्ताद्रे-
तोर्न वर्तते । एवं विपाककर्मणोरपि चित्यम् । तस्मा-
द्रसाद्येषु संभवत्यपि विद्यमानाऽप्यसद्रूपेव सा वीर्यसंज्ञा
न विवक्ष्यते नोरीक्रियते । आदौ भव आद्यः । दिगा-
दित्वाद्यत् । रस आद्यो येषां प्रभावादीनां त एवं
तेषु । वीर्यमित्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थे । यत् एवं
सा वीर्यसंज्ञा संभवत्यपि रसादिषु वैपरीत्यान्न विवक्ष्य-
तेऽतो गुर्वाद्य एव वीर्यं न रसाद्यः ॥ २० ॥

प०-अतो अस्मादिह निर्दिष्टाद्धेतोः समग्रगुण-
सारादेर्यो विपरीतभावो रसादित्वं तस्माद्विपरी-
तत्वाद्रसाद्येषु रसविपाकगुणान्तरेषु संहाराय गुर्वा-
दीनां यत् एवमतो गुर्वाद्य एव वीर्यं न रसाद्यः ।
सत्यपि क्रियानिर्वर्तनसामान्ये रसविपाकगुणान्त-
राणां न वीर्यतया परामर्शः ॥ २० ॥

हे०-एतच्च रसादिषु नास्तीति दर्शयति-अतश्चेति ।
सा वीर्याख्या रसादिषु संभवत्यपि विद्यमानापि न विव-
क्ष्यते, अनुदरा कन्येतिषत् । क्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सत्यपि
वीर्यत्वे रसाद्यो वीर्यत्वेन न व्यवहियंत इत्यर्थः । कुतः
अतो हेतुचतुष्टयात् विपरीतत्वात् । सिद्धमर्थमपवदति-
हि स्फुटमतः कारणद्गुर्वाद्य एव वीर्यं, गुर्वादीनामध्यानां
योगरूढा वीर्यसंज्ञेति भावः ॥ २० ॥

उष्णं शीतं द्विधाऽन्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च२१

स०-अन्य आचार्या उष्णं शीतमिति द्विप्रकारं
वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽवधारणार्थः । द्विधैव वीर्यं
नाष्टधेति । अपिचेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्चये ।
तेऽपि सयुक्तिकमेवाहुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प०-उष्णं च शीतं चोष्णशीतमिति द्विविधमन्ये
आचार्या वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽत्रावधारणार्थः ।
द्विप्रकारं वीर्यमुष्णं च शीतं च । क्रियते येन क्रिया ।
द्रव्येण तदेव तस्य सर्वस्य वीर्यस्यान्तर्भूतत्वात् २१ ॥

हे०-पूर्वमताऽपरितोषान्मतांतरं दर्शयति-अन्ये सुशु-
तादयः उष्णं शीतं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते वदन्ति ।
उक्तमतस्योपपत्तिमाह--अपि च न केवलं मतमात्रमिदं,
युक्तं चेदं पूर्वमन्मतादित्यपि चेत्यस्यार्थः ॥ २१ ॥

तामेव युक्तिं दर्शयन्नाह—

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ॥

स०-नानास्वभावमपि द्रव्यं स्थावरजंगमाद्यचेतन-
चेतनमग्नीषोमौ महाबलालुत्कृष्टशक्ती न जातु कदाचि-
दतिक्रामति नोल्ह्य वर्तते । अवश्यं हि द्रव्यं किञ्चि-
दाग्नेयं किञ्चित्स्तौम्यम् । अतः किञ्चिद्द्रव्यमुष्णवीर्यं
किञ्चिच्छीतवीर्यम् । तथा च मुनिः । न मत्स्याः पय-
सा सहाभ्यवहार्थाः । उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं
शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणा-
येति । अत्र दृष्टान्तमाह । व्यक्ताव्यक्तमित्यादि । व्यक्तं
चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तं नानात्मकमपि जगत्त्रैलोक्यं
कर्तुं यथा व्यक्तं चाव्यक्तं च नातिक्रामति तथा द्रव्य-
मग्नीषोमावित्यर्थः । व्यक्तं स्थूलं दृश्यमित्यर्थः ।
सांख्यानां तु महदादि व्यक्तमव्यक्तं प्रधानं पुरुषश्च ॥ २१ ॥

प०-अत्रोपपत्तिमाह-नानात्मकमनेकस्वभाव-
मपि यदेतज्जगति द्रव्यं तदेवाग्नीषोमौ महाबलाद्-
त्कृष्टशक्ती, नातिक्रामति न तावुल्लङ्घ्य वर्तते तदा-
त्मकत्वात् । कथं तावग्नीषोमौ नानात्मकं द्रव्यमेत-
न्नातिक्रामत्युपसंहारार्थमिदमाह-यथा नानात्मक-
मपि जगद्द्रव्यत्वाव्यक्तं प्रसविधार्मि नातिक्रामति ।

तेनैतन्नानात्मकं स्थावरं जङ्गमादिरूपतया व्यवस्थितं तावन्नीषोमौ नातिक्रामति । एवं किञ्चिद्द्रव्यमाग्नेयं किञ्चिच्च शीतवीर्यमिति ॥ २२ ॥

हे०—नानात्मकमपि पृथिव्याद्यनेककारणमपि द्रव्य-मशीषोमौ जातुचित्कदाचिदपि नातिक्रामति, तयोर्वशे वर्तते किञ्चिदाग्नेयत्वादुष्णं, किञ्चिसौम्यत्वाच्छीतमिति द्विधैव गतिरित्यर्थः । कुतः यतस्ती महाबलौ, अतएव सर्वान् गुणान् गुर्वादयोऽभिभवंति । गुर्वादीनप्युष्ण-शीतौ अत्र दृष्टान्तमाह—यथा विश्वं कर्तुं व्यक्ताव्यक्ताख्य भेदद्वयं नातिक्रामति ॥ २२ ॥

तत्रोष्णं भ्रमतृड्गुलानिस्वेददाहाशुपाकिताः । शमं च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः । ह्लादनं जीवनं स्तंभं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ २३ ॥

स०—तत्र तयोरुष्णशीतयोर्मध्य उष्णमुष्णवीर्यं भ्रमादीन् करोति । आशुपाकितां शीघ्रपाकित्वम् । शिशिरं शीतवीर्यं तु ह्लादनादीन्करोति ॥ २३ ॥

प०—तयोर्लक्षणमाह—तत्र तयोरुष्णशीतवीर्ययो-र्मध्ये यदुष्णवीर्यं तद्भ्रमादीन् करोति । आशुपा-किता-शीघ्रं पचनमन्नस्य । वातकफयोः शमं शान्तिं करोति । करोतीत्यनुवर्तते । द्रव्यं शिशिरं शीतवीर्यम् । ह्लादनं ह्लादयति सुखयतीति ह्लादनम् । जीवय-त्योजो वर्धयतीति जीवनम् । स्तम्भयतीति रतम्भ-नम् ॥ २३ ॥

हे०—उष्णं लक्षयति—आशुपाकिता शीघ्रपाकः । शीतं लक्षयति—यत् ह्लादनादीन् करोति तच्छीतवीर्यं, ह्लादनं निर्वृत्तिः, जीवनं—मूर्च्छापनयनादिभिः प्राणधारणं, स्तंभनं-स्वेदापनयनं, रक्तपित्तयोः—प्रसादं निर्मलत्वम् ॥ २३ ॥

वीर्यादनंतरं विपाकं लक्षयति—

जाठरेणाऽग्निना योगाद्यदुदेति रसांतरम् । रसानां परिणामांति स विपाक इति स्मृतः ॥

स०—जाठरेणौदर्येणाऽग्निना योगात् संश्लेषाद्यद्रसा-नां परिणामांति जरणनिष्ठाकाले रसांतरं रसविशेष उत्प-द्यते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः कथितः ॥ २४ ॥

प०—विपाकलक्षणमाह—जाठरेणौदर्येणाग्निना च हिना योगात् संश्लेषात् यदुदेति यदुद्गच्छति रसान्तर-रमन्यरसता । रसानां मधुरादीनां परिणामान्ते पाककर्मनिष्ठायां भोजनस्य मधुराम्लकटुकावस्था-स्ववसाने यो जायते स विपाक इति स्मृतो मुनिभिः । यथा मधुरस्य मधुरो विशिष्टः स विपाकः कथितः शास्त्रविद्धिः ॥ २४ ॥

हे०—अथ विपाकः । तत्र विपाकं लक्षयति—यो रस उत्पद्यते स विपाकः । ये तु परिणामात्प्रागेव उत्पद्यन्ते इति तेषां रसत्वमेव ॥ २४ ॥

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः २५

(१) अत्र रसानां परिणामा मधुराम्लकटुरूपाण्योऽव-स्थापाकाः षड्रसस्यैवाग्नस्यामाशयादिस्थानसंबन्धमहिम्ना जायन्ते, ते च चरकैः ग्रहणीचिकित्सिते “अन्नस्य भुक्तमात्र-स्य षड्रसस्य प्रपाकतः” इत्यादिनोक्ता अनुसन्धेयाः तेषाम-न्तेऽवसाने पुनर्जाठराग्निसंयोगे सति यद्रसान्तरं रसविशेष उदेति स विपाक इत्यर्थः । इह केचिदाचक्षते—प्रतिरसं पाकः-अम्लोऽम्लस्य, मधुरो मधुरस्य, लवणो लवणस्य, कटुक कटुकस्य, तिक्तास्तिकस्य, कषायः कषायस्येति षडेव विपाकाः, किमत्र प्रमाणमिति चेत्, उच्यते, यथा—क्षीरमति-पच्यमानमपि मधुरमेव स्यात्, यथा वा शालियवादय उप्ताः प्ररूढाः फलिताश्च शाल्यादिखरूपा एव भवन्ति तथा मधुराद-योऽपि निष्ठापाकेऽपि मधुरादिखरूपा एव भवितुमर्हन्तीति । उक्तं च—“उप्ताः षष्टिकमाषाया बाह्यपक्वाश्च षड्रसाः । यान्ति नान्यत्वमित्येवं पाकः प्रतिरसं भवेत्” इति । अन्ये तु ब्रुवते-रसा द्विविधा बलवन्तोऽबलवन्तश्च, बलवत्त्वं च व्यक्तत्वेन मात्राबाहुल्येन वा, अबलवत्त्वं पुनरेताद्विपर्ययेण, तत्रात्पतया-ऽबलवन्तो रसा बलवतां वशमायान्तीति, तेन निष्ठापाके बल-वता रसेन दुर्बलरसाभिभवान्न रसप्रतिनियमेन मधुरस्य मधुर एव पाकोऽम्लस्य चाम्ल एवेत्यादि, प्रतिनियमाभावाच्चान-वस्थितः पाक इति । अनियतत्वपक्षेऽपि षट्कत्वमेव, कदा-चित् कस्यचित् संभवादिति । उक्तं च—“बहवोऽभिभवन्त्य-ल्पान् बहिर्मिश्रीकृता रसाः । तेनानिश्रितमेवैके पाकमाहुर्म-नीषिणः”—इति । अन्ये तु वातादिभ्यो दोषेभ्य एव त्रीन्पा-कानिच्छन्ति—कफात् वातकफाच्च मधुरः, कफपित्तादम्लः, वातात् पित्तात् वातपित्ताच्च कटुक इति । तदुक्तम्—“कफात् वात-कफात् स्वादुरम्लः पित्तकफोद्भवः । दोषैश्चयोऽनिलात् पित्तात् वातपित्तात् कटुर्मतः”—इति । तदेतन्मतत्रयं प्रमाणह्यन्वितं-दुपेक्षणीयमेव । किञ्च प्रतिरसं रससदृशः पाकस्तथा बलव-

स०-स्वादुर्मधुरो गुडादिः पटुर्लवणः सैंधवादिर्मधुरं कृत्वा पच्यते रस इति संबन्धः । मधुरमिति

पराधीनता च पाकस्य रसद्वारा प्रतिपाद्यमानकार्येणैव लभ्यते, तेनैतत् पक्षद्वयमपि न निष्ठापाके चिन्तनीयं, रसस्वरूपनिरूपणे-नैवोक्तार्थत्वात् । दोषावस्थाजन्यश्च पाक उपपादकहेत्वभावादागमशून्यत्वाच्च प्रेक्षावाद्भिरुपेक्षणाय इति । चरकेण तु त्रय एव विपाका अङ्गीकृताः कट्वम्लमधुरभेदेन । अतस्तद्वचनमुपन्यस्यते-“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” इति प्रायश इति वचनात्, पिप्पली कुलत्थादीनां रसाननुगुणपाकतां दर्शयति । पाकस्तु तेजःसंयोगरूपो रसेषु न संभवतीति कट्वादिशब्दैस्तदाधारद्वयानुच्यन्ते । एतेन यत्कैश्चिदुच्यते-अवस्थापाकावसाने-षड्रससैवात्रस्य कटुरसत्वेन तदानीं तिक्तादिरसानामभावात्तेषां विपाको नोपपद्यते इति तदप्यपास्तं, तिक्तादिरसानामभावेऽपि तदाश्रयद्रव्यस्य विद्यमानत्वादिति । वस्तुतस्तु अवस्थापाकत्रयेण तत्तदामाशयादिस्थानमहिम्ना मधुराम्लकटुरसा उद्भूताः परं क्रियन्ते, नतु सर्वथा प्राकृतरसाभिभवः । अन्यथाऽवस्थापाकेन प्राकृतानां मधुरादिरसानां सर्वथा अप्राकृतत्वे तेषां कफादिजनकत्वाभिधानं निरवकाशं स्यादिति । ननु चरके-“अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः” इत्यादिना षण्णांमेव रसानामविशेषेणावस्थापाकवशात् कफादिजनकत्वमुक्तं, ततश्चात्र रसविशेषेणात्रमेव दोषविशेषजनकत्वमुक्तं तथा “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः”-इत्यादिना च यो विपाक उक्तस्तत् सर्वं विशिष्यते, अवस्थापाकानेव बाधितत्वादिति । नैवं नह्यवस्थापाकोऽयं रसस्वभावनिष्ठापाकं बाधते, किञ्चावस्थायां स्वकार्यं करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति, अवस्थापाकोऽपि स्वायं कार्यं करोति, यथा-मधुरतिक्ताद्यनेत्ररसे उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति; तिक्तादयश्च स्वकार्यं कुर्वन्ति, अयं तु विशेषो यदि मधुराख्यस्यावस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति, तदा स बहुश्लेष्माणं जनयति । यदा तु विपरीतकटुक्रादिपरिरुद्धीतो भवति, तदा स्तोक्रमात्रं कफं जनयति । एवं पित्तजनकावस्थापाकेऽपि वाच्यम् । “कटुतिक्तकषायाणाम्” इत्यादिनोक्तश्च निष्ठापाको रसमलविवेकसमकालो भिन्नकाल एवावस्थापाकैः समामिति न विरोधः । स च भिन्नकालोऽप्यवस्थापाकजन्यदोषानुगुणतया अननुगुणतया वाऽवस्थापाकाहितदोषाणां वर्धनं क्षुपणं वा करोतीति निष्ठापाकाभिधानं शास्त्रे प्रयोजनवदेव । अन्ये तु युवते न तावत्षड्रसदप्यन्नात् सामान्येनावस्थापाकेऽपि कफोत्पत्तिः किन्तु षड्रस एवात्रे मधुरो य आहारस्य स उद्भूतः सन् कफं जनयति, तथा पित्तदोषकोपको य आहारभागास्तस्माद्विदाहावस्थायां उद्भूतादम्लरसस्य पित्तमुत्पद्यते, एवं वायुरपि वायुजन-

क्रियाविशेषणत्वात्तत्सकलिंगम् । स्वादुः स्वादुविपाको लवणोऽपि स्वादुविपाक इत्यर्थः । अम्लो रसो

काहारशात् कटुत्वावस्थायां भवतीति एतच्च न संगतम् “अन्नस्य भुक्तमात्रस्य इत्यादि अन्वयविशेषात्, यतोऽत्र पाकस्यैवावस्था सामान्येनावस्थापाकत्वात् कफादिजनकत्वं दर्शितं नतु कस्यचिदाहारशब्देन । यदि पुनः पटुमाहारगतो यः श्लेष्मजनको भागः स एव स्थानमहिम्नोद्भूतः सन् सर्वमेवाहारमवस्थापाकसमये मधुरीकृत्य कफं जनयतीत्युच्यते, यदाऽनुगतमेव । अन्ये स्वादुः एव वायव्याभिगोयोगान्मधुराख्यस्थितं भवति, किन्तु कफादिस्थापे मनुष्याणां स्वभावार्थं मधुरादयो रसास्तिर्गन्ता, ते चापि स्वस्वभावे नान्या कफादीन् जनयन्ति । अतो हि तन्त्रान्तरे “मधुरो तदवस्थापूर्वै रसः कोप्रे व्यवस्थितः ॥ ततः संवर्धते श्लेष्मा असंयतवर्धनः । नाभिहृदयसमये हि रसस्वम्लो व्यवस्थितः ॥ स्वभावेन मनुष्याणां तत्र पित्तं विवर्धते । अधो नाभ्यास्तु सन्ध्याः कटुकोऽवस्थितो रसः ॥ प्रायः अष्टमस्तत्र प्राणिनां तर्धेऽनिलः । नस्मादिपाकार्थं विधां रसानां नात्र संशयः”-इति । एतच्च तन्त्रान्तरे श्लेष्मापित्तजनकमधुराम्लरसाद्युप्राप्तानि कटुरसाभिप्रायेण वर्णनीयम् । ते च कफादिगता रसा अस्माकमप्यग्न्याशयपाकसदकारितयाऽनुगता भवेति । तस्माद्यथोक्तमेव एतार्था न्याय्य इति । अयं च विपाकाधेयो (सर्गो) न रसनेन्द्रियधाताः, किन्तु तत्तत्कार्येषोधायात्, यथा कटुरसाया उष्णवीर्याया अपि शुष्णता मुख्यत्वे न मधुरः पाकोऽनुमीयते । तथा लवणस्य शर्द्विष्णुमृदुत्वेन मधुरः पाकः उच्यते, तथा तिक्तकषायायथैर्द्विविष्णुमृदुत्वात् कटुपाक उच्यते इति । ननु लवणस्य मधुरपाकित्वे पित्तस्तादिकर्तव्यमानुषपत्नं, तथा तिक्तकषायायोः कटुपाकित्वे च पित्तान्मूलमनुषपत्नम् । नैवे मत्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र लवणे उष्णवीर्यं यदस्ति तेन तस्य पित्तस्तादिकारकत्वं, विपाकस्तु तत्र पित्तस्तकरणलक्षणे कार्ये बाधितोऽपि यत् विष्णुमृदादिलक्षणेन लक्ष्यत एव, तथा तिक्तकषायायोर्गपि कटुविपाको बलवता शीतवीर्येण बाधितत्वात् पित्तजनकत्ववद्द्विविष्णुमृदुत्वात् तु लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते-लवणादिषु विपाको यदि रसवीर्याभ्यां बाधितः स्वकार्यं करो न स्यात्, तत् किं तेनोपदेशेनेति तन्निरसं भवति, यतोऽम्ले च श्लेष्मविष्णुमृदादि तत्कार्यमिति । अन्ये त्वेवहोपभवात् लवणतथा इत्यत्र तथाशब्देन विप्रकट्टमम्लमाह्वय लवणांऽम्लं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति । तत्र “कटुत्वादीनां कटुविपाकः, अम्लोऽम्लस्य, शेषयोर्मधुरः”-इति अनुकर्मविशेषात् । ननु त्रय एव विपाकाः कथं भवन्ति, तिक्तादयोऽपि कुतो न स्युरिति वाच्यम्, भूतस्वभावस्याप्यन्योन्यान्वयत्वात् । ननु यत्र रसविपरीतः पाको यथा-लवणस्य मधुरः, तिक्तकषाय-

दधिकांजिकादिरम्लं पच्यतेऽम्लविपाको भवति तित्तो-
पणकषायाणां प्रायशः कटुर्विपाको भवति । प्रायशो-

योश्च कटुः, स उच्यतां, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरः,
अम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः, तत्कथनेन किं प्रयोजनं,
यतो रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवं,
लवणादिवाद्द्विसदृशरसान्तरोत्पादशङ्कानिरासार्थं तत्रानुगु-
णोऽपि विपाको घक्तव्य एव । तथा यत्र समानगुणो
विपाकस्तत्र बलवत्कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
ज्ञयम् । **सुश्रुतेन** द्विविध एव विपाकोऽङ्गीकृतः मधुरः कटुक-
श्चेति, द्वैविध्ये च भूतानां गुणलघवेन द्वैविध्यमेव हेतुः,
यतुक्तं तैत्तैव—“तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति
गुणसधर्म्यात् गुस्ता लघुता च, तत्र पृथिव्यापश्च गुर्व्यः,
शोषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव विपाको भवति—इति ।
अत्रापि **सुश्रुतमते** यद्यप्यम्ललवणौ मधुरविपाकौ तथाऽपि
तयोर्वातहरत्वे स्रष्टविण्मूत्रतायां च मधुरकार्यकरत्वं, न पुनः
पित्तहरत्वे, तथा तित्तकषाययोः कटुविपाकयोरपि वात-
कर्तृत्वे बद्धविण्मूत्रतायां च कटुकार्यकरत्वं, न पुनः पित्त-
कर्तृत्वे, अचिन्त्यत्वात् प्रभावस्य । एतदेवोक्तं **साधवेनापि**—
“स्वाद्वादीनां स्वादुपाकः सुश्रुताचार्यसंमतः । तत्कथं पित्त-
जननौ स्यातामम्लपट्ट रसौ । कटुपाकौ कथं पित्तनाशनौ
तित्ततृवरौ” इति । सिद्धान्तेऽपि—“अम्लपट्टयोः फलं विघात
स्वादुपाकः कटुः पुनः । कषायतित्तयोरित्थं सुश्रुताचार्य-
संमतः” इति । ननु “पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौ-
तिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यक् स्वान्गुणानभिवर्धयेत् ।
इत्यनेन पञ्चधाऽपि विपाकात्तैवोक्तः, तत्कथं न विरोध इति-
चेत्, नैवं उपाधिभेदेन विरोधाभावात्, तत्र हि भूतभेद-
मवलम्ब्य पञ्चधात्वम्, अत्र तु लाघवगौरवरूपं भूतगुणद्वै-
विध्यमाश्रित्य द्वैविध्यमुक्तमिति न विरोधः, यथा पञ्चभूता-
त्मकत्वेऽपि द्रव्याणां सौम्याग्नेयत्वाद्द्वैविध्यमिति । यत्पुनः
सुश्रुतेनाम्लपाको न मन्यते **चरकमता**नुयायिनो न सहन्ते,
यतोऽम्लपाकतयैव ब्रीहिकुलथादीनां पित्तकर्तृत्वमुप-
पद्यते । अथ मन्यसे—ब्रीह्यादेरुण्वीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वं
तदसत्, मधुररसस्य ब्रीहेस्तन्मते मधुरविपाकस्योष्णवीर्यता-
यामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकाभ्यामेकस्य
वीर्यस्य वाघनीयत्वात्, किंचाम्लपाकत्वात् ब्रीह्यादेः पित्त-
मम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तूष्णवीर्यताकृतं स्यात्, तदा कटु-
गुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्, हृद्यते च-ब्रीहिमक्षणादम्लोद्गारादिना-
ऽम्लगुणभूयिष्ठैवेति, किंच पृथिवीसोमगुणातिरेकान्म-
धुरः पाको भवति, वाय्वग्न्याकाशातिरेकाच्च कटुर्भवति,
इति पक्षे यदा व्यामिश्रगुणातिरेको भवति, तदा सोमा-
ग्न्यात्मकस्याम्लस्योत्पादः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा तन्त्र-
कारयोः किमनयोरनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो

प्रहणं सर्वत्राऽपि योजनीयम् । तेन ब्रीहिस्थो मधुरो
रसोऽम्लं पच्यत इत्युपपन्नम् । तथा चोक्तम् । स्वादु-
रम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिरिति । तथा ह्रीतक्या भूय-
स्त्वेन यः कषायो रसः स मधुरमेव पच्यते । तथा
कटुको रसः शुंठ्यार्द्रकपिप्ल्यादिस्थो मधुरं पच्यते ।
तथा चोक्तम् । कषाया मधुरा पाक इति । तथा ।
नागरं दीपनं वृष्यं प्राहि हृद्यं विवंधनुत् । रुच्यं लघु
स्वादुपाकमिति । तद्दार्द्रकमपीति । तथा । अम्लला
स्वादुशीतार्द्रेत्यारभ्य यावत्स्वादुपाकेति । अत्र केचि-
दाहुः । तित्तकषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तकर्तृत्व-
मापद्यत इति । तदेतदसत् । शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्त-
हंतृत्वात् । वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते । वक्ष्यति
हि । रसं विपाकस्तौ वीर्यमिति ॥ २५ ॥

प०—अत आह—तित्तोपणकषायाणां प्रायशः
कटुर्विपाकः । प्रायोप्रहणेन कचिद्द्वयभिचारं दर्श-
यति । ब्रीहिस्थो मधुरो रसोऽम्लं पच्यते । तथा
स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिः पित्तकरो गुरुरित्येवं
शुण्ठ्यार्द्रकपिप्ल्यादिष्वध्याहार्यमा तथा च सङ्ग्रहः-
यत्स्वादुर्ब्रीहिरम्लत्वं नचाम्लस्वमम्लमपि दाडिमम् ।
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
एवं ब्रीहिर्मधुरोऽप्यम्लं पच्यते नचाम्लमपि । तैलं
मधुरमपि कटुकं पच्यते, कटुकापि पिप्पली मधुरं
पच्यते । इत्येवं दर्शनार्थं प्रायोप्रहणं कृतम् ॥ २५ ॥

हे०—विपाकत्रैविध्यमाह—स्वादुर्लवणश्च मधुरं पच्यते । पको
मधुरत्वं याति । मधुरम् इति क्रियाविशेषणम् । पच्यत इति
कर्मकर्तृयात्मनेपदम् । एवमम्लो रसोऽम्लं पच्यते । तिका-
दीनां त्रयाणां कटुको विपाकः । मधुररसस्यापि ब्रीहेर्विपाके-
ऽम्लत्वाद्लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वात् अम्लति-
क्तोपणानामपि दाडिमपटोलपिप्पलीनां मधुरत्वात्कषाय-
स्यापि कुलत्थस्याम्लत्वात्प्रायश इत्युक्तं मतान्तरसंग्रहार्थं
च तत्र द्वौ विपाकाविति । सुश्रुतः—“द्रव्येषु पच्यमानेषु
येष्वंबुपृथिवीगुणाः । निवर्ततेऽधिकास्तत्र पाको मधुर
इत्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

यदम्लपाकं **चरको** ब्रूते तत् **सुश्रुतेन** वीर्योष्णमिति कृत्वा
समाधीयते, अनेन न कश्चिद्द्रव्यगुणे विरोधः, यत् **सुश्रुते**-
ऽम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते—“पित्तं हि विदग्धमम्ल-
तामुपैति”—इत्यादिना तदनभ्युपगमादेव निरस्तामिति ।

निवर्तनेऽधिकस्तत्र पाकः कटुक इष्यते ॥” पराशरस्तु
तिक्तकपाययोर्मधुरपाकात्पाकान्नयो रसानाम् अम्लोऽम्लं
पच्यते, कटुकः कटुकं, चवारोऽन्ये मधुरं, संसृष्टरसास्तु
संसृष्टम्, कटुतिक्तकपायाणां कटुको येषां विपाक इति
पक्षः । तेषां पित्तविघाते तिक्तकपायौ कथं भवत इति ।
पोटा पाकस्तु संग्रहे निरस्तः—“यथा रसं जगुः पाकान्
पटुं केचित्तदसांप्रतम् । यत्स्वानुव्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि
दाडिमम् ॥ याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
यथा रसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥” इति ॥२५॥

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।

किंचिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वाऽपरम् ॥

गुणांतरेण वीर्येण प्रभावेणैव किंचन ॥ २६ ॥

स०—रसैर्जिह्वैपयिकैर्मधुराम्लकटुकैर्विपाककालो-
पलभ्यो मधुराम्लकटुकलक्षणो यो रसो भवत्यसौ
तुल्यफलः । तुल्यं सदृशं फलं यस्य स तुल्यफलः ।
एतदुक्तं भवति । अम्यवहृतस्य मधुररसस्य जाठराग्नि-
मयोगवशाद्यद्रसांतरं फलतया निष्पन्नं तद्रसैः सदृशम् ।
फलग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति । फलोपममेव वृष्यादिलक्ष-
णकार्यसदृशं न तु कुसुमोपमं देहाह्लादनादिलक्षण-
कार्यमिति । एवमम्लादीनामपि व्याख्येयम् । तत्रेत्या-
दि । तेषु रसवीर्यविपाकादिषु मध्ये द्रव्यं किंचिच्छु-
भाशुभं सदसत्कर्म रसेन कुरुते । यथा । मधु कषाय-
रसत्वेन पित्तं शमयति । किंचिद्विपाकेन । यथा ।
तदेव मधु कटुविपाकतया कफं हंति । किंचन द्रव्यं
गुणांतरेणाऽन्योन्यगुणविकृतत्वाद्द्रसविपाकतौ यः गुणां-
तरो गुर्वादित्तेन । यथा । अम्लं कांजिकं कफं शम-
यति । रौक्ष्यात् । किंचन वीर्येण । यथा कषायतिक्तं
महत्पंचमूलं वातं जयति नतु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ।
किंचन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते । यथा ।
अम्लोष्णा मुरा क्षीरं वर्धयति ॥ २६ ॥

प०—असौ विपाकाख्यो रसो रसै रसनात्रैर्जिह्वा-
वैशेषिकैर्मधुराम्लकटुकलक्षणैस्तुल्यफलस्तस्योति ।
एवमास्वाद्यमानस्य मधुरस्य रसस्य देहाह्लादनादि
यत्कार्यं फलोपमं तत्तस्य मधुरेण रसेन तुल्यमेव ।
मधुराम्लकटुकानां गुणास्ते विज्ञेयाः । ये मधुरा-
म्लकटुकानां रसानां रसभेदीयेऽध्याये प्रोच्यन्ते

कर्माणि मधुरो रसः । आजन्मसात्म्यात् कुरुते
धातूनां प्रवरं बलमित्यादिकम् । तत्रेति निर्धारणे ।
तत्र रसवीर्यविपाके गुणप्रभावेषु मध्ये यद् द्रव्यं
किंचिच्छुभाशुभं सदसत् कर्म रसेन कुरुते । अपरं
शुभाशुभं कर्म वीर्येण । अपरं शुभाशुभं कर्म प्रभा-
वेण कुरुते । तथा शुभाशुभं कर्म विपाकेन कुरुते ।
किंचिद्गुणान्तरेण कुरुते । तच्च सङ्ग्रहे सुविस्तरं
कृत्वा व्याख्यातम् । यथा मदिरा—मधुरं श्लेष्माणं
शमयति तथा तैलं कटुपाकतयैव बद्धविषमत्रम् ।
अम्लकाञ्जिकं कफं जनयति रूक्षोष्णत्वात् । कपित्थं
तु रौक्ष्यात् कफं जयति, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् ।
आमलकं-शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया पित्तं जयति
कफं रौक्ष्याह्लाघवाच्च । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् ।
लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति लाघवात्,
कफं कटुकात् । शुण्ठी स्नेहोष्णा स्वादुपाकैव वातं
क्षपयति । पिप्पली च लशुनो स्नेहीष्ण्यगौरवैः,
पलाण्डुश्च स्नेहगौरवाभ्यां जयति श्लेष्माणम् ।
कषायतिक्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति, न तु पित्तमुष्ण-
वीर्यत्वात् । कषायस्य कुलत्थोष्णपाकतयौचित्येन
तन्निर्देशदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ २६ ॥

हे०—त्रयाणां पाकानां लक्षणान्याह—असौ त्रिविधो विपाकः
यथास्वं रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलस्तुल्यकार्यो ज्ञेयः ।
मधुरस्य रसस्य कार्यं दृष्ट्वा मधुरपाको लक्षणवीर्यः ।
एवमम्लस्याम्लः, कटुकस्य कटुकः । द्रव्यादीनां पृथक्
प्रयोजकत्वमाह—गुणांतरेण रसाद्वयतिरिक्तेन गुर्वादिना
गुणेन, एतदेव रसादीनामपि गुणत्वं ज्ञापयति । तेन
‘पलांडुस्तद्गुणैर्नून’ इत्यादिप्रयोगा उपपन्नाः । प्रभावेणा-
त्मनैव द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तथाच सुश्रुतः—“तद्द्रव्य-
मात्मना किंचित्किंचिद्वीर्येण सेवितम् । किंचिद्रसविपाका-
भ्यां दोषं हंति करोति च ॥” इति । शुभं दोषशमनं कर्म,
अशुभं दोषकोपनं, किंचिदपरं किंचनोति त्रयं कर्तृकर्म-
विशेषणम् । यदा बहूनि द्रव्याणि एकमेव कर्म कुर्वति तदा
कर्तृविशेषणं, यदैकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा कर्म
विशेषणम् । एतच्चोदाहृतं संग्रहे—तत्र यन्मधुरं रसविपा-
कयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं, यच्चांम्लं तयोरुष्णवीर्यं च । यद्वा--
कटुकं तेषां यथास्वं रसादिभ्यः प्रायोगुणान् दोषकोपनत्वं
शमनत्वं च विद्यात् । तद्यथा--क्षीरमदिरामरिचादीनां
रसादिसंकरे त्वन्यथात्वम् । यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं
शमयति कटुविपाकितया सकषायत्वाद्दृश्याच्च, वातं

जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा यवोऽपि आनूपौदकपि-
शितं पित्तं क्रोरुत्युष्णवीर्यत्वात् । तथा तैलं कटुविपाकि-
तया च विपाकत एव बद्धविष्मूत्रम् । अम्लं कांजिकं कफं
जयति तीक्ष्णोष्णत्वात् । शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातम् ।
लवणं सैधवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति, लाघवात्कफम् ।
कटुका शृंठी स्नेहीष्ण्यस्वादुपाकतया वातं जयति, पिप्पली
च । लशुनोऽपि स्नेहीष्ण्यगौरवैः पलांडुश्च स तु स्नेहगौर-
वाभ्यां जनयति श्लेष्माणम् । बृद्धं च मूलकं स्वादुपाकतया-
तित्तानि व्याघ्रीविशालार्कागुरुषुष्णवीर्यत्वात्पित्तं जनयति ।
कपित्थं तु रौक्ष्यात्कफं, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् । आमलकं
पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकितया च, कफं रौक्ष्यात्लाघ-
वाच्च । कपायतित्तं पंचमहामूलं वातं जयति रूक्षोष्णत्वात् ।
नतु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् । कपायाः कुलत्थाश्चाम्लपाकतया
चेति एतन्निदर्शनमात्रमुक्तमिति ॥ २६ ॥

ननु गुरूष्णाम्लमधुरादिगुणानां रसादीनां विरोधः।
तत्रैषां कार्यनिष्पत्तौ समशक्तित्वं न वेत्याशंका नि-
वृत्त्यर्थमाह—

यद्यद्द्रव्यं रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ।
अभिभूयंतरास्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥ २७ ॥

स०—रसादीनां रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये
यद्रसादिवस्तु रसो वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा
बलवत्त्वेन बलिष्ठतया द्रव्यं वर्ततेऽवतिष्ठते तत्तद्द्रव्य-
जातमितरानबलिष्ठानभिभूय विफलीकृत्य कारणत्वं
प्रपद्यते । कर्मकरणं कारणतामासादयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—यद्यद्द्रसादि वस्तुजातं रसादीनां रसवीर्या वि-
पाकप्रभावाणामन्यतमत्वं बलवत्त्वेन द्रव्ये वर्तते ।
बलाधिष्ठितं यावत्तिष्ठति तदेव वस्तुजातमभिभूयेत-
रानपरमन्यदबलतमं पराजित्य कारणत्वं प्रपद्यते ।
प्रवादे साधुक्तमतामासादयति रसेनेदं कृतम्, पाके-
नेदं कृतम्, गुणान्तरेणेदं कृतं, वीर्येणेदं कृतं यावत्प्र-
भावेणेदं कृतम् । अस्यैवाथर्वस्येदमाहरणार्थं संग्रहोक्तं
प्रपञ्चमिह प्रदर्शितम् । कुत एवं ज्ञातं तदेव वस्तु-
जातं रसाद्यन्यतमं द्रव्येऽवतिष्ठमाने रसादिवस्तु-
जातं बलवद्बलवदभ्युभयमेतत्तादस्मीयमास्मीयं यथा-
बलं कर्म कुर्वन् कारणतामागच्छतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

हे०—सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतुमाह—
बलवत्त्वेन बलाधिक्येन । बलं च द्विविधं—कृत्रिममकृत्रिमं

च । मात्राधिक्येन सहायसंपत्त्या च कृतं कृत्रिमं, स्वाभावि-
कमकृत्रिमम् ॥ २७ ॥

अत इदमाह—

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते २८ ॥

स०—हि यास्मद्विरुद्धगुणसंयोगे संहतीभावे सति
यदल्पं वस्तु तद् भूयसा बलवता जीयतेऽभिभूयते ।
गुणशब्देन चात्र रसादयो गृह्यन्ते न पारिभाषिका गुर्वा-
दयोऽप्रकृतत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुणस-
मवेतद्रव्यसंयोग इति कल्प्यं न विरुद्धगुणसंयोग इति।
नहि गुणानां संयोगो वस्तुं युज्यते किं तर्हि द्रव्या-
णाम् । तथा च मुनिः । संयोगस्तु द्वयोर्वहूनां वा
संहतीभावः । विरोधश्च द्विविधः । स्वरूपतः कार्य-
तश्च । स्वरूपतो विरोधो गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च ।
कार्यतो यथा । वायौ जेतव्येऽरूक्षोष्णद्रव्यसंयोगोप-
योगः । अत्र हि यो गुणानां विरोधः स कार्येण ।
तत्र यदल्पं वस्तुजातं तद् भूयसा वस्तुजातेनाऽभिभू-
यते । तत्र यथा क्षीरं शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकस्ने-
हगौरवादिभिः साहाय्यबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं
करोति न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम् ॥ २८ ॥

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षसंभवः परस्परं साम्यं
तत्र कस्य कार्यकारणत्वमित्याह—

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्व्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् २९

स०—रसं मधुरादिषड्विधं विपाकः कर्ता व्यपो-
हति कार्यकरणे कुंठयति । यथा मधुरो मधुनि रसः
कटुना विपाकेनाभिभूयते । अत एव पवनशमनाख्यं
कार्यं मधुररसहेतुकं न करोत्यपि तु वातप्रकोपनाख्यं
कटुविपाकहेतुकमेव करोति । तौ रसविपाकौ वीर्यं
कर्तृभूतमपोहति । यथा महिषामिषोत्थितौ मधुररस-
विपाकावष्णवीर्याख्यं कर्तृं अभिभवति । अत एव
तन्मांसं पित्तादिदूषणम् । अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वा-
त्पित्तशामकमेव स्यात् । प्रभावस्तु त्रीनपि रसादीन्
विजयते । यथा । अम्लरसविपाकोष्णवीर्या च सुरा

क्षीरं जयति । इतीदृशं रसादीनां नैसर्गिकं बलं स्वा-
भाविकीं शक्तिः । एतदुक्तं भवति । रसं समबलमपि
विपाको व्यपोहति । रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं
स्वभावाद्प्रोहति । एतानि च समबलान्यपि प्रभावो
व्यपोहतीति ॥ २९ ॥

हे०—तत्र स्वाभाविकं बलमाह—रसमिति । तौ रस-
विपाकौ, तानि रसविपाकवीर्याणि अपोहति जयति । बल-
साम्ये कृत्रिमवलतुल्यत्वे यत्र रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वे
नृत्त्यमहायत्वे च तत्र रसाद्विपाको बलीं मात्रासहायवैषम्ये
नृ यो मात्राधिकः सहायाधिको वा स बलीत्यर्थः । एवं
वीर्याद्विपाके वाच्यम् । संग्रहे तु—“ विरुद्धा अपि
चान्यान्वयं रसाद्याः कार्यसाधने । नावश्यं स्युर्विधाताय
गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ।
एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिरोरते ॥ माधुर्यशैत्यवै-
च्छिन्न्यक्नेहगौरवमंदाताः । सह वृत्त्या स्थिताः क्षीरे
नत्वात्पौदकामिपे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनु-
दोषयोः । स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥
रसं विद्यान्निपानेन तेनाधिवसनेन च । वीर्यं विपाकं द्रव्याणां
कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंधानिर्दिष्टवृत्तैर्लज्जुडादिषु ।
गुणाः स्वादादिभेदेन रसपट्टकं न युज्यते ॥ अस्तु भेदा-
दसंख्यात्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् । भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो
योऽयं न कथ्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वाच्च
विवक्ष्यते । गुणादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥
संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि सत्कर्मः । दृष्टं
मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न च तद्वाडिमाद्येषु
पडैवातो रसाः स्मृताः । आन्त्यैकत्वयोश्च स्यान्न
विचित्रार्थनंत्रणम् ॥ गुणाद्या वीर्यमुच्यते शक्तिमंतो-
ऽन्यथा गुणाः । पट्टसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ”
इति ॥ २९ ॥

ननु द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथा स्वरूपाप्येवावगच्छामः । प्रभावस्य तु न ज्ञायते कीदृशं
कर्मत्यत आह —

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।

स०—द्वयोर्द्रव्ययो रसादीनां रसवीर्यविपाकानां
साम्ये सति यदेकं द्रव्यमन्यत्कर्म कुरुतेऽन्यत्पुनरन्य-
द्विशिष्टं कर्म तत् प्रभावजं प्रभावाजातमिति ज्ञेयम् ।
अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणान्निश्ची-

यत इत्यर्थः । ननु प्रभावः क उच्यत इति । ब्रूमः ।
रसवीर्यविपाकादिगुणातिशायी द्रव्यस्य स्वभावो यः स
प्रभावः । उक्तं च रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवान-
लम् । द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्तयत
इति ॥ ३० ॥

प०—इदं निदर्शनार्थमाह—यस्य द्रव्यस्य प्रभावः
द्वयोर्द्रव्ययो रसवीर्यविपाकानां साम्ये तत्रैकं द्रव्य-
मन्यत् कर्म करोति । तत्पुनरन्यदेव । तेन प्रभा-
वस्य प्रभावतः । तेन प्रभावत्वं जायते । एवं प्रति-
वस्तु यः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो धर्म आत्मरूपता-
भावं प्रत्यसाध्यासम्भवरूप एवाव्यभिचारी स
प्रभावः न पदार्थन्तरो भावः पट्टपदार्थाव्य-
तिरिक्तः ॥ ३० ॥

हे०—अथ प्रभावः । प्रभावं लक्षयति—द्वयोर्द्रव्ययो रसा-
दिसाम्ये सत्यप्येकस्य यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते तत्प्रभावजम्,
तत्र यो द्रव्यधर्मो हेतुः स प्रभाव इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र निदर्शनार्थमाह—

दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥
मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ३१ ।

स०—चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्यापि दंती रसा-
दिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी न चित्रक-
श्चित्रकत्वात् । मधुकस्य च मृद्वीका तुल्याऽपि रसा-
दिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगान्मृद्वीका विरेचनी न
मधुकम् । घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्याऽपि घृतं दीपनं न
पुनः क्षीरम् । अन्ये त्वेवं प्रभावलक्षणं प्रतिपन्नाः प्रति-
वस्तु स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो यो धर्मस्त्वतलादि-
प्रत्ययप्रतीतिसमधिगम्यः स प्रभावः । तंत्रांतरे चोक्तम् ।
वस्तूनां यः स्वसंज्ञायाः । प्रवृत्तौ करणे स्मृतः । त्वत-
लादिप्रबोध्यश्च प्रभाव इति कीर्तितः । एवं च दंती-
त्वाद्यत्या विरेचनकारित्वं प्रभावः । चित्रकस्य चित्र-
कत्वाद्विरेचनकारित्वं प्रभावः । एवं मृद्वीकात्वान्मृ-
द्वीकाया विरेचनकारित्वं प्रभावः । इत्यादि सकलपदा-
र्थेषु बोध्यम् ॥ ३१ ॥

प०—एवं दन्ती रसाद्यै रसवीर्यविपाकैस्तुल्याऽपि
समानाऽपि चित्रकस्य ये रसवीर्यविपाकास्त एव रस-
वीर्यविपाका दन्त्या अपि । दन्ती पुनर्दन्तीत्वाद्दि-
रेचयति न चित्रकश्चित्रकत्वात् । मधुकस्य मृद्वीका

रसवीर्यविपाकैः समानाऽपि मृद्धीका विरेचयति मृद्धीकात्वात् । न मधुको मधुकत्वात् । घृतं क्षीरं रसवीर्यविपाकैः समानमपि घृतं दीपनं घृतत्वात् । क्षीरत्वान्न क्षीरम् । इत्येवं सर्वतः प्रभावत्वादिति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०-प्रभावमुदाहरति--रसादय उक्ताश्रक्रेण "कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णाश्चिको मतः । तद्वदंती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम्" इति । मधुकमृद्धीकयोः क्षीरघृतयोश्च मधुररसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वेन च साम्येऽपि मृद्धीकैव विरेचनी न मधुकम्, घृतमेव दीपनं न क्षीरम् । संग्रहे त्वन्यदभ्युदाहृतम्--"कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवात-जिर्णालशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यद्गुणैः॥मिथो विरुद्धान् वनादीन् लोहिताद्या जयति यत् । कुर्वति यवकाद्याश्च तत्प्रभाववज्जुमितम् ॥ त्रिरीपादिविपादिभ्रं स्वप्रायं तद्विवृद्धये । मणिमंत्रीपधीनां च यत्कर्म त्रिविधात्मकम् ॥ शन्याकर्षणपुंजन्मरश्चायुधवशादिकम् । दर्शनाद्यैरपि त्रिपं यन्नियच्छात चागदः ॥ विरेचयति यद्गुण्यमाणु शुक्रं करोति वा । ऊर्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यच्छमनादिकम् ॥ मात्रादिप्रायं तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितम् । तच्च प्रभावजं सर्वमतो चिन्त्यः स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् । सद्योऽन्यथा तत्कुर्वते प्रभावाद्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति" इति ॥ ३१ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां यतः सकलं व्याप्तमतो ग्रंथकार हृदमाह-

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् । विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ॥ ३२ ॥

स०--इति प्रकारे । अनेन प्रकारेण द्रव्यरसवीर्यादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातं न विशेषेण । यैरेव महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धास्तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम् । अतः सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां युक्तं संप्राप्तं विशिष्टं कर्म प्रतिद्रव्यं वक्तुमिदमाह । पुनश्च तदिति । तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां संबन्धि पुनर्भिद्यते विशिष्यते । केनेत्याह । विचित्रेत्यादि । विचित्राश्च ते प्रत्ययाश्च विचित्रप्रत्ययाः । नानाकारसंनिवेशविशेषयुक्तानि महाभूतानि प्रतिसत्त्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रेरितो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः । विचित्रप्रत्य-

यारब्धं च तद्रव्यं च तस्य भेदो विशेषस्तेन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यादीनां भिद्यते । द्रव्याश्रितत्वाद्रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते न तु सर्वमपि देशकालादिवशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम् । परस्परवैलक्षण्याद्द्रव्यणाम् । परस्परवैलक्षण्ये चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कारणम् । यद्गशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसविपाकादिभिन्नमुत्पद्यते तथा प्रतिभासते च तत्किंनु विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यत इति । अत्राचक्ष्महे । सत्यमेतत् किंतु विशिष्टद्रव्यस्य संग्रहार्थं विचित्रप्रत्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम् । यस्य भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्तं कर्म तद्विद्यते । यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूतान्यारम्भकाणि द्रव्यस्य चारंभकाण्यपराणि च तद्रव्यं विचित्रप्रत्ययारब्धम् तदेवं द्रव्याणां द्वैविध्यम् । यतः कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधे रसादय आरब्धास्तैरेव तथाविधैर्महाभूतैस्तदाश्रयाण्यपि द्रव्याण्यारब्धानि । तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यन्ते । तानि च यथायथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्यात्कुर्वते । यथा क्षीरेक्षुशर्करादीनि । कानिचित्पुनस्तदाश्रितरसादिसमारम्भकमहाभूतान्यन्यानि तदाश्रयद्रव्यारम्भकाण्यन्यानि च महाभूतानि । तैरारब्धानि तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि । एतदुक्तं भवति । रसादीनामारम्भकाण्यन्यथाभूतानि महाभूतानि नोभयत्रैकरूपाणीति । तानि च यथायथं रसाद्यनुगुणं कर्म न कुर्वति भिन्नत्वाद्धेतुभावस्य । तथाहि । रसादीनामारंभेऽन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारम्भ इति यथा मकुष्ठयवमत्स्यसिंहादीनि । एतानि यथारसं वीर्यविपाककर्म न कुर्वति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि च बहून्यपि तेषां रसोपदेशेन रसकर्म निर्देष्टुं शक्यते । अत एव हेतोः षण्णां रसानां योऽनुगुणनिर्देशस्तस्य सार्थकत्वम् । रसोपदेशमन्तरेण हि बहुतराणां समानरूपाणां द्रव्याणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन

शक्यते । यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मापदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते ॥ ३२ ॥

प०—सामान्यविशेषाभ्यां तावत्सकलं व्याप्तं यतोऽतः शास्त्रकृदिदमाह—इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः प्रकारार्थो वा । परिसमाप्तरतावद्भ्रसवीर्यविपाकप्रभावाणां सामान्यतः कर्म न विशेषतः तदारम्भकमहाभूतसामान्यात् । समानप्रत्ययत्वात् । समानकरणत्वादिति यावत् । अनेन प्रकारेण चंतिशब्दस्यार्थः । अनेन प्रकारेण वा द्रव्यादीनां सामान्यतः व्याख्यानं न विशेषेण । यैरेव यथाभूतरेतैर्महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धास्तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यप्रारब्धमिति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां व्याख्याय विशेषभेदेनैव तेषां प्रतिद्रव्यमन्यत्कर्म विशिष्टं दर्शयितुमाह—तत्सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां भिद्यते विशिष्यते, नानात्वेन सम्पद्यते, द्रव्याश्रितत्वात् । रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते नानाप्रकारमेव भवति । एवं द्विविधानि द्रव्याणि कानिचिद्रसस्यारम्भकसमानप्रत्ययारब्धानि कानिचिद्रसस्यारम्भकप्रत्ययेभ्योऽन्यप्रत्ययारब्धानि विचित्रप्रत्ययानि ॥ ३२ ॥

हे०—अध्यायार्थमुपसंहरति—द्रव्यादीनां प्रभावातानां सामान्योक्तं कर्मापवादति पुनश्च तदिति । तत्सामान्योक्तं कर्म भिद्यते विशिष्यते, अन्यथा क्रियत इत्यर्थः । केन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन । विचित्राः परस्परविलक्षणाः प्रथयाः कारणभूता महाभूतसंघातास्तेरारब्धं यद् द्रव्यं तस्य भेदो द्रव्यांतरविशिष्टत्वं तेन । पार्थिवान्धवांतरसामान्यभेदस्य पूर्वभूतत्वात्पुनस्तदित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति क्वचिद्रव्ये वादृगेव भूतसंघातो द्रव्यस्वारंभकः तादृगेव रसादीनां तत्समानप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति । क्वचिदन्यादृग्भूतसंघातो द्रव्यस्वारंभकोऽन्याहप्रसादिष्वन्यादृक् गुणस्येत्यादि तद्विचित्रप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणानतिक्रामति । तदर्थं द्रवद्रव्यान्नस्वरूपे विज्ञानीयारंभः ॥ ३२ ॥

एतद्गुदाहरणार्थं ग्रन्थकृदाह—

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातकृद्यवः ।

उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंही न शूकरः

स०—स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो मधुररसोपदिष्टं यद्वातजिह्वं कर्म तत्करोति । समानप्रत्ययारब्धत्वात् । यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च मधुररसोपदिष्टं यद्वातजिह्वं कर्म तन्न करोत्यपि तु वातकृत्वमेव करोति । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । मत्स्यः स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न मधुररसोपदिष्टशीतवीर्यः किं तच्छूष्णवीर्यो विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । क्षीरं च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुररसोपदिष्टशीतवीर्यं समानप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसयुक्तो गुरुगुणयुक्तश्च सिंही न यथारसं मधुरविपाकः किं तर्हि कटुको विपाके विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । शूकरो मधुररसयुक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारसं मधुरविपाक एव समानप्रत्ययारब्धत्वात् । एवं यानि समानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवन्ति । तथा च मुनिः । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । रसोपदेशेन तथा निर्देश्यो गुणसंग्रहः । वीर्यतो विपरीतानां पाकतश्चोपदेश्यते । यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ । एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषगिति । ब्राह्मण्येन च रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्येव द्रव्याणीति चेतसि कृत्वा चान्योऽवोचत् । यथा । गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यते साहचर्योपचारत इति । अत एव च बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्यतो रसोपदेशव्याप्त्या तानि निर्देष्टुं शक्यन्ते नान्यथा । विचित्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव द्रव्याणि तानि प्रतिद्रव्यमेवोपदिश्यन्ते । मुनिनाऽध्ययमर्थो युक्त्यैवोक्तः । यथा । मधुरं किंचिदुष्णं स्यात्कषायं तित्तमेव च । यथा महत्पंचमूलं तथा चानूपमामिमम् । लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा । अर्कागुरुगुडूचीनां तित्तानां चौष्ण्यमुच्यते । किंचिदम्लरसं प्राहि किंचिदम्लं भिनत्ति च । यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं यथा । पिप्पली नागरं वृष्यं कटुं चाबृष्यमुच्यते । कषायः स्तंभनः शीतः सोऽभयास्वन्यथा मतः । तस्माद्रसोप-

देशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेदिति । ये च रससंयोगा
वक्ष्यमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवण-
तिक्तकटुकपायरूपैर्मिथः कल्पनीयाः । न तु विचित्रप्र-
त्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैः । यस्मात्ते-
पामयथाशास्त्रनिरूपिता रसवीर्यविपाकादयो विद्यन्ते ।
विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । अयं रससंयोगभेद एवं-
गुणोऽयमेवं गुणत्वाच्चासुष्मिन्विषये योज्य एतस्मिन्वि-
षये चाऽयमिति निर्देष्टुं न शक्यते । अनिर्ज्ञातस्वरूप-
त्वात् नहि विचित्रप्रत्ययारब्धैर्ये रससंयोगाः क्रियन्ते
तेषां स्वरूपं कथमवधारयितुं शक्यते । अपिच । समा-
नप्रत्ययारब्धैर्ये संयोगाः कल्पन्ते तेषां संयोगिनां वीर्यतो
यो विरोधः शीतोष्णलक्षणः स न दोषाय । ये तु
विचित्रप्रत्ययारब्धैः संयोगाः कल्पन्ते तेषां संयोगिनां
यः शीतोष्णलक्षणविरोधः स दोषायेति वेद्यम् । अन्यथा
रसालापानकादीनामनेकद्रव्यकृतानामनभ्यवहार एव
प्राप्नुयात् । तथा त्रयस्त्रिंशद्द्वर्गा ये वक्ष्यमाणास्तेषु
यद्यौगिकं तज्ज्यात् । यौगिकं त्वनुक्तमपि युञ्ज्यादिति
यद्वक्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव योज्यं न
विचित्रप्रत्ययारब्धम् । तस्य रसवीर्यविपाकानां निश्च-
यस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तस्मादित्यादि । यत एवं
विचित्रप्रत्ययारब्धं विचित्ररूपं तस्माद्रसोपदेशेन न
सर्वं द्रव्यमादिशेदपि तु रसादिसमानप्रत्ययारब्धं द्रव्य-
मेव रसोपदेशेन निर्दिशेदिति ॥ ३३ ॥

इति श्रीभृगुपाकदत्तपुत्रश्रीमद्रूपदत्तविरचितायामष्टांग-
हृदयटीकायां सर्वांगमुद्रारस्यायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प०-एतदुदाहरणार्थमाह-समानप्रत्ययारब्धत्वात् ।
तथैव स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च । यवो न
मधुररसोपदिष्टं वातजित्त्वं करोति विचित्रप्र-
त्ययारब्धत्वान् । प्रत्युत वातं करोति । मत्स्या मधुरा
अपि विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् उष्णा उष्णवीर्या, न तु
शीताः । क्षीरं पुनर्विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाच्छीतम् ।
रसवीर्यविपाकानां क्रमादुदाहरणानि सव्यभिचा-
गाणि प्रदर्शितानीति भद्रम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्रव्या-
दिविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हे०-द्रव्यभेदमुदाहरति-स्वादुरिति । यवगोधूमयोर्म-
त्स्यपयसोः सिंहशूकरयोः स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेऽपि
यत्र मत्स्यसिंहानां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वाद्वातप्रभावत्वोष्ण-
वीर्यत्वकटुविपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि । गोधूम-
पयःशूकराणां तु समानप्रत्ययारब्धत्वाद्वातप्रत्वप्रभावत्वशी-
तवीर्यत्वमधुरपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्वयोराविपरीतानि ।
वातजित्त्वात्तद्वत्त्वाभ्यां तत्कारणभूतौ प्रभावा लक्ष्येने ३३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने द्रव्यादीनां
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये रसान् भेदैस्तरत्रोपदेश्यत इत्यु-
क्तमतस्तान् रसभेदान्वक्तुं रसभेदीयाध्यायं व्रते-

अथाऽतो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०--रसानां भेदो रसभेदस्तस्मै हितो रसभेदीयस्त-
मध्यायं व्याख्यास्यामः कथयिष्यामः । रसनार्थो रस
इति मुनिः । तथाऽव्योनिरपामेव रसवत्त्वात् ।
तथा च मुनिः । आपो हि रसवत्य इति । अपां
चाव्यक्तरसत्वात्प्रतिव्यक्त्यन्यादृशो रसानां महाभूत-
वैलक्षण्यज आस्वाद आस्वाद्यते । तथा च मधुररसा-
विष्टितानां क्षीरद्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिव्यक्त्यन्या-
दृशो मधुररसात्वाद उपलभ्यते । न त्वेकरूपः । एव-
मम्लानामारनालकोलाभिलकादीनामपि प्रतिव्ययमने-
करूप आस्वादविशेष उपलभ्यते न त्वेक एव ॥ १ ॥

प०-द्रव्यादिविज्ञानीयादनन्तरं रसभेदीयाध्याय
आरब्धः द्रव्याश्रितत्वाद्द्रसादीनाम् । तथा चागमः-
“द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः”
इति द्रव्यं विना रसानामुपलम्भाभावः । अतः पूर्वं
द्रव्यमुक्तम्, तदनु रसादीनां नामधेयादुपदेशः कर्तु-
मारभ्यते । रसानां भेदो रसभेदः तस्मै हितो रस-
भेदीयः रसभेदीयश्चासावध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ।
रसः खल्वाद्यः प्राक् व्यक्तश्च, षड्रसत्वात्कालस्य
तु महाभूतगुणानां तु नातिरेकविशेषात् । संसृष्टो विप-
विद्यधः षोढा पृथग् विपरिणतिमधुरादिभेदेन । तदे-
तदाप्यग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयत्युदकविकार एव रसः
पृथिव्यादयस्तु तत्सहकारिणः ॥ १ ॥

हे०—रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति । यतः पूर्वोऽध्याये रसो भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यत इत्युक्तम् । अत एवायं रसभेदीयः ॥ १ ॥

पूर्वं च प्रत्यपादि षडेव रसा इति तानेव लक्षयति—

**क्षमांभोऽग्निक्षमांऽबुतेजःखवाख्वग्न्य-
निलगोऽनिलैः ।**

द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ २ ॥

स०—पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्वयोल्बणैर्व्यधिकैः क्रमात्परिपाठ्या यथासंख्यमित्यर्थः । मधुरादीनां षण्णां रसानामुद्भवोऽभिनिर्वृत्तिर्भवति । द्वयमुल्बणं येषु भूतेषु तानि द्वयोल्बणानि तैः । द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च द्रव्यवद्रसस्याऽपि पांचभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति । कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसेऽधिकमारंभकं स्यादिति यथासंख्येन दर्शयन्नाह । क्षमांभोऽग्निक्षमांऽबुतेजः-खवाख्वग्न्यनिलगोऽनिलैः । भूमिजलाभ्यामधिकाभ्यां मधुरः । क्षमाग्निभ्यामम्लः । अंब्वग्निभ्यां लवणः । खवायुभ्यां तिक्तकः । अग्निवायुभ्यां कटुः । क्षमानिलाभ्यां कषायः । ननु भूमितोयाधिक्यान्मधुर एव-मंबुजावाधिकादान्यो भूम्याकाशाधिक्यादन्य इत्ये-वमादिरसविकल्पैरसंख्येयप्रसंगः प्राप्नोति । अत्रो-च्यते । स्वभावाददोषः । एषां भूम्याकाशादीनामीदृशः स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि भूम्यादीनि रसांतरोत्पादनसमर्थानि भवन्ति न सर्वेणेति ॥ २ ॥

प०—रसस्योपादानं निदर्शयन्नाह—मधुरादीनां षण्णां रसानामुद्भवो जन्मनिर्वृत्तिर्भवति । भूतद्वय-मुल्बणं येषु भूतेषु तानि भूतद्वयोल्बणानि तैः क्रमेण यथासंख्यमित्यर्थः । कतमत्पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसे आरंभकं भवतीति यथासंख्यं दर्शयन्नाह—क्षमांभ इति । भूतद्वयोल्बणैर्भूतैर्मधुरस्य रसस्योद्भव इति । अग्निक्षमा इति । अग्निभूम्युत्कटैरम्लस्य । अम्यु-तेज इति । जलतेजोऽधिकैर्लवणस्य । खवाग्निवति । वाय्वाकाशोल्बणैस्तिक्तस्य । अग्न्यनिलेति । वायु-तेजोऽधिकैः कटुकस्या गोऽनिलेति । भूमिवातोत्कटैः कषायस्य । उल्बणग्रहणात्सर्वेषां सर्वत्र रसहेतुः वं

सूचयति । समुदायस्य जनकत्वात् खण्डशः कार्य-निवृत्तेरिति । किन्तु यद्यत्र तत्र विशिष्टरसान्तरमा-रभ्यते । एतेन चोल्बणत्वेन विधानान्मधुरो रसः सर्वजनितोऽपि भूमितोयोत्कट इत्युच्यते । एवं शोषेष्वपि योज्यम् ॥ २ ॥

हे०—तत्र रसानामुत्पत्तिमाह—पृथिव्युदकाभ्यामुल्बणाभ्यां मधुररसस्योत्पत्तिः, तेजःपृथिवीभ्यामम्लस्य, उदकतो गोभ्यां लवणस्य, वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य, तेजोवायुभ्यां कटुकस्य, वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य ॥ २ ॥

ननु स्वलक्षणं विनाऽनुक्तो रसविशेषः कथं ज्ञाय-तामिति लक्षणार्थमाह—

**तेषां विद्याद्भसं स्वादुं या वक्रमनुलिंपति ।
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ।
प्रियः पिपीलिकादीनाम् ॥ ३ ॥**

स०—तेषां रसानां मध्य आस्वाद्यमानो वक्रमनुलिं-पति मुखोपदेहं जनयति । तथा देहस्याह्लादन आश्वा-सकः । तथाऽक्षाणामिन्द्रियाणां प्रसादनः प्रसन्नत्व-कृन् । तथा पिपीलिकादीनां प्रियः । तं मधुरं जानी-यात् । पिपीलिकादीनां प्रिय एतेनैतदर्शयति । प्रमे-हादिषु मूत्रगन्धोदये पिपीलिकोपसर्पणान्माधुर्यानुमानं कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते । आस्वाद्यमान इत्युत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३ ॥

प०—इदानीं स्वादादीनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य लक्षणं कर्म च निर्दिशन्नाह—तेषां षण्णां रसानां मध्ये स्वादुं मधुरं रसं विद्यात् । य आस्वाद्यमानो जिह्वायां मद्धं नीयमानो वक्रमुपलिंपति । आस्योपदेहमुत्पाद-यति । शरीरस्याह्लादनः सुखावहः । अक्षाणामि-न्द्रियाणां प्रसादनः । पिपीलिकादीनां प्रियः पिपी-लिकापट्टपदादीनामिष्टममः ॥ ३ ॥

हे०—अथ रसलक्षणम् । ननु मधुरं लक्षयति उपलिंपति पिपीलिकादीनादिमाहचर्यात् । यदस्य ह्लादन-प्रियतमत्वात्प्रसर्पणम्, अक्षप्रसादन इन्द्रियवैमल्यकरः । आदिशब्दात्पट्टपदादयः ॥ ३ ॥

**अम्लः क्षालयते मुखम् ।
हर्षणो रमदंतानामक्षिभ्रुवनिर्काचनः ॥ ४ ॥**

स०—अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयते स्नावयति । तथा रोमदन्तानां हर्षणः । हृषु अलीके । अलीककारी । उद्वेजक इत्यर्थः । तथाऽक्षिभ्रुवनिकोचनः । अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् अचतुरादिसूत्रे निपातितम् ॥ ४ ॥

प०—अम्लो रस आस्वाद्यमानो मुखं क्षालयति स्नावयति । रोमदन्तानां हर्षणः । “ हृष अलीके ” अलीककारी उद्वेजक इत्यर्थः । अक्षिभ्रुवनिकोचनः अक्षिभ्रुवं सङ्कोचयति ॥ ४ ॥

हे०—अम्लं लक्षयति—क्षालयते प्रक्षालयते, रोमहर्षणः रोमांचकृत्, दंतहर्षणो दंतकार्याक्षमत्वकृत्, अक्षिभ्रुवनि-कोचनः अक्षुण्णोर्भ्रुवोश्च निकोचकः ॥ ४ ॥

लवणः स्यंदयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ॥५॥

स०—लवणो रसो मुखं स्यंदयति । तथा कपो-लयोर्गले च दाहं करोति । अन्नस्य रोचन इतीहाति-प्रसिद्धस्त्वान्नोक्तम् । संप्रहे तु । स्पष्टार्थमुक्तम् । यथा । कण्ठकपोलं विदहत्यन्नं प्ररोचयतीति ॥ ५ ॥

प०—लवणो रस आस्वाद्यमानः मुखं स्यन्दयति । कपोलगलं विदहति कपोलगलदाहकृत् ॥ ५ ॥

हे०—लवणं लक्षयति—लवण इति ॥ ५ ॥

तित्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहंति च ॥६॥

स०—तित्तो मुखं विशदयतीति । तच्च अपैच्छि-त्ययुतं करोति । रसनेन्द्रियं च प्रतिहंति । अन्यरस-प्रहणशक्तिं नाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०—तित्तो रस आस्वाद्यमानः आस्यं वदनं विशदयति निर्मलं करोति । वैशद्यं पिच्छिल्लाशनः । रसनां जिह्वां वागिन्द्रियं प्रतिहन्ति अन्यरसप्रहण-शक्तिं नाशयति । स्वकर्माणि शक्युपघातं तस्यो-पजनयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे०—तित्तं लक्षयति—विशदयति—अपैच्छिरस्यं करोति, रसनां प्रतिहंति, जिह्वां कुण्ठति ॥ ६ ॥

उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः ।

स्नावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥७॥

स०—कटुरास्वाद्यमानो जिह्वाग्रमुद्वेजयति । सोद्वेगं करोति । चिमिचिमां कुर्वन् दहनज्वालासंस्पर्शादि-वाऽक्ष्यादि स्नावयति । गण्डौ च दहतीव ॥ ७ ॥

प०—कटुको रस आस्वाद्यमानो जिह्वाग्रं दुःख-यति । चिमिचिमां सर्पपक्कलिप्रमिव कुर्वन्नक्षिना-सास्यं नेत्रघ्राणमुखं स्नावयति । कपोलौ गण्डौ दह-तीव च ॥ ७ ॥

हे०—कटुकं लक्षयति—अग्रग्रहणं संबन्धमात्र एवोद्वे-जकत्वं चिमिचिमां सर्पपलित इव दुःखानुभवम् ॥ ७ ॥

कषायो जडयेज्जिह्वां कंठस्रोतोविबन्धकृत् ॥८॥

स०—कषायो जिह्वां जडयति रसादिक्रियायां मंदा-करोति । तथा कण्ठस्य स्रोतांनि शिराविंशधास्तेषां विवन्धं करोति । श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव कुर्वन् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प०—कषायो रस आस्वाद्यमानो जिह्वां जडयेन् जडां कुर्यात् । जाडयमयथावद्रसज्ञानसंवेदनं भ्रंशते । कण्ठस्रोतो विवधनातीति विवन्धकृत् ॥ ८ ॥

हे०—कषायं लक्षयति—जडयेत्स्तंभयेन् कंठसंवाधनां स्रोतसां विवंधमवरोधं करोति ॥ ८ ॥

रसानामिति रूपाणि कर्माणि ॥ ९ ॥

स०—इति परिसमाप्तौ । रसानां मधुरादीनां लक्षणानि समाप्तानि सम्प्रति तेषां कर्म यथास्वं प्रदर्शयन्नाह । कर्माणीति । वक्ष्यमाणानीति वाक्य-शेषः ॥ ९ ॥

प०—रसानां लक्षणमुक्त्वोपसंहरति—रसानामित्य-नेनैवंप्रकाराणि रूपाणि लक्षणानि ज्ञेयानि तेषां वक्ष्यमाणानि कर्माणीति ॥ ९ ॥

हे०—प्रकरणार्थमुपसंहरति—रसानामिति । रसलक्षण-प्रकरणानंतरं रसकर्मप्रकरणमुच्यते—कर्माणीति ॥ ९ ॥

अथ को रसः किं कर्म करोतीत्यत आह—

मधुरो रसः ।

आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥

प्रशस्तो बृंहणः कंठ्यः स्तन्यसंधानकृद्गुरुः ।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषाऽपहः ।

कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःकफजान् गदान् ।

स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगंडार्बुदादिकान् १०

म०—मधुरो रसो धातूनां बलं प्रबलं कुरुते ।
 बलं निजं तत्प्रकृतं जनयतीत्यर्थः । कुतः आजन्मसा-
 त्म्याज्जन्मप्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः । बालभाव
 एव हि क्षीरादिना पुरुषस्य वृत्तिः । तथा बालादीनां
 प्रशस्तो हित ओजसोऽधिकवर्धनत्वात्प्रशस्तः । ओ-
 जस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परमित्योजोक्षणं
 वक्ष्यति । तथा वृंहणः कंठयश्च । स्तन्यं क्षीरं संधानं
 श्लेषस्ते करोतीति स्तन्यसंधानकृत् । तथाऽऽयुष्यादि-
 गुणः । नन्वायुष्यजीवनयोरेकार्थत्वादेकतरोपादानमेव
 युक्तम् । मैवम् । एतयोर्भिन्नार्थत्वात् । तथाहि ।
 आयुष्यः स उच्यते । योऽपरिमितायुषो हितोऽधिका-
 युषो हितत्वात् । तथा च मुनिः । तेनाऽऽयुरमितं
 किं इति । यत्त्वायुषो नियतरूपस्य तामेव मर्यादाम-
 नुवृत्तानि न जीवयतीति जीवन उच्यते । तदनयोः
 स्पष्ट एव भेदः । तथा जीवनमोजस्यमित्यभिन्नार्थौ
 किंत्वेतयोर्द्रोरोरपीह यदुपादानं तदोजसो द्विविधाया
 अपि वृद्धेः कारकोऽयमिति प्रतिपादयितुम् । तथा च
 मधुरो रसो रुधिरादिक्रमेणौजसो वृद्धिकरः सामान्या-
 द्विशेषाच्च । यथा क्षीरं धातुवर्धनमुक्तं वृष्यं च । तत्र धातु-
 वर्धनत्वेनैव वृष्यस्त्वस्योक्तत्वाद्वृष्यशब्दोपादानं यत्तद-
 न्यानि वृष्यरूपाण्यात्मगुणादीनि तेभ्यः सकाशाद्विशे-
 षेणाश्वेव वृद्धिकरमिति द्योतयितुं कृतमिति । कुरुते
 हत्पादि । मधुरो रसोऽत्युपयोगेनाऽतिसेवया भेदःश्ले-
 ष्मोत्थान्प्रोगां करोति । कांस्तानित्याह । स्थौल्या-
 दिकान् ॥ १० ॥

प०—मधुरो रस उपयुक्तः कुरुते आजन्मसा-
 त्म्यान् जन्मप्रभृतिसात्म्यान् धातूनां रसादीनां
 प्रबलं बलं कुरुते प्रकृष्टतया शक्त्या
 युक्तं बलं जनयेत् । स च बालानां वृद्धानां क्षत-
 क्षीणानां वर्णस्य केशानामिन्द्रियाणामोजसश्च
 प्रशस्तो हितः । वृंहयतीति वृंहणः । कण्ठे स्वरे
 हितो कण्ठ्यः स्वयः । स्तन्यकृत् स्तन्यं क्षीरं सन्धी-
 नां त्रणास्थिभ्रानामेकीकरणम् । आयुषि—हित-
 मायुष्यम् । जीवनमोजस्यं स्निग्धगुणयोगान् ।
 स्निग्धः पिचानिलं हन्ति विषं च हन्ति । स

चात्युपयोगेनोपयुज्यमानो भेदःश्लेष्मजान् भेदः—
 श्लेष्मोद्भवान् व्याधीन् स्थौल्यादिकान् कुरुते ।
 संन्यासो मदात्यये वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

हे०—मधुररसस्य कर्माह—आजन्मसात्म्यात्कुरुते निद-
 पाधिकसात्म्यादित्यर्थः । प्रबलमितररसकृतेभ्यो बलेभ्यः ।
 बलं देहधारणसामर्थ्यं, बालादीनां प्रशस्तो हितः । स्तन्यं
 स्त्रीक्षीरं, संधानं भ्रानां श्लेषः, आयुष्यः आयुर्वृद्धिकरः,
 जीवनः मूर्च्छांहरः । अतिमात्रशीलितस्य मधुरस्य कर्माह—
 स्थौल्यादयो भेदःश्लेष्मजानामुपकरणं, संन्यासो मदात्यय-
 निदाने वक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
 उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनो भेदनो लघुः ॥
 करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनः ।
 सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्
 कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृडज्वरान् ११ ॥

स०—अम्लो रसोऽग्निदीप्तिकृत्त्वादियुतः । तथा
 कफपित्तास्रं करोति । मूढमननुलोमगं वातमनुलोम-
 यतीति मूढवातानुलोमनः । सोऽम्लो रसोऽतिसेवितो
 देहशैथिल्यं तिमिरादींश्च कुर्यात् ॥ ११ ॥

प०—अम्लो रस उपयुक्तोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धश्च ।
 हृद्यो—हृदयप्रियः । पाचयतीति पाचनः उष्णवीर्यः ।
 हिमस्पर्शः स्पर्शं शीतः । प्रीणयतीति प्रीणनः ।
 हेदयतीति क्लेदनः । लघुः पित्तकफास्रं करोति ।
 मूढं बद्धमार्गं वातमनुलोमयति मूढवातानुलोमनः ।
 अभ्यस्तः सेवितः । तनोर्देहस्य शैथिल्यं जनयति ।
 कण्डुवादींश्च गदान् कुर्यात् ॥ ११ ॥

हे०—अम्लस्य कर्माण्याह—हृद्यो हृदयप्रियः, रोचनो
 जिह्वायाः अतिप्रयुक्तस्याम्लस्य कर्माण्याह—स इति । पाण्डुत्वं
 पाण्डुरोगः ॥ ११ ॥

लवणः स्तंभसंधातबंधविध्मापनोऽग्निकृत् ।
 स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्लेधभेदकृत् ॥
 सोऽतियुक्तोऽल्पपवनं खलतिं पलितं वलिम् ॥
 तृडकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्भ्रूलम् ॥ १२ ॥

स०—लवणो रसः स्तंभादिविध्मापनो वह्निकृत्त्वा-
 दियुतश्च । सोऽत्यभ्यस्तो वातरक्तादीन् जनयेत् ।
 बलं प्राणं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

प०—लघुणो रस उपयुक्तः स्तम्भविध्मापनः । सङ्घातविध्मापनः बन्धविध्मापनश्च । स्तम्भः शङ्कादीनां सङ्घातोऽन्नादीनां बन्धः । स्रोतसां तद्विध्मापनः । अग्निं करोतीत्यग्निं कृत् । स्नेहयतीति स्नेहनः । स्वेदयतीति स्वेदनः । तीक्ष्णो मन्दः । रोचयतीति रोचनः । छेदं द्विधाकरणं च करोति । स चात्युपयोगेन वातरक्तादीन् करोति । खलतिः खलनम्, पलितं श्वेतरोमत्वम्, बलित्वं त्वक्-सङ्कोचं, तृपाकुष्ठादीन् जनयेत् । बलं क्षपयेत् ॥ १२ ॥

हे०—लघुणस्य कर्माण्याह—स्तम्भादीनां विध्मापनो नाशनः । स्तम्भो निट्क्रियत्वं, संघातः काठिन्यं, बन्धः स्रोतोरोधः, छेदो बल्यमांसादेः, भेदः पक्वशोफादेः, अत्युपयुक्तस्य लघुणस्य कर्माण्याह—अस्यपवनं वातशोणितं, खलतिपलिते कपालरोगी, बलिः शैथिल्यकृत् त्वक्संकोचः, विपजननं विपातिवृद्धिः ॥ १२ ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमिवृद्धिषु ।
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्कंशदाहापित्तकफान् जयति ।
क्लेदमंदावसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
लघुमंध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकंठविशोधनः ।
धातुक्षयाऽनिलव्याधीनतियोगात्करोति सः १३

स०—तिक्तो रसः स्वयं मुखस्थाऽरोचनशीलोऽरुध्यादीन् जयेत् । अरुचिराहारद्रव्यविषयेऽनभिलाषः । क्लेदादीनामुपशोषणः । तथा लघ्वादिगुणयुक्तः । सोऽतिसेवितो धातुक्षयादीन् कुरुते ॥ १३ ॥

प०—तिक्तः—मेध्यः प्रज्ञाजनकः । हिमः शीतवर्धितः । स्तन्यं कण्ठं च शोधयति । सोऽतियोगादतीव सेवनाद्भातूनां रसादीनां क्षयं वातव्याधीन् वातरोगांश्च करोति ॥ १३ ॥

हे०—तिक्तस्य कर्माह—तिक्त इति स्वयम्—अरोचिष्णुः स्वयं न रोचते अन्यस्य त्वरुचिं जयेत्, कृम्यादींश्च । क्लेदानामुपशोषणः, स्तन्यशोधनः स्तन्यदुग्धिहरः, कंठविशोधनः कंठरोधहरः, अत्युपयुक्तस्य तिक्तस्य कर्माण्याह—धातुक्षयामिति । चलव्याधीन् वातव्याधीन् ॥ १३ ॥

कटुर्गलामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।
त्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ।

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।
छिनत्ति बंधान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुंचनं कंपं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् १४

स०—कटुर्गलामयादीन् जयति । त्रणस्याऽवसादनो रोहणः स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च । अन्नं शोषयति विदहति । अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति बन्धान् । स्रोतांसि विवृणोति प्रसारयति । कफप्रश्नश्च । सोऽतिनिषेवितस्तृष्णादीन् करोति ॥ १४ ॥

प०—कटुको रसो गलामयादीन् हन्ति जयति । गलामयान् गलरोगान् । उरोऽभिप्यन्दः उद्वर्दः । केषांचिच्छीतवेपथुः । अन्ये पुनराहुः—“शीतपानीयसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूशोफश्च उद्वर्दः सकफोद्भवः ॥” अलसक आमविकारः । शोधयतीति शोधनः । अन्नस्य शोषणः अन्नं शोषयति हिनस्ति । बन्धान् छिनत्ति । तैक्षण्यान् सान्धिवन्धानां शैथिल्यं करोति । स्रोतांसि विवृणोति विकाशयति । कफापहः श्लेष्माणं क्षपयति । सोऽतियोगेन निषेवितः तृष्णां मूर्च्छां मोहमाकुञ्चनं सङ्कोचनं कटिपृष्ठादिषु व्यथां तीव्रां शूलादिकां कुरुते । आदिग्रहणाद्वास्तिपादपाश्र्वप्रभृतिष्वपि ग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—कटुकस्य कर्माण्याह—कटुरिति । उद्वर्दं स्त्रिधा । स चोक्त आयुर्वेदप्रकाशे—“उद्वर्द उक्तो वक्षोऽभिष्यन्दोऽन्यैः शीतवेपथुः । शीतांबुस्पर्शजः शोफो रागकण्डूयुतः परैः” इति । अलसकः आमविकारः, त्रणावसादनः त्रणोत्सेधहरः, स्नेहादीनामुपशोषणः नाशनः । अन्नस्य अदनीयत्वं नाशयति । छिनत्ति बन्धान् संधीन् । स्रोतांसि विवृणोति प्रसारयति । अत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्माण्याह—शुक्रबलयोः क्षयः, आकुंचनं शिरादिसंकोचः ॥ १४ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्त्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविष्टं भाध्मानहृद्गुणः ।
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् १५ ॥

स०-कषायः पित्तकफघ्नो गुस्त्वादियुतोऽतिश-
येन त्वक्प्रसादनश्च । सोऽत्युपयुक्तो विष्टम्भादीन्क-
रोति ॥ १५ ॥

प०-कषायो रसः पित्तकफहा गुरुश्च । अस्
रक्तं शोधयति । पीडनः पिटिकादीन् पीडयति ।
रोपणः व्रणानाम् । शीतः शीतवर्त्यः । छेदमेदसी
शोधयति । आमं संस्तम्भयति । ग्राही पुरीषं
बध्नाति । अतिरूक्षश्च । त्वक्प्रसादनः त्वक्स्ववर्ण-
कारी त्वच्यः । सोऽतिशीलितोऽतिविष्टम्भादीन्
करोति पौरुषभ्रंशः शुक्रोपघातः । मलग्रहो विण्मूत्र-
सङ्ग्रहः ॥ १५ ॥

हे०-कषायस्य कर्माण्याह-अस्त्रविशोधनो रक्तदु-
ष्टिहरः, पीडनो व्रणानामाचूषणः, आमसंस्तम्भनः आम-
देवाणां पाकप्रतिबंधकरः, ग्राही-स्तम्भनः, अतित्वक्प्रसा-
दनस्त्वचमतिनिर्मलं करोति । अत्युपयुक्तस्य कषायस्य
कर्माण्याह-करोतीति । पौरुषभ्रंशः शुक्रहानिः ॥ १५ ॥

अथ मधुरादिस्कन्धानिर्दिशति-

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरूषकम् ।
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
मधूकं मधुकं बिंबी विदारी श्रावणीयुगम् ॥
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहै ।
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ १६ ॥

स०-हेम कांचनम् । राजादनं चापप्रियम् ।
बलात्रयं बलाऽतिबलानागबलेति । मेदा महामेदेति
मेदाद्वयम् । चतस्र इति । शालिपर्णी पृथिनपर्णी मुद्ग-
पर्णी माषपर्णी च । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं
मधुयष्टी । बिंबी गोल्हा । श्रावणीयुगं श्रावणी महा-
श्रावणी च । क्षीरिणी कांचनक्षीरी । काश्मरी गंभारी
सहै महासहा क्षुद्रसहा च । आदिशब्देन नृपपंच-
मूलं मेदोमज्जतैलं मधुरदाडिमपुष्करबीजशृंगाटका-
श्वगन्धाश्वदंष्ट्रामृणालकशेरुकासंचितिकाखर्जूरीतालमस्त-
कादीनि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

प०-मधुरादिगणानाह-घृतादिर्द्राक्षीपर्यन्तो गणो
मधुरो मधुरद्रव्यस्कन्ध इत्यर्थः । तत्र हेम सुवर्णम् ।

मोचं-कदलीफलम् । चोचं-नालिकैरम् । अर्भकः-
शतावरी । वीरा-काकोली । राजादनं-चापप्रियम् ।
बलात्रयं-बलाऽतिबला नागबला । मेदा-महामेदा ।
चतस्रः पर्णिन्यः-शालिपर्णी, पृथिनपर्णी, मुद्गपर्णी,
माषपर्णी । मधूकपुष्पं मधूकं मधुयष्टी । बिंबी,
विदारी-क्षीरविदारी । श्रावणीयुगं-श्रावणी, महा-
श्रावणी । क्षीरशुक्ला-तवक्षीरी । तुगाक्षीरी-
वंशरोचना । क्षीरिणी । सहै द्वे-क्षुद्रसहा, महा-
सहा ॥ १६ ॥

हे०-अथ रसकषाः । तत्र मधुरसंघमाह-घृतहे-
मगुडेति । हेम सुवर्णम्, अर्भकः शतावरी, वीरा का-
कोली, राजादनश्चारः, बलात्रयं बलातिबला नागबला
च । मेदे-मेदा, महामेदा च । चतस्रः पर्णिन्यः-शालि-
पर्णी, पृथिनपर्णी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी । श्रावणीयुगं श्रावणी,
महाश्रावणी । श्रावणी मुद्गी, क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी,
तुगाक्षीरी वंशरोचना, क्षीरिणी क्षीरकाकोली, दुग्धका
च । काश्मरी गंभारी, सहै-तरणीद्वयम्, आदिशब्दान्
खर्जूरतैलमेदोमज्जसंचितिकापियालखर्जूरीतालमस्तकना-
मलकीमधूलिकाऽऽत्मगुताच्छवातिच्छत्रार्थप्रोक्तव्यं गंभार-
णालिकापुष्करबीजशृंगाटककरुकरुपर्णी उरीककतकानितृण-
पंचमूलं च संग्रहोक्तानि ॥ १६ ॥

इदानीमम्लस्कन्धमाह

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुल्यंगाम्लवंतसम् ।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
आम्रमात्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ १७ ॥

स०-धात्रीफलमामलकम् । रजतं रौप्यम् । चुक्रं
शुक्तम् । उपलक्षणं चेदम् । संग्रहोक्तान्यन्यान्यपि
कोशात्रलकुचकुवलकोलवदरैरावतप्राचीनामलकमस्तु-
धान्याम्लादीनीहैव बोध्यानि ॥ १७ ॥

प०-अम्लादिगणानाह-धात्र्यादिकरमर्दपर्यन्तो-
ऽम्लो गणोऽम्लद्रव्यस्कन्धः । धात्रीफल-
मामलकम् । अम्लीका-आविली, चुक्राका चूका ।
मातुल्यं बीजपूरम् । रजतं-रौप्यम् । तक्रमु-
दशित् । चुक्रं-शुक्तं । पालेवतं-चोचा, दाडिम-
मम्लवेतसः, आम्रश्चूतः सहकारः, कपित्थम्, कर-
मर्दकम् (करंदा) ॥ १७ ॥

हे०—अम्लस्कंधमाह—अम्लिका—चिन्चा, रजतं रूप्यं, चुक्रं शुक्तम् । संग्रहे तु कोशांशवृक्षाम्लकुबलकुचपालयतदंतशठधवधन्वनकोलबदरऐरावतप्राचीनामलकतिलकंटकमस्तुधान्याम्लमद्यानीति ॥ १७ ॥

अथ लवणस्कन्धमाह—

वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्भिदम् ।
रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः १८ ॥

स०—वरं सैधवं लवणश्रेष्ठत्वात् । क्षारः स्वर्जिकादिः ॥ १८ ॥

प०—वरादिक्षारपर्यन्तो लवणो गणः । वरं सैधवं लवणम् । सौवर्चलं—रुचकम् । कृष्णं काललवणम् । विडं कृत्रिमं ज्ञेयम् । पृथिवीभवमौद्भिदम् । शीसं नागम् । क्षाराश्च स्वर्जिकासाजीक्षारयवक्षारप्रभृतयः ॥ १८ ॥

हे०—लवणस्कंधमाह—वरं सैधवं, कृष्णं कृष्णलवणं, शीसं धातुभेदः ॥ १८ ॥

तिक्तस्कन्धं वक्ति—

तिक्तः पटोली त्रायंती बालकोशीरचंदनम् ।
भूनिबर्निबकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूपकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम् ॥
पंचमूलं महद्द्यायौ विशालाऽतिविषा वचा १९

स०— नक्तमालः करंजः । कांस्थं लोहभेदः । अथो लोहम् ॥ १९ ॥

प०—पटोलादिवचापर्यन्तस्तिक्तो गणः । भूनिम्बः किरातः, तिक्तः । नक्तमालः—करञ्जः । द्विरजनी—हरिद्रा, पिण्डहरिद्रा । आटरूपकः—वासकः । पाठा—मदनफलम् । कांस्थं लोहभेदः । अयः कृष्णलोहम् । धन्वयासो—यवासकः । महत् पञ्चमूलम् । बिल्वकाश्मर्येत्यादि । व्याघ्रयौ बृहती कण्टकारिकेति ॥ १९ ॥

हे०—तिक्तस्कंधमाह—वत्सकः कटुजः, नक्तमालः करंजः, द्विरजनी हरिद्राद्वयं, कांस्यायसी धातुविशेषौ, धन्वयासको दुरालभा, महत्पञ्चमूलं बिल्वादि, व्याघ्रयौ

धुद्रा, बृहती च । विशाला इंद्रवास्णी । संग्रहे तु नलदकृतमालमुषवीज्योतिष्मतीवरुणाऽजशृंगीत्रायमाणकटुकाकिराततिक्तकरवीरविकंकतार्ककाकमाचैर्वैजयंतीवैतसप्तपर्णसुमनःसोमवल्कमदनफल्यानि पटोलादिशाकवर्ग इति ॥ १९ ॥

कटुस्कन्धमाह—

कटुको हिंशुमरिचकृमिजित्पंचकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मृत्रमरुष्करम् २० ॥

स०—पित्तं मूत्रं छागार्दानाम् । उपलक्षणं चैवम् । अन्यानि संग्रहोक्तानि च मनःशिलासर्षपकुशार्दानि बोध्यानि ॥ २० ॥

प०—हिंशुवादिररुष्करपर्यन्तोऽयं गणः कटुकस्कन्धः । कृमिजित् विडंगम् । पञ्चकोलं “पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरः” कुठेराद्या हरितकाः कुठेरप्रभृतयो हरितकवर्गपठिताः कुठेरशिशुमुरसा इत्यादयः । पित्तं प्राणिनां मृगपक्षिप्रभृतीनां सम्बन्धि । मूत्रं गोजाविषादिर्षानां सम्बन्धि अष्टविधमरुष्करं भङ्गातकम् ॥ २० ॥

हे०—कटुकस्कंधमाह—कृमिजिद्विडंगम् । कुठेरादिमृगरसेत्यादिवर्गोक्ताः हरितकाः । मांसाशिनां प्रसिद्धो मृगाद्यवधवभेदः पित्तम् । अरुष्कारो भङ्गातकम् । संग्रहे तु तेजोवतीहस्तपिप्पलीमूलकसर्षपलशुनपलांडुकरंजमनःशिलाऽऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसचोरकरोणुका इति ॥ २० ॥

कषायस्कन्धमाह—

वर्गः कषायः पथ्याऽक्षं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदंबोदुंबरं मुक्ताप्रवालांजनगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसपन्नोत्पलादि च २१ ॥

स०—आदिशब्देन प्रियंगुरोध्रकटुंगादीनि गृह्यन्ते २१

प०—पथ्यादिरुत्पलपर्यन्तो वर्गोऽयं कषायः । द्रव्यस्कन्धः । पथ्या—हरीतकी । अक्षं—विभीतकम् । मधु—माक्षिकम् । उदुम्बरं—कृमिफलम् । मुक्ता—मुक्ताफलम् । प्रवालं—विद्रुमम् । अञ्जनं—स्रोतोऽञ्जनम् । गैरिकं—सुवर्णगैरिकम् । बालं कपित्थं खर्जूरम्—आमं कपित्थम्, तरुणखर्जूरम् ॥ २१ ॥

हे०—कषायस्कंधमाह—पथ्या हरीतकी, अक्षो विभीतकः, मुक्ता मुक्ताफलं, प्रवालं विद्रुमम् । बालमिति कपित्थखर्जूरं

त्तरमेव शीतलाः शीतवीर्याः। तिक्तः शीतः। कषायः
शीततरः। मधुरः शीततमः ॥ २६ ॥

हे०—अथ रसानां गुणतारतम्यं, तत्र वीर्यतारतम्यमाह-
कटुको रस उष्णवीर्यभूतोऽम्लस्ततोऽपि लवणः। तिक्तो रसः
शीतवीर्यस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः। तद्वदेवेति। वीर्येण
यथोत्तरं च ॥ २६ ॥

तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा २७

स०—तिक्तकटुकषाया रूक्षा विष्टंभकृतश्च। तथेति।
यथोत्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प०—तिक्तकटुकषायरसा रूक्षाः, बद्धमला बद्ध-
पुरीषास्तथेति यथोत्तरमेव। तिक्तो, रूक्षो, बद्धम-
लश्च। कटुको रूक्षतरः, बद्धमलतरः। कषायो रूक्ष-
तमो, बद्धमलतमश्च ॥ २७ ॥

हे०—तिक्तो रूक्षो बद्धमलश्च। ततः कटुस्ततोऽपि
कषायः ॥ २७ ॥

पटुबलमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्णुत्रमारुताः २८

स०—पट्टादयः स्निग्धा निःसारितविष्णुत्रवाताश्च।
तथेत्यत्राऽपि वर्तते ॥ २८ ॥

प०—पटुर्लवणो रसः। लवणाम्लमधुरा रसा
सृष्टविष्णुत्राः। सृजन्ति बहिःक्षिपन्ति विष्णुत्रमारु-
तान् शकृन्मूत्रवातान्। यथोत्तरमेवात्र वर्तते। लवणः
स्निग्धः सृष्टविष्णुत्रमारुतश्च। अम्लःस्निग्धतरः, सृष्ट-
विष्णुत्रमारुततरः। मधुरो। स्निग्धतमः, सृष्टविष्णुत्र-
मारुततमश्च ॥ २८ ॥

हे०—लवणः स्निग्धः, सृष्टमलश्च ततोऽम्लस्ततोऽपि
मधुरः ॥ २८ ॥

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः २९ ॥

स०—लवणात्कषायो गुरुतरः। कषायान्मधुरः
परमं गुरुः। अतिशयेन गुरुमित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०—पटोर्लवणात् कषायो रसो गुरुः। तस्मात्क-
षायान्मधुरो रसः परमतिशयेन गुरुः ॥ २९ ॥

हे०—लवणो गुरुस्ततः कषायस्ततोऽपि मधुरः ॥ २९ ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ३०

स०—अम्लो लघुस्तस्मादम्लात् कटुर्लघुतरस्तस्मा-
च्च कटोस्तित्तो लघुतमः ॥ ३० ॥

प०—लवणादम्लमधुरौ कार्यौ स्यातां यथाक्रमम्।
वायोर्निरनुबन्धस्य पाकशान्तिप्रसिद्धये प्राक् तिक्तो

मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते। तैः पित्तं
शममभ्येति। पक्वाच्छ्रीकृतः पिण्डितः कटुकः प्राकृत-
स्तित्तकषायोऽन्ते विधीयते। तैः श्लेष्मा शममभ्येति।
पक्वाच्छ्रीकृतः पिण्डितः। अम्लो रसो लघुन्तस्माद-
म्लात् कटुको रसो लघुः। कटुकादपि तिक्तरसो
लघुः ॥ ३० ॥

हे०—अम्लो लघुस्ततोऽपि कटुकस्ततोऽपि तिक्तकः। अत्रापि
प्राय इत्थनुवर्तते। तेनाम्लस्याप्यामलकम्य शीतवीर्यत्वमि-
त्यादि स्वयमूह्यम् अतएव मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरुवद्भा
कटुतिक्तकषायरूक्षा लववश्चेति सुश्रुतोक्तमम्लस्य गुरुत्वं,
कषायस्य लघुत्वमप्युपपन्नम् ॥ ३० ॥

इदानीं रसानामाधारद्वारेण संयोगान् कल्पनां च
विभज्नाह—

**संयोगाः सप्तपंचाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ३१ ॥**

स०—वक्ष्यमाणया रीत्या रसानां योगाः सप्तपंचा-
शद्विभज्यते इति वचनविपरिणामेन संबन्धः। कल्पना
पुनरेषां त्रिषष्टिधा विभज्यते कथं कृत्वा कल्पना विभ-
ज्यते। यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानु-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मम्। तथाहि। रसानुरसकल्प-
नया तरतमयोर्धेशाच्च रसानां कल्पना क्रियमाणाऽऽनं-
त्यमुपैति। तस्माद्यथास्थूलं रसानां कल्पना त्रिषष्टिधा
विभज्यते। तथा यौगिकत्वेन शरीरोपयोग्य-
त्वेन ॥ ३१ ॥

प०—रसानां भेदाः—साधारणद्रव्याणां संयोगाः
सप्तपञ्चाशत् वक्ष्यमाणतया रीत्या विभज्यन्ते।
पृथक् क्रियन्ते भिद्यन्ते। कल्पना तु त्रिषष्टिधा।
विभज्यते इति सम्बन्धः। कथं कृत्वा रसानां
कल्पनाः त्रिषष्टिधा विभज्यन्ते। यथास्थूलम्।
स्थूलमपेक्ष्य स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसस्वादानुभव-
रूपतया न पुनर्यथासूक्ष्मं कृत्वा रसानुरसतारतम्या-
दिभेदेन रसभेदा इति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीते-
रसानां संयोगाः सप्तपंचाशद्भवन्ति। कल्पना तु त्रिषष्टि-
धा भवति। तदुभयमीष विभज्यते विभागेन कथ्यते। कथं
यथास्थूलं सूक्ष्माणां संयोगानां रसानुरसभेदेनानंतत्वात्।
केन हेतुना विभज्यते यौगिकत्वेन। यतस्तदुभयं यौगिकं

सोऽपि चिन्तारणादिपूष्योगि, अतो विभज्यते संयोगान् विभजति ॥ ३१ ॥

इदानीं रससंयोगानां व्याख्यानं विभक्तिकामाह—
एकैकहीनांस्तान्पंच पंच यांति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशांम्लः षट् त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः षटुः सकृत् ।
पंचकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पंच सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ३२ ॥

स०—द्विके परिमाणे रसाधारद्रव्यसंबन्धिनि संयोगे पंच रसा मधुराम्ललवणतित्तकटुकास्तान् पंचाम्ललवणतित्तकटुकषायान् यांति संयुज्यंते । किंभूतानेकैकेन हीना विनाकृता एकैकहीनास्तान् । येनैकेन युक्तांस्तद्वियुक्तानित्यर्थः । अत्र पंचानां रसानां पर्यायेण प्रत्येकमेकैकहीनानां च शक्तिमत्त्वेनैककर्तृत्वेन च संबन्धो वेद्यः । अत एव चतुर्द्विके पंचदशप्रकाराविति यद्रक्ष्यति तदुपपन्नम् । एवं मधुरोऽम्लादीनम्लो लवणादीन् लवणस्तित्तादींस्तित्तः कटुकषायौ कटुकषायं यातीति स्थितम् । द्विक इति द्वौ परिमाणस्य संयोगस्य । संख्यायाः संज्ञेत्यादिपरिमाणानुवृत्तेः परिमाणार्थं संख्यायाः अतिशदतायाः कनिति कन् । एवं त्रिकादिषु वक्ष्यमाणेषु लक्षणं योज्यम् । द्विरसद्रव्यसंयोगे पंचदश भेदा भवन्ति । यथा मधुरोऽम्लं याति १ मधुरो लवणं २ मधुरस्तित्तं ३ मधुरः कटुकं ४ मधुरः कषायम् ५ । अम्लो लवणं याति १ अम्लस्तित्तम् २ अम्लः कटुकम् ३ अम्लः कषायम् ४ । लवणस्तित्तं १ लवणः कटुकं २ लवणः कषायम् ३ । तित्तः कटुकं १ तित्तः कषायम् २ । कटुः कषायमिति १ । अत्र च मधुरस्य गन्तृत्वमेव न गम्यत्वं हीनत्वयोगाऽभावात् । कषायस्य गम्यत्वमेव न गन्तृत्वमन्त्यत्वात् । एवं द्विरससंयोगे पंचदश । त्रिके त्रिरसाधारद्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे स्वादुर्मधुरो दश संयोगान् याति । यथा । मधुरोऽम्ललवणं १ मधुरोऽम्लतित्तकं २ मधुरोऽम्लकटुकं ३ मधुरोऽम्लकषायम् ४ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयुक्तस्तित्तादि-

भिस्त्रिभिः क्रमेणाऽन्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतित्तकः १ मधुरलवणकटुकः २ मधुरलवणकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तित्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति । मधुरतित्तकटुकः १ मधुरतित्तकषायः २ । स एव तित्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकान्वित एकं संयोगं याति । मधुरकटुकषायः १ । एवं मधुरो दशसंयोगान् याति । अम्ल इत्यादि । त्रिक इति वर्तते । अम्लः षट् संयोगान् याति । यथा । अम्ललवणतित्तः १ अम्ललवणकटुकः २ अम्ललवणकषायः ३ । स एवाऽम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तित्तान्वितः कटुकषायाभ्यां क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति । अम्लतित्तकटुकः १ अम्लतित्तकषायः २ । एवं तित्तत्यागेनैकं संयोगं याति । अम्लकटुकषायः १ । इत्यम्लः षट् । त्रीन् पटुरिति लवणस्तित्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणाऽन्वितो द्वौ संयोगौ याति । लवणतित्तकटुकः १ लवणतित्तकषायः २ । स एव तित्तत्यागेनैकं याति । लवणकटुकषायः १ । एवं लवणस्त्रीन् संयोगान् याति । तित्त एकमेव संयोगं याति । तित्तकटुकषायः १ । एवं त्रिकसंयोगे विंशतिः । चतुष्केष्वित्यादि । चतुष्करससंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान् याति । तत्र मधुरः साम्लो लवणादिभिः षट् संयोगान् याति । यथा । मधुराम्ललवणतित्तः १ मधुराम्ललवणकटुकः २ मधुराम्ललवणकषायः ३ मधुराम्लतित्तकटुकः ४ मधुराम्लतित्तकषायः ५ मधुराम्लकटुकषायः ६ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुरलवणतित्तकटुकः १ मधुरलवणतित्तकषायः २ मधुरलवणकटुकषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तित्तान्वित एकं संयोगं याति । मधुरतित्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् याति । चतुरोऽम्ल इत्यादि । चतुष्क इति वर्तते । अम्लः सलवणस्तित्तादिभिस्त्रीन् संयोगान् याति । अम्ललवणतित्तकटुकः १ अम्ललवणतित्तकषायः २

अम्ललवणकटुककषायः ३ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति । अम्लतिक्तकटुककषायः १ । एवं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः । पटुः सकृत् । पटुलवणः सकृदेकं भेदं याति । लवणतिक्तकटुकषायः १ । एवं चतुष्केषु पंचदश संयोगभेदाः । पंचकेष्वेकमेवाम्ल इति । पंचकेष्वम्लो रस एकमेव भेदं याति । अम्ललवणतिक्तकटुकषायः १ । मधुरः पंच सेवते । मधुरो रसः पंच संयोगान् सेवते । अम्लत्यागान्मधुरलवणतिक्तकटुकषायः १ लवणत्यागान्मधुराम्लतिक्तकटुकषायः २ तिक्तत्यागान्मधुराम्ललवणकटुकषायः ३ कटुकत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकषायः ४ कषायत्यागान्मधुराम्ललवणतिक्तकटुक इति ५ । पचेन च सुखस्मृत्यै रसभेदान् शृणुष्व मे । मधुरोऽम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च । १ । कषायेण पृथक् सार्धमम्लः सुलवणेन च । तिक्तेन कटुना सार्धं कषायेण पृथक् सह । २ । पटुस्तिक्तेन कटुना कषायेण पृथक् सह । तिक्तस्तु कटुना सार्धं कषायेण पृथक् तथा । ३ । कटुकस्तु कषायेण द्विसंयोग इति स्मृताः । दश पंच च भेदास्तु संख्याता विंशतिस्त्रिके । ४ । मधुराम्लौ तु पटुना तिक्तेन कटुना तथा । कषायेण तथा सार्धं तथा स्वाद्गुपटू पृथक् । ५ । तिक्तेन कटुकेनाऽपि कषायेण तथा सह । स्वादुत्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ६ । स्वादूषणौ कषायेण स्वादोरेवं दश त्रिके । भेदाः स्युरम्ललवणौ तिक्तेन कटुना पृथक् । ७ । कषायेण तथा सार्धमम्लतिक्तौ पृथक् सह । कटुकेन कषायेण तथाऽम्लकटुकौ सह । ८ । कषायेणेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु त्रिके । पटुत्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह । ९ । पटूषणौ कषायेण भेदा इति पटोस्त्रयः । तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैवं सकृत्स्मृतः । १० । त्रिके भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पंच च । स्वाद्वम्ललवणं सार्धं तिक्तेन कटुकेन च । ११ । पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ सतिक्तौ । कटुकेन तु संपृक्तौ कषायेण पृथक् तथा । १२ । स्वाद्वम्लकटुकाः सार्धं कषायेणेति षट् स्मृताः । सप्तमश्चाऽत्र मधुरो लवणो-

षणतिक्तकैः । १३ । भेदोऽष्टमो मतः स्वादुकटुतिक्तकषायकैः । नवमस्तत्र मधुरः पटूषणकषायकैः । १४ । दशमोऽत्र भवेत्स्वादुत्तौषणकषायकैः । दश भेदा भवत्येवं मधुरेण चतुष्कके । १५ । कटुत्तौषणौभेद एकश्चतुष्कके । द्वितीयस्त्वम्ललवणकषायकटुकैः स्मृतः । १६ । तृतीयोऽत्र भवेदम्लपटुत्तौषणकषायकैः । चतुर्थोऽत्र भवेदम्लतिक्तोषणकषायकैः । १७ । एवमम्लेन भेदाः स्युश्चत्वारोऽत्र चतुष्कके । पटुनैकोऽत्र लवणतिक्तोषणकषायकैः । १८ । एवं पंचदश संख्याताश्चतुष्करससंख्यया । षट् भेदान् पंचके प्राहुस्तां न्वक्ष्यामि विभागशः । १९ । एको भेदोऽम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । द्वितीयः स्वादुलवणतिक्तोषणकषायकैः । २० । तृतीयस्त्वम्लमधुरतिक्तोषणकषायकैः । चतुर्थस्त्वम्लमधुरपटूषणकषायकैः । २१ । पंचमस्त्वम्लमधुपटुत्तौषणकषायकैः । षष्ठो भेदोऽम्लमधुरलवणोषणतिक्तकः । २२ । षड् भेदा इति निर्दिष्टाः पंचके प्रविभागशः । भेदाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः । २३ । एक एव षड्सेन पृथक्त्वेन तु षट् स्मृताः । स्वादुरम्लोऽथ लवणस्तिक्तश्च कटुकस्तथा । २४ । कषाय इति भेदाः स्युः सर्वतोऽत्र त्रिषष्टिधा । क्षीरं सुरा बिडं निंबश्चव्या पद्मं रसाश्रयम् । २५ । द्रव्यं स्वादु रसादीनां षण्णां विद्धि यथाक्रमम् । द्रव्यं द्रव्यांतरेणैव योजयेद्धि रसादिषु । २६ । धात्रीफलं शर्करया लवणेनाऽर्द्रकं तथा । एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्धि षण्णुत्तमः । २७ । कानिचिद् द्विरसादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः । यथैषः षड्सः कृष्णो यथा पंचरसाऽभया । २८ । मद्यं पंचरसं यद्वत्तिलो यद्वत्तूरसः । एरंडतैलं त्रिरसं माक्षिकं द्विरसं यथा । २९ । घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः । दिड्मात्रादुदितादेवं शेषमूहं मनीषिणा । ३० । ॥ ३२ ॥

प०-तानेव संयोगानाह द्विकादिरससंयोगभेदेन-
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रसाभ्यां संयोगः द्विकः तस्मिन् द्विके संयोगे रसा धारणद्रव्यसम्बन्धिनि ते पञ्चदश रसा एकैकेन हीना विभागकृतेन मधुरेण हीना अम्लादयः । लवणेन हीनास्तिक्तादयः । तिक्तेन

कीर्ति कटुकपायौ । कटुकेन हीनः कषायः । एवमे-
 कैर्वाहीनाः पञ्चरसाः मधुरादयो गन्तारस्तद्यथा—
 (१) मधुराम्लः, (२) मधुरलवणः, (३) मधुरति-
 क्तः, (४) मधुरकटुकः, (५) मधुरकषायः इत्येवं
 मधुरः पञ्चभेदान् । मधुरसपेक्ष्याम्लस्तावन् । द्विके
 कैर्वाहीनाः सन्तः चतुरो भेदान् याति । तद्यथा—
 (१) अम्ललवणः, (२) अम्लतिक्तः, (३) अम्लकटुकः,
 (४) अम्लकषायः इत्येवमम्लः चतुरो भेदान् याति ।
 लवणो द्विके श्रम्लापेक्ष्यैकैकहीनस्त्रीन् भेदान् याति ।
 तद्यथा—(१) लवणतिक्तः (२) लवणकटुकः (३)
 लवणकषायः । त्रिको द्विके लवणापेक्ष्यैकैकहीनी
 द्वौ भारी याति । तद्यथा—(१) तिक्तकटुकः (२)
 तिक्तकषायः इति । कटुको द्विके तिक्तापेक्ष्यैक एकं
 भेदं याति कटुकषाय इति । एवमेते द्विके पञ्चदश
 भेदा भवन्ति । त्रिके रसभेदे मधुरो दशभेदान् याति ।
 तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणः (२) मधुराम्लतिक्तः
 (३) मधुराम्लकटुकः (४) मधुराम्लकषायः (५)
 मधुरलवणतिक्तः (६) मधुरलवणकटुकः (७) मधु-
 रलवणकषायः (८) मधुरतिक्तकटुकः (९) मधुरति-
 क्तकषायः (१०) मधुरकटुककषायः एवं दश ।
 अम्लः षडिति । अम्लो रसत्रिके षड्भेदान् याति ।
 तद्यथा—(१) अम्ललवणतिक्तः (२) अम्ललवण-
 कटुकः (३) अम्ललवणकषायः (४) अम्लकटुतिक्तः
 (५) अम्लतिक्तकषायः (६) अम्लकटुकषायः एवं
 षड्भेदाः । त्रीन् षट्परिति । लवणोरसस्त्रीन् भेदान्
 याति । तद्यथा—(१) लवणतिक्तकटुकः (२) लवण-
 तिक्तकषायः (३) लवणकटुकषायः एवं त्रयो भेदाः ।
 तिक्त एकमिति । तिक्तो रस एकं भेदं यातीति तिक्त-
 कटुकषाय इति । एवं त्रिके विंशतिभेदा भवन्ति ।
 चतुष्केषु चतुष्कभेदेषु दश भेदान् याति । स्वादु-
 र्मधुरः । तद्यथा—(१) मधुराम्ललवणतिक्तः (२)
 मधुराम्ललवणकटुकः (३) मधुराम्ललवणकषायः
 (४) मधुराम्लकटुतिक्तः (५) मधुराम्लकटुक-
 षायः (६) मधुराम्लतिक्तकषायः (७) मधुरा-
 म्ललवणकटुतिक्तः (८) मधुरलवणतिक्तकषायः
 (९) मधुरलवणकटुकषायः (१०) मधुरकटु-
 तिक्तकषायः एवं दश भेदाः । चतुरोऽम्ल इति ।
 अम्लो रसश्चतुष्केषु चतुरो भेदान् याति । तद्यथा
 (१) अम्ललवणति कटुकः (२) अम्ललवणति-

क्तकषायः (३) अम्ललवणकटुकषायः (४)
 अम्लतिक्तकटुकषायः एवं चतुष्कभेदाः पञ्चदश ।
 पञ्चकभेदेष्वम्लो रस एकं भेदं सेवते । तद्यथा—
 (१) अम्ललवणकटुतिक्तः (२) मधुराम्ललवण-
 कटुकषायः (३) मधुराम्ललवणतिक्तकः (४)
 मधुराम्लतिक्तकटुकषायः (५) मधुरलवणतिक्त-
 कटुकषायः । षडास्वादं षड्भेदमेकं याति । मधु-
 राम्ललवणकटुतिक्तकषायः इत्येको भेदः । एवं सप्त-
 पञ्चाशत् संयोगाः । असंयुक्ता द्वित्र्यादिसंयोगहीनाः
 केवला एव षड्साः षड्भेदाः भवन्ति । मधुर-अम्ल-
 लवण-तिक्त-कटु-कषायाः ते कल्पनयाऽनुपयुज्यन्त
 इति तैः सह कल्पनास्नेहाविधौ त्रिषष्टिधा भवन्तीति ।
 यथोक्तं—रसभेदैकैकद्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।
 स्नेहस्याद्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥३२॥
 हे०-द्विके क्रियमाणे रसा एकैहीनाः कार्याः ते च तान्
 संयोगान् पञ्चदश याति । त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दशसंयो-
 गान् याति । अम्लः षट् लवणस्त्रीन् तिक्त एकम् । चतुष्के
 क्रियमाणे षडास्वादं द्रव्यमेकं भेदं सेवते । तद्यथा—
 मधुराम्लौ, मधुरलवणौ, मधुरतिक्तौ, मधुरकटुकौ, मधुर-
 कषायौ, अम्ललवणौ, अम्लतिक्तौ, अम्लकटुकौ, अम्लक-
 षायौ, लवणतिक्तौ, लवणकटुकौ, लवणकषायौ, तिक्तक-
 टुकौ, तिक्तकषायौ, मधुराम्ललवणाः, मधुराम्लतिक्ताः,
 मधुराम्लकटुकाः, मधुराम्लकषायाः, मधुरलवणतिक्ताः,
 मधुरलवणकटुकाः, मधुरलवणकषायाः, मधुरतिक्तकटुकाः,
 मधुरतिक्तकषायाः, मधुरकटुकषायाः, अम्ललवणतिक्ताः,
 अम्ललवणकटुकाः, अम्ललवणकषायाः, अम्लतिक्तकटुकाः,
 अम्लतिक्तकषायाः, अम्लकटुकषायाः, लवणतिक्तकटुकाः,
 लवणतिक्तकषायाः, लवणकटुकषायाः, तिक्तकटुकषायाः,
 मधुराम्ललवणतिक्ताः, मधुराम्ललवणकटुकाः, मधुराम्लल-
 वणकषायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकाः, मधुराम्लतिक्तकषायाः,
 मधुराम्लकटुकषायाः, मधुरलवणतिक्तकटुकाः, मधुरल-
 वणतिक्तकषायाः, मधुरलवणकटुकषायाः, मधुरतिक्तकटु-
 कषायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकाः, अम्ललवणतिक्तकषायाः,
 अम्ललवणकटुकषायाः, अम्लतिक्तकटुकषायाः, लवणति-
 क्तकटुकषायाः, अम्ललवणतिक्तोषणकषायाः, लवणतिक्त-
 कटुकाः, मधुराम्ललवणतिक्तकषायाः, मधुराम्ललवणक-
 टुकषायाः, मधुराम्लतिक्तकटुकषायाः, मधुरलवणतिक्त-
 कटुकषायाः, अम्ललवणतिक्तकटुकषायाः, एकं द्रव्यं
 षडास्वादं मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाः । ननु एता-

वंतश्चेद्रसभेदास्तत्कथमुक्तं षड्सा इत्याह—असंयुक्ता-
श्रोति ॥ ३२ ॥

संप्रति एकैकहीनानित्यादिना ग्रंथेन ये रसानां
भेदाः शास्त्रकृतोक्तास्तानेव संक्षेपेण प्रकटयितुमाह-

षट् पंचकाः षट् च पृथग्रसाः स्यु-
श्चतुर्दिकौ पंचदशप्रकारौ ।
भेदास्त्रिका विंशतिरकमव
द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

स०—पंचकरसानां योगाः षट्संख्याः । पंचकेष्वेकमे-
वाभ्लो मधुरः पंच सेवत इति षट् च पृथग्रसा असं-
युक्ताश्च षड्सा इति । चतुरित्यादि । चतुष्कभेदः
पंचदशप्रकारः । द्विकभेदश्च पंचदशप्रकारः । चतु-
ष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पंच-
दश प्रकाराः । एकैकहीनास्तान् पंच पंच याति रसा
द्विके इति वचनात् । भेदा इत्यादि त्रिकास्त्रिभेदमिना
भेदा विंशतिः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त
एककमिति विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वादम् ।
इतीत्यं रसानां भेदास्त्रिषष्टिः ॥ ३३ ॥

प०—भेदानां सुखस्मरणार्थं श्लोकमाह—पञ्चकर-
सानां कियन्तः संयोगा इति षट् पञ्चकेऽप्येकमेवा-
भ्लो मधुरः पञ्चकमेव । एवं षट्पञ्चकाः संयोगाः
भेदतः षट् पृथग्रसाः स्युः । असंयुक्ताः रवभावत
एव मधुराम्ललवणातिक्तकटुककपाया इत्येव षड्भेदाः
भवेयुः । चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ चतुष्कभेदः
पञ्चदशप्रकारः । एवं द्विकः पञ्चदश भेदाः । एवं
रसानां त्रिंशद्भेदा भवेयुः । चतुष्केषु दश स्वादुः
चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् । एवं पञ्चदशभेदः । एकै-
कहीनास्ते पञ्चदश यान्ति । रसा द्विके भेदभिन्ना-
नामेवं त्रिके विंशतिस्त्रिकभेदभिन्नानां विंशतिभेदा
भवेयुः । त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्त्रिक
एककम् । एवं विंशतिः । एकमेव द्रव्यं षडास्वाद-
मिति रसानां भेदास्त्रिषष्टिः—सप्तपञ्चाशत् संख्या-
वच्छिन्नैः कृत्रिमकल्पितैः संयोगैः सह व्याख्याताः ।
एवं त्रिषष्टिधा रसानां कल्पना व्याख्याता ।
संयोगिककल्पनात्रिषष्टिविधैव स्यात् । सूक्ष्मं

सूक्ष्मं परिकल्पनं येषां तथा तारतम्यपरिकल्पना-
वशतः ॥ ३३ ॥

हे०—मिथः कल्पनां विमर्जति । पंचकाः पंचग्रस-
योगभेदाः षट् । पृथग्रसभेदाः । षड्सास्तत्काः षट्-
दश, द्विकाश्च पंचदश । त्रिका विंशतिः । त्रिकाश्च
द्रव्यमेको भेदः इत्येवं त्रिषष्टिकल्पनाभेदाः ॥ ३३ ॥

यथास्थूलं चैषा त्रिषष्टिधा कल्पना कल्पना । यथा
यथासूक्ष्मं प्रदर्शयितुमाह—

ते रसानुसृतो रसभेदा-

स्तारतम्यपरिकल्पनायाः ।

संभवन्ति गणनां समतीता

दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ३४ ॥

स०—ते रसभेदास्त्रिषष्टिरूपा रसो रसभेदाः
तथाऽनुरसतोऽनुरसवशेन तथा तारतम्यपरिकल्पनायाः
मधुरोऽयं मधुरतरोऽयं मधुस्तम इत्येवमप्यत्र तथा
च गणनां समतीताः संख्यामधिकानां गणनां समतीताः । दो-
षेत्यादि । दोषा कृतादौ दोषाणां तदुपयोज्याः ।
दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि भेषजानि दोषोऽनुरसः
सामर्थ्यं वा तस्माद्धेतुभूताद्रसभेदा उपयोज्या न दोष-
मनपेक्ष्य भेषजं वाऽनपेक्ष्य । एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः ।
तथा च मुनिः । कजिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च
रसाः क्वचित् । दोषौषधादीन् संक्षिप्य भेषजा मित्रि-
मिच्छतेति । दोषभेषजवशादित्युपलक्षणार्थम् । देश-
दिवशादपि देशादीन्वीक्ष्य रसभेदा उपयोज्याः । यथा
पवने जेतव्ये मधुराम्लौ लवण इति । स्वागता रस-
भोगैर्गुरुकांता इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमद्गणदत्तविरचिताधाम-

ष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दरगन्धार्थं रस-

भेदीयारूपो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प०—तथा रसानुरसप्रवेशानां संख्येयत्वमेपां
प्रदर्शितुमिदमाह—ते त्रिषष्टिरूपाः संख्याभेदा गणनां
समतीता बहुत्वाद्गणयितुमशक्याः सम्भवन्ति तिप्प-
द्यन्ते । कथमित्याह—रसानुरसतः । व्यक्तो रसः,
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिद्द्वयकोऽपि चैक्ष्यते, ताभ्यां
रसानुरसाभ्यां यस्मान्मधुरस्याम्लादयोऽनुरसाः
अम्लस्य मधुरादयः । तथा मधुरस्याम्ललवणादय

शब्दमपि न केवलं ते इति सामान्यशब्दमित्येषां
पदमभेदोऽपि सप्रवधाशतामेव कल्पनाः सम्भवेयुः ।
रसानुरसभेदादसंख्येयत्वं थावन् । तावत्केवलानामपि
च तारतम्यस्य भेदादसंख्येयता केन वार्यते । अतए-
वानन्तरमाह—तारतम्यपरिकल्पनया च । तारतम्य-
भेदान् संयुक्तानां केवलानां रसभेदानां तद्यथा—मधुरं
मधुरतरं मधुरतममीपन्मधुरतममेवमन्येषु योज्यम् ।
ते रसभेदा दोषभेजवशादुपयोज्याः । दोषा
धानादयः, भेषजं हरीतक्यादि, दोषभेषजानां वश-
न्तस्माद्दोषभेजवशादनुरोधात् सामर्थ्याद्वा ते
परीक्ष्य प्रयोज्याः । न यथाकथंचिदित्यर्थः ।
दोषभेजप्रहणं बोद्धव्यमिति भद्रम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने रस-
भेदीयाध्यायो दशमः ॥ १० ॥

हे०—उक्तभेदानामवांतरभेदेनान्त्यं दर्शयति—ते रस-
भेदाः रसानुरसकल्पनया, तारतम्यकल्पनया च गणनां
समतीताः संभवंति । यथा—मधुराम्लस्य द्रव्यस्य मधुर-
रसत्वे, अम्लस्यानुरसत्वे, क्वचिदम्लस्य रसत्वे, मधुरस्या-
नुरसत्वे बहुभेदत्वमित्यादि । तथा—मधुरस्य मधुरतरत्वं
मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्यं, सर्वेषां रसभेदानां यौगि-
कत्वं दर्शयति—दोषवशाद्भेजवशाद्वा सर्वेऽपि रसा उप-
योऽप्या औपयोगिका भवन्ति । दोषवशाद्यथा—केवलवाया-
यम्यः पित्तयुक्ते अभ्यक्तौ, श्लेष्मयुक्ते अम्लकटुका-
वि-यादि । भेषजवशाद्यथा—विरेचनसौषधमेकरसत्वादहृद्यं
द्विरसद्विरसादिकार्यम् । संग्रहे तु रसः स्वत्वाद्यः प्रागव्य-
क्तश्च न पृच्छतुक्त्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरिक्त-
विशेषेण संयुक्तो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते
मधुगदिभेदेन । अथ यः क्षिप्रपवनधरिणधरिविधिवन-
गहननदीतडागपुण्यलोदपानकमलकुमुदकुवलयकीर्णोरम्या-
स्त्रिरस्त्रिगन्धमिर्भूरिहरितनुषोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवाल्लोप-
संलस्यपादः सान्यसारीसृपस्त्रगवहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वो-
पशिमश्रीपदगळरोगापनीच्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सो-
ऽनुषोः मधुररसगोनिः । यस्तु त्रिपमविपुलसिकतास्थलबहु-
दोऽतिदूरवगाढविरससालिलः कठिनक्लेशसहाऽरोगशरीर-
धीर्वासुप्राप्तोजनपदोऽनुषविपरीतश्च स जांगलः कटुकर-
सगोनिः । अतएव चानूपसाधारणो, जांगलसाधारण-

श्रोति विकल्पः । तयोराद्यौ लवणाम्लयोनिरितरश्चेत्तरयो-
रिति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामासुर्वेदरसायने रसभेदप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

रसभेदीयादन्तरं दोषादिविज्ञानीय आरभ्यते ।
यतो दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्युक्तमत ईदृक्स्वरू-
पास्ते दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोऽयमुच्यते—

अथाऽतो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषा आदयो येषां ते दोषादयस्तेषां
विज्ञानं प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणोपगमस्तस्मै
हितो यस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । आदिशब्देन
धातवो मलाश्च संगृह्यन्ते । तत्स्वरूपोपगमेन च त एव
दोषाः सम्यग्ज्ञाता भवन्ति । धातूनां मलानां च दोषा-
धारभूतत्वात् ॥ १ ॥

प०—अतोऽनन्तरं दोषादिविज्ञानीयाध्याय आ-
रब्धः । यस्मादुक्तं पवनरसानां भेदास्त्रिषष्टि-
भेदभिन्नास्तेषु दोषभेषजवशादुपयोज्या इत्येवं दोष-
वशादुपयोज्या न यथाकथञ्चित् । अथ तेषां
यथास्वं कर्मानुमानतो यथा ज्ञायते तज्ज्ञानार्थम-
स्यैवाध्यायस्यारम्भः । अत्र दोषा निराधाराः कथं
ज्ञायन्ते अतस्तेषामाधारा ये धातवो, मलाश्च तेऽपि
ज्ञातव्या न केवलं दोषास्तस्माद्दोषादिविज्ञानीयम-
ध्यायमित्येवमध्यवस्येत् । दोषादीनां विज्ञानं दोषा-
दिविज्ञानं तस्मै हितोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः
प्रथयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—हेतुस्कंधानंतरं लक्षणस्कंधमारभते । तत्र दोषा-
दिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति ।
दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य । दोषदूष्यवैषम्यं च
रोगलक्षणं, वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानाधीनम् । अत आदौ
साम्यज्ञानम् ॥ १ ॥

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य तं चलः ।
 उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥
 सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।
 अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥
 क्षुत्तृडुरुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।
 श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसंधिबंधक्षमादिभिः २ ॥

स०—दोषा वातादयो धातवो रसादयो मला
 मूत्रादयस्ते देहस्य मूलमिव मूलम् । यथा वृक्षस्य स्कं-
 धशाखादियुक्तस्य मूलं प्रधानं तदारब्धत्वात्तथा देह-
 स्य दोषधातुमलाः । तं च देहं चलो वायुरुत्साहादि-
 भिरनुगृह्णात्युपकुरुते । उत्साहः सर्वचेष्टास्योगः ।
 उच्छ्वास ऊर्ध्वं श्वसनं श्वासमुक्तिः । निश्वासः श्वासस्य
 शरीरान्तःप्रवेशनम् । चेष्टनं चेष्टा वाक्कायमनोव्या-
 पारः । वेगानां प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिर्निरस-
 नम् । एतैश्च मारुतो देहमनुगृह्णाति । पित्तं पक्त्या-
 दिभिरनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा औष्ण्यम् ।
 दर्शनं दृष्टिः । मेधा बुद्धिविशेषः । धीः प्रज्ञा । शौर्यं
 पौरुषम् । तनुमार्दवं शरीरमृदुत्वम् । श्लेष्मा स्थिरत्वा-
 दिभिरनुगृह्णाति । क्षमा क्षांतिः ॥ २ ॥

प०—दोषाश्च धातवश्च मलाश्च ते दोषधातु-
 मलाः । सदा सर्वकालं देहस्य मूलमिव मूलं प्रधानं
 कारणमित्यर्थः । तं देहं चलो वायुरनुगृह्णात्य-
 विकृतः समवस्थितः सन्नुत्साहादिभिः । उत्साह
 उद्योगः । सर्वचेष्टासु उच्छ्वास ऊर्ध्वश्वसनं, श्वास-
 मुक्तिः । निःश्वासः श्वासस्य निरोधोऽन्तःप्रवे-
 शनम् । चेष्टनं चेष्टा कायवाङ्मनोव्यापारः । वेगानां
 प्रवर्तनं वातविण्मूत्रादीनां बहिः प्रवर्तनं, निरसनम् ।
 सम्यग्गत्या च धातूनां धातुशब्देन रसादिधातवो
 गृह्यन्ते । पित्तश्लेष्माणौ च तेषां साम्येनावस्थानां
 सम्यग्गतिः । तत्र साम्यावस्थानं तेषां वायुरेवावि-
 कृतः कारणं यस्मात्स विश्लेषसंहारक इति । अक्षा-
 णामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां पाटवेन स्वविषयग्रहण-
 स्फुटत्वेन तं देहं पित्तमविकृतं पक्त्यादिभिरनुगृह्णाति
 उपकारं करोति । पक्तिः पाकः । ऊष्मा तेजः । दर्शनं
 रूपग्रहणशक्तिः । क्षुत्तृकुम्भिच्छा । तृट् पिपासा ।
 रुचिरन्नाभिलाषः प्रियोपभोगता । प्रभा प्रसादः

कान्तिमत्त्वम् । मेधा धारणावती प्रज्ञा । धीर्बुद्धिः ।
 शौर्यं चेतसोऽवष्टम्भः । धृतिर्धैर्यम् । तनोः शरीर-
 स्य मार्दवं मृदुत्वम् । श्लेष्माऽविकृतः स्थिरत्वादि-
 भिस्तं देहमनुगृह्णाति । स्थिरत्वं दृढता । स्निग्धत्वं
 सस्नेहता । अङ्गस्य सन्धानं, बन्धः पर्वसंश्लेषः ।
 क्षमा शान्तिः ॥ २ ॥

हे०—तत्र साम्यफलमाह—दोषा वातादयः, धातवो
 रसादयः, मलाः पुरीषादयः, मूलं कारणं, सदा सर्वासु
 जन्माद्यवस्थासु समा इति प्रकरणात्लभ्यते । वायोः साम्यं
 लक्षयति—तं च देहं चलो वायुः, उत्साहोऽध्यवसायः,
 उच्छ्वासः श्वासनिर्गमः, निश्वासः श्वासप्रवेशः, चेष्टा गमना-
 दिक्रिया, वेगप्रवर्तनं विण्मूत्रादिप्रवृत्तिः, धातूनां सम्यग्गतिः
 मार्गेणाहतविलंबितसंचारः, अक्षाणां पाटवम् इंद्रियाणां
 विषयग्रहणसामर्थ्यम्; अनुगृह्णाति उपकरोति । अविकृतः
 समः । पित्तसाम्यं लक्षयति—पक्तिः पाकः, ऊष्मा
 औष्ण्यं, दर्शनं चाक्षुषं ज्ञानं, क्षुद्भुक्ष, तृट् पिपासा,
 रुचिः प्रीतिः, प्रभा कांतिः, मेधा ज्ञानधारणं, धीर्ज्ञानं,
 शौर्यं बलं, तनुत्वमस्थूलत्वं, मार्दवं सौकुमार्यम् । श्लेष्मणः
 साम्यं लक्षयति—स्थिरत्वं दृढांगत्वं, स्निग्धत्वं स्नेहाक्तव-
 मिव, संधिबंधः सुक्षिप्तसंधित्वं, क्षमा सहिष्णुत्वम् आदि-
 शब्दादलौक्यादयः, तमनुगृह्णात्यविकृत इति वाक्यद्वयेऽनु-
 वर्तते ॥ २ ॥

इदानीं धातूनां कर्माण्याह—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
 गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्सृगृतम् ३ ॥

स०—प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमात्क्रमेण
 श्रेष्ठानि स्मृतानि । मुनिभिरिति शेषः । संप्रहोक्तानि
 मध्यमान्यपराणि कर्माण्येषां संत्येव । यथा रसस्य दृष्टि-
 रक्तपुष्ट्यादिकं कर्म । रक्तस्य च वर्णप्रसादो मांसपोष-
 णम् । मांसस्य बलं मेदःपुष्टी च । मेदसः खेददाढर्था-
 स्थिपुष्टयश्च । अस्थनो मज्जपपोषणम् । मज्जो बलमस्थिपू-
 रणं शुक्रपुष्टिश्च । शुक्रस्य हर्षो बलं च । एतैर्धातवो
 देहमनुगृह्णन्तीत्यर्थः । प्रीणनमाप्यायनम् । रसो हि
 सम्यगभ्यवहरणतः स्रोतांसि संप्रविश्येन्द्रियप्रसादम
 भिनिर्वर्तयन्मनसः प्रीतिमादधाति । जीवनमोजोवृद्धिकरं
 रक्तकर्म । लेप उपदेहो मांसस्य कर्म । तदुपलितान्यं

स्त्रीभि चेटां क्षमते । स्नेहो नेत्रादिषु स्निग्धता मेदसः
कर्म । धारणमूर्ध्वधारणमस्थिकर्म । पूरणं स्नेहेनास्थां
मज्जः कर्म । शुक्रस्य गर्भोत्पत्तिः श्रेष्ठं कर्मेति
चोच्यते ॥ ३ ॥

प०—धातूनां रसादीनां सप्तानां प्रीणनादि सप्त-
विधं कर्म क्रमात्परिपाटया श्रेष्ठं प्रधानं स्मृतमुक्तमा-
चार्यैः । प्रीणनं-तर्पणं, हृदयाध्यासनं, रसस्य श्रेष्ठं
कर्म । जीवनं-प्राणधारणं रक्तस्य । लेपोऽस्थनां च
मांसस्य । स्नेहो-नेत्रस्वनिवशां मेदसः । देहोर्ध्व-
धारणमग्निः । अन्यथाऽस्थनामभावाद्देहमांसं पिण्डी-
भूतं म्यान् । पूरणमस्थनां मज्जः । गर्भोत्पादो गर्भजन्म
शुक्रस्य प्रधानं कर्म ॥ ३ ॥

हे०—धातूनां साम्यं लक्षयति—प्रीणनं तृप्तिरविकृतस्य
रसस्य श्रेष्ठं कर्म, जीवनं प्राणधारणं रक्तस्य, लेपो भित्ते-
मृत्तिकयेव मांसस्य, स्नेहः स्निग्धत्वं मेदसः, धारणमवलं-
वनमस्थां, पूरणमस्थिपूरणं मज्जः, गर्भोत्पादः शुक्र-
स्य, श्रेष्ठग्रहणादुत्तरधातुपुष्ट्यादीन्यपराण्यपि संतीति ज्ञाप-
यति ॥ ३ ॥

इदानीं भलानां कर्माध्याह—

अवष्टंभः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः ॥ ४ ॥

स०—अवष्टंभो देहधारणशक्तिः श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य
स्मृतम् । मूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म । मूत्रं क्लेदं निर्वा-
हयति । स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म । क्लेदाभावे
हि नैव देहस्य मध्यमत्वम् । स्वेदस्य कचरोमधार-
णमपि ॥ ४ ॥

प०—अवष्टंभः शरीरस्य धारणं प्रधानं कर्म
पुरीषस्य शकृतः । क्लेदवाहनमत्रेक्रेदस्य वाहिः क्षेपणं
प्रधानं कर्म मूत्रस्य । केशविधृती रोमधारणं श्रेष्ठं
कर्म स्वेदस्य ॥ ४ ॥

हे०—पुरीषसाम्यं लक्षयति—अवष्टंभो धारणम् ।
मूत्रस्य साम्यं लक्षयति—क्लेदवाहनं क्लेदस्य वाहि-
निर्यासनम् । स्वेदसाम्यं लक्षयति—केशविधृती रोमणाम-
वलंबनं, श्रेष्ठं कर्मेति वावयत्रयेऽनुवर्तते । तेन

अनिलानलधारणवस्तिपूरणक्लेदधारणादीन्यपि कर्माणि
ज्ञेयानि ॥ ४ ॥

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ।

कार्यकाण्योष्णकामित्वकंपाऽनाहशकृद्गहान्
बलनिर्देन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ५ ॥

१ सू०—प्रपीडयति च शरीरम् । प्र.

टी.—स वायुः आप्यायनं प्रकोपनञ्चासाद्य शरीरं
देशञ्च प्रपीडयति । तत्राम्भ्यन्तरस्तु प्रकुपितः नाना-
विधैर्विकारैः शरीरं पीडयति, बलवर्णसुखायुषामुपधात-
यति, सर्वेन्द्रियाणि, सर्वेन्द्रियार्थीश्रोत्रपघातयति, पर्वणां
संकोचः, अस्थनां भङ्गः, रोमहर्षः, प्रलापः, पाणिपृष्ठशि-
रोग्रहः, एकाङ्गग्रहः, सर्वांगग्रहः, खाज्यं, पाङ्गुल्यं, कुब्जत्वं
च करोति । शोषोऽङ्गानां च करोति तथा गर्भशुक्ररजो-
नाशञ्च करोति, विकृतिमापादयति, भयशोकमोहैदन्यादीन्
जनयति । एवं हेत्वादिभिः स्थानसंस्थानविशेषैश्च नानाविधान्
रोगांश्चोत्पादयति । यथा—“आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथ-
नक्षोभकम्पप्रतोदाः । कण्ठध्वंसाऽवसादौ भ्रमक-विलपन-सं-
सृष्टलप्रभेदाः ॥ पाहृष्यं कर्णनादो दिषयपरिणति भ्रंशदृष्टिप्र-
मोहाः । विस्पन्दोद्धटनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनं
च ॥ नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरितपनं जृम्भणं रोमहर्षो
विक्षेपाक्षेप-शोषग्रहण-शुषिरताच्छेदनं वेष्टनं च । वर्णः श्या-
वोऽस्थो वा तूडपि च महती स्वापविश्लेषसंगो विद्यात्क-
र्माण्यमूनि प्रकुपितमदतः स्यात्कषायो रसश्च” अत्र प्राणः
प्रकुपितः हिवका, प्रतिदयाय, कास, श्वास, स्वरभेदादिकान्
गदान् करोति । उदानः प्रकुपितः—ऊर्ध्वजनुगतान् मन्या-
स्तम्भादींश्च करोति । समानः प्रकुपितः—गुल्माग्निसादाति-
सारप्रभृतीन् जनयति । व्यानस्तु-सर्वदेहगान् व्याधीन् जन-
यति । अपानस्तु वस्ति-मेहन-गुदाभ्रितान् कृच्छ्रादमरीभ-
गन्दराशादींश्च करोति । व्यानापानौ प्रकुपितौ-शुक्ररोगान्
प्रमेहौश्च कुरुतः ।

आमाशये प्रकुपितः छादि-पार्श्वोदरहृत्तम्भ-

तोदादिकान् पिपासा-मोह-मूर्च्छादिकांश्च करोति ।
पक्वाशये प्रकुपितः अन्नकृजन-शूलनाभौ वेदना-त्रिकवेदना-
मूत्रपुरीषविकृत्यादींश्च करोति । श्रोत्रादिषु क्रुद्धः इन्द्रियव-
धम् । त्वचि प्रकुपितः-वैवर्ण्यं, स्फुरणं, रौक्ष्यं, सुप्तं, तोदं
त्वग्भेदश्च । रक्तगः प्रकुपितो-व्रणान् रक्तविकारांश्च । शिरा-
गतः-शिराकुञ्चनपूरणादीनि । स्नायुगतः प्रकुपितः स्तम्भ-
कम्पौ, शूलमाक्षेपणञ्च । एवं यत्र प्रकुपितो गच्छति वायुः
तत्र स्तम्भनाक्षेपणस्वापशूलादीनि भवन्तीति । “दाहस-
न्तापमूर्च्छां सुर्वाथौ पित्तसमान्विते । शैत्य-शोफ-गुहृत्वानि
तास्मिन्नेव कफावृते” एवं हेतुस्थानादि सम्यग्बिचार्य वात-

१०-वृद्धः पुनर्वायुः कार्श्यादीन् करोति । बला-
भ्रंशेन संबन्धः । बलस्य तु प्राणोपघातो भ्रंशः ।
॥स्तु नाशो भ्रंशः ॥ ९ ॥

०-अनिलो वातो वृद्धः प्रकुपितः कार्श्यादीन्
। कार्श्यं कृशत्वम्, क्षीणरक्तादितः । काण्ठ्य
र्णता । उष्णकामित्वमुष्णाभिलाषित्वम् । कम्पो
। आनाह उदरापूरः । शकृद्ग्रहः पुरीषबन्धः ।
तेनां भ्रंशो विघातः । प्रलपनं-बह्वबद्धभाषणम् ।
भ्रमोऽनवस्थानं कायस्य । दीनता दैन्यं
: ॥ ५ ॥

०-अथ वैषम्यज्ञानम् । तच्च पञ्चधा वक्ष्यति-
। तान् पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति
रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ” इति । तत्रादौ रूपं
रंगत्वात् । पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तं वक्ष्यति हि-
गमव्यक्तमत्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम् । तदेव
। यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ” इति । वैषम्यं च
-वृद्धिश्चभेदात् । तत्रादौ वृद्धिलक्षणम् । तत्र
ह-कार्श्यं कृशत्वं, काण्ठ्यं कृष्णत्वम्, उष्ण-
मुष्णाभिलाषः, कम्पो वेपथुः, आनाहः आन-
॥, शकृद्ग्रहः पुरीषरोधः, बलादीनां भ्रंशो
प्रलापोऽसंबद्धप्रलापः, भ्रमश्चकारुढस्थेव, दीनता
॥ ५ ॥

०-पृथ्वीनेत्रत्वकक्षुत्तुद्धाहाऽल्पनिद्रताः ।

[॥ ६ ॥

र्नामादि कल्पनीयमिति वातव्याधिनिदानोपदेशः ।
। यस्तु प्रकुपितो वातः सागराणामुत्पीडनम्, सरसामुद्र-
भूमेराकल्पनम्, अम्बुदानामाधमनम्, ऋतूनाञ्च व्या-
, जनपदध्वंसनम्, युगान्तकराणां मेघसूर्यानिलानाञ्च
करोति ।

(१) सू०-तत्रप्रकोप एव पित्तव्याधिः । प्र-
। त्तप्रकोप एव व्याधिः ।, यद्यपि
। ष्येण वायुरेव व्याधिं करोति यथा चोक्तं सुश्रुते-
। धिक्कतवात एव रोगसमूहजनकः “पित्तं पंगुकफः पंगुः
। मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षति मेघवत्”
। खकारणैः कुपितं पित्तं वातानुबलप्राप्तेऽपि वातभि-
। कान् पित्तव्याधीन् जनयति । यथा “विस्फोटाम्लकधू-
। लपनं स्वेदक्षुतिर्मूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विस-
। कोऽरतिस्तृड्भ्रमः । ऊष्माऽतृप्सितमः प्रवेशदहनं
। तित्ता रसाः, वर्णः पीतहरिता क्वथिता कर्माणि

सू०-पीतस्य विडादिभिस्त्वंगतैः संबन्धः । ततः
। क्षुदादिभिर्द्विद्वस्तस्ताप्रत्ययः । पित्तं पीतविष्मन्नादीन्
करोति ॥ ६ ॥

प०-पित्तं वृद्धं पीतं शकृदादिकं करोति । पीताः
। पीतवर्णाः शकृन्मूत्रचक्षुस्त्वचः । बुभुक्षापिपासादाह-
। मन्दनिद्रताश्च कुरुते ॥ ६ ॥

हे०-पित्तस्याह-पीतविष्मन्नेति । विष्मन्नेत्र-
। त्वचां पीतत्वं, क्षुत्तृषाविह तीव्रे ज्ञेये, समयोः साम्य-
। लक्षणत्वात् । दाहः संतापः, अल्पनिद्रता निद्राल्प-
। त्वम् ॥ ६ ॥

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ।

श्वैत्यशैत्यश्लथंगात्वं श्वासकासातिनिद्रताः ॥७॥

सू०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । श्वैत्यं
। गात्रशुक्रता । शैत्यमंगानां शिशिरत्वम् ॥ ७ ॥

प०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । अग्नेः
। सादोऽग्निनाशः प्रसेकः श्लेष्मनिरसनम् । गौरवं
। गुरुताऽङ्गस्य । श्वैत्यं शुक्रवर्णता । शैत्यमङ्गानां
। शीतता । श्लथंगात्वं शैथिल्यं देहस्य ॥ ७ ॥

हे०-श्लेष्मण आह-अग्निसदनमग्निमात्रं, प्रसेको
। लालास्रावः, आलस्यमनुत्साहः, गौरवं दुर्वहांगत्वं,
। श्वैत्यं शुक्लत्वं, शैत्यं शीतरपर्शत्वं, श्लथंगात्त्वमवयव-
। शैथिल्यं, श्वासकासौ रोगौ, अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् ॥७॥

रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पन्प्लीहविद्रधीन् ।

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

पित्तस्य वै ॥” अत्र प्रकृतिस्थं कटुरसं, विदग्धमम्लरसं निरामं
। तिकरसं जानीयात् । तथाच ऊष्मा पित्ताहते नास्ति ।
। एवं पित्तं वृद्धं मत्वा रेचयेत् इत्यादिवाक्यैः सर्वथा स्वतंत्र
। एव पित्तव्याधिरिति पित्तव्याधिनिदानम् ।

(१) सू०-व एव रुजाकरः । प्र. टी.-
। स कफप्रकोप एव रुजाकरः । तस्य कफस्य
। प्रकुपिताऽवस्था एव व्याधिरिति । तत्रप्रकुपितस्य
। कर्माणि । “तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाऽधि-
। क्यम् । लेहाऽपक्युपलेपाः शैत्यं कण्डूप्रसेकश्च । चिरकर्तृत्वं
। शोथो निद्राधिक्यं रसौ पटुत्वाद् । वर्णश्वेताऽलसता कर्माणि
। कफस्य जानीयात्” ।

एवं प्रकुपितस्य श्लेष्मणः देशकालस्थानविशेषैः रोग-
। विशेषं बलाऽयत्नं च प्रकल्पयेत् ।

दन्तमांसिनाशमाह रक्तत्वग्रत्रमुन्नताः ॥ ८ ॥

प०—रक्तः श्लेष्मवत् । रसोऽपि वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । रक्तं वृद्धं विसर्पपादीन् करोति । उपकुशो नाम वृद्धोऽपि चरते वक्ष्यमाणलक्षणा ॥ ८ ॥

प०—रसो वृद्धः श्लेष्मवत् श्लेष्मणः तुल्यमभिसादादीनि नितान्तम् । रक्तं वृद्धं विसर्पप्रभृतीन् रोगान् कुरुते । वातास्रं वातशोणितं, पित्तास्रं रक्तपित्तम् । उपकुशो नाम यो दन्तमांसेषु रक्तपित्तमांसं भवेत् कामलाश्च । व्यङ्गं उयामण्डलं समोहो वैचित्र्यम् । रक्तानि त्वङ्गनेत्रमूत्राणि कुरुते ॥ ८ ॥

हे०—रसस्याह—रसोऽपि श्लेष्मवदिति । श्लेष्मवदभिसादादीन् करोति । अपिशब्दोऽन्यानप्यतिदेशान् सूचयति तेन रक्तं पित्तवत्, मांसं श्लेष्मवत् । रक्तस्याह—विसर्पपादयो व्यंगांता रोगाः । तत्रोपकुशो दन्तमांसजरोगः, व्यंगं क्षुद्ररोगविशेषः, समोहो मूर्च्छा, त्वङ्गनेत्रमूत्राणां रक्तत्वम् ॥ ८ ॥

मांसं गंडावुदग्रंथिगंडोरुदरवृद्धताः ।
कंठादिष्वधिमांसं च ॥ ९ ॥

प०—मांसं वृद्धं गंडादीन् रोगान् करोति । गंडशब्देन गंडमाला गलगंडश्च ग्रहीतौ । आद्यंतलोपान् । इतरश्च गंडो गंडमांसम् । गंडौ चावुदं च ग्रंथिश्च गंडावुदग्रंथयः । गंडौ च ऊरु चोदरं च तेषां वृद्धता । ततो वृद्धः । ताः करोति । वृद्धता वृद्धत्वम् । कंठादिष्वधिकं मानं च कुरुते । आदिशब्देन तालुनिहादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०—मांसं वृद्धं गण्डादीन् कुरुते । गण्डावुदोदरवृद्धिताः स्थूलत्वमुपचय इति यावत् । कण्ठादिषु गलताडुनिह्लादिष्वधिमांसं मांसस्योपरि मांसम् ॥ ९ ॥

हे०—मांसस्याह—गण्डादयो रोगाः । गंडो गलगंडप्रभृतिः । गंडयोस्तयोरे च । वृद्धता स्थूल्यं, कंठादिष्वधिकं मानं च कुरुते । आदिशब्देन तालुनिहादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ।
अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिकस्तनोदरलंबनम् ।

प०—मेदोऽपि वृद्धगंडादीन् कुरुते । तथाऽल्पेऽपि

चेष्टिते श्रमं कुरुते श्वासं च । तथा स्फिजोः स्तनयोः रुदरस्य च लंबनं कुरुते ॥ १० ॥

प०—मेदो वृद्धं तद्वन्मांसवृद्धिवत् गण्डादीन् कुरुते तथा श्रमम् । अल्पेऽपि चेष्टिते आयासं श्वासं स्फिकस्तनोदराणां च लंबनं स्थूलत्वाल्लम्बमानत्वम् ॥ १० ॥

हे०—मेदस आह—तद्वन्मांसवत् । तथा अल्पेऽपि चेष्टिते श्रमश्चासी, स्फिगादीनां लंबनं, स्फिजौ कटिप्रोथौ ॥ १० ॥

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदंतांश्च ॥ ११ ॥

प०—अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यधिदंतांश्च कुरुते ॥ ११ ॥

प०—अस्थिवृद्धमध्यस्थि । अस्थ्यन उपरि अधिदन्तानामुपरि दन्तान् कुरुते ॥ ११ ॥

हे०—अस्थ आह—अध्यस्थि अधिकमस्थि, अधिदंता अधिका दंताः ॥ ११ ॥

मज्जा नेत्रांगगौरवम् ।
पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपि च १२ ।

प०—मज्जा वृद्धो नेत्रयोर्गानां च गौरवं कुर्यात् । कुरुते इति प्रकृते कुर्यादित्युक्तं स्पष्टार्थम् । पर्वस्वंगुल्यादिसंधिषु स्थूलानि मूलानि येषां तानि अरूपि पिटिकाविशेषान् कुर्यात् । कीदृशानि । स्थूलमूलानि कृच्छ्राणि कृच्छ्रसाध्यानि ॥ १२ ॥

प०—मज्जावृद्धौ नेत्राङ्गगौरवं लोचनशरीरगौरवं कुर्यात् । पर्वसु पर्वस्थानेषु स्थूलमूलानि कुर्यात् । कृच्छ्राण्यरूपि च । स्थूलं बृहदधिदन्तान्मूलं येषां तान्यरूपि गण्डादीन् ॥ १२ ॥

हे०—मज्जा आह—अंगगौरवेणैवाक्ते नेत्रगौरवे नेत्रग्रहणमातिशयार्थम् । पर्वसु संधिषु स्थूलमूलानि मूलप्रदेशे स्थूलानि, कृच्छ्राणि कृच्छ्रसाध्यानि, अरूपि त्रणान् ॥ १२ ॥

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि १३ ॥

प०—शुक्रं वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात् । शुक्राश्मरी च । अपिशब्दाद्वल्लेहाद्यपि ॥ १३ ॥

प०—शुक्रं वृद्धमत्यर्थं प्रमदाभिलाषं कुर्यात् । शुक्रजनितामश्मरीं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—शुक्रस्याह—अतिस्त्रीकामता—पुनः पुनः स्त्रीषु सं-
गेच्छा, शुक्राश्मरीरोगः ॥ १३ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥ १४ ॥

स०—शकृत्पुरीषं वृद्धं कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात् ।
कुर्यादिति संभावनायां लिङ् । आध्मानमानाहः ।
आटोपोऽत्रकूजनम् ॥ १४ ॥

प०—शकृत्पुरीषं वृद्धं कुक्षावुदरे आध्मानमुदरा-
पूरमाटोपमन्त्रकूजनं गौरवं, गुरुत्वं, वेदनां रुजं च
कुर्यात् ॥ १४ ॥

हे०—शकृत् आह—कुक्षावुदरे आध्मानादीनि । आध्मानं
वातेनोदरपूरणम्, आटोपो गुडगुडाशब्दः, गौरवं दुर्बलत्वं,
वेदना शूलं, शकृत्पुरीषम् ॥ १४ ॥

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् १५ ॥

स०—मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तिव्यथां कुर्यात् ।
तथा कृतेऽपि मूत्रेऽकृतसंज्ञतामकृताभासत्वमेव कुर्यात् ॥

प०—मूत्रं वृद्धं बस्तिनिस्तोदं बस्तेर्मूत्राधारस्य
निस्तोदं व्यथां तथा कृते प्रवाहिते मूत्रेऽकृतसंज्ञता-
मपरित्यक्तचेतस्त्वं कुर्यात् । पुनः पुनरागमनात् कृत-
मिव मन्यते ॥ १५ ॥

हे०—मूत्रस्याह—बस्तिनिस्तोदो बस्तिदेशे व्यथा, कृत-
मपि मूत्रोत्सर्गमकृतामिव मन्यते ॥ १५ ॥

स्वेदोऽतिस्वेदौर्गन्ध्यकंडूः ॥ १६ ॥

स०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुरुते । दौर्गन्ध्यं
दुष्टगन्धताम् । कायस्य कण्डूः कण्डूयनम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदस्याह—अतिस्वेदः स्वेदाधिक्यं, दौर्गन्ध्यं दुर्ग-
न्धता, कंडूः कच्छूः ॥ १६ ॥

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः १७ ॥

स०—अनेन प्रकारेण दूषिकादीनपि मलान् लक्ष-
येदनुमिनुयात् । दूषिकाऽक्षिमलः । आदिशब्दाद् प्रा-
णकर्णनासामलादीनां ग्रहणम् । कथं लक्षयेदित्याह ।
बाहुल्येत्यादि । मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च ।
आदिग्रहणात्कण्डूकृदादयो गृह्येते ॥ १७ ॥

प०—दूषिकाऽक्षिमलम् । आदिग्रहणात् कर्णा-
दिमला गृह्यन्ते । तान् दूषिकादीन् मलान् वृद्धान्
बाहुल्यादिभिर्लक्षयेत् जानीयात् । बाहुल्येन भूय-
स्त्वेन गुरुतया मलायतनानाम् । तथा आदिग्रह-
णान् कण्डूक्लेदादयो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

हे०—दूषिकादीनाह—दूषिका नेत्रमलः, आदिशब्दा-
त्कर्णमलादयः । पवमिति । यथा—स्वाधिक्यस्वाशय-
गौरवादिभिः पुरीषादयो वृद्धा लक्ष्यन्ते । आदिशब्दात्स्वा-
शयव्यथादयः ॥ १७ ॥

वृद्धानां वातादीनां लिंगान्यभिधाय क्षीणानां वाता-
दीनां लिंगान्याह—

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽगस्य सादोऽल्पं भापितेहितम्
संज्ञामाहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः ॥ १८ ॥

स०—अनिले क्षीणे स्वप्रमाणापचिते । वायोस्तु
सर्वक्षये देह एव न स्यात् । कस्य तु लिङ्गं स्यात् ।
किं पुनस्तर्हिङ्गमित्याह । अंगस्येत्यादि । अंगस्य सादः
क्रियास्वप्नार्थम् । ईहितं चेष्टितं कायिकं कर्म ।
भापितं चेहितं च । अपवचनताऽत्यचेष्टितत्वं च
स्यात् । तथा संज्ञामोहः संनिदोऽभावः । तथा श्लेष्मवृद्धौ
य उक्ता अग्निसादप्रसेकादभस्तेपामा यानां संभवो
भवति ॥ १८ ॥

प०—क्षीणानां लक्षणमाह—क्षीणे वायौ लिङ्गं
चिह्नमिदं लक्षयेत् । अङ्गस्यावसादो देहस्यानुत्साहः ।
अल्पं भापितं स्वरूपवचनता, ईहितमपि चेष्टितं
कायिकं कर्म तदप्यल्पम् संज्ञामोहः संविदभावः ।
तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसम्भवः—अग्निसदनादीनामा-
मर्यानां व्याधीनामुद्भवः ॥ १८ ॥

हे०—अथ क्षयलक्षणम् । तत्र वायोराह—अंगस्य
सादः श्रान्तत्वमिव । भापितेहितमल्पं भापितं वायिकं कर्म,
ईहितं कायिकं, संज्ञा सुखस्वप्नयो मोहा विवेचनाक्षमत्वं,
श्लेष्मवृद्धयुक्तामयाः अग्निसदनादयः ॥ १८ ॥

पित्ते मंदोऽनलः शीतं प्रभाहानिः ॥ १९ ॥

स०—पित्ते क्षीणे लिङ्गमेतत् अग्निमंदः शीतं कांति-
हानिश्च स्यात् ॥ १९ ॥

प०—पित्ते क्षीणे मन्दोऽनलोऽग्निरपदुः । शीतं
शीतलत्वं कायस्य । प्रभायाः कान्तेर्हानिः ॥ १९ ॥

धूम्रायति । लोहितादिकयपन्तात्परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

पुरीषे वायुरंत्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् भृशम् ॥

स०—पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति । अंत्राणि वेष्टयन्निव शब्दं जनयन्त्यात्यूर्ध्वम् । किं कुर्वन् । हृत्पार्श्वं भृशं पीडयन् ॥ २८ ॥

प०—पुरीषे क्षीणे लिङ्गं वायुः सशब्दो वेष्टयन्निवान्त्राणि कुक्षौ भ्रमति । तथा हृत्पार्श्वं पीडयन् ताडयन् भृशमत्यर्थम् ॥ २८ ॥

हे०—पुरीषस्याह—अंत्राणि वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः कुक्षौ भ्रमति, कदाचित् हृदयपार्श्वं पीडयन्तूर्ध्वं याति ॥ २८ ॥

मूत्रं अल्पं मूत्रत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्रं मेव वा २९ ॥

स०—मूत्रे क्षीणेऽल्पं मूत्रत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं रक्तसहितमेव वा ॥ २९ ॥

प०—मूत्रे क्षीणे लिङ्गं मूत्रमल्पं विवर्णं विकृतवर्णं, सास्रं सरक्तं, कृच्छ्रान् दुःखेन मूत्रयेत् त्यजेत् ॥ २९ ॥

हे०—मूत्रस्याह—अल्पं मूत्रं कृच्छ्रान्मूत्रयेत् तच्च विवर्णं रक्तमिश्रवर्णाभं रक्तमिश्रमेव वा, एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्यावर्तते । अतएव विवर्णशब्देन तल्लभ्यते ॥ २९ ॥

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ३०

स०—स्वेदे क्षीणे रोम्णां च्युतिः शादो रोम्णां च स्तब्धत्वम् । त्वचश्चर्मणः स्फुटनं दरणम् ॥ ३० ॥

प०—स्वेदे क्षीणे लिङ्गं रोम्णां च्युतिः, रोमकूपाणां स्तब्धता, परिस्फुटनं त्वचः दरणम् ॥ ३० ॥

हे०—स्वेदस्याह—केषांचित्रोम्णां च्युतिः, केषां चित्स्तब्धता, त्वचः स्फुटनं विदारणम् ॥ ३० ॥

इदानीं प्राणादिमलानामपि सामान्येन क्षयलिङ्गमाह—

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।

स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ ३१ ॥

स०—सूक्ष्माणां शुष्काल्पानां दूषिकादीनां दुःखेन बोद्धुं शक्यं दुर्लक्ष्यं क्षयं लक्षयेज्जानीयात् । कैः ।

मलानां स्थानानि मलायनानि स्थानि च तानि मलायनानि च स्वमलायनानि तेषां संशोषतोदशून्यत्वलाघवानि स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवानि तैः ॥ ३१ ॥

प०—मलादीनां दूषिकादीनां अने कुक्षौ च स्वमलायतनसंशोषादिभिर्लक्ष्येन जानीयात् । स्थानि च तानि मलायतनानि चक्षुरादिभ्यां तैस्तेषां संशोषादिभिर्दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् । तदुपलक्षणं तदुपलक्षणं जनेन दुःखेनावबोधो दुर्लक्षः ॥ ३१ ॥

हे०—दूषिकादीनामाह—अतिसूक्ष्माणां दूषिकादीनां सूक्ष्मत्वादेव दुर्लक्ष्यं, नलायनं मलायनं संशोषतोदशून्यत्वलाघवः ॥ ३१ ॥

एवं व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ समासतोऽभिधातुमिदम्याह—

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिक्षयौ विषयः । क्षयेण विपरीतानां गुणानां वृद्धिर्मेव विद्यात् ।

वृद्धिं मलानां संशोषणं च विद्यात् ।

स०—दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ विषयः । यथास्वं कथम् । यथास्वं दोषादीनां गुणानां विपरीतानां गुणास्तेषां गुणानां क्षयेण वधनेन च तेषामेव दोषादीनां वृद्धिं क्षयं च विद्यात् । यथा धातुगुणास्तेषां लघुशीतादयस्तेषां विपरीताः श्लिग्गुणस्याग्निगुणेषां श्लिग्वादीनां देहे यदा वृद्धिदृश्यते तदा वायोः क्षयो ज्ञेयः । यदा तु तेषां श्लिग्वादीनां देहे क्षयो दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिं विद्यात् । एवं स्वदुग्धया विकल्प्य मलानां धातूनां च जानयन् । मलानामित्यादि न केवलं मलानां पूषेति संशोषणं च विद्यात् । ज्ञेयौ यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन लक्षणेन जानीयात् । क्षयौ ज्ञेयौ । एवं स्वदुग्धया विकल्प्य मलानां वृद्धिर्निःसरणलक्षणाच्च वृद्धिं विद्यात् । तेषामेव मलानामतिविस्मृतिप्रवर्तनाक्षयं विद्यात् ॥ ३२ ॥

प०—एवं विस्तरतो दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ व्याख्याय समासत आह—दोषादीनां दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ विद्यात् जानीयात् । कथं विपरीतानां गुणानां यथास्वं क्षयेण वृद्धिं जानीयात् ।

तथा विपरीतानां गुणानां यथास्वं वर्धनेन क्षयं जानीयात् । दोषादिगुणेभ्यो ये विपरीतगुणा यथा वातस्य स्निग्धादयो विपरीताः, पित्तस्य शीतादयः, श्लेष्मणो रूक्षादयः । तेषां विपरीतानां गुणानां क्षयेणोपचये वृद्धिं लक्षयेत् । तेषामेव विपरीतानां गुणानां वर्धनेनाधिक्येन क्षयमपचयं लक्षयेत् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां सङ्गादप्रवर्तनाद्वृद्धिं लक्षयेत् । अतिविसर्गादतिप्रवर्तनात् क्षयं जानीयात् । न केवलं पूर्वोक्तलक्षणेन, यावदमुनाप्युभावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ । तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरतरः ॥ ३२ ॥

ह०—निदानमाह—विपरीतानां गुणानां क्षयेण निदानेन, दोषादीनां वृद्धिं वर्धनेन, क्षयं जानीयात् । तौ च रूक्षादीनां गुणानां बहुत्वाम्भ्यां क्रमाद्भवतः । तत्र क्षयेणोत्पन्नं विकारं वायोर्वृद्धिरिति व्यचस्येत् । वर्धनेनोत्पन्नः क्षय इति एवं पित्तादिष्वपि । तथा मलानामतिसर्गादिदानाद्दोषादीनां वृद्धिं विद्यात् । अतिविसर्गात् क्षयम् । तत्रातिसर्गो यथाकालमशोधनाद्वेगविधारणाद्विषंभकाहारविहारशीलनाच्च । अतिविसर्गोऽतिशोधनाद्वेगोदीरणात्संसनाहारविहारशीलनाच्च क्षयवृद्ध्योः पीडाकरत्वे तारतम्यमाह—दोषादीनां वृद्धिर्देहस्य पीडनी ॥ ३२ ॥

मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धंस्तु पीडनः ॥ ३३ ॥

स०—द्रावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ देहस्य तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरः । अनौचित्यात् । देहिनां हि प्रायो मलक्षयोऽनुचितोऽनभ्यस्तो वृद्धिस्तुचितैवेति न तथा पीडां करोति ॥ ३३ ॥

प०—देहस्य शरीरस्य मलोचितःत्वान्मलसात्म्यभावान्मलानां वृद्धेरधिक्यात् क्षयो न्यूनतापचयः पीडाकरतरः । दोषादीनामाधाराधेयभावात् ॥ ३३ ॥

हे०—अयस्तु ततोऽपि देहपीडनः कुतः मलोचितत्वात् । देहो हि मलयलसात्म्यः सात्म्यं च बह्वपि नातिवाधते । वक्ष्यति—“ सात्म्यं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ” इति । मलशब्देन दोषधातुमलानां ग्रहणम् । वक्ष्यति हि—विट्श्लेष्मपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मादिति ॥ ३३ ॥

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावं दर्शयति-

तत्राऽस्थनि स्थिता वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः श्लेष्मा शोषेषु तैनामामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥
यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपर्णोपधमम् ।
अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥
श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् ।
वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयममुद्भवान् ।
विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाद्दंघनवृहणैः ३४ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्मात् वायुः स्थित आश्रितः । पित्तं तु स्वेदरक्तयोः स्थितम् । श्लेष्मा शोषेषु संसर्गमांसमेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु स्थितः । यत्तत्रैनामाश्रयाश्रयिभावो दोषधातूनां तैनां हेतुनाऽऽश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं यदेकस्याऽश्रयस्य वर्धनं तदाश्रयिणोऽपि वर्धनं यदाश्रयस्य क्षयणं तदाश्रयिणोऽपि क्षयणम् । नन्वेवमेवाऽऽश्रो वाताश्रयस्य वर्धनेन तदाश्रयाश्रयिणोऽपि वर्धनं यदस्य क्षयणं तदपि वातस्य क्षयणं प्राप्नोतीत्यत आह । अस्थिमारुतयोर्नैवं पित्तक्षयणोपधमम् । संभवतीत्यभ्याहार्यम् । हि यस्मान् प्रायो वाङ्मयेन या वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनां सा तर्पणाद् वृद्धिणाह तत्र प्रायो-ग्रहणं वायुपरिहारार्थम् । सा च श्लेष्मणाऽनुगताऽनुबद्धा यत एवं या वृद्धिः संतर्पणात्क्रमाद्दंघनोपधमं दोषादीनां क्षयः स प्रायो भूयिष्ठमपतर्पणात्तदंघनरूपाद्भवति । स च संक्षयो वायुनाऽनुगतः । एवं यदऽश्रो वर्धनमौषधं तन् शिग्धमद्युगतिः वृद्धि-णरूपं वातस्य क्षयणम् । यच्च वातस्य वर्धनमौषधं तद्वृद्धित्तान्नाद्यपतर्पणं लेघनरूपमग्निः क्षयणम् । तदर्थमेतदुक्तम् । यत एवं वृद्धेः संतर्पणरूपतः क्षयस्याऽपतर्पणरूपत्वमतो वृद्धिक्षयसंभवात् विकारान् दोषधातूनां संवधिनः क्रमाद्दंघनवृहणैः साधयेद्दुपक्रमन् । कथम् । शीघ्रम् । चिरोत्थिता हि ते दुश्चिकित्स्याः स्युः । वृद्धयुथान् विकारान् लघनैः क्षयोन्थान् वृहणैरिति क्रमार्थः ॥ ३४ ॥

प०-के दोषाः कस्मिन्नाधारे आश्रिता इत्याह-
तत्र तेषु वातादिषु मध्येऽस्थिनि वायुः स्थितः
आश्रितः स्वेदरक्तयोः पित्तं स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु
रसमेदोमज्जशुक्रपुरीषमूत्रादिषु स्थिता आश्रिताः ।
येनैव रूपेण ते आश्रयाश्रयिभावेन दोषधातूनां
तेन तेन हेतुनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः परस्परं
यदेकस्य वर्धनं तदन्यस्यापि वर्धनं, यदेकस्य
क्षपणं तदन्यस्यापि क्षपणमौषधम् । यदाश्रयस्य
वर्धनं तदाश्रयिणोऽपि वर्धनम् । यदाश्रयस्य क्षपणं
तदाश्रयिणोऽपि क्षपणम् । एवं चेदस्थो वाताश्रय-
स्य वर्धनमौषधं तदाश्रयिणोऽपि वातस्य वर्धनं
यदस्थः क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोति ।
तत्रेदमाह हिशब्दो यस्माद्धे । यस्मात् प्रायो या
वृद्धिर्वर्धनं दोषधातूनामेषां सा तर्पणाद् बृंहणाज्जा-
यते । सा च श्लेष्मणानुगता । प्रायोऽग्रहणमत्र व्य-
भिचारदर्शनार्थम् । यत एवं या वृद्धिः सा तर्पणात्
तस्माद्धेतोर्यः संक्षयः एषां दोषधातूनामाश्रयाश्र-
यिरूपाणां स प्रायोऽपतर्पणात्तद्विनापरपर्यायान्मनो
जायते । एवं यदश्रो वर्धनमौषधं तत् रिनग्धमधुरादि
बृंहणरूपं वातस्य क्षपणम् । यद्वातस्य वर्धनमौषधं
रूक्षतिक्ताद्यपतर्पणं लङ्घनरूपमस्थः क्षपणं तद-
र्धमेतदुक्तमस्थिमारुतयोनैवेति बाहुल्यं चाङ्गीकृत्य
शास्त्रकार इदमाह-यत एवरूपता वृद्धेस्तर्पणरूप-
त्वमपतर्पणरूपत्वं च संक्षयस्यातो वृद्धिक्षयसमु-
द्भवान् विकारान् दोषधातूनां सम्बन्धिनः क्रमा-
लङ्घनबृंहणैः साधयेत् चिकित्सेत् । व्याध्युत्थान्
विकारान् लङ्घनैरपतर्पणैः, क्षयोत्थान् बृंहणैः-
सन्तर्पणैः ॥ ३४ ॥

अस्थिवृद्धौ लघनमौषधं, वायुवृद्धौ बृंहणम्, अस्थिक्षये
बृंहणमौषधं, वातक्षये लघनम् । अयोपशयं विवक्षुश्चि-
कित्सामाह-चिकित्सैव हि प्रयुज्यमाना उपशय उच्यते ।
वक्ष्यति हि “ हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधान्नविहारानामुपयोगं सुखावहम् ॥ विद्यादुपशयं
व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः” इति । चिकित्सा च
द्विविधा-बृंहणलघनभेदात् । तत्र बृंहणलघने विभजति-
वृद्धिजान् विकारान् लघनेन साधयेत् । क्षयजान् बृंहणेन,
कुतोऽयं विभागः । हि यस्माद्बृद्धिस्तर्पणाद्बृंहणाद्भवति ।
सा च श्लेष्मणानुगता यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मपित्तादि-
वृद्धावपि श्लेष्मानुगमोऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्सर्वेषु वृद्धि-
विकारेषु लघनमौषधं हेतुविपरीतत्वात्, श्लेष्मानुगमनेन
व्याधिविपरीतत्वाच्च । तथा संक्षयस्तद्विपर्ययात्तर्पणविपर्य-
याल्लघनाद्भवति । स च वायुनानुगतः यत्र यत्र क्षयस्तत्र
तत्र वायुः । कफादिक्षयेऽपि वायोरनुगमोऽस्तीत्यर्थः ।
तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधं, हेतुविपरीतत्वाद्वा-
तानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च ॥ ३४ ॥

नन्वेवं वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लघनैस्तत्क्षयो-
त्थान् बृंहणैरिति स्यादत इदमाह-

वायोरन्यत्र तज्जास्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ३५ ॥

स०-वायुं हित्वा वृद्ध्युत्थान् विकारान् लघनैः
क्षयोत्थान् बृंहणैः साधयेत् । अथ तज्जान् वायुसंभ-
वान् विकारान् पुनस्तैरेव लघनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैरु-
पक्रमेत् यथा निर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रमः उत्क्रमः ।
यथा वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् बृंहणैस्तत्क्षयोत्थांश्च
लघनैरिति ॥ ३५ ॥

हे०-दूष्याणां वृद्धिहेतुत्वादिज्ञानार्थं दोषदूषयोरश्र-
याश्रयिभावमाह-तत्र तेषु दोषादिषु मध्ये शेषेषु रसमां-
समेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु । आश्रयाश्रयिभावस्य फल-
माह-तेन आश्रयाश्रयिभावेन हेतुना एषां दोषादीनामाश्र-
याश्रयिणामाधाराधेयभावेन हेतुना स्थितानां यदेकस्य
वर्द्धनक्षपणौषधं तदेवान्यस्य कथं मिथः परस्परं यदाश्र-
यस्य तदाश्रयिणः यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः । वर्द्धनं
वृद्धिहेतुः, क्षपणं क्षयहेतुः, औषधं वैषम्यनिवर्तकं साम्य-
हेतुरित्यर्थः । अपवादमाह-अस्थिमारुतयोरश्रयाश्रयि-
भावेऽप्येवं न ज्ञेयम् । यद्वायोर्विबर्धनं रूक्षादि तदस्थः
क्षपणं यदस्थो विवर्द्धनं स्निग्धादि तदायोः क्षपणम् ।

प०-एवं सति वायोरेवंरूपतोपक्रम्य प्राप्नोति ।
वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लङ्घनैः क्षयोत्थान्
बृंहणैरित्याशङ्क्याह-वायुं वर्जयित्वा तज्जान् पुन-
विकारान् तैरेव लङ्घनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैश्चिकि-
त्सेत् उत्क्रम्य यथानिर्दिष्टक्रममुलङ्घ्य अन्यथाकृत्वा
वातवृद्ध्युत्थान् आमयान् बृंहणैः सन्तर्पणैः भक्ष-
णोत्थांश्च लङ्घनैरपतर्पणैः ॥ ३५ ॥

हे०-एतन्न सर्वं वायोरन्यत्र वायुवृद्धौ न तर्पणं हेतुः,
न लघनमौषधमित्यर्थः । तर्हि तत्र चिकित्साह-तज्जानि-
त्यादि । वायुवृद्धिक्षयजान् । वृद्धिजान्बृंहणेन साधयेत् ।
क्षयजान् लघनेनेत्युत्क्रमयोजना । वातवृद्धिर्लघनान् क्षयो

दुःखानि च एव हेतवम् । प्राग्वाहणात्प्रविचारोऽपि यथा—
“कृच्छ्रं विप्रसमाधेऽपि कर्तारं उच्यते गुह्यतयाः । तुल्येऽपि
दुःखानादीं हेतवं न सर्वं मतम्” इत्यादि ॥ ३५ ॥

दोषाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता । दोषोपक्रमणीये
वक्ष्यमाणत्वात् । रक्तचिकित्सा च रसोऽपि श्लेष्मवदि-
त्युक्तं हेतु पुनर्निर्दिष्टाऽतो रक्तादीनां चिकित्साप्राह—
विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरचनैः ।
मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निर्कर्मभिः ॥
स्थौल्यकार्योपचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।
जातान् क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वरितभिस्तथा ॥
विड्बृद्धिजानतीसारक्रियया विट्क्षयाद्भवान् ।
मेपाजमध्यकुलमापयवमापद्वयादिभिः ॥
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च महकृच्छ्रचिकित्सया ।
व्यायामाऽभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ३६

स०—वृद्धिक्षयोपक्रमे एवं स्थितेऽपि विशेषेण
रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरचनैरुपक्रमेत् । मांसवृद्धि-
जान् शस्त्रक्षाराग्निर्कर्मभिः । स्थौल्यकार्योपचारेण
मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान् । मेदोजानिति मध्यमप-
दलोपोऽत्र द्रव्यः । मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयोक्तया स्थौल्यचिकित्सया । मेदः-
क्षयजान् कार्योपचारेणोपाचरेत् । अस्थिक्षयजान्
क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वरितभिस्तथा तथा रूपैस्तित्तसं-
युतैरित्यर्थः । ननु यानि वातकृति द्रव्याणि तान्य-
स्थिक्षयोद्भवविकाराणां वृद्धिकरणानीति तद्रव्योपयो-
गोऽत्र न युक्तस्तित्तस्य वातकृत्वात् । उच्यते । यद्रव्यं
स्निग्धं शोषणं खरस्वमुत्पादयति तदस्त्रो वर्धनं युक्तं
खरस्वभावादस्त्राम् । न चैवं विधमेकं द्रव्यमस्ति यत्
स्निग्धं शोषणं च । तस्मात् क्षीरघृतैस्तित्तसंयुतैर्वरित-
भिश्च तित्तसंयुतैश्चेत्युपदिष्टम् । क्षीरघृतस्य तित्तसु-
क्तस्य खरस्वभावत्वात् । विड्बृद्धिजान् पुरीषवृद्धिजा-
नतीसारचिकित्सया साधयेत् । विट्क्षयोद्भवान् मेपा-
जमध्यादिभिः साधयेत् । मेष उरभ्रः । अजःश्लेष्मः ।
तयोर्मध्यमंतराधिः । कुलमाषोऽर्धस्विन्नो माषादिर्हिगु-
घृतादिर्मयुतः । माषद्वयं माषो राजमापश्च । आदि-

शब्देन काकांडोलात्मगुप्तादीनां ग्रहणम् । मूत्रवृद्ध्युत्थान्
मेहचिकित्सया मूत्रक्षयोत्थान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया ।
स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभिः साधयेत् ॥ ३६ ॥

प०—विशेषादतिशयं कृत्वा रक्तवृद्धिजान् विकार-
ान् रक्तस्रुत्या रक्तनिर्हरणेन विरचनैः काय-
विरचनैश्चिकित्सेत् । मांसवृद्धिजान् व्याधीन्
शस्त्रकर्मादिभिरुपाचरेत् । मेदोजान् रोगान् वृद्ध्यु-
त्थान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्तनो-
पक्रमेण चिकित्सेत् । मेदःक्षयोत्थान् कार्योप-
चारेण कृशस्य चिकित्सया द्विविधोपक्रमणीयो-
क्तया चिकित्सेत् । अस्थिसंक्षयादुत्पन्नान् व्या-
धीन् तित्तसंयुतैर्घृतक्षीरैश्चोपाचरेत् तथा वरितभि-
रुपाचरेत् । शकृद्बृद्धिजान् विकारान् अतीसार-
क्रियया अतीसारसाधनेनोपक्रमेत् । शकृत्क्षय-
जान् विकारान् मेपाजमध्यादिभिरुपाचरेत् ।
मेपाजयोर्मध्यमन्त्रादि, कुलमाषः स्विन्नानि सस्या-
नि, माषद्वयं—माषो, राजमापश्च । आदिग्रहणान्
वारतुकात्मगुप्तापटोलादीनां परिग्रहः । मूत्रवृद्धि-
जान् विकारान् प्रमेहचिकित्सया चिकित्सेत् ।
मूत्रक्षयोत्थान् व्याधीन् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया उप-
क्रमेत् । स्वेदक्षयजान् विकारान् व्यायामादिभि-
रुपाचरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—अथ केषांचिद्विशेषः । तत्र रक्तवृद्धिजानाह—
रक्तस्रुतिः शिराव्यधादिः । मांसवृद्धिजानाह—मांसवृ-
द्धीति । मेदोजानाह—मेदोवृद्धिजान् । स्थौल्योपचारेण
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तेन । मेदःक्षयजान् कार्योपचा-
रेण । अस्थिक्षयजानाह—तथेति । तित्तसंयुतैः । तथा च
खारणादिः—“पञ्चकर्माणि सर्वापि सतिक्ता वस्तयस्तथा ।
पथः” इति । न चैवं तित्तसंयुतैरिति वस्तीनामेव
विशेषणं वक्तुं युक्तम्, “वस्तयः क्षीरसर्षीपि तित्तकूपहि-
ताश्च ये” इति चरकवचनात् । विड्बृद्धिजानाह—अती-
सारक्रियया अतीसारचिकित्सेन । विट्क्षयजानाह—
मेपाजयोर्मध्यमंतराधिः, माषद्वयं—माषो, राजमापश्च ।
आदिशब्दात्मस्यमांसादयः । मूत्रवृद्धिक्षयजानाह—मूत्रवृद्धि-
जान् प्रमेहचिकित्सया, मूत्रक्षयजान् कृच्छ्रचिकित्सया, स्वेद-
क्षयजानाह—व्यायामेति ॥ ३६ ॥

स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः ।
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ३७ ॥

स०-स्वस्थानं कायाग्नेः पक्वमाशययोर्मध्यम् ।
यथा वक्ष्यति । पित्तं पंचात्मकं तत्तु पक्वमाशयमध्यगमि-
त्यादि यावत्पाचकं नाम तत् स्मृतमिति । तत्र पक्वमाशय-
मध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्यस्तस्यैवविधस्य कायाग्नेर्जाठ-
रानलस्यांऽशा भागा धातुषु रसादिषु संश्रितास्तेषामग्न्यं-
शानां सादेन मांशेन धातूनां वृद्धयुद्धवस्तेषामंशानाम-
तिदीप्त्याऽतितैक्षण्याद्धातुक्षयोद्धवः ॥ ३७ ॥

प०-स्वस्थानस्थस्य स्वाशयस्थस्यापक्वमाशयम-
ध्यस्थस्य कायाग्नेर्जाठरानलस्य ये अंशा भागा
धातुषु रसादिषु संश्रिताः स्थिताः तेषामग्न्यंशानां
सादेनानुल्वणतया धातूनां वृद्धयुद्धवः तेषामेवांशाना-
नामतिदीप्त्या प्रवलस्त्वेन धातूनां क्षयोद्धवः ॥ ३७ ॥

हे०-धातुजानामुपक्रमांतरमाह-स्वस्थानस्थस्य ग्रहणी-
स्थस्य कायाग्नेरन्नपक्तुः, अंशाः क्षुद्राणि रूपांतराणि,
धातुषु धात्वाशयेषु सर्वधात्वमय इत्यर्थः । तेषां सादेन
मांशेन धातुवृद्धयुद्धवः, अतिदीप्त्या धातुक्षयश्च ।
धातुवृद्धौ मांशोपक्रमः, धातुक्षये तैक्ष्ण्योपक्रमः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ३८

स०-पूर्वो रसाख्यो धातुर्वृद्धो भूत्वा परं रक्ताख्यं
धातुं वृद्धं कुर्यात् पूर्वश्चत् क्षीणो धातुः परं धातुं तद्विधं
क्षीणमेव कुर्यात् ॥ ३८ ॥

प०-पूर्वो रसाख्यो धातुः वृद्धो भूत्वा अपरं
रक्ताख्यं धातुं वृद्धं कुर्यात् । पूर्वश्च क्षीणो धातु-
रसाख्यः परं रक्ताख्यं धातुं क्षीणमेतद्विधमेव
कुर्यात् ॥ ३८ ॥

हे०-तथा पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात्, क्षीणः क्षीणम् ।
परं धातुर्वृद्धौ पूर्वस्य क्षयः कार्यः क्षये वृद्धिरित्यर्थः । इत्यु-
पशयप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयंत्युभये मलान् ।
अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ३९

स०-दोषा दुष्टा रसैर्मधुरादिभिर्मिथ्यायोगातियो-
गसेवितैः कुपिता धातून् दूषयति । उभये दोषा
धातवश्च मलान् दूषयति । मला मलायनानि दूषयं-

तीति संबन्धः । तथा च गुणिः । मलायनानि बाधयन्
दुष्टैर्मात्राधिक्यमलैरिति । कानि मलायनानि गदाः । अग्रे
द्वे गुदमेढ्राख्ये । सप्त शिरसि खानि द्वे अक्षिणी द्वौ
कर्णौ द्वौ नासापुत्राबाधं चेति । तथा स्वेदवहानि रोम-
कूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरानि मलायनानि मधु-
अतो दुष्टेणानुकारणान् तेषु मलायनेषु दुष्टेषु मलाय-
नगदाः स्युः । यो वस्त्रस्यो वधात्कस्यो वदन्ति ॥

प०-धातुमलायनानां दूषणकारणं दोषो रसिभ्यो
चाह-दोषा वातादयो दुष्टाः रसैर्गुणैः कृत्वा
धातून् रसादीन् दूषयन्ति । उभये ते दोषा
धातवो दुष्टा मलान् भृशं दूषयन्ति । ते च मला
दुष्टा मलायनानि मलमार्गान् दूषयन्ति ।
दूषयन्ति तानि मलायनानान्यत आह-अग्रे द्वे मला-
यनानि गुदो मेहश्च । शिरसि सप्त धातवमार्गान् ।
द्वे अक्षिणी, द्वौ कर्णौ, स्रोतसो द्वे अणुसोपसर्गो,
कण्ठस्रोत एकम् । खानि छिद्राणि मलायनानि ।
हानि सकलदेहगतानि रोमशयनानि । सप्त
सर्वाण्यपि मलायनानि दुष्टा रसात् दूषयन्ति ।
उभये धातुमलायनेषु कथास्ये वा सप्त रसैः
धातुमलायनेषु कथास्ये वा सप्त रसैः
आत्मनिरूपतया स्थितस्तेषु कथास्ये वा सप्त रसैः
स्युः भवेयुः । धातुदोषैर्दुष्टैर्मलायनेषु सर्वैर्दुष्टै-
र्यथास्ये व्याधयो भवेयुः ॥ ३९ ॥

हे०-वृद्धिअवधिकारसंभामिसाह-रसैर्मधुरादिभिर्मिथ्या-
दोषा धातून् दूषयति । रसग्रहणं दीर्घादीनामुपशयम् ।
उभये दोषधातवो मलान् दूषयति । मला मलायनानि
स्रोतांसि दूषयति, कानि पुनस्तानि । अग्रे द्वे गुदौ,
गुदश्च । सप्त शिरसि-कर्णौ, नेत्रं, नासिका, सप्त च ।
स्वेदवहानि खानि रोमकूपाः, तेषामनेषु सप्त रसैः
अतो दुष्टेरेणानु तेषु दुष्टेषु दोषैः मलायनानि मलाय-
नस्युः । कथं यथास्ये स्वरसमार्गानि रसैः मलाय-
विभागः उक्तः । संग्रहे तु-“वस्थाने वातवहानि मलाय-
वातरोगिके । पित्तं त्वचि स्थितं कुपित्तस्यैवमला-
रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसं मरिचकसंश्लेषम् ।
सदाहान्मेदासि ग्रन्थीन् स्वेदात्तुद्धवमन् भृशम् ॥ अक्षि-
दाहं भृशं मज्जि हरिद्रनखनेवतम् । पुण्ड्रिण्युपनामं
च शुक्रं शुक्रसमाश्रितम् ॥ शिरसतां क्षीणानां प्रलयं
न्नायुगं तृणम् । कोष्ठं मंदतुद्धाहान् व्यापिनोऽन्याथ

यज्जगः ॥ श्रेष्ठमा त्वन्नि स्थितः कुर्यात्स्तंभं श्वेतावभास-
ताम् । पांडुयामयं शोणितगोमांससंस्थोऽर्बुदापची ॥
आर्द्रचर्मनिनडाभगात्रतां चातिगौरवम् । भेदोऽगस्थूलतां
मेहमश्र्नां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥ मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्र-
स्थः शुक्रसंचयम् । विबन्धं गौरवं चाति शिरस्थः
स्तब्धगात्रताम् ॥ स्नायुगः संधिद्यूनत्वं कोष्ठगो जठरो-
न्नतिम् । अरोचकाविपाकां च तांस्तांश्च कफजान् गदा-
न् ॥ विष्मूत्रयोः स्वाश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते । उपता-
पोपघ्रातौ च स्वाश्रयं द्वियगैर्मिलैः” इति ॥ ३९ ॥

दोषधातुमलानां समविषमाऽवस्था गदिता । ओजो
निरूपयन्नाह—

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रांतानां परं स्मृतम् ।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम् ।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ।
निष्पद्यंते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ४० ॥

स०—रसादीनां धातूनां शुक्रांतानां यत्परं तेज-
स्तदोजः स्मृतम् । तथा हृदयस्थमपि व्यापि । सकल-
शरीरव्यापि । यतस्तस्य षड्विन्दुकस्य विशेषेण हृदयं
स्थानम् । तथा देहस्य स्थितिर्देहस्थितिस्तस्या निबन्धनं
जीविताधिष्ठानमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः परशब्देनैतद्
द्योतयन्ति । अन्यदध्योजोऽस्ति न तद्भातूनां शुक्रां-
तानां तेजः श्रेष्ठमाख्यमिति । तथा चोक्तं संग्रहे । मृदु
सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सर्पातकमित्यादि । यन्नाशे
यस्यौजसो नाशोऽभावे नियतं निश्चितं प्राणिनोऽभावः ।
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने तिष्ठति प्राणिति देहीति
शेषः । यतो यस्माच्च भावाः पदार्था निष्पद्यंते जायन्ते
विविधा अनेकप्रकाराः । तथा देहः संश्रयो येषां
ते देहसंश्रयाः । लक्षणमोजसो मुनिनाऽभ्यधायि ।
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सर्पातकम् । ओजः
शरीरे संख्यातं तन्नाशे ना विनश्यतीत्यादि ॥ ४० ॥

प०—एवं दोषधातुमलान् स्वकर्मादिषु दर्शनेन
व्याख्याय देहस्य, दोषधातुमलमूलस्याधुना यत्प्र-
धानं मूलं देहस्य येनासी देहः क्षीणो न दोषधा-

तुमलेषु सत्स्वपि क्षीयते जीवितेन सहान्यथा तेन
वृद्धेन वर्धते सह जीवितेनापि तद्व्याख्यायते-धातूनां
रसादीनां शुक्रांतानां परं तेजः प्रकृष्टं धाम
प्रधानं सारमोजः स्मृतमुक्तमाचार्यैः । तथा हृद-
यस्थमपि सकलशरीरव्यापि तद्विविधमुक्तम् ।
षड्विन्दुपारिमाणम्, प्रासृतिकं च । तस्य सकलशरीर-
व्यापिनः षड्विन्दुकस्य शुद्धरक्तसदृशस्य किञ्चिदा-
पीतवर्णस्य विशेषेण हृदयं स्थानम्, तच्च देहस्थितिनि-
बन्धनं देहस्य स्थितिर्देहस्थितिः तस्या निबन्धनं रक्ष-
णम् । तेन देहस्थितिर्निबन्धयते नियम्यते । अन्यच्च-
यन्नाशोऽभावे नियतं निश्चितं नाशो भवति तथा-
यस्मिन्नोजसि तिष्ठति विद्यमाने स्ति पुमांस्तिष्ठति
जीवतीति यावत् । तथा निष्पद्यन्ते जायन्ते यतो
यस्माद्भावाः पदार्थाः अनेकप्रकाराः देहसंश्रयाः
शरीरान्नयः देहः संश्रय आश्रयो येषां ते देहसंश्रया
विविधाः पदार्था यतो निष्पद्यन्ते तदोजः । तथा च
सङ्ग्रहे—“तेजो यत्सर्वभूतानामोजस्तत्परमुच्यते ।
मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सर्पातकम् । यत्सार-
मादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः । संवर्तमानं हृदयं
समाश्रयति यत्पुरा । पच्छरीररसः स्नेहप्रायो यत्र
प्रतिष्ठितः । यस्य नाशाच्च नाशोऽस्ति प्राणिता येन
देहिनः । हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं जी-
वितास्पदम्” ॥ ४० ॥

हे०—अथौजोविज्ञानं तस्यापि मलत्वात् । वक्ष्यति
हि—“कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो मलरोम च ।
क्षेहोऽक्षित्वङ्निशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥” यदुक्तं
संग्रहे—शुक्रस्य सार ओजोऽत्यंतशुद्धतया चास्मिन्
मलत्वाभावः । “स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु
रसादिषु ॥ न शुक्ले पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलाः ।”
इति तंत्रांतरे । अन्ये पुनस्त एव तस्य नेच्छन्ति पाक-
मिति तन्नरशरीरचरशुक्रविषयम् । यत्तु संभोगादंगनाग-
भांशयगतमार्तवैकलोलीभूतं जीवाधिष्ठितं शुक्रं तस्य पाका-
द्रसादिवन्मलसारौ स्तः । तत्र मल ओजः सारो गर्भः ।
वक्ष्यति हि—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि
च । अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते”
इति । मलत्वं च गर्भापेक्षया, रसाद्यपेक्षया तु सारत्वमेव ।
अत एवाह चरकः—“यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भ-
रसाद्रसः । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ॥ यः
शरीरे रसः क्षेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः” इति । न चैव-

भोजोऽनेकत्वं शक्यं, यदेव हि शुक्रमलरूपभोजस्तदेव गर्भहृदयमनुप्रविष्टमष्टविंदुकप्रमाणमार्तवानुविद्धत्वादीपद्र-
क्तपीतं जीवशोणितमुच्यते । उक्तं च तंत्रान्तरे—“प्राणा-
श्रयस्यैजसोऽष्टौ विंदवो हृदयाश्रिताः” इति । तथा
चरकोऽपि—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे व्याख्यातं तन्नाशान्निप्रयते नरः ।” इति ।
तदेवाहाररसेन समानगुणत्वादाप्यायितमर्धाञ्जलिपरिमाणं
सर्वदेहव्यापि रसात्मकमुच्यते । तद्रक्षयति—“दशमूलशि-
रा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतोवपुः । रसात्मकं वहस्योजस्त-
न्निबद्धं हि चेष्टितम् ” इति । खारणादिरप्याह—“रसाथा-
तोः परं धाम पच्यमानात्प्रसीदति । सौम्यस्वभावं रक्ताग्रे
यत्तदोजः प्रकीर्तितम् ” इति । तदेव सर्वान् धातून्नु-
प्रविष्टं तेषां प्रभावातिशयमादधानं तत्तेज उच्यते । यदा-
ह सुश्रुतः—रसादीनां शुक्रांतानां धातूनां यत्परं तेजस्तदो-
जस्तद्वलमित्युच्यते । तदेव पुनः पुनः पाकाचामीकर-
मिवापेतोपाधिमलमत्यंतं शुक्रसार इत्युच्यते । तस्माच्छुक्र-
मलरूपं मूलभूतमेवैज इति स्थितम् । युक्तं चरकेण-
“प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते” इति ।
तदोजो हेतुत्वादोजस्त्वम्, आयुर्वृतमितिवत् । एतेनैव
तदुपपन्नं “धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते ॥
श्लेष्मणि प्राकृते वैद्यैरोजःशब्दः प्रकीर्तितः ” इति ।
ओजसो मलत्वेऽपि पृथक्कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् ।
प्राधान्यहेतुमाह—ओजः पुनः परं प्रधानं स्मृतं तद्धि शुक्रां-
तानां धातूनां परं तेजः । शुक्रांतानां ग्रहणं सर्व-
धातुप्राप्त्यर्थम् । तथा हृदयस्थं न केवलं तत्स्थं
व्याप्यपि देरस्थितिनिबंधनम् । देहस्थ स्थितयो
नानावस्थास्तासां निबंधनं कारणम् । कारणत्वमेव
विघृणोति—यन्नाश इत्यादि ॥ ४० ॥

ओजः क्षीयेत कोपशुद्धानशोकश्रमादिभिः ।
बिभेति दुर्बलोऽभीक्षणं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥
विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ।
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ॥ ४१ ॥

स०--ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । तत्क्षये बिभेति
दुर्बल इत्यादिलक्षणम् । जीवनीयौषधाद्यास्तत्र भेषजम् ।

१ “हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना निन्दयति ॥ प्रथमे जायते
ह्योजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् । सर्पिवर्णं मधुरसं लाज-
गन्धिं प्रजायते ॥” ओजसो दुर्बलत्वेन लक्षणमाह—हृदी-

जीवनीयौषधानि जीवित्यादीनि दश जीवितसंज्ञानि ।
तथाऽन्यानि यानि मधुराणि द्रव्याणि । क्षीरस्या
जीवनीयत्वेनैव ग्रहणं सिद्धे पृथग्भावोऽतिशयार्थोऽति-
शयेनात्र क्षीरमौषधमिति । रसो मांसरसः । आदि-
ग्रहणेन काकांडोलाऽत्मगुणाघृतादिपग्रिद्रः ॥ ४१ ॥

प०--ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । कोपः क्रोधः ।
क्षुदतीव बुभुक्षा । ध्यानमनेकविधं चिन्तनम् ।
शोकश्चित्तदुःखम् । श्रमः शरीरगमनः । आदिग्रह-
णाद्भयत्रासादीनां ग्रहणम् । तत्क्षये ओजसः क्षयं
सति नरो विभेति अकस्मान्त्वभयः स्थान । तथा
दुर्बलोऽल्पसामर्थ्यः । अभीक्षणमत्यर्थं ध्यायति
चिन्तापरः स्थान् । व्यथितेन्द्रियः व्यथितानि
दुःखितानि अशक्तानि सर्वाणान्द्रियाणि यस्य ।
दुश्छायो दुष्टकान्तिः । दुर्मनाः दुःस्वितचेताः ।
रूक्षस्त्वगादिषु स्नेहरहितः । श्रामः श्रान्णधानु-
प्रायः । तत्रौजःक्षये भेषजमौषधं जीवन्ती-
काकोल्यादीनि जीवनीयान्यापधानि । तथा श्राम-
रसो मांसरसः । आदिग्रहणादन्यान्यपि धेर्णयानि
द्राक्षाप्रभृतीनि मधुरगणनिद्रिष्टानि नान्यपि भेष-
जम् । क्षीरस्यापि जीवनीयत्वाज्जीवनीयौषधत्वं
सिद्धम् । तस्य पृथक्पाठोऽतिशयज्ञापनार्थम् । अति-
शयेन क्षीरं तत्र भेषजम् ॥ ४१ ॥

त्यादि । शुद्धमिति शुद्धम्, रक्तमीपदिति किञ्चिद्रक्तम्,
सपीतकमिति ईपत्पीतकम्, तेन शुद्धवर्णमोजः, रक्तपीतौ
तु वर्णवन्नानुगतौ किंवा ईपदित्वल्पप्रमाणम्, तेन अष्ट-
विन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्वान्तरे—“प्राणाश्रय-
स्यैजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः ” इति । एतच्चाष्ट-
विन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्धाञ्जलिपरिमाणं तु यदोजस्तदप्र-
धानम् । यच्छरीरे वक्ष्यति । तावच्चैव भेषजं ओजसध-
प्रमाणमित्यनेन । तस्माद्विधिधर्मिहौजः अतएवार्थं दशम-
हामूल्ये वक्ष्यति । “तत्परस्योजसः स्थानम्” इति ।
परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकस्येत्यर्थः । इह च अयलक्षणमार्धा-
लिमानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्वयवनाशेऽपि सुयु-
र्भवतीति “हृदि ” इत्यादिना ग्रंथेन दर्शयति । एतच्चौजः
सार्वधातुसमुदायरूपम्, तेन सतधातुष्वेवावहृद्मिति नाष्ट-
धातुत्वादिप्रसक्तिः, अतएव सुश्रुतेनाप्युक्तम्, “रसादीनां
शुक्रान्तानां तत्परं तेजस्तत्स्त्वौजः” इति । अन्यत्राप्युक्तम्—
“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्दोजः शरी-
रेभ्यो गुणैः संहियते तृणाम्” इति । “प्रथमे जायते” इत्यादि-
पाठस्तु नातिप्रसिद्धः । इति चक्रपाणिः ।

हृत्-... शब्दाद्भ्रमोत्त्रासकटुभोजनादयः । ओजःक्षयं लक्षयति-
 विभेति त्रस्यति, दुर्बलो हीनबलो भवति,
 अभीक्ष्णं पुनःपुनरकस्मात्, ध्यायति चिंतयति,
 व्यथितेन्द्रियः हृदयादिषु स्थानेषु व्यथावान् ।
 तथा दुश्छायो मलिनकांतिः, दुर्मना निरुत्साहः, रूक्षो
 निस्त्रेहांगः, क्षामः कृशांगः । क्षयीषधमग्या वृद्धिहेतूनाह-
 जीवनीयानि जीवन्त्यादीनि, रसो मांसरसः । आदिश-
 व्देन शर्करादयः ॥ ४१ ॥

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४२ ॥

स०-ओजोविवृद्धौ सत्यां देहस्य तुष्टिः प्रहर्षः पुष्टि-
 र्वृद्धिर्वलं सामर्थ्यमेषामुदयः सम्यग्वृद्धिर्भवति ॥ ४२ ॥

हे०-ओजोवृद्धिं लक्षयति-तुष्टिः सन्तोषः, पुष्टिः
 स्थौल्यं, बलोदयः शक्त्युत्कर्षः, ओजोवृद्धेस्तुष्ट्यादिहेतु-
 त्वात् वातादिवृद्धिवद्विकारकारित्वं, यदा त्वोजो व्यापद्यते
 स्वस्थानाद्विस्त्रंसते वा तदा वातादिवद्विकारकारित्वम्, तथा
 चाह सुश्रुतः-“ त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रंस-
 नक्षयाः ” इति । बलमोजः ॥ ४२ ॥

इदानीं संक्षेपेण वृद्धिक्षयभेषजं कथयन्नाह-

**यदन्नं द्वेष्टि यदापि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
 तत्तत्त्यजन् समश्नश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥**

स०-यदन्नं पुरुषो द्वेष्टि नाभिनंदति यदप्यन्नं
 प्रार्थयेत तत्तदन्नं द्विष्टं त्यजन् परिहरन्निष्टमन्नं समश्नन्
 भक्षयन् दोषाणां संबन्धिनौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ यौ यस्य
 दोषस्यात्मीयौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेताननु किमविशे-
 षेणैतत्प्रार्थितमश्नन् दोषक्षयं जयेन्नेत्याह । अविरोधि ।
 तुल्यधारणे । अविरोध्येव तत्तथाविधमन्नमश्नन् दोषाणां
 क्षयं जयेत् तु विरोध्यन्नमश्नन् ॥ ४३ ॥

प०-वृद्धिक्षययोः संक्षेपत औषधमाह-यदन्नम-
 भ्यवहार्यं पुरुषो द्वेष्टि नाभिलषति, यदप्यन्नं प्रार्थयेता-
 भिलषेत्तदन्नं प्रार्थितं समश्नन् शुजानो यौ यौ
 वृद्धिक्षयौ तौ तौ जयेत् । यदि तत्तदन्नमविरोधि
 भवेत् न विरुद्धं स्यात् त्यजन् समश्नश्च ॥ ४३ ॥

हे०-वृद्धिक्षयौ ज्ञात्वा यदनुष्ठेयं तत्संक्षेपादाह-यदन्नं
 द्वेष्टि तत्तत्त्यजन् तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् । तथा यद्य-

आययते तत्तत्समन्वेता ता वृद्धिक्षयौ जयेत् । किं
 तत्सर्वं नेत्याह-अविरोधि तु यत्प्रार्थयते तत्रेदविरोधि
 अपथ्यं न भवति तत्तत्समन्वीयादित्यर्थः । तच्छब्देऽपि
 वीप्साकरणात् यच्छब्देऽपि वीप्सा ज्ञेया । नच यथा-
 रच्युपचारस्यानुचितत्वमाशंकनीयम् ॥ ४३ ॥

ननु द्वेष्यान्त्यागेनेष्टभक्षणेन कुतो हेतोर्दोषाणां
 वृद्धिक्षयौ जयेदित्याह --

**कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
 वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयंत्यबुधास्तु न ४४**

स०-यस्माद्दोषा वातादयो विपरीतसमानयोः रुचिं
 कुर्वति । किंभूताः संतः । वृद्धाः । क्षीणाश्च यथा-
 क्रमम् । वृद्धाः प्रमाणाधिकाः संतः स्वगुणेभ्यो यद्विपरी-
 तगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयति । भूयिष्ठं
 बाहुल्येन । क्षीणाः संतो यत्समानगुणमाहारजातं तेषां
 वर्धनहेतुस्तद्विषयां प्रीतिमुत्पादयति । यथा वातो वृद्धः
 स्निग्धाम्लमधुरमन्नमभिलषति । पित्तं वृद्धं शीतमधुररू-
 क्षतित्तकषायमन्नमभिलषति । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षाम्ल-
 कटुतित्तमन्नमभिलषति । वातः क्षीणो रूक्षकषायाद्य-
 न्नमभिलषति । पित्तं क्षीणमम्ललवणकटुकमन्नमभिलष-
 ति । श्लेष्मा क्षीणः स्निग्धमधुराम्ललवणमन्नमभिलषति ।
 भूयिष्ठमित्यनेन प्रायिकत्वमस्या व्यवस्थाया दर्शयति ।
 तेन दोषगतिवैचित्र्यादान्यथाऽपि कचिद्भवति । यथा
 कस्यचिन्नरस्य वातोऽपि क्षीणः स्निग्धमधुराद्यन्नमभिल-
 षति पित्तमपि वृद्धमम्ललवणाद्यन्नमभिलषति श्लेष्माऽपि
 वृद्धो मधुराम्लाद्यन्नमभिलषतीति व्यभिचारात् । अत
 एवाऽबुधा न लक्षयंति न विदंति यथा किमयं दोषः
 क्षीण उत वृद्ध इति ॥ ४४ ॥

प०-हिंस्रवदो यस्मादर्थे । यस्माद्दोषा वातादयो
 रुचिं विपरीतसमानयोः कुर्वते । किंभूताः सन्तो
 वृद्धाः, क्षीणाश्च । यथाक्रमं वृद्धाः सन्तः स्वगुणेभ्यो
 यद्विपरीतगुणमन्नं तद्विषयां रुचिं प्रीतिमुत्पादयन्ति ।
 बाहुल्येन क्षीणाः सन्तो यत्समानगुणमाहारजातं
 तद्विषयमभिलषं जनयन्ति । यथा वातो वृद्धः
 स्निग्धाम्लमधुरेऽप्यन्नेषु प्रीतिं कुरुते । पित्तं वृद्धं

हे०—तत्रैदंश्च स्थानकर्मावस्थानहेत्वाकृतिसाधनसंयो-
गभेदान्द्रवति । तत्र स्थानतो यथा—पक्काशयस्थो वायुः
कटिस्थोऽयम् । कर्मतो यथा—श्वसोच्छ्वासप्रवर्तकोऽयं विण्मूत्र-
प्रवर्तकोऽयम् । अवस्थातो यथा—चित्तोऽयं प्रकुपितोऽयम् ।
हेतुतो यथा—मिथ्यायोगप्रकुपितोऽयम्, अतियोगप्रकुपि-
तोऽयम् । आकृतितो यथा—संसलक्षणोऽयमसंसलक्षणोऽ-
यम् । साधनतो यथा—स्निग्धोपशयोऽयम् । योगतो यथा—
पित्तयुक्तोऽयं श्लेष्मयुक्तोऽयमिति । एवं पित्तादिष्वपि
तत्रादौ स्थानतो भेदः । स्थानं द्विधा—सामान्यं, विशिष्टं
च । तत्रादौ सामान्यम् । तत्र वायोः स्थानमाह—पक्काशयो
नाभेरधः पक्कान्नस्य स्थानं कटिश्रोणिसक्थिवंक्षणादि,
अंगुष्ठांतम् । श्रोत्रैर्द्रियं कर्णः । स्पर्शनेन्द्रियं त्वक् ।
तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये पक्काधानं पक्काशयो विशेषत
इति ॥ २ ॥

नाभिरामाशयः स्वेदां लसीका रुधिरं रसः ।
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ३ ॥

स०—पित्तस्य नाभ्यादीनि स्थानानि । लसीका
जलसदृशी । दृक् चक्षुः । स्पर्शनं त्वक् । ननु स्पर्श-
नेन्द्रियं वायोः स्थानमुद्दिष्टं तदेव कथं पित्तस्याऽपि
स्थात् । ब्रूमः । वातसखित्वाद्ग्रेः वातसखो ह्यग्निः ।
पित्तं च वह्निरिति वचनात् । तस्माद्गुभयोरप्येतद्युक्तं
स्थानम् । विशेषत इति अत्रैषु स्थानेषु मध्ये पित्तस्य
विशेषेण नाभिः स्थानम् ॥ ३ ॥

प०—रसग्रहणे रसाधारं हृदयमुपलभ्यते । यतो
रसः सौम्यः । अन्यञ्चोक्तम् । साधकं हृद्गतं
पित्तमुक्तम् । दृक्स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशे-
षतः । नाभिप्रभृति पित्तस्य स्थानम् । आमाशयो
नाभेरुर्ध्वम् । त्वगन्तरे यदुदकं तल्लसीकाशब्दवा-
च्यम् । त्वचि विघृष्टायामुदकप्रायो वा यः स्रावो
दृश्यते । रुधिरं रक्तम् । रस आद्यो धातुः । दृक्
चक्षुरिन्द्रियम् । स्पर्शनं स्पर्शनेन्द्रियम् । तच्च वात-
स्यापि स्थानं निर्दिष्टं, पित्तस्यापि तदेव स्थानम् ।
वातसखत्वाद्ग्रेस्तेषु स्थानेषु नाभिः प्रधानं
स्थानं पित्तस्य ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्याह—आमाशयो नाभेरुर्ध्वम् अपक्कान्न-
स्थानं, लसीकाद्रसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः, दृक् चक्षुः,

स्पर्शनं त्वक् । अथ एषु स्थानेषु मध्ये नाभिर्विशेषतः
स्थानम् ॥ ३ ॥

उरःकंठशिरःकंठमपवाण्यामाशयां रमः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य मुतरामुरः ४ ॥

स०—कफस्योरःप्रभृतीनि विनाशानि स्थानानि ।
मुतरां मुष्टु स्थानमुरो वक्षः ॥ ४ ॥

प०—कफस्योरःप्रभृतिस्थानम् । उरःशिरः वक्षः ।
कण्ठो गलः । शिरो मूर्धः । मेदो—मेदोऽपि विभागे
शरीरे वक्ष्यमाणम् । पवाण्या रसनिष्पन्नानि । आ-
माशयां नाभेरुर्ध्वम् । घ्राणं नासिका । जिह्वा
रसनेन्द्रियम् । अत्रोरः वक्षः मुतरामनिशयेन
स्थानं कफस्य ॥ ४ ॥

हे०—कफस्याह—उरो वक्षः, शिरो—शिरो मूर्धोमूर्धं,
हृदक्षिणतो मांसग्रन्थिः, पवाण्या रसनिष्पन्नानि । एषु
मध्ये उरो विशेषतः स्थानम् ॥ ४ ॥

अथ प्रत्येकमतेषां शोभाया विविक्तप्रत्ययेण
क्रियाभेदात्तत्रैवैषु स्थानेषु

प्राणादिभेदात्पंचात्मा वायुः ॥ ५ ॥

स०—वायुरेक एव चलनस्वभावः सः प्राणा-
दिभिः प्राणोदानव्याननमानापानभेदादिशोभापंचात्मा

१ स च द्विविधः, आन्वन्तरो वायुः । तत्रान्य-
न्तरो यन्त्रतन्त्रधरः प्रस्पन्दनोद्ग्रहनपूरणधियेकधारणलक्षणो
वायुः प्राणोदानसमानव्यानपानारसा, " प्राणो वायुर्वसति
हृदयेऽपानसंज्ञो गुदे वै नाभेश्चकं भ्रमति पणितो जीवभूतः
समानः । कण्ठस्थाने चलति पवनो चोऽह्नि रात्राद्दानः
सर्वाङ्गेषु प्रसरति मर्द्दु ध्यानसंज्ञो नितान्तम् ॥ " प्राणो नाम
वायुः अन्नमन्तः प्रवेशयति प्राणोवायुलम्बने । उदानेन
भाषितर्गतादिविशेषोऽभिवर्तने । नमानन्तु आनपक्काश-
यचरो वह्निसंयोगादन्नं पाचयति तत्रोप विपासयतिमक्ति ।
अपानस्तु शक्यन्मूत्रशुक्रगर्भातिवादान्प्रथः निरति नमये ।
व्यानो वायुः कृत्स्नदेहचरो रसासंवहभोजनः मेदान्कृत्वायणः
प्रसारणाकुचनविनमनोन्नमनतिर्व्यगमनानि करोति । प्रवर्त-
कश्चेष्टानामुच्चावचानां नियन्ता प्रणेता च सततः, सर्वे-
न्द्रियाणामुद्योतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदा, नरशरीरधातु-
व्यूहकरः, शरीरस्य सन्धानकरः, प्रवर्तको वाचः, स्पर्शश-
ब्दयोः प्रकृतिः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलम्, हृषोत्साहयोर्गोनिः,
समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता वहिर्मलानाम्, स्थूला-
णुक्षोतसां भेत्ता, गर्भोऽऽकृतानां कर्ता, अनुवृत्ति-
प्रत्ययभूत आयुषः, शरीरे सर्वकार्यसाधकप्रकृतिः ।

पंचस्वभावः । येषैकोऽपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुरूपमेव संज्ञां लवकपाचकादिकां लभते तद्व्युत्पत्तादयः ॥ ९ ॥

प०—एक एव वायुश्चलनधर्मा प्राणादिभेदात् विशेषात् प्राणोदानसमानव्यानाऽपानाख्यात् पञ्चस्वभावः सम्पद्यते स्थानक्रियाभेदात् ॥ ५ ॥

हे०—अथ विशिष्टस्थानं, कर्म च । सामान्यकर्मणः उत्साहादेः पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात् । तत्र वायोविशेषमाह—प्राणाऽपानोदानव्यानसमानाः पञ्चात्मा पञ्च-विशेषः ॥ ५ ॥

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकंठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
श्रीवनक्षवधूद्वारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ ६ ॥

स०—अत्र एषु मध्ये प्राणो वायुर्मूर्धगः शिरसि स्थित उरः कंठं च चरति । तथा बुद्ध्यादीनां धारकस्तथा श्रीवनादिक्रियः । श्रीवनं मुखस्रावोद्धारः । श्रीवनमिति ष्टिवैल्युटि ष्टिविसिव्योर्दीर्घश्चेति ष्टोदरादिपाठादीर्घः ॥ ६ ॥

प०—तत्रैतेषु पञ्चसु मध्ये प्राणो वायुः मूर्धगः शिरस्यवस्थितः उरःकण्ठचरः । तथा बुद्ध्यादिधारकः बुद्ध्यादीन् धारयति श्रीवनादीन् करोति श्रीवनादिकृन् प्रीवनं मुखेन श्लेष्मनिरसनम् । निश्वासोऽन्तःप्रवेशनं श्वासस्य ॥ ६ ॥

हे०—प्राणस्य स्थानकर्माण्याह—प्राणस्य मूर्धावस्थितिस्थानं, बुद्ध्यादिधारणम्; श्रीवनादिकरणं च कर्म । हृदयं मनोऽधिष्ठानं, चित्तं मनः, इंद्रियाणि चक्षुरादीनि ६

-वायस्य च वायोः प्रकृतिभूतस्य लोके चरतः इमानि कर्माणि भवन्ति । तथा धरणी धारणम्, ज्वलनो-ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहणानां सन्तानगतिविधानम्, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, स्रोतसां संप्रवर्तनम्, पुष्पफलानाम्नाभिनिर्वर्तनम्, उद्भिज्जानामुद्भेदनम्, कृतूनां प्रविभाजनः, धातूनां च प्रविभागमानसंस्थानव्याक्तिः, बीजाभिसंस्कारः, शस्यादिवर्द्धनम्, प्रजापालनम्, विकासनमवैकारिकाणामन्येषां च भावानाम् ।

उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ।
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ ७ ॥

स०—उदानस्य प्रधानमुरः स्थानं नासादींश्च चरति । वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नः कार्येषु पदार्थग्रहणादिषूद्यमः ॥ ७ ॥

प०—उदानस्य वायोरुरो वक्षःस्थानम्, नासात्रितयं चरति । वाक्प्रकृत्यादिक्रियः । प्रयत्नकार्यमुद्यमः । ऊर्जा कान्तिमत्त्वम् । बलं सामर्थ्यम् । वर्णं गौरवादिभेदभिन्नम् । स्मृतिरतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मरणम् ॥ ७ ॥

हे०—उदानस्य स्थानकर्माण्याह—उदानस्योरोऽवस्थितिस्थानं, नासादिविचरणस्थानम्, वाक्प्रवृत्त्यादिकं कर्म । प्रयत्न उत्साहः, ऊर्जा प्राणनम् ॥ ७ ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ।
गत्यपक्षेपणोक्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम्

स०—व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने सर्वस्मिन् शरीरे चरति । तथा महाजवः शीघ्रगतिः-प्रणाद्यपेक्षया । तथा गत्यादिकाः क्रियाः प्रायः सर्वदेहिनां तस्मिन्व्याने प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिश्रंक्रमणम् । अपक्षेपणमंगस्याऽधोनयनम् । उक्षेपोऽगस्योर्ध्वनयनम् । निमेषोऽक्ष्णोर्निमीलनम् । उन्मेषस्तयोर्विकाशः । आदिग्रहणेन जंभणान्नास्थादनविशोधनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

प०—व्यानो हृद्यवस्थितः कृत्स्नं हृद्यवस्थितः, कृत्स्नं निरवशेषं देहं चरति कृत्स्नदेहचारी, महाजवो महाबलः, शीघ्रतरगतिः गत्यादयश्च क्रियाः सर्वाः शरीरिणां प्राणिनां सम्बन्धिन्यः प्रायेण बाहुरूपेण तस्मिन् व्यानाख्ये प्रतिबद्धास्तदायत्ताः । गतिर्देशान्तरगमनम् । अपक्षेपणमङ्गस्याधो नयनम् । उक्षेपः ऊर्ध्वप्रेरणम् । निमेषः अक्ष्णोर्वर्त्मभ्यां पिधानम् । उन्मेषस्तस्यैव विकाशः ॥ ८ ॥

हे०—व्यानस्याह—व्यानस्य हृदयमवस्थितिः स्थानं, सर्वशरीरविचरणस्थानम् । गत्यादयः सकलाः क्रियाः, कर्म अपक्षेपणमंगस्याधोनयनम्, उक्षेपणमूर्ध्वनयनं,

तस्मिन्प्रतिबद्धाः तेनैव निष्पाद्याः, महाज्वः प्राणादिभ्यो वेगवान् ॥ ८ ॥

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ९ ॥

स०—समानो वायुरग्निसमीपस्थ इति सामान्यो-
क्तावपि प्राधान्यात्पाचकोऽग्निर्गृह्यते । अत एवाह ।
कोष्ठे चरतीति । सर्वत इत्याद्यादित्वात् सर्वस्मिन्
कोष्ठे चरति स चान्नं गृह्णात्यपकामाशये धारयती-
त्यर्थः । पचत्यग्निसंधुक्षणाद्भक्तकार इव । विवेचयति
संहतमन्नं पाकाय विभजते । मुञ्चति शकृन्मूत्रादि-
रूपमधः ॥ ९ ॥

प०—समानो वायुरग्निसमीपे स्थितस्तत्र तिष्ठति
कोष्ठे पकामाशयपर्याये, सर्वतः समन्ताच्चरति भ्र-
मति । अन्नमाहारं गृह्णाति अवलम्बते । तथा पच-
ति पाकं नयति, विवेचयति पृथक्करोति, मुञ्च-
त्यधो नयति ॥ ९ ॥

हे०—समानस्याह—समानस्याग्निसमीपमवास्थितिस्थानं,
सर्वकोष्ठविचरणस्थानम्, अन्नस्य ग्रहणं गृहीत्वा पचनं
पक्त्वा सारकिट्टिविवेचनं विविच्य किट्टावमोचनं च कर्म ।
अग्निसमीपम् अग्निस्थानस्य ग्रहण्याख्यस्य अग्न्यनवरुद्धोऽ-
वकाशः ॥ ९ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिबस्तिमेदोरुगोचरः ।
शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ १० ॥

स०—अपानो वायुरपानं प्राधान्येनाश्रितः श्रोण्या-
दिचरः शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः । इति वातभेदाः
पंच ॥ १० ॥

प०—अपानो वायुरपानगः कटथा अधः स्थितः ।
तथा श्रोण्यादिप्रदेशचरः । श्रोणिः कटिः । मेढ्रं लिं-
गम् । शुक्रार्तवादीनि—चंक्रमणं क्रिया । निष्क्रमणं
बहिः—प्रेरणम् ॥ १० ॥

हे०—अपानस्याह—अपानस्यापानं गुदमवस्थितिस्थानं,
श्रोण्यादिविचरणस्थानं, शुक्रादिनिष्क्रमणं कर्म । बस्तिर्भूत्रा-
शयः, मेढ्रं मूत्रमार्गः, गोचरो विचरणविषयः ॥ १० ॥

पंच पित्तभेदानाह—

पित्तं पंचात्मकं तत्र पकामाशयमध्यगम् ।
पंचभूतात्मकत्वेऽपि यच्चैजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।

१—“तप सन्तापे” इति सन्तापार्थकतपधातोरिच्प्रत्यये
लकारस्य द्वित्वे वर्णविपर्यये त च कृते पित्तमिति रूपं
सिद्धम् । तच्च पित्तं शरीरे पाचकालोचकप्राजकरज्जकसाधकमे
दात् पञ्चधा शरीरे पालयत्यविकृतः । यथा—“स्वाशये पाचकं
पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् । प्राजकं क्वान्तिदं यत्तु लेपा-
भ्यङ्गादि पाचकम् ॥ रज्जकं तु यकृतश्लेन्होस्तद्वृशं शोणितं
व्रजेत् । आलोचकमुभौ नेत्रे रूपदर्शनकारि तत् ॥ साधकं
हृदये तिष्ठन्मेधाप्रज्ञाकरं च तत् ।” अत्र चरकः—“अग्निरेव
शरीरे पित्तान्तर्गतकुपिताऽकुपितः शुभाशुभानि करोति”
सुश्रुतस्तु पित्तव्यतिरेकान्नान्योऽग्निरुपलभ्यते अग्नेयत्वात् ।
पित्ते दहनपचनादिषु अभिवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियते ।
क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगात् अतिवृद्धे शीतकि-
योपयोगात् आगमाच्च । ननु यदि पित्ताग्न्योरभेदः तर्हि
कथं घृतं पित्तप्रशमनमग्निर्दीपनम्, अजापयोमत्स्यादयश्च
पित्तवृद्धिं कुर्वन्ति न चाग्निदीप्तिकराः दिवास्वप्नद्वयं । पित्तप्र-
कोपनोऽप्यग्निशमनः, तथेदमपि कथं स्यात् विपमो वातेन,
तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणेति । समदोषः समाग्निश्चेत्या-
दिकमपि कथं स्यात् । तत्रोच्यते—नैष दोषः, येनायमग्निः
परमार्थतः पित्तादभिन्न एव सुश्रुतादिभिर्गणितः । परं च
“क्रोधशोकभ्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं च केशान्
पचति पलितं तेन जायते” अत्र शरीरोष्मा अग्निः पित्ताद्भिन्न
एवोक्तः, तथा च “द्रवं स्निग्धमधोगं च पित्तं बन्धिरतो-
ऽन्यथा” अत्र समाधीयते पञ्चपित्तान्तर्गतजठराग्निवाचको
वह्निशब्दः तच्च पक्वामाशयमध्यस्थं चतुर्विधमन्नपानं
पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि । तत्रस्यमेव
चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाऽग्निक-
र्मणाऽनुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ।
यत्तु यकृतश्लेन्होः पित्तम् सरसस्य रागकृदुक्तम्, तस्मिन् रज-
कोऽग्निरिति संज्ञा । यच्च हृदयस्थः सोऽग्निप्रा-
थितमनारथसाधनकरः तस्मिन् साधकोऽग्निरितिसंज्ञा ।
यच्च त्वचि सोऽभ्यङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां पक्त्वा
छायानाञ्च प्रकाशकः तस्मिन् प्राजकोऽग्निरिति संज्ञा ।
अत्र चिकित्सोपयोगिपित्तलक्षणानि “ पित्तमुष्णं
द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् । कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं
चाऽम्लतां व्रजेदिति” । नीलं सामावस्थायाम्, पीतं निरा-
मावस्थायां, कटुरसं प्रकृतिस्थम्, विदग्धं विरुद्धपाकौपपन्नम्
पुनरम्लरसं विदग्धाजीर्णसंस्मृष्टमम्लरसं वा भवति, विदग्धं
पित्तम् अम्लपित्तरोगमिति केचिच्च ॥

पचत्यन्नं विभजति सारकिष्टौ पृथक् तथा ।
तत्रस्थमेव पित्तानां ज्ञेयाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तस्मृतम् ११ ॥

भ०—तत्र तेषु पंचसु मध्ये पक्वामाशययोर्मध्यस्थं तथा पचभूतात्मकत्वेऽपि सति यत्तैजसगुणोदयादाप्रेय-
गुणोत्कर्षाक्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्वं संजातका-
टिन्यं तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापा-
रैवाद्यादिभिरनुग्रहादुपकारात्पाकदाहादिक्रिययाऽनलश-
द्विदितमग्निशब्दवाच्यं यत्पित्तं तत्पाचकमुच्यते । तच्चान्नं
पचति । सारकिष्टौ पृथग् विभजति विभागीकरोति ।
किंशब्दस्य लोकाश्रयत्वात्तिलगस्येति पुंस्त्वम् । तत्रस्थ-
मेव पक्वामाशयमध्यागमेव शेषाणां रंजकादीनां धातु-
स्थानां चानुग्रहमुपकारं करोति । बलदानेन सामर्थ्या-
धानेन स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुरुत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—पित्तं पञ्चात्मकम् । पाचकरञ्जकसाधका-
लोचकभ्राजकत्वभेदैः पञ्चप्रकारं पित्तम्—
तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये पाचनं नाम पित्तं पक्वा-
माशययोर्मध्ये स्थितम् । तच्च पचभूतात्मकत्वेऽपि
सति यद्यस्मात्तैजसगुणोदयादाप्रेयगुणोत्कर्षात्, त्य-
क्तद्रवत्वं क्षपितसोमगुणं क्षपितसोमगुणत्वाच्च त्यक्त-
द्रवस्वभावं, पाकादिकर्मणा पचनदहनक्रिययानलश-
द्विदितं लब्ध्वाग्न्यभिधानमन्नमाहारं पचति । चतुर्विधं
तथाऽऽहारस्य पकस्य सारकिष्टौ विभजति पृथक्-
करोति । तत्रस्थमेव पक्वामाशयमध्यस्थमेव शेषाणां
पित्तानां चतुर्णां रञ्जकादीनामनुग्रहमुपकारं बलदा-
नेन सामर्थ्योत्पादनेन करोति सत्पादयति तत्पाचकं
नाम पित्तम् ॥ ११ ॥

हे०—पित्तविशेषानाह—पित्तमिति । पाचकरञ्जकसाध-
कालोचकभ्राजकभेदात्पञ्चधा पित्तम् । पाचकस्य स्थान-
कर्माण्याह—पाचकस्य पक्वामाशयमध्यं ग्रहण्याख्यं स्थानम् ।
अन्नस्य पचनं पाकः, सारकिष्टविभागो, रञ्जकादिचतु-
ष्टयानुग्रहश्च कर्म । कीदृशं तत् यत्पञ्चभूतात्मकत्वे
सन्त्यपि तेजोभूतगुणाधिक्यात्यक्तद्रवत्वम् । तथा पाका-
दीनामाभिकार्याणां करणादनलसंज्ञयोक्तम् । एतेन पाच-
कापेक्षया अभिपचयोरभेदः रञ्जकापेक्षया भेद इति ।
गैतिद्वयं व्यवस्थापितम् । तत्रस्थं स्वस्थानस्थम् ॥ ११ ॥

१ मतद्रयमित्यर्थः ।

आमाशयाश्रयं पित्तं रंजकं रसरंजनात् ॥ १२ ॥

स०—यच्चाऽऽमाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रंज-
नाद्वागनिष्पादनाद्रंजकमुच्यते ॥ १२ ॥

प०—आमाशयाश्रयमासाश्रयस्थं रञ्जकं नाम
पित्तं रसाख्यस्य धातो रक्तभावापत्तौ रञ्जनाद्वागनि-
ष्पादनात् रञ्जनशब्देनोच्यते ॥ १२ ॥

हे०—रञ्जकस्याह—रञ्जकस्यामाशयः स्थानं, रसरञ्जनं
कर्म ॥ १२ ॥

बुद्धिमेधाऽभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ।

साधकं हृद्गतं पित्तं ॥ १३ ॥

स०—यत्तु हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं तद्बुद्ध्यादिभिः
करणभूतैरभिप्रेतस्याऽर्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणारूपेण
साधनात् साधकमुच्यते । वर्तमानकाले या मनोऽर्थसंश-
यस्य निश्चयं कर्तुं तदर्थार्थव्यवसायोपारूढा सा बुद्धिः ।
बुद्धिविशेषो मेधा ॥ १३ ॥

प०—हृद्गतं हृदयस्थं पित्तं साधकं नाम बुद्ध्या-
दिभिः करणभूतैरभिप्रेतमभिलषितमर्थं बाह्यग्रहण-
स्मरणादिरूपेण साधयति तत्साधकम् । बुद्धिमेधयोः
परस्परं विशेषो बोद्धव्यः । वर्तमानकाले यो मनसो-
ऽर्थसंशय उत्पद्यते तस्यार्थसंशयस्य निश्चयं करोति ।
अयमेवार्थो नान्य इति सा बुद्धिः । बुद्धि-
विशेषो मेधा ॥ १३ ॥

हे०—साधकस्याह—साधकस्य हृदयं स्थानं, बुद्ध्या-
दिद्वारेण अभीष्टार्थसाधनं कर्म, अभिमानोऽहंकारः १३ ॥

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं ॥ १४ ॥

स०—दृष्टिस्थं पित्तं रूपालोचनादंतस्तारकायाः
स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वादालोचकमुच्यते १४ ॥

प०—दृष्टिस्थं पित्तमालोचकं नाम रूपस्यालोचना-
दर्शनात् तारस्यान्तः स्थितमालोचकं रूपप्रदर्शकं
यस्मात्तदायत्तं रूपग्रहणम् ॥ १४ ॥

हे०—आलोचकस्याह—आलोचकस्य दृष्टिः स्थानं,
रूपालोकनं कर्म ॥ १४ ॥

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः ॥ १५ ॥

स०--त्वचो भ्राजनादीपनाद् भ्राजकं नाम पित्तम् । एतच्च पित्तमभ्यंगलेपरिषेकादीन् पाचयति ॥ १५ ॥

प०--त्वक्स्थं पित्तं भ्राजकं नाम त्वचो भ्राजनादीप्रित्तकरणं भ्राजकशब्देनोच्यते । तद्भ्राजकमभ्यङ्गादीन् पाचयति । नह्यपकं द्रव्यं स्वं कर्म करोतीति ॥ १५ ॥

हे०--भ्राजकस्याह—भ्राजकस्य त्वक्स्थानं, त्वचो भ्राजनं प्रकाशनं कर्म । संग्रहे तु तदभ्यंगपरिषेकालेपादीन्पाचयतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

श्लेष्मा तु पंचधा ॥ १६ ॥

स०--श्लेष्मा तु पंचधा, श्लेष्माऽपि पंचप्रकारः ॥ १६ ॥

प०--अवलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेषकत्वभेदान्पञ्चप्रकारः ॥ १६ ॥

हे०--श्लेष्मविशेषानाह—अवलम्बक-क्लेदक-बोधक-तर्पक-श्लेषकभेदात्पञ्चधा श्लेष्मा ॥ १६ ॥

तदेव पंचप्रकारत्वमाह—

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।
हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ गवांशुकर्मणा ॥
कफधात्रां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा ॥ १७ ॥

स०--स श्लेष्मा इति विशेषणस्य प्रष्टाधागस्यस्य स्वप्रभावात्प्रमादं कथं करोति मणि तस्य सामर्थ्यमुत्पादयति । तत्रात्रात्प्रमादं करोति । गाम्भ्यवहताद्भ्राजकस्युत्पादात्प्रमादं करोति । चशब्दात्स्ववीर्याच्च । हृदयस्य कर्मणो करोति । किंत्वन्वीर्यादिनिशयेन यथा कथं करोति । न तथा स्ववीर्यतः यतोऽवलम्बः स्ववीर्यात् कृत्वा ततो व्यानव्युत्थितः न च तस्य कर्मणो करोति । त्रिशेषेण हृदयस्याऽन्नवीर्याच्चकर्मणा कर्मणोऽपि हृदये मनसः स्थानमोत्रमिति । तत्रात्रात्प्रमादं करोति । शीचयो रक्तपद्माकारमथोत्पन्नः । तस्य कर्मणो करोति । पश्यति नम्यभा ज्योतिः समाहितताः । तस्य कर्मणो करोति । तां यातः स तत्रैवाऽवतिष्ठते । ततो व्यानव्युत्थितः कृत्स्नं देहं प्रपद्यते । तथा तस्य एवोरस्य कर्मणो करोति । श्लेष्मा शेषाणां कफस्थानानामनुकर्मणा हृदयस्य कर्मणो लक्षणेन जलव्यापारेणाऽवलम्बनं करोत्यतोऽस्मादथोत्पादेतोरवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ॥ १७ ॥

प०--स तु श्लेष्मोरस्थः त्रिकस्य बाहुभ्रीवांसंयोगस्य स्ववीर्यतः स्वशक्त्या स्वचलेन यन्मादवलम्बनं करोति स्वकार्यसामर्थ्यमुत्पादयति यत्प्रधानोत्पादनेन तमुपकरोति । तथा हृदयस्यान्नवहताद्भ्राजकस्य रूपतया परिणताद्गलेनावलम्बनं करोति तथा वत्स्थ एवोरस्थ एवांशुकर्मणां किञ्चान्नर्षणपुष्पादिलक्षणया अन्येषां चतुर्णां कफधात्रां कफस्थानानामवलम्बनं करोति । अतोऽस्मादेतोर्यथा निर्दिष्टादवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ॥ १७ ॥

हे०--अवलम्बकस्य स्थानकर्मायाह—अवलम्बकत्वात् उरः स्थानं, त्रिकावलम्बनं कर्म । त्रिकस्य प्रष्टाधास्य स्ववीर्यत आत्मप्रभावेनावलम्बनं करोति, हृदयस्यान्नवीर्याच्चकारात्स्ववीर्याच्च । हृदयावलम्बनेऽन्नवीर्यं महकारि अन्नरससहितेनेति सुश्रुतवचनात् । तस्य एव शेषा

१ स०--श्लक्ष्णो मृत्सः गुरुर्मन्दः शीतः स्निग्धः स्थिरश्च कफः ॥ ९ ॥ प्र. टी.—अत्र कफः—श्लक्ष्णः श्वेतोऽपक्षध, मृत्सो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही, गुरुः गुरुत्ववानलघुः मन्दः तीक्ष्णविपरीतश्चिरकारी, शीतः शीतलत्वभावधानुष्णः, स्निग्धश्चिक्कणः, स्थिरोऽचलः, लिप्तस्वभावो वा । अत्र श्लिष आलिगने धातोर्मनिन् प्रत्यये गुणे च कृते श्लेष्मेति रूपं जातम् । श्लेष्मा तमोगुणप्रधानः मधुरश्च । विदग्धस्तु लवणतां ब्रजेत् । श्लेष्माऽपि क्लेदन-अवलम्बन-रसन-स्नेहन-विश्लेषण इति पञ्चधा विभज्य देहं पालयति । यथा—आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु । स्थानेष्वेव मुमुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुकमात् । क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमात्सकत्याऽपराण्यपि अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्मणा । रसयुक्तात्मवीर्येण हृदयस्याऽवलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं वापि विदधात्यवलम्बनः । उभावपि ततः सौम्यौ तिष्ठतश्चान्तिक यतः । यतो रसान्विजार्नातो रसना-रसनौ समौ । स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः । श्लेष्मणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ । चकारात् श्लेष्मा श्वेतः मृदुधिरादिगुणयुक्तः । प्रकृतिस्थो मधुररसः, प्रदुष्टो लवणरसः ॥

कफशरीरानाम् । कफधाम्नामंशुकर्मणा जलव्यापारेण क्लेद-
नतर्पणप्रणादिना अवलम्बनं करोति । केचित्तु बाहुश्रीवा-
न्धिधसंशयानं विक्रमाहुः । तदसत्, विक्रमशब्दः पृष्ठवंशा-
भार एव क्लेदत्वात् । रुदित्तु योगाद्वलीयसी आस-
नस्ये चाप्रयोजकत्वं दधीयसामपि कफधाम्नामवलम्बे-
नोक्तं ॥ १७ ॥

यस्त्वामाशयसंस्थितः ॥

क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनात् ॥ १८ ॥

स०-स पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः स क्लेदक
इत्युच्यते । कुतः । अन्नसंघातक्लेदनात्कारणात् ॥ १८ ॥

प०-स एव श्लेष्मा य आमाशयसंस्थितः क्लेदकः
स आमाशयस्थोऽन्नसंघातस्याहारराशेः क्लेदना-
द्विक्लित्तिजननात् क्लेदकसंज्ञकः ॥ १८ ॥

हे०-क्लेदस्याह-क्लेदकस्यामाशयः स्थानम् । अन्नसंघात-
क्लेदनं कर्म ॥ १८ ॥

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी ॥ १९ ॥

स०-रसनास्थायी जिह्वास्थो बोधक इत्युच्यते
रसबोधनात् कारणात् ॥ १९ ॥

प०-बोधको रसनस्थायी जिह्वासंस्थितः श्लेष्मा
सम्यक् स्फुटं कृत्वा रसस्य बोधनात् ज्ञानान्
बोधकसंज्ञकः ॥ १९ ॥

हे०-बोधकस्याह-बोधकस्य रसना जिह्वेन्द्रियं स्थानं,
रसबोधनं कर्म ॥ १९ ॥

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥

तर्पकः ॥ २० ॥

स०-शिरःस्थोऽक्षतर्पणात्तर्पकः । शिरःस्थस्तर्पक
इत्युच्यते । अक्षतर्पणाद्धेतोः ॥ २० ॥

प०-शिरस्थः श्लेष्मा अक्षाणामिन्द्रियाणां तर्पणात्
प्रीणनात् तर्पकसंज्ञकः ॥ २० ॥

हे०-तर्पकस्याह-तर्पकस्य शिरः स्थानम्, इन्द्रियतर्पणं
कर्म ॥ २० ॥

संधिसंश्लेषाच्छ्लेषकः संधिषु स्थितः २१ ॥

स०-संधिषु स्थितः श्लेष्मा श्लेषक इत्युच्यते ।
संधिसंश्लेषात् कारणात् ॥ २१ ॥

प०-सन्धिषु स्थितः सन्धिषु पर्वसु स्थितः
श्लेष्मा-अस्थिसन्धिसंश्लेषात् श्लेषकसंज्ञः ॥ २१ ॥
हे०-श्लेषकस्याह-श्लेषकस्य सन्धयः स्थानम्, सन्धि-
श्लेषणं कर्म ॥ २१ ॥

एवं दोषाणां स्थानान्युक्तवोपसंहरन्नाह-

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ।
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥

स०-बाहुल्येन दोषाणामविकृतात्मनामप्रच्युतस्व-
भावानामित्युक्तप्रकाराणि स्थानानि व्यापिनामपि सकल-
शरीरचरणामपि ज्ञेयानि । तथा कर्माणि पृथक्पृथक्
प्रत्येकं कृत्वा जानीयाद्वैद्यः ॥ २२ ॥

प०-एवं दोषाणां स्थानानि कर्माणि च विभा-
गेनाख्यायोपसंहरन्नाह-इत्येवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण
बाहुल्येन भूयसा दोषाणां वातादीनामविकृतात्मना
मविकृतस्वभावानां यथाशास्त्रं स्वप्रमाणस्थितानां
समस्वभावानां व्यापिनामपि कृच्छ्रदेहचारिणामपि
स्थानानि जानीयात् विद्यात् तथा न केवलं स्थाना-
नि यावत्कर्माणि चैषां जानीयात्, पृथक् पृथक्
प्रत्येकं कृत्वा ॥ २२ ॥

हे०-प्रकरणार्थमुपसंहरति-प्रायेण बाहुल्येन यद्यपि
सर्वशरीरव्यापिनस्तथाप्यतिशयेन एषु स्थानेषु तिष्ठन्ती-
त्यर्थः । अविकृतात्मनामप्रच्युतस्वभावानां, विकृतात्मनां तु
न स्थाननियमः । इति स्थानकर्मप्रकरणम् । अथा-
वस्था । सा च द्वेषा-साम्यं, वैषम्यं च । वैषम्यं द्वेषा-क्षयो,
वृद्धिश्च । वृद्धिर्द्वेषा-चयप्रकोपभेदेन । चयप्रकोपक्षयसाम्य-
भेदाच्चतस्रोऽवस्थाः । तत्र क्षयसाम्ये प्रशमशब्देनोक्ते
निष्पाद्यमानस्य प्रशमस्य क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य साम्य-
रूपत्वात् । प्रशमहेतूनां प्रमादातियोगे पुनः क्षयरूप-
त्वात्, क्षयहेतूनामपि प्रशमहेतुत्वाच्च । तत्र चयादि-
निदानम् ॥ २२ ॥

विकृतिरेषां वृद्धिः क्षयश्च । वृद्धिरपि द्विवि-
धा चयप्रकोपभेदेन । दोषादिविज्ञानीये सामान्येन
वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम् । संप्रति चयकोपरूपवृद्धिनिदानं
संक्षेपेण सूचयन्नाह—

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वति संचयम् ।
शीतेन कौपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ॥

त्वान् श्लेष्मणः स्थानरूपतामुत्पादयन्तश्चयावस्थामे-
वास्य कुर्वन्ति न कोपावस्थाम् । उष्णेन गुणेन पुन-
श्च्यतिपक्षेणापि युक्ताः स्निग्धादयोऽस्य श्लेष्मणो
विलीनविप्रहृतामुत्पादयन्तः कोपदशां कर्तुं समर्थाः
सम्पद्यन्ते न चयावस्थाम् । विलीनविप्र-
हृत्वान् ॥ २५ ॥

हे०—कफस्याह—शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य
नयं कुर्वते । उष्णेन कोपं, तेन उष्णेन सहिता रूक्षा-
दयो गुणाः शमं कुर्वते ॥ २५ ॥

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह—

चयां वृद्धिः स्वधान्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ।
विपरीतगुणेच्छा च ॥ २६ ॥

स०—स्वधान्यात्मीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स
चय उच्यते । चित्तस्य दोषस्य लिङ्गमाह । यदा हि
वातश्चितो भवति तदा रूक्षादिषु तद्गुणसमानेषु प्रद्वेषः
स्यात् । तद्विपरीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलाषः स्यात् । एवं
कफपित्तयोश्चितयोर्व्याख्या । ननु प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्वि-
त्येकमेव लक्षणं दोषचयसत्तानुमापकं कर्तुं न्याय्यम् ।
यदि वा विपरीतगुणेच्छा चेत्येतत् । किं द्वयोरुपा-
दानेन । अत्रोच्यते । कदाचिदचितोऽपि दोषो
वाताख्यः स्वप्रमाणस्थः क्षीणो वा यस्य स वातवृ-
द्धिहेतून् रूक्षादीन् द्वेषयति तु तानिच्छति । साम्य-
वशात् । यथा गर्भिणी स्त्री दोहदवशात् । तदेवं व्य-
भिचारदर्शनात् प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु विपरीतगुणेच्छा
चेति द्वयमपि कर्तव्यम् । तेन यदा तुल्यकालं मनु-
जस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु च प्रद्वेषो जायते
वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिलाषस्तदा
सम्यक् निश्चीयते वातस्योपचितिरिति द्वयमप्येत-
दुक्तम् ॥ २६ ॥

प०—एवं वातादीनां चयकोपौ यथायथं यथागुणै-
र्जायेते तथोपविश्य इदानीमनयोश्चयप्रकोपयोस्तुल्य-
रूपभ्रान्तिमपनेतुं ग्रन्थकारः स्वलक्षणमभिधातु-
भिदमाह—या वृद्धिदोषाणां स्वधाग्निः आतन्वीयस्थाने
स तेषां चयः। एवं चयो वृद्धिः स्वधान्येवेत्यनेन चयः
परिभाष्यते । प्रद्वेषो वृद्धिहेतुष्विति । अनेन तत्कार्यं
प्रदर्शयते । तथा विपरीतगुणेच्छा चेत्यनेनाप्येवम् ।

यदा वातश्चितो भवति तदा रूक्षादीनां तद्गुणसमा-
नानां प्रद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणानां स्निग्धादी-
नां चाभिलाषितोऽस्योचितस्य मत्त्वानुमीयते । तेने-
दमुक्तं भवति । स्वधान्यात्मीयदोषस्य स्थाने या
वृद्धिः स चयः । चीयमानस्य दोषस्य वृद्धिहेतुषु
विद्वेषो जायते । तद्विपरीतगुणेष्वौषधादिषु ॥ २६ ॥

हे०—अथ चयादिलक्षणम् । तत्र चयं लक्ष्य-
ति—दोषस्य वृद्धिश्चयः सा च प्रथमं स्वधान्येव
भवति, यावानेवाशयः संचारवता दोषेण व्याप्तस्ता-
वानेव निःसंचारेण व्याप्यते । स च संहतिरूपत्वात्सं-
चयारव्यः । यदा सर्व एवाशयो व्याप्यते तदा वृद्धिहे-
तुषु समानगुणेषु प्रद्वेष उत्पद्यते, प्रकोपप्रारंभरूपत्वात्प्रको-
पाख्यः । ततः परस्याशयं प्रविशति तदाविपरीतगुणेच्छा
चकारात्समानगुणे द्वेषश्च । सप्रसररूपत्वात्प्रसाराख्यः ॥ २६ ॥

कोपस्तुन्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥
(स्वस्थानस्थस्य समता विकाराणामसंभवः)

स०—उन्मार्गगामिता स्वस्थानं त्यक्त्वा दोषस्य
यस्पुनर्मार्गांतरगमने स कोपः । कोपस्य लिङ्गमाह ।
लिङ्गानां स्वेषां यथायथं दर्शनमुद्भवो वातादीनां कुपि-
तानां यानि लिङ्गानि दोषादिविज्ञानीयेऽभिहितानि
वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यंते तेषां दर्शनमुपलब्धिः २७

प०—कोपः पुनः वृद्धिरेवाधिकयात् । दोषस्य स्वस्था-
नान् स्थानान्तरगमने स्वधामपरित्यागं कृत्वा मार्गा-
न्तरगामिता । कोपस्तुन्मार्गगामितेत्यनेन कोपः परि-
भाव्यते । अन्यथा वृद्धिमात्रसामान्याच्चयोपयोरेक-
रूपतैवापद्यते । चयः स्वधान्येव दोषस्य या वृद्धिः ।
वृद्धिविशेषश्चयहेतुः । सामग्री तत्सामग्र्यन्तरजा
स्वधामपरित्यागं कृत्वा दोषाणां मार्गान्तरगामिता स
कोप इत्युच्यते । तथाच पूर्वमेव प्रतिपादितमुष्णेन
युक्ता रूक्षाद्या इत्यनेन । अस्यैव चयहेतुरन्य एव
कोपहेतुरकम्यमेतलिङ्गानां दर्शनम् । स्वेषां यथा-
यथं दोषलक्षणानामुद्भवस्तथा स्वास्थ्यमुत्पित्सुरोग-
च्छायासामान्येन देहमनोभूतत्वम् । तथा रोगस-
म्भव इत्यनेन तत्कार्यमुक्तं तत्सत्तानुमापकम् । एवं
नैकैकस्मादपि केवलान्निश्चितं दोषकोप उन्मातुं
शक्यते, यतो व्यभिचारान्न सर्वो दोषः स्वप्रमाणा-

वृधिकस्थ उन्मार्गगामिरोगश्चोत्पादको येन रोगस-
म्भवेन तस्य दोषस्य कोप उन्मीयते यतः स्वप्रमा-
णाद्धीनोऽपि दोषो बलवता अन्येन दोषेणाभिभूतः
स्वमार्गं परित्यज्योन्मार्गगामित्वसामान्यं यथास्वं
रोगमपि कुरुते । तस्माल्लक्षणत्रयमेतद्दोषकोपपरि-
ज्ञानार्थं बोद्धव्यमित्यलमधिकाक्षेपेण । स्वस्थानस्थस्य
समताविकाराणामसम्भवः स शम इति सङ्ग्रहोक्तो-
ऽत्र पाठो विज्ञेयः । स्वस्थानस्थस्य समता साम्यं
स शमः । तथा विकाराणां व्याधीनामसम्भवो व्याधयो
न प्रादुर्भवन्ति तेन लक्षणेन शमोऽनुमीयते ॥२७॥

हे०—कोपं लक्षयति—उन्मार्गगामिता स्वमार्गा-
दन्येन मार्गेण गमनं कोपः । तत्र प्रथमं स्थानिनमभि-
भूय अन्यस्थानव्याप्तिः तदा स्वेषां लिङ्गानां रीक्ष्यादीनां
दर्शनं ससमतादन्यस्थानाश्रयणात्स्थानसंश्रयाख्यः । ततो
विकृर्वाणो ज्वरादिस्त्रेणामिव्यज्यते तदा अस्वास्थ्यं प्रक-
ल्पन्थात्वं मरोगरूपेण अभिव्यक्तत्वाद्यक्त्याख्यः ।
ततस्तेभव रोगमवस्थानतराण्यनुभवन्ननुबन्धाति तदा
रोगमंभवः । संततभवन् दीर्घकालानुवर्तनमिति यावत् ।
साऽवस्थाभेदरूपत्वात् भेदाख्यः । एताश्च पडवस्थाः
सुश्रुतेन स्पष्टमुक्ताः “ संचये च प्रकोपं च प्रसरं स्थान-
संश्रयम् । व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति स भवेन्द्रिपगुत्तमः ”
तत्प्रयोजनं च “ संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ।
ते तूत्तरासु गतिषु भवंति बलवत्तराः ” इति । प्रशमं
लक्षयति—स्वस्थानत्वं समत्वमविकृतित्वं चेति मिलितं शम-
लक्षणम् । रसवर्णाग्रन्यत्वं विकारः ॥ २७ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायां ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु २८ ॥

स०—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु ग्रीष्मवर्षाशरत्सु
वातस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा वर्षादिषु
त्रिषु वर्षाशरद्वैतेषु पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ।
तथा शिशिरादिषु त्रिषु शिशिरवसंतग्रीष्मेषु श्लेष्मण-
श्चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ॥ २८ ॥

प०—दोषस्य चयदोषकोपयोर्लक्षणमभिधायेदानीं
वातादीनां यस्मिन् काले चयप्रकोपोपशमा भव-
न्ति तं कालं दर्शयितुमाह—कालेषु यथाक्रमं चय-
प्रकोपोपशमा भवन्ति । तत्र ग्रीष्मे वायोश्चयः ।

वर्षासु प्रकोपः । शरदि प्रशमः । वर्षादिषु त्रिषु
कालेषु पित्तस्य चयप्रकोपोपशमा भवन्ति । वर्षासु
चयः । शरदि प्रकोपः । हेमन्ते प्रशमः । शिशि-
रादिषु त्रिषु कालेषु श्लेष्मणश्चयप्रकोपोपशमा भ-
वन्ति । तत्र शिशिरे श्लेष्मणश्चयः । वसन्ते
प्रकोपः । ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

हे०—चयादीनां कालमाह—वायोग्रीष्मे चयः, वर्षासु
प्रकोपः, शरदि प्रशमः । पित्तस्य वर्षासु चयः, शरदि
प्रकोपः, हेमन्ते प्रशमः । कफस्य शिशिरे चयः, वसन्ते
प्रकोपः, ग्रीष्मे प्रशमः ॥ २८ ॥

ननु मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्तो यतस्तस्मिन्काले
लघुरूक्षा ओषधयो भवन्ति । तथा वर्षासु पित्तचयो
न युक्तो जलानामौषधीनां चाम्लपाकत्वात् । तथा
श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्तस्तदा ह्याप ओषध्यश्च
स्निग्धा भवन्ति कालश्च शीत इति कोप एवोपपन्न
इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ॥
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ।
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ॥
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति २९

स०—ग्रीष्मकाले वातो लघुरूक्षाभिरोषधीभिर्देहे
चादानकालस्वामाव्यात्तद्विधे लघुरूक्षः समीरण इति
समानगुणत्वात्पवनस्य कोपः प्राप्तः स निविध्यते
कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । एवं पित्तस्य वर्षासु कोपः
ननु कालस्य शैत्यत इत्यनेन निविध्यते ॥ २९ ॥

प०—ननु ग्रीष्मे वायोश्चयानुपपत्तिः । कोपः
प्राप्तः । यतस्तस्मिन् काले लघुरूक्षकालस्वामा-
व्याद्भूयसौषध्यः सम्पद्यन्ते । तथा वर्षासु पित्तचया-
नुपपत्तिः । अपामम्लपाकत्वात् । तथौषध्यश्चाम्ल-
पाकाः । अतः पित्तस्य प्रकोपः प्राप्तः । तथा कफस्य
शिशिरे आपः स्निग्धास्तथौषध्यश्च स्निग्धा एव ।
कालश्च शीतः । तस्मिन् काले तस्य कोपः प्राप्तो
न चयोऽत्राह—ग्रीष्मे समीरणो वायुश्चीयते लघुरौ

अभिर्नोर्वाभिः । तथा देहे च । तत्रैव लघुरुक्षे
कालस्वभाव्यात्सम्पदे समीरणस्तथाविधोऽपि
लघुरुक्ष एव वातसमानगुणत्वाद्वायोः कोपः प्राप्तः
न तस्य निषिध्यते कालस्यौष्ण्यादित्यनेन । वर्षा-
न्वद्विरविपाकाभिस्तथौषधीभिरम्लविपाकाभिस्तादृ-
शं तद्रूपमेव पित्तमम्लं चयं याति । न पुनः कोपं
याति कालस्य वर्षास्यस्य शैत्यान् । एवं तस्य
पित्तस्य तेन शीतेन कोपो निषिध्यते उष्णगुणप्र-
तिपक्षभावेन । शिशिरे कफश्रीयते, स्निग्धशीताभि-
रोषधीभिरुदकैश्च स्निग्धशीतैः कफोऽपि स्निग्धः
शीतकालेऽपि स्निग्धशीतदेहे शरीरे चापि स्निग्ध-
शीतकालस्वभावान् कोपं न याति स्त्यानत्वान् ।
घृतवत् । कफश्च शिशिरं सर्वसामान्याद् द्वितीयव-
स्त्वनाक्रान्तत्वाद्पि सर्वदा कोप एव प्राप्तः सस्त्या-
नत्वादित्यनेनास्य निषिध्यते ॥ २९ ॥

हे०—कालनियमे युक्तिमाह—ग्रीष्म आहारस्य देहस्य
च लघुरुक्षत्वे करोति ताभ्यां लघुरुक्षो वायुश्रीयते, न तु
कुप्यति उष्णेन प्रतिवद्धत्वात् । वर्षाकाल आहारस्याम्ल-
विपाकत्वं करोति तेनाम्लविपाकं पित्तं चीयते, न तु कुप्यति
शीतेन घृतवत् घनीभूतत्वात् ॥ २९ ॥

इति कालस्वभावांऽयम् ॥ ३० ॥

स०—इति पूर्वाक्तोऽयं वाय्वादिचयादिः कालस्य
वभावः ॥ ३० ॥

प०—वर्णयत इति वाक्यशेषः । य एते चया-
दयो ग्रीष्मादिवृक्तास्ते कालस्वभावमाश्रित्य वर्षि-
ताः । तथा चोक्तम् “समयोगेऽपि धर्माद्या वातादि-
चयहेतवः” किं काल एव दोषाणां चयादिहेतुः ।
यतोऽन्येऽपि विद्यन्ते ॥ ३० ॥

हे०—कालादाहारादीनां बलवत्तामाह ॥ ३० ॥

आहारादिवशात्पुनः ।

चयादीन्यांति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ३१

स०—आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्यात्पुनर्दोषाः
सद्योऽपि तत्क्षणादेव कालमनपेक्ष्यैव चयादींश्चयप्रकोप-
प्रशमान् याति । तस्मादेव चाहारादिवशात् यथास्वं
चयादिकालेऽपि वा दोषा न तु चयादीन् याति ।
तस्मात्कालादाहारादीनां प्राधान्यमित्यर्थः । आहारादी-

त्यत्राऽऽदिशब्देन रसायनवाजीकरणवमनविवेचनादयो
गृह्यते ॥ ३१ ॥

प०—अत प्राह—आहारादिवशादन्नपानसामर्थ्या-
दादियहणाद्वमनाद्विवेचनादास्थापनाद्विभ्रमाद्व्याप-
त्सामर्थ्याद्दोषा वाताद्यश्चयप्रकोपप्रशमान् यान्ति
सद्यो तत्क्षणादेव चयादिकालमनपेक्ष्यैव तस्मादेव
चाहारादिवशाद्यथास्वं चयादिदोषकाले वा । ननु
दोषचयादीन् यान्ति तस्मात्कालतो ह्याहारादी-
नां प्राधान्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—आदिशब्देन विहारो, देशश्च । सद्योऽपि स्वकालं
विनापि याति स्वकालेऽपि न याति ॥ ३१ ॥

एवं दोषाणां चयादीन् प्रदर्श्य व्याप्तिनिवृत्तिष्वेचित्र्यं
कोपजं दर्शयितुमाह—

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पालपं जलौघवत् ॥

स०—मलः कुपितः सहसा शीघ्रमेवापादतल-
मस्तकं व्याप्नोति । पादतलादारभ्य यावन्मस्तकमि-
त्यर्थः । निवर्तते पुनरल्पालपं स्तोकं स्तोकमिति ।
यथा गिरिनद्यादीनां जलपूरः समविषमं सहसैव व्या-
प्नोति । निवर्तते तु स्तोकं स्तोकमिति ॥ ३२ ॥

प०—मलो वातकफाख्यो मल्लिनीकरणान्मलरंजः
प्रकुपितः प्रदुष्टो देहं शरीरम् आपादतलमस्तकं कृत्स्नं
सहसा झटिति व्याप्नोति आक्रमाति । स एव मलः
पुनस्तस्मात् शरीरान्निवर्तते चिकित्सया शर्म याति ।
अल्पालपं शनैः शनैः कृत्वा । क इव यथा जलस्यौ-
घः समूहः सेतुं भिन्त्वा सहसा व्याप्नोति । स चौघः
पुनः शनैः शनैः तस्मात् स्थानान्निवर्तते निर्याति ।
तद्दोषा अपि । एवमवश्यं दोषाः कुपिताः
सर्वे विकारं कुर्वते ॥ ३२ ॥

हे०—प्रकोपप्रशमयोः क्षिप्रचिरनिष्पाद्यत्वमाह—सहसा
वेगेन, मलो दोषः, अल्पालपं चिरेण जलौघवन्नदीपूरवत् ।
स हि वेगेन वर्द्धते, चिरेण हसति ॥ ३२ ॥

ननु प्रतिरोगं निदानलक्षणचिकित्सितमानस्याद्व-
क्तुमशक्यं तच्चाऽविदन्न कश्चिदत्र तथा यत्नं कुर्यादि-
त्याशङ्क्याह—

नानारूपैरसंख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ।
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ३३ ॥

स०—यत्तदोभित्यसंबन्धाद्यस्मादिति लभ्यते । यस्मान्नानारूपैरनेकप्रकारैरसंख्येयैर्गणनां समतीतैर्विकारैर्-
र्ज्वरैर्मला वातपित्तश्लेष्माणः कुपितास्तनुं देहं तापयन्ति
दुःखयन्ति तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनं शक्यं नैकैकशो
वक्तुमयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिदं लक्षणमिद-
मस्य साधनं चिकित्सितमिति एकैकशः वक्तुं न शक्य-
मतः सामान्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

प०—चोदितानां सर्वेषां विकाराणां प्रतिविका-
राणां निदानलक्षणचिकित्सितमानन्त्याद्बहुकुमशक्य-
मतस्तदर्थेन कश्चिद्बहुकुमशक्यत्वान् यत्नमातिप्रदो-
वमाशङ्कयेदमाह—मला वातादयः कुपिताः प्रदुष्टाः
तनुं शरीरं विकारैर्व्याधिभिर्नानारूपैर्विधिलक्षणै-
रसंख्येयैः संख्यामतीतैस्तापयन्ति । तस्मात्कारणान्
तेषां विकाराणां हेतवः कारणानि तथा कृतयो
लक्षणानि साधनं चिकित्सितमेकैकशः प्रतिविकारं
वक्तुं न शक्यम् । इमेऽस्य विकारस्य हेतवः । तथा
लक्षणान्यमूनि चिकित्सितमिदमतः सामान्य-
मुच्यते ॥ ३३ ॥

हे०—अथ हेतुः । तद्विशेषाणां निरूपयितुमशक्यत्वा-
त्सामान्यं वाच्यं तदेवाह—विकाराणामसंख्यत्वं, प्रतिविकारं
च रूपाणाम् अतस्तद्वेत्वादिप्रकृतिविकारं वक्तुमशक्यं,
साधारणं तूच्यते । तत्र दोषहेतुरेव साधारणो रोगहेतुः ३३

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥
छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ।
विकरजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकरजातं त्रीन्दोषान् ॥ ३४ ॥

स०—सर्वेषां रोगाणां यस्माद्दोषा एवैककारणम् ।
एकं प्रधानं च तत्कारणं निमित्तमेककारणम् । यदि
वा सर्वेषां रोगाणां दोषा एकं तुल्यं कारणं समानं

कारणमित्यर्थः । एवञ्चोऽवधारणे । दोषा एव
कारणं नाऽपरं किञ्चिद्वस्तुजातम् । अत्र दृष्टान्तमाह ।
पक्षी प्राचिकारिद्यथा सर्वतः समन्तात्परिपतन् अमन्
सर्वमप्यहः सकलमपि दिवममात्मीयां छायां नाऽत्येति
नाऽतिक्रामति । तथा विना श्रणमप्यसौ नोपलभ्यत
इत्यर्थः । तथाऽन्यदपि निदर्शनमाह । यथा वेत्वादि ।
यथा वा कृत्स्नं निरवशेषमेतद्विकारजातं स्थावरजं-
गमादिभेदभिन्नं जरायुजाडजादिन्दभिन्नं च विविधं
नानाप्रकारं त्रीन् गुणान् स्थावरजगमादिभेदभिन्नं
वर्तते नात्येति । त्रिभिरेनैविरहितं न जानुचिद्बवती-
त्यर्थः । तथा स्वधात्वित्यादि । धातवो दोषधातु-
मलाः शरीरधारणसामान्यान् तेषां वैषम्यं लक्षण-
तोऽन्यथात्वं स्वधातुवैषम्यं निमित्तं यस्य विकारजातं
त्रीन् दोषान्नाऽतिक्रामति । त्रिदोषरहितं न भवन्ती-
त्यर्थः । धातुवैषम्यं च प्रतिरोगमन्याद्व्यञ्जानाना-
विधम् । यन्तु येन धातुवैषम्येण अमो गमस्य स्वं
स्वीये भवति । येषां तु रोगाणां वैषम्यं निमित्तं
न तेषु तथा दोषानुबंधः । आगतुक्तं च । आगतु-
कनिजयोर्विषममेव भेदः । यदागतुकेषु प्रथमं रोगोद्भूतिः
पश्चाद्दोषानुबंधो निजेषु प्राग्दोषानुबंध इति । ये च
व्याचक्षते । स्वे च ते धातवश्च तेषां वैषम्यमिति ।
तेषां नायमर्थः प्रतिपादितः स्यात् । स्वधरणं चाऽति-
रिष्यते । यतः शरीरान्तरावस्थाधिनां दोषा धातादयः
शरीरान्तरे रोगं जनयितुं नालम् । तस्मात्पूर्वमेव
व्याख्यानं श्रेयः ॥ ३४ ॥

प०—सामान्यं यद्वथापि यद्वचनं तदेवाख्यायते—
सर्वेषां रोगाणामेकं च तुल्यं कारणमेककारणम् ।
समानकारणमित्यर्थः । एवकारोऽवधारणात् । त
एव रोगकारणं नान्यन् किञ्चिद्वस्तुजातम् । आ-
सन्नत्वात् । अस्यार्थस्योदाहरणं प्रदर्शयितुमाह—
यथा पक्षी श्येनादिः सर्वतः परिपतन् समन्ता-
द्बलन् सर्वमप्यहः सकलं दिनमात्मीयां छायां
नात्येति नातिक्रामति । तथा विना श्रणमप्यसौ
न दृश्यते । किंचान्यदप्यमुख्यार्थस्य निदर्शनम-
प्याह—यथा वा कृत्स्नमप्यदः सकलमेतज्जगद्विका-
रजातं जरायुजादिभेदभिन्नं स्थावरजङ्गमादिभेद-

भिन्नं वा नानावस्तुजानं त्रीन् गुणान् सत्त्वरज-
स्तमोऽपान्नातिवर्तते नातिक्रामति । त्रिभिर्गुणैर्न
कदाचिदपि युक्तं भवति । सर्वकालं विकारजातं
रोगान्तरं वस्तु त्रीन् दोषान् नातिवर्तते । न कदा-
चिन् त्रिभिरेतैर्युक्तं संभवति । धातूनां वातादीनां
शरीरधारणस्वभावानामप्येषां यद्वैषम्यं तदपि
रोगकारणम् । दोषमलरूपाणामेषां विनापि वैषम्यं
रोगकारणत्वादिति । धातुशब्दोऽप्यत्र विशेषणार्थं
उपात्तः । स्वं च तद्भातुवैषम्यं तत्स्वधातुवैषम्यम् ।
निमित्तं कारणम् । यस्य विकारजातस्य त्रीन्
दोषान्नातिवर्तते ॥ ३४ ॥

हे०—तत्र युक्तिमाह—दोषा एव कारणं दोषाः कारण-
मेवेत्येवैकशब्दाभ्यामुच्यते । अत्रार्थं दृष्टान्तद्वयम् । यथा—
पक्षी देशभेदेऽपि छायासंबंधं न त्यजति । तथा विकारो
दोषसंबंधम् । यथा च महदादिपृथिव्यंतं कार्यं गुणसंबंधं
न त्यजति, किं दोषजमेव दोषसंबंधं त्यजति नेत्याह—
स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानत्वे-
नोक्तः स तस्य स्वधातुः तस्य वैषम्यं क्षयो वृद्धिर्विकृतत्व-
मुन्मार्गत्वं वा तन्निमित्तं यस्य तत्तथा । रसजादीनामपि
दोषैर्विना नोत्पत्तिः ॥ ३४ ॥

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अथैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ३५ ॥

स०—तेषां वातादीनां कोपे कारणमसात्म्यैरनुचि-
तैरर्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसन-
घ्राणाख्यानामिन्द्रियाणां यः संयोगस्तथा कालः शीतो-
ष्णवर्षलक्षणो दुष्टस्तथा कर्म चैहिकमन्यजन्मजं च यद्
दुष्कृतमशुभमेतत्त्रयं दोषाणां कोपे हेतुः । तुशब्दः
समुच्चये । न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपकारणं
यावदसात्म्यैर्द्रियार्थसंयोगादिरपि । एतच्च पूर्वोक्तं दोष-
कोपकारणमसात्म्यैर्द्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नम-
पि पुनर्भूयस्त्रिधा त्रिप्रकारमपि भिद्यते । कथम् । हीन-
मिथ्यातियोगेन ॥ ३५ ॥

प०—प्राग्देहिकं कर्मैहिकं च यदशुभं त्रिविधं
कायवाङ्मनोभेदेन कृतं तत्सर्वं वातादीनां प्रदुष्टौ
निमित्तम् । यदेतद्वातादीनां त्रिविधेन रूपेण कारणं

पूर्वमेव भिन्नमपि तत्पुनस्त्रिधा भिद्यते हीन-
मिथ्यातियोगेनेत्यर्थः । तदेवं त्रिप्रकारं भूयोऽपि
भिद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—दोषकोपहेतुमाह—स च त्रिविधः—असात्म्य-
विषयसेवा, दुष्कालो, दुष्कर्म चेति । सोऽपि प्रत्येकं
त्रिविधः—हीनयोगोऽतियोगो, मिथ्यायोगश्चेति ॥ ३५ ॥

तानेव हीनमिथ्यातियोगान्दर्शयति ।

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याऽल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ।
अतियोगोऽतिसर्गः सूक्ष्ममासुरभैरवम् ॥
अत्यासन्नाऽतिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।
यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।
एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥
विद्यात् ॥ ३६ ॥

स०—अर्थेन शब्दादिना स्वेनेन्द्रियस्य श्रोत्रादिर्ही-
नोऽल्पो यः संयोगः स हीनयोगः । नैव वेति ।
अथवा सर्वसर्विकया तेनार्थेन न संयोगः सोऽपि हीनो
योगः तस्यैवेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन योऽतिसर्गोऽतिसेवा-
लक्षणः स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः । यच्च सूक्ष्म-
मासुरभैरवमित्यादि यदक्षणा वीक्ष्यते नयनेनालोक्यते
स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवम-
नया दिशा सूक्ष्ममासुरभैरवम् । अत्यासन्नाति-
दूरस्थं विप्रियं विकृतादि च । यदक्षणा वीक्ष्यते
रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः । तिमिरादिहे-
तुत्वात् । एवमनया चक्षुषो रीत्याऽन्यानपीन्द्रियार्थान्
यथास्वमिन्द्रियाणामत्युच्चपूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान्वि-
द्यात् । यदाऽत्युच्चपरुषेष्टविनाशभीषणघनिष्टशब्दः
श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन
शब्दाख्येन मिथ्यायोगः । यदा पूतिविषाद्यनिष्टो
गंधो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा घ्राणेन्द्रियस्य
स्वेनार्थेन गंधाख्येन मिथ्यायोगः । यदा स्नाना-
नुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानाम-
क्रमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते तदा स्पर्शेने-
न्द्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः । तथा रस-
नेन्द्रियेण यो रसोऽपरिपाट्या युज्यते । तथाऽपथ्य-

द्रव्यनिविष्टो यो रसो रसनैन्द्रियेण गृह्यते स तस्य रस-
नैन्द्रियस्य स्वेन रसाख्येनाऽर्थेन मिथ्यायोगः ॥ ३६ ॥

प०—योऽर्थेन शब्दादिना श्रोत्रादिरिन्द्रियसंयोगः
स तस्य तेनार्थेन हीनयोगः । अतियोगोऽतिसं-
सर्गः अतियोगस्तस्यैवेन्द्रियस्येत्येवं स्वेनार्थेनाति-
संसर्गोऽतिश्लेषोऽतिसेवालक्षणः । स तस्यार्थेनाति-
संयोगः । मिथ्यायोगो यः सूक्ष्मभासुरादिरूपं
दर्शनेन्द्रियेण वीक्ष्यते दृश्यते। स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य
स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवमत्युच्चपूर्यादीनेवम-
नया दिशा निर्दिष्टयाऽन्यान्यपि इन्द्रियाण्यपि इन्द्रि-
यार्थान् यथास्वं यथात्मीयमिन्द्रियाणामत्युच्च-
पूर्यादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात् जानीयात् ।
यदात्युच्चपरुषेष्टविनाशादिरनिष्टः शब्दः श्रोत्रे-
न्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेनार्थेन शब्दाख्येन
मिथ्यायोगः । यदा पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नादिर-
निष्टो गन्धो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते तदा तस्यैव स्वेना-
र्थेन गन्धाख्येन मिथ्यायोगः । आदिग्रहणादत्य-
न्तलवणादीन् जिह्वेन्द्रियार्थस्तथैत्यर्थः । शीतो-
ष्णकठिनादीन् स्पर्शेन्द्रियार्थान् स्वेनार्थेन मिथ्या-
योगः । प्रदर्शितोऽर्थेऽसात्म्येन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे
यः संयोगः स दोषाणां कोपकारणम् । चरक-
मुनिना स्पष्टं कृत्वा सर्वमेतदुक्तम् । तथा चाह ।
तत्रापि प्रभाववतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमति-
योगः । सर्वथाऽदर्शनमयोगः । सूक्ष्मातिक्लिष्ट-
प्रकृष्टरौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतवित्रासनादिरूपद-
र्शने मिथ्यायोगः । तथाऽतिमात्रस्तनितपटहः कुष्ठा-
दीनां शब्दानामतिमात्रश्रवणमतियोगः । सर्वश्र-
वणमयोगः । परुषेष्टेष्टविनाशविघातप्रधर्षणोद्धी-
पणादिश्रवणं मिथ्यायोगः । तथाऽतितीक्ष्णोष्ण-
मिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रघ्राणमतियोगः ।
सर्वश्र घ्राणमयोगः । स्नानादीनां पूतिद्विष्टामेध्य-
क्लिन्नविषवमनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ।
तथा रसानामत्यादानमतियोगः । अनादानम-
योगः । मिथ्यायोगो रसवर्ज्येष्ववाहारविधिविशे-
षायतनेपूपदिश्यते । तथातिमात्रं शीतोष्णादीनां
स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां वात्युपसेव-
नमतियोगः । सर्वशश्चानुपसेवनमयोगः । स्नाना-
दीनां शीतोष्णादीनां च स्पर्शानामनानुपूर्व्यो-
पसेवनमभिघातभूताशुचिसंस्पर्शादयश्च मिथ्या-
योगः ॥ ३६ ॥

हे०—तत्र असात्म्यविषयसेवायास्त्रैविध्यं लक्षयति—
इन्द्रियस्य चक्षुरादेः स्वेनार्थेन रूपादिना अल्पः संयोगो
नैव वा योगो हीनयोगः । विषयोत्कंठायाः अनिष्टतिर्ही-
नत्वमित्यर्थः । उत्कंठानिवृत्तावपि सेवनमतियोगः,
सूक्ष्मादिरूपसेवा, अत्युच्चादिशब्दसेवा, पूर्यादिगंधसेवा,
अत्यम्लादिरससेवा, अतिशीतादिस्पर्शसेवा च;
मिथ्यायोगः । भासुरमतिदीप्तं, भैरवं भयंकरं, विप्रिर्थं
द्विष्टम् ॥ ३६ ॥

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात्रिधा मतः ।
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ३७ ॥

स०—कालः पुनः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिधा त्रिप्र-
कारो मतो मुनीनाम् । तत्र हेमंतशिशिरलक्षणः
शीतः । उष्णो वसंतप्रीष्मलक्षणः । प्रावृद्धलक्षणो
वर्षाख्यः स च कालो हीनशीतादिर्हीनयोगलक्षणः ।
अतियोगोऽतिमात्रयोगलक्षणः । विपरीतं स्वं शीतो-
ष्णवर्षाख्यं लक्षणं यस्य कालस्य स विपरीतस्वल-
क्षणो मिथ्यायोगः । गुणगुणिनोरभेदोपचारात् काल
एवमुच्यते । तत्र यथा हेमंतं शीतस्याल्पत्वं हीनो
योगस्तस्मिन्नेव हेमंतेऽतिशैत्यमतियोगस्तस्मिन्नेव हेमंत
औष्ण्यं मिथ्यायोगः । उपलक्षणं चेदम् । एवं शर-
द्वसंतयोरपि यन्मंदवर्षोष्णत्वं स्वलक्षणं तद्यदा हीन-
तरं स्यात् सोऽपि हीनयोगः एवमतियोगायोगयोरपि
योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—तथा कालः शीतोष्णादिभेदेन त्रिधा
त्रिप्रकारः । तत्र शीतो हेमन्तशिशिराख्यः ।
उष्णो प्रीष्माख्यः । वर्षालक्षणो वर्षाख्यः । तस्य
योगातियोगमिथ्यायोगान् दर्शयितुमाह—एवं शीतो-
ष्णवर्षादिहेमन्तप्रीष्मवर्षाख्यानां लक्षणं यावन्मात्रं
पुरा दृष्टं ततो हीनतरं दृश्यते स एष कालस्य
योगोऽल्पो योग इत्युच्यते । अतियोगोऽतिल-
क्षणः । अति यदस्य त्रिविधस्य लक्षणमस्य
सतोऽतिमात्रमुपलभ्यते सोऽतियोगः । मिथ्या-
योगः पुनः स्वलक्षणविपरीतः । यथा
हेमंते उष्णो, प्रीष्मे शीतम् । वर्षास्ववर्षणम् ।
अत्रापि चरकमुनिः पठति । शीतोष्णवर्षालक्षणः

पुनरेवान्तर्गम्यवर्षाः संवत्सरस्य कालः । तत्रातिमा-
यस्त्वत्तद्व्ययकालोऽभियोगो, हीनस्वलक्षणः कालो-
ऽयोगो, यत्रान्यलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालो मिथ्या-
योगः कालः ॥ ३७ ॥

हे०—दुष्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—शीतोष्णवर्षभेदा-
न्निविष्य स्व कालस्य शीतादीनामल्पत्वं हीनयोगः । आधि-
क्यमभियोगः, वैपरीत्यं मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

कायवाक्चित्तभेदेन कर्माऽपि विभजेत्त्रिधा ।
कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ॥
अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ।
विषमांगक्रियाभ्रपतनस्खलनादिकम् ॥
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।
कर्मप्राणातिपातादि दशधा यच्च निर्दितम् ॥
मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चासुत्र वा कृतम् ॥

ग०—यथा कालस्त्रिधा निरूपितस्तथा कर्मापि
कायवाक्चित्तभेदेन त्रिप्रकारं विभजेत् । तथा काय-
कर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या
प्रवृत्तिः स हीनसंज्ञको योगः । अतिप्रवृत्तिस्वति-
योगः । कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह । वेगो-
दीरणधारणमित्यारभ्य यावत्पतनस्खलनादिकं यदेतत्
कायिकं कर्म तस्य कर्मण एवंप्रसूय या वृत्तिः स
कायकर्मणो मिथ्यायोगः । विषमांगैः क्रिया कर्म विष-
मारंभ उभयदोक्तविच्छेदः । विषमपतनं विषमस्खलनम् ।
आदिशब्देन विषमगमनादीनां ग्रहणम् । सामिभु-
क्तस्याऽवशुक्तस्य यद्भाषणं जल्पनमेवेरूपा या प्रवृत्तिः
स वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । रागद्वेषभयादि यदेतन्मा-
नसं कर्म तस्य कर्मण एवंप्रसूय या प्रवृत्तिः स चित्त-
कर्मणो मिथ्यायोगः । तथा दिनचर्याध्यायोक्तं यत्प्रा-
णातिपातादि दशधा दशप्रकारं कर्म निर्दितमशुभं
निर्दिष्टं हिंसास्तेयैत्यादिना ग्रन्थेन तच्च यथायथं काय-
वाक्चित्तकर्मणां मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह
चासुत्र कृतमस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृतमा-
चरिते सर्व एव मिथ्यायोगः ॥ ३८ ॥

प०—पुनः परिणाम उच्यते। कर्माख्यं रोगनिदानं
त्रिधा विभजेत् कायवाक्चित्तभेदेन शरीरवाङ्मनो-

विज्ञेयं त्रिविधं विभागं नयेत् । तत्र कायकर्म गम-
नादि । वाक्कर्म अध्ययनादि । चित्तकर्म चिन्तनादि । का-
यकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा गमनकर्मणश्च यथायथं
स्वविषये या हीना प्रवृत्तिः स तस्य हीनयोगः ।
कायवाङ्मनसां कर्मणो याऽतिवृत्तिरतिप्रवर्तनं सोऽ-
तियोगः । मिथ्यायोगस्तु वेगोदीरणधारणमित्यार-
भ्य यावत् पतनस्खलनादिकं यत्कर्म तस्य कर्मण
एवंप्रसूय या प्रवृत्तिः सा कायकर्मणो मिथ्यायोगः ।
वेगानामुदीरणमन्तर्मुखीभूतानामभिमुखीकरणम् ।
विषमाङ्गमित्यत्र विषमशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
आदिशब्देन गमनादिपरिग्रहः । भाषणं सामिभुक्त-
स्य अर्धभुक्तस्य यदेतद्वाक्कर्म तस्य कर्मण एवंप्रसू-
य या प्रवृत्तिः सा वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः । अत्र
भाषणमुच्यैर्भाषणं बोद्धव्यं न भाषणमात्रम् । राग-
द्वेषभयादि च यदेतन्मनःकर्म तस्य कर्मण एवंप्र-
सूय या प्रवृत्तिः सा मनसः कर्मणो मिथ्यायोगः ।
तथा दिनचर्याध्याये उक्तं कर्म प्राणातिपातान्तादि
दशधा यन्निन्दितं पूर्वं निर्दिष्टं हिंसास्तेयान्यकामे-
त्यादिना ग्रन्थेन तस्य वा यथाकायवाक्कर्मणो
मिथ्यायोगः । समस्तोऽसाविह वाऽसुत्र वा कृतम् ।
इहास्मिन् जन्मानि कृतमसुत्र वाऽन्यस्मिन् जन्मानि कृतं
तत्सर्वं मिथ्यायोग इति बोद्धव्यम् । अत्रापि चरक-
मुनिना सविस्तरमुक्तम् । अत्र कर्म वाङ्मनःशरीरप्र-
वृत्तिरयोगः वेगविधारणोदीरणविषमस्खलनगमन-
पतनाङ्गप्रणिधानस्वप्नद्वेषप्रहारावन्नर्दप्रापणोपरोध-
संक्षेपनादि शरीरे मिथ्यायोगः । सूचकानृतकाल-
कलहविप्रियावन्धूपचारपरपुरुषवचनादिवाङ्मि-
थ्यायोगः । भयशोकमोहलोभक्रोधमानेर्ष्यादिभि-
थ्यादर्शनादिमानसो मिथ्यायोगः । सङ्ग्रहेण चा-
तियोगो योगवर्ज्यं कर्म वाङ्मनःशरीरसाहितमनु-
पदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥ ३८ ॥

हे०—दुष्कर्मस्य त्रैविध्यं लक्षयति—कायिकवाचिकमान-
सभेदात्त्रिविधस्य कर्मणः प्रवृत्तेरल्पत्वं हीनयोगः, आधिक्य-
मभियोगः, वेगोदीरणादिरूपत्वं मिथ्यायोगः, धारणं
वेगधारणं, विषमैर्दुस्स्थितैरंगैः क्रियायाश्चेष्टाया आरम्भः,
सामिभुक्तस्य भाषणम् अर्द्धभोजने मौनत्यागः । प्राणा-
तिपातादिहिंसादिहिंसास्तेयान्यथाकाममित्यादिना दिन-
चर्याशुक्तम् । इहास्मिन् जन्मानि, असुत्र प्राग्जन्मानि ।
संग्रहे तु त एते अतियोगादयः सामान्यतोऽनुपशयल-

लक्षणाः । सर्वे वा प्रज्ञापराध एवायं यदेषामविसर्जनम् ।
अथ कर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्भ्रविष्टं स्वास्थ्य-
हेतवः, तत्रापि रसवर्ज्या विपया यथायथमिन्द्रियं बाधन्ते,
अनुगृह्णन्ति च विशेषास्तु सर्वदेहम् । अपि च सर्वभा-
वानां भावाभावां नान्तरेण योगातियोगादीन् व्यव-
स्येत् । सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानं दोषदूष्यविशेषेभ्यो
माधाभावविशेषा भवति । यदा ह्येते त्रयो निदानादि-
विशेषा नान्योन्यमनुवर्णन्ति, ईषद्दानुवर्णन्त्यवस्था वा न
तदामिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्भाभिनिवर्तते न वा भवंत्य-
सम्पूर्णलिङ्गा वा त्रिपर्ययेण तु विपरीताः । तथान्यः
प्रधान एव रोगोऽन्यस्य प्रधानस्य हेतुर्भवति । यथा-
ज्वरस्तु पित्तस्य, पित्तं वा ज्वरस्य, तौ श्वासस्य, प्लीहा-
जठरस्य, ते श्वयथोः, अर्शाणि गुल्मोदरातीसारग्रहणीनां
प्रतिश्यायः कासज्वरयोः, तौ क्षयस्य, क्षयः शोपस्य ।
एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः, बहूनां च तथा
बहवः । तद्वदेकं लिङ्गम् एकमेव प्रथमेऽभ्युपायस्तथा स
एवान्यस्य प्रकोपे तस्मान्नानवाहितः सम्यगागमादिभिः
परीक्षेत । तत्रागमतो-रोगमेकैकम्, एवं प्रकोपनमेवयोनि-
मेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं शब्दरूपगन्धस्पर्श-
रसमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानश्रयान्वितमुदकमेवं-
विधं नामानम् । तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृ-
त्तिः । प्रत्यक्षतस्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमा-
णौपचयच्छायाविष्णुच्छादितादिकमन्त्रकृजनमंगुल्यदि-सं-
धिस्फुटनं, देहे शकृद्द्रणादिगन्धं, शीतोष्णस्तम्भस्यदंश्ल-
क्षयाखरसंस्पर्शं च प्रकृतिविकृतियुक्तम् । आस्यरसं तु प्रथेन-
तथा सुच्छर्ददुश्छर्दत्वं मृदुकूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभि-
प्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि । तथा
बयः प्रत्यक्षेण अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यं,
मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं तथा अग्निं जरणशक्त्या, बलं
व्यायामशक्त्या गूढलिङ्गं, व्याधिमुपशयानुपशयतः, दोषप्र-
माणमपचारविशेषेण आयुषः, क्षयं रिष्टैः, प्रकृतिसत्त्वसार-
सात्म्यवलान्यनुशीलनेनेति । भवति चात्र-“ज्ञानबुद्धिप्रदी-
पेन यो नाविशति योगवित् । आतुरस्यांतरात्मानं न
स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूप-
पस्याप्रकाशकौ । तदर्थैको गुरुव्याधिः सत्त्वंदेहबलाश्र-
यात् ॥ लघुव्याधिवदाभाति लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा । वा-
ह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ॥ ततोऽपमल्प-
वीर्यं वा विपरीतं ततोऽन्यथा । पथ्यं विपर्यये युञ्जन्
प्राणान् मुष्णाति रोगिणाम् ॥ ज्ञानांशेन नाहि ज्ञानं कृत्स्ने
ज्ञेये प्रवर्तते । बुभुसेत भिपक् तस्मात्तत्त्वं तन्त्रानुशी-

लनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा । न
जातु स्वलति प्राज्ञो विपयेऽपि क्रियापथे ॥ आगतु-
रन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृद्धम् ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समार-
भेत ॥ इति ॥ ३८ ॥

निदानंमंतद्वापाणां कुपितास्तेन नैकधा ।
कुर्वति विविधान्व्याधीन्शाखाकोष्ठास्थिसंधिषु ॥

३०-निदानमेतद्दोषाणां कोपे इति वाक्यशेषः ।
कुपितास्तेन निदानेन नैकधा अनेकप्रकारेण व्याधीन्
विविधान् नानाप्रकारान् कुर्वति । कुपिता दोषा इति
विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । क व्याधीन् कुर्वतीत्याह ।
शाखाश्च कोष्ठश्चाऽस्थीनि च संधयश्च तेषु ॥ ३९ ॥

५०-एतद्विधं त्रिविधकल्पं दोषाणां निदानं
प्रकोपकारणमातेन निदानेन ते दोषाः प्रकुपिताः प्र-
दुष्टाः नैकधा बहुधा नैकप्रकारेण व्याधीन् विविधान्
अनेकप्रकारान् कुर्वन्ति उत्पादयन्ति । क शाखासु
तथा कोष्ठे अस्थिषु भर्मसन्धिषु ॥ ३९ ॥

ह०-दोषहेतुमुपसंहरति निदानमिति । दोषहेतो रोग-
हेतुत्वमाह-तेन निदानेन नैकधा विविधानिति हेत्वान्त-
त्यारभोपान्त्यं तस्माद्दोगान्त्यं दोषा एव कारणमित्युक्तं,
तन्निर्वाहार्थमाह-शाखादीनामाधारत्वं न कारणत्वम् ३९ ॥

शाखेति किमुच्यत इत्याह-

शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।
तदाश्रया मध्व्यंगं डालज्यर्बुदादयः ॥
बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ४० ॥

३०-शाखा रक्तादयः षड्धातवस्त्वक् चैतद्वाह्यं
रोगायनं बाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् । हिशब्दो
यस्मादर्थोपस्वाद्वाह्यानां रोगाणामयनमतस्तदाश्रया मध-
व्यंगादयो रोगा बहिर्भागा उच्यन्ते । आदिशब्देन विसर्प-
विद्रधिप्लीहकुष्ठादयो गृह्यन्ते । दुर्नामत्यादि । बहिर्भा-
गाश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः शोफादय इत्यस्मादनंतरं
द्रष्टव्यः । दुर्नामगुल्मशोफादयश्च बहिर्भागा
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०—तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्पर्यन्ता
उच्यन्ते । तत्र वाह्यानां रोगाणामयनं स्थानम् ।
द्विचक्षुः यस्मादर्थे । यस्माद्वाह्यानां रोगाणां शाखा
रक्तादयो धातवः अयनं स्थानमतस्तदाश्रया मप-
व्यङ्गादयो रोगा भवन्ति । तथा वहिर्भागा दुर्ना-
मादयः शाखासु जायन्ते ॥ ४० ॥

हे०—नत्र शाखां व्याचष्टे—रक्तादयो धातवस्त्वक् च
शाखा । या च वाह्यरोगायनं, वहिर्भागो रोगाणां ते च
रोगा ममादयः । मपव्यंगी क्षुद्ररोगेषु, गंडालजीमुखरोगेषु
वहिर्भागा इति । दुर्नामादीनां विशेषणमतर्भागानिवृ-
त्त्यर्थम् ॥ ४० ॥

अंतः कोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयास्त्रयः ।
तत्स्थानाश्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ।
अंतर्भागं च शोफाशोर्गुल्मवीसर्पविद्राधि ४१ ॥

म०—कोष्ठः कथ्यते अंतः स महास्रोत आम-
पक्वाशयाश्रयः । तत्स्थाना अंतर्भागाश्रयाश्छर्द्यादयो
रोगाः । न केवलास्त एव छर्द्यादयोऽतर्भागाश्रया
यावच्छोफाशोर्गुल्मवीसर्पविद्राध्व्यंतर्भागं च शोफा-
दीनां विद्रध्यंतानां समाहारद्वन्द्वनिर्देशः ॥ ४१ ॥

प०—कोष्ठं पुनरुच्यतेऽतस्तथा महास्रोत आमप-
क्वाश्रयश्च । अन्तर्भागाश्च शोफादयो जायन्ते । एवं
शोफादीनां द्वैविध्यम् । वहिर्भागान्तरभाग-
भेदान् ॥ ४१ ॥

हे०—कोष्ठं व्याचष्टे—अंतःकोष्ठो महास्रोतः महाविव-
रम्, आमाशयो यत्राममन्नं तिष्ठति, पक्वाशयो यत्र पक्वं
तत्स्थानाः कोष्ठश्रिताः । अंतर्भागमिति । शोफादीनां
विशेषणं वहिर्भागानिवृत्त्यर्थं, समाहारद्वन्द्वत्वादेकत्वानु-
पपत्ते ॥ ४१ ॥

इदानीं मध्यमं रोगमार्गं वक्ति—

शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्थनां च संधयः ।
तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकंडराद्याश्च मध्यमाः ॥
रोगमार्गास्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ।
मूर्धादिरोगाः संध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ४२ ॥

स०—शिरोहृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः । अस्मां
च संधय इत्येवं निर्देशेनेदं बोधयति । नाऽत्र द्वयं विवक्षि-
तमस्थीनि च संधयश्चेति किं तर्ह्यस्मां संबन्धिनः संधय
इति । संधयो ह्यन्येऽपि संति तथा च वक्ष्यति मांसास्थि-
स्त्रायुधमनीशिरासंधिसमागम इति । तन्निबद्धास्तेष्वस्थिषु
निबद्धाः संलग्ना इत्यर्थः । शिराः स्त्रायवः कंडरा-
श्चादयो येषां धमनीकूर्चादीनां ते । च शब्दात्पूर्वोक्ताश्च ।
तत्र मध्यमे रोगमार्गे यक्ष्मादयो गदास्त्रिकशूलग्रहाद्यंताः ।
मूर्धादीत्यत्राऽदिशब्देन हृदयवस्त्यादिपरिग्रहः । संध्य-
स्थित्रिके शूलानि सन्ध्यस्थित्रिके ग्रहा इति योज्यम् ।
आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा गृह्यन्ते ।
यक्ष्मणोऽत्र मर्मास्थिसन्ध्यधिष्ठानत्वात्पूर्वं निर्देशः ।
वक्ष्यतिहि । तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसंधीनानिश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन्तित्यादि ॥ ४२ ॥

प०—मर्माणि सर्वाण्युच्यन्ते । तानि शिरोहृदय-
वस्तिप्रभृतीनि । सन्ध्योऽस्थनां सम्बन्धिनः नान्ये
सन्धयः । यतो बहवः सन्धयो विद्यन्ते । मांसास्थि-
स्त्रायुधमनीशिरासान्धिसमागमः । इत्यतो ग्रन्था-
ज्जायन्ते । तेषु निबद्धास्तन्निबद्धाः । तेषु मर्मसु
तथास्थिसन्धिषु शिराद्या निबद्धा आश्रिता इति ।
स च मर्मास्थिसन्ध्याख्यो मध्यमो रोगमार्गो विधेयः ।
तत्र तेषु मर्मास्थिसन्धिषु मध्यमरोगमार्गसंज्ञितेषु
यक्ष्मादयो रोगाः स्थिताः । तथा मूर्धादिरोगाः
सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयश्च ॥ ४२ ॥

हे०—अस्थिसंधीन् व्याचष्टे—मर्माणि मर्मनिबद्धाः
शिरादयश्चास्थिसंधयः । तेन मध्यमो रोगमार्गः तदा-
श्रिता यक्ष्मादयः । यक्ष्मा राजयक्ष्मा, पक्षवधः एकांग-
रोगः, अर्दित एकायामः, ग्रहः स्तब्धत्वं, संध्यस्थित्रि-
केष्वेव ॥ ४२ ॥

इदानीं वायोः कर्माण्याह—

संसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तांदभेदनम्
संगांगभंगसंकोचवर्तहर्षणतर्षणम् ॥
कंपपारुष्यसौषिर्यशोषस्पंदनवेष्टनम् ।
स्तंभः कषायरसतावर्णःश्यावोऽरुणोऽपि वा ॥
कर्माणि वायोः ॥ ४३ ॥

स०—संसो हन्वादिसंधर्भ्रशः । व्यसनं व्यासो
विक्षेपणमंगप्रत्यंगादेर्यथाऽऽक्षेपकादिषु । व्यधस्ताड-
नमिव मुद्गरादिना । स्वापः सुप्तिः कर्मण्यचैतन्यम् ।
सदनं सादोऽगानां क्रियास्वसामर्थ्यम् । रुक् सततं
शूलम् । तोदो विच्छिन्नं शूलम् । भेदनं भेदो विदा-
रणमिवांगस्य । संगो मूघपुरीषादेः स्वाशयेभ्योऽनिः-
सारो वाक्संगादिश्च अंगानां जघोरुप्रभृतीनां भंग इव
भंगश्चूर्णनमिवांगभंगः । संकोचनं संकोचः शिरादी-
नाम् । वर्तनं वर्तः पुरीषादीनां पिंडीकरणम् । हर्षण
रोम्णामूर्ध्वीभावः । तर्पणं तर्पस्तृद् । तथा कपोऽतिवे-
पनम् । पारुष्यम् । पुरुषत्वम् सौषिर्धमस्त्राग् ।
शोषः शोषणम् । स्पंदनं हि किञ्चिच्चलनम् । वेष्टनं
ग्रथनमिवांगस्य । स्तंभो बाहूरुजंघादीनामाकुंचनाद्य-
भावः । कषायरसता कषायास्वादत्वम् । वर्णः श्या-
वोऽरुणोऽपि वा । श्यावारुणौ वर्णावित्यर्थः । एतानि
वायोः कर्माणि ॥ ४३ ॥

प०—वायोः प्रकुपितस्य संसादीनि कर्माणि
भवन्ति । तत्र संसोऽधःपतनमिव नेत्रादेर्वस्तुनः ।
व्यासो विशेषेणासनं क्षेपणम् । व्यधः विदारण-
मिवाङ्गस्य ताडनमिव मुद्गरादिना वा । स्वापो विचे-
तनत्वमङ्गस्य । सादोऽङ्गावसादो निरुत्साहतो
गतिनिरोध एवाङ्गादेः । रुक्—ग्रथनप्रवृद्धमध्याः,
छिन्नं शूलम् । तोदो व्यच्छिन्नशूलप्रादुर्भावः ।
भेदनं विदारणमिवाङ्गस्य । सङ्गः शकृतो निश्च-
लत्वम् । अङ्गानां भङ्ग इवाङ्गभङ्गः । सङ्को-
चोऽलपीकरणम् । वर्तयतीति वर्ताऽणुशो भिन्ना-
नां पिण्डीकरणमिव । हर्षणं रोम्णाम्, दन्ताना-
मङ्गानां च । तर्पणं तृप्णा । कम्पश्चलनमंगस्य ।
पारुष्यं खरस्पर्शता । सौषिर्धमन्तःशून्यम् ।
शोषोऽङ्गस्य शोषणम् । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् ।
वेष्टनं ग्रथनमिवाङ्गस्य । स्तम्भः स्तब्धताङ्गाव-
यवानाम् । कषायरसता कषायरसत्वम् । रसा-
न्तरेऽपि कषायग्रहः । श्यावो श्यामलो मलिनो
वर्णः । तथाऽरुणो रोहितप्रायोवर्णः ॥ ४३ ॥

हे०—अथाकृतिः । तत्र वातरोगाणां लक्षणमाह—
क्षमः—शैथिल्यं, व्यासः—असंकोच्यत्वं, व्यधः—सूची-

विद्वस्येव व्यथा, स्वापः स्पृशाज्ञानं, सादः स्वकार्या-
क्षमत्वं, रुक् शूलं, तोदः तोत्रेणैव व्यथा, भेदनं
भियमानस्येव व्यथा, संगः अवरोधः, अंग उन्मार्गागम-
नम्, अंगेर्यत्यर्थत्वात् । भंगो वक्रता, संकोचोऽप्रसार्यत्वं,
वर्तः पिंडितत्वं, हर्षणं कंटकितत्वं, तर्पणं पिपासा, कप-
श्चलनं, पारुष्यं रूक्षत्वं, सौषिर्धं सरंभ्रत्वं, शोषः शुष्कत्वं,
स्पंदनं स्फुरणं, वेष्टनं वलनं, स्तंभः निष्क्रियत्वं, कषाय-
रसता—रसान्तरेऽपि कषायग्रहणं, श्यावः कपिशः, अरुण
इन्द्रक्तः, संसादीनि कुपितवायोः कर्माणि ॥ ४३ ॥

अथ पित्तस्याह—

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।
स्वेदः क्लेदः सुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ।
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पांडुरारुणवर्जितः ॥ ४४ ॥

स०—दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि । सर्वांगीण-
स्तापो दाहः । रागो लौहित्यम् । ऊष्मा औष्ण्यम् ।
पाकिता पाककर्तृत्वमजीर्णेष्वन्ने च । स्वेदनं स्वेदः क्लेदः
शोणित्वादिषु विकारः । सुतिः स्रावः । कोथः क्लेदस्या-
तिशयेऽस्याऽविच्छिन्नत्वम् । सदनं सादः । मूर्च्छनं
भ्रमः । मदो वक्ष्यमाणो रोगविशेषः । रसास्वाद्दौ
कटुकाम्लौ । कर्णः पांडुरारुणाभ्यामन्यः । शुक्लोहित-
वर्णनिपेधेन तच्छेषनानावर्णसंभवः सूच्यते ॥ ४४ ॥

प०—पित्तस्य दुष्टस्थ दाहादीनि कर्माणि भवन्ति ।
यः सर्वाङ्गभवस्तीव्रश्च दाहः स सामान्यदाहशब्द-
वाच्यः । रागो लौहित्यमङ्गादेः । ऊष्मा—सन्तापो-
ऽङ्गानामवयवानाम् । पाकोऽन्नपाकोऽङ्गैकदेशा-
नाम् । स्वेदः स्विन्नता आर्द्रभावो देहस्य । सुतिः-
स्रावः, कोथः पूत्यादीनां कोथपूतिभावः । सदनं
विशरणं गात्रावयवानां शातनम् । मूर्च्छनं मोहो
विचेतनत्वम् । भेदो व्याधिः मदात्ययनिदाने
वक्ष्यमाणः । रसौ द्वौ कटुकश्चांम्लश्च मुखस्थौ
भवेताम् । वर्णः शरीरे पाण्डुरारुणवर्जितोऽन्यः सर्वो
नीलपीतभेदभिन्न उपलभ्यते ॥ ४४ ॥

हे०—पित्तरोगाणां लक्षणमाह—दाहः संतापः, रागो
रंजनं वर्णांतरोपमर्देन स्ववर्णापादनम्, ऊष्मा उष्णत्वं,
पाकिता पक्वत्वं, स्वेदो घर्मः, क्लेदो मलाद्रव्यं, सुतिः
स्रावः, कोथः कुथितत्वं, सदनं सादः, मूर्च्छनं मोहः,

सो मधुरमिदं च क्लृप्तं, कश्चुकमितकः, “ कषाय-
विममुरं वापादिषु सुगं कषात् ” इति वचनान् ॥४४॥

श्लेष्मकर्मभ्याह-

श्लेष्मणः स्त्रहकाटिन्यकंडूशीतत्वगौरवम् ।
बंधोपलेपस्तैमित्यशोफापत्तयतिनिद्रताः ।
वर्णः श्वेता रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ।
इत्यशोपामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
दर्शनाद्यग्वहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ।
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नातान् प्रतिक्षणम् ।

स०-कफस्य स्त्रहादीनि कर्माणि । स्त्रहः
क्लेश्यम् । काटिन्यममृदुत्वम् । कंडूः खर्जूः । शीतत्वं
शीतसद्भावः । गौरवं गुरुत्वम् । बंधः स्रोतसाम् ।
अस्थार्दीनामुपलेपः । स्तैमित्यं मात्राणामपदुत्वम् ।
काये वर्णः शुक्लः । रसौ च मधुरपट् । चिरकारिता
कार्यादौ विश्रवत्वम् । ननु वायोर्मूर्त्त्वाद्दर्णरसोप-
लब्धिरनुपपन्ना । अमूर्त्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ ।
नैतदस्ति । न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशाग्येव
भवन्ति । यथा चेन्द्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्प-
त्तिर्दृष्टा । तस्मात्कारणसदृशानि कार्याणीति प्रायिक-
मेतत् । अचिन्त्यत्वाच्च द्रव्यप्रभावस्य वायोः सकाशात्
कषायरसता श्यावालग्नवर्णोत्पत्तिश्चाऽन्वयव्यतिरेक-
मिद्धा कथमिव निवार्यताम् । इत्येवं दोषाणां कर्मा-
ण्युपदिशति । तद्विकाराश्च संग्रह उक्ताः । तथा च
तद्ग्रंथः । अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।
विंशतिः श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्वजा मताः ।
नखभेदः पादशूलं सुतिर्भ्रंशो विपादिका । खुडो
गुल्फप्रहो जानुविश्लेषो जानुकुंचनम् । पिंडिकोद्वेष्टनं
सादश्चोर्वोः स्तंभश्च गृध्रसी । पांगुल्यं भ्रंशशूलं च
गुदे स्तंभस्तु मेहने । मुष्काक्षेपः श्रोणिभेदो वंक्षणा-
नाह एव च । उदावतोऽथ विड्भेदः पार्श्वपृष्ठत्रिक-
प्रहाः । खंजवामनकुञ्जत्वं हृद्रवोदरवेष्टकौ । हृन्मोहो-
वक्षनिस्तोदः शोभोद्वातो तथोरसः । बाहुरोषो हनु-
र्ग्रीवामन्यास्तंभौष्ठंभदनम् । दंतभेदोऽथ शैथिल्यं
कटुसोऽथ वा प्रहः । कषायास्यत्वमूकत्वे मुखशोषो

रसाज्ञता । ध्राणानाहोऽज्ञता गंधे शब्दोच्चैः
तथा । नाधिर्यं कर्णशूलं च वर्मस्तंभनकुंचन-
तिमिरं चाऽक्षिशूलं च भ्रूव्युदासोऽथ नेत्रयोः । ल-
शंखभेदौ च केशभ्रूस्फुटनं तथा । शिरोरुजाऽ
जृम्भा प्रलापो वेपथुर्भ्रमः । एकांगव्याधिरायामः प
वातोऽपतंत्रकः । दंडकः स्वप्ननाशश्च ग्लानिः पा
रुक्षता । विषादश्चाऽनवस्थानमरुणश्यामवर्णता ।
शीतिः समाख्याता रोगा वातसमुद्भवाः । अंत
विदाहश्च प्लोषोऽथ दवथुर्दवः । अत्यूष्मा चां
हश्च स्वेदोऽत्यम्लकधूमकौ । रक्तक्लेदोऽगमंघश्च ग
वयवशातनम् । त्वड्मांसदरणं मांसक्लेदश्चर्मदलं त
रक्तविस्फोटकः कोठः पित्तासृप्रक्तमंडले । नीति
कामला कक्षा गात्रे हरितपीतता । पूतितित्का
तृष्णा लोहगंधास्यता तथा । जीवादानमृतुसिश्च ३
शस्तमसस्तथा । गलास्यगुदमेढ्राक्षिपाको हारि
तता । नखाक्षिमूत्रशकृतां चत्वारिंशत् पित्तज
स्तैमित्यं गौरवं तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता । तंद्रास्यश्च
माधुर्ये प्रलेपो हृदयस्य च । सादः कंठप्रलेपश्च श्ले
द्विरणमेव च । मलाधिक्यमतिस्थौल्यं वमनं प्रतिसं
यम् । उदरौ गलगंडश्च शैत्यं श्वेतावभासता । विष्म
नखनेत्राणां शुक्रता च कफामयाः । यथास्थूलं विकारा
प्रसंख्यानमिदं स्मृतमिति । हृदादौ शूलवद्वाहो योऽ
दाहः स कीर्तितः । पाणिपादांसमूलेषु संतापो वि
धस्तु यः । अग्न्यर्चिषेव निःस्वेदो विदाहः स निगद्यते
ओषः सर्वांगिकस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः । दवः
श्चक्षुरादिभ्यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते । मुखौष्ठताल
दवश्चाम्लोद्विरणमम्लकः । धूमायनं शिरोघ्राणकंठ
लुषु धूमकः । प्रमीलकस्तु स्तैमित्यं गुस्तांऽगस्य गौ
वम् । आहारानभिलाषस्तु तृप्तिः स्याद्विषयाऽग्रहः
निद्रार्तस्येव तंद्रा स्याच्छेषाः प्रथितनामकाः । दोषा
कर्माण्युपदिश्य निर्देशप्रयोजनमधिकृत्याह । इति प्रकारे
दोषाणां लक्षणं दोषलक्षणं यथायथं लिङ्गम् । इ
पूर्वोक्तेन प्रकारेण यदोषलक्षणमुक्तं तददर्शनाद्यैः सम्यगु
लक्षयेत् जानीयात् । वैद्य इति शेषः । दर्शनाद्यै
रित्यादिशब्देन स्पर्शनप्रश्नौ गृह्येते । किंभूतं दोषलक्ष

णम् । अशेषाश्च त आमयाश्चाशेषामया तान् सर्वानाम-
यान् व्याप्नोति तदशेषामयव्यापि । किंभूतो वैद्यः ।
अवहितो दत्तावधानः । तथा व्याध्यवस्थाविभागज्ञः ।
व्याधेरवस्थाः कालकृता दशास्तासां विभागः पृथक्त्वं
प्रथैवमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेयवस्थाभेदाच्चोपक्र-
मभेदः । तथा ह्येकस्यैव ज्वरस्य नवस्याऽन्य उपक्रमो
जीर्णस्याऽन्यस्तदेव विभागं यो जानाति स व्याध्यवस्था-
विभागज्ञः । तथाऽऽर्तान् व्याधितान् प्रतिक्षणं मुहूर्ते
मुहूर्ते पश्यन्नालोकयन् ॥ ४५ ॥

प०—श्लेष्मणो दुष्टस्य स्नेहकाठिन्यादीनि
कर्माणि भवन्ति । अत्र स्नेहः स्निग्धता
त्वगादिषु । काठिन्यं कठिनत्वमङ्गावयवानाम् ।
शीतत्वं शीतता । अङ्गप्र गौरवं गुरुत्वम् । धातू-
नां बन्धः स्रोतसामावृत्तिः । उपलेप इवोपलेपः ।
श्लेष्मणः प्रदेहो मुखकण्ठादीनां शरीरावयवानाम् ।
स्तैमित्यं विपयेष्वप्रचुरता । प्रमौलकमित्यन्तैः पठि-
तम् । शोफः श्वयथुः । अपक्त्रिग्न्यपाटवम् । शरी-
रे वर्णः शुक्लः श्वेतः । रसो द्रौ र्वादुलवर्णो मुखे
भवतः । चिरकारिता व्याधेश्चिरेण निवृत्तिः । मर-
णं चाचिरेण करोति । इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः ।
प्रकारार्थं चापरिसमाप्तौ । दोषाणां यथास्वं चिह्नं
येन दोषा लक्ष्यन्ते । किंभूतम् । यदशेषामयव्यापि
सकलामयव्यापि शीलं यम्य तत्तथा । दोषलक्षणमेत-
द्यदुक्तमशेषामयव्यापि तदोषलक्षणं दर्शनाद्यैर्दर्शन-
स्पर्शनप्रश्रैरवहितो यत्नपरो दत्तावधानो नान्य-
चेता वैद्यः सम्यगुपलक्षयेज्जानीयात् । तत्र दर्शनेन
वर्णस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्द्यादिकमुप-
लक्षयेत् । आदिग्रहणात् श्रोत्रेणान्त्रकूजनमङ्गुल्या-
दिसन्धिम्फुटनं लक्षयेत् । प्राणेन देहशकृत्त्रणादि-
गन्धं लक्षयेत् । स्पर्शेन शीतोष्णस्तब्धस्पन्दश्रद्धण-
खरस्पर्शाश्च लक्षयेत् । अस्य रसं प्रश्रेण लक्षयेत् ।
तथा सुच्छन्ददुश्च्छन्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शन-
मभिप्रायं जन्मामये प्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखा-
नि चेति निदर्शनमात्रमेतद्विज्ञेयम् । तथाऽनुमाने-
नापि लक्षयेत् । यूक्तापसर्पणेन शरीरवैरस्यं, मक्षि-
कोपसर्पणेन माधुर्यं तथाभ्रैर्जरणशक्त्या बलं व्याया-
मशक्त्या गूढलिङ्गव्याधिसुपशयानुपशयतः दोष-

प्रमाणमपचारं विशेषेणायुःक्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्त्वसार-
साम्यबलान्यनुशीलनेनेति । तथाचोक्तं चरकमुनिना-
“ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति योगवित् । आतु-
रस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति” किमेवमेव
यः कश्चिद्वैद्यः सततं लक्षयेत् न सर्वः कश्चित् कित-
र्हि यः व्याधेरवस्थाकालकृतास्तास्तादशास्तासां वि-
भागः पृथक्त्वं यथेयमन्यस्य व्याधेरवस्थेयमन्येत्यव-
स्थाभेदाच्चोपक्रमभेदः । येनैकस्यैव ज्वरस्यान्याव-
स्थान्य उपक्रमो जीर्णस्यान्यस्तं विभागं यो जानाति
स व्याध्यवस्थाविभागज्ञः । पश्यन्नवलोकयन् प्रति-
क्षणं प्रत्यवसरं पुनरनवरतमेव यावत् । एवं वैद्यो
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः तथा व्याधितान् प्रति-
क्षणं पश्यति ॥ ४५ ॥

हे०—श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह—स्नेहः स्निग्धं, बंधः
संश्लेषः, उपलेपो लिप्तत्वं, स्तैमित्यमालस्यं, शोफः श्वयथुः,
अपक्त्रिपाकः, चिरकारिता चिरेण रोगबुद्धिः । संग्रहे
तु अथ कुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरसुपताप-
यन्ति । विकृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराः । चत्वारिंश-
त्पित्तस्य । विंशतिः श्लेष्मणः । तत्र वातविकारास्तद्यथा—
नखभेदो, विपादिका, पादशूलं, पादभ्रंशः, सुप्तपादता,
वातखुडता, गुल्फग्रहः, पिंडिकोद्वेष्टनं, यध्रसी, जानुभेदो
जानुविश्लेषः, ऊरुसादः, उरस्तंभः, पंगुत्वं, गुदभ्रंशो,
गुदार्तिर्वृषणाक्षेपो, भेदस्तंभो, वक्षणांनाहः, श्रोणीभेदो,
विड्भेद, उदावर्तः, खंजत्वं, कुब्जत्वं, वामनत्वं, त्रिक-
ग्रहः, पृष्ठग्रहः, पार्श्वामर्दनम्, उदरावेष्टो, हृन्मोहो,
हृद्द्रवो, वक्षउद्धर्षो, वक्षउपरोधः, वक्षस्तोदो, बाहुशोषो,
ग्रीवास्तम्भो, मन्यास्तम्भः, कण्ठध्वंसो, हनुताडनम्,
ओष्ठभेदो, दन्तभेदो, दन्तशैथिल्यं, मूकत्वं, वाक्संगः,
प्रलापः, कपांयास्यता, मुखशोषो, रसाज्ञत्वं, गन्धाज्ञत्वं,
प्राणनाशः, कर्णशूलम् अशब्दश्रुतिः, उच्चैश्रुतिर्वाधिर्यः,
वर्त्मस्तम्भो वर्त्मसंकोचः, तिमिरम् अक्षिशूलमक्षिव्युदा-
सो, भ्रूव्युदासः, शंखभेदो, ललाटेभेदः, शिरोरूक्, केहा-
भूमिस्फुटनम्, अर्दितमेकांगरोगः, पक्षवध, आक्षेपको,
दण्डकः, भ्रमो, भ्रमो, वेपथुर्जुमाः, ग्लानिर्विषादोऽति-
प्रलापो, रौक्ष्यं, पारुष्यं, द्यावावर्णावभासत्वमस्वप्नोऽ-
नवस्थितता च । पित्तविकाराः—पुनरोषः श्लोषो, दवो
दवयुः, विदाहः, सदाहस्त्वग्दाहोऽतर्दाहः, धूमकोऽम्लक,
ऊष्माधिक्यमतिस्वेदोऽगांधोऽगावयवशरणं, शोणित-
क्लेदो, मांसक्लेदस्त्वग्मांसदरणं, चर्मदरणं, रक्तकोठो,

रक्तमण्डलानि, रक्तपित्तं, हरितत्वं, हारि-
 रक्तं, नीरुकाशा, कामला, तिकास्थता लोहितगन्धा-
 रत्ना, पुनिसुतात्वं, तृणाधिक्यमवृत्तिरास्यपाकोऽक्षिपाकः,
 प्रमादको, भेट्टपाको, जीवादानं, तमःप्रवेशो, हरित-
 हारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च । श्लेष्मविकारास्तु-तृप्तिस्तंदा
 निद्राधिक्यं, स्तैमित्यं, गुरुगात्रता, आलस्यं, मुखमाधुर्यं
 प्रमेकः, श्लेष्माद्वरणं, मलाधिक्यं, बलासो, हृदये लेपः,
 कंठलेपो, धमनीप्रतिचयो, गलगण्डोऽतिस्थीत्यं, शीता-
 सित्यम्, उदरदः, श्वेतावभासता, श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च । तत्र
 सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिमानोपः, प्रादोशिकः,
 स्वेदरहितः अग्न्यर्चिषेव दाहः श्लेषः, मुखोष्ठतालुपु-
 षो दाहः, चक्षुरीदीर्घाद्विषु दाहो दन्तधुः, पाणिपादां-
 मन्तुकेषु विविधः सन्तापो विद्राहः, कोष्ठदाहोऽतर्दाहः
 कोष्प्यान्तमार्गसंग्रहात् । शिरोग्रीवाघ्राणकण्ठतालुधूमा-
 यनं धूमकः, सान्तर्दाहहृदयश्लेऽश्लेहारोऽम्लकः,
 शोणितस्य कृष्णता, दीर्घम्यतनुत्वादिकलेदो, मांसस्य, तु
 कृष्णता, दीर्गम्यं च । ब्राह्मत्वकसंहतिश्चर्म कोष्ठगौ-
 रवादाहाराऽस्पृहातृतिः । अन्ये पुनराहुः—अज्ञानभि-
 नन्दनात्तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
 तन्द्रा, स्तैमित्यं तु प्रमीलकः, इत्यन्यैः पठितम् । उपले-
 प इव उपलेपः, तदतिशयः, प्रतिचयोऽतिपूरणम्, अमेरति-
 मन्दता शैत्यम्, उरोऽभिष्यन्द उदरदः । केषांचिच्छी-
 तवेपथुः उदरदः अन्ये पुनराहुः—“शीतपानीयसंस्पर्शा-
 च्छीतकाले विशेषतः । सरागकण्डूः शोफः स्यादुदरदः
 सकफोद्भवः” इति । महाविकारास्तु यथा स्वयमेवो-
 पदिश्यन्ते, क्षुद्रविकाराः पुनर्येदेवां गमाविशन्ति तदुपप-
 द्भव नाम लभन्ते । यथा-नखशंखललाटभेदाः स्वांतर्दा-
 हकण्ठहृदयोपलेपादयः । तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं
 भवतीति । लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमाह-दर्शनस्प-
 र्शनप्रश्नैरवस्थाविभागज्ञः यथा-आमज्वरो जीर्णज्वरः
 पच्यमानज्वर इति ॥ ४५ ॥

किमिति पुनः पुनर्व्याधितदर्शनं क्रियत इत्याह—
 अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
 रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ४६ ॥

स०—अभ्यासान्मुहुर्मुहुश्चिकित्सितकर्मणि प्रवर्त-
 नाद्दृष्टिदर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केवलाच्चि-

१. यथास्वमेवेति खपुस्तके ।

कित्साशास्त्रावगमात् । किंभूता दृष्टिः । कर्मणि सिद्धि-
 स्तां प्रकाशयितुं शीलं यस्याः सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
 अत्र दृष्टांतमाह । रत्नादीत्यादि । आदिशब्देन सुवर्ण-
 हिरण्यादीनां ग्रहणम् । तेषां यत्सदसज्ज्ञानमिदं शोभ-
 नमिदं न शोभन्मित्यवगमस्तत्र शास्त्रादेव जायते
 किंतर्ह्यभ्यासाच्च । एवकारोऽवधारणार्थः । न शास्त्राव-
 बोधान्न च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति ।
 किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्रावबोधदर्शनाभ्यां सम्य-
 ग्जायते तथैव चिकित्साशास्त्रावबोधान्नित्यं नित्यमातुर-
 दर्शनाच्चाऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—तस्य कर्मण्यभ्यासो जायते जायत एव
 तमाह—अभ्यासात् पुनः पुनः चिकित्साकर्मनिवर्त-
 नात् दृष्टिः दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते न केव-
 लाच्चिकित्साशास्त्रावबोधात् किंभूता दृष्टिः कर्मसिद्धि-
 प्रकाशिनी । कर्मणः सिद्धिस्तस्या दीपिका प्रका-
 शिनी । तथा निदर्शनम् । रत्नादीनां मरकतप्रभृ-
 तीनां यदेतत् सदसज्ज्ञानमिदं शोभनं रत्नमिदं
 नेत्यस्यार्थस्य योऽवबोधस्तस्याभ्यासः प्रबोधनकार-
 णम् । यद्यप्यत्र परीक्षाशास्त्रं विद्यते तथापि न तदवबो-
 धमात्रात् केवलादभ्यासं विना बहुशो रत्नदर्शनं
 विनैव निश्चय उत्पद्यते । इदं रत्नमिदं नेति । एवं
 यः चिकित्साशास्त्रमवबुध्यते तस्याभ्यस्तकर्मा
 वैद्यः स व्याधिप्रशमान् कुर्वन् प्राणिनां प्राणानां
 दाता न केवलात् शास्त्रावबोधोत्कर्षात् अभ्यासर-
 हिताच्चापि केवलादभ्यासात् शास्त्रावबोधरहितात् ।
 अत एवकारोऽवधारणार्थो न शास्त्रादेव ज्ञायत
 इति कृतम् ॥ ४६ ॥

हे०—लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञाने सहकारीत्याह ४६

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः ।
 तत्संकराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ४७ ॥

स०—दृष्टश्चासावपचारश्च तस्माज्जातो दृष्टापचारजः ।
 अपचारो व्याधिहेतुः । ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणा-
 ज्जातो दृष्टापचारजः । कश्चिदात्मकृतापूर्वापराधादशु-
 भकर्माख्याजातः पूर्वापराधजः । अपरः कश्चित्तत्संकरा-
 द्भवति । तयोः संकरस्तत्संकारो मिश्रत्वं तस्मात् । न
 केवलात्पूर्वापराधान्न च केवलाद्दृष्टापराधादपि तु द्वयोः

संसर्गाजात इत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण व्याधिस्त्रिधा
त्रिप्रकारः स्मृतः ॥ ४७ ॥

प०—दृष्टश्चासावपचारो दृष्टापचारः । व्याधि-
कारणमपचार इत्युच्यते । इह लौकिकाद्व्याधि-
कारणाज्जातो व्याधिः दृष्टापचारजः । तथा कश्चित्
पूर्वापराधजः आत्मकृतात् पूर्वापराधाच्च यो जातः
सोऽन्यस्तृतीयः सम्भवति । एवं त्रिधा त्रिप्रकारो
व्याधिर्वोद्भव्यः ॥ ४७ ॥

हे०—व्याधिभेदानाह—दृष्टकर्मजः, अदृष्टकर्मजः, दृष्टा-
दृष्टकर्मज इति त्रिविधो व्याधिः ॥ ४७ ॥

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह—

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारंभोऽल्पके हेतावातंको दोषकर्मजः ॥ ४८ ॥

स०—यथानिदानं दोषोत्थ इति । यद्यस्य दोषस्य
वातादेर्लघुरूक्षादि निदानं तेन कुपिता दोषास्तेभ्य
उत्थितो व्याधिः स दोषोत्थो ज्ञेयः । यो दृष्टापचारज
इत्युक्त इत्यर्थः । हेतुभिर्वातादिनिदानैर्लघुरूक्षादिभि-
र्विना यो भवति स कर्मजः । यस्वल्लेपे निदाने सेविते
महारंभः स्यात् स कर्मदोषजो रोगो ज्ञेयः । महानारंभो
यस्य सः । पूर्वरूपमूर्धैर्बलवद्विर्युक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प०—तेषां यथाक्रमं लक्षणमधिकृत्याह—य एव
दृष्टापचारजो वातपित्तश्लेष्मसमुत्थः स यथानिदा-
नदोषोक्तो वोद्भव्यः । निदानानतिक्रमेण यस्य
दोषस्य कोपे यन्ननिदानमुक्तं तन्ननिदानमेव नान्यत
असौ व्याधिस्तदोप एव जायते नान्यदोषः स
दृष्टापचारजः । इत्येवं व्याधिर्निश्चेतव्यः । अन्य-
था यथानिदानं विनावश्यं येन यन केनचिद्दोषेण
जातः कर्मण एव नूनं व्याधिरिति व्यवस्येत्तं
यथानिदानं दोषेण नोत्पन्नत्वात् । यो व्याधिरल्पके
हेतावासेविते सति महारंभो दृश्यते स यथा-
निदानं दोषोत्पन्नोऽप्यातङ्को दोषकर्मत एव नूनमि-
ति निश्चयात् ॥ ४८ ॥

हे०—त्रयाणां लक्षणमाह—यथानिदानं स्वहेत्वनातिक्रमेण
दोषोत्थो दृष्टजः, हेतुभिर्विना जातः कर्मजोऽदृष्टजः,
हेतुविपरीतशीलनात् पूर्वापराधजः । अल्पहेतौ महारंभ-
स्तीविरंभो दोषकर्मजः, दोषक्षोभपूर्वकत्वात् दृष्टजस्य

दोषजत्वं, तद्विपरीतत्वाददृष्टजस्य कर्मजत्वम् । वक्ष्याति
हि ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैरिति ४८ ॥

अथ त्रिविधस्याऽपि व्याधेश्चिकित्सामाह—

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसंक्षयात् ।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ४९ ॥

स०—विपक्षशीलनात्पूर्वं इति । पूर्वः पूर्वमुक्तो यः
केवलं दोषजो व्याधिः स विपक्षशीलनात् यथोक्तविप-
क्षादिसेवनात्क्षयं याति । कर्मजो रोगः कर्मसंक्षयात्क्षयं
याति । उभयजन्मा दोषकर्मोत्थो दोषकर्मणोरुभयोरपि
क्षयात्क्षयं याति ॥ ४९ ॥

प०—साम्प्रतमस्य त्रिविधस्य चिकित्सामाह—पूर्वं
पठितत्वात् पूर्वं यः केवलदोषजो यथोक्तवातादि-
प्रतिपक्षासेवनाद्गच्छति क्षयमित्यक्षरयोजनान् ।
कर्मजः कर्मसंक्षयादेव क्षयं गच्छति । उभय-
जन्मा पुनर्दोषकर्मसमुत्थित आतङ्क्यतयोर्दोषकर्मणोः
क्षयाद्विनाशात् क्षयं गच्छति ॥ ४९ ॥

हे०—विपक्षशीलनात् ॥ ४९ ॥

व्याधीनां त्रैविध्यमाख्याय त्रैविध्यं दर्शयितुमाह—

द्विधा स्वपरतंत्रत्वाद्वाधयः ॥ ५० ॥

स०—स्वतंत्रश्च परतंत्रश्च स्वतंत्रपरतंत्रौ तयोर्भावः
स्वतंत्रपरतंत्रत्वं तस्माद्धेतोर्द्विधा व्याधयः । एके स्व-
तंत्रा अन्ये परतंत्रा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—एवं तावद्व्याधीनां त्रैविध्यं दर्शयित्वा पुन-
रपि द्विविधभेदमधिकृत्याह—भवन्तीति वाक्यशेषः ।
व्याधयो द्विधा—स्वतंत्रपरतंत्रत्वप्रकाराभ्याम् ।
तत्र स्वतंत्राः स्वप्रधानाः स्वबंधना इत्येकोऽर्थः ।
परतंत्रा अन्यपरिवारा अप्राधान्या अनुबन्धाख्या
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५० ॥

हे०—त्रयाणां पृथक्द्वैविध्यमाह—द्विधा इति ॥ ५० ॥

अंत्याः पुनर्द्विधा ॥ ५१ ॥

स०—अंते भवा अंत्याः परतंत्रास्ते पुनर्भूयो
द्विधा ॥ ५१ ॥

प०—अंत्याः परतंत्रा अन्ते निर्दिष्टास्तत्र भवा
अंत्याः । अन्यपरिवारास्ते पुनर्द्विधा द्विप्रकाराः ५१ ॥

तद्वै त्रैविध्यं दर्शयितुमाह—

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ५२ ।

सू०—पूर्वं जाताः पूर्वजाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति डः । पूर्वजाः पूर्वरूपसंज्ञा रोगाः । ये च पश्चाज्जाता गदास्ते व्याधीनामुपद्रवा इत्थं ते द्विविधाः ॥ ५२ ॥

प०—एके पूर्वं जायन्ते अपरे पश्चाज्जायन्ते । ये पूर्वजाः पुरोगामिनस्ते पूर्वरूपाख्या व्याधयो व्याधीनामुच्यन्ते । ये पश्चाज्जाता अनुगामिनो व्याधयस्ते व्याधीनामुपद्रवसंज्ञाः ॥ ५२ ॥

हे०—तां स्वतन्त्रात्पूर्वं पश्चात्क्रमेण जायंते ॥ ५२ ॥

संप्रति स्वतंत्रं लक्षयति—

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतंत्राः स्पष्टलक्षणाः ५३

सू०—जन्म चोपशयश्च जन्मोपशयौ । जन्मोत्पत्तरूपशयः सुखानुबंधः । यो यः स्वं यथास्वम् । यस्य ज्वरादेर्यात्मीयौ शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ यथास्वशब्देन सूच्येते । यथास्वं जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतंत्रा उच्यंते । चिकित्सागुरुलाघवप्रतिपत्त्यर्थं च स्वतंत्रादिसंज्ञाकरणम् । स्वग्रहणाद्येऽन्यजन्मनि जायंतेऽन्यस्य च व्याधेर्यत उपशयः सुखानुबंधस्तत एतत्परिवारस्याऽपि । ते तु न स्वतंत्राः । तथा चोक्तम् । पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादावुत्पन्ने तत्परिवारा ये श्वासादय उत्पद्यंते तदुपशये चोपशेरते न ते स्वतंत्राः । ज्वरादय एव मूलव्याधिरूपत्वात्स्वतंत्रा इत्युच्यंत इति ॥ ५३ ॥

प०—स्फुटाकृतयो मूलव्याधयस्ते यथास्वजन्मोपशयाः यथास्वसमुत्थाना यथास्वोपशयाश्च यथास्वं जन्म तथोपशयोऽपि सुखानुबन्धो येषान्ते यथास्वजन्मोपशयाः तथा स्पष्टलक्षणाश्च स्पष्टं स्फुटं व्यक्तं लक्षणं यथास्वं येषान्ते स्पष्टलक्षणाः स्वतन्त्राः स्वाधीनजन्मोपशयलक्षणत्वादुच्यन्ते ॥ ५३ ॥

हे०—यस्य स्वेन हेतुना जन्म स्वेनोपशयः स्पष्टं च लिङ्गं स स्वतंत्रः ॥ ५३ ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु ॥ ५४ ॥

सू०—स्वतंत्रयो रोगेभ्यो येऽन्ये परतंत्राः पूर्व-
रूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च ते विपरीता विपरीतव-
रूपा न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः ५४ ॥

प०—अन्ये ये पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च व्याधयस्ते ततः स्वतंत्रेभ्यो व्याधिभ्यो विपरीता विपरीतस्वरूपा न यथा स्वजन्मोपशयस्पष्टलक्षणाः पराधीनत्वात्परतन्त्रा उच्यन्ते ॥ ५४ ॥

एवं व्याधीनां स्वतंत्रपरतंत्रत्वं प्रतिपाद्य दोषाणां प्रतिपादयन्नाह—

विद्योद्वै मलानपि ॥ ५५ ॥

सू०—न केवलं रोगान् स्वतंत्रपरतंत्रभेदेऽपि व्याधिषु यावन्मलान् दोषानपि वातादीनि स्वतंत्रपरतंत्रभेदेऽपि नीयान् ॥ ५५ ॥

प०—किं व्याधय एव स्वतंत्रपरतन्त्रभेदभिन्ना यथास्वलक्षणे मानेनोद्दिष्टेन ज्ञानव्या उक्तान्येऽप्यत आह—न केवलं व्याधीनेव स्वतंत्रपरतन्त्रभेदेऽपि जानीयाद्यावन्मलानपि वातपित्तश्लेष्मणः ॥ ५५ ॥

हे०—व्याधिवदोषानपि स्वतंत्रपरतंत्रान्वियान् ॥ ५५ ॥
तौल्लक्षयेद्वहितो विकृर्वाणान् प्रतिज्वरम् ५६

सू०—तान् वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् प्रतिज्वरं प्रतिपादयन् विकृर्वाणान् विकृतिं कोपे मच्छतो जानीयात् वैद्य इति शेषः । कीटक । अवहितो दक्षचित्तः ॥ ५६ ॥

प०—तान् लक्षयेत् जानीयान् । भिषग्वरं यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान् स्वतन्त्राणां व्याधीनां यथास्वजन्मलक्षणानुसारेण भेषजादिना सुखानुबन्धस्तल्लक्षणार्थमुक्त्वाऽनः स एव तस्योपशयः ॥ ५६ ॥

हे०—तांश्च प्रतिरोगं लक्षयेत् । कोऽन्ये रोगाः कः परतंत्र इति ॥ ५६ ॥

एवं स्वतंत्राणां व्याधीनां यथास्वोपशय एव भेषजमुक्तम् । परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय इत्याह—

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतस्तथा ।
पश्चाच्चिकित्सेत्तूर्णं वा बलवंतमुपद्रवम् ॥ ५७ ॥

स०—तेषां परतंत्राणां रोगाणामप्रधानानां प्रधान-
प्रशमे स्वतंत्रव्याधिप्रशमे शमो भवति । न तु तेषां
पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः । अशाम्यतस्तथा शमम-
गच्छतः परतंत्रान् व्याधीन् दोषान् वा तथा तेन
प्रकारेण प्रधानचिकित्साक्षणैः पश्चात् प्रधानचिकि-
त्सात् उत्तरकालं चिकित्सेत् । अचिकित्स्यमानो ह्यसा-
ध्यतां यायात् । तूर्णं वेति । उपद्रवश्चेद्वलवान् स्था-
त्तदा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेन्न पश्चात् ॥ ५७ ॥

प०—परतंत्राणां व्याधीनां कः प्रशमोपाय
ह्याह—तेषां परतंत्राणां व्याधीनां प्रधानप्रशमे
स्वतंत्रव्याधिप्रशमन्यै प्रशमो जायते न पृथक्-चिकि-
त्सायाः । कदाचित् प्रधानव्याध्युपक्रमेऽप्यप्रधानाना-
मस्वतंत्राणामुपशमो जायते तदा परतंत्रानपि व्या-
धीन् शाम्यतः पश्चाच्चिकित्सेदेव नोपेक्ष्यास्ते
साध्याशङ्क्यत्वात् । यत् एते स्वतंत्रव्याध्युप-
शमेन प्रशान्ताः । उत वा परतंत्रो व्याधिरुप-
द्रवो बलवान् भवेत्तदा तं व्याधिमुपद्रवसंज्ञं बल-
वन्तं तूर्णमेव शीघ्रमेवादावेव चिकित्सेन्न पश्चा-
दित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे०—तेषां परतंत्राणां स्वतंत्रप्रशमे प्रशमः तथा स्वतं-
त्रौपधेन येन शाम्यति तान् पश्चात्स्वौपधेन चिकित्सेत् ।
यस्तु बलवानुपद्रवस्तं तूर्णं प्रागेव चिकित्सेत् ॥ ५७ ॥

ननु कुतोऽप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेदित्याह—

व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरौ हि सः ५८ ।

स०—हि यस्माद्वाधिक्लिष्टशरीरस्य पुंसः सोऽति-
शयेन पीडाकरः । प्रागुत्पन्नोऽपि रोगः पीडाकरः ।
उपद्रवश्च पश्चाज्जायमानो व्याधिक्लिष्टशरीरस्योत्प-
न्नत्वात्पीडाकरतरः । तदयमत्रार्थः । परतंत्रो व्याधि-
हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति । यस्तु परतंत्रः
पश्चादुत्पद्यमानोऽपि स्वतंत्रव्याध्युपक्रमेण शमं न याति
तं पश्चादुपक्रमेत् । यस्तु बलवान् परतंत्रस्तमादावेव
चिकित्सेदतिपीडाकरत्वात् ॥ ५८ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्माद्वाधिक्लिष्टशरी-
रस्य रोगक्षपितदेहस्य पुंसः स उपद्रवोऽतिशयेन
पीडाकरतरः आदावुत्पन्नो व्याधिरुपद्रवः पश्चादु-
त्पद्यमानो व्याधिः क्लिष्टशरीरस्योत्पन्नत्वात् पीडा-
करतरः प्रमेहपिडिकावन् । एवं परतंत्रो व्या-
धिरप्रधानो हीनबलः स्वतंत्रव्याध्युपक्रमे प्रशमं
याति । बलवान् पुनः स्वतंत्रो व्याधिः पश्चादुत्पद्य-
मान उपद्रवरूपः सन् स्वतंत्रव्याध्युपशमे प्रशमं
याति सोपक्रमं विना बलवत्त्वात् ॥ ५८ ॥

हे०—स हि स्वतंत्रेण हि पीडितस्य नरस्य स्वतंत्रा-
दतिपीडकः । संग्रहे तु समाविधाः खल रोगा भवन्ति ।
सह-गर्भ-जात-पीडा-काल-प्रभाव-स्वभावजाः । ते तु
पृथग्विधाः । तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्यथाः । कुशुशांमे-
हादयः, पितृजा मातृजाश्च । गर्भजा जनन्यपचारात्कौट्य-
पांगुत्यपंगव्यकिलासादयो रसजाः, मातृदौहृदविमानजाश्च
जातजाः स्यापचारात् संतर्पणजाः, अपतर्पणजाश्च । पीडा-
कृताः क्षतमंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः, शारीरा, मानसा-
श्च । कालजाः क्षीतादिकृता ज्वरादयः, व्यापन्नजा, अमं-
स्करणरक्षणजाश्च । प्रभावजा देवगुणलननशापाधर्वणादि-
कृताः ज्वरादयः, पिशाचादयश्च । स्वभावजाः क्षुत्पिपासा-
ज्वरादयः कालजा, अकालजाश्च । त एते समासतः पुन-
र्द्विविधा भवन्ति । प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, पूर्वकर्मजाश्च । तत्र
रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदेनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोप-
दिश्यात्तोपदिष्टप्रतिषिद्धानामनुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मां-
तरातीतेन तु पूर्वं तत्पुनर्देवास्त्वमुक्तं नियतानियतभेदेन
प्राक् तस्माद्दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः, विपरीता दैवज-
न्मानः । अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः । तत्र यथास्वं
प्रतिपक्षशीलनात् पूर्वैर्गं रोगाणामुपशमः । सत्येव विपक्ष-
शीलने निर्दिष्टकर्मक्षयाद्वैविकानां, क्षोपकर्मक्षयादन्येषाम् ।
अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि परिणयति । तच्च
पराभिः संस्कारमाचक्षते । एवं चाहुः—यदि स्वयं कृतादेव
कर्मणः कार्यनिवृत्तिः स्यान्न दृष्टं पुरुषांतरकृतात् किमिति
विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
त्तोपरोपीं प्रतिकर्तव्यचित्तं वा प्रतिपद्यते । एवमेते व्याधयो
द्विविधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते । ततश्च दोषवंतो भूयः सप्त-
विधाः सकलोऽपि चार्थ रोगसमूहः प्रतीकारवान् आयुर्वेद-
विहितमुपदेशमपेक्षते । यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्य-
ग्भिप्रगादेशानुष्ठानानुपात्तायुषः संस्कारपरिक्षये सखवेदनतां
प्रतिपद्यते । अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भनक्य-
कांडे । स्वयमपि च दैवान्निदानात्यल्पतया वा निवर्त-

ममः । पित्तशुण्णमसुदितक्रियोपालंभादाशुतरमपक्विल्लस्य
वातसत्त्वमि । अभियतफल्दायि तु देवे हिताभ्यासरतस्या-
दुष्प्राणो न लभेति आधिः । तस्मान्न कस्यांचिदवस्था-
याभावनान् । रिताहितयोस्तुत्यदशीं स्यात् । त्रिविधाश्च
पुनर्याधयो मृदुमध्यातिमात्रभेदेन । तत्राल्पलक्षणा मृदवो,
मध्यलक्षणा मध्याः, संपूर्णलक्षणास्त्वतिमात्राः । ते पुनः
सुव्यमश्वत्थविशेषेण चतुर्धा प्रागुपदिष्टाः । सुवहृशोऽपि
च मिश्रमाना व्याधयो निजागतुतां न व्यभिचरन्ति । तत्र
निजास्त्रिदोषांस्थाः तेषु पूर्वं वातादयो वैपम्यमापद्यन्ते ततो
व्यथाभिनिर्वन्ते । बाह्यहेतुजा आगतवः तेषु व्यथा पूर्वमुप-
जायते ततो दोषवैपम्यं दोषवैपम्येणैव च बहुरूपा रगतु-
व्यम्यो, प्रकृते च । एवं च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण
रोगानुबन्धः, क्वचले पौर्वापर्यं विशेषः । तस्मादेकाकारा
एव रोगास्तथा क्वसामान्यादसंख्या भेदा वा प्रत्येकं समु-
त्थानसंख्यानवर्णनमवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषाद्यथास्थूलं
यथास्वमेवोपदेक्ष्यते । असंख्येयत्वाच्च दोषलिङ्गैरेव दोषानु-
पक्रमं च विभजेदिति ॥ ५८ ॥

ननु येषां विकाराणां नामग्राहं चिकित्सा नोक्ता
तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेन्नेत्याशंक्याह—
विकारनामाकुशलो न जिहीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः

स०—विकारा रोगास्तेषां नामानि तेष्वकुशलो
वैद्यो न जातुचिज्जिहीयात् रोगसंज्ञाऽनभिज्ञोऽहमिति
लज्जां न कुर्यात् । चिकित्सांश्च विदध्यादित्यर्थः ।
कुतो हेतोरित्याह । नर्हीत्यादि । यस्मात्सर्वविकाराणां
नामतः संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिः स्थानं
नास्ति ॥ ५९ ॥

प०—एवं दोषलक्षणेपु व्यापदशेषामयव्यापि-
सर्वविकारान्नामतः शृङ्गाहिकयाऽप्युक्तम् । तथाच
नाम च विना ये विकारा दृश्यन्ते तानपि चिकि-
त्सेन् । यतो दोषं विना विकारासम्भवः विकारना-
माकुशलो—व्याधिसंज्ञानभिज्ञो वैद्यो न जिहीयात्
न लज्जां गच्छेत् । अहं विकाराणां संज्ञास्वनभिज्ञः
यस्मान्न सर्वविकाराणां कृत्स्नानां व्याधीनां नामतः
संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिरवस्थानं
विद्यते ॥ ५९ ॥

हे०—शास्त्रेऽनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—यो वा
वातजादित्वं जानाति नाम न जानाति शास्त्रेऽनुक्तं
संकीर्णत्वाद्वा स न जिहीयात्कृत्स्नां न कुर्यात् ।
नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा वातजादिज्ञानं हि चि-
त्सायां प्रधानं कारणम् । अथ साधनम् । साधनज्ञानं
लक्षणज्ञानाधीनम् ॥ ५९ ॥

ननु कुतोऽशेषरोगाणां नामतो नास्ति स्थि-
रित्याशंक्याह—

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून्

स०—यस्मात्स एक एव दोषो वाताद्यन्यत
समुत्थानविशेषतो हेतुभेदात् तथा स्थानान्तराणि ।
स्थानं हित्वा पराणि स्थानानि प्राप्य गत्वा विकार
बहून्नन्तान् कुरुते । तथा चोक्तं तंत्रांतरे । योऽतःश
रसंधीनाविशति तेन जृम्भा ज्वरश्चोपजायते । यस्त
माशयमभ्युपैति तेन रोगा भवत्युरस्यरोचकश्च ।
कंठमभिप्रपद्यते कंठस्ततो भ्रंशते स्वरश्चाऽवसीदति
यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति श्वासः प्रतिश्याय
तेनोपजायत इति ॥ ६० ॥

प०—यस्मादेक एव दोषो वाताद्यन्यतमः स प्र-
पितः प्रदुष्टः समुत्थानविशेषात् निदानभेदान्
स्थानान्तराण्यन्यस्थानानि तानि प्राप्य स्वस्था
परित्यज्य परकीयानि तानि तानि स्थानान्य
क्रम्य गत्वा विकारान् व्याधीन् बहून् संख्या
कुरुते जनयति ॥ ६० ॥

हे०—तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह—स एव योऽन्व
लक्षितो बहून् विकारान् कुरुते येऽन्यत्र न दृष्टाः त
द्वौ हेतू समुत्थानविशेषात्कुपितत्वं, स्थानान्तरप्राप्तिश्च । र
मौनविशेषोऽन्यत्रादृष्टं समुत्थानम् ॥ ६० ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ६१ ।

स०—विकारस्य ज्वरादेः प्रकृतय उपादानकार
णानि वातादिदोषास्ता विकारप्रकृती रोगहेतुविशे
षान् बुद्ध्वा ज्ञात्वा तथाऽधिष्ठानान्तराणि स्थानविशेषांश्च

बुद्ध्वा तथा हेतुविशेषानधिष्ठाननिदानभेदांश्च बुद्ध्वा यथा किमयं कुपितः पवनो रूक्षेण हेतुना लघुना शीतेन चेत्यादि ज्ञात्वा शीघ्रमेवोपक्रमं चिकित्सां कुर्यान् तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत् ॥ ६१ ॥

प०—यत एवं व्याधेरसंख्यानतो विकारप्रभृतीन् व्याधिहेतून् वातादीन् विकारानुपक्रमं कुर्यान् । विकारानभिज्ञत्वाद्विकारानुपक्रमेत् । यद्यपि हेतुप्रकृत्योर्नार्थान्तरत्वं तथापि स्वालक्षण्यमनयोः प्रवृत्तिनिमित्तमवश्यं भिन्नं बोद्धव्यम् । प्रकर्षेण यथा क्रियते विकारः सा तस्य प्रकृतिः वातादयः । रूक्षादियत्तेषां कोपकारणम् । स हेतुर्न तद्रूक्षाधिकारस्य प्रकृतिरुच्यते । विप्रकृष्टकारणत्वात् ॥ ६१ ॥

हे०—तस्माद्विकारादित्रितयज्ञानपूर्वक उपक्रमः कार्यः स च शीघ्रम् अवस्थांतरोत्पत्तिभयात् । प्रकृतिः स्वभावोऽसाधारणं चिन्हम् ॥ ६१ ॥

ननु बुद्ध्वाऽपि विकारप्रकृत्यादित्रयमुपक्रमं कुर्वतः कदाचित्सिद्धिमानुवतो दृश्यते भिषजः कदाचित्नेति तदत्र संशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तं शीघ्रं कुर्यादुपक्रममित्याशंक्याह—

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।
सत्त्वं सात्त्वं तथाऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधानिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वलति जातुचित् ।

स०—दोषौषधनिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य सम्यग्विलोक्य यश्चिकित्सायां वर्तते यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचित् स्वलति नाऽपराधी स्यात् । दोषो वातादिः । औषधं हरीतक्यादि । तयोर्निरूपणं पर्यालोचनं तस्मिन् दोषौषधनिरूपणे । दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणं प्रति यत्नातिशयद्योतनार्थं न पुनरेषां द्वौ वा त्रीन् वा चतुरः पंच वा समीक्ष्य किंतर्हि सर्वानेतान् सम्यगवबुध्येति । अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य नेत्याह । अवस्थाश्च पृथग्विधाः । एषामेव दूष्यादीनामवस्थाः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मास्ताश्च यथावद् बुद्ध्वेति ॥ ६२ ॥

प०—तत् किमेतावन्मात्रानुष्ठानान् वैद्य उपक्रमं कुर्वन्नापराधवान् भवतीत्यतः किञ्चिदन्यदप्यवेक्ष्यं तान्याह—असमासकरणाद्दूष्यादीन् पृथक् स्वतन्त्रान् समस्तान् समीक्ष्य यथावत् बुद्ध्वा तथा तेषामपि दूष्यादीनां ताभ्याः सूक्ष्मसूक्ष्मा अतिशयेन सूक्ष्मा दुर्लक्षा अवस्थाः समीक्ष्य दोषौषधानां निरूपणे पर्यालोचने निश्चयीकरणे सति यो वर्तते तिष्ठति चिकित्सायां यत्नं करोति स वैद्यो न कदाचिन् तत्र चिकित्सायासाधारणयोगे भ्रमलति नापराधवान् भवति । दृष्टमर्थं सम्यग्दर्शनीयार्थः । तद्विषये तस्य विषये तस्य विपत्तिर्न भवेत् । तत्र दूष्या धातवो मलाश्च । देशो भूमिः । देशो देहदेशश्च । स च जाङ्गलानृपसाधारणभेदभिन्नः । बलं त्रिविधं सहजं, कालकृतं, युक्तिकृतं च । कालस्त्रिविधः—शीतोष्णवर्षालक्षणः । अग्निश्चतुर्विधः । समः, विषमः, तीक्ष्णः, मन्दश्च । प्रकृतयः सप्त दोषैः पृथग्द्वंद्वसमेवैतैः । वयस्त्रिविधम्—बालमध्यवृहस्त्वेन । सत्त्वं त्रिविधं—मात्स्विकराजसतामसभेदेन । सात्त्वं त्रिविधम्—प्रथममध्यममूर्ध्नि विभागेन । आहारो द्विधा—हिताहितत्वभेदेन । तान् दृश्यं परीक्ष्य परीक्ष्य तथैषामेव च दशानां सूक्ष्मसूक्ष्मदुर्लक्षतमा अवस्थाश्च बुद्ध्वा न कदाचिन् चिकित्सायां भ्रमलति । यस्मात्ता अवस्था अनालोचिता भिषज आतुरं हन्युः ।

हे०—दूष्याद्येकादशकज्ञाने सत्त्वध्वज्यभिन्नार्युपक्रम इत्याह—दूष्यो धातुर्मलश्च, देशो भूमिर्देशश्च, बलं सामर्थ्यं, कालः पूर्वाह्नादिः, प्रकृतिर्वानप्रकृत्यादिः, वयो वाल्यादिः, सत्त्वं मनः, सात्त्वं देशसात्त्व्यादि, आहारो मधुरादिः, अवस्था रूपेष्वन्तरं रूपं, सूक्ष्मसूक्ष्मा अति-सूक्ष्माः । एषां रोगाणां दोषौषधनिरूपणे दोषस्यौषधस्य च विचारणे ॥ ६२ ॥

न च दूष्याद्येव परीक्ष्यं किंतर्हि व्याधिरपि गुरुलघुत्वेन परीक्ष्य एवेत्याह—

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वं देहबलावलात् ।
दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ६३ ॥

स०—गुरुश्चाऽल्पश्च गुर्वल्पौ गुर्वल्पौ च तौ व्याधी च गुर्वल्पव्याधी तयोः संस्थानमाकृतिः । अधिशब्दो भिन्नक्रमे । तद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते विपरीतमपि लक्ष्यते । अपिशब्दात्किञ्चिद्गुर्वल्पव्याधि-

संस्थानं यथातत्त्वं दृश्यते क्वचिन्वेति व्याधिलक्षणस्य
मग्नत्वाभावः प्रसज्येत । ततश्च रोगं निदानप्राप्पल-
क्षणोपशयाप्तिभिरिति दृष्येत्तस्मादपिशब्दोऽत्र गुर्वल्प-
संस्थानस्य यथातत्त्वदर्शनं क्वचिद्भवत्येवेति सूचनार्थं
कृतः । कुतो हेतोरित्याह । सत्त्वेत्यादि । सत्त्वं धैर्यम् ।
देहो महदल्पस्थूलकृशादिः । सत्त्वं च देहश्च सत्त्वं देहौ ।
बलं चावलं च बलाबले । तस्मात्सत्त्वदेहबलाबलाद्देतो-
गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितो भवेत् । अधिकसत्त्वे तथो-
क्तृष्टदेहबले च गुरुर्महानपि व्याधिरूपनोऽल्पसंस्थानो
हीनबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहबलयोरुक्तृष्टत्वात् ।
तथा हीनसत्त्वे हीनदेहबले चोत्पन्नो लघुरपि महानिव
लक्ष्यते।हीनसत्त्वदेहबलात् तस्मादस्मिन्व्याधिसंस्थानेऽर्थे
दत्तावधानेन भाव्यम् ॥ ६३ ॥

प०—गुर्वल्पयोर्व्याधयोः संस्थानं तद्गुर्वल्पव्याधि-
संस्थानलक्षणमन्यथाकारं यस्माद्दृश्यते विपरीतं
लक्ष्यते । कुतः सत्त्वदेहबलाबलान् सत्त्वदेहयो-
र्बलाबलं तस्मात्तस्मिन् गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितः
सम्यग्दत्तावधानो भवेत् । उक्तृष्टसत्त्वे तथोक्तृ-
ष्टदेहबलोऽत्र गुरुर्महान् बलवानपि व्याधिरूपन्नः
स्वल्पबल इव लक्ष्यते । सत्त्वदेहयोरुक्तृष्टत्वात्तथा
लघुव्याधिरपि हीनसत्त्वे तथा हीनदेहबले चोत्पन्नौ
महानिव दृश्यते । हीनसत्त्वदेहबलवान् सर्वस्य देहब-
लाद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारं दृश्यते न यथा-
तत्त्वाकारम् । अपिशब्दात् सर्वदा गुर्वल्पव्याधिसं-
स्थानं यथातत्त्वं दृश्यते कदाचिन्न यथातत्त्वं
दृश्यते । अन्यथा तस्य व्याधिसंस्थानस्य व्याधि-
गमस्वात्ततोऽतः प्रसज्येत तत्प्रसक्तेश्चानुपादेयत्वम् ।
अनुपादेयत्वाद्दोगनिदानप्राप्पलक्षणोपशयाप्तिभिरि-
त्यत्रास्य निदेशकरणं तदुच्यते । तस्मान् तस्य
पञ्चदिनादिभिः सहितेऽस्मिन् व्याधिसंस्थानेऽर्थे
विहितो भवेत् ॥ ६३ ॥

हे०—ततोऽपि सत्त्वदेहयोर्बलं तात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह-
संस्थानं लक्षणं, अन्यथाकारं गुरोरल्पत्वम् । अल्पस्यापि
गुरुत्वम् ॥ ६३ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्ब्रुवः ।
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ६४ ॥

स०—भिषग्ब्रुव इत्यादि । यश्च भिषग्ब्रुवः कुत्सितो
वैद्यः स व्याधिसंस्थानमात्रावलोकनाद् गुरुं व्याधिं
लघुमिति कल्पयन्निश्चिन्वन्नल्पदोषाकलनया हीनमात्रदो-
षनिश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते । चिकित्सिते मोहं
गच्छति । गुरुव्याधावल्यव्याधयोर्भवं भेषजं ददाति ।
एवं लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहुदोषाकलनया
पथ्ये विप्रतिपद्यते भिषग्ब्रुवत्वात् । अन्यत्रापि ब्रुवांतस्य
कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम् । यथाह मनुः । जातिमात्रो-
पजीवी स्यात् कामं वा ब्राह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न
तु शूद्रः कथंचनेति । केचित् भिषग्ब्रुवमिति पेटुः ।
भिषग्वैद्यो गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन् ध्रुवं निश्चितं
पथ्ये विप्रतिपद्यत इति च व्याचक्षते ॥ ६४ ॥

प०—यश्च भिषग्ब्रुवः कुत्सितो वैद्यः सन्नपि
संस्थानमात्रदर्शनात् गुरुं व्याधिं लघुमिव कल्पयन्
निश्चयीकुर्वन् अल्पदोषाकल्पनया हीनप्रमाणदोष-
निश्चयेन पथ्ये विप्रतिपद्यते चिकित्सिते मोहं याति ।
गुरुव्याधौलघुव्याधियोग्यमौषधं ददात्येवमनया दिशा
लघुव्याधिं गुरुमिव कल्पयन् बहुदोषकलनया पथ्ये
विप्रतिपद्यते । लघुव्याधौ गुरुव्याधियोग्यमौषधं
ददाति ॥ ६४ ॥

हे०—अनवहितत्वे दोषमाह—अल्पोऽयं दोष इत्य-
गणनया विप्रतिपद्यते विपरीतं जानाति ॥ ६४ ॥

यस्मादेवम्—

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ।
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ६५ ॥

स०—ततोऽल्पमल्पमात्रमल्पवीर्यं वाऽनुक्तृष्टश-
क्तिकं वा भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजितं दत्तं संशोधनं
रोगानुदीरयेत्तरामातिशयेनोत्केशयेत् । कुतः अयोगतो
हीनयोगात् । अयोगो हि हीनयोग उच्यते । यथा
पुत्रकार्याकरणादपुत्र इत्युच्यते ॥ ६५ ॥

प०—यत एवं ततोऽल्पमात्रयाऽल्पमल्पवीर्यं बाल्प-
दोषाकल्पनया गुरुव्याधौ प्रबले रोगे प्रयोजितं
दत्तमौषधमुदीरयेत्तदा रोगमतिशयेनोत्केशयेत् संशो-
धनमयोगतो हीनयोगात् ॥ ६५ ॥

हे०—विपर्ययज्ञाने दोषमाह—अयोगतः हीनयोगेन ६५

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ।
क्षिणुयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ६६ ॥

स०—विपर्यये च लघुव्याधौ विपरीतं शोधनं तु प्रयोजितं कस्माद्विपरीतमल्पवीर्यात् संशोधनादतिमात्र-मुत्कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनयाऽतियोगेन प्रयोजितं न केवलं मलान् क्षिणुयात् क्षययेद्यावद्वपुरस्यति शरीरमपि हिंस्यात् । अत्र च संशोधनं यद् दृष्टांतत्वेनोपन्यस्तं तद-योगातियोगाभ्यां रोगिशरीरक्षपणकृदिति निर्वर्तय-तीति । खरनादेनाऽप्युक्तम् । अल्पमुत्कृष्टेष्वेव बहु प्राणान्निहति च । तस्मान्निरूप्य मिषजा देयं युक्तं विरेचनमिति । तथा ज्वरगुल्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं यदीयते भेषजं तत्राऽपि महारंभेऽल्पमल्पवीर्यं चौषधं न देयमित्यस्मादेव दृष्टांतीभूतादर्थादवगंतव्यम् ॥ ६६ ॥

प०—शोधनं त्वतियोगेन । बहुदोषाकलनया विपर्यये लघुव्याधिबिपरीतं संशोधनं प्रयोजितम् । कस्माद्विपरीतम् । प्रकृत्याल्पाल्पवीर्यादतिमात्रमु-त्कृष्टवीर्यं च शोधनं प्रयोजितमतियोगेन मलान् क्षणुयात् हिंस्यात् । वपुरस्यति क्षणुयाच्छरीरम-प्यतिशयेन हिंस्यात् । एतन्निदर्शनाज्ज्वरादीं विका-रभेषजमल्पं बहु वाल्पवीर्यमुत्कृष्टवीर्यं वा चान्यम् ॥ ६६ ॥

हे०—विपरीतमतिमात्रमतिवीर्यं वा विपर्यये लघुव्याधौ वपुरस्यतिशयेन क्षयं नयेन्न दोषानेव ॥ ६६ ॥

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।
तथा युंजीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ६७ ॥

स०—यस्माच्चैवं रोगाणां दुर्विज्ञेया गतिरतोऽस्मा-द्धेतोः सततमभियुक्तः सदाऽऽयुर्वेदापाठावबोधानुष्ठान-परो वैद्यः सर्वं दूष्यादिवस्तुजातमालोच्य सर्वथा सर्वेण प्रकारेणाऽऽयुर्वेदानुसारिण्या स्वमनीषया तद्विद्यसंभा-षातः संभवया च तथा कर्माभ्यासतोऽपि निपुणं निरू-प्य तथा तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशाद्यनुगुणेन भैषज्यं युंजीत भेषजं युंज्यात् । यथाऽऽरोग्याय ध्रुवं येन प्रकारेणाऽऽरोग्यार्थमवश्यं स्यात् ॥ ६७ ॥

प०—यत एवरूपविकाराणां दुःशक्यविज्ञानग-तिरतोऽस्मान् कारणान् अभियुक्तः प्राज्ञो निपुणः सततं सर्वकालं सर्वमालोच्य दूष्यादिवस्तुजातं सर्वथा सर्वेण प्रकारेणायुर्वेदानुसारिण्या स्वयुद्धया तद्विदा सम्भाषणाच्च निपुणं विमृश्य यथा युंजीत भैषज्यं तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशालोच्यनुगुणेन कल्पेन यथा येन प्रकारेण तर्दापभ्यमुपयुक्तमात्रमा-रोग्याय सम्पद्यते स्वाश्यायोपजायते ॥ ६७ ॥

हे०—अशेषविशेषपराश्रवात्मत्यादः सततं सतत-अत इति । अथ संयोगः ॥ ६७ ॥

पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम-तस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयभेदेनाह—

वक्ष्यतेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

स०—वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ तयोर्विभेदो वृद्धि-क्षयविभेदः विविधो भेदो विभेदस्तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः अतोऽनंतरं दोषा वातादयो वक्ष्यन्ते भवितव्ये ॥ ६८ ॥

प०—पूर्वमुक्तं दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेव कारणम् । इत्यतस्ते दोषाः परमनन्तरं दूष्यादिव्यक्ता वक्ष्यन्त इत्यत आह—ते दोषाः परमनन्तरं वक्ष्यन्ते । कथं वृद्धिक्षयविभेदतः । वृद्धिश्च क्षयश्च तयोर्विभेदो विशेषेण भेदः तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः ॥ ६८ ॥

हे०—तस्य त्रिपष्टिभेदाः । तानाह—दोषा दोषभेदाः, विभेदः तारतम्यं, तत्साम्ये नास्ति, वृद्धौ क्षये चास्ति वृद्धिक्षयवत्साम्यं च भेदे कारणम् ॥ ६८ ॥

पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तावद्व ६९
(संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतेः)

स०—पृथग्यस्तान् स्वप्रमाणाधिकान् त्रीन् दोषान् रोगहेतून् विद्वयवेहि । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धं क्लेष्मा वृद्धः एवं त्रयो दोषाः । संसर्गमिदानुधुना वक्ति । संसर्गस्त्रिधा त्रिप्रकारः । तत्र संसर्गो नव दोषभेदान्स्व-प्रमाणाधिकान् विद्वीत्येतदनुवृत्तिकृतेन संबन्धेन सर्वत्र योज्यम् ॥ ६९ ॥

प०—त्रीनेव समतावृद्धया पृथक् एकशः तान् दोषान् स्वप्रमाणाद्वृद्धावधिकान् त्रीन् विद्धि जा-

नीहि । वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धं, श्लेष्मा वृद्धः एवं त्रीन् दोषभेदान् जानीहि इति संसर्गः संनिपातश्च प्राक् परिभाषितः । संसर्गस्त्रिधा भवति । वातपित्तं, वातकफं, पित्तकफं चेति । तत्र संसर्गे त्रिधा कल्पिते नव दोषभेदाननुप्रमाणाधिकभावेन त्रीनेव समया वृद्धया विद्धीत्येतत् सर्वत्रानुवर्तनीयम् । कथं त्रीनेव तावत् संसर्गदोषभेदात् ॥ ६९ ॥

हे०-तत्र वृद्धिसाम्याभ्यां द्वादश । तत्र पृथक् त्रीन् विद्धि-पृथक्प्रत्येकं वृद्ध्या, पंचविंशतिरित्युपचारात् । पारिशेष्यात् द्विशः साम्येन । यथा-वायुवृद्धः पित्तकफौ समौ, पित्तं वृद्धं वातकफौ समौ, कफो वृद्धः वायुपित्ते समे । संसर्गं त्रिधा विद्धि वायुपित्ते, वायुकफौ, पित्तकफौ इति । तत्र संयोगे तान् संयोगान्नव विद्धि ॥ ६९ ॥

कथं नव भेदा इत्याह-

त्रीनेव समया वृद्ध्या षड्भेदस्याऽतिशयने ॥

स०-समया वृद्ध्या त्रीनेवाऽन्यूनाधिकान् संसर्गदोषभेदान् । एको वातपित्ताभ्यामधिकाभ्यां द्वितीयो वातकफाभ्यामधिकाभ्यां तृतीयः पित्तश्लेष्मभ्यामधिकाभ्यामिति । संसर्गोत्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्याऽतिशयनेऽधिकतरया वृद्ध्या षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि । अतिशयोऽतिशयनम् । अतिशयने तमविष्टनाविति निपातनाद्दीर्घः । दोषद्वयवृद्धेश्चैत्यमानत्वादपरदोषचिन्ता नास्त्यत्र । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः । कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः । वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः । एवं षट् संसर्गभेदान् विद्धि ॥ ७० ॥

प०-समयाऽधिका वृद्ध्या एकोऽधिकः वातपित्तसंसर्गभेदः, द्वितीयोऽधिकः वातकफसंसर्गभेदः, तृतीयोऽधिकः पित्तश्लेष्मसंसर्गभेदः । एवं त्रीन् संसर्गभेदान् जानीहि । अनयोः संसर्गस्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्यातिशयने एकया वृद्ध्या षट्संसर्गभेदान् विद्धि । (१) वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं, (२) पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः, (३) वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः, (४) कफो वृद्धः वातो वृद्धतरः, (५) कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्,

(६) पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः । एवं संसर्गदोषभेदाः ॥ ७० ॥

हे०-तत्र त्रीन् समया वृद्ध्या प्रवृद्धाः । यथा-वायुपित्ते वृद्धे कफः समः, वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समं, पित्तकफौ वृद्धौ वायुः समः । एकस्यातिशयने षट् । यथा-वायोः पित्तं वृद्धं कफः समः, पित्ताद्वायुवृद्धः कफः समः, वायोः कफो वृद्धः पित्तं समं, कफाद्वायुवृद्धः पित्तं समं, पित्तात्कफो वृद्धः वायुः समः, कफापित्तं वृद्धं वायुः समः एवं द्वादश ॥ ७० ॥

त्रयोदश समस्तेषु ॥ ७१ ॥

स०-समस्तेषु सन्निपातितेषु त्रिष्वपि दोषेषु वृद्धेषु त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि ॥ ७१ ॥

प०-दोषेषु त्रिषु सन्निपातेषु त्रयोदश सन्निपातभेदान् विद्धि । कथं कृत्वा ॥ ७१ ॥

हे०-वृद्धेष्वेव समस्तेषु त्रयोदशसंयोगान् विद्धि ७१

कथमित्याह-

षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥ ७२ ॥

स०-द्वावेकश्च द्व्येकास्तेषां द्व्येकेषामतिशयोऽधिकत्वं तेन द्व्येकातिशयेन । ततो द्वयातिशयेन त्रयो भेदाः । तथा एकस्याऽतिशयेन त्रय इति षट् भेदाः । यथा कफो वृद्धो वातपित्तमधिकवृद्धम् । पित्तं वृद्धं वातकफावतिवृद्धौ । वातो वृद्धः पित्तकफावतिवृद्धौ । पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽतिवृद्धः । वातकफौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम् । वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्धः । इति षड्भेदान् द्व्येकातिशयेन सन्निपाते विद्धि ॥ ७२ ॥

प०-द्वौ च एकश्च द्व्येकास्तेषामतिशयो द्व्येकातिशयोऽधिकसंयोगः तद्द्व्येकातिशयसंयोगदोषद्वयस्यातिशयेन । (१) वातो वृद्धः पित्तश्लेष्माणावतिशयेनात्यन्तवृद्धौ, (२) पित्तं वृद्धं वातश्लेष्माणावतिशयेन वृद्धौ, (३) कफो वृद्धो वातपित्तावतिशयेन वृद्धौ, (४) वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिशयेन, (५) पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ वातोऽतिशयेन, (६) वातश्लेष्माणौ वृद्धौ पित्तमतिशयेन एवं षट्सन्निपातभेदान् द्व्येकातिशयेन जानीहि ॥ ७२ ॥

हे०-तत्रैकस्माद्बृद्धयोर्बृद्धयोस्त्रीन् । यथा-वायोः पित्त-
कफौ वृद्धौ, पित्तात्कफवायू, कफाद्वायुपित्ते । द्वाभ्यामेक-
स्मिन् वृद्धे त्रीन् । यथा वायुपित्ताभ्यां कफो वृद्धः,
वायुकफाभ्यां पित्तं वृद्धं, पित्तकफाभ्यां वायुवृद्धः७२ ॥

एकं तुल्याधिकैः ॥ ७३ ॥

स०-तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा वृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपा-
तमेकभेदं विद्धि ॥ ७३ ॥

प०-एकं सन्निपातभेदं तुल्याधिकैर्दोषैर्जानीहि ।
तुल्यं कृत्वा समं कृत्वा आधिक्यं येषां तैस्तुल्याधि-
कैरेकं सन्निपातदोषभेदं जानीहि ॥ ७३ ॥

हे०-तुल्याधिकैरेकम् । यथा-वायुपित्तकफा वृद्धाः७३

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७४ ॥

स०-तरतमयोर्भावस्तारतम्यम् । कस्य तारत-
म्यम् । प्रकृतत्वात्सन्निपातस्थदोषाणाम् । तारतम्यस्य
विकल्पनं भेदस्तारतम्यविकल्पनं तस्मात्सन्निपातस्थ-
दोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान् विद्धि । यथा वातो
वृद्धः पित्तं वृद्धतरं कफो वृद्धतमः । वातो वृद्धः कफो
वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरो
वातो वृद्धतमः । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः कफो वृद्ध-
तमः । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् ।
कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं वातो वृद्धतमः । एतेषां च
लक्षणं मुनिरध्यगीष्ट । तथा च ग्रंथः । सन्निपातज्व-
रस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि । प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि
लक्षणं वै पृथक्पृथक् । भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं
शिरसोऽतिरूक् । वातपित्तोल्बणे विद्यालिंगं मंदकफे
ज्वरे । शैत्यं कासोऽरुचिस्तंद्रा पिपासा दाहरुब्यथा ।
वातश्लेष्मोल्बणे विद्यालिंगं पित्तज्वरे विदुः । छर्दिः
शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मंदवातेऽध्य-
वस्यति लिंगं पित्तकफोल्बणे । संध्यस्थिशिरसः शूलं प्र-
लापो गौरवं भ्रमः।वातोल्बणे स्याद् द्युनुगे तृष्णा कंठा-
स्यशुष्कता । रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंक्षयः ।
मूर्छा चेति त्रिदोषे स्थालिंगं पित्ते गरीयसि । आल-
स्याऽरुचिहृत्सासदाहवम्यरतिभ्रमैः । कफोल्बणं सन्नि-
पातं तंद्राकासेन चादिशेत् । समं दोषैस्त्रिभिर्बुद्धैः

सन्निपातस्य लक्षणम् । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं कर्णक्ष्वे-
डनपार्श्वरूक् । मोहश्छर्दिर्दिवा निद्रा रात्रौ जागरणं
तथा । प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तंद्रासञ्चन्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम् । हारि-
द्रमूत्रनेत्रत्वग्दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्य-
कफे लिंगं पित्ताधिके मतम् । शिरोरुबेपथुः श्वासः
प्रलापश्छर्द्यरोचकौ । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाता-
धिके मतम् । शीतकं गौरवं तंद्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽ-
तिरूक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिंगं श्लेष्माधिके विदुः ।
वचोभेदोऽग्निदोषव्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफ-
हीने वातमध्ये लिंगं पित्ताधिके मतम् । श्वासः कासः
प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरूक् । कफहीने पित्त-
मध्ये लिंगं वाताधिके स्मृतमिति ॥ ७४ ॥

प०-तरतमयोर्भावस्तारतम्यम् । तच्च तारतम्यं
प्रकृतत्वान् सन्निपातदोषाणां तारतम्यस्य विकल्पनं
भेदतारतम्यस्य कल्पनम् । तस्मान् तारतम्यावक-
ल्पनात् सन्निपातस्थदोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान्
विद्धि (१) वातो वृद्धः, पित्तं वृद्धतरं, कफो वृद्ध-
तमः (२) वातो वृद्धः, कफो वृद्धतरः, पित्तं वृद्ध-
तमम् (३) पित्तं वृद्धं, कफो वृद्धतरो, वातो वृद्ध-
तमः (४) पित्तं वृद्धं, वातो वृद्धतरः, कफो वृद्ध-
तमः (५) कफो वृद्धः, वातो वृद्धतरः, पित्तं
वृद्धतमम् (६) कफो वृद्धः, पित्तं वृद्धतरं,
वातो वृद्धतमः ॥ ७४ ॥

हे०-तारतम्यविकल्पात्षट् । यथा-वायुपित्तकफा-
वृद्धा वृद्धतरा वृद्धतमाः । एवं वायुपित्तकफानि, पित्त-
कफवायवः, पित्तवायुकफाः, कफवायुपित्तानि, कफपित्त-
वायव एवं त्रयोदश ॥ ७४ ॥

पंचविंशतिमित्यं वृद्धैः ॥ ७५ ॥

स०-एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिसंख्यान्
दोषभेदान् वृद्धैर्दोषैर्विद्धि ॥ ७५ ॥

प०-वृद्धैर्दोषैर्दोषभेदान् विद्धि । एवमनेन प्रका-
रेण यथानिर्दिष्टेन पञ्चविंशतिसंख्यावच्छिन्नान्
दोषभेदान् विद्धि जानीहि ॥ ७५ ॥

हे०-एवं वृद्धौ पंचविंशतिं विद्धि ॥ ७५ ॥

क्षीणैश्च तावतः ॥ ७६ ॥

स०—क्षीणैः क्षयावस्थैर्दोषैस्तावतस्तत्परिमाणान्पंचविंशतिसंख्याकान् दोषभेदान् विद्धि । यथा वृद्धैः पृथक् त्रीन् दोषभेदान् तथा क्षीणैः । पृथक् त्रीनित्यादिग्रन्थे वृद्धिशब्दस्थाने क्षीणशब्दो निपात्यः । तथा वातः क्षीणः पित्तं क्षीणं कफः क्षीणः । तदेवं संसर्गे नव दोषभेदान् विद्धि । कथम् । त्रीनेव समक्षीणत्वेन क्षीणवातपित्तसंसर्गः । क्षीणपित्तकफसंसर्गः । क्षीणवातकफसंसर्गः । षडेकस्यातिशयने । अतिशयनेऽन्यदोषापेक्षया क्षीणत्वातिरेके । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः । वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम् । पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरः । एवं षट् दोषभेदान् विद्धि । त्रयोदश समस्तेषु सन्निपातितेषु क्षीणेषु दोषेषु दोषभेदांस्त्रयोदश विद्धि । कथम् । षट् द्व्येकातिशये न तु । दोषद्वयस्याऽतिशयेनाऽतिक्षीणत्वेन तथा दोषैकस्याऽतिक्षीणत्वेन पर्यायतः षट् क्षीणसंनिपातैर्दोषभेदान् विद्धि । यथा वातः क्षीणः पित्तकफावतिक्षीणौ । पित्तं क्षीणं वातकफावतिक्षीणौ । कफः क्षीणः पित्तवातावतिक्षीणौ । वातपित्ते क्षीणे कफोऽतिक्षीणः । पित्तकफौ क्षीणौ वातोऽतिक्षीणः । वातकफौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम् । एकं तुल्यक्षीणैर्भेदं विद्धि । षट् तारतम्यविकल्पनात् । कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः । वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम् । पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरो वातः क्षीणतमः । कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम् । वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं कफः क्षीणतमः । पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः कफः क्षीणतमः । एवं पंचविंशतिदोषभेदान् क्षीणैर्दोषैर्विद्धि ॥ ७६ ॥

प०—दोषैः क्षीणैः क्षयावस्थैस्तावतस्तावत्सङ्ख्यापरिमाणान् पञ्चविंशतिसङ्ख्यावच्छिन्नानेव दोषभेदान् जानीहि । पृथक् त्रीन् दोषभेदान् क्षीणैर्दोषैः वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणम्, कफः क्षीणः । एवं त्रीन्

दोषभेदान् विद्धि । क्षीणैरपि दोषैर्य एष संसर्गः । एवं त्रीन् दोषभेदान् । षडेकस्यातिशयने अतिशयनमन्यदोषापेक्षया क्षीणताधिक्यम् (१) वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, (२) पित्तं क्षीणं, वातः क्षीणतरः, (३) वातः क्षीणः, कफः क्षीणतरः, (४) कफः क्षीणः, वातः क्षीणतरः (५) कफः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरम्, (६) पित्तं क्षीणं, कफः क्षीणतरः । एवं षट् क्षीणदोषसंसर्गभेदान् विद्धि जानीहि । त्रयोदश समस्तेषु क्षीणेषु दोषेषु त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि कथं, षट्द्व्येकातिशये न तु दोषद्वयस्यातिशयेनात्यन्तक्षीणतया तथा दोषैकस्यातिशयेनात्यन्तक्षीणतया पर्यायतः षट् क्षीणदोषसन्निपातदोषान् विद्धि (१) वातः क्षीणः, पित्तश्लेष्मणावतिशयेन क्षीणौ, (२) पित्तं क्षीणम्, वातश्लेष्मणावतिशयेन, (३) कफः क्षीणः वातपित्तावतिशयेन, (४) वातपित्ते क्षीणे कफोऽतिशयेन, (५) पित्तश्लेष्मणौ क्षीणौ वातोऽतिशयेन, (६) वातश्लेष्मणौ क्षीणौ पित्तमतिशयेन । “वातपित्तकफाः क्षीणाः षट् तारतम्यविकल्पनात् ” दोषभेदान् विद्धि । (१) वातः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, कफः क्षीणतमः, (२) पित्तं क्षीणं, वातः क्षीणतरः, कफः क्षीणतमः, (३) कफः क्षीणः, पित्तं क्षीणतरं, वायुः क्षीणतमः (४) वातः क्षीणः, कफः क्षीणतरः, पित्तं क्षीणतमम्, (५) पित्तं क्षीणं, कफः क्षीणतरो, वायुः क्षीणतमः, (६) कफः क्षीणः, वायुः क्षीणतरः, पित्तं क्षीणतमम् । एवं पञ्चविंशतिक्षीणैर्दोषभेदान् विद्धि । एवं पृथक् त्रीन् वृद्ध्यादिग्रन्थे वृद्धिशब्दमपास्य तत्प्रदेशे क्षीणशब्दं क्षिप्त्वा क्षीणदोषभेदान् पृथक् त्रीन् विद्धयादिग्रन्थः ॥ ७६ ॥

हे०—क्षीणैश्च तावतो विद्धि । वृद्धशब्दस्थाने क्षीणशब्दप्रयोगात्ते ज्ञेयाः ॥ ७६ ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते ॥ ७७ ॥

स०—ते सन्निपातस्थदोषास्त्रयः षोढा भवन्ति । कथमित्याह । वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः ।

एकैकस्य वाताद्यन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षया एकैकवृद्धि-
समताक्षयास्तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् । यथा । वातो
वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः । पित्तं वृद्धं वातः समः
कफः क्षीणः । कफो वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः ।
कफो वृद्धो वातः समः पित्तं क्षीणम् । वातो वृद्धः
कफः समः पित्तं क्षीणम् । पित्तं वृद्धं कफः समो वातः
क्षीणः । एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

प०—समता च क्षयश्च वृद्धिः षट्भेद इति ते दोष-
भेदा अनया वक्ष्यमाणया दोषभेदसंज्ञया दोषाः सम्प-
द्यन्ते । षट् वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः
एकैकस्य वातादेरन्यतमस्य वृद्धिसमताक्षयाः तैरेकै-
कस्य वृद्धिसमताक्षयैः । (१) वातो वृद्धः, पित्तं
समं, कफः क्षीणः (२) पित्तं वृद्धं, वातः समः,
कफः क्षीणः (३) कफो वृद्धः, पित्तं समं, वातः
क्षीणः (४) वातो वृद्धः, कफः समः, पित्तं
क्षीणम् (५) पित्तं वृद्धं, वातः समः, कफः क्षीणः
(६) कफो वृद्धः, वातः समः, पित्तं क्षीणम् । एव-
मेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ॥ ७७ ॥

हे०—वृद्धिक्षयसाम्यैः षट् । वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने
वृद्धक्षीणसमयोगात्ते ज्ञेयाः । तेषां लक्षणमुक्तं संग्रहे—
“ रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् । षट्कं हि
दुर्बोधतरं विकारैरिति दृश्यते ॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं
वृद्धो वायुः कफक्षये । स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र
विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ । गात्र-
देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थं कफं
क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली । कुक्षौ कुर्यात्तदा शूलं सशै-
त्यस्तंभगौरवम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ।
सरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते । प्रकृतिस्थं कफं
वृद्धं पित्तं वातक्षये यदा । संनिहध्यात्तदा कुर्यात्सतंद्रागौरवं
ज्वरम् ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं क्षीणे पित्ते कफोऽधिकः ।
संनिहध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजम् । शीतलं
शीतपूर्वं ज्वरम् । प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्ध-
श्लेष्मानिलक्षये । संनिहध्यात्तदा कुर्यान्मदामित्वं शिरोग्रहम् ।
निद्रातंद्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवम् । ष्टीवनं पित्तकफ-
योर्निखादीनां च पीतता ॥ ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकाराः
कीर्तिताः पृथक् । शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तत्रथायथम् ”
इति ॥ ७७ ॥

पुनश्च पट् ।

एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ।
भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

स०—एकस्य क्षय एकक्षयः । द्विस्य वृद्धिद्वन्द्वः ।
एकक्षयसहिता द्वंद्ववृद्धिरकक्षयद्वंद्वद्वन्द्ववृद्धिसमता । द्विस्य
सविपर्ययया सहविपर्ययेण सविपर्ययेण वर्तते इति सा । एव-
क्षयद्वंद्ववृद्ध्या पुनरेव पट् दोषभेदाः । यथा—क्षीणः
पित्तकफौ वृद्धौ । पित्तं क्षीणं कफवायुं वृद्धौ । कफः
क्षीणो वातपित्ते वृद्धे । एवमेकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या त्रयो
भेदाः । सविपर्ययया च वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः ।
द्वंद्वक्षयैकदोषवृद्ध्या द्वंद्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिसमता ।
यथा । वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः । कफ-
कफौ क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
इति सविपर्ययया वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः । एवं सटि-
प्पणतमेऽध्याये द्विरूपया वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः । एवमेकक्षयसमता
दोषाणां भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥

प०—ते दोषाः षट् । एकस्य क्षयः एकक्षयः ।
द्वन्द्वस्य वृद्धिः द्वन्द्ववृद्धिः । तथा सविपर्ययया सहवि-
पर्ययेण वर्तते इति सा सविपर्ययैकक्षयद्वन्द्ववृद्धिसमता
एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या पट् । (१) वातः क्षीणः
पित्तश्लेष्माणौ वृद्धौ, (२) पित्तं क्षीणं, वातश्ले-
ष्माणौ वृद्धौ, (३) कफः क्षीणः वातपित्ते वृद्धे
एवमुभयरूपया वृद्ध्या पट् दोषभेदान् । द्वन्द्वक्षयै-
कदोषवृद्ध्या द्वन्द्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिसमता (१)
वातपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः (२) वातकफौ क्षीणौ
पित्तं वृद्धम्, (३) पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः
एवमुभयवृद्ध्या पट् दोषभेदाः । एवं द्विषष्टिर्दोष-
भेदाः द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः कथिताः ॥ ७८ ॥

हे०—एकक्षयद्विवृद्धिभ्यां त्रयः । यथा—वायुः क्षीणः
पित्तकफौ वृद्धौ, पित्तं क्षीणं कफवायुं वृद्धौ, कफः
क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे । द्विर्क्षयैकवृद्धिभ्यां त्रयः । यथा—
वायुपित्ते क्षीणे कफो वृद्धः, पित्तकफौ क्षीणौ वायुवृद्धः,
कफवायुं क्षीणौ पित्तं वृद्धम् । एवं द्विषष्टिर्भेदाः । वायु-
पित्तकफाः समा इति ॥ ७८ ॥

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ७९

स०-त्रिषष्टीनां पूरणो यो दोषभेदः स स्वास्थ्य-
कारणमारोग्यहेतुर्धातुसाम्यात् । अत्र हि स्वप्रमाणस्था
वातपित्तकफाः । ये च दोषभेदा द्विषष्टिस्ते च रोगकार-
णमित्यर्थाद्भुक्तं भवति । अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्यं
कारणम् । त्रिषष्ट इति तस्य पूरणे ङङिति ङद् ७९ ॥

प०-स्वास्थ्यकारणम् भेदस्त्रिषष्टितमः । त्रय एव
वातपित्तकफाः समानवृद्धयापि क्षीणास्तत् स्वास्थ्य-
स्यारोग्यस्य कारणं हेतुरिति ॥ ७९ ॥

हे०-त्रिषष्टो भेदः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७९ ॥

अधुना रसादिभेदादान्त्यं दोषभेदानां दर्शयन्नाह-
संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां
दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।
आनंत्यं तरतमयोगतश्च यातान्
जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ८० ॥

स०-न केवलं द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानी-
यात् । आनंत्यं च गतान्विधात् । कथमानंत्यमित्याह ।
एषां दोषभेदानां यथास्वं रसादिभिः संयोगात् । तथै-
षामेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चाऽऽनंत्यं गतान्विधात् ।
तत्र दिङ्मात्रं शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्श्यते । तत्र रसे वात-
पित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवन्ति पृथक् त्रीन्
विद्धदीत्यनुसारेण । संसर्गस्त्रिधा । तत्र तु तान् रसमे-
वाऽधिकृत्य नव विद्धि । कथम् । पूर्ववत् । त्रीनेव
समया वृद्ध्या षडेकस्याऽतिशयने । एवं पूर्वोक्तेन न्या-
येन रसमधिकृत्य संसर्गं योजयित्वा संनिपाते योज-
नीयाः । यथा त्रयोदश समस्तेषु । कथम् । षड्द्वयेका-
तिशयेन तु । एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविक-
ल्पनादिति समानं पूर्वेण । रसाख्यं स्थानं केवलमधि-
कम् । पंचविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतो रसम-
धिकृत्य भेदान् विद्धि । इत्येवं रुधिरमांसादिभिर्योज्यम् ।
एकैकापह्लासेनत्येवं द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसा-
दिभिः सप्तभिः संयोगाच्चत्वारि शतान्येकचत्वारिंशद-

धिकानि स्युः । शकृदादिसंसर्गात्क्षीणतमादिभेदैश्च
चित्यमाना दोषा आनंत्यं यांतीति । रसभेदे दोषभेदे
चाऽवगते वैद्यस्य हेतुलक्षणोपक्रमेषु मोहो न भवति ।
तथा च मुनिः । यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोष-
विकल्पवित् । न स मुद्बैदिकाराणां हेतुलिंगोपपत्ति-
ष्विति । स्रौत्रौगस्त्रिदशभवा प्रहर्षिणी स्यात् ॥ ८० ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्यायां
दोषभेदीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

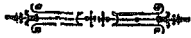
प०-एषां दोषादिभेदानां रसादिभिः संश्लेषा-
त्तथा क्षयसमताविवृद्धिभेदैः यथैषां तरतमयोग-
तश्च यथास्वमानंत्यं यातान् प्राप्तान् दोषांस्तद्वत्-
चेता लक्षयेत् । तत्र रसे वातपित्तकफानां पृथक्
भेदास्त्रयो भेदा भवन्ति । पृथक् त्रीन् विद्धीत्यनुसा-
रेण । संसर्गस्त्रिधा रसे वातादीनां द्विसूत्रनुतान्
दोषान् रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि पूर्ववत् सर्ववत्
सर्वमूह्यम् । न चैवमत्राशङ्कनीयम् । यथा वातपित्त-
श्लेष्माणोऽपि विरुद्धगुणाः सन्तोऽप्यथात्मलोकस्या-
भ्यन्तरस्य हिंसाद्यशुभकर्मवशाद्विकृतिमापन्नाः
संनिपातं जनयन्ति । नच परस्परमुपशमाय भवन्ति ।
स्वाभाव्यात् सहजातत्वात् सात्म्यभूतत्वात् । महा-
भूतानीव परस्परमिभवे कार्यमारभन्ते । द्रव्यं
रसादि यथोक्तम् । क्षमाभ्योऽग्निरित्याद्यनुकल्प-
मेतादिति भद्रम् ॥ ८० ॥

इति श्री चन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने दोषभेदाध्यायो द्वादशः ॥

हे०-एते भेदा रसादिभिर्दूष्यैः प्रत्येकं संसर्गाद्भवो
भवति । तथा एषां दूष्याणां क्षयादिभेदनैः संयोगैः
संसर्गात्ततोऽपि बहवः । एवमानंत्यं यातान् दोषानवहित-
मानसो जानीयाद्यथास्वं स्वेन लक्षणैः ॥ ८० ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदसुंदरसायने दोषप्रकरणं साम-
त्येन निरूपितम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पूर्वेऽध्याये विकृतान् दोषानामधेवोपक्रमेदित्युक्तमतस्त-
मेवोपक्रमं दर्शयितुं दोषोपक्रमणीयमारिरिप्सुरिदमाह—

अथाऽतो दोषोपक्रमणीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—दोषाणामुपक्रमणं चिकित्सा दोषोपक्रमणं तस्मै
हितो दोषोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ॥ १ ॥

प०—भेदज्ञानस्यैतावत्फलम् । यत्तद्भेदज्ञानं दोषा-
णां चिकित्सा । तत् ज्ञाने सम्यक् शक्यते कर्तुम् ।
अतस्ततोऽनन्तरं दोषोपक्रमणीयोऽधिकृतः आधि-
क्येन स्मर्यते । अस्मिन्नर्थानां दोषोपशमोपयोगिनां
स्नेहादीनां नाम इत्यध्यायः । तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—लक्षणस्कंधानंतरमौषधस्कंधमारभते-तत्र अथेति।
दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—दोषोपक्रम-
णस्य सर्वरोगौषधत्वात् । उपक्रमणमौषधम् ॥ १ ॥

सर्वदोषेभ्यश्च प्रधानो वात इति तद्रूपक्रमं
पूर्वमाह—

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।
स्वाद्वम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यंगमर्दनम् ।
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।
स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनेयः ।
विशेषान्मेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ २ ॥

स०—वातस्योपक्रमः स्नेहः । श्रेष्ठत्वाच्च प्रागुपा-
दानं स्नेहस्य । ततः स्वेदः । कृतस्नेहस्वेदस्य च संशो-
धनं तच्च मृदु न तीक्ष्णम् । तीक्ष्णस्य वातकोपहेतु-
त्वात् । तथा स्वाद्वादीनि भोज्यानि भक्ष्याणि । अभ्यं-
गश्च मर्दनं चाऽभ्यंगमर्दनं पाण्यादिना । वेष्टनं शाट-
कादिना । त्रासनं खड्गव्यप्रोप्रहस्तराजपुरुषादिदर्शना-
दिना । ननु भीशोकादिभिर्भस्त्रस्य कोप उक्तः ।
वक्ष्यति हि । क्रियाऽतियोगभीशोकेत्यादि । तत्
कथं त्रासनं वायोरुपक्रमः । उच्यते । मद्यं वातप्रकोप-

हेतुर्न तु त्रासनम् । त्रासनं हि सर्ववातावजयनं तस्मा-
द्वातोपशान्त्यर्थं त्रासनं युक्तम् । यथोन्मादादिषु । तथा
च वक्ष्यति । वातोन्मादं हर्षणाश्वासनत्रासनभयनाडने-
त्यादि । तथा सेकादिरुपक्रमः । सेको दशमूलकाथा-
दिना । तथा मद्यं पैष्टिकं गौडिकं वातस्योपक्रमः ।
तथा स्निग्धोष्णा वस्तयो वातस्योपक्रमः । स्निग्धोष्णा
इत्युक्त्या रूक्षशीतं वस्त्रिमत्र निराकरोमि । तथा
वस्तिनियमो यथाविधि वस्त्रिदानं वातस्योपशान्त्यर्थम् ।
वस्तिनियमः कर्मकाले योग्यव्यवहारोच्चारणनियमः ।
प्राक्स्रोह एकः पंचात इत्येवमादिना ग्रंथेन यो वस्तिनः
स वातस्योपक्रमः । तथा सुखं शीलयतीति सुखशीलः ।
शीलिकामिभिक्ष्याचरिभ्यो णः । तस्य भावः सुख-
शीलता सौख्यवृत्तित्वम् । निलप्रियालाक्षोदादोऽनेका
योनेयो येषां तेऽनेकयोनेयः स्नेहास्ते च वातस्योपक्रम-
इति योज्यम् । किंभूताः । दीपनपाचनैः सिद्धाः क्रियाः
विशेषेण पुष्ट्यांस्नानैः लवणानुवासनैः च वातस्यो-
पक्रमः ॥ २ ॥

प०—सर्वदोषप्रधानत्वान् वातस्य पूर्वं चिकित्सा-
माह—वातस्य दुष्टस्य स्नेहादिरनुवासनपर्यन्त उप-
क्रमः । तस्य मारुतस्य स्नेह एव सर्वोपक्रमेभ्यः
प्रधान एवोपक्रमः । स चानेकप्रकारस्ततोऽनन्तरं
स्वेदः । यस्मात्समारो रूक्षशीतैरन्नपानोपशान्त्यथा
शीघ्रं कुप्यति, न तथान्यैर्लघ्वादिगुणयुक्तैः मामा-
न्यगुणैरुच्यते स्नेहस्वेदावनेकप्रकारौ वातस्य कुपि-
तस्य पूर्वमन्योपक्रमेभ्यस्तदुपशान्त्यर्थो कारौ, न
तथाऽन्ये उपक्रमाः कृतस्नेहस्वेदस्य संशोधनं मृदुती-
क्ष्णम्, तीक्ष्णस्य वातकोपकरत्वात् प्रतिषेधन्तश्च
भोज्यान्यौषधानि स्वाद्वम्ललवणोष्णानि नान्यर-
साद्रातानि । अभ्यङ्गपूर्वं मर्दनमभ्यंगमर्दनम् ।
वेष्टनं—शाटकादिना । अङ्गस्य त्रासनमुपक्रमो वा-
तिकेपून्मादापस्मारादिषु, न पक्षघातादिषु वातवि-
कारेषु । सेक औषधकाथस्नेहक्षीरादिभिः परिषेकः ।
पिष्टेन कृतं पैष्टिकं मद्यं सुरादि । गुडेन कृतं गौडि-
कम् । स्निग्धोष्णा वस्तय इति निर्देशान् रूक्ष-
शीतानां निषेधः । वस्तिनियमो वातस्योपक्रमः ।
वस्तेर्नियमो नियमेन यथा वस्तिदानमित्यर्थः ।
वस्तिनिद्रयुक्ताचार उत वा वस्तीनां नियमाः कर्म

कालयोगानां संख्यापञ्चाशत् अधिका वस्तयो
वस्तिनियम इत्यन्तः सिग्धा इत्यन्तो रक्षाः ।
तथा—प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानिच।
सान्वासनानि कमैव वस्तयस्त्रिंशद्दरिताः । कालः
पञ्चदशे कोऽत्र प्राक्स्नेहास्ते त्रयः स्मृताः।पट् पञ्च-
वस्तयन्तरिता योगाष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो नि-
रूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तथोरुभौ” सुखशी-
लताशोकादि मनोऽविक्षोभकरता वर्जितेष्टविषयसे-
वासौख्या निरन्तरमनेकयोनयः स्थावरजङ्गमभेदभि-
न्नास्ते च दीपनैः पाचनैरौषधैः सह सिद्धा अने-
का योनिराकारो येषां ते अनेकयोनयः, तस्य च
वायोः कुपितस्य सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः विशेषादत्यर्थं
मद्यपिशितरस उपक्रमः मेध्यं पिशितं बल्यं मांसं
तद्रसस्तथा तैलमनेनैवानुवासनेन ॥ २ ॥

हे०—तत्र वातौषधमाह—स्नेहः शोधनादिः,स्वेदः ता-
पादिः, शोधनं वमनादि । तच्च मृदु—हीनयोगेन कृतम् ।
वेष्टनं—त्रिलतवह्नादिना समंताद्बन्धनं, त्रासनमकस्मान्द्रयो-
त्पादनं, सेकः सेचनं, वस्तयो निरूहाः, वस्तिनियमो-
ऽनुवासनं, तस्य वस्तिनानियतत्वात् । सुखशीलता सुखा-
भ्यासः । स्नेहास्तैलादयः । तिलतैलातसीतैलगोघृतमहिषी-
घृतादिभेदादनैकयोनयः । दीपनार्थं मेद्यं भेदुरं यत्पिशितं
मांसं तस्य रसस्तिळतैलमनुवासनं चेति एतत्त्रितयं विशेषे-
णौषधम् ॥ २ ॥

पित्तस्योपक्रमं वक्ति—

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥
सुगन्धशीतहृद्यानां गंधानामुपसेवनम् ।
कंठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥
कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
प्रदोषश्चन्द्रमाः सौर्धं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥
अयंत्रणसु(सु)खं मित्रं पुत्रः संदिग्धसुग्धवाक् ।
छंदानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥
शीतांबुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥
सांभोजजलतीरांते कायमाने द्रुमाकुले ।
सौम्या भावाः पयःसर्पिविरेकश्च विशेषतः ॥ ३ ॥

सू०—उपक्रम इति वर्तते । सर्पिषः पानमित्यादि
पित्तस्य प्रकुपितस्योपक्रमः । तथा हाराणां मुक्तादासां
कंठे गुणसंज्ञानां वक्षसा धृतिर्धारणम् । मणीनां मर-
कतचन्द्रकांतपद्मरागादीनाम् । तथा कर्पूरादिभिः प्रति-
क्षणमनुलेपनम् । तथा प्रदोषादिः पित्तस्योपक्रम इति
वर्तते । प्रदोषो रात्रिमुखम् । सुधाया इदं सौर्धं
धवलगृहम् । हारि रम्यं गीतं गानम् । तथा मित्र-
मयंत्रणसुखं न विद्यते यंत्रणा यस्मिस्तथाविधं सुखं
यस्मिस्तथाविधं मित्रम् । तथा संदिग्धाऽव्यक्ता सुग्धा-
ऽप्रौढा वाग् गीर्धस्य स एवंविधः पुत्रः । दाराः कल-
त्राणि बलुभाः सुशीलाश्च । तथा छंदानुवर्तिनश्चित्ता-
नुगुणकारिणः । शीतांबुधारा गर्भेऽभ्यंतरे येषां तथा-
विधानि गृहाणि । तथोद्यानमुपवनम् । तथा दीर्घिकाः
गृहपुष्करिण्यः । तथा सौम्या भावाः पित्तस्योपक्रमः ।
क्र स्थितस्य । सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते यः
कायमानस्तृणगृहं तस्मिन् । शोभनं तीर्थं यस्य स एवं
सुतीर्थश्चासौ विततविमलजलाशयश्च सुतीर्थविपुल-
स्वच्छसलिलाशयस्तस्य समीपे सैकते तस्मिन् । सिकता
अस्मिन्देहे संतीति सिकताशर्कराभ्यां चैत्यम् । सम-
हार्थं टग्दुर्निवारः स्यात् । क्रीदशे कायमाने सांभोजं
सपत्रं जले यस्मिंस्तीरांते स एवं सांभोजजलस्तीरांतौ
यस्मिन् कायमाने तस्मिन् तथा द्रुमेर्वृक्षैराकुले व्याप्ते ।
विशेषण तु पयो धृतं विरेकश्चोपक्रमः ॥ ३ ॥

प०—पित्तस्य प्रकुपितस्य सर्पिषः पानमित्याद्यु-
पक्रमः । तथा स्वादुशीतैर्मधुरशीतवीर्यैरौषधैर्विरेच-
नमधोदोषहरणमुपक्रमः । तथा भोजनान्यभ्यव-
हाराणि स्वादुतिक्तकषायाण्युपक्रमः । तथौषधा-
नि स्वादुतिक्तकषायाण्येवोपक्रमः । तथा सुगन्ध-
शीतहृद्यानां मृदुमुरशिशीतलानां गन्धानां गन्धद्र-
व्याणां चन्दनादीनामुपसेवनं पित्तस्योपक्रमः ।
तथा कण्ठे गुणानां हाराणामाभरणद्रव्यप्रकाराणां
हाटकादिमयानामुरसा धृतिर्धारणम् । तेषां मौक्त-
कानां हाराणामुरसा धृतिः । तथा मणीनां वैडूर्य-
पद्मरागचन्द्रकान्तानामुरसा धृतिः पित्तस्योपक्रमः ।
तथा कर्पूरचन्दनौषधैः क्षणे क्षणेऽनुलेपनं पित्तस्यो-
पक्रमः । तथा प्रदोषः रात्रिप्रागभागः । चन्द्रमाः

सोमः । सुधया निष्पादितं गृहम् । हारि मनो-
हारि, रभ्यं गीतं, हिमोऽनिलः शीतो वायुः पित्त-
स्योपक्रमः । तथा भित्रमयन्त्रणसुखं हृदयाह्लादकारि
समानवेपचरितम् । पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् सन्दि-
ग्धमुग्धानभिस्पष्टाऽप्रौढा वाक् यस्य स तथाविधः ।
तथा दारा गृहिण्यञ्छन्दानुवर्तिन्यः । चित्तानुकूलाः
प्रिया वृहभाः पित्तस्योपक्रमः । गृहाणि शीताम्बुधा-
रागर्भाणि, उद्यानानि दीर्घिकाः पुष्करिण्यः पित्त-
स्योपक्रमः । तथा कायमानं वेण्वादिनिष्पादितं
गृहं विशेषद्रुमाकुलसुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसै-
कते साम्भोजजलतीरान्ते स्थाने कृते पित्तस्योपक्रमः ।
तथा भोजनान्यभ्यवहाराणि । सोपानपङ्क्तिस्तीर्थ-
शब्देन भण्यते । शोभनानि च तीर्थानि विपुलं च
तत् स्वच्छं च तत् सलिलं तस्याशयं स्थानं तस्य
सैकतं तदं तत्र कायमानं द्रुमैराकुलं द्रुमाकुलं सहा-
म्भोजैर्वर्तते यञ्जलं तीरान्तं यस्मिंस्तत्तथादिधं
सैकतं तथा सौम्या भावादेहमनसोराहादाद्यैः सत्यका-
रिणस्तेऽपि तस्योपक्रमः । विशेषतः पयःसर्पिर्विरेकः
सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः प्रधानतम उपक्रमः ॥ ३ ॥

हे०—पित्तस्यौपधमाह—मुगंधिशतितहृद्यानां द्रव्याणां
चंदनादीनां ये गंधास्तेषाम् उपसेवनं, कंठे गुणानां
कंठावलंघिनां हाराणां मुक्तावलीनां ये मणयस्तेषामुरसा
धृतिः । उशीरं वीरणं, प्रदोषश्रंघं विनापि, अयंत्रणमुखं
यन्मुखेन नियंत्रणां न करोति बुद्ध्या तु करोति, मुग्धा
मृदुला, उद्यानदीर्घिका क्रीडावनवापी, सुतीर्थः सुगम-
प्रवेशमार्गः विपुलः स्वच्छश्चयः सलिलाशयस्तस्य सैकते
सिकतामयप्रदेशे सांभोजजलतीरांतस्तीरजलाशययोः सांधि-
र्थस्मिन्सैकते तत्तथा कायमानं तृणादिरचितागारं, सौम्या
भावा मनःप्रसादनाः पदार्थाः पयःसर्पिर्विरेकश्चेति
चतुष्टयं विशेषादीपधम् ॥ ३ ॥

अधुना श्लेष्मण उपक्रममाह—

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाऽल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥
विशेषद्रमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।
धूमोपवासगंडूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥४॥

स०—विधिना शास्त्रोक्तेन युक्तं तीक्ष्णं वमनविरेचनं
कफस्योपक्रमः । तथाऽन्नं रूक्षादिगुणयुक्तम् । तथा मद्यं
पुराणम् । रतिप्रीतिप्रजागरः । रमणं रतिस्तस्याः प्रीतिः
सुखम् । तथा प्रजागरोऽतिजागरणं तथाऽनेकरूपो
व्यायामो नियुद्धधनुराकर्षणादिकः । विशेषेण तु वमनं
यूषो माक्षिकं तथा मेदोघ्नं यदौषधं तच्च धूमादयश्च ।
तथा निःसुखत्वं सुखाभावो दुःखरूपत्वम् । वाग्देहम-
नःकर्मणो दुःखदस्याऽनुष्ठानाद्यदसुखमुपपद्यते तच्च
श्लेष्मणो वृद्धस्य विकारकरणहेतो रूपशमात्सुखाय
जायते ॥ ४ ॥

प०—श्लेष्मणो निश्चितस्य तथा वृद्धस्य विकारक-
रणसमर्थस्य वमनाद्युपक्रमः । तत्र वमनमूर्ध्वदोष-
हरणम् । तच्च विधिना यथाशास्त्रोदितेन विधा-
नेन युक्तं योजितं, तच्च तीक्ष्णद्रव्यनिष्पादितम् ।
तथा रेचनं तीक्ष्णं श्लेष्मण उपक्रमः । तथान्नं भक्तं
रूक्षमल्पं तीक्ष्णं कटु तिक्तकषायं च । तथा मद्यं
दीर्घकालस्थितं श्लेष्मण उपक्रमः । रतिर्हृच्छया-
वेशकृपा तत्तद्व्यापारः रमणं रतिः स्त्रीसेवा तस्या
रतेः प्रीतिः सुखं तस्यां रतौ सुखेन सेवनम् ।
प्रजागरो निद्राक्षयः श्लेष्मण उपक्रमः । तथा नैक-
रूपो नानारूपो व्यायामो शरीरायासजननं कर्म
वा । नियुद्धं धनुराकर्षणादिभिः श्लेष्मण उपक्रमः ।
तथा चिन्तनं चिन्ता भावानां स्मरणम् । तथा
रूक्षं रूक्षप्रायं विमर्दनं श्लेष्मण उपक्रमः । वम-
नादीनि सर्वेभ्य उपक्रमेभ्यः श्लेष्मणः प्रधान उप-
क्रमः । तत्र यूषो धान्यैः कृतः । क्षौद्रं माक्षिकम् ।
मेदोघ्नमौषधं गुग्गुल्वादि । धूमो वक्ष्यमाणलक्षणः ।
उपवासो लंघनम् । गण्डूषो मुखपूरः । निःसुख-
त्वं सुखाभावो दुःखरूपता, वाग्देहमनःकर्मणोऽ-
त्यन्तानुष्ठानाद्यदुत्पद्यते सहनत्वं तान्निःसुखत्वं मुख-
त्वप्रतिषेधः श्लेष्मण उपक्रमः, सुखाय सुखार्थ
सम्पद्यन्ते ॥ ४ ॥

हे०—श्लेष्मौपधमाह—विधिना युक्तं तीक्ष्णं शोधनम्,
तीक्ष्णेन शोधनेन व्यापदोऽसंभवात् । अतएव मृदुमध्ययो-
र्वातपित्तशोधनयोरुक्तिः । रतिप्रीतिः—रत्यां संभोगे प्रीतिः
न तु रतिः । वमनाद्यद्यकं विशेषादीपधं सुखाय सुखसा-
धनाय धर्माय, यन्निःसुखत्वं दुःखानुभवः नाऽधर्माय तस्य
रोगहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

दानां नसर्गोपक्रमं वक्ति--

उपक्रमः पृथग्दानान् याऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संरगान्निपातपु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥५॥

स०--पृथक् प्रत्येकं दोषान्वातादीनुद्दिश्याऽऽश्रित्य
य उपक्रमः कीर्तित उक्तः संसर्गसंनिपातेषु च तमुपक्रमं
यथास्वं विकल्पयेत् । प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य
प्रयुञ्जीत्यर्थः । यथा वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमौ
मिश्रौ । वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमवित्यादि एवं
संनिपातेऽपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः ॥ ५ ॥

प०--योऽयमुपक्रमः पृथग्दानानुद्दिश्य कीर्तितस्त-
मेवोपक्रमं संसर्गेषु तथा सन्निपाते च यथास्वं
यथायथं कल्पयेत् । यथा वातपित्तसंसर्गे वात-
पित्तोपक्रमो विकल्पयेत् । पित्तश्लेष्मसंसर्गे पित्तक-
फोपक्रमो विकल्पयेत् । एवं सन्निपातेष्वप्युपक्र-
मत्रयं युगपद्यथायोग्यं विकल्पयेत् ॥ ५ ॥

हे०--संसर्गसंनिपातभेदानामौषधमाह--यथास्वं स्वम्
आत्मीयं विश्लेषमनतिक्रम्य विकल्पयेत् । यथा वातपित्त-
संसर्गे वातपित्तौषधमेलनमविरोधेन । तस्मिन्नेव वाता-
धिके वातौषधाधिक्यं, पित्ताधिक्ये पित्तौषधाधिक्यम् । एव-
मन्ववापि ॥ ५ ॥

संसर्गं भूयोऽप्युपक्रममाह--

श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासंतः कफमारुते ।
मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥६॥

स०--उपक्रम इति वर्तते । वातपित्तसंसर्गे प्रीष्म-
र्तुचर्चाविहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः । यथाऽतोऽस्मिन्
पट्टकट्टम्लव्यायामार्ककरास्त्यजेत् । भजेन्मधुरमेवान्न-
मित्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च । कफमारुतसंसर्गे
वासंतर्तुभवस्तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैरित्यादिरुपक्रमो योज्यः ।
प्रायेणेत्यत्रापि योज्यम् । ननु प्रीष्मेऽस्यंतशीतसे-
वोक्ता वसंते च तीक्ष्णं वमननस्याद्युक्तमेतच्च द्वयमप्ये-
कांतिन पवनहेतुः । तत्कथमुक्तं श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते
वासंतः कफमारुत इत्याशंक्याह । मरुतो योगवा-
हित्वात् । अत्राऽयं भावः । यदा किल वायुः पित्तेन
युज्यते तदा दाहादिकृत् । पित्ते समे सति दाहादिकं

कर्तुं मरुत्सामर्थ्यमपि च प्रीष्मे शीतमेव सेव्यत इति नायं
नियमः । किं तर्हि श्लिग्धाद्यपि तस्मान्मरुत्पित्ते प्रीष्म-
विधिर्युक्तः । वसंते च कफयोगात् कफविकारकार्यैव
भवति योगवाहित्वादतो वासंतस्तीक्ष्णो वमननस्या-
दिन्याय्यः । एवं पित्तेन सह स्थितस्य वायोः पित्त-
चिकित्सा कफेन सह स्थितस्य वायोः कफचिकित्सा
स्वभाववशादिति भावः । कफपित्तसंसर्गे तु शारदः शर-
द्वृत्तुचर्चाविहित उपक्रमः । संनिपाते क उपक्रमः ब्रूमः ।
वर्षर्तुचर्चाविहितः । प्रावृषि हि दोषत्रयकोप उक्तोऽत
एवाह । भजेत्साधारणं सर्वमित्यादि ॥ ६ ॥

प०--पुनरस्मिन्निविधिसंसर्गे मुखेनोपक्रमं स्प-
ष्टार्थमिति निदर्शयन्नाह--मरुत्पित्ते वातपित्तरूपे
संसर्गे श्लेष्मो विधिः श्लेष्मर्तुचर्चाध्यायोक्तः श्लिग्धः
शीतः प्रयोज्यः । तथा कफमारुते संसर्गे वासन्तो
वसन्तचर्चोक्तो विधी रूक्षोष्णप्रायो योज्यः ।
ननु प्रीष्मे शीतप्रायो विधिरुक्तस्तथा-
वसन्ते रूक्षप्रायः तत्कथं वायोः समानगुण उप-
क्रमो युज्यते शीतरूक्षत्वाद्वातस्य तत आह--मा-
रुतो योगवाहित्वादिति । यस्माद्वायुर्योगवाही येनैव
संयुज्यते तेनैवैकयोगक्षमो भवतीत्यर्थः । तथा च
ग्रन्थः--“योगवाहः परं वातः संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ” ।
एवं यथास्वलक्षणविषये योगवाहित्वं दृष्टं तथा
चिकित्सायामपि योगसमानत्वं युज्यते तेन वायोः
पित्तेन सह स्थितस्य पित्तचिकित्सा प्रयोज्या योगवा-
हित्वाद्धेतोः । तथा कफेन सह स्थितस्य कफचि-
कित्सा शारदः शरच्चर्चाविहितो विधिः कफपित्तसं-
सर्गे योज्यः ॥ ६ ॥

हे०--संसर्गभेदानामौषधांतरमाह--मरुत्पित्ते संसृष्टे
श्लेष्म उपचारः कार्यः । कफमारुते वासंतः । तत्र
शारदस्य कफपित्तघ्नत्वाद्युक्तोऽतिदेशः, श्लेष्मस्य पित्तघ्न-
त्वाद्वासंतस्य कफपित्तघ्नत्वादयुक्तस्तत्राह--मरुतो योगवा-
हित्वादिति योगं संबन्धं वहति निर्वहति द्वितीयस्यानुसरणे-
नेति योगवाही । तेन पित्तयुक्तस्य वायोः पित्तघ्ने-
नोपशान्तिः, कफयुक्तस्य कफघ्नेन । प्रायोग्रहणादनुचितान्-
शत्यागोऽपि ॥ ६ ॥

संप्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति--

चय एव जयेदोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ ७ ॥

सू०—चयकाल एव दोषं वातादिं जयेत् । तथा छिन्नमूलत्वान्न विकुर्वीत । न कोपकालं प्रतीक्षेतेति सूचनार्थं एवशब्दः । कथं जयेदित्याह । कुपितं दोषमविरोधयन् । सर्वदोषकोपे केवलं बलवत्तरं दोषं जयेत् । कथम् । शेषदोषाविरोधेन ॥ ७ ॥

प०—साम्प्रतमुपक्रमकालमाह—दोषे वातपित्तकफाख्ये चय एव चयावस्थायामेव जयेत् चिकित्से-
त् न प्रकोपकालं प्रतीक्षेत । यदा चयकाल उपेक्षितः संस्तदा तं दोषं कुपितमकुपितेनाविरोधयन् चिकित्सेन् । तेनैतदुक्तं भवति । कुपितस्तथा जेतव्यो यथा तद्विपरीतैराहारादिसद्भ्रशत्वाद्दोषान्तरं न कुप्यतीति । यदा सर्वे दोषा युगपत्कुपितास्तदा गरीयांसमधिकबलं कुपितबलं दोषं जयेत् । शेषयोः स्वल्पकुपितयोरविरोधेन साम्येन कुपितानां तु बलीयान् वायुरसाम्ये पुनर्यो यस्माद्दधिकः प्रदुष्टबुद्ध्या वृद्धस्तं बलीयांसं शेषदोषाविरोधेनैव जयेत् । एतत्प्रपञ्चसङ्ग्रहे ग्रन्थकारेणोक्तम्—“क्रमान्मरुत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनयथा-

१ सू०—चय एवाऽविरोधयन्वा ।

प्र. टी.—अथवा चये चयकाले एवोपचीयमानं पथ्या-
ऽऽहारादिभिरुपक्रमेत । यथा-श्रीष्मे कद्रवम्ललवणानि वर्जयेत्,
लघुस्निग्धमधुराणि द्रव्याणि शीतं द्रवञ्च सेवेत । यथा-प्रावृषि
वातप्रकोपो न भवेदिति । वर्षासु जीर्णधान्यमधुरलघुस्नि-
ग्धानि च द्रव्याणि शीतशीत जलं च सेवेत । यथा--पित्तसंच-
यो न भवेद्वातप्रकोपोऽपि न भवेत् । एवं हेमन्तेऽप्यविरो-
धयन् शुण्ठ्यादिसंयुक्तानि द्रव्याण्युपसेवेत । येन च प्रकोप
एव न भवेदिति ॥

सू०—संसर्गसन्निपातेषु च बलवत्तरम् ।

प्र. टी.—संसर्गे द्विदोषचये सन्निपाते त्रिदोषचये च मिश्रि-
तोपक्रमः सम्मिलितचिकित्साया उपक्रमेत । अथवा बलव-
त्तरं दोषं पूर्वं जयेत् । यथा वातकफसंसर्गे वातकफोप-
क्रमः । वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमः । पित्तकफ-
संसर्गे पित्तकफोपक्रमः । एवं वातापित्ते त्रैत्मिको विधिः
प्रयोज्यः । वातकफे वसन्तोक्तः । कफपित्ते शारुद्दीयः । एवं
संसर्गे, सन्निपाते च वा बलवत्तरं पूर्वमुपक्रमेत ॥

पूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् । ऊचे पराशरो ह्यर्थ-
ममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोष-
भिपग्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपरा-
जयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावच्छ्लेष्मणो
वधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेन रुचिः कुतः ।
तदभावे कथं भोज्यमानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्य-
वहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो
घात्यः कायद्वारागतो हि सः ॥ मध्यस्थायि यतः
पित्तमाशुकारि विचिन्त्यते । अतो वातसखस्यास्य
कुर्यात्तदनु निग्रहम् ॥ अतएव च पित्तादिकफान्तो-
ऽन्यैः कुतः स्मृतः । सुश्रुतस्य न सर्वत्र मतमेतद्भ-
वीमि तु ॥ जयेज्ज्वरातिसारे च क्रमात् पित्तकफा-
निलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरतेजो विशिष्यते ॥
विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य
चानुबलं श्रेष्ठा गौरवापक्तिजाड्यकृत् ॥ वायुश्च
वर्धतेऽवश्यं यत्स्नेहस्वेदयोः क्षये । ज्वरातिसारयो-
स्तस्मादेव दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलान्न्ये क्रमा-
दाद्दुस्तयोरपि यस्मादासाशयोत्क्लेशा भूयिष्ठं तत्समु-
द्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थि-
तान् । स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थित्वैव ह्याशुकारिता ॥
विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोत्रेका यथाबलम् ।
भेषजं योजयेत्तत्र तत्र कुर्यान्न तु क्रमम् ॥ ७ ॥

हे०—औषधकालमाह—चय एव दोषं जयेन् कोपं प्रती-
क्षेत । अथ कथंचिच्चयातिक्रमकुपितं दोषं जयेत्तं पुनर-
विरोधयन् जयेत् । कुपितो द्विविधः प्रकृतिसमसमवेतो
विकृतिविपमसमवेतश्च । तत्र प्रथमे दोषस्वरूपतुल्यरोग-
स्वरूपं, द्वितीयं विपरीतम् । यथा कफज्वरे कफविपरीत-
मुष्णत्वं तत्र ज्वरस्वरूपस्य कफप्रकोपस्य विरोधित्वान्नात्यु-
ष्णमौषधं कार्यम् । वक्ष्यति च—“ ऊष्मा पित्तादृते
नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि
त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥ ” इति सर्वेषां युगपत्कोपे यो
बलीयान् तं जयेच्छेषं दोषमविरोधयन् । संग्रहकारस्त्वाह
“ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां
यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥ ऊचे पराशरोऽन्यथममु-
मेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषे भिप-
ग्जितम् ॥ नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यमनाजयः ।
स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक्तावत् श्लेष्मणो वधम् ॥ शिर-
स्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कुतः । तदभावे कथं
भोज्यपानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो

दोषस्य विग्रहः । तस्मादादौ कफो जेयः कायद्वारगलो हि सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाद्युकारि च चित्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु विग्रहम् ॥ अत एव च पित्तादिः । कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः । सुश्रुतश्च न सर्वत्र भवमेतद्ब्रवीति तु ॥ जयेज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रायेण तापात्मतया ज्वरे पित्तं विशिष्यते ॥ विशेषात्सार्यते पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यत्स्नेहस्य तयोः श्रेयं ॥ ज्वरतिसारयोस्तस्मादेव दोषजये क्रमः ॥ कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तथोरपि ॥ यस्मा-
दामाशयोक्लेशाद्बुद्धिं तस्समुद्भवः ॥ क्रमेणायेन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थिताम् । स्वाशयेषु प्रवृद्धानां स्थितैवं द्याद्युकारिता ॥ विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलम् ॥ जेपजं योजयेत्तत्र तंत्रीकुर्यान्नतु क्रमम् ॥ इति ॥ ७ ॥

कुतो हेतोरित्याह—

प्रयोगः शमयेद्वाधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।

नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥

स०—प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिसुदी-
रयेत्प्रकोपयेन्नाऽसौ विशुद्धो न श्रेष्ठ इत्यर्थः । स तु
विशुद्धः प्रयोगो यः शमयेद्वाधिं न कोपयेत् । तस्मा-
दन्यं व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत् ॥ ८ ॥

प०—एवं भतान्तराण्युपमतान्याचार्येण—औषधा-
हारदियोजनारूपो यः प्रयोग एकं व्याधिं शमये-
दन्यं द्वितीयमुदीरयेत् । असौ प्रयोगो न
विशुद्धो न श्रेष्ठो यस्तं शमयेदन्यं न च कोपयेत् ।
स शुद्धः शोभनकारणत्वात् ॥ ८ ॥

हे०—तत्राद्युद्धप्रयोगो हेयः, शुद्ध उपादेयः तस्मात्तयो-
लक्षणमाह—दोषाणां परस्परं न शम इत्युक्तं संग्रहे—
“शुद्धं मलमलं जेतुं नाल्पभावाद्बुभावपि । दोषादोषात्मक-
त्वाच्च न साम्येऽपि परस्परम् ॥ शीतस्निग्धाम्ललवणकट्टवादि-
गुणतुल्यता । दुष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयति ते ॥
आरंभकं विरोधोऽपि मिथो यद्बहुगुणत्रयम् । विश्वस्य दृष्टं
युगपद् व्याधेर्दोषत्रयं तथा ॥ इति ॥ ८ ॥

अथ कथं दोषाः कोष्ठाच्छाखास्थिमर्मसु
यांतीत्याह—

व्यायामादूर्ध्वगतस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ।
दोषा यांति ॥ ९ ॥

स०—कोष्ठादुदराच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यांति ।
कुत इति हेतुचतुष्टयमाह । व्यायामादिभिः शाखास्थि-
मर्माणि दोषा यांति । तत्र व्यायामोपजातश्रमस्योर्ध्वं
प्रपन्नः पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशिथिलं
चलं च दोषं स्वास्पदाच्यावयित्वा पर्याकुलं शाखादिषु
क्षिपति । तथाऽन्यातपादिसंबन्धिन ऊष्मणस्तैक्ष्ण्यात्ती-
क्ष्णेन ह्यूष्मणा विलायिता दोषास्तेनैव चोष्मणा
विवृतेषु स्रोतोमुखेषु संसृजु शाखादीन् यांति । अहिते-
त्यादि । अहितेन सेवितेन दोषाः स्वप्रमाणादतिरिच्य-
मानाः कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा निम्नोन्नतानीव
शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यन्ते । अपिः समुच्चये । द्रुतत्वा-
दित्यादि । द्रुतत्वाच्छीघ्रवाहित्वान्मारुतस्य कोष्ठाच्छाखा-
स्थिमर्माणि दोषा यांति ॥ ९ ॥

प०—कोष्ठादामपक्काशयापरपर्यायाच्छाखास्थिम-
र्माणि व्यायामादिभिः दोषा यान्ति । शाखा
रक्तादयो धातवः त्वक् अस्थीन्यस्थिसन्धयः मर्माणि
शिरोहृदयप्रभृतीनि । शरीरायासजननं व्यायाम
उच्यते । ऊष्मणोऽग्नेस्तैक्ष्ण्यात् प्रबलत्वात् अहि-
ताचरणादपथ्यसेवनात्तथा मारुतस्य वातस्य द्रुत-
त्वात् प्रकोपाच्छाखादीनि दोषा यान्ति ॥ ९ ॥

हे०—अथ स्थानभेदोपक्रमः । तत्र दोषाणां स्थानांतर-
प्राप्तिप्रकारमाह—व्यायामादिभिश्चतुर्भिः कोष्ठस्था दोषाः
शाखास्थं वहिर्मार्गं यांति, मध्यं वा अस्थिमर्मास्थम् । तथा
शाखास्था अस्थिमर्मस्था वा ॥ ९ ॥

शाखादिभ्यः कथं दोषाः कोष्ठं यांतीत्याह—

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ।
वृद्ध्याभिष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ।

स०—स्रोतसां मुखानि तेषां विशोधनं विवरणं
तस्माद्दोषाः कोष्ठं यांति । तथा वृद्ध्यादिभिः । वृद्धिः
स्वप्रमाणातिरेकः । वृद्धा हि दोषाः स्वानि स्रोतांस्या-
पूर्य कोष्ठं यांति । अभिष्यंदनं च नाग्नितापादितीक्ष्णोष्णा-

दिसंश्लेषादेवाऽपि तु क्षीराह्यभिष्यदिभोजनादपि । एवं पाकात् । पाचनादिभिः पक्वा दोषाः क्वचिदनासज्जतः कोष्ठे यांति । किञ्च । वायोश्च निग्रहात् । चराब्दान् केवलं पूर्वेभ्यो हेतुभ्यो यावद्वाय्वप्रेरणाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प०—तथा तेभ्यः शाखास्थिमर्मभ्यः कोष्ठे शरीरमध्ये पुनर्दोषा यान्ति । स्रोतसां यानि मुखानि तेषां शोधनाद्विशुद्धेस्तथा वृद्ध्याधिक्येन प्रबलत्वेन तथाभिष्यन्दनाद्गलनाल्लवणक्षीराभिष्यन्दिद्रव्याभ्य-वहारान् पाकान्निरामतया पत्रनादिभिः कोष्ठे यान्तीति सम्बन्धः तथा वायोर्विक्षेपसंहारकस्य निग्रहान् प्रशमात् ॥ १० ॥

हे०—घातोमुखशुद्ध्यादिभिः । पञ्चभिर्हेतुभिः कोष्ठं यांति । अभिष्यन्दनं—द्रवीभावः ॥ १० ॥

कोष्ठस्था दोषाः किं कुर्युरित्याह—

तत्रस्थाश्च विलंबेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ ११ ॥

स०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थाश्च दोषा विलंबेरन् रोगानुत्पादयेयुर्धस्मात्ते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः । निमित्तकारण-हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनाद्रेतौ प्रथमा । भूयो हेतुप्रतीक्षित्वादित्यर्थः । वृद्धोऽपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मार्गांतरे गतो हीनशक्तित्वान्न रोगोत्पादनसमर्थो भवति ॥ ११ ॥

प०—तत्रस्थाः कोष्ठस्थानस्था दोषा विलंबेरन् न रोगान् कुर्वीरन् । सहकारणवैकल्याद्वा रोगोत्पादनक्षमा न भवन्ति विकारकारणकरणान्तरापेक्षिणो भूयो बहुनिमित्तमपेक्षन्ते तच्छीलाः ११ ॥

हे०—एवं दोषाः कोष्ठस्थाः किं कुर्युरित्याह—यावत्स्थानांतरगमने हेतुं न लभन्ते, लब्धे तु हेतौ पुनः स्थानांतरं यांतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्येवं किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वान्न रोगान् कुर्युरित्याह—

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यंत्यन्याश्रयेष्वपि ।

स०—ते दोषाः कालदेशदुष्यप्रकृत्यपथ्यादेः समानगुणाद्वलं लब्ध्वा कुप्यन्ति । विकारमुत्पादयंतीत्यर्थः । कुत्र स्थान इत्याह । अन्याश्रयेष्वपि कोष्ठाश्रयाः

शाखादिमर्मस्वपि । शाखाप्रमाश्रिताः कोष्ठेष्वपीत्यर्थः । न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यतीति सूचनार्थोऽपि-शब्दः ॥ १२ ॥

प०—ते दोषाः कालदुष्यदेशप्रकृतीनां बलं सामर्थ्यं लब्ध्वा प्राप्य कुप्यन्ति । अन्याश्रयेष्वपि पराश्रयेष्वपि ॥ १२ ॥

हे०—स्वस्थाने परस्थाने वा विलंबमानाद्दोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपणैः प्रकुप्यंतीत्याह—ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यंत्य-न्याश्रयेष्वपि ॥ १२ ॥

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सासुपदिशनाह—

तत्राऽन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ १३ ॥

स०—तत्र तेषु वातादिष्वन्यस्थानसंस्थेषु । अन्यस्य स्थानमन्यस्थानं तत्र संतिष्ठतेऽन्यस्थानसंस्थास्तेषु परस्थानगतेषु तदीयां स्थानिदोषसंबन्धिनीमेव चिकित्सां कुर्यान्न स्वकीयाम् । तस्य परस्थानदोषस्येयं तदीया ताम् । किंभूतेषु दोषेषु । अबलेषु । तुल्यधारणे । अबलेष्वेव न बलवत्सु । बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सां वक्ष्यति ॥ १३ ॥

प०—तत्र तेषु दोषेषु प्रकुपितेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयां कुर्यादिति सम्बन्धः । तत्रेति निर्धारणे । तेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यात् । आगन्तुकदोषसम्बन्धिनीं तदित्यनेन सर्वनाम्नाऽन्यस्थानं परामृश्यते । तात्स्थान-ञ्च तत्त्वामी दोषोऽन्यस्थानसंस्थेष्वित्यत्र यदेतद्बहुवचनं तत्पर्यायतोऽन्यस्थाने सन्तिष्ठमानत्वात्तदपक्षमन्यथा द्वयोरैकस्य वा दोषस्थान्यस्थानसंस्थानं सम्भवति । तत्रथाणां स्थानान्तराभावात्तत्रयौ दोषाः स्थानान्येतेषां त्रीण्येव न चतुर्थकं पदापेक्षान्यस्थानसंस्थानं तेषां सम्भवति तस्मात्पर्यायतः सन्तिष्ठमानत्वात्तेषां बहुवचनमत्र बोद्धव्यमित्येषोऽर्थः । अन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठत इत्यन्यस्थानसंस्थानुपाकेषु च तदेवात् आह—अबलेषु हीनबलेषु दोषेष्वन्यस्थानसंस्थेषु तदीयामन्यस्थानदोषसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यान्न सर्वेषु बलवत्सु हीनबलेष्वपि । तुल्यद्वोऽवधारणे । तदीयामन्यस्थानसं-

स्वन्धिनीमेव नागान्तुदोषसम्बन्धिनी बलवत्सु पुन-
नान्यस्थानसंस्थेषु किं कुर्यात् ॥ १३ ॥

हे०—आगतोदोषस्य हीनबलस्य स्थानिनश्चिकित्सा
कार्येत्याह—तदीयां यस्य स्थाने कुपितस्तस्य चिकि-
त्साम् ॥ १३ ॥

अत एवाह—

कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु १४

स०—बलेनात्मीयया शक्त्याऽन्याभिभाविष्वन्यस्था-
निदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभाविनः ।
स्थानिदोषं पराभूय तत्र ये संतिष्ठन्त इत्यर्थः । तेषु
स्वामेव चिकित्सां कुर्यादित्यर्थः । किमेष एव नियमो यद-
न्यस्थानगतेष्वबलेष्वान्तुपु स्थानिदोषसंबन्धिनीं चिकि-
त्सां कुर्यात् । बलवत्सु पुनरागतुसंबन्धिनीं चिकित्सां
कुर्यात् ॥ १४ ॥

प०—इत्यत आह—स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु
स्वामेवात्मीयामेवान्यस्थानसंस्थेषु चिकित्सां कुर्यान्न
तदीयमन्यस्थानसम्बन्धिनीम् । किंभूतेषु बलेन स्वश-
क्त्यान्यदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभा-
विनो दोषा अन्यस्थानसंस्थानेष्वन्याभिभवन्शीले-
ष्विति ॥ १४ ॥

हे०—आगतोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सेव कार्येत्याह—
स्वामेव बलेनान्याभिभाविष्विति ॥ १४ ॥

अथ पक्षांतरेऽपि कुत्रचित्क्वचिद्विद्यत इत्यत
आह—

आगतुं शमयद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा १५ ॥

स०—स्थानिनं दोषं प्रतिकृत्य यथाऽसौ स्थानि-
दोष आगतुदोषचिकित्सानिर्वर्तनान्न विकारं कुर्यात्तथा
तस्य पूर्वं प्रतीकारं कृत्वा पश्चात् स्वैरेवोपक्रमैरबलिन-
मप्यागतुं दोषं शमयेच्चिकित्सेत् । न केवलमन्यस्थान-
संस्थेष्वान्तुष्वबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्यात्तदाग-
तुदोषचिकित्सापि कुर्यादित्यर्थः । अथाऽसौ स्थानि-
दोष आगतुदोषेण बलवत्त्वादिभिभूयते ततोऽस्य विकार-
करणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतीकारमकृत्वैव चागतुं
शमयेदिति वाशब्दार्थः । अन्यस्थानसंस्थेष्विति ब्रह्म-

वचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वादन्यथ
द्वयोरैकस्य वाऽन्यस्थानस्थितत्वं संभवति न त्रया
णाम् ॥ १५ ॥

प०—किमेष एव नियमोऽथ पक्षान्तरं किञ्चि-
दन्यमत्र विद्यत इत्याह—स्थानिनो दोषान् प्रतिकृ-
यथायथं दोषोपक्रमणीयोक्तैरुपक्रमैर्वाऽऽगन्तुं दो-
शमयेत् । अबलवन्तमपि तस्याबलवत् आगन्तुं
दोषस्य चिकित्सा कार्येति अबलवदागन्तुदोषवि-
षय एव विकल्पवतागन्तुषु यतः स्वामेव चिकित्सा
कुर्यादित्येवंनियमस्तस्मादन्यस्थानसंस्थेष्वबलेषु तद-
न्यस्थानदोषचिकित्सा कार्या । अन्यस्थानि-
दोषान् प्रतिकृत्यागन्तुदोषचिकित्सा कार्या । ब-
लवत्सु पुनर्दोषेषु अन्यस्थानसंस्थेषु सर्वदात्मीयै-
चिकित्सा कार्या । बलवत्सु पुनर्दोषेषु अन्यस्थ-
नसंस्थेषु सर्वदात्मीयैव चिकित्सा कार्येति स्थानि-
इत्यत्रापि ब्रह्मवचनं तत्पर्यायत एव दोषाणां पू-
बद्ध्याख्या तदा ॥ १५ ॥

हे०—आगतुस्थानिनोस्तुल्यबलयोः क्रमेण चिकि-
कार्येत्याह—स्थानिनं प्रतिकृत्य आगतुं शमयेदथ
आगतुं प्रतिकृत्य स्थानिनं शमयेत् । प्रतिकृत्य प्रतीव-
कृत्वा ॥ १५ ॥

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह—

**प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम्
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियासु १६**

स०—तिर्यग्गता दोषाः प्रायो बाहुल्येनाऽऽतु-
श्चिरं क्लेशयन्ति पीडयन्ति । तेषु तिर्यग्गतेषु दो-
षा त्वरया शीघ्रमेव क्रियां चिकित्सां न कुर्याद्वैद्य इति शो-
कीदृशो वैद्यो देहाग्निबलमिदं ॥ १६ ॥

प०—इदानीं तिर्यग्गतेषु दोषेष्वपरं चिकित्सा-
कल्पं दर्शयन्नाह—प्रायो बाहुल्येन तिर्यग्गतारि-
ग्विमिश्रिता दोषा वातादयः क्लेशयन्ति पीड-
न्यातुरान् रोगिणः चिरं ब्रह्मकालं तेषु दो-
षा तिर्यग्गतेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियासु तद्विष-
यचिकित्सां कुर्यात् ॥ १६ ॥

हे०—तिर्यग्गताः शोधनमार्गं परित्यज्य स्थिताः अं-
र्वाहिर्यां शोधयितुमशक्यत्वाच्चिरं क्लेशयन्ति । अतस्तेषु
त्वरया चिकित्सां कुर्यात् । देहमग्निबलं विचार्य शनैः कु-
दित्यर्थः । तान् तिर्यग्गतान् शमयेत् ॥ १६ ॥

कथं तेषामुपक्रमः कार्य इत्याह--

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

स०--तांस्तिर्यगतान् दोषान् प्रयोगेण शास्त्रविहितेन शमयेत् । सुखं वेति । यथा वा देहपीडा न भवति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेद्वृद्ध्याऽभिष्यंदनादित्यादिना ॥ १७ ॥

प०--किं तर्हि तान् दोषान् प्रयोगेण युक्त्या शमयेत् शमं नयेत् ॥ १७ ॥

हे०--अथवा सुखमक्लेशेन स्नेहस्वेदादिप्रयोगेण कोष्ठमानयेत् ॥ १७ ॥

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथाऽऽसन्नं विनिर्हेरत् १८

स०--ज्ञात्व्यादि । कोष्ठगतांश्चावगत्य यथाऽऽसन्नं विनिर्हेरत् । यो यस्यासन्नो मार्गो गुदं सुखं घ्राणं वा तेनैव यथाऽऽसन्नं वमनविरेचनादिना निष्कासयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

प०--ज्ञात्वा बुद्ध्वा । कोष्ठप्रपन्नान् शरीरे सम्यग्गतान् दोषांस्तिर्यगन्यथासन्नं यो य आसन्नो मार्गो घ्राणमुखादिस्तेन मार्गेण वमनादिभिर्विनिर्हेरत् वहिर्निष्कासयेत् ॥ १८ ॥

हे०--तत ऊर्ध्वम् अधोवायुर्निर्हेरत् । अल्पत्वबहुत्वाभ्यां विकल्पव्यवस्था विचार्य ॥ १८ ॥

संप्रति सामल्लिंगमाह--

स्रोतरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ।

आलस्यापत्तिनिष्ठीवमलसंगारुचिक्रमाः ।

लिंगं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः १९

स०--स्रोतसां रोधः । बलस्य भ्रंशो हानिर्बलभ्रंशः । गौरवं गुरुत्वम् । अनिलस्य वायोर्मूढता सम्यगसंचारः । आलस्यं तंद्रा । अपत्तिराहारस्याऽपाकः । निष्ठीवो मुखस्रावः । मलस्य पुरीषादेः संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नानमिलाषः । क्लमो ग्लानिः इत्येतत्सामानां मलानां लिंगं लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोऽस्माद्वैपरीत्यम् ॥ १९ ॥

प०--स्रोतरोधादिलिंगं लक्षणं भवति । तत्र स्रोतसो रोधः ऊर्ध्वाधो दोषाप्रवृत्तिः । बलस्य भ्रंशो विघातः । गौरवमंगस्य । अनिलस्य मूढता स्पष्टताऽगतिः । आलस्यमनुत्साहः । अपत्तिरपचनमाहारस्य । निष्ठीवः श्लेष्मणो निरसनम् । मलानां मूत्रपुरीषादीनां संगोऽप्रवृत्तिः । अरुचिरन्नविद्वेषः । क्लमोऽपचयः । एतत्सर्वं लिंगं मलानामामानां विद्यान् । निरामानां पुनर्विपर्ययोऽन्यथाभावः । प्रकृतादनन्तरोक्तालक्षणात्तेन स्रोतःशुद्धिर्बलप्रादुर्भावो लघुत्वं मारुतस्यानुलोम्यमन्नपाकः । कफस्यानुद्विरणम् । मलप्रवृत्तिराहाराभिलाष उत्साहश्चेति ॥ १९ ॥

हे०--अथ सामदोषोपक्रमः । तत्र सामलक्षणमाह-- स्रोतरोधेति । निरामलक्षणमाह--निरामाणामिति । विपर्ययः--स्रोतःशुद्ध्यादिरूपः ॥ १९ ॥

संप्रति आमसंभवमाह--

**ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २० ॥**

स०--ऊष्मणोऽग्नेरल्पबलत्वेन दौर्बल्येनाद्यं प्रथमधातुं रसं रसाख्यमपाचितमामं प्रचक्षते वदत्याचार्या इति शेषः । किंभूतं रसम् । आमाशयगतम् । तथा दुष्टं वाताद्यनुशयितम् । रसग्रहणं पवनस्य निरासार्थम् । अन्यथा आद्यो धातुर्वाताख्य इत्याशंक्येत । वातादीनामपि हि धारणाद्वातुसंज्ञोऽस्येव ॥ २० ॥

प०--निरामानां लक्षणं पुनरामयुक्ता मला वातादयः सामा इत्युच्यन्ते तदर्थमाह--आद्यं धातुं महारसाख्यं जाठरस्योष्मणोऽबलत्वेन हेतुनाऽपाचितमपक्वं वातादिदोषानुशयितमामाशयस्थं दुष्टं विकृतं रसमाममित्येके वदन्ति प्रचक्षते ॥ २० ॥

हे०--आमलक्षणमाह--ऊष्मणो रसाग्नेः धातुं न दोषं मलं वा । आद्यं न रक्तादिकं, रसं न रसत्वात्प्रच्युतं रस्त्वमप्राप्तम् ॥ २० ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् । कौट्वेभ्यो विषस्येव वदंत्यामस्य संभवम् २१ ॥

स०—अन्येऽपरे आचार्या दोषेभ्य एव वातादिभ्यो-
तिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् । परस्परमिश्रीभावादामस्य
संभवं कथयति । केभ्यः कस्येव । यथा कोद्र-
वेभ्यो विषस्य सम्भवं कथयति तथा दोषेभ्य आमस्य
संभवम् ॥ २१ ॥

प०—अन्ये पुत्रराचार्या अन्यथाऽऽमस्य सम्भवं
वदन्ति । दोषेभ्यो वातादिभ्य एवातिदुष्टेभ्यः प्राग-
त्यर्थं निचितेभ्य उत्तरकालं विदग्धेनाहारेणान्योन्यं
परस्परं मूर्च्छनान्मिश्रीभावात्तेन तदामस्य सम्भवं
कथयन्ति । यथा कोद्रवाख्येभ्यो धान्येभ्यो देवा-
कालाद्यपेक्षया विषसम्भवं वर्णयति । तेनैतदुक्तं
भवति । यथा कोद्रवा एव विषं सम्पद्यन्ते एवं दोषा
अपि अतिदुष्टेन स्वेनैव भावेनामाः सम्पद्यन्ते २१ ॥

हे०—मतांतरेणामलक्षणमाह—अन्योऽन्यमूर्च्छनात् परस्प-
रमेकलोलीभावात् ॥ २१ ॥

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
सामा इत्युपदिश्यंते ये च रोगास्तदुद्भवाः २२ ॥

स०—तेन पूर्वोक्तलक्षणेनाऽमेन संपृक्ताः संयुक्ता
दोषा दूष्याश्च रसादयः । कीदृशाः । दूषितास्तैरेव
वातादिभिः । सहामेन सामा इत्युपदिश्यंते तत्र तत्र
प्रदेशे तंत्रे भण्यंते । ये च रोगा ज्वरादयस्तदुद्भवा
वातादिदोषसमुत्थास्तेनामेन युक्ताः सामा इत्युच्यंते ।
यथेहैव । अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे इति ।
आमलक्षणं चैवं पठति । द्रवं गुर्वनेकवर्णं हेतुः सर्व-
रोगाणां स्निग्धं पिच्छिलमामं तंतुमदनुबद्धशूलं दुर्गाधी-
त्यादि । समानां च वातादीनां संप्रहे पृथग्लक्षणमु-
क्तम् । यथा । वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसंचरः ।
दुर्गाधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु । आविलस्तंतुमा-
न्स्थानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः । विपर्ययेतु पक्वत्वं
तथा ताम्रं समेचकम् । पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः
पिंडितोऽथवा । विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रस
इति ॥ २२ ॥

प०—अतएव वातादिभ्यः सकाशादामस्यार्था-
न्तरतामवगमयन्नाह—आमेन तेन यथोक्तलक्षणेन
दोषा वातादयः संपृक्ता मिश्रीभावं प्राप्ताः । तथा

दूष्याश्च । रसासृक्सांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्या
मिश्रितार्थप्रकृताः । कीदृशास्ते दूषिताः प्रवृत्तत्वाद्
दुष्टतां नीताः सन्तः सहामेन सामा इत्युपदि-
श्यन्ते । तथा ये च रोगास्तदुद्भवाः सामेभ्यो
दोषेभ्यः तथा प्रदूषितेभ्यो धातुभ्यो मलेभ्यश्च
उत्पन्नाः सामा इत्युपदिश्यन्ते भण्यन्ते ॥ २२ ॥

हे०—सामत्वं व्याचष्टे—“ वायुः सामो विबंधामिसाद-
स्तंभान्नकृजनैः । वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि
पीडयन् ॥ विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
स्नेहाद्यैर्बृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये नाशि ॥ निरामो विशदो
रूक्षो निर्विबंधोऽल्पवेदनः । विपरीतगुणैः शांतिं स्निग्ध-
यति विशेषतः ॥ दुर्गाधि हरितं श्यावं पित्तमम्लं घनं गुरु ।
अम्लीकाकंठहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ आताम्रपीत-
मत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् । पक्वं विर्गांधि विज्ञेयं राचि-
वह्निवल्प्रदम् ॥ आविलस्तंतुलः स्थानः कंठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलासो दुर्गाधिः श्लुदुद्गारविघातकृत् ॥ फेनवाग्नि-
डितः पांडुर्निःसारो गंध एव च । पक्वः स एव विज्ञेय-
श्छेदवान् वक्त्रशुद्धिदः ॥ ” सामैर्दोषैर्धातुभिर्मलैश्च जनिता
दोषा अपि सामा उच्यंते ॥ २२ ॥

सामा अपि दोषा यादृशा न निर्हर्त्यास्तादृशान्
दर्शयति—

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् निर्हरेत् ।
लीनान् धातुष्वनुक्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ।
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः २३ ॥

स०—सामान् दोषान् वातादीन् सर्वस्मिन्देहे प्रवि-
सृतान् व्याप्तशेषकषायान् धातुषु रसाद्येषु लीनान्
क्लिष्टाननुक्लिष्टान् स्वस्थानादचलितान् न निर्हरेद्वमना-
दिभिर्न शोधयेत् । कुतः । दुर्निर्हरत्वादुदुःखेन निर्हर्तुं
शक्यत्वात् । ते हि निर्हियमाणे आश्रयस्य शरीरा-
ख्यस्य नाशाय स्युः । यावत्तु सर्वदेहप्रविसृता न
भवति यथा भुक्तानंतरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च
तथा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हारोऽनुज्ञात
एव ग्रन्थकृता । अत्र दृष्टान्तमाह । फलादित्यादि ।
आमादपक्वात्फलादाप्रादे रसो निर्हियमाणो दुर्निर्ह-
रत्वादाश्रयस्य फलस्य यथा नाशाय भवत्येवं दोषा
अपि ॥ २३ ॥

प०-ते पुनः किं निर्हर्तव्या आहोस्विन्न निर्हर्तव्या इत्यत्यत आह-दोषान् सामानामसंपृक्तान् सर्वदेहप्रविस्तृतान् आपादमस्तकं व्याप्य स्थितान् लीनान् सूक्ष्मशिरास्त्रायुमर्मान्तरानुसन्ध्यन्तरानु-प्रविष्टान् धातुषु रसाद्येषु विलग्नान् फ्लिष्टान् स्त्या-नीभूताननुत्किल्लिष्टान् स्वाशयादचलितान् वमना-दिभिर्न निर्हरेन्नापकर्षेत् । महात्ययत्वाच्च तेषाम् । एतदेव दृष्टान्तेनाह-फलादामाद्रसानिवेति । इव-शब्दो यथार्थं । यथा फलान्मातुलिङ्गामलकद्राक्षा-देरामादपक्वाद्रस आह्वियमाणः फलस्यैव विनाशाय भवति नच शक्यते सर्वो रसो निःसारयितुम् । अप्राप्तकालत्वान् । अतएवोदाहरणसूचितमर्थं प्रक-टयन्नाह यस्मात्ते सामा दोषा अनुत्किल्लिष्टाः सर्वदेह-प्रविष्टा धातुषु लीना ह्वियमाणा आश्रयस्य शरी-राख्यस्य विनाशाय स्युर्भवेयुः । दुर्निर्हरत्वाद्धेतोः दुःखेन निर्हर्तुं शक्यमानत्वेन क्लेशेनाल्पं च स्राव-यितुं शक्यते ॥ २३ ॥

हे०-सामेषु दोषेषु अवस्थाविशेषेण शोधनं निषे-धति-व्याप्तदेहान् धातुलीनान् अनुत्किल्लिष्टान् सामान् न शोधयेत् । ते हि दुःखसाध्यत्वादाश्रयस्य नाशाय स्युः ॥ २३ ॥

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यमित्याह--

पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् । शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ॥

स०-तांस्तथाविधान् दोषान् पाचनैर्ज्वराद्यध्या-योक्तैः । दीपनैरिति पाचनानां स्नेहानां च विशेषणं मध्यदीपवत् । अग्निदीप्तिकृद्भिः पाचनैः स्नेहैश्च परिष्कृतान् परिकल्पितान् कृतसंस्कारान् यथा-सन्नं यथाबलं च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनै-र्द्रव्यैः शोधयेत् । यथासन्नमिति । यस्य दोषस्या-सन्नो यो मार्गस्तेनैव तं निर्हरेत् । यथाबल-मिति । यस्य यावद्बलमातुरस्योत्तमं मध्यममधमं वा तज्ज्ञात्वा मृदुना मध्येन तीक्ष्णेन वा शोधनेन शोधये-दित्यर्थः ॥ २४ ॥

प०-तेषां किं भेषजमिति दर्शयन्नाह-दोषपच-नात् पाचनस्य निर्वचनम् । तस्मात्तांस्तथाविधान्

दोषान् स्नेहैः स्वेदैश्च वक्ष्यमाणाननुत्किल्लिष्टान् पाच-नादिभिः क्रमेण परिष्कृतान् यथासन्नं यथाबलं काले योग्ये शोधनैः शोधनद्रव्यैः शोधने निर्ह-रेत् । यथासन्नमिति यस्य दोषस्यासन्नो मार्गस्तेनैव निर्हरेत् । यथामाशयस्थान् वमनेन निर्हरेत् । पक्वा-शयस्थान् वस्तिभिः, शिरोगतान् नस्यैर्यथाबलमतिप्र-कृष्टबलांस्तीक्ष्णैर्मार्गाधिकैरौषधैर्निर्हरेत् । मध्यबला-न्मध्यैरल्पबलान् मृदुभिरिति यथोक्ते काले शोधन-द्रव्यैः शोधयेत् ॥ २४ ॥

हे०-तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेदित्याह- परिष्कृतान् शोधनयोग्यतां नीतान् । तत्र पाचनैः पक्वत्वं, दीपनैर्धातुभ्यः पृथक्त्वं, स्नेहैः क्लिन्नत्वं, स्वेदैः कोष्ठगतत्वम् ॥ २४ ॥

कस्य को मार्ग आसन्न इत्याह--

हंत्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् । घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च २५ ॥

स०-द्रव्यं वक्त्रेण युक्तं पीतमामाशयादाशु मलान् हंति । घ्राणेन तु पीतमूर्ध्वजत्रूत्थान्मलानाशु हंति । गुदेन युक्तं पक्वाधानात् पक्वाशयादाशु मलान् हंति ॥ २५ ॥

प०-वक्त्रेणास्येन प्रयुक्तं द्रव्यमौषधमामाशयान् दोषान् मलान् हन्तीति । शीघ्रं घ्राणेन नासया युक्तं द्रव्यमूर्ध्वजत्रूत्थान् मलान् आशु हन्ति । गुदेन पायुना युक्तं द्रव्यं पक्वाधानस्थानपक्वाशयस्थान् मलानाशु शीघ्रं हन्ति । यथानुत्किल्लिष्टा दोषा सामा न बाहयितव्या एवं स्वयं वहन्तोऽपि सामा दोषा रक्तपित्तातिसारादिषु प्रथमतः सङ्ग्रहेण निवाह-यितव्याः ॥ २५ ॥

हे०-यथासन्नत्वं व्याचष्टे-आमाशयादामाश-यमभिव्याप्य पक्वाधानात्पक्वाशयमभिव्याप्य " ल्य-ब्लोपे पञ्चमी " जत्रूत्थान् जत्रु स्कंधसंधिः तस्योर्ध्वम्, ऊर्ध्वजत्रु ॥ २५ ॥

इदानीं यादृशा आमा न धार्यास्तादृशान् दर्शयति-

उत्किल्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयम् । धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः २६ ॥

स०—अथ ऊर्ध्वं वोक्लिष्टानामान् स्वयं वहतो यत्र विनैव प्रवृत्तानौषधैः स्तम्भनैर्न धारयेत् । कुत इत्याह । हि यस्मात्ते दोषा विधृता रोगदा ज्वरादि-कारिणः ॥ २६ ॥

प०—अनेन रोगकारणका यादृशा न धार्यास्ता-नाह—उक्लिष्टान् वहिर्मुखीभूतान् दोषान् निर्ग-माभिमुखान् स्थानेभ्यः प्रविचलितान् सामान् सतः अधोमार्गेण गुदमेद्राख्येन तथोर्ध्वमार्गेण मुख-नासिकाख्येन स्वयं वहतः यत्नं विनैव प्रवृत्तांस्ता-न्निर्गच्छत । औषधैस्तम्भनरूपैर्न धारयेत् न स्तम्भ-येत् । यस्मात्ते सामदोषाः स्वयं वहन्तो विधृताः सन्तो रोगदा व्याधिहेतवो भवन्ति ॥ २६ ॥

हे०—स्वयं प्रवृत्तान् सामान् न स्तम्भयेदित्याह ॥ २६ ॥

तेषु तु यत्कार्यं तदाह—

प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ।
विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निर्हरेत् वा ॥

स०—अतोऽस्माद्धेतोः प्रवृत्तान् प्राक् प्रारंभकाले दोषान् हितभोजिन उपेक्षेत संप्रहणेन न धारयेत् । विबद्धानौषधप्रवृत्तास्तैस्तैर्यथोक्तैः पाचनैः पाचयेत् पाकं नयेन्निर्हरेद्वा ॥ २७ ॥

प०—अतो हेतोः प्राक् पूर्वं प्रवृत्तान् दोषानु-पेक्षेत न स्तम्भयेत् कस्य हिताशिनो ह्यनुरूपहितभो-जिनः पुंसः दोषाद्यनुरूपेण हितं पथ्यमभ्राति यः तस्य हितभुजः पथ्यसेविन इत्यर्थः । तत्र स्तम्भ-नमौषधं न प्रयोज्यं पाचनं दीपनं शमनं वात्र भेष-जम् । अथवा विबद्धान् सामान् दोषान् ईषत्प्र-वृत्तांस्तैस्तैः पाचनैर्यथायोग्यं पाचयेत् । निरामतां कुर्वन्निर्हरेत् “तथा चय एव जयेद्दोषान् प्रकोपं न प्रतीक्षयेत्” इति ॥ २७ ॥

हि०—स्वयं प्रवृत्तेष्वामेषूपेक्षेव भेषजमित्याह—प्राक् प्रथमं यावन्न बलहानिः । स्वयं प्रवृत्तेषु सविबन्धेषु पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह—पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था । अथौषधकालः । तत्रौषधं द्विविधं—शोधनं, शमनं चेति ॥ २७ ॥

अथ कः शोधनकाल इत्याह—

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ।
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ॥

स०—क्रमाद्यथाक्रमं ग्रीष्मचितं वायु श्रावणे निर्ह-रेत् । वर्षाचितं पित्तं शरदि निर्हरेत् । हेमंतशिशिर-चितं कफं वसन्ते निर्हरेत् । एते हि साधारणाः का-लाः । अत एतेषु शोधनं युक्तम् ॥ २८ ॥

प०—दोषाणां शोधनकालमाह—ग्रीष्मादिषु त्रिषु कालेषु चितान् सञ्चयं प्राप्तान् श्रावणे कार्तिके चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । ग्रीष्मे चितं वातं श्रावणे साधारणे काले निर्हरेत् शोधयेत् । तथा वर्षाचितं पित्तं कार्तिके साधारणे निर्हरेत् । हिम-चितं कफं चैत्रे साधारणे काले निर्हरेत् ॥ २८ ॥

हे०—तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह—साधारणे वृष्टिशी-तोष्णातिशयरहिते हेतुगर्भं चेदं विशेषणम् ॥ २८ ॥

ननु ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यन्त इत्याह—

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।
संधौ साधारणे तेषां दुष्टान्दोषान्विशोधयेत् २९ ॥

स०—यतो ग्रीष्मादयोऽत्युष्णादियुक्तास्तेषामत्यु-ष्णवर्षशीतानां ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां साधारणे संधौ शीतोष्णवर्षसमभावे काले दोषान् वातादीन्दुष्टान्वि-कृतान्विशोधयेद्विनिर्हरेत् । संधौ हि साम्यमतः शोधनं प्रति न ते कालाः । तथा हि । ग्रीष्मे तावदादान-भ्रानं खरतररविकिरणतप्तं पिपासाकृमाद्याकुलमतिप्र-विलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं भवति । औषधं पुनर-तिखरदिवाकरकरनिर्भरतापादुष्णतीक्ष्णतां यातमतियो-गाय संपद्यते । प्रावृषि घनघनौघसंघट्टसादिते सर्वतो जगत्स्यवसन्नोऽग्निर्भवति । आदानदुर्बलं च शरीरं भवति । औषधयश्च जलदजलप्लावितमूला अल्पवीर्याः संपद्यन्ते । भूषाणसयोगाच्चौषधीनां विदग्धत्वम् । अतो मध्यतां गता अयोगायैव । शीतकाले चाऽतिशीतोपहत-त्वाच्छरीरमतिवातविष्टम्भमतिस्निग्धगुरुदोषं भवति । शीतोपहतत्वाच्चौषणस्वभावमथौषधं संशोधनायोपयुक्तं मदवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते । तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्ण-वर्षशीतत्वाद्ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम् ॥ २९ ॥

प०—यस्माद्ग्रीष्मवर्षा हिमागमा अत्युष्णवर्ष-
शीताः क्रमात् । तत्रात्युष्णो ग्रीष्माख्यः कालः
अतिवृष्टियुक्तो वर्षाख्यः । अतिशीतयुक्तः शिशि-
राख्यः । सन्धौ साधारणे तेषु दुष्टान् दोषान् विशो-
धयेत् । तेषामत्युष्णशीतवर्षाण् ग्रीष्मवर्षाहिमाग-
मानां साधारणे सन्धौ शीतोष्णवर्षसमस्वभावे काले
दोषान् वातादीन् दुष्टान् विकृतान् विशोधयेत् विनि-
हरेत् । सन्धौ हि साम्यम् ॥ २९ ॥

हे०—संधिनियमेनात्यंतव्याधौ शोधनं निषेधति—
उष्णवृष्टयोर्बृष्टिशितयोः शीतोष्णयोश्चापरामोद्गमावस्था-
संधिः ॥ २९ ॥

नन्वातुरस्य संशोधनसाध्यस्याऽयमेव संशोधन-
कालो नेत्याह—

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ३० ॥

स०—स्वस्थावस्थमधिकृत्याऽयं संशोधनकाल उक्तः।
व्याधौ चात्यधिके व्याध्यनुरोधेन शोधनकालः ॥ ३० ॥

प०—स्वस्थवृत्तं स्वस्थवृत्ताधिकार आत्ययिकत्वा-
त्तस्य विधेः साध्योऽप्यसाध्यानां गच्छत्युपेक्षितः ।
आत्ययिके पुनः समुत्पन्नव्याधिवशेन रोगानु-
कूलेन ॥ ३० ॥

हे०—स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य स्वस्थोपचाराभिप्रायेण स्वस्थ-
स्यापि रोगानुत्पत्तये शोधनमुचितम् ॥ ३० ॥

यदि हेमंतादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः संशो-
धनसाध्यः संभवेत्तदा कथं संशोधनं कार्यमित्याह—

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

स०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्रिमक्रतुगुणं
यथायथमुत्पाद्य संशोधनादिलक्षणं क्रियां प्रयोजयेत् ।
कृत्रिमगुणोपधानं च यथा । हेमंते गर्भगृहादि । ग्रीष्मे
धारागृहादीनि । क्रियाकालं न हापयेन्नाऽतिक्रामयेदा-
त्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात् ॥ ३१ ॥

प०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं प्रतिपन्नं कृत्रि-
मगुणोपधानेन सर्वर्तुगुणविपरीते संयोगसंस्का-
रप्रमाणविकल्पैश्चाप्याबाधौषधमेवावहितोऽवचारये-

दिति यथायथं यथास्वं शीतभ्योष्णं तथाऽप्युष्णं
शीतं प्राप्तं, क्रियां व्याधिवशेन चास्यां निष्कृत्य-
न हापयेत् न तस्याः कालातिक्रमे कुर्यात् ॥ ३१ ॥

हे०—व्याधितस्य संशोधनं कालेन च नियमितं
यदेव व्याधिरुपगते तदेव प्राणस्य संशोधनं कालेन
समम् ॥ ३१ ॥

संप्रत्यूषधकालान् दर्शयन्त्याह—

युज्यादनन्तमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलांतरं ।
प्रांसं प्राप्ते मुहुः सान्नं नामुहुः निशि चोपधम् ॥

स०—देशेति औषधस्य कालः । अन्तर्मा-
तदुच्यते यदुपयुज्यते तस्मिन्प्राणस्य मध्ये मध्ये
तदुच्यते यदुपयुज्यते समन्तरमन्नादौ मध्ये मध्ये
मध्ये इति । अन्नभ्याहारस्य मध्ये मध्ये यदुपयुज्यते
अन्तेऽवसाने । कवलान्तरं इति । अन्तर्मा-
मध्ये न तु प्राणमिश्रितं कुर्यात्प्रांसं प्राप्ते यदुपयुज्यते
यद्ग्रासनसंपृक्तं मुज्यते । नामुहुः निशि चोपधम्
वा यदौषधं मुज्यते । नामुहुः प्रांसं प्राप्ते यदुपयुज्यते
यदौषधं मुज्यते । नामुहुः प्रांसं प्राप्ते यदुपयुज्यते
प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते । तेन हि समुद्रप्रदोषणं
नौषधद्वयेनाहारो मध्ये क्रियते समुद्रः समुद्रः । निशि
यच्छयनवेलायां मुज्यते ॥ ३२ ॥

प०—औषधं दशसु कालेषु युज्यादन्नाशीवद्य-
दिपु । तत्रानन्नं केवलमौषधं यदुपयुज्यते तदुच्यते
अन्नादौ मुक्तात्पूर्वं यदनन्तरं मुक्तं मध्ये मुक्तं यदा-
हारस्य मध्ये, अन्त्ये मुक्तादनन्तरं कवलान्तरं यदा-
प्रासनस्य मध्ये यद्ग्रासनसंपृक्तं प्रांसं प्राप्ते यदुपयुज्यते
प्रांसयोर्मध्ये मुहुः मुहुः पुनः पुनः निशि चोपधम्
यदमुक्ते वा सान्नं यदन्नेन सप्तं प्राणस्य मध्ये
समालोडितं समुद्रः यदादावन्ते च अन्नस्य प्राणस्य
प्रदोषे यदौषधं युज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—शमनौषधकालमाह—व्याधौ शीतोष्णवृष्टीनां
जीर्णं आहारस्तदनन्तम्, अन्नं च नाम । अन्तर्मा-
एवौषधे आहारस्तदन्नादौ मध्ये मध्ये । अन्तर्मा-
भेपजं पश्चाच्छ्रेय आहारस्तदनन्तम् अन्नं । यदादावन्ते
एवाहारे भेपजं तदन्ते अन्नोपयुक्तं नाम । अन्तर्मा-

ग्रासासंपृक्तमौषधं तत्कवलान्तरं ग्रासांतरं नाम । यत्र प्रातः-
 ग्रासं ग्रासे संपृक्तमौषधं तद्ग्रासे ग्रासे सप्रासं नाम । यत्र
 भुक्तस्याभुक्तस्य वा पुनः पुनरौषधं तन्मुहुर्नाम । यदाहा-
 रेण सह साधितं मिश्रीकृतं चांपधं तत्सान्नं नाम ।
 यत्रादौ भेषजं ततोऽन्तरमेवाहारः ततोऽन्तरमेव पुन-
 र्भेषजं तत्सामुद्रं नाम । सामुद्रः संपुटः । यद्रात्रौ स्वप्र-
 काले भेषजं तन्निति नैशं नाम । एवं दश औषध-
 कालाः ॥ ३२ ॥

अधुना विषयविभागेन यस्मिन् व्याधौ यदुपयु-
 ज्यते तददर्शयति-

कफोद्रेके गदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः ।
 अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
 ग्रासग्रासांतयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ॥
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मात्स्वासाकासिषु ।
 योज्यं सभोज्यं भेषज्यं भोज्यैश्चित्रैरौचके ३३

स०-कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषधं योज्यम् । कयो-
 रित्याह । बलिनोरित्यादि । बलवति रोगे तत्केवल-
 मन्नादिरहितमौषधम् । तद्व्यनन्नमतिवीर्यं भवति । बल-
 वांश्च यदि रोगी तदोपयुंजीत नतु दुर्बले । दुर्बलस्य
 त्वन्नसहितं न ग्लानिकरं भवति । अन्नादाविति ।
 अपानाख्ये वायौ विगुणे कुपिते सत्यौषधं भुक्त्वा
 समन्तरमेवाहार इष्यत इत्यर्थः । समाने वायौ विगुणे
 मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते । व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्य
 पूर्वाह्णभुक्तस्यान्तेऽवसाने भेषजमिष्यते । सायमित्यादि ।
 उत्तरे व्यानापेक्षयोदानाख्येन मरुति विगुणे सायमाश-
 स्याऽपराह्णभुक्तस्य त्वन्ते भेषजमिष्यते । प्राणाख्ये मात-
 रिश्वनि वाते प्रदुष्टे विकृते ग्रासग्रासांतरयोर्भेषजमिष्यते ।
 ग्रासश्च ग्रासांतश्च तयोस्तेन ग्राससंपृक्तमौषधं ग्रासयो-
 र्मध्ये भेषजमित्यवतिष्ठते । मुहुर्मुहुर्भुक्ते यदभुक्ते वा
 भेषजं तत्तु विषादिषु योज्यम् । अरोचकेऽरुचौ
 सह भोज्यैर्भेषज्यं योज्यम् । कौटुशैर्भोज्यैश्चित्रैरने-
 कविधैः ॥ ३३ ॥

प०-कफोद्रेकयुक्ते व्याधी साम्यावस्थायामन-
 तिक्रान्तायां बलिनोर्बलवतो रोगरोगिणोः साध्या-

तुरयारनन्नं भक्तरहितमौषधं युज्यते । अपानाख्ये
 मातरिश्वनि कुपिते विगुणे अन्नादौ भोजनपूर्वं
 भेषजमिष्यते । समानाख्ये मारुते विगुणे भोज-
 नमध्ये भेषजमिष्यते । भोज्यस्यार्धभुक्तस्य मध्ये
 भेषजमुपयुज्य शेषमन्नं युज्यते । व्याने वाते प्रदुष्टे
 प्रातराशस्य पूर्वाह्णे भुक्तस्याहारस्यान्तेऽवसाने भेष-
 जमिष्यते । सायमाशस्य सायंभुक्तस्यान्नस्यान्ते
 उत्तरे उदानाख्ये विकृते वायौ भेषजमिष्यते ।
 प्राणे मातरिश्वनि वायौ प्रदुष्टे प्रकुपिते पित्ते ग्रासे
 तथा ग्रासान्ते भेषजमिष्यते । ग्रासे यद्ग्रास-
 संपृक्तं ग्रासांते यद्ग्रासयोर्मध्ये मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दि-
 हिध्मात्स्वासाकासिषु मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणे भुक्ते
 यदभुक्ते वा विषे छर्दिषु हिध्मासु तृष्णासु श्वासिषु
 भेषजमिष्यते । अरोचके भेषज्यमौषधं योज्यं देयम् ।
 समोज्यं भोजनसंपृक्तं भोज्यैरन्नैश्चित्रैरनेकविधैः
 सह ॥ ३३ ॥

हे०-अनन्नस्य विषयमाह-अहस्त्वृतीयो भागः श्लेष्म-
 कालस्तदर्थं कफोद्रेकस्तस्मिन् गते तदनंतरमेव प्राग्भक्तस्य
 विषयमाह-अन्नादाविति । मध्ये भक्तस्य विषयमाह-
 समान इति । अधोभक्तस्य विषयमाह--व्याने विगुणे
 प्रातर्भोजनस्यान्ते भेषजम् । उत्तरे उदाने विगुणे सायं
 भोजनस्यान्ते । ग्रासग्रासांतयोर्विषयमाह--ग्रासग्रासांतयो-
 रिति । मुहुरौषधस्य विषयमाह--मुहुर्मुहुरिति वीषया
 क्रियासंकरस्त्विष्टः न क्रियासंकरो हित इत्यस्य बाधः ।
 सान्नस्य विषयमाह--योज्यमिति ॥ ३३ ॥

कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ३४ ॥

स०-सामुद्रं नाम यदादावन्ते चाहारस्य भुज्यते
 तत्कंपादिषु प्रशस्यत इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । के-
 षाम् लघ्वन्नाशिनाम् ॥ ३४ ॥

प०-सामुद्रमौषधं तदुच्यते यदाहारस्य पूर्वं पश्चा-
 च्चोपयुज्यते। येनाहारः सामुद्रकाभ्यन्तर इव चोर्ध्वा-
 धश्चौषधेन पिहितोऽवतिष्ठते । तच्च कम्पादिषु व्या-
 धिषु लघुभोजिनां स्वल्पमुक्ताहारणां भोज्यम् ॥ ३४ ॥

हे०-सामुद्रस्य विषयमाह--कंपाक्षेपकेति ॥ ३४ ॥
 ऊर्ध्वजञ्जुविकारेषु स्वल्पकाले प्रशस्यते ॥ ३५ ॥

स०--ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु शयनवेलायामौषधं
प्रशस्यत इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्द-
राख्यायां दोषोपक्रमणीयो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प०--जत्रोरुर्ध्वविकारा नेत्रकर्णमुखादिविकारा-
स्तेषु स्वप्नकाले निशायां शयनवेलायां भेषज्यं प्रश-
स्यते प्रकर्षणेष्यत इति भद्रम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने दोषो-
पक्रमणीयाध्यायस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

हे०--नैशौपधस्य विषयमाह--ऊर्ध्वजन्तुविति ॥ संग्रहे
सु एकादशौपधकाला उक्ताः । अंतर्भक्तं यत्पूर्वाह्निं भुक्ते
जीर्णं मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णं पुनरपराह्ने
भोजनम् । एतेन रात्रिव्याख्याता । तदीतामेव्यानजेध्वाम-
येध्विति । तथा तत्राद्यकाले तृपितः पीतांबुरजीर्णो क्षुधितः
क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् । शोषेपु चाहृद्यमसात्म्यमिति ।
तीक्ष्णोष्णोष्णग्रंथं भूरिमात्रं चेति भवन्ति चात्र “ रोगमादौ
परीक्षेत ततोऽनंतरमीपधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञान-
पूर्वं समाचरेत् ॥ निर्वृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति
हेतुना । देहे मार्गाकृते दोषैः शोषः सूक्ष्म इवानलः ॥
तस्मात्तमनुबन्धीयात् प्रयोगेणानपायिना । सिद्धानामपि
योगानां पूर्वपां दाढ्यमावहन् ॥ सातत्यात्स्वाद्भवावाच्च
पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं
गमयेत्पुनः ॥ मनसोऽर्थानुकल्पेन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलम् ।
सुखोपयोगिता च स्याद् व्याधेश्चातः परिक्षयः ॥ लौल्या-
द्वोपक्षयाद्याधेर्धर्म्येण च या रुचिः । तासु पथ्योपचारज्ञो
योगेनान्यं प्रकल्पयेत् ॥ सप्ताहेन गुणालाभे युक्तिमन्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्थां शांतवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥
गुणे चाल्पे तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये । भेषजं नृपतेर्हृ-
द्यमल्पमल्पात्ययं शुचिः ॥ शुद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितम् । अनन्यकार्याऽवहितस्तन्मंत्रिगुरुसंमतः ॥
आस्वादितं परिचरैः स्वयं चानुप्रयोजयेत् । उचितो यस्य
यो देशस्तजं तस्यौषधं हितम् । देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तु-
ल्यगुणजन्म वा । वीर्यवद्भावितं सम्यक् स्वरसै रसवल्लद्यु ॥
रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं च मात्रया । एकाग्रमनसा युक्तं

भेषज्यममृतायते ॥ भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं
परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो वा तस्मिंश्च देशे
मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्बलमेवविधं
सत्त्वमिदं सात्म्यमियं शक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहित-
मिदमिति । प्रायोग्रहणेन केन वा निदानविशेषेणास्त्र-
कुपितो दोषो दोपस्यैकस्वापि वहयः प्रकांपहेतवः ।
तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्यापि दोपमेवमवगमयेत् ।
तद्यथा-किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण । तथा-
रुक्षेण लघुना क्षिप्रिरेण वा साहसेन वेगरोधेन मयेन
शोकेन वेति । ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाह-
सिद्धये संपद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्त-
कषायाश्चेतेतरप्रतिपक्षाः तदनंतरं चोपलक्ष्येत मृदुमध्या-
तिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितमेकरूपस्वापि
हि हेतोर्मृद्वादिभिर्भागेन पृथक् समवेतानां दोषाणाम्
अंशांशवलविकल्पविशेष इति व्याधेर्वलावलविशेषः । तत्र
नैकदोषात्मकेषु व्याधिषु अनेकरसेषु च भेषजेषु दोषरस-
प्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वं व्यव-
स्येत् । नवेवं सर्वत्र । नाहि विकृतिसमसमवेतानां
परस्परैणोपग्रहीतानामुपहतानां बाल्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पि-
तानाम् अवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावनस्त्वमध्यव-
सितुं शक्यम् । तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवो-
पलभ्य व्याधौषधप्रभावतत्त्वमवगच्छेत् । तथा कस्य
धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् । प्रविसृतो
हि दोषः स्वकीयमेव स्थानम् । तं कायाधातिष्ठन्मूर्धादीनि
वा दुस्तरो भवति । ततः स्थानविशेषेण भेषजविशेषः
परीक्षितव्यः । ततश्चौषधमालोचयेत् । कस्यायमीपधस्य
व्याधिरातुरो वा योग्यः क्रियतो वा । दोषानुरूपो हि
भेषज्यवीर्यप्रमाणाविकलो व्याधिव्याधितवलापेशो भवति ।
सहसातिवलानि संशोधनान्यौषधान्यान्ययनायव्यान्वतिरै-
म्यानि अतिमात्राणि तथा चाग्निक्षारशक्लकर्माण्यन्यमस्त्र-
मातुरमल्पवल् वा निपातयेयुः । संशमनानि तु व्याधि-
बलादधिकानि तसुपशमय्य व्याधिं व्याधिप्रपितदेहे शोध-
मन्यमावहति । शरीरवलादधिकाननुपशमय्य व्याधि-
व्याधिक्षपिते देहे ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयमयान् आग्नि-
बलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च । अपि च अतिस्यूली-
ऽतिदृग्शोऽतिदुर्बलो दुष्टमांसशोणितारथ्यं गावयवोऽल्पामि-
स्वल्पाहारोऽपचितः साररहितो व्याधिबलमेव तावदसमर्थः
सोढुं किं पुनस्तथाविधो भेषजवेगम् । तस्मात्तादृशमग्नि-
पादकैरमृदुसुखैरुत्तरोत्तरं गुवभिरविभ्रमंशोपाचरेत् ।

औषधैर्विज्ञेपादधलास्ता ह्यनवस्थितमनुविद्धवहृदयाः प्रायः
सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च । ततो विशेषेण शिशवः । तथा
बलवति बलत्रयाध्यातुरे अल्पबलमल्पं वा भेषजमर्कचि-
त्करं भूय एव दोषमुल्लेख्य व्याधिमुदीरयेत् । योग्यमपि
चौषधमेवं परिक्षेत । इदमेवं सर्वविषाकमेवंगुणमेवं-
द्रव्यमेवंकर्मैवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्वृतायेवं गृही-
तमेवं विहितमेवं निषिद्धमेवं संस्कृतमेवं संयुक्तमेवंयुक्तमनथा
मात्रयैवंविधस्य पुरुषस्यैवंविधे काले एतावन्तं दोषमपकर्ष-
त्युपशमयति । अन्यदपि वा चैवंविधं भेषजमभूत्तच्चान्येन
वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमपाकरोत्सूक्ष्माणि हि दोषौषधद्वयदे-
शकालबलाऽनलाहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिव्ययसामवस्थांतराणि
यान्यनालोचितानि निहन्युरातुरम् । आलोच्यमानान्यपि तु
विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः, किंपुनरल्पबुद्धिम् ।
तस्मादभीक्षणशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञाम् ।
अपि च संति व्याधयो ये शास्त्रे उत्सर्गापवादैरुपक्रमं
प्रतिनिर्दिष्टाः । तत्र प्रज्ञैव दोषादिगुरुलाघवेन सम्य-
ग्यवस्येत् अन्यतरनिष्ठायाम् । कालश्च चिकित्सायो-
ग्यतामापादयति । स तु क्षणबलमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थ-
या च द्विधोक्तः प्राक् तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो
हेमंतग्रीष्मवर्षाख्यास्तेषामन्तरे शोधनार्थं साधारणा वसंतप्रा-
वृत्तशरदाख्यास्त्रयो विकल्पन्ते । तत्र शोधनं प्रति फाल्गु-
नचैत्रौ वसंतः । आपादश्रावणौ प्रावृत् । कार्तिकमार्ग-
शीर्षौ शरत् । प्रागपि च शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रिविधः
कालस्तत्र शीतोष्णयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ।
ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते ।
तेषु साधारणेष्वहःसु वमनादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयो-
गातियोगभयात्साधारणा हि मंदशीतोष्णवर्षतया सुख-
त्वात् भवन्ति अविकल्पकाः शरीरौषधानाम् । विपरीता-
स्वितरे । तथा हि शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहृतत्वाच्छरी-
रमत्यर्थं शीतवातविष्ट्रब्धमतिस्तब्धगुरुदोषं युक्तिव्यपाश्रयं,
सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं—शीतोष्णहृतत्वा-
न्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते । शरीरं च वातप्रायोपद्र-
वाय । तद्वद्वर्षास्वपि समंतादतिघनेन घनसंघातेनावतते
नभस्युपरुद्धतेजःप्रसरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्लाव-
नोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थापक्लिन्नमवसन्नानलबलमुद्रिक-
मलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति । औषधग्रामस्तु जलदो-
दरप्रतप्तमुक्तधारारवपातसंभृतांबुनिवहोपप्लावितमूलजालसा-
रविटपो बहलक्रीमलपहलयोपचितसंक्षंशाखः पुनरिव
वाल्लतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति । अपरिसंस्थिततया च
क्षितिमलप्रायाभिरभ्रविषाकाभिः खगमृगसरीसृपादिशव-
धातुमूत्रपुरीषसंसृष्टाभिरग्निः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरप-

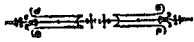
वनसंपृक्तेन च धाराधरधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य
सुतरां विदाहो जन्यते । ततश्चापथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाया
प्रथमं संगृहीतमपि चौषधं तोयदतोयानुगतमास्तोपहते
जयतीति ग्रीष्मे पुनरादानोपहृतत्वात् शरीरमुष्णरूक्ष-
वातातपाध्मानप्रतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रविलीनदोषं भ-
वति । भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरुणतरकरनिपातातु-
ष्णवीर्यतामुपगतमतियोगायोपकरते । शरीरं च भ्रम-
पिपासोपद्रवाय तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमना-
दीनि योजयेत् । नात्यधिके व्याधौ, आत्यधिके तु
कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारं
प्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमवहितोऽवचारयेत् । आतुराध-
स्थासु तु कालकालसंज्ञा । तद्यथा-अस्यामवस्थायामस्यौ-
षधस्य कालोऽकालो वा । नह्यस्यातीतकालमौषधं यौगिकं
भवति । औषधभेदाश्च संग्रहे दर्शिताः । द्विविधमौषधम्
जर्जस्करं, रोगघ्नं च उभयमपि चोभयात्मकं बाहुव्येन तु
निर्देशः । तत्रोर्जस्करं द्विविधं-रसायनं, वाजीकरणं च ।
रोगघ्नमपि द्विविधं-रोगप्रशमनमपुनर्भवकरम् । पुनश्च द्वि-
विधं-द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधं-भौममौद्भिदं
जंगमं चेति । तेषु वक्ष्यमाणं हेमादिलवणांतं प्रायेण
भौमम् । औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदोषधिभे-
देन चतुर्विधं भवति । तत्र फालिनो वनस्पतयः फलवन्तः
अपुष्पाः न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थल्लक्षादयः । वानस्पत्य
फलपुष्पादयः । वहिलगुलमं वीरुत् (शालिपर्णा पृश्निपर्णा
विदारी चेति वीरुधः) फलपाकांता ओषधिरिति
जंगमोद्भवन्तु मधुशृतादिजंगममित्याहुः । अद्रव्यं पुनरु
पवासानिलातपच्छायामन्त्रसत्त्वदानभयोत्रासनक्षोभणहर्ष-
णमत्संनस्वप्नजागरणसंवाहनादि । तथा त्रिविधं औषधम्
दैवव्यपाश्रयं-युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयश्च । तत्र दैव
व्यपाश्रयं-मन्त्रौषधमणिमंगलबल्युपहारयमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयम्
आहारौषधयोजना । सत्त्वावजयः-पुनरहितादात्म-
निग्रहः । पुनरपि च त्रिविधम्-अपकर्षणं, प्रकृतिविधानं
निदानत्यागश्च । ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः बाह्याभ्यन्-
तरभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोषपक्ष्मकृमिशाल्य
दिपु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । आभ्यन्तरं-वमनविरेचनादिभि
प्रकृतिविधानं-संशमनम् । तत्र बाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेह
रिषेकोन्मर्दानाद्यम् । आभ्यन्तरं यदन्तः प्रविश्य विश्वं
भयन् दोषान् शमयति । निदानत्यागो-यथादं
शीतोष्णाशनव्यायामादिवर्जनं, स्निग्धरूक्षाद्यभ्यवहारश्च
ततः शस्त्रादिसाध्ये भेषजमुपक्रमते नतु भेषजसा

शस्त्रादि । पुनरपि च त्रिविधं—हेतुविपरीतं, व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च । तत्र हेतुरपि गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि । तथेतरस्मिन्निति । व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ लघनवृंहणे पञ्चकर्माणि धूमांजनादीनि । तथा विम्लापनोपनाहपाठनादीनि । यच्च दोषशमनहेतुत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतो हितं मुस्तपर्पटकं यवागूश्च । प्रमेहे—रजनी यवान्नं चेति । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनम् । उभयार्थकारि-पुनर्द्वयव्यपाश्रयमौपधम् । यथा-छर्द्या छर्दनम्, अतीसारोऽनुलोमनं, मदात्यये मद्यपानं, तुच्छदग्धेऽग्निप्रतापनं, पित्तोऽतर्गूढे विमार्गगे वा स्वेदः । कटुवम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिः प्रवर्तनाय स्वमार्गापादनाय च श्लेष्मणि चान्तर्गूढे स्तब्धेन हि शीतोपचारः तत्पीडितस्योष्मांतःप्रवेशेन कफं विख्यापयति । एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेपजं हेतुविपरीतार्थं करोति । अनौपधं पुनर्द्विविधं-वाधनमनुवाधनं च । तत्र सद्यः प्राणहरं वाधनं, कालान्तरेणानुवाधनमिति ॥ ३५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषोपक्रमणी-

यस्तु सामस्येन निरूपितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

दोषोपक्रमणीयादनंतरं द्विविधोपक्रमणीयारंभेऽयं संबन्धः । पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणीयेऽभिहितः । अत्र तूपक्रम्यस्य विशेषणोपक्रमविशेष उच्यत इत्याह—

अथाऽतां द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—द्विविधं द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च द्विविधोपक्रमणं तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—दोषाणां वातादीनां स्नेहाद्यनेकप्रकार उपक्रम उक्तः । स चानेकप्रकारोऽपि सन्तर्पणापतर्पणरूप्यद्वैरूप्यं नातिवर्तते । अतो द्विविधोपक्रमणीयोऽध्याय आरब्धः । द्विविधं च तदुपक्रमणं तस्मै हितो योऽध्यायः यत्रैतद् द्विविधोपक्रमणीयं निर्णायते स द्विविधोपक्रमणीयोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रम उक्तस्तस्येदानीं भेदा वाच्याः । तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ । अतएवायं द्विविधोपक्रमणीयः ॥ १ ॥

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः । तंत्रांतरपठितानां चतुर्णामुपक्रमणामंत्रैवान्तर्भावात् । अतएव सहंतु-कमुपदिशन्नाह—

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विविधोपक्रमो मतः ॥ २ ॥

स०—हि यस्मादुपक्रम्यस्य चिकित्स्यस्य द्वित्वाद्धेतोरुपक्रमो द्विवैव मत इष्टः । एवशब्दोऽवधारणे परमतं क्षिपति ॥ २ ॥

प०—द्वैविध्येनोक्तिमुपदिशन्नाह—यस्मादुपक्रम्यस्य व्याधेरथवा तद्वतः पुरुषस्य द्वित्वं सन्तर्पणसाध्य-

१ सू०—सन्तर्पणाऽपतर्पणाभ्यामुपक्रमः ॥

प्र, टी.—दोषाणां वातादीनां, धातूनां रसादीनां च क्षयेऽद्भिवर्द्धिर्हजाकरः व्याध्यवस्था इति प्रथमाऽध्याये प्रतिपादितम् । अत्रोच्यते क्षीणं दोषं, क्षीणं धातुं वा सन्तर्पणेन विवर्द्धनेन समतां नयेत् साम्यावस्थां प्रापयेत् । वृद्धं दोषं, धातुं वा अपतर्पणेन हासनेन उपक्रमेत् साम्यावस्थां प्रापयेदिति । सन्तर्पणपर्यायो वृंहणम्, अपतर्पणपर्यायो लघनम् । “वृंहणं यद् वृहत्त्वाय लघनं लाघवाय यत्” इति ॥

तत्र क्षीणं वातं रुद्धैः विवर्द्धयेत् । क्षीणं पित्तम् उष्णैः, क्षीणं कफं स्नेहाद्यैर्विवर्द्धयेत् । क्षीणं रसं रसैः, दुग्धादिभिश्च वर्द्धयेत् । रक्तं रक्तवर्द्धनैर्द्रव्यैर्वर्द्धयेदित्यादि । अत्र क्रमः पूर्वो धातुर्द्वैः परं वर्द्धयति, क्षीणः क्षपयतीति ॥

वृद्धं वातं स्नेहाद्यैः स्निग्धवास्तिभिश्च समं कुर्यात् । वृद्धं पित्तं विरेचनेन, शीतलद्रव्यैश्चोपक्रमेत् । वृद्धं कफं रुक्षोष्णैः, वमनादिभिश्च जयेदिति । एवं वृद्धं रसं लघनेन, कपणद्रव्यैश्च । वृद्धं रक्तं रक्तमोक्षणेन, कर्पणद्रव्यैश्च जयेदिति ॥

अपतर्पणं द्विधा-शोधनं, शमनं च । तत्र शोधनं यद्दोषान् वह्निनेयेत् । यथा—निरुहणं, वमनं, कायविरेचनं, शिरोविरेचनं, रक्तमोक्षणं, स्वेदनञ्च ॥ शमनं तु समीकरणं, यच्च न निष्कासयति न चोदीरयति किन्तु स्वप्रमाणान्नाधिकभावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विद्धाति तच्छमनम् ॥

सम्यगलघिते । विमलेन्द्रियता, लाघवं, रुचिः सम्यङ्मलादिविसर्गः, क्षुत्पिपासोदयः, उत्साहश्च । सम्यग्वृंहिते बलं, पुष्टिः, तत्साध्यामयसंक्षयश्च । अतः नातिवृंहयेन्नातिहासयेत् किन्तु साम्यावस्थां प्रापयेदिति भावः ॥

त्वमपतर्पणसाध्यत्वं वा न तृतीयो राश्यन्तरः सम्भवति । तस्मादुपक्रम्यस्य द्वित्वात् द्विधैवोपक्रमो मतः । द्विधैव चिकित्सा—एकः सन्तर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । उपक्रमश्चिकित्सा क्रियाक्रम इत्यनर्थान्तरम् । चरकाचार्यविहितानामन्येषां चतुर्णामुपक्रमाणां लङ्घनादिनामत्रैवान्तर्भावः । एवकारोऽत्रावधारणार्थः ॥ २ ॥

हे०—उपक्रमभेदानाह—उपक्रम्यस्येति । उपक्रम्यस्य हि द्वित्वात् सामनिरामभेदेन ॥ २ ॥

कथं द्विधेय्याह—

एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ।
बृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ॥
बृंहणं यद्बृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ।
देहस्य ॥ ३ ॥

स०—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः संतर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः बृंहणं लङ्घनं च तयोः संतर्पणाऽपतर्पणयोः पर्यायाबुदाहृतौ । देहस्य बृंहणं तदुच्यते यद्देहस्य बृहत्त्वाय भवति । लङ्घनं तदुच्यते यद्देहस्य लाघवाय लाघवोत्पादनाय भवति ॥ ३ ॥

प०—अतएवाह—तत्र तयोर्द्वयोरुपक्रमयोरेकः सन्तर्पणरूप उपक्रमो द्वितीयोऽपतर्पणरूपः । तयोः सन्तर्पणापतर्पणयोर्यथासंख्येन बृंहणलङ्घनशब्दौ संज्ञान्तराबुदाहृतावागमविद्विस्तयोरर्थान्तरौ कथितावित्यर्थः । बृंहणं तदुच्यते यद्देहस्य शरीरस्य बृहत्त्वाय स्थूलीकरणाय सम्पद्यते । यथा मांसक्षीरघृतादि । लङ्घनं तदुच्यते यद्देहस्य लाघवाय लघुत्वोत्पादनाय सम्पद्यते ॥ ३ ॥

हे०—बृंहणलङ्घनयोर्लक्षणमाह—बृंहणमिति । यद्देहस्य बृहत्त्वाय स्थूल्याय तद्बृंहणं, यल्लाघवाय कार्श्याय तल्लङ्घनम् ॥ ३ ॥

भवतः प्रायो भौमापमितरञ्च ते ॥ ४ ॥

स०—संतर्पणापतर्पणे भौमापमितरञ्च भवतः । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमयुक्तमापं संतर्प-

णम् । इतरङ्गैमापादन्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्पणम् । प्रायोऽग्रहणात्किञ्चिद्भौममपतर्पणम् । यथा यवमसूरमकुष्ठतंडुलीयादि । तथाऽग्निपवनोक्तटस्याऽपि शुष्ठीपिप्पल्यादेर्वृष्यत्वेन संतर्पणकार्यदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

प०—किंभूतात्मके अत आह—ते बृंहणलङ्घने भवतः भौमापमितरञ्च । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमं चापं च भौमापम् । तेनैतदुक्तं भवति । भौमापं द्रव्यं बृंहणम् । तत्स्वभावात्तयोर्लङ्घनमितरत् अन्यत् । कुतः प्रस्तावात् कृतत्वाद्भौमापाद्भौमापमग्निवाय्वाकाशात्मकम् । प्रायोऽग्रहणादतिशयेन बृंहणं भौमापमतिशयेन लङ्घनं चेत्तदग्निवाय्वाकाशात्मकम् । ननु बृंहणेऽग्निवाय्वाकाशात्मकं न विद्यते लङ्घने भौमापत्वं पञ्चमहाभूतारब्धत्वाद्द्रव्यस्य । क्वचिद्व्यभिचारोऽनयोः ॥ ४ ॥

हे०—लङ्घनंबृंहणे उदाहरति—भवत इति । भौमाप्यं च द्रव्यं बृंहणम् । इतरदाम्यं वायव्यं नाभसं च लङ्घनमिति विभागेन द्वे भवतः ॥ ४ ॥

अधुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य संतर्पणाऽपतर्पणयोरेवांतर्भावं दर्शयन्नाह—

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ।
भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नाऽतिवर्तते ॥९॥

स०—स्नेहनादि यच्चतुर्विधं कर्म तदपि द्वितयं संतर्पणापतर्पणरूपं नाऽतिवर्तते नाऽतिक्रामति । कुतो हेतोरित्याह । भूतानां संतर्पणापतर्पणरूपद्वैध्याद्द्विप्रकारकत्वात् ॥ ९ ॥

प०—ब्रह्मपक्रमवादिनं प्रतिदमुच्यते । अनयोर्द्वयोः स्नेहनादि यदेतच्चतुर्विधं तदनयोः कर्म । ननु सन्तर्पणापतर्पणवत्ते स्नेहाद्यश्चत्वारोऽर्थान्तरम् । एतच्चतुर्विधं यत्कर्म तदपि द्वितयसन्तर्पणापतर्पणरूपं नातिवर्तते नातिक्रामति । भूतानां सन्तर्पणापतर्पणस्वभावद्वैविध्यात् द्विप्रकारत्वात् । तथाग्नीषोमात्मकरूपद्वैविध्याद्द्वितयं बृंहणलङ्घनाख्यं नातिवर्तते न स्नेहनस्तंभने । सौम्यत्वाद् बृंहणवर्गोऽपि । ततः रूक्षस्वेदने वाग्नेयत्वाल्लङ्घने पततः । भूतानां प्राथिव्यादिनां सन्तर्पणापतर्पणरूपत्वात् ॥५॥

हे०—खेहादीनाम् उपक्रमाणां बृंहणे, रूक्षादीनां च लंघनंऽतर्भावमाह—स्नेहनं रूक्षणाभिति । भूतानां द्वैध्यास्नेहरूक्षणादिकद्रव्यकारणानां प्रथिव्यादीनां बृंहणलंघनरूपद्वैध्याव्यभिचारात् ॥ ५ ॥

इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह—

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्राऽपि लंघनम् ६ ॥

स०—तत्र च तयोः संतर्पणापतर्पणयोर्बृंहणलंघनापरपर्याययोर्मध्याद्यलंघनमपतर्पणं तद् द्विधा । कथमित्याह । शोधनं शमनं चेति । इति हेत्वर्थे । यतः शोधनं शमनं च ततो द्विधेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प०—इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तयोः सन्तर्पणापतर्पणयोः बृंहणलंघनापरनाम्नोर्यदेतल्लंघनमपतर्पणं तद्विधा—शोधनशमनभेदेन । इतिशब्दः समाप्तौ । नातो विकल्पनमस्तीतिप्रकारो वानेन प्रकारेण द्वादशधा लंघनशोधनस्य स्वरूपकथनार्थम् ॥ ६ ॥

हे०—लंघनभेदानाह—शोधनमिति ॥ ६ ॥

इदानीं शोधनस्य लक्षणं प्रभेदं चाऽधिकृत्याह—

यदीरयेद्बहिर्दोषान्पंचधा शोधनं च तत् ७ ॥

स०—यदीषधं दोषान् वातादीन्तःस्थितान् बहिरीरयेत् क्षिपेत्च्छोधनम् । तच्च पंचधा पंचविधम् ॥ ७ ॥

प०—तथा भेदकथनार्थमिदमाह—यदीषधं बहिर्दोषान् अन्तःशरीरस्थानीरयेत् प्रेरयेत् विद्यात्तच्छोधनम् । तच्च पञ्चधा पञ्चप्रकारं निरूहादिभेदेन ॥ ७ ॥

हे०—शोधनस्य लक्षणं भेदांश्चाह—यदीरयेदिति ॥ ७ ॥

तदेव पंचविधत्वमाह—

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविद्युतिः ॥ ८ ॥

स०—निरूहो वसतिस्तथा वमनं तथा कायविरिकः शिरोविरिकश्च तथाऽस्त्रविद्युती रक्तस्रावश्चेति पंचधा शोधनम् । सर्वशरीरस्य शिरःप्रभृतेरधो मलनिर्हरणं यत्स कायविरिकशब्देनोच्यते । यत्तु केवलं शिरःसंज्ञकस्य शरीरावयवस्य प्राणोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरिकः ॥ ८ ॥

प०—तत्र निरूहत्वास्थापनं गुदप्रणिधेयसौषधं क्वाथस्नेहादि । वमनं दोषाणामूर्ध्वहरणम् । कायशिरोरेको दोषाणामधोहरणं केवलस्य कायैकदेशस्य शिरःसंज्ञकस्य यत्रासयोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरिकः । कायत्वेऽपि सति अस्यस्य रक्तस्य शिरादिभिर्निर्हरणमस्त्रविद्युतिः ॥ ८ ॥

हे०—यद्दोषान् बहिर्निष्कासयेत्तच्छोधनं तत्तु निरूहादिभेदात्पञ्चधा कायरेको विरेचनं, शिरोरेको नस्यम् ॥ ८ ॥

संप्रति शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह—
न शोधयति यद्दोषान् समान्नादीरयत्यापि ।
समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥
पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्वायामातपमारुताः ॥ ९ ॥

स०—यदीषधं दोषान् वातादीन् शोधयति नांतःस्थितान्बहिर्निष्कासयति तथा समान् स्वप्रमाणस्थानोदीरयति नोत्केशयति विषमांश्च स्वप्रमाणाद्धीनाधिकभावावस्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् विदधाति तच्छमनमुच्यते । तच्च सप्तधा सप्तप्रकारं पाचनादिभेदेन । पाचयतीति पाचनम् । पचतोऽग्नेः पक्तुं शक्तिमधिकां यदुत्पादयति तद्द्रव्यं क्रिया वा पाचनमुच्यते । यथा लंघनं किराततित्काख्यं मुस्तादि वा । दीपनं यथा घृतादि । तत्रांतरे च दीपनपाचनयोर्लक्षणमुक्तम् । क्षारपाणिनाऽप्युक्तम् । पाचनं पाचयेदोषान् सामान् शमनमेव तु । दीपनं ह्यग्निक्वामं कदाचित्पाचयेन्न वा । यथा । यदग्निक्वत्पचेन्नामं दीपनं तद्यथा घृतम् । पाचनं तद्विपर्यस्तं यथा वक्ष्यामि लक्षणमिति । क्षुत्तृड्वायां क्षुत्तृष्णानिग्रहाविहगृहीतौ ॥ ९ ॥

प०—इदानीं शमनस्य स्वलक्षणं तथा भेदं व्याख्यातुमिदमाह—यद्द्रव्यं वातादीन् शोधयत्यन्तःस्थितान् नहि बहिर्विक्षिपति तथा समानस्वप्रमाणस्थितान् नोदीरयति नोत्केशयति न स्वस्थानात् च्यावयति तथा विषमान् स्वप्रमाणाद्धीनाधिकभावेन स्थितान् समीकरोति स्वप्रमाणस्थान् सम्पादयति तद्द्रव्यं शमनमित्युच्यते । शमनं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः पाचनत्वादिभेदेनेति । तत्र पाचयतीति पाचनम् । पच-

तोऽग्नेः पाकक्रियामभिनिर्वर्तयतः पचनशक्तिम-
न्याधिकां तस्य यदुत्पादयति द्रव्यक्रियावत् ।
पाचनं यथा किरातातिक्तकादिलंघनं वा । दीप्यते-
ऽग्नेनेति दीपनम् । यथा त्रिकटुकपञ्चकोलादि यद-
भिवर्धनत्वाद्दन्तःपक्तिमग्नेः कुर्वतस्तस्य शक्त्युपबृं-
हकं सम्पद्यते तद्दीपनमित्युच्यते । क्षारपाणिना-
प्युक्तम् । “पाचनं पाचयेद्दोषान् शमाच्छमनमेव तु ।
दीपनं ह्यग्निं कृत्वाऽसं कदाचित्पाचयेन्न वा” ॥ ९ ॥

हे०—शमनस्य लक्षणभेदांश्चाह—न शोधयतीति ।
यद्दोषान् न शोधयति वह्निनिष्कासयति, समानत्रिकृता-
शोदीरयति न विकृतिं नयति, विपमान् विकृतान् समी-
करोति प्रकृतिं नयति तच्छमनम् । तच्च पाचनादि-
भेदात्सप्तधा । पाचनमिति । क्षुद्रन्नवर्जनं, तृट् उदकव-
र्जनम् ॥ ९ ॥

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तं तच्च वाते वातपित्ते
च न संभवतीत्याह—

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च १० ॥

स०—तुशब्दो विशेषे । विशेषस्तु लंघनापेक्षया ।
शोधनं शमनं चेति द्विधा लंघनमुक्तम् । बृंहणमपि
शोधनं भवति दुग्धादिद्रव्ये शोधनस्वभावद्रव्यत्वात् ।
तेन तथाविधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य
वा कोप आशङ्क्यते । यथा लंघनशोधनद्रव्येण हरी-
तक्यादिना ततो बृंहणस्य विशेषणार्थस्तुशब्दः कृतः ।
बृंहणं यतः शोधनं मरुतः केवलस्य पित्तसहितस्य वा
शमनं नतु लंघनशोधनवत्कोपनम् । एवकारोऽवधार-
णार्थः । बृंहणं यच्छोधनरूपं शोधनं वातस्य पित्त-
युक्तस्य वा शमनमेव न कोपनं जातुचिदित्यर्थः ।
लंघनं तूभयरूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोप-
नमेव ॥ १० ॥

प०—इदानीं बृंहणमुच्यते—तुशब्दो विशेषे ।
विशेषे लंघनापेक्षया लंघनादनेन तु शब्देन विशि-
ष्यते । बृंहणमपि शोधनं भवति । क्षाराद्द्रव्य-
शोधनस्य चापतर्पणात्मकत्वात् । ततः केवलस्य
वायोः पित्तसहितस्य वा कोपः प्राप्तो यथा लंघना-
च्छोधनाद्द्रव्येण पथ्यादिना बृंहणस्य तुशब्दो

विशेषणार्थ उपान्तः । बृंहणं यच्छोधनं शमनं च
तद्वायोः केवलस्य तथा पित्तसहितस्य शमनमेव
लंघनशोधनवमनमेवं लंघनाद् बृंहणं विशेषितं भव-
ति । एवं बृंहणमेव शमनमेव सर्वदा वायोः केवलस्य
तथा पित्तसहितस्य । एवकारोऽवधारणार्थः । वायो
रेव केवलस्य तथा पित्तसहितस्यास्यैव न तु के-
वलस्य पित्तस्य नापि केवलस्य वातस्यापि पित्तस्य
वातसहितस्य वातपित्तसन्निपातस्य बृंहणं शम-
नं भवति ॥ १० ॥

हे०—शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावाद्द्रव्यो
लंघनभेदत्वाद्बृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते बृंहणं शमनमे-
त्याह—बृंहणं शमनं त्विति शुद्धस्य पित्तसंसृष्टवायोः
पमस्य समीकरणाच्छमनम् ॥ १० ॥

इदानीं ये बृह्यास्तानाह—

बृंहयेद्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।

भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलान् ।

गर्भिणीसूतिकाबालवृष्टान् ग्रीष्मेऽपरानपि १ ।

स०—कर्शितशब्दस्य व्याध्यादिभिः प्र-
संबन्धः । व्याधिकर्शितान् बृंहयेदेवं शेषेष्वपि योज्यः
भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येकं संबन्धः । भारक्षीण
बृंहयेत् । एवं शेषेषु । रूक्षादीन् बृंहयेत्
ग्रीष्मेऽपरानप्यन्याननुक्तानपि बृंहयेत् ।
च ग्रीष्मेऽपि सर्वानपि बृंहयेदिति विशेषेण तु व्याधि-
र्शितादीन् ॥ ११ ॥

प०—इत्येवं बृंहणस्य यो दोषो विषयस्तम
द्वारेण शमनमपि तद्विषयमेवास्य नियम्येदानीं
ये बृह्यास्तान् सूचयन्नाह—कर्षितशब्दः प्र-
संसार्यः । तेन व्याधिकर्षितान् भैषज्यकर्षि-
मद्यकर्षितान् शोककर्षितान् स्त्रीकर्षितांश्च बृंहये
तथा भारानित्यानुरःक्षतान् क्षीणान् रूक्षान्
लान् तथा गर्भिणीसूतिकाः प्रसूताः बालान् वृ-
बृंहयेत् । नित्यं ग्रीष्मे परानप्यन्याननिर्दि-
स्वस्थानातुरांश्च सर्वान् बृंहयेत् । तथाऽरिमन् इ-
अतिशयेन व्याधिकर्षितादीन् बृंहयेत् ॥ ११ ॥

हे०—बृंहणविषयमाह—बृंहयेदित्यादि । ग्रीष्मेः
नपि स्वस्थानपि ॥ ११ ॥

कैर्वृहयेदित्याह—

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ।
श्वप्नशय्यासुखाऽभ्यगस्नाननिवृत्तिहर्षणैः १२ ॥

स०—मांसादिभिर्वृहयेत् । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिर्न तु
रुक्षतीक्ष्णैस्तेषामपतर्पणस्वभावत्वात् । स्वप्नो निद्रा ।
शय्यासुखं खट्वाजनितं शर्म । निवृत्तिश्चित्तस्याऽनाकु-
लत्वम् ॥ १२ ॥

प०—कैरित्याह—मांसादिभिः समनन्तरोक्तान् पुरुषान्
वृहयेत् । तत्र मांसमष्टप्रकारं प्राशुपदिष्टम् । क्षीरमपि
तथैव । सिता शर्करा सर्पिर्वृतं मधुराश्च स्निग्धाश्च
ते वस्तयः । स्वप्नसुखं शय्यासुखमपि खट्वाज-
नितम् । अभ्यञ्जनमभ्यङ्गः, निवृत्तिः प्राति-
श्रैतसः । हर्षणं हर्षो मनसो हृष्टता ॥ १२ ॥

हे०—वृहणान्याह—मांसक्षीरेत्यादि । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः
शय्यासुखं—निद्रां विना शयनेऽवस्थानं, निवृत्तिः—सन्तोषः,
हर्षणमानन्दः ॥ १२ ॥

मेहामदोषाऽतिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ।
विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकंठाऽक्षिरोगिनः ।
स्थूलाश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि १३ ॥

स०—मेहादीनामिनिर्मत्वर्थायः । मेहिप्रभृतीन् लंघ-
येत् । शिशिरे पुनरन्यानप्यपरानपीति व्याधितानां ग्रह-
णम् । स्वस्थानां तु शिशिरे हेमंतविधिर्विशेषेणोक्त एव ।
शिशिरशब्दः शीतमात्रोपलक्षणार्थः । तेन हेमंतेऽपि लंघ-
येदित्यर्थ उपलभ्यते ॥ १३ ॥

प०—इदानीं लङ्घ्यान्निर्दिशति—मेहामदोषातिस्नि-
ग्धादीन् नित्यं सर्वकालं लंघयेत् । शिशिरे निर्दि-
ष्टान् वातविकारिणोऽपि बृह्यान् लंघयेत् । श्लेष्म-
चयभयात् सम्पूर्णबलत्वाच्च । अपरानित्यनेन
व्याधितानां ग्रहणम् । अन्यथा स्वास्थ्यवृत्ते शिशिरे
हेमन्तोक्तो विधिरुक्तः ॥ १३ ॥

हे०—लंघनस्य विषयमाह—मेहामदोषेत्यादि । आम-
दोषोऽजीर्णम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुक्तं लंघनं द्विधा । शोधनं शमनं चेति । तत्र शोध-
नविषयं निरूपयन्नाह—

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाऽधिकान् ।
आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥
विबंधगौरवोद्गारहृत्सादिभिरातुरान् ।
मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥
एभिरेवाऽऽमयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान् ।
समीरणान्पाऽऽथासैः किमुताऽल्पबलैर्नरान् १४

स०—लंघयेदिति वर्तते । तत्र तेषु लंघनीयेषु मध्ये
संशोधनार्यैर्लघनैः स्थौल्याद्यधिकान् तथाऽऽमदोषा-
दिभिरार्तान् लंघयेत् । तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफा-
नेभिरेवाऽऽमदोषज्वरादिभिर्गौरवैरातुरान् प्रायः पूर्वं
पाचनदीपनैर्लघनभेदैर्लघयेत् । प्रायोग्रहणं देशकालाद्य-
पेक्षया नियमस्याऽसर्वविषयत्वज्ञापनार्थम् । हीनस्थौ-
ल्यबलादिकांस्तु सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्बुभुक्षापिपासावेगा-
विधारणाद्यैर्लघनविशेषैर्लघयेत् । दोषैर्वातपित्तकफैर्म-
ध्यबलैरार्तान् तथा दृढान् शक्तान् समीरणा-
दिभिर्लघयेत् । आयासो व्यायामः । किमुत
किंपुनरल्पबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लघयेत् ।
सुतरां तु हीनबलैरार्तान् समीरणादिभिरेव लंघये-
दित्यर्थः ॥ १४ ॥

प०—शोधनीयान् दर्शयन्नाह—तत्र लंघनीयेषु
मध्यात् स्थौल्यबलपित्तकफविकारान्नरान् संशो-
धनैर्वमनादिभिः पञ्चभिर्लघनप्रकारैर्यथायोग्यं लंघ-
येत् । आतुरान् नरान् मध्यस्थौल्यादिकान् सतः
प्रायो बाहुल्येन पूर्वमादौ दीपनपाचनैर्लघनप्रका-
रैर्लघयेत् । आदिग्रहणात् । अत्र चलपित्तकफानां
ग्रहणम् । पूर्वं प्रथमं दीपनपाचनैर्यथाहेण लंघनेन
प्रायोग्रहणं दोषबलाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वप्रदर्श-
नार्थम् । एभिरेवानन्तरोक्तैरामदोषज्वरादिभिरामयै-
रार्तान् पीडितान् हीनादिकान्नरान् स्थौल्यकफपित्त-
बलान् सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैः बुभुक्षापिपासावेगाधा-
रणैर्लघनप्रकारैर्लघयेदित्यर्थः । हीनाः स्वल्पाः
स्थौल्यबलपित्तकफा येषां ते तथा दोषैर्वातादि-
भिर्मध्यबलैर्नोत्कृष्टबलैरार्तान् पीडितानार्तान् दृढान्
समर्थान् नाशक्तान् समीरणात्पायासैर्लघयेत् ।
इत्येव स्थितो नियमः । अमी य ते बृह्याः अमी ये

ते पुनर्लघ्याः । बृंह्येषु लघनमुपक्रमः । लघ्येषु न ।
बृंहणीयत्वान् । बृंहणं ततश्च ज्वरादिरोगाणामुप-
शमं किं बृंहणीयस्य पुंसो लघनसाध्यामयार्तस्य लघ-
नमुपक्रमः प्रवर्त्यस्त्वथ बृंहणीयत्वान् ॥ १४ ॥

हे०—लघनभेदस्य शोधनस्य विषयमाह—तत्र संशो-
धनैरिति । अधिकस्थौल्यादीन् लघनीयान् संशोधनैर्ल-
घयेत् । पाचनदीपनयोर्विषयमाह—आमदोषेति । विब-
न्धगौरवेति । मध्यस्थौल्यादिकानिर्त । आमदोषादि-
भिरार्तान् पथ्यस्थौल्यादिकान् पूर्वं पाचनदीपनैर्लघयेत् ।
पश्चाच्छोधनैः । क्षुत्तृषोर्विषयमाह—एभिरेवेति । क्षुत्तृ-
ष्णानिर्ग्रहेरिति । एभिरामदोषादिभिः व्यायामात्पमारु-
तानां विषयमाह—दोषैस्त्वार्तानिति । समीरणेति ।
मध्यबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लघयेत् । किंपुनरल्पबलै-
र्दोषैरार्तान् सुतरां हीनबलैरार्तान् लघयेद्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

न बृंहयेलघनीयान् ॥ १५ ॥

स०—लघनीयान् लघनार्तान् मेहामदोषादीन् बृंह-
येत् ॥ १५ ॥

प०—बृंहणीयस्थलं लघनमित्यस्मिन् संशये इद-
माह—लघनीयान्न कदाचिद् बृंहयेत् । बृंहणसाध्या-
मयार्तान्प्यतिप्रत्यवायभयात् ॥ १५ ॥

हे०—लघनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ बृंहणे
प्राप्ते निषेधमाह—न बृंहयेदिति ॥ १५ ॥

तर्हि बृंह्यस्य वातलादेर्यदा ज्वरादिव्याधिर्लघनसाध्यो
जायते तदा किं लघनं कार्यमुत् बृंहणमित्यत्र संशय
इत्याह—

बृंह्यास्तु मृदु लघयेत् ।

युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् १६

स०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् लघनसाध्यामयार्तान् मृदु
कृत्वा लघयेत् । मृदुना लघनप्रकारेणाऽपतर्पयेदित्यर्थः ।
युक्त्या वा प्रयोगेण संतर्पणाऽपतर्पणव्यामिश्र-
लक्षणेन देशकालादीनां बलतोऽनुरोधेन तानुपाचरेदुप-
क्रमेत् । नैव लघयेदित्यर्थः । आदिग्रहणेन सत्वसात्म्या-
दिग्रहणम् ॥ १६ ॥

प०—ये पुनर्बृंह्यास्तान् पुनर्लघनसाध्यामयार्तान्
मृदु कृत्वा मृदुना लघनप्रकारेण लघयेदुपतर्पयेत् ।

अन्यथा हि प्रत्यवायभयं सम्भाव्यते । यथा बृंह-
णाद्धिनमात्रातिमात्राभ्यवहारवदितस्तस्यार्थस्य ज्ञाप-
नार्थमेतदुक्तम् । न बृंहयेत्लघनीयानेषु सर्वदा
नियमः । बृंह्यान् बृंहणयोग्यान् युक्त्या प्रयोगे-
शकालादिवलतस्तान् बृंह्यान् लघनसाध्यामयार्तान्
उपक्रमेत् । आदिग्रहणात् हृष्यादिवलतोऽपि
तानुपाचरेत् । एवं बृंह्यास्तु मृदु लघयेत् ।
कदाचित्प्रयोगेण सन्तर्पणापतर्पणलक्षणेनोपक्रमेणो-
पाचरेत् ॥ १६ ॥

हे०—बृंहणीयेषु पुरुषेषु लघनसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं
लघनं कार्यमित्याह—बृंह्यानिति । देशादिवशेन त्वन्यथा-
प्युपाचरोदित्याह—युक्त्या वेति । तान् लघ्यान् बृंह्यांश्च १६

बृंहितलघितयोः किं लक्षणमित्याह—

बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ॥ १७ ॥

स०—बृंहिते सति बलं पुष्टिश्च स्यात् ।
तथा बृंहणसाध्या य आमयास्तेषां संक्षयो विनाशो
भवेत् ॥ १७ ॥

प०—बृंहिते सति किं लक्षणं भवत्याह—बृंहिते पुंसि
सति बलं सामर्थ्यं पुष्टिः पोषो रसादीनि । तथा
तत्साध्यामयसंक्षयः स्यात् । तदिति बृंहणं परामृ-
श्यते । बृंहणसाध्या ये रोगास्तेषां विनाशो भवेत् ।
बृंहणेन ये साध्यन्ते आमयास्तेषां तत्साध्यानामाम-
यानां व्याधीनां सम्यक्क्षयो विनाशो भवे-
दित्यर्थः ॥ १७ ॥

हे०—अथ बृंहितलघितलक्षणमाह—तत्र बृंहितस्य
लक्षणमाह—बृंहिते स्यादिति ॥ १७ ॥

संप्रति लघितलक्षणमाह—

विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।
क्षुत्तृसहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ।
व्याधिमार्वमुत्साहस्तंद्रानाशश्च लघिते ॥ १८ ॥

स०—विमलेंद्रियतादिस्तंद्रानाशश्चेत्यंतो ग्रंथो
लघितलक्षणम् । विमलेंद्रियता करणपाटवम् । क्षुत्तृषो
सहैककालमुदयः । शुद्धहृदयेति । हृदयं चोद्गारश्च
कंठश्च हृदयोद्गारकंठं शुद्धं च तद्भृदयोद्गारकंठं च तस्य

भावः शुद्धहृदयोद्गारकंठता । विमलेंद्रियतादीनां पदानामकृतसमासानामेव समस्तानां निर्देशो दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां सर्वेषां च लंघितलक्षणत्वद्योतनार्थः । अन्यथा सर्वेषां लक्षणानामुत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं भवेन्न त्वेकस्य द्वयोर्बहूनां चोत्पत्तौ लंघितलक्षणत्वं स्यात् । मुनिरप्यनेनैव हेतुनाऽसमासेनैव लक्षणं व्यधत् । तथा । वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवं । हृदयोद्गारकंठस्य शुद्धौ तंद्राक्रमे गते । खेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लघनमादेश्यं निर्व्यथे चांतरात्मनीति ॥ १८ ॥

प०—लङ्घिते पुंसि किं लक्षणमुच्यते तत् आह—लङ्घिते नरे सति विमलेन्द्रियता पट्विन्द्रियता । सर्गः प्रवृत्तिर्मलानां मूत्रपुरीषादीनाम् । लघुत्वं कायस्य । रुचिरन्नाभिलाषः । क्षुत्तृषोर्बुभुक्षापिपांसयोः सहैककालमेवोदय उद्भवः । शुद्धहृदयं, मृदुता । उत्साहः कार्यं प्रत्युद्योगः । तन्द्राया नाशः स्याद्भवेत् । निद्रेव जाग्रतस्तन्द्रा ॥ १८ ॥

हे० लंघितस्य लक्षणमाह—विमलेंद्रियतेति । सर्गो मलानां प्रवृत्तिः । क्षुत्तृडिति । व्याधिमादर्वमिति ॥ १८ ॥

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ।
अतिस्थौल्याऽतिकाश्यादीन्वक्ष्यन्ते ते च
सौषधाः ॥ १९ ॥

स०—ते बृंहणलघनेन अनपेक्षितमात्रादिसेविते अतिस्थौल्याऽतिकाश्यादीन् कुरुतः । अनपेक्षिताश्च ते मात्रादयश्चाऽनपेक्षितमात्रादयस्तैः सेविते । मात्राद्यनपेक्षया कृते इत्यर्थः । ते चाऽतिस्थौल्याऽतिकाश्यादयः सौषधाः समेषजा वक्ष्यन्ते पुरस्ताद्गणित्यन्ते ॥ १९ ॥

प०—तयोरेवातिमात्रक्रियाया दोषमाह—ते बृंहणलङ्घने अनेपेक्षितमात्रादिसेविते अधिकमात्रासेविते यथासंख्येनातिस्थौल्यादीन् अतिकाश्यादींश्च कुरुतः । बृंहणं मात्रादेशकालादीनपेक्ष्य वा सेवितमतिस्थौल्यादीन् करोति तथा लङ्घनमेवातिसेवितमनपेक्षितमात्रादिकाश्यादीन् करोति । ते चा-

तिस्थौल्यादीनां चयान्यौषधानि तान्यपि वक्ष्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—अतिबृंहितातिलंघितयोर्लक्षणमाह—अनपेक्षितेत्यादि । अतिस्थौल्येति । मात्रादेशकालादीनपेक्ष्यातिसेवितं बृंहणमतिस्थौल्यादीन्कुरुते, लघनं त्वतिकाश्यादीन् । के तेऽतिस्थौल्यादयोऽतिकाश्यादयश्चेत्यत आह—वक्ष्यन्ते ते चेति ॥ १९ ॥

अथाऽतिबृंहितलंघितयोः किं लक्षणमित्याह—

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥ २० ॥

स०—अतिबृंहितश्चातिलंघितश्चेत्येकवद्भावः । अतिबृंहितेऽतिलंघिते च तैरेवाऽतिस्थौल्यादिभिस्तथाऽतिकाश्यादिभिश्च रूपं बृंहणलघनाऽतियोगलक्षणं वेद्यम् । चशब्दः समुच्चये ॥ २० ॥

प०—तथा रूपं लघनं तैरेवातिस्थौल्यादिभिरतिकाश्यादिभिश्च यथासंख्येनातिबृंहितेऽतिलंघिते सति विज्ञेयम् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनां कार्यत्वात्कथं लक्षणत्वमित्यत आह—रूपं तैरेवेति । यत्र कार्यैकसमाधिगम्यं कारणं तत्र कारणमेव लक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

तानेवाऽतिस्थौल्यादीनाह—

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् ।
काससंन्यासकृच्छ्रमकुष्ठादीनतिदारुणान् २१ ॥

स०—अतिस्थौल्यादीनतिबृंहितं कर्तुं कुरुते इत्यनुपात्तेनाऽपि प्रकृतत्वाद्वा कर्तृपदेन क्रियापदेन च संबंधः कार्यः । अत एव तदपेक्षयाऽतिस्थौल्यादीनां द्वितीया । अथवा योग्यतयैवाऽनुपात्तेनाऽपि क्रियादीनां संबन्धो भवत्येव । मुकविलक्षणस्यैवस्थितत्वात् । तथा च भगवतो व्यासस्य । यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गंधमाल्येन सर्वस्य कटुरेव सः । अत्र हि छेदसेकालंकारक्रिया अपेक्ष्य निंबादीनां द्वितीयाऽर्थसंबन्धश्च ॥ २१ ॥

प०—तानपि बृंहितदोषान् सौषधानाह— बृंहणमतिसेवितं तन् स्थौल्यादीन् कुष्ठादिपर्यन्तान् करोति । अतिस्थौल्यस्य लक्षणमुक्तं चरकमुनिना-

“ मेदोमांसातिवृद्धत्वाद्दलिस्फिग्मुदरस्तनः । अयथो-
पचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते । ” अतिस्थूलस्य
भावोऽतिस्थौल्यम् । अपची गण्डमाला ॥ २१ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनाह—अतिस्थौल्यापचीति ।
काससंन्यासेति । अतिवृंहणं कुर्यादित्यध्याहारः ॥ २१ ॥

अथैषां स्थौल्यादीनामुपक्रममाह—

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यत ॥ २२ ॥

स०—तेष्वतिस्थौल्यादिषु मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं
सर्वमन्नपानौषधमिष्यते ॥ २२ ॥

प०—मेहाद्या वक्ष्यमाणास्तेषामौषधमाह—तत्रैतेषु
स्थौल्यादिषु सर्वमाहारविहारजातं मेदोऽनिलश्ले-
ष्मनाशनमिष्यते ॥ २२ ॥

हे०—अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह—तत्रेति ॥ २२ ॥

किं तदिति ब्रूते—

कुलत्थजूर्णश्यामाकयवमुद्गमधूदकम् ।
मस्तुदंडाहतरिष्टिचिंताशोधनजागरम् ॥
मधुना त्रिफलां लिह्याद्दुडूचीमभयां घनम् ।
रसांजनस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुलोः ॥
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमंथरसां हितः ।
विडंगं नागरं क्षारः काललांहरजां मधु ।
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् २३

स०—कुलत्थादिकं स्थूलायेष्यते । जूर्णस्तृणधान्य-
विशेषो दक्षिणापथे जोंबलक इति प्रसिद्धः । दंडाहतं
मथितम् । त्रिफलादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात् । तथा
रसांजनादेश्च प्रयोगोऽग्निमंथरससहितो हितोऽतिस्थू-
लायेति प्रकृतेन योज्यम् । विडंगादियोगः सर्वसमभा-
गोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २३ ॥

प०—कुलत्थजूर्णश्यामाकं यवमाहारार्थम् । मुद्गं
व्यञ्जनार्थम् । मधूदकं मस्तु तकारिष्टं पानार्थम् ।
चिन्ता जागरणं विहारार्थं, शोधनं मेदःकफादि-
शुद्धयर्थम् । तेष्वतिस्थौल्यादिषु पुंसस्त्रिफलां मधुना
माक्षिकेण लिह्यात् । अथवा गुडूचीं मधुना लिह्यात् ।

अभयां हरीतकीं वा मधुना लिह्यात् । घनं
मुस्तं वा मधुना लिह्यात् । तेषामतिस्थौल्यादीनां
रसांजनस्य प्रयोगो हितः । पंचमूलस्य विल्वादे-
र्महतः तथा गुग्गुलोः प्रयोगो हितः । शिलाह्वयस्य
शिलाजतुनः साग्निमन्थो रसो हितः । तेषामतिस्थौ-
ल्यादीनामग्निमन्थोऽग्निमन्थनस्तर्कारी वैजयन्तिका ।
अयं विडंगादियोगो मधुना च लोढोऽति-
स्थूलदोषं जयति । विडंगं विडङ्गसारं, नागरं
शुण्ठी, क्षारो यवक्षारः, काललोहरजः शस्त्रचूर्णम् ।
मधु माक्षिकम् । यवाः प्रसिद्धाः ॥ २३ ॥

हे०—कुलत्थेति । जूर्णो यवनालः, मधूकजं मधुमि-
श्रमुदकम् । दंडाहतं तक्रम् । त्रिफलादींश्चतुरो योगानाह—
मधुना त्रिफलामिति । रसांजनादींश्चतुरो योगानाह—
रसांजनस्येति । शिलाजतुप्रयोगश्चेति । साग्निमंथरस
इति । चतुर्भिः संबध्यते । अग्निमंथस्तर्कारी तत्स्वरसः ।
विडंगादियोगमाह—विडंगामिति । यवामलकचूर्णमिति ।
क्षारो यवक्षारः, काललोहरजो लोहचूर्णम् ॥ २३ ॥

व्योषकटीवराशिशुविडंगाऽतिविषास्थिराः ।
हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥
निशे वृहत्थौ हपुषा पाठा मूलं च केंबुकात् ।
एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तत् ।
अतिस्थौल्यादिकान्सर्वारोगानन्यांश्च
तद्विधान् ॥

हृद्रांगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।
बुद्धिमंधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २४ ॥

स०—व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशतिः । परस्पर-
समभागानीत्येको भागः । तत्समो मधुनो द्वितीयो भागो
घृतस्य तृतीयस्तैलस्य चतुर्थः । एषां सर्वेषां मिश्रीभूतानां
षोडशगुणा यवसक्तवः । तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादि-
कान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान्निहंति । अन्यांश्च
तथाविधान् रोगान् वृंहणोत्थानित्यर्थः । तथा हृद्रोगा-
दीन् निहंति । तथा बुद्ध्यादिकरम् । सन्नस्य मंदस्या-
ग्नेर्दीपनं च ॥ २४ ॥

प०—अतः व्योषादीन्व्यौषधानि चतुर्विंशतिः
उक्तानि । एषां समस्तानां चूर्णं मधु घृतं तैलं च

सदृशांशकं तेन चूर्णस्यैको भागो माक्षिकस्य तृती-
यो वृतस्य तैलस्य च चतुर्थो भागश्चूर्णाद्यपेक्षया
यवसक्तूनां षोडश भागाः । तेनेदमुक्तं भवति ।
व्योषादीनां चूर्णपलं माक्षिकपलं घृतपलं तैलपलं
यवसक्तूनां पलानि षोडश । व्योषपिप्पलीशुण्ठीमरि-
चाख्यम् । कट्टी कटुका । वरा त्रिफला । शिमु
शोभाञ्जनम् । स्थिरा शालिपर्णी । सौवर्चलं
लवणम् । अजाजी जीरकम् । धान्यकं घनाफलम् ।
निशे हरिद्रे द्वे । केम्बुकान्मूलं केम्बुमूलं तत्समस्तं
भेषजपटलं यथाहं द्रवालोडितं पीतमतिस्थौल्यादीन्
रोगान् हन्ति । अन्यांश्च तद्विधान् बृंहणेनोत्पन्नान्
रोगान् हन्ति । हृद्रोगादींश्च हन्ति । बुद्धिमेधास्मृ-
तिकरं तद्भवेत् । सन्नस्य मन्दाग्नेः सन्दीपनं
संधुक्षकं स्यात् ॥ २४ ॥

हे०--व्योपादियोगमाह--व्योष इति । हिंगुसौवर्च-
लेति । निशे इति । एषामिति । सक्तुभिरिति ।
अतिस्थौल्यादिकानिति । हृद्रोगकामलेति । बुद्धिमे-
धास्मृतिकरामिति । कंबुकान्मूलं, कंबुकं स्वनामप्राप्ति-
द्धम् । षोडशगुणेश्चूर्णापेक्षया पीतं शीतोदकेन । संग्रहे
तु--“गुर्वादिद्विद्विसंलीनश्लेष्मिश्रोऽन्नजो रसः । आम एव
शुथीकुर्वन् धातुस्थौल्यमुपानयेत् ॥ अतिस्थौल्यादतिक्षु-
त्तृदस्वेदश्वासातिनिद्रताः । आयासाक्षमताजाड्यमल्पायुर्व-
लवेगताः ॥ दौर्गन्ध्यगद्गदत्वे च भवेन्मेदोऽतिपुष्टता । स्रोत-
स्तु मेदोरुद्धेयु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन् प्रज्वलयत्यग्निं
क्षुत्तुडोस्तु ततोऽधिकम् । स्थूलं कोठरवहृद्धी दहतोऽग्न्य-
निलौ च तौ ॥ स्वेदवाहिशिरामूलभावाभिर्घ्नदनादपि ।
भेदुरः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदभूरिता ॥ कोष्ठ एव
विपकेऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे । सर्वत्रालब्धवृत्तित्वात्प्रायो
भेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषो विरसोऽप्यवन्नालं रक्तादिपुष्टये ।
तुल्येऽपि रक्तादिचये प्राक् चितं चीयतेतराम् ॥ भेदसो
नासमत्वेन धातूनां विदधाति तत् । श्वासादीनचिराय-
न्यान् ज्वरोदरभगंदरान् ॥ मेहोरुस्तंभपिष्टिकाविद्रधि-
प्रभृतिन् गदान् । अयथोपचयोत्साहश्चलसिंहगुदरस्तनः ॥
अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तच्चान्नं मारुतापहम् । मदनं
त्रिफलामुस्तारिष्टसप्ताहवत्सकम् ॥ सपाठारग्वधं पीतमति-
बृंहणरोगजित् । तद्ब्रह्मसकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयम् ॥
समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिंबगोक्षुरम् । मदनादीनि वा लेप-
स्तानादिष्वपि योजयेत् ॥ हिंगुगोमेदकव्योषकुष्ठक्रौंचास्थि-
गोक्षुरम् । एलावृषकपङ्गुयथाखराश्रोपलभेदकम् ॥

तत्रेण दधिमंडेन पीतं कौलरसेन वा । मूत्रकुच्छं कृमीन्
मेहान् स्थूलतां च व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलातैल-
सक्तुच्युषणदीपनैः । लोहोदकाप्लुतो मंथः शस्तो बृंहण-
रोगिणाम् । योज्यं तथा यथाव्याधि स्वेदासक्तुखण-
दपि ॥ २४ ॥

सांप्रतमतिलंघनोत्थान् रोगान् सौषधादीनाह—

अतिकार्ष्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।
स्नेहाऽग्निनिद्राहृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ।
वस्तिहन्मूर्धजंघोरुत्रिकपाश्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोऽधोऽनिलोऽग्लानिश्छादिः पर्वास्थिभेदनम्
विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायंतेऽतिविलंघनात् २५ ॥

स०--अतिकार्ष्यादयोऽतिविलंघनाज्जायंते । स्नेहा-
दीनां क्षयशब्देन समासः । वस्त्यादीनां च रुजा-
शब्देन । मूत्रादिग्रहाद्याश्चेत्याद्यशब्देन नानाविधानां
वातरोगाणां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

प०--विशेषलङ्घनाज्जातानुपद्रवानाह--अतिल-
ङ्घनादत्यर्थं विशेषेण कृतालङ्घनात् कार्ष्यादियो
जायन्ते । तत्रातिकार्ष्यमतिकृशत्वम् । क्षीणधातु-
त्वम् । भ्रमणं भ्रमः । चक्रोपारूढस्येव भ्रान्तिः ।
तृष्णाया आधिक्यमतिवृत् । स्नेहादीनामष्टानां
क्षयशब्देन सम्बन्धः । तेन स्नेहक्षयोऽग्निक्षयो
यावत् स्वरक्षय इति । वस्त्यादीनां सप्तानां रुजा-
शब्देन सम्बन्धः । तेन वस्तिरुजा हृद्रुजा यावत्पार्श्व-
रुजा चेति । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम् । ऊर्ध्वानिल
ऊर्ध्ववातः । ग्लानिरपचयः । छादिर्वमनसन्नादेः ।
पर्वणां तथास्थानां भेदनं विदारणमिव । वचो मूत्र-
ग्रहाश्चेत्यत्रादिग्रहणेन नानाविधानां रोगाणां वात-
जानां ग्रहणम् ॥ २५ ॥

हे०--अतिकार्ष्यादीनाह--स्नेहादीनां नवानां क्षयः,
स्नेहः स्निग्धत्वम् । वस्त्यादीनां सप्तादीनां रुजा ॥ २५ ॥

यद्यपि कार्ष्याख्योऽयं महान्दोषस्तथापि स्थौ-
ल्यमपेक्ष्य वर एवेति प्रतिपादयन्नाह—

कार्ष्यमेव वरं स्थौल्यात् ॥ २६ ॥

स०--अत्र चातिकार्ष्यमेव वरमतिस्थौल्यादिति
वेद्यम् । न कार्ष्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा । यस्मादतिस्थू-

लातिकृशावेव लघनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ
न स्थूलकृशौ सामान्येन ॥ २६ ॥

प०—यद्यप्ययं कार्श्याख्यो महान् रोगस्तथाप्य-
तिस्थौल्यात् कार्श्यमेव वरम् । अत्र कार्श्यमेव वरं
स्थौल्यादिति । तत्रातिकाश्यामेव वरं स्थौल्यादिति
बोद्धव्यम् । न कार्श्यमात्रं स्थौल्यमात्रात् । यतोऽ-
तिस्थूलातिकृशावेव लङ्घनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र
विवक्षितौ न स्थूलकृशौ सामान्येन कार्श्यमेव
वरं स्थौल्यादत्रोपपत्तिः ॥ २६ ॥

हे०—स्थौल्यात्कार्श्यस्य सुखसाध्यत्वमाह—कार्श्यमे-
वेति ॥ २६ ॥

कार्श्यमेव स्थौल्याद्वरं कुत इत्याह—

नहि स्थूलस्य भेषजम् ।

बृंहणं लघनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ॥ २७ ॥

स०—यस्मात् स्थूलस्य भेषजं बृंहणं नालं न समर्थं
न च लघनं समर्थम् । यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमे-
दोऽग्निवातजित् । यन्मेदःक्षपणं तदग्निनाशकृदात-
ह्वं न । स्थूलस्य हि बृंहणेन मेदोऽतितरानुपचीयते
लघनेन मेदःक्षपणं भवति किंत्वग्निपवनावस्योपचीयेत् ।
तस्माद् बृंहणं मांसक्षीरादि यच्च लघनं कोद्रवश्यामाकादि
तत्पूर्वस्माद्धेतोः स्थूलस्य न भेषजम् ॥ २७ ॥

प०—अतिस्थूलस्यापि भेषजं मेदसोऽग्नेर्वायोश्च
नाशनम् । यत्तत्साधु तथाविधं चातिमेदोऽग्निवातजि-
द्वेषजमतिस्थूलस्य बृंहणं नालं न पर्याप्तम् । यस्मान्न
स्थूलस्य सन्तर्पणं भेषजं पर्याप्तम् । स्थौल्यनिवारणाय
न चाप्यपतर्पणं यस्माद्बृंहणं मांसादि तदस्य मेदोऽ-
भिवर्धयति सन्तर्पणस्वभावत्वात् । तन्नतदुक्तं भवति ।
यद्यतिस्थूलाय बृंहणं दीयते तेनाग्निमेदसी वृद्धिं
गच्छतः । वातश्चापचयमप्यथ लङ्घनं क्रियते ।
तेन मेदसोऽपचयो भवति नतु वायव्योऽग्नेर्विघात
इत्यतो युक्तमुक्तमिति मेदोऽग्निवातजिन्न बृंहणम्
अलं नापि लङ्घनं स्थूलस्य यन्मेदःक्षपणं वातजि-
दाग्निजित्तस्य पथ्यम् ॥ २८ ॥

हे०—स्थौल्यस्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह—लघनं बृंहणं
वा । स्थूलस्य भेषजं, यतस्तस्यातिमेदोऽग्निवातजिद्वेषजं

नालं समर्थः । लघनमतिमेदोजित् भवति । नात्य-
ग्निवातजिद्ववाति । बृंहणमत्यग्निवातजिद्ववाति न त्वतिमेदो-
जित् ॥ २७ ॥

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन विनश्यति ।
क्रशिमा स्थविमाऽत्यंतविपरीतनिषेवणैः २८ ॥

स०—यतो यस्मात्क्रशिमा मधुरस्निग्धवृत्तिभिः
सौख्येनानायासेन नश्यति शाम्यति तस्मात्कार्श्यं स्थौ-
ल्याद्वरम् । यतश्च स्थविमा स्थूलत्वमत्यंतविपरीतनि-
षेवणैः शाम्यति । अत्यंतविपरीतानां निषेवणान्यत्यंत-
विपरीतनिषेवणानि तैस्तिक्तकटुकपायप्रणैरन्नपानौषध-
सेवणैः शाम्यतीत्यर्थः । स्थूलकृशयोश्च यदि बृंहण-
साध्यस्तुल्यो व्याधिः स्यात्ततः स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तथा
मुग्धेन न शाम्यति । यथा कृशस्य लघनसाध्यो विसृ-
चिकादिर्यदि चैतयोः स्यात् सोऽपि कृशस्य मुग्धेनोप-
शाम्यति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वाद्दुःखेन शाम्यति ।
यथा तत्र प्रधानोपक्रमः स्वदः स च तावन्न घटते ।
न स्वदयेदतिस्थूलमिति निषेधात् । अथैनं लघयति
तदा । सोतोऽग्नौ मेदोरुद्धेषु आयुः कोष्ठे निशेपतः । चरन्
प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृपी स्तस्तनोऽधिकम् । स्थूलं कोऽस-
वद्दृष्टो दहन्तोऽन्यनिर्लो च तौ । इत्यादिना यावद्वा-
तस्येन वनवादिना वनस्थेऽस्य महती व्यापदुष्य-
यते । अथ बृंहणोपक्रमः क्रियते तदाऽऽमदोपो वर्धते ।
कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वाद्दिसृचिकादिः मुग्धेनोपक्रम-
तस्मात्कार्श्यमेव स्थौल्याद्वरम् । क्रशिमिति कृशशब्दा-
त्पृश्वादिपाठादिमार्गिच । रक्तनो ह्लादेरिति रंकादेशः ।
स्थविमेति दृष्टादेशात्कृतिगणत्वादमार्गिजिनि र्काचिन ।
तस्मिंश्च सति स्थूलदुरिति यणादिपरस्य लोपः ।
रुकारस्य च गुणः ॥ २८ ॥

प०—कृशस्य भावः क्रशिमा । स्थूलस्य भावः
स्थविमा । पृश्वादिपाठादिमार्गिच । स्थूलस्य
यन्मेदसस्तथायमपरः कार्श्यमवरत्वे हेतुः । क्रशिमा
कृशत्वम् । मधुरादिभिः यस्मादनायासेन शाम्येत्
तन्मथौल्यात् क्रशिमत्र ज्यायान् स्थूलत्वं यस्मान्
स्थविमा स्थूलत्वं कार्श्यमाधुनापायादत्यन्तं विपरी-
तनिषेवितैर्नश्यति । अन्यत्वेन विपरीतानि च

तानि निषेवणानि तैस्तिक्तकटुकपायैः रुक्षैरन्नपानौ-
पधैः स्नेहितैः स्थूलत्वं नश्यति मेदःक्षपणहेतुभिः ।
ननु सौम्येन मधुरस्निग्धानामन्नपानानां सौहित्येन
तृप्त्या वृद्धिहेतुत्वात्तेषां स्थूलकृशयोश्च तस्य व्याधि-
वृंहणसाध्य एवोत्पन्नः । स्थूलस्थोपक्रमविरोधान्
म व्याधिर्नोपशमं याति स एव कृशस्य सुखेनो-
पशमं गच्छति । स्थूलस्य विरुद्धोपक्रमत्वाच्चिरेणैवे-
त्येवं कार्श्यमेव श्रेष्ठम् ॥ २८ ॥

हे०—कार्श्यस्यौषधयोर्वरावरत्वे हेत्वंतरमाह—मधुरस्नि-
ग्धानां सौहित्यं तृप्तिरभ्यासार्थं बहुवचनम् । कश्चिमा-कार्श्यं,
स्थयिमा—स्थौल्यम् । स चाद्यंतविपरीतनिषेवणैर्नश्यति ।
अत्यंतविपरीतानि अम्लतिरुक्षादीनि अतिदुःखम् ॥ २८ ॥

अथ कृशे कीदृशं भेषजमित्याह—

योजयेद् बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ २९ ॥

स०—तत्र कृशे बृंहणं सर्वं पानान्नौषधं योज्यम् २९

प०—तस्य कीदृशमौषधमित्याह—तत्र कृशे पुंसि
पानान्नभेषजं शालिषष्टिकमांसक्षीरेक्षुरसजीवनीय-
बृंहणीयवस्तुजातं सर्वं बृंहणं योजयेत् ॥ २९ ॥

हे०—कार्श्यस्यौषधमाह—योजयोदिति ॥ २९ ॥

अचित्तया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३० ॥

स०—अचित्तया चेतसः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन
तथा हर्षणेन चित्तस्य तुष्ट्या तथा संतर्पणेनाहार-
विशेषादिना बृंहणेन तथा स्वप्नप्रसंगादतिनिद्रासंवेनेन
कृशः पुष्यति सर्वोपचितधातुः संपद्यते । क इव ।
वराहः शूकरो यथा । अन्येभ्यश्च पुष्टिहेतुभ्यः कृश-
विषये स्वप्न एव प्रधान इति च दर्शयितुं वराहो
दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तो ग्रंथकृता । तथाहि । वराहस्य
स्वप्नमंतरेण न कश्चित्थाविधोऽभ्यवहारादिरुपलभ्यते ।
यथाऽसौ पुष्टोऽतिमेदुरो दृश्यते । अतिस्थूलाऽतिकृ-
शयोश्च मुनिना लक्षणमभ्यधापि । मेदोमांसातिवृद्ध-
त्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः । अयथोपचयोत्साहो नरोऽति-
स्थूल उच्यते । तथा । शुष्कस्फिगुदरप्रीवो धमनीजा-
लसंततः । त्वमस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मत
इति ॥ ३० ॥

प०—अचिन्तया निःशोकतया अथवा किञ्चि-
दपि कार्यजातं मनसा अपर्यालोचनेन हर्षणेन
निर्वृत्यान्तःसन्तर्पणेन तथात्यन्तस्वप्नसेवनेन सर्व-
धानूपचितः संपद्यते । यथा वराहः स्वप्नप्रसङ्गस्य
कृशविषयेऽन्येभ्यः पुष्टिहेतुभ्यः प्राधान्यं प्रदर्शयन्
वराहोदाहरणेन दत्त एवमचिन्तनहर्षणादिसंतर्पण-
स्वप्नप्रसङ्गैः कृशः पुष्यति । सर्वधानूपचितः
संपद्यते ॥ ३० ॥

हे०—अचितादिचतुष्टयं कार्श्यस्य परमौषधमित्याह—
अचित्तयेति । हर्षणेन प्रियदर्शनादिना संतर्पणेन सौहित्येन
स्वप्नप्रसंगान्निद्राभ्यासात् ॥ ३० ॥

नहि मांससमं किंचिदन्यदेहवृहत्त्वकृत् ।

मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३१ ॥

स०—मांसेन समपरं देहवृहत्त्वकरं न च विद्यते ।
सर्वबृंहणत्वकरेभ्यो मांसमतिबृंहणमित्यर्थः । विशेषेण
मांसादमांसं देहस्य बृंहणत्वकृत् । कुत इत्याह ।
मांसेन संभृतत्वात् । पुष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

प०—यतोऽस्याहारो न कश्चित्थाविधोऽभ्यव-
हित्यमाणो दृश्यते । येनासौ पुष्टो मेदुरः सम्प-
द्यते । मांसेन समं तुल्यमन्यन्न किञ्चिदाहारजातं
देहस्य बृहत्त्वकृत्सम्भवति । यस्मादतो मांसादी-
नामामिषभुजां सिंहादीनां प्राणिनां सम्बन्धि-
यन्मांसं तन्मृगादिमांसेन संभृतत्वात् शरीरपोषणात्
विशेषतो बृहत्त्वकृदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

हे०—कार्श्ये प्रधानतरमौषधमाह—नहृत्यादि । कार्श्यस्य
प्रधानतरमौषधमाह—मांसादेत्यादि । मांसादानां
मांससेविनां मांसेन संभृतत्वात् पुष्टत्वात् विशेषतो
देहकृत् इत्यनुषंगः । संग्रहे तु—अतिकार्येनानाया-
सवर्षशीतोष्णतृट्क्षुधः । तृप्तिव्याध्यौषधमदान् सहते-
ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयप्लीहगुल्मोऽर्शोवाह्निमं-
दता । कृशं प्रायश्च बाधते रक्तपित्तानिलाभयाः ॥
शुष्कस्फिगुदरप्रीवः स्थूलपर्वा शिराततः । उच्यतेऽतिकृ-
शस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या बृथा-
श्रौषधयो हिताः । लंघनोत्थेषु रोगेषु विशेषेणवक्तव्येयत् ॥
यत्तदात्वे समर्थः स्याद्यच्चाभ्यासेन पुष्टये । सद्यः क्षीणो
व्ययतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ॥ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तद-
भ्यासेन तत्र च । बृंहणं देहमात्राभिमलादीन् वीक्ष्य

योजयेत् ॥ क्रमान्मांसरसांस्तद्वत्कलालावाणिकाँल्लघुन् ।
वेसवारैः कृतैस्तद्व्राजंगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसांस्तथा च
क्षीरादींस्तर्पणास्तर्पणान्पुनः । जुञ्ज्यात्कृशानां ज्वरिणां
कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणां ॥ तुष्यतामूर्ध्ववातानीं मूढमारुत-
वर्चसाम् । समकृष्णासितातैलक्षीद्राज्यो हि स तर्पणः ॥
मंथस्तद्वत्सिताक्षीद्रमादिरासक्तुयोजितः । फाणितं सक्तवः
सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकम् ॥ तर्पणं मूत्रकृच्छ्रममुदावर्तहरं
परम् । मंथः खर्जूरमृद्रीकावृक्षाम्लाम्लकदाडिमैः ॥
परूषकैः सामलकैः सन्नस्वतृष्णातिरोगजित् । स्वादुरस्त्वथ
बलकृत् सस्नेहो रूक्ष एव च ॥ सन्नः संतर्पणो मंथः स्थैर्य-
वर्णबलप्रदः ॥ इति ॥ ३१ ॥

एवं विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समा-
सेनाह-

गुरु चाऽतर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ॥ ३२ ॥

स०--यद्गुरु तथापतर्पणं तत्समासेन स्थूलाय
हितं माक्षिकशाळकादि । एतद्वि रौक्ष्यान्मेदः क्षप-
यति । गौरवाच्च शीघ्रं जरां न गच्छति । यदतो
विपरीतं लघु संतर्पणं च तदतिकृशाय हितं शालिष-
ष्टिकैण्येमांसलावर्कपिजलाविकम् । अतिकृशस्य ह्यग्नि-
रपि कृशो भवति । तस्माद्यदि तस्य गुर्वन्नपान-
नौषधमुपयुज्यते । ततोऽग्निसादोऽस्य जायते ।
अथाऽस्य लघु अपतर्पणमुपयुज्यते तद्भूयः
कार्श्यमेवाऽस्यापद्यते । तस्माल्लघु संतर्पणं च
यत्कृशाय हितम् । गुरु चेत्यत्र चशाब्दाल्लघु च यद-
पतर्पणं श्यामाककोरदूषादिकं तथाऽन्यदपि यन्न
गुरु नच लघु मेदोघ्नं जागरव्यवायव्यायामचिंतादिकं
तच्च स्थूले हितं गमयति ॥ ३२ ॥

प०--संक्षेपेण स्थूलकृशयोरुपक्रममाह--स्थूले नरे
गुरावपतर्पणं हितम् । यथा माक्षिकशृंगाटकविस-
शाळकादिरूक्षत्वान्मेदःक्षपणहेतुः, गुरुत्वाच्छीघ्रं
जरां न याति । लघ्वपतर्पणं स्थूले हितं कुलत्थ-
श्यामाकाद्यतो विपरीतं लघु तथा सन्तर्पणं च तद-
तिकृशे पथ्यम् । शालिषष्टिकैण्यशशादि यस्मा-
दतिकृशस्यापि अतिकृशोऽग्निं कुर्वन् अन्नपानौ-
षधमग्निनाऽऽदाय यद्यपि बृंहणं तद्भूयः कृशत्वाय
सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

हे०--स्थौल्यकार्श्ययोः संक्षेपादीपधमाह--गुरु चातर्पण-
मित्यादि । गुरुत्वे सति यदपतर्पणं तत्स्थूले हितं, लघुत्वे
सति यत्संतर्पणं तत्कृशे हितम् ॥ ३२ ॥

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३३ ॥

स०--उभयोः स्थूलकृशयोर्वयवगोधूमं हितम् ।
किंभूतं यवगोधूममित्याह--तद्योग्येत्यादि । तयोः
स्थूलकृशयोर्वयव्या उचिताऽऽहिता कृता कल्पना
संयोगसंस्कारादिनोपयोगोपायो वा यस्मिन् यवं गोधूमे
तदेवं यवाः स्थूले हिताः गोधूमाः कृशे इत्यर्थः ।
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले
हितमित्यत्र न चतुर्थी । अन्वयेऽपि ह्वेवं प्रयोगा दृश्यन्ते।
यथा रुद्रटस्य । सामाजाधीमतां हितमिति । तथाऽ-
स्यैव । विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी
हिता । व्रणाऽक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिना-
मिति ॥ ३३ ॥

प०--तयोः स्थूलकृशयोः संद्योग्योचिता तद्योग्या
हिता कृता संयोगसंस्कारादिभिः कल्पनोपयोगो-
पायौ यस्मिन्तत् । तेनैतदुक्तं भवति । यदा स्थूलाय
यवगोधूमं दीयते तदा स्थूलयोग्ययैवापतर्पणरूपया
कल्पनया यदा तु तदेव यवगोधूमं कृशाय दीयते
तदा कृशयोग्ययैवापतर्पणोपक्रमयोः संयोगतरतम-
भावभिन्नत्वेन प्राप्तास्तत्कथं द्विविधोपक्रम उच्यते
इति प्रत्यभियुक्तो ग्रन्थकारः ॥ ३३ ॥

हे०--यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमं तदुभयोः कृशस्थू-
लयोः क्रमेण हितम् । तच्च तदुचितकृतकल्पनम् । यथा-
स्थूले तैलतक्रादिसिद्धा भक्ष्याः, कृशे घृतक्षीरादिसिद्धाः ।
संग्रहे तु--"स्थौल्यकार्श्यप्रकृत्यापि स्यातां तत्राप्ययं विधिः।
सततव्याधिततया योज्यो सदा विमज्ज्य च ॥ मात्रादियुक्ते
सेवेत यस्तु बृंहणलघने । समधात्वभिदेहोऽसौ सिंहसं-
हननो भवेत् ॥ दृढोद्विष्यबलत्वाच्च न द्वैरभिभूयते ॥" इति।
स्नेहनं रूक्षणं कर्मेत्यादिना सर्वोपक्रमाणां प्रथकत्वे उपक्रम-
द्वयैऽतर्भाव उक्तः ॥ ३३ ॥

ननु चाऽतीसारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपत्वादनन्ता
एवोपक्रमाः प्राप्तास्तत्कथमुपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवो-
पक्रमो मत इत्यह-

दोषगत्याऽतिरिच्यंते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

स०—दोषाणां पृथग्रूपाणां संसर्गसन्निपातरतमभेदे-
नाऽऽनंत्यं यातानां या गतिस्तथा तेषामेव स्थानवृद्धिक्ष-
यलक्षणाया गतिस्तिर्यग्ध्वार्धोलक्षणा या गतिस्तथा शा-
खाकोष्ठास्थिसंधिलक्षणा च या गतिस्तथाऽतिरिच्यन्ते व-
ह्यो भवंत्युपक्रमाः । कथमित्याह । ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
ग्राही च भेदी च ग्राहिभेदिनौ तावादी येषां रोगानुरोधा-
न्नानाविधानामुपक्रमाणां ते ग्राहिभेद्यादयस्तेषां भेदो
विशेषो ग्राहिभेद्यादिभेदस्तस्मात् । यद्यप्यतिरिच्यन्तेऽनन्ताः
संपद्यन्ते तथाऽपि द्वित्वात्संतर्पणाऽपतर्पणरूपान्न तेऽति-
रिच्यन्ते । संतर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्वं वा वर्जयित्वा न
तेषामुपक्रमाणां रूपांतरं संभवतीत्यर्थः । कथमिव
नाऽतिरिच्यन्त इत्याह । भिन्ना अपि गदा इव । यथा
वातादिदोषवशान्नानाविधा अपि ज्वरादयो ब्रूहणलघन-
साध्यत्वं सामत्वं निरामित्वं वा नातिवर्तते तथोपक्रमा
अपीति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिता-
यामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां
द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्दशो-
ऽध्यायः ॥ १४ ॥

प०—अतएव तदाह—दोषाणां क्षयस्थानवृद्धयू-
र्ध्वार्धस्तिर्यग्रूपदिलक्षणायाऽगत्या अतिरिच्यमाना
अप्यनन्ता भवन्तोऽपि नतु द्वित्वं तेऽतिरिच्यन्त
उपक्रमाः । तथा ग्राहिभेद्यादिभेदतोऽप्यसंप्राप्त्युप-
क्रमोऽयं भेदी अयं ग्राही अयं ग्राहितरोऽयं ग्राहि-
तमो भेदितरोऽयं भेदितमोऽयं ग्रहणात् स्निग्धरू-
क्षादयः । कथमिव ते अनन्ता भिन्ना अपि ये गदा
इव यथा भिन्ना दोषादिवशादपि गदा व्याधयो
ज्वरादय उपक्रम्यस्य द्वैरूप्यान् सन्तर्पणापतर्पण-
साध्यत्वलक्षणान्नातिरिच्यन्ते । कदाचित् सन्त-
र्पणसाध्यास्ते भवन्ति कदाचिदपतर्पणसाध्याः न
तद्व्यतिरिक्तरूपान्तरसाध्या इति भद्रम् ॥३४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने द्विवि-
धोपक्रमणीयोऽध्यायश्चतुर्दशः ॥१४॥

हे०—इदानीं तेषां पृथक्त्वमेव कृतं उच्यते—दोषग-
त्येति । दोषगत्या दोषप्रणत्येन यथा यथा दोषा भिद्यन्ते
तथा तथोपक्रमा भिद्यन्ते । यथा अतिप्रभुं ज्ञानं, अप्र-
भुने च भेदी, दाहे रीतिः, धीने ज्ञानोपपत्तिः । पृथ-
क्त्वं हेतुश्चेत्पृथक्त्वमेवानु- नन्ताः—अने द्वित्वादिति ।
द्वित्वान्नातिरिच्यन्ते । ब्रूहणलघनलघनान्त्वं न
त्यजति । यथा नानाविधा अपि रोगाः सामत्वं, निरा-
मत्वम् ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां उपक्रम-
णीयं नामस्थानं निरूपणम् ॥ ३४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायादन्तरं शोधनादिगण-
संप्रहाध्यायारंभः । यतो दोषोपक्रमणीयं द्विविधोपक्रम-
णीये च नानाविधा उपक्रमा अभिहितानि च सदन-
मधुकादिभेषजाश्रया अतन्नाति शोधनाद्व्युत्थोपीति
सर्वोपक्रमाधिकाराणि संनिवृत्तुश्चाप्यधिकारार्थेन ।

अथाऽतः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—शोधनं शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां त
एवम् । आदिशब्देन वातहरादिगणपरिग्रहः । तेषां
संग्रहो यस्मिन्नध्याये स शोधनादिगणसंग्रहस्तं शोध-
नादिगणसंग्रहसंज्ञमध्यायं व्याख्यास्यामः । गणः
समूहः । विक्षिप्तानां पदार्थानामेकत्र राशीकरणं
संग्रहः । तत्र शोधनगणस्य सर्वदोषविजयत्वेन प्राधा-
न्यात्पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । यथेह नानारूपेऽप्युपक्रमे सति द्वैरू-
प्यानतिक्रमस्तथा भेषजस्यापि नानारूपस्य सतः
शोधनशमनभेदेन द्वैरूप्यानतिक्रम इत्यतो द्विविधो-
पक्रमणादनन्तरं शोधनादिगणसंग्रहोऽध्याय आर-
ब्धः । विक्षिप्तानां पदानामेकत्र राशीकरणं प्रधानं
सङ्ग्रहः । शोधनरूपो द्रव्यगण आदिर्येषां गणानां
ते शोधनादिगणाः सङ्गतास्तैषां सङ्ग्रहस्तं वर्ण-
यिष्यामः ॥ १ ॥

हे०—अश्वानः शोधनादिगणायिमध्यायं व्याख्यातु
पनि जानीते अथेति । शोधनादिद्रव्यगणः ॥ १ ॥

शोधनं च चतुर्विधम् । वमनविरेचनस्थापन-
शिविरेचनद्रव्यभेदेन । तथापि वमनस्योपधाणं
नावत्पूर्वं वक्ति-

मदनमधुकलं चानिबन्धिषी विशाला
त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम् ।
विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करंजः
कणलवणवचैलार्सर्पपाशुर्दनानि ॥२॥

सू०—मदनं रावः मधुकं मधुयष्टिका । लंबा तुंबी
दीर्घतिकाऽलावुसंज्ञा । निंबः पिचुमन्दः विंबी गोह्रा
ओष्ट्रोपमफलसंज्ञा । विशाला इंद्रवारुणी । त्रपुसं तित्तत्रपु-
सं वेद्यम् । तस्य वमने योग्यत्वात् । कुटजं वत्सकम् ।
मूर्वा पीलुपर्णा । देवदाली घरंघरा । कृमिघ्नं विडंगम् ।
विदुलो जलवेतसः । दहनश्चित्रकः । चित्रा मृषिकपर्णी ।
कोशवत्यौ घंटाखैल्का धामार्गवो द्वितीया राजको-
शातकी । करंजो नक्तमालम् । कणः पिप्पली ।
लवणं सैधवम् । वचा गोलोमी । एला वृष्टिः ।
मर्षपो रक्षोघ्नः । एतानि मदनार्दीनि छर्दनानि छर्दि-
कृन्ति छर्दिकाराणि । अत्र मदनविशालात्रपुसकुटज-
विडंगैलासर्पपाणां फलानि वमनकृन्ति । मधुकविदुल-
चित्रकदंतीवचानां तु मूलानि । रोध्रमुवर्णक्षीरार्क-
पिल्लानां त्वचो रेचनाः । शेषाणां फलपत्रपुष्पाणीति ।
वसुमुनिविरतिश्चन्मालिनी नो मयौ यः ॥ २ ॥

प०—शोधनपञ्चकर्माख्यस्य वमनादिभेदाभिन्न-
स्योत्तरोत्तरप्रधानस्य प्राधान्यादग्रे वमनस्य तावदौ-
पधगणं प्रधानं व्याख्यातुमिदमाह—मदनादीनि
द्रव्याणि छर्दनानि वमनोपयोगीनि । मदनं मदन-
फलम् । मधुकं मधुयष्टिका । लम्बा कटुका । निम्बः,
विम्बी गोह्रा रक्तकलापरपर्याया । त्रपुसं कटुकम् ।
कुटजः वत्सकः । मूर्वा मधुरसा । देवदाली
जीमूतकः । कृमिघ्नं विडङ्गम् । विदुलो वेतसः ।
दहनश्चित्रकः । चित्रा द्रवन्ती । कोशवत्यौ हे
राजकोशातकी एका, कटुकोशातकी द्वितीया ।
करंजः पूतिकरंजः । कणा पिप्पली । एला
सूक्ष्मैला सर्पपाः श्वेतसर्पपाः ॥ २ ॥

हे०—तत्र वमनगणमाह—मदनमधुकेत्यादि । मदनं गालः,
मधुकं यष्टीमधु, लंबा कटुतुंबी, निंबः—पिचुमन्दः, विंबी—
कटुतुंडिकेरी, विशाला—इंद्रवारुणी, त्रपुसं—कटुवालुकं, कुट-
जं—वत्सकः, मूर्वा—मधुरसा, देवदाली—जीमूतकः, कृमि-
घ्नं—विडंगं, विदुलो—वेतसः, दहनः—चित्रकः, चित्रा—चि-
ल्ल्याडका, कटुपटोलाफलं, पत्रकं च, कोशवत्यौ—कटु-
कोशातकी, राजकोशातकी, करंजो—नक्तमालः, कणा-
पिप्पली, लवणं—सैन्धवं, वचा—उग्रा, एला—वृष्टिः, सर्प-
पो—रक्षोघ्नः, छर्दनातीति बहुवचनगुणबहुत्वार्थं तेन
वमनादिद्रव्याणां यस्य कस्यचिद्विकचतुष्कपंचकादेः
प्रयोजकत्वम् । उक्तं च सुश्रुतेन—“समस्तवर्गमर्धं वा
यथाखलाभमथापि वा । प्रयुजीत भिषक् प्राज्ञो यथादिष्टेषु
कर्मसु ॥” इति । उपलक्षणं चेदम् । अतएव संग्रह-
कारोऽधिकमधीते । मदनजीमूतेश्वाकुकोशातकीद्वयफल-
पुष्पपत्राणि । कुटजकरंजत्रपुससर्पपिप्पलीविडंगैलाप्रत्यक्-
पुष्पीहेरणुपृथ्वीकाकुस्तुंबीप्रपुन्नाटानां फलानि शारदानि ।
वस्तितर्पणकोविदारकर्बुदारकटुलाविदुराविंबीवंधुजीवकश्चे-
ताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगैर्वांरुकेन्द्रवारुणीसुप-
वीचतुरंगुलस्वादुकंटकपाठापाटलीशाङ्खैलामधुकमूर्वासप्तप-
र्णसोमवल्कद्विपशिग्रुमुनस्सौमनस्यायवानीवृश्चीवपुनर्नवा-
महासहाक्षुद्रासहेक्षुसहाकाण्डेक्षुकांडकतकपिप्पलीमूलकदंब-
चविकानलदेशीह्वीरेमूलानि शाल्मलीशालुकामद्रपण्यै-
रावण्युपेदकौदालकधन्वनरसांजनराजादनोपवित्राणोपशुंगा
दिकापिच्छाः प्रियंगुपुष्यः तालीसपत्रं हरिद्राशृंगधैरकंदी
मधुकदासहरिद्रासारौ तगरगुडचीमधुकफाणितक्षीरक्षार-
लवणानि चेति वमनोपयोगीनीति ॥ २ ॥

निकुंभकुंभत्रिफलागवाक्षी-
स्तुकुशंखिनीनीलिनितिल्वकानि ।
शम्याककंपिलकहेमदुग्धा
दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ ३ ॥

स०—निकुंभो दंती । कुंभस्त्रिवृत् । त्रिफला वरा । गवाक्षी
विशाला द्वितीयेन्द्रवारुणी । क्षुग्गुडा । शंखिनी यवतिका ।
नीलिनी नीलपुष्पा भारवाहीसंज्ञा । तिल्वको रोध्रः ।
शम्याकः कर्णिकारः । कंपिलको रंजनकः । हेमदुग्धा
कनकक्षीरी । दुग्धं क्षीरम् । मूत्रं प्रसिद्धम् । निकुंभा-
दीन्येतानि विरेचनानि । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ३ ॥

प०—निकुम्भादीनि द्रव्याणि विरेचनानि ।
निकुम्भो दन्ती । कुम्भस्त्रिवृत् । गवाक्षी विशाला ।

स्तुक् सुधा।शंखिनी शङ्खकुसुमा । नीलिनी नीलपुष्पा।
तिल्वको रोध्रः । शम्याक आरग्वधः । कम्पि-
लको रञ्जनकः । हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी । दुग्धं क्षीर-
म् । गोमूत्रं गोजलम् ॥ ३ ॥

हे०-विरेचनगणमाह-निकुंभकुंभेति । निकुंभो-
दंती, कुंभस्त्रिवृत्, त्रिफला प्रसिद्धा । गवाक्षी-श्वेतपुष्पे-
न्द्रवारुणी,स्तुक्-स्तुही, शंखिनी-कालांजनीसदृशा श्वेत-
पुष्पा, बीलिनी-कालांजनिका, तिल्वको-रोध्रः, शम्याक
आरग्वधः, कम्पिलो-रक्तांगः, हेमदुग्धा-हेमावती कंकु-
ष्ठप्रकृतिः । संग्रहे त्वधिकमुक्तम् । त्रिवृच्छ्यामाद-
तीद्रवतीशंखिनीसप्तलाऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलां-
त्रीसुवर्णक्षीरीचित्रकक्रिणिहिह्रस्वपंचमूलवृश्चिवपुनर्नवापलं-
कपाशाकमूल्यानि, तिलकशम्याककंपिलकपाटलीत्वचः,
त्रिफलापीलुप्रियालयहुलवदरककंधुकाश्मर्यपरूपकद्राक्षाशं-
खिनीह्लातक्षीरकंदकीर्यीत्रिडंगपृषंगपंचांगुलफलानि, चतुरं-
गुलफलपत्राणि, पृतीकत्वक्फलपत्राणि, महावृक्षसप्तपर्ण-
ज्योतिष्मतीक्षीराणि, क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणि चेति
विरेचनोपयोगीनि । कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेल्लिका-
श्वदंष्ट्राकक्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानीति ॥ ३ ॥

मदनकुटजकुष्ठदवदाली-

मधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

यवमिसिकृतवंधनं कुलत्थो

मधु लवणं त्रिवृता निरूहणानि ॥ ४ ॥

स०-मदनं मदनफलम् । कुटजं वत्सत्वक् ।
कुष्ठं गदनाम । दारु देवदारुः । रास्ना युक्तरसा ।
मिसिः शनपुष्पा । कृतवंधनं धामार्गवः ।
निरूहणानि निरूहणसाधनानि । भवति जगति
नौ ततः परौ र्यौ नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताप्रा ॥४॥

प०-मदनादीनि निरूहणान्यास्थापनद्रव्याणि ।
कुटजो वत्सकः । देवदाली खनी जाम्बूतापरपर्या-
या । मधुकं मधुयष्टी । हस्त्रं महत्पञ्चमूलं
दशमूलमुभे स्मृते । दारु देवदारुः । मिसिः शत-
पुष्पा । कृतवंधनं कटुकोशातकी । मधु माक्षि-
कम् । लवणं सैन्धवादि । त्रिवृत् कूटरणा-
परपर्यायः ॥ ४ ॥

हे०-निरूहणमाह मदनेत्यादि । कुष्ठं-पाकलं, दश-
मूलं-बृहत्, हस्त्रपंचमूलं, दारु-देवदारुः रास्ना प्रसि-

द्धा । यवः-तीक्ष्णशूलकः, मिसिः-शनपुष्पा, कृतवंधनं-
कटुकोशातकी, कुलत्थः-शिवीघान्यविशेषः, मधु-
माक्षिकम् । संग्रहे त्वधिकमुक्तं वस्तिपु तेषु तेष्ववस्थांतरेषु
यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्यसन्ध्येयन्वात्तोपाद्रियन्ते ।
रसस्केधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं यिन्नजेन्मद्यं प्रयो-
जयेत् । मदनकुटजर्जामृतकेश्वाकुंकोशातकीद्रव्यपुष्प-
सिद्धार्थकशताह्लाफलानि, वलादचामूर्त्तैरडिचिद्र्युष्यद्व्याम-
यष्ट्याह्लुकुष्ठरास्नापुनर्नवाकनृणमूल्यानि, सरस्वतीमदाम्-
पुषाहिंगुरसांजनव्योषपर्वलाभृताथवकोलकुलत्थवकगुडम-
णमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहज्यैर्द्राणि चेति ॥ ४ ॥

वेलाऽपामार्गव्यापदावींशुगला

बीजं शैरीपं बाहृतं शैग्रवं च ।

मारो माधूकः सैन्धवं ताक्ष्यशैलं

ब्रुट्यां पृथ्वीका शोधयंत्युत्तमांगसु ॥

स०-वेला विडंगः । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी ।
व्योषं त्रिकटुकम् । दावी पीतद्रुः । सुराला श्रेष्ठमज-
रसः । शिरीषबीजं शैरीपम् । बृहत्या बीजं बाहृतम् ।
शिग्रोः बीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधुपुष्पसारः ।
सैन्धवं सिन्धुत्थम् । ताक्ष्यशैलं शुष्करसांजनम् ।
ब्रुट्यौ सूक्ष्मैला स्थूलैला च । पृथ्वीका हिंगुपर्वा ।
एतान्युत्तमांगं शोधयति । मूर्धविरेचनानीत्यर्थः । मौ
यौ पंचाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना ॥ ५ ॥

प०-वेलादीनि द्रव्याणि उत्तमाङ्गं शिरः शोध-
यन्ति । वेलं विडङ्गम् । अपामार्गः प्रत्यक्पुष्पम् ।
व्योषं त्र्युषणम् । 'पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेव
विमिश्रितम् ।' दावी दारुहरिद्रा । सुराला मुलक्षणा ।
शिरीषस्य बीजं शैरीपम् । बृहत्या बीजं बाहृतम् ।
शिमुबीजं शैग्रवम् । सारो माधूको मधूकसारः ।
उत्किल्लष्टं मधूकपुष्पम् । ताक्ष्यशैलं शुष्करसांजनम् ।
ब्रुट्यौ एलाद्वयं-सूक्ष्मैला, पत्रैला च । पृथ्वीका ।
स्थूलजीरकः ॥ ५ ॥

हे०-नावनगणमाह-वेलापामार्गोति । सुराला-श्रेष्ठ-
सर्जरसः, शिरीषवृहतीशिग्रूनां बीजं मधूकस्य सारः,
ताक्ष्यशैलं-रसांजनं, ब्रुट्यौ-एलाद्वयं, पृथ्वीका-यापिका।
संग्रहेत्वधिकमुक्तम्-अपामार्गविडंगसरिचपिप्पलीशि-
रीपविलवाजाजमोदावातीकपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि, ताली-
सतमालतकीरीहरीतकवर्षाप्याणि, सर्पफलपत्राणि, शिमु-

फलत्वचः, हरिद्रामूलकलशुनतगरकंदपत्राणि, अतिविपा-
कंदः, कुष्ठवचाभाङ्गीश्रेताकणिहिनागदंतीज्योतिष्मती-
गवाक्षीवयस्थावृश्चिकालीविंबीकरंजमूलानि, अर्का-
लकंपुष्पफलमूलानि, रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुर्वाजानि,
सुरसामानुलिंगलवंगपुष्पाणि, अगुरुसुरदारुसरलशल्लकी-
जिंगण्यशनरसांजनहिंगुलाक्षानिर्यासाः, सालतालमधूकदा-
वीसारतेजस्विनीमेपशृंगीवरांगंगुदीवृहतीद्वयत्वचः, राजा-
दनमज्जा क्षौद्रं लवणानि मद्यानि, गवादिशकृन्मूत्रपि-
त्तानि । एवंविधानि चैन्द्रियोपशमनीयान्यन्यान्यपि ।
तथा स्नेहं क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरो-
धिरं चनोपयोगीनि । मधुकपञ्चकमंजिष्ठासारिवामुस्तपुत्राग-
नागकेशरैलावालुकसुपर्णत्वक्तमालपत्रपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाश-
तपुष्पाशल्लकीशर्करामदनकमरुबकन्यग्रोधोदुंवराश्वत्थल-
क्षरोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठतगरुवर्ज्यानि
प्रायोगिकधूमोपयोगीनि । अगुरुगुग्गुलुशल्लकीशैलियनल-
दह्नीचेरहरेणुशारमुस्तध्यामकवरांगकश्रीवेष्टकस्थौण्यकपरि-
पेलवचचैलवालुककुंदरुसर्जरसयष्टयाहफलसारस्नेहमधूच्छिष्ट-
धिन्वफलमज्जतिलयवमापकुंकुमैरिमेदोमज्जवसासर्पाणि वा
स्नेहिकधूमोपयोगीनि । शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि
च तीक्ष्णानि । मनोहा हरितालं चेति तीक्ष्णे धूमोपयो-
गीनि ॥ ५ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।
वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ६ ॥

स०—भद्रदारु द्रुकिलिमम् । नतं तगरम् । कुष्ठं
गदः । दशमूलं द्विपंचमूलम् । बलाद्वयं बलाऽतिबला च ।
एतानि भद्रदार्वादीनि तथा वक्ष्यमाणो वीरतरादि-
विदार्यादिश्च गणो वायुं नाशयति ॥ ६ ॥

प०—भद्रदार्वादीनि द्रव्याणि वायुं घ्नन्ति । भद्र-
दारु देवदारु । नतं तगरम् । बलाद्वयं—बलाऽतिब-
ले । वीरतरादिवक्ष्यमाणो गणः तथा विदार्यादिश्च ।
तौ च वातघ्नौ वर्गौ ॥ ६ ॥

हे०—वातघ्नगणमाह—भद्रदारु—देवदारु, नतं—तगरं,
वीरतरादिविदार्यादिवक्ष्यमाणो गणो तयोर्वाणि पुनरुक्तानि
द्विगुणानि योजनीयानि । संग्रहे तु—भद्रदारुकुष्ठलवणतगरव-
लानिबलतंगलकच्छुरावाह्नीककुवेराश्वत्सादन्यकार्लक-
किंशुककतकमार्गीकापीसीवृश्चिकालीधन्तुरप्रभृतीनि विदार्या-

दिगणो वीरतरादिस्तृणाख्यवर्ज्यानि पट् पंचमूलानि चेति
वातशमनानि ॥ ६ ॥

दूर्वाऽनंता निंबवासाऽऽत्मगुप्ता
गुंद्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियंगुः ।
न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे
पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ७ ॥

स०—दूर्वा शाद्वलम् । अनंता यवासः । निंबः
प्रसिद्धः । वासा आटरूपकः । आत्मगुप्ता कपि-
कच्छूः । गुंद्रा पदएरकः । अभीरुः शतावरी । शीत-
पाकी शिखंडिका काकणतिकाभेदः । प्रियंगुः श्यामा ।
एष दूर्वादिगणस्तथा वक्ष्यमाणो न्यग्रोधादिस्तथा
पद्मकादिर्गणस्तथा शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ तथा पद्मं
जलजं वन्यं कुट्टनटं सारिवादिश्च गणः । एते पित्तं
नाशयति । म्तौ तो गौ चेच्छालिनी वेद-
लोकैः ॥ ७ ॥

प०—दूर्वादीनि पित्तं घ्नन्ति । दूर्वा शाद्वला ।
अनन्ता यवासकः । वासा वासकः । आत्मगुप्ता
कपिकच्छूः । अभीरुः शतावरी । शीतपाकी शिख-
ण्डिका । प्रियंगुः गन्धप्रियंगुः । न्यग्रोधादिपद्मका-
दिसारिवादिगणा वक्ष्यमाणाः । स्थिरे द्वे शालि-
पर्णीपृश्निपर्ण्यौ । पद्मं कमलम् । वन्यं कुट्टनटं
परिपेलवापरपर्यायम् ॥ ७ ॥

हे०—पित्तघ्नगणमाह—अनंता—दुरालभा, गुंद्रा—एरका,
शीतपाकी—गुंजा, स्थिरे द्वे शालिपर्णी, मापपर्णी च । वन्यं
क्षुद्रमुस्तान्यग्रोधादिपद्मकादिसारिवादि वक्ष्यमाणा गणाः ।
अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि ॥ ७ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।
सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित् ॥ ८ ॥

स०—आरग्वधाद्यादयो गणाः सप्तैते बलासं श्लेष्माणं
जयन्ति ॥ ८ ॥

प०—बलासः कफः । एते सर्वे गणा बलासं
कफं घ्नन्ति ॥ ८ ॥

हे०—संग्रहे तु—दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकाला-
वलीयककदलीकंदलीपयस्यात्मगुप्तानालिकेरखर्जूरद्राक्षावि-

विदारिवलानागवलानागपुष्पाशतावरीशीतपात्रयोदनपार्कान्-
 णशून्यांशुमतीद्वयारिष्टकारूपेककटकप्रियंगुधातकीधवधन्वन-
 स्थेदनखदिरकदरिप्रियालतालशालसर्जतिनिशाश्वपर्णगुजावा-
 नीरपद्मापद्मकपद्मबीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीक---
 शतपत्राशेवालकहृत्त्रेरोत्पलकाकोत्पलकाशालकशुक्रशुक्रसायकसे-
 रुकक्रौञ्चादनप्रभृतीनि शीतघ्नोर्याणि । सा-
 रिवादिः पद्मकादिः पटोलादिन्यम्रोधग्दिदाहहरा महाक-
 पायस्तृणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि । श्लेष्मप्रगणमाह-
 एते सप्तगणा वश्यमाणाः अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि
 संग्रहे तु—शीताशिवशतपुष्पासरलमुरदाहरासंज्ञगुदीसा-
 तलसुमनःकाकादनीलांगलीहस्तिकर्णमुञ्जातकलामञ्ज-
 कप्रभृतीनि आरग्वधादिरसनादिरकर्कादिः सुरसादिमुष्क-
 कादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतघ्नो महाकपायो वलीकंठ-
 कपञ्चमूले चेति श्लेष्मप्रशमनानीति ॥ ८ ॥

जीवन्ती काकोल्यौ भेद द्वे मुद्गमापपर्णौ च ।
 ऋषभकजीवकमधुकं चोति गणोजीवनीयाख्यः ९

स०—जीवत्यादिगणो जीवनीयसेज्ञः। उदाहरणमात्रं
 चेदम् । धीमता स्वादुशीतस्त्रिधादीन् जीवत्यादिषु
 साधारणगुणानालोच्य क्षीरक्षुद्राक्षःश्लोडविदार्यादिषु
 तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं युक्तमिति ।
 जीवन्ती जीववर्धना । काकोल्यौ द्वे एका काकोली
 कवडीसेज्ञा । अन्या क्षीरकालोली पयस्विनीसेज्ञा ।
 द्वे भेदे एका भेदा मणिच्छिद्रसेज्ञा । अन्या महामेदा
 वृक्षसहासेज्ञा । मुद्गपर्णादीनां प्रागुक्तासि नामानि ।
 द्वयंतांतरादिगुणभिः सोदथिलैः सप्तभिर्गणैर्गुरुणा । आ-
 र्याधे नाऽत्रायुजि जः पयोऽयं नलघुकौ वा ॥ ९ ॥

प०—जीवन्त्याद्यो गणोऽयं जीवनीयनामा तथा
 मधुकापरपर्यायः । जीवन्ती जीवनी । काकोल्यौ
 द्वे—काकोली क्षीरकाकोली च । भेदे द्वे—भेदा महामेदा
 च । मुद्गमापपर्णौ द्वे—मुद्गपर्णा मापपर्णा च । ऋषभ-
 को त्रिपाणी । जीवकः कूर्चशीर्षापरपर्यायः । मधुकं
 मधुयष्टी ॥ ९ ॥

हे०—अथ महाकपायाः । तत्र जीवनीयगणमाह—
 संग्रहे तु—आनन्त्यादीपधानामागयानां चानन्ता एव

कपायाः । ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वातो
 जीवनीयादिसंज्ञाः । प्रत्येकं दशकपायसंयोगात्पञ्चच-
 त्वारिंशन्महाकपाया वक्ष्यन्ते । तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मन्दबु-
 द्धीनामुदाहरणमात्रदर्शनार्थम् । शक्यं हि बुद्धिमद्भिः
 स्वादुस्त्रिधशोतादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणान् गुणाना-
 लोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षोडविदारिकन्दादिष्वपि तद्गुणेषु
 जीवनीयादित्वमवधारयितुं यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मंद-
 बुद्धेरिति । व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशच्छतानि पञ्चाशदाधि-
 कानि तदभिधानान्येव । यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्या-
 णीति द्रव्यसंकरः कपायेषु तथापि न संज्ञाविरोधः ।
 एकस्थापि बहुकार्यनिवर्तनात् । तत्र लवणवर्त्याः पञ्च-
 रसाः कल्पनायां कपाया इत्युच्यन्ते तद्योनित्वात् । लवणे
 तु निर्यासादिकल्पनानामसम्भयः । पृथगुपयोगोपकार-
 रदितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति । भवन्ति चात्र जीवन्तीकाको-
 ल्यौ द्वे भेदे मुद्गमापपर्णौ च । ऋषभकजीवकसहितं
 ज्येति गणो जीवनीयाख्यः ॥ वाट्यावलपथस्याकाकोल्या-
 विश्रुभवाजिगन्धे च । क्षीरिणी राजश्रवकं भारद्वाजी
 च बुद्धणीयोऽयम् ॥ वाट्या अतिबला, पथस्या ऋष्यगन्धा,
 विदारी क्षारविदारी, क्षीरिणी श्रीपर्णा, राजश्रवकं
 दुग्धिका, भारद्वाजी वनकापासा । हेमवती चिरवित्त्वं
 मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च । चित्रककटुकार्तिविपावर्गाऽयं
 ल्यवनीयाख्यः ॥ हेमवती श्वेतवचा । अकैरुडी चित्राचित्र-
 कचिरवित्त्वर्शाखनीसरलाः । हेमक्षीरी कटुका वह्निमुखी
 भेदनीयानि ॥ चित्रा दन्ती, सरला त्रिवृत्, वह्निमुखी
 लांगली । मधुमधुकपर्णीकटुफलोद्भिप्रियंगुधातुक्यः ।
 अवष्टकीसमंगामोचरसश्चोनि सन्धानम् ॥ अम्बष्ठकी
 मोचिका । हिंगुमिरिचाभ्लेवतसदीप्यकभल्लतकास्थिर-
 संयोगात् । वर्गः सपञ्चकोलो निर्दिष्टो दीपनीयाऽयम् ॥
 ऐन्द्रचतिरसा पयस्या ऋष्यप्रोक्ता स्थिरावलाऽतिबला ।
 इति वल्यो दशकोऽयं हयगन्धा रोहिणी ऋषभी ॥ ऐन्दी
 इन्द्रवारुणी, अतिरसा मूर्त्वा, ऋष्यप्रोक्ता शतावरी,
 रोहिणी श्रीपर्णा, ऋषभी कपिकच्छुः । चन्दनतुंगपय-
 स्यासितालतामधुकपद्मकोशीरम् । वर्णो गणोऽयमुदितो
 माञ्जिष्ठासारिवासाहिता ॥ तुंगं किंजल्कं, सिता श्वेतदूर्वा,
 लता प्रियंगुः । हंसपदीवृहतीद्वयमृद्रीकासारिवेक्षुमूलानि ।
 कैऽयंमधुककृष्णाः सविशयः कण्ठजननानि ॥ कैडर्यः
 कटुफलः । वृक्षाभ्लवदरदाडिमकुबलाप्राप्तातलकुचकरम-

दम् । हृद्यं समातुल्यं विद्धि तथा साम्लवेतसं वर्गम् ॥
 कुवलं कौलम् । नागरचविकाचित्रकविडंगमूर्वामृतावचा-
 मुस्ताः । सहीषप्लीपटोलास्तुप्तित्रोऽयं गणः प्रथितः ॥
 कुटजफलवैवचित्रकमहीपधप्रतिविपावचाचविकाः । धन्व-
 यवासं पथ्या दाहहरिद्रगणोऽर्शाधिः ॥ खदिरामल-
 कारुकरनिशाभयासप्तपर्णकरवीराः । कुष्ठप्राशत्रुर्गुलवि-
 डंगजातीप्रवालाश्च ॥ नलदकृतमालचन्दनसर्पपघननिम्ब-
 कुटजमधुकानि । कण्डूं दाहहरिद्रानसक्तमालानि निघ्नन्ति ॥
 अक्षीवमरिचकैंबुकविडंगकांडीरकिण्णिहनिर्गुडयः । घ्नति
 कृमीञ्चदंष्ट्रावृषाखुपपर्थस्तथा न चिरात् ॥ अक्षीवः
 शिशुः, कांडीर उग्रकीटः । मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुव-
 हाशिरिषपालिंघः । सैलाश्चन्दनकतकाः ससिंदुवारा
 विषं घ्नति ॥ सुवहा गन्धनाकुली, पालिंदी त्रिवृता ।
 शालिकुशाकाशप्रष्टिकवीरणदभेक्षुवालिकेक्षुणाम् । तद्वहुं-
 द्रोक्तयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ इक्षुवालिका-
 ह्रस्वेक्षुः । पाटानागरसुरतरुघनामृतासारिवैद्वयवा मू-
 र्वाः । कटुका किराततिक्तं वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥
 मेदाकाकोलीद्वयवृक्षरुहाजीवकर्मभुलिंगाः । शुक्रजननो
 गणोऽयं सहजटिलासूर्यपर्णीति । कुलिंगा कर्कटशृङ्गी,
 जटिला उच्चटा, कुष्ठैलवालककटुफलकांडेक्षुसमुद्रफेन-
 कोशीरैः । वसुकेशुरकैः शुक्रं शुष्येत्सकदम्बानिर्वासीः ॥
 कांडेक्षुः काशः, वसुकेशुकैः, इक्षुरकः कोकिलाक्षः ।
 द्राक्षाकाकौलीद्वयमधुपर्णीमधुक्रजीवकविदार्यः । स्नेहोपगाः
 समेदाजीवन्तीशालिपर्णीकाः ॥ सौभाग्नपुनर्नववृश्चीव-
 कुल्लथमापचदराणि । स्येदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्को-
 रूचूकाणि ॥ लाजाम्लयददाडिमपष्टिकमातुलंगसेव्यानि ।
 जंब्वाप्रपल्लवानि च वामिनिग्रहणाय मृत्स्ना च ॥ नागर-
 धन्वयवासकवालकपर्पटकचन्दनगुडूच्यः । भूनिवघनपटो-
 लीकुस्तुर्वयस्तृपं घ्नति । बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूला-
 भयाकणाशृंग्यः । हिध्मां निघ्नन्ति शठी दुरालभा बद-
 रवीजं च ॥ श्यामानन्ता पवा कट्वंगः पञ्चकेशरं रोध्रम् ।
 धातकीकुसुमसमेगामोचरसाम्रास्थिविड्ग्रहणम् ॥ श्यामा
 प्रियंगुः, अनन्ता धन्वयासकः, पञ्चा पञ्चारिणी । जम्बू-
 शल्लकी मधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलाः श्याहम् । भृष्टा
 च मृत्पयस्या सशाल्मली विट्विरजनानि ॥ कच्छुरा
 धन्वयासकः, श्याहः श्रियेष्टकः । जंब्वात्रोदुम्बरवटकपीत-
 नल्लक्षीपंपलाश्मन्तम् । भत्त्यातकसोमवटकं मूत्रसंग्रहणाय
 निर्दिष्टम् ॥ कमलनालिनकुसुदमधुकसौगन्धिकधातकीलता-
 कुसुमम् । मूत्रं नयाति विरोगं सौत्पलशतपत्नपुण्डरिकं

च । मधुकधातकीलताकुसुमेभ्योऽन्यानि पद्मानि । लता
 प्रियंगुः, कमलं त्रिवर्णं, नलिनं रक्तं, शतपत्रं नीलं,
 पुण्डरीकं श्वेतं, तानि दिवा विकसन्ति । कुसुदं श्वेतम्,
 उत्पलं नीलं, ते रात्री । सौगन्धिकं सन्ध्यायाम् । घृक्षादनी
 श्वदंष्ट्रादभेत्कटलोहितेक्षुवास्तुककुशाकाशः । मूत्रं विरेच-
 येयुर्गुद्रा पाषाणभेदश्च ॥ द्राक्षामलकपुनर्नववृश्चीवदुरालभा-
 भयाकृष्णाः । कासं घ्नति सशृंगी तामलकी कण्टकारी
 च ॥ चण्डाम्लवेतसशठीतामलकीसुरसहिगुजीवन्यः । पुष्कर-
 मूलैलागुरुवर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीलुपस्वरुपर्णजि-
 षासारिवामृतापाठाः । त्रिफला चैति गणोऽयं ज्वरसंशम-
 नाय निर्दिष्टः ॥ दाडिमफलगुप्फरूपकीप्रियालयवषाष्टिकेक्षु-
 यदराणि । श्रमनाशनानि विद्याद्द्राक्षाक्षजूरसहितानि ॥
 पञ्चकलाजोशीरं मधुकोत्पलसारिवासितोदीच्यम् । काश्म-
 र्यफलचन्दनेम्रेण गणो दाहहा विनिर्दिष्टः ॥ नतनागरागुरुव-
 चाधान्यकभूतीकपिप्लीव्याघ्रः । शीतं शमयत्यचिरा-
 च्छयोनाकः सामिमन्थश्च ॥ भूतीकं कटूतणम् । तित्तुक-
 पियालबीजकसप्रच्छदखादिरकदरवदराणि । अहिमारवा-
 जिकर्णौ ककुभश्चोददशमनानि ॥ काकोत्येलासेव्यं निर्दि-
 ग्धिके शालिपृश्निपर्णौ च । घ्नत्यंगमर्दमाचिराच्चन्दनमधु-
 कोरुबूकं च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीकण्डीरं साजगंधमथ
 शूलम् । शमयति सपञ्चकोलं शोफं दशमूलमाद्यं च ॥
 मधुमधुकलाजैरिकफलिनीमोचरसमुत्कपालानि । संस्था-
 पयति रुधिरं रुधिरं च सशर्करारोध्रम् ॥ मुत्कपालं
 कर्परं, रुधिरं कुंकुमम् । शालैलावालुककटुफलमोचरसाशो-
 कपञ्चकशिरीषम् । स्थापयति वेदनामथ सहान्म्यकद-
 म्बविदुलं च । विदुलो वेतसः । कैडर्यहिगुचोरकपलक-
 पाशोकरोहिणीवयःस्थाः । पुत्यरिमेदोजटिला गोलोमी-
 वचाश्च संशदाः ॥ पलंकश गुग्गुलुः, अशोकरोहिणी
 कटुका, वयःस्था हरितकी, पुत्यरिमेदो दुर्गन्धोऽहि-
 मारकः, जटिला मांसी, गोलोमी दूर्वा । ऐंद्रा दूर्वाऽ-
 मोघा विष्वक्सेनाऽप्यथा शिवाऽरिष्टा । ब्राह्मी सवाट्य-
 पुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भम् ॥ अमोघा पाटला, विष्क्-
 सेना वाराही, अव्यथा ब्रह्मचारिणी, शिवा आमलकी,
 अरिष्टा नागवला, वाट्यपुष्पी अतिवला, शतवीर्या शता-
 वरी, अमृता पथ्या, धात्री जीवन्ती, श्रेयसी स्थिरा
 युक्ता मंडूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः ।
 श्रेयसी पाठा, युक्ता राक्षा । इति नानाविधव्याधि-
 विघ्नार्थमुदाहृताः । योगा रोगातुरवशात्कल्पयेत्तान्
 यथायथामिति ॥ ९ ॥

विदारिपंचांगुलवृश्चिकाली-

वृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपर्ण्यः ।

कंडूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञ

द्वे पंचके गोपसुता त्रिपादी ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्मांगमर्दाध्वश्वासकासहरी गणः १० ॥

स०-विदारी वृश्चिकदा । पंचांगुल एरंडः । वृश्चिकाल्यु-
प्लूधूमको मेषशृंगी । वृश्चीवः क्षुद्रवर्षाभूः । देवाह्वयः
सुरदारुः । देवादयेति पाठे एका सहदेवा
द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाद्वयम् । शूर्पपर्णी मुद्ग-
पर्णी तथा माषपर्णी च । कंडूकरी कपिकच्छूः ।
जीवनेत्यादि । अभीरुवीराजीवतीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।
जीवनाख्यमिति जीवनसंज्ञं पंचमूलम् । बृहती कंटका-
रिका । शालिपर्णी पृश्निपर्णी गोकुशुरकमिति ह्रस्वसंज्ञं
पंचमूलम् । गोपसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी
कीटमारिकाख्या । उपजातिवृत्तम् । एष विदार्यादि-
गणो बृंहणो वातपित्तघ्नः शोषादिहरश्च ॥ १० ॥

प०-विदार्यादिरयं वर्गो हृद्यो हृद्यप्रियः । बृंहणो
बृंहत्वकृत् । तथा वातपित्तहृत्, शोकादिहरश्च ।
विदारी क्षीरविदारी । पञ्चांगुल एरण्डः । वृश्चि-
काल्युष्ट्रामकः । वृश्चीवः पुनर्नवा । देवाह्वयः
सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा नागबलापरपर्याया ।
शूर्पपर्ण्यो द्वे मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ च । कण्डूकरी कपि-
कच्छूः । जीवनीह्रस्वसंज्ञिके द्वे पञ्चके जीवनाख्यं
यत्पञ्चमूलम् । अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकद्रव्य-
निष्पादितं ह्रस्वं पञ्चमूलम् । बृहतीकण्टकारिका-
शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोकुशुरकद्रव्यनिष्पादितम् । गो-
पसुता सारिवा । त्रिपादी हंसपादी कीटमारि-
परपर्याया ॥ १० ॥

हे०-अथ विदार्यादिप्रभृतयः । तत्र विदार्या-
दिगणमाह-वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रा, वृश्चीवः पुनर्नवा, देवा-
ह्वयं सहदेवा विश्वदेवा च, शूर्पपर्ण्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी
च, कंडूकरी कपिकच्छूः, जीवनं ह्रस्वं च पंचमूलं
प्रागुक्तम् । गोपसुता सारिवा, त्रिपादी हंसपादी । अयं
विदार्यादिगणो हृद्यत्वादिगुणः । शोषो राजयक्ष्मा, ऊर्ध्व-

सारिवांशीरकाश्मर्यमधूकशिशिग्द्वयम् ।

यष्टी परूपकं हेति दाहपिनाऽम्बुवृद्धिज्वरान् ११

स०-सारिवाणवर्दी । यष्टीरु जीवनीह्रस्वसंज्ञं
सर्वतोभद्रा । मधूको गुडपुष्पका । शिशिग्द्वयं क्लृ-
चंदने मलयजमेकमन्पत्रकचंदनमन्मन् । यष्टीरु-
संज्ञा । परूपकं मृदुफलम् । सारिवाणवर्दी जीवनी-
ह्रस्वसंज्ञं हेति ॥ ११ ॥

प०-सारिवादिरयं वर्गो दाहपिनासंज्ञिकः
काश्मर्यं काश्मरी । मधूकं मधुकपुष्पम् । शिशिग्-
द्वयं श्रेतचन्दनं रक्तचन्दनं च । यष्टी मधुपर्ण्यः ।
परूपको मृदुफलपर्यायः ॥ ११ ॥

हे०-सारिवादिगणमाह-शिशिग्द्वयं-
चंदने ॥ ११ ॥

पद्मकपुंड्रौ वृद्धितुगाद्वयः

शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा व्रंतीरणपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥ १२ ॥

स०-पद्मकं हेमपद्मम् । पुंड्रः प्रपीडरीकम् । वृष्याः
श्रावणी । तुगा तुगाक्षीरी । कर्द्विमहाश्रावणी । शृंगी
कुलीरशृंगी । अमृता छिन्नरुहा, दश जीवनसंज्ञा
जीवत्यादिगणोक्ताः एते पद्मकादयः स्तन्यदेवताः ।
तथा वातपित्तं व्रंति । तथा प्रीणनादियुक्ताः ।
अष्टाभ्यो भाद्रौ योज्या उपचित्रा ॥ १२ ॥

प०-पद्मकाद्या औषधयः स्तन्यकराः । स्तन्यं
स्त्रीक्षीरं कुर्वन्ति । ईरणपित्तं चानपित्तं व्रंति ।
प्रीणयन्तीति प्रीणनाः बृंहयन्तीति वृंहणाः । जीवय-
न्तीति जीवनाः । वृष्या रेतोवृद्धिकराः । पद्मकं
हेमपद्मापरपर्यायः । पुंड्रं प्रपीडरीकम् । वृष्याः
श्रावणी । तुगा वंशरोचना । कर्द्विस्तुष्टिः शृंगी कर्क-
टशृङ्गी । अमृता गुडूची । दश जीवनसंज्ञा जी-
वनीकाकोल्याद्याः प्रागुक्ताः ॥ १२ ॥

हे०-पद्मकादिगणमाह-पुंड्रः प्रपीडरीकः, तुगा वंशरो-
चना, शृंगी कर्कटशृंगी, अमृता गुडूची, जीवनसंज्ञा दश
जीवनीको गणः । ईरणो वायः ॥ १२ ॥

परुषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।
गजाहं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् १३ ॥

स०—परुषको मृदुफलो बंधनच्छदः । वरा श्रेष्ठा ।
द्राक्षा मधुफला । कट्फलं रोहिणी सोमबल्कः । कत-
काफलं वारिप्रसादनम् । राजाहं कर्णिकारम् । दाडिमं
शुक्रेष्टम् । शाकं खरच्छदं वृक्षविशेषः । परुषकादिरेष
तृणामयादिजित् ॥ १३ ॥

प०—परुषकादिगणः तृणमूत्ररोगवातान् जय-
ति । वरा त्रिफला । द्राक्षा गोस्तनी । कट्फलं
सोमबल्कलः । कतकाफलं कालं वारिप्रसादनपर-
पर्यायः । राजाहं राजादनम् । दाडिमं शुक्रेष्टम् । शाकं
वरदारु खरपत्रम् ॥ १३ ॥

हे०—परुषादिगणमाह—वरा त्रिफला, राजाहं राजादनं,
शाकं शाकवृक्षफलम् ॥ १३ ॥

अंजनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसांजनम् ।
सैलामधुकनागाहं विषांतर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

स०—अंजनं द्विधा । एकं स्रोतोऽजनं यामुनसंज्ञमपरं
सौवीरांजनं नेत्रभूषणाख्यम् । फलिनी प्रियंगुः । मांसी
कृष्णजटा । पद्मं पुष्करम् । उत्पलं शशिप्रियम् । रसां-
जनं ताक्षर्यशैलम् । एला बहुला प्रसिद्धा । मधुकं
मधुयष्टी । नागाहं नागकेसरम् । एषोऽजनादिर्विषा-
दिजित् ॥ १४ ॥

प०—अजनादिवर्गो विषान्तर्दाहपित्तान्नुदति ।
अंजनं द्विधा—स्रोतोऽजनं सौवीरं च । फलिनी ग-
न्धप्रियंगुः । मांसी नलदम् । पद्ममरविन्दम् ।
उत्पलं द्विधा—नीलं रक्तं च । रसांजनं ताक्षर्यशै-
लम् । एला सूक्ष्मैला । मधुकं नागाहं नाग-
केसरम् ॥ १४ ॥

हे०—अजनादिगणमाह—अंजनं स्रोतोऽजनं, सैला
सूक्ष्मैला, सशब्द ईषद्वाची, नागाहं नागकेसरम् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणीचंदनं
मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।
निहंति कफपित्तकुष्ठज्वरान्
विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

स०—पटोलं पांडुफलग्नाकटुरोहिणी कटुकी चंदनं
गंधसारम् । मधुस्रवा मरुद्री मुंशी । गुडूची लिख-
रुहा । पाठाऽबष्ठा । पित्तद्रव्यैर्युक्तमेतन् पटोलादिकं
कफादीन् हति । मात्रासमकं नवमोलगतम् ॥ १५ ॥

प०—पटोलादिरयं वर्गः कफपित्तप्रभृतीन् हन्ति ।
कटुरोहिणी कटुका । मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

हे०—पटोलादिगणमाह—मधुस्रवा मूर्वा ॥ १५ ॥

गुडूचीपद्मकारिष्ठधानका रक्तचंदनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहवृष्णाघ्नमाश्रिकृत १६ ॥

स०—गुडूची लिखोद्भवा । पद्मको मरुद्वनः । अरिष्टो
निंबः । धानका धान्याकमारक्तचंदनं रक्तकाष्ठम् । एष
गुडूच्यादिः पित्तादीन् हति ॥ १६ ॥

प०—गुडूच्यादिवर्गोऽयं पित्तश्लेष्मादीन् हन्ति ।
अग्निं च करोति । अरिष्टो निंबः । धानका धान्य-
म् । रक्तचन्दनं लोहितचन्दनम् ॥ १६ ॥

हे०—गुडूच्यादिगणमाह—अरिष्टो निंबः ॥ १६ ॥

आरग्वधेद्रयवपाटलिकाकित्ता—

निंबाऽमृतामधुगुसासुववृक्षपाटाः ।

भूनिंबसैर्यकपटोलकरंजयुग्मं

सप्तच्छदाग्निमुषवीफलबाणघोटाः ॥

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः १७ ॥

स०—आरग्वधः शम्याकः । इंद्रयथाः कलिंकाकाः ।
पाटलिर्वसंतदूती । काकतित्ता शार्ङ्गेशा । निंबः पारि-
भद्रकः । अमृता गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सुववृक्षो
विकंकतः कंटकीवृक्षः कंटकारिकेति प्रसिद्धः ।
पाठाऽबष्ठा । भूनिंबः कैरातः । सैर्यकः सहचरः ।
पटोलं कर्कशच्छदम् । करंजयुग्ममेकः पूतिककरंज-
श्चिरिविल्वारव्योऽपरो नक्तमालाख्यः । सप्तच्छदोऽयुग्म-
च्छदः । अग्निश्चित्रकः । मुषवी कारवी पार्श्विकर्या
अजशृंगी । फलं मदनफलम् । बाणः सहचरः । घोटा
पूाविशेषः । अयमारग्वधादिश्छर्यादीन्निहति । वसंतनि-
लकावृत्तम् ॥ १७ ॥

प०-आरग्वधादिगणमाह—काकतिका करंजिका,
 न्तान् जयति हन्ति । तथा दुष्टव्रणानां शोधनः ।
 आरग्वधः शम्याकः । इन्द्रयवाः कुटजफलानि ।
 पाटली कृष्णवृन्ताका । कतिका शाङ्गेष्टा । अमृता
 गुडूची । मधुरसा मूर्वा । सुववृक्षो विकङ्कतः । भू-
 निम्बः किरातः । सैर्यकः सहचरः । करञ्जयुग्मं
 करञ्जद्वयम् । एकः पूतिकरञ्जः चिरविल्व-
 परपर्यायः । द्वितीयो नक्तमालपरपर्यायः ।
 सप्तच्छदः सप्तपर्णः । अग्निश्चित्रकः । सुषवी तोय-
 वल्ली । बृहद्वल्ली तथा फला । फलं मदनफलम् ।
 वाणः सहचरो नीलपुष्पः । घोंटा गोपघोंटा
 बदरी ॥ १७ ॥

हे०-आरग्वधादिगणमाह—काकतिका करंजिका,
 सुवावृक्षो विकङ्कतः, सैर्यकः सहचरः, सुषवी कार-
 केलकं, फलं मदनफलं, वाणो नीलसहचरः, घोंटा
 बदरी ॥ १७ ॥

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः
 खदिरकदरभंडीशिशपामेषशृंग्यः ।
 त्रिहिमतलपलाशा जोंगकः शाकशालौ
 क्रमुकधवकुलिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥
 असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
 पांडुरोगं प्रमंहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ १८ ॥

स०--असनः पीतशालाख्यः । तिनिशः स्पंदन-
 मज्ञः । भूर्जो बहुपुटाख्यः । श्वेतवाहोऽर्जुनः । प्रकीर्यः
 पूतिकरंजः । खदिरो गायत्री । कदरः खदिराकृतिः
 श्वेतसारः । भंडी शिरीषः । शिशपा मंडलपत्रिका ।
 मेषशृंग्यजशृंगी । त्रिहिमं चंदनत्रयं मलयजरक्तचंदन-
 दारुहरिद्रामेदेन । तलस्तालः । पलाशः किंशुकः ।
 जोंगकोऽगुरुसंज्ञः । शाकं वरदारु । शालो रसनिर्या-
 साख्यः । क्रमुकं पूगम् । धवः शकटाख्यः । कलिंगं
 शक्रयवाः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
 मालिनीवृत्तम् । अयमसनादिः श्वित्रादीन् विजयते
 शमयति । विजयते इति विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् ।
 तथा मेदोदोषं निवर्हति पराकरोति ॥ १८ ॥

प०--असनादिर्गणोऽयं श्वित्रप्रभृतीन् मेहावसा-
 नान् विजयते विनाशयति।मेदोदोषाणां स्थौल्यादीनां

निवर्हणा हन्ता । असनः पातशालः । तिनिशः
 स्पन्दनः । भूर्जो मृदुत्वक । श्वेतवाहोऽर्जुनः ।
 प्रकीर्यः पूतिकरञ्जः । खदिरो गायत्री । कदरः
 खदिराकृतिः श्यामसारः । भिण्डी शिरीषः ।
 शिशपा कृष्णसारा । मेषशृंगी वस्तशृंगी । हिमं
 चंदनत्रयम् । श्वेतं, रक्तं, पतितं च । तलो वृष्ण-
 विशेषः ध्वजापरपर्यायः । पलाशः किंशुकः ।
 जोंगको गुरुपर्यायः । शाकः शरच्छदः । शालः
 शीतलो वृष्णविशेषः । क्रमुकं पूगम् । कलिंग इन्द्र-
 यवः । छागकर्णो वस्तकर्णः । अश्वकर्णः कुशि-
 कापरपर्यायः ॥ १८ ॥

हे०-असनादिगणमाह—श्वेतवाहोऽर्जुनः, प्रकीर्यः पूति-
 करंजः, कदरः श्वेतखदिरः, भंडी शिरीषः, त्रिहिमं चं-
 दनत्रयं, तलस्तालवृक्षः, जोंगकः अगुरुः, क्रमुकः पूगः,
 कलिंग इन्द्रयवः ॥ १८ ॥

वरणसैर्यक्युग्मशतावरी
 दहनमोरटविल्वविपाणिकाः ।
 द्विवृहतीद्विकरंजजयाद्वयं
 बृहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥

वरणादिः कफं मेदो मंदाग्निं च नियच्छति ।
 अधोवातं शिरःशूलं गुल्मं चांतःसविद्रधिम् १९

स०--वरणो रुमालः । सैर्यक्युग्मं सहचरद्वयमेको
 रक्तपुष्पः कुरबकाख्योऽन्यः पीतपुष्पः कुरंटाख्यः ।
 शतावरी वरा । दहनो वह्निः।मोरटो मूर्वा । त्रिवः
 पूतिवातः । विषाणिकाऽजशृंगी । द्विवृहत्यौ कंटक-
 रिकामोटिकाऽख्ये । करंजयुग्मं प्रागुक्तम् । तर्कारी
 हरीतकी चेति जयाद्वयम् । बृहलपल्लवः शोभांजनः ।
 दर्भाः कुशाः । रुजाकरो हितालः । द्रुतविलंबितमाह
 नमौ भरौ । वरणादिरयं कफादीन् हति ॥ १९ ॥

प०--वरणादिरयं वर्गः कफादीन्तविद्रधिपर्य-
 न्ताग्निच्छति निवारयति । आढ्यवातो मेदसा
 वृतो वायुः । वरणस्तमालः । सैर्यकद्वयं सहच-
 रद्वयं पीतरक्तमेदभिन्नम् । दहनश्चित्रकः । मोरटः
 क्षीरमोरटः । विल्वः शलाटवृक्षः । विपाणिका
 अजशृंगी । द्वे बृहत्यौ कण्टकारिका, बृहती च ।
 करञ्जद्वयमेकः पूतिकरञ्जो द्वितीयो नक्तमालः ।

अष्टाङ्गहृदये तर्कादिद्वयम् । बहलपल्लवः शिशुशोभा-
वृक्षाद्यपर्यायः । दर्भः कृशः । रुजाकर-
वृक्षादीनाम् ॥ १९ ॥

हे०—अरण्यदिगणमाह—मोरटः क्षीरदूबा, विपाणिका
दिग्गम, तथाद्वयं तर्कारीद्वयं, बहलपल्लवः शिशुः ।
अश्वत्थाम्, ऊरुन्तमम्, आन्तरं गुन्मं विद्वधि च ॥ १९ ॥

ऊपकस्तुभ्यकं हिंगु कासीसद्वयसैन्धवम् ।
शिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् २० ॥

स०—ऊपको वृषकः कह्लर इति प्रसिद्धः ।
स्तुभ्यको कार्पूरं किट्टिहापरमेष्ठम् । हिंगु रामठम् । कासी-
सद्वयमेकं पांशुधातुमंजमपरं पुष्पकासीसाख्यम् ।
मैत्रक नागिमन्थम् । शिलाजतु शिलाजम् । लषका-
दिरम् मूत्रकृच्छ्रादीनपहति ॥ २० ॥

प०—ऊपकादिगणोऽयं कृच्छ्राश्मादिघ्नः । कृच्छ्रं
मूत्रकृच्छ्रम् । अश्म अश्मरी । ऊपको वृक्षकः ।
स्तुभ्यकं द्विधा—कर्पूरं, मायूरग्रीवं च । कासीसद्वय-
मेकं पांशुकासीसं, द्वितीयं पुष्पकासीसम् । सैन्धवं
लवणोत्तमम् । शिलाजतु शिलाजनिर्घासः ॥ २० ॥

हे०—ऊपकादिगणमाह—ऊपकः—क्षारमृत्तिका, कृच्छ्रं
मूत्रकृच्छ्रम् ॥ २० ॥

वेष्टतरागणिकबूकवृषाऽश्मभेद-
गोकटकंस्कटमहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुंठगुंदा
भल्लूकमोरटकुरंटकरंभपार्थाः ॥

घर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २१ ॥

नेष्टतरो वीरतर उशीराख्यः । अरणिकोऽग्निमन्थः ।
बूक ईश्वरमल्लिका । वृष आटरुषकः । अश्मभेदः
पाषाणभेदः । मोरटको गोक्षुरकः । इत्कटा सूक्ष्मप-
त्रिका दीर्घकोहितयात्रिका काष्ठविशेषः । सहाचरः
सहचरः । बाणो नीलपुष्पसैन्धकः । काशः श्वेतचामर-
रुशः । वृक्षादनी कामवृक्षकः । नलो मृत्युपुष्पाख्यः ।
कुशद्वयं स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम् । गुंठो वृत्ततृणम् ।
गुंठगुंठकाममेदः । गुंदा पदपरकः । भल्लूकः श्योनाकः ।

मोरटः क्षीरमोरटः । कुरंटः सितिवारकः । करंभ
उत्तमारणिः । पार्था मुवर्चला । वसंततिलकावृत्तम् ।
एष वीरतरादिर्वर्गो गणो वातजान् रोगान् हन्ति
तथाऽश्मर्यादिहरः ॥ २१ ॥

प०—वीरतरादिरयं वर्गो वातकृतान् वातजानि-
तान् व्याधीन् हन्ति । अश्मर्यादिहरश्च । अश्मरी
वायुनाऽगुशो भिन्ना शर्करेत्युच्यते । मूत्रकृच्छ्राणि-
मूत्राघातनिदानोक्तः । वेष्टन्तरो वीरतरः । अराणि-
कोऽग्निमन्थः । बूकः स्थूलपुष्पः ईश्वरमल्लिका ।
अश्मभेदः पाषाणभेदः । गोकण्टको गोक्षुरकः ।
इत्कटः सूक्ष्मपत्रः । सहाचरः सहचरः । बाणो
द्वितीयः सहचरः । काशः श्वेतचामरः । वृक्षादनी
वन्दाकः कामवृक्षः । नलो नडोऽन्तः सुषिरः ।
कुशद्वयं दर्भद्वयम् । स्थूलसूक्ष्मभेदात् । गुंठगुंठः
शृङ्गवेरो भूमूलकः । गुन्दा गुंठमूलिका । भल्लूकः
योनाकः । मोरटो मुरङ्गी । कुरण्टः सितिवारकः ।
करंभ उत्तमारणी कर्कशापरपर्यायः । कपोतवंका
पार्थिवरविभुक्ता सुवर्चला ॥ २१ ॥

हे०—वीरतरादिगणमाह—अरणिकः तर्कारी, बूको
बकपुष्पः, इत्कटः इक्षुः, वृक्षादनी वन्दाकः, भल्लूकः डिंडुकः,
करंभा उत्तमारणी, पार्था आदित्यभक्ता ॥ २१ ॥

रोध्रशाबरकरोध्रपलाशा

जिंजिणीसरलकटूफलयुक्ताः ।

कुत्सितांबकदलीगतशोकाः

सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥

एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तंभी वण्यो विषविनाशनः २२ ॥

स०—रोध्रस्तिव्वकः । शाबरकरोध्रोऽक्षिभेषजा-
परसंज्ञः । पलाशः शठी । जिंजिणी जिंजिणी कृष्ण-
शात्मली । सरल देवदारुः । कटूफल कुमुदारोहिणी ।
युक्ता रास्ना गिरिकर्णिकेत्यन्ये । कुत्सितांबः कदंबः । कदली
रंभा । गतशोकोऽशोकः । एलवालु ऐलेयम् । परि-
पेलवं कुटन्नटं गोपालदमनकाख्यम् । मोचा शलुकी ।
स्वागतावृत्तम् । अयं रोध्रादिको गणो मेदःकफा-
पहो योनिदोषघ्नश्च । तथा स्तंभी दोषाणां शकृदा-
देश्च । तथा वर्णाय हितो विषघ्नश्च ॥ २२ ॥

हे०—सुरसादिगणमाह—सुरसयुगं—श्वेतकृष्णे तुलस्थौ ।
फणिज्जो मरिचकः, कालमाला अर्जकः, खरबुसो मरुवकः
बृषकर्णा वृक्षकर्णा, क्षवकः क्षुतकारी, मुरसी कपित्थपर्णी,
कामुकः प्राचीविलः, कुलहलो मुंडी, भूस्तृणो भूतिकवृणं,
भूतकेशी निर्गुडी ॥ २४ ॥

मुष्ककसुग्वराद्वीपिपलाशधवशिंशपाः ।
गुल्ममेहाश्मरीपांडुमेदांशःकफशुक्रजित् २५ ॥

स०—मुष्कको मोक्षकः । सुक् गुडा उपक्रांडः ।
वरादीनां प्रोक्तानि नामानि । मुष्ककादिरेप गुल्मा-
दिजित् ॥ २५ ॥

प०—मुष्ककादिगणोऽयं गुल्मादीन् शुक्रपर्यता-
ञ्जयति । मुष्कको मोक्षः । सुक् सुधा । वरा त्रि-
फला । द्वीपिशित्रकः । पलाशो ब्रह्मतरुः । धवो
वृद्धतरुः । शिंशपा मण्डलपत्रा ॥ २५ ॥

हे०—मुष्ककादिगणमाह—मुष्कको मोक्षकः, द्वीपी
चित्रकः ॥ २५ ॥

वत्सकमूर्वाभार्गी
कटुका मरिचं घुणप्रिया च गंडीरम् ।
एला पाठाऽजाजी
कटुंगफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥
जीरकहिंशुविडंगं पशुगंधा पंचकोलकं हंति ।
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नास्रः २६ ॥

स०—वत्सको वनतिक्तकः । मूर्वा मधुरसा । मरि-
चबूषणम् । घुणप्रियाऽतिविषा । गंडीरं स्नुही । एला
वेला । पाठा प्राचीना । अजाजी जीरकः । कटुंगफ-
लमरलुकफलम् । केचित्तु कटुंगं टुटुकं फलं राठ-
मित्याहुः । अजमोदो दीप्यकः । सिद्धार्थो गौरसर्पपः ।
वचादीनामुक्तानि नामानि । गुर्वताष्टपदननभागार्या-
पूर्वसदृशकलद्वितया । आर्यैरार्थांगीतिगीता संगीतगीतवि-
धौ । पशुगंधा अजगंधा मकरंतराख्या । पंचकोलकं
प्रागुक्तम् । वत्सकादयश्चलादीन् व्रंति । आर्या ॥ २६ ॥

प०—वत्सकादिगणः पठितः चलकफादीन् दुर्ना-
मपर्यन्तान् हन्ति । वत्सकः कुटजः । घुणप्रिया
अतिविषा । गण्डीरं कण्डीरः । कट्वङ्गोऽरलुकः ।

विपमुष्टिः महानिम्बः । फलं मदनफलम् । अजमोदो
दीप्यकः । सिद्धार्थः गौरसर्पपः । वचा पशुग्रन्था ।
जीरकमजाजी । पशुगन्धः पूनिगयूरकः । पञ्चको-
लः—“पिप्पलीपिप्पलीमूलचट्यचित्रकनागरः” २६ ॥

हे०—वत्सकादिगणमाह—गुणाधना अनिषिषा, गंडीरः
स्नुही, कट्वङ्गः टुटुकः, फलं मदनफलं, पशुगंधा अजमोदो,
चलो वायुः ॥ २६ ॥

वचाजलदंदाहनागराऽतिविषाऽभयाः ।
हरिद्राद्वययष्ट्याहकलशीकुटजोद्भवाः ॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीमारनाशना ।
मेदःकफाद्वयपवनस्तन्यदोपनिचर्दणौ ॥ २७ ॥

स०—वचा गोलोमी । जलदोऽभुधरः । देनाद
किलिमम् । नागरं विश्वम् । अनिषिषा गंगुग । अमया
हरीतकी । हरिद्राद्वयं पिंडा एका पंचपचा दातीगि-
ज्ञान्या । यष्ट्याहं क्रीतिका । कलशी पृथिवर्णी । कु-
जोद्भवा इंद्रयवाः । एतौ वचादिहरिद्रादिगणावामाती-
तीसारधनौ मेदःकफादिहरौ च ॥ २७ ॥

प०—एतौ गणौ वचाहरिद्रात्मकावामातीसार्गौ पाच-
यतः । मेदःकफादींश्च निहतः । आद्वयपवनो मेदमा
वृतो वायुः । स्तन्यदोषः स्त्रीश्रीरग्नापः । जलदः गुल्मा
देवाहं देवदारुः । नागरे शुण्ठी । अमया हरीतकी ।
हरिद्राद्वयं दारुहरिद्रा पिण्डहरिद्रा यष्ट्याहं मधु
यष्टी । कलशी पृथिवर्णी । कुटजोद्भवा
इन्द्रयवाः ॥ २७ ॥

हे०—वचाहरिद्रादिगणावामा—कलशी पृथिवर्णी, कुटजो-
द्भव इंद्रयवः, आद्वयपवनः ऊरुस्तंभः ॥ २७ ॥

प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्मा
पद्माद्रजोयोजनवल्ग्वनंता ।
मानद्रुमां मोंचरुमः समंगा
पुन्नागशीतिं मदनीयहवुः ॥
अंबष्ठा मधुकं नमस्करी
नंदीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
गंधं धातकिचिल्यपेशिकं
कटुंगः कमलाद्भवं रजः ॥

गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्कातीसारनाशनौ ।
संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ २८ ॥

स०—प्रियंगुः श्यामा । पुष्पांजनं रीतिपुष्पम् ।
युग्मेत्यत्राऽनुवृत्तिकृतेन संबंधेनाऽजनमिति संबध्यते ।
तेनाऽजनयुग्मं स्रोतोऽजनमेकमन्यत्सौवीरमित्यर्थोऽव-
तिष्ठते । पद्मा पद्मचारिणी । पद्मात् कमलाद्रजः
केसरम् । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता यवासकः ।
मानद्रुमः शाल्मली । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः ।
समंगा नमस्कारी रक्तमूलाख्या । पुत्रागस्तुगो रक्तके-
सराख्यः । शीतं चंदनम् । मदनीयहेतुर्धातुकी । उप-
जातिवृत्तम् । अंबष्ठा मयूरशिखाख्या । मधुकं मधुयष्टिका ।
नमस्करी समंगा । नदीवृक्षः प्ररोही । पलाशः
प्रसिद्धः । कच्छुरा फणिहारी धन्वयवासकाख्यः ।
बिल्वपेशिका बिल्वमज्जा । कटुंगः स्योनाकः । कम-
लोद्भवं रजः पद्मरेणुः । एतौ प्रियंग्वंबष्ठादिगणौ पक्का-
तीसारनाशनौ संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणरोपणौ च ।
अष्टाभ्योऽथो गुरावुपचित्रा ॥ २८ ॥

प०—द्वाविमौ गणौ प्रियङ्ग्वंबष्ठादी पक्कातीसार-
नाशनौ । तथा सन्धानीयौ व्रणानामतिसारस्य च
तथा पथ्ये हितौ पथ्यौ । तथा व्रणानामपि रोपणे
रोपणाविषये हितौ । प्रियंगुर्गन्धप्रियंगुस्तस्याः पुष्पम् ।
अञ्जनयुग्ममञ्जनद्वयम् । स्रोतोऽञ्जनसौवीरभे-
दाभिन्नम् । पद्मा पद्मचारिणी । पद्माद्रजः पद्म-
किञ्जल्कः । योजनवल्ली मंजिष्ठा । अनन्ता दीर्घ-
मूलश्च । समुद्रान्तो यवासकः । मानद्रुमः शा-
ल्मली । मोचरसः शाल्मल्या निर्यासः । “निर्यासो
यस्तु शाल्मल्याः समोचरससंज्ञकः” इत्याम्नायात् ।
समङ्गा नमस्करी रक्तमूला च । पुत्रागो रक्तकेसरः ।
शीतं चंदनम्, मदहेतुर्धातुकी । अंबष्ठा बहुमूलिका ।
नमस्करी समङ्गा । नन्दीवृक्षो जयवृक्षः । कच्छुरा
फणिहारी च । सूक्ष्मपत्रा मरुद्भवा । बिल्वपेशिका
बिल्वमज्जा । कटुवङ्गोऽरलुकः । कमलोद्भवं रजः
पद्मकेसरः ॥ २८ ॥

हे०—प्रियंग्वंबष्ठादिगणावाह—पुष्पांजनयुग्मं—स्रोतोऽंजनं
रसांजनं च, पद्मा भाङ्गी, पद्माद्रजः पद्मकेशरं, योजन-
वल्ली मंजिष्ठा, अनन्ता दुरालभा, सारद्रुमः शाल्मली,

मोचरसस्तन्निर्यासः, समंगा लज्जिका, पुत्राग पुनाग,
शीतं चंदनं, मदनीयहेतुर्धातुकी, अंबष्ठा मयूरशिखा, नम-
स्कारी लज्जिका, बिल्वपेशिका शुष्कबिल्वपेशिका । संधानी-
यो संधानजननी ॥ २८ ॥

मुस्तावचाऽग्निद्विनिशाद्वितिक्ता-
भलातपाठात्रिफलाविपाख्याः ।
कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-
स्तन्यामयन्नामलपाचनाश्च ॥ २९ ॥

स०—मुस्ता गांगेयी । तिक्ताद्वयमेका कटुकाऽन्या
काकतिक्ता । विपाख्या शुद्धकंदा । हैमवती श्वेतवचा ।
एते योन्यामयन्नाः स्तन्यामयन्ना मलपाचनाश्च । तौ
जौ गुरुश्चेद्भवतीर्द्रवज्जा ॥ २९ ॥

प०—मुस्ताद्या वर्गाकृतास्तन्यामयन्नाः स्त्रीक्षीर-
व्याधिनाशनाः । मलादीनां वातादीनां शकृदादीनां
च सामानां पाचनाः । अग्निश्चित्रकः । द्वे निशे
हरिद्राद्वयम् । द्वे कटुकं एका कटुका द्वितीया काक-
तिक्ता । हैमवती च ॥ २९ ॥

हे०—मुस्तादिगणमाह—द्वितिक्ता—कटुका करंजिका च,
हैमवती श्वेतवचा ॥ २९ ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं
जंबूद्वयाऽर्जुनकपातनसोमवल्काः ।
पुक्षाम्रवंजुलपियालपलाशनंदी-
कोलीकदंबविरलामधुकं मधूकम् ॥
न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः ।
मेदःपित्तास्रतृद्दाहयोनिरोगनिर्वहणः ३० ॥

स०—न्यग्रोधो वटवृक्षः । पिप्पलोऽधत्थः । सदा-
फल उदुंबरः । जंबूद्वयमेका राजजंबूर्वहलफलाऽन्या
ह्रस्वफला काकजंबूः । अर्जुनः पार्थः । कपीतनः
कपिचूडो वानीराख्यः । सोमवल्कः सितसारः खदिरः ।
पुक्षः शृंगीपुष्ककाख्यः । आम्रश्चूतः । वंजुलो वेतसः ।
प्रियालो द्राक्षारसप्रियः खरस्कंधाख्यः । नदी जय-
वृक्षः । कोली बदरी । विरला तिट्टुकी । मधुकं
यष्टिः । मधूकं मधूकपुष्पम् । न्यग्रोधादिसं संग्रहणा-
दिगुणयुक्तः । वसंततिलकम् ॥ ३० ॥

प०-गणोऽयं न्यग्रोधादिर्ब्रण्यो ब्रणाय हितः संग्रहण
शीलः संभ्राही भग्नान् सन्धयति भग्नसाधनः मेदः-
पित्तादिनिवर्हणः । न्यग्रोधो वटः । पिप्पलोऽध्वत्थः ।
सदाफल उदुम्बरः । जम्बूद्वयमेका राजजम्बूबृहत्फ-
ला, द्वितीया काकजम्बूः ह्रस्वफला । अर्जुनः ककु-
भः । कपीतनो वानीरः कपिचूडः । सोमवल्कः कट-
फलः । प्लक्षो गर्दभाण्डः । वज्जुलो वेतसः । प्रियालः
खदिरस्कन्धः । पलाशः किंशुको वातपोदः । नन्दी-
वृक्षो राजवृक्षः । कोली बदरी । विरला दीर्घनखी
तिन्दुकीत्यपरे । मधुकं मधुयष्टी । मधूकं
मधूकपुष्पम् ॥ ३० ॥

हे०-न्यग्रोधादिगणमाह—सदाफल उदुम्बरः, जम्बू-
द्वयं—जंबू राजजम्बू, कपीतनः पारीसापिप्पलः, सोमवल्कः
कटफलः, प्रियालश्चारः, नन्दी नन्दीवृक्षः, कोली बदरी,
विरला तिन्दुकी, भग्नसाधनो भग्नसंधानकृत् ॥ ३० ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं
स्पृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौण्यजातीरसाः ।
शुक्तिव्याघ्रनखोऽमराहमगुरुः श्रीवासकं कुंकुमं
चंडागुग्गुलुदेवधूपखपुराःपुन्नागनागाह्वयम् ॥
एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।
वर्णप्रसादनः कंडूपिटिकाकोठनाशनः ३१ ॥

स०—एलायुग्मं सूक्ष्मैला स्थूलैला चातुरुष्कः कृत्रिमो
निर्यासविशेषः । कुष्ठं गदः । फलिनी गंधप्रियंगुः ।
मांसी नलदम् । जलं ह्रीवैरम् । ध्यामकं देवदग्ध-
कम् । स्पृक्का देवी । चौरको ग्रंथिपर्णी । चोचं त्वक् ।
पत्रं गंधपत्रम् । तगरं चक्रम् । स्थौण्यं तैलपीतकम् ।
जातीरसो बोलः । शुक्तिर्नखः । व्याघ्रनखः समुद्रजः ।
अमराहं देवदारुः । अगुरुः प्रसिद्धः । श्रीवासः
श्रीवेष्टकाख्यः । कुंकुमं बाहकम् । चंडा कोपना ।
गुग्गुलुः पुरः । देवधूपः सर्जरसः । खपुरः कुंदुरुकः ।
पुन्नागो रक्तकेसरः । नागाह्वयं नागकेसरम् । एलादि-
रयं वातादीन् हन्ति । तथा वर्णप्रसन्नत्वकृत् कंडूदि-
हृच्च । मसौ जसौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्री-
डितम् ॥ ३१ ॥

प०—एलादिकोऽयं वर्णो वातकफविपान् विनि-
हन्ति । तथा वर्णस्य प्रसादनः कण्डूवादिनाशनश्च ।

एलायुग्मं सूक्ष्मैला, स्थूलैला च । तुरुष्कः कृत्रिमः
पिण्याकापरपर्यायः । फलिनी गन्धप्रियंगुः । जलं
वालकम् । ध्यामकं देवदग्धकम् । स्पृक्का देवी लता
सती । चौरको ग्रंथिवर्णः । चोचं त्वक् । पत्रं
चन्दनं गन्धपत्रापरपर्यायम् । तगरं चक्रम् । स्थौ-
ण्यं तैलपीतकम् । जातीरसो रसोवलः । शुक्तिः कर-
रुहः । व्याघ्र नखः समुद्रजः । अमराहो देवदारुः ।
श्रीवासः श्रीवेष्टकः । कुंकुमं बाह्नीकम् । चण्डा
पिशुना । गुग्गुलुः माहिषाख्यः । देवधूपः सर्जरसः ।
खपुरः कुन्दरुः । पुन्नागो रक्तकेसरः । नागाह्वं
नागकेसरम् ॥ ३१ ॥

हे०—एलादिगणमाह—तुरुष्कः सिंहकः, ध्यामकं
रोहिण्यं, चौरको ग्रंथिपर्णी, चोचं त्वक्चम्, पत्रं पत्रकं,
जातीरसो बोलः, शुक्तिर्नखं, व्याघ्रनखस्तद्देदः, श्रीवासः
सरलनिर्यासः, देवधूपो रालः, खपुरः सल्लकीनिर्यासः,
नागाह्वं नागकेशरम् ॥ ३१ ॥

श्यामादंतीद्ववंतीक्रमुककुटरणी-

शंखिनीचर्मसाहा-

स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनक-

च्छिन्नरोहाकरंजाः ।

बस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि

श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ

हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३२ ॥

स०—श्यामा मालविका त्रिवृत् मसूरविदनाख्या ।
दंती मुकूलकश्चित्राख्यः । द्ववंती उंदुरकार्णिका ।
क्रमुकः पट्टिकारोघ्रः । कुटरणी शुक्ला त्रिवृत् । शंखिनी
यवतिका । चर्मसाहा सातला । ब्राह्मीत्यन्ये ।
स्वर्णक्षीरी पीतवतूरः । गवाक्षी गवादर्ना स्थापु-
कर्णी संज्ञा । इंद्रवारुणीत्यन्ये । शिखरी अपा-
मार्गः । रजनकः कपिलकः । छिन्नरोहाऽमृत-
वह्नी । करंजः कैर्धर्यः । बस्तांत्री वृषंगंधा । व्याधि-
घातः कृतमालः । बहलबहुरस इक्षुः । तीक्ष्णवृक्षात्
पीलोः फलानि । श्यामादिरेष गुल्मार्दान् हन्ति । औ
औ याश्च त्रयः स्युः स्वरमुमितुरगैः स्रग्धरा
स्याद्विरामैः ॥ ३२ ॥

प०—इयामाद्योऽयं वर्गो गुल्मादीन् हन्ति। इयामा
पालिन्दी त्रिवृतादन्ती मुकूलकः। द्रवन्त्युदुस्वरकर्णिका।
क्रमुकः रोध्रः। क्रमुकमित्यपरे। कुठरणी त्रिवृत्।
शङ्खिनीति कुल्यविन्नायवतिक्ताक्षिपीडकः। सात-
ला सप्रला चर्मकसाहा वर्तकी स्मृता। अन्येषां सा-
तला ब्राह्मी ब्रह्मसोमा तु सप्रला। स्वर्णक्षीरी तिक्त-
दुग्धिका। गवाक्षी विशाला। शिखरिसुधारजनकः
कम्पिलकः। छिन्नरोहा गुडूची। करञ्जः पूतिकरञ्जः।
वस्तान्त्री त्रिपगन्धा। व्यामेवा परियकः स्मृतः।
“घनभूरिरसस्त्विक्षुर्गुडमूलोऽसिपत्रकः। ऋक्षणवृक्षः
सणः पीलुः प्रोक्तोऽन्यः स्वादुकस्तथा” ॥ ३२ ॥

हे०—इयामादिगणमाह—इयामा कृष्णमूला, त्रिवृत्
द्रवन्ती, चीरितपत्रा दन्ती, क्रमुकः पूगः, कुठरणा—अरुण-
मूला त्रिवृत्, चर्मसाहा सप्रला, शिखरी. अपामार्गः, रज-
नकः कम्पिलः, छिन्नरोहा गुडूची, वस्तान्त्री वृद्धदारुकः,
आधिवातः आरम्बधः, बहलरसः इक्षुः, तीक्ष्णवृक्षः पीलुः
तस्य फलानि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः।
युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ३३ ॥

स०—इति प्रकारे। त्रयस्त्रिंशदिति वर्गाः कथिताः।
अत्र संख्योपादानमेषां प्राधान्यख्यापनार्थम्। अन्येऽ-
प्येवं प्रकाराः संत्येते तु प्रधाना इत्यर्थः। सुखग्रह-
णार्थं वा संख्यावचनं कृतम्। एतेषु त्रयस्त्रिंशत्सु
वर्गेष्वलाभतोऽलाभे सति तद्विधं रसवीर्यपाकैस्तुल्यं
द्रव्यमन्यदनुक्तमपि युञ्ज्यात्। नचैतावदत्र विधेयमि-
त्याह। जह्यादयौगिकम्। न केवलमेषु वर्गेषु तद्व्या-
लाभे यथालाभमन्यत्तद्विधं द्रव्यं युञ्ज्याद्यावदयौगिकं
यत्तु द्रव्यं तच्च त्यजेत्। दोषरोगातुराद्यपेक्षया पुरु-
पस्याऽस्मिन् काले वयसि वा यो गणः समस्तत्साध्या-
मयशमनाय च वारयितुं युक्तः। एकस्य द्रव्यस्याऽलाभे
द्रयोर्बहूनां वा तत्प्रकारमेकमपरं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा
द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्यः। एवं न समस्तद्रव्यापेक्षा
कर्येति। यथा च सुश्रुतः। ‘समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान्
भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्भिश्चान् समस्तांश्च गणान् वा
व्यस्तसहतानिति।’ त्रयस्त्रिंशदिति त्रेख्यश्चेति त्रय-

सादेशः। यौगिकमिति योगाय प्रभवतीत्यर्थं योगा-
द्यञ्चेति ठञ् ॥ ३३ ॥

प०—इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः प्रकारार्थो वा।
परिसमाप्ताख्यर्त्त्रिशद्वर्गाः। अथानेन प्रकारेण त्रयस्त्रि-
द्वर्गान् येन प्रकारान्तरेण पुनरानन्त्ये वर्गाणां दोषभे-
दादीन् समीक्ष्य यत्तद्यौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमपि गण-
मध्ये विदध्यान्। यद्यदयौगिकं मन्ये तत्तदनुक्तमप्यप-
कर्षेण तथा गणमप्यन्येन गणेनैकेन वा परस्परं
मिश्रयित्वा युञ्ज्यादेवं वर्गाणामानन्त्यम्। एवं
त्रयस्त्रिंशत् ये वर्गा निर्दिष्टास्तेषु वर्गेष्वलाभतो
युञ्ज्यान्। तद्विधमन्यच्च कोऽर्थः। उक्तद्र-
व्यालाभे यथालाभमन्यद्द्रव्यं तद्विधप्रभावं वर्ज-
यित्वा रसवीर्यविपाकैस्तुल्यं प्रक्षिपेत्। किमेतावदे-
वात्र कर्तव्यतया निर्दिष्टमुतान्यदपि किञ्चित्तत्र
कर्तव्यमतोऽनन्तरमिदमाह—जह्यादयौगिकं द्रव्यं
योगार्हं न भवति जह्यान् त्यजेत्। अर्थादयौगिकम्।
योगार्हं दोषापेक्षया सम्भाव्यते तद्विदध्यान्। एवं
स्थिते दोषापेक्षया समस्तवर्गस्तत्साध्यव्याधिप्रश-
मनाय देयः। कदाचित् समस्तद्रव्यालाभे न देयः।
कदाचिदेकं द्रव्यं द्वेष्या बहूनि वा यावन्ति सम्भ-
वन्ति द्वित्राणि पञ्चपाणि वा तानि दातुं युज्यन्ते
न समस्तवर्गद्रव्यापेक्षाऽत्र कार्येति। अलाभे
सतीति सप्रमर्थं तस् ॥ ३३ ॥

हे०—उपसंहरति—एते गणा गणनया च न तदुक्ता
ब्राह्म्याः। किं तर्हि जहापोहयोग्याम् इत्याह—देशतः
कालतो वा कस्यचिद्द्रव्यस्यालाभे तत्सदृशगुणमन्यदनुक्त-
मपि यौगिकं युञ्ज्यात्। उक्तमन्यौपधमयौगिकं जह्यात्।
देशकालाद्यनस्थापेक्षया उचितं यौगिकम्, अनुचितम-
यौगिकं यथालाभप्रयोगोऽपि सुश्रुतेनोक्तः—“समस्तवर्गमर्द्धं
वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीत मितकं प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु
कर्मसु ॥” इति ॥ ३३ ॥

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य

कल्कक्वाथस्नेहलेहादियुक्ताः।

पाने नस्येऽन्वासनेऽतर्बहिर्वा

लेपाभ्यंगैर्घ्नति रोगान् सुकृच्छ्रान् ३४ ॥

स०—एते पूर्वोक्ता वर्गा दोषदूष्यवयोबलादीन-
पेक्ष्य कल्कादियुक्ताः सुकृच्छ्रान् रोगानामयान् घ्नति।

युक्ता इत्यत्रांस्तर्मावितण्यर्थो युजिः । ततः कल्का-
दिषु वैधेन योजिता इत्यर्थोऽवतिष्ठते । आदिशब्देन
फांटीशतकषायादिपरिग्रहः । कथमेते श्रंतीति प्रकारं
युक्त्याऽऽह । पाने इत्यादि । पानायुपयोगे सति ।
लेपाभ्यंगैरिति बहुवचनेन लेपाभ्यंगस्नानादिभिश्चेति
श्रोत्र्यम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटी-
कायां सर्वांगसुंदराख्यायां पंचदशोऽ-
ध्यायः ॥ १९ ॥

प०-विकृतिः पतितास्य तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् "समीक्ष्य
दोषभेदांश्च गणानिष्ठान् प्रयोजयेत् । पृथङ्मिश्रान्
समस्तांश्च नान्तर्व्यस्तात्र संहितान् ॥" इति भद्रम् ३४

इति श्रीचन्द्रनन्दनाविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
शोधनादिगणसंग्रहाध्यायः
पञ्चदशः ॥ १५ ॥

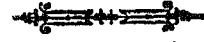
हे०-एते वर्गाः सर्वकल्पयोग्याश्चेत्याह-दोषाद्यपेक्षया
कल्कादीनामन्यतमेन कल्पेन, पानादीनामन्यतमेनांतः-
प्रयोगेण, लेपादीनामन्यतमेन वहिःप्रयोगेण, वा दुःसा-
धनानपि रोगान् श्रंति । अथाद्यसंग्रहः । संग्रहे-श्रेष्ठमुद-
कमाश्वसनस्तंभनक्लेदानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्,
अग्निमस्तंभशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानां, स्नानं सुरा च
श्रमहराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसः
प्रीणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां,
कुर्कुटो वत्यानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, सर्पि-
वातपित्तप्रशमनानां, स्नेहो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्य-
कराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनाम्, आमकपित्थकमक-
ण्ठयानाम्, आविकं सर्पिर्हृद्यानां, माहिषं क्षीरं स्वप्न-
जननानां, मण्डकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्, इक्षुमूत्र-
जननानां, यवाः पुरीषजननानां, जांबवं वातजननानां,
कुलत्थोऽम्लपित्तजननानां, माषाः शङ्कुह्योऽविक्षीरं च
श्लेष्मपित्तजननानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशमनानाम्,
उपवासो ज्वरहराणां, वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां, कण्टका-
रिका कासघ्नानां, लाक्षा सद्यः क्षतघ्नानां, नागबलाभ्यासः
क्षयक्षतघ्नानां, पुष्करमूलं हिककाश्वसकासपार्श्वशूलासुचि-
हराणां, अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां
मृदूद्बलोष्ठप्रसादच्छर्दिदृष्णातियोगप्रशमनानाम्, अरुष्कर-

श्वित्रकमूलं च शुष्कार्शःप्रशमनानां, कुटजो रक्ताशःप्रश-
मनानां, लाजाच्छर्दिघ्नानां, यावशूकः हंसनीयपाचनीयार्शो-
घ्नानां, तक्राभ्यासोऽशःश्वयथुग्रहणीदोषघृतन्यापप्रशमनानां,
कव्यान्मांसरसाभ्यासोऽशःशोषग्रहणीदोषघ्नानां, सुस्तं
संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानाम्, अतिविषा पाचनीयसं-
ग्रहणीयसर्वदोषहराणां, विल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफ-
प्रशमनानां, गन्धप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनीयानाम्,
उदीच्यं निर्वापणदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कट्वंगं संग्र-
हणीयदीपनीयानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयो-
पशोषणीयानाम्, उत्पलकुमुदकिज्जकोऽनन्ता च संग्रह-
णीयरक्तपित्तप्रशमनानां, काश्मर्यफलं रक्तसंग्रहणीयरक्त-
पित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीय-
वातहरवृध्याणां, शाल्लिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां, बला
संग्रहणीयबल्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनी-
यानाहराणां, चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफशूलहराणां,
गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हरिद्रा प्रमेहहराणां,
रक्तावसेको विद्रधिबीसर्पपिटिकागण्डमालामयहराणाम्,
एरण्डतैलाभ्यासो वर्धमगुल्मशूलहराणां, लशुनो गुल्मा-
निलहराणां, हिंगुनिर्यासो दीपनीयच्छेदनीयानुलोमिक-
वातकफप्रशमनीयानाम्, अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानु-
लोमिकवातश्लेष्महराणाम्, उष्ट्रीक्षीरसुदरश्वयथुघ्नानाम्,
अयोरजः पांडुरोगघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, विडंगं कृमि-
घ्नानां, रास्ना वातहराणाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां
गुग्गुलुर्मंदोऽनिलहराणाम्, अमृता संग्रहणीयदीपनीयवा-
तश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां, मदनफलं वमनास्था-
पनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनीयानां, सुकूप-
यस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यकूपुष्पी शिरोविरेचनानां,
त्रिफला तिभिरघ्नानां, त्रिफलागुग्गुलुघ्नानां, शिरीषो
विषघ्नानाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानां,
क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
वृष्योदावर्तहराणां, संकरूपो नक्ररेतश्च वृध्याणां, दौर्मन-
स्यमवृध्याणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां,
चन्दनोदुम्बरं निर्वापणालेपनानां, रास्नाऽगुरुणी शीतापन-
यनप्रलेपानां, लामजकोशीरे त्वग्दोषदाहस्वेदापनयनप्रले-
पानां, कुष्ठं घातहराभ्यंगोपनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षु-
ष्यकेश्यकंठयत्रल्यविरजनीयरोपणीयानाम्, अजीर्णाशनं
ग्रहणीदूषणानां, विरुद्धवीर्यशनं निर्दितव्याधिकराणां,
गुरुभोजनं दुर्बिपाकानाम्, अतिमात्राशनमामदोषहेतूनां,
यथान्यभ्यवहारोऽभिसन्धुक्षणानां, यथासात्म्यमाहारवि-

हारा सेव्यानाम्, एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां, विषमशानमग्निवैषम्यकराणां, काले भोजनमारोग्यकराणां, वेगधारणमनारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानाम्, अनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्शनीयानाम्, उद्दालकान्नं रूक्षणीयानां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, स्त्रीष्वीत-प्रसंगः शोषद्वाराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां, पादाभ्यामुद्धर्तनमन्नश्रद्धाजननानां, मिथ्यायोगो व्याधिसुखानां, रजस्वलागमनमलक्ष्मीसुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदारगमनमनायुष्याणाम्, अयथाप्राणमारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्द्धनानां, हर्षः प्रीणनानां, श्लोकः शोषणानां, निर्वृतिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणां, स्वप्नस्तन्द्राकराणां, सौख्यं निर्वृतिहेतूनां, सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकरसाभ्यासो दीर्घत्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणां, गर्भशल्यमहार्याणाम्, अजीर्णशुद्धार्याणां, बालो मृदुभेषजाहार्याणां, वृद्धो थाप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णीषधव्यायामवर्जनीयानां, मीमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुःश्रिकित्स्थानाम् आमविषमचिकित्स्थानां, ज्वरः शीघ्ररोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुपंगिणां, जलैकसोऽनुशस्त्राणां, वस्तिर्घत्राणां, हिमवानौषधभूमिनां, सोम औषधीनां, मरुभूमिरारोग्यदेशानाम्, आनूपभूमिरहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम्, अनिर्देशकारित्वं रिष्टानां, भिषक्चिकित्सांगानां, सिद्धिवैद्यगुणानां, नास्तिको वज्यानां, लौल्यं क्लेशकराणाम्, आत्मवक्तोपकारिणां, श्वाभ्यसहितस्तर्कः साधकानां, दुष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता भयकराणां, सद्दिद्यासंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आचार्यः शास्त्राधिगमहेतुनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां, सवनमनुष्ठेयानां, सर्वसंन्यासः सुखानामिति । तत्रोदकामिमुद्गृष्टलोष्टप्रसादतक्राभ्यासरक्तावसेकैरंडतैलाभ्यासोष्णक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात्समुदायाच्च निर्धारणं, पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति । भवति चात्र “अद्र्याणां शतमुद्दिष्टं पञ्चपञ्चाशदुत्तरम् । अलमेतद्विजानीयाद्विताहितविनिश्चये ॥ ” इति ॥ ३४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने गणस्य संग्रहं नाम नामस्त्येन निरूपितम् ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

शोधनादिगणसंप्रहाऽध्यायादनन्तरं स्नेहाध्यायारंभः । यतः शोधनं स्नेहस्वेदावतरेण न संभवति । वक्ष्यति हि स्नेहस्वेदावनम्पस्येत्यादि । तन्मात्स्नेहस्वेदाव्याययेरारंभो युक्त इत्याह—

अथाऽतः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः १ ।

स०—स्नेहस्य सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिस्तं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ॥ १ ॥

प०—शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायादनन्तरमयं स्नेहनाध्याय आरब्धः । यतः शोधनवमनादिकमन्तरा स्नेहस्वेदौ न कर्तव्यौ । प्रत्यपायभयादिति । स्नेहः सर्पिर्मर्ज्जादि तस्य विधिर्विधानं कल्पना यस्मिन्नध्याये विहितः स स्नेहविधिस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—यतः पूर्वोऽध्याये भेषजान्युक्तानि तेषां प्रयोगो वक्तव्यः । स च स्नेहनस्वेदनशोधनास्थापननावनभूमगं-डूपाश्चोतनतर्पणादिभेदादनैकधा । चिकित्साकलिकायां तु—“प्राक् पाचनं स्नेहविधिस्ततश्च स्वेदस्ततः स्याद्वमनं विरेकः । निरूहणान्वासनवस्तिकर्म नस्यं क्रमश्चेति भिषग्वराणाम् ॥ रासनापटोलपिचुमंदपयोभिरादी भूम्यादरूपकफलत्रयवारिभिर्वा । पक्वामदोषप्रपुपस्तदनन्तरं हि स्नेहो हितः सुरभिवासककटुफलादिः ॥ ” इति । रासनाकाथादित्रयं, शुंठीकाथादित्रयं वा वातादित्रये क्रमात्पाचनं तत्र स्नेहनोऽस्मिन्नध्याये अतएवायं स्नेहविधिः ॥ १ ॥

गुरुशीतसरास्निग्धमंदसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥२॥

स०—गुर्वादिगुणयुक्तं यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं भवति । विपरीतमतो यल्लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसांद्रगुणोपेतं तद्विरूक्षणम् । प्रायोप्रहणं विरूक्षणे स्नेहने च योज्यम् । तथा च लघ्वपि सर्षपं तैलं छागं च दुग्धं तथा विष्किरप्रतुदमृगास्यं वार्त्रयं स्नेहनं भवति । तथोष्णमपि मत्स्यमहिषमांसं स्नेहनं भवति । एवं रूक्षणेऽपि वेद्यम् । तथा च यवो गुरुशीतसरादिगुणयुक्तोऽपि विरूक्षणस्तथा राजमाषोऽपि । स्नेहने प्रक-

तेऽपि विरूक्षणोपन्यासोऽन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्य तारतम्यप्रतिपादनार्थः ॥ २ ॥

प०—अनेन सामान्यनिर्देशेन स्नेहनरूक्षणयोर्द्रव्ययोर्लक्षणं संक्षेपतः शेषयोरुक्तं शास्त्रकृता यत्किञ्चिद्द्रव्यं गुर्वादिगुणयुक्तं तन् स्नेहनम् । तद्गुणविपर्यययुक्तं लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं तत् विरूक्षणम् । प्रायोग्रहणमुभयत्रापि बोद्धव्यम् । स्नेहनं रूक्षणं च । तच्च व्यभिचारदर्शनार्थम् । यथाजं क्षीरं लघ्वपि स्नेहनम् । तथा तैलमुष्णमपि स्नेहनम् । तथा राजभाषो गुरुगुणयुक्तोऽपि रूक्षणः ॥ २ ॥

हे०—तत्र स्नेहनं द्रव्यमाह—गुरुशीतेति । रूक्षणमाह—विपरीतमिति । तस्मात्स्नेहनाद्गुर्वादिगुणात् विपरीतं लघ्वादिगुणम् ॥ २ ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्राऽपि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनात् ३

स०—स्नेहेषु क्षीरानूपाऽमिषादिषु मध्ये सर्पिरादयश्चत्वारः स्नेहाः प्रकर्षेण वराः । आशु स्वकार्यकरणात् । तत्रापि च तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं संस्कारस्याऽनुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारमनुरुध्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्यादिभिः संस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टम् । यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यत्यौष्ण्यादयश्चोत्पद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहार्थे । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । तेनात्रयमर्थः । सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते नतु तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणास्यजन्ति । अत्र चोदाहरणं चंदनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यगुणात्तरैरभिभूतगुणत्वात्सर्पिष इतरेषां तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वाद्दुत्तमत्वम् । अत एवच वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसंपादनात् । तैलसाध्येषु तु विकारेषु तद्गुणशात्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम् । तद्धि न तथाऽनिष्टहेतुः । तस्मात्सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिर्वोतमम् संस्कारस्याऽनुवर्तनादिति न्यायात् व्याप्यमेव । माधुर्यादिहेतोश्च ॥ ३ ॥

प०—तत्रापि तेष्वपि चतुर्षु मध्ये सर्पिरुत्तमं घृतं श्रेष्ठम् । संस्कारोऽनुवृत्तो येन द्रव्येण । संस्क्रियते तमनुवर्तते । एवं सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वं न तैलस्य समानेऽपि हेतौ । सर्पिर्ह्युष्णगुणैर्द्रव्यैः संस्कृतमपि गुडूच्यादिभिः स्वं शैत्यमजहत् संस्कारद्रव्यगुणाननुवर्तते । तथा तैलं श्वातिगुणैश्चन्दनादिभिः संस्कृतं सर्वसर्विकया घृतवदात्मीयमौष्ण्यं परित्यजति । यत्परित्यागाद्द्रक्तपित्तविसर्पादौ विकारे दीयते । यथा घृतं तथा न वसाप्रभृतिरक्तपित्तादिविकारप्रशमनार्थमिति ॥ ३ ॥

हे०—स्नेहनतरमाह—सर्पिरिति । स्नेहनतरमाह—संस्कारस्यानुवर्तनात् यथा श्वातिः संस्कृतं श्वातिनाम्, उष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजति इत्यादि । संग्रहे तु—“माधुर्यादिविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ” इति ॥ ३ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥ ४ ॥

स०—यो यः पूर्वं यथापूर्वं यो य उत्तरो यथोत्तरमिति यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्वं चापेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां स्नेहानां यथाविहितानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जसर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबन्ध्यन्ते नतु तैलाख्यः स्नेहस्तस्य पूर्वत्वामावात् । न ह्यन्योऽस्मात्कश्चिद्दृत्तरोऽस्ति यदपेक्ष्यैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत्तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसंबन्धसौलस्य । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा मज्जावसा-तैलाख्या यथोत्तरत्वेनाऽपिसंबन्ध्यन्ते न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावात् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य पूर्वं विद्यते यदपेक्ष्यैवोत्तरत्वमात्मन आसादयतीत्युक्तम् । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषां सामान्येनोक्तम् । विशेषेण च वसा पित्तघ्नी मज्जा पित्तघ्नतरः सर्पिः पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरश्चा इति । इतरौ वातकफौ पित्तापेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वतीतीतरघ्नाः । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः । तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नो वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैलं वातश्लेष्मघ्नतममिति प्रकृतम् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । श्लेष्मणि स्नेहनिषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्ना इति गम्यते । अथवा द्रव्यांतरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्याऽपीतरशब्देन ग्रहणमिति ॥ ४ ॥

प०—यो यः पूर्वस्नेहो यथापूर्वम् । यो य उत्तरः स्नेहो यथोत्तरम् । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्व चापेक्ष्योत्तरः । ततश्चतुर्णां स्नेहानां निर्दिष्टानां सर्पि-रादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जासर्पिःसंज्ञकाः यथापूर्वकत्वे चाभिसम्बध्यन्ते । तैलाख्यः स्नेह-पूर्वत्वाभावात् नह्यन्यः कश्चिदुत्तरो विद्यते । यदपेक्ष्यैष पूर्वत्वमात्मन आसादयति । तथा चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा वसामज्जातैलाख्याः यथोत्तरत्वं नाभिसम्बध्यन्ते । न सर्पिःसंज्ञकः स्नेह उत्तरत्वाभावात्तदस्य कश्चित्पूर्वो विद्यते । यदपेक्ष्यैष उत्तरत्वमात्मन आसादयति । एवं पूर्वं पित्त-घ्नत्वं वसामज्जासर्पिणि पित्तघ्नानि । वसा पित्तघ्नी । यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जावसतैलानि । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः । वसा वातश्लेष्मघ्नतरातैलं वातश्लेष्म-घ्नतममिति भट्टश्रीवर्धमानोक्तः सारोद्धारः ॥ ४ ॥

हे०—सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यज्ञानमाह पित्तघ्ना इति ॥ ४ ॥

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ५ ॥

स०—घृताद्गुरुणः सकाशात्तैलं गुरु गुरुतरमित्यर्थः । वसा तु तैलाद्गुरुतरा ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः ॥ ५ ॥

प०—घृतात्तैलं गुरुतरं भवति । तैलाद्वसा गुर्वा । वसाया अपि मज्जा गुरुः ॥ ५ ॥

हे०—तैलाद्वसा ततो मज्जा ततः सर्पिः पित्तघ्नं, सर्पिणां मज्जा ततो वसा ततस्तैलं वातघ्नं, कफघ्नं च । स्नेहनसाध्ये पित्तरोगेऽपि तैलस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तम् । एवमन्यत्र सर्पिरादीनां गुरुत्वं तारतम्यमाह—घृतादिति ॥ ५ ॥

इदानीं यमकस्नेहस्त्रिवृतस्नेहो महास्नेह इति तत्रतत्रोच्यते न च ते ज्ञायत इत्याह—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतां महान् ६ ॥

स०—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमको नाम्ना स्नेहः । यथा सर्पिर्वसाभ्यां, सर्पिस्तैलाभ्यां, सर्पिर्मज्जाभ्यामित्यादि । एवं त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतश्चतुर्भिर्महास्नेह उच्यते इति शेषः ॥ ६ ॥

प०—स्नेहानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपादयन्नाह—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां यमकः । त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतः । चतुर्भिः स्नेहैर्महान् ॥ ६ ॥

हे०—यमकादिसंज्ञात्रयमाह—तैर्गुरुत्वोक्तक्रमैः, तेन घृततैलाभ्यां यमकः, घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः सर्वैर्महान् । संग्रहे तु—“ स्नेहाश्चादधिकीरं मांसास्थि फलदारु च ” इति ॥ ६ ॥

संप्रति स्नेहान्तिरूपयति-

स्वेद्यसंशोधयस्त्रीव्यायामासक्तचितकाः ।

वृद्धबालाऽबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥

वातार्तस्थंदातिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ।

स्नेहाः ॥ ७ ॥

स०—स्वेद्यादयः स्नेहाः स्नेहार्हाः । न दास्नेहितः स्वेद्य इत्यर्थः । एवं योऽपि शोध्यः सोऽपि पूर्व स्नेहः । स्वेदार्हाः स्वेद्याः । अर्हार्थं कृत्यप्रत्ययोऽत्र प्यः । एवं संशोध्याः शोधनार्हाः । मद्यासक्तस्त्रीसक्तव्यायामसक्ताश्च तथा योऽपि चितकास्तथा वृद्धा बाला अबला अल्प-बला इत्यर्थः । तथा कृशा रूक्षाः क्षीणरूक्षिणः क्षीणशुक्राश्च । वातार्ता यातपीडिताः । आर्तशब्दः स्थंदादिषु प्रत्येकस्मिन् योज्यः । स्थंदोऽभिष्यंदस्ति-मिरोऽक्षिरोगः । दारुणप्रतिबोधिनाः कृच्छ्रोन्मीलिना इत्यर्थः । एते स्नेहाः स्नेहार्हाः ॥ ७ ॥

प०—स्वेद्यादयः स्नेहाः स्नेहार्हाः । स्वेद्याः शोधनार्हाः संशोध्याः । तथा मद्यस्त्रीव्यायामेष्वासक्ताः । तथा चिन्तकाः । क्षीणमस्रं रक्तं रेतः शुक्रं येषां ते । तथा वातार्ता वातपीडिताः । तथा स्थन्दतिमिरनेत्ररोगदारुणप्रतिबोधिनाः स्नेहाः । दारुणः प्रतिबोधः कृच्छ्रदुन्मेषणं येषां ते दारुणप्रतिबोधिनाः ॥

हे०—स्नेहनीयानाह—स्वेद्यः कर्तव्यस्वेद्यः, संशोध्यः कर्तव्यशोधनः, मद्यादिषु त्रिष्वासक्तः, चिन्तकः चिन्तापरः, स्थंदो नेत्रकोपः, दारुणप्रतिबोधः कृच्छ्रोन्मीलः ॥ ७ ॥

न त्वतिमंदाऽग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तंभाऽतिसाराऽऽमगलरोगगरादरैः ॥

मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामथैश्च पीडिताः ।

अपप्रसूता युक्ते च नस्ये भरतौ विरेचने ॥ ८ ॥

स०—अतिमंदाग्न्यादयो न स्नेहाः । अति-शब्दो यावद्दुर्बलेषु प्रत्येकं योज्यः । तेनाऽतिदुर्बला

न स्नेह्या इत्यर्थः । अत एवालपबलाः स्नेह्या नत्व-
तिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेह-
नादत्यग्निवृद्धिः । अतिस्थूलस्य चाऽग्निमेदसोर्वृद्धिः ।
अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत् ।
ऊरुस्तम्भादिभिर्वान्मद्येन च पीडिता न स्नेह्याः ।
अत्र शोधनप्रसंगे तु स्नेहनं विना शोधनं न कार्य-
मिति यावत् । अपप्रसूता सुतगर्भा न स्नेह्येति लिंग-
वचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्व
एव न स्नेह्याः ॥ ८ ॥

प०—अतिमन्दाग्न्यादयो न तु स्नेह्या इति
सम्बन्धः । तीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः । स्थूल-
स्याग्निमेदसो वृद्धिः । दुर्बलस्याजरणशक्तिः । ऊरु-
स्तम्भादीनां पीडितशब्देन सम्बन्धः । तेनोरुस्त-
म्भपीडितः अतिसारेण पीडितः आमपीडितो याव-
न्मद्यपीडित इति । अत्र शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं
विधिना न शोधनमिति यावत् । अपप्रसूता न
स्नेह्येति विपरिणामः । अपप्रसूता अकालप्रसूता ।
अपरिपूर्णमासप्रसूतेति यावत् । तथा नस्यादिकर्मत्रि-
तये युक्ते सत्यदोषसाम्ये स्नेहो न योज्यः ॥ ८ ॥

हे०—अस्नेहनीयानाह—अबलस्य स्नेह्यत्वमिति-
दुर्बलस्यास्नेह्यत्वमित्यविरोधः।अपप्रसूता अयथावत्प्रसूता ८

सांप्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो द्वितस्तं
दर्शयन्नाह—

नत्र धीस्मृतिमंधाऽग्निंकाक्षिणां शस्यंत वृतम् ९

स०—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीस्मृत्याद्यभिलाषिणां
घृतं शस्यते यावदग्निंकाक्षिणाम् । अन्ये तु मंधादि-
काक्षिणामिति पठति । आदिशब्देन स्वरायुर्व-
णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीप्रभतिकाक्षिणाम-
भिलाषिणां पुंसां स्नेहप्रसङ्गे सति घृतं स्नेहः शस्यते।
तस्य तथा शक्त्वात् । धीर्बुद्धिः । मेधा प्रज्ञा ।
ग्रन्थस्य ग्रहणे शक्तिरुक्ता । स्मृतिः पूर्वानुभूतस्मर-
णम् । आदिग्रहणेन स्वरायुर्वर्णादिपरिग्रहः ॥ ९ ॥

हे०—घृतस्य विषयमाह—आदिशब्दाद्घृतगुणोक्ता अग्न्यां-
दयः ॥ ९ ॥

ग्रंथिनाडीकृमिश्लेष्ममंदोमारुतरोगिषु ।
तैलं लाघवदार्याधिक्रकोष्ठेषु देहिषु ॥ १० ॥

स०—तैलं ग्रंथ्यादिरोगिषु शस्यते । लाघवदार्या-
धिक्रकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते ॥ १० ॥

प०—ग्रन्थ्यादिषु तथा श्लेष्ममंदोमारुतरोगिषु
पुरुषेषु तथा शरीरलाघववृद्धत्वादिषु तथा क्रको-
ष्ठेषु देहिषु शरीरिषु तैलं शस्यत इति
सम्बन्धः ॥ १० ॥

हे०—तैलस्य विषयमाह ॥ १० ॥

वातातपाऽध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षक्लेशक्षमाऽत्यग्निवातावृतपथेषु च ॥
शेषौ ॥ ११ ॥

स०—वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं संबन्धः ।
वातक्षीणधातुषु एवमातपक्षीणधातुष्वित्यादि । शेषौ
घृततैलाभ्यामुक्ताभ्यामन्यौ वसामज्जानौ शस्येते ।
तथा रूक्षेषु क्लेशसहेषु । अत्यग्निषु बलवदग्निधित
द्रष्टव्यम् । अन्यथाऽत्यग्निषु स्नेहनिषेधात्पूर्वापरविरोधः
स्यात् । अथवा । अत्यग्निवपि वसामज्जानावनुजंज
अपवादवाक्यत्वादस्येति व्याख्येयम् । वातेनाऽऽवृताः
पंथानश्छिद्राख्या येषां तेषु च शस्येते शेषौ ॥ ११ ॥

प०—वातातपादिभिः श्रूणां धातवो येषां पुंसां
तेषु नरेषु यथा रूक्षादिषु च शेषौ स्नेहो वसाम-
ज्जानौ शस्येते । क्लेशक्षमशब्देन क्लेशक्षमस्य
सर्पिसैलं प्रयोजयेत् । अन्यग्निरतिर्तीक्ष्णाग्निः स्नेह-
प्रतिषेधे वसामज्जत्वापवादवाक्यम् । वातावृतपथेषु
वातरुद्धस्रोतःसु मज्जा ॥ ११ ॥

हे०—वसामज्जाविषयमाह—वातादिभिः पशुभिः क्षीण-
धातुषु वातावृतपथेषु मास्त्वावरुद्धस्रोताः, शेषौ वसाम-
ज्जानौ ॥ ११ ॥

वसायास्त्वन्यदपि विशेषांतरमाह-

वसा तु संध्यास्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ।
तथा दग्धाऽऽहतभ्रष्ट्यानिकर्णशिगेरुजि ॥ १२ ॥

स०—तुर्विशेष । चः समुच्चये रुजाशब्दः प्रत्येक
संबध्यते । संधिरुजास्त्वस्थिरुजास्त्वित्यादिषु । तथा

दग्धरुज्याहतरुजि तथा भ्रष्टयोनिरुज्जीत्येवं संबंधः
कार्यः ॥ १२ ॥

प०—वसा पुनः सन्ध्यस्थिरुजास्वपीष्टा । तथा
दग्धादिषु रुजासु वसा शस्यते इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

हे०—वसाया विषयांतरमाह—दग्धोऽग्निना, आहतो
दण्डादिना, भ्रष्टयोनः ॥ १२ ॥

इदानीं कस्मिन्काले कस्यस्नेहस्योपयोगः शस्त इति
दर्शयन्नाह—

तैलं प्रावृषि वर्षति सर्पिरन्यौ तु माधवं १३ ॥

स०—तैलं प्रावृषि शस्यत इति संबंधः । एव-
मुत्तरत्राऽपि योजनीयम् । स्वस्थस्य स्नेहनार्थं सर्व-
त्रैव स्नेहस्य प्रसंगे नियमोऽयं क्रियते । तैलं प्रावृष्येव
वर्षति एव सर्पिर्वसामज्जानौ माधव एवेति ॥ १३ ॥

प०—इदानीं कस्मिन् काले कस्य स्नेहस्योपयोगः
शस्त इति निर्णयन्नाह—वृष्टेः प्रारम्भः प्रावृडिति
कलयते । तस्यां प्रावृषि श्रावणाख्ये मासे शोध-
नप्रसंगे स्नेहनार्थं शस्तो स्वस्थावस्थस्य संशोध-
विषय एष ग्रन्थ आरब्धः । स्वस्थस्य यथोक्तार्त-
वविध्यनुष्ठाने सत्यपि दोषसञ्चयः कालकृतः सम्भा-
व्यते । अनन्तरं दोषकोपः । दोषकोपाच्च रोग-
प्रादुर्भावस्तदर्थं शोधनमायुर्वेदतत्त्वज्ञैः प्रतितन्त्रं
कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । यथा शीतोद्भवं दोषचयं
वसन्ते विशोधयन् हृत्यनेनर्तुविधानेन शैपभूत-
स्थितेन ग्रन्थेन संशोधनं च स्नेहस्वेदपूर्वकं कर्तव्यं
नान्यथा । तथा शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते प्रवाह-
यन् पूर्वं स्नेहस्वेदाववश्यं कर्तव्यौ । तत्र सर्वस्य
पूर्वमुपयोगः प्राप्तः । स्नेहसामान्यात् नियम्यते ।
वसामज्जानात्रिव स्नेहनार्थं प्रयोज्यो नान्यः स्नेहः ।
तथा ग्रीष्मजं दोषचयं वर्षाकाले प्रवाहयन् पूर्वं
स्नेहस्वेदौ कर्तव्यौ । तत्र यथैव तैलं नियम्यते
तथा घनात्यये वार्षिकं दोषचयं प्रवाहयन् पूर्वं स्नेह-
स्वेदौ कर्तव्यौ । अत्र च तथैव स्नेहस्य सर्वस्य स्नेह-
नार्थमभ्यसनं प्राप्तं स्नेहनसामान्यात्तन्नियम्यते ।
सर्पिष एवाभ्यसनमित्येव स्वस्थविषये नियमः ।
अस्वस्थविषये नियमः पुनः संशोधनसाध्यामयत्वेन
तैलोचितेन कदाचिदमुचितेनापि प्रावृषि संशोधनात्

पूर्वं तैलमेव स्नेहनार्थमभ्यसनीयम् । नान्यः स्नेहः ।
एवमन्यदपि स्वयमूह्यम् ॥ १३ ॥

हे०—स्नेहानां कालविभागमाह—प्रावृषि तैलं, वर्षाने
शरदि सर्पिः, माधवे वसन्ते, शैवी ॥ १३ ॥

ननु वर्षासु तैलं वर्षति सर्पिर्वसामज्जानौ माधव
इति योऽयं नियमः स किञ्चिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्विद-
नपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

ऋतौ साधारणं स्नेहः शस्तोऽहि विमले रवौ १४

स०—साधारणे ऋतौ श्रावणादौ संशोधनात् पूर्वं
स्नेहनार्थं स्नेहस्तैलादिकः शस्तः । तथाऽहि वासरे ।
न निशि । तथा विमले रवौ जलदनीहारादिनाऽना-
च्छादिते खरांशौ । स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगान्तरः
स्नेहः सर्पिरादिश्वतुष्प्रकारो गृह्यते ॥ १४ ॥

प०—प्रावृषि यदेतत् तैलं तथा वर्षान्ते सर्पिर्व-
सामज्जानौ माधव एवेत्येवंरूपो नियमः स किञ्चि-
दपेक्ष्यत तदर्थमिदमाह—ऋतौ साधारणे नात्युष्ण-
शीते मध्यावस्थे ततो यथायथं तैलादयः संशोध-
नात् पूर्वं स्नेहार्थमुपयोग्याः । तथाऽहि दिवसे न
निशायां तथा विमले रवौ निर्मले भास्वति नात्र
संछादिते । एवमेतेषु कालेषु प्रावृडादिप्वार्तवदां-
षसञ्चयस्य निहर्तुं सर्वो विधिर्निर्दिष्टः । प्रावृडादि-
वज्ये पुनरन्यस्मिन् काले व्याधिवशात्त्वरायामुप-
जाते संशोधनस्य कर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यकर्तव्यत्वं
प्राप्तम् । यतः मूत्रशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहनि-
यमान्न कश्चित्स्नेह उपयोक्तुं शक्यते ॥ १४ ॥

हे०—यो यस्मिन्वृतावुक्तः स तस्य साधारणभागे निर्मले
रवौ निरभ्रे दिवसे शस्तः, साधारणे श्रावणत्रैत्रकार्ति-
केषु ॥ १४ ॥

तैलं त्वरायां शीतेऽपि ॥ १५ ॥

स०—त्वरायां सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते काले
स्नेहयोग्यतायां सत्यां शीते हेमंतशिशिराख्ये काले
तैलं संशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं शस्तं नान्यस्नेहः । अपि-
शब्दान् केवलं वर्षास्ववर्षासु च शस्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०—स्नेहनपूर्वं संशोधनं कुर्यान्नान्यथेत्याशङ्क्य
इदमाह—त्वरायामुपजातायां व्याधिक्रियाप्राप्ते काले

संशोधननाश्रयत्वाद्वाधैर्यदा संशोधनं क्रियते हेम-
न्नशिर्षाशिरास्ये तदा तैलमेव संशोधनात्पूर्वं स्नेह-
नार्थं देयम् । अपिशब्दात्तु केवलं प्रावृष्येव तैलं
देयम् इत्येव नियमः ॥ १५ ॥

हे०—याधिपशादकालेऽपि स्नेहनं कार्यमित्याह—
त्वरामानात्पथिके कार्यं शीतेऽपि स्नेहनं कार्यं तच्च
तैलेन ॥ १५ ॥

नर्वस्य स्नेहस्याऽह्युपयोगाद्वाधैवप्रयोगः प्राप्त
इत्याह--

घर्मोऽपि च घृतं निशि
निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि १६ ॥

स०—न केवलं शरदि घृतं प्रयुंजीत यावद्धर्मोऽपि
निश्युपयुंजीत । नच घर्म एव निश्युपयुंजीत याव-
पित्तं कुपितं पित्तं वा विकारं तथा पवने कुपिते
तज्जे वा विकारं स्नेहसाध्ये घर्मं घृतं निश्युपयुंजीत
न दिवा न च तैलं वसामज्जानौ वा । तथा पित्त-
वति पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताख्ये श्लेष्मपित्ताख्ये
कुपितं तज्जे वा विकारं स्नेहसाध्ये घर्मं घृतं निश्युप-
युंजीत । पित्ते पवने इत्येतद्विषयविकारोभयोपलक्षणार्थं
वेद्यम् । पित्तवतीति भूमि मत्तु ॥ १६ ॥

प०—नर्थव त्वरायां मत्यां यदा भ्राम्णे संशोधनं
क्रियते तदा घृतमेव संशोधनान् पूर्व देयम् । अपि-
शब्दात्तु केवलं वर्षान्ते सर्पिर्यावदभिमन् ऋतौ सर्वस्य
स्नेहस्य दिवापयोगः प्राप्तः स निशीत्यनेन निपि-
त्यने । न केवलं घृतं घर्मं निशि उपयुंजीत स्नेहनार्थं
संशोधनात्पूर्वमित्येव नियमः यावदयमपि नियमः ।
पित्ते कुपिते तज्जे च विकारे तथा पवने कुपिते तज्जे
च विकारे स्नेहसाध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृ-
तमसंस्कृतं वा नित्यमुपयुंजीत न दिवा न तैलं
वसामज्जानौ वा । तथा संसर्गे पित्तवत्यपि
द्विविधेऽपि संसर्गे पित्ताधिके वातपित्ताख्ये पित्त-
श्लेष्माख्ये कुपिते तथाभूते विकारे तज्जे स्नेह-
साध्ये तदुपशान्त्यर्थं घृतमेव संस्कृतमसंस्कृतं वा
निश्युपयुंजीत न तैलं वसामज्जानौ नैवाहनि
पित्तेऽपि वमने इत्येव दोषविकारोभयलक्षणार्थं
बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

हे०—ग्रीष्मेऽपि घृतेन तच्च निशि पित्तादिषु दिवा
स्नेहनस्यापवादमाह ॥ १६ ॥

निश्यन्त्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततां दिवा ।

स०—अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शीत-
काले निशि घृतोपयोगाद्वातकफाद्वेतो रोगा भवेयुः ।
तथा दिवा घर्मे काले तैलोपयोगात्पित्ततः पित्ताद्रोगाः
स्युः । वसामज्जोस्वनिश्चितस्वरूपत्वान्नोष्णकाले
नाऽपि शीतकाले त्वरायां सत्यामुपयोगस्तत्रकारेण
दर्शितः । तथा चोक्तम् । यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसा-
मज्जोस्तु निर्दिशेदिति ॥ १७ ॥

प०—अयमर्थः । घृततैलयोर्यथानिर्दिष्टोपयो-
गकालनियमाद्यत इतरूपयोगकालस्तयोरिति वसा-
मज्जोस्तु शीते काले नाप्युष्णे काले त्वरायामुपजा-
तायामित्यर्थः । तत्र यस्तैलोपयोगो दिवा सोऽन्य-
थान्येन प्रकारेण । एवं शीतकाले निशि घृतो-
पयोगाद्वातकफाद्रोगा भवेयुः । तथा घर्मे काले
दिवा तैलोपयोगात् पित्ततो रोगा भवेयुरिति वसा-
मज्जोस्तु न शीते काले नाप्युष्णे काले त्वरायां
समुपजातायां संशोधनात् पूर्व स्नेहनार्थमुपयोगो
ग्रन्थकृता प्रदर्शितो निश्चितशीतोष्णगुणत्वाच्चातो
शीतगुणो वक्तुं युज्येत नाप्युष्णगुणः स्वस्वरूपः
पराधीनस्वरूपत्वान् । तथाचेह तौ मांसस्य रूपानु-
गस्वरूपाविति पठ्यते । तथाचागमेऽपि । “यथासत्त्वं
तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत् ” इति ॥ १७ ॥

हे०—दिवारात्रिनियमस्यागो दोषमाह—येषां दिवा
स्नेहनमुक्तं तेषां निशि करणे वातकफजाः रोगाः
स्युः ॥ १७ ॥

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह—

युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।
नस्याभ्यंजनगंडूषमूर्धकणाक्षितर्पणैः ॥ १८ ॥

स०—युक्तिर्योग उपायलक्षणः । युक्त्या मात्रा-
कालक्रियाभूमिदेहदोषस्वभावया स्नेहं सर्पिरादिकम-
वचारयेदुपयुंजीत । केन सहेत्याह । भक्ष्याद्यन्नेन
आदिशब्देन भोज्यलेहपेयस्य त्रिविधस्याऽप्यन्नस्य ग्रह-
णम् । तथा वस्तिभिर्नस्येनाभ्यंजनेन गंडूषेण च स्नेह-

गवचारयेत् । मूर्धादीनां तर्पणशब्देन प्रत्येकं संवंधः । तेन मूर्धतर्पणेन शिरोवस्त्याख्येन तथा कर्णतर्पणेन कर्णपूरणाख्येन तथाऽक्षितर्पणेन तर्पणपुटपाकविध्युत्तन । भक्ष्यं शशांककिरणादि तेन भक्ष्येण सह । आदिप्रहणादोदनादयो मुन्युक्ता गृह्यन्ते । तथा च मुनिः । ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि । यवागूः सूषशाके च यूपः कांवलिकः खलः॥ सक्तवस्तिरुत्तरं च मद्यं लाजास्तथैव च । भक्ष्यमभ्यंजनं वस्तिस्तथैवोत्तरवस्तय इत्यादि । वस्तिभिरिति बहुवचननिर्देशो वस्तित्रयप्रहणार्थः । तेन निरूहोऽन्वासनं वस्तिरुत्तर इति ॥ १८ ॥

प०—एवं स्नेहस्य यथायथमुपयोगकालं नियम्येदानीं यथासौ स्नेह उपयुज्यते तद्दर्शयितुमिदमाह—युक्तियोग उपयोगो मात्रादिलक्षणः । युक्त्या मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वरूपया स्नेहमुपचारयेदुपयुञ्जीत । कथं केन सहोपसेवनरहितो भक्ष्यः शशाङ्ककिरणादिस्तेन भक्ष्याद्यन्नेन च । तथा वस्तिभिस्त्रिभिः निरूहोऽन्वासनं वस्तिरुत्तर इति ॥१८॥

हे०—येषां निशि स्नेहनमुक्तं तेषां दिवा करणे पित्त-रोगाः स्युः । स्नेहदानप्रकारमाह—युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं दद्यात् भक्ष्यादिभिरन्नैः संयोज्य वस्त्यादिप्रयोगेण च १८ रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः । स्नेहस्याऽन्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः॥

स०—रसभेदश्चैककत्वं च ताभ्यां रसभेदैककत्वाभ्यां स्नेहस्याऽवचार्यमाणस्य चतुःषष्टिविचारणा

(१) अथ “काश्च विचारणाः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह—रसैरित्यादि । ओदनादिविचारणासु च विचारणाः सार्प-रादिः स्नेहो रसैर्मधुरादिभिः षड्भिः समासव्यासयोगिभिरुप-हितः । उपाधिमान् सन् त्रिषष्टिधा संख्याः प्राप्नोति । केवलोऽनुपहितश्चैक इत्येवमेवा स्नेहानां चतुष्षष्टिः प्रविचार-णा, ओकर्तुव्याधिपुरुषामजानता भिषजा प्रयोज्या भवेत् । यद्यपि स्वच्छपयो न विचारणा तथापि प्रथमकल्पविचारणा भवतीति चतुष्षष्टिरुक्ता इति गङ्गाधरः ॥

चक्रपाणिस्तु प्रकारान्तरेण विचारणाभेदमाह—रसैश्चेत्यादि । समासो रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽने-लकः, समासव्यासवद्भिः षड्भि रसैरोदनादिगतैरुपहितो युक्तः सन् स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां प्राप्नोति, एकश्च केवल इत्य-

भवति । रसभेदेनैकैकहीनानित्यादिप्रथनिर्दिष्टेन त्रिष-ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य तथैकक-त्वेनाऽसहायेन केवलेन स्नेहेन सहाऽस्य चतुःषष्टि-र्विचारणाः स्नेहप्रयोगकल्पना या एता भक्ष्याद्यन्नेन तथा रसभेदेन मूर्धकर्णाक्षितर्पणेन च या एताः क्रमा-द्यथाक्रमं निर्दिष्टास्ताः कल्पनाः स्नेहस्याऽन्याभिभूत-त्वादन्येन भक्ष्यादिना बहुना तथा रसभेदेन सहो-पयुक्तस्याऽभिभूतत्वात्तथाऽल्पत्वाद्दोषोपयोगित्वान्मूर्धा-ऽक्षितर्पणादौ पानद्रवप्रभूतस्यैवावचारयितुमशक्य-त्वाच्च विचारणाः स्मृताः । आयुर्वेदस्य कर्तृभि-रिति शेषः ॥ १९ ॥

प०—रसभेदैरेकैकहीनेनेत्यादिप्रथनिर्दिष्टेन त्रिष-ष्टिसंख्यावच्छिन्नेन सहोपयोगस्य स्नेहस्य तथैकक-त्वोपयोगेनासहायेन केवलेन स्नेहेन सतास्य स्नेहस्य चतुःषष्टिविचारणा भवन्ति । किं कारणमेताः प्रतिविचारणा उच्यन्ते इति युक्तिद्वयमाह—स्नेहस्या-ल्पत्वादल्पोपयोगित्वात्तथात्राभिभूतत्वाद्नेन भक्ष्या-दिना बहुना तथा रसभेदेनापि तथा विविधेन सहो-पयुक्तस्य स्नेहस्याभिभवः क्रियते । नाम्नास्तस्य विचारणा उच्यन्ते ॥ १९ ॥

हे०—उक्तानां प्रकाराणां संज्ञामाह—उक्तप्रकारः स्नेहो विचारणासंज्ञः स च चतुःषष्टिधा । तत्र भक्ष्या-द्यन्नेन युक्तोऽन्नस्य मधुरादिरसभेदैस्त्रिषष्टिभेदत्वात्त्रिष-

च्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादि—प्रयोज्यः, त्रिषष्टी रसभेदा आत्रेयभद्रकाप्यीये “स्वाद्वम्लादिभिर्योगम्” इत्यादि-वाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः, एवं स्नेहानां रसयुक्तानां चतु-ष्षष्टिः प्रविचारणाः स्युः, चतुःषष्टिरिति स्नेहानामित्यनेन सम्बन्ध्यते, तेन, प्रविचारणेत्येकवचनमुपपन्नं स्यात् । न सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु, साम्यद्युव्याधिदोष-पुरुषान् परीक्ष्य या यत्र युज्यते तत्र सा कर्तव्येत्याह—ओक्-तिः इत्यादि । ओकोऽभ्यासः । पुरुषप्रहणेन कस्मिन् देशेऽयं पुरुषो वर्तत इति परीक्षया देशोऽप्यवरुद्धो बोद्धव्यः, तयो-बलप्रभृतंयश्च बोद्धव्याः ॥

श्रीमद्गुरुदत्तः चरकभद्रकाप्यीयाभ्यायोक्त-रसभेदानुसारेण, सुश्रुतरसभेदविकल्पानुसारेण चास्य धाम-दसूत्रस्थानस्य रसभेदीयनामके दशमेऽध्याये सर्वांगमुन्व-रायां स्पष्टीकृतवानिति ॥

प्रिधा । न चान्यैः संयोगद्रव्यैः अभिभूतत्वादल्पवीर्यः, यस्त्यादिप्रयुक्तस्तु केवलत्वादेकधा स चाल्पमात्रत्वादल्प-वीर्यः, अल्पवीर्यत्वाद्द्विविधोऽपि विचारणासंज्ञः तच्छक्त-विचारणविषयत्वात् ॥ १९ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।
स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥

स०—स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो हेतु-स्तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावादविद्यमानहेतुत्वाद्योऽच्छ-पेयः स्नेहः केवल एव न सा विचारणा केवलोपयो-गित्वाद्ब्रह्मयोगित्वाच्चेत्यर्थः । नन्विह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते । प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य बस्त्याद्युप-योगो विचारणेत्यभ्यधापि तदेतत्पूर्वापरव्याहृतमिव मन्यामहं । नैतदस्ति अच्छपेय इत्यस्य ह्ययमर्थः । अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते सा विचारणा न भवति । मूर्धादितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य उपयोगः सा च विचारणेतिसोऽच्छपेयाख्यः कल्पः प्रयोगः स्नेहस्य श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । कुत इत्याह । स्नेहकर्माशुसाधनात् स्नेहकर्मणां तर्पणमार्दवादीनां शीघ्रं संपादनात् ॥ २० ॥

प०—अतएवाच्छपेयस्य शुद्धपेयस्य विचारणत्वं तदेवं दर्शयन्नाह—यथोक्तहेत्वभावाद्यथानिर्दिष्टहेतोरभावा-दविद्यमानत्वाद्ब्रह्मयोगित्वाच्चात एव स्नेहस्य कल्पः प्रयोगः स चेष्टविचारणातः प्रशस्यतमः किं कार-णम् । स्नेहव्यापारशीघ्रोत्पादनारस्नेहसाध्यामयप्रश-मनोत्पादनादिति यावत् ॥ २० ॥

हे०—अच्छपेयमाह—यस्तु केवलः पीयते स उद्भूतश-क्तित्वात् विचारणासंज्ञः । अच्छः केवलः । अच्छपेयस्य श्रेष्ठत्वमाह—कल्पः प्रयोगः अच्छपेयः ॥ २० ॥

अधुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यति याः क्रमात् ।
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हसीयसीम् ।
कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ॥

स०—द्वाभ्यां यामाभ्यां या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता जाठरानलवशाज्जरां याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा ।

चतुर्भिर्यामैर्या जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा । अष्ट-भिर्यामैर्या जीर्यति सौत्तमा मात्रा । क्रमाद्यथाक्रमं ते ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्ताभ्यश्च तिसृभ्यो मात्राभ्यो हसीयसीमतिशयेन ह्रस्वां कल्पयेत् । वैद्य इति शेषः । ह्रस्वमध्योत्तमा इति निर्देशे ङ्यापोरित्यादिना ह्रस्वः । ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा ततोऽप्यर्वाकालेन या जरां याति सा हसीयसीति । दोषादीन् दोषभेषजदेशका-लवलशरीराऽऽहारसखसात्म्यप्रकृतीर्वीक्ष्याकल्प्य प्राक् पूर्वमेवाऽज्ञातकोष्ठे पुरुष उत्तममात्राविषये हसीयसीं कल्पयेत् । ततो ह्रस्वमनंतरं मध्यममनंतरमुत्तमाम् । एवं मध्यममात्राविषये हसीयसीं ह्रस्वमात्राविषयेऽपि हसीयसीं प्राक्कल्पयेत् । अतिप्रत्यवायभयात् । एवका-रोऽवधारणे । तुशब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः । संग्रहेऽप्युक्तम् । अज्ञातकोष्ठे हि बह्वः कुर्याज्जीवित-संशयमिति इयं ह्रस्वेयं ह्रस्वा इयमनयोरतिशयेन ह्रस्वा हसीयसीतीयसुन् स्थूलदूरेत्यादिना लोपः । अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसंख्यावच्छिन्ना मात्रा उक्ताः । न चैतद्युज्यते । यतो जठरानलशक्तिमन-पेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमानाऽनर्थयैव । अतोऽस्माभिः पलद्वयादिसंख्याऽवच्छिन्ना नोक्ता । मुनेरपि नैतन्म-तम् । तद्ग्रन्थो हि । अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्ष्यते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रतीति ॥ २१ ॥

प०—यस्य चाच्छपेयस्य स्नेहोपयोगमात्रा ह्रस्वमध्यो-त्तमाख्या जठरानलजरणकालानुमीयमानाः प्रसाध-यितुमिदमाह—तस्य च स्नेहस्य ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रा जठरानलजरणकालानुमीयमानास्तिस्त्रो भवन्ति । द्वाभ्यां यामाभ्यां स्नेहमात्रा जीर्यते । सा ह्रस्वा-याश्चतुर्भिर्यामैर्जीर्यते । सा मध्यायास्त्वष्टभिर्यामै-र्जीर्यति सौत्तमा यामोऽत्र प्रहरः । ताभ्यो मात्राभ्यो या हसीयस्यतिशयेन ह्रस्वा साप्युत्तमा श्रेष्ठा । सर्वत्र प्रयोगार्हत्वाच्च शब्देनोत्तमेत्येतदेकवचनान्तम् । हसीयस्या विशेषणार्थो मतोऽनुकूप्यते । हसीयसी हि या मात्रा सा ह्रस्वमात्रा विषयेष्वप्रयुज्यमाना निरपाया तथा मध्यममात्राविषये तथोत्तममात्रा-

विषयेऽपि प्रयुज्यमाना निरपायैवात आह—प्रगेव प्रथममेव सर्वत्र हसीयसीं मात्रां कल्पयेत् दोषदेशकालादीन् बुद्ध्वा वीक्ष्यातेनैतदुक्तं भवति । दोषदृष्याद्यानुगुण्येन हसीयसीमपि चतुर्थीं कल्पयेत् । यस्माद्ज्ञातकोष्ठे पुरुषे बहुस्नेहमुपर्युक्तोऽसंहतत्वात् कदाचिज्जीवितसंशयं कुर्यात् ॥२१॥

हे०—अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह—द्वाभ्यामिति । अछपेयस्य चतुर्थीं मात्रामाह—दोषान् वीक्ष्य ताभ्योऽपि हसीयसीं यामपरिणामिनीं मात्रां परिकल्पयेत् । हसीयसीमेव प्रथमं योजयेदित्याह—तत्र हेतुरुक्तः । संग्रहे तु—“अज्ञातकोष्ठे हि बहिः कुर्याज्जीवितसंशयम्” इति मात्राणां विषयश्चोक्तः । “तत्र दुर्बलमंदाभिवालयुद्धसुखात्मकैः । अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकासिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते । चिराच्च बह्या न रुजे व्यापनापि प्रकल्पते ॥ मेहारःपिटिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः । मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥ न बलक्षपणीमदंविभ्रंशाशुद्धयेऽयलम् । महामेदानलबलक्षुत्तृक्केशसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीर्यसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः । उन्मत्तैर्मृत्रकृच्छ्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्याधीन सुयोजिता” इति ॥ २१ ॥

अधुना शोधनशमनबृंहणभेदात्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः२२

स०—ह्यस्तनेऽन्न आहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव न त्वन्नामिलाषे सति शुद्धये शोधनार्थं बहुरुत्तमया मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलः पेयत्वेन शस्यते । संजातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तवाच्छोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतां चाऽनुत्पादयन्नाश्वेव जरामुपैति । धमनमपि बुभुक्षितस्य न संपद्यते कफाऽपचितेः पूर्वोक्ताद्धेतोः । तस्माद्युक्तमुक्तं ह्यस्तने जीर्ण एवान् इति ॥ २२ ॥

प०—इदानीं तिसृणां स्नेहमात्राणामुपयोगकालमसुलभयोगविषयं विभजन्नाह—ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णमात्र एव तत्काल एव न जातायां बुभुक्षायां शोधनार्थं बहुस्नेहः पेयत्वेनेष्टः केवलः शस्यते । अत एवकारोऽत्रावधारणार्थः कृतः । ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने इति प्रधाना स्नेहमात्रा पेयत्वेन शस्यते । न जातायां

बुभुक्षायां यत आश्वेव जरां याति संशोधनगर्भ-त्रग्नेर्दीप्तत्वात् । तथाचोक्तम् । “रुक्षधह्ननिलक्षरकोष्ठव्यायामशालिनाम् । दीप्तादीनां च भैषज्यमविरच्यैव जीर्यते” इति ॥ २२ ॥

हे०—शोधनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह—त्राण एव जरणसमनंतरमेव क्षुधितत्वस्य शमनकालत्वात् । शुद्धये शुद्धयर्थं शुध्यर्थत्वं च स्नेहनधारणेन साक्षात् । अतएवात्र तादर्थ्यं चतुर्थीं शमनबृंहणीं तु स्वयं साधनत्वाच्छमनबृंहणशब्दाभ्यामुक्ती । स्वयं शोधनस्य तु स्नेहस्य विरेचनोक्तैव मात्रा बहुरुत्तममात्रः । संग्रहे तु—“वाते सलवणं सर्पैः पित्ते केवलमिष्यते । वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारधिकद्रुकान्वितम् ॥” इति ॥ २२ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥२३॥

स०—शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्नेहः स क्षुद्रतो जातबुभुक्षस्य शस्यते जातायां बुभुक्षायां न जीर्णमात्र एवान्ने शोधन इव शमनः स्नेहो यत्र तत्रस्थं दोषं कुपितं सर्वशरीरव्यापित्वात् शमयति । यदि पुनर्जीर्णमात्र एवान्ने स्नेहोऽयमनुभुक्षितरोगोपयुज्यते तदानीं स्रोतसां कफाद्युपशेषानिवर्तनात्तत्संपृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्वं शरीरं व्याप्नुते अग्न्यानुवृक्षं न दोषं शमयेत् । तस्मात्क्षुद्रत एवायं शस्यते । स च मध्यमात्रयाऽनन्नः केवल एव । भक्ष्यादिविचारणारहितः । अच्छ एव पेय इत्यर्थः । अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपानादिनानंतरं पथ्यं कार्यम् । पुनः स्नेहप्रयोगः पुनरग्न्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यम् । मध्यमात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिनो नयाममात्रेऽन्नाकांक्षा भवति । तदा च स्नेहोपयोगे राष्ट्रारंभे रात्रिया-मार्थं गते वा रसकौदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रैव । ग्रंथकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवाऽनुजज्ञं । वक्ष्यति हि । उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवदिति । सुश्रुते चोक्तम् । परिषिच्याऽद्विरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततः परम् । यवागूं पाययेदुष्णामङ्गिन्नामल्पतंडुलाम् । पेयो यूषो रसो वा स्यादकृतः सौरभायुतः । कृतो वाऽप्यल्पसर्पिष्को विलेपी वा विधीयत इति ॥ २३ ॥

प०—इदानीं शमनस्नेहनमाह—शमनः स्नेहः क्षुद्रतो बुभुक्षितस्य पुनः शस्यते । न च मध्यमात्रो मध्य-

भवा माधवा चतुर्भिर्यमैर्जायमानयाऽनन्नाऽन्नर-
हितः क्वचल एव शम्यते । अन्नग्रहणमुपलक्षणा-
यमं नान्येन क्विञ्चिन्निर्माश्रत इति यावन् ॥ २३ ॥

हे०-रसनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह—अन-
नाऽन्न संशोधरहितः । यावत्स्नेहो जीर्यति तावन्न भोक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

बृंहणा रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः ॥ २४ ॥

स०-बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः सह शस्यते । रस
शुष्यविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसभवो रस इति तत्रातरोक्त्या
रसशब्देन मांसरसोऽत्र बोद्धव्यः । आद्यशब्देन क्षीर-
स्यंवादेद्रव्यरूपस्य ग्रहणम् । तथा सह भक्तनौदनेनाऽसौ
वर्तते इति सभक्तः शस्यते । एष च स्नेहो हृसीयसी-
नोऽपि मात्रातोऽल्पः ॥ २४ ॥

प०-बृंहणं स्नेहमाह—बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः
सह शस्यते । रसो मांसरसः । आदिग्रहणाद्भक्ष्यसू-
पादीनां परिग्रहः । स च भक्तः सहभक्तेनान्नेन
वर्तते । यद्यपि चात्रादिग्रहणादन्नं मध्येऽन्तर्भूतं
तथाप्युत्तरार्धं पुनः सभक्त इति निर्दि-
ष्टम् । यथा यौ स्नेहावेतौ संशोधनशमनसंज्ञकौ
प्राङ् निर्दिष्टौ न तौ सभुक्तावुभावपि अन्नकालस्या-
शासितस्यापि कर्तुं नावसरः किमुत दिवा शमन-
स्यापि स्नहस्य मध्यमात्रोपयोजनात् । कृत्स्नेन
दिवसेन जरणान् सायंप्रातर्निरूपितयोरन्नकालयोः
कर्तुं नावसरः । तस्मादन्नतः सभक्तो भक्तशब्देना-
ज्ञानकाल उपलक्षित इत्येवोऽर्थः । स चाल्पोपचारे-
णावचारितो मात्रयाऽल्पो हितः ॥ २४ ॥

हे०-बृंहणस्य कालं मात्रां चाह—रसमद्याद्यैर्विधा-
यन्नि यथासात्म्ये मिश्रितः एष विचारणाख्यः सभक्तः ।
भोजनस्यादौ, मध्ये, अन्ते वा पीतः अल्पोऽल्पमात्रः ॥ २४

हितः स च ।

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहाद्विषमद्यशीलिषु ॥

स्त्रीस्नेहनित्यमंदाग्निमुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाऽल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च २५

स०-स च स्नेहो बालादिषु हितः । बालादीना-
मितरेतद्गुणः । पिपासार्तास्तृपीडिताः । स्नेहद्विषो ये

स्वभावेनैव स्नेहं द्विषति । स्त्रीस्नेहयोर्नित्यशब्देन
संबन्धः । स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः । काले
चोष्णे ग्रीष्मादौ कृशेषु नरेषु च हितः ॥ २५ ॥

प०-स च बालवृद्धादिषु पिपासार्तास्तृपाक्रान्ताः
स्नेहद्विषो ये स्नेहं द्विषन्ति स्नेहे येषामपीति मद्यशी-
लिनो मद्यनित्याः स्नेहनित्याश्च ये स्त्रियं स्नेहं च
नित्यमभ्यस्यन्ति । मन्दाग्निर्मन्दबहिः । सुखिताः
सुकुमाराः निर्दुःखाः । क्लेशे भीर्भयं येषान्ते क्लेश-
भीरवः । मृदुकोष्ठाः । सुखविरेच्याः अल्पदोषा अनृक्-
प्रघातवः । उष्णकालो प्रीप्माख्यः । कृशाः क्षीण-
घातवः । तेषु सर्वेषु बृंहणः स्नेहो हितः ॥ २५ ॥

हे०-बृंहणस्य विषयमाह—स्नेहद्विट् स्नेहारोचकी,
स्नेहनित्यः स्नेहशीली, सुखितः सुखी ॥ २५ ॥

स चोपयुक्तः किं करोतीत्याह—

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।
व्याधीञ्जयेद्बलं कुर्यादंगानां च यथाक्रमम् २६

स०-प्राक् च मध्यं चोत्तरं च तत् प्राङ्मध्यो-
त्तरं भक्तं यस्मिन्नेहे स प्राङ्मध्योत्तरभक्तः । तेनाऽय-
मर्थः । भक्तस्याऽदावुपयुक्तोऽसौ स्नेहोऽधोदेहजान् व्या-
धीन् जयेत् । मध्य उपयुक्तो मध्यदेहजान् भक्तस्यो-
पर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम् । तथाऽंगानां
शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसंज्ञकानां बलं कुर्यात् । इदं
चोक्तम् । मास्तेऽभ्यधिके सर्पिः सदा सलवणं हितम् ।
केवलं चाधिके पित्ते कफे सत्र्यूषणं तथेति ॥ २६ ॥

प०-असावल्पः स्नेहो बृंहणाख्यो भक्तस्यान्नस्य
प्रागुपयुक्तोऽधोदेहजान् व्याधीन् जयेत् । मध्य उप-
युक्तो मध्यजान् भक्तस्योपर्युक्तः ऊर्ध्वजान् व्याधीन्
जयेत् । यथाक्रमं च क्रमानतिक्रमेणाधोमध्योर्ध्वदेह-
संज्ञकानां बलं कुर्यात् । न तस्य भक्तस्य प्रागुपयुक्तोऽ-
धोदेहजानामङ्गावयवानां कटयादीनां बलं कुर्यात् ।
मध्ये भक्तस्योपर्युक्तः शरीरमध्यसंज्ञकानां वक्षुदरा-
दीनां बलं कुर्यात् । भक्तस्योपरिप्रयुक्त ऊर्ध्वजश्रुसं-
ज्ञकानां शिरःप्रभृतीनां बलं कुर्यात् ॥ २६ ॥

हे०-बृंहणस्यैव प्राग्भक्तादिभेदेन विषयमाह—प्राङ्म-
ध्येति ॥ २६ ॥

वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत् स्नेहं तत्सुखपक्तये ।
आस्योपलेपशुद्धये च तौवराहृष्करं न तु ॥
जीर्णाऽजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
तेनोद्धारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः २७

स०—अच्छे पेये स्नेह उत्तममध्यमह्रस्वमात्रोपयो-
जितेऽनु पश्चादुष्णं वारि पिबेत् । किमर्थम् । तत्पुन-
पक्तये तस्य स्नेहस्य सुखपक्तिः सुखेन पाकस्तदर्थम् ।
तथाऽऽस्योपलेपशुद्धये स्नेहलितस्य मुखस्य शुद्धिनिमि-
त्तम् । तुवरतैले भट्टातकतैले वाऽच्छे पेयेऽप्युष्णोदकं न
पिबेत् । तयोरत्युष्णवीर्यत्वादिति भावः । तुवरस्याऽयं
विकारः स्नेहस्तौवरस्तस्य विकार इत्यण् । एवमारु-
ष्करे च । चिरपीते च स्नेहे जीर्णाऽजीर्णं प्रति संशये
सति भूयोऽप्युष्णं जलं पिबेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं
न वीप्सार्थम् । तेनोष्णोदकपानेनोद्धारस्य विशुद्धिर्भ-
वेत् । ततश्च जीर्णाऽजीर्णशंकातोऽधिकमंगलाघवं
रुचिश्च स्नेहस्य पातुः स्यात् । संग्रहेऽप्यन्यदप्युक्तम् ।
यथा । ततो गुरुप्रावरणो निवाते शयने स्थितः । जर-
णांतं प्रतीक्षेत तृप्यन्तुष्णाऽल्पवारिपः । शिरोरुग्मनि-
ष्टीवमूर्च्छादाहाऽरुचिक्रमैः । जानीयाद्देशजं जीर्णंजीर्णं
तच्छात्तिलाघवात् । अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्धार-
शुद्धिमिरिति ॥ २७ ॥

प०—इदानीं स्नेहस्यानुपानविधिं दर्शयन्नाह—
स्नेहोपलेपताम्ये मुखे यस्य तदानीं जायते तच्छु-
द्धयर्थं किं सर्वस्याच्छस्य रसस्य वार्युष्णमनुपिबेत्
दृतं कस्यचिदुष्णं वारिपेयमत आह—न पिबेद्वि-
त्यर्थः । तुवरस्यायं विकारः स्नेहस्तौवरः तस्मिन्न
पिबेत् । अरुष्करस्य भङ्गातकस्य विकारः स्नेह आरु-
ष्करः तस्मिन्न पिबेत् । अत्युष्णवीर्यत्वात्तयोः । उष्णो
ह्युष्णौरिति विरुध्यत इति वचनात्—अच्छे स्नेह
उपयुक्ते जीर्णाऽजीर्णविशङ्कायां परिणतसन्देहे परिणतो
वा स्नेह उपयुक्त उत नेत्येवंविधायां शङ्कायां पुनर-
जीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् । तेनोष्णोदके-
नोपयुक्तेन सता तस्योद्धारविशुद्धिः स्याद्भवेत् । ततश्च
तस्योद्धारविशुद्धौ शरीरस्य लघुता लघुत्वं स्याद्भवेत् ।
तथा रुचिरञ्जोऽभिलाषः स्यात् ॥ २७ ॥

हे०—अच्छपेयस्यानुपानमाह—वार्युष्णमिति । तुव-
रमत्तानकस्नेहयोः उष्णोपचारं निषेधति । उक्तं हि संग्रहे—

“ उष्णोपचारः स्नेहे स्थातुष्णोऽत्युष्णीर्विरुध्यते ” इति ।
यथाकालमजीर्यति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह—जीर्णा-
जीर्णमिति । तस्य फलमाह—तेनोद्धारविशुद्धिरिति ।
जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं संग्रहे—“ ततो गुरुप्रावरणो निवाते
शयने स्थितः । जरणांतं प्रतीक्षेत तृप्यन्तुष्णाऽल्पवारिपः ।
शिरोरुग्मनिष्टीवमूर्च्छादाहाऽरुचिक्रमैः । जानीयाद्देशजं
जीर्णंजीर्णं तद्वन्ति लाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृ-
ष्णोद्धारशुद्धिभिः ” इति ॥ २७ ॥

भोज्योऽन्नं मात्राया पास्यन्ध्वः पिबन् पीतवानपि
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नाऽतिस्निग्धमसंकरम् ॥
उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥
प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितीः ।
नीचात्युच्चापधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥
यान्यहानि पिबेत्तानि तावंत्थन्यान्यापि त्यजेत् ।
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः २८ ॥

स०—भोज्यो भोजयितव्यो नरः । किं तत् ।
अन्नम् । कीदृशम् । द्रवोष्णम् । अन्नं चोभयथा
समासः । द्रवोष्णं मुद्गयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णम् ।
तथा केवलं द्रवं च तद्रुष्णं च द्रवोष्णं पेयादिकं
केवलमेवेति । तथाऽनभिष्यन्दि न कफकृत् । तथा
नाऽतिस्निग्धमर्थादीपस्निग्धम् । तथाऽसंकरमसंकीर्ण-
मपथ्येनामिश्रितमित्यर्थः । कः पुरुषः किं कुर्वन्नीदृशमन्नं
मात्रया भोजयितव्य इत्याह । ध्वः स्नेहं पास्यन्पातुमि-
च्छन् । तथा तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिबन् । तथा पीत-
वानपि यः स्नेहम् । अपिः समुच्चये । ननु मात्राशी सर्व-
कालं स्यादिति प्रागुक्तमेव तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणेन ।
ब्रूमः । मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थः इह स्वल्पार्थः ।
तेनायमर्थः । यावद्द्रव्यस्य सम्यग्यथाकालं परिणमति
तावतोऽप्यन्नादनेन स्वल्पं भोज्यमिति । तथाऽसौ
स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचारी स्यात् । उष्णोदकमुप-
चारितुं सेधितुं शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्मचारी
ललनासंगरहितः । क्षपाशयः इत्यधिकरणे शेतोरित्यच्चा
क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरस्य च निषेधः ।

स्नेहं पिबति यावत्प्याहानि तावत्प्याहान्यापि स्नेहपान-
रहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । सर्वकर्मसु वमनविरे-
चनादिष्वयमुष्णोदकोपचारीत्यादिक्रमो विधिरित्यर्थः ।
व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽयमेव विधिः । अत्राऽप्यतीसा-
रादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात्प्रायोग्रहणम् ॥ २८ ॥

प०-भोज्यो भोजयितव्यः पुरुषः किं तदन्नं किंभूतं
द्रवमुष्णं चानभिष्यन्दि नच श्लेष्मकारि नातिस्नि-
ग्धमीपत् स्निग्धमसङ्करमसंकीर्णं नापथ्यमिश्रम् ।
अथवा सङ्करणम् । नानाजातीयानुभावात्कः पुरुषः
किं कुर्वन् श्लोऽन्यस्मिन्नहनि स्नेहं पास्यन् तथा त-
स्मिन्नेवाहनि स्नेहं पिबन्पुमान् उष्णोदकोपचारी
स्यात् । उपचरणमुपचारः । उष्णोदकोपचारी
ब्रह्मचारी स्त्रियु सङ्गविनिवृत्तिशीलः । श्रपासु
रात्रिषु शयीत इति श्रपाशयः । वेगान् न रुणद्धि त-
च्छीलो न वेगरोधी।व्यायाम आदि येषां तानि व्या-
यामादीनि धूमरजःपर्यन्तानि वर्जयेत् । तत्र व्याया-
मः शरीरायासजननं कर्म नैकविधम् । क्रोधः कोपः ।
शोको दुःस्वरूपचिन्ता । हिंसं शीतमातपो घर्मः ।
प्रकर्षेण वातो यस्मिन् देशे स प्रवातः।यानैरश्वादिभि-
र्यानं गमनम् । अथवा पादात्तैर्मागगमनम् । भाष्य-
मध्ययनं ग्रन्थपाठाभ्यसनम् । अभ्यसने संस्थि-
तिमेकत्र चिरमवस्थानम्।उपधीयते उपधानं शय्यायां
शिरस आधारभूतं यत्तदुच्यते तत्र नीचात्युन्नतमध-
रोन्नतं त्यजेत् । अहःस्वप्नो दिवास्वापः।धूमः प्रसिद्धः।
रजो धूलिः। तत्सर्वं स्नेहे क्रियमाणे यान्यहानि याव-
न्ति दिनानि पुमान् स्नेहं पिबेत् तानि तावन्त्येवाहा-
नि अन्यानि तत्सर्वं त्यजेत् । अयं क्रमोऽनन्तरोक्त
उष्णोदकोपचारादिसर्वकर्मसु स्नेहस्वेदवमनादिष्वभि-
क्षारपर्यन्तेषु तथा व्याधिक्षीणेषु कार्ये इति सम्बन्धः।
न केवलं स्नेहविषय एव ॥ २८ ॥

हे०-स्नेहनप्रयोगे भोजननियमसाह-भोज्य इति ।
भोज्यो भोजयितव्यः मात्रया अल्पमानेन श्वः पास्यन् स्नेह-
पानात्पूर्वोदने पिबन् यावन्ति दिनानि स्नेहं पिबति तावन्ति
पीतवान् समाप्तं स्नेहपाने तावन्त्येव दिनानि । असंकरं
नानाजातीयभक्ष्यादिसंकररहितं, स्नेहनप्रयोगे विहारनियम-
साह--उष्णोदकोपचारीति । उपचारः स्नानपानादिः
व्यायामादीस्त्यजेत् । यानमश्वदिना गमनं,संस्थितिरुद्ध्व-
तयाऽवस्थानं, नीचमत्युच्चं वा यदुपधानमुच्छीर्षकम् । स्नेह-

नोक्तमुष्णोपचारादिनियमं स्वेदनादिषु व्याधिक्षीणेषु चाति-
दिशति--सर्वकर्मस्त्विति ॥ २८ ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् २९ ॥

स०-तुर्व्यतिरेके । शमने स्नेहे तूपयुक्ते उपचारो
भोजनादिविधिविरिक्तवत्कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादिकः
क्रमस्तथाऽस्मिन्नपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प०-शमने स्नेहयुक्ते उपचारो भोजनादिक्रमो विरि-
क्तस्यैव कार्यः । विरिक्तस्यैव यदुक्तं पेयादिकं तत्सम-
स्तं शमने स्नेहे क्रियमाणे जीर्णस्नेहस्य पुंसः कार्यः २९

हे०-शमनं स्नेहे विरिक्तोपचारमतिदिशति--उपचार
इति । विरिक्तवत्पेयादिक्रमेण । संग्रहे तु स्नेहपानस्य पूर्वा-
गमुक्तं, “स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदुमेपजम् ।
उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ” इति ॥ २९ ॥

**त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम् ॥**

स०-मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं
पिबेत् । क्रूरकोष्ठे सप्ताहम् । मध्यकोष्ठस्तु षड्मात्रम् ।
मध्यकोष्ठस्त्वत एव लक्षणादधिगम्यते । मृदुकोष्ठे च
स्नेहगो दोषः संग्रहे कथितः । यथा । चत्वार्यहानि
पंच वा स्नेहं पिबेदिति । यदि च त्र्यहणेण सम्यक्स्नि-
ग्धलक्षणं न स्यात्ततश्चतुष्पंचरात्रमपि स्नेहं पिबेत् ।
मध्यकोष्ठस्तु षड्मात्रं पिबेदित्याह । सम्यक्स्निग्धोऽथवा
यावदित्यादि । अथवा नैष नियमः सम्यक्स्निग्धलक्ष-
णोत्पत्तिरेव नियमोऽतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छस्नेहः पेयो
यावत्स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मी-
भवेत् सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स संग्रहे कथितः।
यथा । सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् ।
अतियोगेन वा व्याधीन् यथाऽभो व्यतियोजनादिति ।
यदि तु सप्ताहेनाऽपि स्नेहलक्षणं नोत्पद्यते तदा
दिनमेकं विश्रमय्य पुनः स्नेहो योज्य इति सदैवाः ३०

प०-मृदौ कोष्ठे नरः स्नेहमच्छं त्र्यहं त्रीणि दिना-
नि पिबेत् । क्रूरे कोष्ठे स्नेहमच्छं सप्तदिनं सप्तरात्रं पि-
बेत् । अथवा नैष नियमस्तयोः किंताहं सम्यक्स्निग्धो

यावत् पुमान् भवेत् तावत् पिबेत् । सम्यक्स्निग्धस्य लक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । यावता कालेन सम्यक्स्निग्धत्वलक्षणानि जायन्ते तावन्तं कालं पिबेदित्यर्थः । अतः परं सम्यक्स्निग्धलक्षणोत्पत्तेरनन्तरमच्छं स्नेहः प्रयुक्तः सात्मीभवेन्न शोधनकार्यं करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

हे०—अच्छपेयस्य पानावधिमाह—मृदौ कोष्ठे त्रिदिनं, क्रूरे सप्तदिनं यावद्वा स्निग्धलक्षणोत्पत्तिर्मुदौ क्रूरे च । अवध्यतिक्रमे दोषमाह—सात्मीभूतस्य दोषत्वमुक्तं संग्रहे—“ सात्मीभूतो हि कुकुरे न मलानामुदीरणम् । अतियोगेन वा व्याधीन् यथांब्वोद्योति योजनात् ॥ विहस्य सेतुं मृत्कोष्ठान् खवति क्षपयन्मृदम् ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा खवति क्षपयन्तनुम् ” इति ॥ ३० ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ।
अतिस्निग्धे तु पांडुत्वं घ्राणवक्रगुदस्त्रवाः ३१ ॥

स०—सम्यक्स्निग्धे पुरुषे तु वातानुलोम्यादि क्लमांतं लक्षणं भवति । वर्चः शकृत् स्निग्धं तथाऽसंहतं शिथिलम् । रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यम् । अतिस्निग्धे तु स्नेहस्याऽतियोजनात्पुनः पाण्डुत्वादयो भवन्ति । खवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येकं संबन्धः ॥ ३१ ॥

प०—सम्यक्स्निग्धे पुंसि वातस्यानुलोम्यमनुलोमता भवति तथा दीप्तोऽग्निः प्रवृद्धो बन्धिर्भवेत् । तथा वर्चः पुरीषं स्निग्धं स्यान्नतु रूक्षमा तथाऽसंहतं शिथिलप्रायं तथा तस्य स्नेहोपसेविनः स्नेहोद्वेगः स्नेहविषये प्रद्वेषः स्यात् । तथा क्लमो ग्लानिः । तत्सर्वं सम्यक्स्निग्धलक्षणं भवति । रूक्षे स्निग्धः विपर्ययः विपरीतता । अस्मादुक्तलक्षणाद्विपर्यासः भवेत्तेन वातस्यानुलोमता मन्दाग्निर्वर्चो रूक्षं संहतं च स्नेहाभिलाषो भवेत् । ग्लानिश्च न स्यात् । अतिस्निग्धे पुंसि सति पाण्डुत्वं घ्राणस्त्रावो वक्रस्त्रावो गुदस्त्रावश्च भवति ॥ ३१ ॥

हे०—सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह—मृदुस्निग्धांगता लाघवं विमलेंद्रियता चेत्यधिकं संग्रहे । अस्निग्धलक्षणमाह—रूक्ष इति । विपर्ययो वातप्रातिलोभ्यादिः । अतिस्निग्धलक्षणमाह—अतिस्निग्ध इति । पांडुत्वं पांडुरोगः । संग्रहे तु “ गुददाहाराच्चिच्छर्दिमूर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः । शुष्कोद्गारभ्रमश्वासकाशाः स्नेहातिसेवनात् ” ॥ ३१ ॥

अमात्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहागतः ।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तंभविस्जताः ।
कंडुकुष्ठज्वरोत्कंशशूलाऽऽनाहभ्रमादिकान् ३२

स०—अमात्रः पीतः स्नेहः सर्पिणादिः शोफार्शान् करोति । आदिशब्देन तु बलक्षयजाड्यवाग्ग्रहादयः संग्रहोक्ता गृह्यन्ते । अहितो यो यस्य प्रतिपिद्धः स्नेहः । तथाऽकाले ग्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिपिद्धे । तथा मिथ्याऽऽहारतो द्वयोष्णमित्यादिविपर्ययेण । तथा मिथ्याविहारत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण ३२ ॥

प०—सर्वश्च स्नेहोऽमात्रयाऽहितो यस्याः पण्डुः स्तथाऽकालप्रयुक्तस्तथा मिथ्याहारविहागाभ्यां तत्रोपयुक्तः स शोफार्शान् करोति । मात्राभिन्नः हीनमध्योत्तमाः । ताभिर्नोपदृष्यान्नपक्षयैव प्रयुक्तः सोऽमात्रायुक्तोऽहितः । यथा श्लेष्मविकारं धृतं पथ्यं विकारं तैलम् । अकाले प्रयोगस्य । यथा हेमन्ते निशि शीघ्रं दिवा तैलमाहारं भोज्यान्नम् । मात्रयास्यमित्यनेनोक्तः । तस्या मिथ्यावैपरीत्येन यत्रोपयोगं करोति उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविहागस्तस्य मिथ्याकरणमन्यथासेवा ॥ ३२ ॥

हे०—मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह—अमात्रयेति । अहितोऽनुचितः । संग्रहे तु—“ जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्ग्रहान् । तांस्तान्स्वदोषहेतून् पांडुर्दार्शान्तियोगजान् ” इति ॥ ३२ ॥

शुतृष्णांलुखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् ।
तक्रारिष्टं खलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥
पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ।
यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ३३ ॥

स०—स्नेहव्यापदि स्नेहविधिविश्रंशे सति शुतृष्णादि साधनं चिकित्सा । शुतृष्णानिप्रहो शुतृष्णाशब्देनाऽत्रोक्तौ । उल्लेखनं वमनम् । रूक्षशब्दस्य पानादिभिस्त्रिभियोगः । तक्राणि चारिष्टश्चैत्र्येण समाप्तः । खलो व्यजनविशेषः प्रागुक्तः । उद्दालः शालिविशेषः । यथास्वं दोषानुगुण्येन प्रतिरोगं यवस्मिन् रोगे स्वे स्वेऽध्याय उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३३ ॥

प०-स्नेहव्यापदि सत्यां स्नेहविभ्रंशे रोगोद्भूतो
क्षुत्तृणादिसाधनं चिकित्सितम् । अत्र क्षुद् बुभुक्षा
भोजननिवृत्तिः । तृष्णा पिपासा पाननिग्रहः ।
उद्वेग्ननं वमनं, रुक्षं पानं, रुक्षमन्नं, रुक्षं भेषजं
च । तक्रमुदश्चित् । अरिष्टं मद्यविशेषः । मूत्रैः
फलेभ्यः कृतो व्यञ्जनविशेषः । खल उद्दालः शालि-
विशेषः । श्यामाकस्तृणधान्यविशेषः । कोद्रवाः
कोरदृष्याः । पिप्पल्यादीनि द्रव्यविशेषाणि पृथक्
प्रयोक्तव्यानि । रोगं रोगं प्रति प्रतिरोगं यथास्वं
भेषजं रोगस्यात्मीयं तत्र देयम् ॥ ३३ ॥

हे०-धातुस्त्रिधा मथ्यास्त्रिधाश्चिकित्सितमाह--उल्ले-
खनं वमनं, रुक्षं पानादित्रयम्, उद्दालो वनकोद्रवाः,
प्रतिरोगं यथास्वं च यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि कुर्यात् ३३

स्नेहव्यापसाधनस्य विरूक्षणास्वभावत्वात्प्रसंगेन
विरूक्षणस्य सम्यक्कृताऽतिकृतलक्षणमाह-

विरूक्षणं लघनवत्कृताऽतिकृतलक्षणम् ॥ ३४ ॥

स०-विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथाऽत्यर्थोत्पन्ने च लघ-
नवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृतं चाऽतिकृतं च कृता-
तिकृतं तयोर्लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम् । कृतशब्देन
सम्यक्कृतमुच्यते । विरूक्षणाऽतियोगलक्षणं तु स्नेहाऽति-
योगलक्षणेनैवोक्तम् । तत्र सम्यक्कृतस्य लघनस्य
यल्लक्षणं विमलेंद्रियतादि तदेव विरूक्षणे कृते लक्षणं
बोध्यम् । तथाऽतिकृते विरूक्षणेऽतिलंबितस्य लक्षणं
कार्श्यादिकं वेद्यम् ॥ ३४ ॥

प०-विरूक्षणे लङ्घने च कृतातिकृतलक्षणं
कृतं चाऽतिकृतं च तन् कृतातिकृतं तच्च लक्षणं
कृतातिकृतलक्षणम् । विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्य-
र्थोत्पन्ने च लङ्घनवत्लक्षणं बोद्धव्यम् । यथा
सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य यल्लक्षणं तथातिलङ्घ-
नस्य यल्लक्षणं तत्सम्यक् विचक्षणैस्तथातिविरूक्षणे
कृते बोद्धव्यम् ॥ ३४ ॥

हे०-स्नेहव्यापद्युक्तविरूक्षणस्य सभ्ययोगातियोगलक्ष-
णमाह--लघनवत्सभ्ययोगे विमलेंद्रियतेत्यादि, अतियोगे
अतिकार्षमिस्यादि । कृतं सभ्ययोगः, अतिकृतमतियोगः
संग्रहे तु--" स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः ।
स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽन्वितश्चरन् ॥ उदीर्ये-

त्सोपसर्गा पिपासामस्य चाधिकाम् । सासंस्त्यजेद्यद्युदकं
न पिबेदाशु शीतलम् ॥ शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापी-
डितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दह्यमानः स्वविपेगेव
पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यां तु शीतैर्दिह्याच्छिरामुखम् ।
उदयेत्तदशांती च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्नमुदिल-
खेद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले सप्रदोषश्च निःशेषं स्नेह-
मुष्णांभुनोदमन् ॥ ततो दोषादिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं
श्रेयेत् । न सर्पिः केवलं पित्ते देयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं
ह्यनुरजेदेहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ इति ॥ ३४ ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्कारैः ३५ ॥

स०-स्निग्धश्चाऽसौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च तं मुक्तं
यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् धन्वोत्थरसो जांग-
लदेशमांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव
स्निग्धद्रवत्वात्स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वेद्यम् ।
उष्णमुभयथा वीर्यतोऽग्निसंयोगाच्च । एवंभूतः पुरुषः
पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेद-
माचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । वमनं
पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुक्तं तदै-
काहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्
स्वेदमाचरन् स्थितोऽन्यच्च दिनं द्वितीयमहः कफमु-
त्क्लेश्य स्थानात् प्रच्याव्याऽवस्थितो वमनं कुर्यात् ।
केनोत्क्लेश्य तत्कारैः कफकरणहेतुभिर्माषक्षीरमत्स्थ-
गुडादिभिः । तत्कारैरित्यादि कृओ हेत्वादिना
हेतौ टः ॥ ३५ ॥

प०-स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णो धन्वोत्थो रसस्तं
स्निग्धद्रवोष्णजाङ्गलदेशमांससमुद्भूतं रसं यो भुङ्क्ते
स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन्
एकाहं स्थित आसीनः त्र्यहं त्रीणि दिनानि स्नि-
ग्धसमनन्तरं चतुर्थेऽहि वमनं विरेकं च कुर्यात्
आचरेत् । पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णध-
न्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् एकाहः स्थितोऽन्यच्च
दिनं द्वितीयमहः कफमुत्क्लेश्य प्रच्याव्य कफस्य
समुच्छ्रयं कृत्वा । केन तत्कारैः तत्फलं कुर्वन्तीति
तत्कारैः कफकारैः क्षीरमांसमत्स्यादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०--स्निग्धस्य समनंतरमेव स्वेदः कार्य इत्याह--
स्निग्धः पुरुषोऽनंतरमेव स्वेदमाचरेत् । स्वेदे च क्रिय-
माणे स्निग्धद्रवोष्णमर्त्रं जांगलमांसरसं च भुञ्जीत ।
स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रांतस्य विरेचनं कार्यमित्याह--अयं
स्थितः कुर्याद्विरेकमिति । स्निग्धस्य अयं विश्रांतस्य
वमनं कार्यमित्याह--स्निग्ध एकाहं विश्रांतो द्वितीये दिने
कफकर्तुः कफमुत्क्षेप्य तृतीये वमनं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ।
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ।
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

स०--मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोभ्यत्वेन
स्नेहयितुमभीष्टास्तान् पूर्वं प्रथमं रूक्षयेत् । ततो रूक्ष-
यित्वानंतरं संस्नेह्य शोधयेत् । किमेवं स्यादित्याह ।
एवं स्नेहव्यापन्न जायते । मांसला उपचितमांसाः ।
मेदुरा मेदस्विनः ॥ ३६ ॥

प०--मांसलाः पीवराः । मेदुराः मेदसा परि-
मृष्टाः । भूरिश्लेष्माणो बहुकफाः । विषमाग्रयः
विषमानलाः । स्नेहोचिताः स्नेहाभ्यासित्याः ।
ये च स्नेहाः स्नेहनीयास्तान् स्नेहनीयान् पूर्वं प्रथ-
ममादौ रूक्षणद्रव्यै रूक्षयेत् । ततोऽनन्तरं रूक्ष-
यित्वा पश्चात् संस्नेह्य शोधयेत् । एवं सत्येषां मांस-
लादीनां स्नेहव्यापन्न जायते ॥ ३६ ॥

हे०--मांसलादीनां विरूक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह--
स्नेहोचिताः स्नेहासक्त्याः ॥ ३६ ॥

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ३७ ॥

स०--न केवलं स्नेहव्यापदेवं न स्यात् । यावत्
स्नेहोऽसात्म्यतां गतः सन् मलान् घातादीन् पुरीषादी-
श्वेरयितुं प्रेरयितुमलं पर्याप्तः ॥ ३७ ॥

प०--तथा रूक्षाणां मांसलादीनां सतां स्नेहः
प्रयुक्तोऽसात्म्यत्वान्मलानीरयितुं शोधयितुमलं पर्या-
प्तो भवति ॥ ३७ ॥

हे०--पूर्वस्नेहापनयने युक्तिमाह--स्निग्धस्य स्नेहात्म्य-
त्वादनुरक्षणमित्यर्थः । अतएवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपूर्व-
कत्वंमुक्तं पाचनं हि रूक्षणमेव ॥ ३७ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ३८

स०--बालादिषु तथा यः स्नेहविषयः परिहारः
शीतोदकादिस्तदसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यःस्नेहास्याननुद्वे-
गाननुद्वेजकानेतान् योगान् प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

प०--बालवृद्धादिषु स्नेहनीयेषु पूर्वं वृंहणस्नेह-
विषयपठितेषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु तत्स्नेहे प्रदु-
ज्यमाने वर्यं यत्परिहार्यं तत्परिहर्तुं न शक्नुवन्ति ।
तेषु तथाभूतेषु स्नेहनार्थमिमान् योगान् सद्यः-
स्नेहान् प्राज्यमांसादीन् प्रयोजयेन् कथं
सलवणान् ॥ ३८ ॥

हे०--बालादिषु सद्यःस्नेहनं कार्यमित्याह--इमान् सद्य-
माणान् अनुद्वेगान् सुखसेव्यान् ॥ ३८ ॥

कांस्तानित्याह--

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।
तिलचूर्णश्च सस्नेहफणितः कृशरा तथा ॥
क्षीरपेया घृताढ्योष्णा दध्ना वा सगुडः सरः ।
पेया च पंचप्रसृता स्नेहैस्तंडुलपंचमैः ।
सप्तैते स्नेहनाः सद्यःस्नेहाश्च लवणोल्बणाः ३९ ॥

स०--तेषु बालादिषु प्राज्यमांसरसाः प्रभूतमां-
सानामेव रसास्तथा स्नेहभर्जिता पेया तथा तिलचूर्णः
पललास्यः स स्नेहफणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्र-
गुडेन च युक्तस्तथा क्षैरेयी वा पेया सर्पिभ्रत्युष्णा
च दधिसरो वा सगुडः । पेया च पंचप्रसृता ।
द्वे पले प्रसृतं विदुः पंच प्रसृतानि यस्यां सा पंचप्र-
सृता । केषां पंच प्रसृतानीति युक्त्याह । स्नेहैस्तं-
डुलपंचमैरिति । सर्पिस्तैलं वसा मञ्जेति चतुर्णां
स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तंडुलाश्च प्रसृतमित्यर्थः ।
एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहना निष्परिहाराश्च ।
न केवलमेत एव स्नेहना इत्याह । स्नेहाश्च
लवणोल्बणाः सर्पिरादयो लवणाढ्याश्च सद्यः-
स्नेहनाः ॥ ३९ ॥

प०--तेषु बालवृद्धादिषु परिहारासहिष्णुषु प्राज्य-
मांसरसादयः सप्तैते योगाः सद्यःस्नेहना भवन्ति ।

प्राञ्चं प्रभूतं मांसं तस्माद्भस्व इत्येको योगः ।
अथवा प्रभूतेन स्नेहेन भर्जिता भृष्टेति द्वितीयः ।
तथा तिलानां चूर्णः सस्नेहः सफाणित इति तृती-
यः स्नेहोऽत्र गुडादिः । फाणितः क्षुद्रगुडः । तथा
कृशरा तन्दुलादिकृता विलेप्याकारा तथैव सस्नेहा
सफाणितेति चतुर्थः । अथवा क्षीरपेया क्षैरेयी
घृताद्या सर्पिष्मती तथोष्णा चेति पञ्चमः । अथ
दग्धः सरो दध्युत्तरः सगुड इति षष्ठः । अथवा
पेया पञ्चप्रसृताख्या स्नेहैश्चतुर्भिः सर्पिस्तैलवसाम-
ज्जभिः प्रसृताः तैः द्विपर्लानैस्तन्दुलपञ्चमैः
पञ्चमेन तण्डुलेन तावता प्रसृतपरिणामेन कृतेति
सप्तमः । एते योगाः सद्यः स्नेहाः निष्परिहाराश्च ।
तथा स्नेहाश्चत्वारः सर्पिस्तैलवसामज्जाख्याः लवणो-
ल्वणाः लवणाढ्याः सद्यःस्नेहनाः शीघ्रं स्नेहयन्ति
यत्स्ने सद्यःस्नेहनाः ॥ ३९ ॥

हे०—सद्यःस्नेहान् सप्तयोगानाह—प्राज्यमांसाः प्रभूत-
भागा अश्वोदकसिद्धा रसा इत्येकः । तेषु मांसरसेषु सिद्धा
स्नेहभृष्टा पेयेति द्वितीयः । स्नेहफाणिताभ्यां युक्तस्तिलचूर्ण
इति तृतीयः । ताभ्यामेव युक्ता कृशरेति चतुर्थः ।
उष्णा घृताद्या क्षीरपेयेति पञ्चमः । सगुढो दधिसर इति
षष्ठः । घृततैलवसामज्जतण्डुलैः प्रत्येकं प्रसृतप्रमाणैः कृता
पेयेति सप्तमः । अष्टमं सद्यःस्नेहनमाह—सद्यःस्नेहा
श्चेति ॥ ३९ ॥

कस्मादित्याह—

तद्ब्रह्मिष्यं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ४०

स०—यस्माल्लवणमभिष्यंदि स्रोतसां स्नावकमरूक्ष-
त्वादिगुणयुक्तं सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि व्यवायि देह-
मविलं व्याप्यपाकाय कल्पते ॥ ४० ॥

प०—तल्लवणं यस्माद्विष्यन्दि स्त्रवणशीलं श्लेष्म-
कारि तथा रूक्षमस्नेहं सूक्ष्मं स्रोतःप्रवेशि । उष्ण-
मुष्णवर्ष्यम् । व्यवायि सकलशरीरं व्याप्य पाकाय
कल्पते तदा स्नेहलवणोल्वणाः सद्यःस्नेहना
भवन्ति ॥ ४० ॥

हे०—लवणसंयोगात् कथं सद्यःस्नेहनत्वमित्यत आह—
तल्लवणं हि यस्माद्विष्यंदि स्रोतोलीनमलोत्क्षेपणम् अरूक्षं
स्नेहाविपरीतं, सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतःसंचारि, उष्णं स्नेहविला-
यनं, व्यवायि विचरणशीलम् । संग्रहे तु—“प्रभूतमांस-
निष्काथान् जांगलानुपजान् रसान् । स्नेहभृष्टेषु वातेषु

यवागूं नातिसंहिताम् ॥ तिलकांबलकं भूरि स्नेहं सर्पिष्म-
तीमपि । पेयां सुलोष्णां क्षैरेयीं पात्रे वा ससिताधृते ॥
सर्पिलिवणयुक्तं वा सद्योदुग्धं तथा पथः । पायसं माषमिश्रं
च बहुस्नेहसमायुतम् ॥ तैल्युंठीगुडसुरां जीर्णमांसरसा-
शिनः । स्नेहं चैकं सुराच्छेन दध्नो वा सगुडं सरम् ॥
वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् पिप्पलीं लवणं
स्नेहांश्चतुरो दधिमस्तकम् ॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्री-
ब्राक्षारसे घृतम् । यवकोलकुल्लथांबुक्षारक्षीरसुरादधि ॥
युतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् । सिद्धांश्च चतुरः
स्नेहान् बदरत्रिफलासैः ॥ योनिसुक्रामयहरान् सद्यःस्नेहान्
प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ४० ॥

गुडानूपाऽऽमिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥

स०—कुष्ठादिषु स्नेहयोभ्यस्वे सति गुडादि स्नेहनार्थं
न प्रकल्पयेन्न योजयेत् ॥ ४१ ॥

प०—न प्रकल्पयेत् न प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—कुष्ठादिषु गुडादीनि स्नेहनानि निषेधति—गुडा-
नूपेति ॥ ४१ ॥

तर्हि ते कथं स्नेह्या इत्याह—

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ।
स्नेहान्यथास्वभेतेषां योजयेदविकारिणः ४२ ॥

स०—एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमभ्यायेषु पथ्यत्वे-
नाऽभिहितैस्त्रिफलादिभिः पाचितान् साधितानविका-
रिणः स्नेहान् योजयेत् । कुष्ठादीनां संबन्धी यो
विकारस्तद्वताम् । तेन कुष्ठिनां शोफिनां मेहिनामित्य-
र्थोऽवतिष्ठते ॥ ४२ ॥

प०—केन तर्हि स्नेहयेदित्याह—एतेषामनन्तरो-
क्तानां कुष्ठादीनां स्नेहांस्त्रिफलापिप्पलीपथ्यागु-
ग्गुल्वादिविपाचितान् विकारिणो यथास्वं योज-
येत् ॥ ४२ ॥

हे०—कुष्ठादिषु उचितानि स्नेहान्याह—त्रिफले-
त्यादि । एतेषां कुष्ठशोथप्रमेहाणाम् । अविकारिण इति
हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ४२ ॥

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ ४३ ॥

स०—आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुंसामग्निदेहसंधु-
क्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाऽग्नि-

देहौ । संधुक्षणाश्च क्षमाश्च संधुक्षणक्षमास्तान् । यथा-
संख्येनाऽत्र संबन्धः । अग्नेः संधुक्षणास्तद्दीपकाः देहस्य
क्षमाः पुष्ट्यावहाः । अत्र चाऽयं भावः । किल
व्याधिभिः क्षीणानां वह्निरपि क्षीणो भवति । अत-
स्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहाः कुतः ते वह्निमाद्य-
मावहन्ति । अथवा वह्निसंधुक्षणा न पुष्ट्यावहाः स्नेहा
उपयोक्तुं युक्ताः । किं तर्ह्युभयकारिण एव योक्तुं
युक्ता इति ॥ ४३ ॥

प०—आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानामग्निसन्धुक्षण-
क्षमास्तान् दीपकान् देहस्य सन्धुक्षणक्षमान् योग्यान्
पुष्ट्यावहान् ॥ ४३ ॥

हे०—व्याधिक्षीणानामुचितानि स्नेहनान्याह—क्षीणाना-
मिति । अग्निदेहयोः संधुक्षणे अभिवर्द्धने क्षमान् दीपनान्
वृद्धान् ॥ ४३ ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः

प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः

स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

स०—यः पुमानाभीक्ष्ण्येन स्नेहमुपसेवते स दीप्ता-
तराग्निस्त्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । सदैवैरिति
शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटी-
कायां सर्वांगसुंदराख्यायां षोडशो-

ऽध्यायः ॥ १६ ॥

प०—दीप्तः समिद्धोऽग्निः जठरानलो यस्य स
दीप्तान्तराग्निः । परिशुद्धो निर्दोषः कोष्ठ उदरं
यस्य स परिशुद्धकोष्ठः । प्रत्यग्रा अभिनवारत-
रुणा धातवो रसादयो यस्य स प्रत्यग्रधातुः । बल-
वर्णाभ्यां युक्तो बलवर्णयुक्तः । दृढानि स्वकार्यकर-
णक्षमाणि इन्द्रियाणि यस्य च । मन्दा स्वल्पा जरा
पलितानि यस्य स मन्दजरः । शतमायुर्यस्य स
शतायुः स तथाविधः पुरुषः स्नेहोपसेवी मुनिभिः
कथितः प्रदिष्टः ॥ ४४ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-

न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-

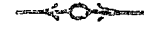
स्थाने स्नेहनविधिरध्यायः

षोडशः ॥ १६ ॥

हे०—स्नेहशीलनस्य फलमाह—दीप्तान्तराग्निरिति ।
प्रत्यग्रधातुर्नूतनधातुः ॥ ४४ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरक्षायने स्नेहपानप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसंगेन स्नेहोपयोगः स्निग्धे च देहे दोषाणां
मार्दवीकरणाय स्वेदस्य प्रसंगोऽतस्तन्वर्गिज्ञानार्थाऽय-
मध्याय आरभ्यते—

अथाऽतः स्वेदविधिमध्ये व्याख्यास्यामः १

स०—अथाऽत इति । स्वेदनं स्वेदस्तस्य विधिर्वि-
धानं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—वर्णयिष्यामः प्रायेण स्नेहपूर्वः स्वेदो विधा-
तव्यः । तथाच मुनिः “स्वेदसाध्याः प्रशास्यन्ति
तदा वातकफात्मकाः” । स्नेहपूर्वं प्रयुक्तः स्वेदेनेति
स्वेदस्य विधिर्विधानमितिकर्तव्यतारूपोऽध्यायः ॥ १ ॥

हे०—अथेतिक्रमप्राप्तं स्वेदविधिमध्ये व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

स्वेदस्य चातुर्विध्यमाह—

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

स०—स्वेदश्चतुर्विधस्तापादिभेदात् ॥ २ ॥

प०—तत्र स्वेदस्य पूर्वं भेदमधिकृत्याह—ताप-
श्चोपनाहश्चोष्मा च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । तेन तापा-
दिभेदेन चतुर्विधश्चतुष्प्रकारः अग्निस्वेदो भवति ॥

हे०—स्वेदभेदानाह—स्वेद इति ॥ २ ॥

तत्र तापादीनेव लक्षयितुमाचष्टे—

तापोऽग्निस्तप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ ३ ॥

स०—तापः स्वेदोऽग्निस्तप्तेन वसनेन तथा फाले-
नाऽयोमयेनाऽग्निना तप्तेन तथा हस्ततलेनाऽपि आदि-
ग्रहणाद्वास्वालुकावटिकाकांस्थपात्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तापः स्वेदोऽग्नितापतप्तैर्वसनादिभिः ।
वसनं वस्त्रमूर्णादिमयम् । फालं शस्त्रमयम् । हस्त-
तलं पाणितलम् । आदिग्रहणाद्वाटिकाकांस्थभाजना-
दीनां परिग्रहः ॥ ३ ॥

हे०-नापस्य लक्षणमाह-अभित्तैर्वस्त्रादिभिः क्रियते
पः स्वेदः संतापः आदिशब्दाणांस्ववालाकुपटिकासाधा-
दधनः ॥ ३ ॥

उपनाहो वचाकिण्वशताह्लादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गंधैश्च रास्त्रैरंडजटाभिषैः ॥

उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ।

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनःपुनः ४ ।

स०-किण्वं सुराप्रकृतिः । धान्यैरिति सामान्यो-
क्तावपि तिलाऽतसीमाषादीनि योग्यत्वाद्यान्युष्णवी-
र्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्यानीति ।
समस्तग्रहणं गंधैरेव युज्यते । अत एव संप्रहेऽवदत् ।
सर्वगंधानीति । गंधैर्गंधद्रव्यैः कुष्ठागुरुतगरसुरसादि-
भिस्तथा रास्नादिभिः । किंभूतैः पूर्वोक्तैः उद्रिक्तल-
वणैर्लवणाह्वयैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च तक्रं च पयश्च
तैः प्लुतैरालोडितैः । चुक्रमम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वा-
देव ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन
साल्वणाख्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति । केवले पवने
वचादिरूपनाहः स्वेदः कार्यः । श्लेष्मसंसृष्टे पवने
सुरसादिभिः सुरसयुगादिना गणेन । पित्तेन संसृष्टे
पवने पद्मकाद्यैः पद्मकपुण्ड्रावित्यादिभिः । पित्तेन संसृष्टे
पवन इत्यत्र किंचिदेव पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादि-
भिरुपनाहः कार्यं इत्यादि योज्यं नाऽधिकेन पित्तेन
युक्ते पवने नाऽपि तुल्येन पित्तेन युक्ते पवन इति ।
एवं ह्युक्तम् । श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते विधिः कार्यं
इति । श्लेष्मश्च विधिः प्रायेण सर्वः शीतस्तत्र स्वेदो दूरो-
त्सारित एव । तस्मात् किंचित्पित्तेन संसृष्टे पवने पद्म-
काद्यैरुपनाहः कार्यं इति वेद्यम् । एते च त्रय उपनाहाः
केवले वायौ तथा कफयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण
योऽयाः । एते च साल्वणाभिधाना स्वेदा इत्याह । साल्व-
णाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असकृत्तैः स्वेदयोजना
कार्यत्वर्थः । निरपायो हि यथाऽयं साल्वणापर-
संज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदो न तथाऽपरे स्वेदा इति ।
उपनहते बध्यते चर्मपट्टादिनेत्यन्वर्थं नामाऽस्योपनाह
इति । साल्वण इत्यस्य च तंत्रांतरे प्रसिद्धं नाम । तथा च

धन्वंतरिः-काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाभ्लद्रव्य-
संयुतः । सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः । सुखो-
ष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तित इति । उद्रि-
क्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैरिति त्रिष्वपि स्वेदेऽपि
योज्यम् ॥ ४ ॥

प०-उपनाहः स्वेदो वचाकिण्वादिभिः । प्लुतैः
प्रगाहैरालोडितैस्तथोद्रिक्तलवणैः लवणप्रसूतैः ।
केवले पवने दोषान्तरेणांससृष्टे वायौ पद्मकाद्यैः
पद्मकपुण्ड्रादिभिर्गणोक्तैर्लवणाद्यैः स्नेहचुक्रतक्र-
पयःप्लुतैरिति च त्रिष्वपि योज्यमित्यागमिकाः ।
पित्तसंसृष्टे तु लवणस्य तैलस्नेहस्य चापकर्षः कार्यः ।
अल्पत्वं बोद्धाद्यौगिकमित्याम्नायात् । एते च
त्रय उपनाहाः क्रमेण योज्यास्तेन साल्वणाभिधा-
नास्तैः पुनः पुनः बहुशः स्वेदः कार्यः । पुनः
पुनरित्यनेनास्य निरपायित्वं द्योतयति । अन्यत्रा-
प्युक्तम् । “काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाभ्लद्रव्य-
संयुतः । सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः
सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः” इति ।
उपनहनमुपनाहो बन्धनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

हे०-उपनाहस्य लक्षणमाह-वचादिभिः स्वेदः
क्रियते स उपनाहः किण्वं-सुराकांजिकाद्यधःस्थितद्रव्यं,
गंधैः-कुष्ठादिगंधद्रव्यैः, एरंडजटा-एरंडमूलम्, आमिषं
मांसम्, उद्रिक्तलवणैः सैधवायुत्कटैः स्नेहादिभिः प्लुतै-
रालोडितैः चुक्रं सुक्तं, पयः क्षीरम्, एषः स्वेदः केवले
पवने एष एव श्लेष्मसंसृष्टपवने सुरसादिवर्गेण सह कार्यः ।
पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिवर्गेण सह कार्यः साल्वणाख्यैः
साल्वण इत्याख्या उपनाहस्य । येभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः
पद्मकादियुक्त उपनाहः साल्वणाख्यः । उक्तं च सुश्रुतेन
“काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाभ्लद्रव्यसंयुतः । सानूप-
मांसः सुस्विन्नः सर्वः स्नेहसमन्वितः । सुखोष्णः स्पष्ट-
लवणः साल्वणः परिकीर्तितः । तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा
वातरोगिणाम्” इति । तद्व्याख्यानं च-“काकोल्यादि-
र्गणो ग्राह्यो नाष्टवर्गकसंश्लितः । वातघ्नो भद्रदार्वादिवर्गो-
ऽम्लो दाडिमादिकः ॥ सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैध-
वादिकम् । अम्लादिभिश्च संस्कार्यः काकोल्यादिवर्गं त्रिभिः”
इति ॥ पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादिः स उपनाहः पुनः
पुनः कार्यः । उपनाहो बंधनम् ॥ ४ ॥

बंधात्मकश्चाऽयं स्वेद इति बंधात्मकस्वेदोपाय-
भूतांश्चर्मपट्टादीनाह-

स्निग्धोष्णवीर्यमृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ।
अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाऽऽविकशाटकैः ।
रात्रौ बद्धं दिवा मुंचेन्मुंचेद्रात्रौ दिवाकृतम् ५ ॥

स०-चर्मपट्टैर्बद्धमुपनद्धमंगं रात्रौ दिवा मुंचेत् ।
किंभूतैः । स्निग्धोष्णवीर्यैस्तथाऽपूतिभिरदुर्गन्धैः ।
सुपरिकर्मितत्वात् । अलाभे चर्मपट्टादीनामभावे वात-
जित्पत्रैरेरंडजादिभिस्तथा कौशेयादिभिः । कौशेयं
रांकवादिवस्त्रविशेषः । आविकं कंबलम् । तैर्बद्धं
रात्रौ दिवा मुंचेत् । दिवा बद्धं रात्रौ मुंचेद्रात्रौ
सोक्तव्यम् ॥ ५ ॥

प०-अतो बहुशः प्रदिह्यः स्निग्धोष्णवीर्यमृदुरो-
मापूतिश्चर्मपट्टैरलाभे तदभावे सति घनवातहरपत्र-
कौशेयाधिकपट्टैर्बद्धमुपनद्धमित्यर्थः । अङ्गभंगं रात्रौ
निशायां कृतं दिवा मुंचेद्विहारपरिहारार्थं दिवाकृतं
दिवा बद्धं रात्रौ मुंचेत् । देशकालवशेन कचिद् द्वि-
त्राण्यहानि धारयितव्योऽङ्गभङ्गादौ । किं सुरसा-
प्रकृतिः, शताह्वा शतपुष्पा, धान्यानि शूकशिम्बि-
धान्यपठितानि । गन्धद्रव्याणि कुष्ठमांसीतगरप्र-
भृतीनि । एरण्डजटा एरण्डमूलम् । आमिषं मांसं
भेसवारीकृतम् । स्नेहासैलादयः । चुक्रं शुक्तं-
तक्रं कालसेयम् । पयः क्षीरम् ॥ ५ ॥

हे०-बंधनविधिं चाह-स्निग्धोष्णवीर्यैरिति । अलाभे
चर्मालाभे वातजित्पत्राणि एरंडादिपत्राणि ॥ ५ ॥

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालापलपांसुभिः ।
पत्रभंगेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥
अनेकोपायसंतप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ॥ ६ ॥

स०-ऊष्मोष्णवाष्पः । ऊष्माख्यः स्वेद उत्कारिका-
दिभिः प्रयोज्यः । तत्र यवमाषैरंडबीजातसीकुसुमबीजा-
दिभिःपिष्टखिन्नैर्लेपसिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः सा उत्का-
रिका । लोष्टं मृत्पिंडः । कपालं कर्पूरम् । उपलः
पाषाणः । पांसुर्धूलिः । तथा पत्रभंगेन छदसमूहेन ।
तथा धान्येन । करीषो गवादिशकृच्चूर्णम् । सिकता
वालुका तुषो धान्यत्वक् । एतैरुत्कारिकादिभिस्तुपातैः

स्वेदो विधातव्यः । किंभूतैः । अनेकं च न उपायार्थैः
संतप्तोष्णीकृता य उत्कारिकादयस्तेरनेकोपायसंतप्तैः ।
कथं प्रयोज्य इत्याह । देशकालतः । तत्रोष्णो
पंचमी चैयम् । तेन देशकालावपेक्षया उपपन्नस्य
स्वेदम् । तेन दोषदूष्यार्दानपेक्षया स्वेदोऽयं प्रयोज्यः ।
लोष्टकपालपाषाणानग्निवर्णान्मंदेनान् गृहीत्वा स्नेहार्था-
पाद्योक्षयाऽम्भस्यस्ये धान्याम्बेजुक्तादौ वा निमज्जयेत् ।
तदुद्धृतवाष्पैः स्वेदः शयनस्थेन कालतः । यथा
गवादिशकृता पिंडीकृतनोष्णस्य स्वेदः स्यात् । तत्रोष्णो
संज्ञः । अथवैरंडादिद्रव्ययुक्तानि यवादीनि सन्तप्तैः
साम्लकादीनि गृहीत्वा पिहितमुखायां मुषायां स्नेह-
गुपस्थेन निवाते गृहे शयनस्थे क्लिप्तैः प्रसक्तैः
विककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छेदे । तैरुत्तम-
प्रावारादिष्ववच्छेदने स्वेदयेत् । अथवा सुषुप्तस्थेन
द्रव्याणि कुंभ्यामुत्काशयं तस्मिन्कटोरपिष्टो यवमाषा-
वृत ऊष्माणं गृहीत्वात् । एष स्नेहासैलादयः । यथा
मनेकोपायसंतप्तत्वं दोषदूष्यावपेक्षया निमज्जयेत् ।
प्रयोज्यः ॥ ६ ॥

प०-ऊष्माख्यः स्वेदः उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः ।
यवमाषैरण्डतिलादिभिः । म्विन्नः पुपूलिकाकृति-
भिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिकास्वेदो भण्यते ।
लोष्टकपालपाषाणानग्निवर्णान् कृत्वाऽम्भस्यस्ये वा
निमज्जयेत् । तैराद्रान्वितवस्त्रेण वेष्टितैः स्वेद-
येत् । पांशुना पत्रभङ्गेन धान्येन च तथा गवां
करीषैः सिकतादिभिः सुखैश्चास्यैः कथिनैर्वैश्ववेष्टितैः
स्वेदयेत् । अनेकोपायसंतप्तैरिति कुम्भीनाडाच-
टाद्यादिभिरुपायैः सन्तप्तैरुत्कारिकादिभिरुपायैः
स्वेदो देशतः कालश्च योज्यः । देशतः शरीर-
देशो भूमिदेशश्च । कालो मृदुतादिलक्षणः । आतुरा-
वस्थालक्षणश्च । तद्वशात्तत्सामर्थ्यादस्य स्वेदस्य
प्रयोगः कार्यः । शरीरदेशतो यथा-आसाशयान्त
वायावित्यादि । तथाऽस्पवङ्गक्षणांरिति । भूमि-
देशतो यथा-आनूपं स्वेदस्य योग्यं न तथा जाङ्गलम् ।
कालतो यथा-हेमन्तेऽन्योन्यस्वेदयोग्यता न तथा
श्रीष्मे । व्यवस्थातो यथा- । पित्त-
संसृष्टे वायौ कश्चिद्योगः कश्चिन् श्लेष्मसंसृष्टे कश्चि-
द्वले वाते पत्रभङ्गे धान्येनेति पत्राणामङ्गभङ्गे

श्लोदनमामर्दनमङ्गमङ्गौ यस्य धान्यस्य तत्पत्रभङ्ग-
धान्यम् । करीपो गवां शकृत् । सिकता
वालुका ॥ ६ ॥

हे०-उष्णस्वेदस्य लक्षणमाह---उत्कारिकादिभिः
सोष्मभिः क्रवलादिर्वेष्टितैर्यः स्वेदः क्रियते स ऊष्मस्वेदः।
उत्कारिका रोष्टिका, पत्रभंगेन खंडशः कृतैः पत्रैः धान्येन
गोधूमादिना । संग्रहे तु ऊष्मभेदः पुनरष्टधा भिद्यते
पिण्डः, संस्तरो, नाडी, घनाश्मा, कुंभी, कूपः, कुटी,
जयंताकश्च । तत्र कपालपापाणलोष्ठलोहपिंडानमिषवर्णान्
संदंशेन गृहीत्वाम्बस्वले वा निमज्जयेत् । तैराद्राविक-
वस्त्रेण वेष्टितः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरुजमंगं ग्रथिमद्वा स्वेद-
येत् । पांशुसिकतगवादिकरीपतुपधान्ययुसापुलाकपल्लैर्वा-
ऽभ्योक्तधितः पूर्ववद्वेष्टितं गवांशकृताद्रेण पिंडीकृतेनोप-
नाहृद्रव्योत्कारिकाकुशरापायसपिंडैर्वा वातरोगिभ्यति पिंड-
स्वेदः । स एव च संकराख्यः । यथार्हस्वेदद्रव्याणि
पिहितमुखाधाम्पायां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनस्थे
कालजे प्रस्तार्थाविकर्काशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छेदरीर-
वाजिनप्रावारिदिव्यवच्छन्नं स्वेदयोदिति संस्तरस्वेदः । पूर्व-
वदेवोपस्वेद्योस्वामुखेनामुखां नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छि-
द्रामभिसंधायोपलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थथा नाड्या शरीरेपी-
कावृंशदलकलिजकरंजपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थान-
या व्यामर्दीर्वयाऽध्वर्द्धव्यामर्दीर्वया वा स्वायामचतुर्भागा-
ष्टभागपरिणाहमूलाग्रलोतसा सर्वतोवातहरपत्रमसंवृत्तच्छि-
द्रया द्विन्निर्वा विनमितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृत्तैऽगो
नाभमुपरेत् । वायो हृत्पुत्रुगामी विहतचंडवेगस्त्वचमवि-
दहन् मुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः । पुरुषानाममात्रमधिकं
वा घनं समं मुखं च शिलातलं भूप्रदेशं वातहरदास्दीनेना-
ग्निना सर्वतस्तापयित्वा अग्निमपोहोणोदकाभ्यादिभिर-
भ्युक्ष्य यथाक्तप्रच्छेदं संस्तरवस्वेदयोदिति घनाश्मस्वेदः ।
पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यां समुत्काश्याश्लिष्योपविष्ट-
स्तदुष्माणं गृहीत्वात् । भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं
शयनं वा नानिघनप्रच्छदं परितः प्रलम्बमानकुथकम्बल-
गोणकान्निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्यतः स्थाल्याममिष-
वर्णानयोगुदानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः ।
शयनस्थायो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदाशकरी-
पान्यतरपूर्णदग्ने विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदये-
दिति कूपस्वेदः । कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामु-
पनाहृद्रव्यककघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्त-

खदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरितप्तां विधाय तन्मध्ये च
शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । जयंताकस्वेदस्तु
अशक्यत्वान्न लिख्यते ॥ ६ ॥

अथ द्रवस्वेदमाह-

शिशुवरिणकैरंडकारंजसुरसार्जकात् ।
शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृत्ततः ॥
पत्रभंगैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चाऽनूपवारिजैः ।
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ॥
स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः ।
कुंभीर्गलंतीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितम् ।
वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिंचेद्यथासुखम् ७

स०-शिष्वादिजैः पत्रसमूहैस्तथा वचाद्यैर्वचादि-
गणोक्तैस्तथा मांसैरनूपजैर्जलजैश्च दशमूलेन च पृथग्-
व्यस्तैर्द्वित्रादिभिः सहितैः समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्भि-
र्दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोषं सुराशुक्तवारिक्षी-
रादिसाधितैः कुंभीः स्थालीः पूरयित्वा तथा गलंतीर्गर्ग-
रीश्च वंशादिमयीनाडीर्वा पूरयित्वा रुजादितं पीडार्तं
गात्रमंगं वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सद्यथासुखं सुख-
स्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदुष्णं दोषपीडावशात्
सिंचेदिति ॥ ७ ॥

प०-शिषोरारभ्य यावद्दीर्घवृन्तमौषधम् । त-
स्मादौषधगणान् पत्रभङ्गैः पत्रक्षोदैः पत्राणां भङ्गाः
पत्रभङ्गाः । संक्षुण्णानि पत्राणि तैरतथा वचाद्यैः
पूर्वोक्तरूपनाहस्वेदपठितैः वचाकिण्वसिताह्लादिभि-
स्तथा मांसैश्चानूपवारिजैः । रोहीतपाठीनकर्मभृ-
तिभिर्मत्स्यैस्तथा दशमूलेन यथानोपं पृथक्सहितैर्वा
पृथक्व्यस्तैर्वा सहितैः समस्तैः मिश्रैर्वा यथामलं
मलानतिक्रमेण दोषानुसारणेति यावत् । स्नेहव-
द्भिर्विद्यमानस्नेहोऽत्रापि यथामलमिति योज्यम् ।
योग्यः स्नेहो योग्यस्नेहो घृताद्यन्यतमस्तेन युक्तै-
स्तथा यथामलं सुरादिभिः साधितैरतत्कथितैरैतैः
सर्वैः कुम्भीस्थालीर्गलन्तीर्गगरिका वा धान्यापर-
पर्यायाः । नाडी उडुतारिष्ठः भाण्डं पूरयित्वा
रुजादितं शूलाद्याक्रान्तं गात्रमङ्गं वाससाच्छादितं
वस्त्रावच्छिन्नं स्निग्धं वातहरस्निग्धसिद्धस्नेहा-

भ्यक्तं सिञ्चेत्परिषेचयेत् । यथासुखं यथासुख-
स्पर्शं कदाचिदीषदुष्णं कदाचिदुष्णतरं जलाधार-
विशेषा गलन्त्यो या अनवरतं धारया जलादि
स्त्रवन्ति ता गलन्त्यो भण्यन्ते । द्रवस्वेदस्तु
द्विविधः । परिषेकोऽवगाहश्च तत्र परिषेक उक्तः ॥७॥

हे०—द्रवस्वेदमाह—शिमुवीरणेति । वीरणकः कंट-
ककरञ्जः । दीर्घवृत्तष्टिदुकः, शिग्रवादीनां पत्रभंगैः बचाद्यै-
रुपनाहोक्तैः द्रवस्वेदो द्विविधः—परिषेकोऽवगाहश्च ॥७॥

परिषेकस्वेदमाख्यायाऽवगाहस्वेदं द्रवभेदमाह—
तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुंडं सर्वांगेऽनिले ।
अवगाह्याऽऽतुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥८॥

स०—तैरेव पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं कुंडं भृशमव-
गाह्य प्रविश्याऽऽतुरो रोगी तिष्ठेत् । कीदृशो दोषे
इत्याह । सर्वांगेऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ
तथाऽर्शः प्रभृतिरोगकष्टपीडासु । आदिग्रहणेन हस्त-
पादपीडासु वा । कुंडग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन
कूपकुटी स्वेदौ च वेद्यौ । संप्रहे उक्तम् । शयनस्याऽ-
धोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकीषाद्यन्यतर-
पूर्णद्रव्ये विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूप-
स्वेदः । कुटीं नाऽयुच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाह-
द्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदि-
रांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्यस्थित-
शय्यास्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । पत्रोत्पलादिभिः
सक्तुपिंड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपत्र-
मुकुलोत्पलभाजनैः । मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो
हृदयं स्पृशेदिति ॥ ८ ॥

प०—अवगाहस्तु कथ्यते तैरेव पूर्वोक्तैर्द्रवैः परि-
षेककाथैः पूर्णं कुण्डमवगाह्यानुप्रविश्यातुरं हृदया-
दीन् रक्षंतिष्ठेत् । सर्वाङ्गोऽनिले इति ।
सकलशरीरव्यापिनि सति कुण्डग्रहणमुपलक्षणमा-
त्रम् । तेन कटाहे द्रोण्यां द्रवपूर्णायामप्यवगाह-
येत्तथैकाङ्गुरोगेऽप्यर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च दोषाद्यपेक्षया-
ऽवगाहयेत् ॥ ८ ॥

हे०—तत्र परिषेकमुक्त्वाऽवगाहमाह—तैरेव पूर्वोक्तैः
स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य प्रविश्य रोगी तिष्ठेत् ।

कदेत्याह—सर्वशरीरव्यापिनि वायौ तथा अर्शः—प्रभृति-
रोगपीडासु आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु कुण्डग्रहणमु-
पलक्षणार्थं तेन कूपकुटी स्वेदौ च वेद्यौ ॥ ८ ॥

निवातेऽतर्वहिस्रिग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ९

स०—अपगतवाते देशे स्वेदमाचरेत् । किंभूतः ।
अंतः स्नेहपानेन बहिश्चाऽभ्यगादिना स्निग्धः । तथा

(१) “सङ्करः प्रस्तरं नाथ परिषेकोऽवगाहस्तम् ।
जेन्ताकोऽरुमघनः कर्पूः कुटीभूः कुम्भिकं च ॥ कूपो
होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश । तान्यथावःप्रव-
क्ष्यामि सर्वानवातुपूर्वशः” इति । तत्र ब्रह्मान्तरितैरवन्ना-
न्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं संकरस्वेद इति विद्यात् ।
शुक्रशर्माधान्यपुलाकानां घेगवागऽऽयसकशरोऽकार्कादीनां
वा प्रस्तरे कौशेवाविकोत्तरप्रच्छेदे पत्रांगुलेस्वकार्कपत्र-
प्रच्छेदे वा स्वन्त्यक्तसर्वांगत्रय शयनस्थोपरि स्वेदनं
प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गा-
दीनां मृगशकुनपिशिनीशरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा
यथाहमम्लत्वणं वेहोपसंहितानां सूत्रधीगदीनां वा कुन्त्यां
वापमनुद्रमन्त्यासुक्थितानां नाट्या शोषा कावशदलकराःक-
पत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यासर्द्धयः
व्यामार्द्धर्द्धया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलप्रपरिणाहये-
नसा सर्वतोवातहरपत्रसंघृतचिच्छया द्विभ्रिवा विनामिनया
वातहरसिद्धलेहाभ्यक्तगात्रो वापसुपहरेत् । वापो ह्यनूर्ध-
गामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहनं सुखं स्वेदयतीति नाटो-
स्वेदः । वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुक्थयैः सुशोषैः
कुम्भीर्वापुलिक्काः प्रनाडीर्वा पूर्यित्वा यथाहमिद्धश्लेहान्ध-
क्तगात्रे ब्रह्मवच्छत्रं परिषेचयेदिति परिषेकः ।

वातहरो काथक्षीरैर्तलघृतपिशितरोगोऽगलिलकंठ-
कावगाहः यथोक्त एवावगाहः ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत्—तत्र पूर्वस्थां प्रियुत्तर-
स्थां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णगुलिके मुषर्णगुलिके वा
परिवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कुण्डे दक्षिणे
पश्चिमे वा सूर्पतीर्थे समनुमिक्तभूमिभागे सप्ताष्टे वाऽतो-
रुपकम्बोदकात्प्राड्मुसुदङ्मुखं वाभिसुखतीर्थं कूटागारं
कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः पोडश, समन्तात्
सुवत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेकवातायनम्, अस्य कूटागारस्यान्तः
समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधोऽपिडिकां कारयेदाकपाटात्
मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किंकुमात्रपुरुषप्रमाणं मृत्तमं
कुन्दसंस्थानं बहुमूसाच्छिद्रमंगारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं
कारयेत् । तं च खादिराणामाश्रकणादीनां वा काष्ठानां पू-
यित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयाः साधुदधानि

जीर्णान्श्च येन ज्वरानमनं जीर्णम् । धामाजीर्णाद्याक्रान्तं
नरं वज्रद्विधा तिनं स्वेदाहेण नरेण स्वेद आचरणीयः ।

काष्ठानि गतधूमानि अवतसं च केवलमग्निना तदाग्निगृहं
स्वेदयोग्यं चोष्णमा शुक्तमिति तत्रैतं पुरुषं वातहराभ्यक्त-
गात्रं चत्रावच्छत्रं प्रवेशयेत्, प्रवेशयन्नेनमनुशिष्यात्—
सौम्य ! प्रविश कस्याणायारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनं
पिण्डकामधिस्य पार्श्वोऽपरपार्श्वोभ्यां यथासुखं शयीथाः,
न च त्वया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनाऽपि सता पिण्डिकैषा विमो-
क्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् प्रथमतो ह्यतः पिण्डिकावकाशात्
द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः,
तस्मान् पिण्डिकागोनां न कथंचन सुंचेथाः, त्वं यदा
जानीथाः विगताभिध्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रवृत्तस्वेदपिच्छं
संधिवातोविमुक्तं लघुभूतमपगतविवन्धस्तम्भसुप्तिवेदनमिति,
ततस्तासां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः, निष्कम्य च न
नहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगत-
मन्तापक्लमस्तु मुहूर्तासुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषि-
क्तोऽधीथाः, इति जेन्ताकः स्वेदः ।

“ शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतत्रैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ व्यपोज्य सर्वान-
ज्वरान् प्रोक्ष्य वैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्वीत कौशे-
याविकत्रेस्तराम् ॥ तस्यां स्वभ्यक्तसर्वांगः स्वपन् स्वियति
ना सुखम् । कौरवाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः सुसंभृतः ॥ इत्यु-
क्तोऽस्मन्नस्वेदः कर्षूस्थानविभागादित् । दीप्तैरधुर्भैरंगारैस्तां
कर्तुं प्रथेत्ततः ॥ तस्यः सुपरि शय्यायां स्वपन् स्वियति ना
सुखम् । अनत्युत्सेधविस्तारं इत्ताकारामलोचनाम् ॥ घन-
मिति कुटीं द्वावा कुट्टायैः संप्लेपयेत् । कुटीमध्ये भिषक्
शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् ॥ प्रावाराजिनकौशेयकुथ-
कम्बलगोलकैः । हसन्तिकाभिरंगारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।
परिवार्यं तामारोहेदभ्यक्तः स्वियते सुखम् । य एवाश्मघन-
स्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ प्रशस्तायां निवातायां समा-
यामुपदिश्यते । कुम्भां वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि । स्थापयेदासनं
वापि नतिसान्द्रपरिच्छदम् ॥ अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान्
प्रक्षिपेदयसो गुडान् । पाषाणांश्चोष्मणा तेन तत्स्थः स्वियति
ना सुखम् ॥ सुसंभृतांगः स्वभ्यंगः स्नेहैरनिलनाशनैः । कृपं
शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेध्यतः ॥ देशे निवाते शस्ते च
कुर्वाद्दन्तः सुमाजितम् । हस्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीपैर्दग्धपू-
रितं ॥ स्वक्लमः सुसंतीर्णोऽभ्यक्तः स्वियति ना सुखम् ।
भौतीकां तु करीपाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ॥ शयनान्तः
प्रमाणेन शय्यासुपरि तत्र च । मुद्गधायां विधूमायां यथो-
क्तासुपकरयेत् ॥ स्वक्लमः स्वपन्तत्राभ्यक्तः स्वियति ना
सुखम् । होलाकस्वेद इत्येव सुसंप्रोक्तो महीषिणा । इति
नयोदशविधः स्वेदोऽभिगुणसंश्रयः ॥” इति चरकः ।

आमाजीर्णाद्याक्रान्तेन तु पुरुषेणाऽज्जीर्णेऽग्ने च नैव
स्वेद आचरणीयः ॥ ९ ॥

प०—निवाते प्रदेशेऽन्तर्बहिः स्निग्धः पुमान्
जीर्णात्रः परिणतभोजनः सन् स्वेदमाचरेत्
कुर्यात् ॥ ९ ॥

हे०—स्वेदविधिमाह—निवाते इति ॥ ९ ॥

कीदृशं स्वेदमाचरेदित्याह—

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १० ॥

स०—व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षया
ऋत्वपेक्षया धात्वपेक्षया च यथाविध एव मध्यम-
मुत्कृष्टं हीनं वा स्वेदमाचरेत् ॥ १० ॥

प०—तं च स्वेदं व्याध्यादिवशान्मध्यवरावरं
व्याधिवशात्तावत् । व्याधिः पुनर्मध्योऽतिमात्रो
मृदुश्चेति भवति । व्याधित आतुरस्तस्यापि म-
ध्योत्कृष्टावरबलादिकं सम्भाव्यते । देशश्चानूप-
जाङ्गलः साधारणश्च । ततो देशश्च शिरःस्कन्धो-
दरजङ्घादिकः । ऋतुश्चोष्णशीतसाधारणभेदाभिन्नः ।
तद्वशात्तदनुरोधेन ॥ १० ॥

हे०—व्याध्यादिवशान्मध्यमात्रमुत्तममात्रमधममात्रम् १०
कफातो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ११ ।

स०—कफार्तः कफप्रस्तो रूक्षः सन्नतर्बहिरस्निग्धो
रूक्षणं न च स्निग्धं स्वेदमाचरेत् । अथ श्लेष्मवाते
रूक्षस्निग्धं केनचिदंगेन रूक्षं केनचिदंगेन
स्निग्धमेवंविधं स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

प०—कफार्तः कफप्रस्तः पुरुषो रूक्षस्वेदमाच-
रेत् न स्निग्धम् । तथा रूक्षः पुनर्न पुनरन्यस्वेद-
वत्पूर्वं स्नेहनः । स्निग्धकफानिले रूक्षस्निग्धं सा-
धारणरूपं स्वेदमाचरेत् ॥ ११ ॥

हे०—कफस्वेदविषेशमाह—कफार्त—इति । कफानिले
विशेषमाह—रूक्षः पुरुषः, स्निग्धं स्वेदनम् ॥ ११ ॥

आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते ॥
रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १२ ॥

स०—आमाशयगते वात आदौ रूक्षः स्वेदः
कार्यः पश्चात्स्निग्धः । तथा पकाशयगते कफ आदौ
स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इत्यर्थः । कुत एवं नियम इत्याह ।

स्थानानुरोधतः स्थानवशात् । वायुर्यतः आमाशय आंगतुः स्थानं च तत् श्लेष्मणस्तद्वशात्तत्रादौ रूक्ष एव स्वेदो योज्यः पश्चात् स्निग्ध इति । कफश्च पकाशय आंगतुः । स्थानं च तद्वायोरतः पूर्वं स्निग्धः स्वेदः पश्चाद्रूक्ष इति पूर्वोक्त एव न्यायो न्याय्यः । तथा चोक्तम् । तत्राऽप्यस्थानसंस्थेषु तदीयामिति । तथा । आंगतुं शमयेद्वोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वेति तस्मात्पूर्वं रूक्षेण स्थानिनं कफं प्रतिकृत्य पश्चादांगतुकस्य वायोः शमनं स्निग्धस्वेदाख्यं प्रयोज्यमिति । ननु वायोरामाशये कोपोऽनुपपन्नः । यतो मरुह्लुब्धादिगुणयुक्तः । आमाशयस्तु गुरुमृदुत्वादियुक्तः । अतः शम एवोपपन्न इति चेत् । एतच्चायुक्तम् । बलिनो ह्यन्याश्रयस्थस्याऽपि कोपो युक्तः । मार्गरोधाच्च वायोरामाशयेऽपि प्रकोपः संभवतीति । तथाच वक्ष्यति । प्रायोऽनिलो रुद्रगतिः कुप्यत्यामाशये गत इति । तथा चोक्तम् । ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यत्यान्याश्रयेष्वपीति ॥ १२ ॥

प०--तथा कफे पकाशयस्थिते स्नेहपूर्वं स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

हे०--स्थानभेदेन विशेषमाह--रूक्षपूर्वं प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धं, स्नेहपूर्वं प्रथमं स्निग्धं ततो रूक्षं, स्थानानुरोधतः स्थानिप्रतीकारपूर्वकमागन्तुप्रतीकारस्योक्तत्वात् ॥ १२ ॥

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृङ्मुष्कहृदये न वा १३

स०--वंक्षणयोरल्पमेवेति योज्यम् । दृशोर्मुष्कयोर्हृदि चाऽत्यल्पम् । न वेति । अथवा दृगादिषु स्वेदं नाचरेदेव ॥ १३ ॥

प०--वृक्षणयोः शरीरैकदेशयोः रूक्षमूलाश्रययोरल्पं स्तोत्रं स्वेदमाचरेत् । दृङ्मुष्कहृदये चक्षुर्वृषणहृदये स्वल्पमत्यन्ताल्पतरं स्वेदमाचरेत् । न वा नैव तस्मिन् स्थाने स्वेदं योजयेत् ॥ १३ ॥

हे०--अवयवभेदेन विशेषमाह--वंक्षणयोरल्पं स्वेदमाचरेत् । दृगादिष्वल्पत्वं नैव वा । संग्रहे तु--“पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्यावाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलमाजनैः ॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्वियतो हृदयं स्पृशेत्” इति ॥ १३ ॥

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽगानां च मार्दवे । स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः खड्गविधिं भजेत् १४

स०--शीतशूलयोः क्षये ज्ञाने सन्निवृत्तौ पाणिपादादीनां च मृदुत्वे ज्ञाने स्विन्नो नरः स्नात् । न च स्विन्नः शनैर्मृदितो मंदमदित्वाः स्नात् उष्णोष्णानंतरं स्नेहोक्तविधिमुष्णोदकोपचारी स्वादित्यादिकं भजेदिति ॥ १४ ॥

प०--सम्यक् स्विन्नो नरः स्नात् । शीतशूलयोः क्षये विनाशे सति तत्राज्ञानं दर्शयानवानां मार्दवे मृदुत्वे समुपपन्ने ज्ञाने सति शनैर्मृदितः स्नातः आदौ मृदितः पश्चान् स्नात् । शनैर्मृदं कृत्वा मृदिनां मर्दिनाः मृदिनां मृदिनां तोऽनन्तरं स्नेहोक्तमाचारविधिं विधानं योजयेत् परिहरेत् । स्निग्धवोषणन्याय्यमनुकस्वेदमाचरेदिति शीलयेत् । ततोष्णोदकोपचारी स्वादित्यादिकं परिहार्यं परिहरेत् ॥ १४ ॥

हे०--सम्यक्स्विन्नलक्षणमाह--शीतशूलयोः क्षयोनिवृत्तावंगमादेव च स्विन्नः स्नात् । स्विन्नो नरः स्नात्--शनैर्मृदितो यथामुक्तं कृतमर्दनः । स्नेहविधिं ततोष्णोकाहारविहारनियमम् ॥ १४ ॥

स्वेदस्य सम्यक्लक्षणमुक्त्वाऽनियोगलक्षणमाह-

पित्तास्रकोपतृणमूर्च्छास्वरांगसदनध्रमाः ।

संधिपीडाज्वरइयावरक्तमंडलदर्शनम् ॥

स्वेदाऽतियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तंभनमौषधम् ।

विषक्षाराऽन्यतीसारच्छर्दिमांसातृणेषु च ॥ १५ ॥

स०--स्वेदस्याऽतियोगाद्रक्तपित्तकोपादौ भवेति छर्दिश्च । मूर्च्छा मोहः । स्वरांगयोः सदनेन संवेधः । अमोऽज्ञानम् । श्वावानि च रक्तानि च श्वावस्तानि । तत्र तेषु स्तंभनमौषधं कार्यम् । तथा विषाधारेष्वपि स्तंभनमेवौषधं न्याय्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प०--स्वेदस्यातियोगात् अतिलेवनान् पित्तास्रकोपादयो जायन्ते । मूर्च्छा मोहः । स्वरस्यङ्गस्य च सदनमवसादः । अमोऽन्यस्थानम् । सन्धीनां पीडा सन्धिपीडा । पर्वरुजा । श्वावरक्तानि च मण्डलानां च दर्शनमुद्गमः । छर्दिर्विभिः तत्र स्वेदातियोगानितेषु रक्तपित्तप्रकोपादिषु स्तंभनानि-

र्वापणमौषधं चिकित्सितं योज्यम् । प्रासङ्गिकीं
तत्र युक्तिमाश्रित्य विपादिषु स्तम्भनमौषधं यथास्वं
विषे विपस्तम्भनं ज्वरे ज्वरस्तम्भनमभावप्रिदाहानि-
र्वापणमतीसारो पक्षस्तम्भनं छर्द्या छर्दिघ्नं मोहे
संज्ञाप्रदम् ॥ १५ ॥

हे०—अतिस्विन्नलक्षणमाह—पित्तास्त्रेति । आतिस्विन्न-
स्यौषधमाह—तत्र स्तम्भनमिति । प्रसंगाद्विषादिष्वपि
स्तम्भनमौषधमाह—विषेति । क्षाराभ्यातुरः क्षाराभि-
दग्धः मोहातुरो मूर्छावान् ॥ १५ ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा १६

स०—गुरु यद्द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च तद्वाद्भुत्येन
स्वेदनं भवति । प्रायोग्रहणात् भयशोकादिकमगुर्वपि
गृह्यते । अन्यथाऽतो वैपरीत्येन स्तम्भनं भवति ॥ १६ ॥

प०—स्वेदनस्तम्भनयोः स्वेदान्येन लक्षणं
करोति । यद्गुरु तीक्ष्णमुष्णं च तत्सर्वं स्वेदन-
द्रवम् । प्रायोग्रहणं कचिद्व्यभिचारदर्शनार्थम् ।
अतोऽन्यथा विपर्ययेण लघु मन्दं शीतं च
स्तम्भनम् ॥ १६ ॥

हे०—स्वेदनं द्रव्यमाह स्वेदनमिति । स्तम्भनमाह—
स्तम्भनमिति ॥ १६ ॥

द्रवस्थिरसरस्त्रिगुणसूक्ष्मं च भेषजम् ।

स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १७ ॥

स०—द्रवादिगुणयुक्तं यत्तद् द्रव्यं स्वेदनं भवति ।
तथा श्लक्ष्णादियुक्तं तत् स्तम्भनं भवति ॥ १७ ॥

प०—तथा द्रवादिगुणं भेषजं स्वेदनसूक्ष्मतादियुक्तं
च स्तम्भनम् ॥ १७ ॥

अधुना रसतः स्तम्भनं निर्दिशन्नाह—

प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १८ ॥

स०—प्रायः समासतः संक्षेपेण तिक्तं कषायं च
मधुरं च स्तम्भनं भवति ॥ १८ ॥

प०—यत्किञ्चिन्मधुरं तिक्तं कषायं तत्तस्तम्भनं
समासतः । चरकाचार्येणानयोर्लक्षणं कृतम् ।
“स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्तम्भनं स्वेदकारकम् । स्तम्भ-
नं स्तम्भयति यद्गतिमन्तं चलं द्रवम्” ॥ १८ ॥

हे०—अन्यथा लघुमन्दशीतं तिक्तादिरसं च ॥ १८ ॥

स्तम्भितस्य लक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स०—बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां रोगाणां
च संक्षयास्तम्भितो नरः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—स्नायुसङ्कोचादिभिरति स्तम्भितं नर-
मादिशेत् ॥ १९ ॥

हे०—स्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भित इति । यथोक्ताः
पित्तास्त्रकोपादयो विषादयश्च ॥ १९ ॥

अतिस्तम्भितं लक्षयति—

स्तम्भित्वक्स्नायुसंकोचकंपहद्वाग्धनुग्रहैः ।

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् २० ॥

स०—त्वक् च स्नायुश्च तयोः संकोचः । हृदया-
दीनां ग्रहेण संबंधः । ततः स्तम्भादीनां द्वंद्वः । स्तम्भादि-
भिस्तथा श्यावैः पादादिभिरतिस्तम्भितं कथयेत् ॥ २० ॥

प०—स्तम्भोऽस्य त्वक्स्नायूनां सङ्कोचः
संक्षेपः । त्वक्स्नायो वेपथुः । हृद्वाग्धनूनां स्रोतो-
विष्टम्भः । पादादिभिरतिस्तम्भितं श्यामवर्णता ।
एतैर्लिङ्गैरतिस्तम्भितं जानीयात् ॥ २० ॥

हे०—अतिस्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भित्वगिति—हृदय-
वचोहृत्तां ग्रहः ॥ २० ॥

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ।

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।

पीतदुग्धदधिस्रेहमधूनकृतविरेचनान् ॥

भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।

क्षुनृष्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गभिर्णीं पुष्पितां सूतां मृदु चाऽत्ययिके गदे २१

स०—अतिस्थूलादीन् स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य
स्वेदेन मेदोविलयनादत्यंतं शरीरक्षोभः स्यात् ।
रूक्षादीनां च कार्श्यमिति । आढ्यरोगो वातरक्तम् ।
भ्रष्टदग्धगुदोऽतीसारक्षाराग्न्यादिभिः । ग्लान्यादीनाम-
न्वितेन संबन्धः । क्षुदादीनां मेहांतानां द्वंद्वः । क्षुद्रतः
स्वेदादत्यंतं देहग्लानिः । कामलापाण्डुमतोः स्वेदेन

पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः। पित्तप्रधानस्य स्वेदाद्रोगवृद्धिः । गर्भिण्याः स्वेदेनगर्भव्यापत् । पुष्पिताया रक्तातिप्रवृत्तिः। सूतायाः काश्यम् । मृदु चेति । यदैषामतिस्थूलादीनामात्यंतिको व्याधिर्विसूचिकादिः स्यात्तदैते मृदु स्वेदयितव्याः ॥ २१ ॥

प०—स्थूलरूक्षादीन् सूतिकापर्यन्तान् न स्वेदयेत् । दुर्बलाः अबलाः । मूर्च्छिता मोहिताः । स्तम्भनीयाः स्तम्भनार्हाः । ये स्तम्भनीयस्वेनोक्ता मद्यविकारिणो मदात्ययव्याध्यातुराः आढ्यरोगिणो वातशोणितिनः । पीतानि दुग्धादीनि यैस्ते न स्वेद्याः । मधुमाक्षिकं च प्रविज्ञेयं तस्य पृथक्वचनात् । कृतं विरेचनं यैस्तथा भ्रष्टगुदाः पतितगुदा दग्धगुदाश्च क्षाराग्निना । ग्लान्यर्दिताः क्रोधादिताः शोकादिताः यावद्भयादितास्तावन्न स्वेदयेत् । आत्ययिके गदे पुनर्विपूचिकादौ मृदु कृत्वा स्वरुपं कृत्वाऽतिस्थूलादीन् सूतिकान्तान्न स्वेदयेत् ॥ २१ ॥

हे०—स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधाति—न स्वेदयेदिति । स्तम्भनीया विपादयः । क्षत उरःश्रती, क्षीणः—क्षयरोगी, क्षामः—कृशः, शोषो—मुखशोषादिः, आढ्यरोगो—वातरक्तं, भ्रष्टगुदो—दग्धगुदश्च । पुष्पिता—ऋतुमती, गदे अस्वेद्यानपि मृदु स्वेदयेत्थाप्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह—मृद्धिति ॥ २१ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिह्माध्मानविबंधिषु । स्वरभेदाऽनिलव्याधिश्चेष्मामस्तंभगौरवे ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे । महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकंटके ॥ मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते । स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २२ ॥

स०—श्वासादिमत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदुष्माणं क्वचिद्भवमिति । कथम् । तेष्वौषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथास्वमुपयोगस्तेन तदौषधविभागेन स्वेदं कुर्यात् । खल्ली तीव्ररुजान्वितेति वातव्याधौ वक्ष्यते । आयामवातकंटकौ च आढ्यमारुत ऊरुस्तंभः ॥ २२ ॥

प०—श्वासकासादिष्वाढ्यमारुतपर्यन्तेषु यथायथं यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । कचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदुष्माणं क्वचिद्भवमिति यथायथमुक्तेष्वध्यायेषु वक्ष्यमाणेषु तदौषधविभागतः तेषामौषधानि तदौषधानि तद्विभागोनैतदुक्तं भवति । यदा श्वासे स्वेदो युज्यते तदा श्वासोक्तैरेवौषधैः स्वेदो योज्यः । एवं कासादीनामपि स्वैरेवौषधैर्वीच्यम् । मुष्कयोर्वृषणयोर्महत्त्वे स्थूलत्वे खल्लयामत्यामे वातकण्टके । क इति वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यमाणः । शुक्राघातः शुक्ररोधः । आढ्यमारुतो मेदसावृतो मारुतः ॥ २२ ॥

हे०—स्वेदसाध्यान् रोगानाह—श्वासकासेति । मुष्कयोर्महत्त्वे वृद्धिरोगे खल्यां हस्तपादावमोटने आयामे बाह्यायामादौ । संग्रहे तु “ स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके । वेपथुश्चयथुस्वापस्तंभजंभामगौरवे ॥ कर्णमग्याशिरःकोष्ठजंघापादोरुक्षु च ” इति । स्विन्नस्य कृत्यमुक्तं संग्रहे “ स्विन्नोऽन्नं पथ्यमश्रीयाद्देपरगानुरोधतः । तदहः स्विन्नसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजेत् ” इति ॥ २२ ॥

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वातं मेदःकफावृते २३ ॥

स०—मेदःकफाभ्यां पवन आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो हितः ॥ २३ ॥

प०—मेदःकफावृते वातेऽनाग्नेयः स्वेदो हितः २३ ॥

हे०—अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह—स्वेद इति ॥ २३ ॥

कोऽसावनाग्नेय इत्याह—

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् । उपनाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २४ ॥

स०—निवातगृहादयोऽनाग्नेयाः स्वेदाः । आयासो व्यायामः । गुरुप्रावरणं रहृकादि । भयं खड्गहस्तराजपुरुषदर्शनादिना । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः स्वेदः । उपनाहस्य द्वैविध्यात् । तत्रोपनाहो वचाकिण्वेत्यादिराग्नेयः । तत्र तापोऽभ्रितस्रसनेत्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्तु स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरित्यादिकः । आहवः समरः । भूरिपानं बहुमद्यपानम् ॥ २४ ॥

प०—निवातं गृहं मन्दिरम् । आयासः शरीरस्य । गुरुप्रावरणं बहुभारिकं वस्त्रं तथा भयं

तथोपनाहः प्राक् वर्णितः । आहवो बाहुयुद्धादि-
कम् । क्रोधोऽमर्षः । भूरिपानं बहुपयःपानम् ।
क्षुत् क्षुब्धिग्रहः । आतपोऽर्करक्षीनां सम्यन्धी ॥ २४ ॥

हे०—अनाम्रयस्वेदस्य भेदानाह—निवातमिति ।
निवातग्रहादयो दत्तभेदाः ॥ उपनाहो वचादिभिरनमिततैः
कृतः । आहवः संग्रामः, भूरिपानं बहुमद्यपानं, स्वेदस्य
फलं संग्रहे—“अमोर्दीर्घि मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां
स्रोतसां निर्मलत्वम् । कुर्वीत्स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं स्तब्धान्
सन्धींश्चिष्टयत्याशु चाऽस्य” इति ॥ २४ ॥

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा
स्रोतोलीना ये च शाखाऽस्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निहियन्ते ॥ २५ ॥

स०—ते दोषाः सम्यक् सुप्तु शुद्धिभिर्वमनविरेचन-
लक्षणाभिर्निहियन्ते निष्कास्यन्ते । के दोषा इत्याह ।
स्नेहक्लिन्ना ये तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च स्रोतोलीना-
स्तथा शाखास्वस्थिषु च स्थिताः । किंभूताः । स्वदैर्द्रवी-
कृत्य कोष्ठं नीता उदरं प्रापिता इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सप्त-
दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

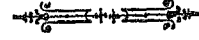
प०—ये दोषा वातादयः कोष्ठे महास्रोतसि
स्थिताः धातुषु वातरक्तादिषु गतास्तेभ्यः स्थाने
तथा ये स्रोतःसु लीनास्तथा ये शाखास्थिषु
बाह्यादिनलकासु स्थितारस्ते सर्वेऽनन्तरोक्तप्रकारवि-
हितेन स्नेहेन क्लिन्नाः श्रुतियोग्यत्वमापादितारस्ततो
यथोक्तैः स्वेदैश्चतुर्भिर्यथायथं द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः
कोष्ठं नीताः ततः कोष्ठाद्वक्ष्यमाणानादिभिः शुद्धि-
भिर्निहियन्ते वह्निर्निष्कास्यन्ते । शाखास्थिग्रहणं
तत्स्थेषु दोषेषु त्यक्त्वा स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् ।
अथवा धातुगा ये च वृद्धाः कोष्ठाद्धातुषु गताः
शाखास्थिगाः धातुष्ववस्थिताः कोषं याताः । अत्रा-
प्यस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् । तस्मादन्येन स्वेदस्य
दोषाणां द्रवीकृत्य कोष्ठानयनं प्रयोजनमिति
भद्रम् ॥ २५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हे०—स्वेदनस्य शोधनागत्यमाह—अस्थिशब्देन
मध्यभागो लक्ष्यते । धातुगानां स्रोतोलीनानां पुनरुपादानं
स्वेदैकसाध्यज्ञापनार्थं, मार्गत्रयकथनेन हितेऽप्युक्ताः २५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्वेदप्रकरणं
नाम सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

शुद्धिभिर्निहियन्त इत्युक्तं कास्ताः शुद्धय इति शुद्धयर्थं
वमनविरेचनाधिकारः—

अथाऽतो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

स०—अथाऽत इत्यादि । वमनं च विरेचनं च
तयोर्विधिः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—स्वेदविध्यध्यायादनन्तरं वमनविरेचनवि-
धिरध्याय आरभ्यते । उक्तमिदमनन्तरं स्नेहक्लिन्नाः
स्वेदैर्द्रवीकृत्य दोषाः सम्यक्शुद्धिभिर्निहियन्ते इति
शुद्धस्वरूपं दर्शयन्नाह—वमनमूर्ध्वदोषहरणम् । विरे-
चनमधोदोषहरणम् । तयोर्विधिर्विधानं यस्मिन्
स्मर्यते ब्रह्माचैः स वमनविरेचनविधिस्तं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेति क्रमप्राप्तं वमनविरेचनविधिमध्यायं
व्याख्यातुं प्रतिजानीते—वमनविरेचनयोर्लक्षणमुक्तं संग्रहे—
दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यम्, अधोभागं विरेच-
नाख्यम् उभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते । तत्रो-
ष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदय-
मुपेत्य सौक्ष्म्याद्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदुक-
तेऽनःशरीरे स्वेदोष्णान्द्रदारुवद्वाष्पेण स्थूलानुस्रोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यात्पुनर्विष्वदयति । तैक्ष्ण्या-
द्विकाशित्वाच्च विच्छिन्दन्ति । स विष्यन्दविच्छिन्नो दोष-
संघातः परिष्कृतस्रोतःसंघातस्य इवोदकांजलिरसजज्ञनु-
श्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुज्ञोऽग्निवाय्वात्मकत्वा-
दूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते । सलिलपृथिव्यात्मक-
त्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः उभयतश्चोभयगुणत्वाद्बु-
भयभागप्रभावाच्चेति ॥ १ ॥

तत्र वमनविधिमाह—

कफे विदध्याद्रमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।
तद्विरेचनं पित्ते ॥ २ ॥

स०—श्लेष्मणि वमनं कुर्यात् । अत्र पूर्वं वमन-
कथनं विरेच्यते मंदकफस्तु सम्यगिति प्रतिपादनार्थम् ।
संयोगे च कफादिके वमनं कुर्यात् । पित्ते विरेचनं
तद्वन् यथा कफे कफाधिऽके वा संयोगे च वमनं तथैव
पित्ते पित्ताऽधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति
तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥ २ ॥

प०—केवले कफे वमनं विदध्यान् कुर्यात् ।
अथवा संयोगे संसर्गे कफोत्वणे कफप्रधाने श्लेष्म-
पित्ताख्ये च वमनं विदध्यात् । तद्वत् विरेचनं
पित्त इति । तेन तुल्यं तद्वत् । तेन कफेन
तुल्यम् । यथा केवले कफे वमनं कफोत्वणे
संयोगे वा वमनं तथैव केवले पित्ते विरेचनं विद-
ध्यात् । संयोगे च पित्तोत्वणेऽपि पित्तश्लेष्माख्ये
पित्तमारुताख्ये विरेचनं विदध्यात् ॥ २ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः सामान्यतो विषयमाह—कफे
इति । तद्वत्पित्तोत्वणे वा संयोगे ॥ २ ॥

विशेषण तु वामयेत् ।

नवज्वरातिसाराधःपित्तास्राजयक्षिणः ।
कुष्ठमेहाऽपचीग्रंथिश्चीपदोन्मादकासिनः ।
श्वासहृत्सासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ॥ ३ ॥

स०—विशेषण पुनर्नवज्वराऽतिसारादीन्ध्वरोग-
पर्यन्तान्वामयेत् ॥ ३ ॥

प०—नवज्वरादीन् ऊर्ध्वरोगपर्यन्तान् विशेषे-
णातिशयेन वामयेत् । तेन हि परमेते क्षयमु-
पयान्ति । सलिलापगमेन निष्पन्नशाल्यादिवन् ।
तत्र नवज्वरः प्रथमोत्पन्नज्वरः । अधः पित्ता-
स्त्रमधोरक्तपित्तम् । अपची गण्डमाला ।
श्चीपद्ः पादरोगः । नवज्वरादयो विद्यन्ते येषां ते
तथोक्ताः ॥ ३ ॥

हे०—वमनस्य विशेषतो विषयमाह—विशेषेणेति ।
ऊर्ध्वरोगा जत्रूर्ध्वरोगाः । संग्रहे तु विषपीतदष्टादिग्धविद्व-
विरुद्धाजीर्णात्रविषूचिकालसकाविपाकारोचकार्बुदमेदोग-
दापस्मारपाण्डुरोगा दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधय इत्य-
धिका युक्तिश्च एते हि परं वमनेन नाशमुपयांति सलि-
लोपगमादनिष्पन्नशाल्यादिवदिति ॥ ३ ॥

अवम्या गर्भिणी रक्तः क्षुधितो नित्यदुग्धितः ।
बालवृद्धकृशस्थूलहृद्गमिशतवृष्याः ॥
प्रसक्तमथुप्रीदतिभिक्रिमिकोत्तिनः ।
ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्वदत्तयस्तिहृत्प्रदाः ॥
मूत्रावात्स्युदगी शुल्मी दुर्धमाऽ-वाग्रर्धमः ।
उदावर्त्तभ्रवाऽर्द्धोत्पात्तार्धवृत्तर्धमः ॥ ४ ॥

सु०—गर्भिण्यादयो वमनोत्पन्नानि नवज्वराः ।
अर्शासि नित्यं यस्य कोष्ठात् । अर्शासि नित्यं य-
त्यञ्च । अ गर्भिण्या वमनादुत्पन्नानि नवज्वराः ।
क्षुधितस्य च वायुना क्षुधितकर्मात् । अथवा नवज्व-
वालादीनामौषधवशात्प्रमत्तदुग्धोत्पन्नानि नवज्व-
गादीनां हृद्गोपरोधः । प्रसक्तमथुप्रीदतिभिक्रिमिको-
त्तिनस्य प्राणानपि क्षिणः । अथवा नवज्वराः नित्यं
दुग्धितः ॥ ४ ॥

प०—गर्भिण्यादयोऽवम्या वा वमनोत्पन्नानि नवज्व-
त्वेपां हेतव उक्तः । तत्र गर्भिण्या वमनात्प्र-
गर्भभ्रंशश्च वाक्त्रणयोग्यादिः । अथवा । मूत्रावात्स्य
हृदयविकर्षणादूर्ध्वगमो वा रक्तः । अथवा ।
अन्यकार्थव्यग्रयोपधं न प्रवर्तितं कुपितं वा प्र-
तर्नमयोगदोषान् कुर्यात् । रक्तः वायुप्रीदति-
रुक्षाशनप्रियस्य वायुना कृमिभ्रंशस्य च प्र-
क्षयः स्यात् । तथातिथीमात्रेरेदिदकेन वायावयन्त-
स्यानाभावासेन वा मुक्ताकार्ये प्रसक्तमथुः प्र-
पाद्वृक्षातिप्रवृत्तिः । अथवा । नवज्वराः नित्यं वा-
द्वलोपरोधः स्यात् । अथवा । नवज्वराः नित्यं वा-
प्रसक्तमथुप्रीदतिभिक्रिमिकोत्तिनः । अथवा । नवज्व-
हरेन् । रक्तं वायुप्रीदतिभिक्रिमिकोत्तिनः । अथवा । नवज्व-
स्थापितायुवासितानामूर्ध्वं प्राणानि प्रवृत्तानि नवज्व-
कोष्ठस्य दुग्धवर्द्धनस्यातिमात्रप्रदायो वमनः कोष्ठ-
समुत्कटं दीपैर्विसर्पस्तम्भजाड्यैश्चिन्तितोत्तिनः वा ।
हृद्गोपिणां हृद्गोपरोधः । उदावर्त्तभ्रवाऽर्द्धोत्पा-
मर्दिताभिश्च यथाश्वसामचवृत्तिर्धमो वा । कुभि-
कोष्ठस्यापानेनाधःपृथ्वमननिर्दिताः कुभिभिरतिवहु-
त्वादशोपानिःसारेण हृदयसतिवर्धितः उद्विपोऽति-
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

हे०-अवभ्यानाह-अवभ्या इति । प्रसक्तवमथुच्छ-
 संतुवन्वनात् । कृमिकोष्ठी कृमिवहुलकोष्ठः, उर्ध्वप्रवृत्तो
 वायुरग्नं च यस्य । विषादिभ्य ऋते विषपानादी तु गर्भि-
 ष्यादयोऽपि वभ्याः। विरुद्धाभ्यवहार आनूपमामिषं मापेत्या-
 युक्तः। संग्रहे तु तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भंशशाच दारु-
 णयोगप्राप्तिः स्यात्। सुकुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमथो वा
 र्शधरप्रवृत्तिः । अन्यकार्यव्यग्रस्योपधं न प्रवर्तते कुच्छ्रेण
 वा प्रवर्तमानमयोगाहोपान् कुर्यात् । रूक्षस्य वायुरग्न-
 हणं रूक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्वलक्षयः स्यात् ।
 तथातिदीमांश्राश्रिवलेन भाराध्वकर्मनित्यपानकान्तानां
 प्रवासेन क्षतस्य भूयः श्रपणाद्रक्तातिप्रवृत्तिः । क्षीणादी-
 नार्मापधवलाश्रमत्वाद्देहवलेनपरोधोऽतः क्षतभयं च । प्रस-
 क्तच्छूर्ध्वरक्तपित्तत्रोहदानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेत् । रक्तं
 चाति प्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववा-
 तार्द्रिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठस्य दुश्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाह-
 णादन्तः कोष्ठे समुत्किष्टेर्दोषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यवैचित्त्यानि
 मरणं वा । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः उदावर्तादिभिरारतानां
 मर्दतादिभिश्च यथास्वमाभयवृद्धिर्मरणं वा कृमिकोष्ठस्या-
 स्थापनेनाधः पूर्वमनिर्हृतेः कृमिभिरिति बहुत्वादशेषानिः-
 सरणेन हृदयमतिकर्षाद्विच्छर्दिदोषोऽतिप्रवृत्तिः स्यादिति ।
 उदावर्तादयोऽनु हतस्वरादयः ॥ ४ ॥

किं सर्वदेव गर्भिण्यादयोऽवभ्या उत कस्यांचिद-
 वभ्यायां वभ्या इत्याह-

ऋते विषगराऽजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ५ ॥

स०-विषाद्यभ्यवहारमंतरण । विषाद्यभ्यवहारे तु
 वभ्याते एव ॥ ५ ॥

प०-किं सर्वदेव गर्भिण्यादयो वभ्या उत कस्यां-
 चिदवभ्यायां वभ्या इत्याह-ऋतेऽन्यत्रविषगराजी-
 र्णविरुद्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रतरकारित्वादेषाम् । तेन
 विषगराजीर्णविरुद्धभक्षणं वर्जयित्वाऽन्यत्र नियमो
 गर्भिण्यादीनाम् । तेन मृदुवमनं तत्र प्रयो-
 ज्यमिति ॥ ५ ॥

प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमतैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ६ ॥

स०-प्रसक्तवमथोः पूर्वस्थिता एकादशातुरा दुर्ब-
 लांतास्तथाऽऽमज्वरिणश्च ते सर्वे धूमतैः कर्मभिर्वर्ज्या
 न केवलं वमनेनैव । धूमग्रहणं गंडूषादिकर्मणोऽपि

परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या
 निरूहान वज्या इति सूचनार्थं तथा सद्योमुक्तस्य
 ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम् । तु पुनरजीर्णिनः
 पुरुषा वमनादिभिर्गंडूषादिभिश्च वज्याः । सद्योऽजी-
 र्णिनां हि वमनमनुज्ञातमेव ॥ ६ ॥

प०-अत्र प्रसक्तवमथोः प्रसक्तच्छर्दिषः पुंसो
 ये पूर्वं आतुरा अवम्यत्वेन निर्दिष्टाः गर्भिण्या-
 द्यो दुर्बलपर्यन्तास्ते सर्वकर्मभिर्धूमान्तैर्वक्ष्यमा-
 णैर्वज्याः परिहर्तव्याः । न केवलमेतैर्धूमान्तैर्वज्याः
 यावत् ज्वरोऽपि च धूमान्तैः कर्मभिः वज्याः ।
 नवज्वरस्यामदोषः स्तम्भभयादिति । अजीर्णिनः
 पुनः सर्वैरेव कर्मभिर्विरेकवस्तितस्यधूमगण्डूषा-
 श्रोतनाञ्जनतर्पणपुटपाकान्तैर्वमनवर्गैर्वज्या आम-
 दोषभयात् ॥ ६ ॥

हे०-प्रसंगाद्गर्भिण्यादिष्वेकादशसु नवज्वरे च विरेच-
 नवस्तितस्यधूमान्निषेधति-प्रसक्तवमथोरिति । अजी-
 र्णिनां सर्वाणि कर्माणि निषेधति-सर्वैर्विरेचनाद्यैर्गण्डूषा-
 तैश्च वमनं तु विशेषतो विधानात्कर्तव्यं, संग्रहे तु अजी-
 र्णां तु सर्वैरेव वमनवर्गैरामदोषभयान्नवज्वरश्च दोषस्तम्भ-
 भयादिति ॥ ६ ॥

विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यंगकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिष्टीहहलीमकाः ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यंदः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्राशया रोगाः कौष्ठगाःकृमयो व्रणाः ॥

वातात्मसूध्वर्गं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वभ्याश्च कुष्ठमहाद्याः ॥ ७ ॥

स०-विरेकेण साध्या उपक्रम्या गुल्मादयः शकृ-
 दुग्रहपर्यताः । पक्काशये व्यथा पक्काशयव्यथा । वभ्या-
 श्चेति चः समुच्चये । ये च कुष्ठाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यता
 वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्याः ॥ ७ ॥

प०-गुल्मादयः शकृद्ग्रहपर्यन्ता विरेकसाध्याः
 विरेचनसाध्यास्तथा वभ्या वमनार्हाः । कुष्ठमे-
 हाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता विरेकसाध्या विरेचन-
 साध्याः। तेन तत्र हलीमकः पाण्डुरोगे वक्ष्यमाणः ।
 एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्ति । अग्न्य-
 पनयेनाग्निगृहातापवत् ॥ ७ ॥

हे०-विरेचने विशेषतो भयमाह-विरेकसाध्या इति । संग्रहे तु भगन्दराक्षिपाकश्वाराग्निदग्धशिरःशूलो-
दावर्ता दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधय इत्यधिकं युक्तिश्च । एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयात्यग्न्यपनयनेनाग्निः गृहतापवदिति ॥ ७ ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ।

अल्पाऽग्न्यधोगपित्तास्त्रक्षतपायवतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठाऽतिस्निग्धशोषिणः ८

स०-न तु रेच्य इति । तुरवधारणे । नवज्वरी नैव रेच्यः तस्य हि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरद्वात-
कोपायैव स्यात् । यक्ष्मादीनां त्ववस्थावशान्मृदुविरेच्य-
त्वमनुज्ञातमेव तथाऽपि चाऽऽभ्मानगुरुताशूलस्तैमित्य-
कारिणीत्यादिनाऽतीसारस्याऽपि मृदुविरेचनमनुज्ञातं नैवं नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं कदाऽपि । अल्पा-
ऽग्न्यादयः शोष्यता न विरेकाः । तत्राऽल्पाग्निस्त्वल्पा-
क्षेपजवेगं न सहते । अधोगरक्तपित्ताऽतिसारिणावति-
प्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायोः प्राणापहारकारिणी रक्त्वा-
स्यात् । सशल्यास्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् ।
आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद्बलोपरोधः स्यात् ।
क्रूरकोष्ठस्यौषधाद्धेतोर्दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्व-
भेदाऽऽनाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः
अतिस्निग्धस्याऽतियोगाय स्यात् । शोषिणः क्षीणधा-
तुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहविनाशनं स्यादिति ॥ ८ ॥

प०-नवज्वरादयः शोषपर्यन्ता अविरेच्याः । शोषोऽत्र राजयक्ष्मा । तत्र नवज्वरस्यापक्वान् दोषान् निर्हरेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अतीसार्य-
धोगरक्तपित्तानतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुरुस्य गुदे प्राणोपरोधकरी रजं जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातु-
तया स्वल्पबलत्वेन तदभावाद्देहनाशः स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुप्राणोपरोधो य आत्मा तस्य पुरीषाशये निचितो वायुः विसर्पन् सहसाऽतिप्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सश-
ल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितः जीवितं हिंस्यात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौष-
धोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमानाद्वाहशूलपर्वभेदानाहच्छर्दि-

मूर्ध्वक्लमान् जनयित्वा प्राणान्निहन्त्युः । गर्भि-
ण्यादीनां पूर्वोक्ता दोषाः न्यान् ॥ ८ ॥

हे०-अविरेच्यानाह-ननु रेच्य इति । नवज्वरः क्षत-
गुरुः, सशल्याऽगुह्यजनयन्, आग्नाधियः कु-
तनिरुहः, शोषी राजयक्ष्मा । संग्रहे तु नव ज्वरस्य विपक्षान् दोषान् न निर्हरेत् वातमेव प्रकोपयेत् । अति-
सार्यधोगरक्तपित्तानतिप्रवृत्त्या हन्यात् । अतिसारस्य गुदे प्राणोपरोधकरी रजं जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन् । राजयक्ष्मार्तस्य अधोगरक्तपित्ताऽतिसारिणावति-
प्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुरुस्य गुदे प्राणोपरोधो य आत्मा तस्य पुरीषाशये निचितो वायुः विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् । सशल्या-
भिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अति-
स्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्ता दोषाः न्यादिति पूर्वोक्तो वचनोक्तः ॥ ८ ॥

अथ साधारणं कालं सिग्धस्यास्वन्नं यथाविधि । श्वेतम्यमुत्किष्टकफं मत्स्यमापतित्यादिभिः ॥
निशां सुप्तं सुजीर्णाच्चैर् पूर्वोक्तं कृतमंगलम् । निरन्नमीपस्निग्धं वा पेयया पीतमपिपसु ॥
वृद्धबालाबलह्नीवभीरुन गंगानुगोपनः । आकंठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुग्मं रमम् ॥
यथाविकारविहितं मधुमध्वमंयुताम् । काष्ठं विभज्य भेषज्यमात्रं मंत्रभिमंत्रिताम् ॥
ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेद्रभूत्रंकार्काऽनिलाऽनलाः । ऋषयः सौपधिग्रामा भूतमेधाश्च पांतु वः ॥
रसायनमिदर्वीणाममगणाभिवाऽमृतम् । सुधेवात्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥
अन्नमो भगवते भेषज्यगुग्धं वैदर्यप्रभगात्राय । तथागतायाऽर्हते सङ्गकूमेवुद्धाय । तथाया ।
अभेषज्ये भेषज्ये महाभेषज्ये रससूतेन स्वाहा । प्राङ्मुखं पाययेत् ॥ ९ ॥

स०-एतत् पूर्वोक्तं साधारणं यथाविधि मद्यम्यमुत्किष्टकफं मत्स्यमापतित्यादौ साधारणं श्रावणादौ कालं यथाविधि ब्रह्मदक्षाश्वयो-
दितेन क्रमेण स्निग्धस्निग्धमातुरं भेषज्यमात्रं प्राङ्मु-

खं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । श्रोत्रम्यं प्रातर्व-
मनार्हम् । वम्यमित्यर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थार्थे पोरदुपधादिति
यत् । उत्क्लिष्टः स्थानाच्चलितः कफो यस्य तमुक्लि-
ष्टकफम् । कैः । मत्स्यादिभिः । अंतर्भावितोप्यर्थोऽत्र ।
उत्क्लिष्टितकफमित्यर्थः । तथा रात्रिं सुप्तम् । काला-
ध्वनोरिति द्वितीया । अत एव सकलनिशास्वापोऽत्र
लक्ष्यते । सुष्ठु जीर्णमन्नमाहारो यस्य तम् । कदा पाय-
येत् । प्रातः काले । किंभूतम् । कृतं मंगलं स्वस्त्यय-
नादि यस्य तम् । कृतमंगलमित्युपलक्षणार्थम् । कृत-
देवद्विजाग्निगुरुवृद्धार्चनमपीति द्रष्टव्यम् । तथा निरन्न-
मकृताहारमातुरवशात् किञ्चित्क्लिग्धम् । कथमित्याह ।
पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धेत्यादि । अथ असौ वृद्धो
वा बालो वा दुर्बलो वा क्लीबः खेदासाहिष्णुर्वा भवति
भीरुर्वा कातरो भवति । तदा रोगानुरोधादाकंठमति-
मात्रं मद्यक्षीरादिकं पाययेत्तदनंतरं भैषज्यमात्रं पाय-
येत् । संप्रहेऽभ्युक्तम् । भीरुकृशत्रालसुकुमारत्वाद्दोषा-
नुरोधेनाऽऽकंठं पीतयूषेक्षुरसक्षीरमांसरसमद्यतुषोदक-
यवागूमंडान्यतममिति किंभूतां मात्राम् । यथाविकार-
विहितां रोगानुसारेण साधितां तथा मधुसैधवाभ्यां
युताम् । किं कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यक्रूरलक्षणं विभज्य
विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं
श्लेष्महीनत्वेन क्रूरत्वमिति मानं कोष्ठस्य बोध्यम् । तथा
चोक्तम् । श्लेष्मोत्तरं छर्दयते ह्यदुःखमिति । भैषज्यमात्रं
किंभूताम् । मंत्राभिमंत्रिताम् । तानेव मंत्रानाह ।
ब्रह्मेत्यादिप्रथेन ॥ ९ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थे । साधारणे काले श्रावणे
कार्तिके चैत्रे मासि सम्यक्स्निग्धास्विन्नं पुरुषं
यथाविध्यनतिक्रमेण श्रोऽन्यस्मिन्नहनि अवश्यं
छर्दयितव्यमेकरात्रस्नेहातुपरतं भैषज्यमात्रं प्राङ्मु-
खमातुरमुदङ्मुखं वा वैद्य इत्येवमभिमन्त्र्य पायये-
दित्यक्षरयोजना । कीदृशं श्रोत्रम्यमुत्क्लिष्टकफम् ।
उत्क्लिष्टः कफो यस्य । स्वस्थानात् प्रच्यावितश्लेष्मा ।
कैः मांसमाषतिलादिभिः । आदिग्रहणात् क्षीर-
दधितिलपलशालिभिर्भोज्यविशेषैः । निशासुप्तं
रात्रौ सुखसुप्तं सुजीर्णान्नं सुष्ठुपरिणताहारम् । पूर्वाह्ने
अह्नः पूर्वं भागे कृतमङ्गलं कृतमनुष्ठितं मङ्गलं

शुभसूचकं यस्य । यथा निरन्नमकृताहारमी
स्निग्धं वा किञ्चित्स्नेहितं पेयया वा पीत-
सर्पिषं घृतमात्रं पीतवन्तं तथाच बालादीन् रो-
नुरोधेन कण्ठं यावत् सौहित्यं कृत्वा मद्यात्
पायितान् । तथा विकारविहितां यथारोग
स्वितां मधुसैधवाभ्यां मिश्रितां संयुतां वं
विभज्य मृदुमध्यक्रूरभेदेन मृदुकोष्ठे मृद्धी भैष-
मात्रं मध्ये मध्यां क्रूरे तीक्ष्णां महतीं मन्त्रां
रक्षितां ब्राह्मणप्रयुक्ताशीर्भिर्मन्त्रितां तथा ब्रह्म-
क्षाश्विन्यादिभिर्मन्त्रैः । ब्रह्मा च दक्षश्चाधि-
च रुद्रश्चेन्द्रश्च भूश्चन्द्रश्चार्कश्चानिलश्चानलश्च
ब्रह्माद्यनिलान्ताः पान्तु रक्षन्तु । तथा न केवलं
यावद्दृष्यो मुनयः सौषधग्रामाः सहौषधिभिर्विष-
वर्तन्ते ये तथाभूतसङ्घाः असुरगन्धर्वकिन्नरप्रभृतय
इदं च भैषज्यमस्तु भवतु ते तव किञ्च र-
यनमिव ऋषीणां यथर्षीणां च्यवनप्रभृतीनां र-
यनम् । तथाऽमराणां देवानां यथामृतम् । उ-
माश्च नागानामनन्तवासुकिकुलिकप्रभृतयः । न
सर्वेषां नागानां सुधा सुलभा । सुधा अमृतभे-
प्राङ्मुखमातुरं पाययेत् ॥ ९ ॥

हे०—वमनविधिमाह—अथेति । कृतस्नेहनादिकमा
प्राङ्मुखं भैषज्यमात्रं पाययेदित्यन्वयः । श्रोत्रम्यमि-
वमनदिनात्पूर्वादिने उत्क्लिष्टकफम् । सम्यक्स्निग्धश्रो-
रन्नम्, ईषत्स्नेहश्चेत् पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धादिष्वन्-
तमश्चेद्रोगानुसारेण मद्यादिव्यन्यतममाकंठं पायितान् । ब्र-
त्यादिस्वाहांतेन मंत्रेणाभिमंत्रितमयं चौषधपानविधिं
शेषपरिहारेण सर्वेष्वौषधेषु ज्ञेयः । संप्रहे तु स्नाना-
लिप्तं स्रग्विणमहतवाससं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानार्चि-
कृतहोमबलिमंगलप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसंस्तु-
सोपधानापाश्रयासनोपविष्टं पीततक्रयूषतुषोदकयवागु-
डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमूर्तौदये प्रशस्ते इति ॥ ९ ॥

पीतं मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः ॥ १० ॥

स०—भैषज्यमात्रं पीतं संतमातुरं मुहूर्तं तन्म-
वमिगतचित्तोऽनुपालयेत् प्रतीक्षेत ॥ १० ॥

प०—पीते सत्यौषधे तन्मनाः तद्गतमानसो मुह-
नाडिकाद्वयमनुपालयेत् अपेक्षेत ॥ १० ॥

हे०-पानानंतरं विधिमाह-पीत इति । तन्मना वमनै-
कचिन्नः ॥ १० ॥

जातहृत्सासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ।
अंगुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा ॥
गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ।
प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ११ ॥

स०--ततोऽनंतरं संजातहृत्सासप्रसेकः सन्
छर्दयेत् । हृत्सासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवनम् ।
कथं वमेत् । अंगुलिभ्यां द्वाभ्याम् । यदा कोमलेन
सुवर्चलैरंडादिजेन नालेन मृदुना वमेत् । कीदृशः
अनायस्तोऽनायासेनेत्यर्थः । अपरं गलताल्वपीडयन्
तथाऽप्रवृत्तान् वेगान् प्रेरयन् प्रवृत्तांश्च प्रवर्तयन् ।
जानुप्रमाणे पीठे स्थितः ॥ ११ ॥

प०-जातहृत्सासः सन् स्वेदप्रादुर्भावेन दोष-
प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षणेन यतः स्थानेभ्यः
प्रविचलितेभ्यः प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षि-
मनुवृत्तं क्रमाद् हृदयोपरोधं हृत्सासप्रसेकेनोर्ध्वम-
भिमुखीकृतं बुद्ध्वा ततो मुहूर्तेमनुपालनादूर्ध्वं छर्द-
येत् । जातौ हृत्सासप्रसेकौ यस्य स प्रसक्तं निष्ठी-
वनं प्रसेककथनं छर्दयेत् । अङ्गुलिभ्यां द्वाभ्या-
मनायस्तो नातिसततव्यायामो नालेन नीलोत्पला-
दिप्रभवेन गलताल्वरुजन् अविमृश्यन्न बाधयेत् ।
तथा वेगान्नाप्रवृत्ताननागतानुदीरयन् प्रवृत्तानाग-
तान् प्रवर्तयन् पुरुषो जानुतुल्यासने स्थितः सन्
वमेत् ॥ ११ ॥

हे०-प्रवृत्तवमनस्य कृत्यमाह-जातहृत्सासेति । अंगु-
लिभ्यां संहताभ्यां मृदुना नालेन प्रवृत्तान् सविवंधान् प्रव-
र्तयन् नत्वतिप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् छर्दयेदित्यन्वयः । अना-
यास्त आयांसरहितः पृष्ठे च प्रतिलोमतास्त्रिकादारभ्योर्ध्वं
प्रपीडयेत् । संग्रहे तु स यदा जानीयात्स्वेदप्रादुर्भावेन
दोषं प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षणेन च स्थानेभ्यो विच-
लितं कुक्ष्याध्मानेन कुक्षिमनुवृत्तं क्रमात् । हृदयोप-
मर्दहृत्सासास्यसंश्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतम् । अथ
समुपस्थापितानेकप्रतिग्राहो विवृतोष्ठतालुकंडो नातिमहता
व्यायामेन वेगानुदीरयन्वमेत् ॥ ११ ॥

उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चाऽस्य धारयेत् ।
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः १२ ॥

स०--अपरमस्य नरस्य वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे
ललाटं च धारयेत् । परिचारक इति शेषः । प्रति-
लोमतोऽसन्मार्गेण ॥ १२ ॥

प०-अस्यानुरस्य वमत उभे पार्श्वे ललाटं
धारयेत् । तथा नाभिं प्रपीडयेत् प्रतिलोमत्वाच्च
पृष्ठमनुमर्दयेत् । ऊर्ध्वमुखैः करैः ॥ १२ ॥

हे०-नात्युन्नतो नात्यवनतः पार्श्ववृत्तो वा तत्राशु-
न्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शिरः-
कोष्ठपीडा, पार्श्ववृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजनुपीडेति १२ ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ।
वमेत् स्निग्धांल्लवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।
पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् १३

स०-कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते स्वादुशी-
तैर्द्रव्यैर्वमेत् । स्निग्धांल्लवणैर्वायुयुक्तं कफे वमेत् ।
कियतं कालं वमेदित्याह । यावत् पित्तस्य दर्शनं
कफांतो वा तावद्वमेत् ॥ १३ ॥

प०-इत्येवं कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैरोषधैर्वमेत्
छर्दयेत् । तथा पित्ते पित्तयुक्ते कफे स्वादुहि-
मैर्मधुरैः शीतवीर्यैर्द्रव्यैर्वमेत् । मरुता संसृष्टे
वायुना संसृष्टे कफे स्निग्धांल्लवणैर्द्रव्यैर्वमेत् ।
तावद्वमेद् यावत् पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा
श्लेष्मणः कफस्य वा छेदः ॥ १३ ॥

हे०-दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदमाह-कफे इति । इति
उक्तेन प्रकारेण । वमनावधिमाह-पित्तस्येति ॥ १३ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ॥
वमेत्पुनः पुनः ॥ १४ ॥

स०-हीनवेगो नरः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकै-
रसकृद्वमेत् ॥ १४ ॥

प०-हीनवेगोऽल्पवेगः पुमान् पिप्पल्यामलक-
सर्षपकल्कलवणोदकैः पुनः पुनर्भूयो भूयो वमेत्
छर्दयेत् ॥ १४ ॥

हे०-हीनवेगस्यौषधांतरमाह-हीनवेग इति । पिप्प-
ल्यादिमिश्रमुदकं पुनः पुनः पीत्वा वमेत् । संग्रहे तु

प्रवृत्तवनामहिण्युत्पत्तेः ध्वजं वा विश्रम्यामात्म्यवीभ-
नस्यैवमुत्पत्तिं चमगानि निवृत्त्यान । विपरीतानि विरे-
क्यानीति ॥ १३ ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ।

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ॥
अयोगस्तेन निर्घीवकंडूकोटज्वरादयः ॥ १९ ॥

स०—तत्र तेषु सम्यग्योगाऽतियोगायोगेषु मध्या-
वेगानामप्रवर्तनमसावयोगः । सविबन्धा च या
प्रवृत्तिः सोऽध्ययोगः । केवलस्य दोषादिरहितस्यौ-
षधस्य वा प्रवृत्तिः सोऽध्ययोगः । तेनाऽयोगेन निर्घी-
वनादयः स्युः ॥ १९ ॥

प०—तत्र वमनं वेगानामप्रवर्तनम् । वेगजातं
किञ्चिन्न प्रत्यागच्छति । अथवा सविबन्धा प्रवृत्तिः ।
केवलस्य शुद्धस्य भेषजस्यौषधस्य प्रवृत्तिदोषेण
विना केवलस्यौषधं प्रत्यागच्छति । अयमयोगो
वमनस्य । तेनायोगेन निर्घीवनादयो जायन्ते ।
निर्घीवः श्लेष्मप्रसेकः । आदिग्रहणादरोचकगौ-
रवानाहस्फोटालस्यशूलप्रतिश्रयायरोमहर्षादयोऽपि
भवन्ति ॥ १५ ॥

हे०—हीनयोगलक्षणमाह—तत्रेति । हीनयोगजात्रोगा-
नाह—तेनेति । आदिशब्दादरोचकगौरवाध्मानस्फोटालस्य-
शूलप्रतिश्रयायरोमहर्षोफादयः ॥ १५ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तते कफपित्ताऽनिलाः क्रमात् ।
सम्यग्योगे ॥ १६ ॥

त०—सम्यग्योगे कफपित्ताऽनिलाः क्रमेण निर्विबन्धं
निसंगं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

प०—सम्यग्योगलक्षणं पुनर्निर्विबन्धं निःसङ्गं
कृत्वा प्रवर्तन्ते कफादयः । क्रमात् पूर्वकफो निर्वि-
बन्धेन प्रवर्तते । ततः पित्तं ततो वायुः क्रमेण ।
तथा नातिमहती व्यथा मनःप्रसादादयो जायन्ते १६

हे०—सम्यग्योगलक्षणमाह—निर्विबन्धमिति । नातिम-
हती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः
स्वरविद्युद्विररोचकादिविपरीत्यं चेति ॥ १६ ॥

अतियोगे तु फेनचंद्रकरक्तवत् ।

वमितं क्षामता दाहः कंठशोषस्तमो भ्रमः ।
रोग वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥

स०—अतियोगे पुनः फेनचंद्रकरक्तवद्वमितं भवति ।
फेनश्च चंद्रकश्च रक्तं च तानि विद्यते यस्य वमि-
तस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयो भवन्ति । तम-
स्तिमिरदर्शनं दाहश्चाथ वातरोगास्तथा मृत्युर्भवति ।
जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमान्निष्कासात् ॥ १७ ॥

प०—अतियोगे पुनर्वमितस्य वमितं कृदितं फेनच-
न्द्रकरक्तवद्भवति । फेनचन्द्रकरक्तानि विद्यन्ते
यस्य वसितस्य तत्फेनचन्द्रकरक्तवद्वमितम् । तथा
क्षामता क्षामत्वं भवति । तथा दाहः सर्वाङ्गीणः ।
कण्ठशोषः तमोसोहः । घोरा वाय्वामयाः अर्दि-
तकर्णशूलवाक्सङ्गजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तहनु-
संहननविसंज्ञतानिद्रालस्यादयः । अथवा जीवशो-
णितप्रवृत्त्या मरणम् । जीवाख्यस्य रक्तस्य लक्षणं
वक्ष्यमाणं वमनव्यापदि ॥ १७ ॥

हे०—अतियोगलक्षणमाह—अतियोग इति । फेनादि-
युक्तं वमितं, चंद्रिकामयूरपिच्छेप्विच तमः अज्ञानम्,
भ्रमश्चकाधिरूढस्येव । जीवशोणितम् औजः । संग्रहे तु
स्वरक्षयमोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृदयधूमयानगात्रशूल-
सुतितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्संगहनसंहनन-
जिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिसंज्ञतानिद्राबलाग्निहानयो
भवन्तीति ॥ १७ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।
धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथाऽऽदिशेत् १८ ॥

स०—सम्यग्योगेन वमिते सति सुहूर्तमाश्वास्य
शीतवातादिना धूमत्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णाख्यस्या-
ऽन्यतममेकं पाययेद्वैद्यः । अथाऽनंतरं स्नेहाचारमुष्णो-
दकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् ॥ १८ ॥

प०—सम्यग्योगेन वमिते सति पुंसि सुधौतपाणि-
पादमुखे क्षणं सुहूर्तमाश्वास्य विश्रम्य व्यञ्जनादिभिः
सप्राणं कृत्वाऽनन्तरं धूमत्रयस्य धूमविधौ वक्ष्यमाण-
स्य तीक्ष्णमृदुमध्यभेदभिन्नस्यान्यतमं सामर्थ्यतो
यथायोग्यं तीक्ष्णमृदुमध्यं पाययेत् । अथानन्तरं
स्नेहाचारः सुखोष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकर्मादि-
शेत् कथयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सम्यग्वान्तस्योपचारमाह—सम्यग्योगेनेति । धूम-
त्रयस्य स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदात् । संग्रहे तु सुविशो-

धितपाणिपादमुखं धूमं पीत्वा पुनरुपसृष्टोदकं संमानित-
सुरभिर्तांबूलं निर्वातागारशय्यास्थितमिति ॥ १८ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखांबुना
भुंजानो रक्तशाल्यन्नं भोजन्यादिकं क्रमम् १९ ॥
(पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणापणम् ।
भुञ्जानोऽन्नमुपेक्षेत पेयादिकमिमं क्रमात् ॥)

स०--तदूर्ध्वं सायमपराह्णे प्रभाते पूर्वाह्णे वा बुसु-
क्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेया-
दिकं क्रमं भजेत् ॥ १९ ॥

प०--ततोऽनन्तरं कृतवमनः सन् सायंदिवस-
परिणामेऽथवा द्वितीयेऽहनि प्रभाते प्रत्युपसि वम-
नेन स्वस्थानप्रच्युतदोषस्य स्वस्थानस्थापनार्थं
क्षुद्धान् उत्पन्नबुभुक्षः स्नातः सुखोदकपरिपिक्तो
रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेयादिकं क्रममेवं वक्ष्यमाणं
भजेत् सेवेत । न केवलं पेयादिवृत्तिरेव सौख्याय
थावत्पुराणानां रक्तशालितन्दुल्यानां सुस्निग्धमन्न-
मस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपानं
सायं प्रातरुपयुज्यान्निवलयमपेक्ष्य क्षुधं च विधिम-
सुमनुसरेत् ॥ १९ ॥

हे०--सम्यग्वातः पेयादिक्रमेण भुञ्जीतेत्याह--तत
इति । दीप्ताग्निश्चेत्सायं, मंदाग्निश्चेत्परदिने, प्रातः पेयादिकं
क्रमं भजेत् । पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं भुञ्जीत ॥ १९ ॥

तमेव पेयादिकं क्रममाह--

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।
क्रमेण संवत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २० ॥

स०--प्रधाना च मध्या चाऽवरा च प्रधानमध्या-
वराः । प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयश्च ताभिः
शुद्धो नरः क्रमेण यथासंख्यं पेयां त्रीनन्नकालान् द्वाव-
न्नकालावेकमन्नकालं भजेदिति । विलेप्यादिष्वप्येवं
योज्यम् । एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । यथा । प्रधा-

नशुद्धया शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकमिदं दिने त्रीनि-
येऽहन्येककाले च पेयां भजेदिति । त्रीनरेऽन्नकाल-
मन्नकालं विलेपीं तृतीये चारणे चान्नकालीं विले-
पीमेव । चतुर्थं दिनेमेव कृतं शुद्धोदकप्रायम-
स्कृतमन्नं कुनो अर्द्धादिकमिति मन्त्रः । एतत् च
द्वावन्नकालीं भजेत् । एवं पंचमोऽपि प्रथमे-
ऽन्नकाले च । चः समुच्चये । ततः द्वितीयं मासकृ-
म्यतं । एवं कालत्रयं कृतं त्रिसंदिनं नोऽप्येव ।
सप्तमे दिने प्रकृतिभोजने क्रमेण सेवेत । अथ चतुर्थं
मध्यशुद्धिशुद्धस्याऽवरशुद्धिशुद्धस्य च योजनं कार्यं ।
मुनिस्त्वाह । अर्थेन सापाह्नेऽपि पाऽह्नि मुखोदक-
परिपिक्तं पुराणानां लोहितशालितन्दुल्यानां सुस्निग्धानां
मंडपूर्वां मुखोष्णां यवाणां पायसैश्चिन्मन्त्रिभिरभोजय ।
एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले । चतुर्थं तु तथावि-
धानामेव शालिनां द्विःप्रसृतं नृणामसोऽन्नमुष्णो-
दकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणापपकेन सुद्रव्येण
भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चाऽन्नकाले । दशमे
त्वनकाले लावकपिंजलादीनामन्यतमम्य मंसम्य रसेन
दकलावणिकेन नाऽतिसारवता भोजयेत्पुष्णोदकानु-
पानम् । एवमेकादशे द्वादशे चाऽन्नकाले । अत
ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपभुञ्जानः समाहात्प्रभृति
भोजनमागच्छेदिति । त्रीनिति कालाध्वनोरप्येतसं-
योगे द्वितीया ॥ २० ॥

प०--मण्डतः किञ्चिन् घना पेया ततो विलेपी
घनसिक्थः । अकृतो यूषः शुण्ठिपिण्णलिदाडिमा-
जाजिहिङ्ग्वादिभिर्विना कृतः केवलमुद्गादिक्वाथः
शुण्ठ्यादियुक्तः स एव मुद्गादिक्वाथकृतो यूषः ।
रसो मांसरसः । वचनं चात्र 'निचयैर्विरहितो
मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विले-
पी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥ पिशितेन रमन्तत्र यूषो
धान्यैः समन्वितः । मूलेभ्य तिलकृत्कान्दप्रायः
काम्बलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेयाः कृताः कृतास्तं तु स्नेहादि-
युतवर्जिताः ।' तान् पेयादीनां च प्रकारान् क्रमे-

प्रादेशानुदेशिनां यथासंख्यमनतिक्रम्य त्रीनुभयं नर्धकमेव कृतान्नकालादीन् प्रधानमध्यावरशुद्धि-
शुद्धः पुमान् सेवेत । प्रधाना च मध्या चावरा च प्रधानमध्यावराः । ताश्च ताः सिद्धयस्तथाभूता-
भिः शुद्धिभिः शुद्धः पुरुषस्त्रीन् अन्नकालान् प्रत्येकं पेयादिकं रसायनं सेवेत । पेयादीन् त्रीण्येव रसानां मध्यशुद्ध्या शुद्ध उभयं द्वौ द्वावन्नकालं प्रत्येकं पेयादिप्रकारं रसायनं सेवेत । तथावर-
शुद्ध्या शुद्ध एकमेकमन्नकालं प्रत्येकं रसपर्यन्तं सेवेत । तत्र प्रथमेऽहनि सायं पुनर्विलेपीं दिनान्ते पेयासुपयुञ्जीत । द्वितीयदिवसे द्वावन्नकालौ पेया-
मुपसेवेत । एवं त्रीन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता भवति । चतुर्थेऽहनि सायमेकमन्नकालमकृतयूषं सेवेत । पञ्चमेऽहनि द्वावन्नकालावकृतयूषमेव । स एवमकृतो यूपस्त्रीन् अन्नकालानुपयुक्तो भवति । षष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ कृतयूषं सेवेत । सप्तमे प्रा-
तरेकान्नकालकृतेन यूषेण स्यात् । एवं कृतयूषस्त्री-
न्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्न-
कालं मांसरसमुपयुञ्जीत । अष्टमे द्वावन्नकालौ मांस-
रसं सेवेत । एवं मांसरसं त्रीन्नकालानुपयु-
ञ्जीत । तथा मध्यशुद्ध्या शुद्धावन्नकालौ पेयादिकं सेवेत । प्रथमेऽहनि सायं पेया द्वितीयेऽहनि प्रातः पेया एवं तृतीयेऽहनि प्रातर्विलेपीः सायमकृतो यूपः । चतुर्थेऽहनि प्रातरकृतो यूपः सायं कृतयूषः । तृतीये-
ऽहनि प्रातः कृतो यूपः सायं मांसरसस्ततोऽनन्तरं सर्वान् त्रीन् प्रकृतिभोजनः स्यात् ॥ २० ॥

हे०—पेयादिक्रममाह—पेयामिति । उत्तमशुद्ध्या शुद्धः पेयादिकांस्त्रीन्नकालान् भुञ्जीत । मध्यशुद्ध्या शुद्धो द्वौ द्वौ, अवरशुद्ध्या शुद्ध एकैकम्, अकृतः स्नेहादिभिरसंस्कृतो यूपः कृतः संस्कृतः ॥ २० ॥

अधुना पेयादिक्रमस्य फलं वक्ति—

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
संघृक्ष्यमाणा भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरंतराग्निः ॥ २१ ॥

स०—यथा बाह्योऽग्निरणुरल्पस्तृणगोमयाकाष्ठदला-
दिभिः संघृक्ष्यमाण उर्दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्व-

पचो भवति । सर्वपच इति पचेरजंतस्य सर्वशब्देन सह षष्ठीसमासः । तेनैव प्रकारेण पेयादिभिः शुद्ध-
स्योदयोऽग्निर्महाम् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । खर-
नादेऽप्युक्तम् । विरेके वमने श्रेष्ठे पेयादीनां त्रिक्रमः । त्रिशो द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कनी-
यसीति ॥ २१ ॥

प०—शुद्धत्वं पेयादिभिः किं क्रमेणोत्पद्यते तद-
र्थमाह—बाह्योऽग्निर्निरन्धनः अणुः सूक्ष्मः स्वरूपः सन् तृणगोमयाद्यैः सन्घृक्ष्यमाणः उर्दीप्यमानः क्रमेण न सहसा महान् भवति । तथा स्थिरः स्थाणुः सम्प-
द्यते । तथा सर्व एव सर्वं च गुर्वाद्यन्नजातं पचुं शक्नोति । तथा शुद्धस्यान्तरजाठराग्निः शोधने-
नाणुः सम्पन्नः क्रमेण पेयादिभिः सन्घृक्ष्यमाणो महान् पचः स्थिरश्च सम्पद्यते ॥ २१ ॥

हे०—पेयादिक्रमस्य फलमाह—यथाणुरिति ॥ २१ ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा—
श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ २२ ॥

स०—जघन्यं च मध्यं च प्रवरं च तस्मिन्वमने क्रमेण वेगाश्चत्वारः षडष्टेष्टास्तंत्रकृतामिति शेषः । ते वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे द्विरेके क्रमेण भवति । तथेति समुच्चये । न केवलं वेगानां मानं प्रस्थश्च द्विचतुर्गुणो मानं स्यादिति तथाशब्दस्यार्थः । त्रीण्येतान्युपजातिवृत्तानि ॥ २२ ॥

प०—तत्र न ज्ञायते कास्तास्तिस्रः शुद्धयस्तदर्थ-
माह—जघन्यमध्यप्रवरे वमने यथाक्रमं वेगाश्चत्वारो षडष्टाविष्टाः । आयुर्वेदस्मृतृणामभिप्रेताः । सम्पन्ना इति यावत् । तत्र जघन्ये वमने चत्वारो वेगा इष्टाः । मध्यवमने षड् वेगाः । प्रवरे वमनेऽष्टौ वेगाः । त एव वेगा दशद्वित्रिगुणा विरेके जघन्य-
मध्यप्रवरे यथाक्रमं तेषामेव मुनीनामिष्टाः । तत्र विरेके जघन्ये वेगा दशेष्टाः । मध्यविरेके क्रमा-
द्वित्रिगुणा दशविंशतिवेगाः । प्रवरे तु त्रिगुणा दशत्रिंशद्वेगाः इष्टा इति वमनविरेचनयोर्वेगसं-

ख्यया प्रवरमध्यावरत्वं प्रस्थादिमानपरिच्छेदेन प्रवरावरमध्यत्वमाह-जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथा-क्रमं प्रस्थः स एव द्विगुणः स एव चतुर्गुणः स्यादिति सम्बन्धः । प्रस्थो जघन्ये विरेके मध्ये द्वौ प्रवरे चत्वारः प्रस्थाः ॥ २२ ॥

हे०--त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानमाह-जघन्येति । त्रिविधस्य विरेकस्य वेगमानमाह-दशैवेति । द्विगुणा विंशतिः, त्रिगुणास्त्रिंशत् । त्रिविधस्य विरेकस्य तुल्यमानमाह-प्रस्थ इति । प्रस्थोऽत्र न द्वात्रिंशत्पलः । “ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ” इति वचनात् । एकः प्रस्थः, द्वौ प्रस्थौ, चत्वारः प्रस्था इति त्रीणि मानानि ॥ २२ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेका-
दर्धं कफांतं च विरेकमाहुः ॥ २३ ॥

स०--पित्तांतं वमनं वदन्ति । विरेकादर्धं वमनं कथयन्ति विरेचनं कफांतमाहुः ॥ २३ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानमुत्कृष्टं वमनमाहुः । पित्तं वमनान्ते यस्य तत् पित्तावसानं वमनं विरेकात् प्रस्थादुत्पन्नपरिच्छिन्नाद्वमनमर्थमाहुः । तेन जघन्ये वमने प्रस्थस्यार्धं मध्ये प्रस्थः प्रवरे द्वौ प्रस्थाविति । तथा कफान्तविरेकमाहुः कफपर्यन्तं प्रधानं विरेकमाहुराचार्याः ॥ २३ ॥

हे०--त्रिविधस्यापि वमनस्य पित्तावसानत्वमेव सम्यक्त्वमित्याह-पित्तावसानमिति । त्रिविधस्य वमनस्य तुल्यमानमाह-विरेकादर्धमिति । अर्द्धम् अर्धप्रस्थः, प्रस्थः, प्रस्थद्वयं चेति त्रिविधस्यापि विरेकस्य कफावसानत्वमेव सम्यक्त्वमाह-कफान्तमिति ॥ २३ ॥

द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्
मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ २४ ॥

स०--द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ संख्येये ङजिति वा समासांतः । सह विशा पुरीषेण वर्तते इति सविट्को विड्वान् वेगान् सविट्कानपनीय गणनयाऽनया रुद्धविरेके मेयं मातव्यम् । वमने पुनः पीतं यदौषधं तदपनीय मेयम् । इद्वज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

प०--द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । के ते वेगाः ! सह विशा पुरीषेण वर्तन्ते इति सविट्काः । तान् वेगानपनीय त्यक्त्वा मेयं मातव्यं प्रमार्णाकर्तव्यम् । विरेके विरेकविषयं वा विरेकसंख्या निर्दिष्टास्ततः संख्यायास्तानपाम्य गणनायामपारुढं कृत्वा यदन्यद्वस्तुजातं तद्व्यतिरिक्ता वेगवशाद् दुदमार्गतः प्रवर्तन्ते तदेवानन्तरं मेयं प्रस्थाद्यन्मानेन च तथा वमने च वमनविषये वमनार्धमेयं द्रव्येण पानीयादिनाऽऽलोडय यथार्थं मन्त्रतो वेगैरपि प्रवर्तमानं तद्यथानिदिष्टाया वमनवेगसंख्याया अपनीय वमनगणनायामनुपाारुढं कृत्वा यद्यद्वस्तुजातं वेगवशात्समुत्ततः प्रवर्तते । तदेवानन्तरं मेयं मातव्यं परिच्छेद्यम् ॥ २४ ॥

हे०--वेगमानं तुल्यमानं च वेगमानमाह-द्वौ प्रा-
निति । वमने तु वमनार्धं यथार्थं तद्वमनमेयम् ॥ २४ ॥

अर्थेन वामितं भूयः स्नेहस्वेदापपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सभ्याग्बोरचयेत् २५

स०--एनं नमं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितमन्तरं सम्यक्विरेचयेत् । कदा । विरेचणः कालः संविभागप्रहरस्तस्मिन् गते नीते । यि कृत्वा । कोष्ठं मृदुमध्यकूरलक्षणं ज्ञात्वाऽवगम्य ॥ २५ ॥

प०--अथेति मङ्गलार्थमानन्तर्यार्थं वा । अथानन्तरमेनं पुरुषं वामितं वमितयन्तं भूयः पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं संस्कृतं सुखोषितं पूर्वोक्तेन विधिना गते पीते श्लेष्मकाले निरञ्जं कोष्ठं ज्ञात्वा भोज्यमस्याप्यवाहियावन्मात्रां वमयित्वा विरेचयन् ॥ २५ ॥

हे०--विरेचनाविधिमाह-अर्थेन । स्नेहस्वेदान्तरं पुनरप्युपपादितं शोधनयोग्यतां नीते विरेचयेदिति पूर्वोक्तं दद्यात् । संग्रहे तु नत्वकृतवमनमन्यत्वात् विरेकप्र । अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहनमार्ग्यम् इत्यत्र वर्तते । उरार्थे चावकृतमवतिष्ठते ततो नात् विरेचयन् । सव्यविरिक्तस्यापि चाधःस्तः श्लेष्मा ग्रहणी उपविशत गौरवमापादयति प्रवाहिकां वा । नत्रेव दोषोऽनिरुद्धकोष्ठस्य वात्वात्मकत्वात् । श्लेष्मकालेऽप्यकृतवमनोक्तो दोषः श्लेष्मान्गारिवाणि च कृत्वा अणि श्लेष्मण्यपगहे गौरी वा विरे-

नयेत् । नानाशास्त्रमपि सुखं छर्दि च पुनस्तज्जनयति ।
अर्चयित्वा च संभ्रमकां च वमने योज्यं तथोर्ध्वं सुखेन
विरेचयति ॥ २५ ॥

बहुपिनां मृदुः कोष्ठः क्षीरेणाऽपि विरेच्यते २६

स० गो बहुपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति ।
यं च क्षीरेणाऽपि विरेच्यते । अपिशब्दादारम्भ-
वादिभिरपि ॥ २६ ॥

प०-अत्र बहुपित्तो मृदुकोष्ठः स विरेच्यते
क्षीरेणापि । क्षीरं चात्रोपलक्षणमात्रम् । तेनेक्षु-
रसतद्रसन्तुगुडकुशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्रा-
श्रापृगफलादिभिर्विरेच्यते ॥ २६ ॥

हे०-मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह-बहुपित्त इति । संग्रहे
तु मृदुमाभ्यातकमस्तुगुडकुशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलु-
द्राश्रापृगफलादिभिरिति ॥ २६ ॥

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि २७

स०-प्रभूतमारुतः क्रूरः कोष्ठो भवति । स
कृच्छ्रेण कथंचिदपि श्यामादिकैर्विरेच्यते । आदिश-
ब्देन व्रतेतिमुधादीनां ग्रहणम् । अपिशब्दादारम्भवा-
दिना विरेच्यते ॥ २७ ॥

प०-प्रभूतमारुतः बहुवातः क्रूरकोष्ठः स तु वि-
रेच्यः । सन्निवृत्तिफलत्तिलवकर्नालिनीफलादिभिरपि
कृच्छ्राद्दृग्भ्यं विरेच्यते ॥ २७ ॥

हे०-क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह-प्रभूतमारुतेति । आदि-
शब्दान्निवृत्तिफलत्तिलवकर्नालिनीफलादयः । संग्रहे तु बहु-
श्यामा समकोष्ठः कोष्ठः स साधारणः । यं च स्निह्यं-
व्यवहारेण प्राप्तवन्निवृत्तिवृत्तविरिति ॥ २७ ॥

**कपायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वार्या ॥ २८ ॥**

स०-कपायमधुरैराश्रयादिभिः पित्ते विरेकः ।
कटुकैः कफे विरेकः । स्निग्धांशुलवणैरंडतैलादिभि-
क्तौ विरेकः काशः ॥ २८ ॥

प०-अत्र कपायमधुरैर्द्रव्यैः पित्ते पित्तविषये
विरेको विरेचनं शस्यते इति वाक्यशेषः । कटु-

कैर्द्रव्यैः कफे पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते । स्निग्धो-
ष्णलवणद्रव्यैर्वीते पित्तसंसृष्टे विरेकः शस्यते ॥ २८ ॥

हे०-दोषभेदेन विरेचनमाह-कपायमधुरैरिति ।
संग्रहे तु पीतमात्र एव चौप्रथे छर्दिविघाताय क्षीतां-
बुना मुखमस्य सहसा सिंचेत् । ततश्चोष्णोदकेन सोऽन्त-
र्मुखं विशोध्यार्द्रसुरभिमुन्मातुलंगजंवीरसुमनःसौगन्धिक-
दीनि हृद्यगन्धान्युपजिघ्रेत् । निवातसुखशय्यास्थितश्चाधि-
वन्धार्थमल्पाहपुष्पोदकमनुकण्ठयंस्तन्मना वेगान्न धार-
यन्नरियमाणश्चासाद्यासनेषु प्रतिग्राह्येष्वशीतस्पृग्विरेच्यते ।
यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण
प्रवर्तन्ते । तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाः । पुन-
श्चान्ते वायुः दोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपरी-
त्याच्च शोधनयोरिति ॥ २८ ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ।

उष्णांबु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् २९ ॥

स०-विरेकाप्रवृत्तावुष्णांबु पाययेद्वैद्यः । अस्य
चाऽऽतुरस्य पाणितापेन जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

प०-शोधनयोरप्रवृत्तौ सत्यां भेषजोत्तेजनार्थमु-
ष्णोदकं पाययेत् । तथास्य पुंसः पाणितापैश्चो-
दरं जठरं स्वेदयेत् ॥ २९ ॥

हे०-विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनांपायमाह-अप्रवृत्ता-
विति ॥ २९ ॥

**उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वाऽन्यथुः पुनः
पिबेत् ॥ ३० ॥**

स०-तस्मिन् विरेकस्य दिनेऽल्प उत्थानं स्तो-
कायां प्रवृत्तौ सत्यां भुक्त्वाऽन्नमन्येद्युरन्यस्मिन् दिने
पुनर्विरेचनौषधं पिबेदानुरः ॥ ३० ॥

प०-उत्थानमदरकरभूमौ मलविसर्गार्थमवतार-
णम् । उत्थानेऽल्पदोषेऽस्य प्रवृत्तावल्पायां तदह-
र्भुक्त्वा तस्मिन् दिने भोजनं कृत्वाऽन्येद्युरन्यस्मि-
न्नहनि पुनरौषधं विरेकार्थं पिबेत् ॥ ३० ॥

हे०-उपायेनाप्रवृत्तौ किं कृत्यमित्यत आह-उत्थान
इति । उत्थाने वर्तने अल्पे सति तस्मिन् दिने भुक्त्वा
द्वितीयदिने पुनर्विरेचनम् ॥ ३० ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ३१ ॥

स०—दृढस्नेहः कोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः । न दृढस्नेहकोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठः स भूयोऽपि स्नेहस्वेदैः संस्कृतशरीरो दशाहादूर्ध्वं यौगिकं विरेचनं पिबेत् । यथावन्निरूप्य पूर्वमनुक्रमं भैषज्यमात्रां मंत्रा-मिमंत्रितामित्यादिकं तथाऽप्रवृत्तौ तु पाययेत् । उष्णांशुं स्वेदयेदस्य पाणितापेनेत्यादिकं च तथापि अतिक्रमं स्मरन् पिबेदिति ॥ ३१ ॥

प०—यौगिकं योगार्हं दृष्यादिकमालोच्यादृढ-स्नेहकोष्ठो यः स दशाहादूर्ध्वं भूयोऽपि स्नेह-स्वेदैः संस्कृतदृढः सन् तथा पूर्वमतिक्रमं स्मरन् पूर्वा-योगकारणं चिन्तयन् अवहितो विरेचनं पिबेत् ३१

हे०—यस्तु निवृत्तद्वेहत्वाच्च विरिच्यते स पुनः स्निग्धः स्वप्नो दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेत् । पूर्वमतिक्रमं प्रथमं विरेचने सामग्रीवैकल्यं स्मरन्सम्यगालोच्य यद्योग्यं स्यात्-त्पुनर्देयं न प्रथममेव । संग्रहे तु हीमयलोभैश्च वेगाघात-शीलाः प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवति । तस्मादेते वेगधारणात्प्रवृद्धवातत्वात्सदातुरा दुर्विरेच्याश्च । तान् सुस्निग्धान् शोधयेदन्वानपि चाकालनिर्हारविहारान-तर्क्षणां सदातुरत्वादत्पोऽयामयो दुःसाध्यो भवतीति ३१ ॥

हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुचिरुत्कृष्टशः श्लेष्मपित्तयोः ॥

कंडूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविडग्रहः ।

अयोगलक्षणम् ॥ ३२ ॥

स०—अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम् ३२ ॥

प०—विरेचनस्यायोगलक्षणमसम्यगयोगलक्षणं दृढ-यस्य तथा कुक्षेरशुद्धिरनिर्मलत्वम् । अरुचिर-न्नाश्रद्धा । तथा श्लेष्मपित्तयोर्हृत्कलेशः प्रच्यावः । विदाहो विविधसन्तापः । पिटिका अज्ञावयवेषु । पीनसः प्रतिश्यायः । तथा वातनिग्रहो वात-पुरीषयोः सङ्गः ॥ ३२ ॥

हे०—विरेचने हीनयोगलक्षणमाह—हृत्कुक्षीति । संग्रहे तु आध्मानप्रसंक्रच्छर्दिभ्रमगौरवाग्निसादतन्द्रास्तै-मित्यमूत्रसंगा इति ॥ ३२ ॥

योगो वैपरीत्यं यथादितात् ३३ ॥

स०—यथोक्ताद्वैपरीत्यं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिको योगो योगलक्षणम् ॥ ३३ ॥

प०—योगः सम्यगयोगः । विरेकस्य वैपरीत्ये विपर्यासे सति यथोदिताद्यथोक्तलक्षणान् हृत्कुक्ष्यशुद्ध्या-दिकाद्वैपरीत्ये हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादि भवति ॥ ३३ ॥

हे०—सम्यगयोगलक्षणमाह—योग इति । वैपरीत्ये हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुच्चादी ॥ ३३ ॥

विद्वृपित्तकफवातपु निःसृतेषु क्रमात्स्ववत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ।

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखंडाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमां नेत्रप्रवेशनम् ।

भवंत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ३४ ॥

स०—अतिविरिक्तस्य विद्वृपित्तकफवातपु क्रमान्निः-सृतेषु जलं स्रवेत् । किंभूतम् । निःश्लेष्मपित्तं तथा श्वेतं कृष्णं सलोहितं पीतरक्तमथवा मांसधावनसदृश-मथवा मेदःशकलाभं स्रवेत् । तथा गुदनिःसरणादयो-ऽतिवमनामयाश्च क्षामतादयो भवन्ति ॥ ३४ ॥

प०—अतिविरिक्तस्य पुरुषस्य एतं उपद्रवा भवन्ति । विडादिषु निःसृतेषु निर्गतेषु सत्सु क्रमात् क्रमेण सर्वं निर्गच्छेत् । उदकं पानी-यरूपम् । मलं केवलम् । निःश्लेष्मपित्तं दोष-रहितम् । तथा श्वेतं शुक्लं कृष्णं मपीवर्णं सलोहितं सरक्तं मांसधावनोपमम् । तथा मेदः-खण्डाभं मेदःशकलवर्णम् । तदा गुदनिःसरणं पायुनिर्गमनं तथा तृष्णा पिपासा । नेत्रप्रवेशनं नयनयोरन्तर्गमनमेतेऽतिविरिक्तस्य भवन्ति । पूर्वो-क्तक्षामतादाहकण्ठरोगतमोभ्रमाः मृत्युपर्यन्ताः ३४

हे०—अतियोगलक्षणमाह—विद्वृपित्तेति । अतिवम-नादयः क्षामतादय इति । संग्रहे तु परिकर्तिका हृदयो-द्वेषनं पिपीलिकासञ्चार इवांग इति ॥ ३४ ॥

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ।

धूमवर्ज्येन विधिना ॥ ३५ ॥

स०—एनं च नरं सम्यग्विरिक्तं वमनविहितेन विधिना विधूमेनोपपादयेत् ॥ ३५ ॥

प०—पंच पुरुषं विरिक्तं सम्यग्योगेन यथोक्त-
लक्षणतः विरिक्तं वमनोक्तेन विधिना विधानेन
धूमवर्ज्येन धूमरहितेन योजयेदुपपादयेत् । अत्रे-
वान् विशेषः । धूमपानवर्जनीयमन्यपूर्वोक्तं सर्व-
मेव कार्यम् ॥ ३५ ॥

हे०—सम्यग्विरक्तस्य सम्यग्मातविधिमतिदिशति—
सम्यगिति ॥ ३५ ॥

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणाऽन्नानि भुञ्जानां भजेत्प्रकृतिभोजनम् ३६

स०—ततोऽनन्तरं क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यशस-
हितपेयादीन्यान्नान्यश्नन् प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ३६ ॥

प०—ततोऽनन्तरं वमितवानिव यथा चान्तस्तद्व-
त्तेनैव क्रमेण परिपाटयाऽन्नानि भुञ्जानः पश्चात्
प्रकृतिभोजनं स्वस्थाधिकारविहितं भोजयेत् ॥ ३६ ॥

हे०—पेयादिक्रमानन्तरं प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्या-
दित्याह—तत इति । क्रमेण पादेनापथ्यमित्याद्युक्तेन वामि-
नवानिवेति दृष्टान्तवलेन वमितेऽप्ययं क्रमो ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

मंदवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।
अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लघयेत्पीतभेषजम् ॥ ३७ ॥

स०—पीतभेषजं मंदवह्नादीन् पंच लघयेत् । अदृष्टं
जीर्णलिङ्गं पीतभेषजस्य यस्येति योज्यम् ॥ ३७ ॥

प०—पीतभेषजं नरं पीतौषधं मन्दवह्निं मन्दा-
ग्निमनिर्हृतदोषमनुत्पन्नसम्यग्वाविशुद्धिलक्षणमक्षामं
दोषदुर्बलं अदृष्टजीर्णलिङ्गं न दृष्टं जीर्णमौष-
धलक्षणोपत्तेः ॥ ३७ ॥

हे०—मन्दवह्नादिभिः शोधनदिने उपवासः कार्य-
इत्याह—मन्दवह्निमिति । असंशुद्धं हीनयोगिनम् अक्षामं
शुद्धिकृतकार्श्यरहितं दोषदुर्बलं दोषवृद्धया क्षीणबलम्,
अदृष्टजीर्णलिङ्गं जीर्णौषधलक्षणरहितं तानि च “अनुलोमो-
ऽनिलः स्वास्थं क्षुत्पणानुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्धार-
युद्धिं जीर्णापधाकृतिः ॥ क्लमो दाहोऽगसदनं भ्रमो मूर्छा
मिगंभृता । अरुचिर्वल्हानिश्च सावशेषौषधाकृतिः” इत्यतो
वेद्यानि ॥ ३७ ॥

एवं लघिते यो गुणो भवति तमाह—

स्नेहस्वेदापधात्क्लेशसंगैरिति न बाध्यते ३८ ॥

स०—उत्क्लेशाश्च संग्नाश्चोत्क्लेशसंगाः । स्नेहश्च
स्वेदश्चौषधं च तानि तेषामुत्क्लेशसंगाः स्नेहस्वेदौष-
धोत्क्लेशसंगास्तैः इत्येवं लघिते सति मंदाग्न्यादिर्न
बाध्यते ॥ ३८ ॥

प०—एतावता हि स्नेहादिभिरुत्क्लेशैः प्रच्युति-
दोषाणां तथा स्वेदनोत्क्लेशस्तदौषधैरुत्क्लेशः ।
एषामुत्क्लेशानां सङ्गेन प्रवृत्तिभिस्तैः संगैर्न बाध्यते।
लङ्घने कृते सति ॥ ३८ ॥

हे०—लघनस्थ फलमाह—स्नेहस्वेदेति । स्नेहस्वेदौ-
षधैर्जाता ये दोषोत्क्लेशास्तेषां निर्हृतशेषाणां संयोगाः
स्रोतसां स्युस्तैः ॥ ३८ ॥

संशोधनाऽस्रविस्त्रावस्त्रेहयोजनलघनैः ।
यात्यग्निर्मदतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ३९ ॥

स०—संशोधनादिभिर्यतोऽग्निर्मदतां यात्यतो हेतोः
पेयादिं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक्शुद्धिः । अस्रवि-
स्त्रावो रक्तस्रुतिः । स्नेहयोजनं स्नेहयोगः । ननु शुद्धया-
ग्निमाद्यमिहोच्यते । वक्ष्यति च । बुद्धिप्रसादमित्यादिना
ज्वलनस्य दीप्तिं संशोधनं करोतीति । तदिमे वचसी
परस्परं व्याहृतः । अत्रोच्यते । कालभेदाद् दोष-
संशोधने क्रियमाणेऽग्निमाद्यं भवति । कृते च संशोधने
पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र
व्याघातः ॥ ३९ ॥

प०—संशोधनादिभिर्मदतां माद्यमग्निर्याति ।
तस्मात् पेयादिकं क्रममाचरेत् सेवेत । संशो-
धने वमनविरचने । अस्रस्य विस्त्रावो रक्तनिर्ह-
रणम् । स्नेहयोजना स्नेहप्रयुक्तिः । लङ्घनमुप-
वासः । तथा चागमे “लङ्घनस्य विशेषोक्तावु-
पवासो विधीयते” इति ॥ ३९ ॥

हे०—पेयादिक्रमे युक्तिमाह—संशोधनेति । स्नेहयो-
जनं शमनस्नेहप्रयोगः, लघनमुपवासः ॥ ३९ ॥

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ।
पेयां न पाययत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ४० ॥

स०—सुताल्पपित्तश्लेष्माणमिति । सुतौ पतिता-
वल्पी पित्तश्लेष्माणौ यस्य तं तथा मद्यपो यो नरस्तं

मद्यपं तथा वातपैक्तिकमेतांस्त्रीन्पेयां न पाययेत् ।
तर्होषां किं कार्यमित्याह । प्रथमेऽन्नकाले लाजसक्तवो
द्वितीयेऽन्नकाले जीर्णशाल्योदनं तृतीये यांसरसौदन-
मित्येष तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः ॥ ४० ॥

प०—पित्तं च श्लेष्मा च पित्तश्लेष्माणौ ।
श्रुतौ निर्गतावल्पौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य तम् सुता-
ल्पपित्तश्लेष्माणम् । तथा मद्यं पिबति योऽति-
शयेन तं मद्यपम् । तथा वातपित्तं प्रत्याकृत्या
तान् पेयां न पाययेत् । तेषां त्रयाणां तर्पणा-
दिक्रमो हितः । प्रथममन्नकाले तर्पणं लाजस-
क्तभिः कृतं योज्यम् । पेयास्थाने तर्पणा इत्यर्थः ४० ॥

हे०—सुतादिषु पेयां निषेधति—सुताल्पपित्तेति ।
निषिद्धपेयानां पेयास्थाने मन्थो योज्य इत्याह—तेषा-
मिति ॥ ४० ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात्पाको न
प्रतीक्ष्यत इत्याह—

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ।
निर्हरेद्दमनस्याऽतः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

स०—वमनमपक्वं सदोषान्निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्य-
मानं दोषान्निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाको न प्रति-
पाल्यते ॥ ४१ ॥

प०—वमनं प्रयुक्तमपक्वं सत् दोषान्निर्हरेदिति
संबन्धः । विरेचनं पुनर्दत्तं पच्यमानं पाकादीन्
गच्छन् दोषान् निर्हरेत् । अतः कारणाद्दमनस्य
कालं न प्रतीक्षेत । मुहूर्तमात्रे यदि नागच्छे-
त्तदा क्षिप्रतरमानयेत् । ऊर्ध्वाधारेचनं प्रयुक्तं
वैपरीत्येन जायते । “यदा तदा छर्दयतः सिञ्चे-
दुष्णेन वारिणा । पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विप-
रीतं विपर्यये ” ऊर्ध्वरेचनं वमनप्रयुक्तं यदा
केनचित् कारणेन वैपरीत्येन विरेचनतया जायते
तदाऽधोविरेचनं यदा कुतश्चिन्निमित्ताद्वैपरीत्येन
वमनत्वेन जायते तदा विरेचनवैपरीत्याच्छर्दयत
उष्णेन वारिणा पादौ सिञ्चेत् । शीतेन चोर्ध्वाङ्गं
सिञ्चेत् । यदा वमनविपरीत्यविरेकस्तदा विरि-
च्यते । अतः पूर्वविपरीतं कार्यम् । पादौ शीतो-
दकेन सिञ्चेदुष्णोदकेनोर्ध्वाङ्गमित्यर्थ इति सङ्ग्र-
होक्तमत्रानीतं कैश्चित् ॥ ४१ ॥

हे०—वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रतीक्षावधिमाह—अपक्व-
मिति । अर्थात् विरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत् ॥ ४१ ॥

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ।
विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

स०—दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वय-
मौषधमंतरेण यो विरिच्यते भिद्यते तं नरं भेदनीयैर्भो-
ज्यैर्भक्ष्यैर्योजयेत् ॥ ४२ ॥

प०—दुर्बल्यादियुक्तो दोषपाकेन यः स्वयं विरि-
च्यते न तस्मै विरेचनमौषधं देयम् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्बलत्वादिविशिष्टस्याहारीरेव शोध्य इत्याह—
दुर्बल इति । भेदनीयैर्वैषकारादिभिः, संग्रहे तु “ऊर्ध्वा-
धारेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते । यदा तदा छर्दयतः
सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं
विरिचने” इति ॥ ४२ ॥

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ।
अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबन्मृद्वल्पमौषधम् ॥
वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ।
हरेद्बहुंश्लान्दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ४३ ॥

स०—दुर्बलादयः पिबेयुः । किमित्याह मृद्वल्पमिति ।
यस्माद्विरेचनौषधं पुनः पुनः पीतं वरम् । अन्यथा
बहु तीक्ष्णं चौषधं पीतं संशयावहं प्राणसंदेहाकारि ।
तथा पुनः पुनः प्रयुक्तमौषधं बहुंश्लान् दोषानल्पा-
नल्पान् हरेत् एवं बलहार्तिं विना दोषनिर्हारः कृतः
स्यात् ॥ ४३ ॥

प०—दुर्बलः सन् पूर्व शोधितः तथाऽल्पदोष-
स्तथा कृशस्तथा मृद्वादिभेदेनापरिज्ञातकोष्ठः स
मृद्वल्पमौषधं प्रयोजयेत् । नापेक्षया नैकवारं पीतं
नत्वन्यथा सकृत्संशयावहं पीतं वरमतियोगभयात् ।
दुर्बलस्य च तान् दोषान् बहून् प्रभूतान् अल्पमल्पं
स्तोकं स्तोकं कृत्वा मृदुद्रव्यैर्हरेत् ॥ ४३ ॥

हे०—दुर्बलादीनां पश्चान्नां मृद्वल्पं चौषधं देयमित्याह—
दुर्बल इति । यद्यपि मृद्वल्पं न शोधयेत् तथापि तदेवास-
कृत्पेयं न तु बहुतीक्ष्णं जीवितसंशयात् । बहुप्रचलित-
दोषस्यापि दुर्बलस्य मृद्वल्पमेव शोधनमित्याह—हरे-
दिति । अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्यत आह-
अल्पानिति ॥ ४३ ॥

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ।
कृशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हताः ॥४४॥

स०--सुखधारणे । दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यै-
रिदंशमयानेव तान् दोषान् सम्यक् शमयेत् । ते तु
दोग अनिर्हताश्चिरमेतमातुरं क्लेशयन्ति हन्युर्वा
मारयेयुः ॥ ४४ ॥

प०--पुनः पुनः भूयः तांस्तु दुर्बलस्य चलान्
दोषान् अल्पान् सतो निर्हृतानेव शमनैः शमयेत् ।
येन ते दोषा बहुप्रचलिता एवमातुर एवमनि-
र्हताः मन्तश्चैनं दयाधितं क्लेशयन्ति हन्युरेव ॥४४॥

हे०--बहुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह-क्लेशयन्तीति।
मन्तश्चेत्तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षणसुक्तं, “ सुखं क्षिप्रं महावेगम-
मन्तं यन्प्रचलते । नातिग्लानिकरं नाति हृदि पाथौ च
रक्षणम् ॥ अंतराशयगं क्लिप्तं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरचनं निरुद्धं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जटामिकी-
धरस्त्वष्ट्रं देशकालगुणान्वितम् ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चित्
तुल्यवीर्यैः सुभाषितम् । स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति
भेषजम् । अतो विपर्यये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीव्रो
मभ्यो मृदुर्ज्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः । बलापेक्षं हितं
तेषु तीक्ष्णमभ्यमृदुकृमात् ॥ अप्रवर्त्यं मलान् द्वयं रात्मी-
भूतं हि जीर्यति । वमनं वा विरेकं वा तस्मात्साम्यं न
योजयेत् ॥ विश्रंशो विपक्वसम्यग्योगो यस्यामृतोपमः ।
यस्येऽपश्यं प्रथोक्तव्यं तस्माद्यत्नेन तरिष्येत् ॥” इति ४४

मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ।
संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ४५ ॥

स०--मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च नरं सह क्षारलवणाभ्यां
वर्तते यानि घृतानि तैर्यथासंख्यमुद्दीपितानलं विजित-
कफवातं च शोधयेत् ॥ ४५ ॥

प०--तथा मंदाग्निं मन्दवह्निं नरं शोधनप्रसङ्गे
सति क्षीरैर्घृतैर्यथाक्तैः संधुक्षिताग्निं शोधयेत् ।
तथा क्रूरकोष्ठं सक्षारलवणैर्घृतैर्विजितकफवातं
शोधयेत् ॥ ४५ ॥

हे०--मंदाग्निं क्रूरकोष्ठयोः शोधने पूर्वागमाह-मंदाग्नि-
मिति ॥ ४५ ॥

रूक्षबह्वानिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ॥
तेभ्यो वस्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ।
शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥

स०--रूक्षादीनां भेषज्यमविरेच्यैव धिरेचनमकृ-
त्वैव परिणतिमेति । तेभ्यो रूक्षादिभ्यः पूर्वं वस्तिं
दद्यादनंतरमेरंडतैलबिंदुघृतादिकं विरेचनं योजयेत् ।
अथवा फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः पुरीषं किञ्चिदल्पं
निर्हृत्य निःसार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ॥ ४६ ॥

प०--रूक्षादियुक्तानां पुंसां तथा दीप्ताग्नीनां
भेषजं विरेचनमौषधमविरेच्यैव विरेचनमकृत्यैव
अतस्तेभ्यो नरेभ्यः पुरा वस्तिं दत्त्वा ततोऽनन्तरं
नीलिनीघृतादिकं दद्यात् । अथवा तीक्ष्णाभिः
फलवर्तिभिः शकृत् पुरीषं स्तोकं निर्हृत्य विरेचनं
दद्यात् । यस्मात् फलवर्तिभिर्विरेचयेत् ॥ ४६ ॥

हे०--रूक्षाणां पंचानां विरेचयतीत्याह-रूक्षेति ।
कथं विरेच्या इत्यत आह-तेभ्य इति । वस्तिं निर-
हम् ॥ ४६ ॥

किमिति वस्तिनाऽथवा तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिश्च
किञ्चिच्छकृन्निर्हारः क्रियत इत्याह-

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धं विरेको निर्हरेत्सुखम् ४७
स०--यस्मान्मलं प्रवृत्तं संतं किञ्चित्पतितं स्निग्धो
विरेकः सुखं मलप्रेरणेन निर्हरेत् ॥ ४७ ॥

प०--वस्तिना वा प्रवृत्तं निर्गतं मलं पुरीपादिकं
स्निग्धो विरेकः सुखं विहरेत् ॥ ४७ ॥

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोथविसर्पिणः ।
कामलापांडुमेहार्तान्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ४८ ॥

स०--नातिशब्दोऽत्रेषदर्थे । नातिशीतगुप्तमित्यत्र
यथा । विषाघातानीषत्स्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ४८ ॥

प०--विषाभिघातादिभिर्मैहान्तैरार्तानातुरान् ना-
तिस्निग्धान् सामर्थ्यादीषत्स्निग्धान् कृत्वा यथा-
यथं योग्यैर्विरेचनौषधैः प्रायेण रूक्षैर्विशो-
धयेत् ॥ ४८ ॥

हे०--विषादिषु नवसु ईषत्स्निग्धस्य शोधनमित्याह-
विषाभिघातेति । अभिघातः शकृत्घातादिः ॥ ४८ ॥

सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभावितान् ४९

स०--सर्वानीषस्निग्धान् विषाद्यार्तादीन् स्नेह-
विरेकैः शोधयेत् । स्नेहभावितान्श्च पुरुषान् रूक्षैर्वि-
रेकैः शोधयेत् ॥ ४९ ॥

प०--सर्वान् विषाभिधान् पिटिकाभ्यो वातिरि-
क्तान् अन्यान् स्नेहविरेकैः स्नेहविरेकौषधैरेण्ड-
तैलप्रभृतिभिः अथवा स्नेहमिश्रैर्विरेकौषधैरथवा
स्नेहसाधितैर्विरेकौषधैः साधयेत् । किंभूतान्
स्नेहविरेकैः शोधयेत् । अनन्तरस्नेहभावितान्
दोषान् रूक्षभावितान् चिरकालं रूक्षसंवर्धितं
देहमिति यावत् । रूक्षैः पुनर्विरेकौषधैस्त्रिवृत्प्रभृति-
भिरथवा स्नेहभावितान् नरांश्चिरकालं स्नेहनद्रव्यसं-
वर्धितदेहानिति ॥ ४९ ॥

हे०--सर्वेषां विरेचनानां स्नेहविरेचनं देयमित्याह--
सर्वानिति । स्नेहभावितानां रूक्षं विरेचनमित्याह--रूक्षै-
रिति ॥ ४९ ॥

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽतरे ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमते बलाय च ॥ ५० ॥

स०--वमनादीनां कर्मणामन्तरेऽतरे मध्ये मध्ये
पुनरपि भूयः स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत । अन्ते च कर्मणां
बलाय शरीरस्य बलाधानार्थं स्नेहं प्रयुंजीत । तदे-
पोऽर्थो बोद्धव्यः । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः
स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं
पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरूहवस्तिरिति ॥ ५० ॥

प०--वमनादीनां कर्मणां क्रियमाणानामन्तरे
मध्ये स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत । वमनं कृत्वा स्नेहस्वेदौ
प्रयुंजीत । ततोऽनन्तरं विरेचनं कुर्यात् । विरेचना-
दनन्तरं स्नेहस्वेदौ प्रयुंजीत । ततोऽनन्तरं स्नेह-
स्वेदौ ततोऽनुवासनं प्रयुंजीत । ततोऽनन्तरं नि-
रूहं कुर्यात् । ततः स्नेहस्वेदौ ततोऽनन्तरमनु-
वासनं प्रयुंजीत । ततः स्नेहस्वेदौ आशिरोवि-
रेचनं ततः शिरोविरेचनान्ते स्नेहमेव केवलं
प्रयुंजीत । बलाय वमनादिभिर्बलं हनिं तस्यो-
त्पादनार्थम् ॥ ५० ॥

हे०--प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यौ इत्याह--कर्मणा-
मिति । सर्वकर्मते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह--स्नेह-
मिति ॥ ५० ॥

किमित्येवं विधीयत इत्याह--

मलो हि देहादुत्क्लेश्य हियते वाससो यथा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य हियते शोधनैर्मलः ॥ ५१ ॥

स०--मलो हि देहादुत्क्लेश्य पतनोन्मुखीकृत्य शोध-
नैर्विरेचनादिभिर्हियते । कथमिव वाससो वस्त्राद्यथा
स्नेहस्वेदैः ॥ ५१ ॥

प०--यस्मात्समलादेहान्मलानेकलोलीभूतानुत्क्ले-
श्य प्रवृद्धेर्हानादनन्तरं स मलो देहाद्बहिर्हियथा शो-
धने हियते निःसार्यते एवं देहो रक्षितो भवति ।
हुत इव मलो हियते । वाससो वस्त्रात् समला-
द्यथा तथा स्नेहैस्तदा स्वेदैर्मलोत्क्लेशनोपायैर्मल-
मुक्तिः स्यादनन्तरं मलोऽद्भिर्हियते ॥ ५१ ॥

हे०--स्नेहनस्वेदान्भ्यासे युक्तिमाह--मल इति । स्निग्ध-
स्विन्नान् वस्त्रादिवदुत्क्लिष्टो मलो हियते ॥ ५१ ॥

स्नेहस्वेदान्भ्यासे दोषमाह--

स्नेहस्वेदान्भ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।
दारु शुष्कमिवाऽऽनामे शरीरं तस्य दीर्यते ५२ ।

स०--यो नरः स्नेहस्वेदान्भ्यस्याऽशीलपित्वा
शोधनं कुर्यात्तस्य शरीरं दीर्यते । कथमिव । आनामे
आनमने काष्ठं शुष्कं यथा दीर्यते ॥ ५२ ॥

प०--यः स्नेहस्वेदौ प्रथममनभ्यस्याकृत्वा संशो-
धनं वमनविरेकादिकं कुर्यात् तस्य जन्तोः शरीरं
दीर्यते । यथा शुष्कं दारुकाष्ठमानामे कुब्जताभा-
वकरणे भज्यते ॥ ५२ ॥

हे०--स्नेहस्वेदान्भ्यासे युक्तिमाह--स्नेहस्वेदाविति ५२
सांप्रतं संशुद्धेः फलमाह--

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।
चिराच्च पाकं वयसः करोति
संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ५३ ॥

स०--यौवनादेः पाकः परिणाम इति । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदय-
टीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायामष्टा-
दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

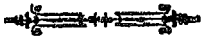
५०-संशोधनं शिरोत्रिरेचनपर्यन्तं सम्यग्य-
थाविधि साधु कृत्वोपास्यमानं बुद्धेः प्रज्ञायाः
प्रसादं स्फुटत्वं तथैवेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां बलं
स्वे स्वे विषये सामर्थ्यं तथा धातूनां रसादीनां
स्थिरत्वं दाह्यं तथा अ्वलनस्य पावकस्य दीप्ति-
समिद्धत्वं तथा वयसः शरीरपरिणामस्य चिरा-
द्बहुकाले वृद्धत्वं करातीति सर्वत्र संशोधनीय-
मिति भद्रम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने-
ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

हे०-स्वस्थशोधनस्य फलमाह-बुद्धिप्रसादमिति ।
वयसः पाकं जराम् ॥ ५३ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाधुर्वेदरसायने वातितेकप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः । बस्तिनाऽपि
मला निर्हिंयत इति वमनविरेचनविधेरन्तरं बस्तिविधे-
रुपदेशो युक्त इत्याह-

अथाऽतो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०-अथाऽत इति। बस्तिना दीयत इति बस्ति-
स्तस्य विधिः शेषं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ १ ॥

५०-अस्यारम्भे प्रयोजनं वमनं कफजयाचोप-
दिष्टं विरेचनं पित्तजथाय । प्रकृतत्वाद्वायुः प्रसक्तः ।
अतस्तत्परिजयार्थमध्यायारम्भः । बस्तेर्विधि-
र्बस्तिविधेः । विधानमितिकर्तव्यरूपस्तमध्यायं
व्याख्यास्यामः वर्णयिष्यामः ॥ १ ॥

हे०-क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते
अथेति ॥ १ ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ।

निरूहोऽन्वासनो बस्तिरुत्तरः ॥ २ ॥

स०-वात उल्बणोऽधिको येषां दोषाणां तेषु
बस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः । तत्र वातपित्ते

वातश्लेष्मण्यथवा केवले वायौ बस्तिरिष्यते । उप-
चिकित्सानां सर्वेषां स बस्तिरग्रणीः प्रधानतमः ।
त्रिप्रकारः । तदेव त्रैविध्यमाह । निरूहोऽ-
वस्तिरुत्तर इति यदा तूत्तरेण मार्गेण मेढ्रादिना
इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

५०-बस्तिना दीयते बस्तिर्वा पूर्वमन्वे
बस्तिः सर्वदोषेषु वातोल्बणेषु वातप्रधानेषु नि-
वस्तिरिष्यते । केवले वाते प्रकृपिते स एवं
तथाच स्नेहबस्तिरनुवासनपर्यायोऽपीष्यते
चोपक्रमाणां वातचिकित्सानां सर्वेषां समग्रा-
ग्रणीः प्रधानतमः । शीघ्रं मुखस्य बृहणादिकारित्
स तु बस्तिस्त्रिविधः । आस्थापनमन्वासन-
रबस्तिश्च निरूहणम् । निरूहणे निःशेषेण
दोषाणां निर्हरणो निरूहः । अनेकार्थत्वाद्
नाम् । निरूहोत्किल्लष्टाः स्वस्थानप्रच्युता
येनानुपश्चात् क्रियन्ते तद्दन्वासनम् । अ-
मार्गादिरुत्तरो मार्गो मेढ्राख्यस्तेन तस्मिन् वा
प्रणीयते स उत्तरबस्तिः । तथाचार्येणोक्त
तद्वयःस्थापनादोषस्थापनाद्वाऽऽस्थापनमित्युच्यते
शरीररोहणादोषनिर्हरणादचिन्त्यप्रभावतयाऽस्मि-
हासम्भवान्निरूह इति । अत्रास्थापनादोष-
स्निग्धवस्तिर्भवति । तेषां नामभिरेवंस्वर-
मेवाख्यातम् । अनुवासनं यथाहौषधिरिति
स्नेहनार्थं स्नेहः । यतश्चानुवसन्नपि न दुष्यति
अनुवासनमपि वा दीयत इत्यनुवासनम् । उ-
रवस्तिरपि स्नेहान्वासनवच्छोधनः निरूहवदपि
केचिदाहुः । स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गे
दीयते इत्युत्तरबस्तिः ॥ २ ॥

हे०-बस्तेर्विषयमाह-बस्तिना दीयते बस्ति वा पु-
मन्वेत्यतो बस्तिरित्युक्तं संग्रहे । बस्तेः सर्वोपक्रमश्रेष्ठ-
माह-उपक्रमाणामिति । संग्रहे तु शीघ्रं मुखबृहणा-
कारित्वाद्दिकृतानिलोच्छेदित्वाच्च सुखत्वादेव च बस्तिर्वा-
वृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विन्द्रियेषु लीषु चानिलोपसर्गाद-
जासु कृच्छ्रप्रजासु चोपदिश्यते । तथा अग्निबलवर्णभेद्य-
स्वरायुःसुखप्रदो वयःस्थापनः पंगुरुग्णभग्नस्तब्धसंकु-
तानिलाध्मातशूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति
बस्तिभेदानाह-त्रिविध इति । संग्रहे तु तत्रास्थाप-
दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृतम् । तद-

भेदाः । उत्कृशं शोधनं शमनं लेखनं बृहणं वाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः । माधुतैलिकस्य पर्यायाः यापनो युक्तश्चो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति । तेषां नामभिरेव च स्वरूपमाख्यातं तद्वयःस्थापनाहोषास्थापनादा आस्थापनमित्युच्यते । शरीररोहणाहोषनिर्हरणादचित्यप्रभावतया वा अस्मिन्नूहासंभवान्निरूह इति । अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेहनार्थं स्नेहः । स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः । तस्य भेदो मात्रावस्तिः । स पेयस्नेहस्त्रमात्रा तुल्यः सेव्यः सदात्र माधुतैलिकवत् । बालवृद्धाध्वभारयानव्यायामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्नाल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोष-
ग्रथ । तथापि तौ नाजीर्णयोज्यौ । न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः । यतश्चासौ अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुवासनमपि वा दीयते इत्यनुवासनम् । वासनं भोजनम् । उत्तरवस्तिरपि स्नेहोऽनुवासनवच्छोधनो निरूहवदपि च कोचिदाहुः । स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिरिति ॥ २ ॥

तेन साधयेत् ।

गुल्माऽऽनाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ।

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्राऽनिलमलग्रहान् ।

वध्माऽश्मरीरजोनाशान्दारुणांश्चाऽनिलामयान्

स०-तेनेत्यनेन निरूहः परामृश्यते । कथमितिचेत् । ब्रूमः । अनास्थाप्याश्चेत्यधीयते । तत्र के निरूहा इत्यपि । ते संत्यत्राऽनिरूहाः पुनरिमे प्रतिवक्तुं युज्यंते । अपि च । आस्थाप्या एव चान्वास्या इति पठति के आस्थाप्या इति न गम्येत यदीह निरूहो न परामृश्येत । तस्मात्तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरूहेण गुल्मादींस्तथा जीर्णज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगांश्चोपक्रमेत् । गुल्मादीनां शूलांतानां द्वेद्व इनिः कार्यः । शुक्रादीनां ग्रहेण संबंधः । शुक्रग्रहो रेतो-
विबंधः । अनिलग्रहो वायोरसंचारः । रजोनाशः स्त्रियाः पुष्पनाशः ॥ ३ ॥

प०-तेन निरूहेण गुल्मादीननिलपर्यन्तान् साधयेत् चिकित्सेत् । आनाहः कोष्ठापूरः । खुडं वातशोणितम् । शुद्धातीसार आमातीसारः । जीर्णज्वरः पुराणज्वरः । प्रतिश्यायः पीनसः । शुक्रानिलमलानां ग्रहः सङ्गः । रजोनाशः आर्तवादर्श-

नम् । दारुणाश्च कृच्छ्रसाध्या अनिलामया वातव्याधयः ॥ ३ ॥

हे०-निरूहस्य विशेषतो विषयमाह--तेनेति । निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु प्रधानत्वान्निरूहस्य परामर्शः । आस्थाप्या एव चेत्यनुवादाच्च । खुडं वातरक्तं, शुद्धातीसारो निरामातीसारः रजोनाशस्त्रीणां पुष्पनाशः, संग्रहे तु हृदयकुक्षिपार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलांगसुप्तिशोषकंपगीरवातिलाषवांत्रकृजनशर्कराशुक्रार्तवस्तन्वनाशरजःक्षयोन्मादतोषकृमिलकोष्ठविषमाग्निशब्दानलपोप्रगंधोत्थानादय इति ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगंधः क्षतोरस्को भृशं कृशः

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥

कासश्वासप्रमेहाशोहिध्माऽध्मानाल्पवर्चसः ।

शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रो दकोदरी ।

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ४

स०-अतिस्त्रिगन्धादयः सतममासगर्भिण्यंता अनास्थाप्या अनिरूहाः । वमिमान् प्रसक्तच्छर्दिः । बद्धादेरुदरेण संबंधः । तत इनिर्मत्वर्थीयः । यद्वाऽतिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनाऽऽमातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनमतिप्रमाथित्वेनाऽऽमातिसारिणः कथंचिदप्यनास्थाप्या इति । तत्राऽतिस्त्रिगन्धस्य दोषानुत्कलेश्य निरूहः श्वयथुमुदरं च जनयेत् । क्षतोरस्कृशयोः क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो दोषस्य सम्यगनिबर्हणाद्देहस्य शमत्वादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्कलेशो निरूहमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेन् । कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वस्रोतस्तथा विभ्रंशं कुर्यात् । कासश्वासादीनामुत्कलष्टदोषत्वान्निरूह ऊर्ध्वं ब्रजेत् । अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानामृत्युर्वा स्यात् । अल्पवर्चस्कादीनां स्तंभजाड्यादीनावहेत् । गर्भिण्याः पूर्वोक्ता एव दोषाः ॥ ४ ॥

प०-अनास्थाप्या अतिस्त्रिगन्धादयः । गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टमासपर्यन्ता । भृशं कृशोऽतिकृशः । आमातिसारेण युक्तः । वमिमान् छर्दियुक्तः । संशुद्धः कृतवमनविरेकः । दत्तनस्यः प्रसक्तनावनः । शून-

पायुर्गुदशोफयुक्तः । कृताहारो भुक्तभोजनः । अथ
 बद्धोदरी छिद्रोदकोदरी । मधुमेही मधुमेहार्तः ।
 तत्रातिस्निग्धः उस्क्लिष्टदोषः यो दोषोऽनुक्लेश्या-
 दरं मूर्छां श्रयथुं वा निरूहो जनयति । क्षतो-
 रस्कस्यातिकृशस्य क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयंत।
 कृतवमनविरेकयोः सुरिक्तदेहं क्षतं क्षार इव दहेत् ।
 कृतनस्यस्य विभ्रंशं भृशं विवृतोर्ध्वस्रोतस्तया
 कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुनिरूहमूर्ध्वं
 नयेत् । अर्शःस्वावृतमार्गत्वादनागच्छन् वस्तिः
 प्राणान्निहिंस्यात् । बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतर-
 माध्मानान्मृत्युः । अलसकार्तादीनां चामदोषः ।
 अरोचकार्तादीनां यथास्वसामयवृद्धिः । गर्भिण्याः
 पूर्वोक्तदोषः ॥ ४ ॥

हे०—निरूहं विषेधात—अनास्थाप्या इति । बद्धोद-
 राद्य उदरविशेषाः । संग्रहे तु तत्रातिस्निग्धोत्क्लेश्या-
 पयोदोषानुक्लेश्यादरं मूर्छां श्रयथुं वा निरूहो जनयति ।
 क्षतोरस्कस्यापि कृशस्य च क्षोभव्यापन्ने शरीरमाशु पीड-
 येत् । अनिरन्नस्य वक्ष्यते । कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं
 देहक्षतं क्षार इव दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽभिभवसाथ
 श्लेष्मामयाय स्यात् । कृतनस्यस्थास्य विभ्रंशं भृशविवृतो-
 र्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् । अनुवासने तु दोषोत्क्लेशनं प्रसक्त-
 च्छर्दिनिष्ठीविकाकासश्चासिध्मातानां वायुनिरूहमूर्ध्वं
 नयेत् । अर्शस्यावृतमार्गत्वादानागच्छन् वस्तिः प्राणान्
 हिंस्यात् । स्नेहः पुनर्शस्यभिष्यंवाध्मानाय स्यात् ।
 बद्धोदराद्याध्मानानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः अलसकार्तापु-
 चिकामातिसारातानां चामदोषात् । अरोचकाल्पाधिगुद-
 शोफकुष्ठमधुमेहार्तानां यथास्वसामयवृद्धिः । गर्भिण्याः
 पूर्वोक्तो दोष इति पूर्वोक्तो वमनोक्तः ॥ ४ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशंपादतिवह्नयः ।
 रूक्षाः केवलवातार्ताः ॥ ५ ॥

स०—य एवाऽऽस्थाप्यास्त एवानुवास्याः । आङ्-
 पूर्वात्तिष्ठतेर्णिजंतादनुपूर्वाच्च वसतेरर्हार्थे ष्यत् । विशेषे-
 णातिवह्नयादयोऽनुवास्याः ॥ ५ ॥

प०—य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । तथा
 रूक्षा अतिदीमात्रयः । केवलवातार्ताश्च । विशे-
 षेण एते हि परमनुवासनेनाप्यायन्ते । मूलसे-
 केन वृक्षवत् ॥ ५ ॥

हे०—अनुवासनस्य विशेषणो विषयमाह—आस्थाप्या
 इति । आस्थाप्या अनुवास्याः । चान्वास्यादियं वि-
 निरुक्तवदनुवासनस्य माथान्वयात्—विशेषादिति ॥ ५ ॥

नाऽनुवास्यास्त एव च ।
 येऽनास्थाप्यास्तथा पांडुकामलामेहपीनसाः ।
 निरन्नर्ष्नीहविडुभेदिगुरुकाष्ठकफादराः ।
 अभिष्यंदिकृशस्थूलकृमिकोष्ठाद्यमारुताः ।
 पीते विषे गरुडपत्र्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ॥ ६ ॥

स०—त एव च । य एवाऽऽस्थाप्या चान्वा-
 यास्ते चाऽपि चान्वास्यास्तथा पांडुकादयो नास्त्या-
 नार्ताः । एतेषां हि दोषानुक्लेश्या स्नेहवामनस्य जन-
 येत् । निरन्नम्याऽनुवासान् श्लीपदीपिचिः । तथा चोक्तं
 वरनादेन । अमक्तस्य च तथा स्नेहवस्तिविषयत्वं
 इति । श्लीपदीनां स्तंभवाद्यवादीनामहेत् । कृमिकोष्-
 त्याऽनुवासनात्पामनिर्लेतः कृमिभिर्गतं बहुपादशेष-
 निःसरणेन हृदयमतिकर्षद्विस्तर्दयेयुः । आहव्याम-
 तस्य सम्यग्दोषनिर्हरणादामवृद्धिः । पीते विषे गरु-
 च नाऽनुवास्या इति योज्यम् । अपत्र्यां च वनेषु ।
 श्लीपदीतीनिगलगण्डानिर्निर्गतं मृगम् । अपत्र्यामवो-
 नाऽनुवास्या इति । गण्डे चोक्तम् । अर्शोत् । अर्शतो-
 ष्य प्रयुक्तमनुवासनम् । गरुडमारुह्यैतैः विषयैर्ष-
 प्रपद्यते । तेन वायोर्जो न स्याद्वक्तव्यमवविषया ।
 कायाभ्रंशो नाशश्च विशेषादनिर्निर्गता । स्नेहः रक्तो-
 ऽशिताहाररक्तं व्यामाशयेऽनिलम् । पक्वस्थं देति पक्व-
 स्थश्च्यवते चान्वापाकतः । निरुद्धश्च र्शोश्च वीक्षण-
 वेगाद्युभावपि । तावन्नपृच्छितौ वीक्षणावयोऽनेन सहा-
 गतौ । उर्ध्वं वा शकृता सर्षपेभ्यस्तौ कोष्ठ एव वा ।
 समलाहारविष्यर्षी ह्येवामाद्य जीवितम् । युक्तं
 एवानुवास्योऽस्माद्य निरुद्योऽयं युक्तानिति ॥ ६ ॥

प०—त एव चानुवास्या ये चान्वाप्याः अर्शो-
 रूक्षा ये । तथा पाण्डुरोग्यादयः कामलाग्रन्ताश्च ।
 पीनसश्च प्रतिश्यायः । निरन्नोऽनुक्लेशकः । भृश-
 स्थूलाऽतिस्थूलः । आहव्यामरुतो भेदसात्ततो वायुः ।
 अपची गण्डमाला । गलगण्डवान् गलगण्डरोगी द्विः ॥

हे०—अनास्थाप्यादीनां पांड्वादीनां चानुवासन निषेधति—नानुवास्या इति । अनास्थाप्या अतिस्निग्धा- दयः । निरन्नोऽकृताहारः, विड्भेदी शिथिलमला, गुस्कोष्ठ आहारं विनाप्याहारपूर्णं इव कोष्ठो यस्य, अभिष्यंदी नेत्रकोपी । संप्रहे तु तत्रातिस्निग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः । अपि च “अनुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम् । सरदूरंगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता । कार्यामेराद्य नाशस्तु विशेषपादतिवर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धं त्वामाशयेऽनिलम् । पक्कस्थं हंति पक्कस्थश्च्यवने चान्नपा- क्तः ॥ निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगाद्युभावापि । तावन्न मूर्च्छितौ तीक्ष्णावधोऽनेन सहागती ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एष वा । समलाहारविष्टुर्धौ हरेता- मालु जीवितम् ॥ भुक्तवाननु वास्योऽस्मान्न निरूहोऽत्र भुक्तवान्” पाण्डुरोगार्तादीनां दोषानुक्लेष्य स्नेहवस्तिरुदरं जनयेत् । प्रतिश्यायादिमतां भूय एव दोषं विवर्तयेत् । इति ॥ ६ ॥

निरूहान्वासनयोर्वैत्रस्य लक्षणमाह—

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधानुदार्धस्थिवेणुजम् ।

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णं गुलिकामुखम् ७

स०—तयोर्निरूहान्वासनयोर्नेत्रं भवति । नीयते प्राप्यते स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम् । नेत्रेति नेः घृन्प्रत्ययः । किंभूतं नेत्रम् । हेमादीति । आदि- शब्दः प्रकारे । तेन रूपरीतिकायस्कांस्थत्रपुसीसादयो गृह्यते । दारु शिंशपादिकाष्टम् । अस्थि गजादेः । वेणुर्विशः । एतेषां द्वंद्वः । एभ्यो जातं तयोर्निरूहा- न्वासनयोर्नेत्रं भवति । किंभूतम् । गोपुच्छाकारम् । गोपुच्छ इवासकारो यस्य तत् । तथाऽच्छिद्रं निर्विवरम् । तथा श्लक्षणं कोमलं तथाऽप्यूज्वक्त्रम् । गुलिकास- दृशमतीक्ष्णं मुखं यस्य तदेवम् ॥ ७ ॥

प०—तयोरास्थापनानुवासनयोर्नेत्रमेवंविधं कर्त- व्यम् । तच्च हेमादिजम् । हेमादिधातवः सुवर्ण- रूप्यत्रपुसीसताम्राणि । तथा गोपुच्छाकृति । अच्छिद्रमत्रणम् । श्लक्षणमपरुषम् । ऋजु अत्रकम् । अङ्गुलिकामुखमतीक्ष्णाग्रम् ॥ ७ ॥

हे०—निरूहान्वासनयन्त्रस्य लक्षणमाह—तयोरिति । गोपुच्छाकारं गोपुच्छवत् क्रमवृत्तं धृतं च । गुलिकामुखं

गुलिकावदतिरहितं मुखं यस्य । संप्रहे तु माण्डान्वासा- तनलखदिरकचरगतिनिशानिन्दुकारिद्याकनारमनसुः चककश- मिति ॥ ७ ॥

अथाऽस्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽन्दे पंच पूर्णेऽस्मिन्नासमभ्यांऽगुलानि पद् ।
सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
द्वादशैव परं विंशत् ॥ ८ ॥

स०—अपूर्णे वर्षे नेत्रस्य पंचांगुलानि । आनुगु- लप्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येण चैत्येनशंपुक्तमप्ये । वक्ष्यति हि । स्वांगुलं सप्त मूत्रे स्थौल्येनेति । आस- तन्थः सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य षडंगुलानि प्रमाणम् । आङ्ग मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पदत्रयं चाप्ये षड- गुलानि नेत्रम् । अन्यथा नमवर्षायाऽपि षडंगेति प्राप्नोति । वक्ष्यति तु सप्तमे मर्मेति । एवं च पूर्वा- परं व्याहृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामादिष्वेति । सप्तमे वर्षे सप्तांगुलानि द्वादशे वत्सरे तान्यगुलान्यष्टौ नेत्रम् । द्वादशानां पूरण इति तस्य पूरणे षडिति इत् । एवं षोडश इत्यत्र । षोडशसं-सं नवांगुलानि नेत्रम् । विंशद्दशसरात् तस्माद्दूर्ध्वमकविशप्रभृतिवर्षेषु द्वादशां- गुलानि नेत्रम् । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः । विंशतिशब्दात्पूरणे षडिति विंशतेर्द्वितीति तिलोपा- द्विशशब्दः ॥ ८ ॥

प०—हीनसंवत्सरे वाले पञ्चाङ्गुलं नेत्रं कुर्यात् । पूर्णेऽस्मिन्नन्दे द्वितृतीयादिकं वर्षे इति यावन् । सप्तभ्योऽन्देभ्यस्तावन् षडङ्गुलानि नेत्रम् । आङ्ग मर्यादायां नाभिविधौ । तेन पदत्रयाङ्गुलिना षडङ्गु- लिना नेत्रं सप्तमेऽन्दे पूर्णसप्ताङ्गुलानि नेत्रं तान्य- ष्टावङ्गुलानि द्वादशेऽन्दे पूर्णं नेत्रं विंशत्यन्दा- त्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं कुर्यात् ॥ ८ ॥

हे०—यन्त्रप्रमाणमाह—ऊन इति । प्रथमे वर्षे पंचां- गुलं यन्त्रं, द्वितीयादिषु पञ्चमं षडंगुलं, सप्तमे सप्तांगुलं, द्वादशेऽष्टांगुलं, षोडशे नवांगुलं, विंशतिषु द्वादशांगु- लम् ॥ ८ ॥

वक्ष्य वर्षांतरेषु च ।

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥ ९ ॥

स०-वर्षांतरेष्वंतरालावच्छिन्नेषु वर्षेषु नवमदश-
मादिषु वीक्ष्य पर्यालोच्य नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् ।
चशब्दो भिन्नक्रमः । न केवलं वर्षांतरेषु प्रमाणमभिव-
र्धयेत् । यावद्द्वयोत्रलादीनि निरूप्य प्रमाणं चाऽभिव-
र्धयेत् ॥ ९ ॥

प०-वर्षान्तरेषु संवत्सरमध्येषु वयात्रलशरीरा-
णि ज्ञात्वा नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्धयेत् । वृद्धिं
नयेत् । षोडशेऽब्दे वा पूर्णे नवाङ्गुलानि नेत्रम् ।
यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशेऽब्दे द्वादशाङ्गुलानि नेत्रम्
त्रिंशतोऽब्दात्परमनन्तरं द्वादशैवाङ्गुलानि नेत्रं
कुर्यात् । ऊनेऽब्दे पञ्चाङ्गुलानि नेत्रप्रमाणम् ।
पूर्णेऽस्मिन्नब्दे यावद्द्वर्षाणि तावत् षडङ्गुलं नेत्र-
प्रमाणमुक्तम् । अत्रान्तरे मध्ये तद्वयो वीक्ष्य
बुद्ध्वा तथा शरीरं वीक्ष्य ततो यत्किञ्चिदन्तराले
वयस्तथाबलं शरीरमेवं नेत्रमपि वर्धयेत् । एवमन्येषु
वर्षान्तरेषु व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

हे०-वर्षान्तरेषु वयःप्रभृतीन्वीक्ष्य युक्त्या प्रमाणं
वर्द्धयेत् । अष्टमे सपादसप्ताङ्गुलं, नवमे सार्धसप्ताङ्गुलि-
त्यादि ॥ ९ ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूलं स्थौल्येनाऽग्रं कनिष्ठया १० ॥

स०-स्थौल्येन परिणाहेन स्वाङ्गुष्ठेन तुल्यं मूले
नेत्रं तथाऽग्रं प्रांतस्तस्मिन् कनिष्ठयाऽङ्गुल्या समं नेत्रं
स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम् । वस्तिनेत्रमृजु छक्ष्णं सदृत्तं
गुलिकामुखम् । भवेद्गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिक-
कम् । या त्रिभागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् । द्वे
कर्णिके चोपरिष्ठाद्वस्याधारेऽथवान्तरे । स्वाङ्गुष्ठकपरी-
णाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते । मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं
तुल्यकनिष्ठिकम् । स्वेनाङ्गुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्द्वादशां-
गुलम् । कर्कधु प्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यद्यथावयः । विंश-
द्वादशषड्वर्षे द्वादशाष्टषडङ्गुलम् । कर्कधुकसतीनाग्र-
मुखं छिद्रवहमित्यादि । मुनिरप्यवोचत् । षड्द्वादशा-
ष्टाङ्गुलसंमितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् । स्युर्मह-
त्कर्कधुसतीनवाहिच्छिद्राप्यपिहितानि चैव । यथा
वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाप्रयोः स्यात् परिणाह
इति ॥ १० ॥

प०-मूले मूलविषये नेत्रं स्वाङ्गुष्ठेन सममातु-
राङ्गुष्ठप्रमाणतुल्यं कार्यम् । अग्रे अग्रविषये मुखे
नेत्रमातुरकनिष्ठया समं कार्यम् ॥ १० ॥

हे०-यन्त्रस्थौल्यमाह-स्वाङ्गुष्ठेनेति । स्वाङ्गुष्ठेन यमु-
द्विष्य यन्त्रप्रमाणं तस्याङ्गुष्ठेन तस्यैव कनिष्ठिकया । मूले
अग्रे इत्युभयत्र योज्यम् । अङ्गुष्ठमूलवद्यंत्रमूलं कनिष्ठाग्रवद्यं-
त्राग्रं स्थूलमित्यर्थः । मध्यं त्वानुपूर्व्यां स्थूलम् ॥ १० ॥

अधुना विंदुद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकं दर्शयन्नाह-

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धाऽर्धप्रवर्धितम् ।
त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ।
मुद्रं माषं कलायं च क्लिन्नं कर्कधुकं क्रमात् ११

स०-वर्षे पूर्णे सत्यङ्गुलमादाय स्वाङ्गुलात्प्रभृति
क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किंभूतं
छिद्रम् । अर्धस्याऽर्धमर्धाधर्मम् । तस्याऽङ्गुलस्यार्धाध-
तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षेऽङ्गुलमात्रं छिद्रं याव-
द्द्वर्षाणि षट् । सप्तमे वर्षे सपादमङ्गुलं यावदेकादश
वर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत्षोडशवर्षाणि ।
षोडशे वर्षे पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशे वर्षेऽङ्गुलद्वयम् ।
अष्टादशे वर्षे सपादमङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशतिवर्षे
सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुलत्रयम् ।
एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति क्रमो वेद्यः । परम-
मित्यनेनैतद्गमयति । परममुत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम् ।
मध्यमं तु यत्तच्छिद्रं स्वाङ्गुष्ठेनेत्यनेनोक्तम् । ऊनवर्षस्य
त्वर्धाङ्गुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम् । अग्रे तु छिद्रं
तद्वद्भवति यन्मुद्गादि वहति । तत्र वार्षिकस्य मुद्गावाहि
यावत्षड्वर्षम् । सप्तवर्षस्य माषवाहि यावदेकादशोऽब्दः ।
द्वादशवर्षस्य कलायवाहि षोडशवर्षस्य क्लिन्नकलायवाहि
एकविंशतिवर्षस्य कर्कधुवाहीति क्रमाद्वयःप्रमाणम् ।
ऊनवर्षस्य च न मुद्गादिवाहि कल्प्यम् । अग्रच्छिद्रप्र-
माणं चैतदग्रे कनिष्ठयेत्यत्राऽपि संगच्छत एव । दैर्घ्य-
प्रमाणं चाऽत्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । स्वाङ्गुष्ठेन समं
मूले स्थौल्येनेत्यनेन छिद्रप्रमाणं स्वमत्या भिषजा प्रक-
ल्प्यम् । तथा त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रमित्यत्र स्थौल्यप्रमाणं
स्वधियैव निरूप्यम् । तत्रकृता तु ग्रंथगौरवभयादुक्त-
प्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ॥ ११ ॥

प०—क्रमेण च यथा देया उद्दिष्टनेत्रप्रमाण-
परिपाटीमतिक्रम्येति यावत् । पूर्णाब्दे नतु हीने
संवत्सरे संवत्सरेऽङ्गुलमादाय गृहीत्वा तदर्धार्ध-
प्रवर्धितं तावच्छिद्रं कार्यमिति यावत् । अङ्गुलं
छिद्रं सम्पद्यते तच्च परमं प्रकृष्टं छिद्रं न ततोऽ-
भ्यधिकं कार्यम् । वर्षादूनेऽब्देऽङ्गुलादप्युत्तं
छिद्रमूले कार्यम् । अन्यन्मुद्गादिच्छिद्रादपि किञ्चि-
दूत्तं छिद्रं कार्यमिति । अर्धं चार्धं चार्धार्धं
तस्यार्धार्धं तदित्येनाङ्गुलं परामृशति । तेना-
ङ्गुलस्यार्धेनार्धेन प्रवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं वा तथा-
वत् त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेन सम्पद्यते । अत्र-
मुखं यथाक्रमं पूर्णेऽब्दे मुद्गमादाय यथावद्यथाछिद्रं
कर्कन्धुसिञ्चितकाफलं बहते तावत्तद्वर्धनीयम् । पर-
शब्दोऽत्रापि वर्तयति न यत्कर्कन्धुवाहि क्रमादस्य
तत्परमं न ततोऽभ्यधिकं कार्यम् । एवं पूर्णेऽब्दे मुद्ग-
च्छिद्रं मुद्गवाहि यावत् षष्ठोऽब्दः । सप्तमे माष-
वाहि यावदेकादशोऽब्दः । द्वादशे कलायवाहि
यावत्पञ्चदशोऽब्दः । षोडशे तु किलन्नकलाय-
वाहि यावदेकोनविंशोऽब्दः । विंशतेरूर्ध्वं कर्क-
न्धुवाहि यावत्पूर्णप्रमाणम् ॥ ११ ॥

हे०—यन्त्रच्छिद्रप्रमाणमाह—पूर्णेऽब्दे इति । पङ्गुलस्य
यन्त्रस्य मूलच्छिद्रमङ्गुलप्रमाणं, सप्ताङ्गुलस्य सार्द्धाङ्गु-
लम्, अष्टाङ्गुलस्य द्वयङ्गुलं, नवाङ्गुलस्य सार्द्धद्वयङ्गुलं, द्वाद-
शाङ्गुलस्य त्र्यङ्गुलं, पङ्गुलस्याग्रच्छिद्रं मुद्गवाहि, सप्ताङ्गु-
लस्य माषवाहि, अष्टाङ्गुलस्य कलायवाहि, नवाङ्गुलस्य
क्लिन्नकलायवाहि, द्वादशाङ्गुलस्य ह्रस्वबदरवाहि । अङ्गुल-
मानं तु छिद्रस्य वृत्तपरिधी ज्ञेयं, पञ्चाङ्गुलस्य मूले अर्द्धा-
ङ्गुलम् अत्रे वनमुद्गवाहीति संग्रहोक्तं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रांते घटितकर्णिकम् ।
वर्त्याऽग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्यङ्गुलांतरम् ।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

स०—मूले यच्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन प्रांते घटिता
संपादिता कर्णिका छत्राकारा गुदाधिकांतःप्रवेशरो-
धिनी यस्मिस्तदेवम् । तथा वर्त्या दशादिकृतया प्रांते
पिहितं स्थगितम् । मूले यथास्वमूनवर्षादिकस्य तदङ्गु-
लप्रमाणेन द्यङ्गुलांतरं कर्णिकायुगलं मूलप्रदेशे नेत्रे
विदधीत वस्तिपुटयोजनार्थम् ॥ १२ ॥

प०—प्रान्तेऽग्रे यथायथं पूर्णच्छिद्रप्रमाणेन घटिता
निष्पादिता कर्णिका यस्या । वर्त्याप्रेपिहितम्
इति । तच्च नेत्रं वर्त्याप्रे पिहितं कुर्यात् । कर्णा-
समस्या वर्त्या पिहितं स्थगितं प्राणायामःप्रवेश-
परिहारार्थं मूले यथास्वं द्यङ्गुलान्तरं कर्णिका-
द्वितयं नेत्रे कुर्यात् ॥ १२ ॥

हे०—यन्त्रस्य प्रांतकर्णिकानामाह—मूलच्छिद्र-
प्रमाणेनेति । मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रांते कर्णिका-
मारूपां कर्णिकां घटयेत् । वर्त्याप्रेऽग्रे यथा विद्य-
मित्याह—वर्त्याप्रे । संग्रहे तु कर्णिका-
प्रांते कर्णिका-
ताग्रपिधानघनचैलवर्तीत्युक्तं, यन्त्रमूलस्थ-
अङ्गुलमन्तरं कार्यमित्याह—मूल इति । यथास्वं कर्णिका-
यन्त्रं तदङ्गुलं ॥ १२ ॥

अत एवाह—

तत्र च योजयेत् ।

अजाविमहिपार्दीनां वस्तिं सुमृदितं दृढम् ॥
कपायरक्तं निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरं तनुम् ।
ग्रंथितं साधु सूत्रेण सुखमंस्थाप्यभेषजम् १३ ॥

स०—तत्रत्यादि । तस्मिंश्च कर्णिकाद्वितयेऽजादीनां
वस्तिं योजयेत् । आदिशब्देन गोदरिणवराहमहिपाणां
प्रहणम् । अजादीनामित्येवं निर्देशोऽप्यविमहियग्रहणे
लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजंभ्यो वस्तिभ्य एतदस्ने-
योम्यतरत्वप्रतिपादनार्थम् । किंभूतं वस्तिम् । सुमृदितं
सस्नेहं मुहुः मुष्टु मर्दितं तथा दृढं तथा कषायेण हरी-
तक्यादिना रक्तं तथा छिद्रं च ग्रंथिश्च गंधश्च शिरश्च
ताः निर्गता न सन्ति यस्य तन्निश्छिद्रग्रंथिगंधशिरम् ।
तथा तनुं न स्थूलं तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रंथितं
बद्धं तथा सुखेनाऽङ्गुलैः संस्थापनीयमौषधं यत्र
तदेवम् ॥ १३ ॥

प०—वस्तियोजनार्थं तत्र च योजयेत् । तत्र
कर्णिकाद्वितयमध्येऽजादीनां वस्तिं सुमृदितं तथा
दृढमपरिस्फुटनशीलं कपायरक्तं नान्यद्वर्णान्तरं
निश्छिद्रं छिद्ररहितं निर्गन्धं गन्धरहितं निर्ग्रन्थि
ग्रन्थिरहितं तथा शिरारहितं स्थूलतया साधु सम्यक्
सूत्रेण ग्रंथितं बद्धं तथा सुखेन संस्थाप्यं भेषजमौ-
षधं यस्मिन् तत्तथाविधं प्राप्य प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हे०—कर्णिकाद्वये वस्तिबन्धनमाह—तत्रेति । आदिश-
ब्देन गोहरिणवराहादयः । वस्तिमूत्राधारचर्मपेशी, सुमृ-
दितं स्नेहसुहान्यां, कपायरसं कपायरसैर्द्रव्यैर्दत्तरागं,
निदिच्छद्रग्रन्थिगन्धशिरं छिद्रादिचतुष्टयरहितं, तनुं सूक्ष्मं
साधु ग्रथितं बद्ध्वा परिवर्त्य पुनर्बद्धं सुखं संस्थाप्यं
यथोक्तप्रमाणमौषधमसंकोचने यथा माति तथा प्रमाणम् १३
वस्त्यभावेऽकपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥

स०—वस्तेरभावे सत्यं कपादं छागैणाद्यवयवविशेषं
वा न्यसेन्नेत्रे योजयेत् । अथवा वस्त्रं घनं
न्यसेत् ॥ १४ ॥

प०—वस्त्यभावे वस्त्यलाभेऽङ्कपादं वस्त्रपादं
वा तत्र नेत्रे न्यसेद्योजयेत् । अथवा वासो वस्त्रं
वा घनं विज्वरं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—अंकपादम् ऊरुचर्म, वासो घनं स्वतो मधुच्छि-
ष्टेन च । संग्रहे तु न्युञ्जं विवृताननं निवेश्य वस्ति
कर्णिकयोर्दन्डेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुन-
श्चान्यद्वस्ति मुखबंधनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुतं निधापये-
दिति ॥ १४ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुंचो वत्सरात्परम् ।
प्रकुंचवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥
प्रसृतं वर्धयेद्दूर्ध्वं द्वादशाऽष्टादशस्य च ।
आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १५ ॥

स०—निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कपायस्नेहसहित-
स्य प्रकुंचः पलप्रमाणम् । षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणा-
र्धपलादि कल्प्यम् । वर्षात्परं प्रकुञ्चवृद्धिः प्रतिसं-
वत्सरं कार्या यावत्षट् प्रसृता द्वादश पलानि ।
तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनु-
वर्तते । ततो द्वादशवर्षस्यैव द्वादश पलानि ।
अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूह-
मात्रायां वर्धयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि ।
अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि ।
इदं मानं प्रमाणं सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्तते-
रूर्ध्वं दशैव प्रसृता मानं नाऽधिकम् ॥ १५ ॥

प०—प्रथमे वत्सरेऽब्दे निरूहप्रमाणं प्रकुञ्च-
पर्यायः । एवं प्रधानमात्रानिरूहस्योने संवत्सरे

प्रकुञ्चादूनं निरूहप्रमाणम् । अनन्तरं प्रत्यब्दे
प्रकुञ्चस्य वृद्धिः प्रतिवत्सरं यावत् षट् प्रसृता-
द्वादशपलानि द्वादशवर्षस्य ततः षट्सप्तमपारिमा-
णात्रिनिरूहादूर्ध्वमनन्तरं प्रतिवर्षं प्रसृतं वर्धयेत्
पलद्वयं यावत्सप्तदशोऽब्दः । अष्टादशवर्षस्य पुन-
र्द्वादशप्रसृताश्चतुर्विंशतिपलानि एतस्मिन्निरूहमान-
मासप्ततेः सप्ततिवर्षाणि यावत् । परं सप्ततेरन-
न्तरं दशैव प्रसृताः विंशतिः पलानि । द्वे पले
प्रसृतिं विदुरिति । एवकारोऽवधारणार्थः ।
सप्ततेः परं दशैव प्रसृताः न ततोऽधिकाः ॥ १५ ॥

हे०—निरूहौषधमात्रामाह—निरूहमात्रेति । प्रथमे
वर्षे पलं, ततः आद्यादशात्पलवृद्धिः, ततः आअष्टादशात्
द्विपलवृद्धिः । एवमष्टादशे वर्षे चतुर्विंशतिपलानि स्युः ।
तान्येवासप्ततितमान्, ततो विंशतिपलानि । संग्रहे तु
अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छंतीति ॥ १५ ॥

एवं सांवत्सरिकादारभ्य यावद्दशतिक्तावन्नि-
रूहमात्रामभिधायाऽनुवासनमात्रामधिकृत्याह—

यथायथं निरूहस्य पादो मात्राऽनुवासने १६ ॥

स०—यथायथं यथास्वं वार्षिकस्यैकविंशतिवत्स-
रादेर्वा निरूहस्य पादश्चतुर्भागो मात्राऽनुवासनेऽनुवास-
नविषये मात्रा यस्य पलं निरूहस्तस्य कर्षप्रमाणमनु-
वासनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्प्यम् ॥ १६ ॥

प०—अनुवासने स्नेहवस्तौ यथायथं यथास्वं
निरूहपादः चतुर्थभागः । तस्मिन् मात्रा प्रथमे
वत्सरे निरूहमात्रापलम् । तथा मात्रातः पला-
च्चतुर्थांशः कर्षः स्नेहवस्तौ मात्रा द्वादशाब्दे
द्वादशपलानि मात्रा । तत्र चतुर्थांशः त्रीणि
पलानि । तथाष्टादशेऽब्दे चतुर्विंशतिपलानि मात्रा
तत्र चतुर्थांशः पलानि षट् । एवं सर्वत्र
योज्यम् ॥ १६ ॥

हे०—अनुवासनौषधमात्रामाह—यथायथमिति ।
यथायथं पले कर्षः पलद्वये कर्षद्वयमित्यादि । संग्रहे
तु यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके प्रयो-
ज्येति ॥ १६ ॥

आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः ।
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवाऽनुवासयेत् ॥

शीतं वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ।
अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ॥
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ।
कृतचक्रमणं मुक्तविष्मूत्रं शयने सुखे ॥
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षं संविष्टं वामपार्श्वतः ।
संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् १७

स०—आस्थाप्यं निरूहणार्हं स्निग्धं तथा स्विन्नं
तथा शुद्धमूर्ध्वाधस्तथा भूयोऽपि लब्धवलं तथाऽनु-
वासनयोग्यं विदित्वा पूर्वमेव निरूहादनुवासयेत् ।
शीते हेमेशिशिरयोर्ऋत्वोस्तथा वसन्ते दिवाऽनुवास-
येत् । केचिदाचार्या अन्यदा शीताद्वसन्ताच्चाऽन्यस्मिन्
ग्रीष्मप्रावृट्शरदाख्ये ऋतौ रात्रावनुवासयेत् । केचि-
दिति भिन्नक्रमस्ततोऽन्यदेत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः । इति
केचिदाहुरिति वाक्यशेषः । धान्वन्तरास्तु सर्वथैव रात्रा-
वनुवासनं नेच्छन्ति । धन्वन्तरिमतमधिकृत्य संप्रहेऽधि-
जगे । न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति दोषोक्लेशो हि रात्रिजः ।
स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरमिति । तदेवं
तद्देशान्तरादिवशात् प्रमाणयितव्यम् । किंभूतं नरम् ।
अभ्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तः पश्चात्स्नातः । पूर्वकालेति
समासः । उचिताद्यद्वेनेन भोजनमभ्यस्तं तस्मान्नुत्थ-
भागहीनमशितं तथा हितं लघुगुणयुक्तं तथा किंचिद-
स्निग्धरूक्षं तथा सानुपानं द्रवादि च । आदि-
शब्देन द्रवोष्णमनभिष्यदीत्यादि विशिष्टं भुक्तवन्तमिति
गमयति । उक्तं च संप्रहे । अतिस्निग्धाशिनो ह्युभ-
यमार्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाऽग्निसादह्ल्लासादीन् जन-
यति । रूक्षाशिनो विष्टमं बलवर्णहानिं च । अल्प-
मात्रद्रवाशिनोऽविसृष्टविष्मूत्रस्य चान्नावृतेन तदावरणा-
द्व्यापदमिति । किंभूतम् । कृतचक्रमणं तथा त्यक्तमूत्र-
पुरीषं तथा शयने सुखावहे संविष्टं स्थितम् । किंभूते ।
नाऽत्युच्छ्रिते नाऽत्युन्नते न चोच्छीर्षं त्यक्तोच्छीर्षं ।
कथं संविष्टम् । वामपार्श्वतो वामपार्श्वेन । संकोच्य
दक्षिणं सक्थि वामसक्थन उपरीति वृद्धवैद्याः । ततो
दक्षिणसक्थोऽपरं वामं सक्थि प्रसार्य । संप्रहे चोक्तम् ।
शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तुत ईषदुन्नतपाददेशे वाम-
पार्श्वेन प्राकृशिरसं संवेशयेदिति ॥ १७ ॥

प०—आस्थापनीय आस्थाप्यः आस्थापनयोग्यः ।
नमास्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नमादौ स्नेहितं
पश्चात्स्नेहितं पश्चात्तथा शुद्धं धमनविरेचनाभ्यां
लब्धवलं प्राप्तवलमन्वासनयोग्यं पुरुषं विज्ञाय
ततः पूर्वमेव कृतास्थापनमनुवासयेत् । शीते
काले शीतसामान्याद्वेभन्ते शिशिरे तयो-
स्तथा वसन्ते दिवाऽनुवासयेत् । ततोऽन्यदाऽ-
न्यस्मिन् काले वर्षाशरदृग्ग्रीष्माख्ये रात्रावनुवा-
सयेत् । इति केचिदाचार्याः । आदावभ्यक्तं
पश्चात् स्नातमातुरमुचितादभ्यस्तात्पादहीनं चतुर्भा-
गन्यूनमस्निग्धरूक्षसाधारणम् । अशितं भुक्तवन्तं
सानुपानं तथा द्रवादि द्रवपूर्वं तथा कृतचक्र-
मणं मुक्तविष्मूत्रमुत्सृष्टशकृन्मलं निवाते वैशमनि
शयने नात्युच्छ्रिते नचोच्छीर्षं ईषदुन्नतपादशेषे
वा वामपार्श्वेन संनिविष्टं मुक्तप्राकृशिरसं दक्षिणं
सक्थि सङ्कोच्य परं वामं सक्थि प्रसार्यैवंविधं
संस्थाप्यास्थाप्य ॥ १७ ॥

हे०—निरूहस्यानुवासनमाह—आस्थाप्यमिति । कृत-
स्नेहादिकमास्थाप्यमनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमनुवासयेत् ।
अनुवासनकालमाह—शीत इति । शीते वसन्ते ततोऽन्यदा
च दिवा अनुवासयेत् । केचित्ततोऽन्यदा रात्राविति
वदन्ति । संप्रहे तु अवेक्ष्य वा दोषादीन् अन्यथा स्नेहो-
क्तामयप्रादुर्भावः । धान्वन्तरीयाः पुनः प्राहुः—“ न
रात्रौ प्रणयेद्वस्ति दोषोक्लेशो हि रात्रिजः । स्नेहवीर्ययुतः
कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥ अह्नि स्थानस्थिते दोषे
वह्नी चान्नरसान्विते । स्फुरत्यतोमुखं देहं स्नेहो यः
परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजादितम् ।
भुक्तं जीर्णाशनं कामं रात्रावभ्यनुवासयेत् ॥ ” केवलानि-
लातिपीडितं त्वशुद्धमप्यनिरूपितवेलमप्यनुवासयेदात्यायि-
कत्वादिति । अनुवासेनीयस्य पूर्वकर्तव्यमाह—अभ्यक्तेति ।
उचितान्नित्यभोजनात्पादहीनमशितं द्रवादिद्रवपूर्वं न
चोच्छीर्षं उच्छीर्षकं विना ॥ १७ ॥

अथाऽस्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ।
उच्छ्रास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकंपयन् ॥
पृष्ठवंशं प्रति ततो नाऽतिद्रुतविलंबितम् ।
नाऽतिवेगं न वा मंदं सकृदेव प्रपीडयेत् १८ ॥

स०—अस्यैवंभूतावस्थस्यातुरस्य गुदे स्निग्धे कृते
वस्तेर्वदन उच्छ्रासवातं निःसार्य बद्धे सति नाऽति-

शीघ्रं नाऽविलंबिते नाऽतिवेगं न वा मन्दं तथा प्रुष्ट-
वंशाभिमुखमेकवारमेव नेत्रं स्निग्धप्रानं प्रपीडयेत् ।
कथं प्रपीडयेत् हस्तमकंपयन् । अतिद्रुतादिपीडनयोगोपा-
वस्तिव्यापदि ब्रक्ष्यमाणाः ॥ १८ ॥

प०—अथानन्तरमस्य पुंसो नेत्रं प्रणयंद्दिद-
ध्यात् । स्नेहाभ्यक्तमुखं कृत्वा गुदे पाथौ
स्निग्धे स्नेहाभ्यक्ते तत उच्छ्वास्य वायुं निःसार्य तस्य
वस्तेर्वदने मुखे वज्रे सूत्रेण ग्रथिते सति हस्तम-
कम्पयन् अचालयन् प्रुष्टवंशं प्रति तदभिमुखं
प्रक्षिपेत् । ततोऽनन्तरं नातिवेगं कृत्वा न वा
मन्दं कृत्वा शनैःशनैरिति यावत् सकृदेकवारं
तु पुनः ॥ १८ ॥

हे०—अनुवाचने वैयकृत्यमाह—अथेति । अस्यानुरस्य गुदे
वस्तिमुच्छ्वासास्य मृदुकरस्पर्शेन विगतमासते कृत्वा प्रुष्टवंशं
पति प्रुष्टवंशाश्रयेण प्रणयेत् । ततोऽनन्तरमपि प्रणयेत् ।
नातिद्रुताविलंबितमिति । पीडनारंभादिपक्षे नातिवेगं न वा
मंदमिति पीडनविषयम् ॥ १८ ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति १९ ॥

स०—सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत । कुतो हेतो-
रित्याह । यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

प०—सावशेषं वस्तिं कुर्वीत न सर्वसर्विक्रिया
पीडयेत् । यस्मादौषधशेषे वायुस्तिष्ठति ॥ १९ ॥

हे०—शेषे औषधशेषे ॥ १९ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयंत्स्फिजौ ।
तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥

स०—दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानगात्रस्य तु तस्य
स्फिजौ हस्तेनाहन्यात् । तथा तेनैव प्रकारेण तत्पा-
र्ष्णिभ्यां स्फिजौ ताडयेत् । शय्यां खट्वां पादतश्चरणदे-
शात्स्त्रीन्वारानुत्क्षिपेत् तु मूर्धतः ॥ २० ॥

प०—दत्ते वस्तौ तस्योत्तानदेहस्य सतो दत्त-
निरुहणस्य पाणिना हस्तेन स्फिजौ ताडयेत् । तत्पा-
र्ष्णिभ्यां स्फिजावाघातयेत् । तथा शय्यां शय-
नपादप्रदेशात् स्त्रीस्त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् ऊर्ध्वं
नयेत् ॥ २० ॥

हे०—दत्ते औषधशेषे वैयकृत्यमाह—अथेति । अस्यानुरस्य गुदे
वस्तिमुच्छ्वासास्य मृदुकरस्पर्शेन विगतमासते कृत्वा प्रुष्टवंशं
पति प्रुष्टवंशाश्रयेण प्रणयेत् । ततोऽनन्तरमपि प्रणयेत् ।
नातिद्रुताविलंबितमिति । पीडनारंभादिपक्षे नातिवेगं न वा
मंदमिति पीडनविषयम् ॥ १८ ॥

ततः प्रमारितांगस्य सोपधानस्य पार्ष्णिक्कं ।
आहन्यान्मुष्टिनांगं च स्नेहेनाभ्यज्य भर्दयेत् ॥
वेदनातीमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तः अन्यः स्नेहोऽतिप्रुन्नकार्यकृत् ॥

स०—ततः अयोर्वेदनादन्तरं प्रमारितांगस्य
दत्तमंगलस्य पार्ष्णिक्कं पार्ष्ण्यं मृष्टना अह्यात् । अंगं
शरीरं च स्नेहेन वैलादिनाऽभ्यज्य भर्दयेत् । किमेत-
द्व्ययं इत्याह । अंगं वेदनात् पादतुरमिति हेतोर्न-
स्मादाद्यु स्नेहो न निवर्तते । शीघ्रमपयाने च स्नेहे
सत्पारः स्नेहो वैयः । कस्मादेतं निर्दिष्टं इत्याह ।
स्नेहश्च शरीराप्येतेऽतिप्रुन्नकार्यकृत्य स्नेहत्वे समर्थ-
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरमातुरस्य प्रमारिताङ्गस्य सना-
स्तथा सोपधानस्य सतः मृष्टिना पार्श्वे आहन्यात्
नाडयेत् । तथाङ्गं शरीरावयवं वेदनात् सञ्जादितं
स्नेहेन वैलादिनाऽभ्यज्य भर्दयित्वा भर्दयेत् ।
इत्यनेन प्रकारेण यस्मान् स्नेहवस्तिरनुवासाभ्यां
न शीघ्रं त्वरितं निवर्तते नियति । शीघ्रं निर्गते
तस्मिन् वस्तौ अन्यो द्वितीयो वस्तिर्गोजयेत्
प्रदेयः । यस्मान् स्नेहोऽतिप्रुन्नकारस्य दानतया-
दिकार्यकृत् भवति ॥ २१ ॥

हे०—ततो वेदनात्तमंगं भर्दयेत् । स्नेहे तु यमनाद-
धिकतरं कृतमंगलमशनाद्देहसमर्थकनीयपरिवारं निवाते
वेदनात् प्रतते शयने । स्वास्तुते ईयद्वृत्तपाददेशे प्राक्-
शिरसं निवेशयेत् । अतिव्यथाशिनो हृद्यमयमासंमसगां-
स्नेहो गद्मृष्टाशिसादहृत्कारान् जनयति । रुधाशिनो
निष्टमे बलवर्णोदति च । अल्पमाघद्रवाशिनो विग्रुष्टविष्णू-
त्रस्य चाघातनो न नयावरणाद्यापदम् । चिरमशिन-
वतो विदाहाभिमुखभक्तस्य चरं कुर्यात्, यत्र च वायुपा-
श्चाश्रयाणि बहिर्ग्रहणीरुद्वक्त्रकीमुक्तानि नानि तत्पार्ष्णिशा-
यिनो निशानि भवन्ति । अतस्तदीपधमस्पर्शक्यं प्राप्नोति
प्रवेशनिर्गमाविति । संविष्टं चैनमृग्श्विनदेहं स्ववाहृषधानं

प्रसारितवामसक्थिमाकुञ्चितेतरं तस्योपरि प्रसारितदक्षिण-
बाहुं कारयेत् । पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या तु पिहिताप्रच्छिद्रं
नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादांगुष्ठान्गुलिभ्यां कर्णि-
कायामुपरिद्विष्टिष्पीड्याविवन्धाय शताह्वासैन्धवचूर्णाव-
चूर्णितं प्रागेव नेत्रस्य स्पर्शात्पूर्ववदभिर्मंत्रितं यथाहं
यथाहौषधाविकपं सुलोष्णं वस्ती स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ-
वासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिंशत् वस्ति-
मुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणी नेत्रमुपधाय तिष्ठत् । ततो वाम-
हस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवलिमुत्तानवामह-
स्तांगुष्ठोदरपीहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्व-
नुसुखमेकमना लाघवेन नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् । आतुरोऽपि
तदनुलोममवलम्बते । ततश्च वैद्यो वस्तिमुखं दक्षिणहस्तां-
गुष्ठप्रदेशिनीभ्यामसुञ्चेन्नमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
ग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । अन्यथा हि व्यापदो भवति । अन्ये
तु त्रिंशन्मात्रापीडनकालमाहुः । न च वस्ती दीयमाने क्षय-
कासहासजृम्भास्पंदनान्याचरेत् । विष्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमा-
कृष्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् । तथा पाष्ण्यगुलिपादतलपि-
डिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमवाक्यतमात्रं शनैर्मृ-
द्वीयादिति । वैद्यकृत्यस्य फलमाह—इति स्नेह इति ।
समनुगच्छति च समन्ततिसरा इत्यधिकं संग्रहे । प्रमादा-
च्छीघ्रनिवृत्तौ पुनस्तदेवानुवासनं कार्यमित्याह—योज्य
इति । शीघ्रनिवृत्तिर्विना मलेन चेत् ॥ २१ ॥

दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेत् २२ ॥

स०—दीप्ताग्निं तु पुरुषं निवृत्तस्नेहं संतं लघु-
मात्रया स्वभावतश्चाशयेत् ॥ २२ ॥

प०—दीप्ताग्निं नरमागतस्नेहं निर्गतस्नेहं सायाह्ने
दिवसान्ते लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ २२ ॥

हे०—मन्दाग्निमनागतस्नेहं च सायं न भोजयेदिति-
रनियमेनाह—दीप्ताग्निमिति । संग्रहे तु नैव चानागतस्ने-
हमपि द्वितीये अहानि न च तमनुवासयेदिति ॥ २२ ॥

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ।

अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत् स्नेहनिवृत्तये २३ ॥

स०—स्नेहस्य त्रयः प्रहराः परो निवृत्तिकालः ।
ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिदिवमुपेक्षेत । न तदा-
कृष्ट्यै यत्नं कुर्यात् । परतोऽहोरात्रात्फलवर्तिभिरर्श-

श्चिकित्सितोक्ताभिरथवा तीक्ष्णैर्वस्तिभिरुपेक्षितैः
स्नेहागमनार्थं यतेत ॥ २३ ॥

प०—निवृत्तिकालः तन्नेगरागमनकालः परमः
प्रकृष्टस्त्रयो यामाः प्रहरत्रयं यावत् । ततः पर-
ततोऽनन्तरमनागच्छन्तं स्नेहमहोरात्रमपेक्षन्तं
पेक्षेत तत्रोपेक्षां कुर्यात् । तन्मन्त्रप्रधानमन्त्रमात्रं
सर्वतः फलवर्तिभिः स्नेहस्य निगमनाय यत्नं
कुर्यात् त्रयः तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिर्नरमागतस्नेहं कुर्यात् ॥

हे०—अनुवागमनं । ननुस्नेहो नानुवागमनं
इति । निवृत्तिकालेऽप्यनुवागमनं किं कथं । ततः पर-
तत इति । उपेक्षाकालेऽप्यनुवागमनं कथं कथं । परत-
इति । तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिर्नरमागतस्नेहं कुर्यात् ॥ २३ ॥

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिनापि कृतम् ।
उपेक्षतेव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ।

प्रातर्नागरधान्यांभः कोष्णं केवलमेव वा २४ ॥

स०—अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न स्नेहो नागच्छन्न
प्रिसादादिदोषान्न विधेयं ततोऽपेक्षां कुर्यात् । ततो
सने यतेत्यर्थः । ततो निशां गतिमध्युषितं वा प्रातः
प्रातः प्रभाते शुष्ठीधान्यांश्च कृष्ट्यै पिबेत् । तत्र
मेव वा नागरधान्याकरहितं कोष्णं केवलमेव ॥ २४ ॥

प०—ततोऽनन्तरमध्युषितः मुखोपितो निशां
रात्रिं प्रातः प्रभाते नागरधान्यांभः शुष्ठीधा-
न्यक्वथितं तोयं कोष्णं किचिदुष्णं पिबेत् । केव-
लमेव वा तोयं क्वथितं स्नेहशेषजरणाय वात-
कफोपशान्तये च ॥ २४ ॥

हे०—प्रतीकारस्यापवादमाह—अतिरौक्ष्यादिनापि
निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहोपेक्षापरमैवमात्र-
मध्युषित इति । केवलमेव कोष्णमभय इति । स्नेहोपे-
सुखोष्णोपितं चैनं तथा कृतांशुचानास्नायत्तत्रापि न
शुष्ठीधान्यकाथमितरद्वाष्णमुदकं स्नेहोपेक्षां कुर्यात् । ततो
फोपशान्तये च पाययेत् । ततोऽन्नकाले परतोऽपेक्षां कुर्या-
यात् । न चानुवासितं पेयां पाययेत् । नात्रिंशत्तत्रो-
ष्ठमेनमभिष्यन्दयतीति ॥ २४ ॥

अन्वासयेत्तृतीयंऽह्नि पंचमं वा पुनश्च तम् ।
यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमाहतावा
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम्

स०—तमातुरं भूयस्तृतीये दिवसे पंचमे वाऽनु-
वासयेत् । अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यन्यपेक्षया
सत्तरात्रेऽधिकं न्यूनं वा त्रिरात्रे वा यथायोग्यमनुवासयेत् ।
अतोऽस्मादेव हेतोरधिकपवनान्व्यायामशीलानत्यग्नि-
दीमान् रूक्षांश्च पुरुषान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २९ ॥

प०—पुनश्च तृतीयेऽह्नि अनुवासयेत् । यथा
स्नेहस्य यथापक्तिः यावता कालेन स्नेहपाकः
स्यात् । तेनैतदुक्तं भवति । प्रत्यहमनुवासयेत् ।
अतएव कारणादुत्खणमारुतान् प्रखरवातविकारा-
तींस्तथा व्यायामानित्यान् व्यायामं कुर्वतः तथा
दीप्राग्नीन् रूक्षांश्च नरान् प्रत्यहमनुवासयेत् ॥ २५ ॥

हे०—पुनरनुवासनस्य कालमाह—अन्वासयेदिति ।
स्नेहपाकानुसारेण सप्तमादिदिनेषु वा उद्वगणवातादीन्
प्रतिदिनमनुवासयेदित्याह—अत इति ॥ २५ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः २६

स०—इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहैस्त्रिचतुरैर्वा
स्निग्धे सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं शोधनं प्रयो-
जयेत् । अस्निग्धे सति तनोः शरीरस्य स्नेहनं प्रयो-
जयेत् । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । संख्यया-
ध्ययेति समासः । चतुरोऽचप्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्या-
नमित्यच् समासांतः ॥ २६ ॥

प०—इत्येवममुना क्रमेण दोषाद्यनुसारतः त्रिच-
तुरैः स्निग्धैः स्नेहवरित्तिरिपरिस्निग्धैः पश्चात्स्रो-
तोविशुद्धये तासां विशुद्धयर्यं निरूहमारथापनं
शोधनं शमनं दद्यात् योजयेत् । वाताधिक्यात् ।
अस्निग्धे नरे स्नेहनमास्थापनमनन्तरं ततः शरी-
रस्य दद्यात् ॥ २६ ॥

हे०—अनुवासनानन्तरं निरूहमाह—इति स्नेहैरिति ।
स्नेहैरनुवासनैः निपिद्वानुवासनस्यानुवासनं विनैव निरू-
हमाह—अस्निग्ध इति । स्नेहनः सन् यः शोधनो निरू-
हस्तं युञ्ज्यात् ॥ २६ ॥

पंचमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमंगले ॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नाऽतिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्यं पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ।
वस्ति प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ॥ २७ ॥

स०—अथानुवासनादनंतरं तृतीये पंचमे वा वासरे
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्तेऽतिक्रांते तथा बलिमंगले विहिते
सति पुरुषं कृताभ्यक्तस्वेदितं त्यक्तमलं किञ्चिद् बुभुक्षितं
तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीन् विदित्वा । आदि-
शब्देन सास्यबलादिपरिग्रहः । इत्येवं सर्वमधिगत्य
वैद्यो वस्तिं प्रकल्पयेत् । ननु दूष्यं देशमित्यादिना
सर्वमुक्तमेवैतत्तत्किमनेनेति । ब्रूमः । निरूहमपि
सापायं पश्यताचार्येणैतदुक्तम् । दूष्यदेशादि महता
यत्नेनाऽऽलोचनीयमिति प्रतिपादनार्थं निरूहमात्रा
प्रथममित्यादि सर्वमाल्लोच्यम् । कथं प्रकल्पयेदित्याह ।
तद्विद्यैर्वैद्यकशास्त्रज्ञैर्बहुभिः सह सार्धम् ॥ २७ ॥

प०—अथ स्नेहवस्तेरनन्तरं पञ्चमे दिवसे तृतीये
वा दिवसे साधके प्रशस्ततिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रे
शुभे पुण्येऽहनि किञ्चिदावृत्ते सपरिवृत्ते मध्याह्ने
दिनमध्यमे भागे प्रयुक्ते कृतबलिमङ्गले उपहार-
माङ्गल्ये स्वस्त्ययनादिके सति निरूहवरित्तिं प्रक-
ल्पयेत् । तद्विद्यैर्विस्तिविधानविद्भिः बहूभिः प्रभू-
तैः सहालोच्यं तथा पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । किंभू-
तम् । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलमभ्यक्तस्वेदितं कृत-
शकृन्मूत्रम् । नातिबुभुक्षितं नातिष्ठुधाक्रान्तम् ।
नातिदोषभेषजादीनि चादरान् अतिशयान् प्रत्यस्ने-
नाद्यवस्तिं प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥

हे०—निरूहविधिमाह—पञ्चम इति । अन्यानुवासन-
दिनात्तृतीये पंचमे वा साधके ज्योतिःशास्त्रांके शुभे
अशौचादिरहिते अवेक्ष्य ज्ञात्वा तद्विद्यैर्वस्तिकुशलैः । संप्रह-
तु आर्यावलोकितं नाथमार्थां तारामात्मभुवं धातारमाश्वि-
नाविद्रमात्रेयं सप्तर्षीन् काश्यपिविदेहप्रभृतीनांश्वेशादींश्च
तन्त्रकारान् दीपगन्धपुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पित-
भागान् कृत्वा ओषधीर्वृद्धवैद्यान् द्विजातींश्च संपूज्य
तद्विधसहितो दोषौषधादिबलेन यथाहंमुपकल्पयेद्द्वस्ति-
मिति ॥ २७ ॥

अथ निरूहकल्पनामाह—

काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याऽष्टौ फलानि च ।

स०—द्रव्यस्य बस्तिकलोक्तस्य निरूहकल्पनार्थं विंशतिपलानि तथाऽष्टौ फलानि मदनफलानि सामान्य-परिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भागावशेषश्च ग्राह्यः ॥ २८ ॥

प०—विंशतिपलानि क्वाथयेत् श्रपयेत् द्रव्यस्य दशमूलादेर्वस्तिकल्पनाय वक्ष्यमाणस्य तथाष्टौ मदन-फलानि काथयेत् । अष्टौ मदनफलानि पलमात्रं भव-त्येवमेकविंशतिपलानि द्रव्यस्य षोडशगुणेनाम्भसा-ऽभ्यासिच्य तावत्क्वाथयेत् । यावच्चतुर्भागावशिष्टतया स काथः पलानां चतुरशीतिः सम्पद्यते ॥ २८ ॥

हे०—निरूहद्रव्याणां मात्रामाह—क्वाथयेदिति । यत्र काथयस्य विंशतिपलानि तत्राष्टौ मदनानि इत्येवंपरम्, एतन्न काथमानपरं प्रकुंच्यादिनिरूहेष्वसम्भवात् ॥ २८ ॥

ततः क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके २९ ॥

स०—तस्मादेवंकृतात् क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्प-येत् । द्वादशप्रसृतो हि निरूहः । तत्र स्नेहं षट्पलिकं कल्पयेदित्यर्थः । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं चतुष्पलिकं प्रकल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिके स्नेहमष्टमांशं त्रिपलिकं प्रकल्पयेत् । सर्वत्र च वातपित्तकफेष्वधिकेषु स्वस्थवृत्तेश्चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य प्रयोजयेदिति प्रकृतम् । ननु स्वस्थस्य दोषञ्चालनं प्रतिषिद्धं तत्रांतरायैः । तद्ग्रन्थो हि । यो हि संचालयेत्सुप्तं वने सिंहं करादिभिः । स दोषां-श्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरैचनैरिति । तस्मात् स्वस्थे निरूहस्य कल्पना न युक्तेति । तदेतदसत् । यस्मात् प्रागभिहितम् । शीतोद्भवं दोषचयं वसंते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले । घनारत्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगान्तनुजान्न जात्विति । तस्मादा-चार्यवचनाज्ज्ञायते स्वस्थवृत्तेरपि शुद्धिविधानं संमत-मिति तंत्रकृतस्तंत्रांतरायं मतं त्वसदेव शिष्टव्यवहार-विरुद्धत्वात् ॥ २९ ॥

प०—ततस्तस्मात्क्वाथान् स्नेहचतुर्थांशेन वात-विषयेऽनु पश्चात्कल्पयेत् । पित्ते पित्तविषये ततः क्वाथान् प्राञ्जिर्दिष्टपरिमाणान् षष्ठांशस्नेहं चतुर्दशपलानि कल्पयेत् । तथा स्वस्थे स्वस्थवि-षये षष्ठांशमेव कल्पयेत् । कफे कफविषये ततः क्वाथाद्दष्टमांशं स्नेहसार्धानि दशपलानि कल्पयेत् २९

हे०—क्वाथात्मकानिरूहान् द्वादशप्रसृतान् षष्ठांशं प्रस-तत्रयसंमितं स्नेहं कल्पयेत् । ततः षष्ठांशपरम् । अथवा पनीय “ द्यव्योपि ” पंचमी ॥ २९ ॥

सर्वत्र चाऽष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नाऽत्यच्छसान्द्रता वस्तः ॥ ३० ॥

स०—सर्वत्र वाते पित्ते कफे च कल्कान् षष्ठां-द्रव्यादष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्पयेत् । अथवा वेत्यादि । यथा नाऽत्यच्छसान्द्रता वस्तः । अथवा वा बस्तिरत्यच्छोऽतिसांद्रो वा घनो न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः ॥ ३० ॥

प०—सर्वत्र चाष्टमांशं कल्काद्भवति । अथवा सर्वत्र वाते तथा पित्ते स्वस्थवृत्ते कफे च ततः क्वाथाद्दष्टमांशः कल्कस्य देयः । सार्धानि दश-पलानि भवन्ति वा यथात्यच्छसान्द्रता वस्त-रिति । अतो न सर्वत्राष्टमो भागः क्वाथादंशः । किंतुर्हि यावता कल्कभागेन वस्तेर्नात्यच्छान्द्रता नाति-तनुत्वं नातिसान्द्रता नातिघनत्वं भवति ताव-त्कल्पभागो देयः ॥ ३० ॥

हे०—एवं कल्कादष्टमं सार्धप्रसृतम् ॥ ३० ॥

पलमात्रं गुडस्य च ।

मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या ॥ ३१ ॥

स०—पलमात्रं गुडस्य चेति पित्ते तदधिकं नेति ज्ञापनार्थं मात्रग्रहणम् । मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् । तत्रेयं युक्तिः । माशिकस्य पलचतुष्टयं सैंधवस्य च कर्षः । तथा कच्चिद्यवक्षारस्य कर्षः । आदि-ग्रहणान्मांसरससुरासवमूत्रक्षीरकांजिकानां ग्रहणम् ३१ ॥

प०—सर्वत्र वाते पित्ते स्वस्थे कफे च गुडस्य पलमात्रं नातोऽधिकम् । नूनमात्रं वा । युक्त्या कल्पयेद्विद्यत्राप्यनुवर्तनीयम् । तथा सर्वत्र चेति युक्तियोग इति कर्तव्यतोपायः । तथा युक्त्या

मधुपट्वादिमाक्षिकलवणादि यथेच्छमनिर्दिष्टपरि-
माणं निरूहाङ्गान्तत्सर्वं सर्वत्र कल्पयेत् । आदिग्रहणा-
द्यदन्यन्मस्त्वारनालक्षीरगोमूत्रप्रभृतिभिः निरूहाङ्गं
तद्गृह्यते ॥ ३१ ॥

हे०—गुडस्य पलमात्रं, युक्त्या मधुप्रसृतद्वयसंयुतं,
पटुसैधवमक्षसंमितम्, आदिशब्दान्मांसरमक्षीरगोमूत्रकां-
जिकमदनफलानि । उक्तं हि सुश्रुतेन—“क्षीरं मूत्रं
फलं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा । युक्त्या प्रदाप्येडीमात्रं
निरूहे कल्पना त्वियम्” इति । तत्र चतुर्णां द्रवाणां प्रसृत-
द्वयं, मदनं त्वेकं, पारिशेष्यात्कवाथस्य प्रसृतचतुष्टयम्,
एवं द्वादशप्रसृतत्वम् । उक्तं हि सुश्रुतेन “दन्वादीं सैधव-
स्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्ने-
हस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं
क्षिपेत् । संमूर्च्छिते कपायं तु चतुःप्रसृतसंमितम् ॥ वित-
रेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एवं प्रकल्पितो
वसितर्द्वां दशप्रसृतो भवेत्” इति । यत्र कल्कस्य प्रसृतमानं
तद्भवति वा यथा नात्यच्छसान्द्रतावस्तेरित्यभिप्रायेण ।
येच्चावापस्य प्रसृतद्वयमानं तद्गुडपलकल्कपलयोगात् इति ।
वाताधिके पित्ते तु स्नेहशून्यता मधुदुग्धाभ्यां पूरणीया ।
कफे तु मधुनैव । उक्तं हि वृन्देन “ मधुस्नेहनकल्का-
ख्यकषायावापतः क्रमात् । त्रीणि पटुके दश त्रीणि कफे
चापि निरूहणम्” इति ॥ ३१ ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णांबुकुंभीबाष्पेण तप्तं स्वजसमाहतम् ।
प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।
नाऽतिस्निग्धं न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु ।
नात्यच्छसांद्रं नोनाऽतिमात्रं नाऽपटु नाजति चा-
लवणं तद्दम्लं च ॥ ३२ ॥

स०—तदेतत्सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेष-
जपाकातिक्रांतिपरिहारार्थमुष्णांबु कुंभीबाष्पेण तप्तं
खजेन दर्व्या हननकाष्ठेन समाहतमालोडितं तथा ब्रह्म-
दक्षेत्यादिना चाऽभिमंत्रितं वस्तौ प्रक्षिप्य पायौ गुदे
प्रणयेत् । नाऽत्युष्णं नाऽतिशीतलं नाऽतिस्निग्धं
न वा रूक्षं नाऽतितीक्ष्णं न वा मृदु नाऽ-
त्यच्छं नातिसांद्रं नाऽतिघनं नोनमात्रं न चाऽति-
मात्रं नाऽपटु नातिलवणं तद्दम्लं चेत्यादिना

नाऽत्यम्लम् । अतिशब्दप्रयोगात् स्वजसमाहृत्या-
नुगमः ॥ ३२ ॥

प०—एतत्सर्वं समप्रमुष्णांभुकुंभीबाष्पेण तप्तं
कृत्वा तथा खजेन मन्थनाकृतिना मन्थादिकं
कृत्वा विलोडय वस्तौ प्रक्षिप्य मदिपादिसम्ब-
न्धिनि पायौ गुदे प्रणयेत् प्रणिदध्यात् । तद् द्रव्य-
जातं वस्त्यर्थं परिकल्पितम् । नात्युष्णं नातिशीतलं
तथा नातिस्निग्धं नातिरूक्षं नातितीक्ष्णं सर्पफो-
मूत्रादिदानेन । नातिमृदु भूरिक्षीरादिदानेन
नात्यच्छं नातितनु नातिसान्द्रं । तथा नातिघनम् ।
तथा नोनमात्रं नातिमात्रं नातिदीर्घमात्रं नचा-
पटु लवणरहितसमीपलवणं वा तद्दम्लं च कांजि-
कप्रभृतिनास्लेन रहितं तथा नात्युष्णं च ॥ ३२ ॥

हे०—मालतानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमाह—सर्व-
मिति । खजो मन्थनदण्डः, तद्द्रव्यमम्लं नात्यम्लम्
संमृहे तु तत्र चाष्णानुमात्रतापार्श्वपथस्य निदाहो न
भवति । खजप्रमथनात्काथस्नेहादनः सम्भक्तमंयुक्तः
सम्भवेव योगमारभन्ते । अन्यथा पुनः काथादी-
नामुष्णोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्वं दीपार्थयेत् ।
अत्युष्णादीनां तु पृथक्प्यापदः साधयानि च
सिद्धिपुत्रकालमुपदेश्यते । अपि च “ तिथेक
प्रणीते नहि याति धारा गुदे वणाः स्वाभाविके न नये ।
दत्तः अर्निर्नाशनमेति वसितः कले प्रथानेदनिपीडितम् ॥
स्तंभं विपरोऽतिमृदुर्दिग्धं ततोऽम्लतीक्ष्णो अमदाहमोहात् ।
सिग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु स्वधम्यकल्पमात्राद्यणस्वधयो-
गम् ॥ करोति माघाभ्यधिकतियोंं धामं तुमांद्रः सुनिर्ग-
ण चोति । दाहानिसारी त्वणोऽतिदुर्गन्धिमात्स्युक्तं सममेव
दद्यात्” इति ॥ ३२ ॥

सांप्रतमन्यमतमभिधत्ते—

पैट्यन्ये तु तद्विदः ।

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्सन्हमाक्षिकयाः पृथक् ।
कर्पाधिं माणिमंथस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ।
सर्वद्रवाणां शपाणां पलानि दश कल्पयेत् ।
माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ।
आवपंत निरूहाणामप संयोजने र्विधिः ॥ ३३ ॥

स०--पठंतीत्यादि । तद्धिदो वस्तिविद एवं पठंति । यथा । मात्रां त्रिपलिकां कुर्यादित्यादि । संप्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह । माक्षिकमित्यादि । माक्षिकादि क्रमादावपेत् । कुंडके माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत् । ततो लवणं मर्दयित्वा मिश्रयेत् । एवं स्नेहं ततोऽनु कल्कं ततः काथमित्यनेन क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः । एवं योजितानि द्रव्याणि समरसतां यांति । समरसभावेन निरूहस्य सम्यग्योगो भवति । निरूहाणां संयोजने मिश्रण एष विधिरैतद्विधानम् ॥ ३३ ॥

प०--अन्ये पुनराचार्याः वस्तिविधानविदः अन्यथा वस्तिकल्पनां विचिन्त्याचक्षते । स्नेहस्य तैलादेस्तथा माक्षिकस्य त्रीणि माणिमन्थस्य सैन्धवलवणस्य कर्षार्धं शाणद्वयं स्वस्थे स्वस्थविषये आहुः । तथा कल्कपलद्वयं कल्कस्य द्वे पले सर्वद्रवाणां क्वाथादीनां दश पलानि कल्पयेत् । एते ह्यष्टादशैव पलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति । माक्षिकादिद्रव्यं क्रमात् क्रमण वा यत्संयोजयेत् । प्रथमं माक्षिकमावपेत् । ततो लवणं ततः कल्कं ततः स्नेहं तथा काथमावपेत् ॥ तस्मादेष निरूहाणां संयोजने एकत्रकरणे विधिरुक्तो मुनिभिः ॥ ३३ ॥

हे०--मतांतरेण स्वस्थविषयं मानमाह--वदंतीति । अयं नवप्रसृतो निरूहः । निरूहद्रव्याणां मेलनक्रममाह--माक्षिकमिति । अर्थात्क्वाथानंतरं क्षीराद्यावापाः ॥ ३३ ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ।
कृतोपधानः संजातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ३४ ॥

स०--निरूहे दत्तमात्रे तूत्तानः संस्तन्मना निरूहवेगे दत्तावधानस्तथा कृतोपधानः संतिष्ठेत् । समुद्रवेगश्चोत्कटकः संस्यजेद्देगमिति शेषः ॥ ३४ ॥

प०--उत्तानः संकृत्कृतोपधानः दत्तमात्रे निरूहे सति न किञ्चिदतिक्रान्तकाले निरूहवीर्येण देहव्याप्तये तन्मना निरूहमना भवेत् । निरूह एष यो मे प्रणीतः स इयता कालेन प्रत्यागच्छतीत्येवं मनसि कृत्वेति यावत् । तस्मादनन्तरं जात एष प्रत्यागमाभिमुखो निरूह उत्कटको भूत्वा निरूहवेगमुत्सृजेन्मुञ्चेत् ॥ ३४ ॥

हे०--दत्ते निरूहे रोगिणः कृत्वमाह--उत्तान इति । उत्तानत्वं निरूहवीर्येण देहव्याप्तये ॥ ३४ ॥

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ।
तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राऽभ्यर्कान्यतम् ॥
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ।
विदद्यात्फलवर्ति वा स्वेदनात्रासनादि च ३५ ॥

स०--आगतौ प्रत्यागमने कालः परमो मुहूर्तः । अपरस्तस्मान्मुहूर्तादन्यो विद्वद्भयान्नवदण्डो मुहूर्तः प्राणाय । तत्र तस्मान्मुहूर्तात्परमनागतनिर्गमनं वस्तिमन्यं वस्ति निरूहं प्रपीडयेदिति संबन्धः । किंभूतं निरूहना अनुलोमिकमनुलोमकरम् । स्नेहस्तथा क्षारो मूत्रमभ्यर्कस्तथा मूत्रं गोमूत्रमम्लं तत्रकीर्जिकादिभिः । यानि च निरूहितम् । तथा स्निग्धं च तीक्ष्णमुष्णं च । स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे स्निग्धप्रदं निरूहाणां स्निग्धतरत्वप्रतिपादनार्थम् । आनुलोमिकमिदं प्रत्यागमाभिमुखे इत् । अथवा फलवर्ति विदद्यात् । फलेन मदनफलेन युक्ता वर्तिः सा चाश्विकिनितं वक्ष्यमाणा । मदनोत्रासनादि चास्वेदनं स्वेदः । उत्त्रासने मूत्रहस्तयोर्वदनानादिना । कुपितमृषखड्गव्यथोप्रवाहदृशनादिनाऽऽकुलं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

प०--तस्य निरूहस्यागतौ प्रत्यागमने परमः कालः उत्कृष्टो मुहूर्तो द्विनालिकालक्षणः । परं मुहूर्तादनन्तरमनागच्छन्निरूहो मृत्यवे मरणाय सम्पद्यते । तत्रागतवस्तौ त्वरितमेवाश्वेवान्यं वस्ति स्निग्धतीक्ष्णोष्णं तथानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्बुक्लिकनं त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् प्रणिदध्यात् । प्रत्यागमनोक्ते फलवर्ति वा प्रणयेत् त्वरितं कृत्वाशु यथा मदनफलेन निरूहादिना वर्तिः फलवर्तिः ॥ ३५ ॥

हे०--निरूहनिवृत्तिकालमाह--आगताविति । मुहूर्तो घटिकाद्वयम् । अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह--तत्रानुलोमिकं स्नेहेति । आनुलोमिकः स्नेह एरुदतीत्यादिः श्यामादिसिद्धो वा ॥ ३५ ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ।
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ३६ ॥

स०—फलवर्त्याद्यायासं विमापि निवृत्ते निरूहे सति द्वितीयो निरूह इष्यते । यत्नविशेषेण तु निरूहे निवृत्ते सति नाऽन्यं बस्ति प्रपीडयेदित्युक्तं भवति । तृतीयोऽर्पात्यपिः समुच्चये । एवं चतुर्थोऽपीति । यावद्वेति । पंचमादयोऽपि वस्तयो देया यावत्सम्यङ्निरूढत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

प०—स्वयमेव निवृत्ते तस्मिन् एकस्मिन् वस्तौ प्रर्णति प्रत्यागते द्वितीयो बस्तिर्दातुमिष्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि दातुमिष्यते । अथवा सुनिरूढता यावत्स्यान्नात्र संख्यानियमः । एतावन्त एव वस्तयो दातुमिष्यन्ते किं तर्हि बहवोऽपि वस्तयो देया इति सम्यङ्निरूढलक्षणोत्पादनार्थम् ॥ ३६ ॥

हे०—स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्पुनः पुनर्दानमाह—
स्वयमेवेति ॥ ३६ ॥

कानि पुनः सम्यङ्निरूढलिङ्गानीत्याह—

विरिक्तवच्च योगादीन्विद्यात् ॥ ३७ ॥

स०—निरूहे विरिक्त इव योगादीन् विद्यात् । तत्र चोक्तम् । हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यारभ्य यावद्भवंत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामया इति ॥ ३७ ॥

प०—अत्र निरूहे विरिक्तवत् । तद्यथा विरिक्तस्य यांगतियोगा भवन्ति तथा तद्वदत्रापि निरूढस्य यथोक्तं हृत्कुक्षिशुद्धिरुचिरित्याद्ययोगलक्षणम् ३७ ॥

हे०—सम्यग्योगादिलक्षणमाह—विरिक्तवादिति ॥ ३७ ॥

योगे तु भोजयेत् ।

काष्णं वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ३८ ॥

स०—योगे तु निरूहस्य सम्यग्योगे सति सुखोष्णजलस्नातं संतं भोजयेत् । किम् । धन्वरसो जांगलरसश्चौदनश्च तद्वन्वरसौदनम् । किंभूतं धन्वरसौदनम् । तनु अघनम् । ननु यूषक्षीररसैः क्रमादिति वक्ष्यति तत्कथमिहेदमभ्युपपद्यते । ब्रूमः । वातविकारशमनार्थो हि निरूहः प्रायेणेष्यते । तस्मिंश्च रसकौदनमेव पथ्यं श्रेयः । अग्रे च दोषाऽपेक्षया पथ्यं विशेषेणैवोपदेक्ष्यतेऽतो नाऽत्र किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु दोषनिर्हरणं वमनविकारभ्यां द्रवादेव क्रियते । तत्र पेयादिक्रमो युक्तस्तथेहाऽपि युक्तः स्यात् । नैवम् । विरेकवमनाभ्यां हि वह्निस्थानमाच्छाद्यते तेनाऽग्निमाद्यं भवति । निरूहस्तु नाभेरुर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरणं करोति । तेन नाऽत्राग्निमाद्यापत्तिः । तस्मान्नाऽत्र पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वाच्च रसौदनप्रायमेव पथ्यं युक्तम् ॥ ३८ ॥

प०—योगे सम्यग्योगे समुत्पन्ने नरं किञ्चिदुष्णेन पानीयेन स्नानम् । तनुना स्वरूपेन जाङ्गलरसेनौदनं भोजयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—सम्यग्योगे स्नानं भोजनं चाह—योग इति । तनुना अच्छेन धन्वरसेन जांगलरसेन मिश्रमोदनम् ॥ ३८ ॥

विकारा ये निरूहस्य भवंति प्रचलैर्मलैः ।
ते सुखोष्णांबुसिक्तस्य यांति भुक्तवतः शमम् ॥

स०—प्रकर्षेण चैलर्दोषैर्ये विकारा भवंति ते काष्णसलिलस्नातस्य कृतभोजनस्य सतः शमं गच्छति । अत एव तत्कार्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

प०—विकारा व्याधयो ये निरूहस्य पुंसः प्रचलैर्मलैः स्वस्थानात् प्रच्युतैः वातादिभिर्भवन्ति जायन्ते विकाराः सुखोष्णाम्बुजातस्य स्नानस्य तथा भुक्तवतः कृतभोजनस्य शमं यान्ति ॥ ३९ ॥

हे०—स्नानभोजनयोः फलमाह—विकारा इति ॥ ३९ ॥
अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवाऽनुवासयेत् ४० ।

स०—अथ निरूहादनंतरं घातपीडितं पुरुषं सद्य एव तस्मिन्नेव दिनेऽनुवासयेत् ॥ ४० ॥

प०—अथाशितमनन्तरं वातार्दितं वातार्तमातुरं भूयः पुनः सद्य एव तत्काल एवानुवासयेत् यथास्वं साञ्चितस्नेहेन ॥ ४० ॥

हे०—वातार्दितस्य निरूहदिन एवानुवासनमाह—
अथेति । संग्रहे तु ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं वा तद्विधमाशितानंतरं सायं वा पुनरुपलघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेदिति ४० ॥

सम्यग्धीनाऽतियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ।

स०—तस्याऽनुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग्योगादयः स्युः । स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत् । षष्ठ्यन्तादितिः ॥ ४१ ॥

प०—तस्यानुवासनस्य सम्यग्योगस्तथा हीनयो-
गस्तथाऽतियोगः स्नेहपीतवत्स्यात् । “वातानु-
लोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चःस्निग्धमसंहतम् । स्नेहोद्वेगः
कलमः सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ आतिस्नि-
ग्धे तु पाण्डुत्वं प्राणवक्त्रगुदश्रवाः । ” तस्य ते
सम्यग्हीनातियोगा भवेयुः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—सम्य-
ग्धीना इति ॥ ४१ ॥

तत्र वातानुलोम्यमित्यादि प्राणवक्त्रगुदश्रवा इत्युक्तं
स्नेहपानसम्यग्योगातियोगलक्षणम् । अन्यदनुवासनस्य
सम्यग्योगलक्षणमाह—

किञ्चित्कालं स्थितां यश्च सपुरीषां निवर्तते ।
साऽनुलोमाऽनिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ४२

स०—चशब्दः पूर्वोक्तं सम्यग्योगलक्षणं समुच्चि-
नोति । किञ्चिदल्पमात्रं कालं कोष्ठाभ्यंतरे स्थितः
सन् सविट्कः सानुगुणपवनो निवर्तते निःसरति यः
स एवंभूतः स्नेहस्तत्सिद्धमभिमतकार्यनुवासनम् ।
उक्तं च व्यस्तं समस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्ष-
णम् ॥ ४२ ॥

प०—स्निग्धं सम्यग्योगमुक्तम् ॥ ४२ ॥

हे०—प्रयोगावृत्तिजन्यसम्यग्योगलक्षणमुक्त्वा प्रतियोग-
माह—किञ्चित्कालमिति ॥ ४२ ॥

एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ।
पंच वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ।
पुनस्ततोऽप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ४३ ॥

स०—स्नेहवस्तीननुवासनानि एकं त्रीन्वा श्लेष्म-
विकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् ।
एवमग्रेऽपि चिन्त्यम् । पित्ते पंच स्नेहवस्तीनथवा सप्त
दद्यात् । नव एकादश वा वायौ दद्यात् । ततः पुन-
रयुग्मान् स्नेहवस्तीन् दद्यात् । ततः पुनरप्यास्थापनं
दद्यात् । अयुग्मवचनं स्नेहबाहुल्येनाऽयं व्यवहारो
युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातात्तस्य तु युग्मा अपि

देया एव । तथाचाऽमुनैवाऽभ्यधाधि व्यायामनित्यान
दीताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरमिति ॥ ४३ ॥

प०—बलासके एकं स्नेहवस्तिं त्रीन् वा स्नेह-
वस्तीन् प्रकल्पयेत् प्रयोजयेत् । पित्ते त्रिन्त्रिपये
पञ्च वा सप्त वा स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् । अयुग्मा-
निति सर्वत्र सम्बन्धेन । पित्ते वाते च नवैकादश-
दधिकानप्येकमेव तत्र द्वितीय-अनुग्रहप्रकारादयो-
युग्माः । एकतृतीयपञ्चनप्रत्ययैकादशतयो-
ऽयुग्माः । अनुवासाननादनन्तरं सम्यग्योगे उपरि पुन-
रास्थापनं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

हे०—अनुवासनावृत्तौ दोषभेदेन संवदातिप्रमाण-
एकमिति । पुनः पुनरास्थापनं नवैकादश-
इत्याह—पुनरिति । अयुग्मान् त्रिन्त्रिपयेत् । अयुग्म-
तिपूतो मध्ये मध्ये निरूहः कार्ये स्नेहवस्तीन् पुनरास्थाप-
नमिति ॥ ४३ ॥

कफपित्ताऽनिलेष्वन्नं यूपक्षीरग्नैः क्रमात् ४४ ॥

स०—कृतास्थापनस्य च पित्तं कफविषयैः
यथासंख्यं यूपादिभिः सहानुमुपनोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

प०—कफे कफविषयेऽन्नं भोजनं यूपैः सह
प्रकल्पयेत् । पित्ते पित्तविषयेऽन्नं क्षीरेण सह
प्रयोजयेत् । ततो वातविषयेऽन्नं मांसरसेन सह
प्रयोजयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—आवृत्तौ क्रियमाणायां दोषभेदेन प्रथमं भोजन-
माह—कफपित्तेति ॥ ४४ ॥

वातघ्नौषधानिःकाथस्त्रिवृतासैधवैर्युतः ।
वस्तिरेकोऽनिले श्लिग्धः स्वादुम्लोष्णरसान्वितः

स०—वस्तिर्निरूहोऽनिले वातविषये वातघ्नौषधानि
दशमूलादीनि तेषां निःकाथो यवकादिसिद्ध
त्रिवृतासैधवैर्युतस्तथा श्लिग्धो मधुरास्त्रोष्णरसयुक्त
पवने हितः ॥ ४५ ॥

प०—अनिले वातविषये एको वस्तिः स्मृतः ।
वातघ्नौषधानि दशमूलादीनि तेषां क्वाथः त्रिवृता-
सैधवैर्युतः । तथा स्निग्धः स्वादुम्लश्च ॥ ४५ ॥

हे०—वाते निरूहं प्रति विशेषमाह—वातघ्नौ ।
वातघ्नौषधं भद्रदावादि एक इति पटापञ्चवा न तु प्रयोग-
पेक्षया ॥ ४५ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ।

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेशुरसमाक्षिकौ ४६ ॥

स०—पित्ते मधुरशिशिरौ सन्नतदुग्धेक्षुरसमधू द्वौ बस्ती हितौ ॥ ४६ ॥

प०—पित्ते पित्तविषये द्वौ बस्ती स्मृतौ न्यग्रो-
धादिवर्गस्य क्वाथेन पत्रकादिगणशर्करया कल्पेन
युतौ तथा मधुरशीता तथा घृतक्षीरेशुरसमा-
क्षिकैर्युक्तौ ॥ ४६ ॥

हे०—पित्ते निरूहं प्रति विशेषमाह—न्यग्रोधादीति ।
द्वित्वं पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ।

रूक्षाःसक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ४७

स०—तथाऽऽरग्वधेन्द्रयवेत्यादिकषायवत्सकमूर्वेत्या-
दिकषायाम्भ्यां युक्ता रूक्षा माक्षिकगोमूत्राम्भ्यां सहि-
तास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो बस्तयः कफे हिताः ॥ ४७ ॥

प०—कफविषये बस्तयः स्मृताः आरग्वधादिव-
र्गस्य क्वाथेन वत्सकादिगणस्य कल्केन युक्ता माक्षि-
कगोमूत्राम्भ्यां संयुताः तीक्ष्णा उष्णाः कटुकाश्च ४७

हे०—कफे निरूहं प्रति विशेषमाह—आरग्वधादीति ।
त्रित्वं पूर्ववत् ॥ ४७ ॥

त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान्घ्नन्ति यतः क्रमात् ४८

स०—सन्निपाते त्रय एव बस्तयो हिताः । यस्मा-
देते त्रीन् दोषान् क्रमेण पराकुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

प०—संनिपाते संनिपातविषयेऽपि त्रय एव
बस्तयः पूर्वोक्ताः वातपित्तकफनिर्दिष्टाः स्मृताः ।
यतो यस्मात्ते बस्तयः क्रमात् क्रमेण वातपित्तक-
फान् दोषान् घ्नन्ति विनाशयन्ति । तत्रैको बस्ति-
र्दत्तो वातं हन्ति । तत्रैको बस्तिर्दत्तो पित्तं हन्ति ।
द्वितीयः पित्तं तृतीयः कफम् ॥ ४८ ॥

हे०—संसर्गे संनिपाते त्रीण्येव पुटानीत्यत आह—त्रय-
श्चेति । वातपित्ते तु उक्तन्यायादेव द्वौ ॥ ४८ ॥

त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेच्छंत्यन्ये चिकित्सकाः ।
नहि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ४९ ॥

स०—अत एव हेतोस्त्रिभ्यो बस्तिभ्यः परमपरे भिषजो
निरूहं नेच्छन्ति । यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्बस्तिभिर्नि-

वर्तिता इति चतुर्थो दोषो न विद्यते यं लक्ष्यमन्य
रूपश्चतुर्थः पुटको दीयते ॥ ४९ ॥

प०—त्रय एव बस्तयो यथासंभवेन तेषां वृत्ता-
स्वयश्चतुर्थो दोषो नास्ति ये प्रति दीयेत बस्तिः ४९ ॥

हे०—उक्तनियमस्य मतांतरमाह—त्रिभ्य इति ।
अतः अतः क्रमादोषान्घ्नन्ति । ननु एकं चतुर्थो दोषोऽपीत्यत
आह—नहीति । एकस्य रूपव्याजं दोषान्घ्नन्ति त्रिभ्यो न्यूनतापि
न कार्येति ॥ ४९ ॥

उत्केशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिविधं कल्पयंद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ५० ॥

स०—अन्ये तेषास्तूर्वापी बस्तिर्दोषाणाम् उत्केशनं
पिद्धिकरं शमनं क्रमादित्यनया युक्त्या बस्तित्रयं
कल्पयेदिति जगद्गुरुः ॥ ५० ॥

प०—अन्ये आचार्यास्त्रिविधैव त्रिविधमपि वस्ति
प्रकल्पयेदित्येवमाहुः । एकं बस्तिमुत्केशनं
दोषाणां कल्पयेत् द्वितीयं वस्तिं दोषाणां शुद्धि-
करं तृतीयं दोषाणां शमनं क्रमात् परिपाठया ।
तत्र दोषानुक्लेशयतीत्युत्केशनः । दोषाणां
शुद्धिं करोतीति शुद्धिकरः । दोषान् शमय-
तीति शमनः ॥ ५० ॥

हे०—मतांतरमाह—उत्केशनमिति ॥ ५० ॥

तत्र किं क्रियतामित्याह

दोषोपधादिवलतः सर्वमेतत्प्रमाणयत् ॥ ५१ ॥

स०—तदत्र दोषोपधामात्प्रमाणयत्सर्वमभ्येत-
त्प्रमाणीकार्यम् ॥ ५१ ॥

प०—एतदाचार्योक्तमन्यथा बस्तिदानं प्रति यत्त-
त्सर्वं प्रमाणयेत् । प्रमाणं कार्यं न तु केषांचि-
दाचार्याणां केषांचिन्नेति । किं ताहं सर्वमेत-
त्प्रमाणम् । कथम् । दोषोपधादिवलतः दोषोप-
धादिवलादिग्रहणान् । देशकालबलशरीराहारसा-
त्म्यसत्त्वप्रकृतिबलात्तद्वशात् सामर्थ्यान् ॥ ५१ ॥

हे०—मतयोर्विषयव्यवस्थामाह—दोषोपधादीति । दोषा-
धिक्ये औषधमृदुत्वे बलाधिक्ये च पुटाधिक्ये विषयथे न्यून-
त्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ पूर्वमतानुग्राहि स्वमतमाह—

सम्यङ्निरूढालिंगं तु नाऽसंभाव्य निवर्तयत् ५२

स०—सम्यङ्निरूढलिङ्गा त्वसंभाव्याऽसंपाद्य न निवर्तयेत् । बस्तिदानं कारयेदेवेति ॥ ५२ ॥

प०—सर्वत्राशये षट्कृतो ग्रन्थो बोद्धव्यो येऽप्याचार्या अन्यथा बस्तिदानं व्याचक्षते येऽप्यन्यथा तेषां सर्वेषां वर्तयेत् । तेन तावन्निरूहादयो यावत्सम्यङ्निरूहलिङ्गोत्पत्तिर्जायते इत्येतदुपलक्षणार्थम् । सम्यक्त्वासितलिङ्गमप्यसंभाव्यानुवासनादापि न निवर्तयेत् । तावदनुवासनं देयम् यावत्सम्यगनुवासितलिङ्गोत्पत्तिर्जायते । यदेतदुपलक्षणम् । सम्यगनुवासितस्यापि यतोऽनन्तरमिदमाह—सङ्ग्रहे तन्नकारः ॥ ५२ ॥

हे०—स्वमतमाह—सम्यगिति । यावद्भिः सम्यग्योगस्तावन्ति पुटानि कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इदानीं कर्मकालयोगाख्यान् बस्तिविशेषानाह—

प्राक्स्नेह एकः पंचांते द्वादशाऽऽस्थापनानि च । सान्वासनानि कर्मैव बस्तयस्त्रिंशदीरिताः ५३

स०—प्राक् पूर्वमेकः स्नेहवस्तिः । अंतेऽवसाने पंच स्नेहाः तथा निरूहा द्वादश सहानुवासनाः । एवं त्रिंशद्वस्तयः कर्मेति गदिताः ॥ ५३ ॥

प०—द्वितीयचतुर्थषष्ठ्यष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशाष्टादशविंशद्वाविंशचतुर्विंशसंज्ञकानि दशद्वादशैवास्थापनानि तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशैकोनविंशैकविंशत्रयोविंशषष्ठ्यष्टविंशाख्यानीत्येतेन विधानेन त्रिंशद्वस्तयः कर्म ॥ ५३ ॥

हे०—कर्मवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—प्राक्स्नेह इति ५३

कालः पंचदशैकोऽत्रप्राक् स्नेहोऽस्ते त्रयस्तथा । षट् पंचवस्त्यंतरिताः ॥ ५४ ॥

स०—पंचदश वस्तयः काल उच्यते । कथमुच्यते एकः पूर्वस्नेहस्तथाऽस्ते त्रयः स्नेहास्तथा षट् स्नेहाः पंचभिर्बस्तिभिरंतरिता इति ॥ ५४ ॥

प०—इति कालः पंचदशवस्तयः । कथं स प्राक् प्रथम एकः स्नेहोऽस्ते च त्रयः स्नेहाः त्रयोदशचतुर्दशषष्ठ्यष्टमदशाख्याः । तथाच षट् स्नेहाः । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशाख्याः । किंभूताः । पञ्चभिः स्नेहवस्तिभिः तृतीयपञ्च-

मसप्तमनवमैकादशाख्यैरन्तरिताख्या आस्थापना इति पञ्चदशवस्तयः कालः ॥ ५४ ॥

हे०—कालवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—काल इति । पंचवस्त्यंतरिताः षट् स्नेहाः ॥ ५४ ॥

योगोऽष्टौ वस्तयः ॥ ५५ ॥

त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यतयांशुर्भा ५५

स०—योगोऽष्टौ वस्तयः । त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यतयांशुर्भा ५५

प०—योगोऽष्टौ वस्तयः । त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यतयांशुर्भा ५५

हे०—योगवस्त्याख्यं प्रयोगमाह—योगोऽष्टौ वस्तयः ५५

स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवाऽनंशालयेत् । उत्क्लेशाग्निवधो स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ५६

स०—स्नेहवस्तिमथवा निरूहं वा नैकमेवाऽनंशालयेत् । उत्क्लेशाग्निवधो स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ५६

प०—एवं निरूहात्पूर्वमनुवासनम् । ततोऽनुवासनमिति निरन्तरं कृत्वा निरूहमेकमेवाभिशीलयेत् । नचानुवासनमेकमेवाभिशीलयेत् । अत्यन्तमभ्यसेत् । यस्मात् स्नेहवस्तेरनुवासनादतिशीलितादुत्क्लेशो दोषाणामविद्यमानः प्रकोपाभासस्तथाऽग्निवधोऽग्निमान्द्यं जायते । तथा निरूहादतिशीलितान्मरुतो वाताद्वयं जायते । प्रकोपो जायत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे०—प्रयोगनियमे युक्तमाह—स्नेहवस्तिमथवा । प्रयोगातिक्रमे दोषमाह—उत्क्लेशाग्निवधादिभिः ॥ ५६ ॥

तस्मान्निरूहः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चाऽनुवासितः ॥ ५७ ॥

स०—तस्मात्कारणान्निरूहो नरः स्नेहनाहः स्यात् अनुवासितश्च पुरुषो निरूहणाहो ननेत् ॥ ५७ ॥

प०—तस्मान्निरूहो यः पुमान् स स्नेहो भवेत् । तस्य स्नेहवस्तिर्द्वयः । यस्यानुवासनं दत्तं तस्य

निरूहः प्रदातव्यो दोषोत्कलेशामिबधपरिहारार्थम् ।
एवमनया युक्त्याऽनेनोपक्रमेण स्नेहवस्तिमनु-
वासनं दत्त्वा ॥ ५७ ॥

हे०—प्रयोगांतरकल्पनार्थं नियमतात्पर्यमाह—तस्मा-
दिति ॥ ५७ ॥

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ५८

स०—एवं पूर्वोक्त्या स्नेहशोधनयुक्त्या वस्ति-
कर्म सेवितं त्रीन् दोषान् जयति ॥ ५८ ॥

प०—स्नेहनार्थं ततोऽनन्तरं निरूहो दीयते शोध-
नार्थं तदेतद्वस्तिकर्म त्रिदोषजिद्भवति नान्यथेति ५८

हे०—प्रयोगनियमस्य फलमाह—स्नेहशोधनेति ।
स्निग्धस्य शोधनं, शुद्धस्य स्नेहनं, स्निग्धस्य पुनः शोधन-
मित्यादियुक्तिः । संग्रहे तु “अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीनां
यो निषेवते । विधिना वा यथोक्तेन स भवेदजरोऽश्जः ॥
सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः । वाजिस्पर्धो नाग-
बलः स्थिरबुद्धीन्द्रियानलः” इति ॥ ५८ ॥

अधुना मात्रावस्तिं लक्षयति—

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ।
मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः ॥ ५९ ॥

स०—ह्रस्वया यामद्वयजरणलक्षणया स्नेहमात्रया
समस्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रावस्तिसंज्ञः स्मृतः सदै-
वैरिति शेषः । अन्यैश्चान्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा ।
षट्पला तु भवेज्ज्येष्ठा त्रिपला मध्यमा भवेत् । कनी-
यस्यध्यर्धपला त्रिधा मात्रानुवासना इति ॥ ५९ ॥

प०—मात्रावस्तिमाह—स्नेहस्याच्छस्य या ह्रस्वा
मात्रा निर्दिष्टा यामद्वयजरणलक्षणा तथा मात्रया
समस्तुल्यो यः स्नेहवस्तिर्योजितो दत्तः स मात्रा-
वस्तिरल्पो वस्तिरुच्यते ॥ ५९ ॥

हे०—मात्रावस्त्याख्यमनुवासनमाह—ह्रस्वया यामद्वय-
परिणामिन्या ॥ ५९ ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकैः ॥

वातभग्नबलाऽल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ६० ॥

स०—स च मात्रावस्तिर्बालादिभिः सततमेव
शीलयितव्यः । स च शीलितो दोषापहस्तथा निष्प-
रीहारोऽनियंत्रणो बलाय हितो निर्गतपुरीषादिकः
सुखकारी स्यात् ॥ ६० ॥

प०—स च मात्रावस्तिः सदा सर्वकालं निरन्तरं
कृत्वा शीलनीयोऽभ्यसनीयो बालवृद्धादिभिः स
च शीलितः सुखहेतुत्वादारोग्यं कुर्यादथवा बाला-
दीनामपि दातुं युज्यते । ततोऽसौ सुखस्तथा
दोषघ्नो वातशमनो वाताधिकी पित्तश्लेष्माणावपि
हन्ति विनाशयतीति दोषघ्नः । तथासौ निष्परि-
हारः उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिग्रन्थनिर्दिष्टया
यन्त्रणया रहितोऽतएव बालादीनां सुखस्तथा बल्यो
बलाय हितः । तथा सृष्टमलः सृष्टो मलः पुरीषाख्यो
येन प्रणीतेन सम्पद्यते इत्यसौ सृष्टमलः ॥ ६० ॥

हे०—मात्रवस्तेर्विषयमाह—शीलनीय इति । अध्वादि-
ष्वासक्तः, चित्तकः चिंतावान् । मात्रावस्तेः फलमाह—दोषघ्न
इति । सुखो व्यापद्रहितः ॥ ६० ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्द्वस्तिमुत्तरम् ६१

स०—वस्तिस्थाने रोगेषु नराणामित्यर्थात्सुभ्यते ।
नारीणां योनिगर्भाशयेषु च द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽऽस्थापनैः
शुद्धेभ्यस्तेभ्यो नरेभ्यः स्त्रीभ्यश्चोत्तरवस्तिं दद्यात् । द्वे
वा त्रीणि वा द्वित्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रा-
स्थापनानि तैः शुद्धा द्वित्रास्थापनशुद्धाः । पुमान्निष्-
येत्येकशेषः । गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयत इत्युत्तर-
वस्तिः ॥ ६१ ॥

प०—उत्तरवस्तिमाह—वस्तिर्मूत्राधारः शरीरावय-
वस्तत्र ये रोगा मूत्रकृच्छ्रप्रभृतयस्तेषु सत्सु सर्वेषां
स्त्रीपुंनृपुंसकानामुत्तरवस्तिं विदध्यात् प्रणयेत् ।
नारीणां पुनर्न केवलं वस्तावेव रोगेपूत्तरवस्तिं
विदध्यात् । यच्छब्दाद्यावद्योनिगर्भाशयस्तेषु विका-
रेषूत्तरवस्तिं विदध्यात् ॥ ६१ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विशेषतो विषयमाह—वस्ताविति ।
वस्तौ मूत्राशये नराणां, नारीणां तु वस्तौ योनी गर्भाशये
च ॥ ६१ ॥

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह—

आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशांगुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम् ।

कुंदाश्वमारसुमनःपुष्पवृंतोपमं दृढम् ॥ ६२ ॥

स०—तन्नेत्रमुत्तरवस्तित्रयत्रकमातुरांगुलप्रमाणेन द्वादशांगुलं दैर्घ्येणेत्यर्थादेव प्रतीयते । पुरुषाणामेवैतदिति वेद्यम् । स्त्रीणां हि वक्ष्यति । नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशमिति । तच्च वृत्तं वर्तुलं गोपुच्छाकृति तथा मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकं तथा सिद्धार्थकः प्रविशत्यस्मिन्निति सिद्धार्थकप्रवेशं तादृशमग्रं प्रांतो यस्य नेत्रस्य तत् सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं तथा श्लक्ष्णमतिकोमलं तथा हेमादिजम् । आदिशब्देन धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । कुंदकरवीरजातीपुष्पवृत्तसदृशं दृढं च । अश्वमारः करवीरः ॥ ६२ ॥

प०—तस्य नेत्रम् । तदित्यनेन वस्तिः परासृश्यते आतुराङ्गुलमानेन द्वादशाङ्गुलप्रमाणम् । तथा वर्तुलं वृत्तं गोपुच्छवत् क्रमेणाग्रे सूक्ष्मं तथा मूले मध्ये च कृता कर्णिका यत्र मध्ये या सातिमात्रातः प्रवेशरोधिनी द्वितीये मूले बस्तिनिबन्धना स्यात् । सिद्धार्थकप्रवेशोऽग्रे मुखे यस्य तेन सर्षपप्रमाणं बहिःस्रोतः छिद्रं कार्यम् । श्लक्ष्णमपरुषम् । हेमादिधातुसम्भवं बस्तिनेत्रवत् तथा कुन्दादीनां पुष्पाणि तत्तेन तुल्यम् । अश्वमारवृन्तं करवीरवृन्तं पुष्पफलादयो ये वानस्पत्यादिषु निबन्धाश्चावतिष्ठन्ते तथा तेभ्योऽभ्यानीयन्ते तद्वन्तमतएव तन्नेत्रं पुष्पनेत्रमित्युच्यते ॥ ६२ ॥

हे०—उत्तरवस्तेर्नेत्रमाह—आतुरांगुलेति ॥ ६२ ॥

तस्य बस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिविकल्प्य वा ६३ ॥

स०—तथा तस्य नेत्रस्य बस्तिर्मृदुर्लघुर्योज्य इति शेषः । मात्रा शुक्तिः कर्षद्वयम् । शुक्तिः स्नेहस्येति शेषः । विकल्प्य वा बलवयः सत्त्वदेहसात्म्यादि निरूप्य वा मात्रा कार्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

प०—तस्योत्तरवस्तेर्वस्तिरजादीनां सम्बन्धी बस्तिर्मृदुर्लघुर्योजनीयः । मृदुरकठिनः । लघुः स्वल्पः । तस्य मात्रास्नेहनाथ प्रमाणं परं शुक्तिरर्धपलं वि-

कल्प्य वा कल्पयित्वा वा दोषादीन् तेन शुक्तेरप्यल्पा मात्रा कल्पनीया मात्रा विकाराय ॥ ६३ ॥

हे०—उत्तरवस्तीं वस्तिमाह—तस्येति । उत्तरवस्तेर्मात्रामाह—मात्रा शुक्तिरिति।शुक्तिरर्धपलं विकल्प्य दोषाद्यपेक्षया न्यूनमधिकं वा ॥ ६३ ॥

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ।

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदा ॥

हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जो शनैः स्रोतोविशुद्धयं ।

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुमेवनीम ॥

आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ।

पीडितेऽतर्गतं स्नेहं स्नेहवस्तिक्रमां हितः ६४ ॥

स०—अप्येति मंगले । अस्य रोगिणो निरूढवत्कृतमङ्गलस्य तथा पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । कथमशितस्य । स्नेहवस्तिविधानतः । तृतीयार्थं तसिः । स्नेहवस्तौ यादृश आहारो विहितस्तेन कृतभोजनस्येत्यर्थः । तथर्जोः स्पष्टं स्थितस्य तथा मुक्तेनाऽसीनस्य । क । पीठ आसने । किंभूते । जानुसमे । तथा मृदावकठिने च । प्रहृष्टे स्तब्धे तथा चर्जो स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति शनैर्न स्वरया सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् । स्थूलायां तत्र क्षतकरणात् । तथा शलाकया शुद्धे मेढ्रे सत्यनुसेवनीं सेवनीमनुलक्षीकृत्य आमेहनांतं नेत्रं प्रणयेत् । षडंगुलं प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः । कथम् । गुद इव निष्कंपम् । ततो निष्कंपं स्थापनादनन्तरं पीडिते पुटके स्नेहे चाऽतःप्रविष्टे सत्यनुवाहनक्रमो हितः । पाणिना ताडयेत् स्फिजौ तस्य पाणिभ्यामित्यादिकः ॥ ६४ ॥

प०—अथानन्तरं स्नानाशितस्य पुंसां मेढ्रे लिङ्गे पूर्वं सूक्ष्मशलाकां प्रणयेत् तदनन्तरं नेत्रं पूर्वं स्नातस्य पश्चादशितस्य । भोजितस्य कथं स्नेहवस्तिविधानेन पूर्वनिर्दिष्टेनाभ्यक्तस्नातमित्यादिना ग्रन्थविहितेन तथा ऋजोः स्पष्टस्य सुखोपविष्टस्य सतः सुखेनासीनस्य पीठ आसने जानुसमे जानुतुल्ये मृदावकठिने स्थितस्य हृष्टे मेहने स्तब्धेऽभ्युत्थिते कृते सति तथा ऋजुं कृत्वा स्पष्टं कृत्वा सूक्ष्मां शलाकां शनैर्मन्दं मन्दं कृत्वा न झटित्येव प्रणयेत् विदध्यात् । मूत्रविशुद्धये मूत्रस्रोतोनिर्म-

लत्वकरणाय तथा शलाकया शुद्धे मेद्रे स्रोतसि नेत्रं प्रणयेत् । अनुसेवनी सेवनीसमीपे तदनुवासनेनेति यावत् । आमेहनान्तं यावन्मेहनपर्यन्तं निष्कम्पं कृत्वा हस्तमकम्पयन्गुदवत् यथा गुदे नेत्रं प्रणयेत्स्येहापि च तत्पूर्वं पीडिते प्रक्षिप्ते क्षेपादन्तर्गतस्नेहे प्रवर्तिते स्नेहवस्तेर्यः क्रमः उपचारः स तत्र हितः।वस्तेरयं क्रमः। पार्ष्णिणके आहन्यान्मुष्टिना तथाङ्गं चेदं तं स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् । आगते स्नेहे दीप्ताग्निं सायाह्ने भोजयेत् । उच्यतेऽथ क्रमः ॥६४॥

हे०—उत्तरवस्तेर्विधिमाह—अथेति । यथा शलाकया शुद्धस्रोतसि मेद्रे सेवन्यनुसारेण नेत्रं प्रणयेत् । ततः स्नेहं पीडिते तु गते निवृत्ते च अनुवासनोक्तः क्रमः कार्यः । संग्रहे तु—“ मालतीपुष्पवृताग्रपरिणाहां घनामृजुम् ” इत्यधिकम् ॥ ६४ ॥

बस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रिंश्रतुरोऽपि वा ।
अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवाऽस्य चिंतयेत् ६५ ॥

स०—त्रींश्रतुरो वा बस्तीननेन विधानेन दद्यात् । शेषं विधिपरिहारदि सम्यग्दत्तव्यापदादिकमस्योत्तरवस्तेरनुवासनस्येव दापयेत् । यदुक्तं खरनादेन । यथाशेषं प्रवेश्याऽथ स्नेहस्यार्धपलं नयेत् । प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत् । स चेदनुवसेत्त्र स्यात्क्रियेयं विशेषतः । पिप्पल्यारम्बधांगारधूमवत्सकसैधवैः । मूत्राऽम्लपिष्टैर्गुलिकाः सर्षपा माषसन्निभाः । छायासु शुष्कास्ताः शिश्ने दद्यात्सर्षपसन्निभाः । पूर्वं माषोपमाः पश्चात्ताभिः स्नेहं समानयेत् । स्नेहे प्रत्यागते च स्यादानुवासनिको विधिरिति ॥ ६५ ॥

प०—अनेन यथोद्दिष्टेन विधिनोत्तरवस्तींस्त्रींश्रतुरो वा दद्यात् योजयेत् । अनुवासनेन तुल्यं सर्वमेव सम्यग्योगहानातियोगादि तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मेध्यामेध्यं तद्व्यापदौषधं चास्य चिन्तयेत्क्षयेत् । जानीयात् ॥ ६५ ॥

हे०—उत्तरवस्त्यावृत्ती संख्यामाह—बस्तीनिति । उत्तरवस्तावनुक्तौषधकल्पनाधिकमनुवासनवत्कार्यमित्याह—अनुवासनवदिति ॥ ६५ ॥

एवं पुरुषाणामुत्तरवस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति—
स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ।

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ६६ ॥

स०—ललनानामृतुकाल एवाऽर्तवकाल क्रतुस्तु द्वादशनिशा इत्यादिनोक्तस्तथ प्रती योनिः कर्ता उत्तरवस्तिस्वभावं स्नेहं गृह्णाति । कुतः अपात्रोरपावरणात् कारणात् । अन्यदा तु संवृतत्वान् स्नेहमादत्ते गर्भवत् । तस्माद्धेतोस्तादा क्रतुकाले विदधीत । प्रवृत्तत्वादुत्तरवस्तिम् । आत्ययिके व्याधावनृतावपि विदधीत । तमेवात्ययं दर्शयति । योनीत्यादि । योनिविभ्रंश उत्तरे वक्ष्यमाणः । योनिशूले योनिरुजा तेषु तथा योनिव्यापदौ तथाऽसृग्दरे रक्तपित्तं योनिमुत्पन्नामन्तन् स्त्रीणामसृग्दरमुच्यते । एतेषु रोगेषुत्तरवस्तिमात्ययिकत्वादनृतावपि दद्यात् ॥ ६६ ॥

प०—स्त्रीणामार्तवकाले उत्तरवस्ति विदधीत । प्रायेणार्तवदर्शनात् प्रभृति यावत् द्वादशनिशास्तावदुत्तुकालः । तत्कालमध्ये तासां वस्ति प्रणयेत् कुर्यात् । ततस्तस्मिन् काले स्त्रीणां यः स्नेह उत्तरवस्तिना दीयते तं योनिर्गृह्णात्यादत्ते । कुतोऽपावृतेर्हेतोः । यस्मात्तस्मिन् काले योनिः सा शुक्रं नान्तः प्रयच्छति । अनृतावपि चात्यये तत्साध्यामये चानृता विकारप्रादुर्भावे सति अनृतावनार्तवे काले वस्तिमुत्तरं विदधीत । योनिविभ्रंशादिके योनिविभ्रंशः स्थानात्पतनं तस्मिन् । तथा योनेः शूले तथा योनिव्यापदि योनिव्यापत्स्यामनेकविधायां योनिव्यापदि तथासृग्दरे योनिरोगे योनितो नानाप्रकारश्रुतिः । दीर्घकालानुपपङ्गवतीनां स्त्रीणां प्रवर्तते स असृग्दरे ॥ ६६ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्तिकालमाह—स्त्रीणामिति । गृह्णात्यौषधमिति शेषः । अपावृतेर्विवृतत्वान् । आत्ययिकं तु व्याधावनृतावपि विदधीत । स्त्रीणां रोगभेदेन यत्रभेदं मार्गभेदं चाह—योनिविभ्रंशेति । योनिविभ्रंशादिषु ६६

अथाऽत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—

नेत्रं दशांगुलं मुद्गप्रवेशं चतुरंगुलम् ।
अपत्यमार्गं योज्यं स्याद् द्वांगुलं भूत्रवर्त्मनि ।
भूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वकमंगुलम् ६७ ॥

स०—दशांगुलप्रमाणं दैर्घ्येण तत्तथा मुद्गः प्रविशत्यस्मिन्निति मुद्गप्रवेशं तद्विवागं प्रवेशाप्रमिति

वेद्यमंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्या । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं
पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृत्तोपमत्वं तत्र न युज्यते ।
यतो मूत्रस्रोतःपरिणाहं यत्तद्विधातव्यं पुरुषे स्त्रियां
चैवंप्रकारम् । यदुक्तं मुनिना । पुष्पनेत्रप्रमाणं तु
प्रमदानां दशांगुलम् । मूत्रस्रोतःपरिणाहमिति । तत्र
चतुरंगुलं यावत् प्रवेश्यम् । चतुरंगुला चोर्ध्वकर्णिका
कार्या । अधिकप्रवेशनिवारणार्थं न्तु मेहननेत्र इव मध्यम-
कर्णिकेति । अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपात्तो गम्यमानत्वात् ।
अत एतत्प्रवेशप्रमाणमाह । चतुरंगुलमपत्यमार्गो
योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्ग इत्यनेन स्त्री गर्भप्रहण-
प्रसवादिसमर्था सूच्यते । एवं विधायाः स्त्रियाश्चतुरं-
गुलं प्रवेशयितव्यमिति । मूत्रवर्त्मनि द्व्यंगुलं योज्यम् ।
या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भप्रहणायोग्या अथवा बाला
या अप्रौढा तस्या योनिर्मूत्रस्यैव केवलं मार्गस्तस्या
नेत्रं द्व्यंगुलं प्रवेश्यम् । अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशात्तासां मांस-
क्षतिः स्यात् । केषु रोगेषु । मूत्रकृच्छ्रविकारेषु ।
बालानां तु स्त्रीणामेकमंगुलं प्रवेश्यम् ॥ ६७ ॥

प०—सर्वासां स्त्रीणां गर्भप्रहणयोग्यानां बालानां च
नेत्रं सामान्येन दशाङ्गुलं कार्यमित्यध्याहार्यम् ।
यथा मुद्गः प्रविशति वहत्यनुप्रत्यप्रस्रोतसि यस्य
तन्मुद्गप्रवेशं तच्च नेत्रं चतुरङ्गुलम् । अपत्य-
मार्गो गर्भनिष्क्रमणवर्त्मनि प्रयोज्यं स्यात् ।
मूत्रस्रोतस्यतो नाधिकः । तथा त्र्यङ्गुलं मूत्र-
वर्त्मनि मूत्रमार्गं प्रयोज्यं स्यात् इत्यत्राप्यनुव-
र्तनीयम् । क प्रयोज्यम् । मूत्रकृच्छ्रव्याधिष्व-
बालानां स्त्रीणामतिसूक्ष्माणाम् । ततो नेत्रा-
दशाङ्गुलं मूत्रकृच्छ्रविकारेषु मूत्रवर्त्मनि प्रयोज्यं
स्यात् । तत्र स्रोतसि तत्प्रवेशयेत् ॥ ६७ ॥

हे०—दशांगुलं मुद्गवाहि छिद्रं नेत्रं कृत्वाऽपत्यमार्गं
चतुरंगुलं प्रवेशयेत् । मूत्रकृच्छ्रेषु तु मूत्रमार्गं द्व्यंगुलं प्रवे-
शयेत् । बालानां तु स्त्रीणामेकांगुलं मूत्रमार्गं प्रवेशयेत् ।
प्रवेशावधौ कर्णिका कार्येत्यर्थासिद्धम् ॥ ६७ ॥

प्रकुंचो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ।

स०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती स्नेहस्य प्रकुंचो मध्यमा
मात्रा नोत्तमा कनिष्ठा वा । बालानां तु शुक्तिरेव मध्यमा
मात्रा स्नेहस्य ॥ ६८ ॥

प०—स्त्रीणामुत्तरवस्तेर्मध्यमा मात्रा पञ्चपल्ली ।
बालानां सूक्ष्माणां स्त्रीणां मध्यमा मात्रा शुक्ति-
रर्धपलम् । अप्राप्तव्यवहारा कन्या बालाभि-
प्रेता ॥ ६८ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्ती मात्रामाह—प्रकुञ्च इति ॥ ६८ ॥

अधुनोत्तरवस्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया
वदति—

उत्तानायाः श्यानायाः सम्यक्संकोच्यसक्थिनी
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयन्तु ।

वस्तीस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ६९ ॥

स०—उत्तानाया न त्वाङ्मुखायाः पार्श्वस्थिताया
वा । श्यानाया न त्वासीनायास्तथोर्ध्वजान्वा वस्ती-
स्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् । किं कृत्वा । सक्थिनी
संकोच्य । अनुवासने त्वेक एवाहोरात्रेण योज्य इत्यस्य
भेदः । वस्तिदानं कार्यं न तत्राऽनुवासनवत्पदे पंचमे
वाऽहनीति । किं कुर्वन् । स्नेहमात्रां यथास्वमर्धकर्म-
कर्षादिक्रमेण वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

प०—तस्याः स्त्रिया उत्तानाया उत्तानं कृत्वा
स्थितायास्तथा सम्यक् कृत्वा सक्थिनी सङ्कोच्या-
धस्तस्या अहोरात्रेण त्रिचतुरावृत्तः उत्तरवस्तीन्
योजयेत् दद्यात् । एवं द्वितीयकृतीययोः क्रमेण
यथाहं प्रत्यहमेव मात्रां विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

हे०—स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधिमाह—उत्तानाया इति ।
स्त्रीणामुत्तरवस्तावाहृत्तिक्रममाह—त्रिरात्रमिति । एवं प्रथ-
मदिनवत् वस्तीन्योजयेत् । स्नेहमात्रां च दिने दिने च
वर्धयेत् ॥ ६९ ॥

त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनस्त्यहम् ७०

स०—त्र्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलंब्य
च पुनः पूर्वोक्तैव प्रकारेण प्रणिदध्यात् प्रकुर्यात् ।
एष एव च न्यायो मेद्वेऽपि योज्यः । तज्जातीयत्वादस्या-
र्थस्य । अत एवातेऽयमुपदिष्ट उभयसंबन्धार्थम् ॥ ७० ॥
प०—ततस्त्र्यहं विश्रम्य पुनरनेन विधानेन त्र्यहं
दद्यात् ॥ ७० ॥

हे०—ततस्त्रिदिनं विश्रम्य पुनस्त्रिदिनं योजयेत् ॥ ७० ॥

युक्त्योक्तमेवाऽमुमर्थं संक्षेपेण संप्राह्य पुनराह—

पक्षाद्विरेको वभितं ततः पक्षाच्चिरुहणम् ।

सद्यो निरूढश्चाऽन्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ७१

स०—उत्तमशुद्धया शुद्धे वमिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । यस्मात्प्रवरया शुद्धया शुद्धे तु वमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तिः । सप्ताहेनैकांतराऽनुवासनदानेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं पक्षात्परतो निरूहो यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ स्नेहनार्थमनुवासनेनैकांतरितेन स्निग्धस्य निरूहो युज्यत इति पक्षेणैव युक्तः । निरूहश्च सद्य एवाऽनुवास्यः । तथा च प्रागभ्यधाधि । अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेदिति विरेचिनः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यो यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिस्ततः स्नेहार्थमनुवासनं युक्तम् ॥ ७१ ॥

प०—वमिते पुंसि सति पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः । ततो विरेकादूर्ध्वं पक्षात्रिरूहः कार्यः । निरूहश्च पुमान् सद्य एवानुवास्यो भवेत् । विरेचितः सन् सप्तरात्रादनुवास्यः स्यात् । विरेकनिरूहयोर्मध्येऽनुवात्म्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

हे०—वमनादीनामन्तरमाह—पक्षादिति । निरूहानुवासनयोर्भोजनमेवान्तरम् अनुवासनानिरूहयोस्तु पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवस इति प्रागुक्तं शुद्धाशुद्धसंपर्केऽयशुद्धमेव ॥ ७१ ॥

ननु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावान् कथं वस्तिर्दोषानेन निर्हरेन्न धातूनित्येतच्चोद्यं दृष्टान्तद्वारेण परिजिहीर्षुरिदमाह—

यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्भस्तिर्निर्हरेते मलान् ॥ ७२ ॥

स०—कुसुंभकुमादियुक्ताज्जलाद्यथा पटो वासो रागं हरेद् गृहीयान्न कुसुंभादिकं तथैव द्रवीकृतात्कायाद्दोषधातूनामेकलोलीभावेऽपि वस्तिर्दोषान्निर्हरेन्न धातून् ॥

प०—यथा कुसुम्भादिना प्रयुक्तात्तोयात्पटो रागं गृह्णाति मलं त्यजाति तथा देहाद्भस्तिः स्नेहादिद्रवीकृतान् दोषान् हरत्यदुष्टान् देहः एव योजयति ७२ ॥

हे०—वस्तिर्निर्हरेदित्याह—यथा कुसुम्भादिति । द्रवीकृतात् स्नेहादिद्रावितदोषधातुमलान् ॥ ७२ ॥

अधुना वायोः स्वरूपं प्रथयन् वस्तिं श्लाघयन्नाह—

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ।

ये संति तेषां नतु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ७३ ॥

स०—सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखास्तासु गतास्तत उत्पन्नाः । एवं कोष्ठो महास्रोतस्तत्र गताः कोष्ठगताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वं चाऽवयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवास्तेषामंगं तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाः । तत्र मर्माणि मर्मविभागे वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजन्तु गृह्यते । तत्र जाता ऊर्ध्वांगजा मुखरोगादयः । सर्वांगजा ज्वरादयः । अवयवजाः श्वित्रादयश्च ये रोगा विद्यन्ते तेषां जन्मन्युत्पत्तौ वायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । कथम् । परमतिशयेन । किञ्चिन्मात्रेणाऽनुबलभावेन पित्तश्लेष्मापावपि हेतू भवत एव । यथा पामादद्वादीनाम् । अथाऽवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्ध ऊर्ध्वग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात इति । तदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पंचविधयः सकलमेवोत्तरे च तत्रे प्रधानं तस्मात्प्रधाना ऊर्ध्वांगजाः ॥ ७३ ॥

प०—शाखारक्ताद्यो धातवस्त्वकूपर्यन्ताः । तथा बाह्यादयः शरीरावयवाः । ऊर्ध्वं च सर्वावयवा ऊर्ध्वसर्वावयवाः । ऊर्ध्वसर्वावयवाश्चाङ्गानि च ऊर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि मर्माणि चोर्ध्वसर्वावयवाङ्गानि तेषु जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजा ये रोगाः सन्ति तेषां सर्वेषां रोगाणां समुत्पत्तौ वायोरपरं वर्जयित्वा द्वितीयो नान्योऽपि तेषां हेतुरस्ति नान्यत्कारणं विद्यते इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

हे०—वस्तेः सर्वोत्तमत्वे युक्तिमाह—शाखागता इति ॥ ७३ ॥

ननु कुतो हेतोर्मस्त एतेषु कारणत्वमित्याह—

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्याऽतित्वृद्धस्य शमाय नान्य-

द्भस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ७४ ॥

स०—विट् च श्लेष्मा च पित्तं च विट्श्लेष्मपित्तानि तान्यादिर्येषाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादि-

परिग्रहः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलास्तेषामा-
चयाः संचयास्तेषां स वायुर्धस्माद्विक्षेपसंहारकरः ।
विक्षेपश्च संहारश्च विक्षेपसंहारौ तौ करोतीति कृत्रो
हेतुताच्छील्येत्यादिना हेतौ षः । विक्षेपसंहारकरण-
हेतुरित्यर्थः । तस्य क्रियावच्चात् । वायुश्च शेषदोषा-
भ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते संहियते वा । तयोर्नि-
ष्क्रियत्वात् । तस्य च वायोः प्रवृद्धस्य शमनार्थं
वस्तिमंतरेणाऽपरं भेषजं नास्ति । स्नेहस्वेदादिकं
तु विद्यमानमपि न तथा समर्थमित्यगण्यत्वात्तद्विद्य-
मानमुच्यते ॥ ७४ ॥

प०—कुत एतत्तदर्थमाह—विट् च श्लेष्मा च
पित्तं च तान्यादिर्येषां ते विडादयः । शरीरगता
भागा रसादयः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलाः
तेषां मूत्रदूषिकाप्रभृतीनामुच्चयाः ये सञ्चयाः
तेषां विक्षेपकरः संहारकरश्च । विविधं क्षेपणं
विक्षेपः प्रेरणम् । राशिस्थितानामितश्चेतश्च करणं
संहारः । इतश्चेतश्च गतानामेकत्र राशीकरणं करो-
तीति विक्षेपसंहारकरः स यस्माद्वायुस्तस्य तेषां
विक्षेपकरो वायुरिति वृद्धस्यात्यर्थं कुपितस्य शमाय
शान्तये वस्तेर्विना भेषजमौषधमपरं न किञ्चिद्वि-
द्यते । स्नेहस्वेदादिकमन्यद्विद्यमानमसमर्थं स्यात् ७४ ॥

हे०—सर्वेषां रोगाणां वायुरेव कारणं यस्मात्पित्तश्ले-
ष्मणोरपि इतरमलवत्स एव क्षोभकः ॥ ७४ ॥

तस्मान्चिकित्सार्थ इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरंकेः ।

तथा निजागंतुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ७५ ॥

स०—तस्माद्दोषप्रधानस्य पवनस्य शमनार्थात्कार-
णाद्वस्तिश्चिकित्सार्थ इति कथितः । एकैश्चाऽचार्यैर्नि-
वशेषाऽपि चिकित्सा वस्तिः प्रदिष्टा । ननु चतुर्णां
भिषजादीनामित्यादिलक्षणा चिकित्सा तत्कथं तस्या
भागकल्पना कर्तुं युज्यते । नच सर्वा चिकित्सा वस्ति-
रिति वक्तुं शक्यते । शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्यान-
र्थक्यप्रसंगात् । तस्मादेतदयुक्मिवाऽऽभाति । अत्रो-
च्यते । तथाऽपि वायुविकारा अशीतिरुक्ताः । पित्त-

श्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ताः । नच वानविकाराणां प्रधा-
नोपक्रमो वस्तिस्तस्माच्चिकित्सातः वस्तिः कारिणो-
क्तः । अथवा मारुतं वस्तिरंकेऽपि वस्तिः
समूलमेवापकर्षतीत्युक्त्वा नचो विविधः सगर्भकै-
रुपदिष्टः । अन्यत्राऽपि नैवं प्रतीतिरिति वाच्यम् ।
तथाच मुनिः । यानीह कर्माद्युपायैः विविधैः चिकि-
त्सार्थैः एकतस्तानि सर्वेषां नमोऽस्तेषां वस्ति ।
चिकित्सार्थमित्ययं तु पाठो न युज्यते । अर्थ-
शब्दस्य हि समविभाग एव सम्भवति । तस्मात्त्र
समप्रविभागो गम्यते तस्मान्मूत्रदूषिकाप्रभृतीनामुच्चयम् ।
तथेत्यादि । न केवलं वस्तिर्योर्विकारव्यधोऽपि चिकि-
त्सार्थः सर्वा वा चिकित्साव्यधौऽपि चिकित्सा ।
निजंत्यादिना । निजागंतुविकारकारिणोऽपि वस्ति-
विषयहृयादिसमुत्थाः । निजागंतुविकारकारिणो च ते
विकाराश्च निजागंतुविकारास्तास्करिणो वानस्य
तन्निजागंतुविकारकारि तस्य पित्तं च निजागंतु-
विकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन । यतः तस्योऽपि प्रभृ-
तिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्साः शिराव्यधोऽपि
दिष्टा । तथाऽपरेऽपि ये रोगाः वस्तिरूपविषयतश्चै-
रुपक्रमैरनुपशांतास्तेऽपि शिराव्यधमाध्याः । अत एव
सर्वाऽपि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति ॥ ७५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगह-
दयटीकायां सर्वागसुंदराख्यायामेकानवविंशोऽध्यायः १९ ।

प०—यत एवंगुणो वस्तिस्तस्मात्तेन प्रकारेण
वस्तिश्चिकित्सार्थं साधनमिति प्रदिष्टमित्युक्तम् ।
कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरंके । यतः स
पित्तकफमूत्रादिकं सर्वमेव विकृतं मूलाद्गुद्वरति
तस्मात्तमधिकृत्य कृत्स्नाऽपि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । अतोऽपरं आचार्यो वायुर्वे-
दविदः कृत्स्ना सकलापि चिकित्सा वस्तिना
साध्यत इत्यर्थः । तथा वस्तिश्चिकित्सार्थमिति केचित्
प्रतिपन्नाः निजागन्तवश्चेति विकारा निजाग-
गन्तुविकारास्तास्करोतीति तच्छीलं रक्तं निजा-
गन्तुविकारकारिरक्तं तस्यौषधत्वेन प्रशमनं तस्य
भावो निजागन्तुविकारकारिरक्तौषधत्वेन शिरा-
व्यधश्च चिकित्सार्थं कृत्स्ना वा चिकित्सा ।

अपिशब्दः समुच्चयार्थः । न केवलं बस्तिश्चिकित्सार्ध-
मथवा सकलापि चिकित्सेति भद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्र-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हे०—तस्य चातिवृद्धस्य बस्तितरेवौषधं तस्मादसौ
चिकित्सार्धमुक्तः । अप्रधानस्यापि इत्युक्तं पित्तादेः पृथक्
चिकित्सां मत्वा तैः । एके तु तदामयानां कृत्वापि चिकि-
त्सावस्तिर त्याहुः । शिराव्यधोऽपि बस्तिरुत्थ इत्याह-
तथेति । निजानामागन्तूनां च यत्कारणं रक्तं तदौ-
षधत्वात्सिराव्यधोऽपि बस्तिवत् ॥ ७५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने बस्तिकर्म-
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पंचकर्मोक्तिप्रस्तावे वमनविरेकान्वासननिरूहानु-
क्त्वा नस्यविधिमाह—

अथाऽतो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ॥ १ ॥

स०—जत्रुवक्षोऽसयोः संधिः । जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु।
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तत्र विकारा ऊर्ध्वजत्रुवि-
कारास्तेष्वूर्ध्वजत्रुविकारेषु शिरोरोगादिषु विषये वमनशि-
राव्यधादयोऽपीभ्यंत एव । विशेषेण तु नस्यमिष्यते ।
नासायां भवं नस्यम् । तत्र भव इति यत् । नासि-
कायाः पद्म इति नसादेशः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्माद्दमनादयः
कायतोऽन्तःस्थितान् मलान् यथा निर्हरन्ति तथा-
पनयन्नस्यं नासायां प्रणीतमौषधं तथैव मलानन्तः
शरीराद्बहिर्निर्हरति । दोषनिर्हरणानि वमनादीनि
चत्वारि कर्माणि नस्याख्यं पञ्चमं कर्म शुद्धस्य
कार्यकरमुत वा कायचिकित्सासूत्रं पूर्वमुक्तं सर्वा-
ङ्गव्यापित्वात् शालाक्यतन्त्रमिदानीं सूचयत्य-
ध्यायैः ॥ १ ॥

हे०—अथेति । नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते । नस्याविषयमाह—ऊर्ध्वजत्रुविति । विशेषादिति-

वचनादितरेष्वपि संग्रहे तु नासया प्रणीयमानमौषधं
नस्यं नावनं नस्यकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ १ ॥

ननु किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणोष्टभित्याह—
नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् २

स०—यस्माद् घ्राणं शिरोद्वारं तेन द्वारेण श्रोत्रशृ-
गाटकप्राप्तमूर्ध्वं नेत्रकंठादिशिरामुखानुप्रवेशेन तन्निरो-
व्याप्य तान्धिकारान् हन्ति ॥ २ ॥

प०—नासया प्रणीतमौषधं श्रोत्रशृङ्गाटकं
प्राप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरामुखानि च
मुञ्जादिषीकामिवासक्तामूर्ध्वजत्रुगतां वैकारिकीमश-
पामाशुदोषसंहतिमुत्तमाङ्गस्यापकर्षति । ऊर्ध्वज-
त्रुगतान् विकारान् विशेषान्नस्यमुत्तमाङ्गस्यापक-
र्षति । जत्रुवक्षोऽसयोः सन्धिः ॥ २ ॥

हे०—नासा हि शिरसो द्वारं तत्र निर्पिनगमौषधं
स्रोतःशृङ्गाटकं प्राप्य व्याप्य मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरा-
मुखानि च, मुञ्जादिषीकामिवासक्तामूर्ध्वजत्रुगतां वैकारि-
कीमशेषामाशुदोषसंहतिमत्तमाङ्गादपकर्षतीति ॥ २ ॥

विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत् ३ ॥

स०—तत्र नस्यं विरेचनबृंहणशमनादिभेदेन त्रिधा
स्यात् ॥ ३ ॥

प०—तत् त्रिधा । विरेचनं बृंहणं शमनं चेति ३ ॥

हे०—विरेचनं बृंहणं शमनं चेति । त्रिविधं
नस्यम् ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वं विरेचनाख्यस्योपयोगमाह—

विरेचनं शिरःशूलजाडचस्यंदगलामये ।
शोफगंडकृमिग्रंथिकुष्ठाऽपस्मारपीनसं ॥ ४ ॥

स०—शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते । अप-
स्मारो यद्यप्यूर्ध्वजत्रुस्थितो न भवति तथाऽपि विरेच-
ननस्येन शाम्यतीति तद्रुपादानम् । उपलक्षणं चेदगं ।
कफप्रकोपास्यधैरस्यगंधाज्ञानादिष्वपि विरेचनमेव
हितम् ॥ ४ ॥

प०—विरेचनं नस्यं शिरःशूलादिषु योज्यम् ।
विरेचनं शिरोविरेचनम् । जाडयमपटुता ।
स्यन्दो नेत्रविकारः । कृमयो मूर्धाङ्ग एव ।
पीनसः प्रतिश्यायः ॥ ४ ॥

कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् । श्रुताः स्नेहाः
शिरःशुद्धे कल्कस्तेभ्यो यथा हित इति ॥ ८ ॥

प०—तथा मांसरसेन तथासृजा रक्तेन खपुरैर्नि-
र्यासैर्योजयेत् । अपिशब्दाद्यथास्वं यौगिकैरपि
स्नेहैः स्निग्धैर्मधुरद्रव्यैर्नस्यं योजयेत् । शमनं
नस्यं पूर्वंः पूर्वनिर्दिष्टैर्यथास्वं यौगिकैः स्नेहैः
तथा भेषजस्वरसादिभिर्योजयेत् । तथा क्षीरेण
सलिलेन वा योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०—वृंहणनस्यस्य द्रव्याण्याह—वृंहणमिति । असृ-
शुधिरं, खपुरो निर्यासो मोचरसादिः, अपि-
शब्दाद् वृंहणद्रव्यसाधितः स्नेहादिभिश्च । शमने नस्यस्य
द्रव्याण्याह—शमनमिति । पूर्वधन्वमांसरसादिभिः शम-
नीषधसाधितस्नेहादिभिश्च ॥ ८ ॥

अधुनाऽन्यानपि नस्यविशेषानाह—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ।
कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धविरेचनः ॥ ९ ॥

स०—एषु नस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रति-
मर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भेदद्वयेन भवति ।
कथम् । मात्रया मात्राभेदेन नतु वस्तुभेदेन ।
तुरवधारणे भिन्नक्रमः । कल्काद्यैरेवाऽवपीडो न
स्नेहेन । स चाऽवपीडस्तीक्ष्णैः शुंठयादिभिः कल्ककाथ-
रसाद्यैर्न मृदुभिः । मूर्धविरेचनाख्यं नामांतरमस्य ।
अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेव ॥ ९ ॥

प०—अत्र नस्यविधौ त्रिविधः स्नेहोऽस्य विधौ
स्नेहोऽत्र द्विप्रकारो मात्राभेदात् । मर्शस्तथा प्रतिम-
र्शश्च । कल्ककाथस्वरसादिभिर्निष्पादितो यो नि-
ष्पीडय पिचुना दीयते सोऽवपीडसंज्ञकः । कल्की-
कृतादौषधाद्धर्षपीडितः द्रुतो रसोऽर्धपीडित इत्यप-
रेषां सोऽवपीडः । तीक्ष्णैः कल्ककाथादिभिर्द्रुतो
मूर्धविरेचनसंज्ञो भवति ॥ ९ ॥

हे०—मर्शादीन्पंच नस्यभेदानाह—मर्शश्चेति । मर्शप्र-
तिमर्शौ स्नेहस्य बहुत्वान्पकृतौ भेदौ । अवपीडशिरोविरे-
चनी कल्कादिनस्यस्य मृदुत्वतीक्ष्णत्वकृतौ भेदौ ॥ ९ ॥

विरेचनस्य प्रकारांतरमाह—

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो ॥ १० ॥

स०—चूर्णो मरीचादिभिः कृतो विरेचदो बहिर्दोष-
निरसनो ध्मानं प्रध्मानाख्यं नस्यं स्यात् । कथं नासयत्
प्रणियमानः ॥ १० ॥

प०—विरेचनद्रव्यैर्निष्पादितश्चूर्णो ध्मानं प्रध्मा-
पनसंज्ञं भवति ॥ १० ॥

हे०—विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानं प्रधमनाख्यमिति
पंच ॥ १० ॥

कथं पुनरसौ नासायां ध्मापयितव्य इत्याह—

युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ।

षडंगुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ११ ॥

स०—युञ्ज्यात्तं चूर्णं मुखवायुना फूत्काराख्येन
प्रवेशयेत् । कथम् । नाड्या कारणभूतया । किंभूतया ।
षडंगुलानि यस्याः सा षडंगुला । द्वे मुखे यस्याः सा
द्विमुखा । षडंगुला चाऽसौ द्विमुखा च षडंगुल-
द्विमुखा तथा । तथा भेषजगर्भया त्रिकट्टादिचूर्णभरि-
तया । स हि चूर्णो भूरितरं बहुतरं दोषं चूर्णत्वाद-
पकर्षति निर्हरति । यथा कल्ककाथादयः । ततस्त-
स्माद्विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प०—तं चूर्णं मुखवायुना फूत्कृत्य नासायां प्रणयेत्,
नाड्या द्विमुखया षडंगुलया तथा भेषजगर्भया ।
द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा । भेषजं गर्भे मध्ये
यस्याः सा भेषजगर्भा तथा भेषजगर्भया । स यस्मा-
द् ध्मानाख्यो नस्यविशेषश्चूर्णाद्भूरितरं दोषं श्लेष्मा-
ख्यमपकर्षति च अपसारयति ॥ ११ ॥

हे०—प्रधमनविधिमाह—युञ्ज्यादिति । प्रधमनस्यं बहु-
दोषहरत्वे युक्तिमाह—संहीति । चूर्णं हि द्रवग्राहित्वाद्बहु-
दोषापकर्षणं मर्शादिमानानार्थम् ॥ ११ ॥

अधुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्भृतात् ।

यावत्पतत्यसौ बिंदुर्दशाष्टौ पट्ट क्रमेण ते ॥

मर्शस्योत्कृष्टमध्योनामात्रास्ता एव च क्रमात् ।

बिंदुद्वयोनाः कल्कादेः ॥ १२ ॥

स०—प्रदेशिन्यंगुलसमीपजांगुली तस्याः पर्वद्वयं
तस्मात् । किंभूतात् । पूर्व मग्नं पश्चात्समुद्भृतम्

तस्मान्मग्नसमुद्धृतात् तर्जनीपर्वद्वयाद्यावत्परिमाणं
पतत्यसौ बिंदुरुच्यत इति शेषः । ते बिन्दवो
यथासंख्यं मर्शस्य दशोत्कृष्टा मात्रा । अष्टौ मध्यमा
मात्रा । षट् कनिष्ठा मात्रा । ता एव
क्रमान्मात्रा बिन्दुद्वयेनोनाः कल्कस्वरसादेः । तेनाष्टौ
बिन्दव उक्तमा मात्रा षण्मध्यमा चत्वारः कनिष्ठेत्यवति-
ष्ठते । यावदिति यत्परिमाणमस्येति यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः ॥ १२ ॥

प०—प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपे या अङ्गुली तस्याः
पर्वद्वये तस्मात् प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयादादौ मग्नान्
पश्चात्समुद्धृतात् स्नेहादिद्रवद्रव्यबुडितौ क्षिप्त्वाद्या-
वत्पतति । असौ बिन्दुरित्युच्यते । ये बिन्दवो
यथाक्रमं दशप्रधाना मात्रा मध्यमा । अष्टौ
बिन्दवः षट्बिन्दवः ऊना मात्रा । एतावन्मात्र-
योत्कृष्टमध्योत्क्रमेण बिन्दुद्वयेनोना बिन्दुद्वयही-
नात्सद्यःकल्कादेः क्वाथसरसनादेर्नस्यं बोद्धव्यम् ।
तेनाष्टौ बिन्दव उत्कृष्टा मात्रा, षट् बिन्दवो
मध्यमा मात्रा, चत्वारो बिन्दवो हीनाः कल्कादेः १२

हे०—बिन्दुमानमाह—प्रदेशिनीति । यावत्पतति
तावद्बिन्दुः न प्रथमपतितमेव । मर्शस्य मात्रात्रयमाह—
दशाष्टाविति । ते बिन्दवः । अवपीडशिरोविरेचनयो-
मात्रात्रयमाह—ता एवेति । बिन्दुद्वयोना अष्टषट्चतु-
र्बिन्दुकाः ॥ १२ ॥

अधुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह—

योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥
भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्युतासृजाम् ।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने ।
अन्यत्राऽत्ययिकाद्वाधेः ॥ १३ ॥

स०—तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्या-
दित्वात्परनिपातः । तथा पातुमिच्छतां नावनं नस्यं
नैव योजयेत् । तोयादिपीतानां पातुमिच्छतां च प्रयो-
जितं नस्यं नासास्यदोषदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात् ।
भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वस्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासका-
सप्रतिश्यायान् जनयेयुः । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षि-

कर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकपाल ।
स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्निमितो दोषो उत्पन्न-
रुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामनामर्श-
मग्निसदनं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोभेदाद् दृष्ट-
प्रतिश्यायकृमिकंठ्विचर्चिकारोगान् । मुखोच्चारण-
वेगार्तानां मृशतरं वेगविधारणजान् विकारान् । शिर-
कायाः सुतरक्तदोषान् । श्वासकानिनोर्व्याधिरिति ॥
शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां श्वासकामर्श-
शिरोगौरवकृमिकंठदोषान् । दत्तवस्तीनां विमुच्य-
स्तयाऽतिव्याप्या श्वासकासार्तान् । तथाऽनार्तवदु-
र्दिनेऽपि सहसैव शैत्याच्छिरोरुक्त्रेपथुर्नैमित्तिकान् कंठ-
कंठूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायान् । षट् च
नस्यदोषेषु जातेषु यथास्वमायतनं दोषोऽप्येव जा-
वेक्ष्य स्नेहस्येदशिरोविरेकवक्त्रेपथुर्नैमित्तिकान् कंठ-
गङ्गादीनि यथास्वं कुर्यात् । नैप्रहे चोक्तम् । गन्धि-
प्या भक्तद्वेषस्वरमूर्च्छाऽर्वावभेदकाः स्युः । नस्यं च
व्यंगं विकलेन्द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्नात् । नस्यं
प्रेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षानुकाशोर्ध्व-
पिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् । वलाविदापैशुमर्श-
मेदाभिर्वैभिरेव च शृतं हविर्वातहरसिद्धश्च स्नेहः
शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च वृंहणमज-
पानमिति । तोयपीतादिषु सदैव किं न योजयि-
त्याह । अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ नस्यं
योज्यमेव ॥ १३ ॥

प०—नावनं नस्यं न योजयेत् न दद्यात् ।
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां दत्तवस्तिपर्यन्तानामनार्त-
वदुर्दिने वर्षाकालं विमुच्य योऽन्यकालमन्मिन् ।
दुर्दिनं शीतवातवर्षान्तरालदिनम् । तदुत्तम-
दुर्दिनं किमेषां सर्वथा तत्प्रयोजयेदित्याशंक्ये-
माह—आत्ययिकाद्वाधेरन्यत्रात्ययिकव्याधिं यत्-
यित्वा न योजयेदिति बोद्धव्यम् । आत्ययिके
पुनर्व्याधौ तोयमद्यगरपीतानामपि योजयेदेव
नस्यम् ॥ १३ ॥

हे०—पीततोयादीनां नस्यं निषेधितं—योजयेदिति ।
पातुमिच्छतां तोयादीन्येव । भुक्तभक्तो भुक्तवान्, नवपी-
नसः अपक्वपीनसः, वेगार्त उत्पन्नविष्णुत्वादिवेगः, अना-

तत्रदुर्दिने अवार्षिकाभ्रे, आत्ययिकाद्द्वयाधेरन्यत्र निषेधः ।
संग्रहे तु तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येनेरितो दोषः ऊर्ध्वानि
स्रोतांस्वावर्त्य छर्दिंश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । स्नेहा-
दिपीतपातुकामानामक्षिनासास्यस्फंदोपदेहतिमिरशिरोग-
दान्, शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहन-
मन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान्, स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्य-
जाड्यारुचिपीनसान्, स्मृतरक्तस्य क्षामतामरुचिमभिसादं
च, मूर्धितोच्चारितयोर्भृशतरं वेगधारणजान् विकारान्,
अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं, कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरै-
द्रियहानिशिरोरोगगौरवकंडूकामिदोषान्, गर्भिण्या भक्तद्वे-
पञ्चमूर्च्छार्धावभेदकाः स्युः । अपत्यं च व्यंगविकलै-
द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा । उतिकायाः स्मृतरक्तोक्तान्
दोषान्, नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधाद् दुष्टप्रतिश्यायकेश-
शातकृमिकंडूविचर्चिकाः, श्वासकासिनोर्वातवृद्धिः ।
अकालदुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्नेपथुस्तैमित्यताडनेत्र-
कंडूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायारुचिकाः । तेषु यथा-
स्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेक-
तीक्ष्णावपीडभ्रमगंडूपादीनाचरेत् । जिशेणेन तु गर्भिणी
रुक्षे नत्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छूभिः शृतं पयः
पिवेत् । बलाविदार्यशुमतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृतं
हविर्वातहरं सिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्ती कर्णपूरणे च योज्यः ।
सर्वे च बृंहणमन्नपानं भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकक्या-
ध्यातुरमपेक्षेतेति ॥ १३ ॥

सांप्रतं यत्र काले यत्र च दोषे नस्यं प्रयोज्यं
तद्दर्शनार्थमाह—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ॥

स०—श्लेष्मरोगे प्रातर्नस्यं प्रयोजयेत् । पित्त-
रोगेषु मध्याह्ने । वातेऽपराह्णे रात्रौ च । कारणे
कायोपचारात्कफरोगः श्लेष्मशब्देनोक्तः । तेन श्लेष्म-
रोगादिषु प्रातर्नस्यं योज्यम् । संग्रहे विशेषः । लाला-
स्रावसुप्तिप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूति-
मुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रा-
विति ॥ १४ ॥

प०—अथशब्दोऽत्र मङ्गलाभिधायी बोद्धव्यः ।
प्रातः श्लेष्मणि कफजाते विकारे प्रत्यूषसि श्लेष्म-
काले नस्यं योजयेत् । पित्ते कुपिते वातादुत्थे

वा विकारे मध्याह्ने पित्तवेलायां नस्यं योजयेत् ।
सायमपराह्णे निशि च रात्रौ वायौ कुपिते तदुत्थे
विकारे नस्यं योजयेत् ॥ १४ ॥

हे०—विरेचननस्यस्य कालमाह-अथेति । चले वायौ
संग्रहे तु लालास्रावसुप्तप्रलापदंतकटकटायनक्रथनकृच्छ्रो-
न्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितिशिरोरोगश्वासोन्निद्रेषु रा-
त्राविति ॥ १४ ॥

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसंतयोः ।
शीते मध्यदिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥

स०—तुल्यधारणे । स्वस्थवृत्ते शरदि वसंते च
पूर्वाह्णे एव नस्यं योज्यम् । शीते हेमंतशिशिरलक्षणे
मध्याह्ने । ग्रीष्मे सायमपराह्णे । वर्षासु सातपे दृश्यमाने
रवौ वासरे प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

प०—स्वस्थवृत्ते स्वस्थवृत्ताधिके विकारे नस्यं
योजयेत् पूर्वाह्णे अहः पूर्वभागे । कदा शरत्काले
वसन्ते च । स्वस्थवृत्ते शीतकाले शीतसामान्या-
च्छिशिरे हेमन्ते च मध्यन्दिने नस्यं योजयेत् ।
तथा ग्रीष्मे काले सायमपराह्णे स्वस्थवृत्ते नस्यं
योजयेत् । केषाम् । वर्षासु सातपे दिवसे नस्यं
योजयेत् । स्वस्थवृत्ते एव ॥ १५ ॥

हे०—स्वस्थं चतुर्भेदेन पूर्वाह्णादिषु सातप इति
वर्षासु यदैवातपस्तदैव । संग्रहे तु पञ्चकर्माण्याचरतो
बस्तिकर्मोत्तरकालमेवेति ॥ १५ ॥

अधुना दोषापेक्षया नस्यकालनियममाह—

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ।

मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।

एकाहांतरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स०—वाताभिभूतमूर्धादिषु स्वरभ्रंशांतेषु सायंप्रातः
पूर्वाह्णाऽपराह्णयोः प्रतिदिनं च नैकाहांतरितम् ।
अन्यत्र वाताभिभूतमूर्धादिभ्योऽन्यस्मिन् रोगे एकाहांतरं
सप्ताहं च नस्यमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न विदध्या-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

प०—वाताभिभूते वाताक्रान्ते शिरसि मस्तके
तथा हिध्मायां रोगे तथाऽपतानकाल्ये वातव्याधौ
तथा मन्यास्तंभे स्वरभ्रंशे स्वरविकृतौ सायं प्रातः

पूर्वाह्णापराह्वयोर्दिनेदिने प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् । अन्यत्र वातादिभूतशिरसीत्यादिवर्जं न प्रतिदिनं नस्यं योजयेत् ॥ १६ ॥

हे०—वाताभिभूतशिरस्कादिषु पञ्चसु प्रत्यहं प्रातः सायं च । अन्येषु तु रोगेष्वेकाहान्तरं स्वे स्वे दोषकाले । नस्यावृत्तेरवधिमाह—सप्ताहमिति । तन्नस्यं संग्रहे तु पञ्च सप्त नव वा दिनानि दद्यादासभ्ययोगादिति ॥ १६ ॥

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं देयं तदाह—

स्निग्धस्विन्नोत्तमांगस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च । निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः १७ ॥

स०—पूर्वं स्निग्धं पश्चात्स्विन्नमुत्तमांगं शिरो यस्य तस्य तथा प्राक् पूर्वं कृतमावश्यकमवश्यकरणीयमुच्चारमूत्रोत्सर्गदंतधावनादिकं येन स प्राक्कृतावश्यकस्तस्य तथा निवातस्थाने शयनं यत्तत्र स्थितस्य सतो भूयो जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

प०—अथ नस्यार्हस्य पुंसः पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्विन्नमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तस्य । तथा नस्ययोजनात्पूर्वं कृतमावश्यकं पुरीषाद्युत्सर्गलक्षणं येन तस्य तथा स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थस्य जत्रुण ऊर्ध्वं तस्य स्वेदयेत् ॥ १७ ॥

हे०—नस्यविधिमाह—स्निग्धस्विन्नेति ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किंचिदुन्नतपादस्य किंचिन्मूर्धनि नामिते ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णांबुतप्तं भैषज्यं प्रनाड्या पिचुनाऽथवा १८

स०—अथाऽनन्तरमुत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतो हस्तचरणे प्रसारिते तथा किंचिदुन्नतचरणस्य किंचिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा पर्यायेण न्तु युगपद्भैषज्यं निषेचयेत् । कीदृशमुष्णांबुतप्तमुष्णोदकोष्णीकृतम् । केन परिषेचयेत् । प्रनाड्याऽथवा पिचुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

प०—अथ स्वेदानन्तरमुत्तानर्जुदेहस्य स्पष्टं कृत्वा स्थितस्याकुटिलशरीरस्य पाणिपादे प्रसारिते सति ।

पाणी च पादौ च पाणिपादम् । तस्मिन् प्रसारिते सति नस्यं योजयेत् । तथा किञ्चिदापदुन्नतपादस्य न परं खट्वादिकं तथा कर्तव्यं येनोन्नतौ पादौ सम्प्रेष्यते । एवं किञ्चिन्मूर्धनि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय स्थगयित्वा द्वितीये पुटे नस्यप्रवृत्ते नासापुटे स्थिते तस्मिन्नस्यं योजयेत् । पुनःनपित्तं नस्यं निषेचयेत् । नासापुटं पिधाय निषेचनस्यं नासापुटे नस्यं निषेचयेत् । एवं पर्यायेण नस्यं निषेचयेत् । प्रनाड्या नाडीयन्त्रगायत्रा पिचुना कार्पासादिमयेन ॥ १८ ॥

हे०—आवश्यकदन्तधावनादि पर्यायेण न सस्यं नासापुटद्वये प्रनाड्या प्रणालिकया ॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् १९ ॥

स०—दत्ते नस्ये सति पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् । आदिशब्देन प्रीवालकादिप्रकाराणां सुश्रुते चाऽभ्यधाधि । वस्त्रावच्छादितनेत्राणां मर्दयन् प्रदेशिन्योनामितनासिकाप्रायं विशुद्धमोक्षसि रजिष्वाहस्तेन स्रहमुष्णांबुप्रतप्तं रज्ज्वादिजुनीनासं प्रमथयन् वच्छिन्नधारमार्गसिंचेदिति ॥ १९ ॥

प०—भैषज्ये दत्ते पादतलस्कंधहस्तकर्णादि मर्दयेत् । पादतलादीं संवाहनं कुर्यात् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

स०—ततो मर्दनानन्तरं शनैरुच्छिद्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत् अनभ्यवहरन् । कफसहितमभ्यवहनमप्रमत्तसादयेदोषं च संवर्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः शिरा भेषजेन सम्यग्भ्याष्यन्ते ॥ २० ॥

प०—अनन्तरं शनैः शनैरुच्छिद्योर्ध्वं भैषज्यं नीत्वा निष्ठीवेत् । श्लेष्मासिंहानकं युक्त्वा उभयोः पार्श्वयोरनन्तरं दक्षिणनासापुटप्रणीतौपार्श्वौ प्राग्पार्श्वं निष्ठीवेत् ॥ २० ॥

हे०—उच्छिद्य नासायां श्वासम् ऊर्ध्वं नीत्वा उभयोः पार्श्वयोरनिष्ठीवेत् यावद्भेषजक्षयः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिवा नस्यमाचरन् २१ ॥

स०—एवमनेन क्रमेणाऽऽभेषजक्षयाद् द्विस्त्रिवा नस्यं कुर्यात् । नतु नस्यमात्रा सकृदेव प्रदोषतव्या हीनमात्र

चौषधं न देयम् । तद्धि दोगानुक्लेश्यानिर्हरद्वारु-
चिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकंठरोगान् कुर्यात् । अधि-
कमतियोगादोषान् कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्य-
मानं शिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च
कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तांगमूर्च्छाश्रमान् । अति-
शीतं हीनदोषानेव । अत्युन्नतशिरसोऽसम्यक्प्रतिपद्यमानं
तानेव हीनदोषान् । अत्यवनतशिरसो दूरगमनान्मूर्च्छा-
जाड्यज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्रान्नुवहो-
षोक्लेशं कुर्यात् ॥ २१ ॥

प०—एवमनया रीत्या द्वौ वारौ त्रीन् वारान्
अधोनस्यमाचरेत् ॥ २१ ॥

हे०—नस्ये पुटसंख्यामाह—एवमिति ॥ २१ ॥

यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन संजात-
मूर्च्छायां प्रतीकारमाह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिंचेत्परिहरन् शिरः २२ ।

स०—मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्वर्जं सिंचेत् ।
संग्रहेऽप्युक्तम् । नच नस्ये निषिच्यमाने कोपहासव्या-
हारस्यंदनोच्छिदनान्याचरेत् । तथाहि शिरोरूक्प्रतिश्या-
यकासतिमिरखलितपलितव्यंगतिलकालकमुखदूषकानां
संभव इति ॥ २२ ॥

प०—नस्ये दीयमाने मूर्च्छायामुपजातायां भेष-
जवेगादशात्म्यतया वा शिरः परिहरन् शिरो-
वर्जयन् शीततोयेन शीताम्भसा सिंचेत् परि-
षेचयेत् ॥ २२ ॥

हे०—नस्यमूर्च्छायां प्रतीकारमाह—मूर्च्छाया-
मिति ॥ २२ ॥

स्नेहं विरेचनस्यांते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥ २३ ॥

स०—विरेचनस्यावसाने देशदोषसात्म्याद्यपेक्षया
स्नेहमनुसंन्यसेत् । तंत्रांतरे चोक्तम् । अथ नस्याहं
नरमव्याहृतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखमवस्थितशिरसं प्रायोगि-
कधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तान-
शीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितचरणं च जत्रूर्ध्वं पाणितापेन
पुनः पुनः स्वेदयेदिति ॥ २३ ॥

प०—वैरेचनिके नस्यस्यान्ते च सति स्नेहं नस्यं
दद्यात् न रूक्षम् । तच्च दोषाद्यपेक्षया ज्ञात्वा दोषा-
दीन् यौगिकं तैलाद्यन्यतमं योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०—विरेचनस्यानन्तरं तीक्ष्णत्वदोषप रिहारार्थं स्नेहन-
नस्यमंगत्वेनाह—स्नेहमिति ॥ २३ ॥

नस्यांते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानः ॥ २४ ॥

स०—नस्यावसाने वाक्शतं मात्राशतमुत्तानो निद्रा-
मासेवमानस्तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

प०—प्रपातनस्ये पुमान् उत्तानो वाक्शतं
मात्राशतं तिष्ठेत् ॥ २४ ॥

हे०—निवृत्तनस्यस्योत्तानशयनमाह—नस्यान्त इति ।
वाक्शतं गुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्तं कालम् ॥ २४ ॥

धारयेत्ततः ।

धूमं पीत्वा कवोष्णांबुकवलान् कंठशुद्धये २५ ॥

स०—ततो वाक्शतावस्थानादनंतरमीषदुष्णजल-
कवलान् धारयेत् । किमर्थम् । कंठशुद्धये उत्किल-
ष्टदोषशांतये । किं कृत्वा । धूमं विरेचनाद्यन्यतमं
यथायोगं पीत्वा ततोऽस्य स्नेहोक्तविधिमाचारमा-
दिशेत् ॥ २५ ॥

प०—ततोऽनन्तरं गैरिकधूमं पीत्वा किञ्चिदु-
ष्णमम्बुकवलान् कण्ठशुद्धयर्थं धारयेत् ॥ २५ ॥

हे०—उत्तानशयनानन्तरं धूमगण्डूषावाह—धारयेदिति ।
संग्रहे तु अथ नस्याहं नरमव्याहृतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं
नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं ततः कनक-
रजतताम्राद्यन्यतमभुक्तिस्थितं प्रदेशीषधित्रिभागं वामहस्तां-
गुष्ठकनिष्ठिकाग्रमाकृष्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं वासो
मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं
नासापुटं पर्यायेण पिधायेत रस्मिन्नपि दक्षिणहस्तेन प्रना-
डया पिचुना वा अनवाच्छिन्नधारमासिञ्चेत् । न च हीना-
धिकं सकृदेव श्वर्ममत्युष्णशीतमत्युन्नतावनताशिरसि संकु-
चितगात्रीयं वा देशं, तत्र हीनं दोषमुक्लेश्यानिर्हरद्वारु-
चिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकंठरोगान् कुर्यात् । अधि-
कमतियोगादोषान्, सकृदेव सर्वमुक्लेशेन शिरोरोगप्रतिश्या-
यघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च । अत्युष्णं-दाहपाकज्वररक्ता-
गमशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाश्रमान् । अतिशीतं—हीनदो-

धान् अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्छिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेवा
अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्च्छाजाड्यकण्ठदाहज्व-
रान्, संकुचितगात्रस्य सम्यक्धमनीव्यानुवहोपोत्केशं
वेदनां स्तम्भं वा । न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहारा-
व्याहारस्पन्दनोच्छिन्दनान्याचरेत् । तथाहि शिरोरूक्प्रति-
शयायकासतिमिरखलतिपलितव्यंगतिलकालकमुखदूपकाणां
सम्भवः । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौपधं निष्ठी-
वेत् । सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेद्दोषं च संघ-
र्द्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः शिराः भेषजेन सम्य-
ग्व्याप्यन्ते । पुनःपुनश्चैनं स्वेदयेत् । अथास्य स्नेहोक्तमा-
चारमादिशेदतिद्रवपानं च वर्जयेदिति ॥ २५ ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखाच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ।

स०—सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादयः
स्युः । संग्रहे चोक्तम् । सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिक्ते
वा सुखोच्छ्वासनिःश्वाससुखसुप्तबोधाक्षिपाटवानि
स्युः ॥ २६ ॥

प०—तत्र सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि सुखेनोच्छ्वा-
सनपूर्वं श्वासप्रवृत्तिः । तथा सुखेन स्वप्नतया
प्रबोधो निद्राया निवृत्तिः सुखेन वा । अक्षपाट-
वमिन्द्रियाणां विशुद्धिः ॥ २६ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्य सम्यग्योगमाह—सम्यक्स्निग्ध
इति । स्वप्नबोधौ सुखेन स्नेहनस्यस्य ॥ २६ ॥

रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

स०—रूक्षे तु शिरस्यक्षिस्तब्धता तथा नासाया-
मास्ये च शोषो मूर्धशून्यता च स्यात् ॥ २७ ॥

प०—रूक्षे शिरसि स्नेहनस्यायोगे सति अक्ष्णोः
स्तब्धता स्तब्धत्वं जायते । नासायां तथास्ये मुखे
शोषः । मूर्धनि शून्यता रिक्तत्वम् ॥ २७ ॥

हे०—हीनयोगमाह—रूक्ष इति ॥ २७ ॥

स्निग्धेऽतिकंडूगुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः २८ ।

स०—अतिस्निग्धे कंडूवादयः स्युः ॥ २८ ॥

प०—अतिस्निग्धे मूर्धनि स्नेहनस्यातियोगे अत्यर्थं
कण्ठर्जायते । तथा गुरुता गुरुत्वं शिरसि तथा
प्रसेकः श्लेष्मणो निरसनम् । अरुचिरन्नानभि-
नन्दिता । पीनसः प्रतिशयायः ॥ २८ ॥

हे०—स्नेहनस्यस्यातियोगमाह—स्निग्ध इति ॥ २८ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुता स्वरवक्रविशुद्धयः ॥ २९ ॥

स०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्तेऽक्षिस्तब्धतादयः स्युः २९

प०—सुविरिक्ते सम्यग्विरिक्ते मूर्धन्यश्चिच्छ्वासा-
लाघवम् । वक्त्रस्वरयोर्विशुद्धिः स्पष्टत्वम् ॥ २९ ॥

हे०—विरिचननस्यस्य सम्यग्विरिक्तेऽक्षिस्तब्धतादयः
इति ॥ २९ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामताऽतिविगंचनं ३० ॥

स०—दुर्विरिक्ते गदोद्रेको रोगस्याऽतिव्यमत्तं वि-
चिते क्षामता कृशता स्यात् ॥ ३० ॥

प०—दुर्विरिक्ते तस्मिन् शिरसि गदोद्रेकः
व्याधिविवृद्धिरयांगे सति जायते । अतिविगंच-
चिते सति क्षामता शिरसो जायते । विगंचनस्य
नस्यस्यातियोगे सति ॥ ३० ॥

हे०—विरिचननस्यस्य हीनयोगमाह—दुर्विरिक्ते
विरिचननस्यस्यातियोगमाह—क्षामते इति ॥ ३० ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषये सूचयितुमा-
प्रतिमर्शः क्षतक्षामचालवृद्धसुरवाग्मसु ।
प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि ॥ ३१ ॥

स०—प्रतिमर्शः क्षतादिषु प्रयोज्यः । अक्षयवर्षे-
णेऽपि कार्यः ॥ ३१ ॥

प०—प्रतिमर्शा नस्यविशेषः क्षतभ्रामादिषु
प्रयोज्यः । तथाऽकालवर्षेऽकालदुर्दिनेऽपि क्षत-
उरःक्षतप्रभृतिक्षामो रूक्षान्नप्रायो रित्तः । क्षत-
आपोडशवर्षात् । वृद्धः सप्ततस्त्वयम् । सुग्राह्य-
सुमनाः ॥ ३१ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य विषयमाह—प्रतिमर्शोऽपि क्षत-
लक्षणेऽपि अनार्तवदुर्दिनेऽपि संग्रहे । अक्षयवर्षेऽपि
भीरुष्विति ॥ ३१ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ।

मद्यपीतेऽवलश्रांत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ॥

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

स०—दुष्टपीनसे तु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनो नासा-
रोगेषु वक्ष्यमाणः । तथा मद्यपीते तथाऽवलश्रांत्रे

रुद्धश्रवणमार्गं तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्
कृमिर्पाडितशिरसि तथोत्कृष्टो वृद्धिं गतस्तथोत्कृष्टः
प्रचलो दोषो यस्य तस्मिन्श्च प्रतिमर्शो न योज्यः ३२ ॥

प०—नत्विष्टो नाभिप्रेतः । दुष्टपीनसे दुष्टप्र-
तिशयाये मद्यपीते तस्मिन्नेव काले वनकाले पीतं
येन तथाऽवले श्रोत्रे हीनं बलं श्रोत्रविषये यस्य
तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्धा यस्य तस्मिन्नेष्टः ।
तथोत्कृष्टदोषे उत्कृष्टदोषे बहुदोषे, उत्कृष्टदोषे
प्रच्युतदोषे नेष्टः ॥ ३२ ॥

हे०—अधिदुष्टपीनसादीनां प्रतिमर्शं निषेधति--न
त्विष्ट इति । अवलश्रोत्रे शब्दश्रवणासमर्थं उत्कृष्टदोषे
उत्कृष्टदोषे च ॥ ३२ ॥

केन प्रकारेण न योज्य इत्याह—

हीनमात्रतया हि सः ॥ ३३ ॥

३३०—हि यस्मात् हीनमात्रतया हीना मात्रा यस्य
स हीनमात्रस्तस्य भावो हीनमात्रता तया यस्मादसौ
प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोक्तेः एव
भवति न शमः ॥ ३३ ॥

प०—तस्माद्धीनमात्रतया हीनमात्रत्वाद्यतोऽसौ
मन्दात् प्रभृति मन्दो हीनमात्रो न प्रयोज्यः ।
तद्विषये तस्यासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥

हे०—हीनमानतया युक्तः स दोषनिर्हरणासमर्थत्वादे-
तेषु न योज्य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निशाहर्भुक्तवांताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ।
शिरोऽभ्यंजनगंडूपप्रस्त्रवांजनवर्चसाम् ।
दंतकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविंदुकः ।

स०—असौ प्रतिमर्शो द्विविंदुको निशादीनां पंच-
दशानां कालानामंते प्रयोज्यः ॥ ३४ ॥

प०—प्रतिमर्शस्यैते पञ्चदश कालाः । स प्रति-
मर्शो निशाभुक्तादीनामन्ते योज्यः । अस्य प्रति-
मर्शो द्विविंदुकः विन्दुद्वयप्रमाणः ॥ ३४ ॥

हे०—प्रतिमर्शस्य पञ्चदशकालानाह—निशाहरिति ।
अहःस्वप्नो दिवास्वप्नः, श्रमो व्यायामः, प्रस्त्रावो मूत्रं,
द्विविंदुको विंदुद्वयमात्रः विंदुर्वा येन चोत्कृष्टो नावु-
त्कृष्टस्य जायते “निष्टयुते यत्र वा खेहो न साक्षादुपलक्ष्यते”
इति ॥ ३४ ॥

पंचसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ।
दृग्वलं पंचसु ततो दंतदाढ्यं मरुच्छमः ३५ ॥

स०—तत्र निशाहर्भुक्तवांताहःस्वप्नाख्येषु पंचसु
कालेषु प्रतिमर्शं प्रयुक्ते स्रोतसां शुद्धिर्भवति । क्रमा-
त्क्रमेणैव पठितेष्वध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामंते प्रतिमर्शं
दत्ते सति श्रमनाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । मनः-
प्रसादशिरोलाघवे अपि भवतः । एवं शिरोऽभ्यंजनादिषु
पंचस्वन्ते प्रतिमर्शं योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात् । ततोऽ-
नंतरं दंतकाष्ठहासयोरंते यथासंख्येन द्विजदृढत्वं पवन-
शमश्च स्यात् ॥ ३५ ॥

प०—स पञ्चस्वाद्येष्वन्ते प्रयुक्तः स्रोतसां शुद्धिं
करोति । निशान्ते दिवसान्ते भुक्तान्ते वान्तान्तेऽहः-
स्वप्नान्ते स्रोतोविशुद्धिर्जायते । अध्वनः श्रमान्ते
शुक्त्यागान्ते क्लमनाशः स्यात् । दृग्वलं पञ्चस्त्विति ।
अभ्यङ्गान्तेऽभ्यंजनान्ते विडन्ते मूत्रान्ते गण्डुषान्ते
दृग्वलं दृष्टिप्रसादः । दन्तधावनान्ते दन्तदाढ्यम् ।
हास्यान्ते मरुच्छमो वातशान्तिः ॥ ३५ ॥

हे०—उक्तकालानां फलमाह—पंचस्त्विति । पंचसु नि-
शांतादिषु स्रोतःशुद्धिः, त्रिषु अध्वश्रमरेतोऽन्तेषु क्लमनाशः,
पञ्चसु शिरोऽभ्यंजनादिषु दृग्वलं, दन्तधावनान्तेषु दंतदाढ्यं,
हास्यान्ते वातोपशमः ॥ ३५ ॥

अधुनाऽजनस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषे नियमं
करोति—

न नस्यमूनसप्ताब्दे नाऽतीताऽशीतिवत्सरे ।
न चोनाऽष्टादशे धूमः क्वलो नोनपंचमे ।
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रांतसप्ततौ ॥ ३६ ॥

स०—ऊनसप्तवर्षे नस्यं न योज्यम् । तथाऽतिक्रां-
ताशीतिवर्षे च नस्यं न प्रयोज्यम् । अपूर्णाऽष्टादशे
वर्षे धूमो न प्रयोज्यः । क्वलोऽपूर्णपंचवत्सरे न
प्रयोज्यः । ऊनदशमवर्षे शुद्धिर्वमनविरैकादिका न प्रयो-
ज्या । तथा अतीतसप्ततिवर्षे शुद्धिर्न योज्या ॥ ३६ ॥

प०—न नस्यमूनसप्ताहे हीनसप्तवर्षमन्तरेण
योज्यम् । तथातीताशीतिवत्सरे नस्यं न योज्यम् ।
अतीताक्रान्तवत्सराणां वर्षाणामशीतिवत्स्य तास्म-
न्ने नस्यं न शस्तम् । न चोनाष्टादशे नरे धूमो

शस्तः । ऊनपञ्चके कवलो न शस्तः । न शुद्धिरु-
नदशम इति । ऊनदशमे वर्षे न शुद्धिः शस्ता ।
इत्येष प्रतिषेधो विरेकविषय एव बोद्धव्यो न वम-
नविषयः । प्रायः क्षीरघृताशित्वात् बालानां श्लेष्म-
जा गदाः । सर्वव्याधिषु शस्यन्त इति वचनान् ३६ ॥

हे०-वयोविशेषेण नस्यधूमकवलशोधनानि निषेधति-
न नस्येति ॥ ३६ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ।
न चाऽत्र यंत्रणा नाऽपि व्यापद्भ्यो मर्शवद्भयम् ।

स०-प्रतिमर्शः पुनर्बस्तिरिव शस्तो हितः ।
कथम् । आजन्ममरणं जन्ममरणे चावधिं कृत्वा प्रति-
मर्शो हित इत्यर्थः । स च प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात्
संततमभ्यस्यमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन्
कुर्यात् । अत्र च प्रतिमर्शे यंत्रणोष्णोदकोपचारी स्यादि-
त्यादिका नास्ति । न च व्यापद्भ्योऽक्षिस्तब्धता शोष
इत्यादिभ्यो भयं मर्श इव अस्तीति । मर्श इव मर्श-
वत् । सतम्यंताद्वृत्तिः ॥ ३७ ॥

प०-आजन्मप्रभृत्यूनवर्षे बाले यावज्जन्माव-
सानं तावत्प्रतिमर्शः शस्तो हितः । वस्तिवत् । यथा
वस्तिराजन्ममरणं हितः तद्वत्प्रतिमर्शोऽपि । अत्र
च प्रतिमर्शाख्ये नस्ये मर्शवन्न यंत्रणा स्नेहविधा-
नोक्ता आचारसेवा नापि मर्शवत् । प्रतिमर्शदाने
व्यापद्भ्यो भयम् । यथा मर्शदानाद्व्यापद्भ्यो भयं
नैव तथा न प्रतिमर्शात् ॥ ३७ ॥

हे०-प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह-आजन्मेति ॥ ३७ ॥

तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ।
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥

स०-तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शान्यायेन
नस्यार्थं श्रेष्ठं भवति । कुतो हेतोर्भूध्नः कफस्थानत्वात्
न चापरे स्नेहास्तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

प०-स्वस्थवृत्ते तैलमेव नस्यार्थस्य शस्यते । ननु
स्वस्थस्येतरे स्नेहा घृतादयः ॥ ३८ ॥

हे०-नस्ये तैलमेवोचितमित्याह-तैलमेवेति ॥ ३८ ॥

आशुकृच्चिरकारित्वं गुणान्कर्षापकर्षता ।
मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ॥
को मर्शं सपरिहारं सापदं च भवेन्नतः ।
अच्छपानविकाराख्यां कुटीवानातपस्थित्या ।
अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेन्नतः ॥

स०-आशुकारी मर्शश्चिरकारित्वं गुणान्कर्षापकर्षता-
त्कर्षत्वयुक्तो मर्शो गुणाप्रकर्षतात्पुनः पुनः पुनः
इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न
स्यात्तदा मर्शं सपरिहारं सपदं च भवेन्नतः । अत्र
न कश्चिद्भेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषोऽत्रापि नान्य-
ख्यौ स्नेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् ।
तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यत्रसायनस्य सेवा सेवा-
यनस्योपसेवा तथा वातानतपस्थितिः । यथासायन-
तपाद्यपरिहारस्थित्या रसायनं क्रियते तेषां च विशेष-
तथैव विशेषेण निर्दिशेत् । नपानस्य सेवा तथासायन-
तावत्प्येवं चिरकारिशीघ्रकारित्वादिगुणान्कर्षता-
त्कर्षत्वयुक्तो मर्शो गुणाप्रकर्षतात्पुनः पुनः पुनः

प०-इत्युक्तं सङ्ग्रहे । मर्शश्चिरकारित्वं गुणान्कर्षापकर्षता-
दानतीमिति तस्याप्यत्र व्याख्या कियते । मर्शश्च-
मर्शयोर्यदि विशेषोऽयं न स्यात् न तयोऽप्यत्र सपरिहारं
सापदं च मर्शमातुरस्य वदेन न प्रतिमर्शम् । को
विशेषोऽनयोरित्याह-आशुकृत्वं तथा चिरकारिता
गुणानामुत्कर्षापकर्षता यथासंख्येन मर्शप्रतिमर्श-
योर्यस्मादस्ति । तत्र मर्शः स्नेहाधिक्यमाशु
करोति । तथा गुणानामुत्कर्षोऽयं च । प्रातमर्शः
पुनः स्नेहादिकार्यं चिरेण सम्पादयति । तथा
गुणानां वास्य न्यूनता । एवं विशेषमाश्रित्य मर्शः
सपरिहारोऽपि तथा व्यापद्युक्तोऽपि निर्दिष्टः ।
एवं प्रसङ्गेनान्यत्राप्युच्यते । अच्छपानः स्नेहो
व्यापद्युक्तः । तथा सपरिहारो विचारणात्तदः ।
पुनः स्नेहो निष्परिहारो निष्वापन्नः । तथासाय-
नायः पुनरुक्तः । आशु कार्यकरणान् तथा सुख-
नामुत्कर्षान् तथा कुटीस्थित्या कुटीप्रवेशेण रसा-
यनस्योपसेवा तथा वातानतपस्थितिः । यथासायन-
विधानेन रसायनस्य सेवा एवं नयोर्विदि विशेषो न
स्यात् को वदेन् कुटीस्थितं सापदं सपरिहारम् ।
यावता कुटीस्थितेराशुकारित्वं गुणान्कर्षता-
तपस्थितेश्चिरकारित्वम् । तथा गुणानामपकर्षता
इत्येवं विशेषो अन्वासमात्रावस्ती तत्र तुल्यं वति

निर्दिशेत् कथयेत् । येनान्वासनबस्तेर्गुणोत्कर्षोऽस्ति
तथाशुकारित्वम् । मात्राबस्तेर्गुणानामपकर्षश्चिर-
कारिता च । एवमनयोर्विशेषमन्विष्यान्वासनबस्तिः
सपरिहारः सापत्कोऽप्युक्तो न मात्राबस्तिः । एवं
भिन्नफलत्वादनयोरिति ॥ ३९ ॥

इदानीमणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
दावींत्वङ्मधुकप्लवागुरुवरापुंड्राह्वबिल्वोत्पलम् ।
धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
किंजल्कं कमलाह्वयं शतगुण दिव्येऽभसि क्वाथ-
येत् ॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशंत्यणुतैलमेतत् ४० ॥

स०-जीवन्तीत्यादि । जीवत्यादीनि द्रव्याणि
दिव्ये जले क्वाथयेत् । गोपी सारिवा । प्लवं गोपाल-
दमनाख्यम् । पुंड्राह्वं पौण्डरीकम् । धावन्यौ कंटकारि-
कामहोठिकाख्ये । सुरभिः सलुकी । स्थिरे शालिपर्णी-
पृश्निपर्णी । कृमिहरं विडङ्गम् । अत्र तैलसमानि
द्रव्याणि ग्राह्याणीति वैद्यव्यवहारः । आकाशादेः पटा-
दिभिर्गृहीतं जलं दिव्यमुच्यते । तत्तैलाच्छतगुणं
गृहीत्वा तावत्क्वाथयेत् । यावद्दशगुणो रसस्तैला-
त्स्यात् । तेन क्वाथेन च तैलं दशवारान्पचेत् ।
दशमे च पाके तैलसममाजक्षीरं क्षिपेत् । ततः
पुनः पचेत् । इति तत्तैलं महागुणमणुतैलसंज्ञं कथयन्ति ।
अणुषु तैलमणुतैलम् । अपूर्नीन्द्रियस्रोतांसि प्रविश-
तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०-अणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-जलदं मुस्ता, सेव्य-
मुशीरं, गोपी सारिवा, हिमं चन्दनम् । दावी-
त्वक् दारुहरिद्रात्वक् । मधुकं मधुयष्टी । प्लवं
परिपेलवम् । वरा शतावरी । पुण्ड्राह्वं पुण्डरी-
कम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । धावन्यौ द्वे कण्ट-
कारी बृहती च । सुरभिः गन्धसुरा । स्थिरे
द्वे शालिपर्णी, पृश्निपर्णी च । कृमिहरं विडङ्गम् ।
पत्रं गन्धपत्रम् । त्रुटिः सूक्ष्मैला । हरेणुरेणुका

किञ्जल्कं कमलात्पद्मकेसरम् । एतानि द्रव्याणि
शतगुणे दिव्येऽभसि अंतरिक्षसलिले क्वाथयेत्
तावत् । यावत्तैलाद्रसः क्वाथो दशगुणः परि-
शिष्टः सम्पद्यते । एवं तैलतो रसं क्वाथं दश-
गुणं परिशेष्यान्तरं तेन सलिलेन क्वाथेन तैलतो
दशगुणेनावशिष्टेन तैलं पचेत् । दशवारान् ।
दशपर्यायान् न्यूनाधिकान् । तत एवकारोऽत्राव-
धारणार्थः कृतः । तैलपाकनिवृत्तिस्तथा कर्तव्या
यथा तेन क्वाथेन दशपाकं तत्तैलं सम्पद्यते ।
क्वाथः सलिलपाकैर्दशभिः पृथक् पृथक् तैलं विप-
चेदीत । यावद्दशमे पाके सममाजदुग्धं क्षिप-
त्तेन समं तुल्यभागः । जीवन्तीत्यादीनां द्रव्याणां
समभागानां पलानि द्वात्रिंशत् । पानीयपलानां
द्वात्रिंशच्छतानां क्वाथावशिष्टपलानां त्रीणि
शतानि विंशत्यधिकानि । तस्य क्वाथस्य दश-
मांशेन द्वात्रिंशत्पलपरिमाणेन तिलतैलस्य द्वात्रिं-
शत्पलानि साधयेत् । दशमे जातपाके तैलतुल्यं
द्वात्रिंशत्पलानि अजाक्षीरस्य दद्यात् । एतच्च
नस्यं तैलं महागुणं भूरिबलावहं मुनय उशन्ति
कथयन्ति । अपूर्णां स्त्रोतसां शिरोभागानामन्तः-
प्रवेशसामर्थ्यात् । एतत्तैलमणुतैलं सिद्धार्थं नाम ४०

हे०-नस्यतैलेषु श्रेष्ठत्वाद्गणुतैलमाह-जीवन्तीति । जी-
वत्यादीनि शतगुणं जले निक्वाथ्य जीवत्याद्यपेक्षयेत् दश-
गुणं रसं परिशेष्य तैलात्तेनेति तैलाद्दशगुणेन सलिलेन
दशवारं तैलं पचेत् । अर्थान्प्रतिवारं तैलसमः क्वाथः ।
दशमे तु पाके तैलसममाजदुग्धे क्वाथं चावशिष्टं क्षिपेत् ।
सेव्यमुशीरं, प्लवं क्षुद्रमुस्तं, धावन्यौ बृहतीद्वयं, सुरभिः रासा,
स्थिरे शालिपर्णीपृश्निपर्णी, कमलाकिंजल्कं पद्मकेसरम् ।
अत्र जीवत्यादीनामेव कल्कः । “यतः क्वाथस्ततः कल्कः
केवलक्वाथभापितः ” इति वचनात् । कल्कं विनिय पाक
इत्यपरे । संग्रहे तु अणुतैलविधानं गंजिष्ठामधुकप्रपौड-
रीकजीवकर्षभकाकोलीद्वयपयस्यासारिवानेतानीत्येत्पलांज-
नरास्त्राविडंगतंडुलमधुपर्णीश्रावणीभेदकाकनासासरत्थीत-
भद्रदारुचंदनैः सुषिष्टैरष्टगुणं पद्मगुणेन पयसा तैलं निपच-
त् । घृतं वा पिच्छोत्वणेषु दोषेषु । अथवा चंद्रनागुरुपत्रदागी-
त्वङ्मधुकबिल्लाद्वयपक्षोत्पलपद्मकेसरप्रपौडरीकविट्मोशी-
रह्रीबेरबलात्वङ्मुस्तसारिवान्बृहतीद्वयांशुमतीद्वयजीवन्तीदे-
वदारुसुरभिःशतावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागाव-
शिष्टं क्वाथयेत् । ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांशेन समांशे

तैलं साधयेत् । दशमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो
दद्यात् । एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणैन्द्रियदाढ्यकरं
केश्यं त्वच्यं कण्ठ्यं प्रीणनं बृंहणं दोषत्रयघ्नं चेति तन्वा-
तरात् । “ नस्यं विदध्याद्बुडनागरं वा ससैधवां माग-
धिकामथोवा । घ्राणास्यमन्याहनुवाहुपार्श्वशिरोक्षिकण्ठश्रव-
णामथेषु ” इति ॥ ४० ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ।
दृढेन्द्रियास्त्व(स्त)पलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ४१

स०—नस्यशीलिनो निबिडोच्चतररमणीयत्वगादयः
स्युः । त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चाऽऽस्यं च वक्षश्च
एतेषां समाहारः त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः । घनोन्नत-
प्रसन्न त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते घनोन्नतप्रसन्न-
त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षसः । तथा पुष्टेन्द्रियाः पलितवर्जि-
ताश्च भवेयुः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्द-
राख्यायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

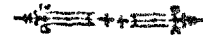
प०—त्वक् च स्कंधश्च ग्रीवा चास्यं च वक्षश्च
त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षः, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ।
घनं चोन्नतं च घनोन्नतम् । घनोन्नतप्रसन्नं
त्वक्स्कंधग्रीवास्यवक्षो येषां ते तथाविधाः । दृढा-
नीन्द्रियाणि विषयसामर्थ्यानि चक्षुरादीनि येषां
ते दृढेन्द्रियाः । अस्तानि पलितानि येषां तेऽस्तप-
लिताः नस्यशीलिनो नरा भवेयुः भवन्तीति
भद्रम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रिकाया-
मष्टांगहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हे०—नस्यशीलनस्थ फलमाह—घनोन्नतेति । घन-
त्वच उन्नतस्कंधग्रीवास्यवक्षसः इति यथायोगं
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने नस्यकर्म-
प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २० ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वांगचिकित्साप्रयोगाद्भूमपानं विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो धूमपानविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ।
जत्रूर्ध्वं कफवातोत्यविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पितृद्रुमं सदाभवात् ?

स०—आत्मवान् सुमतिर्जातकफवातो जन्म-
ऊर्ध्वं श्लेष्मवातोद्भवानां विकाराणां रोमाणामजन्मने-
नुत्पत्यै तथोत्पन्नानामुच्छेदाय विनाशाय सदा भुम-
पितृत् ॥ १ ॥

प०—अन्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । अस्मान्मना-
न्तरं धूमं पीत्वा कवलान् ध्यायेन् इत्युक्तं अतोऽध्याय-
विधिर्विधानमितिकर्तव्यताभ्यांऽध्यायस्य व्याख्या-
स्यामः । जत्रूर्ध्वं कफोन्धानां विकाराणां जन्मनेत्यस्यां
च तथा कफवातोन्धानां जन्मनेऽनुत्पत्त्यै तथो-
जातानामुत्पन्नानां उच्छेदाय विनाशाय सदा भुम-
कालमात्मवान् पुरुषो धूमं पितेत् ॥ १ ॥

हे०—अथेति । धूमपानविधिर्मध्यायं व्याख्या-
नीते । तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह—जत्रूर्ध्व-
मिति ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वातं वातकफं कफं
योज्यः ॥ २ ॥

स०—स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिधा ।
यथाक्रमं वाते स्निग्धो वातकफे मध्यः कफे तीक्ष्णो
योज्यः ॥ २ ॥

प०—स धूमस्त्रिविधः । स्निग्धमध्यतीक्ष्णभे-
देन । तत्र स्निग्ध ईपन्कफसहिते वाते योज्यः ।
मध्यो वातकफे । तीक्ष्णः कफे योज्य इति सर्वथा-
नुवर्तनीयम् । तत्र स्निग्धो बृंहणो मृदुरिति पर्यायः ।
मध्यमः शमनं प्रायोगिक इति पर्यायः । तीक्ष्णः
शोधनविरेचन इति पर्यायः ॥ २ ॥

हे०—धूमभेदानाह—स्निग्धो मध्य इति । संभेदे
तु तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायः । युर्यः
सोहो मृदुरिति । शोधनो विंशतस्तोक्ष इति पर्यायः ।
तथा कासघ्नो वामनो प्राणधूमश्चैवमन्त्रेदात् ॥

स्निग्धादीनां विषयमाह-वाते वातकफ इति । योज्य इति क्रमेणेति शेषः ॥ २ ॥

न रक्तपित्तातिविरिक्तोदरमंहिषु ।

तिमिरोर्ध्वाऽनिलाऽऽध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ॥

मत्स्यमद्यदधिकीरक्षाद्रसंहविषाशिषु ।

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ॥३ ॥

स०-रक्तपित्ताद्यादिषु धूमो नावचारणीयः । ननु वाते वातकफे कफे च धूमस्योक्तत्वात्पित्तातीं प्राप्तिरेव नास्ति तर्हि प्रतिषेधेन । ब्रूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तातीं सत्यां कश्चिद्विषकपाशो भ्रांत्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रम-चिकीर्षया धूमं योजयेत्तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तातीं प्रकृतेर्वातक्षेपमव्याध्युत्पत्तौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम् । अशिशब्दो मत्स्यादिषु विषातेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासंभवं पानं मद्यादेरशनं च मत्स्यादेरशनशब्देनेहोच्यते । चतुर्विध-ष्वाहारेष्वशनशब्देनास्येव व्यवहारः । यथा मात्राशी सर्वकालं स्यादिति । केचिच्च यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति ॥ ३ ॥

प०-स धूमः पित्तरक्तातिविरिक्तादिषु न योज्यः । पित्तरक्ताभ्यामार्तिः पीडा यस्य । विरिक्तः कृतविरेचनः । ऊर्ध्वानिल ऊर्ध्ववातरोगी । रोहिणी गलरोगः । मत्स्यादीन्यशितानि येन । तथा शिरस्यभिहते तथा पाण्डुरोगे तथा निशि रात्री जागरिते सति धूमो न योज्यः ॥ ३ ॥

हे०-पित्तातीदीनां धूमं निषेधति-न रक्तपित्तातीति ३

रक्तपित्ताध्यवाधिर्यतृणमूर्छामदमोहकृत् ।

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा ॥ ४ ॥

स०-मूर्च्छा संज्ञानाशः । मोहश्चित्तनाशः । मुह-वैचित्य इति पाठात् । आंध्यवाधिर्यग्रहणमुत्तमांगरोगो-पलक्षणार्थम् । तेन संप्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । धूमो-ऽकाले पूर्वोक्ते रक्तपित्ताद्यादीं पीतो रक्तं पित्तादीन् कुर्यात् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिशयेन पीतो रक्तादिकृत् ॥ ४ ॥

प०-धूमस्त्रिविधो विपरीतोऽतिमात्रश्च पीतो रक्तपित्तं, तथान्ध्यं, बाधिर्यं-श्रोत्रेन्द्रियस्य श्रुति-

विघातरूपं, पिपासां तथा मूर्छां मदं मोहं च करोति ॥ ४ ॥

हे०-धूमस्याकालपाने अतिपानं दोषमाह-रक्तपित्ताध्येति ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ॥ ५ ॥

स०-तत्र रक्तपित्ताद्यातीं विधिरुपक्रमो यथासं सर्पिःपाननस्यालेपपरिषेकादिः शीतो विधिर्हितः ॥ ५ ॥

प०-तत्र रक्तपित्तादिषु समुपजातेषु शीतो विधिः कपायनस्यमुखलेपाञ्जनं परिषेकपाना-दिको हितः ॥ ५ ॥

हे०-उक्तदोषस्य प्रतीकारमाह-तत्र शीत इति । संग्रहे तु एषां विभ्रमज्वरशिरोऽभितापेंद्रियोपपातनाल्लो-पपाकधुयायनशर्दिमूर्छारक्तपित्तादीतानि मृत्युं वा धूमो जनयेदतिमात्रश्रोत्रेण्यपामपि । तत्र वातकफान्यतरसंगृहं पित्तमुपलक्ष्य यथासं सर्पिःकपायपाननस्यास्यलेपाञ्जनप-रिषेकानस्निग्धरुक्षशीतान् प्रयुञ्जीत । एतेन सर्वधूमोप-घातप्रतीकारा व्याख्याताः । निशेषस्तु सर्वस्रोतोऽभिगते धुमे तीव्रतरा वेदना गन्धव्यूषाभ्माननेत्ररागश्वासकासपी-नसांगस्वरसादाभ्लकाः । तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशकरो-पयोगस्तद्विधरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्यगण्डया इति ॥ ५ ॥

इदानीं त्रयाणां धूमानां पृथक्कालं दर्शयन्नाह-

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसंवाशस्त्रकर्मणाम् ।

हासस्य दंतकाष्ठस्य धूममंते पिबेन्मृदुम् ॥

कालेष्वेषु निशाऽऽहारनावनांते च मध्यमम् ।

निद्रानस्यांजनस्नानच्छर्दितांते विरेचनम् ६ ॥

स०-क्षुतादीनामष्टानामंते मृदुं स्नेहनास्त्रं धूमं पिबेत् । एषु क्षुतादिषु कालेषु निशाहारनावनांतेषु च मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्यममिति मध्यान्म इति मः । विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामंते पिबेत् । नावननस्या-योरेकार्थयोरेहोपादानान्नस्यक्रमेण धूमं पियेदिति ग्रंथ-कृता प्रतिपादितम् । तेन स्निग्धनस्यांते स्निग्धं गृह्यप-रपर्यायं धूमं पिबेत् । आचार्योपदेशाच्च क्षुतादीतेषु च स्निग्धं धूमं पिबेत् । मध्याह्नस्यांते मध्यमं धूमं पिबेत् । कालेष्विति बहुवचनाच्च क्षुतादीनामष्टानामंतादिषु च

प०-ऋजुः स्पष्टं कृत्वोपविष्टस्तच्चेतास्तन्मनाः,
विवृतास्यः प्रसारितमुखः पुमान् तथा त्रयः पर्याया
वारा यस्यासौ त्रिपर्यायस्तं त्रिपर्यायं पिधाय
स्थगयित्वा नासायाः सम्बन्धि छिद्रमेकैकं पर्यायेण
धूमं नासिकया पिबेत् । एवं पर्यायतया एकैकेन
नासापुटेन त्रीन् वारान् धूमं पिबेत् ॥ ९ ॥

हे०-धूमपानविधिमाह-ऋजुपविष्ट इति । त्रिपर्यायं
त्रिपरिवर्तं वामं पिधाय दक्षिणेन पिबेत् । दक्षिणं पिधाय
वामेनं पिबेदित्येकः परिवर्तः । संग्रहे तु प्राकृतोच्छ्वा-
सनिःश्वासो नेत्राम्रनिविष्टदृष्टिरिति ॥ ९ ॥

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ।
उत्क्लेशनार्थं वक्रेण विपरीतं तु कंठगे ॥ १० ॥

स०-नासागते शिरोगते वा दोष उत्क्लिष्टे
स्वस्थानाच्चलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत् ।
अनुत्क्लिष्टे दोष उत्क्लेशनार्थं वक्रेण प्राक् पिबेत् पश्चा-
न्नासिकया । कंठरोधदोषोत्क्लेशनार्थं प्राङ्नासिकया
पिबेत् पश्चाद्वक्रेणेति विपरीतम् ॥ १० ॥

प०-दोषे धूमसाध्ये घ्राणशिरोगते नासाशिरः-
स्थिते उत्क्लिष्टे स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं नासिकया
धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्रेण पिबेत् । अनुत्क्लिष्टे
पुनर्दोषे घ्राणशिरोगते तदुत्क्लेशनार्थं प्राक् वक्रेण
पिबेत् । पश्चान्नासिकया । कण्ठगे दोषे विप-
रीतं कृत्वा धूमं पिबेत् । कण्ठगे दोषे उत्क्लिष्टे
स्वयं प्रच्युते प्राक् पूर्वं मुखेन धूमं पिबेत् । पश्चा-
न्नासया । अनुत्क्लिष्टे पुनः कण्ठगे दोषे उत्क्लेश-
नार्थं प्राक् नासया धूमं पिबेत् । पश्चाद्वक्रेण ॥ १० ॥

हे०-दोषस्थानावस्थाभेदेन धूमपाने विशेषमाह-प्राक्
पिबेदिति । घ्राणशिरोगते दोषे स्वयमुत्क्लिष्टे शोधनार्थं
यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् । पश्चाद्वक्रेण तस्मि-
न्नेवानुत्क्लिष्टे उत्क्लेशनार्थं यो धूमः तं पूर्वं वक्रेण पिबेत् ।
पश्चान्नासिकया । कण्ठगे तुत्क्लिष्टे प्राग्वक्रेण पश्चान्नासि-
कया । अनुत्क्लिष्टे प्राङ्नासिकया पश्चाद्वक्रेण ॥ १० ॥
मुखेनैव वमेद् धूमं नासया दृग्विधातकृत् ११ ॥

स०-नासयाऽऽस्येन वा पीतं धूमं वक्रेणैवोत्सृ-
जेत् । ननु घ्राणेनैव कस्मान्न मुच्येत्याह । नासये-
त्यादि । घ्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिविधाततिमिरा-
दीन् करोति । तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत् ॥ ११ ॥

प०-नासया पीतं धूमं तथा मुखेन पीतमुभ-
यमपि मुखेनैवोद्धमेत्, न नासया दृग्विधा-
तभयात् ॥ ११ ॥

हे०-धूमोद्धमने नियममाह-मुखेनैवेति । नासोद्धमने
दोषमाह-नासयेति ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

स०-आक्षेपमोक्षैरादानविसर्गैस्त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिन्वा-
रान् धूमः पातव्यः । त्रिरिति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् १२

प०-त्रीन् वारान् कृत्वा त्रिभिस्त्रिभिराक्षेपमोक्षैः
सम्पद्यते इति ॥ १२ ॥

हे०-धूमपानावधिमाह-आक्षेपमोक्षैरिति । त्रिभि-
स्त्रिभिरिति । त्रिषु पानेषु प्रत्येकं त्रय आक्षेपमोक्षाः १२
अहः पिबेत्सकृत् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ।
त्रिश्चतुर्वा ॥ १३ ॥

स०-अहः सकृदेकवारं स्निग्धं धूमं पिबेत् ।
मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राप्यनुवर्तते ।
तीक्ष्णं धूमं त्रीन् वारान् चतुरो वा दिवसस्य पिबेत् ।
अह इति कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी १३

प०-स्निग्धं धूममहः सकलस्य दिवसस्य यथा
स्वोक्तविषये सकृदेकवारं पिबेत् । तथा मध्यं धूमं
सकलस्य दिवसस्य तथा स्वोक्तविषये द्विः द्वौ
वारौ पिबेत् । तथा तीक्ष्णं धूमं यथास्वोक्त-
विषयेऽहः सकलस्य त्रीन् वारान् चतुरो वा
वारान् पिबेत् ॥ १३ ॥

हे०-स्निग्धादिभेदेनावृत्तिमाह-अह इति । अहः
सकृत् अहोरात्रमध्ये एकवारं स्निग्धं पिबेत् । द्विवारं
मध्यम् ॥ १३ ॥

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ।
मुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशरिवालकम् ॥

वरांगकौतीमधुकविल्वमज्जैलवालुकम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥

शलकी कुंकुमं माषा यवाः कुंडुरकं तिलाः ।

स्नेहः फलानां साराणां मेदोमजावसाघृतम् १४

स०-तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यान्मृदौ प्रायोगिकारूप्ये
धूमे-द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि । प्लवो गोपालमदनकः । स्नेह

इति । फलानामक्षोडनालिकेरादीनां स्नेहः तथा साराणां खदिरासनादीनां च स्नेहः । मधुकमदनयोरेक-योनित्वादुक्तस्योपयोगो मदनस्याऽत्र विरुद्ध इति केचित् । तच्चाऽयुक्तम् । द्रव्यांतरत्वान्मदनस्य पिप्याकादिवत्तिलादेः । घृतं चाऽत्र गव्यमेव ग्राह्यं मुख्यत्वात् । उक्तं हि । गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥

प०—तत्र तेषु धूमेषु मध्ये मृदोर्धूमनस्यासनादिद्रव्याणि अगुर्वादीनि घृतपर्यन्तानि । स्थौण्यं तिलपीतकम् । शैलेयं शिलाहृदस्थभवं तथा नलदं गन्धमांसी च । वराङ्गं त्वक् । कौन्ती हरेणुः । मधुकं मधुयष्टिका । विल्वमज्जा विल्वपेशिका । एलवालुकं हरिवालकम् । श्रीवेष्टकः श्रीवासकः । पीडाश्रावः सर्जरसो देवधूपोऽपरपर्यायः । ध्यामकं देवदग्धकम् । मदनमिच्छकं, पुवं बस्यं, शल्लकी सुरभी, कुंकुमं काश्मीरम् । मापाः शिन्वीधान्यम् । स्नेहफलानामक्षोडोरुमाणप्रभृतीनां तथा सरलागुरुदेवदारुशिशपादीनां साराणां स्नेहः । तथा मेदो मज्जा वसा घृतं च ॥ १४ ॥

हे०—त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णं स्निग्धधूमस्य द्रव्याप्याह—मृदाविति । नलदं मांसी, वरांगं त्वचं, ध्यामकं कटूतुणं, मदनं मधुच्छिष्टं, कुन्दुरकः शल्लकीनिर्यासः, फलानां स्नेह एरंडतैलादिसाराणां स्नेहः, देवदारुः तैलादिः ॥ १४ ॥

शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् । न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षुरोध्रत्वचः सिता ॥ यष्टीमधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका । गंधाश्चाकुष्ठतगराः ॥ १५ ॥

स०--शमने धूमे शल्लक्यादीनि गंधद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि ॥ १५ ॥

प०—शमने धूपने शल्लकीलाक्षादीनि द्रव्याणि । शल्लकी सुरभी, कमलमुत्पलं निलोत्पलम् । न्यग्रोधादीनां पञ्चानां वृक्षाणां त्वक् । सिता शर्करा । यष्टी मधुयष्टी । सुवर्णं नागकेसरम् । पद्मकं हेमपद्मकम् । रक्तयष्टिका मञ्जिष्ठा । कुष्ठतगरवर्जिता गन्धाः न विद्यन्ते कुष्ठतगरा येषां गन्धानां तेऽकुष्ठतगरास्तद्रहिताः सर्वे गन्धाः ॥ १५ ॥

हे०—मध्यमधूमस्य द्रव्याप्याह—शमनं शर्करा, सुवर्णत्वक् आरग्वधः, रक्तयष्टिका मन्जिष्ठा, यष्टी तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ।

दशमूलमनांद्वालं लाक्षाश्वेताफलत्रयम् । गंधद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः १६ ॥

स०—तीक्ष्णे विरेचनास्य धूमे ज्योतिष्मती, दशमूलमनांद्वालं लाक्षाश्वेताफलत्रयम् । गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि कुष्ठतगरवर्ज्यानि । शोधनादिगणसंप्रहोक्तो वेद्यानामगणसंज्ञितः । मूर्धविरेचनः ॥ १६ ॥

प०—तीक्ष्णे धूमे द्रव्याणि ज्योतिष्मतीप्रभृतानि ज्योतिष्मती कङ्कुनिका परापरद्वयसंज्ञितः । निशा पिण्डहृदित्रा । दशमूले पञ्चमूले च । श्वेतांद्वा मनाःशिला । अलं हरितालम् । पद्मकं हेमपद्मकं फलत्रयं त्रिफला । सर्वाणि गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि कुष्ठादीनि । तथा गणो मूर्धविरेचनो वेद्यानामगणव्योपादिगणः संप्रहोक्तः ॥ १६ ॥

हे०—तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याप्याह—तीक्ष्णं हरितालं, श्वेता किण्णिही, तीक्ष्णाणि कङ्कुनिका, पद्मकं हेमपद्मकं, फलानां स्नेह एरंडतैलादिसाराणां स्नेहः । मूर्धविरेचनां गणः वेद्यानामगणसंज्ञितः ।

संप्रति धूमवर्तिविधानं माह—

जले स्थितामहोरात्रमिपीकां द्वादशांगुल्याम् । पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पंचकृत्वः प्रलपयत् । वर्तिरंगुष्ठवत्स्थूला यवमध्या यथा भवन्त् । छायाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

स०—रात्रिदिवं सलिले उषितां द्वादशांगुल्यां गुलामिपीकां दर्भमूलतृणं पंचकृत्वः पंचभागत धूमोक्तैरौषधैः पिष्टैः प्रकर्णेण लेपयेत् । यथाशुष्कं यथायथं यवमध्या वर्तिः स्यात् । एतदाकृतिविधानं च । पित्तधेऽपि नेत्रके वर्तेः मुखप्रवेशार्थम् । तामिपीकां यथायथं विशुष्कां विगतगर्भामपनीनेपीकां तथा स्नेहेन युक्तादिना यथास्वमन्यक्तां तथा धूमनेत्रेण यथाशुष्कं स्यात् छिद्रं तत्रार्पितां तथाग्निप्लुष्टामगारप्रदीप्तं स्यात् पानार्थं प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

प०—इषीकां दर्भसूत्रं जलेऽहोरात्रं स्थितं कृत्वा द्वादशाङ्गुलां द्वादशाङ्गुलदीर्घां पिष्टैर्धूमोपधैः पूर्वोक्तैः पञ्चकृत्वः अक्षमात्रेण कल्केन पिष्टां छाया-शुष्कां कृत्वा प्रलेपयेत् । वर्तिरङ्गुष्टैकश्रुत्या यत्र मध्या भवेत् । यथा यत्रमध्या यवाकारमध्या यथा स्यात् । पर्वभूतां पानुं पानाय प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥

हे०—धूमपानार्थे धूमवीर्जिमाह-जले स्थितामिति । इषीकां काशशक्याकां, धूमोपधैर्यथां कर्मगुर्नादिभिः पञ्चमि-ल्लैर्पेरगुष्टशुष्का यत्रमध्या यथा भवेत्तथा विशेष्य विशेष्य प्रलेपयेत् । धूमवर्त्या धूमपानप्रकारमाह-छाया-शुष्कामिति । विगर्भामपनीनिपीकां यथायथं सृष्टुमध्यानीर्षाः संहैरभ्यजां संग्रहे लिपिकाकार्यं जनांगुलं विधेत् । प्रनिल्यं चाक्षराद्यं विपरिणामितम् ॥ १७ ॥

अधुनाऽपरमपि धूमप्रकारमाह

शरावसंपुटच्छिद्रं नाडीं न्यस्य दशांगुलाम् ।
अष्टांगुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिवेत् ॥

स०—शरावयोः संपुटे सुग्मे तस्य छिद्रे नाडीं दशांगुलामष्टांगुलप्रमाणां वा निक्षिप्य कासी धूम-मापिवेत् । तदयमत्राऽर्थः । अपगतधूमग्वदिरवदिरा-दिदारुस्थिरांगारप्रखरपूर्णशरावे कासहरचूर्णे सस्नेहं गुलिकां वा न्यस्य मध्यकृतच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टांगुलां दशांगुलं वा निवेश्य कासवान् कासी वक्त्रेण मुग्मेन धूमं पिबेदिति ॥ १८ ॥

प०—शरावयोः सम्पुटे संश्लेषेणावनद्धं शरावद्वयं तस्य छिद्रं शरावसंपुटच्छिद्रं तस्मिन् छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलां वा वेण्वादिमयीं वक्त्रेण मुग्मेन कासवान् नरो धूममापिवेत् । तेन कासघ्नं चूर्णं कङ्गुणिकाद्यानि धूमद्रव्याणि तेषां चूर्णं प्रस्थिराङ्गारपूर्णं सुसंस्थितं शरावे प्रक्षिप्या-न्येन तु प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय च उरसि नेत्रमुखेनैव धूमं पिबेत् । उदरप्राप्तं तं च मुग्मेनै-वोद्धेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत् पिबेद्वा । दोषशुद्धेऽञ्जलाघवाच्च ॥ १८ ॥

हे०—कासिनो धूमपाने विशेषमाह-शरावसंपुटेति । शरावसंपुटः संग्रहोक्तः । चूर्णं गुलिकां वा निधूमदीप्तस्थि-रांगारपूर्णं सुस्थितं शरावे प्रक्षिप्यानेन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरा-वेण पिधयेति ॥ १८ ॥

कासः श्वासः पीनसां विस्वरत्वं
पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।
कर्णास्याक्षिन्नावकंद्बृतिजाड्यं
तंद्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशंति ॥ १९ ॥

स० कासादयो धूमपं न स्पृशंति । धूमं पालुरेते न भवन्तीति भावः । तत्र पूतिर्गन्ध आस्यनासयोः । पाण्डुता मुखस्य । केशस्य दोषाः भित्तिपिजरत्वादयः । कर्णां चाऽस्यं चाऽक्षिणीं च कर्णांऽऽस्याक्षि । स्नावश्च कंद्-श्चाऽतिश्च जाड्यं च स्नावकंद्बृतिजाड्यम् । कर्णां-दिपु प्रत्येकं स्नावादिचतुष्टयं योज्यमिति । शाकिनी-वृत्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीभृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टां-
गहृदयटीकायां सर्वांगयुद्धराक्ष्यायामेकविंश-
तितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

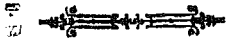
प०—कासश्चासादयो धूमपानानन्तरं न स्पृश-
न्ति । पीनसः प्रतिश्यायः । विस्वरत्वं वैस्व-
र्यम् । पूतिर्घ्राणादिदीर्गन्ध्यम् । आस्यं पाण्डुता
पाण्डुत्वम् । मुखस्य केशानां दोषाः पालित्यपिञ्ज-
रत्वपतनादि । कर्णादीनां स्नावादिभिः सम्बन्धः ।
तन्द्रा निद्रार्तस्येव विपथाग्रहणमिति भद्रम् ॥ १९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थ-
चन्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्र-
स्थाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

हे०—धूमशीलनस्य फलमाह-कास इति । संग्रहे तु धूमो हि शिरोऽक्षिकर्णशूलाभिर्धर्मैर्गौरवादीवभेदकास्य-
धैरस्यप्रसेकपूतिघ्राणमुखरोमदंतशूलदीर्घान्याकचिहनुमन्याप्र-
हृकमिपक्षवपक्षवशुनाशवाहुन्यातिनिद्राकथनादिजन्तुध्वगत-
वातकफव्याधिषु प्रशमनाय प्रयुज्यते । तथा शिरःकपालेन्द्रिय-
गनोवृद्धणप्रसादनाय च शीतद्रव्यनिवृत्तोऽपि त्वशिसंयोगा-
दुणतया पित्तरक्तविम्ब इति ॥ १९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने धूमपानप्रकरणं
सामस्येन निरूपितम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

इदानीं द्वाविंशाध्यायारंभणप्रस्तावो गंडूषादिविधानप्रदर्शिनार्थमित्याह—

अथाऽतो गंडूषादिविधमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—गंडूषादयो विधीयते यस्मिन्निति गंडूषादिविधिः । आदिशब्देन क्वलादिपरिग्रहः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनमुक्तम् । नस्यान्ते प्राग्धूमः पातव्यः । अनन्तरं धारयेत् गण्डूषोष्णाम्बुकवलात् इति । गण्डूषो मुखापूरः स आदिर्येषान्ते गण्डूषादयः । तेषां विधिर्विधानमितिकर्तव्यत्वात् । पोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः । आदिग्रहणात् प्रतिसारणमुखालेपमूर्धतैलकर्णपूरणानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

हे०—अथेति । गंडूषादिविधमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते । गंडूषादीनि गंडूषकवलप्रतिसारणमुखालेपमूर्धतैलकर्णपूरणानि ॥ १ ॥

चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धः शमनशोधनौ । रोपणश्च ॥ २ ॥

स०—चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारो गंडूषः स्निग्धादिभेदेन ॥ २ ॥

प०—गण्डूषश्चतुर्विधो भवति । स्निग्धः, शमनः, शोधनौ, रोपणश्च । शमनः स्तम्भनः प्रसादनो निर्वापण इति पर्यायाः ॥ २ ॥

हे०—गण्डूषभेदानाह—चतुष्प्रकारेति ॥ २ ॥

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ।

अंत्यो व्रणघ्नः ॥ ३ ॥

स०—तत्र तेषु गंडूषेषु मध्याद्यथासंख्ये पवनपित्तश्लेष्मसु त्रयः स्निग्धादयो गंडूषा योज्याः । तत्र वाते स्निग्धो गंडूषः । पित्ते शमनः । कफे शोधन इत्यर्थः । अंत्यो रोपणाख्यो व्रणघ्नो व्रणसाधन उपयुज्यते ॥ ३ ॥

प०—तत्र तेषु चतुर्षु गण्डूषेषु मध्यान् त्रय आद्या गण्डूषाः वातपित्तकफामयेषु क्रमेण योज्याः ।

स्निग्धो गण्डूषो वाते शमनः पित्ते शोधनः कफे । अन्ते पठितत्वादन्यः चतुर्था रोपणाख्यो गण्डूषो व्रणघ्नः व्रणसाधनः मुखस्थान् व्रणान् हन्ति ॥ ३ ॥

हे०—गण्डूषाणां भेदेन विषयमाह—त्रय इति । अंत्यो व्रणघ्न इति । अंत्यो रोपणः, व्रणघ्नो मुखरोगघ्नः ॥ ३ ॥

इदानीमेवां लक्षणं निर्वक्ति—

स्निग्धोऽत्र स्वाद्मलपटुसाधितैः ।

स्नेहैः ॥ ४ ॥

स०—अत्रैषु गंडूषेषु मध्ये स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवति ॥ ४ ॥

प०—स्नेहैः क्वथितैः कल्कितैर्वा साधितौ योज्यः ॥ ४ ॥

हे०—स्निग्धस्य द्रव्याण्याह—स्निग्धोऽत्रेति ॥ ४ ॥

संशमनस्तित्तकषायमधुरौषधैः ॥ ५ ॥

स०—शमनस्तित्तादिभिरौषधैः । पटोलाऽरिष्टजं-
व्वात्रमधुककाथशर्करोदकक्षौद्रादिभिः स्यात् ॥ ५ ॥

प०—संशमनो गण्डूषस्तित्तकषायमधुरौषधैः कथितैः कल्कितैर्वा योज्यः ॥ ५ ॥

हे०—शमनस्य द्रव्याण्याह ॥ ५ ॥

शोधनस्तित्तकट्वम्लपटूष्णैः ॥ ६ ॥

स०—शोधनो गण्डूषस्तित्तकट्वम्लादिभिरौषधैर्भवति ॥ ६ ॥

प०—शोधनो गण्डूषस्तित्तकट्वम्ललवणोष्णरौषधैः कल्कितैः क्वाथीकृतैर्वा योज्यः ॥ ६ ॥

हे०—संशमने शोधनस्य द्रव्याण्याह—शोधन इति ॥ ६ ॥

रोपणः पुनः ।

कषायतित्तकैः ॥ ७ ॥

स०—रोपणस्तु गण्डूषः कषायतित्तकैः स्यात् ॥ ७ ॥

प०—रोपणो गण्डूषः कषायतित्तकैरौषधैः कल्कितैर्वा योज्यः ॥ ७ ॥

हे०—रोपणस्य द्रव्याण्याह—रोपण इति ॥ ७ ॥

ननु द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गण्डूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह-

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ।

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ८ ।

स०-तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु मध्ये स्नेहादिकं कल्कैर्यथायथं युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

प०-चतुर्विधस्त्वं गण्डूषस्यैतत् सामान्येनोक्तम् । तत्र स्नेहः रसो मांसरसः क्षीरं च स्नेहने गण्डूषे । मधूदकं क्षीरं घृतं च शमनगण्डूषे । शुक्तं मद्यं धान्याम्लं मूत्रं च शोधने गण्डूषे । धान्याम्लं मूत्रं च रोपणे गण्डूषे यथायथं यथास्त्वं पूर्वोक्तैरौषधैः कल्कैः कल्कितैर्युक्तम् । अथवा क्वाथ-कल्केन विपक्वं यथास्पर्शं स्पर्शानतिक्रमेण योजयेत् । तत्रोष्णं वाते शीतं पित्ते अत्युष्णं कफे योजयेत् ॥ ८ ॥

हे०-गण्डूषार्थं द्रव्याण्याह-तत्रेति । स्नेहादीनि नव योग्यतांनुसरणे यथास्त्वं कल्कैः संयोज्य विपाच्य वा शीताभ्युष्णानि वा प्रयोजयेत् । उक्तं च संग्रहे तत्र स्वाद्रम्ल-लवणोष्णैरीषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांस-रसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहिकः, तिक्तकषायमधुर-शीतैः पटोलारिष्टज्वाम्प्रपल्लवोत्पलमधुककवाथसितोदक-क्षीरक्षीरेश्वरसघृतादिभिः शमनः । कट्वम्ललवणोष्णैः शिरो-विरेचनादिद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्कतालो-डितैः शोधन इति ॥ ८ ॥

दंतहर्षं दंतचाले मुखरागं च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ९ ॥

स०-दंतहर्षादौ क्वोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ९ ॥

प०-तिलकल्केन मिश्रितमुदकं तिलकल्कोद-कम् । तच्च यथास्पर्शं सुखोष्णमथवा शीतं हिमं दन्तहर्षं दन्तचाले दन्तरोगे वक्ष्यमाणे हितम् । तथा मुखरोगे वक्त्ररोगे वातिके वातो-द्भवे हितम् ॥ ९ ॥

हे०-दन्तहर्षादौ गण्डूषमाह-दन्तहर्ष इति ॥ ९ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥ १० ॥

स०-गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो वा हितः ॥ १० ॥

प०-सङ्ग्रहोक्तिः । नित्यं सर्वदा स्वस्थवृत्ते-र्गण्डूषधारणे गण्डूषार्थं हितं तैलं मांसरसो-ऽथवा हितः ॥ १० ॥

हे०-स्वस्थे गण्डूषमाह-नित्यमिति ॥ १० ॥

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वाऽऽगंतुसंभवे ।

विषक्षाराऽग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ११ ॥

स०-ऊषादियुक्ते पाके क्षते वाऽऽगंतुजे तथा विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च सर्पिर्गण्डूषे हितं क्षीरं वा ११

प०-पाके मुखस्योषदाहान्विते ताभ्यां युक्ते तथा क्षते मुखव्रणे आगन्तुसम्भवे तथा विषे विषदग्धे मुखे तथा क्षाराग्निभ्यां दग्धे गण्डूषार्थं सर्पिः पयो वा धार्यम् ॥ ११ ॥

हे०-ऊषादाहमुखपाकादौ गण्डूषमाह-ऊषादाहा-न्वित इति । ऊषाक्षारेणैव दाहोऽग्निनेव पाकादयो मुख एव ॥ ११ ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ।

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ १२ ॥

स०-माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं जनयति न पैच्छिल्यम् । मुखव्रणांश्च संदधाति तथा दाहं तृष्णां च शमयति ॥ १२ ॥

प०-मधु माक्षिकं गण्डूषधारणादास्ये मुखवैशद्यं नैर्मल्यं जनयति । तथा मुखे स्थितान् व्रणान् सन्दधाति संश्लेषं जनयति तथा मुखे दाहं तृष्णां च नाशयतीति दाहतृष्णाप्रशमनम् ॥ १२ ॥

हे०-मुखपैच्छिल्यादौ गण्डूषमाह-वैशद्यमिति ॥ १२ ॥

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धयनाशनम् १३ ।

धान्याम्लं गण्डूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा मलं दौर्गन्धं चाऽपनयति ॥ १३ ॥

प०-धान्याम्लं काश्चिकं गण्डूषधारणादास्ये मुखवैरस्यं विरसास्यतां मलं मलोपदेहं दौर्गन्धं दुर्गन्धतां च नाशयति ॥ १३ ॥

मुपलक्षयेत् । तेषां यथास्वं प्रातिक्रियांतीति । गण्डूपकवल्लयोर्भे-
दमाह—असंचार्थ इति । अपूर्णं किञ्चिदूने संग्रहे तथैवा-
कत्वात् कवलोऽन्यथा कंठे च संचार्थः ॥ १८ ॥

**मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरांगाः
प्रसेककंठामयवक्रशांपाः ।
हृल्लासतंद्रारुचिपीनसाश्च
साध्या विशेपात्कवलग्रहेण ॥ १९ ॥**

स०—मन्यादीनां रोगेण संबन्धः । प्रसेकादीनां
द्वेदः । आमयशब्दस्य कंठेण संबन्धो विनिधकंठरोग-
सूचनार्थः । मन्यारोगादयो विशेषेण कवलधारणेन
साध्याश्चिकित्स्याः ॥ १९ ॥

प०—कवलग्रहणं गण्डूपभेदेन मन्याशिरःकर्णा-
दिरोगविशेषादात्यर्थं साध्याः । तेन साधयितुं
शक्यन्ते । मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते । प्रसेकः श्लेष्मानि-
रसनम् । कण्ठामया गलरोगाः । वक्रशांपोः
आस्यशोषः ॥ १९ ॥

हे०—कवलस्य विषयमाह—मन्याशिर इति ॥ १९ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् २०

स०—कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात् ।
कल्को जलादिपिष्टः । माक्षिकादिना यद्ब्रवीक्रियते
द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं प्रथितमेव ॥ २० ॥

प०—त्रिविधं त्रिप्रकारं प्रतिसारणं प्रयुज्यान् ।
कफरोगे गण्डूपविहितौपधैस्त्रिविधं त्रिप्रकारं
प्रतिसारणं कल्करसक्रियाचूर्णभेदेन । कल्को द्रव-
द्रव्यैः पिष्टचूर्णैर्भण्यते । तथा चागमः । कल्कः
पिष्टो द्रवाण्युत इति । रसक्रियायाः क्वाथकल्केन
कथितैरौपधैः सान्द्रीभूतैर्लेहेन रसक्रियोच्यते । चूर्णः
शुष्क एव पिष्टः ॥ २० ॥

हे०—प्रतिसारणमाह—कल्को रसेति । रसक्रिया अव-
लेहः ॥ २० ॥

युञ्ज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूपविहितौपधैः ॥ २१ ॥

स०—तत्प्रतिसारणं श्लेष्मरोगेषु गण्डूपौक्तैरौपधैर्यो-
ज्यम् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधन-
गण्डूपौक्तेरिति शेषम् ॥ २१ ॥

प०—तत् त्रिविधमपि कफरोगेष्वभिप्यन्दाधिम-
न्थगलशुण्डादिषु युञ्ज्यान् । गण्डूपविहितौपधैः
गण्डूपोदितैर्द्रव्यैः ॥ २१ ॥

हे०—अथ प्रतिसारणाविषयद्रव्याणि चाह—युञ्ज्यादिति ।
गण्डूपविहितैः शोधनगण्डूपोक्तैः प्रतिसारणमंगुल्या वर्णं
संग्रहे तु तदाम्बुदाभिर्मथगलशुण्डिकादिषु युक्त्या
प्रयोज्यम् । अतिप्रसारणाद्रूपाशोपदाहकलेदशोफादयो भव-
न्तीति ॥ २१ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविपहा वणकृच्च सः ॥ २२ ॥

स०—मुखालेपस्त्रिप्रकारो दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण-
करश्च ॥ २२ ॥

प०—मुखालेपस्त्रिधा त्रिप्रकारः । दोषहा वात-
पित्तश्लेष्मघ्नः । विपहा विषघ्नः । वर्णकृद्वर्ण्यः शोभ-
नसारी सः ॥ २२ ॥

हे०—मुखालेपभेदानाह—मुखालेपश्चात्तदोषघ्नो, विषघ्नो,
वर्ण्यश्चाति त्रिधा ॥ २२ ॥

उष्णो वातकफ शस्तः शोष्यत्यर्थशीतलः २३ ॥

स०—स च मुखालेपो वातश्लेष्मण्युष्णो हितः ।
शोष्य पित्ते वातपित्ते विषे च शिशिरो हितः । स च
त्रिप्रमाणः ॥ २३ ॥

प०—स मुखालेपः उष्णो वातकफे तद्विषये शस्तः
वातकफ इति व्यस्ते समस्ते चेति विज्ञेयः । तेन
वातकफे चोष्णः वाते कफे संसृष्टेऽस्त्युष्ण एव ।
शोषेपु पित्तप्रविषघ्नकरणेष्वत्यर्थशीतलो मुखालेपः
शस्तः ॥ २३ ॥

हे०—वातकफघ्नानुष्णा कार्याकित्याह—उष्णो वातकफ
इति । पित्तप्रविषघ्नवर्ण्यः शीताः कार्या इत्याह—शोषेप्विति ।
हीनमध्योत्तमभेदेन ॥ २३ ॥

कथमित्याह—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धागुलान्नतिः ॥ २४ ॥

स०—चतुर्भागत्रिभागार्धागुलान्नतिः । उन्नति-
रुत्संघः ॥ २४ ॥

प०—स मुखालेपस्त्रिप्रमाणः त्रिविधं प्रमाणं यस्य ।
चतुर्भागश्च त्रिभागश्चार्धं च तान्यङ्गुलस्य प्रमा-
णोवतिरुत्संघो यस्य स तथात्रिधः । एवमङ्गुलचतु-

भोगोत्सेधः कनीयान् । मुखालेपोऽङ्गुलत्रिभागो-
त्सेधो मध्यमः । अर्धाङ्गुलोत्सेधः प्रकृष्टो मुखाले-
पः ॥ २४ ॥

हे०—मुखालेपप्रमाणमाह—त्रिप्रमाण इति ॥ २४ ॥

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति च्छविम्
तमार्द्रयित्वाऽपनयेत्तदंतेऽभ्यंगमाचरेत् ॥ २५ ॥

स०—तस्य मुखालेपस्याऽशुष्कस्य स्थितिः। शुष्क-
स्तु मुखालेपश्छविं त्वचं दूषयति । मुखालेपमार्द्रयि-
त्वाऽपसारयेत् । तस्यति तस्मिन्नपनीतेऽभ्यंगं कुर्यात् २५

प०—तस्य मुखालेपस्य सतः स्थितिः स्थानम् ।
नच शुष्यन्नुपेक्षितव्य इत्यर्थः । यस्माच्छुष्कः सन्
त्वचं दूषयति । तं शुष्कं मुखालेपमार्द्रयित्वाऽपन-
येत् । आर्द्रं कृत्वा पश्चादपनयेत् निवारयेत् । तदन्ते
आलेपान्तेऽभ्यङ्गं घृतादिभिराचरेत् कुर्यात् ॥ २५ ॥

हे०—मुखालेपावधिमाह—अशुष्कस्येति । मुखालेपाप-
नयनमाह—तमार्द्रयित्वेति ॥ २५ ॥

विवर्जयेद्दिवास्वप्नाभाष्याऽग्न्यातपशुक्लधः २६ ।

स०—मुखालेपी दिवास्वप्नादीन् वर्जयेत् । अहः-
स्वप्नादिसेवनात् कंठत्वक्शोफपीनसदृष्ट्युपघातादिभ्यं
स्यात् ॥ २६ ॥

प०—मुखालेपे दिवास्वप्नं तथा भाष्यमध्ययना-
दिकमग्न्यातपं वह्निस्नतापं शुचं शोकं क्रोधं कोपं च
विवर्जयेत् त्यजेत् ॥ २६ ॥

हे०—मुखालेपवर्ज्यान्माह—विवर्जयेदिति । शुक्-
शोकः ॥ २६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।
अरोचके जागरिते ॥ २७ ॥

स०—पीनसादौ मुखालेपो न योज्यः ॥ २७ ॥

प०—स मुखालेपः पीनसादिषु न योज्यो न दात-
व्यः । पीनसे प्रतिश्याये अजीर्णेऽपरिणते ह्यस्तनान्ने
दत्तनस्ये दत्तं नस्यं यस्य तरिमन् । हनुग्रहे वात-
व्याधौ अरोचके अरुचौ जागरिते रात्रावसुप्ते न
योज्यः ॥ २७ ॥

हे०—पीनसादौ मुखालेपं नियेष्यति—न योज्य
इति ॥ २७ ॥

स च दंति मुयोजितः ।
अकालपलितव्यंगवर्लातिमिर्नान्तिकाः ॥ २८ ॥

स०—स च मुखालेपः मुयोजितो विविधा रोगो-
ऽकालपलितादीन् पराकरोति ॥ २८ ॥

प०—स मुखालेपः मुयोजितः मस्यकप्रमुक्तो
कालपलितादीन् व्याधीनं दन्ति । अकालपलितं
वयस्थस्य या जरा । अकाले वयस्यः अकाले व्य-
ङ्कोचाः । तिमिरं नेत्ररोगः । नीलिका नाट-
च्छाया ॥ २८ ॥

हे०—मुखालेपस्य फलमाह—स योजितः । अकाल-
लिङ्गनाशोपद्रवः ॥ २८ ॥

कोलमज्जा वृषान्मूलं शत्रवं गौरमर्षपाः ।

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीत्वक्द्विस्तुपा यवाः ।

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितं दुलाः ।

कुमुदात्पलकह्लारदूर्वामधुकचंदनम् ॥

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ।

तालीसगुंद्रापुंड्राह्वयष्टीकाशनतागुरुः ।

इत्यर्धाधोदिता लेपा हेमंतादिषु पट् स्मृताः २९

स०—कोलमज्जादयोऽर्धश्लोकोक्ताः । फणुग्यादेषा
इत्येवं षट्सु हेमंतादिषु ऋतुषु स्मृताः । मुनीन्द्रैरिति
शेषः । तत्र बदरमज्जादयो हेमंते । व्याघ्रपादयः
शिशिरे । दर्भमूलादयो वसंते । कुमुदादयो ग्रीष्मे ।
कालीयकादयः प्रावृषि । तालीसादयः शरदि ॥ २९ ॥

प०—कोलमज्जेत्यादि । पश्चाद्विहितं तदर्धमाह-
इत्यनेनानन्तरोक्तेन प्रकारेणार्धाधोदिता अर्धश्लोकैः
समापिता अर्धश्लोकविहिता । मुखालेपा हेमन्त-
शिशिरवसन्तप्रीष्मवर्षाशरदाख्येषु ऋतुषु पट्संख्याः
क्रमाद्यथासङ्ख्येन स्मृता उक्ता मुनिना । कोल-
मज्जा बदरमज्जा । वृषान्मूलं वासामूलम् । शत्रवं
श्वेतरोधः । गौरसर्षपाः श्वेतमर्षपाः । सिंहीमूलं
बृहतीमूलम् । तिलाः कृष्णतिला नतु श्वेताः ।
अरुणा वा । दावीत्वक् दारुहरिद्रात्वक् । निस्तुषा
विगततुषा यवाः । दर्भमूलं कुशमूलम् । हिमं

श्वेतचन्दनम् । मिशिः सितपुष्पा । तन्दुलाः शालि-
तन्दुलाः । उत्पलं नीलोत्पलम् । कल्हारो गन्धसो-
मकः । दूर्वा शाद्वला । मधुकं मधुयष्टी । तालीसं
तालीसपत्रम् । गुन्द्रा गुच्छमूलिका । पुण्ड्रकं पुण्ड-
रीकम् । यष्टी मधुयष्टिका । सा श्वेतचामरपर्याया ।
नतं तगरम् । अगुरुः जोङ्गकापरपर्यायः ॥ २९ ॥

हे०-वर्ण्यमुखालेपस्य तु भेदेन द्रव्याण्याह—कोल-
मञ्जेति । शारं लोघ्नं, तन्दुलाः शालीनां, कालीयकं
पीतचन्दनम् ॥ २९ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।
वदनं चाऽपरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ३० ॥

स०-मुखालेपाभ्यासवतां नराणां दर्शनं दृष्टिर्दृढं
स्यात् । मुखं च विकसितमिव तथा कोमलं पद्मतुल्यं
च जायते ॥ ३० ॥

प०-मुखालेपनशीलानां नराणां दृढं स्थिरदर्शनं
दृष्टिर्भवति । वदनं मुखमपरिम्लानमनष्टकान्तिश्ल-
क्ष्णमपरुषम् । तामरसोपमं पद्मकान्तितुल्यम् ॥ ३० ॥

हे०-वर्ण्यमुखालेपशीलनस्य फलमाह—मुखालेपन-
मिति ॥ ३० ॥

अभ्यंगसैकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
मूर्धतैलम् ॥ ३१ ॥

स०-अभ्यंगादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैलं
स्यात् ॥ ३१ ॥

प०-मूर्धतैलं तच्चतुष्प्रकारमभ्यङ्गादिभेदेन ।
तत्राभ्यङ्गादयः प्रसिद्धाः लोके । अभ्यङ्गोऽत्र भ्र-
मम् । सैकः परिषेकः । पिचुः कार्पासकृतो
वटकाकृतः । स्नेहयुक्तो मूर्धनि धृतो वस्तिः
शिरोवस्तिरिहैव वक्ष्यमाणः ॥ ३१ ॥

हे०-मूर्धतैलभेदानाह—अभ्यंगेति ॥ ३१ ॥

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३२ ॥

स०-तच्चोत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । अभ्यंगात्
सैको बहुगुणस्ततोऽपि पिचुस्तस्मादपि वस्तिरिति
क्रमेण ॥ ३२ ॥

प०-तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् ।
तत्राभ्यङ्गो गुणवान् । तस्मादपि परिषेको बहु-

गुणः । तस्मात् पिचुर्गुणवत्तरः । सर्वेषां शिरो-
वस्तिर्गुणवत्तमः । मूर्धतैलमित्युपलक्षणमात्रं तेन
मूर्धघृतमपि बहुगुणमुत्तरोत्तरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

हे०-अभ्यङ्गादीनां तारतम्यमाह—बहुगुणमिति ३२
तत्राऽभ्यंगः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकंडूमलादिषु ३३ ॥

स०-तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वभ्यंगः कार्यः ३३ ॥
प०-तत्र तेष्वभ्यङ्गादिषु मध्यादभ्यङ्गः रौक्ष्या-
दिषु प्रयोक्तव्यः ॥ ३३ ॥

हे०-अभ्यङ्गस्य विषयमाह—तत्राभ्यंग इति ॥ ३३ ॥

अरुंधिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥
परिषेकः ॥ ३४ ॥

स०-अरुंधिकादिषु परिषेकः ॥ ३४ ॥
प०-परिषेकः स्नेहोऽरुंधिकादिषु प्रयोक्तव्यः ।
अरुंधिका शिरोरोगः ॥ ३४ ॥

हे०-सैकस्य विषयमाह—अरुंधिकेति ॥ ३४ ॥

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।
नेत्रस्तंभे च ॥ ३५ ॥

स०-केशशातादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः ॥ ३५ ॥
प०-पिच्छादिपिचुः केशशातादिषु प्रयोक्तव्यः ।
तथा नेत्रस्तंभे अदितायां च ॥ ३५ ॥

हे०-पिचोर्विषयमाह—पिचुरिति । शातः शदनं,
धूपनं धूमोद्गम इव पिचुः स्नेहार्द्रपिचुधारणम् ॥ ३५ ॥

वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ।
नासाऽऽस्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥

स०-वस्तिः पुनः प्रसुप्त्यादौ योज्यः ॥ ३६ ॥
हे०-वस्तेर्विषयमाह—वस्तिरिति । प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञानं,
जागरो निद्रानाशः ॥ ३६ ॥

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनाते गव्यमाहिषम् ॥

द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।
आकर्णबंधनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।
चैलवेणिकया बद्ध्वा माषकलकेन लेपयेत् ३७

स०-तस्य शिरोवस्तेर्विधानमुच्यते । निषण्ण-
स्योपविष्टस्य नरस्य । क्व । पीठे जानुतुल्ये तथा मृदौ

न कठिने । किंभूतस्य । शुद्धो वमनादिनाऽक्त-
सतैलादिना स्विन्नः स्वेदेन देहो यस्य तस्य शुद्धाक्त-
स्निन्नदेहस्य । कदा । दिनांतेऽपराह्णे विभावया वा ।
चर्मपट्टं गव्यं माहिषं वा तथा द्वादशांगुलविस्तीर्णं
तथा शिरस्तुल्यं तथाऽकर्णं कर्णं यावद्वन्धनस्थानं
यस्य तदेवविधं चर्मपट्टं चैलवेणिकया संयम्य माष-
कल्केन लेपयेत् । कथम् । ललाटे वस्त्रवेष्टिते । संप्रहे
तूक्तम् । अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा निवातस्थस्य
स्वभ्यक्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशाति-
श्रक्ष्णं त्र्यंगुलं माषपिष्टेन सूक्ष्मेण सद्यः सुखांबुना
मृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बन्नीयात् । तत-
स्तस्योपरि संधाय बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं समं
चैलवेणिकया बद्ध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्रावि कृत्वा
यथाव्याधिदोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमा-
सेचयेदिति ॥ ३७ ॥

प०—तस्य शिरोबस्तेर्विधिर्विधानमितिकर्तव्यता
निषण्णस्य पुंसः शिरोबस्तिर्देयः । स चाश्रयस्य
पीठे आसने जानुसमे जानुतुल्ये तथा मृदावक-
ठिने पूर्वं शुद्धः पश्चादव्यक्तः स्विन्नश्च देहो यस्या-
सौ शुद्धाक्तस्विन्नदेहः तस्य दिनान्ते अह्नः परि-
णामे सायं गव्यं माहिषं वा चर्मपट्टं द्वादशाङ्गु-
लविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलप्रमाणविस्तारं शिरःसमं
शिरःप्रमाणं कर्णसमीपबन्धनस्थानं यस्य तत्तथा-
भूतं ललाटे बद्ध्वा वस्त्रवेष्टिते वस्त्रेण वेष्टितं यस्य
तस्मिन् तथाभूते सति चर्मपट्टं चैलवेणिकया बद्ध्वा
पुनर्माषकल्केन माषपिष्टेन लेपयेदपरिस्रावं
कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—दारुणे तीक्ष्णे शिरोबस्तिविधिमाह-विधिस्तस्येति ।
ललाटशब्देन केशरहितः प्रदेशः तस्मिन् वस्त्रवेष्टिते आक-
र्णं कर्णादधो न वेष्टयेदित्यर्थः । आबन्धनस्थानं यावति
प्रदेशे बस्तेर्बन्धनं तावन्तं प्रदेशं तस्मिन् वस्त्रवेष्टिते
आकर्णं कर्णादधो न वेष्टयेदित्यर्थः । आबन्धनस्थानं
यावति प्रदेशे बस्तेर्बन्धनं तावन्तं प्रदेशं वेष्टयेत् ॥ ३७ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ।
ऊर्ध्वं केशसुवो यावद् द्वांगुलम् ॥ ३८ ॥

स०—तत एव कृतं सति व्याधिविनाशाय च
कोष्णमपरिच्छिद्येणाऽवमंचयेत् । तत्रोष्णं च
द्वयंगुलं यावत् ॥ ३८ ॥

प०—ततोऽनन्तरं शिरसि स्नेहं शृतं यथा
व्याधि व्याध्यनतिक्रमेण शून्यं पश्येत् स्नेहं च शृतं
धमपि निषेचयेत् । कोष्णं किञ्चिदुष्णं केशसुवो
यावद्द्व्यंगुलं भवेत् तावन्मोहं निषेचयेत् ॥ ३८ ॥

हे०—ऊर्ध्वं शिरःसमं शिरःसमीपविधिमाह-
नवस्त्रमप्युभावनो माषकल्केन विष्टेत् । तत्रोष्णं च शृतं
केशान्ते श्रक्ष्णं त्र्यंगुलं सुखोष्णमासेचयेत् । ततो
बुमदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बन्नीयादिति ॥ ३७ ॥

स च स्नेहः कियत्कालं यथा शक्यं
ध्यायेत् ॥ ३९ ॥

आवक्रनासिकोक्तेदात् ॥ ३९ ॥

स०—तं च स्नेहं यावद्दक्रनसिद्धमिति
ध्यायेत् ॥ ३९ ॥

प०—तं च स्नेहं तावदाग्रेत् । आवक्रनासिको-
क्तेदात् यावन्मुखनामिकाश्चनिर्जायते ॥ ३९ ॥

हे०—वस्तिधारणाविधिमाह-धारयेदिति ॥ ४० ॥
दशाष्टौ षट् चत्वारिंशत्

मात्रासहस्राणि ॥ ४० ॥

स०—चल आदिपैपां ते चत्वारिंशत्
दशाष्टौ षट् मात्रासहस्राणि यावत्स्नेहं धारयेत् । तत्र
दशमात्रासहस्राणि पित्तेऽष्टौ मात्रासहस्राणि कफे प-
ण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प०—तं च स्नेहं वातजेषु विकारेषु दशमात्रा-
सहस्राणि धारयेत् । पित्तजेष्वष्टौ सहस्राणि कफजेषु
रोगेषु षट्सहस्राणि ॥ ४० ॥

अरुजे त्वंकम् ॥ ४१ ॥

स०—अरुजे तु स्वस्थवृत्त एकं मात्रासहस्रं
रयेत् ॥ ४१ ॥

प०—अरुजे स्वस्थकर्मणि सात्स्यं मात्रासह-
धारयेत् ॥ ४१ ॥

हे०—अरुजे त्वेकं मात्रासहस्रं सात्स्यं
क्लेदे त्वर्वागपि निवर्तते ॥ ४१ ॥

स्कंधादि मर्दयेत् ।

मुक्तस्नेहस्य ॥ ४२ ॥

स०—मुक्तस्नेहस्याऽपनीतशिरोवस्तेः स्कंधशिरो-
ग्रीवादि मर्दयेत् । स्नेहवस्तिर्हि स्नेहशब्देनाऽत्र गृह्यते ।
तत उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमाचरेत् तत्र ह्य-
वोचत् । सर्वकर्मस्वयं प्रायोव्याधिक्षीणेषु च क्रम
इति ॥ ४२ ॥

प०—ततोऽनन्तरं मुक्तस्नेहस्यापनीतस्नेहस्य ४२ ॥

हे०—वस्त्यन्ते कृत्यमाह—स्कंधादीति ॥ ४२ ॥

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ४३ ॥

स०—तस्य च स्नेहवस्तेः परमं सेवनं सप्त दिनानि
तस्मात्त्रिपंचसप्त वाऽहानि कार्यः शिरोवस्तिरित्यव-
तिष्ठते ॥ ४३ ॥

प०—सप्ताहं सप्त दिनानि सेवनं धारणम् ॥ ४३ ॥

हे०—वस्त्यावृत्त्यवधिमाह—परममिति । संग्रहे तु
उष्णांबुना स्नानं च यथार्हं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चास्था-
चारमादिशेत् । एवं त्रीणि पञ्च सप्त वा दिनानि योजयेत् ।
इति । तथा सापाश्रयं पीठं सायं रात्रिर्वा पीठकालः वेदनो-
पशमो वाऽत्रधिरिति ॥ ४३ ॥

धारयेत्पूरणं कर्णं कर्णमूलं विमर्दयन् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ४४ ॥

स०—कर्णपूरणं धारयेत् । किं कुर्वन् । कर्णमूलं
विमर्दयन् । कियत्कालं यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् ।
स्वस्थचिते तु मात्राशतं यावद्विभूयात् ॥ ४४ ॥

प०—कर्णं सरुजे पूरणं स्नेहं धारयेत् । कर्ण-
मूलं विमर्दयेत् । कर्णं निकटं परिमर्दयेत् । यावद्रुजः
पीडाया मार्दवं मृदुता स्यात् भवेत् । अवेदने स्वस्थ-
वृत्ते कर्णं मात्राशतं धारयेत् ॥ ४४ ॥

हे०—कर्णपूरणे विधिं मानं चाह—धारयेदिति ॥ ४४ ॥

अथ मात्रायाः किं प्रमाणमित्याह—

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ४५

स०—दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं जानुमंडलं दक्षिणं
पर्येति परिवर्तते । दक्षिणशब्दोऽत्र काकाक्षिगोलक-

न्यायेन द्वयेनाऽपि युज्यते । कियत्कालेनेत्याह ।
निमेषोन्मेषकालेन समं न तु विश्रम्य सा मात्रा स्मृता
मुनिभिरिति शेषः ॥ ४५ ॥

प०—यावता कालेन हस्ताग्रं करप्रापितं दक्षिणं
मण्डलं जानुनः पर्येति परितः समन्तादेति आग-
च्छति । अक्षुणोर्निमेषोन्मेषकालेन समं तुल्यं
निमेषोन्मेषणे नेत्रयोर्विकाससङ्कोचने तेन कालेन
समा तुल्या मात्रा मुनिभिः स्मृता ॥ ४५ ॥

हे०—मात्रालक्षणमाह—यावदिति ॥ ४५ ॥

कचसदनसितत्वंपिजरत्वं

परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ४६ ॥

स०—कचानां सदनदिभिः संबंधः । परिफुटनं
कचानामेव प्रकृतत्वात् । शिरसो मरुदामयांश्च हंति ।
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वरा-
दिवलं च मूर्धतैलं जनयति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदाराख्यायां
द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प०—कचसदनं तथा सितत्वं केशानां तथा
पिजरत्वं कपिशत्वं तथा परिफुटनं शिरसः मूर्धः
समीररोगान् वातव्याधीन् जयत्युपशमयति ।
तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं स्वविषयग्रहण-
सामर्थ्यं तथा स्वरस्य हन्वोः शिरसो बलमुपजन-
यतीति भद्रम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थच-
न्द्रिकायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
गण्डूषविध्यध्यायोद्वाविंशः ॥ २२ ॥

हे०—मूर्धतैलशीलनस्य फलमाह—कचसदनेति ॥ ४६ ॥
इति हेमाद्रिटीकायामार्युर्वेदरसायने गण्डूषादिप्र-

करणं सामश्येन निरूपितम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायारभो जत्रूर्ध्वरोगप्रस्तावालोचने
आश्रोतनविधानप्रदर्शनार्थमित्याह—

अथास्त आश्रोतनांजनविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—आश्रोतनं चाऽजनं च तयोर्विधिर्यस्मिन्न-
ध्याये स एवम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यस्मादनन्तरमुक्तं
जनयतीन्द्रियप्रसादमूर्धतैलमिति सर्वेषां चेन्द्रियाणां
प्रधानमिन्द्रियं चक्षुरतश्चक्षुषः परिरक्षार्थमध्यायस्या-
रम्भः आश्चर्योत्पत्ते तत्समन्तात् सार्थते येनाक्षि तथा-
ऽञ्जयेत्सेचयेत् । तदाश्रोतनमञ्जनं तस्य विधिर्विधान-
मितिकर्तव्यत्वारूपोऽध्यायस्तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—अथेत्याश्रोतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

सर्वेषामक्षिरोगानामादावाश्रोतनं हितम् ।
रुक्तोदकं डूधर्षाश्रुदाहारोगनिवर्हणम् ॥ २ ॥

स०—सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्रोतनं
परिषेको हितम् । यतस्तदाश्रोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं
स्यात् । संग्रहे चोक्तम् । अव्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्ष्म-
परिहारेणाऽक्षिकोशालेपनं तच्च बिडालकसंज्ञकमिति २

प०—सर्वेषां समग्राणामक्षिरोगानामादौ प्रथमत
एवाश्रोतनं हितम् । तच्च रुक्तोदादिनिवर्हणं
रुगव्युच्छिन्नं शूलं तोदो व्यथा नानारूपा ।
कण्डूः कण्डूयनम् । अक्षिपुटयोः परस्परं रुक्करः
श्लेषो घर्षः अश्रुदाहाख्यः । रागो लोहितत्वम् ।
एतेषामाश्रोतनं निवर्हणं प्रशमनम् ॥ २ ॥

हे०—आश्रोतनस्य विषयमाह—सर्वेषामिति । संग्रहे
तु नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदशोफक-
ण्डूघ्नम् । अव्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनं
तच्च पुनर्बिडालसंज्ञं तयोरकालो रात्रिः कालस्तु सर्वमहर्दि-
नौत्पात्तिरिति ॥ २ ॥

डूष्णं वाते कफे कौष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

स०—तदाश्रोतनं मत्स्युत्पत्तम् । अत्रिः शोणितम् ।
ष्णम् । रक्ते पित्ते च शीतं त्रिभुजम् ॥ २ ॥

प०—तदाश्रोतनम् उष्णं वाते वातविषये सम्यग्-
कफे कफविषये कौष्णे कृत्विषये कौष्णं त्रिभुजम् । त्रिभुजं त्रि-
तथा पित्ते तद्विषये शीतमाश्रोतनं त्रिभुजम् ॥ २ ॥

हे०—आश्रोतनस्य उष्णं वाते वातविषये सम्यग्-
संप्रथाश्रोतनस्य त्रिभुजम् ॥ २ ॥

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोर्न्माल्यं हस्तं नान्य-
शुक्त्या प्रलेचयाऽन्येन पिचुवत्यां प्रलेचयेत् ।
दश द्वादश वा विन्दुन् द्वयंगुलादध्वमेचयेत् ।
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।
अन्येन कौष्णपानीयप्लुतेन रक्तपित्तयोः ॥ २ ॥

स०—निवातस्थानोर्न्माल्यं हस्तं नान्य-
पाणिनोर्न्माल्यं लोचनमाश्रयेत् । तदाश्रोतनं निवातस्थ-
दक्षिणकरणं पिचुवत्यां शुक्त्या भातनविधिर्भेदिनाया
वा विदुन् द्वयंगुलादध्वमेचयेत् । अन्येन कौष्णपानीय-
ऽवसेचयेत् । ततः शीतं । कफवातयोः । प्रमृज्य
प्रमृज्य शोधयित्वाऽन्येन शोधयित्वा । कफवातयोः ।
नाऽक्षि मृदु स्वेदयेन्नानिशयने । कफोदधौ कौष्ण-
कफयोः । न तु पित्तरक्तयोरेवमेव ॥ २ ॥

प०—निवातस्थपुसः कर्त्तानिके नामान्त्रिः हस्त-
वयवे दश द्वादश वा विन्दुन्ध्वमेचयेत् । तत्रैलेन ।
वामेन सव्येन पाणिना हस्तं नोर्न्माल्यं पिचुवत्यां शुक्त्या
लोचनं चक्षुर्विकारस्यान्येन दक्षिणेन पाणिना
पिचुवत्यां प्रलेचया शुक्त्या भातनविधिर्भेदिनाया
द्वयंगुलादध्वं सेचयेत् । अन्येन कौष्णपानीय-
रागाद्यो जायन्ते ततोऽक्षिसेचनावस्य भेदक-
चैलेन वस्त्रेणाक्षि प्रमृज्य । ततोऽक्षिसेचनावस्य
मृदुना चैलेन कौष्णपानीयप्लुतेन रक्तपित्तयोः ।
स्वेदयेत् । कफवातविषये न पिचुवत्यां शुक्त्या
रक्ते तयोः परिशोधनमात्रं कार्यं न रक्तपित्तयोः ॥ २ ॥

हे०—आश्रोतनविधिमाह—निवातस्थपुसः कर्त्तानिके
दक्षिणेन हस्तेन । शुक्त्या भातनविधिर्भेदिनाया
या कर्त्तानिके नामान्त्रिः हस्तं नान्य-
द्वयंगुलमन्तरं कृत्वा संग्रहे तु वातविषये नान्य-
ताडनाद्वागाद्यां जायन्ते शीतं । कफवातयोः ॥ २ ॥

माह—तत इति । प्रभाजनं सर्वत्र कफवातयोस्त्वन्येन
चैत्रेन खेदमम् ॥ ४ ॥

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशयाऽक्षिसेचनम् ।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तंभवेदनाः ॥
कपायवर्त्मतां वर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरंभमपरिस्तुतम् ॥ ५ ॥

स०—अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाऽऽश्रोतनं रुजे
रागाय दृग्भिनाशाय च स्यात् । अतिशीतं त्वक्षिसेचनं
निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूक्ष्मेव व्यधः ।
स्तंभोऽक्षणः स्तंभनमिव । वेदना शूलम् । कपायवर्त्म-
त्वं कुरुते । वर्षां वर्त्मनः परस्परं संश्लेषः । बह्वृत्तिमा-
त्रमाश्रोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते । अत्यल्पमक्षिसेचनं
विकारवृद्धिं कुरुते अपरिस्तुतमक्षिसेचनं संरंभं नेत्रक्षोभं
विधत्ते ॥ ५ ॥

प०—अत्युष्णतीक्ष्णमक्षिसेचनमाश्रोतनं कृतं रुजे
रुगर्थं सम्पद्यते रागार्थं च । तथा दृङ्नाशाय
दृष्टिविघातार्थं च । तथाऽतिशीतमक्षिसेचनं निस्तो-
दादीन् । निस्तोदो रुग्विशेषः । निःशेषं कृत्वा
रुजा तोदनम् । विकारस्य व्याधेवृद्धिमाधिक्यं
कुरुते न विकारशान्तिः । अपरिस्तुतमपरिस्तुत-
मक्षिसेचनम् ॥ ५ ॥

हे०—अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्रोतनस्य दोषमाह—अत्युष्णोति ।
अतिशीतस्य दोषमाह—अतिशीतमिति । अतिमात्रस्य
दोषमाह—कपायवर्त्मतामिति । कपायवर्त्मतां लक्षवर्त्म-
त्वम् । अत्यल्पस्य दोषमाह—विकारवृद्धिमिति । नेत्राद-
परिश्रुतस्य दोषमाह—संरंभमिति । संरंभं शोफादिप्रादु-
र्भावम् ॥ ५ ॥

कया रीत्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—
गत्वा संधिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ६ ॥

स०—संध्यादीनां द्वंद्वः । ततः स्रोतःशब्देन
पृष्ठासमासः । संधिशब्देनेहाक्षिकोशसंबंधिनः संधयो
गृह्यते । तेनाक्षिकोशसंबंधिस्रोतांसि शिरोघ्राण-
मुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षिप्तमौषधमूर्ध्वगान्मलानप-
वर्तयते ॥ ६ ॥

प०—संध्यादीनां द्वंद्वः । सन्धिशिरोघ्राणमुखं
तस्य स्रोतांसि सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि तानि
गत्वा अथ नयने नेत्रे न्यस्तं प्रणीतं भेषज-
मौषधमाश्रोतनमूर्ध्वगान् ऊर्ध्वप्रसृतान् मलान्
अपवर्तयते । प्रत्यावृत्तरूपान् विहितस्मरणाक्षमान्
सम्पादयति ॥ ६ ॥

हे०—आश्रोतनस्य फलमाह—गत्वेति । नेत्रे न्यस्तमौषधं
संध्यादीन् गत्वा जत्रूर्ध्वगान् रोगान् हन्ति ॥ ६ ॥

अथाऽजनं शुद्धतनोनेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिंगेऽल्पशोफातिकंडूपैच्छिल्यलक्षितं ॥
मंदवर्षाश्रुरोगेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ७ ॥

स०—अथाश्रोतनादन्यदंजनं प्रयोक्तव्यम् । कीदृश-
स्याऽऽतुरस्य । शुद्धा तनुर्यस्य सतस्य । मले नेत्रमात्राश्रये
न त्वधिकशरीरव्यापिनि । तथा पक्वलिंगे । पक्वलिंगता
कथं वेद्येति विशेषणद्वारेणाऽऽह । अल्पशोफेनातिकंडू-
वा पैच्छिल्येन च लक्षितेऽवगते पक्वलिंगे सति ।
कीदृशेऽक्षिणं । मंदा अल्पा वर्षा अश्रुरोगा यस्य
तस्मिन् । तथा घना दूषिका नेत्रमलो यस्मिन्नयने
तस्मिन् । एतदपि पक्वलिंगमेव । पित्तेन कफेन
रक्तेन चाऽऽतुरे । मारुतेन चाऽऽतुरे विशेषेणांजनं
प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अथाश्रोतनानन्तरं शुद्धतनोः शुद्धशरीरस्य
नेत्रमात्राश्रयो निकेतो यस्य मलस्य तस्मिन् तथा-
भूते पक्वलिंगे समुत्पन्ने नेत्राञ्जनं प्रयोज्यम् ।
तस्मिन् पक्वलिंगे नाल्पेन शोफेन तथाऽतिकण्डूवा
तथाऽतिपैच्छिल्येन लक्षिते ज्ञाते निश्चयीकृते सति
तथा मन्दवर्षाश्रुरोगे सति मन्दां अल्पा वर्षादयो
यस्मिन्नक्षिणं । तथा घना दूषिकाऽक्षिमलो यस्मिन्
अक्षिणं तस्मिन् तथाविधाञ्जनं प्रयोज्यम् । आर्ते
आतुरे पीडितेऽक्षिणं पित्तेन कफेनासृजा रक्तेन
तथा मारुतेन वायुना विशेषतः आर्तेन नेत्रे
प्रयोज्यम् ॥ ७ ॥

हे०—अञ्जनस्य विषयमाह—अथेति । शोफाद्यल्पत्व-
लक्षिते पक्वलक्षणे सति तथा वर्षाद्यल्पत्वे दूषिकाघन-
त्वे च ॥ ७ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
अंजनम् ॥ ८ ॥

स०—अंजनं च लेखनादिभेदेन त्रिभेदम् ।
लिख्यते शस्त्रेणैव शुक्रार्मादीति लेखनम् । रोप्यते
संरोह्यतेऽनेनाऽभिष्यंदादीति रोपणम् । प्रसा-
द्यते निर्मलीक्रियतेऽनेनेति प्रसादनम् । दृष्टेः
प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । संग्रहोक्तस्य स्नेहनस्य अंज-
नस्य रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवांतर्भूतत्वात् तदिह पृथङ्
नोक्तम् ॥ ८ ॥

प०—तत् त्रिधा त्रिप्रकारमञ्जनम् । एकं
लेखनं द्वितीयं रोपणं तृतीयं दृष्टिप्रसादनम् ।
दृष्टेः प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । लिख्यतेऽनेन
शस्त्रेण चर्मादिरोगजातमिति लेखनम् । 'विलि-
खत्यतितैक्षण्याद्यद्वातूस्तलेखनं मतम्' । संरोप्यते
संरोह्यते तद्रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियते येन
तत्प्रसादनम् ॥ ८ ॥

हे०—अञ्जनस्य भेदानाह—लेखनमिति । संग्रहे तु
न दोषवेगोदयेन चानिहतं दोषे तत्र हि दोषोत्क्षेपेन
रागादिवृद्धिशुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्चेति ॥ ८ ॥

लेखनं तत्र कषायाम्लपट्टषणैः ॥ ९ ॥

स०—तत्र तेषु त्रिध्वंजनेषु मध्याह्नेखनमंजनं कषा-
यादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम् ॥ ९ ॥

प०—तत्र तेषु लेखनादिषु मध्याह्नेखनमञ्जनं
कषायादिभिश्चतुर्भा रसैः शुक्रार्मादिषु योज्यम् ।
पट्ट लवणमूषणं कटुद्रव्यम् ॥ ९ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्याह—लेखनमिति ॥ ९ ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः ॥ १० ॥

स०—रोपणमंजनं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्तग्रहण-
मुपलक्षणार्थं संग्रहोक्तस्य । तेन कषायद्रव्यैः संस्नेहै रोप-
णमंजनं वेद्यम् ॥ १० ॥

प०—रोपणमञ्जनं तिक्तद्रव्यैरभिष्यन्दादिषु
योज्यम् ॥ १० ॥

हे०—रोपणद्रव्याण्याह—रोपणमिति ॥ १० ॥

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ११ ॥

स०—स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनं प्रसादनम-
नम् । स्वादुशीतद्रव्यैश्चूर्णं श्लेष्मजने स्नेहं चक्षुषि
प्रयुज्यमानं प्रत्यंजनसंज्ञां लभते ॥ ११ ॥

प०—प्रसादनमञ्जनं स्वादुशीतैरवतार्यां दृष्ट्या
स्वस्थवृत्तेश्च योज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—दृष्टिप्रसादनस्य द्रव्याण्याह—स्वादुशीतैः ११
दशांगुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ।
प्रशस्ता लेखनं ताम्नी रोपणं काललोहजा ।
अंगुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने १२ ॥

स०—दशांगुला राजमापस्थला शलाका प्रसादने ।
मध्ये तनुस्तथा मुकुलाकारे आनने मुखे द्वे अङ्गुलौ मध्यः
सा मुकुलानना । लेखनेऽजने ताम्नी शलाका प्रसा-
स्यते । रोपणं काललोहोत्था कृष्णशक्वोद्भवा । अंगुली
च हस्तावयवविशेषो रोपणं पञ्च शस्तः । एव प्रसाद-
नेऽजने सुवर्णोत्था कनकोद्भवा रजतोद्भवा च शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

प०—शलाका दशाङ्गुलपरिमाणा तथा तनु-
र्मध्ये मध्यप्रदेशात् सुक्ष्मा मुकुलानना द्वयोर्मुकुल-
योर्मुकुलाकारा । सा शलाका लेखनेऽञ्जने
ताम्रा ताम्रोद्भवा शस्ता । रोपणेऽञ्जने काललोहजा
कृष्णलोहोद्भवा शलाका तथाऽङ्गुलीकरशाय्या रोप-
णाञ्जनेन च शस्ता । प्रसादनेऽञ्जने च सुवर्णोत्था
कनकमयी तथा रूप्यजा रजतकृता शलाका
प्रशस्ता ॥ १२ ॥

हे०—शलाकामाह—दशांगुलेति । लेखनशलाकामाह—
लेखने ताम्नीति । रोपणशलाकामाह—रोपणं शन । प्रसादने
शलाकामाह—सुवर्णोत्थेति ॥ १२ ॥

अंजनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात् कथमित्याह—
पिंडो रसक्रिया चूर्णद्विधैवांजनकल्पना ।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयन्त ॥

स०—पिंडादिभेदेन त्रिप्रकारांऽज्जनकल्पना स्यात् ।
पिंडादयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोक्तव्याः । गुरौ
दोषे पिंडः प्रयोज्यो मध्ये दोषे रसक्रिया लघुदोषे चूर्ण
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—अञ्जनकल्पना त्रिवैध त्रिप्रकारिण्य । पिण्ड-
स्तथा रसक्रिया चूर्णश्च । तत्र द्रवात्कृत्स्नचूर्णो
वर्तितः पिण्डशब्दवाच्यः । रसक्रिया द्रव्यनवाभा-
द्धनीभूताद्या क्रियते । शुष्कपिण्डं द्रव्यं चूर्णशब्द-
वाच्यम् । यथा पूर्वं तेन बलिनस्तरमानं गुरो प्रचल-
व्याधौ पिण्डमञ्जनं प्रयोजयेत् । मध्यबले व्याधौ
रसक्रियां प्रयोजयेत् । लघावबले व्याधौ चूर्णं प्रयो-
जयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अञ्जनकल्पनाभेदानाह—पिण्ड इति । पिण्डं गुरोना,
रसक्रिया अवलेहः । कल्पनात्रयस्य विषयत्रयमाह—गुरो मध्ये
इति ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्थ वेष्टमात्रा रसक्रिया ।
तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः ॥ १४ ॥

स०—तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं
कथयति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य तद् द्विगुणं हरेणु-
मात्रं वदति । रसक्रियाया विष्टो प्रमाणमाहः ॥ १४ ॥

हे०—तीक्ष्णयोः पिण्डरसक्रियाभामात्रमाह—द्विगुणमिति ।
तस्य हरेणुद्वयं रसक्रियाया बलद्वयम् ॥ १४ ॥

चूर्णितस्य च ।

द्वे शलाकं तु तीक्ष्णस्थ तिस्रः स्थुणितरस्य च १५

स०—चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदुं द्विगुणां
शलाकामभिदधुः । तत्रांतरे चोक्तम् । चिह्ननामञ्जनं
ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमेषु धार्यम् । गोषणं सुषुण-
वतशंखान्यतमेषु । प्रसादने स्फटिकपक्षचंदनान्यतमेषु
धार्यम् । एवं ह्यञ्जनमव्यापन्नगुणं भवति । वेतधिप-
णार्थं शिला निम्नमध्याऽनुद्धारिणी पंचांगुलायता
त्र्यंगुलविस्तारिणी ॥ १५ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य चूर्णस्य मात्रामाह—चूर्णितस्येति । मृदु-
श्चूर्णस्य मात्रामाह—तिस्र इति ॥ १५ ॥

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगभस्तिभिः ।
अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः ।
प्रातः सायं च तच्छांत्थै व्यञ्जैः संस्तौऽजयत्सदा ।

स०—निशि रात्रावञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा
स्वप्ने स्वप्नकालेऽञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा मध्यदिनेऽ-

ञ्जनं न प्रयोज्यम् । न च म्लाने लोचनेऽञ्जनं प्रयो-
ज्यम् । तेन म्लाने । उष्णामिदीर्घनिभिः । तस्मादे-
कांशेऽञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा र्शन्ति नांतास्तथाऽन्यथा
नामत्वाद्गुरोऽनास्तथा द्रुताः कालायोष्णत्वादिल-
गता अक्षिरोगाय स्युस्तास्मादेषु कांशेऽञ्जनं न प्रयो-
ज्यम् । यतः पूंक्तिषु कांशेषु पूंक्ता दोषास्तस्मा-
त्पूंक्ते अपगते च तच्छांत्थै तस्याक्षिरोगस्योपशमा-
गतांश्च र्शौ सर्वे नैत्रमजयेत् ॥ १६ ॥

प०—निशि रात्रौ स्वप्नेन निद्रया दोष
वधिता वृद्धि नांतास्तथा मध्यह्ने पात्रेन तथात्रे
नोर्पीडिता कर्ष्ये प्रेरितास्तथा मध्ये चोष्णगभ-
स्तिभिर्गादित्यग्निभिर्द्रुताः क्षुभिता दोषा वानाद-
अक्षिरोगाय स्युर्भवेयुः । अतोऽस्मात्कारणान् प्रात-
प्रत्यूषाग्निं तच्छांत्थै निशि संवर्धितानां दोषाणां प्रश-
मनाया जयेत् । तथा सायं दिनान्ते पात्राचोष्ण-
गभस्तिभिर्कूर्पीडितद्रुतानां दोषाणां प्रशमनाया
जयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अञ्जनस्य कांशमाह—निशीति । रात्रौ निद्रा
वधिता दोषा अक्षिरोगाय स्युः अतः प्रातः प्रत्यूषे
चोष्णोष्णोष्णानामूर्पीडिताः सुषुण्येऽग्निर्द्रुताः
अक्षिरोगाय स्युः । अतः सायं जयेत् ॥ १६ ॥

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम्
विरेकदुर्बले चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति १७ ।

स० अन्ये वाचाप्ये एते मन्थे । तीक्ष्णमञ्ज-
ना न प्रयोज्यम् । कर्मादित्याह । यस्मान्चक्षुरादित्यं
प्राप्य सीदति । क्षिभूतम् । विरेकदुर्बलम् । तीक्ष्णा-
ञ्जनेन विरेचितवान् । तस्मादित्यं तीक्ष्णमञ्जनं
प्रयोज्यम् ॥ १७ ॥

प०—अन्ये पुत्ररात्रायां एवमाहः । तीक्ष्णमञ्ज-
ना न प्रयोज्यम् । यस्माद्विरेकेण तीक्ष्णमञ्जनं
विरेकं । तेनचले चक्षुर्नैत्रमादित्यं रश्मिं प्राप्यात्माह
सीदति । तीक्ष्णं सम्पद्यते ॥ १७ ॥

हे०—तीक्ष्णांञ्जनस्य दिवा निषेधमाह—वदन्त्यन्ये इति
निषेधे युक्तिमाह—विरेकदुर्बलमिति ॥ १७ ॥

अत एवाऽऽह

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता
शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः १८

स०—यस्मात्स्वप्नेन रात्रौ तर्पिताः तथा कालस्य रात्र्याख्यस्य सौम्यत्वेन तर्पिता दृष्टिः पुनः स्वैर्य प्राप्नोति तीक्ष्णांजनक्षोभितापि । कीदृग्दृष्टिः । आग्ने-
व्यग्न्युत्कटभूतसंभवा । तथा शीतसात्म्या । तस्माद्रा-
त्रावंजनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति सर्वत्राग्निकलिभ्यां
दृग्भवत्कव्य इति ढक् । शीतं सात्म्यं यस्याः । पैत्तिक-
ज्वरस्येव ॥ १८ ॥

प०—त एव आचार्या रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयो-
ज्यमित्याहुः । यतः स्वप्नेन निद्रया सौम्यंस्वभाव-
तया तथा कालस्य सौम्यत्वेनाप्यायकत्वेन तर्पिता
आप्यायिता तृप्तिं नीता शीतसात्म्यात् हिमस्व-
भावत्वात् दृग् दृष्टिराग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसम्भवा
पुनः स्थिरतां लभते दृढतां प्राप्नोति ॥ १८ ॥

हे०—तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह—स्वप्नेनेति ।
दृष्टिस्तावदाग्नेयत्वात्संतापपीडिता । अतएव शीतसात्म्या
सा च तीक्ष्णांजनेनातिसंतप्ता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन
च गतसंतापा पुनः स्थिरतां लभते कफोद्रेके लेखनसाध्ये
च रोगे ॥ १८ ॥

तदेतदन्यमतमव्यापकमिति दूषयन्नाह—

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।
काममह्वचपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥

स०—अत्युत्कृष्टे कफेऽथवा लेखनार्हे शुक्रार्मादौ
रोगे दिनेऽपि नात्युष्णे तीक्ष्णमंजनं प्रयोजयेत् । काम-
मनुगतमेतत् । कालस्यात्यौष्ण्यादंजनस्य तैक्ष्ण्याच्चा-
ऽतियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यात् ॥ १९ ॥

प०—किमेतत्सर्वदैव निशि भेषजं प्रयोज्यं न दिवा
अत आह—कदाचिदत्युद्रिक्ते प्रबले बलासे श्लेष्माख्ये
दोषे तथा लेखनीये परासनीये वा गदे शुक्रा-
र्मवर्मादौ काममभ्यनुगमङ्गीकृतमह्वचपि तीक्ष्णम-
ञ्जनं तस्मादध्यदोषविषये प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

हे०—दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह—अत्युद्रिक्त
इति ॥ १९ ॥

अत एवाह—

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः २० ॥

स०—पाषाणाच्छस्त्रस्योत्पत्तिस्तस्मादेव चाऽश्मनः
छक्ष्णतादिप्रयोगात्तीक्ष्णता। उपघातोऽपि कुठत्वादिकस्ते-
नैव पाषाणेन न केवलं तैक्ष्ण्यम् । तथा तेनैवाश्मशस्त्र-
न्यायेन नेत्रस्य तेजसोऽग्नेरश्मस्थानीयाज्जन्म रविसंज्ञा-
त्तेजसः सकाशात्तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वमत्युष्णेन तु तेन
तस्योपघातः । तस्माद्यदन्ये गदंति सामान्येनैव दिवां-
ऽजनं न प्रयोज्यमिति तदसदेव ॥ २० ॥

प०—तच्च नात्युष्णे दिने आग्नेयत्वाच्चक्षुष-
स्तथा तीक्ष्णमंजनमप्याग्नेयं तस्योष्णे दिने समान-
त्वोक्तो विरोधस्तदर्थमाह—अश्मनः पाषाणाहो-
हस्य शस्त्रस्य जन्मोद्भवनम् । साप्यस्य तीक्ष्णता
धारातीक्ष्णत्वम् । साप्यस्य तत एवाश्मन एव
तस्य जायते योऽपि तस्य लोहस्योपघातो विनाशः ।
अथ सर्वसर्विक्रया भङ्गस्तत एव नान्यथा । तदृ-
त्तस्य नेत्रस्य चक्षुषो दृष्टेर्दर्शनस्य तेजस एव
जन्मः । तत एव तीक्ष्णत्वम् । दूरे दर्शनश-
क्तित एवोपघातः किञ्चिद्दर्शनं सर्वसर्विक्रया-
ऽदर्शनम् ॥ २० ॥

हे०—तेजसस्य तेजःसहकृतस्य च नेत्रस्य कथं तेजसो-
पघात इत्यत आह—अश्मन इति ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेति नेत्रे तीक्ष्णांजनं हितम् ।
दोषमस्त्रावयस्तंभकंडूजाड्यादिकारि तत् २१ ॥

स०—अपि च रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीते
कंडूपैच्छित्याद्यनुमिते तीक्ष्णमंजनं न प्रयोज्यम् । यतो
निशि तीक्ष्णमंजनमुपयुक्तं कालस्य सौम्यत्वाद्दोषस्रवणे-
ऽयोग्यमस्त्रावयदंजनं कंडूजाड्यादिकृत् स्यान्न तु शम-
कारि । तस्माच्छीतसात्म्या दृग्गाग्नेयी स्थिरतां लभते
पुनरित्येतदप्यसत् । तस्मात्पूर्वोक्तमेवाऽनवद्यम् ॥ २१ ॥

प०—रात्रावप्यतिशीते काले तीक्ष्णमंजनं न
हितम् । यस्मिन् काले तीक्ष्णमंजनं तीक्ष्णमपि
प्रयुक्तं कण्डूजाड्यादिकारि सम्पद्यते । आदिग्रहणा-
च्छोषपैच्छित्यरुक् तोदनादिकारि तद्भवति ॥ २१ ॥

हे०—रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णांजनं निषेधति—न रात्रा-
विति । शीतप्रयोगे दोषमाह—दोषमिति ॥ २१ ॥

नांजयेद्गीतवमितविरिक्ताऽशितवेगिते ।
 क्रुद्धज्वरितांताक्षिशिरोरुकशोकजागरे ॥
 अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णेऽग्न्यर्कसंतप्तं दिवा सुप्ते पिपासिते २२

स०-भीतादीनामक्षिणी वेगो नांजयेत् । अशि-
 तोऽत्र सद्योमुक्तो वेगः । सद्योमुक्तस्य नरस्य नयने
 नांजयेदित्यर्थः । तांते सूक्ष्ममापुरादिदर्शनादिभिधात-
 वान्म ग्लानेऽक्षिणी यस्य स एव तस्मिन् । अद-
 र्ष्टेऽर्के जलदच्छन्नत्वात् । तथा शिरःस्नातादिपु ॥ २२ ॥

प०-भीते सति पुंसि नांजयेत् । तथा यमिते
 कृतवमने कृतविरेचने तथा स्नाते तथा पीतयोर्धूम-
 मद्ययोस्तथा जीर्णे परिणतास्ते अग्न्यर्कसन्तप्ते अश्रिता
 तापिते तथाऽऽदित्यनापिते दिवासुप्ते अग्निनिद्रां
 भजति पिपासिते तृपिते च नांजयेदिति प्रत्येकं
 योज्यम् ॥ २२ ॥

हे०-भीतादीनामंजनं नियमानं-नांजयेदिति संश्लेषे
 तु एवमंजनादुपमांश्वयः संश्लेषेऽन्येऽन्यथापरागदूषिक-
 निस्तोदकच्छेन्नीलकण्ठशयथुश्रुक्रानिभिर्यानि जनेत् ।
 तांतम् । उष्णादिना ग्लानमक्षि ॥ २२ ॥

सांप्रतं यादृशमंजनं न योज्यं तदृश्यति

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकवहच्छवनकर्कशम् ।
 अत्यर्थशीतलं तप्तमंजनं नावचारयेत् ॥ २३ ॥

स०-अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्धनैः संबन्धः ।
 अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तावमित्यत्राऽनुवृत्ति-
 कृतेन संबन्धेन योज्यः । अतितीक्ष्णादिगुणमंजनं न प्रयो-
 जयेत् । तंत्रांतरे चाऽज्जनविधिरुक्तः । सुयोपनिष्टस्या-
 ऽऽतुरस्य रूपविष्टो वैद्यो वामांगुष्ठेनोत्तरं वर्त्मोत्क्षिप्य
 कृष्णमागस्यांश्वः कनीनिकादपामं यावदंजनं नये-
 दिति ॥ २३ ॥

प०-अतितीक्ष्णादिकमंजनं नावचारयेत् न
 प्रयोजयेदिति । तीक्ष्णं कट्वस्त्वलवर्णः कृतसतिमृदु
 मधुरैरेव कृतं स्तोकमल्पमात्रं बहु प्रभूतमच्छं तप्त
 घनं सान्द्रं कर्कशं परुषं तथात्यर्थशीतलं तप्तमण्यं
 चाज्जनं नावचारयेत् न योजयेत् ॥ २३ ॥

हे०-अतितीक्ष्णादिनामंजनं नियमानं-अति-
 तीक्ष्णोऽपि ॥ २३ ॥

अथाऽनुन्मीलयन् दृष्टिमंतः संचारयेच्छनैः ।
 अंजिते वर्त्मनी किं चिन्नालयेत्त्वमंजनम् ।
 तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।
 निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् २४

स०-अक्षयनामंजनस्यकामनेन नेत्रेऽंजिते सति
 दृष्टिगोचकमनुन्मीलयन्मये शनैः शनैः संचारयेत् ।
 कथम् । वर्त्मनी चालयेत् । एवमंजनं नेत्रे व्याप्तोत्यनु-
 प्राप्सति । न च सहसा निव्यतिक्रमणोन्मेषनिमेषणं
 कुर्यात् । वाशब्दोऽवधारणे । नैव समाचरेदित्यर्थः ।
 वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न समाचरेत् । वाशब्दोऽवधारणे
 क्षालनं च नैव कुर्यात् ॥ २४ ॥

प०-अथानन्तरमंजनप्रवेशार्थं दृष्टिं तारकम-
 न्तरभ्यन्तरं अतः अतः संचारयेत् । मन्दं मन्दं
 कृत्वेति यावत् । उन्मीलयेन्नैवमनुद्गाटयंश्चक्षुः ।
 अंजिते सति नेत्रवर्त्मनि किञ्चिदपि चालयेत् ।
 एव सति तीक्ष्णमंजनं व्याप्नोति । नच सहसा
 अदित्यअनदानान् । अनन्तरमुन्मेषनिमेषो कर्तव्यौ
 नच सहसा वर्त्मभ्यां निष्पीडनं न सहसाक्षणोः
 क्षालनं कारयेत् ॥ २४ ॥

हे०-अंजनानंतरं कुयमाऽ-अथोपि । अंजिते नेत्रे
 दृष्टिगुन्मीलयन् अंतरंऽनंतरं संचारयेत् । वर्त्मनी च किञ्चि-
 चालयेत् । उच्यतेकृत्यस्य फलमाऽ-एवमंजनं तीक्ष्णं
 व्याप्नोति सहसेन मृदुशर्माव्याप्नोतीत्यर्थव्ययम् । अंजित-
 नेत्रयोन्मेषादि नियमानं-न चोपि ॥ २४ ॥

अपंतोपधसंरंभं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषतुर्ग्याभिरग्निः प्रक्षलयेत्तदा ॥ २५ ॥

स०-अपंतोऽपात औपधसंरंभो मेषजक्षोभो
 यस्मान्नेत्रात्तद्वधमंतोपधसंरंभम् । अत एव निर्वृतमपे-
 तदुःस्यानुबंधि यदा लोचने स्यात्तदा व्याध्यादियोग्यै-
 र्जलैः प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधिरभिष्यंदादिः । दोषो
 धातादिः । ऋतुर्धमंतादिः ॥ २५ ॥

प०-प्रयुक्तादनन्तरमस्यामवस्थार्यां क्षालनं न
 समाचरेत् । औपधस्य संरंभः औपधसंरंभः

हे०--अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते ॥ १ ॥

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।
वातपित्ततुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलक्षणे ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिरार्हशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।
स्यंदमंथान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥
आतुरे शांतरागाश्चशूलसंभद्रूषिकैः ।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकायथोः ।
काले साधारणे प्रातःसायं चोत्तानशायिनः ॥

स०--चक्षुषि म्लायति सति तथा स्तब्धादिगुणे
तर्पणं कार्यम् । तथा शीर्णे पक्ष्मणी यस्य तदेवम् ।
आविलमस्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् ।
शीर्णपक्ष्म च तदाविलक्षणं च तस्मिन् । तथा कृच्छ्रो-
न्मीलादयोऽक्षिरोमेघे वक्ष्यते । कृच्छ्रोन्मीलश्च शिरा-
र्हश्च शिरोत्पातश्च तमश्चाऽर्जुनश्च तैरातुरे । तथा
स्यंदश्च मंथश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुक्रकं च
तैरातुरे । तथा नस्याऽनर्हे । यतो वक्ष्यति । तर्पणं
पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् । तथा शांताः शमं
गता रागाश्चशूलसंभद्रूषिका यस्मिन्नयये तस्मिन् ।
कीदृशि स्थाने । निवाते विगताऽनिले । उपलक्षणं
चेदम् । विगतातपरजोधूमादिका इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
कीदृशयोर्मस्तकदेहयोः । शुद्धयोर्यथायोगं वमनविरेच-
ननस्यैः कृतशुद्धयोरित्यर्थः । कीदृशे काले । साधारणे
वसंतादिके । कदा । सायं प्रातर्वा दोषदूष्याद्यपेक्षया ।
कीदृशस्याऽऽतुरस्य । उत्तानशायिन इति । शयनस्थ-
स्योत्तानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

प०--ताम्यति नयनेऽक्षिण तर्पणं योज्यम् ।
स्तब्धे निश्चले शुष्के रूक्षे स्नेहगुणरहिते अभि-
घातिते सञ्जाताभिघाते वातपित्ताभ्यामातुरे पी-
डिते जिह्वे वातवशान् कुटिलतां प्राप्ते शीर्णानि
पक्ष्माणि वर्त्मलोमानि यस्मिन् तथाविधलक्षणे
अभ्रसञ्छादितमिवेक्षणं दर्शनमालोको यस्य तदा-
विलक्षणं तस्मिन्नाविलक्षणे नयने तथा कृच्छ्रोन्मी-
लितादिभिरातुरे व्याधिते तथा शान्ता रागादयो
यस्मिन् काले साधारणे उष्णे शीते शरद्वसन्तमध्ये

तस्मिन्नपि काले प्रातः प्रत्युपसि मायं दिनान्ते
वा । उत्तानशायिनः सतः पुरस्तर्पणं
योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--तर्पणस्य विषयं देशं कालं वाद--नयनं धमि ।
ताम्यति अवलोकनासमर्थं जिह्वे यके आनिलेक्षणे अस्प-
ष्टदर्शने । कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशाग्निव्याधिभिरातुरे निवृत्त-
रागादिपंचके नेत्रे तर्पणं योज्यं, तथा निवाते देशे
नस्यादी कृते । प्रातः सायं वा योज्यं तर्पणविधयाम्--
उत्तानशायिन इति ॥ २ ॥

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्बहिः समाम् ।
द्व्यंगुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तसांबुध्रविलापितम् ।
नकांध्यवाततिभिरकृच्छ्रवांधादिके वसाम् ।
आपक्ष्माग्रात् ॥ ३ ॥

स०--यद्यैर्मिश्रा माषा यवमाषास्ते प्रकृता
यस्यां सा यवमाषमयी ताम् । तादृशीं पालीं
नेत्रकोशाद्बाह्यत उभयपार्श्वयोः समामनिधोचलां
कृत्वा यथायोगं दोषदूष्याद्यनुरोधोधात्पक्वं धृतं निर्मा-
लितेऽनुन्मीलिते लोचने क्षिपेत् । अथ पाल्या
उच्छ्रायमाह । द्व्यंगुलोच्चां द्व्यंगुलोच्छ्रायवतीम् । तथा
दृढां निविडाम् । यथा स्नेहो न प्रस्रवेदित्यर्थः ।
कीदृशं सर्पिः । तलेन जलेन प्रकर्षेण विलापितं
द्रवीकृतम् । रात्र्यांध्यादिषु वसां यथास्वौपधसिद्धां
तथैव विलापितामावपेत् । कथम् । आपक्ष्माग्रात्
पक्ष्माग्राणि यावन्निमग्नानि तावत्सर्पिरादिराव-
पेदिति ॥ ३ ॥

प०--यवमयीं माषमयीं वा पालीं स्नेहाधारां
कृत्वा सर्पिरावपेत् इति सम्बन्धः । तां च पालीं
नेत्रकोशात्नेत्राधाराद्बहिः कृत्वा समां नेत्रसमां
तावद्द्वयङ्गुलोच्चां द्वयङ्गुलोच्छ्रायां तथा दृढां
स्थिरापरपर्यायरूपां कृत्वाऽनन्तरं तस्यां पान्त्यां
यथास्वं यथाव्याधयोपधसिद्धं पक्वं मीलिते नेत्रे-
ऽनुद्घाटितेऽक्षिण तमेनाम्बुनात्र विलापितं विलीनं
सर्पिरावपेत् निषिञ्चेत् । नक्तान्ध्यादिभिरातुरे
नेत्रे यथास्वमौपधसिद्धां वसामवसेचयेत् । तत्राम्बु-

प्रविलापितामापक्षमाद्यावन्निमग्नानि अक्षिपक्षमाणि
भ्रूलोमानि च तावन्निषेचयेत् ॥ ३ ॥

हे०—तत्तांबुप्रविलापितम्, उष्णांबुकुम्भीवापणेन द्रवीकृतं,
नक्तांध्यादिषु तु सर्पिस्थाने वसामावपेत् । आपक्षमाग्रात्
पक्षमाग्रमज्जनं यावत् । संग्रहे तु अथ दिवसस्याष्टमे भागे
गते शोषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलप्रीतान्यतरजव-
निके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमृ-
दितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्द्विर्द्विगुलोच्छ्वायावाधारौ
परिमंडलावसंवाधौ समावपरिस्त्राविणौ कृत्वा तत्रोष्णो-
दकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथाहौषधविपक्वं क्षीरं सर्पि-
र्मंडं वा संचयेत् । यावन्निमग्नान्यक्षिपक्षमाणि भ्रूरोमाणि
चेति ॥ ३ ॥

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसंधिसितासिते ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पंच च ।

शतानि सप्त चाऽष्टौ च दश मंथे दशाऽनिलं ।

पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पंच धारयेत् ४ ॥

स०—अथ धृताद्यावपनादनंतरं शनैःशनैरुन्मीलनं
विदधतस्तस्याऽऽतुरस्य मात्राः पूर्वोक्ता विगणयेत् ।
तत्र तेषु वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिते शतसंख्यादी-
र्मात्रा विगणयेत् क्रमेण । तत्र वर्त्मरोगे मात्राशतम् ।
संधिरोगे त्रीणि शतानि । सितरोगे पंच शतानि ।
असितरोगे सप्त शतानि । दृष्टिरोगेऽष्टौ शतानि धार-
येदिति । क्रमशो यथासंख्येन । मंथास्ये रोगे दश
शतानि । वातरोगे दशैव शतानि । पित्तरोगे षट्
शतानि । स्वस्थवृत्ते च षट् शतानि । कफे पंच
शतानि धारयेत् ॥ ४ ॥

प०—अथ निषेकादनन्तरमुन्मेषं नेत्रविकाशं
शनकैः शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृत्वा कुर्वत आच-
रतस्तस्य पुंसो मात्रां विगणयेत् मात्राणां संख्यां
कुर्यात् । तत्र वर्त्मव्याधौ शतं मात्राणां धारयेत् ।
सन्धिव्याधौ त्रीणि शतानि । सितभागजे व्याधौ
शुक्लजे पञ्च शतानि । कृष्णभागजे व्याधौ
सप्त शतानि । दृष्टिजे व्याधौ अष्ट शतानि ।
मन्थे व्याधौ दश शतानि । वाते वातविषये
दशैव शतानि । पित्ते पित्तविषये षट् शतानि ।

स्वस्थवृत्ते षडैव मात्राशतानि बलासे कफे च पञ्च-
मात्राशतानि धारयेदिति सर्वत्र सस्वस्थवृत्ते ॥ ४ ॥

हे०—तर्पणधारणाद्यधिमाह—अथोन्मेषं शनैःशनैः कृतानं
संधिरोगे त्रीणि शतानि, सितरोगे पंच शतानि, असित-
रोगे सप्त, दृष्टिरोगेऽष्टौ ॥ ४ ॥

कृत्वाऽपांगं ततो द्वारं स्नेहं पात्रं च ग्राहयेत् ।

पिवेच्च धूमं नेक्षत व्योम रूपं च भास्यन्मु ॥ ५ ॥

स०—यथोक्तमात्राधारणादनन्तरं शनैः शनैः शनैः
द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजनेन निक्षिपेत् । तत्रोन्मेषोऽप्या-
क्षिकोशं प्रमुञ्च्य स्नेहेरितकफोपशान्तिः । धूमं च
पिवेत्त केवलं तर्पणं कुर्यात् । प्रभासितरोगेऽप्येते
मात्रया भोजयेत् । न दिवसे तथा रोगे न चोन्मेष-
स्वर्णं रूपं च । उपलक्षणं चेत्यम् । अथोन्मेषं न
पश्येत् ॥ ५ ॥

प०—मात्राधारात्तत्रोन्मेषं शनैःशनैः कृत्वा य-
न्निषिक्तं तस्मिन्प्रकारेण । अत्रोन्मेषं शनैःशनैः कृतानं
कथा द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजनेन निक्षिपेत् । अन्मेष-
लयेत् । ततोऽपान्गं ततोऽपान्गं ततोऽपान्गं ततोऽपान्गं
धूमं पिवेत् । तथा रोगे व्योम रूपं च भास्यन्मुनेक्षत
तथा रूपमपि आलस्यवन्मेषादिके रोगेषु ॥ ५ ॥

हे०—तर्पणानन्तरं कृत्वा नाभं—कुर्वतः कुर्वतः
इत्थं प्रतिदिनं धार्यो पित्तं स्नेहांतरं कफं ।
स्वस्थं च द्यन्तरं इत्यादावुन्मेषं धारयेत् ॥ ६ ॥

स०—इत्थमनेन क्रमेण पवने प्रथमं तथा दद्यात् ।
पित्तं पुनरंकांतरं तर्पणं दद्यात् । कफे नन्तरं च द्विदि-
नांतरं योजयेत् । श्लेष्मे यावन्नयन्मेषं तर्पणं न्यात्ता-
वत्तर्पणं योज्यम् ॥ ६ ॥

प०—इत्थमनेन प्राङ्निजभावेन तर्पणं प्रति-
दिनं प्रतिदिनं धार्यो वायुविषये आत्मेरिणाधिपर्यन्तं
तर्पणं दद्यात् । अनेनेव प्रकारेण पित्तं पित्तविषये
त्वेकान्तरमेकदिनमन्तरीकृत्य तर्पणं योजयेत् ।
कफे कफविषये तथा स्वस्थे स्वस्थवृत्तविषये द्वय-
न्तरं द्वौ दिवसावन्तराकृत्य तर्पणं दद्यात् । आतृमे-
रिति सर्वत्र योजनीयम् ॥ ६ ॥

हे०—आतादिभेदेन तर्पणावसिमाह—आतृमेरिति । आवृ-
त्ताधिमाह— आतृमेरिति ॥ ६ ॥

तृप्तस्य किं लक्षणमित्याह—

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ७ ॥

स०—प्रकाशक्षमत्वादिकं तृप्तस्य सम्यक्कर्तव्यं तस्य लक्षणम् । प्रकाशक्षमता प्रभाभास्वरादिरूपसहत्वम् । अतृप्ते वैपरीत्यं पूर्वनिर्दिष्टम् । अतितृप्ते सति कफोद्भवाः कङ्कपैच्छिल्यादिका रुजः स्युः ॥ ७ ॥

प०—सम्यक् तृप्तेऽक्षिण प्रकाशक्षमता आलोकसहिष्णुता नेत्रस्य जायते तथा स्वास्थ्यमदूषितत्वं तथा सम्यक्कर्तव्यत्वात् स्वमेव लोचनं विशदं निर्मलं सैमित्यादिदोषवर्जितं तथा लघु च अतृप्ते पुनर्हीनतृप्ते नेत्रे । अतः सम्यक् तर्पणलक्षणाद्विपर्ययो भवेत् । प्रकाशक्षमता नेत्रस्य न स्यात् । तथा स्वास्थ्यं यावद्दुष्टत्वमपि न भवेत् । अतितृप्ते पुनश्चक्षुषि श्लेष्मजाः श्लेष्मोत्था रुजः पीडा जायन्ते ॥ ७ ॥

हे०—तृप्तलक्षणमाह—प्रकाशक्षमतेति । अतृप्तलक्षणमाह—विपर्यय इति । अतितृप्तलक्षणमाह—तृप्त इति ७ ॥

स्नेहपीता तनुरिव क्लृप्ता दृष्टिर्ही सीदति ।
तर्पणानंतरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ।
पुटपाकं प्रयुंजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ॥ ८ ॥

स०—स्नेहपीता दृष्टिः क्लृप्ता तनुरिव यतोऽवसीदति तस्मात्कारणात्तर्पणानंतरं पुटपाकं प्रयुंजीत । कीदृशम् । दृशोर्बलं दृग्बलं तस्याऽऽधानं प्रबन्धेन वृत्तिस्तत्करोति तं दृग्बलाधानकारिणम् । हेतोर्द्वितीया । दृग्बलाधानकारित्वात् प्रयुंजीतित्यर्थः । पूर्वोक्तेष्वेव तर्पणोक्तेष्वामयेषु ॥ ८ ॥

प०—तर्पणे प्रयुक्तेऽक्षि सीदति अवसादं याति । यथा तनुः स्नेहपीता क्लृप्ता सीदति अत्यबला सम्पद्यते तथा तर्पणेन दृष्टिः । तस्मात् कारणात्तर्पणदानादुत्तरकालं पुटपाकमक्षणोर्विदध्यात् । दृग्बलाधानकारिणम् । दृशोर्बलं तस्याधानं प्रबन्धेन वृत्तिस्तत्करोतीति दृग्बलाधानकारिणं यक्ष्मसु व्याधिषु पूर्वोक्तेष्वेव कृच्छ्रोन्मीलनादिषु पुटपाकं प्रयुंजीत दद्यात् ॥ ८ ॥

हे०—पुटपाकस्य विषयमाह—स्नेहपीतेति । स्नेहपीता पीतस्नेहा, पूर्वोक्तेषु यक्ष्मसु रोगेषु ॥ ८ ॥

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहितं लेखनो हितः ।
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ९ ॥

स०—स च पुटपाको वाते स्नेहनो हितः । कफसहितं मारुते लेखनो हितः । दृष्टिदौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः ॥ ९ ॥

प०—स च वाते प्रकुपिते स्नेहनः प्रयोज्यः । तथा श्लेष्मसहितं वाते लेखनो हितः । दृग्दौर्बल्ये हीनायां दृशि अनिले तथा पित्ते तथा रक्ते स्वस्थविषये च प्रसादनः पुटपाकः प्रयोज्यः ९ ॥

हे०—पुटपाकस्य त्रिविधं विषयमाह—स वात इति ॥ ९ ॥

इदानीमेषां पुटपाकानां कल्पनामाह—

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ।
स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ॥ १० ॥

स०—भूशया विलेशया भेकगोधाद्याः प्रसहा गोम्यरादयः । अनूपा महामृगवारिचरवारिशयाः तेषां मेदोमज्जावसामिषाणि तैस्तथा जीवनीयैर्जीवनीकाकोल्यादिभिश्च क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्देवैः ॥ १० ॥

प०—अत्र भूशया विलेशया भेकगोधादयः । प्रसहा गोम्यरादयः । आनूपा हंससाणसादयः एषां भेदस्तथा मज्जा तथा वसा तथा मिषं मांसं तैः पयसा क्षीरेण पिष्टैः तथा जीवनीयैर्जीवनीत्यादिभिः क्षीरपिष्टैरेव स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

हे०—स्नेहनस्य द्रव्याण्याह—भूशयैः । भूशयाः विलेशयाः ॥ १० ॥

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसंघर्षैः ।
स्नातो जशंखफेनालैर्लेखनं मस्तुकाल्पितैः ११ ॥

स०—मृगा हरिणाद्याः पक्षिणो विष्किरघृतदास्तेषां यकृन्मांसानि तैः । तथा मुक्तादिभिर्मस्तुकान्यतैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्देवैः । प्रसहानां मृगपक्षिणां

स्नेहने पुटपाक उपयुक्तत्वाज्जांगला एव मृगपक्षिणोऽत्र
प्राह्याः ॥ ११ ॥

प०—मृगा हरिणादयः । पक्षिणो लावादयः ।
एषां यकृत् कालीयकं मांसमामिषं तथा मुक्ता-
फलानि अयःशङ्खचूर्णं तथा ताम्रं सैन्धवं लवणं
स्रोतोजमञ्जनं तथा शंखं फेनं समुद्रफेनम् ।
अलं हरितालम् । एतैर्मस्तुकलिकतैर्मस्तुप्रपिष्टैर्ले-
खनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥

हे०—लेखनस्य द्रव्याण्यथाह—मृगपक्षीति । पक्षिणो
विष्किरप्रतुदाः ॥ ११ ॥

मृगपक्षियकृन्मजावसांऽत्रहृदयामिषैः ।

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥ १२ ॥

स०—मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मजावसांऽत्रहृदयामि-
षाणि तैः । तथा मधुरैर्मधुरवर्गोक्तैर्वृतान्वितैः स्तन्य-
क्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्द्वेषः । अत्र स्तन्यं
स्त्रिया एव ॥ १२ ॥

प०—मृगाः पक्षिणश्च प्रागुक्ताः । तेषां यकृ-
दादिकं प्राह्यम् । तैस्तथा मधुरैर्भेषजैर्जीवनीयैः
सघृतैः स्तन्यक्षीरेण स्त्रीस्तन्यपयसा पिष्टैः कल्की-
कृतैः प्रसादनं पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

हे०—प्रसादनस्य द्रव्याण्यथाह—मृगपक्षियकृदिति ।
मधुरैर्जीवनीयैः ॥ १२ ॥

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह—

बिल्वमात्रं पृथक्पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ।

उरुबूकवटांऽभोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ॥

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ।

पचेत्प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीडय तद्रसम् ।

नेत्रे तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

स०—मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् ।
बिल्वफलमात्रं पिण्डमेरंडादिपत्रैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्ति-
कालितं वृद्धवैद्यव्यवहारात् द्वांगुलोत्सेधं मृत्तिकालेपं
कृत्वा क्रमेण धवादीधनैः प्रदीप्तैः पचेत् । तत्र स्नेहने
पुटपाक एरंडपत्रैर्वेष्टनं धवकाष्ठैः प्रदीपनम् । लेखने
वटपत्रैर्वेष्टनं धन्वनकाष्ठैः प्रदीपनम् । प्रसादने जलज-
पत्रैर्वेष्टनं गोमयेधनेन प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अग्न्या-
भमिति । अग्निवर्णं सत् पक्वं ज्ञात्वाऽपनीतपत्रं विधाय
वाससा निष्पीडय तद्रसं नयने तर्पणमिव युज्यात् ॥ १३ ॥

प०—बिल्वमात्रं पलप्रमाणं पृथग्व्यस्तं मांसस्य
बेसवारीकृतस्य पिण्डं तथा तन्मात्रस्यैव भेषज-
कल्कस्य पिण्डं तदेकत्र संमूज्य मिश्रयित्वा
एकत्र कृत्वा तं पिण्डं पचेदुरुबूकपत्रैः स्नेहन-
पुटपाकं वेष्टयित्वा तथा लेखनपुटपाकपिण्डं वट-
पत्रैस्तथा प्रसादनपुटपाकपिण्डं पद्मपत्रैर्वेष्टयि-
त्वाऽनन्तरं मृदा लिप्तं कृत्वा ततो धवधन्वन-
गोमयैः यथाकालं प्रकर्षेज्वलितैः पिण्डं पचेत् ।
यावदग्न्याभं सम्पद्यते । एवं पक्वं ज्ञात्वा तद्रसं
निष्पीडय नेत्रे युज्यात् । तर्पणेन तुल्यं तर्पण-
वत् । यथा तर्पणं नेत्रे युज्यते यवमाषमर्या
पालीं कृत्वा तद्वत्पुटपाकपिण्डाद्रसं निष्पिञ्चेत् ।
पक्ष्माप्रतर्पणवदुन्मेषं मन्दं मन्दं कृत्वा ॥ १३ ॥

हे०—पुटपाकसाधनमाह—बिल्वमात्रमिति । मांसपि-
ण्डमौषधिपिण्डं च पृथक् बिल्वमात्रमेकीकृतं स्नेहनादिष्वे-
रंडादिपत्रैः क्रमाद्वेष्टितं कुशमुद्गमृगान्यतमेन वद्धं ततो
द्वांगुलोत्सेधेन मुल्लिप्तं धवादीधनैः पचेत् । संग्रहे तु
धवधन्वनमधुकन्यग्रोधकादमर्याजादनामुननक्तमालपाट-
लीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिययोः पचेदिति ।
पुटपाकविधिमाह—अग्न्याभमिति । तं पिण्डमाग्निवर्णं चेन
पक्वं ज्ञात्वा निष्पीडय रसं तर्पणवद्युज्यात् ॥ १३ ॥

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ।

लेखनस्नेहनांत्येषु ॥ १४ ॥

स०—लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र
लेखने शतं मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते ।
अन्त्ये प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् ॥ १४ ॥

प०—लेखनपुटपाके मात्राशतं धारयेत् ।
स्नेहने द्वे शते धारयेत् । अन्ये प्रसादने त्रीणि
शतानि मात्राया धारयेत् ॥ १४ ॥

हे०—पुटपाककधारणावधिमाह—शतमिति । अन्त्यः
प्रसादनः ॥ १४ ॥

पूर्वो कोष्णो हिमोऽपरः ॥ १५ ॥

स०—पूर्वो स्नेहनलेखनौ कोष्णौ योज्यौ । हिमो-
ऽपरः प्रसादनाख्यः ॥ १५ ॥

प०—पूर्वो पूर्वनिर्दिष्टौ लेखनस्नेहौ कोष्णौ
किञ्चिदुष्णौ नेत्रे प्रयोज्यौ । अपराऽन्त्यस्तृतीयः
प्रसादनः सहिमः शीतो योज्यः ॥ १५ ॥

हे०—पुटपाकानामुष्णशीतभेदमाह—कोष्णाविति १५ ॥

धूमर्षोऽन्ते तयोरेव ॥ १६ ॥

स०—तयोराद्ययोः पुटपाकयोर्न्ते धूमपः स्यात् ।
स्नेहेरितकफोपशाल्यै न तु प्रसादनांत इत्येव-
शब्दार्थः ॥ १६ ॥

प०—तयोरेव लेखनस्नेहनयोरन्तेऽवसाने धूमपो
नरः स्यात् ॥ १६ ॥

हे०—लेखनस्नेहनयोरन्तरकृत्यमाह—धूमप इति १६ ॥

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ १७ ॥

स०—तत्र तेषु च पुटपाकेषु योगास्तर्पण इव
स्युः । तृप्तिवदिति सप्तम्यंताद्धृतिः । योगा इति बहु-
वचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यते ॥ १७ ॥

प०—तृतीये प्रसादनाख्ये तत्र च पुटपाके
योगाः सम्यग्योगहीनातियोगास्तृप्तिवद्बोद्धव्याः ।
तृप्त्यातुल्यास्तृप्तिवत् । तर्पणेन समा इति यावत् ।
प्रकाशक्षमतादिना लक्षणेन समाना विज्ञेयाः
ऋग्भजा रुज इत्येवंपर्यन्ताः ॥ १७ ॥

हे०—पुटपाकस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—योगा
इति ॥ १७ ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ॥ १८ ॥

स०—तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् ।
नस्यानर्हाः योजयेन्नतु नावनमित्याद्युक्ताः ॥ १८ ॥

प०—उभयमध्येतत्तर्पणं तथा पुटपाकं नस्या-
नर्हे नस्यदानायोग्ये पुंसि न योजयेत् ॥ १८ ॥

हे०—निषिद्धनस्यानां तर्पणपुटपाकौ निषेधति—तर्प-
णमिति ॥ १८ ॥

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभागभवेत् १९ ॥

स०—यावन्मात्राणि दिनानि तर्पणपुटपाकौ कुर्वीत
तावन्त्यहानि ततो द्विगुणानि च दिनानि हितसेवी
स्यात् ॥ १९ ॥

प०—उभयमध्येतत्तर्पणं पुटपाकं यावन्त्यहानि
यत्संख्यातानि दिनानि युञ्जीत तेभ्यो दिनेभ्यो
द्विद्विगुणं कालं हितभाक् भवेत् पथ्यसेवी
स्वात् ॥ १९ ॥

हे०—तर्पणपुटपाकयोराचारमाह—यावन्तां
तु तथा पकातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव नि-
भवतिचात्र “सेकेंऽजने तर्पणे च पुटपाके च
जायन्ते विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रभाषयेत्”

मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निवसेन्नि

स०—कृततर्पणपुटपाको मालत्यादि
सन् विभावरीं वसेत् । मालती सुमनाः । गर्-
वार्षिका ॥ २० ॥

प०—मालतीसुमनोमल्लिकाद्विपुटातत्पुष्-
पैर्बद्धाक्षः पुमान् निशां रात्रिं निवसेतासौ
सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं
कुर्वीत नस्यांजनतर्पणाद्यैः ।
दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च
तमोमयं जायत एकरूपम् ॥

स०—सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय चक्षु-
नस्यादिभिर्यत्नं कुर्यात् । दृष्टिश्चेति चो-
यतो दृष्टिर्यदि न स्यात्ततो जगद्विविधमपि
मंधकाररूपमेकलक्षणं संपद्यत इति । उपजाति
इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

प०—सर्वात्मना सर्वप्रकारं यत्नवना-
लाय चक्षुषो रक्षणार्थं यत्नमुद्योगं कुर्वीत
कैर्नस्यादिभिः । नस्याञ्जनपुटपाकहिता-
रादिभिः । यस्माद्दृष्टिर्नष्टा दर्शनं
विविधं नानारूपं जगद्विदं तमोमयं तम-
जायते सम्पद्यते एकरूपं पृथग्भावरहितं
रान्धकाररूपं प्रकाशरहितं संजायत इति ।
इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थ-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्था-
तर्पणपुटपाकाध्यायश्चतु-
विंशतितमः ॥ २४ ॥

हे०—नेत्ररक्षणे यत्नः कार्य इत्याह—सर्वं
दृष्टिश्चेति । चशब्दश्चेदर्थे ॥ २१ ॥

इति हेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने दृक्तर-
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २४ ॥

पंचविंशतितमोऽध्यायः ।

अथेदानीं पंचविंशाऽध्यायारंभो यंत्रप्रविधानप्रदर्शनार्थः । यतौ बस्तिनस्यांजनक्षारादीनि यंत्राश्रयाण्येवेत्याह—

अथाऽतो यंत्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—यंत्रस्य विधिर्यंत्रविधिः । शेषं पूर्ववत् । अशो-भगंदरादिषु निरुज्जोऽग्रे यम्यते नियम्यते शस्त्रक्षाराग्निक-मेति यंत्रम् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे त्विदं प्रयोजनम् । बस्त्यादीनाम-ञ्जनपर्यन्तानां यन्त्रमुक्तम् ॥ १ ॥

हे०—अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-नीते ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।
आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यंत्रं यच्च दर्शने ।
अशोभगंदरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।
शेषांगपरिरक्षायां तथा बस्त्यादिकर्मणि ।
घटिकालाबुशृंगं च जांबवोष्ठादिकानि च ॥ २ ॥

स०—अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि शल्यवेणुपा-षाणादिरूपाणि विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशते तेषा-माहरण आक्रष्टुं योऽभ्युपायस्तद्यंत्रमुच्यते इति शेषः । तथाऽशोभगंदरनाडीप्रणादीनां शस्त्रादियोजने सति शेषस्य विरुजांगस्य परिरक्षायां रक्षानिमित्तम् । स्वस्थ-स्यांऽगस्य शल्यबाधा निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा बस्तिन-स्यादिकर्मणि य उपायस्तच्च यंत्रम् । तथा घटिकादि च यंत्रं पिचुना रक्ताद्याकर्षणाय च । जांबवोष्ठासंदेशादीनि च यंत्राणि ॥ २ ॥

प०—आहरणार्थं च यदुपयुज्यते तन्नानाविध-मध्याये व्याख्यातुकाम इदमाह—अतः शरीरबाध-कानि शल्यानि चैषां नानाविधानामनेकप्रका-राणां शल्यानां नानासंस्थानां तथा नानादेहप्रदे-शेषु व्याधीनां विनिर्दिष्टानामनेकप्रकाराणां देह-कोषोपघातकारिणां य आहर्तुमाक्रष्टुं देहदेशान्तः-

स्थितानां बाह्यनिष्क्रमणोपायस्तद्यन्त्रमुच्यते । न केवलमेतद्यावच्छल्यस्य दर्शनेऽवलोकने चार्शो-भगन्दरप्रभृतीनां विकाराणाम् । तथा शस्त्रक्षारा-ग्नियोजने शस्त्रादिकर्मणि तथा शेषांगपरिरक्षा-यामशोभगन्दरप्रभृतिविकाराणां क्रान्तं शस्त्रक्षारा-दिकर्म योज्यं वर्जयित्वा यदन्यदङ्गं विकाररजु-ष्टं तस्य रक्षार्थं तथा बस्तिनानादी कर्मणि यन् स्ना-धनं तथा घटिकालाबुशृङ्गं तथा जाम्बवोष्ठादि-कानि च वस्तुजातानि तत्सर्वं यन्त्रं जाम्बवोष्ठा-क्षुरे द्रवकः यम्यते बध्यतेऽवप्रभ्यते आहर्तुं शल्या-दि तेन यद्यन्त्रम् ॥ २ ॥

हे०—यन्त्रलक्षणमाह—नानाविधानामिति । शल्या-हरणे य उपायः, यश्चाशोःप्रभृतिदर्शने यश्च शस्त्रादिघटे-द्यसमीपांगरक्षणे यश्च बस्त्यादिप्रणयने यश्च घटिकादिश-चूपणादी तद्यन्त्रम् । एवंविध उपायविशेषो यन्त्रवि-त्यर्थः ॥ २ ॥

यंत्राणां किं रूपं किं कार्यमित्याह—

अनेकरूपकार्याणि यंत्राणि विविधान्यतः ।
विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या ॥ ३ ॥

स०—रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि । अनेकानि विचित्राणि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-प्रकाराणि । तत्र रूपं कंकमुखस्वस्तिकाद्याकारत्वम् । कार्यमस्यादिलग्नशल्यहरणादिकम् । यत्तत्त्वं नानावि-धत्वं यंत्राणामतस्तानि बुद्ध्या विकल्प्य कार्यातुरोधात्क-ल्पयेत् ॥ ३ ॥

प०—अनेकानि रूपकार्याणि येषां तानि नाना-कृतीनि तानि कर्माणि च स्वस्थातुरोपकरणानि तथा विविधान्यनेकप्रकाराणि कर्मवशात्तद्बुद्ध्या विकल्प्य स्वबुद्धयोत्प्रेक्ष्य निरूपितानि कल्पयेन् कुर्यात् ॥ ३ ॥

हे०—यन्त्रविशेषाणामनन्तत्वाद्बुद्ध्या कल्पयेत्माह—अनेकरूपकार्याणीति । निदर्शनार्थं कांश्चिद्यन्त्रविशेषा-न्वक्तुमाह—यथास्थूलमिति । स्वस्तिकसंदेशनालनाडी-शलाकानुयन्त्रभेदात्योढा यंत्राणि ॥ ३ ॥

ननु यंत्राणां दिङ्मात्रेऽप्यनभिन्नः कथमिव कल्पनां कर्तुं पारयेदित्याह—

यथास्थूलं तु बध्यते ॥ ४ ॥

स०—यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । यथाऽसादृश्ये
दृश्यव्ययीभावः । यथास्थूलयंत्रकरणेन व्युत्पन्नमतिः
शेषाणामपि यंत्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भव-
त्येवेति भावः ॥ ४ ॥

प०—यथास्थूलं स्थूलानतिक्रमेण वक्ष्यते । तेषा-
मसमानामियत्तयाऽवधारणाशक्यत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यंत्राप्याह—

तुल्यानि कंकसिंहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ।
मुखैर्मुखानि यंत्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ॥
अष्टादशांगुलायामान्यायसानि च भूरिशः ।
मसूराकारपर्यंतैः कंठे बद्धानि कीलकैः ॥
विद्यात्स्वस्तिकयंत्राणि मूलेऽङ्कुशनतानि च ।
तैर्दृष्टैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

स०—येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद्यंत्राणां मुखं
वेद्यम् । कंकादीनां पक्षिमृगादीनां मुखैस्तुल्यानि यंत्राणां
मुखानि कुर्यात् । आदिशब्देन गृहहरिणादिपरिग्रहः ।
तानि तत्संज्ञकानि । च एवार्थं । तानि यंत्राणि तन्ना-
मान्येव । यथा कंकमुखं सिंहमुखमित्यादि । स्वस्तिका-
ख्यानि यंत्राणि विद्यात् । कीटशानि । अष्टादशांगुल-
द्वैर्घ्राणि भूरिशो बाहुल्येनायसानि शस्त्रमयानि ।
दंतादिमयानामपि क्वचिद्दर्शनाद् भूरिश इत्युक्तम् ।
तथा कंठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि । कीटशैः कीलकैः
मसूराकाराः पर्यंता येषां तैः । यत्र प्रदेशे यंत्राणां हस्तप्रह-
स्तत्र तन्मूलम् । तत्राऽङ्कुशवन्नतानि परिणतानि । तैः
कंकमुखादिभिरस्थिसंलग्नशल्यस्य काण्डफलादेराहरणमा-
कर्षणमिष्यते ॥ ५ ॥

प०—काकसिंहादीनां मृगपक्षिणां सम्बन्धाभि-
मुखैर्वक्त्रैर्मुखानि तुल्यानि सदृशानि यंत्राणां
कुर्यात् । तानि तत्संज्ञकानि तन्नामधेयानि विज्ञेयानि
यादृङ्मुखं संज्ञया भवति । तथा कङ्कमुखं काकमुखम् ।
तानि चाष्टादशांगुलदीर्घाणि भूयसा बाहुल्येनाय-
सानि शस्त्रमयानि । मसूराकारा मसूरसदृशाः पर्य-
न्ताः येषां तैस्तथाभूतैः कीलकैः कण्ठे मुखाद्-
धःप्रदेशे बद्धानि तानि स्वस्तिकसंज्ञानि यंत्राणि
विद्यात् जानीयान् । तथा मूले मूलविषये हस्त-

ग्रहणप्रदेशेऽङ्कुशवन्नतानि कुटिलानि कुर्यात् ।
तैः स्वस्तिकाख्यैर्दृष्टैर्यन्त्रैः अभङ्गुरैरस्थिसंलग्नैर-
स्थिसंलग्नं यच्छल्यं तस्याहरणमिष्यते ॥ ५ ॥

हे०—तत्र स्वस्तिकानाह—तुल्यानीति ।
तत्संज्ञकानि कंकमुखसिंहमुखादिनामानि आयामो
द्वैर्घ्यं, भूरिश इति वचनाद्दार्वादिभूतान्यपि ।
कंठे मुखाकारसम्पादकशकलद्वयसन्धानस्थाने मूले
धारणस्थाने । स्वस्तिकानां कार्यमाह—तैर्दृष्टैरिति ।
संदंशाश्चत्वारः । तत्र कीलयद्वाग्रकीलमुक्तामौ ॥ ५ ॥

कीलबद्धविमुक्तामौ संदंशौ षोडशांगुलौ ।
त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ॥ ६ ॥

स०—कीलेन मसूराकारांतेन बद्धं विमुक्तमग्नं मुखं
योस्तौ कीलबद्धविमुक्तामौ संदंशौ भवतः । कीटशौ ।
षोडशांगुलप्रमाणौ । क उपयोग एतयोः स्यादित्याह ।
त्वगित्यादि । त्वगादीनां द्वंद्वः । त्वक्शिरास्नायुपि-
शितलग्नं च तच्छल्यं च तस्याऽपकर्षण आहरणे तावुप-
युज्येते ॥ ६ ॥

प०—द्वौ संदंशौ कार्यौ । तयोरेकः कीलक-
बद्धाग्रदेशः संनिबन्धनद्वितीयो विमुक्ताग्रदेशः ।
कीलकेनाबन्धमुखात्रिबन्धनः तौ षोडशांगुलौ
भवतः । द्वौ द्वौ च त्वगादिपु लग्नं गतं शल्यं
यत्स्यात्तथापकर्षणायोद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥ ६ ॥

हे०—सन्दंशानाह—कीलबद्धेति ॥ ६ ॥

षडंगुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ७ ॥

स०—षोडशांगुलसंदंशादन्यः संदंशः सूक्ष्मशल्यानां
नासारोमादीनां हरण आकर्षणे तथोपपक्ष्मणां वर्त्मानि-
भवानामाहरणे युज्यते ॥ ७ ॥

प०—अन्योऽपरः संदंशः षडङ्गुलं दीर्घः विमु-
क्ताग्र एव । स च सूक्ष्मशल्यानामाक्षिप्रणयगतानां
तथोपपक्ष्मणां हरण आहर्तुमिष्यते । पक्ष्मसमीपे
जन्मोत्तरजातानि रोमाण्युपपक्ष्मशब्देनोच्यन्ते ॥ ७ ॥

हे०—षडंगुलं सन्दंशमाह—षडंगुल इति । उपप-
क्ष्मणां नेत्रेष्वन्तरपक्ष्मणाम् ॥ ७ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदंतर्जुमूले रुचकभूषणा ।

गंभीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ८ ॥

स०—स च मुचुण्डीसंज्ञः । किंभूता मुचुण्डी । सूक्ष्मा देता यस्याः सा सूक्ष्मदेता तथर्जुरवका न च संदंशवद्वका बद्धा द्विवाहुरित्यर्थः । तथा मूले हस्त-ग्रहणस्थाने रुचकमंगुलीयकरूपं भूषणं यस्याः सा रुचकभूषणा । रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थः । गंभीरश्चासौ व्रणश्च गंभीरव्रणस्तस्मिन् मांसानि तस्याधिमांसमेतद्विषय आहरणे । अर्मणश्च शेषितस्य छिन्नशेषस्याऽऽहरणे मुचुण्डी ॥ ८ ॥

प०—सूक्ष्मा दन्ता यस्याः सा सूक्ष्मदन्ता । ऋजुर कुटिला द्विजमुक्ता सा च षडङ्गुला अनिर्दिष्टप्रमाणत्वात् । सा च मूले हस्तग्रहणप्रदेशे रुचकभूषणा रुचकभूषणनद्धारुचकोवलयवलयपीडनार्थं कृतो वलयो यस्याः सा मुदीनामतः । सा गम्भीरव्रणाधिकारमांसान्ताहरणे तथाक्षिण वर्त्मनः शेषितस्याहरणे योज्या । इति संदंशयन्त्राणि व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

हे०—मुचुण्ड्याख्यं सन्दंशमाह—मुचुण्डीति । सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्माग्रा, ऋजुरवका, रुचकभूषणा मूले मुद्रिका-बद्धा, गम्भीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि यानि च नेत्रेषु छिन्नशेषाण्यर्माणि तेषां हरणे ॥ ८ ॥

द्वे द्वादशांगुले मत्स्यतालवद् द्व्येकतालके । तालयंत्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ ९ ॥

स०—द्वे तालयंत्रे भवतः । किंप्रमाणे द्वादशांगुले संस्थानमाह । मत्स्यतालवन्मीनगलतालवत् द्वितालके द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखसदृशमपरमेकतालकमेकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेवं द्वितीये । ते द्वे तालयंत्रे स्याताम् । कर्णेत्यादि । कर्णनाडीशल्यमपहरतः कर्णनाडीशल्या-पहारिणी ॥ ९ ॥

प०—द्वे तालयन्त्रे मुनिना स्मृते । द्वादशाङ्गुले परिमाणे । मत्स्यतालेन तुल्यं मत्स्यतालवत् । मत्स्यगलतालसदृशे इति यावत् । मत्स्यतालवद्द्वे चैकं च तालकं मत्स्यगलद्वितालतुल्यं द्वितीयं मत्स्य-गलतालवेकतुल्यम् । ते च द्वे कर्णनाडयोः स्थितस्य शल्यस्यापहारिणी ॥ ९ ॥

१ “ मुचुण्डी ” इति पाठा, ।

हे०—तालयन्त्रद्वयमाह—द्वे द्वादशांगुल इति । मत्स्य-तालो मत्स्यगलतालः ॥ ९ ॥

नाडीयंत्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहर्दैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १० ॥

स०—नाडीयंत्राणि वस्तिनेत्रादिवत् सुषिराणि स्युः । एकं चाऽनेकं चैकानेकं मुखं येषां तानि च कानिचिदेक-मुखान्येकद्वाराणि कानिचिदनेकमुखान्येकद्वाराणि । एतत्कर्माचष्टे । स्रोत इत्यादि । तानि च कर्णादिस्रोतो-गतानां शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कंठा-दिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा क्रियाणां शस्त्रक्षाराग्निप्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वार्थम् । तथा विषदिग्ध्र्वागार्दीनामाचूषणाय विद-धीत । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां नाडीयंत्राणां विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तानि स्रोतोवशाद्भवति । यथाऽनुवासनोत्तरवस्तिनस्यनाडिकादिषु निर्दिष्टम् ॥ १० ॥

प०—तत्रस्थं शल्यं ताभ्यां नाडीयन्त्राण्याह—एकं चानेकं च एकानेकम् । एकानेकं मुखं येषां तानि नाडीयन्त्राणि सुषिराण्यन्तःशून्यानि अनेकप्रयोजनानि । स्रोतोगतानां कण्ठप्रभृतिस्रोतःस्थितानामामयानां व्याधीनां च दर्शने दर्शनार्थं तथाहरणार्थं च । तथा क्रियाणां शल्याहरणशस्त्रक्षाराग्न्यादीनां सुकरत्वाय सौकर्यार्थं तथा दुष्टवक्त्राणामाकर्षणार्थं च । विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च तेषां समाहारः विस्तारपरिणाहर्दैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोध-शात् । स्रोतोऽनुरोधेन यथायोगं कुर्यात् । पार्श्व-परपार्श्वोभ्यां परिमाणेन विस्तारो ज्ञेयः । परि-निष्ठप्रमाणपरिच्छेदः परिणाहः पूर्वोक्तान् यद्दै-र्घ्यमुच्चैस्त्वम् ॥ १० ॥

हे०—नाडीयन्त्राण्याह—नाडीयन्त्राणीति । विस्तारो विवरस्य, परीणाहः स्थूलं तद्वन्नस्य ॥ १० ॥

द्वादशांगुलार्धनाहांतः कंठशलयावलीकने । नाडी ॥ ११ ॥

स०—कंठे शल्यं कंठशल्याम् । कंठाभ्यन्तरशल्या-
वलोकनार्थं दशांगुला नाड्यधनाह्वा पंचांगुलपरिणा-
हाहा ॥ ११ ॥

प०—नाडी कार्येति सम्बन्धः । दशाङ्गुल-
दीर्घा नाडी । अतोऽर्धनाह्वा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा
अवलोक्यतेऽनयेत्यवलोकित्वा । कण्ठप्रतिप्रशान्य-
दर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

हे०—कण्ठान्तः शल्यावलोकित्वा नाडीमाह—दशांगु-
लेति । अर्द्धनाहा पञ्चांगुलस्थितायाः, चतुष्कर्णवारंग-
संग्रहणीं नाडीमाह—नाडीति ॥ ११ ॥

पंचमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ।

वारंगस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः १२ ॥

स०—पंचमुखानि छिद्राणि यस्याः सा चतु-
ष्कर्णस्य वारंगस्य संग्रहे संग्रहणनिमित्तमिदं
यंत्रम् । चत्वारः कर्णा यस्य वारंगस्येति समासः ।
तत्र शरादिदंडप्रवेशः शिखाकारः कीलको वारंग
उच्यते । द्विकर्णवारंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रा नाडी
स्यात् । त्रीणि छिद्राणि यस्याः सा त्रिच्छिद्रा ।
छिद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात्त्रिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम् ।
तस्य वारंगस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्धारंगप्रमाण-
स्तदनुसारेण नाडीप्रमाणं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

प०—अन्या नाडी पञ्चमुखे छिद्राणि यस्याः
सा तथाविधा कार्या । चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य
सङ्ग्रहनिमित्तं कण्ठादीनां दण्डादावन्तःप्रवेशार्थ-
म् । कीलकशिखाकारो वारङ्गः । तथा द्विकर्णस्य
वारङ्गस्य सङ्ग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखा नाडी कर्तव्या ।
तत्प्रमाणतो वारङ्गकर्णप्रमाणेन ॥ १२ ॥

हे०—पञ्चमुखच्छिद्रा मुखे छिद्रपञ्चकयुता । द्विकर्णसंग्र-
हणीं नाडीमाह—द्विकर्णस्येति । तत्प्रमाणतः संग्रहा-
प्रमाणेन एतच्च नाडीद्वये छिद्रमानम् ॥ १२ ॥

वारंगकर्णसंस्थानाऽऽनाहर्दैर्घ्यानुरोधतः ।

नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ॥

स०—वारंगकर्णस्य संस्थानं चाऽऽनाहश्च दैर्घ्यं
च तान्येव वारंगकर्णसंस्थानानाहर्दैर्घ्याणि तेषामनु-
रोधस्तस्मादेवंप्रकारा अन्या अपि नाडीः शल्यानि
क्षारीरांतर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ॥ १३ ॥

प०—वारङ्गस्य कर्णस्थानमाह—विस्तारपरीणाह-
र्दैर्घ्याणि तेषामनुरोधाऽऽनाहोर्ध्वेन नून्यभावेन
नाडी कार्या । अन्या नाडीरन्तःअन्यास्त्वर्थकतो
मुखात्प्रशान्यानि द्रष्टुं शान्यदर्शनार्थं कारयेत् ॥ १३ ॥

हे०—अनाहर्घ्यं नाडीयं तान्याह—वारंगकर्णेति ।
संस्थानमाहर्घ्यं, तान्याः स्वीकार्यम् ॥ १३ ॥

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशांगुला ।

चतुर्थसुपिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता १४ ॥

स०—मूर्ध्नि मूर्ध्भागे पञ्चकर्णिकया अलज्जकर्णि-
कया सदृशी । क्रियप्रमाणा । द्वादशांगुला ।
तथा चतुर्थश्चतुर्भागे सुपिरो यस्याः । अंगुलसुपि-
रेति यावत् । सा नाडी शल्यानिर्घातिनी मता ।
मुनीनामिति शेषः ॥ १४ ॥

प०—निश्चलशान्यस्याहरणार्थं पञ्चकर्णिकया पञ्च-
कर्णिकाकारत्वेन मूर्ध्नि शीर्षे सदृशी तुल्या द्वाद-
शाङ्गुलप्रमाणा चतुर्थसुपिरा दीर्घा चतुर्थो भागः
सुपिरो यस्यारुयङ्गुलसुपिरेति यावत् । सा शल्यानां
निर्घातिनी मता ॥ १४ ॥

हे०—शल्यनिर्घातिनी नाडीमाह—पञ्चकर्णिकयेति ।
चतुर्थसुपिरा अंगुलदीर्घिकया ॥ १४ ॥

अर्शयिष्वे दर्शयितुमाह ।

अर्शसां गोस्तनाकारं यंत्रकं चतुरंगुलम् ।

नाहं पंचांगुलं पुंसां प्रमदानां षडंगुलम् ॥

द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेर्गकच्छिद्रं तु कर्मणि ।

मध्येऽस्य त्र्यंगुलं छिद्रमंगुलोदरविस्तृतम् ।

अर्धांगुलोच्छिद्रतोद्गतकर्णिकं तु तद्दध्वतः १५ ॥

स०—अर्शसां संघेयि यंत्रके गोस्तनाकृति चतु-
रंगुलं मानतो दैर्घ्येण स्यात् । यंत्रकमित्याकारके
स्यात् । नाहं परिणाहे च पंचांगुलम् । यत्पं-
चांगुलदीर्घेण यंत्रेण नेष्टव्यं तत्प्रमाणं स्थौल्यमि-
त्यर्थः । पुंसांमेव पंचांगुलं नाहं स्यात् । स्त्रीणां
परिणाहे तु षडंगुलं यंत्रके स्यात् । स्वमा-
वन एव तासां गुदस्य महत्त्वान् । व्याधेर्दर्शने
द्विच्छिद्रमभयपार्श्वे द्विच्छिद्रं यंत्रम् । कर्मणि शस्त्र-
क्षाराद्यवचारण एकच्छिद्रं यंत्रकम् । अस्य यंत्रस्य

मध्ये त्र्यंगुलं छिद्रमंगुलमध्यतुल्यविस्तारं तथा तदूर्ध्वतोऽर्धांगुलोच्छ्रिता उद्भूता कर्णिका यस्य तदेवम् ॥ १९ ॥

प०—गोस्तनाकारं गोस्तनसदृशं संस्थानं यत्तदृशसां कार्यम् । तच्च यन्त्रकं चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलायतं तच्च पञ्चाङ्गुलानाहम् पुंसाम् । तथा पङ्कगुलपरिणाहं प्रमदानां स्त्रीणां द्विच्छिद्रं दर्शने दर्शनार्थमर्शाव्याधी तथैकच्छिद्रं तदेवैकपार्श्वान्वितम् । अर्शाव्याधौ कर्मणि शस्त्रक्षारान्यादियोजनं तथा द्विमुखे दर्शने छिद्रेण शस्त्रक्षारान्यानतिक्रमश्रैकच्छिद्रेण । अस्य यन्त्रस्य मध्ये छिद्रं त्र्यङ्गुलायतमङ्गुलोदरविस्तारं दैर्घ्याच्च त्र्यङ्गुलं विस्तरतोऽङ्गुलोदरविस्तृतं तस्य छिद्रस्योर्ध्वं तदूर्ध्वं तस्मादूर्ध्वोत्तदुपरिष्टात्तद्यन्त्रमर्धाङ्गुलोच्छ्रितोदृत्तकर्णिकं कार्यम् । तथाङ्गुलमवशिष्टं तस्यादावर्धाङ्गुलं वर्ज्यमुपरि तथार्धाङ्गुलमेवं चावस्थितः अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोन्नतोदृत्ता परिवर्तुला कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

हे०—अर्शान्वाख्यां नाडीमाह—अर्शासामिति । चतुरंगुलं दैर्घ्यं परिणाहे तु पुंसां पञ्चांगुलं व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रं, क्षारार्थयोजने तु शपांगपरिरक्षायामेकच्छिद्रम् । द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोः छिद्रम्, एकच्छिद्रस्यैकस्मिन् पार्श्वम् । तच्च त्र्यंगुलदैर्घ्यमंगुलोदरविस्तारं मध्ये कार्यम् । छिद्रादूर्ध्वभागे मूले अर्धांगुलोच्छ्राया वहिः कुञ्जिताया कर्णिका कार्या ॥ १५ ॥

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यंत्रमर्शःप्रपीडनम् ॥ १६ ॥

स०—शम्याख्यं शमीसंज्ञं तृतीयं यंत्रकं तादृग् गोस्तनाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयंत्रसदृशं स्यात् । अत्र विशेषमाह । अच्छिद्रमित्यादि । अत्र यंत्रे छिद्रं न विधेयमित्यर्थः । इदं च यंत्रमर्शःप्रपीडनं स्यात् ॥ १६ ॥

प०—शम्याख्यं यन्त्रं तादृगर्शां यन्त्रवत् तत्समानाकृति तच्चच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् । अर्शाव्याधिपीडनार्थम् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयमर्शःपीडनं शम्याख्यं यन्त्रमाह—शम्याख्यमिति । तादृक् गोस्तनाकारादिलक्षणम्, अच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितम् ॥ १६ ॥

सर्वथाऽपनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगंदरे ॥ १७ ॥

स०—सर्वथा भगंदरे भगंदरयंत्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतःप्रमृति । छिद्रादूर्ध्वम् । उपरिष्टादूर्धांगुलमपकर्षेदित्यर्थः । कर्णिका तु कार्येव ॥ १७ ॥

प०—सर्वथा सर्वप्रकारेण छिद्रादूर्ध्वमोष्ठं कर्णिकामुपनयेत् । तथा विना तद्यन्त्रं कुर्यात् । भगन्दरे भगन्दरनिमित्ते तत्कर्मणि एतावान् विशेषोऽर्शोयन्त्रकाङ्गन्दरयन्त्रके . तत्कर्णिकापनयनम् ॥ १७ ॥

हे०—भगन्दरयन्त्राख्यां नाडीमाह—सर्वथेति । अर्शाव्याधिमेवापनीतोष्ठं भगन्दरयन्त्रम्, मुखच्छिद्रस्य पार्श्वभाग ओष्ठः ॥ १७ ॥

प्राणार्बुदांशसामेकच्छिद्रा नाड्यंगुलद्वया ।
प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगंदरयंत्रवत् ॥ १८ ॥

स०—प्राणार्बुदे प्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्यांगुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनीतुल्यः परीणाहो यस्याः सैवम् । सा च भगंदरयंत्रतुल्या स्यात् । अपनीतौष्टेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प०—अन्या नाडी एकच्छिद्रा तथाङ्गुलद्वयप्रमाणा तथा प्रदेशिनी तर्जनी तत्समानपरीणाहा प्राणार्बुदानां प्राणार्शसां विषये कार्या । भगन्दरयन्त्रवत् ॥ १८ ॥

हे०—प्राणार्शोऽर्बुदयंत्राख्यां नाडीमाह—प्राणार्बुदेति ॥ १८ ॥

अंगुलित्राणकं दांतं वार्क्षं वा चतुरंगुलम् ।
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम् १९

स०—अंगुलित्राणकाख्यं यंत्रं दांतमयं काष्ठमयं वा चतुरंगुलप्रमाणमर्शसां यंत्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृति स्यात् । तच्च वक्त्रस्य विवृतौ प्रसारणे । अंगुलैर्दांतभ्यो रक्षणार्थत्वादंगुलित्राणमिति नाम ॥ १९ ॥

प०—अङ्गुल्यास्त्राणकं रक्षकं दान्तं दशनादिभ्योऽङ्गुलित्राणकम् । दन्तस्येदं दान्तं दन्तमयम् । वृक्षस्येदं वार्क्षम् । तच्चचतुरङ्गुलदैर्घ्यं द्विच्छिद्रमूर्ध्वार्धश्छिद्रयुक्तम् । तथा गोस्तनाकृति तद्वक्त्रविवृतौ सुखविकासे सुखं दृढेन सूत्रेण मणिबन्धं प्रतिबन्धं युञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

हे०—अंगुलीत्राणाख्यं नाडीयन्त्रमाह—अंगुलित्राणकमिति । वस्त्रविकाशनाथं प्रवेशितामंगुलीं गृह्णीत्यंगुलित्राणकम् ॥ १९ ॥

योनिव्रणक्षणे मध्ये सुपिरं षोडशांगुलम् ।
मुद्राबद्धं चतुर्भित्तमंभोजमुकुलाननम् ।
चतुःशलाकमाक्रांतं मूले तद्विकसेन्मुखं ॥ २० ॥

स०—योनिव्रणमीक्षतेऽनेन तयोनिव्रणक्षणे यंत्रकम् । मध्ये मध्यभागे सुपिरम् । तथा दैर्घ्येण षोडशांगुलम् । तथा मुद्रिकयोर्मिकया संचारिण्या बद्धं युक्तम् । तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य तच्चतुर्भित्तम् । मूले शलाकाक्रमणान्मुखे विकसेन्प्रसरेत् ॥ २० ॥

प०—योनिव्रणः योनिव्रणस्तस्येक्षणं योनिव्रणदर्शनं यन्त्रम् । ईक्ष्यते दृश्यतेऽनेनेतीक्षणम् । मध्ये सुपिरं शून्यं तथा षोडशाङ्गुलदैर्घ्यं मुद्रया बद्धं चतुर्भित्तं चतुष्कोणं चतुःशलाकं चतुष्काण्डं सञ्चारिण्या मुद्रयोर्ध्वं बद्धं तथाऽम्भोजमुकुलवदविकासितमाननं मुखं यस्य । तथा चतस्रः शलाका यस्य । अम्भोजमुत्पलकुमुद्रपत्र्यानि मूले हस्तग्रहणप्रदेशे तद्वदाक्रान्तं पीडितं मुखे मुखप्रदेशे तथा विकासं गच्छेत् ॥ २० ॥

हे०—योनिव्रणे क्षणाख्यां नाडीमाह—योनिव्रणक्षणे मिति चतुर्भित्तं चतुःशलाकम् ॥ २० ॥

यंत्रे नाडीव्रणाभ्यंगक्षालनाय षडंगुलं ।
वस्तियंत्राकृती मूले मुखेऽगुष्ठकलायस्रं ।
अग्रतोऽकार्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी २१ ॥

स०—यंत्रे द्वे षडंगुले भवतः । किमर्थम् । अभ्यंगश्च क्षालनं चाऽभ्यंगक्षालने तदर्थमुपयुज्येत । आकरणमाकृतं । संपदादित्वात् क्विप् । वस्तियंत्रस्य आकृती आकारौ ययोस्ते वस्तियंत्राकृती वृत्तगोपुच्छाकारे । तथा यथासंख्यं मूले मुखेऽगुष्ठकलायस्रं मूलेऽगुष्ठतुल्यच्छिद्रे मुखे कलायसमच्छिद्रे । अग्रतोऽकार्णिके कार्णिकारहित इति वस्तियंत्राद्विशेषः । मूले तु कार्णिके द्वेऽपि पुटकयोजनाहे कार्ये एवेत्यग्रग्रहणम् । मूले मूलदेशे निबद्धं योजितं मृदु चर्म वस्तिपुटकाकारं ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २१ ॥

प०—द्वे यंत्रे कार्ये षडंगुलायनं नाडीव्रणस्य-
अस्य ज्ञानं तदा क्षान्तकार्यं च । वस्तियन्त्रव्याकृती
संस्थाने ययोस्ते वस्तियन्त्राकारे । मूले च मुखे
च तस्मिन् मूलमुखे । यथासंख्यमङ्गुष्ठकलाय-
परिमाणे । खे छिद्रे ययोर्मूलेऽगुष्ठप्रवेशः स्रोतसि
मुखे तस्मिन् अङ्गुष्ठकलायस्ये । अग्रतो मुखतोऽकार्णिके
कार्णिकारहिते । मूले मूलविषये विवृद्धे मृदुच-
र्मणी वस्तिपुटके स्तदक्षालनायधाधारे ययोस्ते
तथाभूते द्वे यन्त्रे ॥ २१ ॥

हे०—नाडीव्रणाभ्यंगक्षालनाय षडंगुलं-
माह—यन्त्रे द्वे । षडंगुलपरिमाणेऽप्यङ्गुष्ठकलायस्रं-
च्छिद्रे अग्रतोऽकार्णिकेऽप्यङ्गुष्ठकलायस्रं । नाडीव्रणा-
कृती द्वेऽपि नाडीविशेषां, यन्त्रविशेषां च उपग्रहणः २१

द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वादकोदरे २२ ॥

स०—उदकोदरे अलम्बाणार्थं नलिका द्विद्वारा
रोमयमुन्वी स्यात् । अथवा पिच्छनलिका मयूरापिच्छ-
जल्यर्थः ॥ २२ ॥

प०—नाडी द्विद्वारोभयद्वारा नलिका, पिच्छ-
नलिका वा मयूरादिपिच्छनलिका वा उद-
कोदरे जलविद्रावणार्थं द्वे द्वारे मुखे यस्या उभय-
मुखेऽपि यावत् ॥ २२ ॥

हे०—अभेदयंत्राख्यां नाडीमाह—द्विद्वारेण ।
नलिका विषयादिनाडी पिच्छनलिका पिच्छनलिका २२ ॥

धूमवस्त्यादियंत्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् २३ ॥

स०—धूमवस्त्यादि यथायथं यथायथं धूमवस्त्या-
वस्थापेयुक्तानि ॥ २३ ॥

प०—यथायथं यथायथं धूमविधौ धूमयन्त्रं वस्ति-
विधौ वस्तियन्त्रम् । आदिग्रहणात् प्रथमममृदुच-
र्मिच्छिद्रे मणिप्रभृतीनां ग्रहणम् । तानि नाडीयन्त्राणि
स्वे स्वेऽध्याये निर्दिष्टानि ॥ २३ ॥

हे०—धूमवस्त्याया नाडी । उक्तव्याह—धूमवस्त्या-
दीति ॥ २३ ॥

त्र्यंगुलास्यं भवेच्छृंगं चूपणेऽष्टादशांगुलम् ।
अग्रं सिद्धार्थकच्छिद्रं मुनद्धं चूचुकाकृति २४

स०—शृंगं त्र्यंगुलमुखं दुष्टानविपरक्तान्मृदुच्छि-
न्वादेश्चूपणे चूपणानिमिचमष्टादशांगुलं स्यात् । अष्टा-

दशेति छाप्टन इत्यादिनाऽऽकारादेशः । तथाऽप्रे प्रांते सर्षपप्रमाणच्छिद्रम् । यः प्रदेशश्चूषणाय शरीरे योज्यते तदप्रम् । तथा मुष्टु नद्वं सम्यग्बद्धम् । चूचुकस्य स्त्रीकुचाप्रस्याऽऽकृतिराकारो यस्य तदेवम् ॥ २४ ॥

प०-त्र्यङ्गुलास्यं त्र्यङ्गुलप्रवेशमुखं तच्च चूपणे तुष्टुवातविपरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यादीनामाचूपणार्थम् । तथाष्टाङ्गुलायतम् । अथवा दशाङ्गुलायतम् । अप्रे प्रान्ते चूपणीयप्रदेशे सिद्धार्थकच्छिद्रं सर्षपादिच्छिद्रम् । तथा सुबद्धं शोभनं कृत्वा तनुना चर्मणा बद्धं तथा चूचुकाकृति चूचुकसदृशं स्त्रीकुचाप्रसदृशमिति यावत् ॥ २४ ॥

हे०-शृङ्गाख्यां नाडीमाह—त्र्यंगुलास्यमिति । जूपणे रक्ताद्याकर्षणे अष्टादशांगुलं दशांगुलं वा । संग्रहे तु द्वादशांगुलमभ्युक्तं शृंगं तु मध्यदीर्घमष्टादशद्वादशांगुल्ययतमिति ॥ २४ ॥

स्याद्द्वादशांगुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशांगुलः । चतुस्त्र्यंगुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् २५

स०-अलाबुस्तुत्रं द्वादशांगुलो दैर्घ्येण स्यात् । परिणाहेऽष्टादशांगुलः । चत्वारि वा त्रीणि वांगुलानि यस्य तत्रतुल्यंगुलं तत्तादृशं वृत्तं वर्तुलं मुखं यस्य स पथम् । तथाऽन्तर्मध्ये दीप्तो ज्वलितः पिचुर्मूर्जादिगर्भ इत्यर्थः । स इदंशो द्रुष्टकफरक्तहरः स्यात् २५

प०-अलाबुः द्वादशाङ्गुलदीर्घो भवेत् । नाहे परीणाहेऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणः । चत्वारि वा त्रीण्यङ्गुलानि वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं यस्य । एवं त्र्यङ्गुलवृत्तमुच्छिद्रं मुखं कार्यं चतुरङ्गुलमुच्छिद्रवृत्तमुखं वा । तथा दीप्तोऽन्तः प्रज्वलितः परिवेष्टितकुशधन्वपिचुगर्भं श्लेष्मरक्तहृत् श्लेष्मणो द्रुष्टरक्तस्य चूपणार्थम् । तेन श्लेष्मरक्तं ह्रियते ॥ २५ ॥

हे०-तुम्हाख्यां नाडीमाह—स्याद्द्वादशेति । चतुरंगुल्यस्य त्र्यंगुलास्यो वा अन्तर्दीप्तः प्रदीप्तवृणसष्टपिचुना ॥ २५ ॥

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा २६

स०-तद्वत्तेनाऽलाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहादिस्तुल्यकार्याकारा च घटी स्यात् । सा च गुल्मस्य विलय उन्नमने च हिता न केवलं कफरक्तहृदिति चार्थः ॥ २६ ॥

प०-तेनालाबुना तुल्या तद्वद्धटी द्वादशाङ्गुलदीर्घा दशाङ्गुलपरिणाहा परिवेष्टितप्रदीप्तकुशभूर्जादिगर्भा त्र्यङ्गुलास्या चतुरङ्गुला वा सा च हिता योग्या गुल्मविलयोन्नमने विलापने विलय उन्नम उन्नमनं तत्र हिता । चशब्दात् पूर्वोक्तालाबुकर्मणि श्लेष्मरक्ते हिता ॥ २६ ॥

हे०-घटिकाख्यां नाडीमाह—तद्वद्धटीति । तद्वदलाबुसदृशी गुल्मविलयने गुल्मोन्नमने चकारात् श्लेष्मरक्तावचूपणे च ॥ २६ ॥

शलाकाख्यानि यंत्राणि नानाकर्माकृतीनि च । यथायोगप्रमाणानि ॥ २७ ॥

स०-शलाकासंज्ञानि यंत्राणि विविधकर्माणि विविधाकाराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः ॥ २७ ॥

प०-शलाकासंज्ञकानि यन्त्राणि नानाकर्माणि तथा नानाकृतीनि च विविधक्रियाणि विविधसंस्थानानि च योगो नातिश्रमेण स्वस्वविषये योग्यतावशेन प्रमाणानि दैर्घ्यपरीणाहादीनि येषां तानि तथाभूतानि ॥ २७ ॥

हे०-शलाकायन्त्राप्याह—शलाकाख्यानीति २७ ॥ तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गंडूपदमुखे ॥ २८ ॥

स०-तेषां मध्य उभे गंडूपदतुल्यास्य एषणकर्मणी ॥ २८ ॥

प०-तेषां शलाकायन्त्राणां मध्ये उभे द्वे शलाके गण्डूपदमुखे गण्डूपदमिव मुखं ययोस्ते । एषणकर्मणि व्रणनाडीमार्गान्वेषणे कर्म ययोः । वृष्टिशमनानन्तरमेव दीर्घाकृतयः कीटाविशेषाः गण्डूपदाः भूमिलतापरपर्यायाः । अलसाश्च ॥ २८ ॥

हे०-एषिण्यौ शलाके आह—तेषामिति । एषणमवलोकनम् ॥ २८ ॥

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी । मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवांगुले ॥ २९ ॥

स०-तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी शलाकायंत्रे भवतः । किंभूते । मसूरेत्यादि । मसूरदलमिव वक्त्रं ययोस्ते मसूरदलमुखे द्वे शलाकेऽष्टांगुले नवांगुले वा स्याताम् ॥ २९ ॥

प०—तथान्ये द्वे शलाकायन्त्रे मसूरदलवक्त्रे ।
मसूरार्धमिव मुखं ययोस्ते स्यातां भवेताम् । चतुः-
स्रोतोगतशल्याहरणार्थे । शल्यं हरत इति शल्य-
हारिणी । प्रमाणतोऽष्टनवाङ्गुले । एकाऽष्टाङ्गुला
द्वितीया नवाङ्गुला ॥ २९ ॥

हे०—शल्यहारिणी शलाके आह—स्रोतोभ्य
इति ॥ २९ ॥

शंकवः षट् ॥ ३० ॥

स०—शंकवः षट् स्युः ॥ ३० ॥

प०—शङ्खवः षडिति । षट् शङ्खवो भवन्तीति
वाक्यशेषः ॥ ३० ॥

हे०—शङ्खाख्याः शलाका गणयन्ति—शंकव इति ३०

उभौ तेषां षोडशद्वादशांगुलौ ।

व्यूहनेऽहिफणावक्रौ ॥ ३१ ॥

स०—तेषां मध्ये द्वौ षोडशांगुलौ द्वादशांगुलौ
वा भवतः । व्यूहने व्यूहनकर्मणि सर्पफणासुखौ ॥ ३१ ॥

प०—तथा शङ्खनामुभौ द्वौ षोडशद्वादशा-
ङ्गुलप्रमाणौ । एकः षोडशाङ्गुलो द्वितीयो द्वाद-
शाङ्गुलः । व्यूहने क्षारादिरचनायामहिफणाव-
क्री । सर्पफणाकारं वक्त्रं मुखं ययोः सर्पफणासु-
खाविति यावत् ॥ ३१ ॥

हे०—व्यूहनी शङ्ख आह—उभाविति । व्यूहनं तथा-
स्थानं विन्यासः ॥ ३१ ॥

द्वौ दशद्वादशांगुलौ ।

चालने शरपुंखास्यौ ॥ ३२ ॥

स०—द्वौ शङ्ख दशांगुलौ द्वादशांगुलौ वा भवतः ।
चालने काण्डवाज इव मुखं ययोस्तौ शरपुंखास्यौ
भवतः ॥ ३२ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्खू चालने शल्यचालननि-
मित्तौ स्याताम् । एको द्वादशाङ्गुलः । द्वितीयो
दशाङ्गुलः । तौ च शरपुंखाकारमुखौ ॥ ३२ ॥

हे०—चालनी शङ्ख आह—द्वाविति ॥ ३२ ॥

आहार्ये वडिशाकृती ॥ ३३ ॥

स०—आहार्ये आकर्षणे वडिशाकारौ ॥ ३३ ॥

प०—अन्यौ द्वौ शङ्खू आहार्ये आहार्यकर्मणि
शल्यस्याहरणनिमित्तम् ॥ ३३ ॥

हे०—आहार्यौ शङ्ख आह—आहार्ये वडिशाकृती ।
वडिशं मत्स्योपनम ॥ ३३ ॥

पट्शंकनाख्याय गर्भशंकुमाह

नतोऽग्रं शंकुना तुल्यां गर्भशंकुर्गति स्मृतः ।

अष्टांगुलायतस्तेन मृदुगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३४ ॥

स०—नतोऽग्रेऽप्रतोभागे तथा शंकुना समः
कीलकाकारोऽष्टांगुलर्गतिः स गर्भशंकुर्गति स्मृतः ।
मुनिभिरिति शेषः । तेन शंकुना मृदुगर्भमनिःसरं
हरेत् ॥ ३४ ॥

प०—नतोऽग्रं अग्रप्रदेशे नतः भवननः कुटिलः
शङ्खकुना तुल्यः सदृशः गर्भशङ्खुर्गतिर्निमित्तितः ।
स चाष्टाङ्गुलायतोऽष्टाङ्गुलप्रमाणः । तेन शङ्खुना
मृदुगर्भं काष्ठकुड्यतुल्यं मृतशरीरगर्भं गमिष्या
स्त्रियो हरेत् ॥ ३४ ॥

हे०—सप्तमं गर्भशंकुमाह—नतोऽग्र इति । नतो वक्रः
शंकुना तुल्यः कीलकाकारः ॥ ३४ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमप्रतः ॥ ३५ ॥

स०—अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावद्वक्रमं स्यात् ।
सर्पफणाख्यमेवैतद्योगम् ॥ ३५ ॥

प०—अश्मर्याहरणार्थं सर्पफणावत् सर्पफणातुल्य-
मप्रतो मुखतो वक्रं कुटिलम् ॥ ३५ ॥

हे०—अश्मर्याकरणे शल्यकायनामाह—अश्मर्याहरण
इति ॥ ३५ ॥

शरपुंखमुखं दंतपातनं चतुरंगुलम् ॥ ३६ ॥

स०—शरपुंखमुखात् चतुरंगुले दंतपातनं
स्यात् । अनेन द्वि दंतधूलवः पातनं कुर्वादि-
मक्षिणा वा ॥ ३६ ॥

प०—शरपुंखमिव मुखं यस्य तच्छरपुंखमुखं तत्र
दन्तपातनं दन्तनिर्घातनं चतुरंगुलदीर्घं मुखं
स्थूलवृत्तप्रान्तम् ॥ ३६ ॥

हे०—दन्तपातनशलाकान्यामाह—शरपुंखमुखमिति ३६
कार्पासविहितोष्णीपाः शलाकाः षट् प्रमाजने ।

स०—प्रमार्जने क्षालने क्षारक्लेदादेः षट् शलाकाः स्युः । किंभूताः । कार्पासेन विहितमुष्णीषं शिरो-
वेष्टनमिव यासां तास्तथोक्ताः ॥ ३७ ॥

प०—षट् शलाकाः कार्याः कार्पासेन विहिताः
कृतः उष्णीषः शीर्षाच्छादनं यासां तास्तथा-
विधप्रमाणेन त्रणक्लेदनक्षारादिषु शोभनक्रि-
यायाम् ॥ ३७ ॥

हे०—प्रमार्जनीः शलाका गणयति--कार्पासविहितेति
उष्णीषं शिरोवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशांगुले ॥ ३८ ॥

स०—पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशांगुले द्वे भवतः।
द्वादशांगुला दूरार्थे आसन्नार्थे दशांगुला इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प०—पायौ गुदे क्लेशादि परिमार्ज्यमासन्नदूरार्थे
आसन्नार्थे निकटवर्तिनि प्रमार्जने तथा दूरार्थे
विप्रकृष्टपरिमार्जने यथासंख्यं च दशद्वादशाङ्गुले च
शलाके कार्ये ॥ ३८ ॥

हे०—पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह--पायाविति ३८ ॥

द्वे षट्सप्तांगुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवांगुले ॥ ३९ ॥

स०—घ्राणे षट्सप्तांगुले द्वे भवतः । आसन्न-
दूरार्थेऽत्राप्यनुवर्तते । तथैव कर्णेऽष्टनवांगुले
भवतः ॥ ३९ ॥

प०—तथा घ्राणे नासिकायां प्रमार्जननिमित्त-
मासन्नदूरार्थे षट् सप्ताङ्गुले द्वे कार्ये । तथा द्वे
कर्णे कर्णत्रणे क्लेदक्षारादिपरिमार्जननिमित्तमास-
न्नदूरार्थे अष्टनवाङ्गुले कार्ये इत्युक्तं षण्णां शलाकानां
प्रविभागानाम् ॥ ३९ ॥

हे०--घ्राणप्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे षडिति । कर्ण-
प्रमार्जन्यौ शलाके आह--द्वे कर्णे इति ॥ ३९ ॥

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रांतं सुवाननम् ॥ ४० ॥

स०—कर्णशोधनार्थं यंत्रमश्वत्थपत्रस्येव प्रांतो
यस्य तत्तथा । तथा सुवस्येवाननं यस्य तदेवम् ॥ ४० ॥

प०—कर्णमलापहमश्वत्थवृक्षपत्राग्रं तथा सुवाननं
सुवमुखं यन्त्रं कार्यम् ॥ ४० ॥

हे०--कर्णशोधनं शलाकायन्त्रमाह--कर्णशोधनमिति।
द्रव्यस्य पलस्यापनयनं, मार्जनं कठिनस्य शोधनम् ॥ ४० ॥

शलाकाजांबवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।
युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणाम् ॥ ४१ ॥

स०—शलाकाश्च जांबवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं
क्षारे क्षारपातनेऽग्निदाहकरणे च युञ्ज्यात् । किंभू-
तानां शलाकाजांबवोष्ठानाम् । स्थूलाश्चाऽणवश्च
दीर्घाश्च तेषाम् । तत्र शलाकास्तिस्रो जांबवोष्ठानि
च त्रीणि क्षारे तथा दाहने एवं द्वादशैतानि शलाका-
स्यानि यंत्राणीति ॥ ४१ ॥

प०—शलाकाश्च जांबवोष्ठाश्च शलाकाजाम्ब-
वोष्ठाः । जाम्बवोष्ठक्षारो रोदवीक्षारो येन गृह्यते
तेषां शलाकाजाम्बवोष्ठानां स्थूलसूक्ष्मदीर्घाणां द्वाद-
शद्वाङ्गुलप्रमाणानां क्रमात् द्व्यङ्गुलार्धाङ्गुल-
प्रमाणानां पृथक् त्रयं कार्यम् । एवं क्षारकर्मणि
शलाकानां त्रयं तथा जाम्बवोष्ठानां त्रयं तदग्नि-
कर्मणि पृथक् त्रयं स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नं प्रयु-
ञ्ज्यात् ॥ ४१ ॥

हे०--क्षारप्रयोगार्थं तिस्रः शलाकास्त्रीणि च जांब-
वोष्ठान्याह--शलाके इति । स्थूलं च अणु च स्थूलाणु
च दीर्घं च स्थूलाणुदीर्घाणीत्येकेशेषेण निर्देशः । अणु
सूक्ष्मं द्वयं च, तेन स्थूलदीर्घं सूक्ष्मद्वयं मध्यं चेति
त्रिविधं शलाकायन्त्रं जांबवोष्ठं च जम्बूफलवदोष्ठो यस्य
तज्जांबवोष्ठं शलाकाविशेष एव । संग्रहेऽयुक्तं क्षारमि-
कर्मार्थं जांबवोष्ठानि द्वादशाङ्गुलानि क्रमाद् द्वाङ्गुलाद्वाङ्गु-
लफलानि । शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्या इति ४१ ॥

शलाकामंत्रवर्धनि ।

मध्योर्ध्ववृत्तदंडां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ४२ ॥

स०—अंत्रवर्धन्यंत्रवृद्धौ शलाकां युञ्ज्यात् ।
कीदृशीम् । मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दंडो यस्यास्ताम् । तथा
मूले मूलभागेऽर्धेन्दुसन्निभामर्धचंद्राकाराम् ॥ ४२ ॥

प०—शलाकामंत्रवर्धन्यन्त्रवृद्धौ व्याधिविशेषे
युञ्ज्यात् । तन्मूले मूलविषये अर्धेन्दुसन्निभम-
र्धचन्द्रवक्त्रं मध्ये मध्यस्थाने ऊर्ध्वनिर्गतो वर्तुलो
दण्डो यस्यास्तां शलाकां मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां
युञ्ज्यात् ॥ ४२ ॥

हे०--अंत्रवृद्धौ दाहार्थं शलाकामाह--शलाकामिति ।
मूले ग्रहणस्थाने मध्योर्ध्ववृत्तदंडम्, अर्धचन्द्राकृतिं शलाकां
विधाय तन्मध्ये ऊर्ध्वो वृत्तो दंडः कार्यः ॥ ४२ ॥

कौलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोऽर्बुददाहकृत् ।

स०—बदरास्थिखंडसमं मुखं यस्याः सा कोला-
स्थिदलतुल्यास्या । सा नासाशःसु नासार्बुदेषु च
दाहं करोति ॥ ४३ ॥

प०—बदरास्थ्यर्धसदृशवक्त्रा शलाका सा नासायां
यान्यशोऽर्बुदानि तेषां दाहं करोति ॥ ४३ ॥

हे०—नासाशोऽर्बुददाहार्थं शलाकामाह—कौलास्थि-
दलेति ॥ ४३ ॥

अष्टांगुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ।
कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ४४ ॥

स०—क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा
अष्टांगुलाः स्युः। कीदृश्यः। कनीनी च मध्यमा चाऽनामी
च तासां नखास्तेषां प्रमाणं तेन मानेन समैस्तुल्यैर्मु-
खैरुपलक्षिताः स्युः ॥ ४४ ॥

प०—तिस्रः शलाका अष्टाङ्गुलदीर्घा निम्नमुख्यो
दर्व्याकारा अवनतवक्त्राः क्षारक्रमे क्षारयोजने
तथौषधक्रमे विषादिलेपयोजने कनीनिकामध्यमा-
नामिकाङ्गुलीनखानां मानेन समैर्मुखैर्निम्नमु-
खास्ताः कार्याः ॥ ४४ ॥

हे०—दर्व्याख्यास्तिस्रः शलाका आह—अष्टांगुला
इति ॥ ४४ ॥

स्वंस्वमुक्तानि यंत्राणि मेढ्रशुद्धचंजनादिषु ॥ ४५ ॥

स०—मेढ्रादिषु विषय उत्तरबस्त्यादिषु स्वंस्वं
यथास्वं यंत्राणि गदितानि । आदिशब्देन नाचना-
दिपरिग्रहः ॥ ४५ ॥

प०—स्वं स्वमात्मीयं प्रकरणमुद्दिश्य मेढ्रशुद्ध्या-
दिषु शलाकायन्त्राण्युक्तानि उपदिष्टानि ॥ ४५ ॥

हे०—मेढ्रशोधनाद्याः शलाकास्तत्र तत्रोक्ता इत्याह-
स्वं स्वमुक्तानीति ॥ ४५ ॥

अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुवस्त्राश्ममुद्राः ।
वध्रांत्रजिह्वावालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ॥
कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।
उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४६ ॥

स०—अयस्कांतादीन्येकोनविंशत्यनुयंत्राणि कल्प-
येत् । स्वल्पयंत्रकार्यकरणात् । तेषां क्रियास्तत्क्रिया

निर्वातनादिका बुद्ध्या निपुणमालोच्य प्रविभजेत् ।
निर्वातनादिकर्माणि प्रविभज्य युञ्ज्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

प०—यन्त्रसदृशकार्यसम्पादनान् अयन्त्राकृती-
न्यपि तानि अयस्कांतप्रभृतीनि अनुयन्त्राणीत्यु-
च्यन्ते । अयस्कांतो मणिविशेषः । रज्जुः सूत्रादि-
कृता । वस्त्रं वासः । अश्मा पापाणः । मुद्गरं
स्थूलह्रस्वं काष्ठम् । वध्रश्चर्मसयम् । अन्त्राणि
प्राणिनां सम्बन्धीनि । जिह्वा रसना । वाळाः
केशाः । अश्वस्तुरङ्गः । शाखा वृक्षस्य । नखः जन्मम् ।
मुखमास्थम् । द्विजा दन्ताः । कालो मूर्तार्थाप्युपल-
क्षितः । पाकः पक्वत्वम् । करः हस्तः । पादश्च-
रणः । भयं साध्वसम् । हर्षो मनस्तुष्टिः एते
तत्क्रियाः तेषां क्रियाकर्माणि व्यापारविधियोगा-
स्तास्तत्क्रिया भजेदिति सम्बन्धः । यन्त्रकर्माणि
सम्पादयत्युपायविद् वैद्यः । विभजेत् विभागं
नयेत् । तान्यनुयन्त्राणि यस्य यत्र योग्यता न च
तत्र योजयेत् । धिया बुद्ध्या निपुणं क्रियामा-
लोक्य वीक्ष्य विमृश्य योजयेत् । तथाच संप्रदे-
ऽप्युक्तमाचार्येण । “एतानि देहे सर्वस्मिन्देहस्या-
वयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं
प्रयोजयेत्” ॥ ४६ ॥

हे०—अनुयन्त्राण्यह—अनुयन्त्राणीति । अयस्कां-
तादीन्येकोनविंशतिरनुयन्त्राणि संप्रदेहं त—“एतानि देहे
सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा । सन्धी कोष्ठे धमन्यां च
यथायोगं प्रयोजयेत्” इति । अनुयन्त्रकर्माणि स्वल्प-
क्षानीत्यत आह—तत्क्रिया इति ॥ ४६ ॥

तान्येव यंत्राणां कर्माण्यह

निर्वातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबंधनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभंग-

व्यावर्तनजुकरणानि च यंत्रकर्म ॥ ४७ ॥

स०—निर्वातनादि यंत्रकर्म । निर्वातनं नाशं
परिपातनम् । उन्मथनमुन्मूलनम् एवमन्यदपि चित्तयम्
चः समुच्चये । तेन प्रक्षालनादीनि सम्पन्नीयन्ते ॥ ४७ ॥

प०—निर्वातनं निर्वातः आहननम् । निर्वात-
यत्यनेनेति निर्वातनम् । उन्मथयतेऽनेनेत्युन्मथ-
नम् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । मार्गाणां स्रोतसां

तथा नाडीनां पूयाद्यशुद्धानां शुद्धिः मार्गशुद्धिः ।
व्यूहनं रचनाविशेषः । क्षारादीनामाहरणमाकर्षणं
शल्यादीनाम् । बध्यते भग्नाद्यनेनेति बन्धनं पी-
डयतेऽनेनेति पीडनम् । आचूष्यतेऽनेनेत्याचूषणं
विषरक्तादीनाम् । उन्नम्यते उत्क्षिप्यतेऽनेनेत्युन्न-
मनम् । नाम्यते वराङ्गाद्यनेनेति नामनम् । चलनं चालः
निश्चलश्च कम्पोत्पादः । भङ्ग एकस्य वस्तुनोऽपरस्य
वस्तुन उत्पादनं तद्बुज्जकरणमिति ॥ ४७ ॥

हे०—यन्त्रकर्माणि गणयति—निर्घातनेति । संग्रहे
तु विवरणविकरणाविच्छिन्नेक्षणदारणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्र-
मार्जनानि नवाधिकानीति ॥ ४७ ॥

निवर्तते साध्ववगाहते च
प्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४८ ॥

स०—निवर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्घट्टेषु मध्ये
कंकमुखं श्रेष्ठमिति यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकार्यधि-
क्रियते इति । वसंततिलकोपजाती वृत्ते ॥ ४८ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां

यंत्रविध्यध्यायः पंचविंशः ॥ २९ ॥

प०—सर्वयन्त्राणां कर्म यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि तच्च यस्मात्तद्वि-
वर्तते परिभ्रमति तथा प्राह्यम् । शल्यं साधु कृत्वा-
ऽवगाहते गृह्णाति गृहीत्वा च तच्छल्यमुद्धरति ।
उत्पाटयति स्थानेषु सर्वेषु सर्वशरीरात्रेषु शरीरा-
वयवेषु शल्याहरणादिव्यापारेऽधिकारि शल्याहर-
णविषये सुखकारि । अतः कारणात् एतेषु पूर्वा-
क्तेषु मध्ये कङ्कमुखं नाम यद्यन्त्रं श्रेष्ठतमम् ।
अन्यानि यन्त्राण्येकदेशविषयाणि स्वल्पकर्मकराणि
असुखकराणि ॥ ४८ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-

कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने

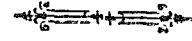
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

हे०—यन्त्रेषु कंकमुखस्य प्राधान्यमाह—निवर्तते
इति । संग्रहे तु ह्रस्वदीर्घमूलतनुवक्त्रविप्रमग्राह्यग्राहिशि-
थिलतेत्यष्टौ यंत्रदोषा इति ॥ ४८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामाशुर्वेदरसायने यन्त्रप्रकरणं

नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथेदानीं षड्विंशोऽध्यायारम्भः शस्त्रस्वरूपविज्ञानाथः ।
अथाऽतः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
षड्विंशतिः सुकर्मरिर्वदितानि यथाविधि ॥
शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनांगुलानि षट् ।
सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥
अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ।
समाहितमुखाग्राणि नीलांभोजच्छवीनि च ॥
नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ।
स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।
प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः १

स०—बाहुल्येन शस्त्राणि षडंगुलानि भवंति ।
तथा षड्विंशतिसंख्यानि । तथा सुकर्मरिः कर्मदृशलै-
नरैर्यथाविधि सम्यङ्निष्पादितानि तथा रोमवाहीनि
लोमशातनसमर्थानि तथा सुरूपाणि शोभनाकाराणि ।
तथा सुधाराणि शोभनधाराणि । तथा मुखेन गृह्यते
सुखग्रहाणि च कारयेत् । क अयसि । कीदृशे ।
सुष्टु ध्मातं सुतीक्ष्णं तथाऽऽवर्तितं च यदयः तीक्ष्णं
तस्मिन् । कीदृशानि च शस्त्राणि । अकरालानि
सुदर्शनानि । समाहितं सुष्टु कृतं मुखाग्रं फलं येषां
तानि समाहितमुखाग्राणि । तथा नीलोत्पल्यु-
तीनि । तथा नामानुगतं रूपं येषां तान्यन्वर्थ-
नामानीत्यर्थः । तथा सर्वकालं सन्निहितानि समीप-
स्थानि । स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानमात्मीयं प्रमाणं
तस्मात्सकाशादर्धं तस्य चतुर्थांशोऽष्टभागोऽगुलपट्कस्य
सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां
तान्येवम् । अपि चेति समुच्चये । एवंविधानि शस्त्रा-
ण्येकैकशः स्थानविशेषाद्द्वित्राणि प्रयुञ्जीत । एकैकश
इत्येकं बहुव्रीहिवदिति द्विवसुब्लोपौ । ततः शस्त्र-
त्ययः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनं यन्त्राणि प्रायः शस्त्र-

मयानि कार्याणि तद्वच्छाण्यप्यतोऽस्यारम्भः ।

षड्विंशतिः शस्त्राणि कारयेदिति सम्यन्धः ।

सुकर्मरैः क्रियानिपुणैरभिज्ञैरयस्कारैर्घटितानि निष्पादितानि । यथाविधि विध्यनतिक्रमेण रोमवाहीनि । रोमाणि वहन्तीति रोमवाहनं रोमकल्पनं छेदनं कर्म कर्तुं येषां तानि । तथा ब्राह्मण्येन भूयसा षडङ्गुलदीर्घाणि । सुरूपाणि स्वाकृतीनि तथा सुधाराणि शोभनधाराणि तथा शोभनग्रहणप्रदेशानि तथाऽकरालान्यदन्तुराणि अविषमधाराणि । सुध्मातं च सुतीक्ष्णं चातिवर्तितं यच्छृङ्खं तस्मिन् तथाभूतेऽयसि तीक्ष्णलोहे घटितानि । आवर्तितमयोघनेनाहत्य पिण्डीकृतं सम्यगाहितं कृतं मुख्रात्रं येषां तानि नामानुगतरूपाणि त्रीह्याकारवक्त्रत्वात् त्रीहिवक्त्रं शस्त्रं त्रैयम् । सर्वदा सर्वकालं संनिहितानि विद्यमानानि । तथा स्वोन्मानादात्मीयादूर्ध्वमानाद्वैर्यादधीशफलानि चतुर्थाशफलानि । अन्यानि प्रायः एकैकं कृत्वा तानि शस्त्राणि द्वित्राणि कार्याणि तानि च शस्त्राणि स्थानविशेषात् प्रयोक्तव्यानि व्याधिवशात् प्रयोज्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे०--शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। शस्त्राणां सामान्यलक्षणमाह--पञ्चविंशतिरिति । सुकर्मरैः उत्तमलोहकारैः, रोमवाहीनि रोमच्छेदीनि, अकरालानि आर्जववन्ति, अयसि लोहे घटितानि । तृतीयार्ये सप्तमी । समाहितं सम्यक् घटितं मुख्रात्रं फलं येषां तानि । स्वोन्मानस्यांगुलपट्टकस्यार्धचतुर्थोऽंशः अष्टमो भागः। सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकं तत्परिमाणं फलं येषां तानि, एकैकशो द्वित्राणि प्रत्येकं द्वे त्रीणि वा कारयेत् । पञ्चविंशतिरूपयोगमाह--युंजीतेति ॥ १ ॥

मंडलाग्रं फले तेषां तर्जन्यतर्नखाकृति ।
लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुंडिकादिषु ॥ २ ॥

स०--तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं नाम शस्त्रम् । कीदृशम् । फलोदेशे तर्जन्या अंतर्नखस्तर्जन्यतर्नखस्तस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम् । क्वैतद्योज्यमित्याह । लेखने छेदने पोथक्यादिषु योज्यम् । आदिशब्देन वर्त्मरोगादयो गृह्यन्ते ॥ २ ॥

प०--तेषां शस्त्राणां मध्ये मंडलाग्रं शस्त्रं फले फलविषये तर्जन्यन्तर्नखेन तुल्याकृति कार्यम् । तच्च पोथक्यादिषु लेखने लेखननिमित्तं तथा छेदने छेदननिमित्तं योज्यम् ॥ २ ॥

हे०--मण्डलाग्रं शस्त्रमाह--मण्डलाग्रमिति । शुण्डकी गलशुण्डिका ॥ २ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ।
नताग्रं पृष्ठतो ॥ ३ ॥

स०--वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात् । तच्च छेदनादिषु योज्यमिति प्रकृतम् । फलपरिमाणं तूक्तमेव । कीदृक् । ऋजु स्पष्टमग्रं यस्य तदृज्वग्रं तदुन्नते शोफे स्यात् । गम्भीरे तु शोफे तद्वृद्धिपत्रमन्यथा कथमन्यथेत्याह । नतेत्यादि । पृष्ठदेशे नतमग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति ॥ ३ ॥

प०--वृद्धिपत्रं शस्त्रं क्षुराकारं क्षुरसदृशं तच्च छेदने द्विधाकरणे भेदने विदारणे तथा पाटने मेदोग्रन्थीनामुत्पाटने तच्च ऋज्वग्रं स्पष्टप्रान्तमुन्नते च शोफे गम्भीरे च तदेव ऋज्वग्रमन्यथान्येन प्रकारेण वैपरीत्ये सति पृष्ठतो दीर्घं तथा नताग्रम् अनवधारम् ॥ ३ ॥

हे०--वृद्धिपत्रमाह--वृद्धिपत्रमिति । उन्नते गम्भीरे च शोफे ऋज्वग्रम्, अन्यथाभूते शोफे पृष्ठतो नताग्रम् ३

दीर्घह्रस्ववक्त्रे यथाशयम् ।
उत्पलाध्यर्धधारारुख्ये छेदने भेदने ॥ ४ ॥

स०--उत्पलं चाऽध्यर्धधारं च ते आख्ये ययोस्त उत्पलाध्यर्धधारारुख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्ववक्त्रे भवतः । उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्धधारं तु ह्रस्ववक्त्रमित्यर्थः । तच्छेदने तथा भेदने च योज्यम् ॥ ४ ॥

प०--ह्रस्ववक्त्रं लघुमुखं समे शोफेनोन्नतेनापि गम्भीरे कार्यम् । यथाशयमाशयानतिक्रमेण शरीरस्थानानुरोधेनेति यावत् । उत्पलं शस्त्रं तथाऽध्यर्धधारं शस्त्रं ते द्वे शस्त्रे भेदने विदारणे छेदने द्विधाकरणे योज्ये ॥ ४ ॥

हे०--स्थानवशेन दर्शिसुखं ह्रस्वमुखं च । उत्पलपत्रमध्यर्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह--उत्पलेति । एते नामानुगतरूपे ॥ ४ ॥

तथा ।
सर्पास्यं घ्राणकर्णांशे छेदनेऽर्धांगुलं फले ॥ ५ ॥

स०—सर्पवक्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं प्राणा-
शंश्लेदने कर्णाशंश्लेदने च योज्यम् । तथेति समु-
च्चये । भेदनेऽपि योज्यम् । तच्च फलेऽर्धाङ्गुलं
भवति ॥ ५ ॥

प०—सर्पास्यं शस्त्रं फले फलविषयेऽर्धाङ्गु-
लप्रमाणम् । तच्च प्राणे कर्णयोरर्शःसु छेदने
योज्यम् ॥ ५ ॥

हे०—सर्पवक्रमाह—सर्पास्यमिति ॥ ५ ॥

गतेरन्वेषणे श्लक्षणा गंडूपदमुखैषणी ॥ ६ ॥

स०—एषणी नाम शस्त्रं गतेर्वणानामन्वेषणे
योज्यम् । कीदृशी । श्लक्षणा कोमलस्पर्शा । तथा
गंडूपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गंडूपदमुखा ॥ ६ ॥

प०—एष्यते समन्ततो गतेर्मार्गं ज्ञातुं यया
सैषिणी । गतेर्दूरगमनाय नाड्या अन्वेषणे च
गतौ विज्ञाने तद्विषये योज्यम् । सा च श्लक्षणा
अपरुषा गण्डूपदमुखा भूमिलतावक्रा ॥ ६ ॥

हे०—अन्वेषणार्थमेषणीमाह—गतेरिति । गतेर्नाडी-
व्रणस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयामेषणीमाह—

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।
वेतसं व्यधने ॥ ७ ॥

स०—अपरैषणी भेदनार्थे सूचीमुखा स्यात् ।
मूले निविष्टं कृतं खं छिद्रं यस्याः सा मूलनिवि-
ष्टा । वेतसं वेतसपत्राकारं शस्त्रं षडंगुलं पूर्वी-
क्तफलं तच्च व्यधने योज्यम् ॥ ७ ॥

प०—अन्याऽपरा द्वितीयैषणी भेदनार्था भेदन-
निमित्तं सूचीमुखा तीक्ष्णमुखा तथा मूले निविष्टं
छिद्रं यस्याः सा तथाविधा । वेतसं वेतसपत्राकारं
शस्त्रं व्यधने कार्यम् ॥ ७ ॥

हे०—भेदनार्थामेषणीमाह—भेदनार्थं इति । भेदनत्वं
क्षाराक्तसूत्रप्रवेशनेन वेतसशस्त्रमाह—वेतसमिति ॥ ७ ॥

स्त्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

स०—शरारिराटिः पक्षिविशेषः । शरार्यास्यं
नाम शस्त्रं त्रिकूर्चके च स्त्राव्ये योज्यम् ॥ ८ ॥

प०—स्त्राव्ये व्याधौ अस्रस्रुतिसाध्यै व्याधौ
शरार्यास्यं तथा त्रिकूर्चकमिति शस्त्रे द्वे कार्ये ॥ ८ ॥

हे०—शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शस्त्रद्वयमाह—स्त्राव्य
इति । स्त्राव्ये स्थाने शरारिः पक्षिविशेषः ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने स्त्राव्ये द्व्यंगुलं स्यात्तयोः फलम् ९

स०—कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्त्राव्ये योज्यम् ।
तयोः शरारिकुशाटयोः फलं द्व्यंगुलप्रमाणं स्यात् ९ ॥

प०—वदने स्त्राव्ये तयोः फलम् । कुशवदनं
तथा आटावदनं ते द्वे स्त्राव्ये रोगे कार्ये तेनैकं
शस्त्रं कुशवदनं द्वितीयमाटावदनं तयोर्द्व्यंगु-
लपरिमाणं फलं स्यात् ॥ ९ ॥

हे०—कुशपत्रमाटामुखं चेति शस्त्रद्वयमाह—कुशा-
टेति । आटा पक्षिविशेषः ॥ ९ ॥

तद्वदंतमुखं तस्य फलमध्यर्धमंगुलम् ॥ १० ॥

स०—अंतमुखं नाम शस्त्रं तद्वत्कुशाटालुत्यम् ।
तस्याऽंतमुखस्य फलमध्यर्धमंगुलं स्यात् ॥ १० ॥

प०—ताभ्यां तुल्यं तद्वत् । अन्तमुखं नाम शस्त्रं
पूर्ववत् स्त्राव्ये कर्मणि योज्यम् । तस्यान्तमु-
खस्य फलमध्यर्धमंगुलमधिकमर्धं यस्याङ्गु-
लस्य ॥ १० ॥

हे०—अन्तमुखमाह—तद्वदिति । तद्वत्स्त्राव्ये ॥ १० ॥

अर्धचंद्राननं चैतत्तथाऽध्यर्धगुलं फले ।
ब्रीहिवक्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

स०—तथा कुशाटालुत्यं तदप्यर्धचंद्रास्यसंज्ञं
शस्त्रम् । चः समुच्चये मिनक्रमे । ब्रीहिवक्रमप्यध्यर्ध-
गुलफलं स्यात् । तच्च शिराव्यधे उदरव्यधे च
योज्यम् ॥ ११ ॥

प०—एतच्चार्धचन्द्राननमर्धचन्द्रमुखम् । ब्रीहि-
मुखं शस्त्रं फले फलविषये तथैवाध्यर्धमंगुलं ब्रीहा-
कारमुखं तच्च शिराव्यधे तयोदरव्यधे तन्निमित्ते
प्रयोज्यम् ॥ ११ ॥

हे०—ब्रीहिमुखमाह—तथेति ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदंतसदृशार्धाङ्गुलानना ।
तयोर्ध्वदंड्या विध्येदुपर्यस्थानां स्थितां शिराम् ॥

स०-कुठारी नाम शङ्खं पृथुर्विस्तीर्णसंस्थानदंडा
तथा गोदंतसदृशमर्धाङ्गुलमाननं यस्याः सैवम् ।
तया कुठारिकयोर्ध्वदंडया सत्या शिरामस्त्रामुपरि
स्थितां विधेत् ॥ १२ ॥

प०-कुठारी पृथुविस्तीर्णा पृथुदण्डा गोदन्ता-
कारा तथाऽर्द्धाङ्गुलाननाऽर्धाङ्गुलफला तथा
कुठार्याऽस्त्रामुपरि पृष्ठे स्थितां शिरां विधेत् ।
ऊर्ध्वः दण्डो यस्यास्तथाविधा । अधोमुखया
शिरां विधेत् ॥ १२ ॥

हे०-कुठारीमाह—पृथुरिति । कुठार्याः फलमाह—
तथेति ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।
लिंगनाशं तथा विधेत् ॥ १३ ॥

स०-ताम्रमयी शलाका द्विमुखा स्यात् । स
च मुखे कुरुवकाकृतिः रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा ।
तया शलाकया लिंगनाशं कफोत्थपटलसंज्ञं
विधेत् ॥ १३ ॥

प०-लिङ्गनाशव्यधार्थं ताम्री ताम्रमयी शलाका
द्विमुखोभयतोमुखा कुरुवकाकृतिः कुरुवकमुकु-
लाया तथा लिङ्गनाशं पटलं विधेत् ॥ १३ ॥

हे०-शलाकामाह—ताम्रीति । कुरुवकं कुरंटकमु-
कुलम् ॥ १३ ॥

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ।

मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् ॥

योगतो वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा समम् ।

तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगाच्छेदनभेदने ॥ १४ ॥

स०-अङ्गुलिशस्त्रकं कुर्यात् । कीदृशम् । मुद्रि-
काया ऊर्मिकाया निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं यस्य तन्मुद्रि-
कानिर्गतमुखम् । फले तु तस्मिन्मुखेऽर्धाङ्गुलदीर्घं
योगतः संस्थानेन वृद्धिपत्रेण मंडलाग्रेण वा तुल्यम् ।
कियत्प्रमाणाऽस्य मुद्रिका कार्येत्याह । तत्प्रदेशिन्य-
ग्रेत्यादि । तस्य वैद्यस्य या प्रदेशिनी तस्या यदग्रं
पर्वं तस्य यत्प्रमाणं तेनार्पित इति तत्प्र-

देशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी मुद्रिका यस्मिंस्तद्विषक्तर्ज-
न्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । तथा सूत्रेण बद्धं सूत्र-
बद्धम् । सूत्रेण बद्ध्वा मणिबंधे योज्यमित्यर्थः ।
गलस्रोतोरोगाणां छेदने च तद्योज्यम् ॥ १४ ॥

प०-अङ्गुलिशस्त्रमेवंलक्षणं कुर्यात् । मुद्रिकया
आस्यसम्बन्धिन्या निर्गतं निष्क्रान्तं मुखं फलं
यस्य । तथा फले मुखविषयेऽर्धाङ्गुलायतमर्धा-
ङ्गुलदीर्घम् । योगतः शस्त्रकर्मयोग्यतया आकृत्या
वृद्धिपत्रेण समं तुल्यम् । मण्डलाग्रेण वा तुल्यम् ।
तच्च प्रदेशिनीप्रथमपर्वपरिमाणा प्रवेशार्हमुद्रिका
यस्मिंस्तत् । अर्प्यते अस्यतेऽन्विष्यतेऽङ्गुल्या
यच्छङ्खं तत्तथाविधं कुर्यात् । तच्च दृढं सूत्र-
ज्यङ्गुलिबद्धं मणिबन्धस्थाने बन्धनीयम् । तद्गल-
स्रोतोरोगाणां छेदने द्विधाकरणे तथा भेदने विदा-
रणे योज्यम् ॥ १४ ॥

हे०-अङ्गुलिशस्त्रकमाह—कुर्यादिति । मुद्रिकानिर्ग-
तमुखं कंठस्थमुद्रिकं योगतः स्थानरोगयोग्यतानुसारेण
विकल्पः ॥ १४ ॥

ग्रहणं शुंडिकामार्देर्बडिशं सुनताननम् ॥ १५ ॥

स०-बडिशं नाम शङ्खं शुंडिकामार्देर्ग्रहणे योज्यम् ।
आदिशब्देन पतिजिह्वादेर्ग्रहणम् । कीदृशं तत् ।
सुनतमंकुशवदानतमाननं मुखं यस्य तदेवम् ॥ १५ ॥

प०-शुण्डिकामार्दीनां ग्रहणे ग्रहणनिमित्तं
बडिशं कार्यम् । सुनताननमतिशयेनानतमुखम् १५ ॥

हे०-बडिशमाह—ग्रहणं शक्ति ॥ १५ ॥

छेदेऽस्थनां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ।

विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदंतं सुत्सरुबंधनम् ॥ १६ ॥

स०-करपत्रं नाम शङ्खं खरधारं तथा दशां-
गुलं दैर्घ्येण । द्वाङ्गुलं विस्तारेण । सूक्ष्मा दंता
यस्य तत्सूक्ष्मदंतम् । तथा । त्सरुर्मुष्टिर्बंधनं ग्रह-
णम् । शोभने त्सरुबंधने यस्य तत्सरुबंधनम् ।
अभिधानकोशे यद्यपि त्सरुसिमुष्टिरित्यभ्यधापि
तथाऽपि मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थत्वान्मुष्ट्याप्युपपन्न-
मेव ॥ १६ ॥

प०--अस्थनां छेदे छेदनार्थं करपत्रं नाम शस्त्रं कार्यम् । तच्च खरधारं दशाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनं शोभनः त्सरु-
हस्तग्रहणप्रदेशो यस्य तत् । शोभनमुष्टिवन्धन-
मिति यावत् ॥ १६ ॥

हे०--करपत्रमाह--छेदेऽस्त्रामिति । सुष्ठु त्सरुबन्धनं
ग्रहणार्थं यस्य ॥ १६ ॥

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरीसदृशं स्नाय्वादिच्छेदे
योज्यम् ॥ १७ ॥

प०--कर्तरी नाम शस्त्रं व्रणस्नायुसूत्रकेशानां
छेदने छेदनार्थम् । सा च कर्तरीतुल्या त्रिभा-
गपाशा परिशिष्टधारा ॥ १७ ॥

हे०--कर्तरीमाह--स्नायुसूत्रेति ॥ १७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवांगुलम् ।
सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

स०--नखशस्त्रं नखच्छेदकं प्रसिद्धम् । तच्च
वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम् । तस्यैकं
मुखं वक्रमन्यदृजु स्पष्टम् । तथा नवांगुलं नवा-
गुलप्रमाणं नतु षडंगुलम् । एतच्च सूक्ष्मशल्यस्य
कंटकादेरुद्धरणादौ नखच्छेदने भेदने च योज्यम् १८ ॥

प०--शस्त्रं नखशस्त्रं वक्रजुधारे द्वे मुखे यस्यै-
वमेकमुखं वक्रधारमस्पष्टधारं द्वितीयमुजुधारम-
कुटिलधारम् तच्च नवाङ्गुलदीर्घं तच्च सूक्ष्माणां
शल्यानामुद्धृतौ तथा छेदे भेदे प्रच्छन्नलेखने च
योज्यम् ॥ १८ ॥

हे०--नखशस्त्रमाह--वक्रजुधारमिति । नवांगुलं नतु
षडंगुलं, नखच्छेदनकं प्रसिद्धं वक्रजुधारम्, एकस्मिन्मुखे
वक्रा धारा अन्यस्मिन् ऋजुः ॥ १८ ॥

अधुना दंतलेखनशस्त्रमाह--

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।
दंतलेखनकं तेन शोधयेदंतशर्कराम् ॥ १९ ॥

स०--एकधारमेकस्मिन् प्रदेशे तथा चतुष्कोणं
तथा एकत एकस्मिन्देशे प्रबद्धा आकृतिर्यस्य तद-
ंतलेखनकम् । तेन दंतशर्करां शोधयेत् ॥ १९ ॥

प०--दन्तलेखनकं नाम शस्त्रमेकधारम् । एक
रूपा धारा यस्य दन्तशर्कराशोधने । अन्ये त्रयः
कोणा नाम तथा चतुष्कोणं चतुरस्रं तथा प्रबद्धा
आकृतिः संस्थानं यस्य । एकतः एकस्मात्प्रदे-
शात् हस्तग्रहणप्रदेशात् । तेन शस्त्रेण दन्तशर्कराः
शोधयेत् लेखयेत् ॥ १९ ॥

हे०--दन्तलेखनमाह--एकधारमिति । प्रबद्धवद्वेष्टित-
वदाकृतिर्यस्य तत्प्रबद्धाकृति ॥ १९ ॥

अधुना सूचीशस्त्रमाह--

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।
मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्रा त्र्यंगुलमायता ॥
अल्पमांसाऽस्थिसंधिस्थत्रणानां त्र्यंगुलायता ।
व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वामाशयमर्मसु ।

सा सार्धद्व्यंगुला ॥ २० ॥

स०--अत्र एषु शस्त्रेषु मध्ये सीवने सीवनविषये
तिस्रः सूच्यः स्युः । किंभूताः । वृत्ता वर्तुलाः पाशे
गूढास्तथा दृढाः सारत्वात् । आसां च प्रत्येकं संस्था-
नविशेषेण विशेषोपयोगमाह । मांसलानां बहुमांसानां
शरीरदेशानां त्र्यस्रा मुखे सूची स्यात् । संग्रहेऽप्य-
बोचत् । त्र्यस्राप्रेति । त्र्यस्रेति चिंत्यम् । तथा त्र्यंगुल-
मायता त्र्यंगुलदीर्घेत्यर्थः । वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्त-
मेव सामान्यलक्षणेन । अल्पमांसानां त्रणानां संध्य-
स्थिसंश्रितानां च द्व्यंगुलमायता दीर्घा । वृत्तमुखत्वं
चाऽस्याः सामान्योक्तम् । तृतीयामाह व्रीहीत्यादि ।
व्रीहिमुखा चापवत् कुटिला । दैर्घ्येण द्वे अंगुले सार्धे
स्यात् । सा च पक्वामाशय आमामाशये मर्मसु च त्रणानां
सीवने योज्या ॥ २० ॥

प०--वृत्ता वर्तुला तथा पाशे सूत्रप्रवेशप्रदेशे
गूढदृढास्तिस्रः सूच्यः कार्याः । अत्र सीवने अत्रा-
सां मध्यात् मांसलानामवकाशानां त्रणानां सीवने
त्र्यस्रा त्रिकोणा त्र्यङ्गुलमायता त्र्यङ्गुलदीर्घा ।
द्वितीया सूची त्रणानामस्थिसन्धिगतानां तथाऽस्थि-
स्थानामल्पमांसानां च सीवने द्व्यङ्गुलायता
द्व्यङ्गुलदीर्घा कार्या । सा सार्धद्व्यङ्गुला तृतीया
सूची । व्रीहिवक्त्रा व्रीह्याकारमुखा तथा धनुर्व-
क्त्रा धनुरिव कुटिला तथा सार्धद्व्यङ्गुलदीर्घा सा

च स्रवने पक्वाशयस्थानां व्रणानामामाशयस्थानां
मर्मसु स्थितानां च योज्या ॥ २० ॥

हे०—सूचीत्रयमाह—वृत्ता इति । पाशे छिद्रस्थाने
गूढा दृढाश्च तत्र त्र्यंगुलां सूचीमाह—मांसलानामिति ।
द्व्यंगुलां सूचीमाह—अल्पमांसोति । सार्द्धद्व्यंगुलां सूची-
माह—त्रीहिवक्त्रेति ॥ २० ॥

अधुना कूर्चं लिलक्षयिपुराह—

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरंगुलाः ।

कूर्चां वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबंधनाः ।
संयोज्या नीलिकाव्यंगकेशशातनकुट्टने ॥ २१ ॥

स०—ताः सूचयः सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुर-
गुलाः कूर्च इत्युच्यते । किंभूताः वृत्त एकस्मिन्
पीठे संस्थिताः । तथा सप्तसंख्या अष्टौ वा ।
तथा शोभनं बंधनं यासां ताः । सुबंधनाः ।
अत एवेदं शस्त्रं सूचीकूर्चसंज्ञमिति । तथा चाऽर्श-
श्चिकित्सिते जगाद । अशोभ्यो जलजाशस्त्र-
सूचीकूर्चैरित्यादि । स च बद्धसप्ताष्टसूचिकः कूर्चो
नीलिकादिपु लोपे कुट्टनविषये च योज्यः । उपलक्षण-
त्वान्नाऽस्य ध्वित्रेन्द्रलतादिष्वपि योज्यः ॥ २१ ॥

प०—सर्वतो वृत्ता वर्तुलाः सर्ववृत्तास्तथा चतुर-
ङ्गुलायताः । तथा वृत्ते तु एकस्मिन् पीठे स्थिताः
तत्र प्रतिष्ठिताः सम्यक् सप्ताष्टौ वा तथा शोभन-
बन्धनाः सुष्टु निबद्धा इत्यर्थः । एतच्छस्त्रं सूचीनां
कूर्च उच्यते । स च योज्यो नीलिकादिपु रोगेषु
तथा कुट्टने कुट्टनविषये योजनीयः ॥ २१ ॥

हे०—कूर्चमाह—सर्ववृत्ता इति । सर्ववृत्ताः पाशर-
हितास्ताः सूचयः वृत्ते एकस्मिन् पीठे निखाताः ॥ २१ ॥

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कंटकैः खजः ।

पाणिभ्यां मध्यमानेन व्राणात्तेन हरेदसृक् २॥

स०—अष्टाभिः कंटकैः खज उच्यते । कीदृशैः ।
अर्धाङ्गुलप्रमाणं मुखं येषां तैरर्धाङ्गुलमुखैः । तथा
वर्तुलैः । तेन खजेन हस्ताभ्यां विलोड्यमानेन नासि-
कातोऽङ्गं हरेत् ॥ २२ ॥

प०—पाणिभ्यां हस्ताभ्यां मध्यमानेन तेन व्रा-
णान्नासिकायां असृक् रक्तं हरेन्निरहरेत् ॥ २२ ॥

हे०—खजमाह—अर्धाङ्गुलेति ॥ २२ ॥

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना २३ ॥

स०—कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शस्त्रं
स्यात् । कीदृशी । मुकुलानना ॥ २३ ॥

प०—व्यधनं भेदनं कर्णपालीनां यूथिका नाम
शस्त्रम् । यूथिका कीदृशी मुकुलस्येव आननं मुखं
यस्याः सा मुकुलानना ॥ २३ ॥

हे०—कर्णव्यधनमाह—व्यधनमिति ॥ २३ ॥

आराऽर्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥

कर्णपालीं च बहुलाम् ॥ २४ ॥

स०—अर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं मुखं यस्याः साऽर्धा-
ङ्गुलवृत्तास्या । तथा स एवार्धाङ्गुलप्रमाणः प्रवेशो यस्याः
सा तत्प्रवेशा । तथोर्ध्वत इति । वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्ठा-
त्तथैव चार्धाङ्गुलप्रमाणैव चतुरस्रा स्यात् । सा आरा-
नाम शस्त्रम् । तथा आरया शोफं विध्येत् । कदा
पक्वामसंशये किमयं पक्वः शोफ उताम इति संदेहे ।
बहुलां च कर्णपालीं तथा विध्येत् ॥ २४ ॥

प०—आरानाम शस्त्रमर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं परि-
वर्तुलमास्यं मुखं यस्याः सा तथाभूता । तत्प्र-
वेशा तावत्प्रवेशा तत्परिमाणप्रवेशेति यावत् ।
तथोर्ध्वतश्चतुरस्रा अर्धाङ्गुलादूर्ध्वं चतुरस्रा न
वृत्ता । तथाऽऽरया शोफं विध्येत् । पक्वामसं-
शये सति किमयं शोफः पक्वो नवेत्यस्यां संशितौ
संशये सति आरया शोफं विध्येत् ॥ २४ ॥

हे०—आरामाह—आरेति । तत्प्रवेशादूर्धाङ्गुलप्रवेशात्,
ऊर्ध्वतः वृत्तान्मुखादूर्ध्वं चतुरस्रा, पक्वामसंशयं पक्वाच्चा-
मसन्देहे, बहुलां घनाम् ॥ २४ ॥

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यंगुला कर्णवेधनी २५ ॥

स०—बहुलाया अतिमांसलायाः कर्णपाल्याश्च
सूची शस्यते न केवलमारा । कीदृशी सूची । त्रिभागः
प्रांतभागात्सुषिरौ यस्याः सैवम् । तथा त्र्यंगुलादैर्घ्येण ।
सा च कर्णवेधनी स्यात् ॥ २५ ॥

प०—अतिमांसलयाः कर्णपाल्याश्च सूची शस्यते । सा च त्रिभागसुषिग त्रिभागप्रमाणा कृतच्छिद्रा त्र्यङ्गुलदीर्घा त्र्यङ्गुलप्रमाणा कर्णवेधिनी कर्णवेधनं मुक्त्वा नासौ सीवने प्रयोज्या ॥ २५ ॥

हे०—बहुलकर्णपालीव्यधनार्थं सूचीमाह—बहुलायाश्च शस्यत इति ॥ २५ ॥

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ।

अपराण्यपि यंत्रादीन्युपयोगं च यौगिकम् २६

स०—जलौकःप्रभृतीन्यनुशस्त्राणि रक्तस्त्रावादि-कार्यकरणात् । तानि चाऽलौहानि लोहवर्जितानि । आदिशब्देनायस्कांतशाकशेफालिकापत्रादीनां ग्रहणम् । एवं चोक्तेन न्यायेनाऽन्यान्यपि यंत्रादीनि विकल्पयेत् । आदिशब्देन शस्त्राणां ग्रहणम् । उपयोगं च यौगिकं साधुतरं बुद्ध्या निरूपयेत् ॥ २६ ॥

प०—जलौकःक्षारादयोऽनुशस्त्राणि । आदिग्रहणात् कुरुविन्दशाकशोफालिकादिखरपत्रसमुद्रफलशुष्कगोमयादीनि । तान्यलोहानि स्वबुद्ध्या चैवं विकल्पयेत् । वक्ष्यमाणयाऽनया रीत्या तथाऽपराण्यन्यानि विविधानि यंत्रादीनि तत्कार्याणि चोपकल्पयेत् । तथोपयोगं च यौगिकं च परिकल्पयेत् ॥ २६ ॥

हे०—अनुशस्त्राण्याह—जलौक इति । उक्तेभ्यः शस्त्र-यन्त्रेभ्योऽन्यान्यपि स्वबुद्ध्या कल्प्यानीत्याह—तान्येवमिति । तानि शस्त्रानुशस्त्राणि यंत्रादीनि यंत्रानुयन्त्राणि तेषां योग्यमुपयोगं विकल्पयेत् ॥ २६ ॥

उत्पाटचपाटचसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ।

छेद्यं भेद्यं व्यधो मंथो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ॥

स०—उत्पाटयादीनि तत्क्रियास्तेषां षड्विंशति-शस्त्राणां क्रियाः कर्माणि तत्क्रियाः । तानि षड्विंशति-शस्त्राणि संग्रहोक्तानि । तद्यथा । दंतलेखनमंडलाप्र-वृद्धिपत्रोखरशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशरालाका-वेतसपत्रारकर्णव्यधनसूचीकूर्चखजैषपीबडिशानखशस्त्रा-णीति । उत्पाट्यमूर्ध्वनयनं तत्र नखशस्त्रं योज्यम् । पाटने वृद्धिपत्रादि । सेवने सूच्यः । लेखने मंडला-

प्रादिः । कुट्टने कूर्चः । छेदने करपत्रादि । भेदने एषणी सूचीमुखा । व्यधने वेतसादि । मंथने खजः । ग्रहे संदंशः । दाहे शरालाकादिरिति ॥ २७ ॥

प०—उत्पाट्यपाटयेत्यादि यद्येकं निर्दिष्टं दाह-पर्यन्तं तत्क्रियाः शस्त्राणां कर्माणि ॥ २७ ॥

हे०—शस्त्रकर्माणि गणयति—उत्पाटयेति । उत्पाट्य-मुत्पाटनं भावे यत्प्रत्ययः । एवं पाटयादिषु सेव्यं सेव-नम् ॥ २७ ॥

शस्त्रदोषानाह—

कुंठखंडतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ।

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः २८ ॥

स०—स्पष्टम् ॥ २८ ॥

हे०—शस्त्रदोषानाह—कुंठखण्डेति । ते च दोषा अन्यत्र करयन्त्रात् ॥ २८ ॥

अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति—

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृंतफलांतरे ।

तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्गृह्णीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

स०—छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमांगुष्ठैर्मिलितैः शस्त्रं वृंतफलांतरे वृंतफलमध्यभागे गृह्णीयात् । कीदृक् । सुसमाहितस्तद्गतमनाः ॥ २९ ॥

प०—छेदनार्थं शस्त्रं तथा भेदनार्थं तथा लेख-नार्थं च यत् प्रयोजनं च । तद्वृन्तफलान्तरे गृह्णीयात् । वृन्तं च फलं च वृन्तफले तयोरन्तरं तंस्मिन्मध्ये छेदाद्यर्थं शस्त्रं गृह्णीयात् । तच्च प्रदेशिनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्न समस्तेन हस्तेन सुस-माहितं कृत्वा ॥ २९ ॥

हे०—शस्त्रधारणविधिमाह—छेदभेदनेति । छेदनादिक-र्माणि वृन्तफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलितैः शस्त्रं गृह्णी-यात् ॥ २९ ॥

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठकेन च ॥ ३० ॥

स०—विस्त्रावणकार्याणि शरार्यास्यादीनि शस्त्राणि वृन्ताग्रे तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां गृह्णीयात् ॥ ३० ॥

प०—विस्त्रावणानि विस्त्रावणप्रयोजनानि श-स्त्राणि वृन्ताग्रे वृन्तपर्यन्ते प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां गृह्णीयात् ॥ ३० ॥

हे०--विस्वावणे तु तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां वृन्तात्रे गृह्णीयात् ३०
तलप्रच्छन्नवृन्तात्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ३१ ॥

म०--गृह्णीयादित्यनुवर्तते । तलशब्देन पाणि-
तलमुच्यते । आदिलोपाख्यया तत्रयुक्त्या । तलेन
प्रच्छन्नं वृन्तमग्रं यस्य तद्ब्रीहिमुखं मुखे गृह्णीयात् ३१

प०--व्रीहिमुखं शस्त्रं मुखे मुखप्रदेशे ग्राह्यम् ।
तलेन हस्ततलेन प्रच्छन्नं प्रच्छादितं वृन्तात्रं हस्त-
ग्रहणस्थानं यस्य तत्तथाविधम् ॥ ३१ ॥

हे०--व्रीहिमुखं तु पाणिगतलेन वृन्तात्रं प्रच्छाद्य मुखे
ग्राह्यम् ॥ ३१ ॥

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ३२ ॥

स०--शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्यतो गृह्णीयात् । सुक-
रस्य भावः सौकर्यम् । यथा सुकरा पाटनादिका
क्रिया स्यात्तथा गृह्णीतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प०--मूलेषु मूलप्रदेशेषु आहरणार्थानि शस्त्राणि
ग्राह्याणि तथा यन्त्राप्यपि । अपरमन्यं शस्त्रं शेषं
यथायोगं क्रियासौकर्येण ग्रहीतव्यम् । तथा
तद्गोः क्रियाः मुखेन साधयितुं सम्पद्यन्ते ॥ ३२ ॥

हे०--आहरेण तु शस्त्रं मूले ग्राह्यं, पाशस्योपरि मध्ये
त्यनुसन्देशः कर्तरी च । शेषेषु तु कर्मसु यत्र गृहीते क्रिया-
सौकर्यं तत्र ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

शस्त्रकोशमाचष्टे—

स्यान्नवांगुलविस्तारः सुधनो द्वादशांगुलः ।

क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सांतरोर्णास्थशस्त्रकः ।

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ३३

स०--नवांगुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा
सुष्ठु धनो निविडः । तथा द्वादशांगुलप्रमाणो दैर्घ्येण
तथा क्षौमादिजः । तथा विन्यस्तः कृतः पाशो यस्य
स विन्यस्तपाशः । तथा सुष्ठु स्यूतः । तथा सांत-
राणि सव्यवधानान्यूर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स
सांतरोर्णास्थशस्त्रकः । तथा शलाकया पिहितं स्थगि-
तमाहं यस्य स एवम् । तथा शोभनः संचयो यस्य
शस्त्रकोशस्य स सुसंचयः । नापितभाडिकावत् ।
तत्र तरे चोक्तम् । निशानी तु शस्त्राणां सक्ता शिलैका
मात्रमुद्गप्रमेत्यादि ॥ ३३ ॥

प०--शस्त्रकोशः स्याद्भवेत् । नवाङ्गुलवि-
स्तारः पार्श्वपरपार्श्वीभ्यां तथा सुष्ठु कृत्वा धन-
स्तथा दैर्घ्याद्द्वादशाङ्गुलः । पत्रोर्णः पट्टविशेषो
धौतकौशेयापरपर्यायः । कौशेयः कोशात्संभूतः
पट्टविशेष एव दुकूलः क्षौमादिभ्यो जातः । तथा
मृदुचर्मभिर्विहितस्तदा विन्यस्तपाशः विविधं
कृत्वा अतिशयेन न्यस्ता क्षिप्ता पाशा यस्य
तथा सुस्यूतस्तथा सान्तराणि व्यवहितानि पृथ-
गवस्थितानि ऊर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स तथा-
विधः । तथा शलाकया सूच्या पिहितं संवृतमास्यं
मुखं यस्य । शस्त्राणां कोशः शस्त्रस्थानं स च
सुसञ्चयः शोभनः सञ्चयो यः शस्त्राणाम् ॥ ३३ ॥

हे०--शस्त्रस्य स्थापनार्थं शस्त्रकोशमाह-स्यादिति संग्रहे
तु हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधनित्वाद्यंत्रशस्त्राणाम् ।
तत्र क्षारेण पायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकेन मांस-
छेदनं, तैलेन पाटनभेदेषु शिराव्यघ्नस्रायुच्छेदनेषु प्रयुं-
जीत । धारा पुनश्छेदनानामासुरी, व्यधनानां विस्वाव-
णानां च कैशिकी, निशानी तु तेषां श्लक्षणा शिलिका-
माषमुद्गप्रभा, चारा संस्थापनं च शात्मलीफलकम् ।
अथ योग्याः । नवाधिकृतशास्त्रेऽयकृतयोग्याऽभ्यासः सुब-
हुशो वाप्यदृष्टकर्मां शस्त्रकर्मणि प्रवर्तते । शिरास्त्रायुम-
र्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य । तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलाभ्वत्रपु-
सोदकपर्कपूर्णदृष्टिवस्तिवन्मांसपेशिकोत्पलनालादिषु य-
थाहंमाहरणादियोग्यां कुर्यात् । तथा घटपार्श्वस्रोतस्थं-
भोमिः परिपूर्णं नेत्रेण बस्तिपीडनयोग्याम् । अपि च
युक्तकारी मिषक् बुभुषुः पुरुषं सम्पूर्णगात्रसविपहतमदीर्घ-
व्याधिपीडितं निष्कृष्टात्रमवहंस्यामापगायां मुंजबल्वजवेष्टितं
पंजरस्थमप्रकाशे देशे कोथयेत् । सम्यक् प्रकुथितं चोद्ध-
त्यायतदेहं कृत्वोशीरधेणुकूर्चादीनामन्यतमेन शनैः शनैर-
वपृष्य त्वगादीन् सर्वानेव ब्राह्मभ्यन्तरानङ्गसिरास्त्राद्या-
दीनवयवानाचार्योपदेशितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ।
“ इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् । समागतं
तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ” इति ॥ ३३ ॥

सुकुमारवालानामस्रविस्वावणार्थं जलौकसो निर्दि-
दिक्षुराह—

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्रावाय योजयेत् ३४ ॥

(१) जलमासां आयुरिति जलायुकाः, जलमासामोक
इति जलौकसः । तासां यवनपाण्ड्यसफ्यपौतनादीनि
क्षेत्राणि, तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशाना-

स०—सुखिनां सुखोचितानां रक्तस्रावणार्थं जलौकसो योजयेत् । ताश्च द्विप्रकाराः । सविषा निर्विषाश्च । तत्र सविषाणां सापायत्वात्ता एव तावद्दक्षयति ॥ ३४ ॥

प०—जले ओको निवासो यासां ता जलौकसः सुखिनां नृणां रक्तस्रावार्थं योजयेत् । सुखिनामित्युपलक्षणमात्रम् । तेन बालस्थविरत्नारीभीरुणामपि योजयेत् ॥ ३४ ॥

हे०—जलौकसां विषयमाह--जलौकस इति ॥ ३४ ॥

दुष्टांशुमत्स्यभेका हिश्वकोथमलोद्भवाः । रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाःस्थूलपिच्छिलाः इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः । सविषा वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

स०—दुष्टांबूद्भवाश्च जलौकसः सविषा इति वर्जयेत् । तथा मत्स्यभेकसर्पादिश्वकोथोद्भवास्तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये मलमूत्रपुरीषादयस्तदुद्भवाश्च सविषा इति वर्जयेत् । सविषाणां लक्षणमाह । रक्ता इत्यादि । यावद्दोमशांतास्ताः सविषा यतस्ता वर्जयेत्ता न योजयेत् ॥ ३५ ॥

प०—दुष्टाम्बूद्भवाः मत्स्यादीनां मृतशरीरक्लेदमलोद्भवा यास्ता रक्ता लोहिताकाराः । श्वेताः शुक्लाः । कृष्णाः भृशमत्यर्थं कृष्णाः कृष्णवर्णाः । चपलागमनशीलास्तथा स्थूला बृहत्कायाः । पिच्छिला अविशदास्तथा इन्द्रायुधद्विचित्रा नानाजातयो नीललोहितमाञ्जिष्टभेदभिन्नाः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठाद्राजयो लेखा यासां तास्तथाविधाः । रोमशाः रोमयुक्ताश्च ताः सर्वाः सविषा वर्जयेत् रक्तस्युत्थं न प्रातयेत् ॥ ३५ ॥

हे०—वर्ज्यां जलौकस आह--दुष्टांशुविति । दुष्टांशुमत्स्यादिश्वकोथमलेषु च जाताः ॥ ३५ ॥

—निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कभावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं बल्लूरमौदकांश्च कन्दाश्चूर्णाकृत्य, शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि त्र्यहात्त्र्यहाच्चाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात्, सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥

ताभिः कंडूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र ॥ ३६ ॥

स०—ताभिर्हि योजिताभिः कंडूवाद्यः स्युः । उपलक्षणं चेदम् । दाहशोषमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तासु मोहाद्योजितासु विषादिजित् कार्यम् ॥ ३६ ॥

प०—यतस्ताभिः कण्डूवाद्यो जायन्ते । तत्र तेषु कण्डूवादिपूतपत्रेषु विषपित्तास्रनुत् साधनं कार्यम् । विषं च पित्तं चास्रं च तन्नुदति प्रेरयति नाशयति यत्तद्विषपित्तास्रनुत् ॥ ३६ ॥

हे०—वर्ज्याप्रयोगे दोषमाह--ताभिरिति । वर्ज्यादोषे चिकित्सामाह--विषपित्तास्रजिदिति ॥ ३६ ॥

शुद्धांशुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ कषायपृष्ठास्तन्वङ्ग्यः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ३७

स०—जलौकस इति वर्तते । शुद्धजलोद्भवाः सौगन्धिकोत्पलकमलत्रिपुलसलिलशैवालजा जलौकसो निर्विषाः स्युः । आसां च लक्षणमाह । शैवलेत्यादि । शैवलमित्र श्यावास्तथा वृत्तास्तथा नीलोर्ध्वराजयस्तथा कषायं न्यप्रोशदिवल्कलसदृशवर्णं पृष्ठं यासां ता एवम् । तथा तनुशरीराः किञ्चित्पीतवर्णजठराश्च निर्विषा वंघाः ॥ ३७ ॥

प०—शुद्धाम्बुसम्भवाः पद्मोत्पलसौगन्धिकोदिसुगन्धिविपुलवेमलसलिलसम्भूताः । शैवलवत् श्यावा शैवलवर्णाः । तथा वृत्ता वर्तुला नीला नीलवर्णाः । ऊर्ध्वमुपरि राजयो रेखा यासां ताः । तथा कषायपृष्ठाः कषायवर्णपृष्ठाः । तनून्यङ्गानि यासां तास्तन्वङ्ग्यः । किञ्चिदीषत्पीतं पीतवर्णमुदरं यासां ताः सर्वा निर्विषाः ३७ ॥

हे०—यास्या जलौकस आह- शुद्धाम्बुजा इति ॥ ३७ ॥ ता अप्यसम्यग्भवनात्प्रततं च निपातनात् । सीदंतीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥

स०—सुनिर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोऽपि शब्दः । रक्तमत्तत्वे हेतुर्ग्रहमाह । असम्यग्भवनात् । दुष्टरक्तत्वेति शेषः । प्रततं च लगानाद् दुष्टरक्तापादित्वेन रक्तमत्ताश्च ताः स्युः । ताश्च कथं लक्ष्यंत

प्राप्य । मीढन्तीरित्यादि । जलं प्राप्य तोय-
प्रयोगमाचमानाय मीढन्तीन्तथाऽचेष्टमाना इति ज्ञात्वा
व्यजेत् ॥ ३८ ॥

प०-ता अपि निर्विषा अपि दुष्टशोणिताः अस-
म्बन्धमनान् तथा प्रततं संततं कृत्वा निपातनात्
पातनान् सलिलं प्राप्यासाद्य सलिलमध्ये पतिताः
मीढन्ति निमज्जन्ति रक्तपानमत्ता ज्ञात्वा
व्यजेत् ॥ ३८ ॥

हे०-प्राधान्यमपि मत्ता वर्ज्या इत्याह ता इति । प्रततं
निपातनात् अविश्रमश्च प्रयोगात् मीढन्तीः श्रममत्यजन्ती
रक्तमत्ता इति रक्तमत्तत्वाद्देतोः ॥ ३८ ॥

अथेतरानिशाकलक्युक्तैऽभसि परिप्लुताः ।
अवंतिसोमे तत्र वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥
प्रागयेद् घृतमृत्सांगशस्त्ररक्तनिपातनैः ।
पिबन्तीरुन्नतस्कंधाश्छादयेन्मृदुवाससा ॥ ३९ ॥

स०-अथ परीक्षातोऽनंतरमितरा लागयेत् ।
किंभूताः । हरिद्राकक्युक्तजले परिप्लुताः कांजिके
तत्र वा परिप्लुताः पुनश्च जले समाश्वासिताः सात्म्य-
भूते जले प्रवनाहाः सोत्साहाः सतीर्योजयेत् । अल-
गतीः कथं लागयेदित्याह । घृतेत्यादि घृतादिपा-
तनस्ता योजयेत् । पातनशब्दः प्रत्येकं योज्यः ।
शस्त्राणां रक्तं मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च
पिबन्तीः रुक्षमवाससाऽऽच्छादयेत् । एवं हि तासां
मस्त्रिकाद्यनुपद्रवात् सम्प्रयोजना स्यात् । अथ
किमेताः पिबन्त्युत नेति कथं ज्ञायत इत्यत्र विशे-
षणद्वारेण हेतुमाह । उन्नतस्कंधा इति । उन्नतः
स्कंधो यासां ता एवम् । उन्नतस्कंधत्वेन तासां
पानं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प०-ता जलौकसः उन्नतस्कंधाः अत्युन्नतस्क-
न्धप्रदेशाः पिबन्तीः पानं कुर्वतीः मृदुना अकठिनेन
वाससा वस्त्रेण छादयेत् आवृणुयात् ॥ ३९ ॥

हे०-जलौकसां प्रयोगमाह-अथेतरैति । इतरा अव-
र्ज्याः । अवंतिसोमे कांजिके । घृताद्यन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य
वस्त्रेण वा प्रच्छाद्य लागयेत् ॥ ३९ ॥

ननु शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेकलोलीभूतत्वाच्छुद्धरक्तधा-
त्वाकर्षणाजलौका दोषाय स्यादित्यत आह-

संपृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्राजलौका दुष्टशोणितम् ।
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ४० ॥

स०-दुष्टशुद्धास्त्रान्मिलितादपि दुष्टरक्तं जलौकाः पूर्व-
मादत्ते न शुद्धं देहधातुस्थमिति दृष्टान्तेन दर्शयति ।
हंस इत्यादि । हंसो यथा क्षीरजलान्मिश्रितात्प्रा-
ग्दुग्धमादत्ते न तु जलं तथा जलौकाः प्रागशुद्धं
रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति न्याय्यमेतत् ॥ ४० ॥

प०-सम्पृक्तान्मिश्रितादेकीभूताद्दुष्टाद्दुष्टास्त्रात्
शुद्धात् शुद्धरक्ताद्यदशुद्धं रक्तं तज्जलौकाः प्रथम-
मादत्ते गृह्णाति पिबति । क इव । यथा हंसो
मिश्रीभूतात् क्षीरोदकात् क्षीरमादत्ते नतु तोयं
तद्वत् ॥ ४० ॥

हे०-दुष्टशुद्धसम्पर्के जलौकाः प्रथमं दुष्टं पिबती-
त्याह-सम्पृक्तादिति ॥ ४० ॥

दंशस्य तोदे कंड्वां वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ।

स०-दंशस्य तोदे सति कंड्वां वा सत्यां मोक्ष-
येत् । शुद्धरक्तरक्षार्थमतिथोगमयाच्च । तामित्येकव-
चननिर्देशादेकैकां मोक्षयेत् तु सर्वाः सद्भेदेति
गमयति । अथ पानलौक्यादंशं न त्यजेत्ततो हरि-
द्राचूर्णं लवणचूर्णं वा आनने दत्त्वा मोक्षयेत् ।
मोक्षितां च जलौकसं वामयेत् ॥ ४१ ॥

प०-जलौका दंशस्य तोदे व्यथायां सत्याम-
थवा कण्डुवां समुपजातायां शुद्धरक्तरक्षार्थं ता जलौ-
कसो मोक्षयेत् अपनयेत् । ततो मोक्षयित्वा पीत-
रक्तां तां वामयेत् ॥ ४१ ॥

हे०-जलौकसां मोक्षणकालमाह-दंशस्येति । मोक्षि-
तानां कृत्यमाह-वामयेदिति ॥ ४१ ॥

वमनविधानमाह-

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकंडनरूक्षिताम् ॥ ४२ ॥

स०-सैधवयुतेन तैलेन रूक्षितास्यां तथा सूक्ष्मेण
तंडुलकंडनेन रूक्षितामवकीर्णां वामयेत् । तंडुलशब्द-
स्याऽत्र लोपो ज्ञेयस्तंत्रयुक्त्या ॥ ४२ ॥

प०-लवणतैलाभ्यामाक्तवदनां रूक्षितमुखां तथा
श्लक्ष्णेनापरुषेण कण्डनेन तन्दुलकण्डनेन रूक्षिता-
मुपदिग्धगात्रां पुच्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयेत्
सम्यग्वाभयेत् ॥ ४२ ॥

हे०-कण्डनं रुषाः ॥ ४२ ॥

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ४३ ॥

स०-ताः कृतवमना जलौकसो रक्तमदाद्रक्षन् पुनः
सप्ताहं न योजयेत् ॥ ४३ ॥

प०-रक्तमदाद्रक्षयन् पालयन् वैद्यो भूयः पुनः
सप्ताहं सप्तरात्रं तां जलौकसं न पातयेत् न
लागयेत् ॥ ४३ ॥

हे०-सप्ताहादवर्गं जलौकसां पुनः प्रयोगं निषेधति-
रक्षन्निति ॥ ४३ ॥

पूर्ववत् पटुता दाढ्यं सम्यग्वांते जलौकसाम् ४४ ॥

स०-जलौकसां सम्यग्वांते सति पूर्ववदलगिताना-
मिव पटुतादि भवति ॥ ४४ ॥

प०-पूर्ववत् पटुता चतुरता स्वास्थ्यं तथा
दाढ्यं दृढता जलौकसां सम्यग्वान्ते सति
जायते ॥ ४४ ॥

हे०-जलौकसां सम्यग्वमनलक्षणमाह-पूर्ववदिति ४४
क्लमोऽतियोगान्मृत्युर्वा ॥ ४५ ॥

स०-अतियोगाद्मनस्य क्लमो मृत्युर्वा स्यात् ४५ ॥

प०-अतियोगात् रक्तस्यातिवमनात्तासां क्लमो
ग्लानिरथवा मरणं जायते ॥ ४५ ॥

हे०-अतिवांते लक्षणमाह-क्लम इति ॥ ४५ ॥

दुर्वांते स्तब्धता मदः ॥ ४६ ॥

स०-दुर्वांते सति स्तब्धता मदश्च स्यात् ॥ ४६ ॥

प०-दुर्वांते योगे तासां स्तब्धता निश्चलत्वं
तथा मदः सलिलं प्राप्यावसदनं भवति ॥ ४६ ॥

हे०-दुर्वांते लक्षणमाह-दुर्वांते इति ॥ ४६ ॥

अन्यत्राऽन्यत्र ताःस्थाप्या घटे मृत्स्नांबुगर्भिणि
लालादिकोथनाशार्थं सविषाःस्युस्तद्व्यात् ४७

स०-ताश्चाऽन्यस्मिन्नन्यस्मिन्घटे त्र्यहात्पंचाहाद्वा
स्थाप्याः । किंभूते । मृत्स्नापृक्तेन जलेन गर्भिणि तद्युक्त

इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत्मृत्स्ना । सखौ प्रशंसायामिति
सप्रत्ययः । अनेकभाजनस्थापने कौऽर्थ इत्याह ।
लालादिकोथनाशार्थम् । आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरि-
ग्रहः । लालादीनां जलौकसा संबंधः । कोथः कुथि-
तत्वं क्लिन्नता तन्नाशाय । तद्व्याहृत्स्नादियोगात्ताः
सविषाः स्युः ॥ ४७ ॥

प०-प्रशस्ता शुभा योग्या मृत्मृत्स्ना मृत्स्नाथा-
मम्बु च मृत्साम्बु तद्गर्भे वर्तते यस्य घटस्य स
मृत्साम्बुगर्भो घटः । तस्मिंस्तथाभूतेऽन्यत्रान्यत्र
घटे ता जलौकसः स्थाप्याः स्थापनीयाः । लाला-
दीनां कोथः क्लिन्नता तन्नाशार्थं तन्निमित्तमन्यत्रा-
न्यत्र स्थाप्याः । यस्मात्तद्व्याहृत्स्नादियोगात्ता
जलौकसः सविषाः स्युर्भवेयुः । अतोऽन्यत्र घटे
ताः स्थाप्याः ॥ ४७ ॥

हे०-जलौकसां पालनविधिमाह-अन्यत्रेति ॥ ४७ ॥

अशुद्धौ स्त्रावयेद्दंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ४८ ॥

स०-अशुद्धावशुद्धलिङ्गानुमिते रक्ते सति दंशान्
हरिद्रादिभिः स्त्रावयेत् ॥ ४८ ॥

प०-रक्ताशुद्धौ सत्यां जलौकोदंशान् त्रणान्
किञ्चित् घटयेत् हरिद्रागुडमाक्षिकैः स्त्रावयेन्नि-
र्वाहयेत् ॥ ४८ ॥

हे०-दंशापरिहारे स्त्रावणीषधमाह-अशुद्धाविति ४८

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ४९ ॥

स०-अनंतरं शतधौतघृतसंपृक्ताः पिचवो योज्या
इति शेषः । शतशब्दोऽनेकपर्यायो बहुकृत्वो धौतेत्यर्थः ।
तथा शिशिरा लेपा यष्टीचंदनोशीरादयो योज्याः ।
दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः ॥ ४९ ॥

प०-सुते रक्ते शतधौतघृतयुक्ता दंशदेशे पिच-
वस्तथा लेपाः शीताश्च हिताः ॥ ४९ ॥

हे०-दंशस्त्रावानन्तरं कृत्वमाह-शतधौतेति ॥ ४९ ॥

दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ॥ ५० ॥

स०-दुष्टरक्तस्याऽपगमात्त्रिःसरणात्सद्यो रागरुजा-
दिशमः स्यात् । उपलक्षणं चैदम् । श्वयथुशैथिल्यदाह-
शमोऽपि भवत्येव ॥ ५० ॥

प०-दुष्टस्य रक्तस्यापगमान्निर्वाहणात् सद्य-
स्तत्क्षणादेव रागरुजोपशम उपजायते । रागो लोहि-
तत्वं रुजा षोडा तयोरुपशमो निष्पद्यते ॥ ५० ॥

हे०-ह्लावफलमाह-दुष्टरक्तेति ॥ ५० ॥

अशुद्धं चलितं स्थानास्थितं रक्तं व्रणाशये ।
अम्लीभवेःपर्युषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥ ५१ ॥

स०-अशुद्धं रक्तं स्वाशयाच्चलितं व्रणस्थाने स्थितं
पर्युषितं तद्व्यम्लीभवेद्यतस्तस्मात्तद्रक्तं भूयः स्त्रावयेत् ५१

प०-अशुद्धं रक्तस्थानात् प्रच्युतं व्रणाशये
वंशस्थाने स्थितं व्यम्लीभावाद् दुष्टतां गच्छेत् ।
पर्युषितं रात्रिमध्युषितं तस्मात्तद्रक्तं पुनः स्त्रावयेत्
निर्हरेत् ॥ ५१ ॥

हे०-द्वितीयेऽह्नि पुनः स्त्रावमाह-अशुद्धमिति।अम्ली-
भवेत् पाकोन्मुखं भवेत् ॥ ५१ ॥

युञ्ज्यान्नालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।
तासामनलसंयोगात् ॥ ५२ ॥

स०-रक्ते पित्तेन दूषिते सत्यलाबुघटिका न लाग-
येत् । तासामलाबूनां घटिकानां चाऽग्निंसंयोगात्पित्तरक्त-
कोपोत्पत्तेरिति भावः ॥ ५२ ॥

प०-रक्तपित्तेन दूषिते दुष्टेऽलाबुघटिकाश्च रक्त-
पित्तनिर्हरणार्थं न युञ्ज्यान्न योजयेत् । यतस्ता-
सामलाबुघटिकानामग्निंसंयोगोऽग्निना संश्लेषः ।
तस्मादग्निंसंयोगात् कारणात् रक्तयोनेः पित्तस्य
समानगुणत्वाद्विरोधः ॥ ५२ ॥

हे०-अलाबुघटिकयोरविषयमाह-युञ्ज्यादिति ॥ ५२ ॥

युञ्ज्याच्च कफवायुना ॥ ५३ ॥

स०-तास्तु कफवायुना दुष्टेऽसृजि युञ्ज्यात् ५३ ॥

प०-कफवाताभ्यां दुष्टे रुधिरं अलाबुघटिकां
युञ्ज्यात् । एवं नत्वत्र विरोधः कश्चित् । तयोः
प्रतिपक्षतयाऽग्निंसंयोगश्च ॥ ५३ ॥

हे०-अलाबुघटिकयोर्विषयमाह-युञ्ज्यादिति ॥ ५३ ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृंगेण विनिर्हरेत् ।
स्कन्नत्वाद् ॥ ५४ ॥

स०-कफेन दुष्टं रक्तं सत् शृंगैर्नाकर्षेत् । स्कन्नत्वा-
स्त्यानवाद्धेतोः । शृंगस्य चाऽग्निंसंयोगाभावेन कफवि-
लयने सामर्थ्याभावात् ॥ ५४ ॥

प०-रुधिरं शोणितं कफेन श्लेष्मणा दुष्टं
दूषितं शृङ्गेण न निर्हरेत् नोत्कर्षेत् । स्कन्नत्वात्
स्यानीभूतत्वात् कफदुष्टरक्तस्य ॥ ५४ ॥

हे०-शृङ्गस्याविषयमाह-कफेनेति ॥ ५४ ॥

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेण निर्हरेत् ॥ ५५ ॥

स०-वातपित्ताभ्यां तु दुष्टं रुधिरं शृंगेण निर्ह-
रेत् ॥ ५५ ॥

प०-यत्पुनः शोणितं वातपित्ताभ्यां दुष्टं दूषितं
तन्निर्हरेत् शृङ्गेण ॥ ५५ ॥

हे०-शृङ्गस्य विषयमाह-वातपित्ताभ्यामिति ॥ ५५ ॥

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ॥
अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ।
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन् ॥
प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रंथितं जलजन्मभिः ।
हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः ५६

स०-गात्रं रज्ज्वा पट्टेन वा दृढं बद्धोपरि प्रच्छनी-
यप्रदेशस्य तथा स्नाय्वादि परिहरन् प्रच्छानं कुर्यात् ।
कथम् । अधोदेशात्प्रवृत्तैः पदैरुपरिगामिभिरूर्ध्वं प्रसा-
रिभिः । किंभूतैः पदैः । न गाढैर्न खरैर्न निरंतरैर्न
च तिर्यग्भिस्तिरश्चीनैः तथा पदे पदं नाचरन् पदस्यो-
परि पदमकुर्वन्नित्यर्थः । एकदेशस्थितं रक्तं प्रच्छानेना-
कर्षेत् । ग्रंथितं जलजन्मनिर्हरेत् । ग्रंथितं ग्रंथ्यर्बुदा-
दिषु रक्तं जलौकामिर्हरेत् । शृंगादिभिः सुप्तं निश्चेत-
नसंस्थानं प्रसुप्त्यादिविकारि शृंगादिभिर्हरेत् । व्यापि
शिराव्यधैः । व्यापि सर्वशरीरस्य लोहितं शिराव्यधेना-
ऽऽकर्षेत् ॥ ५६ ॥

प०-गात्रं शरीरावयवं बद्ध्वा बद्धं कृत्वा
प्रच्छानप्रदेशे उपर्यूर्ध्वं समं कृत्वा तथा दृढं न
श्लथं रज्ज्वा पट्टेन वा अनन्तरं प्रच्छानमाचरेत् ।
स्नाय्वादि परिवर्जयन् क्रमात् पदैः शस्त्रपदैरधो-
देशगतैः तथोर्ध्वगामिभिः प्रसरणशीलैस्तथा न
गाढैर्नान्तनिर्गूढैर्न घनैर्ननिरन्तरपतितैर्न तिर्यग्भिर्न
तिर्यग्गतैः । तथा न पदे शस्त्राभिघाते पदं द्वितीयं
शस्त्राभिघातं तस्मिन्नेव पदे आचरन् शस्त्रपातं

कुर्वन् प्रच्छानमाचरेत् । एकदेशस्थं रक्तं प्रच्छानेन निर्हरेत् । तथा ग्रन्थितं रक्तं ग्रन्थिरूपं जलजन्माभिः जलौकोभिर्निर्हरेत् । तथा सुप्तमसृग् रक्तं शृङ्गादिभिः शृङ्गालाबुधटिकाभिर्यथा-दोषं हरेत् । सुप्तमिव सुप्तमचेतनकारि व्यापि यद्रक्तं सकलं शरीरं व्याप्नोति तच्छीलं तत् शिरा-व्यथैर्हरेदिति सम्बन्धः ॥ ५६ ॥

हे०--प्रच्छानविधिमाह--गात्रमिति । पर्दः श्लक्ष्णकृतैः अधोदेशप्रविसृत्तरधस्तादाकृष्टशकैः अधोदेशमारभ्य ऊर्ध्व-मूर्ध्व क्रियमाणीः । प्रच्छानस्य विषयमाह--प्रच्छानेनेति । जलौकसां विषयमाह--ग्रंथितमिति । ग्रंथितं ग्रन्थीभूतम् । शृङ्गालाबुधटिकानां विषयमाह--शृंगादिभिरिति । सुप्त-मशातस्पर्शम् । शिराव्यधस्य विषयमाह--व्यापीति । व्यापि सर्वदेहस्थम् ॥ ५६ ॥

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात् ॥ ५७ ॥

स०--पिण्डिते रक्ते प्रच्छानं वा स्यात् ॥ ५७ ॥

प०--पिण्डिते रक्तेऽसृजि सङ्घटिते प्रस्थानं स्यात् भवेद्योग्यमिति वाक्यशेषः ॥ ५७ ॥

हे०--प्रच्छानस्थस्य विषयांतरमाह--प्रच्छान-मिति ॥ ५७ ॥

अवगाढे जलौकसः ॥ ५८ ॥

स०--अवगाढे रक्ते जलौकसः स्युः ॥ ५८ ॥

प०--तथाऽवगाढेऽन्तर्निगूढे रक्ते जलौकसो रक्त-निर्हरणोपायः स्यात् ॥ ५८ ॥

हे०--जलौकसां विषयान्तरमाह--अवगाढ इति ५८ ॥

त्वक्स्थेऽलाबुधटीशृंगम् ॥ ५९ ॥

स०--त्वक्स्थ उक्ताने रक्तेऽलाबुधटीशृंगाणि स्युः ॥ ५९ ॥

प०--त्वक्स्थे पुनरुद्धरेद्रक्तमलाबुधटीशृङ्गमुपायभूतं स्यात् ॥ ५९ ॥

हे०--अवगाढे गभीरे अलाब्वादीनां विषयांतरमाह--त्वक्स्थ इति ॥ ५९ ॥

शिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ ६० ॥

स०--सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव । शिरायां मत-विकल्पो नास्त्येवेत्येवशब्दार्थः ॥ ६० ॥

प०--व्यापके सकलदेहप्रविसृते शिरैवोपायः ६०
हे०--शिराव्यधस्य नियतत्वमाह--शिरैवेति ॥ ६० ॥

वातादिधाम वा शृंगजलौकोऽलाबुभिः क्रमात् ।

स०--अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं शृंगादिभिर्हरेत् ॥ ६१ ॥

प०--वातादयो दोषा धामावस्थानान्तरं यस्य रक्तस्य तद्वातादिधाम । तद्रक्तं क्रमाद्यथासंख्येन क्रमादिभिरसृङ्गनिर्हरणोपायैर्निर्हरेत् । तेन वाता-धामरक्तं पित्तधाम जलौकोभिः श्लेष्मधामालाबुना निर्हरेत् ॥ ६१ ॥

हे०--शृङ्गादीनां विषयान्तराण्याह--वातादीति ६१ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ॥
सतोदकं डूशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ६२ ॥

स०--सुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्तो-दकं डूयुतः शोफो वा स्यात् । तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् । तं तादृशं शोफं घृतेनोष्णेन सेचयेदिति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प०--सुतं निर्गतमसृग् रक्तं यस्य तस्य सुता-सृजः पुंसः शीतैः प्रदेहाद्यैरालेपपारिसेकप्रभृति-भिर्यो वातकोपतः वायुप्रकोपात् शोफः स्याद्दे-वेत् तं शोफं सर्पिषा घृतेनोष्णेन सेचयेत् । सह तोदकण्डूभ्यां यो वर्तते शोफस्तं तथाविधं सिञ्चे-दिति भद्रम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हे०--सुतरक्तस्य शीतोपचारातिशये दोषमाह--सुतासृज इति । उक्तदोषे प्रतीकारमाह--तमिति । संग्रहे तु सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि । तत्र चतुष्पंचषडंगुलान्जु योजयेत् । गजवाजिष्वपराः ताः सुकुमारास्तनुत्वचोऽल्पशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रियो विपरीताः पुमांसार्द्धचंद्राकृतिपुरोवृत्ताश्च । तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः । स्त्रियो विपरीतेषु जलौकसश्चार्द्धचर्माद्युपायिर्गृहीत्वा सुरभिपंकग-

भेण नवे घटे स्थापयेत् । शृङ्गाटककसेरुकशाद्रुकशैवाल-
मुणालवल्करमृत्स्नापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वस्थं च
तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् । लालादिकोथपरीहारार्थ-
मेव च व्यहात्यहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यद्दद्यात् । पञ्चाहाच्च
तद्विध एव घटांतरे ताः सञ्चारयेदिति ॥ २२ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शल्लप्रकरणं
नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अनंतराऽतीताध्याये शृंगादीन् लोहितावसेचनोपा-
यानुक्त्वा प्रच्छानेनैकदेशस्थेत्यादिना वाक्येन तेषां विषयो
दर्शितः । सिराव्यधस्य तु बहुवक्तव्यत्वात्पृथग्ध्यायो युक्त
इत्याह—

अथाऽतःसिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

स०—सरत्यामी रक्तमिति सिरास्तासां व्यधस्तस्य
विधिस्तमध्यायं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । अस्यारम्भापि-
शिराव्यधे हरेदिति प्रागुक्तमतोऽस्यारम्भः । व्य-
धनं व्यधः शिराणां व्यधः शिराव्यधः । तस्य
विधिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हे०—शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । तत्र संग्रहे तु बहवो हि रक्तावसेचनोपायाः
प्राग्भिहिताः तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां
तत्साध्येष्वामयेषु शिराव्यधः प्रधानम् । अमुना हि ते
समूहाः शोषमायाति केदारसेतुभेदेन शल्यादय इव तत्र
च “ शिराव्यधश्चिकित्सार्थं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम् ।
शल्यतन्त्रे स्मृतो यद्वदस्तिःकायचिकित्सितम् ॥ यथा रक्त-
मधिष्ठानं विकाराणां विकारिणाम् । अन्यं न हि तथा दूष्यं
कर्मेदं प्रथमं ततः ॥ ” तत्राम्बु शारीरमाहारसारभूतं रसाख्य-
मविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितं रक्तमाहुरिति ॥ १ ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेद्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ।

लोहितं प्रवेदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः २ ॥

स०—लोहितं मधुरगुणं तथा किञ्चिल्लवणं तथाऽ-
शीतोष्णम् । नञ्जीषदर्थे । ईषच्छीतमीषदुष्णमसंहतं

द्रवं शुद्धं स्यात् । संप्रति वर्णेन शुद्धलोहितलक्षणमाहा-
पद्येत्यादि । इंद्रगोपः मृगनक्षत्रोत्पन्नः । कीटकविशेषः ।
हेम कनकम् । अविर्मेघः शशस्तयोर्लोहितशब्देन
रक्तवाचिना संबंधः । पद्मादीनां द्रव्यैः पद्मेद्रगोपहेमाविश-
शलोहितमिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं स्यात् ।
तत्र तनोः शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिहेतुः । तेनैव रक्तेन
च तनोः स्थितिः प्रबंधाविच्छेदलक्षणा । अनेकदृष्टा-
तोपादानं च शुद्धरक्तस्याऽनेकवर्णदर्शनात् ॥ २ ॥

प०—शुद्धरक्तं मधुररसं तथा किञ्चिदीषलवणं
तथा अशीतोष्णमशीतं नात्युष्णं साधारणं नृसिं-
हरूपवत् उभयगुणस्वभावं सौम्याग्नेयप्रकृत्या ।
ततः असंहतं द्रवं रक्तं पद्मादिवर्णवर्णम् । पद्मं
कमलम् । इंद्रगोपः खद्योतः । हेम सुवर्णम् ।
अविरुभ्रः । शशो तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः मृग-
विशेषः । अविश्च शशश्चाविशशम् । तस्य लोहितं
रक्तं तद्वल्लोहितं वर्णतः । यल्लोहितं रक्तं तदेव
लोहितं, प्रभवः तनोः शरीरस्य । प्रभवत्यस्मा-
दिति प्रभवः । तेनैव लोहितेन तनोः स्थितिः
स्यात् । अवस्थानं स्थितिः । तेन शरीरस्यानु-
वर्तनं सम्पद्यते इति ॥ २ ॥

हे०—शुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—मधुरमिति । असंहतं
शुद्धरक्तस्यारोग्यहेतुत्वमाह—तनोरिति । संग्रहे तु तथा
दूष्यं दोषमिति केचित् । उभयात्मकमन्ये । तच्चैवविध-
मेव विधिवदाहारविहाराम्भ्यासाद्भिद्रुद्धं बलवर्णसुखायुषां
योनिरिति ॥ २ ॥

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते ॥ ३ ॥

स०—तत्र रक्तं बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते ।
पित्तलैः क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः । श्लेष्मलैर्माषतिलादिभिः ।
तथा पुराकृतादैवादपि । शरत्कालस्वभावात्कदाचिद्वा-
तलैर्दूष्यत इति प्रायोग्रहणम् ॥ ३ ॥

प०—तल्लोहितं रक्तं प्रायो भूयसा श्लेष्मलैराहा-
रविहारौषधैर्दूष्यते दुष्टतां नीयते । प्रायोग्रहणात्
कदाचिद्वातलैरपि दूष्यते । पित्तश्लेष्मलैरित्यत्र संघा-
तमिति गृहीतैः पित्तलैः पित्तश्लेष्मलैरिति ॥ ३ ॥

हे०—रक्तस्य दुष्टिकारणमाह—तत्पित्तश्लेष्मलैरिति ३ ॥

कुरुते ततः ।

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माऽग्निसदनज्वरान् ॥

मुखनेत्रशिरोरोगमदतृड्लवणास्यताः ।

कुष्ठवाताऽस्त्रपित्तास्त्रकट्टम्लोद्गिरणभ्रमान् ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रांताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्यं न सिध्यंतितं हि रक्तप्रकोपजाः ४

स०—ततो दूषणात्कारणाद्विसर्पादीन् भ्रमांताङ्कु-
हते । तथा शीतोष्णादिभिरुपक्रांताश्च ये गदाः सम्य-
क्क्षिकित्तिताः साध्याः अपि रोगा ये न सिध्यन्ति ते
च रक्तप्रकोपजाः । न केवलं विसर्पादय इति चार्थः ।
आदिशब्देन स्तम्भवेदनादिपरिग्रहः ॥ ४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं दुष्टं रक्तं विसर्पादीन् विकारान् कुरुते । अग्निसदनमग्निसादः । मुखादीनां रोगाणां यच्छब्देन सम्बन्धः । वातासं वातशोणितं रक्तासं रक्तपित्तम् । शीतोष्णैः स्निग्धरूक्षैः गुरु-
लघुभिर्मन्दतीक्ष्णैरुपक्रमैः सम्यङ्निवर्तितैर्यथाशास्त्रं
प्रयुक्तैः वातश्लेष्मव्याधिलक्षणाभासाः साध्याः सा-
ध्यलक्षणोपेतत्वात् साध्यितुं शक्या न सिध्यन्ति
नोपशमं यान्ति ते च रक्तप्रकोपजा इति बोद्धव्याः ।
न केवलं विसर्पादयः पूर्वं निर्दिष्टाः ॥ ४ ॥

हे०—दुष्टरक्तस्य कार्यमाह—कुरुते इति । दुष्टरक्तस्य
कार्यसामान्यलक्षणमाह—शीतोष्णेति । चकारद्वयकर-
णादुक्तेष्वनुक्तेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रितं व्यधयेत्सिराम् ॥५॥

स०—तेषु विसर्पादिषु रोगेषु रक्तमुल्बणं स्त्रावयितुं
सिरां व्यधयेत् । अदंतत्वाद्ग्न वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

प०—तेषु विसर्पादिषु रक्तमुद्रितमुल्बणं स्त्राव-
यितुं रक्तनिर्हरणाय शिरां व्यधयेत् ॥ ५ ॥

हे०—दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकारमाह—तेष्विति ॥ ५ ॥

न त्वनघोडशाऽतीतसप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णापित्तास्त्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपांडुसर्वांगशोफिनाम् ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पंचसु कर्मसु ।

नार्यत्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम्
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ६

स०—ऊनघोडशवर्षादीनां सिरां न व्यधयेत् ।
स्नेहपीते पीतस्नेह इत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात् पर-
निपातः । तथा पंचसु वमनादिषु कर्मसु विहितेषु सत्सु
सिरां न व्यधयेत् । तथाऽयत्रितामबद्धां सिरां न व्यध-
येत् । न तिर्यङ् न चानुत्थितां नातिशीते नात्युष्णे
नातिवाते न च मेघोदये सिरां व्यधयेत् । आत्ययि-
काद्रोहिणीविषादिकादन्यत्र न व्यधयेत् । आत्ययिके तु
रोगे शीतोष्णवृष्टीनां यथायथं प्रतीकारं विधाय सिरां
मोक्षयेदेव ॥ ६ ॥

प०—ऊनाः षोडश अब्दा वर्षा येषामूनघो-
डशः । अतीताः सप्तत्यब्दा येषां तेऽतीतसप्तत्य-
ब्दाः । सुतमसृक् पूर्वं शस्त्राभिघातादिना येषां
ते सुतासृजः । तेषां शिरां न विध्येत् । तथाऽ-
स्निग्धानामस्वेदितानामत्यर्थं स्वेदितानामनिलरो-
गिणां तथा गर्भिण्याः सूतिकायाः अजीर्णिनो
रक्तपित्तिनां श्वासिनां कासिनां च तथातीसारि-
णामुदरिणां छर्दितानां पाण्डुरोगिणां सर्वाङ्ग-
शोफिनां च स्नेहः पीतो यने तस्मिन् पुंसि तथा
पञ्चसु कर्मसु तत्कालप्रणीतेषु वमनविरेचननिरू-
हणानुवासनशिरोविरेचनाख्येषु अयन्त्रयित्वा शिरां
न विध्येत् । तथा तिर्यक् कृत्वा तथाऽनुच्छिन्तां
नो शिरां विध्येत् । तथाऽतिशीतोष्णवाताभ्रेषु
दिनेषु आत्ययिकं शिराव्यधसाध्यं व्याधिं वर्ज-
यित्वा । नैष विरोधः आत्ययिके व्याधौ ॥ ६ ॥

हे०—ऊनघोडशाब्दादीनां शिराव्यधं निषेधति-
न तूनेति । पञ्चकर्मसु वमनविरेचननिरूहणानुवासन-
स्येषु वमनादौ स्नेहपाने यावत्तत्कृतदोषक्षोभनिवृत्ति-
स्तावन्निषेधः । अर्थत्रितामकृतवक्ष्यमाणयंत्रणां, तिर्यक्त्ति-
र्यग्गताम्, अनुत्थिताम् अप्रकटां, संग्रहे तु तत्र स्नेह-
पीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न खवंत्यतिस्रवति वा
सम्यक् स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्द्रवीभूता दोषाः शोषाः शोणित-
मनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रचयवन्ते न त्वेष निषेधो विप्रसंसृष्टो-
पसर्गात्ययिकव्याधिष्विति ॥ ६ ॥

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ।
अपांग्यामुपनास्यां वा ॥ ७ ॥

स०—शिरोनयनविकारेषु ललाट्यां शिरां मोक्षयेत् ।
ललाटे भवा ललाट्या । शरीरावयवाद्यत् । एवमधेऽप्य-
पांगे भवां नासिकासमीपे भवां वा ॥ ७ ॥

प०—ललाटे भवा ललाट्या एवमपाङ्ग्या
नासासमीपोद्भवा उपनास्या भवेत् । ताः
सर्वाः शिराः शिरोविकारेषु नेत्रविकारेषु च मोक्ष-
येत् मुञ्चेत् ॥ ७ ॥

हे०—शिरोरोगे नेत्ररोगे च वेध्यां शिरामाह—शिरो-
नेत्रविकारेष्विति । ललाटे भवा ललाट्या “ शरीराव-
यवाद्यत् ” इति यत् । एवमपाङ्ग्या उपनास्याः कर्णादि-
काभवाः ॥ ७ ॥

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ॥ ८ ॥

स०—कर्णामयेषु कर्णजां कर्णसमीपभवां शिरां
विध्येत् ॥ ८ ॥

प०—कर्णव्याधिषु कर्णसमीपस्थां शिरां मुञ्चेत् ८

हे०—कर्णरोगेषु शिरा आह—कर्णरोगेष्विति ॥ ८ ॥

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम् ॥ ९ ॥

स०—नासामयेषु नासाग्रे स्थितां विध्येत् ॥ ९ ॥

प०—नासारोगेषु नासाव्याधिषु नासाग्रस्थितां
नासाप्रान्तस्थितां शिरां विध्येत् ॥ ९ ॥

हे०—नासारोगेषु शिरा आह—नासारोगेष्विति ॥ ९ ॥

नासाललाटयोः ।

पीनसे ॥ १० ॥

स०—पीनसे प्रतिश्याये नासाललाटयोः स्थितां
शिरां विध्येत् ॥ १० ॥

प०—पीनसे प्रतिश्याये कदाचिन्नासास्थां कदा-
चिद्दलाटस्थां कदाचिदुभयस्थितामपि शिरां
विध्येत् ॥ १० ॥

हे०—पीनसे शिरा आह—नासेति ॥ १० ॥

मुखरोगेषु जिह्वाहनुतालुगाः ॥ ११ ॥

स०—मुखरोगेषु जिह्वादिगाः शिरा विध्येत् ११ ॥

प०—मुखरोगेषु मुखविकारेषु जिह्वाश्रितास्तर्था-
हृगास्तथा हनुगास्तालुगा वा तत्रस्थाः शिरा
विध्येत् ॥ ११ ॥

हे०—मुखरोगेषु शिरा आह—मुखरोगेष्विति ॥ ११ ॥

जबृध्वं प्रथिषु प्रीवाकर्णशंखशिराश्रिताः ॥ १२ ॥

स०—जबृध्वं प्रथिषु प्रीवाकर्णशंखशिराश्रिताः ॥ १२ ॥

प०—जबृध्वं प्रथिषु प्रीवाकर्णशंखशिराश्रिताः ॥ १२ ॥

हे०—जबृध्वं प्रथिषु प्रीवाकर्णशंखशिराश्रिताः ॥ १२ ॥

उरोऽपांगललाटस्था उन्मादं ॥ १३ ॥

स०—उन्मादं उरोऽपांगललाटस्था उन्मादं ॥ १३ ॥

प०—उन्मादं उरोऽपांगललाटस्था उन्मादं ॥ १३ ॥

हे०—उन्मादं उरोऽपांगललाटस्था उन्मादं ॥ १३ ॥

ऽपस्मृतां पुनः ।

हनुसंधां समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम् १४

स०—अपस्मृतां हनुसंधां स्थितां शिरां विध्येत् ।
समस्ते सर्वास्मिन् वा हनौ शिरां विध्येत् । शिरा
भ्रूमध्यगामिनीं भ्रूमध्यस्थां नासाग्रस्थीं विध्येदिति

वाशब्धोऽत्रानुक्तो बोध्यः ॥ १४ ॥

प०—अपस्मृतावपस्मारे हनुमन्निमग्न्याः शिरा
विध्येत् । समस्ते प्रास्मिन् शिराव्यवस्थामान्ये
प्राहनिदिष्टे सकलशिरोनेत्रादिके भ्रूमध्यगामिनीं
या शिरा वा विध्येत् । भ्रुवोर्मध्यं भ्रूमध्यं तत्र
गन्तुं शीलं यामां तास्तथाविधाः ॥ १४ ॥

हे०—अपस्मारे शिरा आह—अपस्मृताविनि । केषु
शिरोरोगादिषु सामान्यतः शिरा आह—समस्ते इति १४ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनांतरं १५ ॥

स०—विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्षास्त-
नांतरस्थाश्च शिरा विध्येत् ॥ १५ ॥

प०—विद्रधौ विकारे तथा पार्श्वशूले पार्श्वक-
क्षास्तनान्तरस्थाः शिरा व्यपयेत् ॥ १५ ॥

हे०—विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्षास्त-
नांतरस्थाश्च शिरा आह—विद्रधा-
विनि ॥ १५ ॥

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये ॥ १६ ॥

स०—तृतीयके ज्वरेऽसयोर्मध्ये स्कंधसंधौ स्थितां शिरां विधेत् ॥ १६ ॥

प०—तृतीयके ज्वरेऽसयोर्भयोर्मध्येऽन्तरे कण्ठ-सन्धिशिरामध्यां मुञ्चेत् ॥ १६ ॥

हे०—तृतीयकज्वरे शिरा आह—तृतीयक इति ॥ १६ ॥

स्कंधस्याधश्चतुर्थके ॥ १७ ॥

स०—चतुर्थके ज्वरे स्कंधस्याधोगतां शिरां विधेत् ॥ १७ ॥

प०—चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधःस्थितानामन्य-तरपार्श्वीश्रयाः शिरा विधेत् ॥ १७ ॥

हे०—चतुर्थकज्वरे शिरा आह—स्कन्धस्येति ॥ १७ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्व्यंगुले स्थिताम् ।

स०—प्रवाहिकायां शूलयुक्तायां श्रोणितः कठया द्व्यंगुले स्थितां शिरां विधेत् ॥ १८ ॥

प०—प्रवाहिकायामतीसारं उपद्रवभूतायां विसृ-च्यपरसंज्ञायां सशूलायां श्रोण्याः समन्ताद्द्व्यङ्गुले स्थितां शिरां मोक्षयेत् ॥ १८ ॥

हे०—सशूलप्रवाहिकायां शिरा आह—प्रवाहोति ॥ १८ ॥

शुक्रमेद्रामये मेद्रे ॥ १९ ॥

स०—शुक्ररोगे मेदरोगे च मेदस्थितां शिरां विधेत् ॥ १९ ॥

प०—शुक्रामये शुक्रव्यापदि मेद्रामये निवृत्तोपदं-शादिके मेद्रे लिङ्गे स्थितां शिरां व्यधयेत् ॥ १९ ॥

हे०—शुक्ररोगे मेदरोगे चाह—शुक्र इति ॥ १९ ॥

ऊरुगां गलगंडयोः ॥ २० ॥

स०—गलगंडयोश्चोभयोरुस्थानां शिरां विधेत् २०

प०—गलगण्डयोरुत्पन्ने व्याधौ ऊरुमूलसंस्थितां शिरां विधेत् ॥ २० ॥

हे०—गलगण्डगण्डमालयोः शिरा आह—ऊरुगा-मिति । द्विवचनसामर्थ्याद्गण्डमालाग्रहणम् ॥ २० ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताद्ध्रुवं वा चतुरंगुले २१ ॥

स०—गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताच्चतुरंगुल ऊर्ध्वं वा जानुनश्चतुरंगुले स्थितां शिरां विधेत् ॥ २१ ॥

प०—गृध्रस्यां वातव्याधौ जानुनोः जानुसन्धे-रधस्तात् अध ऊर्ध्वमुपरि वा चतुरङ्गुले शिरां व्यधयेत् ॥ २१ ॥

हे०—गृध्रस्यां शिरा आह—गृध्रस्यामिति ॥ २१ ॥

इंद्रबस्तेरधोऽपच्यां द्व्यंगुले ॥ २२ ॥

स०—अपचीसंज्ञे रोग इंद्रबस्तेरधो द्व्यंगुले शिरां विधेत् । इंद्रवस्तिर्जघांतरे वक्ष्यमाणः ॥ २२ ॥

प०—अपच्यां गण्डमालायामिंद्रबस्तेर्वेक्षणाध-स्तात् द्व्यङ्गुले शिरां मोक्षयेत् ॥ २२ ॥

हे०—अपच्यां शिरा आह—इन्द्रबस्तेरिति । इन्द्रव-स्तिर्जघामध्ये मर्म ॥ २२ ॥

चतुरंगुले ।

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सकथ्यतौ तथाक्रोष्टुकशीर्षिके २३

स०—सक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विधेत् । ऊरुर्ध्वगवातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरंगुले विधेत् ।

प०—सकथ्यतौ सक्थिमूलं सक्थिपीडायां तथा क्रोष्टुकशीर्षिके वातव्याधौ गुल्मस्योपरि चतुरङ्गुले शिरां विधेत् ॥ २३ ॥

हे०—सक्थिशूले क्रोष्टुकशीर्षिके च शिरा आह—चतुरंगुल इति ॥ २३ ॥

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकंटके ।

चिप्पे च द्व्यंगुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः २४ ॥

स०—पाददाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरि द्व्यंगुले विधेत् ॥ २४ ॥

प०—पाददाहे वातव्याधौ खुडे वातशोणिते वातहर्षे विपाद्यां विपादिकायां वातकण्टके वात-व्याधौ चिप्पेऽङ्गुलिरोगे क्षतरोगापरपर्याये एतेषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणि उपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले शिरां विधेत् ॥ २४ ॥

हे०—पाददाहादिषु पृष्ठे शिरा आह—पाददाह इति । हर्षे पादहर्षे । चिप्पे नखरोगे क्षिप्रमंगुष्ठांगुलिमध्ये मर्म संग्रहे तु एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेष-

अस्य वामपार्श्वे तस्मिन् ततो वाहुरभ्ये प्लीहोदरे एवमेव च
शिरसात् पृष्ठे तथा कान्ध्यासयोरप्यादिशं-
ति ॥ २४ ॥

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् ॥ २५ ॥

स०-विश्वाच्यां गृध्रस्यामिव सिरां विध्येत् । गृध्रस्यां
जानुनोऽवस्तादिति ॥ २५ ॥

प०-शिरां विध्येत् गृध्रस्यामिव जानुनोऽधस्ता-
त्चतुरङ्गुले ॥ २५ ॥

हे०-विश्वाच्यां शिरा आह-गृध्रस्यामिति । संग्रहे
वाहुरोपाववाहकयोर्ग्येक इति ॥ २५ ॥

यथोक्तानामदर्शने ।

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् २६

स०-यथोक्तानां सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते
यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरां विध्येत् ॥ २६ ॥

प०-यथोक्तानां शिराणामदृश्यमानानामासा-
मदर्शनेऽदृश्यत्वेऽतिप्रवृद्धेन व्याधिनाऽऽतुरस्य त्व-
रायां समुपजानायां मर्महीने मर्मरहिते यथासन्न-
देशे यो यो व्याधिरासन्नो देशस्तस्मिन् व्यध-
येत् । अपरा अन्या उक्ताऽनुक्ता अपि शिरा
व्यधयेत् ॥ २६ ॥

हे०-यथोक्तशिराणामदर्शने शिरांतरमाह-यथोक्ता-
नामिति ॥ २६ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ।

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ॥

अग्नितापातपस्विन्नो जानूञ्चासनसंस्थितः ।

मृदुपट्टात्तकेशांतो जानुस्थापितकूर्परः ॥

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ।

दंतप्रपीडनोत्कासगंडाध्मानानि चाचरेत् २७ ॥

स०-अथेत्यानेतर्ये । स्निग्धा तनुर्यस्य स
स्निग्धतनुः । तथा सज्जानि प्रगुणान्युपकरणानि
वस्त्रपीडाऽनपादकस्नेहगौरिकादीनि यस्य स सज्जो-
पकरणः । तथा बली पृष्ठः । तथा कृतं
स्वस्त्ययनं बलिमंगलहोमादिकं यस्य स कृतस्व-
स्त्ययनः । तथा स्निग्धरसयुक्तेनाऽनेन प्रतिभोजितः ।
तथाऽग्नितापश्चात्पश्च ताभ्यां स्विन्नः । तथा जानु-

तुल्यमुञ्जमासनं तत्र संस्थितः समुपविष्टः । तथा
मृदुना सुकृष्मेण वस्त्रपट्टेनात्तो गृहीतो बद्धः केशांतो
यस्य स एवम् । तथा जानुनि स्थापितं कूर्परं येन स
एवम् । तथा मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्येऽतिशयेन
पीडयेत् । तथा दंतप्रपीडनाद्याचरेत् ॥ २७ ॥

प०-अथशब्दो मङ्गलार्थे विज्ञेयः । स्निग्धा तनु-
र्यस्य पुंसः स स्निग्धतनुः । सज्जानि संनि-
हितानि सर्वाणि समस्तानि शिराव्यधधिकीर्षाका-
लयोग्यानि उपकरणानि यस्य । तथा बली यः
स प्राणो न दुर्बलः । कृतस्वस्त्ययनश्च ब्राह्मण-
प्रयुक्ताभिराशीभिस्तथा स्निग्धेन मांसरसेन सहान्नं
प्रतिभोजितः । वमनादेः कर्मणामङ्गत्वेन पूर्वं
पश्चाद्वा यद्भोजनं भुज्यते तत्प्रतिभोजनशब्दवा-
च्यम् । तथाग्नितापार्कतापाभ्यां स्विन्नः । तथा
जानुवहुच्छ्रिते आसने स्थितः । तस्य मृदुना पट्टेन
वस्त्रखण्डेनात्तो गृहीतः बद्धः केशान्तो यस्य ।
तथा जानुनोः स्थापिते निहिते कूर्परे येन स
तथाविधमुष्टिभ्यामात्मीयाभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये
द्वे प्रीवाश्रिते मर्मणी गाढं दृढं कृत्वातुरो यथास्वं
निपीडयेत् । तथा दन्तानां निपीडनमुक्तम् ।
उत्कसनमूर्ध्वकसनम् । गण्डयोरध्मानं पूरणं
चाचरेत् ॥ २७ ॥

हे०-शिराव्यधिविधिमाह-अथेति । अल्पं स्निग्धं
रसान्नं स्निग्धरसान्नप्रतिभुक् "सुप्रतिना मात्रार्थे" इत्यव्य-
यीभावः । संग्रहे तु व्याधिवलसात्म्यावपेक्ष्य स्निग्धं
जांगलरसं यवागूं वा पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं
पूर्वाह्नेऽपराह्णे वेति । कंठोर्ध्वशिराणां यन्त्रणमाह-मृदुप-
ट्टात्तेति । पट्टो वस्त्रादिलंबम् ॥ २७ ॥

पृष्ठतो यंत्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ।

कंधरायां परिक्षिप्य न्यस्यांतर्वामतर्जनीम् ।

एषोऽतर्मुखवर्जानां सिराणां यंत्रणे विधिः २८ ॥

स०-एनं चातुरं पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यंत्र-
येत् । कथम् । कंधरायां प्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य
तथाऽतर्मध्ये वामतर्जनीं न्यस्य । सिराणां यंत्रण एव
विधिरेतद्विधानम् । किंभूतानाम् । अंतर्मुखवर्जा-
नाम् ॥ २८ ॥

प०-एवमानुरः पुरुषः पृष्ठतो यन्त्रायतवस्त्रमा-
वेष्टयन् परिवर्तयन् कंधरायां कृकाटिकायां परि-

क्षिप्य पारितः समन्तादाक्षिप्य श्रीवायामन्तर्वर्षं कन्धराया मध्ये वामहस्तप्रदेशिनी न्यस्य क्षिप्य प्राणानवाधयमानो यन्त्रयेदनम् । एष यो यन्त्रविधिर्निर्दिष्टः स बहिर्मुखस्थितानां व्यधने नत्वन्तर्मुखस्थितानाम् । अन्तर्मुखस्थितानां व्यधने विधिरभ्युन्नतविदष्टाप्रजिह्वस्य ॥ २८ ॥

हे०—पुष्टनः स्थिती नरः यन्त्रमावेष्टयन् वस्त्रचलनं कुर्वन् कन्धरायां परिधाय कन्धरां वेष्टयित्वा वामतर्जनीं यन्त्रकर्मः यन्त्रगोचरार्जनीं मृग्यांतर्जनाशिरार्जनीतानाम् ॥ २८ ॥

तथा मध्यमयांगुल्या वैद्योऽंगुष्ठविमुक्तया । ताडयेत् ॥ २९ ॥

स०—ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्योऽंगुष्ठविमुक्तया वामपाणिजया मध्यमयांगुल्या ताडयेत् ॥ २९ ॥

प०—ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्यो मध्यमयांगुल्या अङ्गुष्ठोत्थावष्टयया विमुक्तया शिरां ताडयेत् ॥ २९ ॥

हे०—शिरोत्थापनार्थायमाह—तत इति ॥ २९ ॥

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शांगुष्ठप्रपीडनैः ।

कुठार्या लक्ष्येन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोद्देशे मुनिष्कंपं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ३० ॥

स०—स्पर्शेन वाऽंगुष्ठप्रपीडनैर्बोत्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्वदंड्या शिरायां मध्ये न्यस्य फलोद्देशे मुनिष्कंपं वामहस्तगृहीतया कुठार्या शिरां लक्षयेत् । तद्वच्च मोक्षयेत् । यथैव लक्षयेत्तथैवत्यर्थः ॥ ३० ॥

प०—तदुत्थितां सम्पन्दनां स्पर्शान् स्पर्शनेन ज्ञात्वाऽभिलक्ष्याथवाऽंगुष्ठप्रपीडनैर्बोत्थितां ज्ञात्वा अनन्तरं कुठार्या शस्त्रेण शिरां मध्यप्रदेशे लक्षयेत् चिह्नयेत् । वामहस्तेन गृहीतया ऊर्ध्वदण्ड्या कुठार्या फलोद्देशे प्रयत्ने मुनिष्कम्पं कृत्वा तद्वत्तेन तुल्यां तथैव मध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविमुक्तया शिरां विमोक्षयेत् ॥ ३० ॥

हे०—अथोत्थापनविधिमाह—उत्थितामिति । उत्थितां सम्पन्दनां स्पर्शेन ज्ञात्वा योभीरां त्वंगुष्ठप्रपीडनं ज्ञात्वा फलोद्देशे वामेन हस्तेन मुनिष्कम्पं गृहीतया कुठार्या मध्ये लक्षयेत् । शिरांमोक्षनविधिमाह—तद्वर्द्धित ॥ ३० ॥

१ अथ " ततः " इति पाठः ।

ताडयन् पीडयेच्चैनां विध्येद्ब्रीहिमुखेन तु ३१

स०—ब्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन् विध्यंस्तथाऽंगुष्ठादिना पीडयेत् । एनां कुठारिकाविषयजां सिरां विध्येत् । ननु कुठारिकाविषये कथं ब्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः । यतोऽपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गाः प्रवर्तते इति न्यायः । ब्रीहिवक्त्रस्यैव सामान्येन प्रयोगोऽनुज्ञातः । तथाच्चाह । ब्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं वा तत्सिरोदरयोर्व्यंथ इति । कुठार्याः पुनर्विशेषोऽभिहितः । तयोर्ध्वदंड्या विध्येदुपर्यस्थां स्थितां शिरामिति । तस्मादयुक्तमेतत् । अत्रोच्यते ज्ञापकम् । कुठारिकाविषये ब्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगो न्याय्य एव । यद्यमाचार्यो वक्ष्यति । मांसले निक्षिपेदेशे ब्रीह्यास्यं ब्रीहिमात्रकमिति । अनेन हि वचनेन ग्रंथकार इदं प्रत्यपादयत् । बहुमांसं शरारावयवे ब्रीहिमुखे ब्रीहिमात्रं निक्षेप्यम् । अन्यत्र त्वाशयात्सुरोधेन ब्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः कार्य इति । अनेनैवाऽभिप्रायेण शास्त्रकृत प्रमाणपरिमाणभ्यां संख्यायाश्चाऽपि विषये मात्रं वक्तव्य इत्यनेन मात्रं कृतः । अन्यथा तु स्पष्टं कृत्वा ब्रीहिप्रमाणं ब्रीह्यास्यं मांसले निक्षिपेद्व्यंथ इति पाठं कुर्यात् । तस्माद्युक्तो ब्रीहिमुखस्य कुठारिकाविषयेऽपि प्रयोग इति ॥ ३१ ॥

प०—अङ्गुष्ठोदरेण वा पीडयेत् । शिरां विमोक्षयेत् ॥ ३१ ॥

हे०—एनां कुठारिकामंगुष्ठगृहीतया मध्यमंगुल्या ताडयन्ऽंगुष्ठोदरेण वा पीडयन् शिरां मोक्षयेत् ॥ ३१ ॥

अंगुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ३२ ॥

स०—अग्रेऽप्रदेशे नासिकामंगुष्ठेनोन्नमय्योपनासिकासलेदेशस्थां शिरां विध्येत् ॥ ३२ ॥

प०—उपनासिकां नासासर्मापस्थां शिरां ब्रीहिमुखेन शस्त्रेण विकाराङ्गुष्ठेन नासिकाग्रमुन्नमय्याथ नासिकाग्रं नासिकान्तमुन्नमय्योत्थाप्य शिरां विध्येत् ॥ ३२ ॥

हे०—उपनासिकाया व्यधनमाह—अङ्गुष्ठेति ॥ ३२ ॥

अभ्युन्नतविदष्टाप्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ३३ ॥

स० आभिमुख्येनोन्नतोपरि तालुदेशे नीता तथा विशेषेण दंतदोषा अग्रं जिह्वाऽप्रजिह्वा येनासावभ्युन्न-

दाश्रयां जिह्वाधःस्थां शिरां तद्व्यनन
जिह्वाधः परामुश्यते । जिह्वाध आश्रयो यस्याः शिरा-
यास्ताम् ॥ ३३ ॥

प०—अभिमुखेनोन्नमितमुपरि तालुदेशे विततं
दष्टं विशेषेण दष्टं दन्तैरग्रं जिह्वाया येन तस्यो-
न्नमितविदष्टजिह्वाप्रस्याधो जिह्वायास्तदाश्रयां जिह्वा-
श्रयां शिरां विध्येत् ॥ ३३ ॥

हे०—जिह्वाधःशिराव्यधनमाह-अभ्युन्नतोत् ॥ ३३ ॥

यंत्रयेस्तनयोरुर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ ३४ ॥

स०—ग्रीवाश्रितानां शिराणां व्यधो ग्रीवाश्रितासि-
राव्यधस्तस्मिन्स्तनयोरुर्ध्वं यंत्रयेद्वाससा वेष्टयेत् ॥ ३४ ॥

प०—यन्त्रयेदिति । स्तनयोरुर्ध्वमुपरि नरं यन्त्रयेत्
वस्त्रेण वेष्टयेत् ग्रीवाश्रितशिरा विध्येत् ॥ ३४ ॥

हे०—ग्रीवाशिराणां यन्त्रणमाह-यन्त्रयेदिति ॥ ३४ ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृतं भुजं ।
कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्बद्धोर्ध्वपट्टकं ॥ ३५ ॥

स०—पाषाणगर्भो हस्तौ यस्य तस्य नरस्य भुजं
जानुस्थे जानुष्वेव स्थिते प्रसृते प्रसारिते । भुज इति
वचनमन्तत्रम् । द्वावपि हि भुजौ गृह्यते । कुक्षेरारभ्य
यावद्ग्रीवा तावन्मृदिते मन्त्रिते । कस्मिन् । ग्रीवा-
श्रितशिराव्यधाहेऽग्रे । यथा बद्ध ऊर्ध्वं पट्टको यस्मि-
स्तस्मिन् विध्येत् । प्रकृतत्वात्सिरागम् ॥ ३५ ॥

प०—ग्रीवाशिरासु व्यधननिमित्ते पाषाणगर्भहस्तस्य
पाषाणगर्भो हस्तो यस्य तथाविधस्य जानुस्थे
बाहौ प्रसृतं प्रसारिते अनाकुञ्चिते शिरां विध्येत् ।
तथा कुक्षेरारभ्य मृदिते मन्त्रिते तस्मिन् भुजे बद्धं
ऊर्ध्वं पट्टको यस्य तस्मिन् तथाविधे शिरां
विध्येत् ॥ ३५ ॥

हे०—भुजाशिराणां यन्त्रणमाह-पाषाणगर्भेति ३५ ॥

विध्येद्बद्धस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परं ।
बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमंगुष्ठगर्भिणीम् ।
ऊर्ध्वं वैध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरंगुलं ॥ ३६ ॥

कुञ्चितकूर्परं । प्रसारितः । नपरो मुखे-
वाहोस्तस्मिन् । तथा सुखोपविष्टस्य सुखाभिनस्य
तथा मुष्टिं बद्ध्वा । किम्बताम् । चतुरंगुलं गर्भिणीमंगु-
ष्ठाभिणीम् । गृह्णांगुलं मुष्टिं चतुरंगुलं । तथा वैद्य-
स्थानाद्दुपरि चतुरंगुलपरिमाणे स्थाने पट्टिकां बद्ध्वा
विध्येत् ॥ ३६ ॥

प०—हस्तशिरां विध्येत् । कथम् । बाहौ भुजे-
ऽनाकुञ्चितकूर्परे मुष्टिं बद्ध्वाऽङ्गुष्ठाभिणीं गृह्ण-
न्गुष्ठं कृत्वाऽङ्गुलिभिस्तथा सुखोपविष्टस्य सत-
तथा वैद्यस्थानीयदेशस्योपरि चतुरंगुलैः पट्टिकां
प्रोते बद्ध्वा हस्तशिरां विध्येत् ॥ ३६ ॥

हे०—हस्तशिराणां यन्त्रणमाह-विध्येदिति ३६ ॥

विध्येदालंबमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः शिराम् ।

स०—बाहुभ्यामालंबमानस्याऽङ्गुलं तस्य भुजा-
भ्यामावजतः पार्श्वयोः शिरां विध्येत् ॥ ३७ ॥

हे०—पार्श्वशिराणां यन्त्रणमाह-विध्येदिति ॥ ३७ ॥

महष्टं महने ॥ ३८ ॥

स०—प्रष्टं स्वल्पे गेहे कदाश्रितां शिरां विध्येत् ३८

प०—ल्लिङ्गे प्रष्टं उन्नमिते स्वर्धाशिरां विध्येत् ३८

हे०—महशिराणां यन्त्रणमाह-प्रष्टं इति ॥ ३८ ॥

जिवाशिरां जानुन्यकुञ्चिते ॥ ३९ ॥

स०—जानुन्यकुञ्चिते स्पष्टे स्थिते नपि कर्तव्यां शिरां
विध्येत् ॥ ३९ ॥

प०—जङ्घाशिरां विध्येत् स्पष्टे जानुन्यस्थिते
प्रसारिते सति ॥ ३९ ॥

हे०—जिवाशिराणां यन्त्रणमाह-जङ्घाशिरां इति ३९ ॥

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताजानुसंधानर्पाडिते ।
गाढं कराभ्यामांगुलं चरणं तस्य चोपरि ॥
द्वितीयं कुञ्चिते किञ्चिदाच्छेदं हस्तवचनतः ।
बद्धा विध्येत्सिराम् ॥ ४० ॥

स०—सुखे कृत्वा सुखाभिनेत्रे स्थिते पादे नपि
पादशिरां विध्येत् । तथा जानुन्येवमाभ्यादांगुलं चरणं

यावत् कराभ्यां गाढं कृत्वा पीडिते सति तस्य चरण-
स्योपर्युपरिष्ठाद् द्वितीये चरणे ईषत्संकुचिते तथा आरूढे
तत्काले सति ततो हस्तवद्वेध्यस्थानादुपरि चतुरंगुले
पट्टकं बद्ध्वा शिरां विधेत् ॥ ४० ॥

प०—पादशिरां विधेत् । पादे सुस्थिते स्थापिते
सति जानुसन्धेरधस्तात् कराभ्यां गाढमत्यर्थं
कृत्वानिपीडिते चरणे पादेऽङ्गुल्यां यावत् तस्य
पादस्यापरि पृष्ठे द्वितीये चरणे पादे कुञ्चिते
किञ्चित्सङ्कोचिते किञ्चिदारूढे ईषत्स्थापिते हस्त-
वद्वद्ध्वा वेध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले पूर्ववत्
पट्टिकां बद्ध्वा शिरां विधेत् ॥ ४० ॥

हे०—पादशिराणां यंत्रणमाह—पाद इति हस्तवद्वेध्य-
प्रदेशादूर्ध्वं चतुरंगुले पट्टिकां बद्ध्वा ॥ ४० ॥

इत्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यंत्रमुपायवित् ॥ ४१ ॥

स०—इत्थमनेन प्रकारेण यंत्रलक्षणोद्देशेनानुक्त-
मपि यंत्रं तत्तद्देशे माहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु
शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या तत्तद्यंत्रं यथायोगं कल्पयेदुपा-
यज्ञो वैद्यः ॥ ४१ ॥

प०—इत्थमनेन प्रकारेण ग्रन्थानुक्तेष्वपि तेषु
प्रदेशेषु तत्तदनुक्तमपि बुद्ध्या कल्पयेत् यंत्रमुपा-
यविद्वैद्यः ॥ ४१ ॥

हे०—अनुक्तशिराणां यंत्रणमाह—इत्थामिति ॥ ४१ ॥

भांसले निक्षिपेद्देशं व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
यवार्धमस्थानमुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥

स०—भांसले शरीरावयवे व्रीहिमुखं शस्त्रं व्रीहि-
प्रमाणं निक्षिपेत् । अस्थामुपरि यवार्धमात्रं कुठारि-
कां निक्षिपेत् । किं कुर्वन् । शिरां विध्यन् ॥ ४२ ॥

प०—भांसले व्रीहिवकाशे व्रीह्यास्यं शस्त्रं व्रीहि-
मात्रकं व्रीहिप्रमाणं शिरां विध्यन् वैद्यो निक्षि-
पेत् । अस्थामुपरि यवार्धं यवार्धप्रमाणं शिरां
विध्यन् शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ ४२ ॥

हे०—व्रीहिमुखस्य निखननमाह—भांसल इति ।
कुठारिकाया निखननमाह—यवार्धमिति ॥ ४२ ॥

सम्यग्विद्धं स्रवेद्वारां यंत्रं मुक्ते तु न स्रवेत् ४३

स०—सम्यग्विद्धे सति धारां स्रवेत् । यंत्रं च मुक्ते
सति न स्रवेत् ॥ ४३ ॥

प०—सम्यग्विद्धे वेधे कृते सति धारां स्रवेत् ।
तथा यंत्रे मुक्ते सति न स्रवेत् रक्तस्य व्यधा-
हार्यम् । तथाच सङ्ग्रहे एकप्रकाभिहता धारा चा
स्रवेदेकमुहूर्तं रुद्ध्वा तिष्ठेच्च सा सम्यक् विद्धेति
विदुः ॥ ४३ ॥

हे०—सम्यग्विद्वलक्षणमाह—सम्यग्विद्ध इति ॥ ४३ ॥

अल्पकालं बहत्पर्यं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ।

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥ ४४ ॥

स०—अल्पं विद्धा सती शिरां स्तोके काठे वहति ।
दुर्विद्धाऽसम्यग्विद्धा तु शिरां सशब्दं स्रवेत् । दुःखेन
कृच्छ्रेण धार्यते ॥ ४४ ॥

प०—दुर्विद्धा शिराऽल्पकालं वहति धारयन्तं
च रक्तं वहति । तैलचूर्णनैः प्रयुक्तेः शिरामुक्तेः ।
अतिविद्धा शिरां शब्दं कृत्वा धारया रक्तं स्रवेत् ।
रक्तं दुःखं कृत्वा धार्यते बध्यते ॥ ४४ ॥

हे०—दुर्विद्वालक्षणमाह—अल्पकालमिति । तैल-
चूर्णनैः तैलतुपारासेनेन । अतिविद्वालक्षणमाह—सश-
ब्दमिति ॥ ४४ ॥

भिमूर्छायंत्रशैथिल्यकुण्डशस्त्रातितृप्तयः ।

क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्याऽसृतिहेतवः ४५ ॥

“सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा
विजानीयात्सम्यग्विस्त्राधितं च यत् ॥” इदानीं सम्यग्यो-
ग्यस्य सुविशुद्धस्य चैकेनैव वाक्येन लक्षणं वचनमाह—सम्य-
गित्यादि । गत्वा निःशुभ्रं यदा सम्यग्रक्तं रक्तवर्णं शोणितं
भवति तदा शुद्धं विजानीयात्, राभ्यां विस्त्राधितपक्षे स्वयमि-
त्यर्थः । सम्यग्गत्वेति । सम्यक् प्रवर्तनं कृत्वा, यदा रक्तं
रुधिरं स्वयमेवावतिष्ठते अवस्थितिं करोति, तदा सम्यग्वि-
स्त्राधितं च तद्रक्तं विजानीयात् । नकारणैतल्लक्षणद्वयं कथ्यते ।
अन्ये तु सम्यग्गत्वेत्यादिश्लोकस्य व्याख्यानमन्वया कृत्वा
सार्धश्लोकेन व्याख्यानयन्ति, “नचातिवर्गं नावगं सम्य-
ग्गत्वा विनिःसृतम् । विहाय दुष्टतां स्वेन रूपेण स्व-
तिष्ठते ॥ प्रयत्नमनपेक्ष्यासृक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥” इति
निबन्धसंग्रहे ।

स०—भीमूर्च्छादयो रक्तस्याऽस्त्रावहेतवः । भीर्म-
यम् । मूर्च्छा मोहस्तमसीव प्रवेशः । यन्त्रशैथिल्यमगाढं
कृत्वा यन्त्रपीडनम् । तथा कुण्डं भ्रष्टं शस्त्रम् । तथाऽ-
नितृमिरनिसौहित्यम् । क्षामत्वं निर्वलता । वेगिता
सञ्जातवेगत्वम् । अस्वेदः स्वेदायोगः । यत्थैतं रुधिर-
स्यास्मृतिहंतवोऽतो रक्तस्रुतावेतं परिहार्याः ॥ ४९ ॥

प०—सम्यग्विद्वानामपि शिराणां भीमूर्च्छा-
दयो रक्तस्यास्मृती हेतवः अवहनकारणानि । भीर्म-
यम् । मूर्च्छा मोहः तमसीव प्रवेशः । यन्त्र-
शैथिल्यं न गाढं कृत्वा यन्त्रपीडनम् । कुण्डं
भ्रष्टं शस्त्रम् । अनितृमिरनिसौहित्यम् । क्षामत्वं
क्षामता । वेगिता सञ्जातवेगत्वम् । अस्वेदः दुःस्वि-
न्नता ॥ ४९ ॥

हे०—रक्तवरोधकारणान्याह—भीमूर्च्छाति । वेगिता
मृत्रितस्त्रादिः, अस्वेदो सम्यक्स्वेदः ॥ ४९ ॥

असम्यगस्रं स्रवति वेद्व्योपनिशानतैः ।
सागारधूमलवणतैर्लैर्दिह्याच्छिरामुखम् ॥ ४६ ॥

स०—असम्यगस्रं स्रवति वेद्व्यादिभिः शिरावदनं
दिह्यात्प्रलेपयेत् ॥ ४६ ॥

प०—असम्यगस्रं असम्यक् कृत्वा अस्रं रक्ते
स्रवति निर्गच्छति सति वेद्व्यादिभिः शिरामुखं
दिह्यात् लिम्बेत् । एवं साधु वहति । वेद्वं
त्रिद्वम् । व्योपं च्यूपणम् । निशा हरिद्रा ।
ननं तगरम् । अगारधूमो गृहधूमः । लवणं
सैन्धवम् । तैलं तिलोद्भवम् ॥ ४६ ॥

हे०—सम्यक्ज्ञावार्थमौपधमाह—असम्यगस्र इति ४६
सम्यक्प्रवृत्तं कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ४७ ॥

स०—सम्यक्प्रवृत्तं रक्ते सति शिरामुखं कोष्णाभ्यां
तैललवणाभ्यां दिह्यात्लेपयेत् ॥ ४७ ॥

प०—सम्यक्प्रवृत्तं रक्ते कोष्णेन तैलेन लवणयु-
क्तेन शिरां लिम्बेत् ॥ ४७ ॥

हे०—सम्यक्ज्ञावनिर्वाहार्थमौपधमाह—सम्यक्प्रवृत्त
शिरां लिम्बेत् ॥ ४७ ॥

अग्रं स्रवातं दुष्टास्रं कुसुभादिव पीतिका ४८ ॥

स०—यथा रागपीतिका मिश्रीभूतात् कुसुभादग्रं
पूर्वं पीतिका स्रवति तथा दुष्टादुष्टरक्तादेकलोलीभूता-
दग्रे पूर्वं दुष्टास्रं स्रवति ॥ ४८ ॥

प०—दुष्टादुष्टरक्तादेव लोलीभूतादग्रे प्रथमं दुष्टा-
स्रं दुष्टशोणितं स्रवति निर्याति । यथा रागपीति-
कामिश्रीभूतात् कुसुम्भादग्रे पीतिका स्रवति ॥ ४८ ॥

हे०—स्वभावाद् दुष्टास्रमेवाग्रे शिराः स्रवन्तीत्याह—अग्र
इति ॥ ४८ ॥

अग्रप्रहणात्पश्चाद्दुष्टमपि रक्तमवश्यं स्रवतीत्या-
शक्येदमाह—

सम्यक्स्रुत्य स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ।

स०—यथावत्प्रस्रुत्य स्वयं यत्नेन विना यत्तिष्ठेन्न
स्रवेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् स्रावयेत् । जीवितहेतु-
त्वात् ॥ ४९ ॥

प०—सम्यक् स्रुत्वा प्रस्रुत्य रक्तं स्वयं तिष्ठेत्
न वहेत् । शुद्धं तदेवं ज्ञात्वा नाहरेत् न स्राव-
येत् प्राणायतनत्वात् रक्तस्य ॥ ४९ ॥

हे०—सम्यक्स्रुत्वा यत्स्वयं स्थितं रक्तं तच्छुद्धत्वात्ना-
हरेदित्याह—सम्यक्स्रुत्येति ॥ ४९ ॥

यत्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
स्रावयन्मूर्च्छाति पुनस्त्वपरेद्युस्व्यहेऽपि वा ९० ॥

मूर्च्छायां सत्यां यत्रं विमुच्य व्यजनैर्वीजिते समा-
श्वस्ते नरे सति पुनरस्रं स्रावयेत् । पुनर्मूर्च्छाति त्वा-
तुरेऽशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नहनि न स्रावयेत् । अपरेद्युह्य-
हेऽपि वा स्रावयेत् ॥ ९० ॥

प०—यस्य स्रवति रक्ते मूर्च्छा जायते तस्यां
समुपजातायां तस्य विमुच्य यन्त्रं व्यजनैर्वीजिते
व्यजनतायुतानां मूर्च्छामुपशम्य पुनः रक्तं स्राव-
येत् । रक्तं पुनर्भूयो मूर्च्छाति सति पुंस्यपरेद्युरन्य-
स्मिन् व्यहे वा गते रक्तं स्रावयेत् ॥ ९० ॥

हे०—मूर्च्छायां प्रतीकारमाह—यन्त्रमिति । पुनर्मूर्च्छा-
यां नदहर्न स्रावयेत् ॥ ९० ॥

वाताच्छयावारुणं रूक्षवेगस्राव्यच्छफेनिलम् ९१
स०—वातान् श्यावादिलक्षणं रक्तं स्यात् ॥ ९१ ॥

प०—वाताच्छयावारुणादियुक्तं सम्भवति । श्यावं
श्याववर्णम् । अरुणं लोहितवर्णम् । रूक्षमस्नि-
ग्धम् । वेगस्रावि वेगेन निर्याति । अच्छं तनु
फेनिलम् ॥ ५१ ॥

हे०—वातदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—वातादिति ॥ ५१ ॥

पित्तात्पीतासितं विस्त्रमस्कंदौष्ण्यात्सचंद्रकम् ।

स०—पित्तात् पीतादिलक्षणमस्त्रं स्यात् । अस्कं-
द्यस्त्यानमुष्णत्वात्सचंद्रकं च ॥ ५२ ॥

प०—पित्तात् पीतासितमसृक् पीतं कृष्णं वा ।
विस्त्रं विगन्धम् । उष्णोदकमस्कन्दि न स्त्यानतां
याति । सचन्द्रिकं मयूरपिच्छवर्णम् ॥ ५२ ॥

हे०—पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—पित्तादिति । औ-
ष्ण्यादस्कन्दि घनीभावरहितम् ॥ ५२ ॥

कफात् स्निग्धमसृक्पांडु तंतुमत्पिच्छिलं घनम् ॥

स०—कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात् ॥ ५३ ॥

प०—कफादसृक् स्निग्धं, पाण्डु पाण्डुवर्णं, तन्तुमत्
तन्तुयुक्तम् । पिच्छिलं विशद्विपरीतम् । घनं
सौद्रम् ॥ ५३ ॥

हे०—कफदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—कफादिति ॥ ५३ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् ॥ ५४ ॥

स०—संसर्गाद्दोषाणां संसृष्टलिङ्गं रक्तं स्यात् ५४ ॥

प०—संसर्गाद्दोषद्वयात् संसृष्टलिङ्गं मिश्रलक्षण-
मसृक् भवति । द्विदोषलिङ्गमिति यावत् ॥ ५४ ॥

हे०—द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—संसृष्टलिङ्ग-
मिति ॥ ५४ ॥

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ५५ ॥

स०—त्रिदोषं रक्तं मलिनं कलुषं तथाऽऽविलं
घनं च । एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं
मंतव्यम् । नचैतावदेव त्रिदोषलक्षणं मंतव्यम् ॥ ५५ ॥

प०—दोषत्रयसंसृष्टं यद्रक्तं तन्मलिनमनिर्मलं
तथाऽऽविलं कलुषं भवति ॥ ५५ ॥

हे०—त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह—त्रिदोषमिति ।
मलिनं नीलम् । आविलं कलुषम् । संग्रहे तु कषाय-
रसं लेहगन्धि शीतं च रक्तं च वातात् । गृहधूमांज-

नादककृष्णं हरितं मत्स्यगधिकद्रुत्वान्मक्षिकानिष्टं गोमू-
त्रामं च पित्तात् । क्रोविदारपुष्पैरिक्कोदकपांडुशीतं
स्कन्दि व्रणद्वारावसादिलवणरसं यमागन्धि च कफात् ।
कांस्यनीलं दुर्गन्धि च सन्निपातादिति ॥ ५५ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात्स्त्रावयेत्परम् ।

स०—अशुद्धमस्त्रं बलिनोऽपि किं पुनरवलिनः
प्रस्थात्परमधिकं न स्त्रावयेत् ॥ ५६ ॥

प०—बलिनः पुंसः अशुद्धौ सत्यां प्रस्थादधि-
कमस्त्रं रक्तं न स्त्रावयेत् न हरेत् ॥ ५६ ॥

हे०—स्त्रावप्रमाणमाह—अशुद्धाविति । किं पुनः
शुद्धौ बलिनोऽपि किंपुनरवलस्य प्रस्थोऽर्द्धत्रयोदशपलः ५६

कस्मादित्याह--

अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्धारुणा वा चलामयाः ॥

स०—अतिस्रावे हि रक्तस्य मृत्युर्भवेत् अथवा
वातरोगाश्च कृच्छ्राः स्युः ॥ ५७ ॥

प०—यस्मादतिस्रुतौ अत्यर्थनिर्हरणेन रक्तस्य
मृत्युर्मरणं स्याद्भवेत् । अथवा दारुणकृच्छ्रा अमाध्या-
श्चलामया वातरोगाः स्युः ॥ ५७ ॥

तत्राऽभ्यंगरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ॥ ५८ ॥

स०—तत्र रक्तातिस्रुताभ्यंगादीनि भेषजम् ५८

प०—तत्रातिस्रुतौ रक्तस्याभ्यङ्गो घृतादिभिर्भेषजं
सक्षीरपानं तथा हरिणाजोरभ्रादीनां शिरां वदृश्वा
रुधिरपानं भेषजमत्र ॥ ५८ ॥

हे०—अतिस्रावे भेषजमाह—तत्रेति ॥ ५८ ॥

स्रुते रक्ते शनैर्यत्रमपनीय हिमांबुना ।

प्रक्षाल्य तैलघ्नोताक्तं बंधनीयं शिरामुखम् ॥ ५९ ॥

स०—स्रुते रक्ते सति यत्र शनैर्विमुच्य मंदं मंदमप-
नीय शिरामुखं शीतोदकेन प्रक्षाल्य तैलघ्नोताक्तं
सद्वंधनीयम् ॥ ५९ ॥

प०—स्रुते रक्ते निर्गते शोणिते शनैर्मन्दं कृत्वा
यन्त्रमपनीय निवार्य हिमाम्बुना शीतपानीयेन
प्रक्षाल्य रक्तमपनीय शिरामुखं तैलघ्नोताक्तं तैल-
युक्तेन घ्नोतेनावगृहीतं कृत्वा पश्चाद्बन्धनीयं बन्धेन
योजनीयम् ॥ ५९ ॥

हे०—सुतरक्तस्थानेनलकृत्यमाह—स्रुत इति । प्रोने
वस्त्रनटम् ॥ ५९ ॥

अशुद्धं स्नावयेद्भूयः सायमह्नचपरेऽपि वा ॥ ६० ॥

स०—अशुद्धं वातादिदुष्टरुधिरलक्षणाद्दुष्टं ज्ञात्वा
भूयः पुनः स्नावयेत् । कदा सायमपराह्णे तस्मिन्
दिवसे । अथवाऽपरेऽह्नि द्वितीये दिवसे ॥ ६० ॥

प०—अशुद्धौ सत्यां रक्तस्य भूयः पुनरपि साय-
मपराह्णे स्नावयेत् । अपरे वाह्नि द्वितीयस्मिन् दिवसे
स्नावयेत् ॥ ६० ॥

हे०—प्रथमस्नावेणासम्यक्शुद्धौ पुनः स्नावकालमाह—
अशुद्धमिति ॥ ६० ॥

स्नेहोपस्कृतदहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ॥ ६१ ॥

स०—अथवा स्नेहोपस्कृतो भावितो देहो यस्य
तथाविधस्य भृशं दूषितमतिशयेन दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वं
पुनः स्नावयेत् । एवमशुद्धं रक्तं यथायोगं सायमह्नच-
परे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव स्नावयेत् ततोऽ-
धिकमिति रक्तस्रुतौ ब्रूमः । प्रस्थपरिमाणं च तंत्रांतरे
गदितम् । वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरेपि ।
सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति ॥ ६१ ॥

प०—स्नेहेनोपस्कृतस्य देहस्य संस्कृतशरीरस्य
पुंसः भृशदूषितमत्यर्थं दुष्टं रक्तं पक्षादूर्ध्वमनन्तरं
पुनः स्नावयेत् ॥ ६१ ॥

हे०—भृशदूषितं तु पुनः स्नेहयित्वा पक्षात्स्नाव-
येत् ॥ ६१ ॥

किञ्चिच्छेषं दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्नावयेदिति
संशयापनोदार्थमिदमाह—

किञ्चिद्धि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ।
संशयमप्यतो धार्यं न चातिस्रुतिमाचरेत् ॥ ६२ ॥

स०—यस्मात्किञ्चिच्छेषे दुष्टे रक्ते नैव रोगो दुष्ट-
रक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गा-
ंतरमसौ नासादयति । अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं
धार्यम् । न दुष्टरक्तस्याऽतिस्रुतिमाचरेत् प्राणायतन-

त्वात् । सुश्रुतोऽप्यध्यागोष्ठ-रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि
विचक्षणः । नचातिप्रस्रुतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जये-
दिति ॥ ६२ ॥

प०—हि यस्मादर्थे । यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टास्त्रे
नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते । क्रिया-
पथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नासादयत्यतो दुष्ट-
मपि रक्तं सशेषं न स्यात् स्रुतिमाचरेत् । तेनैव
तदपि स्रुतं न कुर्यात् । प्राणायतनत्वात् । तथाच
सुश्रुतः । “रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
नचातिप्रस्रुतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् । सशेषदुष्टरु-
धिरे न व्याधिरभिवर्तते । तस्मात्सशेषं स्थातव्यं न
हि कुर्यादतिक्रियाम्” ॥ ६२ ॥

हे०—दुष्टेऽप्यनेनैव क्रमेण स्रुतिः कार्या न त्वतिस्रु-
तिरित्याह—किञ्चिदिति । अतिवर्तते बाधते ॥ ६२ ॥

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिया
कापि कार्येत्याह—

हरेच्छृंगादिभिः शेषम् ॥ ६३ ॥

स०—स्रुतशेषं दुष्टरक्तं शृंगतुंबघटिकादिभिर्हरेन्न तु
सिरया ॥ ६३ ॥

प०—स्रुतशेषं दुष्टं रुधिरं हरेत् स्नावयेत् ।
शृङ्गादिभिः शृङ्गतुम्बजलौकप्रभृतिभिः ॥ ६३ ॥

हे०—शिराव्यधेऽतिस्रुतिशंकायां शृङ्गादिभिर्हरेदित्याह—
हरेदिति ॥ ६३ ॥

प्रसादमथवा नयेत् ।

शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः ॥

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ६४ ॥

स०—अथवा शीतोपचारेण पित्तरिक्तक्रियया
शुद्धया वमनविरेचनादिरूपया विशोषणेन लघनरूपेण
तद् दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसादयेत्कल्लुषतां परित्यज्य
तस्य प्रसन्नत्वमभ्युपपादयेत्तु केवलं स्रुतशेषं रुधिरं
शीतोपचारेण प्रसादयेत् । यावदनुद्रिक्तमप्रवृद्धं दुष्टं
रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादं नयेत्तु
तन्निर्हरेण सिराव्यधादिना यतनीयमनुद्रिक्तरक्तनिर्हरे-
णस्य सापायत्वात् ॥ ६४ ॥

५०—अथवा शीतोपचारेण शीतप्रसेकप्रदेहा-
दिना पित्तास्रक्रियया रक्तपित्तचिकित्सया स्नि-
ग्धमधुरानुपानेन भेषजादिकया शुद्धया धमन-
विरेकरूपया विशोषणैरुपवासैः प्रसादं नयेत्
प्रस्कन्नत्वमापादयेत् । दुष्टरक्तमनुद्रिक्तमेव प्रसा-
दयेत् । अनुद्रिक्तमप्रबृद्धं दुष्टरुधिरमेवमेव शीतो-
पचारादिना प्रसादमानयेत् । न तद्रक्तनिर्हरणो-
पायैः शिराव्यधादिभिर्निर्हरेत् ॥ ६४ ॥

हे०—शृङ्गादिभिरप्यतिस्त्रुतिशंकायां शमयेदित्याह—
प्रसादमिति । पित्तास्रक्रिया रक्तपित्तचिकित्सा । अकृत-
शिराव्यवस्थायेतदेव रक्तप्रसादनमित्याह—दुष्टं रक्त-
मिति । अनुद्रिक्तम् उद्रेकाभावात्स्वावायोग्यम् ॥ ६४ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तंभनीमाचरोत्क्रियाम् ६५ ॥

स०—रक्ते त्वतिष्ठति स्थितिमलभमाने त्वरितमेव
स्तंभनी क्रियां वक्ष्यमाणां कुर्यात् रक्तस्य प्राणायत-
नत्वात् ॥ ६५ ॥

५०—अतिष्ठति रक्ते सति स्थितिमलभमाने क्षिप्रं
शीघ्रं स्तंभनी क्रियां स्तम्भनजननीं चिकित्सामा-
चरेत् कुर्यात् ॥ ६५ ॥

हे०—अतिस्त्राये स्तम्भनमाह—रक्त इति ॥ ६५ ॥

तदेतस्तंभनविशेषमाह—

रोध्रप्रियंगुपत्तंगमाषयष्ट्याह्वगैरिकैः ।

मृत्कपालांजनक्षौममषीक्षीरिवगंकुरैः ॥

विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ।

तामेव वा सिरां विध्येद्व्यधात्तस्मादनंतरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ६६ ॥

स०—रोध्रादिभिः सिराव्रणमुखं विचूर्णयेत् । पद्म-
कादिहिमं शीतकषायं पिबेत् । तामेव प्राग्बिद्धां
सिरां तस्मात् प्राग्ब्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् ।
अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाऽग्निपततया शलाकया
दहेत् ॥ ६६ ॥

५०—रोध्रादिभिश्चूर्णीकृतैः व्रणमुखं विचूर्णयेत् ।
पद्मकादिगणहिमं शीतं कषायं पिबेत् । स्तम्भनाया
रोध्रः पट्टिकारोध्रः । प्रियंगुर्गन्धप्रियंगुः । पतङ्गः
पट्टरङ्गः । माषाः शिम्बिधान्यम् । यष्ट्याहं मधु-

यष्टी । अञ्जनं रसाञ्जनम् । क्षीरवृक्षाणां धटादीनां
त्वचोऽङ्कुरादिश्च । शिरामुखं वा त्वरितं दहेत् ।
तच्छलाकया तामेव वा सिरां प्राग्बिद्धां तस्मात्ततः
प्राग्ब्यधादनंतरमव्यवहितं विध्येत् । सर्वथात्राव-
तिष्ठमाने शिराद्वारं त्वरितं कृत्वा अग्निना प्रतप्त-
या शलाकया दहेत् संकोचयितुं शिराम् ॥ ६६ ॥

हे०—स्तम्भनविशेषमाह—रोध्रप्रियंगिविति । मृत्कपालं
खपरं, क्षौममपी वल्गुमस्य विचूर्णयेत् चूर्णं विकिरेत् ।
पद्मकादिहिमं पद्मकादिगणस्य शीतकषायं, संप्रहे तु अति-
ष्ठति तु रक्ते शिरामुखं धातुचूर्णैरवचूर्णयित्वागुल्यग्रेण पीडयेत् ।
शाल्मल्युपोदकापिण्डं पिच्छां वा व्रणमुखे दत्त्वा गाढं बध्नी-
यात् । मधूच्छिष्टप्रलितं वा पट्टकं शीताम्युना वा
सिञ्चेत् । शीतमधुरकषायात्रपानैः सेकप्रदेहप्रवातवेदम-
भिर्वा स्कंदनायोपचरेत् । पद्मकादिक्वाथं शर्करामधु
मधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिपवराहाणामन्वत-
मस्य वा सिरां विद्ध्वा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं
दद्यात् । तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानुवासयेत् । रिनग्धश्च
यूररसैर्भोजयेत् । सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं
दद्यात् । न च क्षणमप्युपेक्षेत । क्षीणरक्तस्य हि वायुर्म-
र्माण्युपगृह्य मूर्च्छासंज्ञानांशशिरःकंपभ्रममन्यास्तंभापतानक-
हनुभ्रंशहिध्मापाण्डुत्वयाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादिं करोति म-
रणं वा । “प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तक्षयात्क्षीयते नरः ।
वर्द्धते वानिलस्तस्माद्युक्तया बृंहणमाचरेत् ॥” दुर्बधाति-
व्यधक्नुद्धितितर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषो द्वयापदो याः स्युस्ता
यथास्वं साधयेदिति ॥ ६६ ॥

रक्तस्य स्रवणादनंतरं यद्विधेयं तदाह—

उन्मार्गगा यंत्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायांति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-

स्तावद्धिताहारविहारभाक्स्यात् ॥ ६७ ॥

स०—यंत्रनिपीडनेनोन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लुब्ध
मार्गांतरसमाश्रयणेनोत्पथं प्रतिपन्ना दोषाः ।
किंभूताः । प्रदुष्टाः । तथाविधं रक्तं प्राप्ताः पुनर्याव-
त्साश्रयं न प्रतिपद्यंते तावद्धिताहारविहारभाक् स्याद्धि-
तावाहारविहारौ भजेत् । भजो ष्वरिति ष्विः ।
इंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ ६७ ॥

५०—यत्नानिर्घटनेन शोषा वातपित्तश्लेष्माणो
पित्तशोषायाः स्वमार्गमुद्धृत्य मार्गान्तरसमाश्रये-
यात्यना रुधिरं प्रतिपन्नास्तं पुनः यावत् स्वस्थानं
उपगच्छन्ति न प्रतिपद्यन्ते तावद्धिताहारविहारो भवेत् ।
अथवाह्वननसां चैवाविहार इति संज्ञिताः ॥ ६७ ॥

हे०—सुखान्द्वय पथ्यनियमकालावधिमाह—उन्मार्ग-
मिति ॥ ६७ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्त्र-
मग्निर्विशोषादिति रक्षणीयः ॥ ६८ ॥

५०—उक्ते भावितेऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम् ।
अत्युष्णे अन्नपानं रक्ते प्रदूषयेत् । अतिशीतं त्वग्निं
सादयेत् । तथा लघु स्वभावतो मात्रादिना च । दीप-
नीयं तस्मात्काले । कृत एवमन्नपानं हितमित्याह ।
उन्मार्गस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं चलितवृत्ति
स्य अथ शरीरस्य तदेवंभूतं भवति । तच्चाऽसृक्
शरीरस्याऽऽवगो रक्तस्य च पित्तं पित्तस्य च वह्निः ।
तथा च वदन्ति । पित्तं वह्निरिति । तस्माद्विशेषेण
मदसां पानेन वह्निर्नात्युष्णशीतादिनाऽऽहारविहारेण
रक्षणीयः ॥ ६८ ॥

५०—रक्तेऽपनीते निर्द्धते भावितेऽन्नपानं नात्यु-
ष्णं नानिशीतं हितम् । अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्ते प्रदु-
षयेत् । शीतं त्वग्निं सादयेत् । तथा लघु सर्वथा
स्वभावनेस्कारमात्रादिभिः तथा दीपनीयमग्निस-
न्पुङ्गवः तस्मात्तस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं रक्तं
चलितवृत्तिशोणितं स्यात् । तच्च पित्तस्याश्रयः ।
पित्तं च वह्निरतोऽस्मात्कारणात् विशेषात्कारणा-
च्चमिरेतेन प्रकारेण रक्षणीयः पालनीयः ॥ ६८ ॥

हे०—यथमाह—नात्युष्णशीतमिति । उक्ते पथ्ये
मितिमाह—तदा शरीरमिति । इति अतो हेतोः ॥ ६८ ॥

तुनिराश्रयस्य पुरुषस्य लक्षणमन्तरेणोन्मार्गा-
दिनां शोषायां स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते ।
न च विशिष्टपुरुषः पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायत इति
इत्यस्य परिज्ञानार्थमाह—

प्रसन्नवर्णैर्द्रियार्भिर्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहृतपक्तृवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ६९ ॥

स०—वर्णश्चेन्द्रियाणि च वर्णैर्द्रियाणि प्रसन्नानि
वर्णैर्द्रियाणि यस्य तं प्रसन्नवर्णैर्द्रियम् । तथैर्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतानिच्छन्तमभिलषन्तम् । तथा
पक्तृवेगः सामर्थ्यम् । अव्याहृतोऽनभिभूतः पक्तृवेगो
यस्य तमव्याहृतपक्तृवेगमविनष्टपचनवेगम् । तथा
सुखान्वितमारोग्ययुक्तं प्रकृतिमापन्नम् । पुष्टिबलाभ्यां
युक्तम् । एवंविधं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्तीति शरीरस्य
लक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु रक्तस्यैव
विशुद्धिलक्षणमभिहितमिति । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

५०—पुरुषमेवंविधं विशुद्धरक्तं मुनयो वदन्ति
कथयन्ति । वर्णश्चेन्द्रियाणि च तानि प्रसन्नानि
निर्मलानि यस्य तं तथाविधम् । तथैर्द्रियार्थान्
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतान् इच्छन्तमभिलषन्तम् ।
पक्तृशब्देन जाठरोऽग्निरुच्यते । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । अव्याहृतोऽनभिभूतः पक्तृवेगो यस्य
तं तथाभूतम् । तथा सुखान्वितमारोग्यान्वित-
प्रकृतियुक्तम् । तथा पुष्टिबलं च पुष्टिबलं तेनो-
पपन्नं युक्तम् । एवं पुरुषं विशुद्धरक्तं वदन्तीति
शरीरलक्षणमुक्तम् । मधुरं लवणमित्यादिना तु
रक्तस्यैव विशुद्धिलक्षणमभिहितम् । इति भद्रम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सत्रस्थाने
शिराव्यधविध्यध्यायः
सप्तविंशः ॥ २७ ॥

हे०—विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—प्रसन्नवर्णैर्ति । पक्ता
अग्निः वेगो विष्णुनादिप्रवृत्तिः ॥ ६९ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शिराव्यधप्रक-
रणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

शिराव्यधविधेरनंतरं शल्याहरणविधिरारभ्यते-

**अथास्तः शल्याहरणविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥**

स०—यतः शिराव्यधाऽध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य सफलकायव्यापिनः शिराव्यधोपायेन निर्हरणमुक्तमिदानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य लक्षणं निर्हरणोपायादिश्चाऽस्मिन्नध्याये शल्याहरणविधौ निर्दिश्यत इत्याह ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भे प्रयोजनम् । दुष्टं रक्तं शल्यभूतं ततस्तस्य निर्हरणमुक्तं शिराव्यधोपायेन ॥१॥

हे०—शल्यहरणविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ॥ १ ॥

वक्रजुतिर्यगूर्ध्वधः शल्यानां पंचधा गतिः ॥२॥

स०—वक्रादिभेदभिन्ना शल्यानां पंचप्रकारा गतिर्गमनम् । कदाचिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा तिर्यगूर्ध्ववाऽधो वा गच्छति । कदाचिद्दृष्टुं कृत्वा । एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वधोभेदगमनाच्छल्यानां पंचधा गतिः ॥ २ ॥

प०—देहे शल्यस्य पुनर्निर्हरणमुच्यते । वक्रादिभेदभिन्ना पञ्चप्रकारा शल्यानां गतिर्निर्गमनम् । त्रिधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधा ॥ २ ॥

हे०—शल्यगतिभेदानाह—वक्रज्ज्वित । । संग्रहे तु त्रिविधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विविधेति ॥ २ ॥

सशल्यः कथं वेद्य इत्याह—

ध्यामं शोफं रुजावंतं स्रवंतं शोणितं मुहुः ।

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत्पिटिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं विजानीयादंतःशल्यं समासतः ॥३॥

स०—एवंविधं व्रणमंतःशल्यं विजानीयात् । समासतः संक्षेपेण ध्यामं श्यामवर्णम् । तथा शोफं शोफान्वि-

तम् । रुजावंतम् । तथा मुहुः शोणितं स्रवंतम् । तथाऽभ्युद्गतमाभिमुल्येनोच्चैतमुन्नतम् । तथा बुद्बुदेन तुल्यं वर्तते बुद्बुदवत् । तथा पिटिकोपचितं व्याप्यम् । तथा मृदुमांसं कोमलमांसम् ॥ ३ ॥

प०—पिटिकोपचितं पिटिकाभिरुपाचिनाम् । तथा मृदुमांसमकठिनपिशितम् । अन्तःशल्यं जानीया-लक्ष्येन । समासतः संक्षेपतः ॥ ३ ॥

हे०—अन्तःशल्यस्य लक्षणमाह—व्यामभिनाम् ॥ ३ ॥

इति सामान्येनांतःस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तं त्वगादिगतस्य लक्षणमाह-

**विशेषास्त्वग्गतं शल्यं विवर्णः काठिनायनः ।
शोफो भवति ॥ ४ ॥**

स०—सामान्यलक्षणं पूर्वोक्तमेतःशल्यस्य नवो विवर्णः । विशेषेण पुनस्त्वग्गते शल्ये शोफो विशेषतः काठिनो दीर्घश्च स्यात् ॥ ४ ॥

प०—विशेषादत्यर्थं त्वग्गतं शल्यस्य शल्यं विवर्णः शोफो भवति । तथा काठिनः काठित्वयुक्तः । आयतो दीर्घः ॥ ४ ॥

हे०—त्वग्गतशल्यस्य लक्षणमाह—विशेषादिति । विशेषादिति वचनात्सामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

मांसस्थे चापः शोफो विवर्धते ।

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ॥ ५ ॥

स०—मांसगते शल्ये चोषः स्यात् । सर्वांगणस्तीव्रोऽरतिमान् दाहश्चोष उच्यते । तथा शोफो विवर्धते । तथा पीडनस्याऽक्षमत्वं पाकश्च । शल्यमार्गश्च रोहं न याति ॥ ५ ॥

प०—शोफश्चातिविवर्धते याति ॥ ५ ॥

हे०—मांसगतस्य लक्षणमाह—मांसस्थ इति । नोऽप्यनुपेनेव व्यथा ॥ ५ ॥

पेश्यंतरगते मांसप्राप्तवच्छ्यथुं विना ॥ ६ ॥

स०—पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्ये लक्षणं श्यथुं वर्जयित्वा । मांसावयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिः पेशीत्युच्यते ॥ ६ ॥

प०—पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् लक्षणं भवति श्वयथुं विना श्वयथुं वर्जयित्वा । पञ्च पेशी-शतानि वक्ष्यति । शरीरे पेशीशब्देन कठिनो मांसावयवविशेषो दीर्घत्वाकृतिर्भण्यते ॥ ६ ॥

हे०—पेशीगतस्य लक्षणमाह—पेश्यन्तरगत इति ६ ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरंभस्तंभवेदनाः ।

स्नायुगे दुर्हरं चैतत् ॥ ७ ॥

स०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याऽऽक्षेपाद्याः स्युः । आक्षेप आकर्षणम् । संरंभः क्षोभः । स्तंभः स्तब्धता । वेदना शूलम् । तच्च स्नायुगं शल्यं दुःखेन निर्हर्तुं शक्यते ॥ ७ ॥

प०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपणं भवति । तथा संरंभः क्षोभश्चोप्रा रुक् । स्तंभः स्तब्धता । वेदना रुक् । एतच्छल्यं दुःखेन निर्हर्तुं शक्यते ७ ॥

हे०—स्नायुगतस्य लक्षणमाह—आक्षेप इति । एतत्स्ना-वगतमन्येभ्यो दुर्हरं च ॥ ७ ॥

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ८ ॥

स०—सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाहः स्यात् ॥ ८ ॥

प०—शिरागते शल्ये शिराणामाध्मानमापूरः स्यात् ॥ ८ ॥

हे०—शिरागतस्य लक्षणमाह—शिराध्मानमिति । शिराध्मानं शिराणां वायुपूर्णत्वम् ॥ ८ ॥

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ९

स०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः स्यात् । यथा कंठस्रोतसि स्थिते शल्ये पानाभ्यवहरणस्य निरोधो जायते । गुणोऽपि यस्तस्याऽप्रदृष्टत्वादिलक्षणः सोऽप्यस्य हीयत इति । एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानि-व्याख्येया । अवाक्त्वं चेति योज्यम् ॥ ९ ॥

प०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयो-र्हानिः स्याद्भवेत् । स्रोतसां त्रयोदशानां प्राण-धातुमलांभोऽन्नवाहिनां स्वे कर्मणि तथा गुणे हानिर्निघातः स्यात् ॥ ९ ॥

हे०—स्रोतोगतस्य लक्षणमाह—स्वकर्मिति । स्वकर्म प्राणादीनां यथावद्वहनं, स्वगुणो मार्दवादिः ॥ ९ ॥

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ।
निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृत्सासः सांगवेदनाः

स०—धमनिस्थे शल्ये वायुर्लोहितं सफेनं प्रेरयेत् । तथा सशब्दो मरुन्निर्याति । हृत्सासश्चांगपीडायुक्तः स्यात् ॥ १० ॥

प०—धमनीस्थे शल्येऽनिलो वायुः रक्तमन्तं स्थितं फेनिलमुदीरयेत् । स चानिलो व्रणान्नि-र्याति गच्छति साति शब्दवान् सशब्दः तथा हृत्सासः स्यात् अङ्गपीडायुक्तः ॥ १० ॥

हे०—धमनीगतशल्यलक्षणमाह—धमनीस्थ इति १० ॥

संघर्षो बलवानस्थिसंधिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ११ ॥

स०—अस्थिसंधिप्राप्ते शल्ये बलवान् संघर्षः क्षोभः स्यात् । तथाऽस्थिपूर्णता च जायते ॥ ११ ॥

प०—अस्थिसन्धिगते शल्येऽस्थिपूर्णता तथा बल-वान् संघर्षः संरंभः संक्षोभः ॥ ११ ॥

हे०—अस्थिसन्धिगतशल्यलक्षणमाह—संघर्ष इति । बलवान्संघर्षः दुःसहसंघटनम् ॥ ११ ॥

नैकरूपा रुजांऽस्थिस्थे शोफः ॥ १२ ॥

स०—अस्थिस्थे शल्येऽनेकाकारा नानाविधा रुजा भ्रमरुणमृदितपीडितावनुन्नप्रायाः स्युः शोफश्च ॥ १२ ॥

प०—अस्थिगते शल्ये नैकरूपा विविधा रुजा वेदनाः । उग्रमृदितमथितवर्तितपीडितावनुन्नप्राया भवन्ति तथा शोफश्च ॥ १२ ॥

हे०—अस्थिगतस्य लक्षणमाह—नैकरूपा इति १२ ॥

तद्वच्च संधिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेत् ॥ १३ ॥

स०—संधिगते शल्ये तद्वदेवाऽस्थिस्थशल्येन तुल्यं लक्षणं संधिस्थशल्यक्रांतावयवस्य । तथा चेष्टाया व्यापारस्य निवृत्तिरुपरमश्च स्यात् । पूर्वमस्थिसंधिग-तस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अधुनाऽनस्थिशरीर-संधिगतशल्यस्य लक्षणम् । अन्यो हि शरीरसंधिः । तथा च राजयक्ष्मविदाने वक्ष्यति । शरीरसंधीनावि-श्येति ॥ १३ ॥

प०—सन्धिगते शल्ये तद्वदस्थिवलक्षणं भवति ।
तथा चेष्टानिवृत्तिः क्रियोपरोधः । व्यापारोपरम
इति यावत् ॥ १३ ॥

हे०—सन्धिगतस्य लक्षणमाह—तद्वदिति ॥ १३ ॥

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ।

आनाहोऽन्नशक्नुन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ।
विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ १४ ॥

स०—कोष्ठमुदरमाश्रिते शल्ये आटोपः क्षोभस्तथा-
ऽऽनाहो जठराध्मानम् । तथा व्रणमुखेऽन्नशक्नुन्मूत्रदर्शनं
स्यात् । मर्मस्थं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैर्विद्यात् । मर्मवि-
द्धस्य च लक्षणं संग्रहे कथितम् । यथा । देहप्रसुतिर्गुरुता
संमोहः शीतकामता । स्वंदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मवि-
द्धस्य लक्षणमिति ॥ १४ ॥

प०—कोष्ठगते शल्ये आटोपः अन्नकूजनं गुड-
गुडाशब्दः स्यात् । आनाह उदराध्मानम् ।
तथाऽन्नशक्नुन्मूत्रदर्शनं शल्यव्रणमुखे भवति ।
मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धवलक्षणैर्विद्याज्जानीयान् ।
मर्मविभागे शरीरे मर्मविद्धस्य यानि लक्षणान्युक्तानि
तैश्चिह्नैर्लक्षयेत् ॥ १४ ॥

हे०—कोष्ठगतस्य लक्षणमाह—आटोप इति । मर्म-
गतस्य लक्षणमाह—विद्यादिति । उपलक्षणं त्वत्र विद्धेऽजस्र-
मसृक्साव इत्यादिना शरीरके वक्ष्यते ॥ १४ ॥

यथास्वं च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् १५ ॥

स०—न क्वचल सामान्यलक्षणेन जठराध्माना-
दिना तथा त्वगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन त्वगादिस्थं
शल्यं लक्षयेत् यावद्यथास्वं परिस्त्रावैस्तथारूपैर्विभाव-
येत् ॥ १५ ॥

प०—त्वगादिषु सन्धिगतपर्यन्तेषु न केवलं
पूर्वोक्तैः लक्षणैः शल्यानि लक्षयेत् । यावद्यथा-
यथं चोपदिष्टैः परिस्त्रावैः शल्यान्युपलक्षयेत् ॥ १५ ॥

हे०—त्वग्गतादीनां सावतो लक्षणमाह—यथास्वमिति ।
यत्र यदाश्रितं द्रवं तत्र तत्त्ववति । यथा त्वग्गते लसी-
काशिरादिगते रक्तम् आस्थिगते मज्जेत्यादि ॥ १५ ॥

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १६ ॥

स०—तत्प्राङ्निर्दिष्टं शल्यं रुह्यते रोहं याति ।
किंभूतानां पुंसाम् । वमनविरेचनादिभिः शुद्धदेहानाम् ।
रुह्यत इति कर्मकर्तरीति केचित् । तत्र न युक्तम् । यतः
कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति ।
न कर्मस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् ।
रुह्यश्च कर्तृस्थक्रियः । तस्माद्रोहतीति रुद् रुडिवाचरतीति
कृततोऽयम् । रूढाभासो ह्ययं न तु सम्यग्रूढः । तथाच
वक्ष्यति । दोषकोपेत्यादि । तस्मादस्य रूढाभासत्वादेवा
व्युत्पत्तिर्युक्ता ॥ १६ ॥

प०—शुद्धदेहानां नराणां तच्छल्यमनुलोमसंनि-
विष्टं रुह्यते रोहति ॥ १६ ॥

हे०—अन्तःशल्योऽपि स्वगुणैर्नैव रूढव्रणो भवतीत्याह—
रुह्यत इति । रुह्यते स्वयंभवं कर्मकर्तार्यामनेपदं तच्छल्यं
शल्येन शल्यक्षतं लक्ष्यते तस्यैव रोपणार्हत्वात् ॥ १६ ॥

दोषकोपाऽभिघातादिक्षोभाद्भूयोऽपि बाधते १७

स०—यतस्तच्छल्यमसम्यग्रूढत्वाद् भूयोऽपि बाधते ।
प्राक्कृतबाधमपि पीडां जनयति । कुतो हेतोरित्याह ।
दोषकोपश्चाऽभिघातश्च तावादी येषां कर्मणां धावनलघ-
नादिशीलानां त एवं तैः क्षोभः संरभस्तस्माद्दोषकोपक्षो-
भादभिघातादिक्षोभाद्बाधते ॥ १७ ॥

प०—रूढमपि भूयः पुनरपि दोषप्रकोपाभि-
घाते व्यायामक्षोभैश्च प्रचलितं बाधते प्रकोप-
मायाति ॥ १७ ॥

हे०—अन्तःशल्यं रूढमपि पुनर्बाधत इत्याह—दोष-
कोपेति । अथ नष्टशल्यज्ञानोपायः ॥ १७ ॥

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यतां प्राप्ते सति
परिज्ञानार्थमिदमाह—

त्वङ्मनष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यंगस्वेदमर्दनैः ।
रागरुग्दाहसंरंभा यत्र चाज्यं विलयिते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ।

स०—तत्र तेषु त्वङ्मनष्टादिषु शल्येषु मध्येषु त्वङ्मनष्टे
यत्र प्रदेशे स्यात्तत्स्थानेऽभ्यंगादिमिलौहित्यशूलदाह-
क्षोभाः स्युः । यत्र वा स्थाने घृतं स्थानं योजितं विली-

सो नन्वथान् शल्यवत् सत्वं वदेत् । अथवा लेपश्चन्द-
नादिना दत्तो यत्राश्वेव शुष्यति तत्स्थानं त्वग्देशं शल्य-
पञ्जानायात् ॥ १८ ॥

५०-त्वचि शल्ये नष्टेऽदर्शनात् प्राप्तं यत्र यस्मि-
न्संरम्भप्रदेशेऽभ्यङ्गादिभिस्त्वचि प्रयुक्तैः रागरुग्दा-
हसंरम्भलौहित्यवेदनादाहक्षोभाः स्युः भवेयुः ।
नन्वथानं शल्यवज्जानीयात् । तत्र चाज्यं घृतं
न्यातं शानं निहितं विलीयते यत्र वा लेप आशु
शुष्यति तत्र शल्यमादिशेत् ॥ १८ ॥

हे०-नत्र त्वङ्गनष्टस्योपायमाह-त्वङ्गनष्ट इति ॥ १८ ॥

मांसप्रनष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छ्लथतां गतम् ।
क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत् ॥ १९ ॥

म०-मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुद्ध्या वमनविरे-
चनादिक्रिया यत्कर्शनं कृशत्वं तस्मात् श्लथतां शिथि-
लत्वं प्राप्तं क्षोभादनेकप्रकाराद्देदनारूपात्तथा रागादिभि-
र्लक्षयेत् ॥ १९ ॥

५०-मांसप्रनष्टमदृश्यतां प्राप्तं संशुद्ध्या वमन-
विरेचनादिरूपया सेवितया यत् कर्शितं स्यात् ।
कर्शनाच्छ्लथतां गतं शिथिलीभूतं क्षोभात्संरम्भा-
द्रागादिभिः रागरुग्दाहसंरम्भैः तत्र शल्यं लक्षयेत् १९

हे०-मांसनष्टस्योपायमाह-मांसप्रेत । शोथनेन
कर्शने जातं शिथिलस्य शल्यस्य क्षोभाद्रागादयस्तत्र शल्यं
निर्मादितुं त्रिषु ॥ १९ ॥

तद्वदेव च ।

पेश्यस्थिसंधिकांष्ठेषु ॥ २० ॥

म०-नेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं वर्तते । यथा
शुद्ध्या कर्शनात् श्लथतां गतं क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षये-
दिति ॥ २० ॥

५०-नेन मांसप्रनष्टेन तुल्यं तद्वन् यथा संशुद्ध्या
कृशतां गतं क्षोभाद्रागादिभिः पेश्यादिस्थं शल्यं
लक्षयेत् ॥ २० ॥

हे०-नष्टस्योपायमाह-तद्वदिति ॥ २० ॥

नष्टमस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थनामभ्यजनस्वेदबंधपीडनमर्दनैः ।

प्रसाङ्गाकुंचनतः संधिनष्टं तथाऽस्थिवत् ॥ २१ ॥

स०-अस्थिषु नष्टे शल्यमस्थामभ्यजनस्वेदनबंधन-
पीडनमर्दनैः प्रसाङ्गाऽऽकुंचनतो लक्षयेत् । संधिन
शल्यमस्थिनष्टवलक्षयेत् ॥ २१ ॥

५०-अस्थि अदृश्यतां गतं शल्यमस्थनामभ्य-
जनादिभिरुपचरैः शल्यं लक्षयेत् । सन्धिनो
शल्ये प्रसाङ्गाकुञ्चनाभ्यामुपचयः संरम्भादिस्त
मवगच्छेत् । तथाऽस्थिवत् अभ्यजनस्वेदनबन्धन-
पीडनमर्दनैरुपचरन् संरम्भादिं जानीयात् ॥ २१ ॥

हे०-अस्थिनष्टस्योपायमाह-अस्थिष्विति । क्षोभा-
द्रागादिभिरित्यनुवर्तते । संधिनष्टस्योपायमाह-प्रसाङ्गेति ।
अस्थिवत् अभ्यजनादिभिश्च ॥ २१ ॥

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ।
अश्वयुक्तं रथं खंडचक्रमारोप्य रोगिणम् ।
शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् २२ ॥

स०-स्नायुशिरास्रोतोधमनीषु नष्टे शल्येऽसमे
पथि विषमे मार्गेरथमारोप्य रोगिणं शल्यवंतं शीघ्रं
नयेदाश्वेव देशांतरं प्रापयेत् । किंभूतं रथम् । खंडं
चक्रं यस्य स खंडचक्रस्तं खंडचक्रम् । ततस्तस्य रथस्य
संरम्भात् क्षोभाच्छल्यमादिशेत् लक्षयेत् ॥ २२ ॥

५०-स्नायुवादिषु नष्टे शल्येऽदर्शनात् गतेऽसमे
पथि विषमेऽध्वनि निम्नोन्नते मार्गे रथखण्डचक्रम-
श्वैर्युक्तमारोप्यातुरं शीघ्रं नयेत् आश्वेव वाहयेत्
देशान्तरं प्रापयेत् । ततस्तस्य संरम्भाद्रागादिभिः
शल्यमादिशेत् ॥ २२ ॥

हे०-स्नायुवादिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह-नष्ट इति ।
असमे पथि उच्चनीचे मार्गे ॥ २२ ॥

मर्मनष्टं पृथङ्गोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ २३ ॥

स०-मर्मनष्टं शल्यं पृथङ्गनाभिहितम् । कुतः
तेषां मर्मणां मांसादौ एव प्राङ्निर्दिष्टौ यतः संश्रयो
न तु पृथङ्मर्माणि विद्यन्ते । तथा च संप्रहे । मर्म-
प्रनष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं
भवतीति ॥ २३ ॥

५०-मर्मनष्टं मर्मस्वेददृश्यतां यातं शल्यं पृथ-
ङ्गोक्तम् । निर्दिष्टमनन्यभावान्मांसादिभ्यस्तेषां

मर्मणां मांसादय एव प्राङ्निर्दिष्टाः । संश्रय आ-
श्रयः । न पृथङ्मांसादिभ्यो मर्माणि विद्यन्ते ॥२३॥

हे०—मर्मनष्टस्योपायानुक्तं हेतुमाह—मर्मनष्टमिति ।
तेषां मर्मणां मांसादिगतत्वात् मांसादिनष्टकथनेनैवोक्त-
त्वात् ॥ २३ ॥

एवं विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्ट-
शल्यं लक्षयितुमाह—

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरुक् ।

स०—सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया
संरंभोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन यत्सं-
कस्थानं तत्सशल्यं जानीयात् ॥ २४ ॥

प०—सामान्येन सामान्यलक्षणेनामुना सशल्यं
शरीरप्रदेशं विद्यमानान्तःशल्यं क्षोभिण्या क्रिय-
योच्छ्रितहस्तिस्कन्धाश्वद्रुमारोहणहतयानलं धनप्लव-
नधनुर्व्यायामैः जृम्भोद्धारकासक्षवधुश्वसनहसनप्रा-
णायामैः सरुग्वेदनायुक्तः स्यात् तत्र शल्य-
मादिशेत् ॥ २४ ॥

हे०—नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह—सामान्येति ॥२४॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं त्रणाकृत्या विभावयेत् २५ ॥

स०—वृत्तं वर्तुलम् । पृथु पार्श्वार्थ्यां यत्परिच्छिद्यते ।
चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् । समासतः
संक्षेपेणाऽदृश्यस्थानुपलब्धस्य शल्यस्य संस्थानमाकृतिं
त्रणाकृत्या त्रणसंस्थानेन विभावयेद्विद्यात् ॥ २५ ॥

प०—वृत्तं वर्तुलं पृथु पार्श्वपरपार्श्वार्थ्यां यत्परि-
च्छिद्यते । चतुष्कोणं चतुरस्रम् । त्रिपुटं त्र्यस्रम् ।
समासतः संक्षेपतः अदृश्यं संस्थानमाकृतिं त्रणा-
कृत्या त्रणस्थानेन विभावयेदक्षयेत् ॥ २५ ॥

हे०—अदृश्यस्य शल्यस्याकृतित्रणाकृत्या ज्ञेयेत्याह—
वृत्तमिति । वृत्तं कोणरहितं, पृथु द्विकोणं, त्रिपुटं त्रिकोणं
संस्थानमाकृतिः ॥ २५ ॥

अधुनैषामाकर्षणीपायं निरूपयन्नाह—

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥२६॥

स०—तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणीपायौ द्वौ
प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरान्तःप्रवेशविप-
र्ययः । अनुलोमः शरीरान्तःप्रवेशानुगतः ॥ २६ ॥

प०—तेषां सर्वशल्यानां महत्तामाहरणं द्वावैवो-
पायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ २६ ॥

हे०—शल्याहरणोपायभेदनाह—तेषामिति । यत्र लोम-
प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः, यत्रानुकूलं सोऽनुलोमः २६

प्रतिलोमानुलोमयोर्विनिर्हरणविषयमाह

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ २७ ॥

स०—तयोः प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्ययस्तद्विपर्य-
यस्तस्माद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने निर्हरेत् । प्रतिलोमे-
ऽर्वाचीनमानयेदनुलोमे पराचीनमानयेदित्यर्थः ॥२७॥

प०—तयोर्विपर्ययस्ताद्विपर्ययः । तस्मादर्वाची-
नपराचीने शल्ये द्वे निर्हरेत् । तेन प्रतिलोममर्वा-
चीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् । अर्वाचीनमधो-
गतशल्यम् । पराचीनमूर्ध्वगतं शल्यम् । एवं परस्पर-
प्रतीकारे तयोर्निर्हरणं कार्यम् ॥ २७ ॥

हे०—तयोर्विपर्ययमाह—अर्वाचीनेति । अर्वाचीनमधो-
गतं तद्विपर्ययादूर्ध्वं निर्हरेत् । पराचीनमूर्ध्वगतं तद्विपर्य-
यादधो निर्हरेत् । ऊर्ध्वनिर्हरणं प्रतिलोमम्, अधोऽनुलो-
मम् । उक्तं च संग्रहे प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनु-
लोमं पराचीनमिति ॥ २७ ॥

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् २८ ॥

स०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विलुठ्य सुखाहार्यं संपद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते ततस्त-
स्माद्देहदेशाच्छित्त्वोद्धरेत् । छित्त्वोत्पन्नं यद्यपि कर्म किञ्चिन्न
निर्दिष्टं तथाऽपि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वान्तेषामेव
कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादि छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः ॥२८॥

प०—तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद्देहदेशाच्छित्त्वा
विलुठ्य सुखाहार्यं सम्पद्यते सुखेनाहर्तुं शक्यते तत-
स्तस्माद्देहदेशात् छित्त्वा मांसादीन् समुद्धरेत् ॥२८॥

हे०—तिर्यग्गतं त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विपर्यय इत्याह—
सुखाहार्यमिति । तिर्यग्गतं येनोपायेन सुखाहार्यं तेन
हरेत् । प्रवेशपार्श्वान्येन पार्श्वेन यदा सुखाहार्यं तदा
छित्त्वा शस्त्रेण द्वारं कृत्वा हरेत् ॥ २८ ॥

शल्यं न निर्घात्यसुरः कक्षाध्वंक्षणपार्श्वगम् ।
प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुख्यं च यत् ॥२९॥

स०—शल्यसुरोगोमतमःस्थं कक्षास्थं छिद्रास्थं
पार्श्वस्थं न निर्घात्यं तन्न निर्घातनीयम् । तथा पार्श्व-
लोममनुत्तुलोमगतं तथा अनुत्तुं छेद्यं बुद्धबुद्धोन्नीतं
तथा छेद्यं शल्यं न निर्घात्यमदाह्यम् । तथा पृथुमुख्यं
विस्तीर्णान्तं च न निर्घातनीयम् ॥ २९ ॥

प०—शल्यसुरोगात् कक्षास्थं तथा कक्षास्थं
पार्श्वस्थं प्रत्यङ्गान्तरस्थं च निर्घात्यं न निर्घेयम् ।
तथा प्रतिलोमं नानुत्तुलोमगतं तथा अनुत्तुण्डं चाद्यं
बुद्धबुद्धवन्नोन्नतं छेद्यं छेद्यस्यस्यं तथा पृथुमुख्यं
विस्तीर्णस्थं च निर्घेयम् ॥ २९ ॥

हे०—उरोमाहाद्यं कक्षास्थं निर्घात्यं निर्घेयं
शल्यसिद्धिः । पार्श्वोमाहाद्यं कक्षास्थं निर्घात्यं
छेद्यं छेद्यस्यं ॥ २९ ॥

न च शोभेत् शल्यमाहर्ष्यापीमयाह

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥

स० विशल्यं हर्षयति विशल्यघ्नम् । नानुत्तुलोमं
यावत्सशल्यः । शल्यपापे तु शिरसे तन्नाहरेत् ।
विशल्यस्य प्राणहत्यात् । एतन्नश्यं च मर्मे-
निषामे मर्मे कृत्वा हर्षयति । नष्टं वा निरुपद्रवम् ।
नष्टमदृश्यां प्राणं च शिरस्यहर्षं शिरसि नष्टमदृश्या-
नाहरेत् । प्रत्यस्यमयान् ॥ ३० ॥

प०—विशल्यं हर्षयति विशल्यघ्नं मर्मपातघ्ने
मर्मत्रयप्रतिघ्ने नष्टं वा अदर्शनप्राणं निरुपद्रव-
शोभेवदनापाकरहितं शल्यं निर्घेयम् ॥ ३० ॥

हे०—अनाहर्ष्यात् शल्यसाह—नैवाहरेदिति । विश-
ल्यघ्नम् अक्षयः स्वर्गी जीर्णं विशल्यघ्नानीयं शल्यं मर्म-
स्थितम् ॥ ३० ॥

अथाऽऽहरेत्करप्राप्यं करणैव ॥ ३१ ॥

स०—करप्राप्यं हस्तप्राप्यं शल्यं करणैवाऽऽहरेत्सा-
परेण कंकर्षिणादिना ॥ ३१ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थं । करप्राप्यं करणैव
हस्तेनैवाहरेत् आकर्मण ॥ ३१ ॥

हे०—अनाहर्ष्यात् शल्यसाह—नैवाहरेदिति ॥ ३१ ॥

हृत्करपुनः ।

हृद्यं मिदादिमकरवर्भिकर्कटकाननैः ॥ ३२ ॥

स०—हृत्करपुनः हृत्करपुनः शल्यं हृत्करपुनः
मिदादिनाहरेत् ॥ ३२ ॥

प०—हृत्करपुनः यत् करप्राप्यं न सवति
हृद्यं च अचक्षुष्यं मिदाद्याननैः मिदाद्युत्तुदिशि-
माहरेत् ॥ ३२ ॥

हे०—हृत्करपुनः हृत्करपुनः शल्यं हृत्करपुनः
मिदादिनाहरेत् ॥ ३२ ॥

अहृद्यं त्रणामंस्थानाद्गर्भं शक्यते यतः ।
कंकर्षुगाहकुरग्गरावायमाननैः ॥ ३३ ॥

स०—अहृद्यं यत् अहृद्यं अहृद्यं अहृद्यं
कुरग्गरावायमाननैः कुरग्गरावायमाननैः
हरेत् । कुरग्गरावायमाननैः ॥ ३३ ॥

प०—अहृद्यं अहृद्यं त्रणामंस्थानान् अहृद्यं
यतो यस्मात्कुरग्गरावायमाननैः अहृद्यं अहृद्यं
अहृद्यं अहृद्यं कुरग्गरावायमाननैः ॥ ३३ ॥

हे०—अहृद्यं अहृद्यं त्रणामंस्थानान् अहृद्यं
अहृद्यं अहृद्यं कुरग्गरावायमाननैः ॥ ३३ ॥

मन्दशाभ्यां त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

स०—मन्दशाभ्यां त्वगादिस्थम् मन्दशाभ्यां
त्वगादिस्थम् ॥ ३४ ॥

प०—त्वगादिस्थं अहृद्यं मन्दशाभ्यां मन्दशाभ्यां
माहरेत् । त्वगादिस्थं मन्दशाभ्यां मन्दशाभ्यां
मन्दशाभ्यां मन्दशाभ्यां ॥ ३४ ॥

हे०—मन्दशाभ्यां मन्दशाभ्यां मन्दशाभ्यां
मन्दशाभ्यां मन्दशाभ्यां ॥ ३४ ॥

नालाभ्यां युपिरे हरेत् ॥ ३५ ॥

स०—युपिरे यत् युपिरे नालाभ्यां युपिरे
हरेत् ॥ ३५ ॥

प०—युपिरे अचक्षुष्यं त्वगादिस्थं ननालाभ्यां
माहरेत् ॥ ३५ ॥

हे०—युपिरे यत् युपिरे नालाभ्यां युपिरे
हरेत् ॥ ३५ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः ॥ ३६ ॥

स०—शुषिरस्थं पुनः शल्यं नलकैर्नाडीयंत्रैराकर्षेत् ॥ ३६ ॥

प०—शुषिरप्रदेशस्थं शल्यं नलकैर्नाडीयन्त्रैर्हरेत् ॥ ३६ ॥

हे०—नाडीयंत्राहार्यं शल्यमाह—शुषिरस्थमिति ३६ ॥

शेषं शेषैर्यथायथम् ॥ ३७ ॥

स०—शेषं शल्यं शेषैर्यत्रैर्यथायोगमाहरेत् ॥ ३७ ॥

प०—शेषं शल्यं यद्दशक्यं शेषैर्यन्त्रैरिहानुगतैरिहानुकैः शिलादिभिर्हरेत् । यथायथं यथास्वम् । यत्र ययोग्यं तेन तदाहरणं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

हे०—शेषयंत्राहार्यं शल्यमाह—शेषमिति ॥ ३७ ॥

शल्येण वा विशस्थादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् । कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥

स०—शल्येण वा पूर्वं विशस्य मांसादींश्छित्त्वा ततोऽनंतरमपनीतरक्तं व्रणं विधाय सर्पिषा स्वेदयित्वा बन्धपद्मादिना सर्पिर्मधु बद्ध्वा आचारिकं स्नेहविश्रुक्तमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकमादिशेत् कथयेत् ॥ ३८ ॥

प०—तथाप्यशक्यमाहर्तुं शल्यं शल्येण पूर्वं विशस्य मांसादीन् छित्त्वाऽनन्तरमाहरेत् । ततोऽनन्तरं निर्हृतशल्यं शरीरदेशं निर्लोहितं कृत्वा घृतेन व्रणं संस्वेद्य स्वेदयित्वा बद्ध्वाऽऽनन्तरमाचारिकं स्नेहोक्तमाचारविधिमादिशेत् । उपदिशेत्कथयेत् ३८

हे०—विशस्य विदार्य निर्लोहितं सूत्ररक्तम् आचारिकमाहारविहारादिनियमम् ॥ ३८ ॥

शिरास्नायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ३९

स०—शिरास्नायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ ३९ ॥

प०—शिरास्नायुविलग्नं शल्यं शलाकया अग्रेण चालयित्वाऽभिमोच्याहरेत् ॥ ३९ ॥

हे०—शिरास्नायुविलग्नमिति ॥ ३९ ॥

हृदयं संस्थितं शल्यं त्रामितस्य हिमांशुना ।

ततः स्थानांतरं प्रातमाहरेत्तद्यथायथम् ॥ ४० ॥

स०—हृदयं यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रामितस्य स्थानांतरांतरं ज्ञात्वा यथायथं यथास्वं विशिष्येन्न निर्हरेत् ॥ ४० ॥

प०—शीतजलेन तन्नासनात् स्थानान्तरमन्यस्थानं प्राप्तं गतं ज्ञात्वाहरेत् । यथायथं यथाम्बं योग्यैरिति यावत् ॥ ४० ॥

हे०—हृदयलग्नस्य शल्यस्योपायमाह—हृदयं त्रामितं । यथायथं स्थानानुरूपेण यंत्रेण ॥ ४० ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ ४१ ॥

स०—अन्यतोऽप्यन्यदेशस्थमपि शल्यं दुराकर्षेत्तद्विद्येनाक्रष्टुं शक्यते तत्स्वमार्गं नयेत् नडेवमेवाहरेत् । यथा हृदयस्थं शल्यं स्थानांतरं प्राप्ते निर्हरेत् तथा यथामार्गं मार्गानतिक्रमेणाप्यन्यदेशस्थमपि शल्यमाकर्षणीयम् ॥ ४१ ॥

प०—यथामार्गं येन मार्गेण प्रविष्टं तच्छल्यं दुराकर्षं दुराहारमन्यतोऽप्येवमनवरुद्धमार्गं पाठयित्वाऽऽहरेत् ॥ ४१ ॥

हे०—यथामार्गं मार्गानुरूपेण शोधनेन दुराकर्षं हृदयादाक्रष्टुमशक्यं हृदयोपायमन्वातिदिशति—अन्यत इति ॥ ४१ ॥

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

स०—अस्थिदृष्टेऽस्त्रि दृष्टे स्पष्टे सति शल्ये नरं बलवंतं पद्भ्यां पीडयित्वा आक्रम्य तच्छल्यं विनिर्हरेत् । अस्थिनष्ट इति वा पाठः ॥ ४२ ॥

प०—अस्थि दृष्टं येन शल्येन तस्मिन्नरं पुरुषं शल्यवन्तं पद्भ्यां पादाभ्यां पीडयित्वाऽऽक्रम्य तच्छल्यं यन्त्रेण निर्हरेत् अपकर्षेत् ॥ ४२ ॥

हे०—अस्थिमग्नस्योपायमाह—अस्थिदृष्ट इति ॥ ४२ ॥

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किंकरैः ४३ ॥

स०—इत्यशक्येऽनेनाऽपि प्रकारेणाक्रष्टुमशक्ये शल्ये किंकरैर्भूर्यैर्महाबलैः सुगृहीतस्य सुप्लवष्टव्यस्य नरस्य शल्यं वैद्यः क्लृप्तमुखादिना निर्हरेत् ॥ ४३ ॥

प०-इत्यनेन प्रकारेणाशक्ये शल्ये आक्रष्टु
सुवलिभिर्वलवद्भिः सुगृहीतस्य सुष्टु वद्धस्य
पुंसः किङ्करैराज्ञाकारिभिर्भूतैराकर्षेत् यन्त्रेण
आहयित्वा ॥ ४३ ॥

हे०-पूर्वोपायाशक्यस्योपायांतरमाह---इत्यशक्य
एति । सुगृहीतस्य सुशल्ये अंगे सम्यक् घृतस्य ॥ ४३ ॥

तथाऽप्यशक्यं वारंगं वक्रीकृत्य धनुर्ज्यया ।
सुबद्धं वक्रकटके वध्नीयात्सुसमाहितः ॥
सुसंयतस्य पंचांग्या वाजिनः कशयाऽथ तम् ।
ताडयेदिति भूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥
उद्धरेच्छल्यम् ॥ ४४ ॥

म०-तथाप्यशक्य एवमपि शल्य आहर्तुमशक्ये
वारंगं शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं तद्वक्रीकृत्य
कुटिलतां प्रापस्य ततो धनुर्ज्यया स्नाय्वादिमय्या
सुबद्धं कृत्वाऽनंतरं वाजिनोऽश्वस्य वक्रकटके वध्नीया-
द्वैद्यः । किंभूतः । सुसमाहितस्तद्गतमनाः । किंभूतस्य
वाजिनः । सुसंयतस्य सुष्टु शोभनं कृत्वा वद्धस्य । कथं
सुसंयतस्य । पंचांग्या पंचानामंगानां चतुर्णां पादानां
मुखसहितानां समाहारः पंचांगी वेधविशेषस्तथा पंचांग्या
वद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया चर्मवध्नीया इत्येवं ताडयेत् ।
यथा स वाजी भूर्धानमुन्नमयन्नुत्क्षिपन् वेगेन बलेना-
ऽऽक्रान्त्या शल्यमुद्धरेत् ॥ ४४ ॥

प०-तथाप्याहर्तुमशक्ये शल्ये वारङ्गं शल्यवृन्तं
वक्रीकृत्य प्रयुज्य कुटिलतां नीत्वा धनुर्ज्यया धनु-
र्गुणेन एकतो वद्धमन्यतो वाजिनोऽश्वस्य वक्र-
कटके वध्नीयात् वैद्यः सुसमाहितो यत्तपरः ।
सुसंयतस्याचपलस्य पञ्चाङ्ग्या वद्धस्य पञ्चाना-
मङ्गानां समाहारः पञ्चाङ्गी बन्धविशेषः तथा सुसं-
यतस्य वद्धस्यानंतरं वाजिनं कशया ताडयेत्
ह्न्यात् । यथोन्नमयन् भूर्धानं वेगेन बलेन संरम्भे-
णाक्रान्त्या तच्छल्यमुद्धरेदाहरेत् ॥ ४४ ॥

हे०-एवमप्यशक्यस्योपायमाह-तथापीति । वारंगः
शस्त्रमस्तके शिखाकारोऽत्रयवः, पंचांगी चतुर्षु चरणेषु
मुखे च बन्धविशेषः । तं वाजिनम् इति शब्दस्तथार्थः । शिर
उत्क्षिप्य वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत् तथा ताडयेत् ॥ ४४ ॥

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥४५ ॥

स०-अथवैवमनेन प्रकारेण वारंगं वक्रतां नीत्वा
धनुर्ज्यया सुबद्धं संपाद्य सुसमाहितो मिषग्वक्षस्य
शाखामानमय्य धनुर्ज्यया सुबद्धं तस्यां बध्नीयाच्छल्या-
कर्षणार्थम् । अत्र च या शाखा किंकरहस्तादिमु-
क्तमात्रोर्ध्वमुन्नमय्य मनाक् शल्यमुद्धरति तादृशी कल्प-
नीया ॥ ४५ ॥

प०-एवमनेन प्रकारेण शाखायां कल्पयेत् वृक्षस्य
रूढ्या धनुर्ज्यया पूर्ववद्धृत्वा वारङ्गमेकतोऽन्यतो
वृक्षशाखां शल्यमुद्धरेत् ॥ ४५ ॥

हे०-पूर्वोपायासंभवे उपायांतरमाह-एवमिति ॥४५ ॥

वद्धा दुर्बलवारंगं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ४६ ॥

स०-दुर्बलं तनु वारंगं यस्य शल्यस्य तच्छल्यं
कुशाभिर्वशादिकं विकामिर्बद्धा शल्यमाहरेत् ॥ ४६ ॥

प०-दुर्बलं तनु स्वल्पं वारङ्गं यस्य शल्यस्य
तद्दुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिश्चाभिर्वशादिकं विकामि-
भिर्वद्ध्वाऽऽहरेदाकर्षेत् ॥ ४६ ॥

हे०-दुर्बलवारंगस्योपायमाह-वद्ध्वेति । कुशाभिः कंवि-
काभिः ॥ ४६ ॥

श्वयथुग्रस्तवारंगं शोफमुत्पीडय युक्तितः ॥४७ ॥

स०-श्वयथुना ग्रस्तमाच्छादितं वारंगं यस्य शल्यस्य
तच्छल्यमाहरेत् । कथम् । युक्तितो यथा युज्यते तथा
शोफमुत्पीड्योर्ध्वं पीडयित्वा ॥ ४७ ॥

प०-श्वयथुना ग्रस्तः छादितो वारङ्गो यस्य तच्छ-
ल्यं युक्तितः श्वयथुमुत्पीडयाहरेत् ॥ ४७ ॥

हे०-शोफाग्रस्तवारंगस्योपायमाह-श्वयथ्विति ४७ ॥

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुंडितं हरेत् ।

स०-उत्तुंडितं शल्यं बुद्बुदवदमिमुग्धीभूतं नाड्या
निर्घात्य चालयित्वा हरेत् । किंभूतया । मुद्गरेणाहतया
मुद्गरग्रहणमुपलक्षणार्थम् । पाषाणादिभिरप्याहतयो-
त्तुंडितमाहरेदिति वेद्यम् ॥ ४८ ॥

प०-शल्यमुत्तुण्डितं नाड्या यन्त्रेण मुद्गरेणाह-
तया निर्घातितयाऽऽहरेत् ॥ ४८ ॥

हे०—शोफोत्पीडनेन वारंगमुद्गाश्च उस्तुंडितस्योपाय-
माह—मुद्गरेति ॥ ४८ ॥

तैरेव चाऽऽनयेन्मार्गममार्गोस्तुंडितं तु यत् ४९ ॥

स०—तैरेव मुद्गरादिभिराहतैरमार्गोस्तुंडितममार्गो-
स्तुंडितं मार्गमानयेत् प्रापयेत् ॥ ४९ ॥

प०—तैरेव मुद्गरेणैव विचाल्य शल्यं मार्ग-
मानयेत् । पश्चाद्यथामार्गं नीत्वा हरेत् ॥ ४९ ॥

हे०—तेनैव नाडीं विना मुद्गरेणैव निर्घात्य आमार्गोस्तु-
डितस्योपायमाह—नयेदिति । तत्तु यत् मार्गं नयेत् ।
मार्गनयनपूर्वकमाहरेत् ॥ ४९ ॥

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ।

स०—कर्णः कर्णौ वा विद्येते येषां ते कर्णिनो
भ्रष्टादयस्तेषां कर्णं मृदित्वा भक्त्वा शल्यं निर्हरेत् ।
अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन निगृह्य निर्हरेत् ।
नाडी पंचमुखच्छिद्रेत्येवमादिप्रथनिर्दिष्टैर्नाडीयंत्रैर्निर्हरे-
दित्यर्थः ॥ ५० ॥

प०—कर्णिनां कर्णवतां शल्यानां मृदित्वा
संश्लुभ्य शिथिलतां नीत्वा शल्यं नाड्यास्येन
नाड्ययन्त्रेण यथास्वं वंशादिना निगृह्यावष्टभ्य
निर्हरेत् ॥ ५० ॥

हे०—निर्घातेनैव कर्णयुक्तस्योपायमाह—मृदित्वाति ।
निर्गमप्रतिबंधकः शल्यावयवः कर्णकारत्वात्कर्णः तं मृदित्वा
संश्लोदनेन शिथिलीकृत्य अथवा नाड्यास्येन नाडीयंत्रमुखेन
निगृह्य निष्पीडनेनैकीकृत्य ॥ ५० ॥

अयस्कांतेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ५१ ॥

स०—अयस्कांतेन लोहाकर्षकमणिविशेषेण निष्कर्णं
शल्यं तथा विवृतमुखम् ऋजु स्पष्टं कृत्वाऽर्वास्थितं निर्हरे-
त् ॥ ५१ ॥

प०—निष्कर्णमकर्णं वा शल्यं विवृतास्यमनल्प-
त्रणमुखमृजुस्थितमनुलोमगतमयस्कांतेन मणिविशे-
षेणाहरेत् ॥ ५१ ॥

हे०—निष्कर्णस्योपायमाह—अयस्कांतेनोति । अय-
स्कांतो लोहाकर्षणपाषाणः । विवृतास्यमृजुस्थितामिति ।
निष्कर्णस्य विशेषणम् ॥ ५१ ॥

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ५२ ॥

स०—पक्वाशये स्थितं शल्यं विरेचनेनविशेषेण
निर्हरेत् ॥ ५२ ॥

प०—पक्वाधाने स्थितं शल्यभूतमन्नादि विरेकेण
निर्हरेत् ॥ ५२ ॥

हे०—पक्वाशयगतस्योपायमाह—पक्वाशयगतमित्येव

दुष्टवातविपस्तन्यरक्ततायादिचूर्णः ॥ ५३ ॥

स०—दुष्टवातादीनि चूर्णैर्निर्हरेत् । चूर्णैरिति
बहुवचननिर्देशाच्छृंगादिभिरिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

हे०—दुष्टवातादीनामुपायमाह—दुष्टवातोति । शृंगा-
दिभिः ॥ ५३ ॥

कंठस्रोतोगतं शल्यं सूत्रं कंठं प्रवेशयेत् ।

विसंनोत्ते ततः शल्यं विसंसूत्रं समं हरेत् ॥ ५४ ॥

स०—कंठस्रोतःस्थे शल्ये सूत्रं कार्पासादिजं विसंन-
कौत् प्रवेशयेत् । विसंसंलग्ने सूत्रं कृत्वा शल्यानिर्हरेणाय
प्रवेशयेदित्यर्थः । आने गृहीते शल्यं विसंसंलग्ने-
ऽन्तरं शल्यं विसंसूत्रं समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

प०—कण्ठस्रोतोगतं तत्रस्थं शल्यं सूत्रं कार्पासा-
दिमयं कण्ठे प्रवेशयेत् । विसासक्तं विलग्नं विसंन-
सह सूत्रं कृत्वा ततोऽन्तरमात्ते गृहीते विसंन-
शल्यं विसंसूत्रेण समं तुल्यकालमाहरेत् ॥ ५४ ॥

हे०—कंठगतस्योपायमाह—कंठस्रोत इति । विसंन-
मृणालेन आत्ते गृहीते ॥ ५४ ॥

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्वा शलाकामप्स्थिरी-
कृताम् ।

आनयंजातुषं कंठात् ॥ ५५ ॥

स०—जातुषं शल्ये कंठस्रोतःप्रविष्टं तज्जातुषं शल्यं
कंठादानयेत् । कथमित्याह । शलाकां कंठे क्षिप्वा ।
कथम् । नाड्या नाडीयंत्रेण प्रक्षिप्य कंठदाहपरिहरणा-
र्थम् । कीदृशीं शलाकाम् । अद्भिः स्थिरीकृतां निर्वा-
पणद्वारेण । तां तथाविधां शलाकां कृत्वा नाड्यैव
जातुषं शल्यं कंठादानयेदाकर्षयेत् । जातुषमित्यत्र ऋजु-
जतुनोः पुगित्यण् पुगागमश्च ॥ ५५ ॥

५०—कण्ठस्रोतःप्रविष्टं जतुमयं शल्यं कण्ठादा-
नयेद्दक्षिणेत् । नाड्या नाडीयन्त्रेण शलाकाम-
म्रितापितां प्रक्षिप्य कण्ठदाहपरिहारार्थमथ तां गुही-
नशल्यामस्थिरीकृतां शीताभिरद्भिः परिषिच्य
स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ ५५ ॥

हे०—जातुपस्यांपायमाह—नाड्यामीति । अग्नता-
पितां शलाकां नाड्या कण्ठे क्षिप्त्वा ततोऽस्थिरीकृतामपां
मानेन स्थिरीकृतां वात्यसंलम्भां कृत्वा जातुषं लाक्षामयं शल्यं
कण्ठादानयेत् ॥ ५५ ॥

जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ५६ ॥

स०—अजातुषं दास्येष्वदिग्धमयं शल्यं कण्ठस्रोतः-
स्थितं जतुदिग्धां लाक्षालितां शलाकामम्रितापितां
नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववदपहरेत् । जतुदिग्धामित्युपलक्ष-
णार्थम् । सिक्थादिदिग्धामपि । यथा शलाकया हतुं
प्रयुज्यते तथा कृत्वेति वेद्यम् ॥ ५६ ॥

५०—जतुदिग्धं जातुपमजातुषं शल्यमेवं प्रतप्तां
जतुप्रतप्तां शलाकां नाड्यां कृत्वा स्थिरीभूता-
मानयेत् ॥ ५६ ॥

हे०—अजातुपस्योपायमाह—जतुदिग्धामिति । जतुदिग्धां
लाक्षालितां शलाकां पूर्ववच्छल्यसंलम्भां कृत्वा जातुपादन्य-
च्छल्यमाहरेत् ॥ ५६ ॥

केशोदुकेन पीतेन द्रवैः कंटकमाक्षिपत् ।

सहसा सूत्रबद्धेन वमतः ॥ ५७ ॥

स०—कंटकं मत्स्यादिकमांससमेन भुक्तं कण्ठस्रो-
तसि स्थितं द्रवैः पानीयादिभिः सह पीतेन । केशो-
दुकेनाऽऽक्षिपेत् । केशानां समूहः केशोदुकं तेन ।
किंभूतेन केशोदुकेन । सूत्रबद्धेन सूत्रप्रथितेन । वमतो
वमनमाचरतः । कंटकमंकदेशसक्तसूत्रं सहस्रैवा-
ऽऽक्षिपत् । एवं च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवैः केशोदुकं
पातयमित्यवतिष्ठते ॥ ५७ ॥

प०—केशानां समूहः पिण्डः केशोन्दुकस्तेन
पीतेन द्रवैः पानीयादिभिः कण्ठकं वातकण्ठकम-
न्यद्वारा त्वगस्थिशल्यं कण्ठस्रोतःस्थितमाक्षिपेत्
आकर्षणं सहस्रैव । तेन सूत्रबद्धेन सतावृत्तैः पीतेन
वमतश्च पुंसः ॥ ५७ ॥

हे०—मत्स्यादिककंटकस्योपायमाह—केशोदुकेनेति ।
सूत्रबद्धेन केशोदुकेन केशपुंजेन द्रवैः सह पीतेन वमतः
सहसा कंटकमाहरेत् ॥ ५७ ॥

तेन चंतरत् ॥ ५८ ॥

स०—तेन कंटकेनेतरत् केशोदुकं प्रमादपीत-
माहरेत् । क्षतकण्ठश्च त्रिफलां मधुघृतसितोपेतामनुकंटं
लिह्यात् । सुश्रुते चोक्तम् । अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्य-
कंटासक्तमवेक्ष्य केशोदुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवमक्तोपहितं
पाययेदाकंटाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्धमतश्च शल्यैकदेश-
सक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना वा दंत-
धात्रनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदंढेति ॥ ५८ ॥

हे०—केशोदुकस्योपायमाह—तेनेति । तेन कंटकेन द्रवैः
सह पीतेन इतरत्केशोदुकमाहरेत् ॥ ५८ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ५९ ॥

स०—मुखनासागतं शल्यं मुखनासाभ्यामाक्रष्टुं-
मशक्यमाहर्तुं यत्र शक्यते तत्परतो नुदेत्प्रकृतत्वान्मु-
खात् परतो नासायाश्च परतः । तस्माद्येन केनचिदुपा-
येन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ॥ ५९ ॥

प०—मुखनासाभ्यामाहर्तुमाक्रष्टुं यत्र शक्यते
तत्परतो नुदेत् प्रेरयेत् । अन्तं नयेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

हे०—अर्धमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह—अशक्यमिति ।
परतो नुदेत्कोष्ठं नयेत् ॥ ५९ ॥

अप्यानस्कंधवाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ६० ॥

स०—ग्रासः शल्यमिव ग्रासशल्यं कंटासक्तमंतः-
कोष्ठान्तं नयेत् । कथम् । अपां पानमप्यानं तेन ।
तथा स्कंधघातेन । स्कंधस्य मुष्टिघादिना हननं स्कंध-
घातः ॥ ६० ॥

प०—शल्यकार्यकरणात् कण्ठासक्तो ग्रासः कवलः
तथाविधं ग्रासशल्यमन्तःकोष्ठाख्यमम्बुपानेन तथा
स्कन्धस्य मुष्टिघातेन प्रवेशयेत् ॥ ६० ॥

हे०—ग्रासशल्यस्योपायमाह—अप्यानेति । अप्यान-
मुदकपानम् ॥ ६० ॥

सूक्ष्माक्षित्रणशल्यानि क्षौमावालजलैर्हरन्त ॥६१॥

स०—अक्षिणी च व्रणश्च तत्र शल्यान्यक्षित्रण-
शल्यानि सूक्ष्माणि च तान्यक्षित्रणशल्यानि च सूक्ष्मा-
क्षित्रणशल्यानि तानि क्षौमादिभिर्निर्हरेत् । योग्यता-
वशात् कदाचित् क्षौमेन कौशेयेन कदाचिद्वाल्लेन
कदाचिज्जलेन च निर्हरेत् ॥ ६१ ॥

प०—सूक्ष्माण्यक्षित्रणशल्यानि क्षौमादिभिर्लि-
भिर्निर्हरेत् अपानयेत् । क्षौमं दुकूलम् । वालाः
केशाः ॥ ६१ ॥

हे०—सूक्ष्माणामक्षिगतानां व्रणगतानां चोपायमाह—
सूक्ष्माक्षिती ॥ ६१ ॥

नदीतडागादिपतितस्याऽकस्मान्नरस्यावश्यं यज्जल-
मंतरे प्रविशेत्तज्जलं शल्यवदंतःस्थितं निर्हर्षमिति तदु-
पायं दर्शयितुमाह—

**अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।
वामयेद्वाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ६२ ॥**

स०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किंभूतम् । अवाक्-
शिरसमवागधः शिरो मूर्धा यस्य तम् । तथा आयतं
दीर्घं कृत्वा । तथा तं नरं वामयेद्वैद्यः । अथवा आमुखं
मुखं यावद्भस्मराशौ न्यसेत् । तथोक्तम् । उदक-
पूर्णस्य चक्रादारोपणेनोदकनिःसारः कार्य इति ॥ ६२ ॥

प०—अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् विधुन्वीत ।
अवाक्शिरसमवाक् अधः शिरो यस्य तं तथाभूतं
यथायतं दीर्घं कृत्वा तं वामयेत् । वा पर इत्यर्थे ।
अथवा भस्मराशौ निखनेदामुखमामुखात्प्र-
क्षिपेत् ॥ ६२ ॥

हे०—सर्वांगगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—अपां पूर्णमि-
ति । विधुनुयात्कम्पयेत् वामयेच्च वमनद्रव्यैः । अथवा मुखप-
र्यंतं भस्मराशौ निखनेत् ॥ ६२ ॥

**कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयंत वा ॥६३॥**

स०—कर्णेऽम्बुना पूर्णं सति तैलवारिणी क्षिपेत् ।
किं कृत्वा । हस्तेन मथित्वा विलोडय । तथाऽधोमुखं
कर्णं हन्याद्वा । अथवा चूषयेच्छृंगादिभिः ॥ ६३ ॥

प०—जलपूर्णं कर्णं तैलवारिणी क्षिपेत् । हस्तेन
मथित्वा विलोडयैकतामापाय । तथाऽधोमुखं कर्णं
पार्श्वान्तं कृत्वा हस्तेन हन्यात् । नाड्यां वा
चूषयेदिति ॥ ६३ ॥

हे०—कर्णगतस्योदकशल्यस्योपायमाह—कर्णेऽम्बुना
आनूपयेत् शृंगादिभिः ॥ ६३ ॥

**कीटे स्रातोगतं कर्णं पूर्यत्त्वणानुना ।
शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृतं क्लृप्तं विधिः ॥६४॥**

स०—कीटे पिपीलिकाशतपादादीं शोभःपर्यन्तं
तोदगौरखवदनादिभिरनुमितं कर्णं लवणानुना पूरयेत् ।
अथवा शुक्तेन पूरयेत् । किंभूतेन । सुखोष्णेन । मृते
पुनस्तस्मिन् कीटे क्लृप्तं विधिः कार्यः ॥ ६४ ॥

प०—कीटे शतपादादीं कर्णमोनःप्रविष्टं कर्णं
लवणानुना पूरयेत् । शुक्तेन वा पूरयेत् । सुखो-
ष्णेन तथा लवणानुनापि सुखोष्णेन पूरयेत् ।
तत्रैव मृते कीटके क्लृप्तं विधिः कार्यः । कर्ण-
स्रावो रक्तप्रतिवाहोक्तश्च ॥ ६४ ॥

हे०—कर्णगतस्य कीटशयस्योपायमाह—कीटे कर्णं
लवणानुना लवणयुक्तेनानुना ॥ ६४ ॥

**जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिगस्थितम् ।
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ६५ ॥**

स०—जातुपादिशल्यं देहजेनोष्मणा चिगं स्थितं
प्रायशो विलीयते ॥ ६५ ॥

प०—हेमरूप्यादिधातुजं शल्यं चिरस्थितं प्रायशो
बाहुल्येन विलीयते विलीनं सम्पन्नम् ॥ ६५ ॥

हे०—जातुपादिशल्यं देहोष्मणेन विलीयते प्रायशो
जातुपमिति । विलीयते विनश्यति ॥ ६५ ॥

**मृद्रेणुदारुशृंगास्थिदंतबालापलानि च ।
शल्यानि न विशीर्यते शरीरे मृन्मयानि वा ॥
विषाणवेण्वथस्तालदारुशल्यं चिरादपि ।
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजीदिव ॥**

स०—मृद्रेणुदावादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते ।
उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । विषाणादिशल्यं
प्रायो देहजेनोष्मणा न विलीयते । अदि

निर्भुज्यते पृथग्भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत
संवाह । नशमाद्विषाणादिशल्यं शीघ्रमेव पलासृजी
पचति । अतो मांसरक्तपाकादेहेजेन चोष्मणा
प्रायो निर्भुज्यते ॥ ६६ ॥

प०—मृद्रेणुद्वार्वीदीनि शल्यानि देहजेनोष्मणा न
विलीयन्ते न विलयं यान्ति । विषाणशल्यं वेणु-
शल्यमयश्शल्यं चिरास्थितं प्रायशो बाहुल्येन देह-
जेनोष्मणा निर्भुज्यते कुटिलतां नीयते । तद्विषा-
णादिमयं शल्यं पलासृजी मांसरक्ते पचति पाकं
नयति ॥ ६६ ॥

हे०—मृदादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयत इत्याह—
विषाणोऽपि । एतेन मृदादिशल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं
नयति । विषाणवेणुश्लयत्रोपादानं विलयनाविलयनद-
नार्थम् । विलयनाभावे हेतुमाह—प्राय इति । निर्भुज्यते
प्रायः । न विलयनं शल्यं कुटिलीभावकृतेन
शोभितं यो मांसरक्तपाकस्तेन बहिरेव निर्याति नतु विली-
यते इत्यर्थः । प्रायोऽग्रहणं सूचितं हेतुं विनाप्यविलयनं
नयति ॥ ६६ ॥

शल्यं मांसावगाढं च स दंशं न विदह्यत ।

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्पणवृंहणैः ॥

तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदांकनैः ।

पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ॥ ६७ ॥

म०—मांसावगाढं मांसांतर्निगूढं शल्ये सति यदि
स दंशो न विदह्यते पच्यते । यत्र तु तिष्ठति शल्यं ततस्तं
मर्दनेन स्वेदेन वा कदाचित् शुद्धया वमनादिकया कदा-
चित्क्षणेन कदाचिद्बृंहणेन कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन क-
दाचित्तीक्ष्णान्नपानेन । तीक्ष्णशब्दस्य प्रत्येकं संबंधः ।
कदाचिद्घनशस्त्रपदांकनैः । शस्त्रस्य पदानि । घनानि
सहतानि च तानि शस्त्रपदानि च तेषामेकं लक्षणं तैः
मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वेषां यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाच-
यित्वा ततः पाटनैषणभेदनैर्हरेत् ॥ ६७ ॥

प०—मांसावगाढं मांसनिगूढं शल्ये स चेच्छ-
रीरावयवो न विदह्यते न पच्यते तत्र तिष्ठति शल्यं
मर्दनादिभिरुपायैः पाचयित्वा शल्यमाहरेत् । मर्द-

नेन हस्तोन्मथितेन तथा स्वेदनोपनाहादिना शुद्धया
वमनविरेचनादिकया कर्शनेन कार्श्योंत्पादेनेन
लङ्घनादिना बृंहणेन बृहत्त्वकारिणा मांसाद्युपयो-
गक्रमेण तीक्ष्णोपनाहेन तीक्ष्णद्रव्यबन्धनेन तथा
पानेनात्रेन च तीक्ष्णेन । शस्त्रस्य पदानि शस्त्रपदानि
घनानि संनिहितानि तेषामेकं लक्षणं तैर्मर्दना-
दिभिः पूर्वशल्यं पाचयित्वा पाटनेनान्वेषणेन भेद-
नेन चाहरेत् ॥ ६७ ॥

हे०—विदाहोपायमाह—शल्य इति ॥ ६७ ॥

शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।

तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥

स०—शल्यानि धातुविषाणवेण्वादिजानि । प्रदे-
शास्त्वङ्मांसादयः । यंत्राणि स्वस्तिकादीनि । तेषां बहु-
रूपतामवेक्ष्य नानाकारतां ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानु-
क्तैर्विज्ञानसाधनैः कारुणैर्मतिमान् भिषक् जानीयात्
शल्यं तथाऽऽकर्षेदिति । संग्रहे चोक्तम् । व्रणे प्रसन्ने
प्रातिषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु । अल्पे शोफे च तापे च
निःशल्यमिति निर्दिशेदिति शल्याहरणविधिः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-

मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्याया-

मष्टाधिशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

प०—शल्यानि विषाणखण्डादीनि । प्रदेशास्त्व-
ङ्मांसादयः । यंत्राणि स्वस्तिकयंत्रादीनि तेषां
बहुरूपतामवेक्ष्य ज्ञात्वा तैस्तैरुपायैरुक्तानुक्तैर्विज्ञान-
साधनहेतुभिर्मतिमान् बुद्धिमान् शल्यं विद्याज्जा-
नीयात् । तथाऽऽहरेदाकर्षेत्तैस्तैरुपायैरिति भद्रम् ॥ ६८

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने शल्या-
हरणविधरेष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हे०—शल्ये अनुकूलसंग्रहार्थमुपायमाह—शल्यप्रदे-
शेति ॥ ६८ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शल्योद्धृतिप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितम् ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं शस्त्रकर्मविध्यध्यायः प्रस्तूयते ।
यतोऽनंतरातीतेऽध्याये शस्त्रेण वा विशास्यादावित्युक्त-
मतस्तस्यैव शस्त्रकर्मणो विधानं वक्तुं युक्तमित्याह—

अथाऽतः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स०—शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणाय क्रिया
तस्य विधिरितिकर्तव्यता शस्त्रकर्मविधिस्तम् । शेषं
पूर्ववत् ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । शस्त्रेण विकर्षणं
कृत्वा किञ्चिच्छल्यमाहरणीयमित्यतोऽस्यारम्भः ।
शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावधारणा क्रिया तस्य
विधिरितिकर्तव्यता तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

हे०—शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ॥ १ ॥

—अथ प्रथारंभे निर्देष्टुं युक्तस्याऽपि शस्त्र-
विधेः पश्चाद्यद्यं शस्त्रकर्मविधिस्ततः शस्त्रकर्मप्रथ-
एवाऽऽदौ निर्देष्टुं युक्तः प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेद-
न्नमातुरमित्यादि न तु व्रणः संजायते प्राय इत्यादि
तत्रोच्यते । शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं विषयो निर्देष्टुं युक्तो
यः शस्त्रकर्मविधेरुपाय इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्त
इत्याह—

**व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्रयथुपूर्वकात् ।
तमेवोपचरेत्समाद्रक्षन्पाकं प्रयत्नतः ।**

सुशीतलेपसेकास्त्रमोक्षसंशोधनादिभिः ॥ २ ॥

स०—प्रायो व्रणः पाकात्संजायते । किंभूतात् ।
श्वयथुः पूर्वं यस्य पाकस्य स श्वयथुपूर्वकस्तस्मात् ।
श्वयथुपाकमंतरेणाऽपि शस्त्राद्यभिघाताद्ब्रणो जायते
इति प्रायोग्रहणम् । यस्माच्छ्रयथुपूर्वकात्पाकाद्
व्रणः संजायतेऽतस्तमेव श्वयथुमुपचरेदुपक्रमेत् । किं
कुर्वन् । पाकं प्रयत्नेन रक्षन् । कथम् । सुशीतले-
पादिभिः । सुशीताभ्यां स्पर्शतो वीर्यतश्च लेपसेकान्यां

तथाऽस्त्रमोक्षणेन तथा संशोधनेन वमनेन विरेच-
नेन वा । आदिग्रहणात्कषायपानश्रुतपानार्दानां ग्रह-
णम् ॥ २ ॥

प०—प्रायो भूयिष्ठं कृत्वा पाकाद्ब्रणो जायते ।
श्वयथुपूर्वकात् श्वयथुः पूर्वं यस्य पाकस्य तस्मा-
त्तथाविधात् पाकाद् ब्रणो जायते । ततस्तमेव
श्वयथुमेवोपचरेत् उपक्रमेत् । पाकं रक्षन् यथा
पाकोऽस्य श्वयथोर्न जायते प्रयत्नतो नावहेलया
च प्रयतो भूत्वा । कथं शीतैर्लेपैश्चन्दनादिभिः
कृतैस्तथा सेकैः परिसेकैः शीतैरेव तथास्त्रमोक्षणेन
रुधिरनिर्हरणेन संशोधनैर्वमनविरेचनादिभिः यथा
समुपलक्ष्य वातादीन् पाकभयादुपचरेत् ॥ २ ॥

हे०—शस्त्रकर्मविषयस्य व्रणस्योत्पत्तिमाह—व्रण इति ।
व्रणस्योत्पत्तिप्रतिबन्धमाह—तमेवेति । तमेव श्वयथुमेव
शस्त्रकर्मणि भेषजविधानं भेषजासाध्ये शस्त्रकर्म विधातव्य-
मिति ज्ञापनार्थम् । उक्तं हि संग्रहे द्विविधेऽपि हि व्या-
धानुपायोपेक्षे निज आगतौ वा भेषजविषयमतीते शस्त्र-
कर्म प्रयुज्यत इति ॥ २ ॥

तस्य च शोफस्याऽऽमपच्यमानपाकाद्या अवस्था-
स्तिस्रो भवतीत्याह—

**शोफोऽल्पोल्पोऽष्णरुकूसामः सवर्णः कठिनः
स्थिरः ॥ ३ ॥**

स०—आमो यः शोफः सः प्रमाणतोऽल्पस्तथा-
ऽल्पोष्णस्तथाऽल्परुक् अल्पपीडः । सवर्णस्त्व-
वर्णस्तथा कठिनो न मृदुः पक्वस्तथा स्थिरो न पक्व-
वचलः । स आमः साम इति सोऽचि लोपे चत्पा-
दपूरणमिति सुलोपः ॥ ३ ॥

प०—आमशोफोऽल्पो भवति । तथाल्पोष्मा-
ऽल्पसंतापस्तथाऽल्परुक् अल्पपीडः । सवर्णस्त्व-
क्समानवर्णः । कठिनो न मृदुः स्थिरोऽचलः ॥३॥

हे०—अपक्वस्य श्वयोर्लक्षणमाह—शोफ इति ।
आम अपक्वः, ऊष्मा औष्ण्यं, रुक् शूलं, स्थिरः शनै-
र्वर्धमानः ॥ ३ ॥

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी बस्तिरिवाततः ।
स्फुटतीव सनिस्तोदः सांगमर्दविजृम्भिकः ॥
संरंभारुचिदाहोपातृडुज्वरानिद्रतान्वितः ।
स्त्यानं विष्यंदयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥

स०-शोफः पच्यमानो विवर्णो न त्वक्ममानवर्णः ।
 तथा रागी लोहितवर्णः । तथा वस्तिरिवाततस्तब्धो
 गनर्णः कृत्वात् । छागादीनां मूत्राधारो वस्तिरियु-
 यते । तथा स्फुटतीव मनिस्तोदः सह निस्तोदेन
 वतते मनिस्तोदः । नियतप्रवृत्तप्रवृत्ता रूक् निस्तो-
 दो भवेत् पिच्छिका तु शूलमित्युच्यते । सांगेत्यादि ।
 मर्दः क्षोभः सहांगमर्दविजृम्भिकाभ्यां
 मर्देन सहांगमर्दविजृम्भिकः । तथा संरम्भादि-
 भिर्युक्तः । अन्वितशब्देन प्रत्येकं संरम्भादीनां संबन्धः ।
 संरम्भो मन्त्रिष्यतीतानां स्वसंवेद्यानामनेकरूपाणां
 वेदनानामनेकवेदनदशनादीनां रुजां प्रादुर्भावः ।
 सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । अरतिमान् दाह उषा उच्यते ।
 तथा न पच्यमानो घृतं स्त्यानमुपयुक्तं विलीनयति ।
 तथा स्पृष्टेन न सहते व्रणवत् ॥ ४ ॥

प०-पच्यमानः शोफो विवर्णो न त्वचः समान-
 वर्णः । तथा रागी लोहितवर्णः । वस्तिरिवाततः
 तब्धो घातपूर्णवृत्तिवत् । तथा स्फुटतीव ताम्यत
 इव । मनिस्तोदः सुचीभिस्तुद्यत इव । प्रतोद-
 भेदेन तुल्या रूक् निस्तोदः । तथा सहाङ्गम-
 र्देन विजृम्भिकया च वर्तते । अङ्गाद्वा मर्दः
 अङ्गमर्दः क्षोभ इव तथा संरम्भादिभिर्युक्तः ।
 अन्वितशब्दः प्रलोकमभिसम्बध्यते । संरम्भो
 याविवपयातीतानां स्वसंवेद्यानां वेदनानामनेकरू-
 पाणां प्रादुर्भावः । अरुचिरञ्जानामिनन्दिता ।
 दाहः सर्वाङ्गीणस्तीव्रो दाहः । स एवारतिमान् उषा
 उच्यते । वृट् पिपासा । उन्निद्रता निद्राविनाशः ।
 एतेरन्वितो भवति । तथाऽऽज्यं घृतं स्त्यानं विष्य-
 न्दयानि विलीनं करोति । व्रणवत्स्पर्शनं न
 सहते ॥ ५ ॥

हे०-पच्यमानस्य शोफस्य लक्षणमाह—पच्यमान
 रति । विवर्णोऽववर्णविपरीतवर्णः । रागी रंजितशक्तिमान्
 र्णोऽप्यं वर्णांतरं नयतीत्यर्थः । स्फुटति विशिष्टावयवत्वं
 प्रकति । संरम्भो क्षातिवृद्धिः ॥ ४ ॥

पक्वेऽल्पवेगता म्लानिः पाण्डुता वलिसंभवः ।
 नामोऽन्तेषून्नतिर्मध्ये कंङ्कशोफादिमार्दवम् ।
 स्पृष्टे पृथस्य संचारो भवेद्भस्ताविवांभसः ॥ ५ ॥

स०-पके सत्यल्पवेगता भवति नतु संरम्भः ।
 तथा म्लानिर्मलानत्वम् । तथा पाण्डुत्वम् । वलीनां
 चोद्भवः । तथाऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वं मध्य
 उन्नतिः । नामोऽन्तेष्वित्युक्त्यैव मध्य उन्नतत्वं लक्ष्य-
 मेव पुनरुन्नतित्वग्रहणं त्वतिशयार्थम् । तेनोत्तु उन्न-
 तं गम्यते । तथा कंङ्कवादिमृदुत्वं स्यात् । तथा स्पृष्टे
 तस्मिन् सति पृथस्य संचारो भवति । वस्तोऽन्तः-
 स्थितस्य यथाऽभसः संचारः ॥ ५ ॥

प०-पके तस्मिन् श्रयथावल्पवेगिता वेगित्वे संर-
 म्भादर्शनम् । तथा म्लानिः प्रम्लानता । तथा
 पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वम् । वलिसंभवो वलिनां
 तथा नामोऽन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वम् ।
 मध्ये मध्यप्रदेशे उन्नतिरुन्नतता उच्चैस्त्वम् । तथा
 कंङ्कशोफादीनां मार्दवमल्पता । स्पृष्टे पृथस्य
 संचारो भवेद्भस्ताविवांभस उदकस्य भवति ॥ ५ ॥

हे०-पक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह—पक्व रति ।
 अल्पवेगता उपद्रवाल्पत्वं, कंङ्कशोफादयो लक्षणानि ।
 उपद्रवास्वंगमर्दादयः ॥ ५ ॥

शूलं नर्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ।
 रागी रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ६

स०-अनिलं विना शूलं न भवति । पित्तमन्त-
 रेण दाहो न स्यात् । कफोदयाद्विना शोफो न स्यात् ।
 शोफः कफादिति वक्तव्य उदयग्रहणं विशेषद्योतना-
 र्थम् । रक्तादृते रक्तं विना रागस्य लौहित्यस्य संभवो
 न । तेन कफाधिकैः सर्वैर्दोषैः शोणितसहितैः श्रयथु-
 पाकः स्यादिति गम्यते ॥ ६ ॥

प०-अनिलादृते वातं विना तस्मिन् पाके न
 शूलस्योत्पत्तिः । पित्तादृते पित्तं विना न दाहस्य
 जन्म । कफोदयादृते कफोदयं विना न
 शोफस्य प्रादुर्भावः । रक्तादृते रक्तं विना रागस्य
 लौहित्यस्यासंभवः । अतोऽस्माद्धेतोर्दोषैर्वातपित्त-
 श्लेष्मरक्तशोणितसहितैः श्रयथुः स्यात् ॥ ६ ॥

हे०-रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह—शूलमिति ॥ ६ ॥
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुस्वगदोषभक्षितः ।
 वलीभिराक्षितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ७ ॥

म०-पाके चातिवृत्तेऽतिक्रांते सुषिरौऽतस्थः शोफदेशः संपद्यते । तथा तनुस्वगस्मिन् स तनुत्वक् । तथा दोषभक्षितः । दोषशब्देनेह पूय उच्यते । तेन भक्षितत्वात्सुषिरत्वं तनुत्वक्त्वं चाऽस्य । तथा वली-भिराचितो व्याप्तः । तथा श्यामवर्णः । तथा शीर्यि-माणतनूरुहः पतद्रोमा ॥ ७ ॥

प०-पाकेऽतिवृत्तेऽतिक्रान्ते शोफः शुषिरः शून्यः सम्पद्यते । तथा तनुत्वक् तन्वी त्वक् यस्मिन्नसौ तनुत्वक् । दोषभक्षितः पूयखादितोऽतएव शुषिर-तनुत्वक्त्वम् । वलीभिस्त्वक्सङ्कोचैराचितो व्याप्तः । श्यावः कृष्णवर्णः । तथा शीर्यमाणानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्याः ॥ ७ ॥

हे०-अतिपक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह--पाक इति । अतिवृत्ते प्रमाणमतिक्रांते सुषिरः शून्योदरः, तनुत्वक् विरलत्वक्, दोषभक्षितः पूयभक्षितमांसादिः, तनूरुहं रोम ॥ ७ ॥

कफजेषु तु शोफेषु गंभीरं पाकमेत्यसक्तु । पक्ववर्तिगं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् । रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥८॥

स०-यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते तथाऽपि कफजेष्वित्युक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते । कफजेष्विति बहुवचननिर्देशाद्देहदेशबहुत्वा-द्येषु देहदेशेषु कफो जायते तेषु कफजेषु शोफेषु गंभीरं दुर्लक्ष्यमतिशयेनांतर्निगूढत्वादसक्तु पाकमेति । अत एव पक्वलिगं पक्वलक्षणमस्पष्टं दुर्लक्ष्यं स्यात् । यत्र शीत-गुणयोगाच्छीतश्वासौ शोफश्च तस्य भावः शीतशो-फता । तथा त्वक्समानवर्णत्वम् । तथा रुजः स्तोक्तत्वम् । तथा घनस्पर्शत्वं निब्रिडस्पर्शता स्यादश्म-वत् । हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्यः स्पर्श उपलभ्यते । तं तथाभूतं श्वयथुपाकं रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो धीमान् ब्रूयात्तु शोफं पक्वमिति कथयेत् । कथम् । मुक्तसंशयः शोणितपाको नाऽत्र शोफ इत्येवं वदे-दित्यर्थः ॥ ८ ॥

प०-कफजेत्यादि । कफजेषु पुनः शोफेषु गम्भीरगतिव्याद्दुर्लक्ष्यपाकमसृक्तमेत्यागच्छति । पक्वलिगं पक्वलक्षणं तत्रास्पष्टं दुर्लक्ष्यं भवति । यत्र यस्मिन् शीतशोफता शीतस्पर्शश्वयथुत्वम् । तथा त्वक्समावर्ण्यं त्वक्समानवर्णता । रुजोऽल्पत्वं वेदनाल्पता । घनस्पर्शता भवेदश्मवत्त्वं तथा-भूतं रक्तपाकमित्येवं ब्रूयात् कथयेत् न तत्र मोहं गच्छेत्प्राज्ञः । कोविदो बुद्धिमान् मुक्तसंशयोऽप-गतसंशयः ॥ ८ ॥

हे०-रक्तपाकस्य लक्षणमाह--कफजेदिति । गंभीरं यदसक्तु पाकमेति न मानं ततस्तस्मादन्तं पक्ववर्तिगं स्पष्टं नोत्पद्यते, तेन यत्र शीतशोफत्वादि तं रक्तपाकं ब्रूयात् ॥ ८ ॥

अल्पसत्त्वेऽबले वाले पाकं चाऽन्यथमुद्धते । दारणं मर्मसंध्यादिस्थितं चाऽन्यत्र पाटनम् ९.

स०-अल्पसत्त्वे सति तथा दुर्बले तथा बाले एतेषु जाते श्वयथौ तथा पाकाद्वात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते च श्वयथौ दारणं कार्यं व्रणप्रतिषेधद्वयैर्दारणद्वयैः यथा गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौष-धानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणमिति न केवलमल्पसत्त्व इत्यादिके श्वयथौ दारणं कार्यं यावन्मर्मसंध्यादिस्थि-तेऽपि । पाटनं शस्त्रेण । अन्यत्रेति दारणविषया-निर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् ॥ ९ ॥

प०-अल्पसत्त्वे स्तोक्तचित्ते नरे सति तथाऽबले दुर्बले शस्त्राक्षमे हीनबले पुंसि तथा वाले ऊन-षोडशवर्षे पाकाद्वात्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते तथा मर्म-संध्यादिस्थितेश्च यथा तीक्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारणं कुर्वीत । तथाचोत्तरतन्त्रे निर्दिष्टम्--“ गुग्गुल्वतसिगोद-न्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् । क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ” इति । अन्यत्रेतरस्मिन् पाट-नमथ शस्त्रेण कार्यमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

हे०-अथ पाटनम् । तत्र दारणपाटनयोर्विषयभे-दमाह--अल्पसत्त्व इति । सत्त्वं मानसं बलं, पाके चात्यर्थमुद्धते अतिपक्वे शोफे मर्मसंध्यादिष्वनवचार्यं शस्त्रे-ष्वेतेषु स्थिते च दारणम्, अन्यत्र पाटनम् । दारणं क्षारा-दिना द्वारकरणं, पाटनं शस्त्रेण ॥ ९ ॥

आमच्छेदे सिराम्नायुव्यापदोऽसृजतिः ।
रजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः १०॥

स०—आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरा-
न्नायुव्यापदो भवति । तथाऽसृजोऽतिस्रामः स्यात् ।
तथा रजाया अतिवृद्धिस्तथा विदरणं विसर्पो वा
क्षतोत्थः स्यात् ॥ १० ॥

प०—आमच्छेदे आमपाटने सति शिरास्नाय्वां
व्यापदो विधातस्तथाऽसृजो लोहितस्यातिप्रवृत्तिः ।
रजोऽतिवृद्धिर्वेदनानामभिवर्धनम् । दरणं त्वगादी-
नामवदारणम् । क्षतोद्भवो वा विसर्पः स्यात् ॥ १० ॥

हे०—शिरानाशादिदोषादामो न च्छेद्य इत्यर्थः १० ॥

तिष्ठन्नतः पुनः पूयः सिराम्नाय्वसृगाभिषाम् ।
विबृद्धां दहति क्षिप्रं तृणालपमिवानलः ॥ ११ ॥

स०—अंतरंतरे तु पूयस्तिष्ठन् सन् सिरादीन्
दहति । कः कमिव । अनलस्तृणालपमिव ॥ ११ ॥

प०—पाकेऽतिक्रान्तेऽप्रपाटिते च शोफे पूयोऽन्त-
स्तिष्ठन् विबृद्धः सन् सिरादीन् दहति । यथाऽनलो-
ऽग्निर्बृद्धस्तृणालपं दहति ॥ ११ ॥

हे०—पक्वस्य छेदने दोषमाह—तिष्ठन्निति । तृणालपं
तृणगुल्मम् ॥ ११ ॥

यश्चिन्नत्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १२ ॥

स०—यः पुरगोऽज्ञानान्नोहादामं छिनत्ति । योऽपि
पक्वमुपेक्षते न पाटयति । तौ नरौ श्वपचतुल्यावातुर-
व्यापादनात् । तद्व्यापादने तु कुतो विधत्त इत्याह ।
अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ यतः ॥ १२ ॥

प०—यो वैद्यः आमं शोफं छिनत्ति विदारयति
अज्ञानादवोधान्नोहात् । यश्चापरो वैद्यः पक्वं
शोफमुपेक्षते तत्रोपेक्षां कुरुते अज्ञानादेव तौ
हावपि श्वपचवद्विज्ञेयौ अनिश्चितकारिणौ अनिरू-
पितकरणशीलौ ॥ १२ ॥

हे०—आमपक्वक्षणानभिज्ञं निंदति—यश्चिन्न-
तीति ॥ १२ ॥

प्राक्शस्त्रकर्मणश्चंद्रं भोजयेदन्नमातुरम् ।
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १३ ॥

स०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वमातुरमिष्टमन्नं यद् व्रणे-
ऽपथ्यमपि तद्वलाधानार्थं भोजयेत् । तथा यो वेदना-
क्षमः शस्त्रव्यथामसहिष्णुस्तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं
तीव्रमदं मद्यं पाययेत् । एवं सति यस्यात्तदाह—न
मूर्च्छत्यन्नसंयोगादन्नोपयोगान्न मुह्यति । तीक्ष्णमद्यपाना-
न्मत्तः सन् शस्त्रं न्यस्तमंगे न बुध्यते । न चेतयते ।
तत्कदर्थनया न कंपत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प०—शस्त्रकर्मणः प्राक् पूर्वं नैव तावच्छस्त्रकर्म
क्रियते यावत्प्रथममातुरं रोगिणमन्नमाहारमिष्टम-
भिप्रेतं बललाभार्थं भोजयेत् । तथा पानपं नरं
मद्यं पाययेत् तीक्ष्णं न मृदु । यो वेदनाक्षमः शस्त्र-
व्यथामसहिष्णुरातुरः संयोगादन्नश्लेषात्तं मूर्च्छति
न मोहं याति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः शस्त्रं न्यस्त-
मङ्गेषु न बुध्यते तत्कदर्थनक्षम एव ॥ १३ ॥

हे०—शस्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह—प्राक्शस्त्रकर्मण
इति । तीक्ष्णमद्यपानमाह—पानपमिति । यो वेदनाक्षमः
शस्त्रव्यथां सोढुमशक्तो मद्यपः तस्य मद्यपानम्, अन्यस्य
भोजनमेव ॥ १३ ॥

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥ १४ ॥

स०—अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते । मूढगर्भादिभिर्भ्यं
आतुरस्तं वर्जयित्वा भोजनं मद्यपानं च कारयित-
व्यम् ॥ १४ ॥

प०—अन्यत्रशब्दो वर्जनार्थे । मूढगर्भादिभिरा-
तुरं वर्जयित्वा । मूढगर्भो मृतगर्भः । अश्मशब्दे-
नाश्मर्युपलक्ष्यते । मुखरोगा आस्यविकाराः । उद-
रजठरविकारः ॥ १४ ॥

हे०—मूढकर्मादौ भोजने मद्यपाने निषेधति—अन्य-
तीति ॥ १४ ॥

अथाहतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ।
संमुखो यंत्रयित्वाऽऽशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ॥
अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ।
सकृदेवाऽऽहरेत्तच्च ॥ १५ ॥

स०—अथशब्देन मंगलवाचिना संप्रहोक्तमर्थं सूत्र-
यतियाथा सुमुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं
प्रणतेष्टदेवतमित्यादि आहतं ढौकितं समीपानीतमुप-
करणं तत्कालयोग्यं यंत्रशस्त्राग्निजांबवौष्टपिचुप्लोत-
स्नेहनमधुकल्कादिकं यस्य तमातुरं प्राङ्मुखं पूर्वाभि-
मुखं वैद्यः संमुखः प्रत्यङ्मुखो यंत्रयित्वा शस्त्रमाशु न
विलंबितं न्यस्येन्निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन् मर्मसि-
रासंध्यादीन् परिहरन् । तथाऽनुलोमं कृत्वा नं प्राति-
लोम्येन । किंभूतं शस्त्रम् । सुनिशितमतितीक्ष्णम् ।
तच्च शस्त्रमापूयदर्शनादाहरेत् त्वधिकं तत्रैव स्थाप्यम् ।
तच्च सकृदेव न बहून् वारान्यस्येत् ॥ १५ ॥

प०—अथेति मङ्गलार्थं । आहतमानीतं तत्काल-
योग्यमुपकरणं यस्य । यंत्रशब्दान् क्षाररजाश्ववौ-
ष्टपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायकल्कसेकोद्-
ककुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यञ्जनादित्रणोपयोगिस-
र्वोपकरणमातुरं प्राङ्मुखं संमुखो वैद्यो यन्त्रयित्वा
शस्त्रमाशु शीघ्रमेव न्यस्येत् निक्षिपेत् । मर्मादि वर्ज-
यन् मर्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमर्मां परिहरन् अनु-
लोमं कृत्वा शस्त्रं सुनिशितं तीक्ष्णमापूयदर्शनात्
पूयदर्शनं यावत् सकृदेव एकवारमाहरेत्
आकर्षेत् ॥ १५ ॥

हे०—शस्त्रकर्मविधिमाह—अथेति । संप्रहेत् तु अथोप-
हृतयन्त्रशस्त्रक्षाराम्निजाश्ववौष्टपिचुप्लोतपट्टसूत्रचर्मपट्टमधु-
स्नेहकषायलेपकल्कसेकोद्ककुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यञ्जना-
दित्रणोपयोगिसर्वोपकरणमास्तृतशयनीयमुपस्थितस्थिरस्ने-
हबलवदवलंबकपुस्रमिष्टेऽहनि शुभे मुहूर्ते च दध्यक्ष-
तान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतःमुक्तवन्तमातुरं
प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य वा यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म-
शिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमर्मां परिहरन् अनुलोमं शस्त्रं निदध्या
दिति । निस्वातशस्त्रस्याहरणविधिमाह—सकृदेवेति ।
सकृदेकवारमाहरेन्नांतरांतरा मुञ्चेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

पाके तु सुमहत्पि ।
पाटयेद् द्वयंगुलं सम्यग्द्वयंगुलत्रयंगुलांतरम् ॥
एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
अंगुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥
यतो गतां गतिं विद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ।
आयतं च विशालं च यथ दोषो न तिष्ठति ॥ ६ ॥

स०—पाके तु सुमहत्पि पाटयेत् द्वयंगुलं द्वयंगु-
लपरिमाणं व्रणं सम्यक्कुर्यान्नाधिकम् । द्वयंगुलेत्यादि
अंगुलद्वयमथाऽंगुलत्रयमंतरीकृत्य पुनरन्यं व्रणं कुर्यात्
त्वासन्नम् । तथैषिण्या सम्यगेषित्वा परितः समंता-
त्सुनिरूपितं सुपर्यालोचितम् । न केवलमेषिण्या या-
वदंगुल्या नालेन पद्मोत्पलादिजेन वालैर्वा वराहादि-
संबंधिभिरन्वेष्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात् ।
तं च प्रदेशं दर्शयितुमाह—यतो यस्मिन्प्रदेशे
गतां दूरयातां गतिं नाडीं जानीयात्तस्मिन्
प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र श्वयथुप्रदेश
उत्संगमुन्नतिं विद्यात्तत्र तत्र प्रदेशं व्रणं कुर्यात् ।
किंभूतं व्रणम् । सुष्ठु विभक्तौ पार्श्वपरपार्श्वदिविभागौ
यस्य तं तथाविधम् । तथा निराशयम् । न विद्यत
आशयः पूयादेर्दोषस्य स्थानं यस्य तथाभूतं निराशयं
कुर्यात् तथाऽऽयतं दीर्घम् । तथा विशालं विस्तीर्णं
कुर्यात् । एवं कृते सति दोषः पूयाख्यो न तिष्ठति न
संस्थानं लभते ॥ १६ ॥

प०—सुमहत्पाके द्वयङ्गुलं शस्त्रपदमुक्तं त्रयङ्गु-
लान्तरं चातिसमीक्ष्य त्रयङ्गुलं पाटयेत् । द्वय-
ङ्गुलं परिमाणप्रमाणं कुर्यात् । द्वयङ्गुलं त्यक्त्वा
त्रयङ्गुलं वा पुनरन्यव्रणं कुर्यात् । एषिण्या परितः
सम्यगेषित्वा सुनिरूपितं सुनिश्चितं कृत्वा । अथवा
अङ्गुल्यादिभिरेषित्वा यथादेशं शरीरदेशानतिक्रमेण
तथा यथाशयमाशयानतिक्रमेण विवृते प्रदेशे वाम-
प्रदेशिन्येषित्वा नातिविवृते गम्भिरिमांसले चैषिण्या
विपरीते शिरीषादिनालेनातिसंवृतमुकरबालैरेषयि-
त्वां व्रणं कुर्यात् । यतो यस्मात् शरीरप्रदेशात् यस्मिन्
शरीरप्रदेशे गतां दूरयातां गतिं नाडीं विद्याज्जा-
नीयात् तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र वा

श्वथुप्रदेशे उत्सङ्ग उन्नतिर्दृश्यते तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्यात् । मुविभक्तः पार्श्वदिशिभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ मुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते आशयः पृथादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयत्तं दीर्घं विशालं निर्मा-
णमेवंलक्षणे त्रणे सति दोषः पृथाभयो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

हृ०—पाटनप्रमाणमाह—पाक इति । तदुपपाटनस्य
हंसुलं च्येगुलं वान्तरं कार्यम् । पाटनस्थानमाह—नृषिवेगेना
एषिण्या विभाग उक्तः संप्रदेहं किलने प्रदेशे तामप्रदेशेति-
न्यापत्वा नातिवृत्ते रोगोपि गार्ग्ये नैषिण्या इत्यर्थे
करीशदिनात्वेन अतिमंत्रेण शकस्वादिनात् । तेषां रोग-
सन्ध्याः, प्राशयो व्रणसंस्थानं, रात्रिस्तोऽर्षिणाः, अग्नेः
पृथस्यत्वनस्थानं, निमज्जे गार्गाग्नेऽशरीरानः, आन्त-
रुत्सङ्गः ॥ १५ ॥

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेद्वेषथुः ।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ १७ ॥

सू०—शस्यस्य शस्त्रकर्मणि पाटनादी शौर्यैर्नि शस्यते
तथा आशुक्रिया चतुरहस्तता । तथा तीक्ष्णं शस्त्रं
तथा स्वेदश्च वेपथुश्च न विद्यमानो नौ यस्य रा पुत्र्या
स्वेदाभावः वेपामानश्चेत्यर्थः । असंमोहस्त्वन्तादौ कित-
कार्यकरणे सम्यक्प्रवृत्तः । तनु शौर्यं वैद्यस्य अस्य
इत्युक्त्यैव स्वेदवेपामावः प्रत्यपादि । तथा च स्वेद-
वेपथु मारिरेव समनतो न सुरस्येत्यनर्थकमस्वेदवेपथु-
रिति । अत्राचक्ष्महे । सत्यमेवैतौ गार्ग्यणी कित-
ण्णकालनशात् प्रकृतिवशाद्वा यस्य स्वेदो वेपथुश्च
भवतस्तत्परिहाराशयतदुक्तम् । अस्वेदस्य हि वेपथु
शस्त्रकर्म कर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव न तथा
वेपथवे तद्व्यवक्रमास्थापि । तस्मात्तत्परिहारी
युक्तः ॥ १७ ॥

प०—शौर्यादिकं शस्त्रकर्मणि क्रियमाणं वैद्यस्य
शस्यते ह्यस्यते । शौर्यं शूरता धैर्यम् । आशुक्रिया
चतुरहस्तता शीघ्रं शस्त्रकर्मकरणम् । तीक्ष्णं शस्त्रं
मुनिशिवं सुधारम् । स्वेदो देहाद्दुहकम् । स्पष्टानं
वेपथुः कम्पः । संमोहो वैचित्र्यम् ॥ १७ ॥

हे०—तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्यात् ।
मुविभक्तः पार्श्वदिशिभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ
मुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते
आशयः पृथादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयत्तं
दीर्घं विशालं निर्माणमेवंलक्षणे
त्रणे सति दोषः पृथाभयो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

सू०—पाटनप्रदेशे-
पाक इति । तदुपपाटनस्य
हंसुलं च्येगुलं वान्तरं कार्यम् ।
पाटनस्थानमाह—नृषिवेगेना
एषिण्या विभाग उक्तः
संप्रदेहं किलने प्रदेशे तामप्रदेशेति-
न्यापत्वा नातिवृत्ते रोगोपि
गार्ग्ये नैषिण्या इत्यर्थे
करीशदिनात्वेन अतिमंत्रेण
शकस्वादिनात् । तेषां रोग-
सन्ध्याः, प्राशयो व्रणसंस्थानं,
रात्रिस्तोऽर्षिणाः, अग्नेः
पृथस्यत्वनस्थानं, निमज्जे
गार्गाग्नेऽशरीरानः, आन्त-
रुत्सङ्गः ॥ १५ ॥

प०—तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्यात् ।
मुविभक्तः पार्श्वदिशिभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ
मुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते
आशयः पृथादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयत्तं
दीर्घं विशालं निर्माणमेवंलक्षणे
त्रणे सति दोषः पृथाभयो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

हे०—तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्यात् ।
मुविभक्तः पार्श्वदिशिभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ
मुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते
आशयः पृथादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयत्तं
दीर्घं विशालं निर्माणमेवंलक्षणे
त्रणे सति दोषः पृथाभयो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

सू०—पाटनप्रदेशे-
पाक इति । तदुपपाटनस्य
हंसुलं च्येगुलं वान्तरं कार्यम् ।
पाटनस्थानमाह—नृषिवेगेना
एषिण्या विभाग उक्तः
संप्रदेहं किलने प्रदेशे तामप्रदेशेति-
न्यापत्वा नातिवृत्ते रोगोपि
गार्ग्ये नैषिण्या इत्यर्थे
करीशदिनात्वेन अतिमंत्रेण
शकस्वादिनात् । तेषां रोग-
सन्ध्याः, प्राशयो व्रणसंस्थानं,
रात्रिस्तोऽर्षिणाः, अग्नेः
पृथस्यत्वनस्थानं, निमज्जे
गार्गाग्नेऽशरीरानः, आन्त-
रुत्सङ्गः ॥ १५ ॥

प०—तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्यात् ।
मुविभक्तः पार्श्वदिशिभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ
मुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते
आशयः पृथादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयत्तं
दीर्घं विशालं निर्माणमेवंलक्षणे
त्रणे सति दोषः पृथाभयो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

हे०—तत्र तत्र शरीर-
प्रदेशे त्रणं कुर्यात् ।
मुविभक्तः पार्श्वदिशिभागो
यस्य सम्यक् जायतेऽसौ
मुविभक्तः तं तथाभूतं
तथा निराशयं न विद्यते
आशयः पृथादेर्दोषस्य
स्थानं यस्य तम् । तथाऽऽयत्तं
दीर्घं विशालं निर्माणमेवंलक्षणे
त्रणे सति दोषः पृथाभयो न तिष्ठति
न स्थितिं वध्नाति ॥ १६ ॥

शस्त्रेण चारिते वारिभः शीतांभोभ्रमं रोगिणस्य
आश्रास्य परिनोऽगुल्या परिर्षात्तत्र धर्मं ततः ॥
शाल्यित्वा कथार्येण प्रोतेनांभोऽपनीय च ।
गुग्गुल्यगुग्गुरिस्तार्थिदं गुग्गुं त्रयसान्धितः ।
सुपयैत्यनुपदध्रैथानि नपत्रैवेतपद्वितः ॥ १८ ॥

सू०—शस्त्रेण चारिते वारिभः शीतांभोभ्रमं रोगिणस्य
आश्रास्य परिनोऽगुल्या परिर्षात्तत्र धर्मं ततः ॥
शाल्यित्वा कथार्येण प्रोतेनांभोऽपनीय च ।
गुग्गुल्यगुग्गुरिस्तार्थिदं गुग्गुं त्रयसान्धितः ।
सुपयैत्यनुपदध्रैथानि नपत्रैवेतपद्वितः ॥ १८ ॥

प०—शस्त्रेण चारिते वारिभः शीतांभोभ्रमं रोगिणस्य
आश्रास्य परिनोऽगुल्या परिर्षात्तत्र धर्मं ततः ॥
शाल्यित्वा कथार्येण प्रोतेनांभोऽपनीय च ।
गुग्गुल्यगुग्गुरिस्तार्थिदं गुग्गुं त्रयसान्धितः ।
सुपयैत्यनुपदध्रैथानि नपत्रैवेतपद्वितः ॥ १८ ॥

पीडय पीडयित्वा पूयादिदोषपरिहाराय ततोऽन-
न्तरं कषायेण यथायोगं यथादोषमुचितेन क्षाल-
यित्वा प्रक्षाल्यानन्तरं प्लोतेन कार्पासादिमयेन
वस्त्रेण चापनीय जलाक्ततां त्रणादपसार्यानन्तरं
धूपयेत् । गुग्गुलुवादिभिर्धूपैर्निम्बपत्रान्तैर्घृतप्लुतै-
र्बहुलैरिति ॥ २० ॥

हे०—पाठनानन्तरं कर्तव्यमाह—शस्त्र इति । सर्जरसो
रसालः, पङ्कथा वचा ॥ २० ॥

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ।

दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाऽऽच्छादयेच्च तम् ॥

स०—ततोऽनन्तरं वर्ति कार्पासादिमयीं त्रणांतः
प्रवेशयेद्वैद्यः । किंभूताम् । दिग्धाम् । कैः तिलकल्का-
ज्यमधुभिः । वातत्रणे तिलपिष्टदिग्धां पित्तत्रणे
घृतदिग्धां कफत्रणे मधुदिग्धाम् । केचित्तु सर्वैरेव
तैर्युगपदिग्धामित्याहुः । नच केवलं तिलादिभिर्यावद्य-
थास्वं यद्यस्य दोषस्य स्वं भेषजं तेन च दिग्धाम् ।
तैरेव तिलकल्कादिभिर्त्रणांतःप्रविष्टां तां वर्तिमाच्छा-
दयेत्स्थगयेत् ॥ २१ ॥

प०—ततोऽनन्तरं त्रणे वृत्तिविकेशिकापरसंज्ञां
सूक्ष्मां कार्पासादिवस्त्रमयीं त्रणान्तःप्रवेशयोग्यां
दद्यात् । दिग्धामनुलिप्तां यथादोषमौषधकल्केन
तथा तिलकल्काज्यमधुभिस्तैरेव तिलकल्कादिभिस्तां
वर्ति त्रणान्तःप्रविष्टां छादयेत् पूरयेत् । न केवलं
तैस्तं छादयेद्यावत् ॥ २१ ॥

हे०—यथास्वं यस्मिन् त्रणे यद्वेपजमुक्तं तेन चशब्दः
समुच्चये । दिग्धां लिप्तां तैर्वर्तिलेषोपधैः तां त्रणम् ॥ २१ ॥

घृताक्तैः सक्तुभिश्चाध्वम् ॥ २२ ॥

स०—ऊर्ध्वं तदुपरिष्टाद्घृतयुक्तैः सक्तुभिराच्छादयेत् ।
संग्रहे चोक्तम् । नातिभृष्टवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनांत-
ऽभसा दक्षिणांगुलिभिः समृदितैरेवच्छायेति ॥ २२ ॥

प०—घृताक्तैर्भिश्रितैर्भोजनान्तेऽभसा दक्षिणाङ्-
गुलीभिः समृदितैः सक्तुभिश्छादयेत् ॥ २२ ॥

हे०—ऊर्ध्वं पूर्वलेपस्य घृताक्तसक्तुलेपः । संग्रहे तु
नातिभृष्टवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भोजनान्तेऽभसा दक्षिणां-
गुलिभिः समृदितैरीति ॥ २२ ॥

घनां कवलिकां ततः ।

निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाऽधस्तान्नैव चांपरि २३

स०—ततो त्रणांतःप्रविष्टवर्तिच्छादनानन्तरं कव-
लिकां बहुवस्त्रखण्डपुटनिर्वर्तितां निधाय मन्थ्याप्य पट्टेन
निविडवस्त्रखण्डेन प्रकृतत्वात् त्रणे बध्नीयान् । कथम् ।
युक्त्या दोषकालानुगुणया । अथ एव संग्रहे जगाद ।
वातलेष्मोद्भवांस्तत्र द्विद्विर्वा वेष्टयेद्द्रवणान् । सक्तु-
देव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिवातजान् । नथोक्तम् ।
शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टामधुकसर्पिपोष्णेन
व्रणं सिंचेत् । उदकुंभादपो गृह्णीया प्रोक्षन् परित
इति । कथं बध्नीयान् । सुसमाहितं कृत्वा च न हेल्यात् ।
वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वाऽधस्ताच्च न बध्नीयान्नैव
चोर्यूर्ध्वं बध्नीयान् ॥ २३ ॥

प०—ऊर्ध्वं घनां कवलिकां बहुवस्त्रपुटवर्तितां
निधाय म्थापयित्वा दत्त्वा युक्तार्थेन प्रोक्ष्य पट्टेन
द्वेदेन वस्त्रेण खण्डेन मृदुना त्रणं बध्नीयान् ।
सुसमाहितं कृत्वा नाविद्वसमं कुच्यते मृदुं पटुं
निवेश्य पार्श्वे मध्ये वामपार्श्वे अपसव्ये दक्षिणे
पार्श्वेनाधस्ताद्त्रणस्य बध्नीयान् ॥ २३ ॥

हे०—कवलिकां वस्त्रखण्डमयीं पार्श्वे पट्टेन वस्त्र-
खण्डेन सुसमाहितं सुष्टु मन्थयित्वा घनां त्रणांत तथा
पार्श्वे बध्नीयान् ग्रथिं बध्नीयान् । संग्रहे—“वातलेष्मो-
द्भवांस्तत्र द्विद्विर्वा वेष्टयेद्द्रवणान् । सक्तुदेव परिक्षिप्य
पित्तरक्ताभिवातजान् ॥” नन्मज्जतजजायां तु प्रततायां
तु यष्टिमधुकसर्पिपोष्णेन व्रणं सिंचेत् इति ॥ २३ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सर्विकेशिकाः ।
धूपिता मृदवः श्लक्षणा निर्दलीका व्रणे हिताः ॥

स०—तथा शुचयः सूक्ष्मसूत्रा दृढाश्च पट्टा हिताः ।
तथा कवलिकाः सर्विकेशिकाश्च व्रणे हिताः ।
किंभूताः धूपितास्तथा मृदवस्तथा श्लक्षणा तथा वर्ली-
रहिताः ॥ २४ ॥

प०—पट्टाः कवल्यः विकेशिकाश्च शुचयः शुद्धाः
सूक्ष्मास्तनवः दृढा अभङ्गुरास्तथा धूपिता गुग्गु-
ल्वादिभिः । मृदवः कोमलाः श्लक्षणा अपरुषाः

प्रन्धिरहिताः निर्वलीका वलीभिर्वर्जिताः व्रणे
हिता भवन्ति ॥ २४ ॥

हे०-पङ्कवलिकां विकेशिकानां विशेषमाह—शुचि
सूक्ष्मात् । विकेशिका वर्तिः ॥ २४ ॥

कुर्वाताऽनन्तरं तस्य रक्षां रक्षानिषिद्धये ।
बालिं चापहरेत्तभ्यः ॥ २५ ॥

स०-अनन्तरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो व्रणे
रक्षां कुर्यान् । किमर्थम् । रक्षोनिषिद्धये पिशिता-
शनराक्षसादिनिषेधाय । तेभ्यश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरे-
द्भ्यान् ॥ २५ ॥

प०-तस्य कृतशस्त्रस्य कर्मणांऽनन्तरं रक्षां
कुर्वात । रक्षोनिषिद्धये रक्षोऽभिभवननिषेधार्थं
तेभ्यो रक्षोभ्यो बलिमुपहारं यथायोग्यमुपहरेत्
दद्यान् ॥ २५ ॥

हे०-रक्षामाह-कुर्वातेति । उदकुम्भाचापो गृही-
त्वा प्रोक्षयेत् परितो यावकार्थपर्णसपर्यादिभिरस्य रक्षां
कुर्यादिति । बलिमाह-बलिमिति ॥ २५ ॥

सदा मूर्ध्नाऽवधारयेत् ।

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि २६

स०-सर्वकालं चौषधीर्मूर्ध्नां धारयेत् । ता एवाह
लक्ष्मीमित्यादि । लक्ष्मीं पद्मचारिणीम् । गुहां पृश्नि-
पर्णीम् । अतिगुहां शालिपर्णीम् । जटिलां मांसीम् ।
ब्रह्मचारिणीं ब्रह्मयष्टिकाम् । वचामुग्रगंधाम् । छत्रां
शतपुष्पाम् । अतिच्छत्रां विषाणिकाम् ॥ २६ ॥

प०-सदा सर्वकालमौषधीरिमा मूर्ध्नां शिरसा
धारयेत् । लक्ष्मीः शमी । गुहा पृश्निपर्णी । अति-
गुहा शालिपर्णी । जटिला मांसी । ब्रह्मचारिणी
ब्रह्मयष्टिका । छत्रा शतपुष्पिका । अतिच्छत्रा विषा-
णिका । दूर्वा शाल्वलम् । सिद्धार्थकाः सर्षपाः ॥ २६ ॥

हे०-औषधीविधारणमाह-सदेति । लक्ष्मीं शमीं,
गुहेति । गुहे-शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यै, जटिलां मांसीं,
ब्रह्मचारिणीं ब्राह्मीं, छत्रातिछत्रे शतपुष्पद्वयम् ॥ २६ ॥

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् २७ ॥

स०-ततोऽनन्तरं तस्य व्रणिन आचारमादिशेत् ।
क्तमम्स्नेहदिनेहोक्तम् स्नेहस्य दिनं स्नेहदिनं स्नेहपा-
नोपलक्षितमहस्तत्रेहा चेष्टा तस्यामुक्तं स्नेहपानविध्यु-
पदिष्टमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकम् ॥ २७ ॥

प०-ततोऽनन्तरं तस्य व्रणिनः आचारमादि-
शेत् कथयेत् । स्नेहदिनेहोक्तं स्नेहपानविध्यु-
क्तमुष्णोदकोपचारादिलक्षणदिनेहोक्तं दिनचर्या-
ध्यायोक्तम् ॥ २७ ॥

हे०-आहारविहारनियममाह-तत इति स्नेहदिनेहोक्तं
स्नेहपानविधिदिनचर्याक्तम् ॥ २७ ॥

दिवास्वप्नो व्रणं कङ्कुरागरुशोफपूयकृत् २८ ॥

स०-दिवास्वप्नो व्रणे कङ्कुरादिकृत् । तस्माद्
व्रणिनाऽहःस्वप्नो न सेव्यः ॥ २८ ॥

प०-दिवास्वप्नो व्रणे कङ्कुरागरुशोफपूयान्
करोति ॥ २८ ॥

हे०-दिवास्वप्नं विशेषतो निषेधति-दिवास्वप्न
इति ॥ २८ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्युते ।
शुक्रे व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥

स०-स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्था-
नाच्चलितं पश्चात्सुतं तस्मिन्श्चलितस्युते शुक्रे सत्यसं-
सर्गेऽपि तासामसंबन्धेऽपि मैथुनमंतरेणाऽपि व्यवायजा-
न्मैथुनोत्थान् दोषानवाप्नुयात् । तस्मात्स्त्रीस्मरण-
संस्पर्शदर्शनादि वर्जनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥

प०-असंसर्गेऽपि स्त्रीभिः स्मृत्यादिर्निव
शुक्रस्य चलितस्युतत्वादेव व्यवायजान् मैथुनो-
द्भवान् रोगान् प्राप्नुयात् । पूर्वं स्थानाच्चलितं पश्चात्
सुतं तस्मिन् तथाभूते शुक्रे सति व्यवायजान्
दोषान् संसर्गे सम्बन्धेऽपि तासां मिथुनभावं
विना तज्जान् दोषान् अवाप्नुयात् ॥ २९ ॥

हे०-स्त्रीसङ्गं निषेधति-स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्गतुवरीजीवंतीसुनिषण्णकाः ॥

वालमूलकवार्ताकतंडुलीयकवास्तुकम् ।
कारवेलुकककौटपटोलकटुकाफलम् ॥
सैधवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुजानो जांगलैर्मसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ३० ॥

स०—भोजनं तु यथासात्म्यं यद्यस्य सात्म्यं
यवादि । तथा जीवंत्यादिशाकं च तथा सैधवादिकम् ।
पुराणशालिभक्तं स्निग्धं सस्नेहं तथाऽल्पं जांगलैर्मसैः
सह भुजान उष्णोदकोत्तरं यथा भवत्येवं व्रणी शीघ्रं
व्रणमपोहति ॥ ३० ॥

प०—आतुरो यथासात्म्यं भोजनं भुजानः
शीघ्रमाशु व्रणमपोहत्युत्तरति त्यजति स्वस्थो भव-
तीत्यर्थः । यवादयोऽन्नार्थं, मसूरमुद्गादयो यूषार्थं,
तुवर्याढकीजीवन्तीसुनिषण्णकादि शाकार्थं, दाडि-
मामलकसैन्धवलवणं संस्काराय, तप्तं हिमं जलं
क्वथितं तोयं पानीयम् । जीर्णशाल्योदनं समती-
तशालिभक्तम् ॥ ३० ॥

हे०—भोजनमाह—भोजनमिति । कटुकाफलं कटु-
रोहिणीफलम् । भोजनविशेषमाह—जीर्णशाल्योदन-
मिति ॥ ३० ॥

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ।
अजीर्णं त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ३१ ॥

स०—मात्रया काले भुक्तं पथ्यं सुखेन जरां याति ।
तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम् । अजीर्णं तु
कथञ्चिन्न कार्यम् । यतोऽजीर्णाद्वातादीनां बलवान्
विभ्रमः क्षोभः स्यात् । तस्मात्क्षोभाच्छोफादीन्
प्राप्नुयात् ॥ ३१ ॥

प०—सम्यगशितं भुक्तं मात्रया योग्यया काले
यथोचिते पथ्यं हितं जरां पाकं च करोति ।
अजीर्णादिपरिणताहारादनिलादीनां दोषाणां विभ्र-
मः क्षोभो बलवान् प्रकृष्टशक्तिर्भवेत् स्यात् । ततो
विभ्रमाच्छोफादीनामुयादातुरः ॥ ३१ ॥

हे०—विषमाशनं सममशनं च निषेधति—अशित-
मिति । अश्वशानं निषेधति—अजीर्णं इति ॥ ३१ ॥

नवधान्यं तिलान्मापान्मद्यं मांसं त्वजांगलम् ।
क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥
यच्चाऽन्यदपि विष्टंभि विदाहि गुरु शीतलम् ।
वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ॥ ३२ ॥

स०—नवधान्यादि त्यजेत् । यतोऽयं नवधान्यादि-
वर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति । संप्रहे चोक्तम् ।
नवधान्यं विष्टंभि माषकलायकुलस्थनिषावक्षिणीशीतां-
बुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिष्टितहरितका-
म्ललवणकटुकक्षारानूपामिषाणि वर्जयेदिति । जीर्ण-
शीतांश्वादि ॥ ३२ ॥

प०—अयं नवधान्यादिवर्गोऽन्नन्तरोक्तो व्रणिनः
पुंसः सर्वदोषकृत् त्रिदोषकारी भूरिदोषकृत्वेदादि-
कारी वा भवति ॥ ३२ ॥

हे०—नवधान्यादिवर्गमाह—नवधान्यामिति । संप्रहे तु
नवधान्यं माषकलायकुलस्थनिषावक्षिणीशीतांबुमद्येक्षु-
क्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिष्टितहरितका-
म्ललवणकटुकक्षी-
रामिषाणि वर्जयेदिति नवधान्यादेरपथ्यत्वमाह वर्ग इति ३२
मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्ब्रणम् ।

स०—मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं ब्राम्रणं व्यापाद-
येत् । तस्मान्मद्यमीदृशं वर्ज्यं नापरम् । तथा च
तत्रान्तरे । सस्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमककेशम् ।
तनु यत्सुखपेयं च माद्वीकेषु तदुत्तममित्युक्तम् ।
तस्मान्माद्वीकादिप्रायं रोध्रासजादिकं वा यन्मद्यं तस्मा-
त्स्यत्वात्किंचित्पेयमेव ॥ ३३ ॥

प०—नवधान्यादिवर्गे मद्यस्य वर्जनीयत्वे यन्मद्यं
पुनर्निर्दिशति तदतिशयज्ञापनार्थं मद्यम्य । नवधा-
न्यादीनि व्रणं व्यापादयन्ति अभ्यवहृतानि, मद्यं
पुनस्तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लत्वात् तत्स्वभावादाश्रये यथा-
व्रणं व्यापादयेत्तथैवान्यानि धान्यानि । अथवा विशि-
ष्टमेव मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लं यत्तदेवाशु व्यापा-
दयेत् व्रणं नत्वन्यत्सस्नेहादिगुणयुक्तम् । तथाच
तन्त्रान्तरे—“ सस्नेहं मधुरं प्रायं नातितीक्ष्णमकक-
शम् । तनु यत् सुखपेयं च माद्वीकेषु तदुत्तमम् ”
इति पठति तस्मान्मद्यं सात्म्याय प्राणिने सस्ने-

हादिगुणयुक्तं तत्कदाचित् किञ्चिद्दत्तं न तथा न
व्रणभ्यापत्तये सम्पद्यते यथैतत्तीक्ष्णोष्णादिगुणयुक्त-
मिति ज्ञापनायम् ॥ ३३ ॥

हे०—मध्यम्य ततोऽप्यथत्वमाह—मद्यमिति ॥ ३३ ॥

वालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ।
न तुदेन्न च कण्डूयञ्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥
स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ।
आशावान्व्याधिमांक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ३४

स०—वालोशीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत् । न चैनं
परिघट्टयेत् । तथा न व्यथयेत् । नापि कण्डूयेत् ।
व्यापारं च कुर्वन् व्रणिनं पालयेत्क्षेत् । तथा स्निग्धा-
दीनां कथाश्चित्प्रिया आकर्षयन् रोगमुक्तये विहि-
ताशोऽह्नाय व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

प०—वालुमीशरीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत् नचैनं व्रणं
परिघट्टयेत् घर्षयेत् । न तुदेन्न ताडयेत् तथा न
कण्डूयेन्नखादिभिः । चेष्टमानः व्यापारं कुर्वन्
क्रियामु व्रणं पालयेत् रक्षेत् । स्निग्धवृद्धानां द्विजा-
तीनां ब्राह्मणानां मनःप्रियाः कथाः शृण्वन् व्याधि-
मोक्षाय चाशावान् क्षिप्रं शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३४ ॥

हे०—व्रणशृण्वणमाह—वालोशीरैरिति । वालुमीश्वामरैः
उशीरैर्वीरिणव्यजनैः ॥ ३४ ॥

तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद्ब्रणकर्म च पूर्ववत् ।
प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।
तीव्रव्यथां विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः ॥ ३५ ॥

स०—तृतीये दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म
पूर्ववत् पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु
दिवसे प्रक्षालनादि नाचरेत् किमित्याह—तथा तेन
प्रकारेण व्रणस्तीव्रव्यथः संपद्यते । तथा विग्रथितः स
प्रदेशो बहुभिर्प्रथिभिर्युक्तः स्यात् । तथा चिराच्चिरेण
संरोहं याति रुढः संपद्यते ॥ ३५ ॥

प०—पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं पूर्ववत् तृतीये
दिवसे पुनः व्रणकर्मप्रक्षालनं कुर्यात् । पूर्वोक्तेन
यथानिर्दिष्टेन व्रणक्रियां कुर्यात् । द्वितीये दिवसे

मांक्षणान् प्रक्षालनादिकर्माचरणाच्च व्रणः तीव्र-
व्यथः तीव्रमक्क सम्पद्यते । तथा विग्रथितो बहु-
भिर्ग्रन्थिभिर्युक्तः चिराच्चिरेण कालेन संरोहति
रुढः सम्पद्यते ॥ ३५ ॥

हे०—तृतीये दिवसे प्रक्षालनमाह—तृतीयेऽह्नाति ।
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकं निषेधति—दिवस इति ।
निषेधातिक्रमे दोषमाह—तथेति । विग्रथितो विषमसं-
स्थानः ॥ ३५ ॥

स्निग्धां रूक्षां श्लथ्यां गाढां दुर्न्यस्तां च विके-
शिकाम् ।

व्रणे न दद्यात्कल्कं च ॥ ३६ ॥

स०—व्रणे वणाख्ये आधारे स्निग्धादिगुणयुक्त-
विकेशिकां व्रणांतःप्रवेशयोग्यां वर्ति न दद्यात् । श्लथ्यां
शिथिलां गाढां निबिडां दुर्न्यस्तां विषमन्यस्ताम् ।
अत्र चातिशब्दोऽर्थवशाद्गम्यमानो बोध्यत एव । संप्रहे
स्पष्टं कृत्योवाच । अतिस्नेहात्क्लेद इति । कल्कमप्यति-
स्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत् । पिष्टमौषधं द्रवा-
प्लुतं कल्क इत्युच्यते ॥ ३६ ॥

प०—विषमन्यस्तां व्रणेन दद्यात् । तथा कल्क-
मौषधमतिस्निग्धमतिरूक्षमतिश्लथ्यमतिगाढमतिश-
क्ष्णं दुर्न्यस्तं वा न दद्यात् ॥ ३६ ॥

हे०—स्निग्धादिविकेशिकां कल्कं च निषेधति—स्नि-
ग्धामिति ॥ ३६ ॥

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां कल्कं वा
न दद्यादित्याह—

स्नेहात्क्लेदो विवर्धते ॥ ३७ ॥

स०—यतः स्नेहात् क्लेदवृद्धिः ॥ ३७ ॥

प०—स्नेहादतिस्नेहाद्ब्रणस्य क्लेदो विवर्धते ३७ ॥

हे०—निषेधातिक्रमे दोषमाह—स्नेहादिति ॥ ३७ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्रौक्ष्यादरणं शोणितागमः ।
श्लथ्यातिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावघर्षणम् ॥ ३८ ॥

स०—अतिरूक्षत्वाच्च मांसच्छेदोऽतिव्यथा दरणम् ।
तथा विशेषाद्रक्तसावश्च । श्लथ्यादिगुणयुक्तेन च
व्रणमार्गस्याऽवघर्षणं स्यात् ॥ ३८ ॥

प०—गौक्ष्यान्मांसच्छेदो भवेत् । तथाऽतिरुक्
अतिविरसा दग्धं स्फुटनं त्वचः, शोणितारसो
रुक्त्वा प्रादुर्भाषो भवति । अथतथा अविगाढतया
दुर्वासिना च विकेशिकौपथकन्कयोर्त्रणेषु वत्माव-
र्षणमावातभर्षणं सम्पद्यते ॥ ३८ ॥

हे०—वैवाच्यवारे वेपाः ॥ ३८ ॥

विकेशिका व्रणे कस्माद्भवत् इत्याह

सपृत्तिमांसं सोत्संगं समाति पूयभर्षणम् ।
व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥

स०—विकेशिका व्रणांतरं स्थिता पूत्यादियुक्तं
व्रणं विशोधयेत्तस्माद् व्रणोऽसौ योज्या । उत्संग
उत्तमिः । पूत्यादिभक्षितमांसोत्प्रेषः शून्यो देहस्य
गतिरुच्यते । पूयश्चासौ गमेश्च स नियते यस्य स
पूयभर्षो तम् ॥ ३९ ॥

प०—सह पृतिना मांसेन वर्तते इति सपृत्तिमां-
सव्रणः । तथा सहोत्संगेनोन्नत्या वर्तते इति सो-
त्सङ्गः पूयश्चतमांसोत्प्रेषः शून्यो देहस्य दूरं
यानो गतिश्चदद्याच्यः । पूयो गर्भं यस्यास्त्यसौ-
पूयभर्षो तथाश्चिभं विकेशिकान्तः तथा शीघ्रमात्रेव
शोधयति यस्मादतः सा व्रणे योज्या ॥ ३९ ॥

हे०—विकेशिकाया गुणमाह—सपृत्तिमांसमिति ३९ ॥

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहेश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४० ॥

स०—अपक्वं विदग्धम् अपक्वं व्रणं पक्वमितिज्ञाना-
त्पाटितमातिशयिनैः अथवापाचनैरुपनाहेश्चनाविरोधि-
पनाहैः सात्वतानामादिकान्यैरुपाचरेत् । न च सर्व-
ैसां विरोधैरुपाचरेदित्याह । नातिव्यादि । न व्रणा-
विरोधीनि यनिश्चयापुपाचनान्यम्लकल्कृतीश्योष्णल-
णघ्रायार्ण इत्यार्ण तथैतंप्रायाणि भोजनानि तैरुप-
चारैरेव न किञ्चिद् व्रणविरोधीनि यानि तैरुचि-
नैरुपक्रमेदिनि योज्यम् । नातिशयप्रयोगात् ॥ ४० ॥

प०—व्यम्लं शोफं पक्वपापकस्यं ज्ञातं पक्वापक-
लक्षणनासविमृश्य तदाधिकच्छ्रेण पाटितं शोफं
पाचनैः सम्यगुपाचरेत् उपक्रमेत् । लवणास्लकट्ट-

रुक्षोष्णप्रायैर्लेपादौ प्रयुक्तैस्तथा भोजनेराहारैः पाच-
नैरेव तथोपनाहैः साल्वणाभिधानैस्तैश्च व्रणादति-
विरोधिभिः । किञ्चिद्द्रवविरोधिभिर्गौषधैरुपाचरे-
देव पाचनार्थम् ॥ ४० ॥

हे०—अपक्वपाटने चिकित्साभाह—व्यम्लं तु पाटि-
तमिति । व्यम्लं विदग्धं तत्र हि रसां विगताम्लरसं भवति
इति पाटनविधिः ॥ ४० ॥

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ।
भेदोज्जाल्लिखितान्ग्रन्थीन्ह्रस्वाःपालीश्च कर्णयोः॥
शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगंडकणोरुवाहुषु ।
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिड्भेदूपायूदरादिषु ।
गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ॥ ४१ ॥

स०—सद्योव्रणानभिघातजान् विस्तीर्णमुखान् सद्य-
स्तत्क्षणादेव सीव्येत् । संकुचितवदनास्तु ते न सीव्याः ।
अभिघाताजन्म येषां ते । सद्योव्रणानित्यभिघातजेष्वपि
चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति । भेदो-
जान् ग्रन्थीनालित्य सूच्या सीव्येत् ॥ ४१ ॥

प०—सद्यस्तत्क्षणादेव सद्योव्रणान् अभिघात-
जान् शस्त्राद्यभिघातोत्थान् विवृतान् विस्तीर्णास्तथा
भेदोजान् भेदःसमुत्थान् भिन्नलिखितान् ग्रन्थी-
स्तथा कर्णयोः ह्रस्वा अल्पाः पालीः सीव्येत् ।
शिरोऽक्षिकूटादिषु स्थितान् सीव्येत् । शिरसि अक्ष-
कूटयोर्नासायामोष्ठयोः कपालयोः कर्णयोरुर्वोर्वा-
होर्ध्नीवादिषु तथा गम्भीरेषु प्रदेशेषु प्रभूतमांसेषु
अचलेषु स्थानेषु व्रणान् सीव्येत् ॥ ४१ ॥

हे०—अथ सीवनविधिः । तत्र सीवनस्य विषयमाह—
म्ल इति । सद्यः व्रणार्तिदिने, सद्योव्रणान् शोफपाकादि-
पूर्णत्परहितान् तेषामभिघातजत्वाद्यभिचारेष्वपि तदुपात्त-
दोषसंसर्गव्युदासार्थम् । लिखितान् लेखनोद्धृतमेदसः
कर्णपालीश्च लिखिताः लेखनोद्धृतह्रस्वत्वेदनुदुष्टावयवाः
शिरःप्रभूतयो ये गम्भीरा मांसला अचलाश्च प्रदेशास्तेषु
स्थितान् व्रणान् ॥ ४१ ॥

न तु वंक्षणकक्षादावल्पमांसचले व्रणान् ।
वायुनिर्वाहिणः शल्लघुगर्भान्क्षारविषाग्निजान् ॥

५०--व्रणो निःशोणितः यः तं व्रणं किञ्चिदेवा-
वल्लिभ्य अश्लेषेण क्षतयित्वा स आतस्त्रिरमुपजात-
शोणितं स्यान्न्येन । यस्माद्यस्य व्रणस्य सन्धानं
संश्लेषकं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

हे०-व्रणं व्रणमाह कृत्वा शोणितं इत्याह--व्रण इति ।
निःशोणितो व्रणो अथानोवप्रदेशो अस्य स तथा ।
इति शोधनविधिः ॥ ४५ ॥

बंधनानि तु देशादीनि वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

म०--व्रणं व्रणं परिचितं बंधनान्याविक्राजिना-
दीनि तेषु व्रणेषु देशवात्कसास्मान्दीन् वीक्ष्य निरूप्य
यथायोगमाविक्राव्यतमं युञ्ज्यात् ॥ ४६ ॥

५०--बन्धन्ते परिश्रितं बन्धनानि तानि देशा-
दीनि वीक्ष्य वृद्ध्या युञ्जीत ॥ ४६ ॥

हे०--तानि बन्धनानि तानि--बन्धनानीति ॥ ४६ ॥

तेषां च बंधनानां स्वरूपमाह-

आविक्राजिनकौशेयमुष्णं क्षौमं तु शीतलम् ।
शीतोष्णं तूलसंतानकार्पासस्त्रायुवल्कजम् ॥
ताम्रायस्त्रपुर्मांसानि व्रणे मेदःकफाधिकं ।
भेगे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ४७ ॥

सू०--आविक्राजिनकस्तस्येदमाविक्रम् । अनेः क-
शेन कस्तस्येदमित्यण् । अजिनं चर्म । कौशात्संभूतं
कौशेयम् । कौशाद्दृढमिति ङुन् । आविक्रादिकं बंध-
नत्रयमुष्णवर्धयम् । क्षौमं तु वेपथं शीतलं शीतवर्धयम् ।
तूलवन्तानादिजं शीतोष्णमुष्णमभावम् । तूलं शाल्म-
ल्यादिजं तस्य सतानाः सन्तिः यत्ररूपता तेन निष्पादि-
तम् । मेदःकफादिकं व्रणे तावादीनि देवनार्थं युञ्ज्यात् ।
भेगे व्रणोत्पादो स फलकं तावादीनि मेदःकफाधिके
व्रणे युजावानसंश्लेषानि भेगेऽपि युञ्ज्यात् । न च
फलकं भेगे तावादीनि युञ्ज्यात् फलकादि च युञ्ज्यात् ।
कुशाशनेन शोणितं निःशोणितं ॥ ४७ ॥

५०--अधोर्दमाविकं कम्बलम् । अजिनं चर्म ।
कौशेयं पत्रोष्णमेतद्बन्धनत्रयमुष्णवर्धयं, क्षौमं तुकूलं,
शीतलं शीतवर्धयम् । तूलमन्तानादिजं शीतोष्ण-
मुष्णवर्धयम्, कार्पाससंस्त्रावजन्यं वल्कजं बन्धनं

कार्पाससदृशं वृक्षेभ्यो यदुत्पद्यते तत्तूलशब्द-
वाच्यम् । तस्य सन्तानं सन्ततेः सूत्ररूपतया
निष्पादितं कार्पासं वस्त्रं स्त्रावजं स्त्राववृद्धकलज-
मशनाश्मान्तकमूर्वातसीप्रभृतीनां वल्कलैर्मृदुत्व-
ग्भिः कृतम् । मेदःकफादिके व्रणे बन्धनानि ताम्रा-
यस्त्रपुसीसानि योजयेत् । भङ्गेऽस्थिभङ्गे बन्ध-
नानि फलकादीनि युञ्जीत । फलकः काष्ठमयो
वलयकारचर्माजिनं वल्कं च वल्कत्वक्कुशावशा-
दिकंबिका नतु दर्भाः ॥ ४७ ॥

हे०--सन्तानं तंतुः, फलकं काष्ठपट्टिका, कुशा वेणुद-
लम् ॥ ४७ ॥

अधुना बंधप्रकारान्निर्दिशति--

स्वनामानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ।
कोशस्वस्तिकमुत्तौलीचीनदामानुवेलितम् ॥
खट्वाविवंधस्थगिकावितानात्संगगोफणाः ।
यमकं मंडलाख्यं च पंचांगी चेति योजयेत् ।
यां यत्र सुनिविष्टः स्यात्तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ।

१ तत्र कौशमङ्गुष्णङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्, दाम
संवाधेऽङ्गे, सन्धिकूर्चकभ्रूस्तनान्तरतलकणेषु स्वस्तिकम्, अनु-
वेलितं तु शाखासु, ग्रीवामेदयोः प्रतौली, वृत्तेऽङ्गे मण्डलम्,
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेदप्रेषु स्थगिकां, यमलत्रणयोर्धमकं, हनु-
शङ्खगण्डेषु खट्वाम्, अपाङ्गयोश्चीनं, पृष्ठोदरोरसु विवन्धं,
मूर्धनि वितानं, चिबुकनासौष्टासवस्तिषु गोफणां, जत्रुण ऊर्ध्वं
पञ्चाङ्गीमिति, यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं
तस्मिन् विदध्यात् इति सुश्रुतः । बन्धविषयमाह--तत्रेत्यादि ।
तत्रेति चतुर्दशवन्धेषु मध्ये । पर्वशब्दोऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः सह
गन्धयते । दाम संवाधेऽङ्गे संकटेऽङ्गे । सन्धिकूर्चकभ्रूस्तनान्त-
रंगे क्षिप्रमर्मापारंशुदुभयतः कूर्चकः, पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्यं
क्षिप्रमिति मर्म, भ्रूस्तनान्तरंमिलान्तरशब्दः प्रत्येकं संबन्धते,
तलमिह हस्तपादतलम्, अनुवेलितं तु शाखास्विति शाखासु
सन्धिकर्चाहुषु । बाहुपाश्वोदरोऽष्टप्रादिकम् वृत्तमङ्गम् । अङ्गु-
ष्ठाङ्गुलिमेदप्रेष्विति अग्रशब्दोऽत्राङ्गुष्ठादिभिः सह प्रत्येकं
गन्धयते । हनुशङ्खगण्डेष्विति हनुसुखसंधिः, शङ्खो भ्रूक-
र्णयोर्नन्तरं, गण्डो मल्लः, अपाङ्गयोश्चीनमिति अपाङ्गयोर्नन्त्रा-
न्तरप्रदेशयोः । हृदयोर्ध्वं स्तनयोर्मध्यो ग्रीवामूलादधस्तादुरः ।
मूर्धा मस्तकम् । चिबुकनासौष्टासवस्तिषु गोफणामिति चिबु-
कमोष्ठाधो मांसास्थिपिण्डिका, असौ बाहुशिरः, वस्तिमूत्रा-
शयः । उक्तं देशनियमं प्रयोजनवशेन व्यभिचारयन्माह--यो
वेत्यादि । सुनिविष्टः शोभनाकारः । इति निबन्धसंग्रहे ।

स०—वङ्क्षणादिस्थितानां व्रणानां गंभीरादिप्रवेश-
त्वास्तीवनं प्राप्ते तन्निविध्यते । मांसलेषु स्थिरेषु च
व्रणान् मीव्येदित्युक्त्यैवाऽल्पमांसं चले स्थाने व्रणान्
मीव्येदित्यर्थे लब्धेऽल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान् मीव्ये-
दिति वचनमतिशयार्थम् । जातुचिदभिघातजान्विवृतान-
येवंविधान् व्रणान् मीव्येदिति गमयति । तथा वायुं
निर्वहन्ति निःश्वसन्ति तान् वायुनिर्वाहिणो न सीव्येत् ।
तथा शल्यं गर्भं येषां तान् शल्यगर्भास्तथा क्षारवि-
षाग्निभ्यो जातान् व्रणान् मीव्येत् ॥ ४२ ॥

प०—वङ्क्षणादौ शरीरावयवे स्थितान् व्रणान्
न सीव्येत् । तथा अल्पमांसप्रदेशे अबले शरीरे
स्थितान् व्रणान् न सीव्येत् । तथा वायुनिर्वा-
हिणो व्रणान् तथा शल्यगर्भानन्तःशल्यान् क्षार-
विषाग्निजान् तत्कृतान् सीव्येत् ॥ ४२ ॥

हे०—सीवनाविषयमाह—नट्विति । वायुनिर्वाहिनः
वायुनिर्गमद्वारभूतान् ॥ ४२ ॥

सीवनात्पूर्वं यत्क्रियते तद्दर्शयति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्रतृणरोमापनीय तु ।
प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ॥
संध्यस्थवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः ।
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाऽल्पं न वा बहु ॥ ४३ ॥

स०—स्थानाच्चलितमस्थ्यपनीय निरस्य तथा शुष्क-
रक्तं तृणानि रोमाणि चाऽपास्य तथा शस्त्रादिना प्रक-
र्षेण लम्बि व्रणे यद्विद्यते मांसं तत्स्वनिवेशन आत्मीये
स्थाने निवेश्य संस्थाप्य संब्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य
स्थिते रक्तेऽक्षवद्रूपत्वं प्राप्ते सति व्रणं
सीव्येत् । केन । स्नाय्वादिना तथा वल्कलैः ।
वल्कलान्यश्मंतकादिवगुद्भवानि तैः कथं सीव्येत् ।
न दूरे न विप्रकृष्टे न चासन्ने नाऽतिनिकटे
गृह्णन्नाल्पं व्रणांशं नच बहु गृह्णन् ॥ ४३ ॥

प०—चलं प्रस्थानात्प्रचलितमस्थ्याद्यपोह्यापास्य
हस्तादिना तथा प्रलम्बि यन्मांसं विच्छिन्नं शस्त्रा-
दिना ततस्तन्निवेशने आत्मीये स्थाने निवेश्य
स्थापयित्वा तथा सन्ध्यस्थि स्त्रस्थाने संस्थाप्य

स्थिते रक्ते रुद्धे स्रोतसि यथार्हं स्नाय्वा स्नायुना
सूत्रेण कार्पासादिमथेन तथा वल्कलैरसनाश्मन्तक-
मूर्वातसीनां त्वचा सीव्येत् । व्रणान् दूरे विप्र-
कृष्टे सीव्येत् । तथा नासन्ने निकटे सीव्येत् ।
गृह्णन्नल्पं स्तोके व्रणप्रदेशं तथा बहु गृह्णन्न
सीव्येत् ॥ ४३ ॥

हे०—सीवनस्य विधिमाह—सीव्येदिति । चलं
यदस्थि शुष्कं यदसृक् तदपनीय तृणानि रोमाणि च
सन्धिगतमस्थि च स्वनिवेशने निवेश्य स्थिते स्नायान्निवृत्ते
वल्कलविशेष उक्तः संग्रहे “ शणाश्मंतकमूर्वातसीनां
वा वल्कलैरिति । ” तथा सीवनविकल्पस्तु समासेन
चत्वारः । शोफणिकातुन्नसेवनीवेहितकं राजाग्निबन्धनं
तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ४३ ॥

सांत्वयित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ।
अंजनक्षौमजमषीफलनीशलकीफलैः ।
सरोध्रमधुकैर्दिग्धं युञ्ज्याद्गंधादि पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

स०—ततः सीवनादनंतरमातुरं सांत्वयित्वा समा-
श्वास्य शीतांबुस्पर्शव्यजनादिभिरनंतरमुक्तैर्लिप्ते व्रणे
सति । कैः । अंजनादिभिः । किंभूतैः । मधुघृताभ्यां
द्रुतैरालोडितैः । पूर्ववद्गंधादि युञ्ज्यात् । तृतीया-
न्ताद्वृत्तिः । पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं कषायक्षालनादि
कवलिकादिकं च योजयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

प०—ततोऽनन्तरं सीवनात्परतः आतुरं सान्त्व-
यित्वा समाश्वास्यानन्तरं व्रणे दिग्धे लेपिते अञ्ज-
नादिभिर्घृतमधुद्रवैर्मधुघृतयुक्तैरनन्तरं बन्धनादिभिः
बन्धनकषायप्रक्षालनधूमादिभिः पूर्ववत् युञ्ज्यात्
योजयेत् । पूर्वेण तुल्यं पूर्ववत् ॥ ४४ ॥

हे०—सीवनानन्तरं कर्तव्यमाह—सान्त्वयित्वेति ।
अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं, फलिनी प्रियंगुः, पूर्ववत् पाटन-
वत् ॥ ४४ ॥

व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किंचिदेवावलिरुय तम्
संजातरुधिरं सीव्येत्संधानं ह्यस्य शोणितम् ॥

स०—अविद्यमानशोणितौष्ठो यः स्यात्तमेवंभूतं
व्रणं किंचिदेवेषन्मात्रमेव शस्त्रेणावलिरुय ततः संजा-
तरुधिरं संतं सीव्येन्न त्वेवमेव । यस्मादस्य व्रणस्य
संधानं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

धल्लिख्य शस्त्रेण शतगिन्वा स प्रातर्धियमुपजात-
शोणितं र्भाद्येन । यस्माद्यस्य त्रणस्य मन्धानं
संश्लेषकं शोणितमेव ॥ ४५ ॥

हे०—उपकं त्रणस्यै कृत्वा र्भाद्येन प्रातर्धियमुपजात-
शोणितं त्रणस्य मन्धानं यस्माद्यस्य त्रणस्य मन्धानं
यान् र्भाद्येन विधिः ॥ ४५ ॥

बंधनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

म०—अथो त्रणं पूर्णानि तेषान्याविकाजिनानि
वीत तेषु त्रणेषु देशाल्पतात्पर्यादीन् वीक्ष्य निरूप्य
यथायोग्यांस्कावचनानि युञ्जीत् ॥ ४६ ॥

प०—अथने एभिर्गिनै बन्धनानि तानि देशा-
दीन् वीक्ष्य बुद्ध्या युञ्जीत ॥ ४६ ॥

हे०—अथ बन्धनसामान्यात्—बन्धनानि ॥ ४६ ॥

तेषां च बन्धनानां मन्त्रमाह

आविकाजिनकांशमृष्णं क्षौमं तु शांतलम् ।
शीतोष्णं तृट्यसंतानकार्पासस्त्रायुवल्कजम् ॥
ताम्रायस्त्रपुर्मासानि त्रणे मद्ःकफाधिके ।
भेगे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ७७ ॥

म०—अथी र्शेनां फलाम्पेदमाधिक्य । अंगैः कौ-
शेन कस्वसेदमित्यण् । अजने नमै । कौशात्पेभूत
कौशेयम् । कौशाद्दृढिनि षु । आविकाजिनं जिन-
नयमृष्णं तेषम् । क्षौमं तु क्षौमं जीनक्य शोकादिभ्यां
कृत्स्नानादिः । शांतोष्णमृष्णमासानाम् । तृट्ये आयु-
वल्कजैः तेषम् यानात् । त्रणैः त्रणवल्कजा तेषानि
तम् । कौशात्कार्पासं त्रणे त्रणवल्कजैः तेषम् युञ्ज्यात्
भेगे यथादिः । चर्मवल्कजांशमिह कर्पासमिह
त्रणं युञ्ज्यात्तत्रावकाजिनानि तेषम् युञ्ज्यात् । तेषु च
विहितं कौशादीनि युञ्ज्यात्फलकादि च युञ्ज्यात्
कुशादीनि तेषम् कौशादीनि ॥ ४७ ॥

प०—अथारुमाधिकं कस्वलम् । अजने नमै ।
कौशेयं पत्राणैर्भेदद्वन्द्वत्रयमृष्णार्थं, शोभां दृक्कटं,
शीतकटं शोकादीनम् । कृत्स्नानादित्रं शीतोष्ण-
मुमयस्यमानं, कार्पाससंस्त्रावचन्यं वल्कजं बन्धनं

बन्धनम् । तस्य मन्तानं सन्ततेः सूत्ररूपतया
निष्पादितं कार्पासं वस्त्रं श्रावजं स्त्राववृद्धकलज-
मशनाश्मान्तकमूर्वातस्तीप्रभृतीनां वल्कलैर्भृदुस्व-
ग्भिः कृतम् । भेदःकफादिके त्रणे बन्धनानि ताम्रा-
यस्त्रपुसीभानि योजयेत् । भङ्गेऽस्थिभङ्गे बन्ध-
नानि फलकादीनि युञ्जीत । फलकः काष्ठमयो
वलय्याकारचर्माजिनं वल्कं च वल्कत्वक्कुशावेशा-
दिकं विका नतु दर्भाः ॥ ४७ ॥

हे०—मन्तानं तेषु, फलकं काष्ठपादिका, कुशा वेणुद-
लम् ॥ ४७ ॥

अधुना बंधप्रकारादींश्चिह्नि—

स्वनामानुगताकारा बंधास्तु दश पंच च ।
कांशस्वस्तिकमुत्तौलीचीनदामानुवेलितम् ॥
खट्वाविबंधस्थगिकावितानांस्संगगांफणाः ।
यमकं मंडलारख्यं च पंचांगी चेति योजयेत् ।
यो यत्र सुनिविष्टः म्यात्तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ।

यत्र कांशमनुगताकारं विदधान्, दश
गंवाघऽऽर्गानिकृन्कृत्स्नानान्गल्कजेषु स्वस्तिकम्, अनु-
वेलितं तु शास्त्रम्, योनामैहृयोः पंचांगं, योऽऽ मण्डलम्,
अष्टमण्डलमुत्तमेषु स्वस्तिकां, यमकत्रयार्थमकं, दश-
शस्त्रमण्डेषु खट्वायम्, अपाज्यांशोचं, पुष्टदशोऽसु विवन्धं,
गुर्भसि वितानं, चित्तुकनारांशोर्वास्तपु गोफणां, जघ्रुण अर्थं
पञ्चादीनि, यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिबध्ने भवति तं
यस्मिन् निरूपयति सुश्रुतः यन्नामिपयमाह—सत्रेलादि ।
यथातं चतुर्विधवन्धेषु मये । पूर्वशब्देऽहमण्डलमुत्तमः सह
यथातं । दश गंवाघऽऽर्गं यमकऽऽर्गं । यथिकृन्कृत्स्नानान्-
गतं शिप्रमसौपरिग्राहयन्तः कृन्कं, पादात्प्राहृत्स्नानान्-
दिपसिनि मये, सुस्नानान्गंवाघान्शब्दः प्रत्येकं गंधयते,
गन्धिका इत्यापरत्वेन, अनुवेलितं तु शास्त्रास्मिन् शास्त्रम्
यथिक्वाहुषु । तत्राप्योदगेषुप्रादिकम् यत्तमाह । अष्टम-
ण्डलमुत्तमेषुप्रादिकं । अथकटोऽऽऽऽर्गदिभिः सह प्रत्येकं
कथयते । तत्राहृत्स्नानेषुप्रादिकं दशसुस्तसंधिः, जघ्रुणं सूक-
णोयस्त्रं, मण्डे मन्त्रः, अपाज्यांशोचिनिमि अपाज्यांशोच-
नप्रदेशयोः । इत्यर्थं स्तत्रार्थोऽथो योनामैहृयादधस्तादुरः ।
गुर्भो मलकम् । चित्तुकनारांशोर्वास्तपु गोफणास्मिन् चित्तु-
कनारांशो गोर्गास्वपिण्डिका, अंगो वाहुधिरः, वास्तभृत्रा-
शयः । इत्ये देशनियमं प्रयोजनवशेन व्यभिचारस्वभाह—यो
वेत्यादि । सुनिविष्टः शोभनाकारः । शनं निबन्धसंग्रहे ।

सू०—स्व च तन्नाम च स्वनाम तेनानुगतोऽनुबद्ध
आकारः संस्थानविशेषो येषां ते पंचदश बंधा वक्ष्य-
माणाः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । पंचदशैवेति न
न्यूनाः । कोशादयः पंचांग्यंतास्तेषां बंधानां मध्ये यो
बंधविंशो यत्र यस्मिन्देहदेशे सुनिविष्टो भवेत्तं बंध
कोशादिकं तत्र तस्मिन्देशं योजयेत् । तत्र कोशोऽगु-
र्लापर्वसु चर्मादिकृतः । स्वस्तिकं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतर-
कक्षाक्षिकपोलकर्णेषु । मुत्तौली प्रीवामेढयोः । चीन-
मपांगयोः । दाम संधिवेक्षणादौ । अनुवेल्लितं शाखामु।
खट्वा हनुसंधिगंडेषु । विबंधमुदरोरुष्टेषु । स्थगिकां-
गुष्टांगुलीमेढांग्रमूत्रवृद्धिषु । वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे ।
उत्संगमंगविशेषं लंघिनि बाह्यादौ । गोफणः नासौष्ट-
चिवुकसक्थिषु । यमकं यमलव्रणयोः । मंडलं वृत्तेऽंगे।
पंचांगी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या ॥ ४८ ॥

प०—स्वनाम्नाऽनुगतो ज्ञातः आकारः संस्थान-
विशेषो येषां ते तथाविधा दश पञ्च च बन्धाः
कोशस्वस्तिकादयः पञ्चांग्यन्तास्तान् बन्धान् विनि-
योजयेत् । तत्र कोशोऽङ्गुलिपर्वसु योज्यः ।
स च केशाकारो महादेवादौ दृश्यते । स्वस्तिकः
स्वस्तिकाकृतिश्चतुरस्रः सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्षाक-
पोलकर्णेषु योज्यः । मुत्तौली-नृणादिविरचितः फला-
गाधार इवसा कृकाटिकामेढूयोयोज्या
कपालकावन्धयत् । चीनः—स्तोकविस्तीर्णायता
पट्टिका सा चापाङ्गयोयोज्या । दाम-दामाकृति-
बन्धसम्बन्धेऽङ्गे योज्यम् । अनुवेल्लितं—यद्दीर्घं
कृत्वा वेष्टनं तच्च शाखासु योज्यम् । खट्वा-चतु-
र्बाहुपट्टकं तच्च हनुशङ्खगण्डेषु योज्यम् । विब-
न्धा-विशेषण सम्बन्धः स चोदरोरुष्टेषु योज्यः ।
स्थगिका-ताम्बूलकोश इव सा चाङ्गुष्टाष्टाङ्गुलि-
मेढांग्रमूत्रवृद्धिषु योज्या । वितानमिदं वितानं
यत्रोपर्यंकेतापनिवारणार्थं परिदीयते तच्च मूर्धादौ
पृथुलाङ्गे योज्यम् । उत्सङ्गमवकादौ कण्ठाव-
लम्बनं तच्च विलम्बिशरीरावयवे योज्यम् । गोफ-
णः—कृपीवलानां पक्षिनिवारणाय वोप्येत्पाषाण-
धारणं, तच्च नासौष्टचिवुकसक्थिषु योज्यम् ।
पञ्चाङ्गी यस्मिन्देह चत्वारो बाहव एका चोर्ध्व-
पथिका सा च जत्रूर्ध्वं प्रयोज्या। तेषां बन्धानां मध्ये

यो बन्धविशेषो यत्र यस्मिन् देहदेशे सुनिविष्टो
भवेत्तं बन्धं कोशादिकं तत्र तस्मिन् देशे योज-
येत् कुर्वीत बध्नीयात् ॥ ४८ ॥

हे०—बन्धानाह—स्वनामेति । संग्रहे तु तत्र कोशमं-
गुलिषु पर्वसु विदध्यात् । दाम संवाधे, उत्संगं विलंबिनि,
स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षकर्णपोलकर्णेषु,
अनुवेल्लितं शाखासु, मुत्तौली प्रीवामेढयोः, मंडलं
वृत्तेऽंगे, स्थगिकांमंगुष्टांगुलिमेढांग्रमूत्रवृद्धिषु, यमकं
यमलव्रणयोः, खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु, चीनमपांगंसयोः,
विबन्धमुदरोरुष्टेषु, वितानं मूर्धादौ पृथुलांगे, गोफणं
नासौष्टचिवुकसक्थिषु, पञ्चाङ्गी जत्रूर्ध्वं, न तु व्रणस्यां-
परि कुर्याद्ग्रथं न वा बाधकरो यथा स्यात् । “ बन्ध-
स्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृष्टे भग्नव्रणेषु च । तत्रात्रययो द्विधा
बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्ल-
थसमत्वतः । कफवाते घनो गाढः पित्ते रक्ते तनुश्लथः ॥
वातापित्ते समो बन्धः कफपित्तव्रणेषु च” ॥ ४८ ॥

संप्रत्येषां बंधानां गाढशिथिलादिवन्धत्वं देशाद्यनुरो-
धानिरूपयति—

बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिकक्षावक्षणमूर्धसु ॥ ४९ ॥

स०—ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं बध्नीयात् न
श्लथम् ॥ ४९ ॥

प०—ऊरुस्फिगादिषु शरीरदेशेषु गाढं बध्नी-
यान्नतु बन्धनशिथिलम् ॥ ४९ ॥

हे०—प्रदेशविशेषेण बन्धाविशेषमाह—बध्नीयादिति ।
ऊर्वादिषु गाढम् ॥ ४९ ॥

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरं ।

समं मेहनमुष्के च ॥ ५० ॥

स०—शाखावदनादिषु समं बध्नीयात् चशब्दान्मेहने
मुष्कयोश्च सममेव ॥ ५० ॥

प०—शाखादिके शरीरदेशे समं बन्धनं बध्नी-
यात् । तथा मेहने लिङ्गे मुष्कयोर्वृषणयोश्च समं
बन्धं योजयेत् ॥ ५० ॥

हे०—शाखादिषु समम् ॥ ५० ॥

नेत्रे संधिषु च श्लथम् ॥ ५१ ॥

स०—नेत्रे नयने तथा संधिषु शिथिलं बध्नी-
यात् ॥ ५१ ॥

प०—नेत्रं नयने तथा सन्धिषु शिथिलं बन्धं योजयेत् ॥ ५१ ॥

हे०—नेत्रादीं अथम् ॥ ५१ ॥

वर्धनीयाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मांद्भवं समम् ।
गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रयं ॥५२॥

स०—यत्र शिथिलस्थाने शिथिलो बन्ध उपदिष्टस्तत्र स्थाने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा वर्धनीयात् गाढं न शिथिलम् । यत्र स्थाने समो बन्ध उपदिष्टस्तत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव वर्धनीयात् । भृशमित्यादि तदित्यनेन गाढाशयः परामृश्यते । गाढबन्धोद्दिष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं सुतरां गाढं वर्धनीयान् ॥ ५२ ॥

प०—शिथिले स्थानेऽङ्गोः सम्बन्धनि सम्बन्धिषु च वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ समं वर्धनीयान् । समस्थाने तु शाब्दादीं वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव वर्धनीयान् । तदाशयं गाढस्थाने क्रूरस्फिगादीं वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ ॥ ५२ ॥

शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीर्या ज्यहात्स्यहात् ।

स० तौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ शीते हेमन्तशि-
शिराग्ये काले वसन्ते च ज्यहात्स्यहात्त्रिदिनमेतरीकृत्य
मोक्षणीर्या मोक्षितव्यौ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प०—शीतकाले हेमान्ते शिशिराग्ये तथा वसन्ते
ज्यहात्स्यहात्स्यं मोक्षयेत् सुखेत् ॥ ५३ ॥

हे०—वसन्तमात्रम् ॥ ५३ ॥

पित्तरक्तान्धयोर्वधो गाढस्थानं समा मतः ।
समस्थानं श्रुथो नैव शिथिलस्याशये तथा १४॥

स० पित्तरक्तोन्धयोर्वधोवस्थाने समो बन्धो गतो
न शिथिलः । समस्थाने समो बन्धो यत्रोपदिष्टः
शाब्दादनादीं नान्धयोः पित्तरक्तोन्धयोर्व्रणयोः
शिथिलो बन्धः कार्यः । शिथिलस्य बन्धस्याऽऽशये यत्र
शिथिलो बन्धः कार्यः इत्युक्तं तत्रैव बन्धः कार्यः इत्येव-
कारोऽन्धयोर्वधोः कृतः ॥ ५४ ॥

प०—पित्तरक्तोन्धयोर्व्रणयोर्नैव बन्धः कार्यः ५४॥

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षं ग्रीष्मे शरदि चेष्ट्यतं ५५॥

स०—तयोः पित्तरक्तोन्धयोः सायं प्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष
इष्यते । ग्रीष्मे शरदि चाऽन्यदोषोन्धयोर्व्रणस्याऽपि
सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ॥ ५५ ॥

प०—तयोः पित्तरक्तोन्धयोर्व्रणयोः सायं प्रातः द्वौ
कालौ मोक्षौ ग्रीष्मे इष्यते शरदि शरत्काले ॥५५॥

हे०—सायंप्रातर्मोक्षणं च सर्वेषु प्रातस्वैकाहांतरमो-
क्षस्यर्तुविशेषेणापवादः ॥ ५५ ॥

नतु बन्धेन विना व्रणो धार्य इत्याह—

अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ।
दुष्टीभवेच्चिरं चाऽत्र न तिष्ठेत्स्नेहभेपजम् ।
कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ५६

स०—अबद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो व्यथित-
स्तथा आदिशब्दाद्ब्रजोभ्रूमादिभिर्व्यथितोऽदुष्टोऽपि व्रणो
दुर्गमवति । अत्र च व्रणे बन्धमंतरेण व्रणः स्नेह
उपयोजितो भेपजं वा योजितं चिरं न तिष्ठत् । बन्धं
च विना सम्यगुपचर्यमाणोऽपि व्रणः कष्टेन शुद्धिं याति
रूढिं च कृच्छ्रेण याति । रूढोऽपि सन्निवर्णतां याति न
शरीरवर्णतामित्येवैवनादोषाः ॥ ५६ ॥

प०—अबद्धोऽवध्यमानो व्रणो दंशादिभिः पीडितः
तत्सम्पर्काद्विविधोपद्रवो भवेत् दुष्टतामुपैति ।
तथात्र व्रणे बन्धं विना स्नेहो दत्तश्चिरं चिरकालं
न तिष्ठति । भेपजमपि दत्तमचिरान् गुप्यति पतति
वा । तथा सम्यगुपकान्तो व्रणः कृच्छ्रेण शुद्धिं
याति रूढं वा कृच्छ्रेण याति । तदा रूढोऽपि कदा-
चिद्वर्णतां वैवर्ण्यं याति गच्छति ॥ ५६ ॥

हे०—वैवर्णकरणं दोषमाह—अबद्ध इति ॥ ५६ ॥

इदानीं बंधनाद् गुणानाह—

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।
छिन्नस्नायुसिराऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ।
उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहामु न पीडयत् ॥५७॥

म०—नृत्तधारणे । बद्ध एव व्रणो बंधनमाहात्म्या-
च्छ्र्णिनोऽस्थिसमाश्रितो व्रणस्तथा भ्रमोऽस्थिसमाश्रित
एव व्रणमन्था विद्विष्टः संधिस्थानादन्यस्थानगतो
व्रणो नेत्रादिस्तथा पाटितः सर्वदेशस्थितोऽपि तथा
छिन्नस्नायुसिरोऽप्याशु व्रणः मुखं सम्यग्रोहति तथो-
त्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु चेष्टासु न पीडयेत् व्यथ-
येत् ॥ ५७ ॥

प०—चूर्णितः पिष्टां बद्धोऽथवा भ्रमो विद्विष्टः
स्थानाच्छ्रुतः पाटितो विदारितः छिन्नस्नायुशि-
रो व्रणः मुखं कृत्वा आशु शीघ्रं संरोहति रूढिमा-
याति । तथा सर्वहासु सर्वासु चेष्टासु उत्थानशयना-
दिरूपामु न पीडयते ॥ ५७ ॥

उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नां विषमः कठिनोऽतिरुक् ।
समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ५८

स०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य स उद्धृतौष्ठो
न समः । तथा समुत्सन्नः समंतादुत्सन्न उन्नतो
यो व्रणो न समः । तथा विषम उद्धृतौष्ठसमुत्स-
न्नाभ्यां व्यतिरिक्तो विषमसंस्थानः । तथा कठिनो
यो व्रणो न मृदुः । तथाऽतिरुग्यो व्रणः । स सर्व
उद्धृतौष्टादिपंचप्रकारोऽपि बंधमाहात्म्यादशुभरूपतां
दित्वा व्रणः शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति । ननुद्धृतौष्ठ-
समुत्सन्नावपि विषमशब्देनैव प्रहीष्येते किमेताभ्यामु-
पात्ताभ्याम् । अस्त्येवैतत् किंत्वनयोः पृथङ्निर्देशेना-
ऽतिदृष्टिस्त्यतरत्वं गमयति ॥ ५८ ॥

प०—ऊर्ध्वं वृत्तौ वर्तुलावोष्ठौ यस्य तथाविधः
तथा समन्तादुत्सन्न उन्नतो व्रणस्तथा विषमो निम्नो
नत्रः कठिनो न मृदुस्तथातिरुक् वेदनायुक्तस्तथा-
विधो व्रणः समो मृदुररुक् स्यात् । तथा शीघ्रं
शुध्यति शुद्धिमायाति । रोहतीति रोहं
याति ॥ ५८ ॥

हे०—ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वं चलिताः आंष्ट्रप्रान्तौ यस्य सः, समु-
त्सन्नो विवृद्धमांसः, विषमः किंचिदुच्चः किंचिनीचः । स
विधोऽपि समो भवति । तदोषत्यागारकठिनो मृदुर्भवति ।
अतिरुक् रुजाहीनो भवति, अशुद्धः शुध्यति, अरुढो
रोहति ॥ ५८ ॥

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ।

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समंतात्सुनिवेशितैः ।

धौतैरर्ककेशैः क्षीरिभूर्जाजुनकदंबजैः ॥ ५९ ॥

स०—स्थिराणां व्रणादीनां दीर्घकालानुबंधिनां
तथाऽल्पमांसानामनुपचितपल्लानामत एव हेतोस्तथा
रौक्ष्यादनुपरोहतां रूढिमगच्छतामौषधं कल्कस्नेहादिकं
यदुपयुज्यते तत्पत्रैः क्षीरिभूर्जाजुनकदंबजैः प्रच्छाद्यं
स्थगितव्यं यथादोषं दोषानतिक्रमेण ऋत्वनतिक्रमेण
च तद्रशाद्यथायोगम् । यथा वातव्रणे शीतर्तो
स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे वर्मकाले शीतस्वभावैः कफव्रणे
उष्णकालं रूक्षोष्णप्रायैः । एवं साधारणेऽपि काले
मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किंभूतैः पत्रैः । अजीर्णा-
न्यर्जराणि तरुणानि प्रत्यग्राप्यच्छिद्राणि छिद्ररहि-
तानि तैरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः । तथा समंतात्सुनिवे-
शितैः । तथा धौतैर्जलादिना निर्मलीकृतैः । तथा-
ऽर्ककेशैरकठिनैः ॥ ५९ ॥

प०—स्थिराणां व्रणानां दीर्घकालानुषङ्गवताम-
ल्पमांसानां क्षीणमांसानां रौक्ष्यात्कारणादनुपरोहतां
रूढिमप्राप्नुवतां यदेषामौषधं कल्कस्नेहादिभेषजं
व्रणोपशमाय युज्यते अवचार्यते तत्पत्रैः क्षीरवृ-
क्षादिजैः प्रच्छाद्यं यथादोषं दोषानुरूपैः दोषान-
तिक्रमेण दोषयोग्यतावशेन तथा यथर्तु ऋत्वनति-
क्रमेण ऋत्वनुरूपैः पत्रैर्यथायथं योग्यैः वातव्रणे
शीतकाले स्निग्धोष्णैः पित्तव्रणे तथोष्णकाले शीत-
स्वभावैः श्लेष्मणि उष्णकाले रूक्षोष्णप्रायैरनया
दिशाऽन्यत्रापि योज्यम् । अजीर्णैर्जर्जरैः तरुणैः
प्रत्यग्रैरच्छिद्रैः छिद्ररहितैः तथा समन्तान् सर्वतः
सुनिवेशितैः शोभनं कृत्वा स्थापितैः धौतैर्निर्मलैः
प्रक्षालितैः अर्ककेशैरकठिनैः ॥ ५९ ॥

हे०—व्रणविशेषैर्लेपस्थ पत्राच्छादनमाह—स्थिराणा-
मिति । यथादोषं शीते दोषे उष्णैः, उष्णे शीतैः एवं यथर्तु
अजीर्णैः तरुणैर्वृद्धत्ववाक्त्वरहितैः क्षीरिणोऽथत्थादयः ५९

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिष्टिकामधुमहिनाम् ।

कर्णिकाश्चोद्धरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ॥

न मांसाके च ब्रह्मायाद्गुदपाके च दारुणं ।
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ॥

स०—कुम्भारिणां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः ।
नयेद्वीये याः कर्णिकाः कोट्स्पास्ताश्च न बन्धी-
यान् । तथा शारदग्धा ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः ।
तथा मांसाके व्रणास्तथा दारुणं च गुदपाके व्रणास्ते
न बन्धनीयाः । मांसाकं र्णि मांसस्य पचि सुद्ध-
नोर्विद्योपाः । तथा शीर्यमाणाः शदनावस्थां भज-
मानाः । तथा सरुग्दाहास्तथा शोफावस्था अनेका-
वस्था भजतोऽपि ये शोफावस्थावस्थितास्तथा
विसर्पिणो विसर्पावस्थास्थिता ये व्रणास्ते च
न बन्धनीयाः ॥ ६० ॥

प०—कुम्भितां नराणां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः
न बन्धयितव्यास्तथा मधुमेहिनां पुंसां पिटिका न
बन्धयितव्याः । उन्दुरुविषे मृषकविषे याः पिटिकास्ता
न बन्धनीयाः । तथा क्षारदग्धा व्रणा विषास्विना
विषयुक्ता व्रणास्तथा मांसाके व्रणा गुदपाके चा-
निदारुणा ये व्रणास्तथा शीर्यमाणाः सदनावस्थां
भजमानाः सरुग्दाहाश्च शोफावस्थाश्च तथा विस-
र्पिणो ये व्रणास्ते सर्वे न बन्धनीयाः ॥ ६० ॥

हे०—व्रणविशेषं नष्टं निषेधति—कुम्भितामिति ।
न च व्रणारयोदश । तत्र मधुमेहिनां पिटिकाः । उन्दुरु-
विषे कर्णिकाः । मृषकविषोत्पन्नकर्णिकाकारमांसवृद्धयः,
निर्गणे इत्यन्तः ॥ ६० ॥

शरीरां सर्वाणां व्रणानां त्रिकम्भामाह—

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ।
ने भक्षयंतः कुर्वन्ति रजाशोफावस्थांस्त्वान् ६१ ॥

स०—अरक्षयाऽपालनेन यस्मिन् व्रणे मक्षिका
कृमीन्निक्षिपेत् । ते तत्रस्थाः कृमयो व्रणं भक्षयन्तो
रजादीन् कुर्वन्ति ॥ ६१ ॥

प०—अरक्षया अपालनेन सर्वस्मिन् व्रणे मक्षि-
का कृमीन्निक्षिपेत् । कृमयः सत्रस्थाः व्रणं भक्षयन्तः
अन्नः रजादीन् कुर्वन्ति जनयन्ति ॥ ६१ ॥

हे०—व्रणं त्रिकम्भामाह—अरक्षयति ॥ ६१ ॥

सुग्मादि प्रयुंजीत तत्र धावनपूरणं ।

सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनत्वचः ॥

गोमूत्रकल्कितं लेपः सेकः क्षारांबुना हितः ।
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ॥

स०—तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणं धावने पूरणं
च तन्निमित्तं प्रयुंजीत । धावने च पूरणं च तस्मिन् ।
तथा तस्मिन्व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितः
पिष्टलेपो हितः । तथा क्षारांबुना सेको हितः ।
अथवा मांसपेश्या व्रणं प्रच्छाद्य पिथाय तान् कृमी-
नाशु निर्हरेत् ॥ ६२ ॥

प०—तत्र व्रणे कृमियुक्ते व्रणे सुरसादिगणं
धावने प्रक्षालने पूरणे तदाच्छादने तन्निमित्तं प्रयु-
ंजीत । सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितः पिष्टा
व्रणे तस्मिन् लेपः प्रयोज्यः । तथा सेकः परिवेकः
तस्मिन् व्रणे क्षाराम्बुना क्षारनिश्चोततो येन हितः
शस्तः । तं व्रणं मांसपेश्या प्रच्छाद्य ह्लादयित्वा
व्रणप्रमाणसंस्थानमांसपिण्डेन स्थगयित्वा कृमीनाशु
शीघ्रमेव निर्हरेत् अपनयेत् ॥ ६२ ॥

हे०—व्रणं कृमीणामीषधमाह—सुरसादीनि । सुरसा-
दिगणकाथेन धावने, चूर्णेन पूरणं, राजादनः राजाहः,
मांसपेश्या मांसगर्भया पेश्या तान् कृमीन् मांसलोभात्
पेशीप्राविष्टान् ॥ ६२ ॥

न चैनं त्वरमाणोऽतः सदोपमुपरोहयेत् ।
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ॥ ६३ ॥

स०—नचैनं व्रणमंतः सदोषं त्वरमाणो वैद्य उप-
रोहयेत् । कस्मादित्याह । स इत्यादि । यतो यस्मा-
त्सोऽतःस्थितदोषो व्रणो रूढोऽपि भूयः पुनस्तोके-
नाऽप्यपचारेण विकृतिं याति ॥ ६३ ॥

प०—नचैनं व्रणमन्तः सदोषं पूयाद्याक्रान्तं त्वर-
माणो वैद्य उपरोहयेत् रूढं कुर्यात् । रोपणद्रव्यै-
र्यस्मात्सोऽन्तःस्थितादोषो व्रणे रूढो भूयः
पुनः विकुरुते विकृतिं याति । विकारभाक्
सम्पद्यते ॥ ६३ ॥

हे०—अशुभस्य रोपणं निषेधति—न चैनमिति ६३ ॥

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसंभवात् ।
आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान्घट्ट सप्त वा विधिः ॥

स०—रूढेऽपि सत्यजीर्णादीन् विवर्जयेत् । अय-
मजीर्णव्यायामादिपरिवर्जनलक्षणो विधिः षट् सप्त वा
मासानादरेण रक्षणीयः ॥ ६४ ॥

प०—रूढेऽपि व्रणे अजीर्णव्यवायादीन् परिहा-
र्यान् आतुरो विवर्जयेत् परिहरेत् । अजीर्णवर्ज-
नादिपरिहार्योऽयं विधिरादरेणानुवर्त्य प्रयत्नेनानु-
ष्ठेयः मासान् षट् सप्त वा ॥ ६४ ॥

हे०—रूढव्रणस्य सप्तमासावधिमाह—रूढ इति । आदि-
शब्दात् क्रोधशोकभयादयः ॥ ६४ ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-
दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ६५ ॥

स०—तासु तासु वार्तास्ववस्थास्वनिर्दिष्टस्वरूपा-
भिधानासुत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुपायैः
साधनैश्चिकित्सेद्वैद्यः । यथा मक्षिकाभिः कृमिनिक्षे-
पात्कृमिप्राबल्ये जाते चिकित्सा विहिता । किभूतो
वैद्यः । दोषादिबलानुसारी दोषादीनां बलं दोषा-
दिबलम् । आदिप्रहणादेशकालादयो गृह्यन्ते । तदनु-
सरत्येवंविधो यो वैद्यः । तथा प्रयतो यत्नपरः । तथो-
त्तर उत्तरतंत्रे व्रणभंगविधान उक्तं निर्दिष्टं
विस्तरमालोचयन् निरूपयन्न तु यदृच्छयेति भावः ।
इद्वज्रा वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया-
मष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदराख्याया-
मेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

प०—उत्पद्यमानासु जायमानासु तासु तासु
वार्तासु अनिर्दिष्टरूपाभिधानासु । दोषादिबला-
नुसारी वैद्यः तैस्तैरुपायैः साधनैश्चिकित्सेतैः प्रय-
त्नपरश्चिकित्सेत् । आलोचयन् विकल्पान् विस्त-

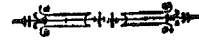
रमुत्तरतन्त्रमाश्रित्योक्तं बुद्ध्या परामृश्य चिकित्सेन्न
यदृच्छयेति भद्रम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हे०—अनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह—उत्पद्यमानास्विति।
वार्तासु अवस्थासु उत्तरोक्तमुत्तरस्थानोक्तम् ॥ ६५ ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने शस्त्रकर्मप्रकरणं
सामस्थेन निरूपितम् ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽनंतरं क्षाराग्निकर्मविधिरारम्यते यथैव हि
शस्त्रेण पाठनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते
तथैव क्षाराग्निभ्यामित्याह—

अथाऽतः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स०—क्षारश्चाऽग्निश्च क्षाराग्नी तयोः कर्म क्षारा-
ग्निकर्म तस्य विधिः । शेषं पूर्ववत् । क्षारस्य बाह्या-
मध्यंतरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यासः ॥ १ ॥

प०—अस्यारम्भेऽयं सम्बन्धः । यथाशस्त्रच्छे-
दनभेदनादीनि कर्माणि करोति तथैवाग्निक्षारी
म्वविषयप्रयुक्तौ कुरुतः ॥ १ ॥

हे०—क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति । तत्रादां क्षारकर्मविधिः ॥ १ ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥

दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च ।

आतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥२॥

स०—सर्वाणि च तानि शस्त्राप्यनुशस्त्राणि च तान्येवं
तेषां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान्
कृतोऽस्य श्रेष्ठेत्याह—

यद्यस्माद्बहूनि छेद्यभेदादीनि कर्माण्यसौ करोति ।
आदिशब्देन लेखनपाठनादिपरिग्रहः । विष-
मेष्वपि देहदेशेषु । दुःखावचार्यशस्त्रेषु नासाशोऽर्बु-
दादिषु । दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु ।
अपिशब्दात्समेषु देहेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण
सिद्धिमयात्ससिध्यत्सु दुष्टत्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु ।
किंभूतेष्वतिकृच्छेष्वतिदुःखसाध्येषु । दुष्टत्रणेषु रोगे-
ष्वसौ क्षारो युज्यते योग्यः संपद्यते ततोऽपि हेतोः
क्षारः श्रेष्ठः । यच्चेति । यस्मान्च क्षारः पानविषयेऽपि
युज्यते शरीरांतःस्थितरोगशांत्यै । अपिशब्दाद्बह्व्येऽपि
बाह्यरोगस्थितिशांत्यै लेपे स युज्यते ॥ २ ॥

प०-शस्त्राणि मण्डलाग्राणि अनुशस्त्राणि जलौकः-
प्रभृतीनि तेषां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान्। कुतोऽस्य
श्रेष्ठता । यस्माद्बहूनि कर्माणि छेद्यभेदादीनि
कुरुते विषमेषु सम्बन्धानवकाशजेषु दुःखावचा-
रणीयशस्त्रेषु नासाशोऽर्बुदादिषु तेन शस्त्रेण सिद्धि-
मयात्सु न सिद्धयत्सु दुष्टत्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु
तथातिकृच्छेषु रोगेषु शूलानाहाश्मरीशर्करादिषु
यद्यस्मात् पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

हे०-तत्र क्षारप्रशंसा सर्वशस्त्रेति । संग्रहे तु क्षारो
हि नानौषधिसमवायनिवृत्तेः स सर्वरसाधिष्ठानं, कटुलवण-
रसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलेपनः शोध-
नारोपणः कृम्याममेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च
वरिष्ठेन भेदेन पाटनलेखनकरणात् । यतः संवाधावका-
शजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासाशोऽर्बुदादिषु शस्त्रेण
चासिध्यत्सु दुष्टत्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते स द्विधा
बाह्यांतःपरिमार्जनभेदेन ॥ २ ॥

अधुना क्षारस्य पेयलेपविषयविभागं दर्शयति-
स पेयोऽशोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ॥३॥

स०-स क्षारः अर्शःसु विषये पेयः । तथाऽग्नि-
सादे तथाऽश्मर्या गुल्मादिषु च । आदिग्रहणादानाह-
शूलादिषु च ॥ ३ ॥

प०-सः क्षारः पेयः पातव्योऽर्शस्तु तथाऽग्नि-
सादेऽश्मर्या गुल्मे तथोदरे ॥ ३ ॥

हे०-अंतःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति ।
अंतःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति ॥ ३ ॥

योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठमुषिषु ।
भगंदर्गार्बुदग्रंथिदुष्टनाडीव्रणादिषु ॥ ४ ॥

स०-स क्षारो योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठमुषिषु ।
आदिग्रहणात्चर्मकीलानवर्मनिलकादिपरिग्रहः ॥ ३ ॥

प०-स क्षारो योज्यः साक्षान्मपश्चित्रवाह्यार्शःकुष्ठमुषिषु ।
लेपेन मपश्चित्रादिषु आदिग्रहणादन्येष्वनु सं-
तत्साध्येषु रागेषु ॥ ४ ॥

हे०-वहिः परिमार्जनस्य विषयमाह-योज्य इति ॥ ३ ॥

न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्तं रक्तं बलेऽवले
ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरंगं पांडुमयेऽन्वेषु ॥
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथां गर्वमात्रगं ।
भीरुगर्भेण्यृतुमतीप्रोदवृत्तफेलयोनिषु ॥
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसंधिमर्मम् ।
तरुणास्थिसिरास्त्रायुर्मेवर्नागलनाभिषु ॥
देशेऽल्पमांसे वृषणमेद्रुस्त्रोतोनखांतरे ।
वर्तमरोगादहतेऽक्षणांश्च शीतवर्षांष्णदुर्दिने ॥ ५ ॥

१ सुश्रुतस्तु-अथ नैते क्षारकृत्याः-तथया-द्वय-
वालस्थविरभीरुसर्वाङ्गशून्यादरिरक्तपित्तगिभ्यैतुमर्नाप्र-
ज्वरिप्रमेहिरुक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपद्रुतस्त्रीवापत्रतोऽन्नफलयो-
नयः ॥

अत्र निबन्धकारः-अतः क्षारस्य विविधस्वापि वि-
प्रतिपेयस्थानाह-अथ नैते क्षारकृत्या इति । एषु च तथाशो-
केषुचित् प्रतिसारणीयक्षारनिषेधः, केषुचित् पानीयनिषेधः,
केषुचिदुभयनिषेधः । सर्वाङ्गशून्योदरानि सर्वाङ्गशून्यां च उदर-
तस्यैव क्षारनिषेधः, क्षत उरःक्षतस्तेन क्षीणः, तृष्णामूर्च्छोपद्रु-
इति उपद्रुतशब्दस्तृष्णामूर्च्छोभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते, क्षीण-
क्षीणशुक्रः, अशुक्रस्य पुनः क्षाराधिकार एव नास्ति, उपद्रु-
पवृत्तफलयोनय इति उद्रुत्तापवृत्तशब्दो फलयोनिभ्यां स-
प्रत्येकं संबध्यते, फलमण्डं, योनिर्गर्भाशयः, उपद्रुत्ता-
स्थानादूर्ध्वगतपण्डः, अपवृत्तफलः स्थानात् सस्ताण्डः, उद्रुत्ता-
योनिः, स्थानादूर्ध्वगतयोनिः, अपवृत्तयोनिः स्थानात् सस्ता-
योनिः, अन्ये तु फलयोनिशब्देन समुदिनेन गर्भाशयमाश-
क्षते, तत्रायमर्थः-उद्रुत्तफलयोनिः स्थानादूर्ध्वगतगर्भाशय-
अपवृत्तफलयोनिः स्थानात्सस्तगर्भाशयमर्थः । अपरे तु फल-
शब्दं रजसि वर्तयन्ति, कुतः गर्भस्य फलमाधनत्वात्, तेषां
यस्य योनिः सकाशात् फलं रज उद्रुत्तामूर्ध्वगतम्, अपवृत्तगर्भा-
गतं स उद्रुत्तापवृत्तफलयोनिः ॥

म०-पानलेपनमेदेन द्विविधोऽपि क्षारः पिच्छादौ न योक्तव्यः । बले बलवति । अबले बलहीने । ज्वरे । अतिसारे । हृद्रोगे । मूर्धरोगे । पाण्डुमये पाण्डुरोगे । अरुचावरोचके । कृतसंशुद्धौ कृतवमनविरेके । श्रयथौ सर्वगात्रगे सर्वाङ्गोच्छ्रूने । तथा भीरौ । गर्भिण्याम् । ऋतुमल्याम् । प्रोद्धृत्तफलयोनिर्वक्ष्यमाणा उत्त-
रन्तरे गुह्यरोगज्ञाने । प्रकर्षेणोद्धृत्तं फलं रजोस्वप-
यस्या योनेः सा प्रोद्धृत्तफलयोनिः । रज एव फलं
गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । प्रोद्धृत्तफलयोनेर्लक्ष-
णमुक्तं यथा--वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।
स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति । इयं
व्यापद्दावृत्तेत्यादि । शिशौ बाले । वृद्धे गतवयसि ।
तथा धमन्यादिषु शरीरदेशेषु । देशेऽल्पमांसे स्वल्प-
पिशिते । तथा वृषणादिषु शरीरदेशेषु । तथाक्ष्णो-
र्नैत्रयोर्वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः ।
वर्त्मरोगं तु क्षारो योज्य एव । शीतवर्षेष्णदुर्दिने न
च योज्यः । शीतवर्षेष्णाहानि हेमन्तशिशिरप्रावृ-
द्ध्रीष्माः । दुर्दिनं मेघाद्याकुलदिवसम् । एषु क्षारो
न योज्यः ॥ ५ ॥

प०-उभयोऽपि क्षारो बहिःपरिमार्जने न
योज्यः । पानालेपनयोर्न देयः । पित्ते पित्त-
विकारे रक्ते रक्तविकारे चले वायौ वातरोगे
तथाऽबले दुर्बले आतुरे अतिसारे तथा हृद्रोगे
पाण्डुवामये पाण्डुरोगे अरुचावरोचकातुरे कृतसं-
शुद्धौ कृतवमनविरेके च तथा श्रयथौ सर्वगात्रगे
सर्वाङ्गोच्छ्रूने तथा भीरुगर्भिण्यामृतुमल्याम् । प्रोद्धृ-
त्तफलयोनिषु वक्ष्यमाणोत्तरन्तरे गुह्यरोगविज्ञा-
नीये शिशौ बाले वृद्धे गतवयसि तथा धम-
न्यादिषु शरीरदेशेषु नाभ्यन्तेषु देशेषु अल्पमांसे
स्वल्पपिशिते तथा वृषणादिषु तथाक्ष्णोर्नैत्रयोः
वर्त्मरोगादृते वर्त्मरोगं वर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो
योज्यः । वर्त्मरोगेषु तु क्षारो योज्य एव । तथा
शीतोष्णवर्षादुर्दिने न च योज्यः ॥ ५ ॥

१ अत्र बले बलवतीत्यरुणदन्त्याख्याने चिन्त्यम्,
हेमाद्रिपदार्थचन्द्रिकयोः "बले" इत्यस्य स्थाने "बले"
इति पाठदर्शनात् ।

हे०-द्वयोरपि क्षारयोर्निर्घेघमाह-नत्विति । चले नावे,
अबले दुर्बले, प्रोद्धृत्ता संस्थानविपर्ययं प्राप्ता फलयोनिगर्भा-
शयो यस्याः सा तथा । तरुणास्थि नाभाद्यस्थि ॥ ५ ॥

अधुना क्षारक्रियामाह-

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ।
अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान् ॥
इंद्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्रमारकान् ।
काकजंधामपामार्गमग्निमथाग्निमित्त्वकान् ॥
सार्द्रान् समूलशाखादीन् खंडशःपरिकल्पितान्
कोशातकीश्रतस्त्रश्च शूकनालं यवस्य च ॥
निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ।
प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मनि च दीपयेत् ॥
ततस्तिलानां कुंतलैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ।
कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ॥
मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ।
गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ॥
यावत्पिच्छलरक्ताच्छस्तीक्ष्णोजातस्तदा च तम्
गृहीत्वा क्षारनिष्यंदं पचेलौह्यां विघट्टयन् ॥
पच्यमाने ततस्तस्मिस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ।
शुक्तिक्षारपंकशंखनाभीश्चाऽऽयसभाजने ॥
कृत्वाऽग्निवर्णान्बहुशः क्षारान्त्ये कुडवोन्मिते ।
निर्वाप्य पिष्ट्वा तैनेव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ॥
श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिगृध्रकंककपोतजम् ।
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोहालवणानि च ॥
परितः सुतरां चाऽतो दर्व्यां तमवघट्टयेत् ।
सवाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्धुदैलेहवद्धनः ॥
अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ।
स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो ॥ ६ ॥

स०-कालमुष्कको मोक्षः । अश्वकर्णः कुशिकः ।
महावृक्षः स्नुही । आस्फोतो गिरिकर्णिका । वृक्षको नन्दी-
वृक्षः । इंद्रवृक्षः कुटजः । पूतीकः पूतीकरजः । नक्तमालः

१ वृक्षको नन्दीवृक्षः, इन्द्रवृक्षः । कुटजः, इत्यरुण-
दन्तः । परब वृक्षकः कुटजः, इन्द्रवृक्षोऽर्जुनः, इति हेमा-
द्रिणा-यदुक्तं तत्सत्यम्, यौगिकत्वात् ।

क्षिपेत् । श्लक्ष्णपिष्टं कृत्वा । दक्षः कुक्कुटः । शिखी मयूरः । गुध्रः श्येनः । कङ्ककपोतकौ पक्षिणां । चतुष्पदां पक्षिणां पित्तं तथा अलं हरितालं, मनोहा मनःशिला, लवणानि सैन्धवानि परितः सुतरां चातो दर्व्या तद्वघट्टयेत् । प्रतीवापादनन्तरं परितः समन्तान् दर्व्या खजेन तक्षारनिष्यन्दमवघट्टयेत् । यदा यस्मिन् काले स क्षारनिष्यन्दः सवापैर्वुद्वुदैरुत्तिष्ठेत् सान्द्रतया च घनः सन् लेहेन तुल्यो दर्वीप्रलेपः स्यात्तदा तस्मिन् कालेऽवतार्यायोमये घटे शान्ते यवराशौ निधापयेत् निक्षिपेत् सुगुप्ते स्थापयेत् । अयं मध्यमः क्षारः ॥ ६ ॥

हे०—वहिःपरिमार्जनस्थ दहनविधिमाह—कालमुष्क-केति । संग्रहे तु अथ वहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्णश्च तस्य पाकविधिः । शाराद् शुचिरुपोषितः शुक्रनासाः प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तप्रदेशजातं मध्यवयसमनुपहृतं महांतं कालं पुष्कलं सुरापल्लसुमनोऽक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्येनमधिवासयेत् । “दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीहऽये श्रिताः । गंतुमर्हति वं क्रुद्धस्त्यक्त्वेमं वा समर्पयन् ॥ भेषजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमम् । वृशं न लोभान्न क्रोधाद् ब्राह्मणार्थं विशेषतः” इति । अथापरेद्युस्तत्र यत्रन्दुक्तं वैकुलं वा किञ्चिन्न पश्येत्ततो युगमात्रमारुढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् एवं च पारिभद्रकादिषु । कालमुष्ककः—कृष्णो मोक्षकः, महावृक्षकः—स्वही, आस्फोतः—कोविदारः, वृक्षजः—कुटजः, इन्द्रवृक्षोऽर्जुनः, परिकल्पितान् छिन्नान्, चतस्रः श्वेदो धामागवः पटोली देवदाली चेति । निचर्षीकृत्य पुंजीकृत्य, पृथक् प्रत्येकं तेषु पुंजेषु मध्ये यः कालमुष्कपुंजः तत्र सुधाश्मानि प्रक्षिपेत् । सुधाप्रसादादिधवलीकरणद्रव्यं तेभ्यो दग्धेभ्यो जायते तानि सुधाश्मानि ततः सर्वान् पुंजांस्तिलानां कुंतलैर्दीपयेत् । समूलनालः शुष्कतिलः कुन्तले दीपनं वह्निना प्रञ्चालनम् । गालनीविधिमाह—दग्ध्वेति । दग्ध्वा भस्मीकृत्य अग्नी विगते शान्ते सति सुधाश्मानां भस्म पृथक्कृत्वा इतरद्द्रव्यभस्मनो द्रोणं मुष्ककभस्मना उत्तरं सम्पादतां नीते शम्भाकार्दीनां समानां चत्वार आदधाः । मुष्ककस्यैक आदक इत्यर्थः । जलस्थार्धभारो मूत्रस्थार्धभार इत्युभयोर्भारेणालोड्य महता वल्लेण गालयेत् । पुनः पुनस्तेनैव परिस्त्रावेणालोड्य थावात्पच्छिले

रक्तः अञ्छस्तीक्ष्णश्च परिस्त्रावो भवति । पाकविधिमाह—तदेति । तदा तं क्षारनिष्यन्दे गृहीत्वा क्षारं पक्त्वा लीळां लोहपात्रे पचेत् । ता या मुष्ककभस्मनः पृथक् कृतास्ताः क्षीरपका पट्टिका शंखनाभिः शंखस्यावर्तः बहुशः बहून् वारान् त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापणानित्यर्थः । पेणस्य क्षारोदकस्य मानोक्त्या पेण्यमानमनुक्तमपि कल्प्यम्, दक्षादीनां पक्षिणां शकृत्पुरीषं, चतुष्पदां पक्षिणां च पित्तम्, अलं हरितालं, दक्षविष्टादिकं श्लक्ष्णं चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत् । आवापानंतरं सुतरां परितो दर्व्याऽविघट्टयेत् । लेहवह्ननः लेह इव सांद्रः अयोमये लोहपात्रे विनिक्षिप्य यवराशिमध्ये स्थाप्यः अयं मध्यमक्षारो मृदुतीक्ष्णयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६ ॥

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयत् ॥ ७ ॥

स०—मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य तस्मिन्निष्यन्दे प्रक्षिप्यैवापनयेद्विसर्जयेन्न तु पिष्ट्वा विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥

प०—न मृदौ नापि तीक्ष्णे निर्वाप्यावपनं कृत्वा नतु पिष्ट्वा निक्षिपेत् ॥ ७ ॥

हे०—मृदुतीक्ष्णक्षारं विशेषमाह—न तु पिष्ट्वेति । मृदौ क्षारे मध्यमवत्सर्वं आवपेत् । विशेषता निर्वाप्यापनयेन्नतु पिष्ट्वा क्षिपेत् । निर्वापणद्रव्यमेव क्षिपेदित्यर्थः । दक्षविष्टादिकं च क्षिपेत् ॥ ७ ॥

तीक्ष्णं पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥

तथा लांगलिकादंतिचित्रकातिविषावचाः ।

स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिंशुपूतीकपल्लवाः ॥

तालपत्री बिडं चेति सप्तरात्रात्परं तु सः ।

योज्यः ॥ ८ ॥

स०—तीक्ष्णं क्षारं पूर्ववन्मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवापनं निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति । नचैतावदेवाऽत्र प्रतिवापनमित्याह । तथेत्यादि लांगलिकादीनि बिडपर्यंतानि च तत्र प्रतिवापं विनिक्षिपेत् । सप्तरात्रात्परमन्तरं स क्षारो योज्यः ॥ ८ ॥

प०—मध्यमक्षारतुल्यरूपं प्रतीवापं निर्वाप्य तथा लाङ्गलिकादीनि बिडपर्यन्तानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा

क्षिपेत् । पूर्तीकपल्लवाः पूर्तीकप्रवालाः । स त्रिवि-
धोऽपि क्षारः सप्तरात्रान् परमूर्ध्वं योज्यः
प्रयोक्तव्यः ॥ ८ ॥

हे०--तीक्ष्णोऽपि सर्वं मध्यमवत् लंगालकाद्यावापां-
ऽधिकं पूर्तीकपल्लवाः करत्नपत्राणि । कालपत्रं मुशली स
निनिभोऽपि क्षारः सप्तरात्रात्परं योज्यः । सप्तरात्रं यव-
गर्शी स्थाप्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति क्षारत्रैत्रिभ्यमुक्त्वा विषयं निर्दिदिक्षुराह -

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥९॥

म०--तीक्ष्णः क्षारो वानश्लेष्ममेदःसमुल्लेष्मवर्बुदा-
दिषु योज्यः । मद्धत्वेन योज्यः । मध्येषु क्षारांतर-
विधानम् । आदिग्रहणादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वयं
क्षारो योज्यः ॥ ९ ॥

प०--तीक्ष्णः क्षारोऽर्बुदादिषु अनिलश्लेष्ममेदो-
जेषु योज्यः ॥ ९ ॥

हे०--आख्यं विषयवचनम्--तीक्ष्णं इति । न
कल्पनामेदोजेषु क्षारस्याख्यं तीक्ष्णं तीक्ष्णं योज्यः ॥९॥

मध्वेष्वेव च मध्यः ॥ १० ॥

म०--एतेनाऽनिलकफरोगेजेषु विकारेष्वर्बुदा-
दिषु मध्येषु नोक्तव्यं नाऽपि इति मध्यः क्षारो
योज्यः ॥ १० ॥

प०--मध्येष्वेव च मध्यः मध्यमः क्षारः । एष्वे-
वानुदादिषु मध्येषु नातिप्रकृतेषु योज्यः ॥ १० ॥

हे०--एतेनाऽनिलकफरोगेजेषु योज्यः ॥ १० ॥

अन्यः पिच्छाम्रगुदजन्मसु ॥ ११ ॥

म०--अन्यो मृदुः क्षारः पिच्छाम्रगुदजन्मसु
योज्यः न तीक्ष्णमपी ज्ञायते ॥ ११ ॥

प०--अन्यो मृदुः क्षारः गुदजेष्वर्बुदादिषु पिच्छाम्र-
गुदजेषु योज्यः ॥ ११ ॥

हे०--अन्यो मृदुः क्षारः गुदजेषु मृदुः । तथा गुद-
जेषु योज्यः न तीक्ष्णमपी ज्ञायते ॥ ११ ॥

बलायै क्षीणपानीय क्षारांबु पुनरावपत् ॥ १२ ॥

म०--तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते क्षारे
बलाधानार्थं पुनर्भूयः क्षारांबु क्षारविधिसुतं जलमाव-
पेदद्यात् ॥ १२ ॥

प०--तस्मिन् क्षारे क्षीणपानीये घनीभूते
सति बलार्थं शक्युपबृंहणाय क्षारांस्तु क्षारनिश्चो-
तजलं पुनरावपेत् भूयः क्षिपेत् ॥ १२ ॥

हे०--क्षीणपानीये क्षारे अन्यक्षारांबु निक्षिपेत् १२ ॥
अधुना क्षारगुणानाह-

**नातितीक्ष्णो मृदुःश्लक्ष्णःपिच्छिलःशीघ्रगःसितः
शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरूक्
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ॥ १३ ॥**

म०--क्षारं नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
शीघ्रं गच्छति प्रसरत्याशु व्याप्रोतीति शीघ्रगः ।
शिखरी शिखरमुपरिष्ठात्पीठिकोत्थानं तद्वान् । सुखेन
कांजिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनिर्वाप्यः ।
विष्यंदोऽस्यास्तीति विष्यंदी स्मृतिमान् न विष्यंदी
न स्मृतिमान् । न चातिरूक् न चातिमान् । नाति-
तीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य स दशगुणः क्षारः । संप्रहं
चाऽस्य दशैव दोषा गदिताः । तथा । अत्युष्णोऽति-
शीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो
द्विसर्पी हीनौषधो हीनपाकश्चेति । शस्त्रे यत्कर्म छेदन-
पाटनलंखनादि तथा तेजसो बहेरपि यत्कर्म तत्साध्य-
व्यायुपशमलक्षणं तत्करोति ॥ १३ ॥

प०--क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।
नात्यर्थतीक्ष्णः नातिमृदुः वारितः नातिश्लक्ष्णः
ममृणः नातिपिच्छिलः सान्द्रक्षारः तथा शीघ्रं
गच्छति प्रसरति आशु प्राप्नोति शीघ्रगः । शि-
खरी उपरि पाठाकारवान् । सितः श्वेतः । सुखेन
कांजिकादिना निर्वाप्यते शीतीक्रियते सुखनि-
र्वापणीयः मृदुनिर्वाप्यः । विष्यन्दीऽस्यास्तीति
विष्यन्दी न स्मृतियुक्तः । नचातिरूक्
नचानिर्वाप्ययुक्तः । शस्त्रतेजसोरपि कर्म-
कृत् शस्त्रस्य यत्कर्म छेदनपाटनलेखनादि तत्क-
रोति । तथा तेजसो बहेरपि यत्कर्म तत्साध्यव्याधि-
प्रशमनरूपं तदपि करोति ॥ १३ ॥

हे०—क्षारगुणानाह—नातितीक्ष्णो मृदुरिति । शीघ्रगः शीघ्रत्रयापी, सितः श्वेतः, शिखरं चिरसंस्थस्य द्रव्यस्योपरि पिष्टिका तद्वान् शिखरी, सुखेन निर्वाप्यः शीततां नेयः न विष्यन्दी क्लेदं नोत्पादयति, यच्छस्त्रेणाग्निना च कार्यं तत्क्षारः करोति ॥ १३ ॥

अधुना त्वंतरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणान्निर्दिशति—

ब्याचूषन्निव संरंभाद्भात्रमापीडयन्निव ।
सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ १४ ॥

स०—संरंभात्क्षोभाद्भात्रमाचूषन्निव तथाऽऽपीड-
यन्निव तथा सर्वतः सर्वस्मिन्ननुसरन् गच्छन् दोषान्
शस्त्रसाध्यान् मूलत उन्मूलयत्युद्धरति । तथा कर्म स्वीयं
दाहादिकं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं
विनैवोपशाम्यति ॥ १४ ॥

प०—संरंभात् क्षोभात् क्षणनात् गात्रमाचूष-
न्निव तथा पीडयन्निव सर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन्
गच्छन् दोषांस्तत्साध्यान्मूलतो मूलादुन्मूलयति
उद्धरति स्वकीयशक्त्या । तथा कर्मापि दाहादिकं
कृत्वा गतरुजो निवृत्तपीडः स्वयमेवात्मनैवो-
पशाम्यति ॥ १४ ॥

हे०—आचूषन् अन्तर्गतं रसमाकर्षयन् आपीडयन्
संकोचयन् संरंभाद्वेगेन । संग्रहे तु दश क्षारगुणा दशैव
च दोषाः । तथा—अत्युष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णो-
ऽतिमृदुरतितनुरतिघ्नोऽतिपिच्छलोऽतिविस्पर्णी हीनोपधो
हीनपाकश्चेतीति । अथ क्षारप्रयोगविधिः । तत्र संग्रहे
तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशलाकादर्व्यजलिकघृतम-
धुशुक्ततुषौदकमस्तुक्षारोदकशीतप्रदेहशयनासनादीनि ।
अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वा परिचारकोपगृ-
हीतस्येति ॥ १४ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्त्रावितेऽथवा ।
क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृतदेहया ।
मात्राशतमुपेक्षेत ॥ १५ ॥

स०—क्षारसाध्ये व्याधावर्शोऽर्बुदादौ छिन्ने द्विधा-
कृते लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्त्राविते प्रच्छाद्य निर्हृत-
शोणिते कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते च्छेदादा-

विति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा
मात्राशतमुपेक्षेत न काजिकादिना निर्वापणं कार्य-
मित्यर्थः । किंभूतया शलाकया । प्लोतेन चैलखंडेन
प्रावृतः स्थगितो देहः परिग्रहो यस्याः ॥ १५ ॥

प०—क्षारसाध्ये गदे व्याधौ छिन्ने द्विधा कृते
लिखिते शस्त्रेण विघृष्टे स्त्राविते प्रच्छाद्य निर्हृतशो-
णिते प्लोतप्रावृतदेहया वन्नखण्डगुण्ठितशलाकया
क्षारं दत्त्वा निपात्य ततो मात्राशतमुपेक्षेत ॥ १५ ॥

हे०—प्रयोगमाह—क्षारसाध्य इति ॥ १५ ॥

तत्रार्शः स्वावृताननम् ।
हस्तेन यंत्रं कुर्वीत ॥ १६ ॥

स०—तत्र क्षारसाध्येवर्शःसु क्षारपातं कृत्वा
मात्राशतं यावत्तावद्धस्तेन यंत्रमावृताननं छादि-
तमुखं कुर्यात् ॥ १६ ॥

प०—तत्र क्षारसाध्येवर्शसु क्षारं दत्त्वा स्वह-
स्तेनावृताननं पिहितमुखं यंत्रं कुर्वीत मात्राशतमेव
धारयेत् ॥ १६ ॥

हे०—अर्शःसु विशेषमाह—तत्रार्शःस्त्राविति । हस्तेना-
वृताननं पाणिना मुखे पिहितम् ॥ १६ ॥

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ।
निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ १७ ॥

स०—क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य
कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना
कार्पासादिमयेन कृष्णभागं तारकप्रदेशमाच्छाद्य
क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रप्रमाणः क्षारलेपो
देयो न गुदार्शःस्त्रिव घनः । पद्मपत्रतनुरित्युपमानानि
सामान्यवचनैरिति समासः । घ्राणार्बुदेषु च पद्मपत्रतनुः
क्षारलेपः ॥ १७ ॥

प०—वर्त्मरोगेषु वर्त्मव्याधिषु वर्त्मनी निर्भुज्य
कुटिलीकृत्य परिवर्त्य पिचुना कार्पासादिमयेन
कृष्णभागं तारकप्रदेशं प्रच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत्
घ्राणार्बुदेषु पद्मपत्रतनुः पद्मप्रमाणः क्षारलेपो देयः
नतु घनः ॥ १७ ॥

हे०-वर्त्मरोगेषु विशेषमाह-वर्त्मरोगेष्विति ।
वर्त्मनी निर्मुञ्च पिचुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
घ्राणार्बुदेषु विशेषमाह-घ्राणार्बुदेष्विति ॥ १७ ॥

कथं तत्र लेपो देयस्तत्राह-

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।
मात्रा विधार्यः पंचाशत् ॥ १८ ॥

स०-घ्राणजेष्वर्बुदेषु प्रत्यादित्यं रविसंमुखं निषण्ण-
स्य संस्थितस्य तथाऽग्रे नासिकाऽग्रनासिका तामु-
न्नम्योत्क्षिप्य । कियंतं कालं लेपो धार्य इत्याह । मात्राः
पंचाशद्विधार्यः । वर्त्मसु चाल्पतरा मात्राः । स्थानस्य
मुकुमारत्वात् ॥ १८ ॥

प०-घ्राणजेष्वर्बुदेषु प्रत्यादित्यमादित्याभिमुखं
निषण्णस्योपविष्टस्य तस्य अग्रनासिकां समुन्नम्यो-
न्नम्य पञ्चाशन्मात्राः क्षारलेपो विधेयः ॥ १८ ॥

हे०-अग्रनासिकां नासाग्रम् ॥ १८ ॥

तद्वदृशसि कर्णजं ॥ १९ ॥

स०-कर्णजेऽशसि तद्वत्तेन घ्राणार्बुदेन तुल्यं म
एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपस्ता एव पंचाशन्मात्रा धार्यः १९

प०-कर्णजेऽशसि तद्वत्पञ्चाशन्मात्रा धार्यः क्षार-
लेपो विधेयः ॥ १९ ॥

हे०-कर्णार्शःसु विशेषमाह-तद्वदृशसीति । तद्व-
त्सासार्बुदवत् ॥ १९ ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्याऽध्वगम्य च ।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकांजिकैः ।
निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् २० ॥

स०-अनु पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालाद-
न्तरं क्षारं प्रमार्जनेन चैलादिना परिमृज्य शोधयित्वा
सुदग्धं क्षारस्थानमर्शोऽर्बुदाद्यधिष्ठानमवगम्य सम्यग्दाह-
लक्षणेन ज्ञात्वा तत्क्षारदग्धस्थानं घृतमधुलेपितं कृत्वा
पयःप्रभृतिभिः साज्यैः सधृतैर्लेपयेत् ॥ २० ॥

प०-अनु पश्चात् क्षारं प्रमार्जनेन शलाकया
व्रणं परिमृज्य शोधयित्वा सुदग्धं परिगम्य
बुद्ध्वा घृतमध्वक्तं सर्पिर्मधुप्रयुक्तं पयोमस्तुकांजि-
केन निर्वापयेत् तत्र शैत्यमुत्पादयेत् ॥ २० ॥

हे०-क्षारप्रयोगानन्तरं क्रियामाह-क्षारमिति ।
सुदग्धमवगम्य सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा पयोमस्तुकांजिकैः
विकल्पः ॥ २० ॥

अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ।

स०-अभिष्यंदीनि कृत्वापरदेमकार्षीणि भोज्या-
न्यन्नपानानि माषदभ्यादीनि भोज्यानि मन्दीयन्ति ।
किमर्थम् । क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविधार्यः ।
क्षारदग्धं क्लिष्टं मन्दीयते ॥ २१ ॥

प०-अभिष्यन्दीनि क्लेदकर्तृणि भोज्याल्लया-
नानि अवश्यं भोज्यानि क्लेदनाय क्लेदनायम् २१

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न दीयते ।

धान्याम्लवीजयष्ट्याहृतिलगलेपयन्ततः ।
तिलकल्कः समधुकां घृताक्ता व्रणरोपणः २२ ॥

स०-यदि च क्षारदग्धमभिष्यंदिमूर्तिनायुक्तैः
स्थिरमूलत्वाद्दृढमूलत्वाद्भोगाधिष्ठानं न दीयते ततो
धान्याम्लस्य वीजमवयवविशेषत्वेन तथा मधुक्रान्तिव्या-
भ्यामालेपयेत् । तिलकल्को मधुवष्ट्रिभुक्तो घृतान्वितो
व्रणस्य रोपणः ॥ २२ ॥

प०-रोगविन् स्थानं लेपयेत् प्रदिद्यात् ।
धान्याम्लस्य काञ्जिकस्य वीजमवयवौऽधोभागा-
श्रितः सुराजगल इव तस्य वीजसंज्ञा । तिलकल्को
द्रवपिष्टः तिलः समधुको मधुयष्ट्या युक्तो घृता-
न्वितः व्रणे क्षारक्षते रोपणः स्यात् ॥ २२ ॥

हे०-सुदग्धेऽप्यशीर्षं कृत्यमाह-यदीनि । धान्या-
म्लवीजं तलस्थितं काञ्जिकद्रव्यम् । संप्रेहं तु सुवर्णशरी-
युक्तैर्वा त्रिवृद्धिद्वंगसारवद्धिर्वा तिलैरालेपयेत् । भावनी-
वृषांकोटनिर्वास्फांतपटोलीकरवीरपत्रकाथो वा व्रणप्रक्षाल-
नम् । एषामेव च कल्ककाथे सिद्धं सर्पिस्तैः वा रोपणं
नागपुष्पमञ्जिष्ठाचन्दनतिलपर्णिकासु वा यथाव्याधि दोषं
च व्रणवदुपक्रमतेति ॥ २२ ॥

पक्कजंबवसितं सन्नं सम्यग्दग्धम् ॥ २३ ॥

स०-पक्कजंबूफलवदसितं कृष्णं तथा सन्नं निम्नं
सम्यग्दग्धं स्थानं विधात् ॥ २३ ॥

प०-पक्कं जम्बूसितफलवदसितं पक्कजाम्बव-
सङ्काशं सन्निभं सम्यग्दग्धं भवति ॥ २३ ॥

यस्मादम्लः शीतः स्पर्शनं । तेन चाम्लेन शीर उप-
संहितो युक्त आश्वेव कटुकलवणभूयिष्ठतां त्यक्त्वा
स्वादुतां याति । तरांप्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देश-
सात्म्यानुरोधात्कदाचित्क्षीरादिभिरपीति गमयति । इति
क्षारविधिः ॥ ३० ॥

प०—यथाऽम्लं स्पर्शतः शीतं तेनाम्लेनोपसंहितः
क्षारयुक्तः सन् आशु शीघ्रं कटुकलवणभूयिष्ठतां
त्यक्त्वा स्वादुतां माधुर्यं याति गच्छति । तस्मा-
दम्लैः काञ्जिकादिभिर्निर्वापयेत्तराम् । संश्रयेदति-
शयेन मधुरः पयःप्रभृतिभिः । तथाच सङ्ग्रहे ।
“क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्” इति ३०

हे०—अतिदग्धे प्रतीकारमाह—विशेषादिति । विशे-
पग्रहणात्पूर्वोक्तवन्निर्वापणम्, उक्तं च संग्रहे—तमतिवृत्त-
माशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् । अतश्च
दाह्यमतिप्रमाणं न सङ्गदेव दहेदिति । तथा “ज्वराति-
सारतृमोहमूर्च्छाद्वेदनातिभिः । कक्षं दहत्यामिरिव शरीरं
क्षारविभ्रमः ॥ पाययेतातियोगेऽत्र तं शीघ्रं सघृतं दधि
सगुडं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥ धानोफलक-
पित्थाम्लदाडिमस्वरसे घृतम् । द्विगुणे साधितं पानसेकैः
क्षारातिकग्धरम् ॥ दाडिमामलकाप्रातकपित्थकरमर्दकान् ।
आम्लाच्च मातुलंगाच्च रसं मृद्गग्निना पचेत् ॥ ततोऽति-
वृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलम् । क्षारो निवर्तते तेन
प्रसादं त्वक्च गच्छति ॥ शोणितातिप्रवृत्तौ च बाह्यातः
त्रिशिरो विधिः ” इति ॥ इति क्षारविधिः ॥ ३० ॥

अग्निर्कर्मविधिमाह—

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्गंधानामसंभवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ३१ ॥

स०—क्षारादप्यग्नेः प्रशस्यतरत्वम् । कुतः । तेना-
ग्निना दग्धानां रोगाणामर्शःप्रभृतीनामसंभवात् । भूयो-
ऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति । मूलादुन्मूलनादित्यर्थः ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शांतास्तेषां प्रसाधनाज्ज्व-
लनो ज्यायान् ॥ ३१ ॥

प०—क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठो ज्यायान् गरीयान् ।
तद्गंधानां रोगाणामर्शःप्रभृतीनामसंभवात् पुनर-
नुत्पत्तेः । तथा भेषजादिभिरसिद्धानां व्याधीनां
प्रसाधनात्तस्मादसिद्धेः ॥ ३१ ॥

हे०—अथाग्निर्कर्मविधिः तत्राग्निप्रशंभामाह—
अग्निरिति ॥ ३१ ॥

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु स युज्यन्ते ३२ ॥

स०—सोऽग्निदाहस्वगादिषु युज्यते ॥ ३२ ॥

प०—स चाग्निस्वगादिषु दाहाय योज्यते ॥ ३२ ॥

हे०—अग्निभेदान् पडाह—त्वचीति ॥ ३२ ॥

मषांगम्लानि मूर्धातिमंथकीलतिलादिषु ।

त्वग्दाहो वर्तिगोदंतसूर्यकांतशरादिभिः ॥ ३३ ॥

स०—तत्र मषादिषु रोगेषु त्वग्दाहः कार्यो वर्त्या-
दिभिः । वर्तिः पिचुवर्तिः । आदिग्रहणादन्येष्वपि
क्षुद्ररोगाभ्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्या-
दिग्रहणादन्यैरपि देशांतरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः ॥ ३३ ॥

प०—तत्र त्वग्दाहो मषादिषु गोदन्तादिभि-
र्योज्यः । तिलकास्तिलकालकान् मषान् तानिष
चोन्नतान् मषेभ्यश्चोन्नततरांश्चर्मकीलान् सितसिता-
नित्येतदुत्तरतन्त्रालक्षयेत् ॥ ३३ ॥

हे०—त्वग्दाहविषयमाह—मषांगेति । संग्रहे तु
सरुक्स्तब्धप्रम्लायदगभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखललाटरु-
जादिषु यथास्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेष्विति ।
त्वग्दाहसाधनान्याह—वर्तिगोदंतेति । वर्तिगुग्मुल्वादिक्ता,
गोदंतो गवां दंतः, सूर्यकांतः स्फटिकः, आदिशब्दात्पि-
प्लयजाशकृच्छलाकादयः ॥ ३३ ॥

अर्शांभगंदरग्रंथिनाडीदुष्टघ्नणादिषु ।

मांसदाहो मधुस्नेहजांबवोष्टगुडादिभिः ॥ ३४ ॥

स०—अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः
कार्यः । आदिग्रहणेनार्बुदगंडमालादयो गृह्यन्ते । तत्र
कदाचिन्मधुना कदाचित्पृथक्स्नेहैः कदाचिजांबवोष्टेन ।
जांबवोष्टः शलाकाविशेषो यंत्रविधायुक्तो येन क्षारो
दीयते कदाचिद्गुडेन कदाचिदेवंप्रायेणान्येनापि देश-
विशेषप्रसिद्धेन ॥ ३४ ॥

(१) तत्र रोगाधिष्ठानभेदेनाग्निर्कर्म चतुर्धा भिद्यते ।
तद्यथा-बलयविदुरेखाप्रतिसारणानि दहनविशेषाः इति
सुश्रुतः ।

“व्याधिप्रदेशवशाद्बलयाद्द्वेन्द्रस्वस्तिकाष्टापदविदुरेखाप्रति-
सारणविकल्पैः” इति वृद्धवा० ।

प०—अर्शःप्रभृतिषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः ।
स्नेहा घृतादयः । जाम्बवौष्टं यन्त्रम् । पतैः पृथक्
पृथक् दाहकार्यम् ॥ ३४ ॥

हे०—मांसदाहविषयमाह—अर्श इति । आदिशब्दाद्-
बुद्गण्डगण्डमालाश्लोषदात्रवृद्धचवगाढपृथलसीकव्रणादयः ।
मांसदाहसाधनान्याह—मधुस्नेहेति । आदिशब्दात् सूची-
शलाकामधूच्छिष्टताम्रायोरुत्पत्त्यांस्यादयः ॥ ३४ ॥

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्त्वावनीलयसम्यग्व्यधादिषु ।
शिरादिदाहस्तैरेव ॥ ३५ ॥

स०—तैरेव श्लिष्टवर्त्मादिषु शिरादाहः कार्यः । तैरेव
मधुस्नेहादिभिः ॥ ३५ ॥

हे०—शिरादिदाहविषयमाह—श्लिष्टवर्त्मनीति ।
आदिशब्दाच्छिरास्त्रायुसम्यस्थिच्छेददंतनाड्युपपक्षमकलगा-
णादयः । शिरादाहसाधनान्याह—तैरेवेति । तैर्मांस-
दाहोक्तैः ॥ ३५ ॥

न दहेक्षारवारितान् ।

अंतःशलयासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणानुरान् ॥

स०—क्षारवारितान्न दहेत् । न केवलं येषु क्षारो
वारितस्तान् दहेत्त्वावदंतःशल्यं तथांतर्लोहितं येषां
तान् ॥ ३६ ॥

हे०—अभिदाहं निषेधात्—न दहेदिति । अंतःशलया
अंतरश्लजश्च । संग्रहे तु उष्णं च काले आत्ययिके तु घातौ
कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमद्यमाशितवतोऽधिकर्म कुर्या-
दिति । तथा—अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्थयनमुपहतं
सर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो
निर्धूमवृहत्स्थिरदीप्तखादिरवादारात्रंगारैर्योषधनप्रकारेण
भस्त्रामिलाधमातैर्व्यजनेन चोर्ध्वनिर्गच्छज्जालतया आपादि-
तापाद्यमानभासुराग्निव्रणैर्जांबवौष्टादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाद्बल-
धाधंचंद्रस्वस्तिकाष्ठापदविंदुरेखाप्रतिसारणविकल्पसुहृदुर्दुर्हि-
तोपहिताभिर्वाग्भिरन्द्रिशातुरमाश्रासयन् दहेदसम्यग्दाह-
लिंगोत्पत्तेः । उच्छ्वन्नसुपिरप्रदेशलूनदंतनाडीसुकुंतुदुष्टव्रणेषु
तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेदिति ॥ ३६ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ॥ ३७ ॥

स०—सुदग्धमग्निना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा घृतमधु-
भ्यामभ्यक्तं कृत्वा स्निग्धशीतैर्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः
प्रलेपयेत् ॥ ३७ ॥

हे०—दाहानंतरं कृत्यमाह—सुदग्धमिति ॥ ३७ ॥

तस्य लिंगं स्थितं रक्तं शब्दवल्लसिकान्वितम् ।
पक्तालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ॥ ३८ ॥

स०—तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य
सुदग्धस्य स्थानस्य लिंगं लक्षणं स्थिते रक्ते दह्यमानाव-
स्थाप्रवृत्तासृजि निवृत्ते सति शब्दवल्लुदशब्दवत् स्थानं
भवेत् । तथा लसिकान्वितम् । लसिका कुशशल्वा-
दिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः । तथा पक्-
तालसदृशम् । मुखेन रोहति सुरोहम् । तथा नातिवे-
दनं नातितीव्रम् ॥ ३८ ॥

हे०—सुदग्धलक्षणमाह—तस्येति । तालं तालफलं, कपोतः
पक्षी, संग्रहे तु सशब्दमिति मांसदग्धे कृष्णोन्नतव्रणत्वं
स्थिते च रक्ते सलसीका स्फुटिः शिरादग्धे कृष्णारुणककेश-
स्थिरव्रणतास्त्रादिदग्धे इति ॥ ३८ ॥

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ३९ ॥

स०—दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्यं सर्वं
लक्षणं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

हे०—दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणमाह—प्रमाददग्धव-
दिति ॥ ३९ ॥

नच लक्षणमंतरेणैतत्सम्यग्ज्ञायत इति तल्लक्षणार्थं
भेदांतरदर्शनार्थमाह—

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह ॥ ४० ॥

स०—तत्प्रमाददग्धं चतुःप्रकारम् । कथम् ।
तुल्येन तुल्यदग्धलक्षणेन सह । अविमृश्यदग्धं हि कदा-
चित्सम्यग्दग्धलक्षणं कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिदति-
दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं स्यात् ॥ ४० ॥

प०—भेदान्तरदर्शनार्थमाह—तत्प्रमाददग्धं चतु-
ःप्रकारम् । कथं तुल्येन तु दग्धलक्षणेन सह ।
अविमृश्य दग्धं हि कदाचित्सम्यक् दग्धलक्षणं
कदाचिदुर्दग्धलक्षणं कदाचिच्च तुल्यदग्धलक्षणं
स्यात् ॥ ४० ॥

हे०—प्रमाददग्धभेदानाह—चतुर्धेतुल्यं दुर्दग्धमति-
दग्धं सुदग्धं चेति ॥ ४० ॥

तुत्थस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णांष्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ४१

स०—तुत्थस्य तुत्थदग्धस्य लक्षणमिति कार्यं कारण-
मुक्तम् । त्वगित्यादि त्वग्विवर्णां सत्यत्यर्थमुष्यते रुज्यते
नच स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुत्थदग्धस्थानस्य लक्षणम् ।
यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते ४१

प०—तुत्थस्य तुत्थदग्धलक्षणमिति कार्यं कार-
णोपचारादेवमुक्तम् । त्वग्विवर्णां सत्यत्यर्थमुष्यते
रुज्यते नच स्फोटानां समुत्पत्तिरिति । तुत्थ-
दग्धस्थानस्य लक्षणं यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं
तत्तुत्थदग्धमित्युच्यते मुष्टमिति सुश्रुतस्य ॥ ४१ ॥

हे०—चतुर्धा तुत्थलक्षणमाह—तुत्थस्येति ॥ ४१ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम् ॥ ४२ ॥

स०—यत्र प्रदेशे स्फोटानामुद्भवो दाहयुक्ता तीव्रा
उषा जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

प०—यत्र प्रदेशे स्फोटोद्भवः दाहयुक्ता तीव्रोषा
जायते तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात् ॥ ४२ ॥

हे०—दुर्दग्धलक्षणमाह—सस्फोटोति । ऊषासर्षपलिप्त-
स्येव व्यथा ॥ ४२ ॥

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसंकाचदाहधूपनवेदनाः ।

सिरादिनाशस्तृण्मूर्च्छाव्रणगांभीर्यमृत्यवः ४३ ॥

स०—अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः स्युः ।
संकोचः सिरादीनाम् । धूपनं धूमनिर्गमनमिव भवनम् ।
वेदना रुजा । सिरादीनां नाशो व्यापद । व्रणगांभीर्यं
गांभीरव्रणता । मृत्युर्मरणं च । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव
तस्य लिङ्गं स्थिते रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्न
निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

प०—अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः
स्युः । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव । तस्य लिङ्गे स्थिते
रक्त इत्यादिना तस्मात्तत्पुनर्न निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

हे०—अतिदग्धलक्षणमाह—अतिदाहत इति । धूपनं
धूमायनं सुदग्धस्य लक्षणमुक्तं प्राक् संग्रहे तु स्नेहदाहस्तु
कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनु-
प्राविशतीति ॥ ४३ ॥

अधुना चतुर्विधस्याऽस्य त्रिकिसितमाह—

तुत्थस्याऽग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।

स्त्यानेऽस्त्रे वेदनात्यर्थं विलीने मंदता रुजः ४४ ॥

स०—तुत्थदग्धस्याऽग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं
भेषजमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो हि तुत्थ-
दग्धे त्ववश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह—
लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति विलीने रक्ते
पीडाया मंदता मंदत्वं भवति । अतो हि तुत्थदग्धेऽग्नि-
प्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

प०—अधुना चतुर्विधस्यास्य त्रिकिसितमाह—
तुत्थदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथोष्णं भेष-
जमौषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतो
हि तुत्थदग्धेऽवश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या
प्रतिपादयन्नाह—लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति ।
विलीने रक्ते पीडाया मंदत्वं भवति । अतो हि
तुत्थदग्धेऽग्निप्रतपनं योज्यम् ॥ ४४ ॥

हे०—तुत्थस्यौषधमाह—तुत्थस्येति । संग्रहे तु—
“ स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्कामति यतां बहिः । वेदना
वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्कामयन्कुर्याद्-
ध्माणं मंदतां रुजः ” इति ॥ ४४ ॥

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युञ्ज्यादादौ ततो हिमम् ४५

स०—शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधं तत्रादौ प्रथमं
भेषजं युञ्ज्यात् ॥ ४५ ॥

प०—दुर्दग्धे शीतमुष्णं पर्यायेणौषधम् । तत्रापि
प्रथमं हिमं भेषजं युञ्ज्यात् ॥ ४५ ॥

हे०—दुर्दग्धस्यौषधमाह—दुर्दग्ध इति ॥ ४५ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरिप्लक्षचंदनगैरिकैः ।

लिपेत्साज्यामृतैरुर्ध्वं पित्तविद्रधिबत्क्रिया ४६ ॥

स०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिभिलेपयेत् । किंभूतैः ।
साज्यामृतैर्वृतगुड्डीच्युक्तैः । आदावित्यत्राऽपि योज्यम् ।
आदौ तैलेपयेदूर्ध्वमनंतरं पित्तविद्रधिवत् क्रिया कार्येति
शेषः ॥ ४६ ॥

प०—सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिभिलेपयेत् ।
किंभूतैः । साज्यामृतैः घृतगुड्डीच्युक्तैः । आदावि-

त्यत्रापि योज्यम् । आदावैतैर्लपयेत् ऊर्ध्वमन-
न्तरं पित्तविद्रधिवन् क्रिया कार्येति शेषः ॥४६॥

हे०-सम्यग्दग्धौषधमाह-सम्यग्दग्ध इति ॥ ४६ ॥

अतिदग्धं द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ॥४७॥

स०-अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च भेषजं
पित्तविसर्पं इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प०-अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च
भेषजं पित्तविसर्पं इव कुर्यात् ॥ ४७ ॥

हे०-अतिदग्धस्यौषधमाह-अतिदग्ध इति । द्रुतं
शीघ्रम् ॥ ४७ ॥

स्नेहदग्धं भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ॥४८॥

स०-स्नेहदग्धेऽतितरां रूक्षं योजयेत् । भृशतरं
रूक्षं चाऽत्र भेषजं तत्र तु योजयेत् । तुशब्दान् केवलं
भृशतरग्रहणाच्च बाहुल्येन रूक्षं प्रलेपादि तत्र योजयेत्
किंतु देहदेशादिसात्म्यवशात्स्निग्धमपि यथावस्थं यथा-
वयोजयेत् ॥ ४८ ॥

प०-स्नेहदग्धेऽतितरां रूक्षं योजयेत् भृशतर-
ग्रहणाच्च बाहुल्येन रूक्षम् । देहदेशादिसात्म्यव-
शात् स्निग्धमपि यथावस्थं यथावयोजयेत् ॥४८॥

हे०-स्नेहदग्धस्यौषधमाह-स्नेहदग्ध इति । भृशतरम-
त्यर्थं तु शब्दान् केवलं भृशतरं रूक्षं प्रलेपादिपूर्वाक्तमपि
यथावस्थं योजयेत् ॥ ४८ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ॥४९॥

स०-वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् । रहस्य-
वत् रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तदस्याऽस्ति तद्रहस्यवत् ।
कस्य स्थानम् । हृदयस्य । हृदयमिव हृदयम् । हृदय-
शब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते यथा सत्यमामा भामेति ४९

प०-वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्योक्तत्वादिदं
स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किंभूतं स्थानम् ।

रहस्यवत् । रहस्यमत्यर्थं गुह्यरूपं तद्यस्यास्तीति
तद्रहस्यवत् । कस्य स्थानं हृदयस्य । हृदयश-
ब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यमामा
भामेति ॥ ४९ ॥

हे०-सूत्रस्थानमुपसंहरति-समाप्यते इति ॥ ४९ ॥

कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह-

अत्रार्थाः सूत्रिताःसूक्ष्माःप्रतन्यन्ते हि सर्वतः५०
इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसनुवाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां प्रथमं सूत्र-
स्थानं संपूर्णम् ।

स०-यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः
सूचनमात्रेणोक्ताः । किंभूताः । सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिग-
मधिगम्याः यतस्ते एवार्थाः सर्वास्मिस्तन्त्रे प्रतन्यन्ते विस्ता-
र्यन्ते । अस्मादिदं स्थानं तत्रसंबन्धिनामन्यस्थानानां रह-
स्यवदित्युक्तमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुंदरा-
ख्यायां क्षाराग्निर्मविधिस्त्रिंशत्त-
मोऽध्यायः ॥ ३० ॥

प०-कुत एतत्स्थानं रहस्यवदित्याह-अत्रेति ।
यस्मादत्र स्थानेऽर्थाः सूत्रिताः सूचिताः । किंभूताः
सूक्ष्मास्तीक्ष्णतरमतिसमाधिगम्याः । यतः अस्मिस्त-
न्त्रे प्रतन्यन्ते विस्तार्यन्ते तस्मादिदं स्थानं
तत्र सम्बन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्तं
भवति ॥ ५० ॥

इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचितायां पदार्थचन्द्रि-
कायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सूत्रस्थाने
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

हे०-कस्मादेतद्रहस्यवदित्यत आह-अत्रार्था इति ५०
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायनं क्षाराग्निप्रकरणं
तु सामस्येन निरूपितम् ॥ ३० ॥

समाप्तमिदं सूत्रस्थानम् ।